

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 48 (№ 6)

Київ – 2011

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідоцтво про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
масової інформації серія КВ № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.*

Шеф-редактор: АНДРУЩЕНКО В.П.,
доктор філософських наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України, академік АПН України

Головний редактор: ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

Відповідальний секретар: КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

ДРОБОТ І.І., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

БАЗАЛУК О.О., доктор філософських наук, професор

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, професор

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

ЖАДЬКО В.О., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук,
професор, академік Української академії наук

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БІДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

ОНИЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. **Збірник наукових праць** / Гол. ред. В.М. Вашкевич. –
К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 48. – 920 с.

Друкується за рішенням:

**Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(протокол № 9 від 19 травня 2011 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук
(протокол № 11-05-19 від 19 травня 2011 р.)**

*Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні
проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики
охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований
на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.*

***Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між
Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом).
Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього
часу на території Миколаївської та Херсонської
областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

© Редакційна колегія, 2011
© Автори статей, 2011
© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2011
© ВГО Українська академія наук, 2011

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
керівник **Степанчук Ю.С.**,
кандидат історичних наук
E-mail: iierp@inbox.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Дніпропетровський національний
університет імені О. Гончара)
керівник **Вершина В.А.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
керівник **Андрієнко О.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
керівник **Ємельяненко Є.О.**, кандидат
філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г.О.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний
університет імені В. Даля, м. Луганськ)
керівник **Михайлюк В.П.**,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
керівник **Карівець І.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського
славистичного університету, м. Миколаїв)
керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С.С., кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П.І.**, кандидат історичних
наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С.В.**,
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsep@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана,
м. Симферополь)
керівник **Попов О.Д.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
керівник **Кривошея І.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків) керівник **Владленова І.В.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@gmail.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник **Горобець С.М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477):316.423.3

Солдатенко В.Ф.

Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. (спроба оцінки в європейському контексті)

Досліджується досвід революційної епохи в Україні. Аналіз революційних рухів перших десятиліть ХХ століття показав, що Україна у цей період була могутнім вогнищем, важливою складовою соціального і національного руху не лише в масштабах української та загальноросійської боротьби, але й європейських політичних процесів.

Ключові слова: революційні процеси, соціальні доктрини, партії, уряди, політичні діячі, національно-визвольна боротьба, європейський контекст.

Необхідність звернення до поставленої проблеми обумовлена, як мінімум, двома важливими обставинами. Практично століття, що відділяє нас від подій, які виявилися в повному розумінні слова доленосними, – напевне, достатній термін, аби розібратися в їх причинах, суті, характері, уроках, досягнути сенсу, переконливо оцінити навіть багато нюансів, деталі. Проте не все в сучасному історіографічному процесі підтверджує торжество формальної логіки, виправдовує очевидні припущення. Більш того – в останні два десятиліття виразно виявлялися тенденції, що дозволяють говорити про те, що ситуація ускладнилася і, схоже, навіть неабиякою мірою продовжує заплутуватися.

Впродовж довгих десятиліть те, що відбувалося в Україні «вписувалося» домінуючою історіографією в канву, головним чином, тенденцій загальноросійського революційного процесу. Звичними стали дослідження про місце і роль суспільно-політичних рухів в Україні в трьох російських революціях [1].

Тим часом, в емігрантському середовищі розвинулася досить стійка тенденція розглядати події в Україні двох перших десятиліть ХХ століття під кутом зору переважаючого прагнення і боротьби за національне звільнення, вирішення українського питання, відродження власної державності. Втілена в працях М.С. Грушевського, В.К. Винниченка, П.О. Христюка, Д.І. Дорошенка, І. Майстренка, А. Феденка та інших їх сучасників, вона може узагальнено називатися концепцією окремої («особної») української революції, що досягла свого апогею в 1917–1920 роках [2;3;4;5;6,с.14-19]. Однією з відмінних рис цієї

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

концепції була уява, згідно якої до певної межі (повалення самодержавства) національні прагнення так чи інакше були пов'язані з загальноросійською боротьбою, а далі розходилися (і чим далі – тим більше) з рухом по шляху розвитку, поглиблення соціальної боротьби, з планами і зусиллями соціально-політичних змін. Набагато жорсткіших контурів це набувало в документах і судженнях радикальних націоналістичних сил українства, насильницько приєднаних в 1920-і – 1930-і рр. до Польщі, Румунії і Чехословаччини. У повоєнний час, з ескалацією «холодної війни», останні мотиви стали ще очевидними і агресивнішими.

Із розпадом Радянського Союзу, здобуттям Україною державної незалежності у вітчизняній історичній науці відбулися доволі складні зміни. Поспіхом відмовляючись від достатків радянської історіографії, більшість авторів обернули свої погляди у бік емігрантської, діаспорної літератури, почали масштабно запозичувати її концептуальні підходи, повторювати аргументацію, повторювати висновки.

На сьогоднішній день колишня недосконалість і недоліки історичної науки радянського часу обернулися новою неадекватністю у відтворенні картини революційних подій в Україні початку минулого століття. У вузівській і шкільній літературі домінуючим і ледве не єдиним став ракурс боротьби за національне визволення.

Навряд чи із зазначеним можна беззастережно погодитися, тим паче – вважати дану ситуацію логічною, виправданою. Насамперед потрібен зважений критичний погляд, додаткова спроба розібратися в непростих питаннях, виключаючи, по-можливості, нашарування ізоляціонізму (по-суті піднесення до державного масштабу «хуторянства»).

Певною реакцією на ситуацію, що склалася, можна рахувати поки що спорадичні спроби розглянути один із найважливіших етапів української історії на рзрізі комплексного аналізу всього різноманіття революційних подій, що неминуче призводить до необхідності побудови досліджень в загально-європейському контексті[7;8;9].

У ХХ століття Україна вступила, переживаючи процес доволі інтенсивного економічного розвитку, упевнено займаючи провідні позиції в індустріальній модернізації, стабільно нарощуючи обсяги товарного сільського господарства, загалом – будучи одним з найбільш розвинених регіонів Російської імперії (реальні факти спростовують закоренілі стереотипи, про його колоніальний статус). Зовсім іншою вимальовувалася картина в трьох українських анклавах Австро-Угорщини – Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті, що є типовими аграрними придатками «клаптикової імперії»[10;11;12,с.5-6].

Обидві частини України (і «підросійської», і «підавстрійської») були втягнуті в орбіту європейських політичних процесів, повною мірою випробовували на собі вплив новітніх, на той час, ідеологічних віянь. Хоча і повільно, але неухильно, наростаючі національно-визвольні настрої до кінця ХІХ століття ввійшли у дедалі міцніше зіткнення і взаємодію з радикальними соціальними доктринами, що найвиразніше втілювалися в марксизмі. Цим зумовлений доволі бурхливий процес створення соціал-демократичних партій. Виникнувши в Західній Україні, Російсько-українська радикальна партія (1890 р.), Українська соціал-демократична партія (1899 р.), Українська народна партія, яка називалася ще Українським національно-демократичним сторонництвом (1899 р.), Українська соціалістична партія (1900 р.) «підживлювалися» австрійською соціал-демократією, частково орієнтувалися на її програмні положення, а УСДП, по-суті, навіть організаційно зближувалася з нею, координувала свою діяльність, перетворювалася на складову соціал-демократії Австрії.

Торговельно-промисловий Південь Росії став потужним центром другого крила соціал-демократичного руху, що оформляється в Україні, але вже, так би мовити, на іншому державному просторі, по каналах російської революційної дії. Вже в 90-і роки Харків, Катеринослав, Київ, Одеса, Чернігів, Вінниця, Житомир, інші центри зосередили доволі значну частину членського складу Загального єврейського робітничого союзу в Росії, Литві і Польщі, (Бунд, 1897 р.), Російської соціал-демократичної робітничої партії (1898 р.), Російської партії соціалістів-революціонерів (рубіж століть).

Доречно врахувати думку, згідно якої українці виявилися історично причетними до продукування, поширення, зміцнення в свідомості широких мас соціалістичної ідеї: «Свой посильный вклад в ее реализацию внесли много видных деятелей украинской культуры – Т.Шевченко, И.Франко, М.Драгоманов, Леся Украинка и другие. Социалистами, называли себя и отцы Украинской Народной Республики – М.Грушевский, В.Винниченко, С.Петлюра...»[10,с.27].

Патріотично налаштовані елементи українства, обравши центральним національне питання, вирішили паралельно створити власну організацію, якою стала Революційна українська партія (РУП, 1900 р.). Її керівництво швидко переконалося, що, обійшовши в своїй програмі соціалістичні вимоги і висунувши радикальне гасло «Самостійної України»,[13] партія не стала ні авторитетною, ні масовою, прийшло до необхідності корекції стратегії. Вихід був знайдений у включенні в платформу гасел орієнтації на соціалістичну перспективу і теоретично обґрунтованих положень про прагнення до перебудови централізованої держави у федеративну демократичну республіку, до якої Україна увійшла б на правах територіальної автономії. Це не лише не протиставляло РУП іншим демократичним силам Росії, але й зближувало з тими, хто проголошував революційну мету «Геть царя!»[14,с.25-37;15;16,с.128-140].

Із Революційної української партії згодом вирости Українська соціал-демократична робітнича партія і Український соціал-демократичний союз «Спілка» (1904–1905 р.), які навіть ставили на певних етапах за мету об'єднання з РСДРП, хоча цього не сталося, рухалися ніби паралельними шляхами до загальної мети – демократичної республіки.

Автономістсько-федералістські орієнтири стали домінуючими і в програмах ліберального політичного сегменту – Української радикальної і Української демократичної партій (1904 р.), що об'єдналися в 1905 р. в єдину Українську радикально-демократичну партію, яка склала згодом основу, формальної міжпартійної структури, яку, все ж, наполегливо називали «професорською партією» – Товариство українських поступовців. Народна українська партія (1902 р.), що залишилася на «самостійницьких» засадах, більше нагадувала сектантську організацію і масового впливу не мала.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що з початку століття український політикум втягнувся в загальноросійську боротьбу проти самодержавства під лівими (соціалістичними) гаслами, характерними для європейських політичних тенденцій. А масштабність, напруження цієї боротьби перетворили Росію на вузловий пункт протиріч всієї Європи, призвели до колосального політичного вибуху – першої російської революції. 1905 – 1907 рр. показали, що Україна реально могутнє вогнище, важлива складова соціального і національного руху.

Політичному українству західних теренів довелося вирішувати не менш складні завдання в пошуку прийнятної лінії поведінки. Враховуючи порівняно невелику чисельність власного етнічного елементу, постійну схильність офіційного Відня до підтримки поляків, які прагнули будь-що відтворити свою

державність у межах 1772 р., тобто неодмінно включаючи й етнічні українські землі Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, національні лідери висунули ідею «коронного краю». Вони виходили з того, що в недалекому майбутньому на розпад імперії розраховувати не доводиться, а перспектива підпасти під нове видання польського владарювання зі всіма витікаючими негативними наслідками вималюувалася все виразніше. «Порятунок» вирішено було шукати в об'єднанні в певну адміністративну цілісність територій з етнічними українцями і введенні в ній прямого імператорського (царського) правління. Власне, в цьому сенсі орієнтації українських соціалістів збігалися з реформаторським курсом австрійських соціал-демократів, що не висували радикальних революційних цілей [18, с. 69-106].

Таким чином, український рух в обох своїх складових на початку ХХ століття не лише не мав будь-яких принципових відмінностей від пануючих тенденцій європейських суспільних процесів, але і був доволі міцно інтегрований в нього, або, принаймні, значною мірою був однотипним, в будь-якому разі – по лінії ідеологічних орієнтацій [19].

Подальше залучення України до європейської політичної орбіти було пов'язане з підготовкою і вибухом Першої світової війни. З одного боку, кожна з двох ворогуючих світових коаліцій теоретично доводила свої домагання на вирішення українського питання, різними каналами налагоджувала контакти з тими, кого в таборі супротивника вважала втіленням сепаратизму, здатного ослабити ворога, а то й сприяти в реалізації загарбницьких геополітичних планів. Визрівання в процесі вселенської бійні європейської революційної ситуації повною мірою «покривало» і українські простори.

Принісши українцям тяжкі випробування, незліченні біди, обрушивши на голови їх політично активних елементів терор «за законами військового часу» відразу по обидва боки фронту, війна істотно прискорила процес латентного накопичення в масах визвольної енергії, соціального і національного гатунку [20, с. 197-209; 21, с. 187-224], зумовила масштабність вибуху, який відбувся відразу після повалення в Росії самодержавства.

Росія виявилася слабшою ланкою в ланцюзі воюючих держав, а точки кипіння, яких досягли суспільні протиріччя, призвели до Другої революції, блискавичного перетворення країни у форпост демократичних експериментів, небачених в Європі, проте сприйнятих міжнародною громадською думкою з розумінням, моральною підтримкою і навіть ентузіазмом, загальною надією. Із вражаючою оперативністю хвиля змін, що піднялася, підхопила й Україну. Більше того, є вагомі підстава вважати, що процеси, які розгорнулися в регіоні, набули особливого розмаху, органічно доповнилися елементами, які істотно впливали на подальший розвиток подій.

Вже в ході класового протистояння, що розгорілося, вуличних битв в Петрограді, під впливом інформації, що надходила, в Україні (природно перш за все в містах) почали ліквідуватися органи царської влади, створюватися аналогічні столичним організації і установи – ради робітничих і солдатських депутатів, об'єднані комітети громадських організацій. Одночасно з ними вже на зборах представників української громадськості, національних організацій, що миттєво відродилися, 3–4 березня 1917 р., була створена Українська Центральна Рада, відразу ж заявивши претензії на відповідальну роль – стати загальноукраїнською координуючою інституцією і керівним ядром зосередження зусиль для вирішення національного питання, інших пекучих, найважливіших проблем, відповідно до українського інтересу, в усякому разі з його неодмінним врахуванням.

Цілком виправдано з виникненням Української Центральної Ради пов'язувати початок Української національно-визвольної (національно-демократичної) революції. Ніби відроджуючи демократичну традицію гетьманських часів (вирішувати спільно найважливіші питання на зборах, «радах» – козацьких, старшинських, генеральних), заново створений орган був рівною мірою породженням новітньої революційної творчості, ініційований активістами Української соціал-демократичної робітничої партії при визначальному сприянні Товариства українських поступовців. Незабаром «підтягнулися» і зайняли свої позиції в Центральній Раді українські есери, українські соціалісти-федералісти і українські соціалісти-самостійники. Всі разом, відповідно до своїх програмних настанов, вони і визначили курс Центральної Ради, виробили платформу, прагнули, аби вона стала ідейною основою руху українських мас. Порівняно швидко (навіть для революційної епохи) гасла українських партій, Української Центральної Ради, що створила свої організації на місцях (губернські, міські, повітові Ради), стали надбанням сотень тисяч і мільйонів людей. Документи свідчать про досить широко підтримку позиції лідерів українського національно-визвольного руху [22], що доволі швидко набув таких масштабів і глибини, такого ступеня готовності до рішучих дій, тенденції до випередження рішень керівних ідеологічних центрів, які в сукупності повністю відповідали критеріям національно-визвольної революції. Основні параметри, контури цього феномену, його сутність, особливості прояву, багаточисельні подробиці на сьогоднішній день досліджені докладно та аргументовано [23; 24, с. 4-20; 25, с. 34-46]. Однак, оцінювати історіографічні зрушення в осягненні досвіду революційної епохи в Україні виключно в позитивному ключі кваліфікувати не варто. І справа тут зовсім не в тому, що існують скільки-небудь вагомні, переконливі причини для сумнівів в кваліфікації національно-визвольних процесів як повноцінної Української революції [26; 27, с. 104-107; 28, с. 1-11]. У той же час, зовсім не виправдано вважати те, що відбувалося у сфері руху до вирішення національно-визвольних завдань і національно-державного відродження вичерпними уявленнями про складні, багатогранні і суперечливі процеси чотирьох наступних років після повалення самодержавства.

Фактично доведеним, заснованим на політичних реаліях, можна вважати, що без Лютневої революції, яка дала миттєвий потужний поштовх демократизації всіх сфер суспільного життя Росії, ґрунтовно підірваний, задавлений, знекровлений в роки війни український визвольний рух напередодні 1917 р. потенційно самостійно просто не міг розраховувати на які-небудь ефективні досягнення в недалекому майбутньому. Причетність до загальноросійського демократичного табору, налагоджена взаємодія в його середовищі, зумовила вектор ідеологічних настроїв лідерів українства та їх конкретні кроки, починаючи з моменту скинення самодержавства.

Здавна вважавши самодержавство опорою соціального і національного гніту, М.С. Грушевський, В.К. Винниченко, С.О. Єфремов, В.П. Прокопович, А.В. Ніковський та інші політичні лідери українського руху розцінили Лютневу революцію як початок принципово нового етапу в розвитку, переустрої колишньої «тюрми народів». Вони вважали, що настав момент перетворення абсолютистської централізованої держави на демократичну, децентралізовану, федеративну республіку (союз національно-територіальних утворень, що самовизначаються).

Тому висхідною позицією лідери Центральної Ради визначили турботу про неперворотність процесів, що почалися в Лютому, забезпеченні вкладу всієї нації в загальну справу перемоги демократії в Росії. Це прямо кореспон-

дувалося з одним із наріжних каменів тодішніх уявлень про суть державного устрою – «народоправство», тобто народна влада, демократія, або, іншими словами – соціалізм (кожна українська партія мала це означення обов'язковим у своїй назві).

Саме перемога демократії (її вищим ідеалом видавалися Установчі збори) повинна була забезпечити такий прогрес в децентралізації колишньої імперії, при якому певні території, на яких склалося переважання етнічного елементу, отримають право у власних межах вести справи згідно з місцевими, національними умовами й інтересами (національно-територіальна автономія – обмежене місцеve самоврядування, на чолі з представницьким органом, – Українським сеймом – аналог Установчих зборів). Все це видавалося доброю і достатньою основою для вирішення проблеми, яка називалася українським питанням. Ставлячи його в пряму залежність від розвитку прогресивних за змістом подій в країні в цілому, лідери українського руху не лише не прагнули протиставити перспективно автономну Україну центрам Росії, а навпаки, з їх допомогою (демократичною гарантією), не розриваючи напрацьованих століттями економічних, політичних, ідеологічних, духовних та інших зв'язків і традицій, досягти споконвічно виношуваної мети – знайти можливості, шляхи до якомога повнішої національної самореалізації в сім'ї слов'янських народів (якщо «не заглядати» в дальшу перспективу). Суть стратегічної мети, на яку орієнтувалося українство, визначено М.С. Грушевським доволі чітко й відверто: «Українцы не имеют желания от кого –либо отделяться, отгораживаться, – они хотят только, чтобы им и всем гражданам Украины была возможность управлять краевыми делами, определять судьбу края без всяких вмешательств со стороны и без возможности таких вмешательств. Они сознают свои силы и способности и уверены в том, что когда край будет иметь свободу, и будет гарантирован от всяких сдерживаний и вмешательств извне, он будет развиваться настолько сильно и успешно, что ему не нужно будет каких-либо искусственных ограждений от чужих влияний или конкуренций»[29,с.91].

Лапідарно програму українського національного руху В.Винниченко формулював ясно і чітко: «Народоправие, широкое местное самоуправление, управление хозяйственной и политической жизнью местными силами, точное определение прав и обязанностей целого государства и автономной единицы ...»[30,с.44-45].

Примітно і те, що позначена перспектива була для лідерів Української революції не скороспілою, миттєвою реакцією на ситуацію, що склалася, баченням лише «ближчих можливостей». Їх переконання – свідчення, того що вони, як спадкоємці славних визвольних традицій кирило-мефодіївців, зберегли вірність виношеним ідеям слов'янської федерації. Перемогу Російської революції, федеративне переоблаштування держави вони вважали найважливішою стратегічною метою, що відкриває дорогу до реалізації давніх задумів європейського масштабу. «Я твердо верю, да и не один я, – переконував М.С. Грушевський, что великая революция российская, только бы ее защитить от упадка и анархии, – очень повлияет на политическое переустройство всей Европы, на ее превращение в Европейскую федерацию. О такой федерации думали издавна политики и специалисты государственного права: они считали ее логическим выводом со всего дальнейшего развития европейской жизни. Она только казалась очень далекой до последних событий – так как теперь кажется близкой и осуществимой. И вот почему я и другие нисколько не озабочены полной политической независимостью Украины, не придаем ей никакого веса. Для ближайшего времени вполне достаточно широкой украинской автономии в федеративной Российской республике. А в будущем,

надеемся, эта республика войдет в состав федерации европейской, и в ней Украина станет одной из наиболее сильных, мощных и надежных составляющих частей – одной из опор этой Европейской федерации»[29,с.92].

Голова Центральної Ради М.С. Грушевський, його заступник В.К. Винниченко, їх соратники виконали в той момент дуже важливу можна сказати – виняткову, історичну місію (на таку роль, окрім них, навряд чи взагалі хтось був здатний в українському політикумі) – вони в найкоротші терміни змогли переконати найширші прошарки нації в тому, що запропонований ними варіант науково обґрунтований, логічний, цілком реально здійснений, продуктивний. М.С. Грушевський адаптував на рівень культури, свідомості українця з двокласною церковно-приходською освітою теоретичні викладки складних питань про можливі державні системи (їх переваги і недоліки), про різні варіанти політичних конструкцій держав і, як абсолютно обґрунтований висновок – вимоги широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній республіці Росії. Саме цьому цілком присвячені невеликі, популярні брошури М.С. Грушевського «Велика хвиля», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої автономії і федерації хоче Україна» та інші.

Типовою для 1917 р. стала картина: будь-якого рівня збори (аж до сільсько-го сходу) обов'язково обирали своїм почесним головою керівника Української Центральної Ради, (такий великий був авторитет М.С. Грушевського, навіть портрета якого більшість українців ніколи не бачили, але про погляди якого чули багато), а резолюції приймалися в повній відповідності з пропагованою ним платформою. У цих умовах навіть колишня Українська народна партія, що змінила навесні назву на Українську партію соціалістів-самостійників на чолі з М.І. Міхновським, офіційно оголосила про свою прихильність автономістсько-федералістському курсу. Самостійницькі гасла роздавалися дуже рідко, а відповідні написи на транспарантах і прапорах демонстрантів «тонули» в морі закликів, сформульованих М.С. Грушевським.

Домінуючі настрої тієї пори дуже образно передає В.К. Винниченко, який доводить, що в одну мить зникли всі інші політичні орієнтації, окрім однієї: «Всероссийская революция, Справедливость... За 250 лет пребывания в союзе с Россией, – с неподдельным пафосом, вдохновением пишет он, – украинство впервые в эти дни почувствовало себя в России дома, впервые интересы этой бывшей тюрьмы стали близкими, своими.

Мы стали частью – органической, активной, живой, желаемой частью – единого целого. Всякий сепаратизм, всякое отделение от революционной России считалось, абсурдным, бессмысленным. Для чего? Где мы найдем больше того, что теперь мы имеем в России? Где во всем мире есть такой широкий, демократический, всеохватывающий строй? Где есть такая неограниченная свобода слова, собраний, организаций, как в новой великой революционной державе? Где есть обеспечение права всех угнетенных, униженных и эксплуатируемых, как не в Новой России»[30,с.41-43].

Абсолютною перемогою таких настроїв стали підсумки роботи Всеукраїнського національного конгресу (з'їзду) що відбувся в Києві 6-8 квітня 1917 р. Обговоривши найнагальніші проблеми моменту, який переживався, делегати прийшли до одностайного висновку:

«1. Согласно историческим традициям и современным реальным потребностям украинского народа съезд считает, что только широкая национально-территориальная автономия Украины обеспечит потребности нашего народа и всех других народностей, живущих на украинской земле.

2. Что такое автономное устройство Украины, а также и других автономных краев России, будет иметь полные гарантии в автономном строе.

3. Потому единой соответствующей формой государственного устройства съезд считает федерацию и демократическую Республику Русскую.

4. А одним из главных принципов украинской автономии – полное обеспечение прав национальных меньшинств, проживающих на Украине» [31, с.54-55].

Вважаючи свої плани обмеженої, «м'якої» децентралізації держави назрілими, справедливими, конструктивними, не загрозливими цілісності Росії, керівництво Української революції всіляко доводило, що кроки центральної влади назустріч передбачуваній національно-територіальній автономії окремих національних країв і областей не лише не матимуть негативного, тим більше руйнівного наслідку, а навпаки – викликатимуть всезростаючі симпатії, авторитет центру, довіру і тяжіння до нього, вести до перетворення околиць, які отримують демократичне самоуправління, на міцну опору нової влади, нового устрою.

Керівництво Центральної Ради з перших же днів революції зробило досить енергійні зусилля, аби переконати Тимчасовий уряд, політичні сили Росії в своїй абсолютній лояльності новому, республіканському устрою, в його повній підтримці, готовності вносити свій внесок у закріплення демократії в масштабах всієї країни.

Не будучи прибічниками радикалізму, форсованих, тим більше – силових методів досягнення мети, прагнучи до максимальної легітимності, майже до «стерильності» своїх дій, керівники Центральної Ради пропонували розв'язувати назріваюче питання автономії України поступово, поетапно, надійно готуючи широку громадську думку до адекватного сприйняття намічених змін.

Так, направивши в середині травня 1917 р. делегацію до Петрограда, українські лідери звернулися до Тимчасового уряду і Виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів із спеціальною декларацією – відповідною запискою. Створюється враження, що Центральна Рада не стільки вимагала законних прав для України, скільки вибачалася за те, що хід подій, настрої мас змусили її звернутися до високого керівництва, «потривожити» його: «Украинская Центральная Рада как представительный орган в организованной украинской демократии, до сих пор играла, да и сейчас играет, сдерживающую и направляющую в организованное русло роль.

Но она могла и может это делать только до того времени, пока эта организация идет в контакте с естественным развитием народного движения. Если в силу что-либо она должна будет прекратить или даже утратить свою организационную деятельность, она будет снесена стихийным потоком...» [32].

Керівники Української революції прагнули переконати офіційний Петроград в тому, що вони його союзники, що їх непокоїть спокій і порядок в краї в тій же мірі, як і столичне керівництво. І звернення до правлячих інстанцій продиктоване, перш за все, прагненням не випустити вибухонебезпечну ситуацію з-під контролю: «Мы берем на себя смелость обратиться самое серьезное внимание Временного правительства, совета рабочих и солдатских депутатов и всей российской демократии на современное положение вещей и призываем пойти нам навстречу в решении нашего тяжелого, ответственного задания – направления украинской стихии по такому руслу, которое не только не помогало бы усиливающейся брани, а наоборот, помогло бы организации сил всей России...» [33].

Звичайно, в плані соціальної природи, програмних орієнтацій, обраної тактики керівництво Центральної Ради було досить близьким, в чомусь навіть

спорідненим Тимчасовому уряду, силам поміркованих реформістів Петрограду. Тому воно прагнуло спочатку знайти порозуміння з офіційним урядом і шанованим ним керівним державним центром, залишаючи «на потім» реалізацію наростаючих вимог мас. М.С. Грушевський намагався навіть попередити можливу негативну реакцію російської сторони на проголошене абсолютно законотвірне гасло «українізації», публічно закликав ні в якому разі не допустити рецидивів «гвалтівної українізації».

Поза сумнівом, вигаданими є підозри, які іноді побутують, про те, що українська сторона, починаючи з мінімальних прохань – пропозицій центральній владі, далі хитрістю (це, мовляв, нескладно передбачити) могла втягнути офіційний Петроград в процес, по ходу якого потім неминуче нарощувала б вимоги, що привели б до політичної дестабілізації і кінець-кінцем, – до розвалу країни.

Значно більше підстав вважати щирими саме дещо незграбні обмовки в діловому, дипломатичному листуванні, у переговорах з Тимчасовим урядом (вони відбивалися і в інших офіційних документах), згідно яких лідери Української революції кваліфікували свої дуже обережні, еластичні кроки – прохання до Тимчасового уряду значною мірою вимушеними. Маси не лише довіряли Центральній Раді, але й в умовах революційної ейфорії дедалі виявляли нетерпіння, починали чинити тиск на своїх вождів.

Проте Тимчасовий уряд спробував будувати взаємини з Центральною Радою на основі жорсткого неприйняття будь-яких українських ініціатив. У офіційних відповідях на пропозиції, в ході переговорів він вдавався до будь-яких аргументів – заперечень. Наприклад: Тимчасовий уряд не має права вирішувати такі кардинальні питання як територіальне, яке може бути лише компетенцією Установчих зборів; взагалі незрозуміло, що таке Україна, які її кордони, хто має право претендувати на автономний статус; Центральна Рада, сформована за етнічним принципом, не може претендувати на роль виразника інтересів всього багатонаціонального населення України і т.д. Маси ж в революційній атмосфері вважали, що мають право самовільно вирішувати питання, які вважалися важливими, актуальними. Так «знизу» почався рух за об'єднання воїнів українців в тилу і на фронті в окремі українські частини. Для керівництва цим процесом, його стимулювання в травні 1917 р. в Києві був проведений Перший всеукраїнський військовий з'їзд. Роботу в цьому напрямі було вирішено продовжити на Другому з'їзді, скликання якого було призначене на початок червня. Із Петрограду посипалися грізні оклики, що забороняють дії з українізації армії – як такі що розвалюють її в умовах війни. Міністр А.Ф. Керенський телеграмою заборонив скликання Другого з'їзду, що обернулося зворотним ефектом: додаткова інформація лише збільшила число направлених з частин депутатів.

Прибулі на форум солдати урочисто присягнулися не покидати Київ до тих пір, поки Центральна рада, не звертаючи уваги на реакцію Тимчасового уряду, не прийме державного акту, що визначає долю України. До цього в подібному дусі висловився і представницький Всеукраїнський селянський з'їзд [23, с.211-232].

У цих умовах, аби не розійтися з масами, від імені яких вона говорила і діяла, Центральна Рада нарешті вирішилася висловити волю народу України в своєму Першому Універсалі, проголошеному на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді 10 червня 1917 р. Центральна ідея документу вміщена в словах: «Да будет Украина вольной. Не отделяясь от всей России, не разрывая с государством российским, пусть народ украинский на своей земле имеет право сам распоряжаться своей жизнью. Пусть порядок и строй на Украине дает

избранное всеобщим равным, прямым и тайным голосованием – Всенародное Украинское Собрание (Сойм). Все законы, которые должны дать этот строй тут у нас, на Украине, имеет право издавать только наше Украинское Собрание.

Те же законы, которые должны порядок определить по всей российской державе, должны издаваться во Всероссийском Парламенте»[33].

Фактично в Універсалі реалізовувалася платформа (концепція) Української революції, затверджена національним конгресом.

Тимчасовий уряд, природно, був вкрай схвильований і фактом проведення самовільно Всеукраїнського військового з'їзду, і самовільним актом проголошення автономії України, і створенням 15 червня 1917 р. виконавчого органу (національного уряду) – Генерального Секретаріату України. Розуміючи, що політикою подальшої тяганини, окриків можна лише ускладнити стосунки, остаточно втратити контроль над розвитком подій в краї, офіційний Петроград оперативно направив до Києва свою делегацію (М.І. Терещенко, І.Р. Церетелі, А.Ф. Керенський), який без особливих зусиль удалося «повернути» Україну в русло загальноросійського розвитку: Центральна Рада зобов'язалася не робити надалі жодних серйозних кроків аж до скликання Всеросійських Установчих зборів, а Петроград погоджувався з тим, що пройдений шлях зі впровадження автономно-федералістських начал «відмінити» неможливо. Результати угоди були обнародовані в один день – 3 липня у відповідній постанові Тимчасового уряду з українського питання і Другому Універсалі Центральної Ради[31, Т1, с.160-168].

Однак, не дивлячись на те, що і після офіційної легітимації автономного статусу України, визнання Центральної Ради (поповненої представниками національних меншин) краєвим представницьким органом, а Генерального Секретаріату – місцевим органом Тимчасового уряду, тертя між Києвом і Петроградом продовжувалися. Останній намагався всіляко обмежити прерогативи українців, нерідко вдавався до тактики окриків і погроз. Та все ж Українська революція не увійшла до серйозної, гострої конфронтації з суспільними процесами в Росії. Вона частково розвивалася начебто паралельним курсом, а ще більше – все ж вливалася в єдине русло дрейфу Російської Республіки до невідворотного краху.

Таким чином, незважаючи на цілком зрозумілі прагнення багатьох тодішніх українських політиків досягти більшого (що, до речі, іманентно і ретроспективним оцінкам певної частини сучасних вітчизняних істориків), здійснювалася реальна, в основі своїй демократична трансформація українсько-російських стосунків, яка усувала існуючі гострі суперечності й закладала непогану основу для їх попередження в майбутньому. Одночасно крок за кроком начебто «напрацьовувалася» модель функціонування поліетнічної держави в умовах перемоги демократії, про прагнення до чого неухильно заявляли практично всі тодішні політичні сили.

Ситуація різко змінилася після перемоги Жовтневого озброєного повстання в Петрограді. Чинника, який не стільки стимулював Українську революцію, скільки її стримував і на який кожного разу озиралася Центральна Рада навіть при самому неспроможному кроці – Тимчасового уряду – в мить не стало.

Більшовики, прийшовши до влади, вже 2 листопада 1917 р. оприлюднили «Декларацію прав народів Росії». Документом вищої державної ваги урочисто оголошувалося право кожної з націй, що входили до Росії, на самовизначення. Всім націям офіційно гарантувалися рівні права, а ті, хто вважав за краще залишитися у складі об'єднаної держави, діставали можливість вибудовувати національно-територіальну (обласну) автономію. Природно, головним прин-

ципом міжнаціональних стосунків, формування і функціонування організацій трудящих оголошувалася інтернаціоналізм.

Скориставшись принципово новою ситуацією, Центральна Рада оперативно виробила і 7 листопада 1917 р. обнародувала свій Третій Універсал.

Ідея федеративного переоблаштування Росії в документі є наскрізною, домінуючою, найрельєфнішою. Достатньо побіжного погляду на документ, аби переконатися в цьому.

«Народ украинский и все народы Украины! – проголошувала Центральна Рада. – Тяжелое и трудное время выпало на землю республики Российской. На севере, в столицах идет междоусобная и кровавая борьба. Центрального правительства нет, и по государству распространяется безвластие, расстройство и руина.

Наш край точно также в опасности. Без власти, сильной, единой, народной, Украина также может скатиться в бездну усобицы, резни, упадка.

Народ украинский! Ты вместе с братскими народами Украины поставил нас охранять права, добытые в борьбе, творить порядок и налаживать жизнь на нашей земле. И мы, Украинская Центральная Рада, во имя восстановления порядка в нашем государстве, во имя спасения всей России, сообщаем:

Отныне Украина становится Украинской Народной Республикой. Не отделяясь от республики Российской и сохраняя единство ее, мы твердо станем на нашей земле, чтобы силами нашими помочь всей России, чтобы вся республика стала федерацией равных и вольных народов...

Имея силу и власть на родной земле, мы этой силой и властью станем на страже прав и революции не только нашей земли, но и всей России»[31, Т1, с.398].

У цілковитій згоді зі всією Росією передбачалося розв'язання конкретних невідкладних завдань тодішнього моменту: припинення війни і досягнення миру, вирішення земельного, продовольчого питань, впорядкування виробництва і розподілу продукції, організації праці і так далі.

Закінчувався Універсал таким закликком:

«...Граждане! Именем Народной Украинской Республики в федеративной России мы, Украинская Центральная Рада, призываем всех к решительной борьбе со всякими беспорядками и разрушениями и к дружественному великому строительству новых государственных форм, которые дадут великой и изможденной республике России здоровье, силу и новую будущность. Выработка таких форм должна быть осуществлена украинским и всероссийским учредительными собраниями...»[31, Т1, с.401].

Напрошується цілком обґрунтований висновок: турбота за долю всієї Росії видається більшою, ніж за власну, українську перспективу.

Після Універсалу пішли звернення, ноти до керівництва національно-територіальних і територіально-адміністративних утворень з пропозиціями присилати своїх представників до Києва для вирішення питання про долю Росії, тобто про її федеративний переустрій. Немає підстав підозрювати лідерів Української Народної Республіки в нещирості, спробах вести якусь складну політичну гру з прихованою метою. Українські газети захиляючись, патетично віщили, що подібно до того, як колись «світ християнської вери пошел по всей великой земле русской именно из Киева, так и ныне порядка, спасения народы России ждут из все того же златоглавого Киева»[34].

У листопаді-грудні 1917 року Центральна Рада зробила ряд кроків щодо налагодження контактів з національно-державними утвореннями, які виникли в основному на східних кордонах УНР: посилалися дипломатичні делегації на Дон, Кубань, до уряду «Південно-Східного Союзу»[38, с.62-69, 95-97; 39, с.81; 40, с.50-57]. Основна мета переговорів – формування федерації на

принципі однорідно-соціалістичної влади. На певному етапі з подібними пропозиціями Генеральний Секретаріат звернувся і до Раднаркому Радянської Росії.

Звичайно, подібний перебіг подій навряд чи раніше міг бути спрогнозований. Редактор шовіністичної газети «Російське життя» А.Погодін з подивом помічав: «История сыграла с нами странную шутку. Украина, которая отделилась от России (треба враховувати, що будь-які, найобмеженіші вимоги українців силами подібного роду кваліфікувалися як сепаратизм, що поклав початок відділенню України від Росії. – В.С.), теперь оказалась призванной начать новое собрание земли русской»[41].

Проте поведінка лідерів українського національного руху була зовсім не спонтанною, мала (більше всього – для самих себе) детерміновану логіку.

За українськими політичними діячами вже впродовж досить тривалого часу почало закріплюватися лідерство (сучасною мовою, вочевидь, – неформальне) в національно-визвольному русі в цілому в Росії. Ще до початку Першої світової війни довкола Товариства українських поступовців став оформлятися союз автономістів-федералістів у всеросійському масштабі. Не слід скидати з рахунку й того психологічного ефекту, яке справив на М.С. Грушевського і його колег 3-й з'їзд Народів, проведений в Києві в середині вересня 1917 року. Він став яскравим проявом підтримки у всеросійському масштабі автономістсько-федералістських прагнень лідерів українського руху, визнання їх безперечної авангардної ролі у виробленні планів демократичного переустрою багатонаціональної держави.

Вочевидь, не зайвим буде згадати і про те, що логіка розрахунків Центральної Ради, хай і з серйозними обмовками, немало в чому збігалася з генеральним напрямом політичних пошуків шляхів створення радянської федерації. Пригадаємо хоча б лєнінське гасло «Хай Росія буде союзом вільних республік!», що народився в полеміці саме довкола питання про стосунки України з іншими національно-державними утвореннями, виникнення яких вважалося не просто вірогідним, але, по суті, неминучим і бажаним [42, с.286].

Цікаво, що дипломати, політики західних країн в останні місяці 1917 року приходили до висновків про бажаність певної федерації (або конфедерації) антирадянських урядів (в окремих випадках висловлювалася надія і на участь в передбачуваній коаліції РНК як «уряду Петрограду, Москви і околиць») для того, щоб зірвати можливість заключення Радянською владою сепаратного миру з німцями і, звичайно ж, змінити курс, який почали здійснювати більшовики. Центральна Рада при цьому фігурувала в планах як один з неодмінних суб'єктів розвитку наміченого сценарію [43, с.259; 44, с.73-74], заради реалізації якого робилися серйозні зусилля представниками Франції і Англії в Києві [45, с.322; 46, с.377]. Звичайно, не вплинути, хоча б певною мірою, на позицію і поведінку лідерів УНР це не могло.

Втім, логічно допустити і те, що в апеляції Центральної Ради до урядів країн і областей колишньої Росії про необхідність консолідації зусиль з метою федеративного переустрою держави, що розпадалася, простежується не лише упевненість в правильності обраного шляху, але й очевидний страх перед перспективою залишитися наодинці з петроградським урядом В.І. Леніна, зневіра у власні потенції, неготовність лише своїми силами вирішувати наболілі проблеми навіть внутрішнього розвитку України.

Все сказане, природно, з вищезазначеними застереженнями, може слугувати предметом для роздумів про тодішні загальні тенденції, якщо не закономірності російського розвитку. Тому і з даної точки зору лідери Центральної Ради шукали і знаходили шляхи вдосконалення російського бага-

тонаціонального державного організму і визначення своєї конструктивної ролі в ньому на обумовленому об'єктивними обставинами напрямку. Із можливих варіантів вони обирали принципово висхідний, перспективний шлях поступу, хоча і не з оптимальними досягненнями, все ж неухильно долали морально, політично, та й фізично найскладніший, найважчий початковий її відрізок.

Проте, саме спроба втілення планів облаштування Росії на обраному Центральною Радою шляху, який передбачав консолідацію демократичних сил, об'єднання зусиль у всеросійському масштабі, призвела до зворотного ефекту. Всупереч оптимістичним надіям, ніхто з «недержавних» раніше націй і народів не квапився приступити до будівництва нової федерації. Найближчі сусіди, на яких розраховували як на неодмінних, зацікавлених партнерів, судячи з усього, просто не дозріли або просто не встигли пройти необхідного шляху, аби вже бути активними суб'єктами архіскладного процесу. Свою роль, вочевидь, відіграло і те, що прихильники радикальнішого вирішення питань національної державності – фіни, поляки, частково прибалтійці – не брали участь в цьому процесі з інших, відомих причин: вони в цей час форсовано домогалися незалежності.

Єдина ж позитивна реакція на ініціативи Центральної Ради – головного тодішнього ворога більшовицької влади генерала А. Каледіна, який сформував найпотужніший військовий антирадянський оплот на Дону, – була рівносильна виклику «вогню на себе» як з боку місцевих Рад, так і з Петроградського центру, об'єктивно і автоматично поставила Центральну Раду в практично самогубне для лідерів УНР становище воюючої сторони з РНК Росії.

Один з активних учасників подій того часу, талановитий історик Д.І. Дорошенко вимушений був чесно визнати: «Это была явно непосильная и ненужная для Украины задача. Логика событий показала, что Украине надо было совсем отделиться от России, стать самостоятельным и независимым государством; она должна была признать правительство Народных Комиссаров, как правительство России, на основе обоюдного признания (большевики сами тогда постоянно подчеркивали, что признают за каждой нацией право на самоопределение вплоть до отделения) и – дать всероссийским делам покой. Украина имела перед собой такие колоссальные задачи внутренней организации, что гоняться за созданием всероссийской федерации, подвергая себя враждебности уже существующего фактически нового российского правительства – это была неосуществимая в тогдашних условиях задача» [47, с.185]. Думки і плани, подібні до висловлювань Д.І. Дорошенка, оформилися в систему загальноновизнаних підходів дещо пізніше.

А в листопаді-грудні 1917 року в результаті реалізації виробленого Центральною Радою курсу замість досягнення нового, демократично-республіканського федеративного рівня стосунків вибухнув найгостріший конфлікт з радикальним (воєнним) фіналом. Останнє, у поєднанні з прагненням лідерів УНР включити в дію міжнародні чинники, відповідно – взяти участь в Брест-Литовській мирній конференції переконало, Центральну Раду в необхідності перегляду питання про державний статус України [48, с.3-10].

Втім, проголошені 9 (22) січня 1918 року Четвертим Універсалом незалежність, повний суверенітет України зовсім не означали негайного, рішучого відмежування України від Росії, відмови від планів трансформації останньої в демократичну, федеративну республіку. Проте бажана федерація повинна була об'єднати вже не автономні утворення, а самостійні, суверенні, що, власне кажучи, більше відповідає загальноприйнятим уявленням про конфедеративну модель державного устрою.

Як би там не було, федеративному принципу (як способу об'єднання національно-державних, територіальних утворень в одній державі) М.С. Грушевський, В.К. Винниченко, більшість їх однодумців не зрадили і після емоційної реакції на нищівну поразку від радянських, у тому числі і російських, військ в січні 1918 року, знову і знову поверталися до нього на нових витках революції.

Основна причина такої послідовної в чомусь навіть наполегливої і впертої поведінки полягала, вочевидь, в неспростовній вірі в науково обґрунтовані, безперечні переваги федералістської моделі українсько-російських стосунків, взаємодії всіх націй полі етнічної країни, безперечного її торжества в найближчій, або віддаленішій перспективі.

Паралельно в грудні 1917 р. – січні 1918 р. сталися події, які можна вважати практичними спробами залучити Українську Народну Республіку в загальноєвропейські процеси, перетворити на реальний суб'єкт міжнародного життя.

Представники Франції (генерал Ж. Табуї) і Англії (П. Багге) відвідали керівництво Генерального Секретаріату (перш за все, В.К. Винниченка), від імені своїх урядів вручили вірчі грамоти, покликані засвідчити визнання суверенітету УНР, готовність налагоджувати потенційні двосторонні міждержавні відносини. Безпосередній і головний інтерес був очевидний і особливо не вулювався. Усвідомлюючи неможливість домовитися з лєнінським урядом про можливість перехопити естафету царських зобов'язань – вести подальші дії на фронті, країни Антанти прагнули скористатися невизнанням Центральної Ради Раднаркомом для того, щоб хоча б на відтинку Південно-Західного і Румунського фронтів, що об'єднувалися в єдиний, – Український, пролонгувати протистояння з німцями і австро-угорцями. Українській стороні була обіцяна істотна допомога (фінансова, матеріальна, військовими поставками), лише б не допустити перемир'я, зняття напруги на Східному фронті – чинника полегшення ситуації на Західному театрі військових дій. До певної міри франко-британські пропозиції були спокусливими, навіть бажаними. Проте Центральна Рада об'єктивно оцінювала і перспективу мирних переговорів, що почалися в Брест-Литовську, де через низку обставин варто було чекати порівняно швидкої домовленості між російською делегацією і представниками австро-німецького блоку. Адже РНК вів переговори від імені країни, у межах якої залишалася і УНР. Чекати останній позитивів від прогресу на Брестській конференції, природно, не доводилося. Принаймні, не зайвим було серйозно остерегтися.

Тому було вирішено направити делегацію Української Народної Республіки в Брест-Литовськ для самостійної участі в переговорах, що неминуче привело до міцної прив'язки УНР до «австро-німецької колісницї». З одного боку, це, начебто могло забезпечити зміцнення позицій Центральної Ради, повернути втрачену практично, над усією українською територією владу, але, з іншої – залучало її до силового поля країн, де революційна ситуація на тлі голоду, що вибухнув, загострювалася швидше, відчутніше, з невідворотністю наближаючись до потрясінь з важкопрогнозованим підсумком. Звичайно, в рамках російських соціальних зрушень Українська революція пройшла той відрізок шляху республіканського демократизму, до якого лише наближались Німеччина і Австро-Угорщина. Проте, «інерція маси» обіцяла вплинути такою мірою на розвиток подій в Україні, що вони обов'язково перетворилися б на помітну, вагому складову загальноросійських процесів.

Правда, реальною могла стати й інша альтернатива. Революційні колізії в Австро-Угорщині й Німеччині відкривали можливість розриву Брестського миру, укладеного Радянською Росією з країнами Четверного союзу. Вигравши

час, нагромадивши сили, РСФРР здатна була знову справити потужний вплив на Україну, де накопичувалася протестно-вибухова енергія не лише проти німців і австро-угорців, але і проти національної влади, силоміць трансформованої окупантами в гетьманський режим генерала П.П. Скоропадського.

В обох випадках Україна «не випадала» б з європейського революційного контексту, а стала б лише уособленням різних варіантів прояву загальної кризи, що поглиблювалася.

Насправді сценарій розвитку подій виявився значно складнішим за припущення і розрахунки.

На особливу розмову заслуговує прагнення гетьмана П.П. Скоропадського взяти участь у відродженні восени 1918 року федеративної Росії на нерадянській основі («небольшовицької Росії»). Звичайно, не можна залишити поза увагою те, що ініціатива припадає на момент поразки Четверного союзу в імперіалістичній війні, а це відразу ставило під велике питання саму подальшу долю гетьманського режиму, що тримався вирішальною мірою на силі німецько-австрійських багнетів.

Втім, не можна нехтувати й тим, що генерал російської армії, який присягав на вірність царю, переконаний монархіст і, одночасно, українець за походженням, щиро бажав би оздоровлення стосунків юридично самостійної України, до керівництва якої він прийшов в екстремальних обставинах (вимушений був «терпіти владу чужоземців»), з настільки ж гаряче любимою ним великою Росією.

Вельми симптоматичними виглядають роздуми П.С. Скоропадського, висловлені в його мемуарах. «Великороссы, – писав он, – должны понять, что старого не вернуть, и что как бы ни была ошибочна политика украинцев, Украина не погибнет, а снова и снова будет добиваться того, чего ей не дают...

Россия может возродиться только на федеративных началах, а Украина может существовать, только будучи равноправным членом федеративного государства»[49, с.307-308].

П.С. Скоропадський вважав подібні зрушення єдиним шляхом досягнення українсько-російського компромісу і принципово застерігав прибічників «великої Росії» від спокуси скористатися гаслом федерації в тактичних цілях. Він підкреслював: «Все окраины думают: окрепнет Великороссия и снова примется за старый гнет всякой национальности, входящей в состав Российского государства. Я видел много украинцев, которые высказывали подобные опасения, да нечего далеко искать, тот же самый Винниченко, сидя у меня в кабинете, говорил при мне одному украинцу-федералисту, что он и сам ничего не имеет против федерации, но когда теперь говорит о федерации, то тогда русские ничего не дадут впоследствии, поэтому нужно стоять за «самостоятельность» до конца, которая и приведет к федерации»[49, с.308]. Принагідно слід зазначити, що сказане дисонує з логікою міркувань тих авторів, які вважають гетьманат спробою здійснення тактичних за задумом планів «малоросійської України»[50, с.448-464].

Делікатність ситуації полягала в тому, що позбавлений підтримки австро-німецьких окупантів, не маючи скільки-небудь надійної гарантії (німці серйозно потурбувалися про те, аби перешкодити створенню українських збройних сил), гетьман не міг «стояти за «самостійність» до кінця», вимушений був пасувати перед партнерами (генерал П.Н. Краснов, «білий» рух, що народжувався і зміцнювався), ідеологічною платформою яких була концепція «єдиної і неподільної Росії». Приймаючи чужі правила гри, П.П. Скоропадський, мабуть, усвідомлював (хоча це і не перешкодило йому проголосити 14 листопада 1918 р. Грамоту про федерацію з нерадянською

Росією – проте, це вже інша розмова: про тактику виживання), що реалізація домовленостей з П.Н. Красновим не залишала місця не лише для самостійної, але і автономної, по суті – жодної України, просто ліквідовувала б її як суб'єкта, повертала б українсько-російські відносини до їх висхідного дореволюційного стану, що зреалізовував старі, здавалося б вже зжиті іманентно-конфліктні міжнаціональні суперечності.

Згадуючи про пророкування В.К. Винниченка, П.П. Скоропадський з гіркотою повинен був констатувати: «Как только я объявил федерацию с Россией, я сразу понял, что Винниченко был прав. Через несколько дней появления грамоты великорусские круги уже никакой Украины совершенно не признавали»[49,с.308].

Проте плани і зусилля прибічників «єдиної і неподільної Росії» в той момент виявилися не домінуючими, а нове залучення України до простору політично і історично зжитого зразка державного устрою натрапило на тенденції зовсім іншого роду і спрямованості.

По-перше, розпад Австро-Угорської імперії призвів до виникнення Західно-Української Народної Республіки, керівництво якої поспішило почати об'єднавчий (сборний) процес з основним українським етнічним масивом. Така поведінка була зумовлена не лише давніми планами ліквідації роз'єднаності двох основних гілок українства, але й негайно розв'язаною поляками агресією проти ЗУНР, територію якої керівництво Польської Республіки вважало своєю одвічно невіддільною частиною.

По-друге, виведення з території України австро-угорських і німецьких окупаційних військ, поразка їх в Першій світовій війні практично автоматично відрізали Україну від впливу австро-німецького (центральноєвропейського) чинника, на який була зроблена основна ставка в 1918 р., але настільки ж майже автоматично «прив'язували» її до планів і політики Антанти.

По-третє, демократично налаштовані патріотичні сили, опозиційні гетьманові, в результаті піднятого повстання змогли повалити авторитарно-монархічний режим, відродити Українську Народну Республіку, зробили спробу знайти лінію поведінки, відмінну від радикалізму більшовиків, політики Радянської влади. Головним ідеологом пошуку нової концепції чергового етапу Української революції, проекту державного будівництва, визначення місця УНР в загальноєвропейських процесах виступив Голова Директорії В.К. Винниченко[51,с.110-114].

Критично проаналізувавши причини поразки УНР часів Центральної Ради, передбачаючи неминуче після жорстокого гетьмансько-окупаційного терору тяжіння народу України до радянської влади (неважко було передбачити, що на боці останньої тенденції, як і в грудні 1917 р. – січні 1918 р., виявиться незрівнянно переважаючий військово-політичний потенціал РРФСР), глава Директорії вважав єдиним способом подолання взаємної національної ворожнечі, що примножилася впродовж останнього року, запобігання війні, що насувалася, введення в Україні «системи радянської влади»[51,с.133-140].

Аргументи і міркування в цьому плані були відразу ж знехтувані більшістю Директорії і керівництвом основних українських політичних партій, після чого В.К. Винниченко вельми оперативно запропонував «вдосконалений» паліативний варіант – ідею формування в Україні Республіки трудового народу, політичним і державним фундаментом якої стали б трудові ради, а вінчав конструкцію політичної системи Трудовий Конгрес України[53,с.3-5].

Трудові ради, сформовані не за класовим принципом, – в їх виборах мали б право брати участь всі, хто не експлуатує чужої праці, за розрахунком В.Винниченка, більше б відповідали соціальній структурі української нації,

її селянському характеру, і, одночасно, були досить близькими російським, точніше – більшовицьким Радам. Глава Директорії говорив навіть про спорідненість двох «диктатур» – диктатури пролетаріату і біднішого селянства в РСФРР і диктатури трудового народу в УНР[52,с.141].

Проте, в даному випадку, вочевидь, не настільки важливе з'ясування міри тотожності або відмінності між радами робітничих, селянських, червоно-армійських депутатів і трудових рад. Важливо зрозуміти, що таким чином глава Директорії, міркування і пропозиції якого були офіційно підтримані керівними органами українських партій і урядом, оформлені відповідними рішеннями як державний курс, прагнув довести, що реалізацією його плану суперечності між Україною і Росією знімаються, принаймні, втрачають якщо не принциповий характер, то, вже, у всякому випадку, антагоністичну гостроту, що при добрій волі можна не лише сподіватися на мирну розрядку конфліктної ситуації, але і досягти укладання міждержавного союзу (федерації) для здійснення спільних цілей.

Потрібно враховувати, що до такого варіанту розвитку стосунків виявляло заінтересованість більшовицьке керівництво Радянської Росії, довкола якої в 1919 році з'ягувалося кілька фронтів, і розірвати їх міцний ланцюг хоч би в одній ланці – означало полегшити загальне становище республіки. Тому, зокрема, було надано підкресленої уваги надзвичайній дипломатичній місії С.П. Мазуренка, направленою до Москви главою Директорії В.К. Винниченком і головою уряду УНР В.М. Чехівським[54].

Проте, явний прогрес, що намітився на цьому напрямі, був блокований С.В. Петлюрою і його оточенням, які вибрали орієнтацію на Антанту, почали активно добиватися в командування інтервентів в Одесі і Бірзулі прихильності і підтримки, саботувавши при цьому прийняті рішення про трудові ради, ввівши явочним порядком режим, що отримав назву отаманщини. З відставкою в ході урядової кризи, що вибухнула, з вищих державних постів В.К. Винниченка і В.М. Чехівського, приходом на перші ролі в УНР С.В. Петлюри можливості українсько-російського діалогу практично зникли. (Втім, дещо порушуючи хронологію, слід зауважити, що в умовах походу Добровольчої армії А.І. Денікіна на Москву, яка «мимохідь» знищувала УНР, і безперервних агресій з боку Польщі, С.В. Петлюра готовий був на союз з Радянською Росією, тричі в другій половині 1919 року давав згоду на проведення відповідних переговорів, сподівався на їх сприятливий результат, хоча результативний прогрес так і не був досягнутий і притому зовсім не з вини петлюрівської сторони)[55,с.423].

У той же час, не меншу відповідальність за зрив перспективи українсько-російського компромісу, що мав не лише тимчасову тактичну цінність, але і шанси придбати довготривале, стратегічне значення, В.К. Винниченко покладав і на місцевих більшовиків, Компартію України, зокрема, на Г.Л. Пятакова, який очолював з 20 листопада 1918 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Саме останній керував боротьбою за відновлення в регіоні радянської влади (значить – і проти Директорії), чим підштовхував праві кола УНР до розриву стосунків, які нормалізувалися, з РСФРР, оголошенню останній війни[52,с.222-230].

І навіть після цього В.К. Винниченко не зрадив переконанню, що угода України з більшовицькою Росією на радянській основі – найбільш прийнятний, бажаний, якщо взагалі не єдиний і, притому, принциповий, зовсім не ситуативний, кон'юнктурний варіант розвитку українсько-російських стосунків, загального революційного прогресу. Тому, перебуваючи в еміграції, він, з проголошенням Угорської радянської республіки весною 1919 року, попряму-

вав на запрошення Бела Куна до Будапешту для переговорів про можливість створення «радянського поясу» – Росія – Україна – Угорщина і, можливо, далі – Баварія [56]. Логічною основою взаємодії в рамках такого поясу неважко передбачити, лежали б все ті ж федералістські принципи.

Безумовно, запропонована стратегія В.К. Винниченка, була прагненням знайти «м'яку» відповідність народоправським традиціям українського політикуму, одночасно виробити платформу, прийнятну для Москви, здатну зняти, принаймні згладити, приглушити українсько-російські протиріччя, головне – уникнути військового конфлікту, небажаного кровопролиття, і, паралельно, не випускати з поля зору загальноєвропейські демократичні традиції, намагатися успадковувати їх кращі зразки. Більш того, значна частина лідерів українських партій (переважно, правий сегмент соціал-демократів, есерів і есефів) вважала за необхідне слідувати західноєвропейським прикладам і в полеміці з прибічниками платформи трудових рад постійно ратувала за демократичні принципи.

Правда, затяжні дискусії між прибічниками трудового і демократичного принципів носили більше абстрактно-теоретичний характер. Домінуючим же став практично-політично зовсім інший варіант – отаманщини, що втілювався в житті С.В. Петлюрою і його прибічниками [57, с. 32-38; 58, с. 241-378].

По-четверте, в кінці 1918 р. – на початку 1919 р. Україна об'єктивно перетворилася ніби на територію загальноєвропейського «розлому» між прогресуючою соціалістичною революцією і силами, які прагнули не лише стати непереборною перешкодою на її шляху, але і спільними зусиллями задушити її, ліквідувавши радянський плацдарм, що утворився.

З одного боку, ліві елементи, що переживали стадію свого організаційного об'єднання, становлення, інтенсивного розвитку (Комуністична партія (більшовиків) України, Українська Комуністична партія (боротьбистів), інші радикальні групи), розгорнули боротьбу за відновлення радянської влади, істотно потіснили табір, що групувався довкола курсу, гасел УНР. Директорія, Рада Народних Міністрів, урядові і військові установи без кінця змінювали місця дислокації, виявившись замкнутими на вельми обмеженій території – в «чотирикутнику смерті», в районі Кам'янця-Подільського.

У розпал, ще більше до кінця весни 1919 р. майже вся територія України (Лівобережжя, Слобожанщина, Південь, велика частина Поділля і Волині) стала радянською. Природно, такий результат був досягнутий за допомогою збройних сил РСФРР, хоча в суто матеріальному сенсі її масштаби були вельми обмеженими. Визначальним, надихаючим, мобілізуючим все ж була дія революційного прикладу, ефективно використовуваного внутрішніми політичними чинниками України [59].

У плані даного аспекту додаткового ретельного аналізу, зваженої, науково вивіреної, а не емоційної, заідеологізованої оцінки, заслуговує вивчення феномену відзначеного штучного державного–політичного «буфера», що зводився. Це одночасно і нескінченний ланцюг поразок захисників ідеалів Української революції, безвихідь ситуації, коли припинити боротьбу було неможливо, вижити ж виявлялося ще складнішим, і об'єктивно – вимушене формування «оборонного» валу, на подолання якого просто не вистачало сил у прибічників радянської влади. Попутно слід відмітити: висновки про те, що саме Армія УНР, основу формації якої склала Українська Галицька армія, врятувала в ті місяці Європу від соціалізму – більшовизму, диктатури пролетаріату дещо односторонньо, неаргументовано, надумано [60, с. 54-55]. Насправді все було набагато складніше, в усякому разі – неоднозначніше.

З іншого боку, проти більшовицької влади, радянських республік в 1919 р. виступили об'єднаним фронтом її багаточисельні, активно підтримані країна-

ми Антанти, США, Японією вороги. Одним з наймасштабніших, а, можливо, і основних плацдармів, на яких в смертельній сутичці зішлись полярні сили, судилося стати Україні. Саме тут в південних портах і Криму висадилися інтервенти Антанти, а українська територія стала «транзитною» для походу на Москву, здавалося б могутньої денікінської Добровольчої армії. Тоді взяла гору революція, її противники були розбиті, а на початку 1920 р. переважна частина території України була вже знову радянською [61, ТІП, с. 453; ТІВ, с. 442].

Продовжуючи розмову про європейський контекст революційних подій зазначеної пори, слід звернути увагу і на вельми показові тенденції «партійного сегменту» історичних подій. Стенограми форумів (з'їздів, конференцій, пленумів, зборів), яку б політичну партію (силу) не довелося вивчати, свідчать: незмінним їх елементом є сюжет (сюжети – часом дуже розлогі – з них, як правило, починається аналіз моменту) про міжнародне становище, про розвиток революційних процесів в Європі. Саме з останніми партійний актив намагався співвіднести свою стратегію і тактику, пов'язував перспективу своїх дій.

У цьому плані спеціальний інтерес становлять процеси в найбільш впливових і колись багаточисельних українських партіях – УПСР і УСДРП. З середовища українських есерів, починаючи ще з другої половини 1917 року почало виділятися ліве крило, яке в травні 1918 р. оформилося в партію лівих українських есерів (боротьбистів), що прийняла в серпні 1919 р. назву Української комуністичної партії (боротьбистів). Схожий процес торкнувся і українських соціал-демократів, фракція «незалежних» в якій через низку трансформацій і об'єднань з частиною боротьбистів оформилася в Українську комуністичну партію (січень 1920 р.). З одного боку, ці тенденції цілком справедливо розглядаються під кутом зору виникнення, становлення націонал-комунізму (українського комунізму) [62]. Однак, з іншого боку, їх, вочевидь, з повною мірою можна розглядати як прояв глобальних, перш за все – європейських революційних тенденцій, що призвели до створення в основному на базі соціалістичних, соціал-демократичних партій і організацій комуністичних партій. Як відомо, додатковий імпульс цьому руху був доданий створенням у 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу.

У позначену канву сповна «вписується» і створення в тому ж 1919 р. Комуністичній партії Східної Галичини (лютий), а також об'єднання організацій лівого крила Бунду з єврейськими соціалістами в Єврейський комуністичний робітничий союз в Україні (Комфарбанд – травень) [63; 64, с. 67-73; 65, с. 507].

Усі комуністичні організації в Україні, включаючи КП(б)У, кожна по-різному, по-своєму прагнули не лише до співпраці на українській території, але і до встановлення зв'язків з міжнародним комуністичним рухом, ставили питання про організаційне виходження в Комінтерн.

Однієї з цікавих, суперечливих сторінок досвіду вибудови стосунків між Україною, яка переживала революційні трансформації, і європейського офіційного політикуму, який прагнув відгородитися від неї, стала Паризька мирна конференція. Власне, жодного запрошення на післявоєнний міжнародний форум, керований переможцями, Україна не отримала. Українська Народна Республіка під керівництвом Директорії викликала у Антанти, особливо у французьких дипломатів, політичну алергію через те, що її аналог – попередниця відмовилася на початку 1918 р. від співпраці, що пропонувалася, і пішла на контакт з воєнними противниками альянсу – Четверним союзом. Початок же 1919 р. доволі прозоро вказував на практично невідворотний крах внутрішньо нестабільної, відверто слабкої УНР, що швидко втрачала свій вплив, прогресивно поступаючись Червоній Армії і прогностично просто без-

силою проти Білого руху. Направлений ініціативно до Парижу делегації УНР (формально вона вважалася об'єднаною – «соборною») на чолі з міністром Г.Н. Сидоренком чинили бюрократичні перешкоди навіть після прибуття до Франції, а потім зовсім не зважали на її позицію. Позначилися тут і суперечності, що спалахнули всередині делегації, з представниками від ЗУНР, особливо її міністром закордонних справ В.А. Панейко, які обрали сепаратистську лінію поведінки. Та все ж головним, визначаючим було зовсім інше – прагнення розчленовуванням західноукраїнських земель і передачею їх під юрисдикцію залежних від Антанти сусідніх держав підсилити «оборонний вал» проти соціалістичної революції, що не скорялася і громові гуркоти якої були добре чутні далеко за межами радянських республік.

Тому, не зважаючи ні на міжнародні традиції і юрисдикцію, ні логіку, ні гуманність, ні наукові аргументи, права на Східну Галичину і Західну Волинь практично без обговорення передавалися Польщі. За Румунією закріплювалися окуповані нею ще в 1918 р. Північна Буковина, Придунайські землі і райони Бесарабії з етнічно українським населенням. А Чехословаччині «дарувалося» Закарпаття (Карпатська Русь). Тобто, з розвитком революції в Україні гранди європейської дипломатії боролися найціннішим способом, надавши політиці вирішення власних проблем за «чужий рахунок» по суті нову якість: захищати себе від можливих неприємностей руками залежних союзників, яких до того ж безцеремонно купували (приручали) багатствами їх сусідів.

До кінця 1919 р. – початку 1920 р. потенціал Української національно-демократичної революції в значній мірі вичерпався (цілий ряд авторитетних, політичних діячів, учених-істориків – М.С. Грушевський, В.К. Винниченко, П.А. Христюк, М.С. Шаповал – схильні рахувати останні місяці 1919 р. взагалі її завершенням[4,с.361-362]). Глава Директорії і Головний Отаман С.В. Петлюра 6 грудня 1919 р. переїхав до Варшави, де перейняв ініціативу у А.Н. Лівизького на переговорах з Ю.Пілсудським по підготовці договору про укладення військового союзу між УНР і Річчю Посполитою за рахунок відмови на користь останньої від Східної Галичини і Західної Волині. Диктатор ЗУНР Є.Петрушевич, перебравшись до Відня, на зборах соратників 20 грудня 1919 р. провів рішення про офіційну денонсацію Акту соборності від 22 січня 1919 р.[66,с.243-245] (ще в жовтні-листопаді основна формація озброєних сил УНР – Українська Галицька армія відмовилася воювати з білими, уклала союз з А.І. Денікіним, перейшла в його табір[67,с.102-126]). Залишившись поза справами і, по-суті, в безвихідному становищі близько 5 тисяч воїнів УНР під керівництвом генерала М.В. Омелянвича-Павленка попрямувала в рейд по тилах денікінських, потім – радянських військ. Головна мета акції – за допомогою партизанської тактики самозберегтися «до кращих часів» (а раптом що зміниться?). Природно, скільки-небудь помітного впливу на розвиток подій навіть на регіональному рівні бійці – учасники Зимового походу надати не могли.[68,с.376]

Та все ж Україна продовжувала залишатися одним з вогнищ напруги революційно-європейського вмісту.

Уклавши в квітні 1920 р. Варшавський договір, будучи до цього моменту добре підготовленими, білополяки пішли війною проти радянської України з метою повернення до влади С.В. Петлюри. Не отримавши спочатку належного опору, дивізії Польщі вже на початку травня захопили Київ. Проте, перегрупувавши сили (зокрема, перекинувши до України Першу кінну армію С.М. Будьонного), радянське командування забезпечило нищівний розгром ворога. У короткий час Червона Армія виявилася під стінами Кракова і Варшави. Зазвучали гасла: «Даеш Варшаву! Даеш Берлін!» (це якраз той випадок, коли

гасло світової соціалістичної революції, що проголошувалося незмінно прагматичними більшовиками як абстрактний заклик, почало начебто набувати рис реальної перспективи). Ще більше в цьому напрямі схильний був оцінювати ситуацію не на жарт зляканий Захід (не мало його політиків було проти війни Польщі проти Радянської України, намагалися застерегти від безперечного у відповідь удару Червоної Армії, що все змцнювалася). Тому Франція і Англія зробили все можливе, аби в екстремальному становищі сталося «диво на Віслі» – Червону Армію змусили до швидкого відступу. Втім, цей, за великим рахунком, локальний успіх, виявився останнім.

Незабаром провалом закінчилися плани організації боротьби з соціалістичною революцією на іншому фланзі – в Криму. «Чорний барон» генерал П.Н. Врангель, очоливши залишки денікінської армії, щедро підтримуваний англо-французькою військовою і фінансовою допомогою, в другій половині 1920 р. спробував зробити черговий похід на радянську владу. Головний маршрут, природно, повинен був пролягати, як і раніше, територіями України. Як виявилось, це стало останньою масштабною кампанією, яка могла бути використана в якості не лише внутрішнього (вітчизняного), але і зовнішнього (загальноєвропейського) чинника протистояння розвитку революційних процесів. Осіння битва за Крим може розглядатися і в іншому ключі – опанувавши материкову частину України, більшовики вважали не в праві зупинитися на досягнутому, залишати незайманим потужне вогнище контрреволюції на прилеглому, добре укріпленому у військово-відносинні півострові.

На початок 1920 р. гострота загальноєвропейської революційної ситуації значно притупилася, хоча і не була до кінця вичерпана, що і підтвердили наступаючі спорадичні, регіональні сплески політичної активності, стихійних вибухів. Не без підстав можна вважати, що процесу стабілізації ситуації і в західних країнах певною мірою сприяли радикальні соціальні зрушення на Сході Європи, перехід колишньої Росії до соціалістичних експериментів, радянського суспільного устрою. Українська СРР, що стала одним з головних суб'єктів прориву до нових стосунків, втілила в собі найважливіші хитросплетіння європейських тенденцій революційної пори, будучи тісно пов'язаною з ними, кінець-кінцем вийшла на цілком зумовлену збігом обставин соціалістичну перспективу. На цій основі вона включилася в об'єднавчий процес національних радянських республік. Вже до кінця громадянської війни вона пройшла в цьому напрямку значний шлях, основними віхами якого стали Воєнно-політичний союз радянських республік (червень 1919 р.), економічний договір з РРФСР (грудень 1920 р.), спільні дипломатичні акції проти об'єднаного фронту противників соціалістичної революції (Мінська і Ризька мирні конференції (вересень 1920 р. – березень 1921 р.)), упевнено пробиваючи тенденцію до дипломатичного союзу радянських республік, що поступово складалася. Зрештою, утворення в грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік було не лише втіленням прагнення до об'єднання однотипних національно-територіальних радянських державних структур, але і зворотною спільною реакцією на координовану політику зарубіжних країн, перш за все, природно, Європи, що полягала в організації військових інтервенцій, диверсій, політичної ізоляції, економічної блокади тих, хто став на дорогу творення радянської державності. Тут так само проглядаються різні шляхи (варіанти) виходу Європи з революційної ситуації, що сформувалася в роки Першої світової війни і, одночасно, їх взаємозв'язаність і, навіть, взаємозалежність. У цьому сенсі революційні процеси початку ХХ століття в Україні, поза сумнівом, органічна складова частина європейської історії, без усвідомлення чого докладно, глибоко і всебічно зрозуміти, пояснити, оціни-

ти важливі, складні, суперечливі сторінки вітчизняного досвіду на одному з крутих, доленосних зламів історії неможливо.

Список використаних джерел

1. Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986.
2. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. – Х., 1996.
3. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997.
4. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999.
5. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921). – К., 2003.
6. Солдатенко В.Ф. Новейшие тенденции и актуальные проблемы историографического освоения опыта Украинского национального движения в 1917-1922 годах // Гілея. Науковий вісник. – Вип. 20. – К., 2009.
7. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р. – К., 2007.
8. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007. Наукові дослідження. – К., 2008.
9. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. I: Рік 1917. – Х., 2008; Т. II: Рік 1918. – К.; Т. III: Рік 1919. – К., 2010; Т. IV: Рік 1920. – К., 2010.
10. Толочко П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід. – К., 2008. – 56 с.
11. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К.
12. Очерки истории Украины. – К., 2010.
13. Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. – К., 2007.
14. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. – Лондон, 1959. – С. 25-37.
15. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Співки визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ століття. – Х., 1996.
16. Солдатенко В.Ф., Кривошея В.В. Революційна українська партія // Віче. – 1998. – № 1.
17. Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти т. – Т. 1. На злам століть (кінець ХІХ століття – 1917 р.).
18. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007.
19. Шубин А. Социализм «Золотой век» теории. – М., 2007.
20. Історія України, Навчальний посібник. Вид. 3-е, доповнене і перероблене. – К., 2002.
21. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – К., 2007.
22. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003.
23. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
24. Солдатенко В.Ф. Украинская революция 1917–1920 гг.: к выяснению контуров и параметров исторического феномена // Гілея. Науковий вісник. – Вип. 18. – К., 2009.
25. Солдатенко В.Ф. Феномен Украинской революции // Отечественная история. – 2009 – № 1.
26. Булдаков В. Красная сутя. Природа и последствия революционного насилия – М., 1997.
27. Булдаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. – 1999. – № 8.

28. Михайлов И.В. «Украинская революция» или революция на Украине // Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 1.
29. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992.
30. Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень. – 1920. – Ч. 1.
31. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996.
32. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 8. – Травень.
33. Вісті з української Центральної Ради. – 1917. – № 9. – Травень (май).
34. Робітнича газета (Київ). – 1917. – 5,7 листопада.
35. Селянська думка (Тараща). – 1917. – 16 листопада.
36. Известия Армейского комитета 8 армии. (Проскуров). – 1917.
37. Народна воля. (Київ). – 1917. – 10 грудня.
38. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. – К., 2002.
39. Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр. – К., 2006.
40. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ УНР (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – К., 2008.
41. Русская жизнь (Харьков). – 1917. – 8 декабря.
42. Ленин В.И. I Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. 3-24 июня (10 июня – 7 июля 1917 г.). Речь о войне 9 (22) июня // Полн. собр. соч. – Т. 32.
43. Ганелин Р.Ш. Советско-американские отношения в конце 1917 – начале 1918 г. – Л., 1975.
44. Старцев В. И. Немецкие деньги и русская революция: ненаписанный роман Фердинанда Оссендовского. 3-е изд. – СПб., 2006.
45. Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
46. Солдатенко В.Ф. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. III. – К., 2003.
47. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932.
48. Солдатенко В.Ф. Третій Універсал Центральної ради і плани федеративного переустрою Росії// Український історичний журнал. – 2003. – № 4.
49. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.-Філадельфія, 1995.
50. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004.
51. Солдатенко В. Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005.
52. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р.]). – Ч. III. – Київ-Відень, 1920.
53. Солдатенко В. Ф. «Вінницькі щаблі» державного проводу УНР // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Зб. наук. праць. – К., 1999.
54. Симоненко Р.Г., Реєнт О.П. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.); Зб. документів. – К., 1996.
55. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007.
56. Винниченко В. Щоденники // Київ. – 1990. – № 10.
57. Лозовий В. С. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Український історичний журнал. – 2000. – № 5.
58. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007.
59. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Т. III. – Рік 1919.

60. Стахів М. Україна проти більшовиків: нариси з історії агресії Советської Росії. – Кн. 2. – Тернопіль, 1993.
61. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. III. Рік 1919. – 453 с.; Т. IV. Рік 1920.
62. Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (Ескізи до історії Українського комунізму). – К., 2006.
63. Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.) – К., 1996.
64. Гусев В.І. Перехід Бунду на комуністичну платформу й утворення єврейської секції КП(б)У // Історичний журнал. – 2004. – № 9.
65. Комуністична партія Західної України // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 2007.
66. Веденєв Д.В. Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту злуки (зовнішньополітичний аспект) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999.
67. Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька армія у Наддністрянській Україні. – К., 2004.
68. Доценко О., Зимовий похід (6. XII. 1919. – 6. V. 1920). – К., 2001.

Солдатенко В.Ф. Украина в революционных процессах первых десятилетий XX ст. (попытка оценки в европейском контексте)

Исследуется опыт революционной эпохи в Украине. Анализ революционных движений первых десятилетий XX столетия показал, что Украина в этот период была могущественным очагом, важной составляющей социального и национального движения не только в масштабах украинской и общероссийской борьбы, но и европейских политических процессов.

Ключевые слова: революционные процессы, социальные доктрины, партии, правительства, политические деятели, национально-освободительная борьба, европейский контекст.

Soldatenko, V.F. Ukraine in the revolutionary processes of the first decades of the XX century

(an attempt of assessment in the European context)

This article is devoted to studying the experience of the revolutionary epoch in Ukraine. Analysis of the revolutionary movements of the first decades of the XX century indicated that Ukraine during this period was the powerful hearth, the important component of social and national movement, not only in the scale of the Ukrainian and Russia-wide struggle, but also European political processes.

Key words: revolutionary processes, the social doctrines, government, political figures, national-liberation struggle, the European context.

Вирішальні кроки києворуських еліт по перетворенню Київської Русі на новий європейський центр впливу та формуванню державної ідеології

Дослідження розглядає вирішальні кроки києворуських політичної, військової та релігійної еліт по поетапному перетворенню Київської держави на новий європейський центр впливу та формування власної ідеології. Проводиться історико-політичний аналіз цього процесу.

Ключові слова: еліти, християнство, ідеологія, Київ

Період раннього феодалізму в Європі та утвердження Київської Русі як «рівної серед рівних» в сім'ї європейських народів є однією з найбільш цікавих, і, водночас, загадкових сторінок як у вітчизняній, так і у світовій історії. Ця епоха, безсумнівно, стала одним з ключових, поворотних моментів цивілізаційного розвитку людства і саме тому має широку наукову бібліографію. Згадаємо лише деякі фундаментальні праці з даної проблематики визнаних авторитетів історичної науки: «Первые века русской истории» Б.Рибаківа [1], «Утвердження християнства на Русі» М.Брайчевського [2], «Походження Русі» О.Пріцака [3], «Історія України-Руси» М.Грушевського [4], «Византийское содружество наций; Шесть византийских портретов» Д.Оболенського [5], «Древняя Русь и Великая Степь» Л.Гумільова [6], «История российская» В.Татищева [7]; релігійний аспект проблеми глибоко проаналізований у десятитомній праці авторського колективу НАН України та Інституту філософії ім. Г.Сковороди (під керівництвом професора А.Колодного) «Історія релігій в Україні» [8], роботах російських вчених Б.Грекова, А.Дворкіна [9], В.Іванова, Н.Нікольського [10], Д.Лихачова, С.Смірнова, А.Юдіна [11]; ранньофеодальний період розвитку Русі та інших східнослов'янських держав досліджували вітчизняні вчені М.Грушевський, М.Брайчевський, В.Пархоменко, П.Толочко, А.Толочко, отець І.Хома та багато інших. В цьому ряду праці західних вчених слов'янського походження – гарвардського професора О.Пріцака та оксфордського професора Д.Оболенського ми б поставили окремо як дещо полемічні та такі, які швидше оцінювали загальну картину співіснування двох головних центрів сили – Візантії та Західної Римської імперії зі слов'янською частиною Європи. Обрядово-культову сторону процесу християнізації докладно описали вітчизняні науковці С.Головащенко, В.Даркевич, С.Зінченко, Г.Кулагіна, І.Мозговий, В.Пашенко, Н.Стілокос та ін.

Але не так багато в науковій літературі історико-політичного аналізу цілеспрямованих кроків українських еліт по утвердженню Київської держави як «рівної серед рівних» в європейській сім'ї народів та наданню головному

місту своєї держави особливого, сакрального змісту, поетапному перетворенню Києва на духовну столицю всього східнослов'янського світу. Деякі спроби такого аналізу ми зустрічали лише в працях А.Юдіна, М.Брайчевського, Д.Оболєнського, але їх дослідження стосувалися дещо іншого аспекту проблеми – цивілізаційного та релігійного, і обрана нами тема окреслена лише пунктирно.

Звичайно, представники київських еліт в жодному разі не забували про економічне, політичне та торговельне зростання своєї країни та її столиці, але молодій руській державі на момент творення бракувало яскравої власної ідеї та духовного символу, що поєднував би східне слов'янство. На такий символ цілеспрямовано перетворили ціле місто – приклад не унікальний в історії, але по-своєму своєрідний і зразковий за ефективністю.

Метою даного дослідження є спроба аргументовано показати, які кроки з боку киеворуської еліти було зроблено для вирішення головного політичного завдання – перетворення Київської держави на впливовий європейський центр сили з багатьма ознаками своєрідної, «слов'янської», імперії.

Ми виокремили лише три кроки, які, на наш погляд, стали етапними, свідомо оминаючи докладний аналіз глибинних наслідків інших необхідних на цьому шляху перетворень: судову, адміністративну, військову, податкову, правову реформи, які з більшим чи меншим успіхом були проведені київськими князями, окресливши лише їх політичну складову.

Крок перший. Християнізація Русі.

Хрещення слов'янського світу – це, з нашої точки зору, поєднання складного і тривалого *процесу* проникнення нової віри як системи поглядів, що базувалися на майже цілком революційній для язичників концепції єдинобожжя та *моменту*, коли політична еліта у особах правителя та його найближчого військово-адміністративного оточення усвідомила всі вигоди та переваги прийняття саме християнства як офіційної віри та державної ідеології. Засадничі політичні постулати нової віри про те, що цар – намісник Бога на землі (є богообраною особою), і вся влада на землі – від Бога, здаються настільки зручними для централізації влади, процесу «збирання земель» та укріплення авторитету князя, що широко відомий епізод «Вибору віри» з «Повісті времінних літ» [12с.204,205], на наш погляд, цілком може бути літературно-пропагандистським прийомом талановитого літописця, який, не будемо забувати, крім князя, належав і Церкві Христовій. Крім того, інші варіанти віровчень практично не мали ні підготовленого ґрунту на слов'янській землі, ні перспектив для розвитку, та і справи київські князі вели переважно з майже цілком християнізованою Європою.

Процес проникнення християнської ідеї у киеворуську державу умовно можна поділити на три етапи:

- Поступове знайомство з християнською цивілізацією через торговельні, військові, дипломатичні, культурні контакти;

- Прихід до влади надзвичайно харизматичного, жорсткого та по-державницьки мислячого володаря, який вольовим рішенням обирає християнство як «єдину істинну віру» та залізною рукою впроваджує її офіційне прийняття. На Русі таким виявився князь Володимир.

- Тривалий етап «двовір'я» після офіційного проголошення християнства державною релігією.

Розкриваючи зміст цих етапів, зазначимо, що християнська ідея була знайома русичам задовго до 988 року: більшість готів були християнами, а готська держава існувала посеред східнослов'янських племен близько двох століть

і впала лише під ударами гунів і аланів; судячи з характеру поховань, до 30 відсотків представників Черняхівської культури (яка мала тісні зв'язки з грецьким Причорномор'ям), була охрещена [13;14,с.309-310]. Пізніше слов'янські племінні союзи жили поряд, воювали і торгували з християнізованою Європою та християнською Візантією. Залишаючись переважно язичницькою, східнослов'янський регіон зазнавав значного впливу, але не тиску, з боку християнського світу, водночас контактуючи з ісламізованим тюркським Сходом, іудейською Хазарією, а Північна Русь – з варягами. Частина найманого війська перших київських князів була традиційно християнською.

Першу досить масштабну спробу хрещення Русі зробив київський каган (варязьке визначення глави державного утворення «князь» ще не поширилося у русичів). Аскольд під час другого походу на Константинополь, що переконливо довів у своїй монографії український вчений М.Брайчевський [2], спираючись, в тому числі, і на ранні дослідження Б.Рибаківа [1].

Своїми великими походами на Візантію, Аскольд добився вирішення кількох завдань: по-перше, заявив на всю Ойкумену про існування нової могутньої сили – Київської держави як флагамена всієї Русі, по-друге, як відомо, підписав вигідний торговельний договір з греками, і, по-третє, цей договір підписував уже як християнський господар, як зафіксував візантійський історик Константин Порфірородний [15], що дає підстави для висновку про хрещення самого Аскольда і принаймні частини війська саме під час походу 860 року. Факт хрещення Русі як великий успіх і завершений акт сприйняла і Візантія, і вся Європа, саме тому пізніше Володимирове хрещення залишилось не поміченим жодною західною хронікою [2]. Константинопольський патріарх Фотій, обраний 859 р., який сам приймав активну участь у цьому процесі, у своїй енцикліці, звертаючись до східних церков, підпорядкованих Константинопольській патріархії, писав: «Не тільки Болгари навернулися до християнства, але і той народ, про який багато та часто говориться та котрий переважає інших грубістю та звірством, тобто так звані Руси. Підкоривши сусідні народи і через це надмірну гордість маючи, вони підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер і вони перемінили еллінську та безбожну віру, в якій попервах утримувались, на чисте християнське вчення, увійшовши в число відданих нам та друзів, хоча незадовго до того грабували нас та виявляли нестримну зухвалість. І в них розгорілася така жадоба та ревність, що вони прийняли пастиря та з великою старанністю виконують християнські обряди» [16].

Але подальшого поширення Аскольдова спроба християнізації Русі не мала через низку внутрішньополітичних чинників. Впоряджена Фотієм невелика єпархія існувала до Володимирових часів, залишаючись порівняно слабкою через відсутність у суспільстві підготовленого ґрунту, достатньої кількості провідників нової віри – духовенства та і розгалуженого інституту Церкви загалом. Відомо лише, що в Києві діяла «соборна», а, значить, не єдина церква св.Іллі, де присягалася християнська частина воїнів князя Ігоря під час підписання договору 945 року з ромеями [11;10,с.4], були, вочевидь, прихожани і у церкви на Аскольдовій могилі. Пізніше Ольга, яка самостійно і свідомо прийшла до християнства, відчуючи необхідність церковної підтримки у справі укріплення центральної влади та проведення низки реформ, намагалася отримати Хрест і від Константинополя (шлях княгині до віри і сам процес хрещення докладно описує літопис [12]), і від Заходу. Вже після поїздки до Царгороду, вважаючи активність і допомогу Візантії недостатньою,

вона відправила посольство до германського імператора Оттона I, з яким просила «поставити ... народу єпископа та священників» [17].

Західна Римська імперія пішла назустріч – єпископом «народу русів» було призначено Лібуція з монастиря св. Альбана у Майнці. Провізантійське лобі в Києві серед частини еліти і нечисленне православне духовенство, звичайно, активізувалися, і Лібуцій раптово (?) помер. Його наступником став Адальберт з монастиря св. Максиміліана у Трирі. Але і його місія успіху на Русі не мала через негативну реакцію у суспільстві та пряме втручання Константинополя, і у 962 р. Адальберт та його помічники повернулися на батьківщину [17].

Як бачимо, політична і військова еліта другої половини X ст. (якщо брати в цілому) поступово дозріла до впровадження християнства «зверху» і розуміла необхідність такого кроку. Заради справедливості зазначимо, що в цей період не всі визначні представники правлячої династії підтримували цю ідею: за князювання Святослава, батька Володимира, відбувся деякий ренесанс язичництва, і християнство зазнало справжніх реакційних утисків, особливо під час т.зв. «другого антихристиянського терору (969-972 рр.)», коли були зруйновані побудована матір'ю князя церква св. Софії та Миколаївська церква на могилі князя-християнина Аскольда [11].

Але, нарешті, настав історичний *момент*, коли до влади в Києві прийшов прагматичний, жорсткий лідер, якому не бракувало харизми і політичної волі втілити такий крок у життя. З набуттям державної підтримки, а саме з доленосної для Русі події хрещення навесні 988р. Володимиром своєї держави відбувається масове проникнення на нашу землю людей Церкви різного гатунку – від старців-книжників до вищих церковних ієрархів.

Поряд з політичною та військово-феодалною швидкими темпами формується новий тип еліти – релігійної. Яка, до її честі, майже відразу включилася в процес державного будівництва та забезпечення ідеологічної підтримки цього процесу.

Народ, за усталеною звичкою еліт, ніхто не питав, тому він в масовому порядку перейти до нової віри був не готовий – такий перехід тягнув за собою перегляд всієї релігійно-світоглядної концепції, не тільки кардинальні зовнішні, обрядові зміни, але і внутрішні, глибоко інтимні для кожного сфери світобачення і світосприйняття. Люди були розгублені, адже перед тим сам князь доклав стількох зусиль для відродження підупалоного авторитету древніх богів, відродивши задля укріплення своїх позицій на київському столі та політичної ліквідації кількох опозиційних родів навіть давно забуті людські жертвоприношення відреставрованим і позолоченим княжими коштами київським ідолам. З політичної точки зору його дії в «язичницький» період біографії цілком зрозумілі – важко здобута влада вимагала легітимізації будь – яким чином, і винахідливий та жорсткий розум князя підказував йому все нові варіанти.

Охрестивши Київ, Володимир так до кінця свого життя не зміг позбутися внутрішньої опозиції і остаточно утвердити нову віру на підвладних землях. Не охрещеними залишалися, за різними оцінками, від третини до половини удільних князівств на периферії, а Новгород, приміром, прийшлося хрестити двічі, вдруге – за допомогою військової сили після збройного антихристиянського повстання [18]. Але процес було запущено, і зроблені необхідні кроки для того, щоби він прийняв незворотній характер.

Князь Володимир чітко вловив слушний зовнішньополітичний момент, коли Візантія досягла піку чергової кризи і просила допомоги руського князя (про що ми скажемо пізніше), коли можна було відносно швидко, хоча й не безболісно, через прийняття нової віри утвердитися практично рівень з

самим візантійським імператором як на внутрішній, так і на європейській політичній арені. Як стратегічно мислячий політик, він розробив план поетапного посилення Києва і перетворення Русі на «рівну серед рівних» в сім'ї європейських народів, і вже від нього не відступав. Його справу продовжили найбільші державники серед князів київської династії – Ярослав та Володимир Мономах. Уточнимо задля ясності термінології: тут і в подальшому ми вживаємо терміни «план Володимира», «план Ярослава» і т. ін. задля спрощення тексту та за давньою звичкою літописців, а за ними і істориків персонізувати владу. Звичайно, слід розуміти, що вдалі політичні програми та комбінації і тоді, і тепер розроблялися лідерами за участю найближчого оточення з представників військово – політичної, а згодом і релігійної та економічної еліт, з урахуванням агентурних даних з різних джерел, європейського історичного досвіду і так далі.)

Звичайно, нова віра укріплювалася і ширилася на наших теренах поступово. Тривалий час, як відомо, по всій території Русі співіснували різні варіанти двовір'я, край яким поклати монгольська навала. Взагалі можна сказати, що впродовж цих кількох століть слов'янський етнос адаптував християнське віровчення до тисячолітньої язичницької віри батьків, багатьох елементів якої ми досі спостерігаємо в народній традиції, а деякі фрагменти слов'янської міфології вдало «вбудовані» в наш християнський світогляд.

Крок другий. «Київська ідея», і **крок третій.** Використання києворуськими елітами Кирило-Мефодіївського спадку.

Ці два кроки, які були поетапно реалізовано київськими політичною, військовою та релігійною елітами, нероздільні в просторі і часі, тому, на наш погляд, їх недоцільно подавати окремо, а методологічно більш вірно розглядати саме за етапами реалізації задуму по перетворенню Русі на новий європейський центр впливу.

Навернення до «істинної віри» домінуючих у слов'янському світі сусідніх народів Константинополь вважав однією з найбільших історичних і політичних перемог. Це підтверджується подальшою ідеалізованою образою Володимира, як і іншої культової фігури слов'янського світу – болгарського царя Бориса у церковній літературі і пропаганді аж до надання їм у підсумку статусу святих. З візантійської точки зору навернення «диких язичників» означало їх васалітет, визнання Імператора та Вселенського патріарха єдиними справжніми отцями та господарями православного світу. Це не могло задовольнити ні Бориса, ні, 118 років по тому, київського князя Володимира. Єдиновір'я і «своя» як мінімум автокефальна церква потрібні були обом прагматичним політикам насамперед для укріплення влади, централізації важелів економічного і політичного впливу навколо своїх столиць та посилення міжнародного авторитету. Вони цілком природно прагнули обернути процес християнізації на свою користь: політичні вигоди та «високі прагнення» Візантії по поширенню віри Христової на весь досяжний світ для них були зрозумілими, але безкінечно далекими. Тому, хоча обидва володаря в подальшому пішли дещо різними шляхами, але методи у політичній грі з Константинополем використовували схожі. [19]

Князь Володимир, розуміючи вагу і наслідки релігійної реформи, приголомшливу силу самого факту директивного прийняття нової віри, залишив її наостанок в ряду своїх перетворень. Першим чином слід було сформувати силу, на яку можна було б опертися за будь-яких обставин, яка б буквально мислила синхронно з керівником держави. Тому, як і Борис Болгарський, він почав свою княжу діяльність із військової реформи [20]. Створивши віддану військову еліту, пройшовши разом з нею етап «збирання земель» – низку

походів, направлених на розширення меж держави та укріплення її кордонів, він приступив до створення з вже перевірених боями кращих представників військової еліти свого апарату управління, тобто нової верхівки еліти політичної. Задля цього була проведена адміністративна реформа – ліквідовані плеємні княжіння, керівниками удільних князівств ставали призначені князем управління. Зробити це було непросто, враховуючи опір на місцях та традиції слов'янської « військової демократії», при якій сотні років співіснували народне віче і виборний князь. Роздаючи землі «ближнім боярам» та дружинникам – однодумцям, князь водночас поширював свою соціальну базу в регіонах та економічно посилював нову політичну еліту, яка перетворювалася на військово-феодалну. Після цього було проведено економічну/ податкову та судову реформи [5, с.111-112;20], задум, сенс і час проведення яких тісно переплетені між собою, і лише тепер князь приступив до реформи ідеологічної, ядром якої була реформа релігійна[20].

Як бачимо, Володимир розумів, що для досягнення максимального успіху свого комплексного задуму, з Візантією краще розмовляти, використовуючи вагомні політичні і військові аргументи, і тільки після всебічного зміцнення власної держави. Середньовічні традиції поважати сильного були цілком прийнятними для князя, який сам все своє життя діяв саме з позиції сили. Після тривалих міркувань, глибоко вивчивши суть питання, що відображено в багатій фольклорній та літописній традиції у вигляді окремої легенди про «випробування вір», Володимир склав сміливий план по піднесенню свого (а, значить, і державного) авторитету на небувалу височінь майже врівень з візантійською, і чекав найбільш вигідних обставин для його реалізації.

Такі обставини склалися на початок 988 року. Після блискучого періоду правління Іоанна Цимісхія та Нікіфора Фоки імперія дісталася синам імператора Іоанна – Василю та Костянтину, молодим людям, що відразу по смерті батька (10 січня 976р.) зіткнулися з низкою зовнішніх і внутрішніх проблем. Тривале і потужне повстання полководця Варди Скліра, до якого згодом приєднався і надісланий для придушення повсталіх Варда Фока, який, до того ж, проголосив себе імператором; розгром імператорської армії на чолі з Василем II повсталіми болгарами у 986р.; економічна криза, землетруси і пошесті – всі ці лиха навалилися на Візантію саме в десятиліття зближення імперії з Руссю. Останньою краплею, що робила катастрофу майже неминучою, стала успішна військова кампанія передового загону Варди Фоки на чолі з полководцем Дельфіною ранньою весною 988р., коли перед імперією постала реальна загроза облоги столиці, і бої точилися в 70 кілометрах від Золотих воріт. Візантійській державі в умовах, що склалися, просто не було звідки чекати військової допомоги, крім як з боку Русі, і ніхто б її, крім Володимира, не надав – кордони були оточені повсталіми або ворожими народами.[5]

За кілька років до піку кризи, оцінивши ситуацію навколо і всередині Візантії, князь Володимир восени 986р. розпорядився розпочати переговори з Василем II щодо прийняття християнства [2] і негайно вирушив в похід на візантійську фортецю Корсунь, яку після тривалої облоги (про що існує окрема літописна легенда) взяв і демонстративно пограбував.

На цьому етапі реалізації Володимирового плану слід зупинитися детальніше. Чому для демонстрації м'язів було обрано фортецю на периферії імперії? І чому князь, за героїчним прикладом попередників, не рушив прямо на Константинополь, тим більше, що сили останнього на даному витку розвитку імперії було майже вичерпано? На наш погляд, причин було кілька:

- Так, Корсунь(Херсонес) – це стародавня еллінська окраїна, але, водночас, і улюблена перлина Візантії на Чорному морі, ключ від торговельних, військових і дипломатичних операцій в регіоні. Саме тому фортеця мала такі укріплення і такої якості гарнізон, що скорився всій загартованій силі Володимира лише після дворічного опору. Але демонстрація сили відбулася, і воєнну перемогу Русь здобула. Константинополь зрозумів втрату Корсуня як спробу зазіхнути на все Причорномор'я разом з численними колоніями та епархіями;

- З точки зору Київського князя як представника славної варязької династії Рюриковичів, Причорномор'я спокон віку було «мисливським угіддям» і територією економічної та демографічної експансії Київської держави, тобто це була і окраїна Володимирових володінь також. За тогочасною етикою еліти, він просто прибирав до своїх численних надбань ще одну цінну нерухомість, немов промовляючи її старому хазяїну: «Не хочеш втрачати – спробуй, забори. Або поторгуюсь». Саме політичний торг, на нашу думку, був метою князя. Як ми знаємо, торг дійсно відбувся і в обмін на повернення фортеці князь отримав кровне родство з імператором (принцеса прибула на чолі численної делегації разом з митрополитом і єпископами, що уповноважені були вести переговори, а потім організувати процедури хрещення Володимирового війська і ближніх бояр, княжого шлюбу і підписання угоди про військову допомогу з боку Русі.) [2] Отже, князь здобув повну політичну перемогу разом з хрещенням, після чого сумлінно виконав всі пункти угоди. Шість тисяч руських воїнів внесли перелом у хід війни Візантії з опозицією, і з моменту розгрому військ Дельфіни під Хрисополем справи імперії неухильно пішли на краще [2].

- Крім воєнного значення, Корсунь мав особливий релігійний статус. І це, з нашої точки зору, також вагома причина для захоплення саме цього об'єкту. Зважаючи на древню історію місцевої християнської громади та традиційно високу інтелектуальну якість сильного і незалежного корсунського священства, яке не боялося вступати в релігійні диспути з самим Константинополем, Володимир мав надію і охреститися тут (не ідучи, як Ольга, на уклін до Царьграду), і згодом запросити до Києва на служіння частину блискуче підготовленого у справі навершення язичників місцевого релігійного осередку. Обидва завдання князь успішно виконав.

- Але найголовнішим після хрещення здобутком корсунської епопеї, з нашої точки зору, були потужні святого Климента, які Володимир ніби «випадково» вивіз до Києва разом з місцевим священством, золотом і принцесою могутньої імперії.

На нашу думку, це була «спланована удача»: князь, що розраховував політичну гру на кілька кроків наперед, мабуть, уже на етапі планування походу мав деякі ідеї щодо подальшого використання цієї християнської реліквії надзвичайної ваги і сили. Св. Климент, апостол від сімдесяти і четвертий Папа римський, друг та учень св. Апостола Петра, відбував у Корсуні заслання за імператора Траяна(98-117pp.) і загинув тут мученицькою смертю: не припиняючи проповіді навіть в кам'яноломнях, він став популярним не тільки серед каторжників, але і середовищі вільних громадян, тому його за вказівкою з Риму втопили в ста метрах від берега, прив'язавши до якоря галери. Цей святий однаково шанувався і Римом, і Константинополем, а в Західній Римській імперії вважався ледве не головним. Володимир та його оточення, вочевидь, були прекрасно поінформовані про ту добру службу, яку зіграли для справи слов'янських першопросвітників св. Мефодія і Кирила потужні св. Климента у виконанні їх нелегкої місії в Моравії, а згодом і у Римі. Ці потужні вони «чудесним чином отримали», перебуваючи з пастирською місією в Корсуні. Частину з них

вони взяли з собою, коли їх згодом було направлено на Захід на запрошення моравського князя, і ця реліквія справді творила дива, відкриваючи всі шляхи для ворожих, здавалося б, православних агентів впливу по всій Європі аж до самого Ватикану. Повернувши реліквію Святому престолу, Мефодій і Кирил не тільки отримали папське покровительство (і неодноразове заступництво), а й увічнили згодом свої імена у західному пантеоні святих (на православному Сході їх цілком заслужено по їх справах вважали святими ще за життя). Тут Володимир використав кирило-мефодіївський спадок дещо з незвичного боку: він перетворив одну з найбільших церковних реліквій на своєрідний ключ до держав і Сходу і Заходу Європи, і до власного народу.

При реалізації «Київської ідеї», тобто перетворенню своєї столиці не тільки на політичний, а і на духовний центр всіх слов'ян православного обряду, Володимир задумав побудувати головний храм країни – Десятинну церкву в центрі тогочасного Києва і відразу наділити її надзвичайною духовною силою, зробити місцем тяжіння для майбутньої пастви. Для цього він і використав мощі св.Климента, розмістивши їх у одному з вітарів кафедрального собору. Це був справді геніальний хід: реліквія такої сили не тільки піднесла авторитет храму в Європі (вражені німецькі посланці називали Десятинну церкву не інакше, як храм св.Климента), а і породила надзвичайно популярний в народі культ. До Києва потягнулися перші паломники, зріс авторитет князя, а в глибинній масовій свідомості назавжди закарбувався образ Першохраму – Церкви св. Богородиці Десятинної, «матері всіх церков». Водночас цей храм нагадував пастві про всебічну підтримку княжої державою Церкви загалом, як відтепер незмінного її атрибуту: десята частина державних прибутків відраховувалася з часів Володимира на будівництво храмів та потреби церкви. Поряд з військовою і політичною почала формуватися еліта релігійна. В цей період вона поповнювалася кадрами, що були підготовлені у Візантії – не тільки греками, а і болгарами, сербами, македонцями, які розмовляли єдиною з Руссю праслав'янською мовою. Вони покликані були заповнити серйозну прогалину, що спостерігалася у руському державному будівництві – забезпечити конструювання власної ідеології. Ці люди, хоча і близькі до русичів ментально, були в масі своїй носіями швидше імперської візантійської традиції, і проблема вирішилася дещо пізніше, з початком підготовки власних, патріотично налаштованих кадрів з числа церковної еліти, тобто на другому етапі реалізації «Київської ідеї».

Цей етап масштабного плану еліт по перетворенню Києва на духовну столицю слов'янства випало втілювати в життя сину і однодумцю батька князю Ярославу (Володимир помер 1015р.). І якщо перший передусім був талановитим політиком-практиком, воїном і урядовцем, то другий виявив надзвичайні здібності як мислитель, організатор і дипломат, хоча війни не цурався, як кожний середньовічний володар. Прекрасно розуміючи переваги обраного Руссю «м'якого» східного варіанту віри у порівнянні з більш жорстким і догматичним католицизмом, він розвернув «Київську ідею» у найбільш виграшний бік, задумавши подальшу розбудову столиці як «Нового Єрусалиму», Святого міста для слов'янських народів, тим самим завершуючи ідеологічно формування нового європейського центру впливу з Києвом на чолі. Серцем задуму повинен був стати новий храм св. Софії Київської, де кожен камінь, кожне графіті є сама історія нашої держави. Будівництво собору було розпочато 1037 р. і завершено до 1050р. («верхньої дати написання «Слова...» митрополита Іларіона») [21]. І хоча ззовні Софія – це зменшена копія собору

св. Софії в Константинополі, де діяла кафедра Вселенського Патріарха, всередині – це зовсім інший за змістом храм.

Оскільки Київ з самого початку задумувався авторами «Київської ідеї» як місто-святиня, швидко будувалися сотні церковних споруд, кожна з яких була неповторна, але чітко вписувалася в основну архітектурну і символічну доміканту – Ярослав сміливо і наполегливо дійсно будував Новий Єрусалим. За його князювання в 60-тисячному Києві діяло 400 церков [22, с.31], тобто, за нашими приблизними підрахунками (якщо брати в середньому чисельність кліриків кожного храму у 20 осіб), кожен сьомий киянин був пов'язаний з Церквою професійно [23]. Таку кількість кадрів могли забезпечити лише власні церковні школи, потрібні були бібліотеки, переписчики церковних книг та викладачі. Тут політична і церковна еліта на повну потужність включила всі свої можливості: Церква масштабно використовувала апробований в інших слов'янських державах Кирило-Мефодіївський спадок (поширювала обидва варіанта абетки, переклади слов'янською Євангелія та Псалтиря, літературну слов'янську мову, велику кількість перекладів і авторських праць учнів Солунських братів та ін.), князь щедрою рукою виділяв кошти на масштабне будівництво, іконописні майстерні і надзвичайно дорогі на ті часи матеріали для розпису та внутрішнього оздоблення церков. Денно і нічно працювали переписчики класичних зразків античної та візантійської літератури, запрацювала княжа бібліотека. Золото й коштовності, які надходили в казну країни, витрачалися на оздоблення книг та позолоту куполів.

Поступово вимальовувався образ міста-храма, «що виникає із зосередження храмів. В цьому місті був свій вітар – собор Святої Софії. А в цьому соборі-своя Свята Святих: зображення Оранти» [24]. Монументальна мозаїка Оранти у центральній апсиді та напис грецькою над нею завершують ототожнення міста з Пресвятою Богородицею: «Бог посереде его, и не подвигется, поможе ему Бог утро заутра...» (церковнослов'янськ.), що є фрагментом 45 Псалому, де автор звертається до Єрусалимського храму [25].

Продовжуючи паралелі з Єрусалимом, князь та Церква поставили неподалік собору Хрест (адже Єрусалим був містом Храму та містом Животворящого Хреста). Завершуючи комплексний задум, Ярослав звів Золоті ворота з надвратною церквою Богородиці, на які було покладено ті ж функції, що в Єрусалимі – служіння справі возз'єднання неба і землі [25].

Національна релігійна еліта швидко зростала кількісно і якісно за рахунок місцевих талантів, відданий вірі, князю і граду Києву – новий християнській столиці. З їх числа вийшов і перший руський митрополит Іларіон, якого ще простим священиком маленької церкви у Берестовому під Києвом князь помітив і наблизив до себе. Близкучий автор і проповідник, саме обрання якого означало поступову автономізацію Руської церкви від Візантії, друг і сподвижник князя, він не тільки був його співавтором у розробці «Київської ідеї» та «Судебника», а і дав суспільству у своїх пастирських проповідях та літературних творах те, чого йому так не вистачало – державну ідеологію. У своїй фундаментальній та багаторівневій праці «Слово про закон і благодать» він, в тому числі, вагомим митрополичим словом освятив і благословив велике місто та князя київського: «Вручив народ твій и місто твоє всеславній Богородиці, скорою на поміч християнам. Їй же і церкву на Великих вратах поставив во ім'я першого господського свята, святого Благовіщення. І те, що прокопував архангел діві, буде і граду сьому. Бо в ній: «Радуйся, обрадувана, Господь з тобою!» [Лк.1,28], до граду ж «Радуйся, благовірний град, Господь з тобою!» [21, пер. з церковнослов'янськ. авт]

І хоча до Іларіона, і деякий час після нього Константинополь постачав на місце київського митрополита грецьких кандидатів, вже у 1051р. почалося будівництво Печерської обителі (пізніше – монастиря, а згодом Лаври), що стало завершальним акордом у написанні Київської симфонії. Могутній і славний у православному світі монастир став провідним інтелектуальним центром держави і з успіхом готував кадри вищих церковних посадовців. Тільки у XI– XIIст. (до Мономахового княжіння включно) він дав релігійній еліті 20 єпископів, десятки книжників і авторів концептуальних церковних творів та літописів, в тому числі таких знакових для української історії фігур, як св. преподобний Феодосій Печерський і Нестор Літописець. Сам спосіб життя іноків, повний відречення від спокус світу, велика кількість видатних особистостей, що прославили Лавру у віках, аскетизм келій і велич церковних споруд зробили Печерські пагорби справді святим місцем, і завершили образ Києва як міста-храма. Відтепер ріки паломників, які потяглися в Київ зі всієї Русі та інших східнослов'янських держав, могли з повним правом сказати: «сходити в Київ – наче сходити в Єрусалим».

З приведеної вище аргументації щодо вирішальних кроків киеворуських еліт по планомірному перетворенню Київської Русі на новий європейський центр впливу та формуванню державної ідеології, можна зробити кілька висновків:

- На наш погляд, Володимир блискуче реалізував грандіозний задум по прийняттю нової віри з Візантії – не тільки без втрат для своєї країни, пов'язаних з неминучим, з точки зору Константинополя, васалітетом, а вийшов з цього процесу як господар, рівний імператору, а його країна – як серйозна сила, здатна впливати на перебіг європейських подій. У князя тепер були розв'язані руки для вирішення нагальних внутрішньополітичних проблем, і могутній інструмент для цього – нова віра і нова опора: освічена релігійна еліта, що несла в маси не тільки слово Боже, а і державні ідеологічні принципи.

- Характеризуючи церковну еліту як « третю силу », що постала поряд з елітою політичною (князем та боярами, феодалами-васалами), та військовою (воєводами, княжою дружиною), зазначимо, що до людей Церкви, що управлялися нею, ввійшла значна частина населення [26]. Митрополит, єпископи та їх уповноважені навіть судили всю цю масу за церковними канонами, а не тільки за місцевими звичаями: Номоканон (Кормча книга), успішно співіснував з «Руською правдою» Ярослава. Елітою, звичайно, вони не були, і не вони визначали шлях руської церкви, хоч і працювали на загальну ідею.

До релігійної еліти ми б віднесли представників трьох категорій: вищого духовенства на чолі з митрополитом та радою єпископів; державно-церковних ідеологів та політтехнологів, роль яких виконували авторитетні ченці-книжники; освічених та ідейно підготовлених літописців, що іноді брали на себе право власного погляду на історичний і політичний розвиток країни (Нестор, Сильвестр, автор «Слова о полку Ігоревім» та ін..) Перші забезпечували взаємодію зі світською владою, співпрацю у формуванні та впровадженні базових ідей (в тому числі «Київської»); другі генерували ці ідеї, пропонували шляхи їх впровадження; треті забезпечували історико-політичну оцінку та зв'язок поколінь, вимальовуючи смислові лінії розвитку держави.

- Показуючи етапи впровадження елітами в життя «Київської ідеї» та формування образу Святого Києва, ми спробуємо розкрити глибинний зміст вдало реалізованого плану по перетворенню цілого міста на духовний, насамперед, центр Східної Європи, куди б тягнулися люди з усіх слов'янських земель. Чому саме побудову «Нового Єрусалиму» вибрали автори задуму?

Москва, наприклад, пішла іншим шляхом: з цього міста століттями старанно ліпили «Третій Рим», а це зовсім інша світоглядна парадигма. Рим бачиться, передусім, як символ могутньої імперської влади, а вже потім як духовна столиця. При цьому світська влада має беззаперечний пріоритет, при ній влада церковна служить важливим, впливовим, але все ж помічником – посилює її міць через проповідь страху і покорі.

Київська ідея інша – тут з самого початку держава і церква йшли пліч-о-пліч, підтримуючи і допомагаючи одна одній. Якщо філософія Риму, Москви, Лондону чи Берліну – це філософія розуму, то світобачення Єрусалиму і Києва йде від серця. І лише Константинополю вдалося вдало поєднати обидві парадигми...

Всі ці кроки виконані були планомірно, наполегливо, в короткий історичний період, вони виявилися успішними і мали надзвичайно позитивні наслідки для розвитку Київської держави. Поряд з іншими кроками, вони дозволили перетворити Русь на могутню та впливову європейську державу, а Київ – не тільки на політичний, адміністративний, та економічний центр Європи, а і на одне з небагатьох святих, «намоленних», як кажуть в народі, місць на Землі, духовну столицю слов'янства.

Список використаних джерел

1. Б. А. Рыбаков Первые века русской истории, «Наука», 1964, 238 с.
2. М. Брайчевский Утверждение христианства на Руси – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
3. О. Прицак Походження Русі: в 6 томах. – К., 1997. – Т. 1. – с. 547
4. М. Грушевський Історія України-Руси. В 11 т. – Т. 1. – К., 1991. – 648 с.
5. Д. Оболенский Византийское содружество наций; Шесть византийских портретов. – М.: Янус-К, 1998. – 655 с.
6. Л. Гумилев Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
7. В. Н. Татищев История российской. М.-Л., 1962. – Т. 1, с. 117, 208
8. Історія релігій в Україні у 10 т./ НАН України; інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства/ А. Колонний (ред.) – К., Український Центр духовної культури, 1996. – Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства – К.: Український Центр духовної культури. 384 с.
9. А. Дворкин Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. – Нижний Новгород: Издательство Братства во имя св. Александра Невского, 2003. – 816 с.
10. Н. М. Никольский История Русской церкви. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1995. – 448 с.
11. А. Юдин Русская народная культура. Христианизация Руси и возникновение двоеверия, [режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Udin/12.php]
12. Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д. С. Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996, с. 204, 205
13. Э. А. Сымонович О культурных представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА. – 1978. – № 2.
14. Э. А. Сымонович Памятники Черняховской культуры степного Поднепровья // СА. – 1955. – Т. 24. с. 309-310
15. Const. Porphy., ВМ, р. СХХІІ
16. Phot. Ep.-P. 178 незалежної України, коли і церковна наука, і авторитетні українські та російські дослідники по-новому переосмислюють роль і значення Києва у нашій новій історії.
17. В. Ричка, д. і. н. Між християнськими Сходом та Заходом. Київська Русь у міжцивілізаційному діалозі // Дзеркало тижня, № 13(541) 9-15 квітня 2005 р.

18. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – 1962. – Т.2.
 19. І.А.Мельничук Деякі паралелі у прийнятті християнства Болгарським царством та Київською Руссю.-Зб. наукових праць «Волинські історичні записки».- Житомир, 2011, Т.6, с.22-29
 20. Б.А.Рыбаков Киевская Русь и русские княжества XII-XIV в. – М., 1982, с.362-367.
 21. Слово о законе и благодати митрополита Илариона./ Подг. текста А.М.Молдована // Библиотека литературы Древней Руси. – Т.1. -СПб., 1997.-С.26-61.
 22. Історія України: Навч. посібник //за ред. Б.Д.Лановика – К. Т-во «Знання».-574с.
 23. Мельничук І. Внесок Києворуської релігійної та політичної еліти у формування образу Святого Києва. – Історія релігій в Україні. Науковий щорічник., Кн.І., Львів, 2010, с.596-602.
 24. Володимир, Митрополит Київський і Всєї України Предстоятель Української Православної Церкви . Пам'ять про Новий Єрусалим: Київська традиція (Слово про Київ на відкритті IX Міжнародних Успенських читань «Пам'ять і надія: горизонти та шляхи усвідомлення») [Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/5692>]
 25. Єпископ Переяслав-Хмельницький Александр (Драбинко) Киев – Новый Иерусалим. К очеркам о киевской градософии. Доклад на IX Международных Успенских Чтениях «Память и надежда: горизонты осмысления и пути осознания», Киево-Печерская Лавра, 27.09.2009 [Режим доступу: <http://old.rusk.ru/st.php?idar=325647>]
 26. Любавский М. Лекции по древней русской истории до конца XVI века. Лекция восьмая, с.5 – 4 изд. – Изд-во «Лань», 2000.

Мельничук І.А. Решающие шаги киеворусских элит по преобразованию Киевской Руси в новый европейский центр влияния и формированию государственной идеологии

Исследование рассматривает решающие шаги киеворусских политической, военной и религиозной элит по поэтапному преобразованию Киевского государства в новый европейский центр влияния и формирования собственной идеологии. Проводится историко-политический анализ этого процесса.

Ключевые слова: элиты, христианство, идеология, Киев.

Melnichuk, I.A. The decisive steps of Kyiv-Russish elites on the way of step-by-step transformation of the Kyiv Rus into European centre of influence and formation of the national ideology

The investigation considers the decisive steps of Kyiv-Russish political, military and religious elites on step-by-step transformation of Kyiv state into a new European centre of influence and formation of its own ideology. The historical and political analyses concerning this process are held.

Key words: the elites, Christianity, ideology, Kyiv.

УДК 271.5:37.014.52|«157/164»(045)

Папазова А.В.

Кадрове забезпечення колегіумів ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст.

Проаналізовано матеріал щодо кадрового забезпечення колегіумів ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні Речі Посполитої в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Простежено місіонерську діяльність Товариства Ісуса, загальні принципи початкової організації й забезпечення цього процесу в регіоні в зазначений період.

Ключові слова: Товариство Ісуса, східнослов'янський регіон, освітньо-виховна система, колегіуми ордену єзуїтів, методи ордену єзуїтів, кадрове забезпечення.

Проблема кадрового забезпечення навчального процесу в освітніх закладах ордену єзуїтів є важливим складовим елементом вивчення діяльності Товариства, католицької церкви, формування системи освіти в регіоні та дослідження процесу взаємовпливу та взаємозбагачення культур. Освітня діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні здійснювалася в рамках політики римської курії, із дозволу й за дорученням папи римського. Однак орден єзуїтів був не тільки складовою частиною політики курії, але і виявляв ініціативу в досягненні цілей. Орден, перш за все, виконував свої внутрішні завдання і застосовував методи, що дозволяли йому досягти значних успіхів в освіті населення східнослов'янського регіону в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Певним чином саме способи кадрового забезпечення дозволили Товариству поширити свій вплив у регіоні.

Проблему діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні розглядало багато авторів. Робота К. Харламповича є найбільш повним з усіх добутоків істориків Російської імперії, тому що відбиває в різному ступені практично всі аспекти освітньої діяльності єзуїтів. Автор приділив велику увагу єзуїтським навчальним закладам, принципам їхньої організації і навчально-виховної роботи [1]. Російський світський історик О. Сапунов вивчав заснування першого єзуїтського колегіуму в Білорусі [2]. Дослідник І. Мітрошенко зазначав місце, час та кількість єзуїтських шкіл та колегіумів у Білорусі [3]. Найбільш ґрунтовно з радянських авторів вивчала освітню діяльність ордену білоруська дослідниця Т.Б. Білінова [4]. Сучасна українська дослідниця Т. Шевченко розглянула концепцію й організацію єзуїтського шкільництва, освітні кадри ордену Польської провінції, складала списки ректорів, префектів, викладачів колегіумів в українських землях [5]. Не менш пильний інтерес викликали різні напрямки освітньої діяльності ордену, головним чином, у польських та італійських дослідників [6]. Однак вивченню

кадрового забезпечення роботи єзуїтських колегіумів саме східнослов'янського регіону дослідники приділили замало уваги.

Джерела з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні, які дозволяють дізнатися про освітні кадри єзуїтських колегіумів це статут Товариства, правила навчальних занять (*Ratio Studiorum*), «Таємні наставляння» [7], декрети конгрегації пропаганди віри, каталоги, некрологи, книги новіціатів, звіти, збірник автобіографій єзуїтів, повідомлення й офіційні листи єзуїтів керівникам [8, с. 82-83; 17, 18, 19, 215-262]. Зазначені джерела дозволяють реалізувати мету публікації, тобто розкрити частину фактів щодо кадрового забезпечення навчального процесу в колегіумах ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в зазначений період.

У кожному колегіумі існувало ядро, яке складалося з керівників, викладачів-єзуїтів і обслуговуючого персоналу.

Робота персоналу колегіуму залежала від ректора. Ректор контролював усе в колегіумі. У звітах ректорів провінціалам містилася детальна характеристика всіх підлеглих, із точною вказівкою імен і прізвищ, року народження, стану здоров'я, часу вступу до ордену, тощо. Ректор повинен був визначати здібності кожного єзуїта до того чи іншого виду діяльності. У його обов'язки входило повідомлення провінціала про доходи, придбання майна, навчальний процес, про тих, хто утримується за рахунок колегіуму, бібліотеки. Особливою графою було потрібно відзначати тих, хто перейшов з інших конфесій у католицизм, з указівкою, з яких саме. Точно такі детальні відомості подавалися провінціалові щодо учнів [9, с. 45].

Відповідно до загальної кадрової політики ордену, що обумовлена його різноманітною діяльністю, тривале перебування єзуїтів у домах не практикувалося, тому мобільність єзуїтів у регіоні була постійною. Середній термін перебування ректорів на своїх посадах у колегіумах українських земель не перевищував 3-х років. Винятком був 9-10-літній термін керівництва школою у Вінниці, Бересті й Кам'янці [10, с. 251, 163-164]. Часто один єзуїт обіймав посаду ректора певного колегіуму кілька разів із перервами. Наприклад, першим ректором Полоцького колегіуму був Станіслав Ленцицький. У досліджуваний період на посаді ректора колегіуму змінилося до 20 єзуїтів, серед яких Станіслав Косинський (1626-1629, 1630-1633, 1644-1647 роки) й Адам Якубович займали цю посаду тричі, Яків Лях і Михайло Слабовський – двічі [2, с. 7, 24]. Заміна єзуїтів на посаді ректорів відбувалася, почасти, тому, щоб уникнути помилок, порушень і зловживань. У звітах ректорів могли бути суб'єктивні відомості, а ордену потрібний був об'єктивний звіт, тому порівняння звітів різних ректорів було на користь Товариству.

Посаду ректора могли займати тільки здатні до адміністративної діяльності, добре освічені професи (єзуїти вищого рівня), яким орден міг довірити виконання такої відповідальної роботи. Товариство мало достатньо членів, але в регіоні не всі ректори були професами. На українських землях тільки близько 60% ректорів були професами чотирьох обітниць [5, с. 170-171]. Потреба ордену в місцевих кадрах цього рівня зростала, а новим єзуїтам потрібний був досвід, тому готували ректорів із духовних коад'юторів, тих, хто вже пройшов практику префекта колегіуму (наприклад, Томас Болеслав чи Станіслав Гербест). Близько 40% ректорів не були професами чотирьох обітниць, але це не відбивалося на рівні його розвитку завдяки частій зміні ректорів.

Організаційна частина навчальної роботи здійснювалася префектом. Від нього вимагали вищу вченість, точне виконання розпоряджень щодо організації школи і навчального плану, відвідування лекцій учителів, перегляд вправ

учнів, організацію диспутів і публічних іспитів [11, с. 99-102]. Середній термін перебування префектів на своїх посадах у колегіумах українських земель складав 2,2 роки. Довше усіх на такій посаді були тільки Йоан Лончинський у Кросно (6 років) і Георгій Трапчинський у Кам'янці (12 років). Деякі школи мали два префекти тривалий час. Наприклад, у колегіумі Львова протягом 20 років працювали по два префекти вищих і нижчих студій, у колегіумі Острога також, час від часу. Серед префектів професами були близько 40% єзуїтів, деякі займали цю посаду кілька разів в одному й декількох колегіумах. Таким чином, префектом ставав і не профес, як наприклад, Станіслав Гербест, префект граматичних класів у Ярославі 1576-1578 рр. Префектом міг стати й ректор, у кожному випадку на це були свої причини. Наприклад, Андрій Халер був переведений з ректорської посади Луцького колегіуму в 1647 році на посаду префекта вищих курсів Острога [2, с. 119, 133, 163, 174-175]. Проте набагато частіше префекти ставали ректорами, ніж навпаки.

Кадровий склад колегіуму визначався статутом і конгрегацією: три вчителі гуманітарних наук, четвертий для заміни, три священники (один із них – ректор), сім новіціїв, які могли замінити священників і вчителів, шість службовців (господарські обов'язки). Таким чином, загальна кількість складала 20 осіб. Якщо колегіум бажав мати п'ять учителів для гуманітарних наук, грецької мови й риторики, то склад його зростав до 30 осіб. Новий додаток навчальних предметів збільшував цифру до 50 і, нарешті, введення богословських наук відбувалося із забезпеченням утримання персоналу у 70 осіб [12, с. 82-83]. Регламентація складу персоналу мала забезпечити порядок у навчальних закладах, дисципліну й стабільність.

На початку своєї діяльності в регіоні орден не завжди мав у своєму розпорядженні достатню кількість учителів. Наприклад, єзуїти не змогли відкрити колегіум у Бересті за пропозицією короля Стефана Баторія ще за його життя саме з цієї причини [13, с. 448, 450]. Тому генерал Франсіско Борджіа відкрив учительські семінарії у провінції. Надалі орден цілком забезпечував учителями свої колегіуми [5, с. 49, 161].

Кількість викладачів і персоналу в колегіумах регіону часто змінювалася. Наприклад, у Ярославі близько 1598 року було шість учителів, а після перерви в навчанні в 1602 році – п'ять учителів. Після епідемії в 1608 році колегіум зберіг навчальний персонал із п'яти учителів. У 1586 році з 10 єзуїтів у Полоцьку вчителів було троє. І в 1602 році, як і раніше, залишалось три викладачі. Згодом, можливо, їхня кількість збільшилася. До відкриття колегіуму кількість львівських єзуїтів не перевищувала 13 осіб. З 1615 року, імовірно, у Львівському колегіумі викладали до 6 вчителів. Луцький колегіум у 1610 році нараховував 4 викладачі, Кам'янецький у 1612 році мав 15 єзуїтів. Таким чином, викладачів було мало, якщо врахувати велику кількість учнів. Наприклад, наприкінці XVI ст. на 600 учнів Ярослава приходилося всього 5 учителів [1, с. 64-102]. Тому викладання частково доручали новіціям.

Деякі колегіуми були забезпечені персоналом відповідно до рішення конгрегації пропаганди віри, але й вони не уникли змін у складі, зокрема, колегіум міста Несвіж. У різні часи у колегіумі викладали: В. Бартіліус (1569-1635 рр.), С. Горські (1570-1638 рр.), Л. Папроскі (1607-1657 рр.) – теологію, О. Крігер (1598-1655 рр.) – математику. У 1591 році з 30 єзуїтів 6 були викладачами: двоє – граматики, один – поезії, один – риторики, двоє – богослов'я. Інші слухали богословські науки (п'ять осіб) і риторичу (16 учнів), а деякі займалися справами місії. Ще в колегіумі жили вісім братів ордену, присланих із Юр'єва, і вивчали тут гуманітарні науки. У 1592 році кількість єзуїтів у Несвіжі

скоротилася з 30 до 16. У 1596 році викладали троє. У 1600 році учителів уже п'ять, крім тих, хто займався з новіціями, із них двоє викладали богослов'я, один – гуманітарні предмети і два – граматику. У 1602 році викладали троє в нижчих класах, двоє на богословському відділенні й один займався з новіціями. А після епідемії 1625 року залишилися тільки єзуїти для піклування за умираючими і дванадцятьма новіціями, які слухали богослов'я в Я. Аланда [1, с. 71-72]. Кількість учителів часто мінялася в залежності від забезпечення фундаторами й благодійниками, конкуренції з боку не єзуїтських навчальних закладів, стихійних лих, від епідемій, повстань і воєнних дій.

Велике значення для колегіумів мав якісний склад учителів, тому до них ставилися такі вимоги: викладання курсів на високому рівні відповідно до вимог «Ratio studiorum», надання префектом тез своїх лекцій, списків учнів за здібностями до навчання, спостереження за старанністю й відвідуваністю, призначення покарань, ініціювання виклику до школи батьків. Викладач не мав права виділяти чи ігнорувати когось з учнів [5, с. 55]. Усе це вимагало високої кваліфікації, тривалої теоретичної й практичної підготовки. Орден дуже ретельно обирав і готував учителів. Це могли бути схоластики, духовні коад'ютори й професи. Священники й схоластики (клірики-магістри), які закінчили новіціат і вивчили поезику з риторику, звичайно, викладали у граматичних класах, вивчивши філософію – у класах поезики й риторики, а вивчивши богослов'я – викладали курс філософії. Під час призначення на конкретну посаду в колегіумі враховувалися здібності єзуїтів і їхній практичний досвід. Близько 70% педагогічного персоналу українських земель були магістрами, приблизно 25% – професами чотирьох обітниць, серед учителів професи складала не більше 7% [5, с. 159-170]. Таким чином, учителі мали різний рівень підготовки й досвід, рівності між учителями, як єзуїтами різних категорій, не було.

Великі колегіуми були забезпечені кращими вчителями та науковцями. У першу чергу Віленська академія, взірць для інших [14, с. 21-93]. Авторитет колегіуму в Ярославі як центру освіти в східній частині українських земель дозволяє говорити про високий рівень його викладачів. У Ярославі працювали викладачі теології: К. Савицький (1552-1620 рр.) і Ф. Франицький (1592-1652 рр.). Відомий викладач теології у Полоцьку – Л. Папроскі (1607-1657 роках), який був викладачем також і в Пінську. У 1621-1924 роках у Львові Томас Ельжановський (1590-1656 рр.) викладав теологію. Так само в колегіумі викладали Н. Ленциций (1574-1653 рр.) і С. Перовіус (1586-1656 рр.). Є звістка, що до 1625 року у Полоцьку викладали два професори С. Кнапський і Н. Бенедикт (викладав красномовство, філософію й богослов'я) [15, с. 63, 131, 169-170, 204, 65, 68-74, 99-102, 50]. Більшість професів на українських землях працювали у великих колегіумах (Львів, Луцьк, Ярослав, Острог – кожен близько 25-35 єзуїтів), тоді як інші забезпечувалися лише декількома (приблизно від 3 до 12 осіб) професами протягом усієї своєї роботи. Це пояснюється пріоритетністю колегіуму для ордену, перешкодами з боку конкурентів, слабкою забезпеченістю утримання (наприклад, у Кросно), що сповільнювало розширення дому й час роботи кожного з них (наприклад, у Ксавереві і Києві колегіуми працювали 2 роки і мали по два професа-ректора) [5, с. 170-171].

Учителів часто переводили з одного місця викладання в інше. Середній термін перебування вчителів на своїх посадах у колегіумах українських земель складав – 1,7 року [5, с. 163]. Це пояснюється й самою системою викладання (вивчив граматику – практикуєш у викладанні граматики, вивчив риторику – у викладанні риторики) і кадровою політикою ордену. Це не кращим чином

відбивалося на підготовці (професійному рості) учителів і на успішності учнів, оскільки для вивчення класу й налагодження ефективної роботи з ним двох років замало, а учні тривалий час адаптуються до нового вчителя. Крім того, учитель-початківець не міг дати обдарованим учням знань, які виходили за рамки граматичного курсу, чим позбавляв можливості найбільш повноцінного розвитку.

Досягнення єзуїтів-вчителів відомі мало, оскільки регламентація навчально-виховного процесу не дозволяла експеримент. Помітний слід в історії культури східнослов'янського регіону залишив Матвій Казимир Сарбевський (1595-1640 рр.), доля якого тісно пов'язана з Полоцьким колегіумом. У 1618-1620 роках Сарбевський викладав тут поезику й риторику, потім з 1620 до 1626 рік читав курси з теорії поезії, мистецтва красномовства й міфології, виявивши себе талановитим педагогом. Саме в Полоцьку Сарбевський написав оригінальні навчальні посібники з цих дисциплін, де коментував праці античних авторів, давав практичні поради учням. Сарбевський як письменник відстоював думку про свободу поетичної творчості [16, с. 25-33, 29, 50]. Це свідчить про те, що не всі єзуїти були згодні з регламентованістю ордену. Так, Б. Герберст не був згоден із системою освіти й виховання Товариства [17, с. 83].

Отже, у кадровому забезпеченні навчально-виховного процесу єзуїтських навчальних закладів східнослов'янського регіону були як досягнення, так і проблеми. Викладачі колегіумів, підготовлені в навчальних закладах ордену, користувалися авторитетом серед населення й учнів. Велике значення мав той факт, що єзуїтами-вчителями ставали найталановитіші й здатні до викладання. Працьовитість, наполегливість, відданість справі, інші якості єзуїтів-викладачів не викликають сумніву. Саме вони забезпечували виконання як завдань єзуїтської освіти й виховання, так і мети ордену. У кожному колегіумі існувало ядро, яке складалося з викладачів-єзуїтів і обслуговуючого персоналу. Проте викладачів часто переводили в інші колегіуми, зобов'язували дотримуватися строгих рамок навчального плану, викладати відразу кілька наук декільком класам, не дозволяти виявляти ініціативу й творчість. Кваліфікованих, досвідчених учителів часто не вистачало і рівності між ними, як єзуїтами різних категорій, не було. Таким чином, єзуїтські колегіуми регіону не завжди мали достатньої кількості досвідченого персоналу, що знижувало ефективність їхньої роботи.

Список використаних джерел

1. Харлампович К.В. Западнорусские православные школы XVI – начала XVII вв. Отношение их к инославным /Константин Васильевич Харлампович. – Казань, 1898. – 524, LVI.
2. Сапунов А.П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке /Алексей Парфенович Сапунов. – Полоцк, 1897. – 30 с.
3. Митрошенко И.Я. Иезуиты в восточной части Белоруссии с 1569 по 1772 гг. /И.Я. Митрошенко // Полоцко-Витебская старина. – Витебск, 1912. – Вып. 2. – С. 23-35.
4. Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии /Тамара Борисовна Блинова. – Минск: Беларусь, 1990. – 108 с.
5. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. /Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.
6. Darowski R. Studies in the Philosophy of the Jesuits in Poland in the 16 to 18 centuries. – Krakow: Ignatianum, 1999. – 282 p.; Mycinski J. Les debuts des Jesuites en Pologne et Mateusz Kazimierz Sarbiewski SJ (1595-1640) // Studia Gallo Polonica. – Krakow:

Wydawnictwo Naukowe: PWN, 1992. – Т.2. – С. 25-33; Paluszkiewicz F. Mały słownik jezuitów w Polsce. – Warszawa: Bobolanum, 1995. – 262 s.

7. Лойола И. Устав Общества Иисуса // Андреев А.Р. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи: XVI – начало XIX в. /Игнатий Лойола. – М.: Русская панорама, 1998. – С. 248-253; «Тайные наставления» // Самарин Ю.Ф. Иезуиты и их отношения к России. Письмо к иезуиту Мартынову /Юрий Федорович Самарин. – М., 1870. – С. 429-460; Ratio Studiorum [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://admin.wyk.edu.hk/documents>.

8. Декреты II (№11), III (№30) и V (№69) конгрегаций пропаганды веры // Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 82-83; Шевченко Т. Вказ праця. – С.17-19, 215-262.

9. Ratio Studiorum [Электронный ресурс]; Блінова Т.Б. Вказ. праця. – С. 45.

10. Лойола И. Вказ праця. – С.251; Ratio Studiorum [Электронный ресурс]; Шевченко Т. Вказ праця. – С. 163-164.

11. Ratio Studiorum [Электронный ресурс]; Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 99-102.

12. Декреты II (№11), III (№30) и V (№69) конгрегаций пропаганды веры // Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 82-83.

13. Грушевський М.С. Історія України – Русі: в 11 т., 12 кн. /Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наукова Думка, 1991. – Т.6.– С. 448,450.

14. Darowski R. Studies in the Philosophy of the Jesuits in Poland in the 16 to 18 centuries. – Krakow: Ignatianum, 1999. – P. 21-93.

15. Paluszkiewicz F. Op. cit. – С. 63, 131, 169-170, 204; Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 65, 68-74, 99-102; Митрошенко И. Вказ. праця. – С. 50.

16. Mysinski J. Op. cit. – С. 25-33; Блінова Т. Б. Вказ праця. – С. 29; Митрошенко И. Вказ. праця. – С. 50.

17. Paluszkiewicz F. Mały słownik jezuitów w Polsce. – Warszawa: Bobolanum, 1995.

Папазова А.В. Кадровое обеспечение коллегий ордена иезуитов в восточнославянском регионе в последней трети XVI – первой половине XVII вв.

Анализируется материал о кадровом обеспечении коллегий ордена иезуитов в восточнославянском регионе Речи Посполитой в последней трети XVI – первой половине XVII вв. Изучается миссионерская деятельность Общества Иисуса, общие принципы начальной организации и обеспечения этого процесса в регионе в указанный период.

Ключевые слова: Общество Иисуса, восточнославянский регион, образовательно-воспитательная система, коллегии ордена иезуитов, методы ордена иезуитов, кадровое обеспечение.

Papazova, A.V. The peopleware of Jesuit Order colleges in the East-Slavic Region in the late XVI-th century – to the early XVII-th century

The article deals with the analysis of the material about the peopleware of Jesuits Order colleges in the Rech Pospolita lands in the last third of the XVI-th to the first half of the XVII-th centuries. The missionary work of the Society of Jesus, the general principles of the initial organization and the process support in the indicated period are studied in the work as well.

Key words: Jesus Society, East-Slavic Region, educational system, colleges of Jesuit Order, methods of Jesuit Order, peopleware.

УДК 94(477)

Носенко О.В.

Органи селянського самоврядування Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Розглядаються питання діяльності органів селянського самоврядування Лівобережної України, поширення й використання їх досвіду в Україні.

Ключові слова: органи селянського самоврядування, сільські громади, волость, реформа, Україна.

В умовах становлення незалежної, економічно й політично самостійної України на конституційному рівні визнане місцеве самоврядування, яке сьогодні розглядається як невід'ємна ознака демократичного устрою влади у державі. Органи місцевого самоврядування дозволяють краще і швидше реагувати на потреби населення, сприяють подоланню його почуття відчуження від управління країною, є ефективною та перевіреною часом формою народоправства.

У цей важливий період нашої історії не тільки цікаво, але й потрібно звернутись до тих форм і методів діяльності органів місцевого самоврядування, які у свій час забезпечили швидкий розвиток усіх галузей місцевого господарства і сприяли як культурному, так і економічному піднесенню краю. Найбільш методологічно «корисним» щодо сучасності, з точки зору науковців, є дослідження діяльності органів самоврядування в період після скасування кріпосного права. Тоді, на українських землях, що входили до складу Російської імперії, було створено тричленну модель самоврядування, яка включала в себе земські, міські та селянські органи самоврядування.

Серед праць, присвячених проблемам селянського самоврядування, слід виділити роботу А. Бондаревського [1], в якій було зроблено важливий внесок у дослідження діяльності органів селянського самоврядування. Останні роки зростає інтерес дослідників до правових проблем розвитку місцевого самоврядування у пореформеній Російській імперії, наприклад дослідження М.Білокозя [2], Петровської Н.В. [3] тощо. Незважаючи на це, ґрунтовних досліджень, присвячених власне проблемі запровадження та діяльності органів селянського самоврядування, поширення й використання їх досвіду в Україні на сьогоднішній день практично немає.

Селянська реформа 1861 р., позбавив селян нагляду з боку поміщиків, призвела до виникнення елементів селянського самоврядування. У ст. 17. Положення про селян [4], вказувалося, що у відношенні господарському селяни з'єднуються в сільські громади, а для місцевого управління й суду – у волость. Причому в кожній сільській громаді й волості вирішення суспільних справ поручається міру й вибраним від нього особам.

Сільські сходи являлися розпорядчими органами низової ланки селянського самоврядування і відігравали надзвичайно важливу роль у житті селян

Лівобережної України. Відповідно до законодавства Російської імперії сільські сходи складалися з усіх селян-домовласників та посадових осіб органів сільського громадського самоврядування. Водночас, склад сходів визначався і діючими у місцевостях нормами звичаєвого права, що призводило або до його звуження, за рахунок позбавлення права на присутність у сходах окремих осіб, або навпаки розширення, внаслідок надання такого права особам, які не значилися у чинному законодавстві.

До компетенції сільського сходу було віднесено питання по регулюванню життєдіяльності сільської громади: 1) формування складу виборних органів селянського самоврядування – обрання сільських старост, їх помічників, десяцьких та інших, а також призначення їм жалування чи інших винагород; 2) прийом та звільнення членів громади; 3) сплата селянами обов'язкових платежів та виконання різноманітних повинностей, а також здійснення заходів по ліквідації наявних боргів; 4) збір та розподіл коштів на мирські витрати (освітні та культурні заклади); 5) визначення порядку землекористування та землеволодіння усередині громади; 6) регулювання майнових та особистих немайнових відносин, що виникали всередині селянської родини.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. компетенція сільського сходу зазнала певних змін. З одного боку, вона розширилася за рахунок переходу до його відання тих питань, що раніше перебували у віданні органів міського самоврядування волосного рівня. З іншого – сход був позбавлений права призначати рекрутів, самостійно вирішувати справи про висилку з общини «порочних» членів.

Незважаючи на доволі широкий перелік повноважень, практичну діяльність сільських сходів у сфері реалізації покладених на них функцій не можна визнати задовільною. Відсутність належних фінансових ресурсів, втручання в роботу сільських сходів представників органів влади та пасивність самих селян при вирішенні «другорядних», на їх погляд, питань, надавали значному колу повноважень декларативного характеру.

Рішення на сільських сходах приймалися простою більшістю голосів, за виключенням найважливіших питань, пов'язаних із землеволодінням та землекористуванням, а також визначенням особистого складу сільської громади, де рішення повинні були прийматися 2/3 голосів сільського сходу.

Сільське правління – це колегіальний, виборний орган селянського самоврядування, який в межах сільської громади здійснював різноманітні адміністративно-управлінські та господарські функції, спрямовані на задоволення потреб сільського населення. Його діяльність та склад визначалися як правовими нормами, так і місцевими звичаями та традиціями. Як правило, до складу правління входили сільський староста (обов'язково), помічники старости, збирачі податків та сільський писар.

Аналіз посадових обов'язків членів сільського правління та їх практичної діяльності, дозволяє зробити висновок про охоплення цим апаратом усіх сфер суспільного життя на селі і важливості виконуваних ним функцій. У той же час, необхідно відзначити, що тяжке економічне становище українського селянства та низький рівень його політичної культури не завжди давали можливість ефективно налагодити роботу сільського правління. Небажання представників сільської громади брати на себе виконання важких обов'язків та витрачати додаткові кошти на утримання правління, часто призводило до проникнення в систему органів сільського самоврядування осіб, які використовували надані їм повноваження для реалізації та захисту особистих, а не громадських інтересів. Внаслідок цього поширеним явищем серед представників сільської

адміністрації стає корупція, хабарництво, перевищення владних повноважень та інші порушення.

Негативно позначилася на функціонуванні сільських правлінь Лівобережної України і законодавчо закріплена залежність посадових осіб органів сільського самоврядування від державних чиновників та поміщиків. Останні мали право втручатися у питання призначення чи звільнення членів сільських правлінь, повсякденно контролювали їх діяльність. Звісно, що подібні дії не сприяли формуванню в селянському середовищі відповідної довіри до запроваджених царською владою самоврядних інституцій, і це ще більше ускладнювало їх роботу.

У пореформений період функція охорони громадського спокою на рівні села здійснювалася виборними посадовими особами органів селянського самоврядування – соцькими та десяцькими. Доведено, що формально входячи до системи органів селянського самоврядування та знаходячись на утриманні сільських мешканців, на практиці соцькі і десяцькі були повністю підпорядковані державному поліційному відомству і фактично являлися низовою ланкою загальнодержавного поліційного апарату.

Внаслідок проведеної у 1861 р. селянської реформи волость, як територіально-адміністративна одиниця, була введена для управління сільським населенням на всій території Лівобережної України. Волость складалася із декількох сільських товариств і на її території повинно було, відповідно до статей Загального положення, проживати не менше 300 але й не більше 2000 осіб. Однак, при визначенні кордонів волостей ці правила досить часто порушувалися, тож звичайним явищем стало існування волостей, де кількість мешканців перевищувала визначені у законі граничні межі.

Волость складалася з волосного сходу, волосного старшини, волосного правління й волосного суду. Волосний сход обирав старшину, інших посадових осіб волості, склад суду, вирішував у межах своєї компетенції господарські питання. Волосний старшина, який стояв на чолі волосного правління, забезпечував «громадський порядок, спокій і благочиння у волості». До волосного суду входило 4-12 суддів, він розглядав цивільні справи між селянами, якщо сума позову не перевищувала 100 крб. (з 1889 р.— 300 крб.), а також дрібні кримінальні справи.

Волосний сход являв собою розпорядчий орган, що утворювався на рівні волості з виборних сільських та волосних посадових осіб, а також представників від кожних із десяти селянських дворів. Проте, навіть запровадження принципу представництва не дозволила подолати проблему багатолюдності волосних сходів, що у підсумку негативно впливало на хід роботи цієї інституції.

Волость представляла собою достатньо складний організм, тому функції управління, покладені на волосні сходи були більш широкими, хоча в основних питаннях вони дублювалися із сільськими сходами. Так, основними завданнями волосного сходу були: 1) вибори службових осіб волосного правління та волосних суддів, а також здійснення контролю за їх діяльністю; 2) призначення та розкладка податків та повинностей; 3) обговорення справ, що стосувалися господарських, культурних і побутових потреб селян.

У своїй діяльності волосні сходи керувалися нормами діючого законодавства та звичаєвого права, причому останнім у селянському середовищі надавалося пріоритетне значення.

Як і у випадку з сільськими сходами, волосні сходи не змогли належним чином скористатися наданими їм повноваженнями. Заважала відсутність належних фінансових та матеріальних ресурсів, низька правова культура

та свідомість селянства, а також тиск з боку представників органів влади. Одночасно, не можна не відмітити, що участь селян у роботі волосних сходів ставало для них доброю школою і сприяло усвідомленню та розумінню проблем функціонування самоврядних інституцій.

Селянське самоврядування, в значній мірі формальне в силу визначених законом порядок формування та компетенції, було жорстко вмонтоване в державний апарат імперії і мало забезпечити керованість масами селян. Ця тенденція особливо чітко виявляється у визначенні функцій волосного та сільського старшин, серед обов'язків яких центральне місце посідали поліцейські функції.

Відомий ліберальний земський діяч В. Ю. Скалоп писав: «Волостное правление обращено в низшую, чисто полицейскую инстанцию, зараженную всеми пороками, свойственными такого рода учреждениям, смотря по тому, кто из них поумнее и изворотливее» [5, с.39].

У діяльності волосних правлінь проявилися ті ж риси та характеристики, що були притаманними сільським правлінням: проблема належного кадрового забезпечення, низький рівень грамотності серед посадових осіб волосного правління, неналежне виконання своїх посадових обов'язків, відсутність зацікавлення у роботі волосних правлінь зі сторони селян внаслідок відсутності відповідного грошового утримання, відсутність контролю зі сторони волосних сходів та місцевих чиновників і, як наслідок, значний рівень корумпованості та зловживання владою.

Для координації стосунків між селянами й поміщиками під час реформи було створено інститут мирових посередників, які призначалися з осіб що володіють землею в розмірі не менш 150 десятин або рівноцінним майном. В 1874 р. посада мирових посередників була скасована. Надалі ці функції виконували «із селянських справ присутствія». В 1889 р. на зміну цим установам з'явився інститут земських начальників, які дістали широкі адміністративно-судові повноваження щодо селян (затверджували рішення селянських установ, призначали покарання селянам тощо). За місцевими поміщиками залишалося право скликати сільський схід.

Отже, державна політика в галузі селянського самоврядування з самого початку була спрямована на встановлення жорсткого контролю за діяльністю органів селянського громадського управління. Створена у пореформений період, система державного нагляду за сільськими та волосними органами самоврядування включала в себе мирових посередників, повітові мирові з'їзди, губернські та повітові з селянських справ присутствія. Забезпечивши належний кадровий склад зазначених органів, які, внаслідок присутності значних майнових цenzів чи призначення з боку державних чиновників, формувалися виключно з дворянського елементу, царський уряд таким чином отримав слухняний його волі апарат, за допомогою якого міг впливати на роботу селянського самоврядування. Означена мета досягалася за рахунок наділення представників держави значними владними повноваженнями у взаємодіях із сільськими та волосними органами селянського самоврядування. Насамперед, мова йде про право державних чиновників втручатися у процедуру виборів посадових осіб селянського самоврядування, скасовувати прийняті рішення та звільняти членів сільських та волосних правлінь, накладати на них різноманітні види стягнень: догану, штраф, арешт тощо. Проведення адміністративно-судової реформи у 1889 р. та запровадження інституту земських начальників, в руках яких уряд зосередив значні адміністративні, судові та поліцейські повноваження, мало наслідком збільшення урядової опіки над органами селянського самоврядування і це

ще більше обмежило їх самодіяльність. Натомість, самі селяни залишалися беззахисними перед свавіллям державних чиновників, позаяк встановлена у законах процедура оскарження прийнятих ними рішень була складною та неефективною.

Селянське самоврядування не мало закінченої форми, на що неодноразово вказували представники громадськості, зокрема земства. Багато хто пропонував замінити селянське самоврядування введенням волосного земства – нижчої ступені земського самоврядування, що з одного боку підсилило б взаємозв'язок земства з селом, а з другої впорядкувало б справи в сільській місцевості.

Таким чином на межі XIX-XX ст. в Російській імперії почала складатися система місцевого самоврядування, яка б мала задовольнити місцеві потреби суспільства в умовах розвитку буржуазного ладу. Реформами 1860-70-х рр. було закладено правове підґрунтя для існування кількох напрямків місцевого самоврядування. Процес становлення установ самоврядування був досить неоднозначним, супроводжувався постійним контролем з боку адміністрації, втручанням в справи місцевих органів. Земському, міському і селянському самоврядуванню вдалось, хоча і в неповній мірі, виконати своє призначення і значно підняти рівень соціально-господарчого життя місцевостей, а також дати можливість громадсько-свідомим особам внести свій вклад в розвиток суспільства.

Список використаних джерел

1. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. / А.В. Бондаревський. – К., 1961.
2. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико- правове дослідження: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ / М.В. Білоконь. – Х., 2002. – 200 с.
3. Петровська Н.В. Сільське правління в Лівобережних губерніях Наддніпрянської України (друга половина XIX ст.) / Н.В. Петровська // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 36. – С. 268-274.
4. Российское законодательство X-XX веков. Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – Т.7.
5. Скалоп В. Ю. Земские взгляды на реформу местного управления / В.Ю. Скалоп. – СПб., 1884. – 168 с.

Носенко Е.В. Органы сельского самоуправления Левобережной Украины во второй половине XIX – начале XX вв.

Рассматриваются вопросы деятельности органов сельского самоуправления Левобережной Украины, распространения и использования их опыта в Украине.

Ключевые слова: органы сельского самоуправления, сельские громады, волость, реформа, Украина.

Nosenko, E.V. Bodies of rural self-government on the lands of left-bank Ukraine in the middle of the XIX th – beginning of the XXth centuries

The questions of the activity of the bodies of rural self-government on the lands of left-bank Ukraine, spreading and using their experience in Ukraine are described.

Key words: bodies of rural self-government, rural bulks, volost, reform, Ukraine.

Польські таємні організації Правобережної України 20-х років XIX ст.

В роботі проаналізовано діяльність польських конспіративних організацій Правобережної України, досліджено їх роль і місце у загальнонаціональному визвольному русі.

Ключові слова: таємні організації, товариство, масони, Патріотичне товариство.

На початку другого десятиліття XIX ст. під впливом різних причин пробуджується свідомість польської і сполонізованої шляхти Правобережної України. Це знайшло своє відображення у створенні невеликих об'єднань шляхти – масонських лож, а згодом і політичної організації – Польського патріотичного товариства. Сильні національні почуття, економічні і родинні зв'язки зі своєю батьківщиною, боротьба за збереження привілеїв спонукали магнатів, а також середню і дрібну шляхту, приєднатися до національного руху. Невдоволення самодержавною системою наростало, але ззовні воно не могло проявитись, не було можливості вільного обміну думками, поглядами, а тим більше – відкритого обговорення політичних і соціальних проблем. Цей стан змушував організовувати таємні товариства, в яких можна було б дискутувати й шукати, принаймні на теоретичному рівні, виходу із застарілого самодержавного політичного режиму.

Тема польського конспіративного руху стала окремим об'єктом досліджень українських істориків – А. Куликовської [6], Н. Громакової [4], М. Хададової [12;13], Б. Гавеля [3], О. Крижановської [5] та ін. Але піднята нами наукова проблема вивчалась попередниками головним чином у загальноісторичному контексті, без врахування політичних, національних та соціальних особливостей даного історичного явища. Тому метою пропонованої наукової розвідки є аналіз діяльності польських конспіративних організацій Правобережної України, визначення їх ролі у досягненні кінцевої мети патріотичного руху – відродженні польської держави.

Початки антисамодержавної підпільної діяльності, поява перших нелегальних організацій в Україні після 1815 р. розвивались за зразком Польського Королівства і Литви. Ця схожість проявлялась у вигляді ідентичних структур і організаційних форм, головних завдань боротьби, т. т. прагнення до об'єднання всіх підросійських земель з Польським Королівством з гарантією збереження Конституції. Повна незалежність не розглядалась. Синдром поразки з наполеонівських часів був ще дуже сильним. Фактичним гаслом, яким керувались члени таємних організацій, в тому числі і Правобережжя України, було: «Вітчизна і народ».

На Правобережжі незадоволення виявилось в організації масонських лож, які з'явилися в середині XVIII ст. Масонство було зерном з якого виростали організації з виразними політичними завданнями. Саме масонські ложі на Правобережній Україні стали підґрунтям конспіративного руху. Всю свою діяльність вони спрямовували на досягнення вищої мети – відродження

польської державності [16,с.18]. Польська патріотична діяльність на українських землях, на думку С. Єфремова, була навіть інтенсивнішою, ніж у самій Польщі [12,с.228]. Причиною такого явища він вважає те, що Польське Королівство мало певну автономію, на відміну від українських земель. Серед українського населення ідеї польського конспіративного руху знаходили підтримку і співчуття.

Перша на українських землях масонська ложа була заснована польськими магнатами в с. Вишнівці на Волині 1742 р. під керівництвом Яна Карола Мнішка, а у 1780 р. князь Міхал Любомирський створив у своєму маєтку в місті Дубно таємну ложу Досконала Таємниці [19,с.94]. З 1784 р. ложа в місті Дубно переростає в провінційну волинську ложу. У 1818 р. на Волині існувало чотири ложі: дві в Дубно, одна в Острозі і одна в Житомирі. Дубенські та Острозька ложі залежали від Великого Сходу у Варшаві. Досконала Таємниці в Дубно виконувала функції провінційної ложі, а Коронована Добродішність була звичайною. Брати Олізари вступили до обох лож у Дубно. Нарциз Олізар за короткий час влаштував перенесення Коронованої Добродішності до свого маєтку в Рафалівці, недалеко від Луцька. Саме завдяки активній діяльності Нарциза Олізара ложа в місті Дубно відновлює свою діяльність під назвою Східна Зоря. 22 червня 1818 р. ложа в селі Рафалівка під назвою Коронована Добродішність під керівництвом Станіслава Малаховського-Лемпівського розпочала свою діяльність [19,с.100]. Там, де були Олізари, не могло не бути Ворцелів. Тому не дивно, що до масонських лож було включено батька і двох братів Ворцелів [16,с.94], які входили до керівництва Досконалої Таємниці – М. Ворцель як підскарбій, а Ст. Ворцель як секретар. Інші посади були розподілені таким чином: майстер – Н. Олізар, намісник – Ст. Липський, наглядачі – Вл. Подгороденський і К. Петровський, майстер обрядів – Ю. Рудницький, речник – Ю. Рудницький. Корованою добродішністю в той самий час керували: майстер – В. Красіцький, намісник – Е. Кореневський, наглядачі – А. Полонський і М. Ворцель, підскарбій – Вл. Мошинський, майстер обрядів – Ю. Бондині, речник – Ст. Ворцель і секретар – Є. Кірміссон [16,с.95].

У 1821 р. провінційна волинська ложа мала під своїм патронатом три ложі: Східна Зоря, Коронована Добродішність і Добродійний Поляк в Острозі, якою управляв Калікст Перетяткович [19,с.103].

Я. Гоффман у статті «Волинь у боротьбі 1831 року» зазначає, що незалежно від масонства Польського Королівства у 1820 році виникає масонська ложа Товариство шубравців у Кременці [15,с.150]. На чолі кременецької ложі стояв відомий суспільний діяч, представник заможної шляхти Станіслав Ворцель. Найбільш активними діячами лож були представники аристократичних родин: Стройновських, Стецьких, Ілінських, Мошинських, Длуських, Плятерів, Ходкевичів, Дембівських і ін. [15,с.150]. Завданням Товариства виголошувалась боротьба з соціальними вадами шляхти, а метою – піднесення суспільної моралі. Шубравці не відіграли значної ролі у діяльності конспіративних організацій у Волинській губернії (на Київську та Подільську губернії не поширилось). На незначну популярність шубравців серед мешканців Волині мала вплив програма Товариства, яка вбачала корінь всіх суспільних проблем у внутрішньому факторі – привілейованому становищі шляхти і її характері взаємовідносин із їм підлеглими іншими соціальними верствами, залишаючи поза увагою зовнішній чинник – т.зв. російське втручання [20,с.36]. Серед учасників лож особливою активністю виділявся Петро Мошинський, який згодом, незважаючи на молодий вік, був обраний губерньським маршалком волинської шляхти. За ініціативи Л. Собанського на Правобережжі постало три округи масонства: Волинський, Подільський та Київський. Учасники лож

регулярно збиралися на з'їзди у різних містах регіону, підтримували зв'язки із Варшавою.

Можна лише припускати, що багатьох не задовільняла поміркована культурно-просвітницька робота і вони усвідомлювали необхідність постановки політичних цілей. На таких позиціях стояли Олізар Ворцель, Людвік Собанський та інші. Саме на реалізацію політичних цілей була спрямована діяльність Польського патріотичного товариства – таємної організації, яка виникла 1-3 травня 1821 року на з'їзді в Белянах (під Варшавою) [11, с.45]. Активними членами цієї промасонської організації були полковник С. Крижановський, князь А. Яблоновський, референдарій Гржимала, секретар Пліхта, сенатор і каштелян граф Станіслав Солтик та ін. Патріотичне товариство, яке, на думку членів слідчої комісії, складалось з осіб непримітних і не мало ні сили, ні впливу, прагнуло вести патріотичну роботу повсюди, де була вжитку польська мова, тобто й на території Галичини та Правобережжя. На з'їзді був утворений тимчасовий Центральний комітет товариства, до складу якого увійшли Лукасінський, референдарій державної ради Вержболович, журналіст Моравський, підполковник Козаковський, поміщики Кицинський і Собанський, генерал Прондзинський. Присутні на з'їзді прийняли присягу, в якій клялись перед Богом і вітчизною, і зобов'язувались всі свої сили направити на відновлення свободи і незалежності Польщі [8, с.50]. Організатори Товариства наголошували, що поляки, розірвані різними державами, не мають вітчизни, а тому повинні докласти максимум зусиль, аби її цілісність і незалежність відновити назавжди. До цієї мети поляків повинен спрямовувати патріотизм, який в усі історичні часи був присутній. Головною його метою висувалося зміцнення зв'язків між частинами розділеної Речі Посполитої. Загальна структура організації складалася з гмін: кожна гміна нараховувала не більше десяти і не менше трьох осіб; не менше трьох і не більше десяти гмін складало один округ; три округи об'єднувались у провінцію. У такий спосіб патріотичним рухом було охоплено всі землі колишньої Речі Посполитої. На зібранні членів Товариства було утворено сім провінцій: Царство Польське, Велике Князівство Познанське (до нього входило також Калишське воєводство), Галичина, Литовські губернії, Волинь, вільне місто Краків та армія (вона вважалася сьомою провінцією).

Волинська провінція охоплювала території Волинської, Подільської і Київської губерній, а очолював дану територіальну організацію Людвік Собанський [21, с.14; 11, с.45]. Кожна провінція мала свого представника в Тимчасовому Центральному комітеті. Патріотичне товариство початково активно розвивало свою сітку в усіх землях колишньої Речі Посполитої. Особлива увага приділялась тим губерніям, які перебували в очікуванні можливого об'єднання з Королівством, що обіцялось Олександром І. Організація не мала чітко визначених, конкретних політичних планів, окрім підготовки до збройного повстання, кінцевою метою, якого було відродження незалежної Польщі. Однак у планах не визначалась конкретна дата та час повстання, а також джерела реалізації поставленої мети. Найбільшу надію члени організації покладали на можливий конфлікт між країнами-подільниками Польщі, активізацію польського питання в Росії, або на великий європейський перелом. В найближчій перспективі В. Лукасінський прагнув до посилення тиску на Олександра І, з метою схилити його до повного дотримання Конституції і здійснення ним обіцянки щодо розширення Королівства. Разом з тим, організація активно працювала над зміцненням зв'язків з різними патріотичними осередками (особливо з опозиційними групами в сеймі), впливала на вибори послів і депутатів з метою посилення захисту Конституції.

Товариство налагодило зв'язки в Литві з масонськими осередками, з молодіжними організаціями і з організацією патріотичного масонського руху – Товариством тамплієрів, створеним 1820 р. на Волині. Реальну владу над польськими тамплієрами (чи рицарями храму) поступово перебрав Карвицький – заступник Великого майстра. Між Тамплієрами та Патріотичним товариством підтримувалися тісні контакти (ряд членів Патріотичного товариства належали водночас до Тамплієрів, а керівництво Тамплієрами – передусім намісники – до Патріотичного товариства) [5, с.15].

На відміну від Патріотичного товариства, тамплієри не вважали свою організацію політичною, підкреслювали її суто масонський характер. Свою відмежованість від політики вони доводили тим, що бралися допомагати лише народам, які виборювали собі незалежність, поляки ж, як вони вважали, такої боротьби в першій чверті XIX ст. не вели.

Організаційна структура польських таємних товариств і лож в Україні не відзначалася ні чіткістю, ні стабільністю, вони належали до різних обрядів: французького, шотландського тощо. До того ж їхнє керівництво вносило на власний розсуд корективи в структуру та обрядову практику організацій. Так, члени ложі Тамплієрів, побудованої на трьохступеневій посвяті, щоб уберегти свою організацію від поглинання її Патріотичним товариством, запровадили 4-ту ступінь втаємнення, що відповідала 33-й ступені французького обряду й зобов'язувала адепта жертвувати своїм життям заради Вітчизни та надавати посильну допомогу тим народам, які ведуть національно-визвольну боротьбу [5, с.16].

До формального об'єднання організацій справа так і не дійшла. Загалом Товариство ймовірно нараховувало близько 200 осіб, в тому числі в Королівстві – 38, в західних губерніях – 10, в п'яти литовсько-білоруських губерніях – 36, в Білостоцькому окрузі – 7, в Волинській губернії – 25, в Подільській – 13, в Київській – 9 [8, с.53]. Таким чином, це було найбільш чисельне таємне товариство поляків того періоду. На Правобережній Україні, в Білорусії і в Литві товариство поповнювалось за рахунок магнатерії і багатой шляхти.

На першому зібранні в місті Балті чи, можливо, на другому в Бердичеві (відсутність джерел не дає можливості встановити коли точно), Л. Собанський заснував Провінційну Раду, яка двічі збиралася у Бердичеві. Саме в серпні 1822 року в Бердичеві Собанський скликав третій з'їзд, на якому відбувся поділ Товариства, функціонуючого на українських землях, на три провінції, які були незалежними організаційними одиницями. Всі контакти між провінціями прагнули обмежити до мінімуму. Члени Товариства мали надію, що децентралізація зашкодить роботі російської поліції в разі викриття однієї із ланок організації. На з'їзді з Варшави прибув граф М. Тарновський, який повідомив Провінційну Раду про розпорядження тимчасового Центрального комітету, що єдина Волинська провінція буде поділена на три, причому Поділля залишиться під головуванням Л. Собанського (пізніше його замінить 70-річний М. Богун); на Волині головуватиме він – Тарновський. Київська провінція не мала голови, а лише Провінційну Раду у складі Запольського, Йотека, Чарковського та Івашкевича. Проте Я. Гофман та А. Вронський зазначають, що її очолив А. Івашкевич [15, с.152].

Для керівництва діяльністю провінційних організацій створювався Центральний комітет на чолі з К. Прозором. Віце-президентом був граф М. Тарновський, членом комітету – князь А. Яблоновський. Тому твердження Л. Баженова, що аристократія почала вливатись до Патріотичного товариства лише з 1822 р., є не зовсім правильним. Точніше було б сказати, що з 1822 р. керівництво товариством опинилось в руках аристократії. Зокрема у Верховну

раду (так з цього часу стали називати Центральний комітет товариства) ввійшли сенатор королівства граф Ст. Солтик (він і очолив товариство), референдарій державної ради королівства В. Гржимало, князь, камергер королівського двору А. Яблоновський, великий волинський землевласник та інші [15, с. 62].

Граф М. Тарновський поділив Волинську провінцію на шість округів. Керівником Рівненського округу він призначив Миколу Ворцеля (брата Станіслава), Луцького – Нарциза Олізара [21, с. 14]. Родина Ворцелів змогла організувати на Волині 10 гмін. Станіслав Габріель їздив від маєтку до маєтку, від міста до міста розвозив таємну кореспонденцію та вербував людей. Проте, агітація проводилась не серед усього населення, серед селян, наприклад, навіть не намагались проводити агітаційну роботу. В основному це були землевласники великої і середньої руки, інтелігенція та учні старших класів. Так восени 1825 р. Станіслав перебував у Кременці, проводячи активну роботу у товариствах та організаціях. Особливо активно співпрацювали з Ворцелем в питанні залучення до Патріотичного товариства нових членів колишні вихованці Кременецької гімназії, а тепер викладачі цього навчального закладу – Ю. Коженьовський та М. Вишневецький. Перший був вчителем римування та літератури, другий – філософії [16, с. 113]. У Кременці перебували брати Олізари. Сюди завітав також давній гімназист К. Гобебський, який останнім часом виступав співавтором публікацій із Д. Лісецьким та Ф. Дмовським. Олізари, Ворцель, Гобебський, Коженьовський і Вишневецький створили щось на зразок літературного клубу, на засіданнях якого були присутні і не члени клубу, де обговорювались питання майбутньої відродженої Польщі [16, с. 113].

Керівники Патріотичного товариства вирішили без зволікань почати переговори з російськими таємними організаціями у військах. Поляки володіли інформацією про те, що в російській армії існують таємні організації, які ставлять за мету ліквідувати царизм і встановити Конституцію. Відомий член Патріотичного товариства М. Ворцель зазначав, що про російські товариства він здогадувався ще у 1815 р., коли розквартировані у його і сусідніх маєтках офіцери, влаштували секретні зібрання. В. Лукасінський намагався використати члена товариства С. Крижанівського (уродженця Волині і де проживали його батьки) для встановлення зв'язку з офіцерами російських частин, які розташовувались в Україні. Пізніше Л. Собанський підтвердив, що у 1822 р. Крижанівський йому особисто повідомив про існування в російській армії таємного ліберального товариства з яким необхідно було співпрацювати [8, с. 59]. Але проведені у 1822 р. арешти Лукасінського та інших керівників Патріотичного товариства завадили реалізації цих намірів. Протягом 1822 р. встановити ділові зв'язки між польськими та російськими таємними організаціями не вдалось. Лише під час київських контрактів у січні 1823 р. М. Бестужев і С. Муравйов познайомились із відставним польським генералом, млинівським землевласником на Волині О. Ходкевичем, який пообіцяв допомогти встановити зв'язки із польським таємним товариством [8, с. 85]. Той же П. Ольшанський опублікував знайдену ним в Кракові у відділі стародавніх текстів і рукописів Польського національного музею записку Бестужева і Муравйова до Ходкевича з припискою Олізара та М. Бестужева-Рюміна, що дає підстави стверджувати про двосторонні прагнення до дружби і взаємодії. А інформацію про прагнення представників Південного товариства вести переговори з поляками до Варшави міг передати член Волинської провінції Патріотичного товариства М. Ворцель, який влітку 1823 р. їздив до Варшави на засідання Верховної ради Патріотичного товариства, на якому у обговорювалось питання встановлення зв'язків з таємними організаціями в Україні. Після доповіді Ворцеля з даного питання голова товариства Солтик наголосив на активізації цього процесу [8, с. 91].

Вже під час контрактів 1824 р. до Києва прибули два члени Варшавського центру Патріотичного товариства – Крижановський і Яблоновський. В Києві відбулись переговори представників обох товариств, які повинні були започаткувати встановлення і розвиток спільних дій. Про це Крижановський повідомив Бестужеву і Муравйову, які представляли протилежну сторону.

Першим було питання про незалежність Польщі. Російські представники недвозначно виклали позицію Південного товариства з польського питання: незалежність Польщі. В тісному зв'язку з цим стояло питання про форму правління в Польщі. Виходячи із настанов «Руської правди» з польського питання, росіяни виклали її положення полякам: в Польщі повинен бути республіканський лад. Однак Крижановський заявив, що він не уповноважений вирішувати це сам і просив часу на обдумування.

Надзвичайно важливим для обох сторін було питання про майбутні кордони між Росією і Польщею. Мова йшла про повернення Польщі територій, які перейшли до Росії в результаті поділів Речі Посполитої. Польська сторона вважала це питання найголовнішим поряд з питанням незалежності Польщі. Як показують дослідження даного питання, на переговорах 1824 р. С. Муравйов і М. Бестужев ухилились від прямої відповіді на вимогу польського представника про повернення Польщі західних земель. Говорилось лише про певні територіальні поступки з боку Росії. Причиною цього були програмні розбіжності в цілому і з польського питання зокрема між Південним і Північним товариствами. Лідери Північного товариства стояли на позиції непорушності існуючих кордонів Російської держави. У ході переговорів М. Бестужев-Рюмін визначив умови союзу двох сторін, зазначивши: «Росія прагне мати вдячних (надійних) союзників, замість таємних ворогів. Після проведення реформ Росія повинна повернути Польщі незалежність. Поляки могли б отримати Гродненську губернію, частину Віленської, Мінської і Волинської» [15, с. 158].

Хоч деякі історики перекреслюють свідчення учасників переговорів, заперечують факт прийнятих домовленостей, ми ж схильні стверджувати, що домовленостей сторони досягли, але письмового тексту договору не було прийнято. І це можна пояснити тим, що по-перше – це була перша зустріч представників таємних товариств, яким доручено було лише представити позиції сторін, а по – друге, в умовах нелегального існування організацій залишати письмові антидержавні документи було небезпечно з точки зору конспірації. Більше того, представники Патріотичного товариства не розкривали перед росіянами питання складу, структури, поширення в суспільстві і т. д.

У серпні 1824 р. в Бердичеві на ярмарці зв'язковий від поляків – голова апеляційного суду Київської губернії А. Гродецький – передав графу П. Мошинському, що позиція росіян є незмінною і вони просять підтвердити союзницькі наміри поляків. В свою чергу, Мошинський повідомив про вимоги росіян М. Ворцелю, який в цей час знаходився в Житомирі. Через 10 днів Мошинський познайомив Ворцеля з членом Товариства тамплієрів капітаном Маєвським, який підтвердив, що російська сторона бажає укласти письмову угоду між представниками обох народів [8, с. 110]. У вересні Ворцель передав прохання Верховній раді Патріотичного товариства.

В січні 1825 р. під час традиційних контрактів у Київ прибули члени Верховної ради Патріотичного товариства – підполковник С. Крижановський і князь А. Яблоновський. Від польської сторони на цей раз переговори вів Яблоновський. Питання, які обговорювались представниками сторін, не відрізнялись від попереднього етапу переговорів 1824 р. Це піддає сумніву успішність та повну згоду в попередніх результатах переговорів. В центрі уваги були спірні і невирішені питання. Яблоновський наголошував на тому, що метою польського товариства є не свобода, а національність. Він вимагав

не тільки визнання незалежності Польщі, але і підтвердження того, що землі, які раніше входили до складу Речі Посполитої, будуть їй повернуті. У разі непорозуміння в цьому питанні, нехай населення спірних територій саме вибере свою долю [8, с.118].

Серйозному обговоренню підлягло питання про майбутню форму правління в Польщі. Як і у 1824 р., так і тепер, росіяни наполягали на тому, що союз і дружба між Польщею і Росією можуть бути твердими лише у тому випадку, якщо в Польщі, як і в Росії, буде республіканський лад. Яблоновський не давав прямої відповіді на поставлене питання, заявляючи, що Патріотичне товариство не обговорювало питання про форму правління. Але від себе, як приватної особи, заявляв, що монархічне правління, обмежене конституцією, є найбільш зручне для польського народу [8, с.118].

Хвиля репресій, яка накрила Патріотичне товариство, не оминула і Правобережжя. За короткий час польські таємні організації були викриті. Всі провідні діячі Патріотичного товариства і Товариства тамплієрів були арештовані. Серед арештованих знаходились П. Мошинський, Л. Собанський, А. Івашкевич, Ст. Карвіцький, М. Тарновський, А. Гродецький, К. Пулаский. Судовий вирок отримали 27 осіб. Всіх їх було вивезено до Петербурга і ув'язнено у Петропавлівську фортецю 24 лютого 1829 року. Зокрема С. Крижановського, народженого в Україні, було вилучено з-під юрисдикції Польського Королівства, вислано до Сибіру, де він і помер. Серед 27-ми засуджених 22 отримали покарання до кількох місяців тюремного ув'язнення. П'ятьох членів Патріотичного товариства, яких звинувачували як організаторів Товариства (Ворцель, Карвіцький, Івашкевич, Мошинський, Гродецький) було засуджено до кількох років заслання в Сибіру [14, с.32].

Польські таємні організації на Волині, Поділлі, Київщині перестали існувати. Найактивніші її члени знаходились у в'язницях, багато інших, наляканих репресіями, самі відійшли від нелегальної діяльності. Коли в кінці 1828 р. у Польському Королівстві з'явилась організація Союз підхорунжих, вона не мала свого поширення на українські землі. Така ситуація страху і зневіри панувала тут до початку листопадового повстання.

Список використаних джерел

1. Баженов Л. Польське «Патріотичне товариство» Правобережної України і декабристи / Л. Баженов // Декабристские чтения. Программа и материалы Пятой Всеукраинской научно-теоретической конференции, посвященной 170-летию со дня образования Южного общества декабристов. – Вып. 5. – К. : Изд. Киевского университета, 1991. – С. 111-112.
2. Беккер И. Декабристы и польское национальное движение / И. Беккер // Вопросы истории. – 1948. – № 3 – С. 63-75.
3. Гавеля Б. Політична діяльність польських таємних товариств на українських територіях у першій половині XIX ст. / Б. Гавеля // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – 2010. – № 2. – С. 140-145.
4. Громакова Н. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 – 1830-х роках : дис. канд. іст. наук / Н. Громакова. – 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2002. – 230 с.
5. Крижановська О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.) : навч. посіб / О. Крижановська. – К., 1998. – 134 с.
6. Куликовская А. Советская историография русско-польских революционных связей 20-30 годов XIX века: дис. канд. ист. наук / А. Куликовская. – К., 1991. – 198 с.

7. Лисенко М. До питання про Малоросійське товариство (1821-1825 рр.) / М. Лисенко // Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С. 62-70.
8. Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение / П. Ольшанский. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. – 226 с.
9. Охотский Я. Рассказы о польской старине / Я. Охотский. – Спб., 1874. – 128 с.
10. Павлюк В. В. Польська аристократія в суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої / В. В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 154-165.
11. Павлюк В. Магнатерія Волині в суспільно-політичному житті Правобережжя першої третини XIX ст. / В. Павлюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Історичні науки. – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 44-47.
12. Хададова М. Масонство та польський конспіративний рух в Правобережній Україні в першій чверті XIX ст.: історіографія питання / М. Хададова // Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія «Історія». – 2008. – Вип. 13. – С. 228-236.
13. Хададова М. Польський конспіративний рух першої чверті XIX ст. в Правобережній Україні в працях українських істориків 20-х рр. XX ст. / М. Хададова // Волинські історичні записки. – 2008. – Т. 1. – С. 213-218.
14. Dylangowa H. Towarzystwo Patriotyczne i sąd seimowy / H. Dylangowa. – Warszawa, 1970. – S. 25-39.
15. Hoffman J. Wolyn w walce 1831 r. / J. Hoffman // Rocznik Wolynski. – Rowne, 1931. – S. 147-158.
16. Jedrzejewicz J. Zwyciestwo Pokonanych. Opowiesc o Stanislawie Worcellu / J. Jedrzejewicz. – Warszawa, 1974. – 86 s.
17. Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania Narodowe. / Pod red. W. Zajewskiego. – Warszawa : Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 1992. – 429 s.
18. Limanowski B. Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej / B. Limanowski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. – 931 s.
19. Malaczowski-Zempicki S. Wielka prowincjonalna loza Wolynska / S. Malaczowski-Zempicki // Rocznik Wolynski. – Rowne, 1931. – S. 94-105.
20. Skowronek J. Od Kongresu Wiedenskiego do Nocy Listopadowej / J. Skowronek // Dzieje narodu i panstwa polskiego. – Warszawa, 1994. – T. 3. – 81 s.
21. Wronski A. Powstanie Listopadowe na Wolyniu, Podolu, i Ukrainie / A. Wronski. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 1993. – 119 s.

Павлюк В.В. Польские тайные организации Правобережной Украины 20-х годов XIX в.

Проанализирована деятельность польских конспиративных организаций Правобережной Украины, исследованы их роль и место в общенациональном освободительном движении.

Ключевые слова: тайные общества, общество, масоны, Патриотическое общество.

Pavluk, V.V. Polish secret organizations of Right-Bank Ukraine in 20 years of the nineteenth century

The paper analyzes the activity of the Polish secret organizations of the Right-Bank Ukraine, their role and place in the national liberation movement.

Key words: secret organizations, society, the Freemasons, patriotic company.

УДК 272(091)+(477.75)

Тамамян Н.В.

Відношення до підданих інославного віросповідання у Російській імперії у кінці XIX – на початку XX століть

Аналізуються взаємини уряду Російської імперії на рубежі XIX – XX століть до підданих католицького віросповідання. Показані проблеми, з якими стикалися католики Таврійської губернії в духовному житті, а так само, які зміни сталися на початку XX століття, що послужило їх поштовхом.

Ключові слова: віросповідання, католицьке населення, Таврійська губернія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Тамамян Н.В.

Отношение к подданным инославного вероисповедания в Российской империи в конце XIX – начале XX веков

Анализируются взаимоотношения правительства Российской империи на рубеже XIX – XX веков и подданных католического вероисповедания. Показаны проблемы, с которыми сталкивались католики Таврической губернии, произведено сравнение в отношении к православным и католикам.

Ключевые слова: вероисповедание, католическое население, Таврическая губерния.

На сегодняшний момент возрастает интерес к прошлому Крыма, его истории, духовной жизни. Наряду с православием, исламом, лютеранством духовное возрождение переживают и католики. Однако, в некоторых случаях, ситуации повторяют происходящее столетней давности. В связи с этим история католических общин Крыма, и их взаимодействие с государством и другими конфессиями представляют несомненный интерес.

Цель статьи – проследить отношение правительства Российской Империи к инославному (католическому) населению Таврической губернии в конце XIX – начале XX веков.

Для реализации поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- рассмотреть положение католического населения Таврической губернии в конце XIX – начале XX веков;

- проанализировать отношение к православию и католицизму со стороны Императора и царского правительства;

- выявить, какие факторы послужили основой для более жесткого отношения к католикам со стороны правительства.

Данная проблематика слабо затрагивалась в литературе и периодической печати. Исследованием определенных сторон данной проблематики занимались: М.А. Араджиони, Ю.Н. Лаптев [1], Катутнин Ю.А. [2], О.А. Лиценбергер [4;5] и др. Основная часть информации была почерпнута из архивных документов Государственного архива Автономной республики Крым (ГААРК) [6-14], ранее нигде не публиковавшихся и использующихся впервые в данном исследовании.

Со второй половины XIX века Таврическая губерния, многонациональная и полирелигиозная, находилась в составе Российской Империи, где официальной религией было православие. «По инициативе православной церкви царское правительство всячески стремилось ограничить влияние католиков в России» [5, с.57]. Было жестко ограничено построение католических храмов, открытие католических церковно-приходских школ, переход из православия в католичество (однако, наоборот – из католичества в православие – всегда приветствовалось). Скорее всего, Царское правительство опасалось того, что обучение в католических церковно-приходских школах может вестись в духе оппозиционирования к Российской Империи и поддержке других государств, например, Польши, в которой, как раз в это время, проходили восстания. А католические храмы, как и храмы православные были в то время сосредоточением духовной жизни верующих и католическое священство могло вложить в умы и души прихожан любую идею, даже протест против правительства.

До 1905 года происходило всяческое ограничение в какой бы то ни было сфере общественной и духовной жизни католических общин Таврической губернии. Например, для того, чтобы изменить вероисповедание (к примеру – из православия в католичество) требовалось подать прошение в Департамент Духовных Дел с подробным изложением того, по какой причине верующий желает поменять православие на другую религию. После прошения заводилось дело, где посредством анализа многочисленных фактов разрешение давалось или нет. Часто следовал отказ, а иногда и осуждение. В Государственном архиве Автономной республики Крым (ГААРК) хранится множество дел «о переходе». Например «Дело о крестьянине Марвинском, осужденном за переход из православия в католичество» от 1898 года, или «Дело о крестьянке Заборской, совращенной из православия в католичество» 1898-1905 года. Как видно из названий данных дел в римской Империи крайне негативно относились к переходу из православия в католичество и принимали всевозможные, порой даже жестокие меры для прекращения этого. «Весьма распространенным был запрет священнику жить рядом со своим приходом. Например, одному из крымских священнослужителей было предписано снимать квартиру в г. Перекопе, где не проживало ни одного верующего католического вероисповедания, а ближайшая католическая община находилась в 25 километрах от города» [5, с.57]. Такова была судьба ксендза Гибульского, назначенного на место переведенного из Перекопского костела ксендза Вержбицкого. На месте своего нового назначения ксендз застал полуразвалившийся костел и 4 католиков. Ксендз Гибульский «не пожелал жить в г. Перекоп и совершать богослужения в местном костеле, а самовольно поселился в с. Григорьевке, Днепропетровского уезда» [6, л.6, 6(об.)]. С собой он забрал кое-какую церковную утварь, так как «в Перекопском костеле ее нельзя оставить, потому что там нет даже сторожа» [6, л.13]. Заступничество Тираспольского Римско-католического епископа Кесслера спасло ксендза от наказания, хотя жалобы

на его самовольное переселение могли привести к высылке или даже к тюремному заключению.

Ярким примером ущемления прав католиков со стороны правительства Российской Империи может служить история построения некоторых римско-католических храмов. Например – знаменитое дело «о разрешении постройки римско-католического молитвенного дома в селе Богемке». «Изучение архивных документов доказывает, что история строительства римско-католического молитвенного дома в с. Богемка в 1911-1913 годах является ярким образцом ограничения прав католической церкви в Российской Империи, вмешательства в ее внутренние дела, строгой регламентации ее деятельности»[4,с.72]. 24 октября 1911 года чехами-католиками селения Богемка, в строительное отделение Таврического губернского правления был послан проект молитвенного дома, так как старый «...молитвенный дом, построенный еще в восьмидесятых годах стал слишком тесным и не вмещает всех молящихся»[7,л.6]. В Богемке проживало 39 семейств, которые собрали средства на строительство нового молитвенного дома. «Оценив собственные финансовые возможности и учитывая печальный опыт многолетнего ожидания ответа из государственных органов, имевшийся в соседнем приходе Александровке, прихожане начали строительство молитвенного дома не дождавшись никакого распоряжения со стороны Губернского правления»[4,с.74]. Такой поступок вызвал сильнейшее недовольство со стороны строительного отделения и Таврического губернского правления. Против «виновных» было возбуждено уголовное дело, а построенное здание не разрешили освятить и начать в нем богослужения.

Похожая история произошла в колонии Гриненталь еще в 1882 году. «Селение Гриненталь находится от церковного прихода Римско-католической церкви колонии Розенталь Симферопольского уезда на расстоянии 50 верст»[9,л.10], здание старой римско-католической церкви маленькое и не вмещало всех прихожан. Поэтому, собравшись на сход, прихожане решили на свои деньги построить новое здание. Были собраны средства, составлен проект, смета, подано прошение в строительный отдел Таврического Губернского правления, где и была произведена оценка строительства. Однако это не решало дела, потому что «...независимо сего на основании 125 и 247 ст. т. XII устава строительного просит Епископа Таврического и Симферопольского, а так же Тираспольскую Римско-католическую Духовную консисторию уведомить, нет ли препятствий на разрешение постройки церкви и открытия в ней богослужения»[9,л.22]. Это так же является прямым ущемлением прав католиков, потому что для построения и открытия богослужения в православной церкви никто и никогда не спрашивал мнения инославных священников и Духовных консисторий других вероисповеданий. Отличие от «Богемского дела» было лишь в том, что когда власти узнали, что храм построен, не дождавшись разрешения, они ограничились выговором, но освятить разрешили.

Таких примеров можно привести множество и это не случайно. В 1863 году во всех ведомствах Таврической губернии был зачитан Указ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА.

**«Указ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА,
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКОГО.**

Таврическое Губернское Правление.

По указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА в губернском правлении слушали доклад относительно построек иноверческих церквей, мечетей и другого рода богослужебных зданий. Приказали:

строжайше предписать градским и земским полициям приложением экземпляров для частых и станowych приставов, чтобы ни под каким предлогом не дозволяли в ведомствах своих никому производить построек иноверческих, церквей, молитвенных домов, синагог, мечетей и другого рода богослужебных зданий без разрешения официального Губернского Начальства, согласно Закона, том 12, Устава строительного (издания 1857 года), ст.246, 244, 258 и 260.

Февраля 23 дня 1863 года, советник Пулакас»[14,л.48].

Указ неукоснительно выполнялся вплоть до 1913 года.

Дискриминация римско-католической церкви появлялась во многом. За каждой мелочью, не говоря уже о крупных нуждах, католики вынуждены были обращаться к властям и не всегда их требования (законные) удовлетворяли. Особенно это касалось церковно-приходских школ.

Например, при Симферопольском римско-католическом костеле, в 1866 году действовала школа для мальчиков, которую посещали 12 учеников. Школа находилась в церковном дворе, содержал ее и преподавал в ней курат Михальский (к сожалению, его имени в истории не сохранилось). В том же году Попечителю Одесского учебного округа подается прошение, в котором говорится о том, что «Курат Симферопольской Римско-католической церкви Михальский содержащий уже при этой церкви мужскую школу просит о дозволении ему открыть при оной и женскую школу, в которой преподавателем закона Божия, чтения и письма на русском, немецком и французском и четыре действия арифметики намерен заниматься сам курат Михальский»[10,л.1]. Были собраны сведения о курате, для выяснения его благонадежности. В секретном рапорте симферопольского полицеймейстера было сказано, что «отзывы не очень выгодны, что же касается образа мыслей его, то он не высказывался, а во время минувшей Польской революции пособничал некоторым единоверцам в открытии ими в пользу мятежников подписки...»[10,л.2]. И хотя ни внезапными обысками, ни слежками, ни опросами это подтвердить не удалось, Михальский попал в разряд неблагонадежных. Кроме этого, у попечителя возникло сомнение, знает ли курат немецкий и французский язык достаточно для того, чтобы мог учить на них девочек. Это можно было бы легко проверить, устроив курату небольшой экзамен на знание языков. Однако, вместо этого, проверяющие ограничились простым разговором с Михальским, так и не выяснив глубину его знаний. Вердикт был таков «...курат Михальский по французски и немецки говорит, но знает ли он эти языки основательно настолько чтобы преподавать воспитанницам, то на это никто не мог дать удовлетворительного ответа» [10,л.4,4об.]. И, хотя ни в одном документе не упоминается уровень образованности курата Симферопольского католического костела Михальского, можно предположить, что благодаря обучению и преподаванию в Тираспольской Римско-католической Духовной Семинарии, курат Михальский знал немецкий и французский. Кроме этого, будучи католическим священником, в совершенстве знал латынь, основы которой тоже преподавались в то время в школах. А на польском языке, ввиду своей национальности, он свободно изъяснялся и учил учащихся-поляков.

К сожалению, школу для девочек открыть не разрешили, посоветовав ограничиться поддержанием уже существующей школы для мальчиков. Более ни в каких источниках о римско-католической школе для девочек в городе Симферополе не упоминается. При этом православные девочки еще «в 1863 году ... получили возможность учиться в женском епархиальном училище»[2].

По статистическим данным «на 1 января 1890 года в римско-католической школе Симферополя состояло 18 мальчиков и 4 девочки»[11, л.9]. Однако была

ли это отдельная школа для девочек, либо какая-то другая форма обучения, об этом ни в одном архивном документе не упоминается.

Все, что касалось внешнего здания римско-католических храмов или увеличения или уменьшения земель, принадлежащих им, подвергалось пристальному изучению и, часто, запрету. Доходило до абсурда, например, когда настоятель Симферопольского костела просил разрешения «...наружную штукатурку пасторского дома производить не в будущем году согласно распоряжению Санитарной комиссии, а тотчас по окончании постройки...» [12, л.3]. Ведь намного естественней сразу отштукатурить вновь построенное здание, а не ждать год, пока оно не наберет влаги от дождей и снега и не придет в негодность. Православным священникам и в голову не пришло бы просить о такой мелочи. Католические же священники вынуждены были подчиняться строгим и порой абсурдным правилам. При продаже или сдачи внаем земель, принадлежавших тому или иному католическому приходу или храму, нужно было спросить разрешения не менее чем у пяти ведомств. Для сравнения, вот как обстояло дело у православного Балаклавского Георгиевского монастыря. «5 декабря 1817 года монастырю было отведено 904 десятины земли под пашню и укос сена. В ноябре 1893 года монастырю, по предписанию управления госимуществом Таврической губернии, был выделен лесной участок площадью 150 десятин в районе Атлаузской дачи. В 1895 году, по высочайшему повелению, в предместье Севастополя обители было отведено 200 сажень земли для устройства подворья. К концу 1897 года на этой земле был построен флигель, вокруг которого был посажен фруктовый сад» [3, с.22]. Трудно себе представить, чтобы настоятель монастыря ждал по 4 года разрешение, для постройки флигеля, как ждали 4 года разрешение на постройку своего храма жители поселения Богемка.

Прихожане Симферопольского римско-католического храма в 1873 году обратились к Губернатору с просьбой об увеличении содержания с 85 рублей до 600 рублей в год, потому что при такой малой сумме они не имели возможности даже нанять сторожа. Ответ был таков «...отпускаемые по штату 1811 года 85 рублей 71 коп. выдаются только в виде пособия, что Симферопольская римско-католическая церковь, удовлетворяя духовным нуждам прихожан, должна быть содержима на средства их... при малом составе причта вполне может быть обеспечена добровольными пожертвованиями, полагал бы в ходатайстве их отказать» [13, л.15]. К 1890 году мало что изменилось. В то же время, возвращаясь к теме содержания православных монастырей, можно заметить, что, в основном, все они были на попечении государства и правительства. «На содержание [Балаклавского Георгиевского] монастыря в год выделялось 3000 рублей. В Севастопольском отделении Госбанка монастырь имел капитал в сумме 22615 рублей. В 1894 году доход монастыря составил 1408 рублей 88 копеек от продажи свечей, 529 рублей – от кошелькового сбора и пожертвований. Общий годовой доход от всех треб составил более 10 тысяч рублей» [3, с.22].

Отношение к инославным подданным стало более толерантным лишь в 1905 году. В январе-марте 1905 года Комитет министров подготовил основы будущего указа «Об укреплении начал веротерпимости», кроме этого были предприняты конкретные шаги по облегчению участи осужденных за религиозные преступления. 17 апреля 1905 года, накануне православной Пасхи, Император Николай II подписал указ «Об укреплении начал веротерпимости», в котором менялось отношение государства и правительства к представителям различных конфессий.

Однако этот Указ начал выполняться не сразу. Только в 1913 году, на основании «ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 17 апреля 1905 года положения

Кабинета Министров об укреплении начал веротерпимости... [строительный отдел Таврического Губернского правления] изъявил согласие на открытие для совершения богослужений римско-католического молитвенного дома в селе Богемка» [8, л.24об.], уголовное дело было прекращено, виновные амнистированы.

Список использованных источников

1. Араджиони М.А. Религии народов Крыма в исторической ретроспективе / М.А. Араджиони // Араджиони М.А. Культурно-этнографический туризм в Крыму: Справочное научно-методическое пособие / М.А. Араджиони, Ю.Н. Лаптев. – Симферополь, издательство «ЧП Музейных технологий и этнокультурного туризма», 2004. – С.63-82.
2. Дремова Н. Пионером женского образования на полуострове стала Керчь / Н. Дремова // Первая Крымская, 3-9 сентября, 2010.
3. Катунин Ю.А. Монастыри Крыма в XIX–XX веках (по материалам крымских архивов). / Ю.А. Катунин. – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. – 128 с.
4. Лиценбергер О.А. История строительства молитвенного дома в с. Богемка / О.А. Лиценбергер // Лиценбергер О.А. Чехи в Крыму. Очерки истории и культуры. Книга четвертая / Лиценбергер О.А., Лаптев Ю.Н. – Симферополь, издательство «АнтиквА», 2005. – С.72-82.
5. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в Крыму и чехи-католики / О.А. Лиценбергер // Лиценбергер О.А. Чехи в Крыму. Очерки истории и культуры. Книга четвертая / Лиценбергер О.А., Лаптев Ю.Н. – Симферополь, издательство «АнтиквА», 2005. – С.53-71.
6. Государственный архив Автономной республики Крым. – Ф. 27, оп.1, д.12588.
7. Там само. – Ф. 27, оп.1, д.11504.
8. Там само. – Ф. 27, оп.13, д.4418.
9. Там само. – Ф. 27, оп.13, д.1642.
10. Там само. – Ф. 26, оп.2, д.198.
11. Там само. – Ф. 27, оп.1, д.8661.
12. Там само. – Ф. 27, оп.13, д.2289.
13. Там само. – Ф. 26, оп.1, д.25936.
14. Там само. – Ф. 27, оп.1, д.6427.

Tamamian, N.V. The attitude to religion inoslavnoho subjects of the Russian Empire in the late XIX – early XX centuries

The article is an analysis of relations between the Government of the Russian Empire at the turn of XIX – XX centuries subjects Catholic religion. The following problems faced by Catholics Tavriya province in the spiritual life, as well as what changes have occurred in the early twentieth century, which served as their impetus.

Key words: religion, the Catholic population, Tavria province.

Зародження кооперативної освіти в Київській губернії (1868 – 1920 рр.)

Висвітлюється історія зародження середньої та вищої кооперативної освіти в Київській губернії впродовж 1868-1920 рр., її ролі в поширенні прогресивних знань.

Ключові слова: кооперативні курси, освіта, Київська губернія.

З перших кроків виникнення кооперативів як в Україні, так і на Київщині зокрема, виникла потреба у підготовці досвідчених кооперативних кадрів.

Перші українські кооператори (М. Баллін, О. Бріліантов, М. Зібер та інші) були і пропагандистами кооперативних ідей. Вони визнавали необхідність кооперативної освіти, але на той час, у 60–70 роках XIX ст., не мали змоги втілювати свої наміри у життя.

Лідерство в організації перших кооперативних курсів мала Київська губернія в особі губернського земства, де працювали інструкторами перші в Україні кооперативні освітяни Микола Бойков та Петро Пожарський. Значну роль в організації кооперативних курсів відіграв Кредитний Союз, створений і очолюваний Христофором Антоновичем Барановським (1874–1941). Сам Х. Барановський, виходець з бідної селянської родини, зумів одержати звання народного вчителя і, як ніхто, розумів значення спеціальної освіти. Саме тому він, разом з губернською земською, управою організував у селі Дзенгелівка Уманського повіту перші на Київщині курси по споживчій кооперації.

Курси були короткотермінові, проходили з 1 по 15 червня 1910 року і організовані лише для рахівників споживчих товариств. У селі Дзенгелівці з 1895 року існувало ощадно-позичкове товариство, а споживче – з 1898 року.

Х. Барановський вивчав літературу про кредитну кооперацію, набував практичного досвіду і допомагав у відкритті кредитних та ощадно-позичкових товариств у губернії. Діловодство і облік мали величезне значення для успішної діяльності кооперативів усіх видів. Тому Х. Барановський почав розробляти форми документів і бланків, які потім видав окремими книжками.

Один з керівників курсів, інструктор земської управи М.С. Бойков у своїй книжці «Потребительская кооперация Киевской губернии» [2] надрукував програму курсів для підготовки керівників та рахівників. Вона була розрахована на 72 години.

Теорію кооперації викладав повітовий агроном М.І. Зам'ятій.

Історію кооперації – інструктор земства П.М. Пожарський (у майбутньому автор підручника з історії, відомий освітянський педагог Київського Вищого кооперативного технікуму).

Організацію, практику та діловодство викладав на той час голова Союзбанку Х.А. Барановський. Рахівництво (42 години) викладали земські інструктори М.С. Бойков та Є.О. Лотоцький. Курси відвідували 43 слухачі.

На проведення курсів Київське земство асигнувало 500 руб. «Всякое коммерческое предприятие требует известных торговых навыков и знаний, хорошего руководителя и подходящих исполнителей-служащих» – вказував М.С. Бойков [1, с.8].

У зв'язку з великою потребою в організації курсів у кооперативній пресі виступили інструктори Київського губернського земства П.Н. Пожарський і той же М.С. Бойков.

М. Бойков розробив програму місячних курсів для працівників споживчої кооперації, яка включала такі дисципліни:

- загальна теорія кооперації;
- історія та статистика кооперації;
- правовий статус кооперації;
- організація та діловодство;
- рахівництво та товарознавство.

Не оминув М. Бойков і питань відносно того, хто організовує курси. Це:

- земства;
- спілки кооперативів;
- комітети сприяння кооперації.

Дуже важливим вважав він: вибір місця для курсів (щоб були кооперативні організації для екскурсій); визначення часу їх проведення; складання кошторису, підбір педагогічного персоналу, а також і слухачів курсів [1, с.12].

М. Бойков радив:

- використовувати народні будинки;
- призначати (за місяць-півтора) завідуючого курсами, щоб він провів роз'яснювальну роботу, відбираючи майбутніх курсантів однакового рівня освіти;
- популяризувати ідею курсів у пресі, на зборах, в індивідуальних бесідах.

Вік слухачів, як вважав М. Бойков, повинен бути в межах 20–40 років. Потрібно, підкреслював він, намагатися, щоб слухачі курсів мали однаковий ступінь письменності, загальний розвиток та рід занять. Обов'язковим повинно бути знайомство з діяльністю кооперації [1, с.14].

М. Бойков, враховуючи досвід з уже проведеними в губерніях України курсами, вважав, що:

- треба робити учбові групи не більш, як в 40 чоловік;
- посилати на курси і жінок;
- кооперативи повинні командувати людей на курси та виплачувати їм гроші на поїздки до міста проведення курсів.

Він підраховував, що загальна сума витрат на курси в середньому може становити тисячу рублів. Заняття потрібно проводити по 6 годин на день (з 9 до 1 години та з 3 до 5 год.).

М. Бойков підкреслив також необхідність поєднання занять на курсах з науковими екскурсіями до кооперативних установ [1, с.19].

Видатний кооператор, інструктор губернського земства Петро Пожарський у циклі статей (журнали «Наше дело», «Муравейник») визначив основні проблеми щодо організації курсів:

1. В яку пору року краще влаштовувати курси? На думку, автора, це залежить від певних умов, але кращі місяці – це квітень та травень.
2. Для кого відкривати курси? Для селян певного повіту або району.
3. Що викладати? Необхідно спочатку дати слухачам загальний начерк з теорії та історії кооперації. Викладання спеціальних предметів – рахівництва, бухгалтерського обліку, товарознавства – іде важко тому, що освітня підготов-

ка курсантів є дуже неоднорідна, і ці предмети засвоюються лише частиною курсантів [11, с.8–9].

На багатьох курсах висловлювались побажання, що для проведення практичних занять з рахівництва треба навчитися рахувати на рахівниці.

Київське губернське земство у 1910 р. організувало курси для працівників споживчої кооперації в Білій Церкві. Курсантів було більш як 80 осіб, з них – 10 жінок. 34 особи відрядили споживчі товариства, а всі інші приїхали з власного бажання. Серед курсантів були люди з різною освітою – від однокласної до чотирьохкласної, різного суспільного стану – вчителі народних шкіл, телеграфіст, помічник начальника залізничної станції, швейцар.

Частина курсантів приїхала з Васильківського повіту. Курси працювали три тижні: рахівництво викладав інструктор, агроном М.І. Замятін, історію кооперації – інструктор П.Н. Пожарський. Голова Київського Союзу і кредитних кооперативів Х.А. Барановський викладав організацію, практику та діловодство споживчих товариств. Управа не знайшла викладача з товарознавства, але всі курсанти висловили побажання надалі організовувати курси з поширеною програмою, але за умови їх дій в «неробочу пору року».

У 1912 році журнал «Наша кооперація» повідомляв, що Київське губернське земство влаштувало курси: в Умані; споживчі (керівник І.Гончарук), у Білій Церкві та Смілі; кредитові [5, с.13].

На курсах у м. Сміла (керівник П. Пожарський) було 34 слухачі, яким прочитали лекції з теорії кооперації, теорії та історії дрібного кредиту, організації рахівництва та діловодства.

У вільний від занять час відбулися екскурсії до двох ощадно-позичкових та двох споживчих товариств (одне з яких – мануфактурне). Слухачі курсів відвідали дослідний лан, плодовий сад, ремісничу школу, прокатну станцію. Слухачі працювали по 8-10 годин і «треба було бачити той великий інтерес курсантів, щоб сказати: наскільки корисним та необхідним є організація курсів». Лекторами на курсах були Х.А. Барановський, М.С. Бойков, П.Н. Пожарський та С.Ф. Сухенко [6, с.13].

З 1 листопада по 1 грудня 1910 р. в повітовому місті Київської губернії Сквирі губернське земство відкрило тимчасові сільськогосподарські курси. Слухачі цих курсів звернулися до повітової земської управи з проханням про викладання їм курсу рахівників для споживчих товариств [7, с.11].

У 1913 році І.М. Подольський надрукував у «Посібнику з кооперації» коротку програму з теорії та історії кооперації, розроблену Київським губернським земством для місячних курсів [9].

Київське губернське земство провело курси у 1913 році: з 23 травня до 11 червня в Звенигородці – для кооперативів дрібного кредиту, з 15 вересня до 1 жовтня – для споживчих товариств, у Каневі, з 15 листопада до 6 грудня для кредитових кооперативів у Богуславі.

Кредитові союзи Київської губернії продовжували організовувати кооперативні курси за власні кошти.

У 1911 році в них взяли участь слухачі з Васильківського повіту – 69 осіб; Київського – 40 осіб; Сквирського – 27 осіб; Таращі – 16 осіб; м. Києва – 6 осіб.

Керівників кредитової кооперації Київської губернії (О.Беретті та Х.Барановського) особливо турбувало питання підготовки рахівників, прикажчиків, спеціалістів кредитної справи. Х. Барановський пише спеціальні посібники, турбується про вдосконалення організації курсів.

Під впливом Х. Барановського у 1913 році Київське губернське земство скликало нараду по кооперації щодо відкриття школи для рахівників та при-

кажчиків. Була створена комісія для підготовки програми та плану роботи школи, до якої увійшли Х. Барановський, П. Пожарський та представники від Київського Союзу дрібного кредиту, Державного Банку, земства, Московської агентури споживчих товариств.

У журналі «Наше дело» була надрукована стаття П.Пожарського «Про тимчасові курси по кооперації», в якій він зауважив, що особливе значення для сільської кооперації має участь сільської інтелігенції, насамперед – вчителів. Вони можуть бути «щотоводами або порадиниками селян» [11, с.8–9].

Водночас, ще у 1911 році вийшов циркуляр міністра освіти Касо, який категорично забороняв освітянам брати участь у діяльності суспільних організацій, в тому числі і в кооперативних установах.

Тому на різних курсах (аж до 1917 року) викладали, в основному, працівники земських управ, запрошені земствами лектори, викладання велося переважно російською мовою, яку селяни погано розуміли.

Тільки 12 серпня 1918 року (на підставі, між іншим, закону від 1 липня 1914 року) міністр народної освіти уряду України Скоропадського Микола Василенко затвердив статут середньої загально-кооперативної школи. Вона була заснована Київським крайовим кредитовим союзом кооперативних установ «В пам'ять 50-річчя української кооперації». Школа почала працювати в жовтні того ж року.

Наступним статутом, який затвердило Міністерство освіти, був Статут нижчої кооперативної школи імені Василя Доманицького, заснованої на кошти Дніпросоюзу.

До школи приймалися учні не молодше 18 років, які скінчили початкову школу або склали відповідний іспит. Насамперед приймалися учні, відряджені споживчими кооперативами.

Курс навчання в школі був однорічний. У школі викладались такі дисципліни: 1) українська мова і українознавство, 2) теорія та історія кооперації, 3) практика і організація споживчих товариств, інструктування та ревізії товариств, 4) економічна географія, 5) рахівництво, 6) українознавство, 7) діловодство, 8) кооперативне і торговельне право, 9) культурно-просвітницька праця кооперативів, 10) загальні основи політичної економії, статистики і фінансів, 11) комерційна арифметика, 12) комерційна кореспонденція.

Урочисте відкриття школи (по вулиці В. Володимирській, 92) відбулося 27 жовтня 1918 року. Усі учні – селяни, віком від 20 до 30 років. Плата за навчання становила 80 рублів на рік. Дніпросоюз виділив 9 стипендій, одну – Полтавська споживча спілка. Викладачами працювали такі відомі кооператори, як Пожарський, Сидоренко, Мартос, Філіпович, Фергардт та інші.

Заняття в Київській нижчій кооперативній школі проводились у режимі вечірнього навчального закладу. «Причиною тому, – як писав П.Пожарський, – являються і учні, і лектори, багато з котрих зранку заняті своєю службою» [10, с.62–63].

У 1919 р. 2-й клас школи було переведено у містечко Сміла Черкаського повіту. У 1921 році відбувся перший випуск вихованців – у кількості 15 осіб.

З реорганізацією кооперації київська школа перейшла до Губпрофобру і невдовзі була реорганізована в кооперативний технікум, матеріальне піклування про який взяв на себе Губсоюз. Технікум складався з 2-х класів: 1-го і 3-го (з кількістю учнів відповідно 55 і 15 осіб).

Загальноосвітня програма технікуму охоплювала обсяг середніх учбових закладів. Кооперативна програма включала теорію і практику усіх видів кооперативів. Згідно з Положенням про технікум, затвердженим Губпрофобром,

заняття проводились з 20-го вересня по 20-е квітня. Влітку учні працювали у себе дома в місцевих кооперативах, представляючи Педагогічній Раді техніку звіт про виконані практичні роботи.

Усі учні були дітьми селян (за віком більшість з яких становили 20-22 роки). При технікумі був гуртожиток і їдальня. Вони, що характерно, перебували у веденні самих учнів. Постачання їдальні продуктами проводили самі учні, вносячи їх за визначеною нормою.

Звісно, що в умовах громадянської війни важко було організувати нормальне навчання. У Києві за 1918–1919 роки дев'ять разів мінялася влада. Багато учнів шкільно мобілізовано до війська. Відкриті школи тоді ледве проіснували всього 2 роки.

Інтенсивний розвиток кооперації на початку XX ст., швидке зростання кількості кооперативних товариств і збільшення обсягів їх діяльності вимагали невідкладного визначення завдань щодо організації вищої освіти в системі кооперації. Для споживчої кооперації спеціалістів готували спочатку комерційні навчальні заклади. Так, у 1906 р. у Києві (і в 1912 р. у Харкові) були засновані вищі комерційні школи, які згодом реорганізували в комерційні інститути. Перші ж вищі кооперативні курси в Російській державі були відкриті в 1910 р. (при університеті імені Шанявського в Москві). Програма курсів поступово розширювалась і вже на початку 1917 р. охоплювала низку предметів з теорії і практики кооперації.

У той час у світовій практиці вже був накопичений певний досвід формування вищої кооперативної школи. Так, у деяких німецьких університетах і вищих агрономічних школах читалися лекції на кооперативні теми, а з 1911 р. у Галлі при університетській кафедрі політичної економії і статистики було введено курси «Кооперативне право», «Кооперація і ремісник», «Сільська кооперація в Німеччині, її історія і значення для сільського господарства», «Споживчі товариства» та ін. Навчання завершувалося екзаменом, котрий складався з двох частин: письмової роботи і усної відповіді на запитання з шести предметів.

Питання про організацію вищої кооперативної освіти у нашій країні було винесено на Всеросійський кооперативний з'їзд, що відбувся в 1913 р. у Києві. У спеціальній доповіді з'їзду було розглянуто питання про джерела фінансування навчальних закладів та про зміст їх діяльності.

При розробці заходів щодо відкриття кооперативного інституту було передбачено встановлення 3-річного терміну навчання: два звичайних і один спеціальний курс. З метою більш інтенсивного використання часу, на відміну від існуючої тоді практики, рекомендувалося розділити рік на три семестри, з них два – зимовий і весняний – тривалістю по 15 тижнів кожний (для теоретичного викладання) і літній, тривалістю 11 тижнів – головним чином для практики в кооперативних організаціях.

Комісія, що займалася підготовкою матеріалів про відкриття інституту, враховуючи досвід кооперативних курсів у різних країнах, запропонувала таку програму, щоб на основі ґрунтовної підготовки слухачів у галузі економічних наук дати їм необхідні знання з історії, теорії і практики кооперації та юриспруденції.

Передбачалося, що викладання в інституті повинно здійснюватися без перенавантаження студентів розумовою працею і залишати досить часу на самостійні заняття (на лекційні заняття планувалося відвести 18–20 годин на тиждень). Практичні заняття мали відбуватися в різних формах: семінарські заняття, заняття в кооперативних організаціях протягом літнього семестру,

закордонні відрядження, шляхом організації студентами кооперативних товариств різних видів.

На III курсі передбачалося вивчення спеціального курсу політичної економії, новітньої економічної історії, спеціального курсу з історії кооперації, статистики та ін.

Планувалося, що інститут повинен бути не тільки навчальним закладом, а й науковим. Він повинен дбайливо зберігати накопичений кооперативний досвід і кооперативні знання, готувати кадри молодих вчених, викладачів у галузі кооперації. Багато чого з цих планів організації вищої кооперативної освіти знайшло втілення у житті в наступні роки.

Пожвавлення в кооперативному русі (завдяки позитивним змінам у суспільному житті в 1910-і роки) сприяло при формуванні мережі закладів кооперативної освіти. У 1918 р. почав діяти кооперативний інститут в Москві.

25 жовтня 1918 р. в Києві почав працювати економічно-адміністративний інститут при Товаристві економістів. Одним з п'яти його відділів був кооперативний. Термін навчання – один рік (для осіб з вищою освітою), навчання платне – 300 крб. Завідуючим кооперативним відділом був П. Пожарський.

Найбільш актуальною тоді проблемою для українських кооператорів була ідея створення українського кооперативного інституту. Ця ідея організації вищої кооперативної учбової заклади була висунута ще під час Всеросійського кооперативного з'їзду (1913 р.) професором О.М. Анциферовим з Харкова. Після доповіді Анциферова з'їзд прийняв рішення про заснування спеціального фонду (з внесків кооперативних установ). Але на перешкоді цьому рішенням стала Перша світова війна.

У 1918 році впритул постало питання про організацію кооперативного інституту. Велику роботу для цього провів видатний економіст професор Михайло Іванович Туган-Барановський. Ще у 1911 році він очолив кафедру кооперації в університеті О.Л. Шанявського (Москва). У липні 1918 року приїхав до Києва, а в листопаді очолив Українське товариство економістів. Завдяки йому почав діяти Український економічно-адміністративний інститут та (з осені 1917 року) перші Вищі інструкторські кооперативні курси (які навесні 1918 року закінчило близько ста інструкторів різних галузей кооперації).

У вересні 1918 року Центральний Український кооперативний комітет (ЦУКК) організував другі чотиримісячні курси, на які було прийнято 314 осіб, що мали досвід кооперативної і громадської праці. Протягом двох місяців загальні лекції тут читали М.І. Туган-Барановський, Х.А. Барановський, Б.М. Мартос, П.Н. Пожарський, О.П. Ночвін, К.І. Шемітов. Наступні два місяці відводилися на викладання та практичні заняття з рахівництва, діловодства, банківської справи, теорії та практики кредиту, товарознавства. Вищі інструкторські курси стали базою для створення кооперативного інституту.

Установчі збори ЦУКК (1–3 вересня 1918 року) прийняли таку постанову: «Доручити Раді (ЦУКК) негайно приступити до утворення Українського Кооперативного інституту науково-шкільного характеру.

Перший склад Наукової Ради, Директор і його помічник призначалися Радою ЦУКК, а склад викладацького персоналу – Педагогічною Радою [12, с. 71].

Рада ЦУКК 13 квітня 1919 р. за пропозицією члена Управи О. Ночвина асигнувала 100 тисяч крб. для організаційних витрат на заснування кооперативного інституту. Було прийняте рішення присвоїти інституту ім'я вже на той час покійного професора М.І. Туган-Барановського.

Збори уповноважених Дніпросоюзу 28 травня виділили для інституту 250 тис. крб. Окремі суми виділили на інститут союзи та окремі товариства від прибутків. «Сума достатня» для розпочинання перших кроків по організації відкриття інституту.

Кооперативний інститут імені Туган-Барановського відкрився в Києві 1 січня 1920 року. Інститут мав загально-кооперативний характер. Тут, мабуть, доречно буде зазначити, що до його відкриття різні види кооперації розпочали збір коштів з 1913 р. (у фонд заснування інституту кооперативні організації України відраховували 1% від своїх коштів).

Таким чином, кооперативна освіта Київської губернії пройшла шлях від утворення курсів для підготовки фахівців кооперативів до заснування першого вищого навчального закладу.

Список використаних джерел

1. Бойков Н. С. Курсы по кооперации / Н. С. Бойков. – Петроград, 1918.
2. Бойков Н. С. Потребительная кооперация в Киевской губернии. Очерк / Н. С. Бойков. – К. : Агрономический отдел губернской управы по делам земского хозяйства. Типография Императорского университета св. Владимира. Акц. Общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1910. – 47 с.
3. Кооперативна освіта в Україні / М. В. Аліман, С. Ф. Купрій, Ф. І. Ленченко, під ред. Ф. І. Ленченко. – К., 2001. – 96 с.
4. Лаврик-Слісаренко Л. П. Просвітницька роль кооперативів в Україні в кін. XIX – XX століття / Л. П. Лаврик-Слісаренко // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. – 2009. – Вип. 5(58). – Ч.1. – С. 152-154.
5. Наша кооперація. – 1912. – № 10. – С. 13.
6. Наша кооперація. – 1913. – № 15. – С. 13.
7. Наше дело. – 1910. – № 20. – С. 11.
8. Пак В. П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В. П. Пак, Ф. І. Ленченко. – К. : [Прідум], 2002. – 200 с. – Бібл.: с.194-195.
9. Подольский И. М. Пособие при устройстве курсов, чтений и бесед по кооперации и литература для изучения кооперации: В 2 ч., с прил. / Подольский Иван Михайлович. – Санкт-Петербург: Б/и, 1913. – VII, 90, 86, 34 с.: ил
10. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський. – К. : Друкарня товариства «Робітнича книга», 1919. – 185 с.
11. Пожарський П. Про тимчасові курси по кооперації / П. Пожарський // Наше дело. – 1911. – № 12. – С. 8-9.
12. Українська кооперація. – 1919. – С. 71.

Ленченко Ф.И. Зарождение кооперативного образования в Киевской губернии (1868-1920 гг.)

Освещается история зарождения среднего и высшего кооперативного образования в Киевской губернии на протяжении 1868-1920 гг, ее роли в распространении прогрессивных знаний.

Ключевые слова: кооперативные курсы, образование, Киевская губерния.

Lenchenko, F.I. The origin educationcooperative in Kiev province (1868–1920)

The article is devoted to the history of the origin of secondary and higher educationcooperative in Kiev province during the 1868-1920 biennium, its role in the dissemination of advanced knowledge.

Key words: cooperative courses, education, Kiev Governorate.

УДК 94.001.73 (477)

Гуз А.М.

Фінансування освіти земськими установами на території України у другій половині XIX – початку XX ст.

Проаналізовано питання фінансування освіти земськими установами на території України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: земства, освіта, початкова освіта, середня освіта, фінансування.

Одне із значних місць в історії України, що входила до складу Російської імперії, зайняло земство, яке вводилось царським урядом у другій половині XIX століття. Запровадження земств в Україні, як і в імперії в цілому, вносило деякі зміни в систему державного управління на місцях. У зв'язку з цим вивчення історії земств представляє інтерес з точки зору соціально-економічного, суспільного й особливо культурного розвитку, ролі земської діяльності в цьому напрямку.

Проблеми діяльності земських установ активно досліджували російські вчені: Гармиза В.В., Шацillo К.Ф., Пирумова Н.М. та ін. За останнє двадцятиріччя українськими вченими (Лохматова А.І, Мармазова О.І., Гапінко А.А., Катренко А.М., Обметко О.М. та ін.) зроблено значний крок у дослідження різних напрямів діяльності земств. Однак питання фінансування народної освіти земствами України досліджені побіжно.

З огляду на сучасний розвиток української освіти, зазначимо, що проблеми фінансування земствами освіти є актуальними. Досвід їх розв'язання земствами може бути корисним і у наш час. У запропонованій статті вдамося до спроби прослідкувати кошториси українських земств, особливо у частині витрат на народну освіту, а також з'ясувати чи виплинула фінансова підтримка народної освіти на розвиток мережі початкової освіти.

Фінансування освіти було однією з найважливіших форм земської діяльності в галузі народної освіти. Завдяки йому дуже швидко зросла мережа земських шкіл. Відомо, що будівництво будь-якої споруди потребує певного часу, праці й головне затрат. Земства, відкриваючи школи, несли основні витрати при їх утриманні. Кожна земська школа потребувала сум на персонал, навчальні посібники, підручники, ремонт, освітлення, опалення. Гроші, які мали земства, досягалися за рахунок обкладання податком землі й нерухомості. Головні збори йшли від податку на землю. Характерною особливістю є те, що податок з селянської землі був вищим ніж із поміщицької [1,с.10]. У 1885 році з кожної десятини поміщицької землі податок складав 12,9 копійок, а з надільної 17,7 копійок[1,с.11]. Слід зазначити, що фінансування у галузі народної освіти не стосується виключно однієї початкової, середньої, вищої освіти тощо. Земства під ним у цій галузі розуміли все, що стосується про-

світі серед народу й об'єднували в одну статтю під заголовком на «народну освіту». Окремо виділяли параграфами фінанси на початкову, середню та вищу освіту й інші напрямки.

При спорудженні школи повітові та губернські земства частину затрат брали на власний рахунок, а частину цих затрат брали громади. Останні, переважно відповідали за опалення, освітлення. Частина земств утримувала школи на власний рахунок. Прикладом в Україні є Переяславське повітове земство, яке до 1 січня 1890 року утримує народні школи на власний рахунок, а з 1890 року фінансують разом із громадами. Причому, це співвідношення було таке: 3/4 затрат земських, а 1/4 – сільських громад[2, арк.9].

Спочатку земства виділяли гроші на освіту без вивчення майбутнього предмету затрат. У Херсонській губернії усі повітові земства, крім Єлісаветградського, виділили певні суми на початкові школи в 1865 році. Навіть губернське несло витрати більші за Олександрівське, Одеське, Єлісаветградське повітові[3, с.203-209]. Це було єдине губернське земство, яке затратило більше грошей на початкову освіту ніж повітові. Спочатку земства витрачали малі суми на освіту у порівнянні з іншими предметами затрат. У 1877 році земства Херсонської губернії витратили на народну освіту лише 14,5% загальних затрат, в 1886 році 15%[4, с.30]. У 1905 році на народну освіту ними витрачено 27,6% свого бюджету, а в 1910 – 30,1%. На початку XX століття земства губернії збільшують свої витрати на початкову освіту в порівнянні з усіма затратами на народну освіту. У 1912 році земства Херсонської губернії на початкову освіту витратили 52,7% загальних затрат на народну освіту[3, с.203-206].

Слід відзначити, що витрати на народну освіту з кожним роком збільшували усі земські установи на території України. (Див. таблицю.)

Губернії	Роки											
	1871	1876	1880	1890	1895	1901	1903	1910	1911	1912	1913	1914
Суми затрат (в тис. руб)												
Катеринославська	40,9	112,8	146,8	187,3	231,6	650,3	737,3	1768,0	2628,5	3051,1	4224,0	5259,0
Полтавська	32,2	153,2	244,3	374,5	465,6	764,5	918,5	2474,0	3636,6	4551,2	5508,1	5335,5
Таврійська	69,9	158,6	241,1	249,8	249,8	587,5	646,9	1105,0	1309,9	1756,3	1944,6	2360,6
Харківська	57,6	152,5	178,5	279,6	79,6	765,9	903,3	2396,0	2644,6	3728,6	4300,4	5239,0
Херсонська	88,1	158,3	196,1	303,8	303,8	654,5	731,7	2425,0	2546,7	3004,3	3522,1	3850,2
Чернігівська	64,5	156,6	181,3	257,6	257,6	555,1	683,5	1880,0	1996,4	2250,4	2650,5	3046,1
Україна всього (6 губерній)	353,2	892,0	1188,7	1652,6	2137,0	3977,8	4621,2	12048,0	14762,7	18341,8	22149,7	25090,8

Якщо порівняти земські витрати на народну освіту із витратами громад то також отримуємо перевагу земства[5, с.672].

Витрати земств Чернігівської губернії на народну освіту зросли в порівнянні з іншими затратами з 10,6% у 1872 році до 18,4% у 1894 році, й 20,7% у 1897 році, до 33,9% у 1910 році, до 34,1% у 1913 році, й до 36,1% у 1914 році.

Земства Полтавської губернії на народну освіту витратили: у 1871 році 4,3% загальних затрат, у 1893 році – 22,1%, у 1913 році 38,4% загальних затрат.

Наведені нами підрахунки дають можливість говорити, що земства відігравали одну із основних ролей при фінансуванні народної освіти. Починаючи з перших років XX століття земський бюджет на народну освіту перевищував інші статті загального земського бюджету. Хоча народна освіта була віднесена

до неосновних земських повинностей, однак земства роблять її головною в своїй діяльності і більшість грошей починаючи з 1910 року витрачають на цю галузь. Це сприяло відповідно росту мережі земських шкіл. У 1910 році витрати в земських губерніях України на народну освіту склали 12048400 карбованців, що дорівнювало 27,3% всіх земських затрат, а на 1913 рік зросли до 31,8%. (Див. табл.). Всі решта земських губерній Російської імперії на цей предмет затратили в 1910 році 30833700 карбованців, що дорівнювало 24,2% всіх затрат[6]. Тобто, ми спостерігаємо, що українські земства активніше брали участь у розвитку народної освіти, підтримуючи її фінансово.

В шести губерніях України бюджет на народну освіту зріс з 353,2 тисяч карбованців у 1871 році до 22149,7 тисяч карбованців у 1913 році. Витрати земств України на народну освіту дорівнювали 27,8% всіх затрат земствами Російської імперії на народну освіту в 1913 році. Усі шість земських губерній України в 1912 році на народну освіту витратили 30,7% всього бюджету, в той час як у всій Російській імперії лише 30,2%. (Див. табл.). Шість земських губерній України в 1906 році на 1 душу населення затратили 184,5 копійки, в тому числі на народну освіту 38,85 копійки[7, с.72]. В 1913 році Полтавські земства на народну освіту вже витрачали 217 копійок, Катеринославські – 131 копійку, тобто спостерігається активне зростання[1, с.12].

Отже, завдяки одній із головних форм земської діяльності – фінансуванню в народній освіті здобуло значних успіхів. Це спричинило зростанню народних шкіл.

Оскільки грошей на народну освіту бракувало в державному бюджеті, тому земство робить великі витрати на цю галузь. Головною у земській діяльності, стала початкова освіта. Більшість клопотань, які піднімали земства, були пов'язані з відкриттям і реорганізацією цих шкіл. Земство звертає увагу на початкову освіту, тому що при проведенні досліджень в губерніях шкіл майже не існувало. А ті, які функціонували, мали слабку матеріальну базу, відсутність педагогічного персоналу й фінансування[8, с.78]. Без здобуття початкових знань не можна було рухатись вперед. Тому повітові земства активно розвивають початкову освіту.

Земські початкові школи в другій половині XIX століття, лише на 50% фінансово залежали від земств, а на 50% від громад. На початку XX століття майже на 80% вони залежать від земств[9, с.923]. Причому, з кожним роком збільшуються земські затрати на них і їх кількість зростає. Відсоток земських початкових шкіл з кожним роком перевищує всі початкові школи губерній. Більшість учнів відвідує саме школи, які утримувало земство. На 1914 рік ми нараховуємо 7082 початкові земські школи. Крім того, ці школи мали кращих педагогів, матеріальну базу, приміщення, ніж церковнопарафіальні й відповідно давали кращі знання.

Крім того, земства фінансово підтримували й діяльність церковнопарафіальних початкових шкіл. Дуже довгий час земства виділяли суми грошей на їх утримання. Ця тенденція особливо розвивається у 80-х роках XIX століття, коли земства приділяють багато уваги церковнопарафіальним школам, навіть передають власні. Саме через те земські школи в цей період прогресують слабо. Починаючи з 90-х років XIX століття на початку XX століття, земства відходять від церковної освіти[10, с.161]. Це можна пояснити тим, що з'являється широка мережа власних шкіл, які необхідно було утримувати. Крім того, проекти загальної початкової освіти вимагали нових затрат і розвитку шкіл. Однак, певні суми на церковнопарафіальні школи земства продовжують

виділяти. В 1901 році в Катеринославській губернії повітовими земствами витрачено на церковнопарафіяльні школи 0,7% від усієї суми грошей виділеної на народну освіту, в Полтавській відповідно – 12%, Таврійській – 3,8%, Харківській – 2,1%, Херсонській – 1,2%, Чернігівській – 1,9% [11, с. 493].

Також земства виділяли фінанси на утримання й міністерських початкових шкіл. На ці школи земства також витрачали значні суми грошей. Особливо, тут слід відзначити діяльність земств Таврійської губернії, які великі суми грошей виділяли на утримання міністерських шкіл [12]. Часті випадки, коли власні школи земства передавали міністерству, продовжуючи підтримувати їх власними коштами.

В 80-х роках XIX століття земства застосовували для просвіти населення пересувні школи [13]. Вони створювалися у тих місцях, де не було постійних шкіл, а також у важко доступних місцях, на хуторах. Така школа переміщувалась з місця на місце. Вчитель вів заняття за програмою початкової школи. Викладання Закону Божого покладалось на плечі місцевого священика. Ця форма роботи велась недовго, через складні умови життя учителя. Масовою вона також не стала. В губерніях діяло по 2-3 пересувних школи.

З метою підвищення освіти серед населення земства вдаються до нової форми роботи, влаштовуючи недільні класи й курси для дорослих.

У 80-х роках XIX століття створюються початкові школи професійного характеру. Найбільшого поширення в Україні набули сільськогосподарські школи. Лише Херсонське, Полтавське та Катеринославське губернські земства мали сільськогосподарські школи. Однак і програми цих шкіл виходили за межі початкових. Земство також підтримує їх фінансами [14]. Професійну освіту підтримують губернські земства. Слід зазначити, що ті школи були декількох типів: 1) школи медичних і ветеринарних фельдшерів; 2) ремісничі учбові заклади; 3) сільськогосподарські школи з відділенням при школах; 4) школи дорожніх десятників, пічних майстрів тощо.

Велику увагу земства України приділяли професійній медичній освіті. Довгий час сама медицина, як галузь, була об'єктом земської діяльності. На початку XIX століття у губерніях України медичних працівників, лікарів нараховувалось дуже мало. Лише в губерніях знаходилось 1-2 лікарі. Цю галузь піднято також земством. Для покращення медичного забезпечення необхідно було збільшити кількість кваліфікованих медичних кадрів. Земства запропонували створити медичні школи.

Перша програма земської діяльності у цьому напрямку вироблена земським діячем і лікарем князем М. Долгоруковим. У 1865 році в Полтавських губернських земських зборах він виступив із доповіддю про завдання земської медицини, а в 1866 році разом з лікарем О. Жуковським сформував основні напрями медичної програми, де докладно розроблено заходи по наданню медичної допомоги, піклуванню про здоров'я незабезпечених селян. У 1872 році виданий статут і програми фельдшерських і повивальних шкіл. Одною з головних форм земської діяльності в цій галузі також стало фінансування.

Результатом земської діяльності в медичній галузі стало фінансове утримання фельдшерських шкіл кожним губернським земством. Ці школи активно вирішували проблему медичних кадрів на селі. На 1905 рік губернські земства утримували фельдшерські школи в Полтаві й Кременчуці, Катеринославі (1870), Харкові (1886), Херсоні (1872), Чернігові (1872). Крім того вони робили затрати на утримання лікарів [15, с. 291]. На 1910 рік завдяки активній підтримці медичної освіти всі земські губернії України мали понад 100 земських

лікарів [15, с. 50-65]. Полтавська губернія – 152, Чернігівська – 115, Харківська – 141, Херсонська – 122, Катеринославська – 107, Таврійська – 141 [15, с. 66-75]. У 1865 році, тобто на початку земської діяльності, стан медичного забезпечення цих губерній був значно гірший [16, с. 14].

Отже, варто зазначити, що земські установи зробили вагомий внесок у розвиток медичної освіти у досліджуваній період. Завдяки значним фінансовим затратам на цю галузь і розвитку медичних шкіл розширюється мережа лікарень, збільшується число медичних працівників, що сприяло зменшенню смертності на селі.

Не лише початкова освіта була у полі зору земських установ. Фінансово підтримували губернські земства й середню освіту. У середніх навчальних закладах земства виділяли гроші на підготовку спеціалістів. Найбільше асигнували на реальні училища, потім жіночі гімназії і прогімназії й чоловічі гімназії. У 1903 році губернські земства на середні учбові заклади витратили: Катеринославське – 15,1% затрат на народну освіту, Полтавське – 19,1%, Таврійське – 10,3%, Харківське – 4,4%, Херсонське – 4,7%, Чернігівське – 21,3% [11, с. 509-511]. Більше того, земства ставили перед собою завдання про розширення власної мережі середньої освіти [17, с. 47].

Таким чином земства фінансово підтримували, початкову, середню, спеціальну освіту. Земствами були зроблені значні затрати на освіту, що сприяло розвитку мережі шкіл, наповненню їх кваліфікованими кадрами. Успіхи земств в народній освіті були досягнуті завдяки великим фінансовим витратам на цю галузь. У 1871 році земства України на народну освіту витратили лише 353200 карбованців, а в 1913 році вже 22149700 карбованців. Тобто, витрати за цей період зросли в 62,7 рази. В 1871 році затрати на народну освіту склали 11,8% загального бюджету, а в 1913 році 31,8%. В окремих губерніях вони були значно вищі. Основними земськими затратами в галузі народної освіти були витрати на початкову освіту, що привело до швидкого зростання кількості шкіл. На 1914 рік земства утримували 7082 початкові школи, в яких навчалась переважна більшість дітей, які відвідували школу.

Список використаних джерел

1. Герасименко Г. Земское самоуправление в России/ Г. Герасименко. – М., 1990. – 264 с.
2. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. № 15.
3. Отчет Херсонской губернской земской управы о десятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии в 1912 году. – Херсон, 1913. –
4. Школьная статистика // Земский ежегодник. – СПб., 1886.
5. Обзор деятельности земских учреждений Екатеринославской губернии по народному образованию // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 27.
6. Смета земских расходов // Земский обзор. – 1910. – № 23. – С. 2020-2021.
7. Народное образование в Харьковской губернии за 1906 год. – Харьков, 1907.
8. Драгоманов М. Народні школи на Україні/ М. Драгоманов. – Женева, 1877. –
9. Кубійович В. Енциклопедія українознавства: в 3-х т./ В. Кубійович. – К., 1995. – Т. 3.
10. Иванов В. Земство и церковная школа/ В. Иванов // Русское богатство. – 1903. – № 7.
11. Веселовский Б. История земств/ Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 2.
12. Державний архів Одеської області. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 798. – Арк. 1-3; – Спр. 1310. – Арк. 11-12; – Спр. 1480. – Арк. 1-2.
13. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 219. – Спр. 74.

14. Белоконский И. Земство и сельско-хозяйственные школы / И. Белоконский. – Чернигов, 1894.
15. Веселовский Б. История земств / Б. Веселовский. – СПб., 1909. – Т1.
16. Капустин М. Основные вопросы земской медицины / М. Капустин. – СПб., 1889.
17. Щерба В. Земство и средняя школа / В. Щерба // Саратовская земская неделя. – 1904. – №3.

Гуз А.М. Финансирование образования земскими учреждениями на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX вв.

Проанализированы вопросы финансирования образования земскими учреждениями на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: земства, образование, начальное образование, среднее образование, финансирование.

Guz, A.M. Financing of education by zemstvo's establishments on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age

The article is devoted sponsorship of education by zemstvo's establishments on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age.

Key words: Zemstvo, education, primary education, secondary school education, pedagogical, sponsorship.

УДК 94 (477.7) «18»

Ветрова Г.В., Кучерявенко І.Ф.

Розвиток культури в Південній Бессарабії у XIX ст.

Досліджуються особливості культурного розвитку Південної Бессарабії у XIX ст. Характеризується розвиток освіти, науки, літератури та театрального мистецтва в краї.

Ключові слова: Південна Бессарабія, культура, освіта, наука, театр, мистецтво.

В сучасній історичній науці проблемним залишається вивчення процесу становлення української культури, елементи якої були запозичені з інших культур, залежали від сусідніх держав. Одним з таких малодосліджених питань є формування культури Південної Бессарабії у XIX ст. Цей період був одним з найскладніших в історії краю, адже перебування у складі різних держав внаслідок ряду війн залишило свій відбиток і на духовному житті краю. У той час як незначний прошарок суспільства мав можливість отримати вищу освіту, переважна більшість населення Південної Бессарабії, як і всієї України, лишалася неписьменною і далекою від культури. Ця історична доба характеризується наростаючими змінами в економічному, соціальному та культурному відношенні. У зв'язку із цим дослідження розвитку освіти та культури в цьому регіоні у XIX ст. є актуальним.

Особливості культурного розвитку Південної Бессарабії вивчали українські історики О. Бачинська [4], В. Кушнір [12], О. Лебеденко, А. Тичина [14], болгарський науковець К. Калчев [7] та інші. Однак, деякі аспекти цієї проблематики потребують подальшого висвітлення. Актуальним є вивчення впливу політики русифікації та румунізації на культурне життя краю. Виходячи з цього, у статті зроблено спробу проаналізувати основні тенденції культурного розвитку Південної Бессарабії у XIX ст.

Після приєднання до Російської імперії у 1812 р. в Південній Бессарабії почала створюватися система регулярно діючих державних шкіл.

Першим державним навчальним закладом Бессарабії була Кишинівська духовна семінарія, відкрита у 1813 р. До початку 30-х років XX ст. вона готувала не стільки священиків, скільки чиновників і вчителів для початкових шкіл, виконуючи переважно роль світського навчального закладу. У 1816 р. при семінарії був відкритий дворянський пансіон – перший державний світський навчальний заклад у Бессарабії [1, с.82].

За даними Акерманського земства у Південній Бессарабії в 1827 р. нараховувалося всього 10 шкіл, натомість діяло 323 житлових будинки. Російський уряд, наляканий повстанням декабристів, ввів у 1828 р. «Новий шкільний статут», який обмежував можливості загальної освіти [14, с.91]. Цей статут був повністю застосований у Південній Бессарабії лише в середині 30-х рр. За цим статутом чотириступенева система освіти скасовувалась і, замість неї впроваджувався принцип ізольованої становості. Для дітей селян, міщан і

ремесників мали діяти однорічні парафіяльні школи, в яких навчали закону Божому, читанню, письму, першим чотирьом діям арифметики. Подальше навчання дітей з бідних сімей у повітових училищах, гімназіях і університетах не передбачалося. Матеріальне й фінансове утримання приходських училищ покладалося на селянські й міщанські товариства. У 30 – 40-х роках XIX ст. в краї було відкрито близько 300 таких шкіл, з яких, проте, головним чином через відсутність вчителів, функціонувала лише половина.

З 1842 р. відповідно до царського указу вводиться більш масова початкова школа – сільські училища. Такі школи були відкриті в козацьких станицях Волонтирівка, Акмангіт, Байрамча, військове училище в Акермані.

На початку 30-х в колонії Шабо було відкрито перший навчальний заклад сільськогосподарського профілю, у Болграді (1840 р.) – спеціальне землемірне училище, жіноча школа (1847 р.), в Сараті (1840 р.) – однокласне училище для хлопчиків з німецькою мовою викладання [14, с.91].

Згідно з офіційними державними актами того часу, головна мета школи полягала в «ретельному виконанні всіх релігійних обов'язків», у вихованні «відданості престолу» та «вірності священній особі государя». Царська влада, зокрема генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабської області М.С. Воронцов, Бессарабський військовий губернатор П.Ш. Федоров послідовно і наполегливо проводили політику русифікації краю.

З ініціативи майбутніх декабристів у Південній Бессарабії почали відкриватися ланкастерські школи (школи, в яких практикувалося взаємне навчання: старші учні під керівництвом вчителя навчали молодших читанню, письму та основам арифметики). Першими з них були школи, організовані генералом М. Орловим у військових частинах, а потім були відкриті і парафіяльні, цивільні в Ізмаїлі (1824 р.), Акермані (1839 р.), Рені (1843 р.), Кілії (1845 р.). До 1840 р. ці школи утримувались за рахунок батьків, що позбавляло дітей з малозабезпечених сімей можливості одержати освіту. У 1840 р. був утворений спеціальний фонд, який називався «10-процентний бессарабський капітал». Це дало змогу розширити мережу початкових шкіл [1, с.83].

Вчителі цих цивільних шкіл – Я. Гинкул, Л. Куницький і Ф.Бобейко – отримали спеціальну підготовку в «Ланкастерському класі» при Петербурзькому університеті. Вони переклали на молдавську мову серію ланкастерських таблиць, склали і видали низку підручників для шкіл. В кінці 20-х і на початку 30-х рр. в усіх містах Південної Бессарабії були відкриті трикласні повітові училища [14, с.92].

У Південній Бессарабії збереглися також кілька приватних дворянських пансіонів і невелике число шкіл при церквах і монастирях.

В першій половині XIX ст. до роботи з розширення мережі початкових шкіл для народу долучилися також міністерства державного майна та внутрішніх справ. Їх стараннями в Бессарабії були відкриті близько 80 шкіл у селах колоністів-німців і болгар, понад 70 шкіл для дітей державних селян та інші школи. До середини XIX ст. була створена Дирекція народних шкіл Бессарабської області, якій були підпорядковані всі місцеві державні школи. Це нововведення слід вважати прогресивним, бо раніше такі школи підпорядковувалися духовному відомству і контролювалися ним.

До 50-х років XIX ст. у Південній Бессарабії виникло близько 150 шкіл усіх типів. У них навчалось близько 5 000 дітей. Це чималі на ті часи цифри. Однак, в цей період навчання в державних школах Південної Бессарабії велось молдавською та російською мовами (у школах для дітей німецьких колоністів – їхньою рідною мовою). Молдавські діти складали абсолютну більшість

контингенту початкових шкіл і значну частку учнів середніх і спеціальних шкіл області. Тривалий час царський уряд не перешкоджав публікації підручників молдавською мовою. Першою книгою, надрукованою в Кишинівській єпархіальній друкарні, створеній у 1813 р., був саме молдавський буквар. Букварі та інші підручники молдавською мовою видавалися і в наступні роки, інколи й у столиці Росії. Так, у 1827 р. в Петербурзі була видана російсько-молдавська граматика, написана бессарабським педагогом Я. Марджелою. У друкарні Російської Академії наук у 1840 р. була надрукована граматика молдавської мови Я.Гінкулова, яка побачила світ під назвою «Нарис правил валахо-молдавської граматики» [1, с.83].

Приєднання Південної Бессарабії до Росії і зміцнення російсько-молдавських економічних і політичних зв'язків сприяло розвитку науки в краї.

У першій половині XIX ст. у Південній Бессарабії розвивалася дворянська історична наука. Одночасно в працях ряду діячів культури історичний процес почав висвітлюватися з більш прогресивних позицій. Так, наприклад, поет-декабрист В.Ф. Раєвський працював над нарисами з історії Бессарабії, що залишилися, на жаль, незавершеними. У 1828 р. побачив світ «Нарис стародавньої історії Бессарабії» А.Ф. Вельмана [1, с.84].

Поширення історичних знань у Південній Бессарабії сприяла відкрита на початку 30-х рр. Кишинівська публічна бібліотека. Її читачі знайомилися зі «Стародавньою російською історією» і «Коротким російським літописцем» М.В. Ломоносова, «Історією різних слов'янських народів» І. Раїча та тощо.

У Південній Бессарабії починає розвиватися і природничо-наукова думка. У 30 – 40-х рр. тут отримують розповсюдження «Загальна і приватна природна історія» Ж. Бюффона, «Перші підстави мінералогії» і «Нарисна технологія мінерального царства» В. Севергіна, «Хімія» Г. Гесса, різні посібники з технології винокуріння, з агротехніки та ін. Центром природничо-наукових робіт у краї стає Кишинівське училище садівництва, засноване у 1842 р. Під керівництвом А. Денгінка проводяться кліматичні спостереження, досліджується взаємозв'язок клімату, ґрунтів і рослинності, створюється цінна дендрологічна колекція, розробляються найкращі методи щеплення рослин і сушіння плодів, вишукуються засоби боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, тощо [17, с.102].

Праці А. Денгінка звернули на себе увагу поза межами краю. У 1850 р. його було обрано дійсним членом Московського товариства випробувачів природи та Товариства сільського господарства півдня Росії, а в наступні роки – членом ряду інших наукових товариств. На багатьох кишинівських, московських, петербурзьких та закордонних сільськогосподарських виставках кероване ним училище неодноразово нагороджувалося срібними та золотими медалями за оригінальні методи сушіння фруктів, кращі сорти коконів та шовку, насіння кукурудзи та інших зернових і олійних культур.

До 1812 р. на території Південної Бессарабії в обігу були релігійні книги й рукописи, а молдавська література перебувала в зародковому стані. Поряд з церковними книгами, в бібліотеках місцевих монастирів були лише окремі твори так званої народної писемної літератури («Александрія» та ін.). Деяке поширення мали молдавські книги світського характеру, надруковані російським цензем Михайлом Стрельбицьким в друкарні, заснованій ним у 70-80-х рр. XVIII ст. в Дубосарах. Нечисленні твори молдавської художньої літератури потрапляли сюди з Запрутської Молдавії.

Важливе значення для становлення нової літератури мало перебування в Південній Бессарабії великого російського поета О. С. Пушкіна під час

його південного заслання (1820 – 1823 рр.). У Кишиневі з ним познайомився молдавський письменник К. Стаматі (1787 – 1869 рр.), який випробував на собі вплив пушкінської творчості. Та атмосфера, яка створилася в культурних колах молдавського суспільства в результаті спілкування з О.С. Пушкіним, пробудила інтерес до літературної творчості і у майбутнього молдавського письменника, тоді ще юнака, К. Негруци (1808 – 1869 рр.) [1, с.86].

З дозволу І.М. Інзова опальний Пушкін відвідав Болград. Саме про ці відвідини Пушкін згодом напише такі рядки:

*В степях зеленых Буджака
Где Прут, зеленая река
При бедном устье ручейка
Стоит безвестное селенье.
Семействами болгары тут
В беспечной дикости живут,
Храня родительские нравы... [7, с.110].*

За легендою, під час перебування в Болграді він своїми руками посадив дерево в міському саду. Нині дуб О. С. Пушкіна в діаметрі перевищує два метри і віком сягає понад 180 років.

На згадку про перебування великого російського поета в Болграді, в його честь було названо міський парк. Парк ім. Пушкіна – один із найвеличніших і найгарніших парків Півдня України. Старанно підібрані породи дерев з різних куточків Росії прижилися тут, а деякі з них є унікальними і могли б прикрасити будь-які ботанічні сади.

У зв'язку з відсутністю періодики та книговидавництва в Південній Бессарабії місцеві літератори не мали можливості творчо спілкуватися і друкувати в самому краї свої твори. Винятком є поява в 1850-1851 рр. двох збірників віршів і байок не надто талановитого бессарабського письменника Йона Сирбу, надрукованих у кишинівській друкарні Я. Попова. Решта бессарабських письменників (К. Стаматі, А. Хашдеу, К. Стаматі-Чуря та ін.) публікували свої твори в газетах і журналах, які видавалися в Яссах та Чернівцях, або ж залишали їх в рукописному варіанті [1, с.87].

Багато цінних відомостей про населення, історію, культуру Південної Бессарабії цього часу міститься у листах російського діяча, публіциста, поета, відомого слов'янофіла І. С. Аксакова. З 11 листопада 1848 р. по 21 січня 1849 р. він за дорученням міністра внутрішніх справ здійснив подорож від Бендер і Новоселиці до Ізмаїла і Вилково [12, с.43]. Ідеї панславізму, які він поділяв, не завадили І. С. Аксакову, людині висококультурній, чесній, об'єктивній, з симпатією, теплотою і співчуттям ставитися до місцевого населення, особливо старообрядців, рішуче засуджувати урядові гоніння і утиски на релігійному ґрунті. Він зазначав, що з метою заселення «завоеваної землі» царський уряд пригнав сюди стан чиновників І. С. Аксаков застерігав, що необережна політика царських можновладців може викликати масову втечу місцевих жителів. У своїх листах він високо цінує витримку, високу духовність, моральність, працелюбність, обряди, звичаї, традиції місцевого слов'янського населення.

Згідно з Паризьким мирним трактатом, який завершив Кримську війну 1853 – 1856 рр., від Росії повністю відійшов Ізмаїльський повіт, вона втратила частину Акерманського та Кагульського повітів.

З 60-х рр. XIX ст. в російській частині Бессарабії викладання здійснювалося російською мовою, молдавська мова збереглася лише в деяких школах

як навчальний предмет. У 1858/59 рр. тут діяло 399 шкіл усіх типів, в яких навчалось більше 12 тис. учнів. В Акермані в 1860 р. нараховувалося 14 навчальних закладів, в яких навчалось 250 учнів [9, с.35]. У 1872 р. було відкрито учительську семінарію в с. Миколаївка-Новоросійська. У Татарбунарах у 1878 р. було засновано двокласне чоловіче училище. Однак, основна маса населення краю залишалася неписьменною.

У 1856 – 1858 рр. попечителем Одеського навчального округу, до складу якого входила й Бессарабія, був видатний педагог та вчений-медик М.І. Пирогов (1810 – 1881 рр.). Він неодноразово відвідував школи Бессарабії, готував відкриття учительських семінарій, у навчальному процесі вимагав використання наочних посібників та ефективних методів викладання.

На території Південної Бессарабії, що відійшла до Молдавського князівства, а згодом опинилася у складі Румунії, відбулися значні зміни в культурному розвитку. 10 червня 1858 р. Молдавський уряд видав наказ про заснування в Болграді болгарського училища. 3 травня 1859 р. було урочисто відкрито нову гімназію (Центральне болгарське училище). Першим директором навчального закладу став С. Радулов.

Гімназія мала два відділення – нижче (1–3-ті класи) і вище (4–7-і класи). Закінчення вищого відділення забезпечувало пільгові умови при вступі до університету. У 1–3-му класах вивчалось 10–12 предметів, зокрема, 4 мови: болгарську, російську, румунську та грецьку. У вищому відділенні додавалося ще 14 предметів, включаючи церковнослов'янську, латинську, французьку та німецьку мови. Викладання предметів (крім мов та румунської історії) в гімназії велось болгарською мовою [16, с.123-125].

У грудні 1864 р. румунським урядом був оприлюднений «Закон про громадську освіту». Встановлювалися нові строки навчання: початкове чотирикласне, що було обов'язковим та безоплатним; семирічне та трьохрічне університетське. За комунальними законами Румунії кожна община зобов'язана була утримувати школу. У зв'язку з цим у Південній Бессарабії зросла кількість навчальних закладів. За часів румунської влади було відкрито 145 навчальних закладів, серед них 7 чотирикласних міських та 124 сіельських училищ. Навчалось в них 3 тис. хлопчиків і 944 дівчинки. Однак, відкриття нових навчальних закладів супроводжувалося посиленням румунізації [16, с.126].

За умовами Берлінського трактату, який завершив російсько-турецьку війну 1877 – 1878 рр., Румунія повернула Росії територію Південної Бессарабії.

Характерною для духовного життя Південної Бессарабії була занедбаність в галузі освіти та культури. Російський уряд не бажав враховувати національні особливості населення краю. Після приєднання Бессарабії до Росії навчання велось незрозумілою для дітей російською мовою. З цього приводу російський історик П.Н. Батюшков писав «Якщо ми хочемо, ... щоб Бессарабія дійсно була, а не тільки вважалася російською губернією. ... необхідно, через школу, ознайомити молдавських селян з церковно-слов'янською мовою. До цього й прямусь в наш час система народної освіти в Бессарабії, з обов'язковою російською мовою у викладанні». Він вважав необхідним виховувати молоде покоління молдавського населення в «духе русской народности» [3, с.174, 176]. Українське населення також відчувало на собі вплив русифікації. В Південній Бессарабії діяли сумнозвісні Валуєвський циркуляр та Емський акт, які забороняли друкувати книги українською мовою, ставити українські п'єси та влаштовувати концерти. За переписом 1897 р. питома вага письменних серед українців в Ізмаїльському та Акерманському повітах сягала 15%, серед росіян – 25%, євреїв – 48%. Ще менше осіб мали освіту вище початкової [2, с.201].

Розвиток сільського господарства та промисловості зумовили зростання кількості навчальних закладів в останній третині XIX ст. В цей час збільшується чисельність початкових шкіл, з'являються жіночі недільні школи. Першу таку школу відкрила в Акермані пані Оцель при однокласному приходському училищі. В школі 26 вчителів навчали 169 дівчат [5,с.66].

Чисельність учнів в школах Бессарабії у 1991/92 – 1996/97 навчальних роках зросла з 47 706 до 66 844. Проте в Акерманському та Ізмаїльському повітах лише 70% та, відповідно, 46% дітей шкільного віку відвідували в школу [14,с.92]. По всій губернії цей показник був значно нижчим. У 1898 – 1906 рр. чисельність шкіл в краї зросла з 229 до 324, однак на 1954 мешканця приходилася одна школа [14,с.103]. Навіть в 1909 р. в Бессарабії з 350 тис. дітей шкільного віку школу відвідували лише 40%, тобто більше 230 тис. дітей не отримували шкільної освіти [13,с.212]. Більшість шкіл розміщували в церквах та приватних будинках, бракувало підручників, кваліфікованих учителів. У сільській місцевості початкову школу закінчували лише 5 – 6% дітей [14,с.93].

У пореформену добу в Бессарабії збільшується чисельність середніх навчальних закладів. Чоловічі гімназії були відкриті в Акермані (1879 р.), Ізмаїлі (1880 р.), а жіночі – в Акермані (1872 р.), Болграді та Ізмаїлі (1880 р.). Загалом, в 1900 р. в Бессарабії діяло 30 середніх учбових закладів, в тому числі 17 чоловічих та жіночих гімназій та два реальних училища [2,с.10]. При всіх цих навчальних закладах функціонували учнівські бібліотеки. В Акерманському повіті були відкриті чотири земські народні читальні [5,с.67].

В містах та повітах Бессарабії функціонували училища, в тому числі п'ятикласне в Акермані, чотирикласні в Ізмаїлі та Болграді, трикласні в Кілії, Рені та Вилкове [5,с.63]. У Сараті в 1879 р. однокласне училище було реорганізоване в двокласне, а в 1904 р. – в чотирикласне. У травні 1899 р. при цьому училищі були відкриті педагогічні курси [14,с. 92]. В повітових та міських училищах викладали малювання, різні види ремесла (токарство, теслярство, столярство, ковальство, шевську справу, плетіння корзин). В Акерманському училищі навчали вести бухгалтерію. У комерційному відділенні Ізмаїльського міського училища викладали французьку мову, а у Тарутинському німецькому церковно-приходському училищі – спів та музику. В усіх училищах вчили сільськогосподарським заняттям: садівництву, городництву, бджільництву, виноробству, а також рукоділлю. При училищах діяли бібліотеки. У 1900/1901 рр. в усіх училищах краю навчалось 64 207 учнів, серед яких 45 841 хлопчиків та 18 366 дівчаток [5,с.63,66].

У 1881 р. в Бессарабії діяло 486 навчальних закладів, у 1889/90 рр. їх вже було 596, з кількістю учнів – 38 301. Через рік кількість навчальних закладів знизилася до 501, але кількість учнів зросла на 75 чоловік [15,с. 1881;3,с.176].

Існуюча система освіти була далеко не досконалою. За даними перепису 1897 р. неписьменні в Акермані складали 70% населення. На початку XX ст. в місті діяло 10 навчальних закладів, в яких працювало 59 вчителів та навчалось 1812 учнів. Середня освіта була доступна тільки дітям заможних батьків. З 32,5 тис. річного бюджету міста лише 2,5 тис. витрачалося на народну освіту. В школах Акерманського повіту заробітна платня вчителів складала всього 7 – 8 крб. на місяць. Її не вистачало на задоволення мінімальних потреб [6,с.253].

В Придунайських містах Бессарабії проживало 54,3% всього письменного населення губернії, з них в Акермані – 33% [4,с.201]. Більшість мешканців Кілії були неписьменними, наприкінці XIX ст. в місті діяло лише шість початкових шкіл з незначним учнівським контингентом. Діти заможних громадян

найчастіше отримували освіту в Кишиневі та Одесі. Заробітна платня вчителів була мізерною та видавалася нерегулярно [6,с.481].

В Рені у 1880 р. функціонувало двокласне народне училище з 50 учнями та жіноче міське початкове училище, в якому навчалось 72 дівчини. До початку XX ст. в місті з'явилися дві початкові школи та трикласне чоловіче училище. Однак плата за навчання була високою. На початку XX ст. навчання в чоловічому училищі коштувало від 70 до 100 крб. на рік [6,с.682,739].

У Болградському центральному училищі зосереджувалося культурне та суспільне життя болгарського населення. У 80-х рр. училище було реорганізоване в гімназію з російською мовою навчання. Бібліотека училища була відкрита для всіх охочих. За 18 років тут була надрукована 61 книга, 5 журналів та 4 газети. Окремі випускники гімназії стали відомими вченими, громадськими діячами. Серед них фольклорист Г. Янков, хоровий диригент М. Миколаєв, засновники болгарської опери Д. Казаков та І. Вулпе [6,с.353].

Культурним центром Південної Бессарабії був Акерман. У місті було відкрито театр, виходила газета «Акерманское слово». В 1899 р. в Акерманській типографії було надруковано «Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака...», яке містить важливі відомості з історії заселення краю на початку XIX ст. Воно було написане ще у 1822-1828 рр., але до цього часу пролежало в архівах. У 1894 р. в місті була відкрита бібліотека, до якої одразу ж записалося сто читачів. Бібліотека користувалася великою популярністю. В перший же рік її існування від читачів поступило 17 тис. заявок на книги. На початку XX ст., у зв'язку з десятиріччям існування, рада бібліотеки обрала своїми почесними членами Л.Н. Толстого та В.Г. Короленко [9,с.36-37].

Часто бував в Акермані український письменник та драматург І. Нечуй-Левицький. У повісті «Микола Джеря» письменник висвітлив дореформене та пореформене українське та бессарабське село. Події повісті «Над Чорним морем», яка вийшла в світ у 1890 р., відбуваються в Одесі та Кишиневі. Повість носить автобіографічний характер. У 1888 та 1891 рр. в місто приїздила відома українська поетеса Леся Українка. Її спогади про місто знайшли відображення у циклі віршів «Подорож до моря». В 1891 р. поетесу в Акермані відвідав геніальний український композитор М.В. Лисенко. Влітку того ж року, під час своєї подорожі по Росії, в Акермані, Кілії та Ізмаїлі побував А.М. Пешков (М. Горький). В основу його творів «Старуха Изергиль», «Макар Чудра», «Девушка и смерть», «Сказка о рыбаке и фее» були покладені спогади про чудову природу та привітний народ Бессарабського краю [6,с.254;8,с.27;11,с.45]. Разом з батьками в Акерман часто приїздили юні одесити Валентин та Євген Катаєви. Пізніше в повісті «Белеет парус одинокий» В.П. Катаєв згадуватиме Акерман [9,с.46]. У другій половині XIX ст. в Акермані народилися такі відомі особистості, як літературознавець та бібліограф П.Н. Берков, лікар-педіатр А. Гершензон, економіст та політичний діяч О. Германський, поет та перекладач В. Зоргенфрей, композитор Б. Левенсон, письменник Я. Трахтман.

У Південному Подністров'ї в 1892 – 1894 рр. працював М.М. Коцюбинський. Письменник узяв участь у боротьбі з філоксерою (комаха – шкідник винограду), відвідав Ізмаїл та Кілію, деякий час жив в Рені, спілкувався з мешканцями міста. «Я із задоволенням згадую свою службу на філоксері», – пізніше писав письменник [9,с.44]. В його творах «На камені», «Відьма», «Дорогою ціною» відтворені картини природи, життя і побуту бессарабців. Відомий вчений-грунтознавець В.В. Докучаєв у 1898 р. працював на

берегах озера Ялпуг [14, с. 103; 11, с. 46]. Ізмаїл відвідали болгарський патріот Х. Ботев, російський письменник В. Короленко [8, с. 27].

На сцені акерманського театру виступали видатні українські актори М. Л. Кропивницький, І. К. Карпенко-Карий, Н. К. Садовський, А. К. Саксаганський [6, с. 254]. У 1879 р. актор Ф. Ф. Савельєв, маючи намір давати в Ізмаїлі драматичні вистави, написав до Ізмаїльської міської управи лист з проханням виділити йому ділянку землі для будівництва дерев'яного приміщення під театр. Міська влада надала Савельєву кредит у розмірі 150 крб. для утримання труп акторів, однак театр в Ізмаїлі так і не збудували [10, арк. 1].

Отже, культурна занедбаність краю, незадовільний стан освіти, значний відсоток неписьменних (близько 80%) були реаліями Південної Бессарабії навіть наприкінці XIX ст. Розвиток капіталістичних відносин в промисловості та сільському господарстві краю гальмувався культурною відсталістю, етнокультурні потреби населення залишались нереалізованими.

Список використаних джерел

1. Анцупов И. А. Историческое значение присоединения Бессарабии к России в 1812 году / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев: Картя Молдовеняск, 1968. – 120 с.
2. Бабий А. И. Формирование молдавской интеллигенции во второй половине XIX – начале XX в. / Олександр Іванович Бабий. – Кишинев: Штиинца, 1971. – 35 с.
3. Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание / Помпей Николаевич Батюшков. – СПб.: изд. П. Н. Батюшкова, 1892. – 177 с.
4. Бачинська О. А. Взаємовпливи в культурі та побуті між українцями і представниками інших національностей в Придунайських землях (XVIII–XIX ст.) / О. А. Бачинська // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – № 7. – С. 196–201.
5. Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник / [под. ред. П. А. Крушевана]. – М.: Типография А. В. Васильева, 1903. – 368 с.
6. История городов и сёл УССР: в 26 т. / главн. редкол. Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. – К.: Главная редакция УСЭ, 1978. – Т.: Одесская обл. – 1978. – 866 с.
7. Калчев К. Българската етническа общност в Бесарабия (XIX – XX в.). / Калчо Костов Калчев. – В. Търново, 2009. – 262 с.
8. Кирилук С. И. Измаил: [краткий исторический очерк] / Сергей Иванович Кирилук. – Одеса: Одесское книжное издательство. – 1961.
9. Ключник А. Г. Белгород-Днестровский: [очерк] / Олександр Гордеевич Ключник. – Одесса: Маяк, 1977.
10. КП «Ізмаїльський архів». – Ф. 2 (Ізмаїльська міська управа м. Ізмаїл Бессарабської губернії. 1978 – 1979. – Оп. 1. – Спр. 13 (Прохання дворянина, актора Федіра Савельєва про влаштування в місті тимчасового драматичного театру, 28 березня – 19 жовтня 1879 р.).
11. Куница Н. А. Килия: [очерк] / Николай Андреевич Куница. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962.
12. Кушнір В. Г. Народознавство Одешины / Вячеслав Григорович Кушнір. – Одесса, 1998. – 245 с.
13. Лашков Н. Бессарабия. К столетию присоединения к России. 1812 – 1912: [географический и историко-статистический обзор состояния края] / Николай Машков. – Кишинев, 1912. – 231 с.
14. Лебеденко О. М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: [навчальний посібник] / О. М. Лебеденко, А. К. Тичина. – Одеса: Астропринт, 2002. – 208 с.

15. Памятная книга по Одесскому ученому округу / [сост. Э. А. Ронталер]. – Одеса, 1881.

16. Південна Бессарабія (кінець XVIII – XIX ст.): [навчально-методичний посібник] / Л. Ф. Циганенко, О. М. Лебеденко, А. В. Дізана та інші; під ред. Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл: «СМІЛ», 2011. – 216 с.

17. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій / Анатолій Пономарьов. – К.: Либідь. – 1994. – 320 с.

Ветрова Г. В., Кучерявенко И. Ф. Развитие культуры в Южной Бессарабии в XIX ст.

Исследуются особенности культурного развития Южной Бессарабии в XIX ст. Характеризуется развитие образования, науки, литературы и театрального искусства в крае.

Ключевые слова: Южная Бессарабия, культура, образование, наука, театр, искусство.

Vetrova, G. V., Kucheryavenko, I. F. The development of culture in South Bessarabia in the XIX-th century

The peculiarity of cultural development of South Bessarabia in the XIX-th century is studied here. The development of culture, education, science, theatre, art is characterized in this article.

Key words: South Bessarabia, culture, education, science, theatre, art.

Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.)

Аналізується підготовка різними політичними (українськими та російськими) силами повалення влади гетьмана П.Скоропадського, плани його убиства, передумови утворення та діяльність Директорії, заходи спецслужб Гетьманату проти опозиції, а також безпосередній перебіг протигетьманського заколоту та повстання.

Ключові слова: Скоропадський, Державна Варта, Осібний відділ, Штаб гетьмана, Директорія, Винниченко, Петлюра, повстання, заколот, більшовики.

(Продовження. Початок: Гілея:науковий вісник. Вип.47)

Того ж дня, 30 жовтня, у Білій Церкві (де базувався Окремий загін Січових стрільців – ОЗСС) Стрілецька рада підтримала змовників, але висунула вимогу заочно включити до складу керівників повстання С.Петлюру, який все ще перебував у в'язниці за антигетьманський маніфест. За планом Оперативного штабу, рушійною силою заколоту призначили січовиків – вони мали наступати з Білої Церкви на Київ. Назустріч зі столиці мали вийти залізничники, і вже разом вони б захопили місто. Надалі відбулися ще окремі зустрічі М.Шаповала з О.Осецьким та В.Винниченка з П.Болбочаном, внаслідок яких остаточно викристалізувалося керівне ядро заколотників. «Наша військова організація, – як цілком точно визначив путчистів один з її членів (М.Шаповал), – склалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником В.Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда (генерал Осецький), Лівобережний командуючий – полковник Болбочан, Січові стрільці – полковник Коновалець, Чорноморці – підполковник Пелешук» [35, с.40].

Водночас увагу агентів Осібного (Особливого) відділу при особистому Штабі гетьмана було спрямовано й на боротьбу з більшовицькими агентами, що відряджалися на територію Української Держави для антиурядової і антинімецької агітації. Для налагодження цієї роботи начальник Особливого відділу Д.Бусло вже 25 липня 1918 р. подав начальникові гетьманського Штабу Б.Стеллецькому рапорт у якому зазначалося, що у столицю проникло багато «агентів Радянського уряду», що мали за мету організацію протигетьманської та протинімецької агітації й мали безпосередній контакт з місцевими підпільними більшовицькими осередками та радянською мирною делегацією¹. У рапорті також вказувалося на потенційну небезпечність як діячів українських

¹ Запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори ще 30 березня 1918 р. уряд УНР. Упродовж тривалого часу уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Тим часом в Україні відбувся державний переворот й було встановлено гетьманську владу П.Скоропадського. Мирна делегація РСФРР прибула для ведення переговорів з Москви до Києва 22 травня 1918 р. У її складі було майже 40 осіб. Делегацію очолювали Х.Раковський та його заступник Д.Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був професор С.Шелухін, заступником І.Кістяківський, а з 10 серпня – П.Стебницький.

соціалістичних партій, так і політичних емігрантів – російських монархістів, а також різного роду політичних авантюристів та злочинців. Начальник Осібного відділу пропонував застосувати такі оперативні заходи:

- перенести мирні переговори з більшовицькою делегацією у невеличке прикордонне містечко, або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд; посилити охорону кордонів і встановити спеціальні перепускні пункти на кордоні з Росією;
- у всіх потягах, що прямують з Росії, здійснювати перевірку документів, а в разі виникнення підозри – багажу і речей; у потягах російсько-українського сполучення призначити таємних агентів Державної Варти;
- посилити кадровий потенціал контррозвідки та органів правопорядку за рахунок залучення до роботи колишніх царських жандармів та поліцейських;
- запровадити обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 години, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності;
- адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями;
- підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті;
- посилити режимність на телефонних вузлах, що обслуговували правоохоронні органи [41, арк.2,4–6 зв.].

Як відомо, перенести переговори з делегацією РСФРР з Києва в інше місце не вдалося. Начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький задував, що «поза сумнівом, що уся ця Радянська делегація була одна лише комедія, але більшовики нею користувалися заради агітаційних та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією, до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумм нагадував що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів» [42, арк.133–135].

24 вересня 1918 р. начальник гетьманського Штабу надіслав повідомлення про інформацію, що отримав від агентури, директору департаменту Державної Варти, київському губернському старості, начальникові освітничого відділу при полтавському губернському старості, комендантам німецьких залог майору Гассе і обер-лейтенанту Вальке. В ньому зазначалося, що в Золотоноському і Канівському повітах існують готові до виступу проти гетьмана озброєні селянські дружини загальною чисельністю до 10 тис. осіб, які через кур'єрів (брати Герасим і Пилип Ворона) отримували вказівки з Москви і влаштували зв'язок з єврейськими підпільними організаціями в Києві. Агенти Осібного (Особливого) відділу встановили місце переховування однієї зі столичних груп, що вчиняла терористичні акти з метою здобуття коштів. Бойовики на чолі з Б.Моргулісом, членом більшовицької партії, збиралися для акцій у приміському районі Києва Деміївка [44, арк.113–114].

У вересні 1918 р. було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої заарештували колишніх червоногвардійців О. Сухарєва, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманшика, В. Курпатого, М. Курпатого, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали російських офіцерів і українських козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели провинність заарештованих [43, арк.12–25, 38–46].

Водночас вже 30 липня Рада міністрів ухвалила Статут «Про облік населення в містах і міських оселях Української Держави» [38,арк.1–4]. За місяць, 30 серпня, гетьман затвердив Статут «Про кордонні пункти і їх штати» [37,арк.1–4], а 18 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ І.Кістяківський видав таємну інструкцію, в якій наказав урядовцям Державної Варти контролювати цілодобове чергування двірників біля воріт [36,арк.17–18].

В жовтні 1918 р. з наказу І.Кістяковського були заарештовані члени двох викритих крупних більшовицьких організацій в Києві та Одесі. Допит затриманих, туси та обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів, виявили тісний зв'язок між більшовицькою мирною делегацією Х.Раковського, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади [23,с.145]. У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації ведуть посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні, не шкодують мільйонів рублів на організацію залізничних страйків та на організацію збройного повстання тощо, але німці всіляко заважали приборканню цих дій та усіляко прикривали лєнінських агентів [28,с.131]. Тим не менш І.Кістяківський без вагань заарештував більшовиків Єгорова, Дибенко та інших, наказав здійснити трус в приміщенні мирової делегації РСФРР та більшовицького консульства. Під час обшуків і там було знайдено докази підривної діяльності більшовицьких делегатів, їхні таємні антидержавні зносини з українськими соціалістами та представниками німецького штабу. Віддав наказ арештувати більшовиків Х.Раковського та Д.Мануїльського після зриву делегації РСФРР мирових переговорів з Україною. Наслідком була вкрай різка вимога заступника німецького посла барона Мумма, радника Тілея, негайного звільнення арештованих, повернення вилучених при обшукі документів і відставки І.Кістяківського. Це призвело до урядової кризи, коли 19 жовтня 1918 р. дев'ять міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник та ін.), вступившись за міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку [23,с.150].

Крім того, агентура Осібного відділу чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів, як то щодо: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків та підпільної партійної наради Ю.П'ятакова у Києві 31 серпня; переховування в Києві колишнього командувача 3-ї радянської армії Лазарева та його зміну зовнішності й плани переїзду до Одеси (рапорт від 25 вересня); Гімельфельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РСДРП(б) членів ВНК у Москві Яковлева і Рижкова, (рапорт від 12 жовтня); зборів столичних комуністів для зустрічей з кур'єрами із провінцій, які щоденно о сьомій вечора відбувалися в київській кооперативній їдальні на Подолі, а також про таємний склад забороненої літератури, що розташовувався на розі столичних вулиць Межигорської і Хоревої, у будинку №18 (агентурні повідомлення від 16 листопада) тощо.

Між тим, 7 жовтня 1918 р. начальник контррозвідувального відділу Штабу Південної (Южної) армії передав українським спецслужбам отримані ним таємні відомості, що Радою народних комісарів РСФРР іще на початку серпня під виглядом дипломатичного представника було відряджено до Києва спеціального радянського чиновника-агента, на якого покладалося керівництво терористичними актами в Україні. Основним його завданням були організація замаху на гетьмана П.Скоропадського та донського отамана П.Краснова, на що Л.Троцьким було виділено близько 4 млн. рублів. Терористи повинні були

прибути з Росії до Києва й зустрітися з вищевказаним дипломатом-агентом у столичному готелі «Марсель» і отримати від нього відповідні директиви.

Перш за все мав бути вчинений замах на П.Скоропадського, а вже потім – на П.Краснова. Однак плани було зкореговано. За вказівкою заступника голови більшовицької мирової делегації на переговорах між Українською Державою та РСФРР Д.Мануїльського, вбивство П.Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на козацтво і ще більш посилити антибільшовицькі настрої на Дону. Він наполіг на тому, аби шляхом підкупу та агітації лівої частини Кругу Всевеликого війська Донського влаштувати перевибори донського отамана і таким чином знешкодити П.Краснова. З метою улаштування перевиборів активно працювали із донським командним складом дехто Богучарський та лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Відтак ставку знов було зроблено на терор.

6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди в Курська прибув член головної військової ради підосавул Поздняков (справжнє прізвище невідоме). Членами організації були: зять Гермогена студент Тарараєв (розпорядник розстрілів), його сестра Марія Тарараєва (секретар трибуналу), осавул Шурупов (новочеркаський чоботар, що мешкав на вул. Платонівській й видавав адреси), такий собі Васильєв (що жив у Новочеркаську поміж вулицями Отаманською та Московською), а також ще якийсь новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін (мешкав у Борисоглібську), Черемухін та Понеделеїн (що мешкали на станції Євстратівка) [22,арк.15–16].

27 вересня 1918 р. департамент Державної Варти по лінії Освідомчого відділу цілком таємно повідомляв київському міському отаманові, що ще у серпні-місяці начальник Осібного (Особливого) відділу Д.Бусло спеціальним рапортом (№ 920) повідомив начальника гетьманського Штабу Б.Стеллецькому, що відповідно із «цілком достовірними агентурними відомостями» 15 вересня 1918 р. група із 28 осіб ухвалила убити П.Скоропадського. Виконавці замаху було обрано шляхом жереба, який випав на таких собі Івана Андрійовича Смірнова та Афанасія Степановича Барклаєва. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини і там здійснити замах. Ліквідація гетьмана мала стати не просто політичним убивством, а сигналом для загального повстання в Україні [22,арк.19–21]. Саме цим обумовлюється утаємнення від'їзду П.Скоропадського до Німеччини для зустрічі з Вільгельмом II і таке ж повернення гетьмана в Україну. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свій намір і глава держави залишився живим, але важливим у цій розробці є те, що вона означено вказує принаймні на два важливі факти: взаємозв'язок убивства П.Скоропадського із початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками.

Крім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну (т. зв. «соціалістичну») армію. Так, у терміновому цілком таємному донесенні (№ 6178) Освідомчого відділу Державної Варти до столичного отамана від 19 жовтня 1918 р. повідомлялося, що 16 жовтня у Чигирині Київської губернії було заарештовано такого собі Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні він разом з іншими агентами був доправлений головним комісаром Москви з Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант показав, що головним більшовицьким агентом по Київській губернії є офіцер-літун Павел Іванович Петров (що мешкав у столиці по вул. Фундукеївській, 68, в кв.14), по Черкаському повіту – Олександр Смірнов, по Звенигородському – Семен Іванович Якушевич, по Уманському – Феофан

Філіпович Іванов, по Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомлялося, що в ніч з 19 на 20 жовтня на квартирі П.Петрова відбудеться з'їзд усіх цих агентів [21,арк.37].

Відтак більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, які мали за мету фізичне усунення гетьмана й здійснення військового замаху, що мав розбурхати масштабне повстання проти існуючої влади. Отже, водночас із планами збройного повстання, який організовували українські соціалісти, існував й план фізичного усунення гетьмана, який готували більшовицькі агенти, позаяк у спецслужб РСФРР (на відміну від українських опозиційних діячів) було достатньо відповідних кадрів терористів та практичного досвіду, і в цьому окреслено видно більшовицьку кооперацію із планами замаху українських соціалістів (групою Винниченка – Шаповала).

Здійснити державний переворот в Україні прагли й деякі несоціалістичні російські угруповання, зокрема, «Спілка відродження України», яка планувала заарештувати П.Скоропадського та проголосити в Києві нову російську владу. Водночас спостереження провадилося й за деякими іншими російськими політичними діячами. Так, зокрема, із приїздом до Києва П.Мілюкова та Б.Савінкова за тими було встановлено негласний нагляд, причому особливий уваги було надано пересуванню та діяльності Б.Савінкова [42,арк.124–126].

Тим часом 3 листопада 1918 р. в Німеччині відбулася революція, а вже 9 листопада Німеччину було проголошено республікою, імператор Вільгельм II утік до Нідерландів. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості діячам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М.Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише «чекали слушного часу. Цей слушний час прийшов – упадок німецьких фронтів» [35,с.121]. Далі М.Шаповал засвідчує, що попри рішучість виступити проти гетьманського режиму змовники активно використали військово-політичне становище тогочасної Німеччини й в іншому напрямкові. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців (полковника Шаповала та соціал-демократа П.Бензю), аби вони там увійшли в зносини із німецькою соціал-демократією, що мала потужний вплив у Райхстазі, яка б «енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ» [35,с.121]. Незабаром цей тиск на німецьке військове командування в Україні буде здійснено, в тому числі, й щодо ув'язнених соціалістів, зокрема С.Петлюри.

В цей час армії Центральних держав на терені України революціонізуються і поступово займають нейтральні позиції щодо українських державних справ в той час, як в самій країні знову ширяться протигетьманські повстання, а на півночі зкупчується Червона гвардія. Усе це спонукає опозиційний УНС вирішити скликати 17 листопада конгрес лівих партій та переобрати владу мирним шляхом. Зі свого боку гетьман П.Скоропадський на залізничній станції Скороходово зустрівся з отаманом Всеволодського війська Донського П.Красновим, де вони домовилися спільними зусиллями боротися з більшовиками.

Наступного дня (6 листопада) до Києва прибули галицькі делегати Й.Назарук та М.Шухевич. Вони просили допомогти військом та спорядженням молодій Західно-Українській Народній Республіці. П.Скоропадський погодився передати необхідне військове майно та надіслати січовиків. У ніч проти 7 листопада у Білій Церкві відбулася Стрілецька рада разом із галицькими депутатами, які вмовляли своїх земляків допомогти ЗУНР. Проте більшість із присутніх відмовилися, позаяк уже були залучені до підготовки збройного замаху проти П.Скоропадського.

Про антигетьманські настрої серед стрільцтва та серед військовиків в особистому Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку (рапорт ад'ютанта Штаба гетьмана від 2 серпня 1918 р.) Осібний відділ отримав інформацію про «антиурядову діяльність» Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії [40,арк.1,2–6]. 7 листопада начальник Осібного відділу повідомив начальника гетьманського Штабу, що «в найближчому часі має намір видаватися нова газета «Трибуна», в якій будуть приймати участь міністр праці Славинський під псевдонімом Стависький, міністри Стебницький під псевдонімом Смутке і Лотоцький під псевдонімом Білоус» [45,арк.100].

В.Станкевич, колишній комісар при головній команді російської армії за часів А.Керенського, згадував, як він разом з членами «лівих організацій», підготовляв змову проти гетьмана. Метою цієї змови було скинути з влади і вбити П.Скоропадського, «передати владу кругам, що купчилися коло Союзу Відродження Росії, який мусів координувати свою діяльність з Українською Директорією». Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть створено Кабінет міністрів на чолі з колишнім міністром Центральної Ради з великоруських питань Одинцем. М.Стахів з цього приводу згадував: «Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П.Скоропадського та генерала П.Краснова, завдяки зусиллям полковників П.Болбочана, В.Павленка, представників Стрілецької ради Є.Коновальця та А.Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А.Галіп, а також П.Дідушок, як секретар «керівного гурту»» [33,с.20]. Зрозуміло що ці два угруповання розгорнули спільні заходи по підготовці збройного виступу проти П.Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого (соціалістичного) перевороту Є.Коновальця, В.Винниченко ще 7 листопада «заявив, що все готове для повстання» [26,с.13].

Тим часом, 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження військового стану на Волині, а 7 листопада – на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині та Таврії [24]. 10 листопада 1918 р. на військовому стані було оголошено Чернігівщину, Київщину та Полтавщину [39,арк.29–30;25]. Уся повнота влади у цих губерніях переходила від старост до рук комендантів корпусів, яким надавалися права командуючих окремими арміями². Проте армії ті існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини вже були залучені до протигетьманської змови. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П.Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

Того ж дня (10 листопада) П.Скоропадський у «Грамоті Гетьмана всієї України до всіх громадян України» закликає націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, «що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель» [31]. Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловлює сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно, попереджаючи, що в його «розпорядженню мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку» [31].

² Українська Держава поділялася на вісім військових округ, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).

11 листопада 1918 р. Німеччину було оголошено республікою. В новій ситуації збільшується й тиск на П.Скоропадського як із внутрішнього боку, так і з зовнішнього. Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні Ф.Штейнгеля докладний звіт про революцію в Німеччині та прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського національного конгресу. За нових умов П.Скоропадський, очевидно через тиск соціалістів-міністрів реформованого на короткий час уряду Ф.Лизогуба, що за кілька днів впаде, звільняє з тюрм відомих діячів опозиції М.Порша, Ю.Капкана та ін.

Більш складною ситуація видавалася зі становищем С.Петлюри, який без висунення звинувачення утримувався у Лук'янівській в'язниці Києва ще з 27 липня. Із зверненням про його звільнення до П.Скоропадського неодноразово зверталися не лише численні громадські діячі, а й члени гетьманського уряду Д.Дорошенко, М.Василенко, О.Греков і навіть генеральний писар І.Полтавець-Остряниця, які постійно нагадували гетьманові, що не чесно утримувати в тюрмі людину цілими місяцями, не висуваючи йому жодних обвинувачень. Проте гетьман щоразу вимагав від свого начальника Штабу віднайти ці звинувачення. На це Б.Стеллецький кожного разу доповідав, що таких в його розпорядженні немає, позаяк С.Петлюра не злочинець, а лише ворог. Тим не менш, попри тиск з боку німців, соціалістів та гетьманських урядовців твердим противником звільнення С.Петлюри був начальник гетьманського Штабу Б.Стеллецький, якому, як він сам згадував, «довелося залишити свою посаду через небажання підкоритися вимозі звільнення Петлюри» [42, арк. 120].

Врешті-решт друзі С.Петлюри зав'язали зносини із німецькими соціалістичними колами у Райхстазі й спробували їх переконати, що той був ув'язнений лише через те, що був соціалістом, а гетьман, натомість, є представником правих елементів. Відтак з Берліна, надто після революції, було вчинено настільки сильний тиск на німецьке військове командування в Україні, що питання про С.Петлюру було висунуто ультимативно й поставлено ребром [42, арк. 119–120].

Колишній державний секретар Гетьманату М.Могилянський свідчив, що в його розпорядженні був лист від П.Скоропадського (кінець 1919 р.), в якому той писав, що «змушений був звільнити Петлюру за наполяганням німців, що загрожували у протилежному випадкові звільнити його силою» [28, с. 131]. Цей факт погрози німців звільнити в'язня власними силами підтверджував й давній близький товариш П.Скоропадського герцог С.Лейхтенбергський [27, с. 39], а також і колишній гетьманський міністр закордонних справ Д.Дорошенко [30, с. 132]. Крім того, Д.Дорошенко, вже в еміграції у Німеччині в розмові із своїм секретарем І.Калиновичем, свідчив й про те, що гетьманському урядові було відомо про невідворотність повстання проти гетьмана. «Ми знали, що Винниченко веде працю по лівій соціалістичній і як удасться повстання, то буде «капітуляція» перед більшовиками. Знали ми, – додав він, – що незалежно від того чи випустять чи не випустять С.Петлюру – повстання буде» [30, с. 132]. Врешті-решт 12 (9-го за ст. ст.) листопада 1918 р. за наказом гетьмана міністр юстиції А.В'язлов звільняє С.Петлюру на «слово честі», що той не братиме участі в повстанні.

Цього ж дня, по обіді, С.Петлюра зустрівся з В.Винниченком, А.Макаренком та іншими тими, як пише М.Шаповал, що «тільки що відпущені з тюрми». На зустрічі також були присутніми провідники УХДП С.Шебет та М.Міхновський, які виступили за «якесь порозуміння з гетьманом». Засідання пройшло у галасі та суперечках, а після його закінчення, як стверджує М.Шаповал, «Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: «Іншої дороги нема, як повстання». Винниченко відповів: «Все готове! Хочете з нами?...»

Петлюра погодився» [35, с. 50]. В.Винниченко також повідомив С.Петлюрі, що січовики вимагають визнати його командувачем повстанського війська й той одразу подався у Білу Церкву до заколотників аби очолити збройний виступ проти П.Скоропадського.

Чутки про заколот проти П.Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною. В.Винниченко та М.Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді В.Винниченко дав і представникам німецького командування В.Гренеру та фон Тілло які ввечері (о 20 год.) 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму.

Що ж до скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади гетьмана, то фактично на ньому планувалося з правового кута зору підтвердити законність існуючої влади (чого, власне, ніхто навіть на думці не мав), її часткове видозмінення, або проголошення її незаконною. В такому випадкові, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним конгресом нелегітимності діючої влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту. Існувала, однак, і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало б у очах громадськості та міжнародної спільноти цілковитим заколотом. Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана, що, в свою чергу, сприяло рішенням П.Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцераства та білої Росії (видати Грамоту про федерацію, яка, однак згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Сам П.Скоропадський з цього приводу писав: «Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав повідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцераства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужжали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну» [32, с. 308, 305].

Відтак 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом³. Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримала центральна течія есерів, Селянська спілка, есдеки та

³ Цього ж дня у газеті «Голось Києва» було надруковано наказ головнокомандувача Добровольчої армії генерала А.Денікіна про ніби-то очолювання ним усіх військових сил колишньої Росії й оголошення мобілізованими усіх офіцерів. Але це виявилось тільки вдалою провокацією (у столиці подейкували, що провокацією І.Кістяковського).

самостійники-соціалісти. Партія соціалістів-федералістів же заявила, що вона виступає «принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити» [35, с. 59]. В підсумку присутні усвідомили невідворотність збойного виступу проти гетьманського режиму, а відтак постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії» [35, с. 59].

Ввечері того ж дня 13 листопада у будинку Міністерства шляхів, у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокози зібралися: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, генерал О. Осецький, Ю. Чайковський, полковник В. Тютюнник, полковник М. Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський, полковник Є. Коновалець та І. Кульчицький. Головував В. Винниченко; протокол не вівся. Народа без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П. Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки [34]. За попередньою домовленістю лідер Селянської спілки О. Янко запропонував обрати до Директорії В. Винниченка, С. Петлюру та М. Шаповала. Відповідно до такого ж сценарію А. Макаренко підтримав ці кандидатури й закликав проголосувати за них без обговорення. Аж раптом М. Шаповал відмовився від членства, посилавшись на змореність і слабке здоров'я. Натомість О. Янкові він прошепотів на вухо, що його присутність в Директорії дасть їй марку більшовицької й запропонував замість себе самого О. Янка. Проте той також відмовився з причин ніби-то поганого здоров'я. Тоді М. Шаповал запропонував здивованим колегам включити до складу Директорії Ф. Швеця (від Селянської спілки), надавши право цим трьом членам кооптувати до її складу по одному представнику від залізничників та УПСР, а саме – А. Макаренка та П. Андрієвського [35, с. 60–61]. Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В. Винниченка. Попри те, що учасниками заклоту було вирішено обирати членів Директорії лише з осіб, присутніх на нараді, до її складу увійшов і С. Петлюра (теж член УСДРП), який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був безпосередньо причетний до підготовки збройного виступу. Як уже згадувалося вище, С. Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців.

Часопис «Україна» (Кам'янець-Подільський) у статті «Як була вибрана Директорія», надрукованій до річниці антигетьманського повстання у 1919 р., писав, що В. Винниченко та М. Шаповал скликали нараду від імені УНС. Отже, то не було засідання УНС, як пізніше стверджували в еміграції деякі автори-соціалісти аби надати заклоту хоча б якісь ознаки легітимітету. Жодного стосунку до путчу УНС, звичайно ж, не мав. Хтілося б наголосити на фразі, яку було вжито автором тієї статті щодо учасників зібрання: він не називає їх уповноваженими УНС (як згодом це прагли показати емігранти-соціалісти), а натомість визначає їхній цілком приватний статус висловом: «гурток українських діячів» [34]. Відтак весь перебіг підготовки повстання та, власне, й обставини формування його керівного ядра і вибори членів Директорії яскраво засвідчують, що УНС був лише історичною ширмою для силлового акту, який готувався певним угрупованням цивільних та військових осіб, а пізніші твердження про причетність до заклоту Українського національного союзу не мають під собою суттєвого підґрунтя.

Заколотниками було відомо, що того дня (13 листопада 1918 р.) створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українського народу, а відтак на згаданому

засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер заколотників В. Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В. Мазуренка зустрічався з більшовиками Х. Раковським та Д. Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання [20, с. 158]. Крім того, усі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити безбарвно-нейтральний уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербелем. Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій по створенню єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність й непередбачуваність подій вже не давала ані часу, ані змоги ні створити армію, ні організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були ненадійними і небезпідставно підозрювались гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту проти гетьмана П. Скоропадського.

Однак, власних сил щоб приборкати заколот у гетьмана було замало, тим паче, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще й більшовицьке вторгнення. П. Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти, як гаранті державності Української Держави. Але саме цього потенційні союзники і не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада 1918 р. федерації з білою Росією. «У цій федерації, – як було зазначено у грамоті гетьмана, – Україні належить одне з цільних місць» [29, с. 163].

Карколомність військово-політичної ситуації вимагала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилось, що ані П. Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у всьому стислий час. Відтак колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже й «біла» Росія (читай – Добровольча армія та на швидкоруч сколочені загони російських офіцерів у Києві), стануть гарантами існування Гетьманату. Проте задля цього було переглянуто статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада П. Скоропадський підписав Грамоту про федерацію з «білою» Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл.

Вважаю, тут слід зробити невеличкий відступ і зазначити, що, П. Скоропадський таки мав до певного часу сподівання, що Антанта змусить німців надати йому допомогу у боротьбі з заколотниками, а в подальшому, очевидно, все ж забезпечити самоврядний статус гетьманської України щодо Росії. На яких умовах зараз годі розмірковувати, позаяк у істориків відсутні на руках конкретні папери чи угоди з цього приводу. Разом з тим, відомо, що П. Скоропадський все ж не вірив у перемогу німецької зброї у світовій війні і, як колишній бойовий російський офіцер, природно, не бажав цього. Про що й не раз писав у своїх спогадах. Відомо також і те, що він, під маскою налагодження економічних відносин намагався через нейтральні країни

встановити контакти державами Антанти, а також й про відрядження у Ясси спеціальної місії. Втім, існують свідчення, що заслуговують на довіру, про те, що П.Скоропадський вже під час свого гетьманування все ж таки мав не лише налагоджені глибоко утаємничені контакти, але й певні попередні домовленості з представниками країн Антанти, а саме з французами та англійцями. Й надзвичайно переймався їхньої кондефіційністю й, можна навіть сказати, боявся витоку будь-якої інформації чи то чуток з цієї теми.

Так, зокрема, начальник особистого Штабу гетьмана Б.Стеллецький згадував, в контексті операції щодо арешту групи соціалістичних діячів (в тому числі й С.Петлюри) наприкінці липня 1918 р., якої я торкався вище, що у список осіб, належних до затримання, який особисто надиктував П.Скоропадський, офіцер політвідділу німецького Генштабу додав ще кілька прізвищ. Ці особи були цілковито невідомими начальникові Штабу гетьмана, але коли він приніс доповнений папір гетьманові, той власноруч викреслив з доданих німецьким офіцером прізвищ двох осіб, категорично заборонивши їх чіпати. Начальник Штабу, в свою чергу, передав виправлений гетьманом список до Особливого відділу і, як уже зазначалося, арешти було здійснено у ту ж ніч і без зайвого галасу. Проте при цьому Б.Стеллецький, не надавши важливого значення незначному виправленню у списку, забув про існування другого його примірника, який залишався у німців і до якого не було внесено правок гетьмана.

На ранок дня, в ніч на який відбулися арешти відзначених осіб, про що й було відзвітовано начальником Особливого відділу, начальник Штабу доповів гетьманові, що затримання усіх осіб відбулося без інцидентів й що арешти було здійснено навіть раніше за попередньо визначений термін. За годину–другу гетьман телефоном викликав до себе Б.Стеллецького. Той застав П.Скоропадського у стані близькому до істерики. Гетьман, запевняв, що тепер він загинув («погиб»). Коли ж той дещо прийшов до тями, то з'ясувалося, що з учорашнього списку він викреслив такого собі лікаря Х, який був його особистим агентом у зносинах із французами. Гетьман із хвилюванням сказав Б.Стеллецькому «адже Ви маєте зрозуміти, що я не можу обмежуватися одними німцями; що буде зі мною якщо французи їх переможуть? Я повинен підготувати себе в цьому напрямкові шляху» [42, арк.112–114]. Нагадаю, був лише липень 1918 року.

Негайно було викликано начальника Осібного (Особливого) відділу Д.Бусла, якому було наказано терміново виправити становище. Виявилось, що той утаємничений лікар-агент не був заарештований лише через щасливу для себе (й, очевидно, для гетьмана) випадковість, позаяк у ту ніч він перебував у свого приятеля в Межигір'ї. Проте німцями було вилучено з його помешкання усе листування. Відтак, начальник Особливого відділу змушений був навідатися до німців і під виглядом ознайомлення з документами, просто викрав листи, що компрометували П.Скоропадського.

(далі буде)

Список використаних джерел

20. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). – Київ–Відень, 1920. – Ч. III.
21. Державний архів Київської області. – Ф. Р. 2793. – Оп. 2. – Спр. 10.
22. ДАКО. – Ф. Р. 2793. – Оп. 2. – Спр. 25.
23. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине// Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930.
24. Державний вістник. – 1918. – 9 листопада.
25. Державний вістник. – 1918. – 12 листопада.

26. Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об «Украине». 1917–1918. – Берлин, 1921.
27. Могилянський Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л., 1930.
28. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993.
29. Невідомий спогад про Дмитра Дорошенка // Сіверянський літопис. – 2007. – №4.
30. Нова Рада. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня).
31. Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.
32. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1967. – Т. 1.
33. Україна. – 1919. – 15–16 листопада.
34. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – Новий Йорк, 1958.
35. ЦДАВО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 246.
36. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 181.
37. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 294.
38. Там само. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 6.
39. Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 5.
40. Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7.
41. Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1.
42. Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2.
43. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 87.
44. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 88.
- 45 Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 89.

Гай-Нижник П.П. Свержение Гетманата П.Скоропадского: подготовка и воплощение (1918 г.)

Анализируется подготовка разными политическими (украинскими и российскими) силами свержения власти гетмана П.Скоропадского, планы его убийства, предпосылки образования и деятельность Директории, действия спецслужб Гетманата против оппозиции, а также непосредственный ход антигетманского заговора и восстания.

Ключевые слова: Скоропадский, Государная Варта, Особый отдел, Штаб гетмана, Директория, Винниченко, Петлюра, восстание, заговор, большевики.

Hai-Nyzhnyk, P.P. Overthrow Hetmanate Skoropadsky: preparation and implementation of (1918)

Analyzed various political training (Ukrainian and Russian) forces overthrow government of Hetman Skoropadsky, plans his murder, conditions of formation and activities of the Directorate, Intelligence Hetmanat measures against the opposition and direct the course Antihetman insurgency and rebellion.

Key words: Skoropadskyi, Derzhavnaya Warta, Special Section, Headquarters Hetman, Directory, Vynnychenko Petljura, insurrection, conspiracy, the Bolsheviks.

УДК 94 (477),192,:33(043,3)

Дзюбленко І.М.

Ставлення партійно-радянської номенклатури до приватного підприємництва в роки НЕПу

Проаналізовано ставлення керівників і теоретиків радянської держави до приватних форм підприємництва, які виникли і поширились в роки нової економічної політики.

Ключові слова: НЕП, приватна промисловість, приватне підприємство, з'їзд.

Реформування економічних основ суспільного розвитку в Україні 90-х рр. ХХ ст. – першого десятиріччя ХХІ ст. супроводжується радикальною зміною форм власності, становленням модерних систем господарювання, великого і дрібного бізнесу. Функціонування державного, кооперативного, приватного, акціонерного підприємництва засвідчує факт існування різних соціально-економічних укладів, які вирізняються організаційно-структурними принципами створення та діяльності, представляють макро- та мікроекономічні сектори, займаючись виробництвом та соціальним обслуговуванням.

Беручи до уваги трансформаційні процеси і явища в українському суспільстві, формально вони чимось нагадують добу НЕПу, зокрема у контексті епохального поєднання економічного лібералізму та демократичного плюралізму. Історичний досвід «непівського ренесансу» в Україні 1920-х рр. має особливе науково-пізнавальне значення, а не лише винятково прикладне. Актуальність науково-історичного дослідження полягає у з'ясуванні мало-відомих соціальних відносин, а його результатом має стати побудова нових концепцій висвітлення проблеми. Велику увагу цій проблематиці приділили О.О. Сушко, О.М. Бут, М.М. Олійник, Ю.П. Волосник та інші відомі науковці.

Навесні 1921 р., коли настирливі спроби втілити в життя виробничі відносини комуністичного типу призвели до цілковитої господарської руйни, В.І. Ленін «умовив» партію перейти до «мирної» економічної політики, тобто політики, яка визнавала доцільність ринку і товаро-грошових відносин. Політика і була названа новою, однак основоположні принципи більшовицької доктрини суспільно-економічного розвитку залишилися незмінними [1,с.4].

Фактичне відродження та повернення приватної промисловості стало можливим лише з переходом до НЕПу. Легалізація торгівлі і зміцнення грошово-фінансової сфери стимулювали підприємницьку діяльність. Тепер державна партія не заперечувала відновленню економічної активності в країні тими людьми, які були до цього професійно підготовлені. З'явилася так звана «нова буржуазія» – торговці, промисловці, орендарі, брокери, комісіонери тощо, які швидко повинні були вивести країну з економічного хаосу і руйнації [1,с.11].

Головними ідеями В.І. Леніна були шляхи соціалістичного переоблаштування всього народного господарства, поступового перетворення дрібноселянської держави в країну з передовою соціалістичною індустрією [2]. У резолюції «Про заміну розверстки натуральним податком» зазначалося,

що продовольство, сировина могли обмінюватися на продукти фабрично-заводської та кустарної промисловості [3]. Формулюючи для Х з'їзду проект постанови, членів комісії турбувало інше: дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом, зокрема легалізації відносин, які продовжували існувати у формі «мішечництва», що переслідувалось владою. Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу народногосподарської продукції, тому, не вдаючись у деталі, В.І. Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздової постанови про натуральний продовольчий податок лише коротке формулювання про те, що селяни мають право використовувати залишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті» [4].

Політика воєнного комунізму повністю себе вичерпала. Питання про заміну розверстки натуральним податком було політичним питанням. Варто наголосити на тому, що на з'їзді не йшлося про визначення «нова економічна політика», а лише – про «свободу обороту» в місцевому масштабі – «товарний обмін між окремими дрібними господарями», що вело «назад до капіталізму» [5,с.51]. Державі довелося допустити приватну торгівлю і дозволити приватним промисловцям відкрити дрібні підприємства, але боятися цього нічого, вважали головні теоретики, деяка свобода товарообороту мала створити господарську зацікавленість у селянства і сприяти загальному підйому виробництва [6,с.28].

Скасування продрозверстки і запровадження натурального податку дало можливість селянам розпоряджатися всіма лишками на свій розсуд, зокрема обмінювати їх на необхідні для дальшого піднесення його господарства промислові товари. Звичайно, цих товарів тоді було ще дуже мало [7,с.65]. Це означало, що радянська держава, зберігаючи в своїх руках командні важелі, допускала приватну ініціативу, приватне підприємництво як у галузі промисловості (головним чином дрібної і кустарної), так і в галузі торгівлі (залишаючи за собою монополію зовнішньої торгівлі, а також велику торгівлю у сфері внутрішньої) [7,с.68].

Тактико-стратегічна суть НЕПу на Х з'їзді була викладена декларативно. І лише на черговому партійному форумі у березні 1922 р. його суть мала розгорнуту соціально-економічну характеристику. Напередодні ХІ з'їзду В.І. Ленін порушив питання про суттєвий перегляд тактики нового курсу. Йшлося про посилення регуляторної ролі держави, яка мала стримувати соціальний прорив, коли почали масово виникати заклади приватної промисловості й торгівлі. Зміцнення приватного сектору, на думку багатьох представників партійної еліти і самого В.І. Леніна, з часом призвело б до «буржуазного переродження» суспільства [8,с.89]. Для вождя важливим було «використати приватний капіталізм і спрямувати його в русло державного капіталізму» [9]. Весною 1921 р. В.І. Ленін захоплювався ідеєю і практикою застосування «державного капіталізму» та «кооперативного капіталізму» як обмежувачів приватного капіталу, котрі мали забезпечити перехід до соціалізму [10,с.187-222]. Проголошуючи НЕП, він фактично відмовився від воєннокомуністичних методів і принципів управління економікою, а також продемонстрував конструктивне ставлення до приватного підприємництва, створивши умови для його відродження в основних галузях економічного життя суспільства.

Тактику і стратегію НЕПу визначив М.І. Бухарін, який ще у 1921 р. написав для партпрацівників брошуру з розв'язанням завдань та мети нового еконо-

мічного курсу. Його концепція відповідала основним лєнінським принципам нового курсу. Він викрив недоліки політики «воєнного комунізму», яка не стимулювала виробництво, а була спрямована виключно на реквізицію продукції селянських господарств шляхом продрозкладки. Така політика, на його думку, привела до загальноекономічної кризи, спаду виробництва, занепаду сільського господарства і промисловості. Між селянським господарством і промисловістю постала гостра криза, яка сприяла загостренню конфлікту між селянами і робітниками. Саме ця обставина найбільше непокоїла, оскільки союз робітничого класу і селян вони вважали головним в політичній доктрині соціалістичного державотворення. Відторгнення сільського господарства від промисловості, поглиблення натурального способу виробництва взагалі загрожувало здійсненню планів більшовиків, які намагалися перетворити сільське господарство в економічну базу індивідуалізації [11, с. 146]. Аналізуючи переваги НЕПу, він наголошував на необхідності налагодження зв'язку між сільським господарством та промисловістю.

Вказуючи на загострення політичної та економічної ситуації 1921 р., М.І. Бухарін зазначав, що основна небезпека – руїна, яка загрожує «будівництву комунізму», тому першочерговим завданням було створення «нашої великої соціалізованої промисловості» [11, с. 146]. Забезпечити умови для досягнення цієї мети можна було лише шляхом додаткового збільшення кількості продукції всіма засобами, «хоча б ціною тимчасового посилення дрібнобуржуазних і велико буржуазних господарських форм» [12, с. 16]. Виходячи з основного завдання – збільшення кількості продукції – пролетаріат йшов на поширення непростарських форм господарювання для того, щоб зберегти, підкріпити, розвинути форми пролетарського господарства і соціалізовану велику машинну індустрію [13, с. 8].

Протягом першого року НЕПу ще продовжувала діяти система продрозкладки, обравши форму адміністративного забезпечення продподаткової компанії. М.І. Бухарін не приховував того факту, що держава шляхом оподаткування вилучала у товаровиробників половину продукції, а тому серед «кустарної промисловості на селі НЕП ще не прижився» [14, с. 9-14]. Продподаток виявився надто обтяжливим для селян. Ось дані, які ми знаходимо в документальних матеріалах українських емігрантів націоналістичних установ 1921 р., про господарську політику більшовиків на Україні: «Не зважаючи на частковий дозвіл приватної торгівлі, селяни нічого не везуть до міста, і місто, як і раніше переживає гостру продовольчу кризу. Аби полегшити цю кризу більшовики всі свої головні зусилля направляють нині на те, щоб викачати як можна більше продуктів із села. З цією метою збільшено продовольчі загани і все ними або реквізується або береться на обрахунок. Більшість селян утримуються від сівки. «Всерівно відберуть», – кажуть вони. Крім того, відчувається велика недостача в конях та сільськогосподарських знаряддях» [15, арк. 163в].

Отже, як і В.І. Ленін, М.І. Бухарін основною перспективою нового курсу вважав відбудову соціалізованої промисловості, що означало «поступову економічну ліквідацію великого приватного господарства» та «економічне підпорядкування дрібного виробника державній промисловості». Він також наголошував, що НЕП є явищем тимчасовим, тобто тактичним засобом досягнення конкретної мети. «Завершення стратегічної операції» настане тоді, коли держава матиме «велику соціалізовану промисловість» [13, с. 9]. М.І. Бухаріну довелося не раз дискутувати з опонентами, захищаючи і водночас розтлу-

мачуючи тактику і стратегію НЕПу. Він переконував, що тепер настав час зміцнення політичної влади шляхом економічної перебудови, що три форми господарської політики – воєнний комунізм, система вільної торгівлі в місцевому обороті і НЕП – сприяли саме цьому. Але деякі лідери більшовицької партії не розуміли переваг НЕПу. Не зважаючи на річний досвід проведення нової економічної політики, в партії не було чіткого уявлення про її характер.

У 1928 р., коли почали активно згортати НЕП, М.І. Бухарін висловлює власне бачення перспектив існування ринкової економіки: «Через ринок ми рухаємося до перемоги соціалістичного виробництва і, таким чином, до подолання ринку – такий «закон» нашого розвитку» [16]. Він не погоджувався з думкою Є.О. Преображенського щодо методів соціалістичного нагромадження [17, с. 10-12]. Останній вважав, що дія закону соціалістичного нагромадження, де концентруються тенденції руху до соціалізму, означає посилення колективного типу організації людської праці. Посилення дії закону цінності сприяє тенденції до приватно-капіталістичної її організації [18, с. 205]. Таким чином, він був переконаний, що боротьба закону соціалістичного нагромадження з законом цінності означає боротьбу за перевагу різних типів організації людської праці – колективної чи приватно-капіталістичної [18, с. 207]. Економіст Є.О. Преображенський виділяв споживчу і виробничу кооперацію. Досвід засвідчив, що споживча кооперація може грати і грає важливу роль у справі встановлення безпосереднього зв'язку між дрібним виробництвом і державною промисловістю [18, с. 206]. Але він вважав господарства дрібних товаровиробників «колонією пролетарської промисловості», допускаючи можливість відносної «економічної рівноваги», за якої соціалістична система і приватне товарне виробництво будуть співіснувати, проте з часом одна система буде поглинати іншу [17, с. 10-12].

Ставлення Л.Д. Троцького до НЕПу було ситуативним, тобто залежним від політичних обставин. Він вважав НЕП використанням робітничою державою методів, прийомів і засобів капіталістичного суспільства чи підходів для будівництва соціалістичного господарства. Така загальна формула нової економічної політики. «НЕП, – наголошував він, – є визнана урядом в законодавчому порядку арена боротьби між приватним капіталом і нами» [19, с. 5]. Ринок він називав «сатаною», наголошуючи, що головне завдання НЕПу – підштовхнути вгору продуктивні сили країни, ці сили направляти по можливості в русло робітничої держави, на соціалістичний шлях. Тому ринок – це не остання стадія розвитку продуктивних сил, «справжня наша робота починається там, де ці виробничі сили ми направляємо шляхом соціалістичного будівництва» [19, с. 6]. Аналізуючи розвиток продуктивних сил в 1923 р., він наголошував на тому, що нова економічна політика своє завдання почала вирішувати серйозно.

Ставлення Л.Д. Троцького до торгового капіталу, дрібної промисловості та кустаря базувалося на ідеологічних принципах класової боротьби. «Ми самі дали їм волю, – писав він, – але якщо не зможемо оволодіти цим процесом, то з них може вирости небезпечний ворог. Необхідно встановити тенденції розвитку великої і дрібної промисловості, якщо наші збитки зменшаться, а промисловість виросте – тоді справа вигорить» [19, с. 13]. Якщо б не було кустарів і обміну між ними, то довелося б говорити не про соціалізм і навіть не про звичайний капіталізм, а про розпад і перетворення держави на колонію, «країна би завмерла». Те, що кустар почав працювати на ринок, було позитивним зрушенням. Кустарні майстерні він називав дуже примітивними, але

живими клітинами господарського організму [19,с.49]. Хоча Л.Д. Троцький був проти кустаря, але вважав його тоді необхідним явищем. Він боявся потрапляння кустаря під вплив приватного торгового капіталу, що призвело б до ґрунтового справжнього російського капіталізму. В перспективі він наголошував на тому, що необхідно буде поступово «вплести кустаря в державну господарську систему» [19,с.50]. Таким чином, в першій половині 1920-х рр. активно велись бесіди і дискусії щодо ролі приватного капіталу в радянському суспільстві, а також розроблялось законодавство, як щодо встановлення пільг кустарям і ремісникам, так і щодо створення стимулів для кустарно-промислової кооперації. Розроблялись проекти про передачу колективам промислових і підсобних підприємств з метою їх господарського укріплення [20,арк.110зв]. Вже у перший період після оголошення в декреті Раднаркому від 17 травня 1921 р. були дані керуючі вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної промисловості і кустарів сільськогосподарської кооперації. Раднарком підкреслював важливість забезпечення для селян, кустарів і дрібних виробників повної свободи розпорядження товарами, які вони виробляють. Винятком стали лише товари, вироблені з сировини і матеріалів, які надавалися селянам і кустарям державними органами на особливих договірних умовах [21,с.68].

Отже, НЕП, стратегічні плани якої багато хто з більшовиків спочатку не збагнув, була своєрідним компромісом з дрібнотоварним виробником. Вона сприяла соціально-економічній стабілізації суспільства, створювала умови для перегруповування сил, а головне – забезпечувала економічні підвалини для чергового економічного експерименту. В.І. Ленін, проголосивши НЕП, не поступився планом, а навпаки вказав на шляхи зміцнення економічних підвалин політичної влади. З метою підняття промисловості країни НЕП став на шлях державного капіталізму, який проявився в дрібній, кустарній промисловості, а також у формах оренди, концесій і змішаних товариств. Дрібна і кустарна промисловість, особливо промислова кооперація, не лише допускалася до існування, а й мала особливу прихильність з боку радянської держави. Необхідно однак констатувати, що втілення в життя намічених директив у сфері безпосередньої господарської діяльності радянських органів, проведення відповідних декретів реалізовувалося повільними темпами. Ця складна ситуація загострилася у зв'язку з продовольчою кризою, яка спричинила різке погіршення в цілому ряду галузей господарства, навіть порівняно з 1920 р. Партійні, радянські органи і спілки повинні були застосовувати найрішучі заходи для виходу із цієї ситуації. Необхідно також зазначити, що підтримка кустаря визначалась також більш успішною боротьбою з безробітництвом і збільшенням оплати праці залежно від збільшення виробництва. Все це вказувало на те, що кустарна промисловість мала бути в більшій мірі втягнута в загальне промислове будівництво країни і тісно зв'язана з державною промисловістю. Однак серед керівників більшовицької партії не було єдиної думки щодо шляхів виходу з кризи: одні виступали за посилення адміністративних, репресивних заходів, інші – за повернення до демократичних засад. Приватна промисловість могла існувати лише до того часу, поки радянська влада знаходила її існування сумісним з великою і середньою промисловістю. Держава чітко окреслила межі, в яких приватний капітал міг бути допущений до промисловості. Роль приватної промисловості в загальній системі державного капіталізму – побічна, службова: її призначення полягало у збільшенні виробництва всередині країни.

Таким чином, нова економічна політика була розгорнутою системою співіснування державного господарства і приватного при диктатурі пролетаріату, спрямована на те, щоб в боротьбі обох первнів сприяти перемозі державної промисловості, яка була основою соціалістичної господарської системи.

Список використаних джерел

1. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) / Інститут історії України НАН України; Державний фонд фундаментальних досліджень / [ред. С.В. Кульчицький]. – К., 2000. – 223 с.
2. Корольков О.П. Современная советская историография экономических проблем нэпа: автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.09 / Олег Петрович Корольков. – М., 1990. – 25 с.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К.: «Політвидав України», 1976. – 810 с.
4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: «Основи», 1996. – 396 с.
5. Ленін В.І. Доповідь про зміну розверстки натуральним податком: Х з'їзд РКП(б), 8-16 березня 1921 р / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 43. – К.: «Політвидав України», 1974. – С. 51.
6. Злобина В.М. Советская страна после ликвидации интервенции и гражданской войны. X съезд партии / Вера Максимовна Злобина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1955. – 42 с.
7. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства / Борис Моїсевич Бабій. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1961. – 384 с.
8. Ленін В.І. XI з'їзд РКП(б), 27 березня – 2 квітня: Промова при відкритті з'їзду 27 березня / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т.45. – С. 89.
9. Ленін В.І. План проекту наказів від РПО / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т.43 – С. 370.
10. Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової економічної політики і її умови) / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 43. – С. 187-222.
11. Марочко В.І. Українська селянська кооперація історико-теоретичний аспект (1861 – 1929) / Василь Іванович Марочко / НАН України; Інститут історії України. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
12. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатається как руководство партработникам) / Николай Иванович Бухарин. – Томск: Изд-во Томского Губотделения Госиздата, 1921. – 16 с.
13. Новый курс экономической политики. – Х.: Центральный комитет Коммунистической партии Украины, 1921. – 160 с.
14. Бухарин Н.И. О новой экономической политике и наших задачах / Николай Иванович Бухарин // Большевик. – 1925. – №9-10. – С. 9-14.
15. Обійзник Української пресової агенції (Українпрес) м. Тирново за 1921 р., 1921 р. – Оп. 1. – Од.зб. 1029. – 327 арк.
16. Бухарин Н.И. В защиту пролетарской диктатуры: Сборник / Николай Иванович Бухарин. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 260 с.
17. Бухарин Н.И. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок (к вопросу об экономическом обосновании троцкизма) / Николай Иванович Бухарин // Большевик. – 1924. – №15-16. – С. 10-12.
18. Преображенский Е.А. Новая экономика: Опыт теоретического анализа советского хозяйства / Евгений Алексеевич Преображенский. – Т.1. – М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1926. – 275 с.

19. Троцкий Л.Д. Основные вопросы промышленности / Лев Давидович Троцкий. – М., 1923. – 67 с.

20. Документы о развитии местной промышленности и рассмотрении производственных программ губсовнархозов Украины (протокол, бюллетень, переписка). Производственная программа предприятий Харьковского, Подольского, Киевского и Полтавского губернских объединений текстильной промышленности на 1921–1922 гг., октябрь 1921 – октябрь 1923 гг. – Оп. 4. – Од.зб. 696. – 34 арк.

21. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства / Борис Моїсевич Бабій. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1961. – 384 с.

Дзюбленко И.М. Отношение партийно-советской номенклатуры к частному предпринимательству в годы НЭПа

Анализируется отношение руководителей и теоретиков советского государства к частным форм предпринимательства, которые возникли и распространились в годы новой экономической политики.

Ключевые слова: НЭП, частная промышленность, частное предприятие, съезд.

Dzyublenko, I.M. The ratio of the party-Soviet nomenclatura to private enterprise in the years of the NEP

The article examines the attitudes of leaders and theoreticians of the Soviet state to private businesses that have emerged and spread during the New Economic Policy.

Key words: NEP, private industry, private enterprise, the congress.

УДК 930.1(470+571)[(477.54)1906-1917

Зінченко О.В.

Представники Харківщини в Державній Раді Російської імперії 1906–1917 рр.

Подается загалыйный громадсько-політичний портрет представників Харківської губернії у Державній раді – верхній палаті російського парламенту 1906-1917 рр.

Ключові слова: Російська імперія, Державна дума, Державна рада.

Сьогодні в Україні, як і на усьому пострадянському просторі, залишається досить актуальною проблема досягнення стабільного і ефективного функціонування представницьких установ усіх рівнів, і в першу чергу Верховної ради. Таке становище вимагає висвітлення досвіду функціонування народного представництва з його позитивними і негативними особливостями. Сюди відноситься і висвітлення колективного громадсько-політичного портрету представників Харківської губернії у Державній раді Російської імперії 1906-1917 рр.

Порушена проблема не виявилась предметом спеціального дослідження ані в радянській, ані в сучасній історіографії. Деякі представники Харківської губернії у Державній раді лише побіжно згадувались як члени верхньої палати авторами присвячених іншим питанням публікацій [5;6;8;16;17;18;22;23;25;30;31]. Мета статті полягає у встановленні особливостей колективного громадсько-політичного портрету представників Харківської губернії у Державній раді Російської імперії 1906-1917 рр. на підставі аналізу різних джерел.

Запроваджена 24 квітня 1906 р. законодавча Державна рада складалася з двох рівних частин: 102 призначуваних і 102 обраних членів. Призначувані представники України складали 12 осіб (11,7%) і походили з п'яти губерній, в той час як обрані – 44 особи (43,1%) і походили з дев'яти губерній. Найбільш чисельним виявлялось представництво тих губерній, які були університетськими центрами, зокрема, Київської – 7, Херсонської – 8 і Харківської – 10, в цілому 25 осіб. Інші ж губернії представляли наступну кількість осіб: Волинська – 3, Катеринославська – 5, Подільська – 3, Полтавська – 4, Таврійська – 2, Чернігівська – 2, в цілому 19 осіб. Отже, три «університетські» губернії переважали сукупну кількість представників інших шести губерній. Найчисельнішим було представництво Харківської губернії – 10 осіб: Авдаков Микола Степанович (1847-1915), Багалій Дмитро Іванович (1857-1932), Бразоль Сергій Євгенович (1851-1916), Буткевич Тимофій Іванович (1854-1925), Вернадський Володимир Іванович (1863-1945), Голіцин Олександр Дмитрович (1874-1926), Дітмар Микола Федорович (1865-1919), Ковалевський Максим Максимович (1851-1916), Кучеров Яків Володимирович (1834-1909), Лесевіцький Леонід Дмитрович (1865 – після 1915).

Обрання другої половини державних радників відбувалось у п'ятьох куріях: від російського православного духовенства, губернських земських

зборів та представників поміщицького землеволодіння неземських губерній, дворянських громад, промисловців і торговців, академії наук та університетів [1, с. 299-306; 9, с. 146-147, 167-169]. Серед десяти представників Харківщини у Державній раді упродовж 1906-1917 рр. були обранці усіх п'яти курій: від духовенства – 1 (Буткевич Т.І.), від губернських земських зборів – 3 (Голіцин О.Д., Кучеров Я.В., Лесевицький Л.Д.), від дворянських громад – 1 (Бразоль С.Є.), від промисловців – 2 (Авдаков М.С., Дітмар М.Ф.), від науки – 3 (Багалій Д.І., Вернадський В.І., Ковалевський М.М.). Усі вони мали вищу освіту, у тому числі військових – 1 (Кучеров Я.В.), гірничих інженерів – 2 (Авдаков М.С., Дітмар М.Ф.), істориків – 1 (Багалій Д.І.), священників – 1 (Буткевич Т.І.), фізиків-математиків – 1 (Вернадський В.І.), фахівців сільського господарства – 1 (Лесевицький Л.Д.), юристів – 3 (Бразоль С.Є., Голіцин О.Д., Ковалевський М.М.). Багалій Д.І., Буткевич Т.І., Вернадський В.І. та Ковалевський мали вчені ступені докторів наук і звання професорів, а Багалій Д.І., Вернадський В.І. та Ковалевський М.М. – академіків.

За національною приналежністю було: вірменів – 1 (Авдаков М.С.), німців – 1 (Дітмар М.Ф.), росіян – 7 (Бразоль С.Є., Буткевич Т.І., Вернадський В.І., Голіцин О.Д., Ковалевський М.М., Кучеров Я.В., Лесевицький Л.Д.), українців – 1 (Багалій Д.І.). Серед представників Харківщини у верхній палаті нараховувалось: дворян – 5 (Бразоль С.Є., Вернадський В.І., Ковалевський М.М., Кучеров Я.В., Лесевицький Л.Д.), князів – 1 (Голіцин О.Д.), баронів – 1 (Дітмар М.Ф.), міщанів – 3 (Авдаков М.С., Багалій Д.І., Буткевич Т.І.). Політична орієнтація виглядала наступним чином: лівих (лібералів) – 3 (Багалій Д.І., Вернадський В.І., Ковалевський М.М.), центристів – 3 (Авдаков М.С., Голіцин О.Д., Дітмар М.Ф.), правих центристів – 2 (Бразоль С.Є., Кучеров Я.В.). Всі державні радники дотримувались православного віросповідання.

Майнове становище державних радників від Харківщини також характеризувалось помітною різноманітністю. Так, чотири державні радники землеволодіння не мали: Авдаков М.С., Багалій Д.І., Буткевич Т.І., Дітмар М.Ф. Бразоль С.Є. був власником 2 154 десятин землі, Вернадський В.І. – 516 десятин, Голіцин О.Д. – 2 400 десятин, Ковалевський М.М. – 212 десятин, Кучеров Я.В. – 2248 десятин, Лесевицький Л.Д. – 350 десятин. Авдаков М.С. мав будинок у Харкові і щорічний прибуток у 400 тисяч рублів від участі у гірничій промисловості, Голіцин О.Д., окрім землі, володів гуральнею, паровим млином, молочною фермою у 100 корів, племінними свиначеством та птахівництвом, Дітмар М.Ф. – вугільною копальнею, Кучеров Я.В. – гуральнею.

Харківщина, як «університетська» губернія, справляла значний вплив на формування громадської думки не тільки в межах Слобожанщини чи всієї України, але й за її межами. Про вплив університетської освіти на формування світогляду студентів і викладачів досить виразно сказав випускник Новоросійського (Одеського) університету і призначуваний державний радник С.Ю.Вітте. Він писав у своїх спогадах, що саме навчання у Новоросійському університеті сформували його як особистість [7, т.3, с.484]. Слід зазначити, що дійсно Одеський університет, Харківський та Київський університети справляли великий вплив на формування громадської думки в Україні і навіть в імперії [28, с.304]. Д.Ф.Багалій писав, що навчання у Київському університеті справило великий вплив на формування його світогляду [2, с.74-79-84]. Саме тут він познайомився з історією України-Руси та з українством. За короткотермінового навчання у Харківському університеті Дмитро Іванович поширив знання з тих дисциплін, що виходили за межі історії [2, с.85-87]. Працювати ж до Харкова Д.І.Багалій прийшов з наміром досліджувати там

історію Слобідського краю, вбачаючи у цьому обов'язок українського громадянина [2, с.91-96].

Багалій Д.І. зазначав, що у Харкові він прилучився до процесу українського відродження, яке давно виявилось традицією Харківського університету [3, с.218-219]. Харківський і Київський університети відігравали особливу роль у підготовці кадрів для українського національного руху. В середині XIX ст. в них сформувались напівлегальні українські громади у складі професорів і студентів [4, с.10]. Студенти-українці Харківського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяли політизації українського руху, який до того часу розвивався переважно у культурницькому напрямку. Університетські ж викладачі, продовжуючи вирішувати просвітницькі завдання національного руху, створювали кафедри і наукові осередки в університетах [4, с.10]. Усе це підносило національну свідомість і підсилювало інтерес до регіональної історії. Харківський університет виявився і осередком впливу на формування громадської думки напередодні першої російської революції.

Університети справляли вплив не тільки на чисельність представників трьох губерній у верхній палаті, але й на їх професійний рівень. Так, на першій сесії Державної ради Д.І.Багалій відіграв вирішальну роль у формуванні лівої (ліберальної) групи палати, у підготовці наказу і в особистій пропозиції проекту «адресу» Миколі II з вимогою створення ліберального думського кабінету міністрів [11, с.28]. У червні 1906 р. таке питання обговорювалось в урядових колах і Миколі II вручили список особового складу уряду [20, т.2, с.379-380]. Пропозиція не знайшла реалізації, однак події виявились прецедентом для створення у 1915 р. в Державній думі та верхній палаті «прогресивного блоку», основною програмною вимогою якого було формування «уряду довіри». Вирішальну роль Д.І.Багалій відіграв і у вирішенні у червні 1912 р. Холмського питання [21, л.49; 14, ст.5117-5118].

Д.І.Багалій знаходив постійну підтримку В.І.Вернадського. Останній у 1906 р. був членом особливої комісії по законопроекті «Про скасування смертної кари». Він, як і інші члени академічної групи, зазначав, що питання достатньо опрацьовано у юридичній літературі і підтверджено практикою, що смертна кара не знищує причин злочинних поступок, а їх зменшення чи збільшення обумовлюються важливішими законами соціального життя тієї чи іншої держави [11, с.11, 14, 15, 19, 20]. 4 травня 1906 р. В.І.Вернадський у своєму виступі пропонував відстоювати ідею повної амністії усіх засуджених царськими властями. Однак ця ідея викликала запеклий протест правої більшості Державної ради і не знайшла підтримки [11, зас.3, с.232]. Державний радник констатував, що коли залишатимуться у заслання і в'язницях пов'язані з рухом минулих місяців особи, то роздратування суспільства продовжуватиметься, а гнів – зростатиме. Адже завдяки суворим репресіям, невдалим і помилково застосованим заходам упало усвідомлення законності, виник самосуд, який досягнув диких масштабів. За таких умов амністія стримає громадське збудження і надасть час для здійснення органічних реформ. «При цьому повна амністія викличе найглибше враження, – наголошував В.І.Вернадський, – і чим сильнішим виявиться це враження, тим глибше і ширше виявиться заспокоєння» [11, зас.3, с.22]. 28 лютого 1917 р. В.І.Вернадський підписав телеграму обираним державним радникам телеграму імператору Миколі II [27].

Не менш величною була і постать державного радника М.М.Ковалевського – випускника юридичного факультету Харківського університету, що продовжив навчання у Берліні, Лондоні та Парижі. Кандидатську і докторську дисертації він захищав з проблем поліцейської адміністрації, поліцейського суду та гро-

мадського ладу Англії. Читаючи в Московському університеті лекції, вчений пропагував основні принципи необхідних для Росії реформ, обґрунтовував пріоритет загальнолюдських цінностей і свободи особи [15, с.119]. Метою своєї наукової і викладацької діяльності М.М.Ковалевський вважав доведення ліберального характеру західно-європейських порядків у порівнянні з російським самодержавством, підготовку росіян до конституції. Саме за це він був звільнений з університету і виїхав за кордон, де став почесним членом академій багатьох країн [20, т.2, с.231]. У 1897 р. вчений опублікував чотиритомну працю «Походження сучасної демократії», а у 1906 р. – трьохтомну монографію «Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму». 11 вересня 1905 р. вчений виступив у Харківському юридичному товаристві з доповіддю «Дійсна природа Державної думи» [10, с.257].

Повернувшись до Росії у серпні 1905 р., М.М.Ковалевський вважав своїм обов'язком сприяти мирному оновленню російського життя шляхом вказівки на точки розумного прикладання досвіду Західної Європи до російської дійсності. 26 березня 1906 р. М.М.Ковалевський був обраний до першої Державної думи Харківськими губернськими зборами. Саме тут вчений дійшов висновку, що думська трибуна є кафедрою, кращою за яку не існує у світі [26, с.229]. Він виступив з думської трибуни упродовж першої сесії 62 рази з більшості обговорюваних питань, у тому числі з історії парламентаризму і його сучасної практики, про відповідальний уряд, про смертну кару, про амністію, з аграрного питання, про свободу зібрань, становище друку, з приводу Білостокського погрому і таке інше. М.М.Ковалевський редагував для кадетської партії текст конституції [20, т.1, с.280, 309]. П.М.Мілюков зазначав, що конституційно-демократичну партію назвали «професорською партією» через участь у її практичному створенні таких «ідейних вождів російської інтелігенції» як М.М.Ковалевський, які «багато попрацювали над підготовкою її ідеології» [20, т.1, с.354]. Слід додати, що у цьому процесі активну участь брав і В.І.Вернадський, що був членом ЦК партії.

У Державній раді М.М.Ковалевський входив до лівої групи і був одним з її лідерів. У верхній палаті він обирався членом багатьох десятків комісій, особливо узгоджувальних, захищав права національних меншин вивчати рідну мову і користуватись нею. У своїх чисельних виступах у Державній раді М.М.Ковалевський роз'яснював права законодавчих установ і умови їх роботи. Він доводив, що шляхом згоди верхньої і нижньої палат парламенту, розподіливши з окремих питань між ними почин, можна було б значно прискорити процес законотворчості. Вчений виявився і рішучим супротивником поспішного і занадто широкого застосування статті 87 Основних державних законів про надзвичайні обставини.

Гірничі інженери М.С.Авдаков і М.Ф.Дітмар захищали у верхній палаті народного представництва інтереси не тільки Харківської губернії, але й усієї південноросійської промисловості, одночасно розширюючи права робітників. Обраний 16 березня 1906 р. М.С.Авдаков членом Державної ради від промисловості по Харківській кам'яновугільній та залізоторговельній біржі [29, с.31]. В особі М.С.Авдакова південноросійська буржуазія знайшла одного з найавторитетніших виразників її інтересів у Державній раді [24, с.542]. У ній Микола Степанович брав участь у вирішенні залізничних, податкових, бюджетних, фінансових питань. При цьому він не демонстрував своїх політичних переконань, а перш за все переслідував економічні інтереси, будучи прихильником тактики «політичного впливу на діловому ґрунті» [25, с.115-116]. Її сутність полягала у максимальному об'єднанні верхів торговельно-промислових верств

населення з метою створення могутнього політичного формування, яке було б здатним справляти вплив на законодавчий процес, державне управління та урядову політику [30, с.108]. Будучи авторитетним промисловцем і менеджером, володіючи широкими зв'язками у колах столичної бюрократії, М.С.Авдаков сприяв піднесенню ролі приватного капіталу та іноземних інвестицій у регіоні.

25 жовтня 1912 р. М.Ф.Дітмар був обраний членом Державної ради від промисловості, де входив до групи центру. У серпні 1915 р. він увійшов до Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів щодо забезпечення паливом шляхів сполучення, державних і громадських установ і підприємств, які працюють на державну оборону. Микола Федорович виявився прихильником прогресивного прибуткового податку, увійшов у бюро Центрального воєнно-промислового комітету. У липні 1915 р. він брав участь в роботі Особливої наради для об'єднання заходів щодо забезпечення діючої армії предметами бойового і матеріального постачання і в роботі Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів з оборони держави.

Т.І.Буткевич не міг з байдужістю ставитися до усього того, що стосується російських навчальних закладів, їхніх недоліків, найбільшим з яких вважав проникнення революційних настроїв у вищі і середні навчальні заклади. «Нам ніколи не можна пробачити цієї ганьби, – наголошував державний радник з трибуни. – Вона – наша провина перед потомством, свідоцтво нашого зневажливого відношення до виховання наших власних дітей» [12, ст.73]. Т.І.Буткевич заздрило Франції, де наприкінці XVIII ст. школи не брали жодної участі у революції і саме тому після неї країна мала живі сили, які виявились здатними підтримати її наступну діяльність і благоустрій. Він закликав до деполітизації системи освіти на усіх рівнях.

Т.І.Буткевич стверджував, що поновлена у 1905 р. університетська «автономія вбила науку» і це складає лише половину горя. «Але біда полягає у тому, – продовжував він свою думку, – що разом з запровадженням автономії здійснюється і моральне падіння молоді, оскільки у неї відібрали моральну свободу... В університеті панує повний деспотизм. Обираються центральні студентські органи, ради старост. Варто кільком молодим особам ухвалити постанови і ці постанови виявляються обов'язковими для 9 тисяч студентів. Мене охоплює жах від такого явища. Адже це деспотизм східний, азійський, це той деспотизм, за якого розвиток моральної самосвідомості неможливий і немислимий. У боротьбі з таким деспотизмом неминучі брехня, лицемірство і обман» [12, ст.78]. Державний радник прагнув піднести життєвий рівень нижніх прошарків духовенства, заявляючи, що державний кошторис не забезпечує його матеріальних потреб. Передбачених ним 94 рублів на рік не вистачало для утримання священників, обтяжених багатодітними сім'ями. Т.І.Буткевич вимагав збільшення коштів на утримання міського і сільського духовенства [13, ст.1648].

Менше яскравими виявились постаті Бразоля С.Є., Голіцина О.Д., Кучерова Я.В. і Лесевицького Л.Д., які, в міру своїх можливостей і у відповідності до політичної орієнтації, намагались виконувати депутатські обов'язки.

Викладений матеріал дозволяє дійти наступних висновків. Харківщина, як одна з трьох українських «університетських» губерній, надсилала до Державної ради найбільшу кількість своїх представників. Вийшовши в основному з викладацько-студентського середовища, у якому болісно сприймалися пекучі проблеми народного життя і функціонування держави, як ідейні особистості і носії загальнолюдських цінностей, вони робили внесок у формування громадської думки з висоти парламентської трибуни. Ці представники характе-

ризувались надзвичайно високим професійним рівнем у порівнянні з іншими членами палати, поєднанням наукової, громадської і політичної діяльності, користувались авторитетом і справляли відчутний вплив на вирішення у законодавчих установах важливих проблем державного життя. Слід також додати про бажаність характеристики лише побіжно згаданих Бразоля С.Є, Голіцина О.Д., Кучерова Я.В., Лесевицького Л.Д., а також присвятити окремі персональні дослідження ролі усіх харківських представників у Державній раді.

Список використаних джерел

1. Авдаков Н.С. Краткий статистический обзор донецкой каменноугольной промышленности / Н.С.Авдаков. – Харьков: И.Варшавчика, 1896. – 32 с.
2. Багалій Д.І. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалій Д.І. Вибрані праці : [У 6 т.] / – Т. 1. – Х.: ХГІ, «НУА» «Золоті сторінки», 1999. – С. 57-214.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І.Багалій. – Харків: Дельта, 1990. – 256 с.
4. Багалій Д.І. Опыт истории Харьковского университета // Багалій Д.І. Вибрані праці : [У 6 т.] / – Т. 3. – Ч. 1 (1802-1815 гг.). – Харків: Вид-во НУА, 2004. – 1152 с.
5. Бігун Г.С. Історія підприємництва в Україні: 1861-1917 / Г.С.Бігун. – Донецьк : Дондуэт, 2007. – 187 с.
6. Білоконь О.І. Громадсько-політична позиція Д.І.Багалія / О.І.Білоконь // Багалійські читання в НУА. – Х.: 1999. – С. 78-80.
7. Витте С.Ю. Воспоминания. Царствование Николая II : [В 3 т.] / С.Ю.Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. – 555 с. – Т. 2. – 639 с. – Т. 3. – 723 с.
8. Гірич І. В.І.Вернадський і політичне українство / І.Гірич // Український культурологічний альманах. – Вип. 57-58. – К., 2004. – С. 743-771.
9. Государственная дума в России: сборник документов и материалов. – М.: Госюриздат, 1957. – 645 с.
10. Государственная дума Российской империи 1906-1917 гг. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – 735 с.
11. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. – Спб.: Гос. тип., 1906.
12. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. – Спб.: Гос. тип., 1908.
13. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907-1908 гг. – Сессия третья. – Спб.: Гос. тип., 1908.
14. Государственный Совет. Стенографические отчеты. – 1911-1912 гг. Сессия седьмая. – Спб.: Гос. тип., 1912.
15. Государственный Совет Российской империи. 1906-1917 гг. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – 344 с.
16. Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.О.Гринчак. – Дніпропетровськ, 2008. – 248 с.
17. Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В.В.Кравченко. – Х.: Основа, 1990. – 176 с.
18. Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія України в початковий період революції 1905-1907 / В.В.Крутіков. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 74-82.
19. Лазаревский Н. Реформа Государственного Совета / Н.Лазаревский // Право. – 1906. – № 10. – С. 856-865.
20. Милуков П.Н. Воспоминания : [В 2 т.] / П.Н.Милуков. – М.: Современник, 1990. – Т. 1. – 446 с. – Т. 2. – 448 с.

21. О выделении восточных уездов Люблинской и Седлецкой губерний из Привислинского края и образование из них Холмской губернии // РДІА, ф. 1276, оп. 2, спр. 35, 977 л.
22. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. – М.: Терра, 1992. – 641 с.
23. Остапенко Є.О. М.Ф. фон Дітмар – підприємець та громадський діяч / Є.О.Остапенко // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. унів-ту ім. Г.С.Сковороди. – 2009. – Вип. 35. – С. 68-73.
24. Промышленность и торговля. – 1913. – № 12.
25. Постернак О.О. Буржуазія південних губерній Російської імперії під час революції 1905-1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О.О.Постернак. – Одеса, 2010. – 268 с.
26. Смирнов А.Ф. Государственная Дума Российской империи 1906-1917 гг. / А.Ф.Смирнов. – М.: Книга и бизнес, 1998. – 624 с.
27. Страницы автобиографии В.И.Вернадского. – М.: Наука, 1981. – 350 с.
28. Телеграмма выборных членов Государственного Совета 28 февраля 1917 г. // Красный архив. – 1927. – Т. 21. – С. 18.
29. Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: С.П.Яковлева, 1906. – (разд. паг.).
30. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е.Шепелев. – Л.: Наука, 1987. – 272 с.
31. Щербініна О.В. Регіональна представницька організація – 3'їзд гірничопромисловців Півдня Росії / О.В.Щербініна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. VI. – С. 85-91.

Зинченко Е.В. Представители Харьковщины в Государственном Совете Российской империи 1906–1917 гг.

Дается общий общественно-политический портрет представителей Харьковской губернии в Государственном совете – верхней палате российского парламента 1906-1917 гг.

Ключевые слова: Российская империя, Государственная дума, Государственный совет.

Zinchenko, O.V. The representatives of the Kharkov province in the State Council of the Russian empire 1906–1917

The general public-political portrait of the representatives of the Kharkov province is given in the State council – an upper chamber of the russian parliament 1906-1917.

Key words: Russian empire, the State Duma, the State council.

Громадсько-політичне життя польської інтелігенції у першій половині 1920 років

Висвітлюється суспільно-політична діяльність польської інтелігенції у 1920-1925 роках, її участь державотворчих та політичних процесах.

Ключові слова: Польща, інтелігенція, громадські організації, політичні партії, парламентаризм.

11 листопада 1918 року на політичній мапі пост-воєнної Європи постає нова держава — Польща. Для нової держави це означало створення або відновлення всіх інституцій необхідних для державотворчих процесів — парламенту, війська, а також національної еліти, якою була передусім творча та політична інтелігенція.

Саме інтелігенція є одним з головних опорних центрів будь-якої влади, якщо звісно, мова йде не про військову чи тоталітарну диктатуру. Відтак, метою даного дослідження було висвітлити деякі етапи суспільно-політичного життя польської інтелігенції у перші роки існування Другої Речі Посполитої (1918-25 рр.), простежити її роль в державотворчих процесах, зокрема діяльності у законодавчому органі Польської республіки — сеймі, а також її діяльності в багатьох політичних партіях та рухах тогочасного періоду.

В ході дослідження важливо також зробити акцент на громадських об'єднаннях польської інтелігенції, в тому числі її професійних та творчих спілок тощо.

Також важливою для дослідження є громадсько-політична діяльність католицького кліру, як окремої групи польської інтелігенції. Саме католицька церква стала одним з важелів, що пришвидшили національно-духовне відродження Польщі після більш ніж 120 років неволі.

Слід зауважити, що за винятком радянських істориків-полоністів, вітчизняними істориками дана проблема майже не була досліджена.

Окремі її аспекти висвітлювалися у працях Л. Алексієвець [1], О. Красівського [8], М. Кугутяка [9] та деяких інших українських дослідників.

Серед радянських та іноземних істориків можна виділити наступні дослідження даної проблематики: П. Калениченка «Великий Жовтень і революційний рух у Польщі» [7], Г. Матвєєва [10], Р. Юсупова [11].

Окремі сторони цього дослідження окреслені в працях радянських істориків Ю. Братківського [2], К. Почса [6], С. Скульського [5], а також польського дослідника Г. Дильонгової [4].

Відтак, аналіз суспільно-політичної діяльності польської інтелігенції на початковому періоді міжвоєнної історії Польщі є актуальним та дасть змогу об'єктивно підійти до малодосліджених сторінок польської історії.

З перших днів відновлення незалежності Польщі польська інтелігенція найактивніше за інші суспільні верстви включилася у політичну боротьбу та в процес державотворення.

Політичні амбіції інтелігенції були настільки великими, що вже у 1918 році постало питання про створення самостійного громадсько-політичного руху. Проте, багато з представників інтелігенції не враховували той факт, що Польща на той час була аграрною країною, переважна більшість населення якої було зайнято в сільському господарстві, відтак нова суспільно-політична організація польської інтелігенції неминуче позбувалася б підтримки серед основних мас суспільства [11, с.17-18].

На початок 20-х рр. XX ст. з 14 млн. працездатного населення інтелігенція становила лише близько 450 тис. чоловік. Ще близько 209 тисяч налічувала так звана традиційна інтелігенція. Загалом, в часи Другої республіки, до інтелігенції дуже часто відносили всіх громадян із середньою освітою з іспитом на атестат зрілості. Атестат зрілості оцінювався дуже високо, а його здобуття автоматично включало абітурієнтів саме до цієї групи [4, с.127].

З огляду на це, на виборах до сейму 1919 року ті політичні сили польської інтелігенції, які брали участь у виборах самостійно, зазнали поразки. Так у Варшаві інтелігенція здобула підтримку лише у 2,9% виборців, а на периферії — до 1%. Попри це інтелігенція, за підсумками виборів, була представлена в сеймі 134 депутатами, оскільки абсолютно всі політичні угруповання намагалися залучити до своїх лав якомога більше представників інтелігенції, вбачаючи в ній політичну еліту держави. Та й сама інтелігенція розуміючи всю безперспективність самостійного громадсько-політичного існування дедалі активніше долучалася до своєї участі в різних політичних проектах, суспільно-політичних рухів і кампаній. Так, націоналістична її частина примикала до правих сил — Національної партії праці та Польської демократичної партії, більш помірковані підтримували Ю. Пілсудського і союзні до нього Партію демократичної політики і Союз польської демократії, ліві і лівоцентристи примикали до Стронніцтва національної незалежності, Об'єднання демократичних сил, а також багатьох селянських і робітничих організацій [5, с.80-81; 11, с.19].

Три роки по тому, під час парламентських виборів 1922 року, інтелігенція зрозуміла, що реальні учасники виборчого процесу не вони, а великі політичні угруповання орієнтовані на робітничий клас, селянство, але аж ніяк не на інтелігенцію.

Серед політизованої частини інтелігенції стався розкол — одна частина виступала за саморозпуск політичних об'єднань інтелігенції і інтеграцію у великі суспільно-політичні сили, сподіваючись стати в них своєрідною політичною елітою, інша ж частина висловлювала ідею створення єдиної потужної демократичної партії інтелігенції. Варто зазначити, що остання частина польської інтелігенції вже мала підґрунття для такого роду заяв, адже ще в березні 1920 року був створений Союз демократії — громадська організація, що об'єднала в своїх лавах значний відсоток польської інтелігенції. Пізніше ця організація набула рис повноцінної політичної партії і була перейменована в Стронніцтво демократичне, яке мало свій друкований орган «Наруд» і виступало за класове партнерство і солідаризм. Проте, навіть після її зближення з пропілсудськими прошарками інтелігенції і спроби створити єдиний центристський фронт на виборах до сейму, вона зазнала поразки, набравши у

Варшаві трохи більше 4%, а в інших районах Польщі трохи більше 1% голосів виборців [11,с.21].

Таким чином, фактично до середини 1920-х років найбільше політичне угруповання польської інтелігенції Стронніцтво демократичне, власне, як й інші більш локальні суспільно-політичні організації припинило свою діяльність.

Зовсім іншим стан інтелігенції був у класових партіях, насамперед селянських та робітничих, де багатьом представникам інтелігенції вдалося стати політичною елітою цих партій [4,с.116].

Окремо слід сказати саме про селянські організації, адже вони обстоювали права 76% населення тогочасної Польщі або майже 21 млн. чоловік. Поряд з інтелігенцією, яка інтегрувалася в ці організації від малочисельних об'єднань вчителів, юристів, журналістів, науковців, існувала й селянська інтелігенція — сільські вчителі, чиновники, духовенство, а також письменники. В основному сільська інтелігенція входила до двох аграрних політичних організацій — «Пяст» і «Визволення». Існувала також і чисельна молодіжна громадська організація «Віці» орієнтована на селянську молодь, а також студентів — вихідців з села [11,с.24-25].

Взагалі, студентство розглядалось як своєрідний фундамент для майбутньої інтелігенції. Вищі навчальні заклади давали освіту численній групі громадян, що складала еліту, творила громадську думку, справляла вплив на інтелігенцію, а також, дуже часто, й на інші верстви. Серед студентів, як, власне, і серед польської інтелігенції загалом, стикалися різні точки зору. Частина перебувала під впливом націоналістичних угруповань, активно виступала проти євреїв в університетах. Частина схилилася в бік соціалістів [3,с.14-15]. Проте, переважна більшість польського студентства не схилилася до жодної з політичних сил, а прагнула здобути знання та після навчання посісти вищий соціальний статус. Особливо це стосувалося студентів селянського і робітничого походження [4,с.129].

Певний відсоток польської інтелігенції був згуртований навколо лівих політичних організацій, насамперед Польської соціалістичної партії (ППС) та Комуністичної робітничої партії, яка утворилась 1918 року і згодом була перейменована в Комуністичну партію Польщі (КПП) [1,с.56].

Вузький прошарок лівої інтелігенції або безпосередньо входив до лав цих партій або активно співпрацював з ними. До КПП була близька передусім радикальна молода інтелігенція з національних меншин передусім єврейського походження, яка жадала суспільних змін, утвердження соціальної та національної рівності. Письменник Ю. Стрийковський пізніше зазначав, що комуністичні ідеї знайшли свою підтримку значною мірою серед польського єврейства тому що в тогочасній Польщі процвітав антисіонізм поєднаний з безробіттям. [11,с.27-28]

Комуністичні ідеї знайшли підтримку і в деяких інших колах інтелігенції, наприклад серед художньої інтелігенції, що пропагувала авангардизм. Так, прихильниками лівої ідеології було літературне об'єднання «Скамандер», до якого входили в майбутньому відомі письменники і поети — Я. Івашкевич, Ю. Тувім та ін.[4,с.128].

Проте, довгий час ліві організації відлякували інтелігенцію від активної суспільно-політичної співпраці, оскільки в досліджуваний період спостерігалася радикалізація робітничого руху, розповсюдження серед основної його маси комуністичних ідей тощо.

Поряд з вищенаведеними суспільно-політичними організаціями і рухами існували й професійні спілки польської інтелігенції. Багато хто з видних громадсько-політичних діячів, лідерів інтелігенції вважав що саме через такі організації інтелігенція зможе привести суспільство до технічного та наукового прогресу, до культурно-морального оновлення та соціального розкріпачення [5,с.69].

Найперші такі спілки почали виникати вже у 1918 році. Одна з них «Рада трудової інтелігенції» об'єднала в своїх лавах понад 1,5 тисяч членів. Друкованим органом цієї організації була газета «Глос інтелігенції». У 1922 році це об'єднання було перейменовано в організацію «Союз трудової інтелігенції», а його лідером було обрано К. Длуського. Активну роль в Союзі грали наступні громадсько-політичні діячі: М. Довнарівич — перший міністр культури та мистецтва, А. Скварчинський, Я. Єджеєвич — майбутній голова уряду Польщі та інші представники польської еліти [2,с.56-57].

У першій половині 1920-х років сформувалися професійно-творчі спілки письменників, журналістів, чиновників, художників та інших представників інтелігенції.

Для профспілкового руху польської інтелігенції була характерна певна двоякість. З одного боку, профспілки й інші організації не могли уникнути політичної направленості, яка була природною в умовах парламентської демократії, з іншого, серед таких спілок спостерігалася тенденція зі збереження контактів між собою і до об'єднання. У першому випадку показний приклад польських педагогів. Так, консервативні політичні кола мали сильний вплив на Спілку християнських народних вчителів, Об'єднання польських просвітницьких товариств, Товариство викладачів університетів і шкіл. «Людовці» (аграрії) опирались на вчительську Центральну спілку селянської молоді й частково на Спілку польського учительства, а ППС на Товариство робітничих університетів, Спілку демократичного просвітництва «Нове тори». [5,с.106-107;11,с.31-32].

Частим явищем для початку 1920-х років був перехід членів з однієї спілки в іншу в залежності від зміни політичної обстановки в державі, яка протягом перших 3-4 років відновлення польської державності мінялася дуже динамічно.

Як було зазначено на самому початку даного дослідження, особливою ланкою польської інтелігенції було римо-католицьке духовництво.

Згідно з Конституцією 1921 року, католицька церква була урівнена з іншими конфесіями, проте зберегла багато зі своїх привілеїв. 1925 року держава визнала самостійність католицької церкви. Клір, як особлива група інтелігенції складався з кардинала — примаса Церкви, 5 митрополитів, 21 архієпископа, 70 єпископів, 10,4 тис. священників та 1,8 тис. ченців [11,с.28-29].

Церква намагалася грати в суспільстві роль надкласової і надпартійної сили, проте все таки в країні діяли партії та організації близькі до неї.

Насамперед близькими були ті суспільно-політичні рухи, які базувалися на консерватизмі, християнсько-демократичній ідеології, традиційних устоях польського суспільства. Такими організаціями були Народова партія робітничача і партія Християнської демократії (ХД). Ці партії мали локальний вплив, позаяк на майже всіх виборах до сейму, що відбувалися в досанакційний період здобували від 3 до 4% голосів виборців [3,с.27-28].

Громадські католицькі організації дуже часто виконували просвітницьку функцію. До найбільших таких рухів досліджуваного періоду можна віднести організацію «Відродження» і «Juventus Christiana». Вони істотно вплинули на

формування свідомої віри католицької інтелігенції. Також не остання роль цих організацій в подоланні неписьменності серед населення що активно проводилась починаючи з 1921 року [4,с.128-132].

Роблячи висновки про громадсько-політичне життя польської інтелігенції 1920-х рр. можна зауважити, що вона брала найактивнішу участь в суспільному і політичному житті Польщі при чому була орієнтованою як на націоналістичні кола, так і на ліві, а також на організації, що представляли інтереси інших верств польського суспільства — селянства, робітників. Помітною була присутність інтелігенції і у законодавчій владі — сеймі. Не маючи широкої суспільної підтримки власних партій та організацій, польська інтелігенція інтегрувалась в партії, що представляли інтереси різних класів і змогла стати в них партійною елітою.

В ході дослідження було встановлено що навіть відносно невеликі організації польської інтелігенції, в тому числі педагогічні, наукові, просвітницькі тощо також підпадали під вплив різних політичних партій або якомога активніше включалися в громадсько-політичне життя.

Католицьке духовництво відіграло важливу роль в національно-духовному розкріпаченні польської нації, утвердженні Польщі як незалежної європейської держави з високими моральними і духовними традиціями. Католицькі організації значною мірою зуміли підвищити як культурний рівень польського суспільства, організовуючи, зокрема, акції щодо подолання неписьменності, так і його громадянську, духовну і політичну свідомість. Католицька церква фактично за невеликий проміжок часу (1918-25 рр.) зуміла виховати нову генерацію польської інтелігенції, яка в подальші 15 років існування Польщі стала якісно новою елітою тогочасного польського суспільства.

Список використаних джерел

1. Алексієвєць Леся М. Польща: шляхи відродження державної незалежності: 1918-1939. — Т.: Економічна думка, 2002. — 270 с.
2. Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. /X./ «Пролетар», 1933. 180 с.
3. Віслінський М. Польща. Х.-О., «Молодий більшовик», 1931. 52 с.
4. Дильонгова Ганна. Історія Польщі 1795-1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 239 с.
5. Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. Под ред. С. Скульского. Минск, 1935. 335 с.
6. Почс Карлис Язепович. «Санитарный кордон»: Прибалтийский регион и Польша в антисов. планах англ. и фр. империализма (1921-1929 гг.). — Рига: Зинатне, 1985. — 192 с.
7. Калениченко П.М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі. /Листопад 1917 — жовтень 1919 р./ К., Наукова думка, 1971. 343 с.
8. Красівський Орест. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / Українська академія державного управління при Президенті України. — К., 1998. — 299 с.
9. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії.— Івано-Франківськ, 1993.— 195с.
10. Матвеев Геннадий Филлипович. Идеино-политическое и организационное развитие польского буржуазного лагеря национальной демократии в 1921 — первой половине 1927 гг. Автореф. дис... канд. ист. наук. (07.00.03). М., Изд-во Моск. ун-та, 1976. 23 с.

11. Юсупов Ривкат Рашидович. Власть и интеллигенция: Из истории Польши XX столетия (1918-1980 гг.). — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1996. — 312 с.

Гайдай В.В. Общественно-политическая жизнь польской интеллигенции в первой половине 1920-х годов

Раскрывается общественно-политическая деятельность польской интеллигенции в 1920-25 гг., ее участие в государственно-созидательных процессах, политической жизни Польши.

Ключевые слова: общественные организации, Украина, Польша, интеллигенция, крестьянство, молодежь.

Hajday, V.V. Public and political life of the Polish intelligentsia in the first half of the 1920th

The article deals with the social and political activity of the Polish intelligentsia in the years of 1920-1925, its participation in the state forming and political processes.

Key words: Poland, intelligentsia, public organizations, political parties, parliamentarism.

Українська мова та національне відродження України

Проаналізовано мовна проблема у процесі становлення української національної ідеї у другій половині XIX – першій половині XX століття. Показано, що характерною особливістю цього процесу був лінгвоцид, спрямований на знищення української мови як важливого чинника кристалізації українського етносу.

Ключові слова: *етнос, нація, етнонаціональні відносини, мова, українська мова, лінгвоцид, відродження.*

Відродження нації потребує глибокого вивчення та переосмислення її історичного минулого, оскільки однією із наріжних умов існування етносів є актуалізація зв'язку між історичним минулим та сучасним етапом їх існування. Цей зв'язок постає суттєвим чинником соціокультурної єдності будь-якого етнічного угруповання як цілісної системи. Тому відродження історичної пам'яті української нації (як найвищої форми організації суспільства, яку дотепер виробило людство на шляху історичного поступу) є необхідною умовою її розквіту та існування не тільки у моральній, соціокультурній, але й соціально-політичній, економічній площинах.

Відповідно, особливої актуальності в Україні набувають історичні дослідження, які здійснюються чи здійснювались з метою поглиблення розуміння історичної траєкторії українського народу. Тут велике значення мають загальноісторичні дослідження (М.Грушевського, М.Драгоманова, Б.Кістяківського, П.Куліша, М.Костомарова, Ю.Марахова, І.Огієнка, І.Рибалко, О.Субтельного, П.Чубинського), дослідження етнонаціональних відносин (В.Антоновича, М.Аркаса, Д.Бовуа, О.Войналович, О.Гонтара, Л.Заштовта, М.Іванова, Т.Єременко, Г.Стронського) вивчення етносоціологічних аспектів розвитку етносів у поліетнічних організамах (Ю.Бромля, Б.Євтуха, П.Еберхардта, Я.Липського).

У цьому контексті великого значення набувають і фундаментальні, узагальнюючі праці, які характеризують суспільно-політичне та економічне становище народів, що проживали в Російській імперії. Це твори видатних російських істориків В.Ключевського, М.Карамзіна, С.Соловйова, монографії Т.Вебера, О.Голубєва, М.Гершензона, Ф.Шлоссера та інших.

У 80-90-ті роки XX ст. для розриву з тоталітарним мисленням та ідеологічними нашаруваннями в історіографії велику роль відігравала реабілітація спадщини В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Донцова, М.Драгоманова, Б.Кістяківського, І.Крип'якевича, М.Костомарова, І.Огієнка, повернення в Україну історичних та етнологічних праць вчених української діаспори Д.Дорошенка, І.Лисяка-Рудницького, О.Оглобіна, Н.Полонської-Василенко, О.Субтельного та ін., часописів «Сучасність», «Український історик». Ці

видатні дослідження української історії створили умови для інтенсивних пошуків «білих плям» у ній та розробки нових тем [1-3;5-29].

Є актуальними також і історичні дослідження у площині розвитку та функціонування мови українського народу [5;16], оскільки мова як шлях самопізнання народу є не тільки знаряддям мислення, наріжним чинником кристалізації світогляду людини, але й універсальним засобом формування та існування будь-якої нації.

З викладеного вище випливає завдання нашої статті, що полягає в аналізі мовної проблеми у процесі становлення української національної ідеї у другій половині XIX – першій половині XX століття.

В.Гумбольдт писав, що мова народу є його духом, і дух народу – це його мова, тобто мова покликана забезпечувати єдність етносу, який часто розчленований кордонами, розмежований соціально-економічними, політичними, релігійними чинниками [11]. Слід сказати, що мовні проблеми гостро відчуються в поліетнічних утвореннях, де вони знаходять втілення у економічних, соціально-політичних, національних, релігійно-конфесійних аспектах розвитку націй та народностей. Суттєво, як свідчить історія, що доленосні проблеми незалежності, суверенітету, прав людини вирішуються шляхом уладнання мовних питань, коли, зазвичай, саме з боротьби за мову починається боротьба народів за свої права.

Однією з важливих особливостей становлення української державності є боротьба за українську мову. «Ось уже два століття ведеться свідомо боротьба за мову на Україні. Протягом цих сімдесяти трьох тисяч днів мало коли світило лагідне сонце і йшли благодатні дощі над нашою мовною нивою. Не завжди було на ній багато трудівників, а ті, що були, не завжди працювали ревно. Не дивина, що густо поросла вона бур'янами, що не всі її ділянки зеленіють, що чималими місцями вона не тільки витоптана, але й заасфальтована» [16,с.16].

Боротьба за українську мову набуває масового характеру, що останніми роками відобразилось у вигляді Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта», коли до праці на мовній ниві приступили багато людей, згуртованих ідеєю національного відродження України.

Ця боротьба впливає з важливої історичної тенденції, яку деякі дослідники називають лінгвоцидом (тобто, мововбивством), що є свідомим, цілеспрямованим знищенням певної мови як головної ознаки етносу. Суттєво, що лінгвоцид спрямовується, в першу чергу, проти писемної форми мовлення, а кінцевою метою цього процесу є етноцид, тобто ліквідація народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу. Таким чином, лінгвоцид постає певною передумовою процесу денационалізації, асиміляції, втрати народом своєї самототожності та самоідентифікації.

Слід також відмітити, що зазначений процес, який може проявлятися у різних формах (від жорстоких до поміркованих, від відвертих до закамуфльованих), мав і має місце фактично в усіх поліетнічних утвореннях, де стикаються інтереси панівного і поневолених народів [16,с.20-40].

Розглянемо лінгвоцид стосовно української мови у контексті історичних подій другої половини XIX – першої половини XX століття. На цьому проміжку історичного часу можна виокремити декілька напрямків лінгвоциду, який проводився з боку Російської імперії (як і інших держав, у склад яких входили українські території).

Перш за все, слід відмітити такий напрямок, як лінгвоцид через заборону мови чужою державою чи певним владним суспільним інститутом цієї держави, наприклад церквою. В Україні цей напрямок вперше мав місце ще

починаючи з XVIII століття (у 1720 році указом Петра I заборонялося друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних; у 1783 році указом Катерини II заборонялося викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії; у 1769 році мала місце заборона Синодом Російської православної церкви на друкування та використання українського «Букваря»; у 1789 році мало місце розпорядження Едукаційної комісії Польського сейму про закриття руських (українських) церковних шкіл та усунення з усіх інших шкіл руської мови; у 1817 році постановою було конституйовано викладання шкільних дисциплін у Західній Україні лише польською мовою.

З XIX століття зазначений процес отримав подальший розвиток разом з посиленням ролі Російської імперії у світі. У 1862 році відбувається закриття українських недержавних безоплатних шкіл для навчання дорослих. У 1863 році вийшов циркуляр міністра внутрішніх справ Росії про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою. Цього ж року заборонено ввіз і поширення в Російській імперії львівської газети «Мета». У 1864 році затверджено Статут про початкову школу, який передбачав викладення навчальних дисциплін у школах України лише російською мовою. У 1876 році вийшов указ Олександра II (Емський указ) про заборону ввозу до імперії будь-яких книжок і брошур «малоросійським наріччям», заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів та творів художньої літератури. Цим же указом заборонялись сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою. У 1881 році мала місце заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою, а у 1884 році – заборона українських театральних вистав у всіх губерніях Малоросії. У 1895 році Головне управління у справах друку Росії заборонило видавати українською мовою книжки для дитячого читання. У 1908 році указом Сенату Російської імперії українськомовна культура і освітня діяльність оголошена шкідливою для функціонування інститутів влади Російської імперії. Під час Першої світової війни у 1914 році мала місце заборона в окупованій російською армією Галичині й на Буковині друкування книг, газет і журналів українською мовою. Тоді ж відбувся розгром товариства «Просвіта», мало місце гоніння на українську церкву. У 1924 році вийшов закон Польської республіки про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, суді, школі. Тут відбувався процес зниження української освіти. Про це свідчить той факт, що у 1922/23 навчальному році в Галичині було 2532 українські школи, в 1929/30 їх залишилось 749 [17].

Після створення СРСР українська мова зазнала подальших заборон. Так у 1938 році вийшла постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР», а у 1958 році – Положення про вивчення другої мови «за бажанням учнів і батьків», коли російську мову в Україні треба було вивчати обов'язково, а українську необов'язково. Подібні процеси відбувалися на теренах інших соціалістичних держав. Так у 60-і – 80-і роки у Польщі кількість українських шкіл зменшилась із 152 до 29, у Чехословаччині – із 300 до 20, а з 200 тисяч етнічних українців стали вважати себе українцями (русинами) лише 40 тисяч. У Румунії закрито українські школи і ліцеї, заборонено Українську греко-католицьку церкву. У Румунії з 840 тисяч українців у 1979 році визнали свою етнічну приналежність лише 159 тисяч. У СРСР у ці роки кількість тих, хто вважає українську мову рідною, за ці три десятиліття зменшилась на 10 мільйонів осіб [17].

Далі слід відмітити такий напрямок процесу лінгвоциду, як приниження статусу й престижу мови. Можна почути, що українська мова в порівнянні з

російською бідна, недорозвинена, навіть «курдупельна» (В.Лобановський). У цьому контексті можна сказати, що чимало дослідників (таких, як О.Бодянский, П.Житецький, Ф.Міклошич, О.Потебня, А.Шлейхер та ін.) вважають, що українська мова бере свій початок зі спільнослов'янської мови. Крім того, є підстави говорити, як вважали вчені минулого століття (такі, як Е.Класен, М.Красунський, А.Чертков), що українська мова – одна з найперших індоєвропейських мов, а народ України є одним з старіших державних етносів [16, с.46]. Ця теза спростовує інший аспект лінгвоциду, який виявляється через оголошення української мови неприродною, неавтохтонною. Зазначений напрямок відбитий у такому факті, що у середині XIX століття отримала розвиток «погодінська теорія» (створена російським академіком Н.Погодіним), за якою територію Києва і прилеглих до нього земель Середнього Наддніпров'я до татаро-монгольської навали заселяли «великороси», котрі були частково винищені, а частково переселилися на північ (на території сучасної Росії). Відповідно до зазначеної фальсифікаційної теорії, «етнічний вакуум», що утворився таким чином у Середньому Наддніпров'ї, згодом був заповнений вихідцями з басейну Карпат – малоросами. Ці хибні міркування були спростовані професорами В.Антоновичем, М.Максимовичем, академіками А.Кримським, А.Шахматовим, В.Ягичем.

Інший аспект лінгвоциду пов'язаний із процесом «зближення» і уподібнення української та інших (зокрема, російської) мов, коли на українській мові проводився експеримент «злиття мов», котрий полягав у тому, що з мови відщипували самотні, специфічні ознаки, перетворюючи її на «бліду й незграбну копію російської мови» (С.Караванський), що характеризується ознаками примітивізму. Слід сказати, що якщо в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині українську мову спотворювали та душили ззовні (через заборони на її вживання), то в СРСР крім цього відбувалося втручання у внутрішню структуру мови.

Можна також говорити й про лінгвоцид через схилення до носіїв мови. Так за статтю «О педагогическом значении малорусского языка...» М.Драгоманова було звільнено з посади доцента Київського університету, а переклад українською мовою лише одного речення з Євангелії мав наслідком для М.Лободовського позбавлення права вчителювати. У цьому контексті можна послатися й на указ 1876 року, який зобов'язував, щоб на Україні призначати вчителів-великоросів, а малоросів посылати до Петербурзької, Казанської і Оренбурзької округи. Подібна політика в галузі освіти вела в Галичині міжвоєнна Польща. Крім того, практикувалося й таке, коли на чолі єпархій призначали архієреїв винятково великоросів. Зазначена політика провадилась і в пізніші, коли першими, хто підлягав масовим репресіям тридцятих років XX століття, були викладачі української мови, літератури, історії [17].

Найбільш загрозливим можна назвати лінгвоцид у галузі освіти. Так, на окупованій Польщі Волині, Поліссі й Холмщині у міжвоєнний час не було жодної української школи, а у Галичині відкрити початкову українську школу можна було за умови, що в населеному пункті мешкає мінімум 25% українців, в той час щоб відкрити польську школу (при костьолі) достатньо було двох польських сімей на село. У 30-і роки були ліквідовані всі без винятку українські школи, середні спеціальні та вищі навчальні заклади (факультети) на Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході тощо.

У ліберальній хрущовсько-брежнєвський період кількість дітей, що навчалися в українських школах, неухильно зменшувалась. Суттєво, що цей процес продовжувався аж до розпаду СРСР: якщо в 1985-1986 навчальному

році українською мовою навчалось 48,2% дітей УРСР, то в 1990-1991 році частка таких дітей зменшилась до 47,9%. Загалом, за п'ять років «перебудови» приріст контингенту російськомовних учнів перевищив приріст українськомовного контингенту в 2,7 рази. Цей процес стає більш опуклим, якщо прийняти до відома, що українці складають нині майже 73% населення України. Відповідно, кожна третя українська дитина була позбавлена можливості навчатися рідною мовою [16].

Відомий також й лінгвоцид через демографічну політику. У 1926 році в Радянській Україні (а це без Галичини, Закарпаття, Волинської і Рівненської областей, без української Буковини і Бессарабії (південної) та без Криму співвідношення росіян до українців становило пропорцію 1:8,7, тобто на одного росіянина припадало майже дев'ять статистичних українців. Далі пропорція змінювалась таким чином: 1959 рік—1:4,5, 1989—1:3,3. Як бачимо, співвідношення змінилось майже в три рази не на користь корінної нації.

Наведемо приклад, коли у пореволюційні роки на Кубані було більше 200 українських шкіл. Тут в районах виходили українські газети, в Кубанському педінституті був український факультет. Після голодомору 1932-1933 років із запровадженням у сільській місцевості паспортизації всі кубанці, багато українців в Криму, в Донбасі були записані росіянами [17].

Відзначимо, що демографічна політика наших західних сусідів щодо українців суттєво не відрізнялась від політики нашого «старшого брата». Так, на загарбані Польщею українські землі, за двадцять міжвоєнних років було переселено десятки тисяч поляків із наданням їм землі та всіляких привілеїв. В Галичині і на Волині поляки володіли 50 % землі; українці ж не мали ніякої можливості для працевлаштування і змушені були масово емігрувати з рідного краю. У 1924 році в Румунії вийшов закон, відповідно до якого румуни, котрі «загубили матірню мову» (тобто українці), мали давати дітям освіту в школах з румунською мовою викладання. На Закарпатті, що в міжвоєнний час входило до складу Чехословаччини, за двадцять років кількість чехів зросла від нуля до 19 тисяч, і в 1931 році тут уже було 158 чеських шкіл (на 425 русинських, тобто українських) [17].

Можна говорити й про лінгвоцид через привілеї для панівної нації, коли представники Росії у національних республіках отримували певні соціальні привілеї. У першій половині 80-х років XX століття було запроваджено положення, за яким учителі російської мови проводили уроки не з цілим класом, а в підгрупах і одержували зарплатню на 15% більшу, ніж учителі національних мов. Зазначений дискримінаційний захід посилив відчуття другосортності рідної мови та зробив свій внесок у лінгвоцид, про який йдеться у нашій статті.

Великих духовних збитків зазнала українська нація також і через лінгвоцид, який проводився на підставі «свободи вибору мови». Відомо, що автентична свобода вибору мови можлива тільки за повної паритетності, рівноправності мов. Але це не має місця у багатьох багатонаціональних державах, де зустрічається ущемлення та нищення інших національних культур і мов. Так слова про права людини у виборі мови містилися в законах СРСР, Румунії, Угорщини, Польщі, що не зупинило процесу, коли великі масиви українського етносу були денационалізовані й асимільовані сусідніми народами.

Вельми небезпечним для процесу розвитку української нації був й лінгвоцид через звуження соціальної приналежності української мови, введення її до рівня неписьменних представників народу. В той час як М. Драгоманов вважав, що українська мова не є мовою простолюдів тільки, а є мовою цілої нації, політичне майбутнє якої йде попереду. Відомо, що у радянські часи серед

керівництва українських більшовиків були теоретики, які вважали впровадження української мови «нижчої культури села» змаганням супроти «вищої культури міста», отже, явищем реакційним [16].

Відомий також й лінгвоцид через «розквіт мови». Одним із положень марксистської діалектики є теза про відмирання через розквіт, що стосується і національних мов, як і національних угруповань. Прикладом цього може слугувати той факт, що від 1926 до 1979 року в СРСР перестали існувати десятки етнічних груп.

Найбільш підступним є лінгвоцид через боротьбу із «засиллям української мови», коли з цим «феноменом» боролись під час «українізації» і після неї, що призвело до подальшого руйнування української мови.

Загалом, зазначений вище лінгвоцид здійснювався і іншими шляхами. Так, одним із напрямків лінгвоциду є боротьба з друкованим словом, коли неухильно зменшувались тиражі українськомовних видань (від 60% у 60-і роки до 19% у 1990 році). Відомо, що те, що друкувалось українською, здебільшого було перекладами російськомовної літератури. Цей процес мав та має великі наслідки. Це можна зілюструвати тим, що російські дворяни зневажали рідну мову не з причини відсутності відчуття патріотизму (навіть деякі з декабристів погано володіли російською мовою), а головним чином через те, що цією мовою нічого було читати [17].

Ми окреслили лише деякі аспекти свідомого та цілеспрямованого нівелювання української мови у історичному процесі розвитку українського народу. Загалом, історія лінгвоциду, про який йдеться у нашій статті, який поширювався в Росії, Польщі, Угорщині, Румунії, Чехословаччині проти української мови, свідчить, що найпевнішим забором проти нього є державність української мови, актуалізація історичної правди стосовно її розвитку, який має орієнтуватися на відродження українських національних традицій [4].

Список використаних джерел

1. Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1431-1798 гг. — К., 1870. — 344 с.
2. Аркас М. Історія України-Русі. — К.: Вища школа, 1990. — 456 с.
3. Батюшков Л.Н. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края. — СПб., 1898. — 323 с.
4. Борисова О. Віртуальна реальність України: «роз'єднана країна» чи слов'яно-православна (українська) цивілізація? // Християнство і духовність. Зб. Матеріалів другої міжнародної наукової конференції циклу наукових конференцій «християнство: історія і сучасність». — К.: Знання, 1998. — С. 165–170.
5. Вознюк О., Квеселевич Д., Овандер Л. Духовність як граничний феномен: соціолінгвістичний аспект духовності // Збірник наукових праць. — Житомир, 1999. — С. 22–25.
6. Гершензон М.О. Эпоха Николая I. — М.: Образование, 1911. — 176 с.
7. Голубев А. Князь Александр Илларионович Васильчиков. Биографический очерк. — СПб.: Типограф. И.П. Волошинского, 1882. — 202 с.
8. Грушевський М.С. Історія України. — К.: Либідь, 1992. — 228 с.
9. Грушевський М.С. Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907. — 294 с.
10. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во «Знання», 1991. — 240 с.
11. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. — М.: Прогресс, 1985. — 451 с.
12. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. — К., 1917. — 145 с.

13. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / Вибране. – К., 1991. – 568 с.
14. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах (Відп. ред. Сохань П.С. – Вип. 1. – К., 1997. – 167 с.
15. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: НТШ, 1991. – 230 с.
16. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України (Вид. третє, доп. і перероб.). – Дрогобич, «Відродження», 1992. – 142 с.
17. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців: Методичні рекомендації. – К.: УМК ВО, 1991. – 316 с.
18. Історія України: Нове бачення. У 2 т. / Під ред. Смолія В.А. – К.: Україна., 1996. – Т.2. – 494 с.
19. Каминский В. Этнографическое изучение Волыни. – Варшава, 1912. – 57 с.
21. Карамзин Н.М. История государства Российского. В 12 т. – М.: Наука, 1989.
22. Ключевский В.О. Курс русской истории. Сочинения. В 9 тт. Т.4. – М.: Мысль, 1989. – 398 с.
23. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Шевченко, Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 550 с.
24. Крушинський В.Ю., Левенець Ю.А. Історія України. Події. Факти. Дати. – К.: Зодіак, 1993. – 176 с.
25. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
26. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.
27. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.
28. Шлоссер Ф. Всеобщая история. – Т.7. – СПб.: Изд. И.О. Вольфа, 1876. – 651 с.; т.8 – 549 с.
29. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні / друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 92 с.

Синицкий А.Ц. Украинский язык и национальное возрождение Украины

Проанализирована языковая проблема в процессе становления украинской национальной идеи во второй половине XIX – первой половине XX столетия. Показано, что характерной особенностью этого процесса был лингвоцид, направленный на уничтожение украинского языка как важного фактора кристаллизации украинского этноса.

Ключевые слова: этнос, нация, этнонациональные отношения, язык, украинский язык, лингвоцид, возрождение.

Synytsky, A.Ts. The Ukrainian language and national Renaissance of Ukraine

The language problem in the process of becoming of Ukrainian national idea in the second half of XIX – first half of XX century is analyzed. It is shown that the characteristic peculiarities of this process were linguicide, directed at the ruination of the Ukrainian language as an important factor of the crystallization of the Ukrainian people.

Key words: ethnicity, nation, ethnic and national relations, language, Ukrainian language, linguicide, revival.

УДК 94 (477) «1920/...» (=411.16)

Крічкер О.Ю.

Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр. (на прикладі містечок Правобережної України)

Розкриваються заходи радянської влади щодо утисків єврейських релігійних громад містечок. Аналізуються способи боротьби з іудейськими духовними закладами Правобережної України у міжвоєнні роки.

Ключові слова: єврейська громада, релігійний культ, антирелігійні заходи.

Вивчення досвіду національно-культурного будівництва 20-х років в Україні, особливостей життя різних національних спільнот, висвітлення участі нацменшин у політичних, релігійних, економічних процесах цього складного історичного періоду є доволі актуальним, оскільки застерігає від помилок у вирішенні міжетнічних проблем сьогодення. Так, зокрема, різним аспектам життя єврейського населення містечок Правобережної України присвятили ряд публікацій В.Козерод [1;2], П. Слободенюк[3], В.Хітерер[4].

Єврейське містечко являло собою не просто своєрідний тип поселення, але й особливий спосіб життя, характерний для східноєвропейського єврейства. Він сформувався у результаті ізоляції від зовнішнього світу, відчуженості від життя неєвреїв, особливого економічного укладу, що склався під впливом державної політики та традиції. Цей спосіб життя, який базувався на особливому побутовому та духовному укладі, проіснував досить тривалий час, переживши численні катаклізми, і не в останню чергу це було досягнуто завдяки потужному впливу релігійної свідомості на всі сторони життя общини.

Община завжди відігравала значну роль у соціальному і духовному житті євреїв, вона згуртовувала і захищала єврейське населення від небажаного, а іноді й загрозливого впливу ззовні. Проте сама культура єврейської общини, її традиції і звичаї тисячоліттями були невід'ємними від іудаїзму, який визначав спосіб життя віруючого єврея, його думки та прагнення. А тому ідеологічна боротьба з традиційним способом єврейського містечкового життя, яка почалася відразу після встановлення радянської влади, була спрямована й проти єврейської релігії. На відміну від більшості інших релігій, кожен з яких сповідували різні народи, іудаїзм був єдиною релігією єврейського етносу. І тому боротьба з ним становила невід'ємну частину ліквідації елементів етнічної особливості усього єврейського народу.

Адже, традиційно склалося, що синагоги були місцем, де представники общини могли зустрічатися та обговорювати всі проблеми, що виникали у містечку. Наприклад, збереглися дані, що прихожани Копайгородських синагог

скаржилися на антисемітизм у їх середовищі та непосильні податки з боку місцевої влади[5,арк.154]. Звичайно радянська влада не могла цього терпіти.

Першого удару було завдано відразу по завершенні громадянської війни. Одним із завдань влади було об'єднання та укрупнення існуючих релігійних організацій, що дозволило б встановити повний контроль над ними. Усі релігійні громади були змушені пройти реєстрацію в окривконкомах, сплативши відповідний місцевий та гербовий збір.

На початку 1920-х рр. на Україні у період боротьби з наслідками голоду та розрухи були створені при губернських виконкомах підвідділи по конфіскації майна релігійних організацій. Для реквізиції золотих та срібних речей у релігійних общин були створені спеціальні комісії по вилученню релігійних цінностей. При їх формуванні радянська влада дотримувалася національного принципу: конфіскація цінностей у синагогах та єврейських молитовних будинків проводилася трійками, що складалися з євреїв-членів ВКП(б). Щоб врятувати ритуальні предмети від конфіскації та подальшого нищення (конфісковане переплавлялося у злитки) керівники релігійних общин намагалися приховати їх від членів трійок. Проте, під загрозою суду ревтрибуналу вони змушені були віддавати золоті та срібні єврейські ритуальні предмети. Уже на початку 1920-х рр. за ініціативою євсекцій почалися конфіскації приміщень синагог та молитовних будинків, що викликало активний опір віруючих. Однак це було частиною загальної антирелігійної кампанії, що здійснювалася у Радянському Союзі у 1920-х рр.[4,с.9].

Велику роль у проведенні такої роботи відіграв підвідділ при Київському губвиконкомі, утворений одним з перших в УСРР. З його ініціативи було проведено роботу щодо збору інформації про наявність цінностей у синагогах губернії. У зв'язку з тим, що на її території у 1920 р. налічувалося 72 синагоги і 483 єврейських молитовних будинки, ця робота проводилася протягом кількох років в умовах активного опору та протестів віруючих[1,с.134].

Отже, важливою частиною політики щодо єврейської релігії було поступове зменшення кількості вже існуючих синагог у містечках шляхом їх закриття. Початок цієї кампанії відноситься до 1921-1922 рр. і вона проводилася під прикриттям відповіді на «звернення» трудящих стосовно закриття тих чи інших будинків єврейського релігійного культу[1,с.141].

Уже на початку 1920-х рр. розпочалася передача синагог під клуби, школи та інші радянські установи[6,арк.182]. Радянська влада полюбляла продемонструвати, що вона діє від імені народу. Тому її представники організовували колективні листи від імені трудящих євреїв з проханням закрити ту чи іншу синагогу чи молитовний будинок. Листи такого змісту зберігаються як у ЦДАГО України, так і в регіональних архівних установах.

Підписували такі листи через побоювання втратити роботу та потрапити на замітку до органів НКВС. Деякі на той час під впливом антирелігійної пропаганди повірили у шкідливість та реакційність релігії. Проте, існував й опір віруючих. У архівах зберігаються листи євреїв, адресовані партійним та радянським керівникам, в яких просили не закривати релігійні заклади, не конфіскувати їх приміщення на користь держави. Радянська влада переважно ігнорувала подібні прохання, а їх автори піддавалися різного роду репресіям: від звільнення з роботи до арешту[4,с.11]. Так, у Тульчині у 1923 р. вчитель відкрито виступав на захист релігійних обрядів і був негайно звільнений[7,арк.51].

Водночас комуністична влада на цьому етапі шукала виправдання своїм діям. У зв'язку з цим була розгорнута масова агітаційно-пропагандистська робота, направлена на критику «застарілої релігійної свідомості»[1,с.135]. У газетах виходили спеціальні статті, спрямовані на боротьбу з релігією[8,арк.109]. Видавалися навіть спеціальні посвідчення тим, хто «з наснагою вів боротьбу з шовіністично-клерикальним впливом»[9,арк.2].

У 1922 р. з'явилася таємна директива ЦК РКП(б) про необхідність та доцільність прямого втручання державних органів у вирішенні релігійних питань. У ній всім радянським та партійним органам у відношенні до сект та релігійних груп ставилось завдання «особливо вдумливо провадити... заходи, які стосувалися б релігійних світоглядів широких селянських мас, – не ослаблюючи, а навпаки, посилюючи культурно-освітню роботу, релігійну пропаганду на основі постанови Х з'їзду та погоджуючи її з основною нашою економічною політикою цього періоду».

У червні 1923 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв «Тези з антирелігійної пропаганди». У них підкреслювалось, що ціла низка парторганізацій переоцінила свої сили, що призвело до недостатньо обережного та підготовленого нападу на релігію та церкву. Там же вказувалися основні напрями антирелігійної роботи: антирелігійні дії та вирішення внутрішньо конфесійних питань, широка природничо-наукова освітня робота, антирелігійна пропаганда, спрямована на викриття антирелігійних забобів, обрядів культу [1,с.147].

У цей час починають створювати «осередки безбожників», проводити антирелігійні збори та конференції. Випускали стінгазети, агітували працювати у свята, проводили вечори, лекції, бесіди з «відсталими», публічні відречення від релігії у газетах та по радіо, особливо активізувалася боротьба з релігією у дні головних релігійних свят – Рош ха-Шана та Песах. Практично всі єврейські традиції та свята вважалися проявами релігії та переслідувались. При цьому святкування деяких вимагало не працювати, готувати певну їжу, що у містечку, де ще багато євреїв хотіло їх дотримуватись, викликало необхідність йти на конфлікт з громадою, прилаштовуватися. У колгоспах та артілях, де переважали євреї, це було легше зробити. Особливо дратувала більшовиків прив'язаність єврейства до відзначення релігійних свят. Так, Песах трактувався як «закам'янілий пережиток старовини» та «свято класових ворогів». Було навіть підраховано «неекономічність маци», та вказувалося, що, якби єврейство відмовилося від цього обряду, «можна було б нагодувати 60 тис. євколоністів, які голодують»[10,арк.15].

У клубах та будинках соцкультури постійно проводили антирелігійні вечори, як правило за допомоги комсомольської організації та вчителів єврейської школи, де розповідали про ненауковість та контрреволюційність релігії. На конференціях робітників порушувалися питання про доцільність відпочинку у суботу[11,арк.6]. На всіх підприємствах читали лекції по «боротьбі з клерикалізмом»[12,арк.42].

Антирелігійна кампанія займала помітне місце й в освітньо-виховному процесі. Постійно влаштовувалися дитячі конференції для проведення «освітньої» антирелігійної кампанії. Причому явка була обов'язковою[13,арк.12;14, арк.17;15,арк.22]. У єврейських школах велику увагу приділяли «вилученню дітей з-під домашнього впливу»: весь вільний час учні мали перебувати у клубах, готувати газети, обробляти пришкольні земельні ділянки навіть у релігійні свята[16,арк.24;17,арк.102]. Перед святом Песах учні випускали «антипасхаль-

ні листівки». Проте одночасно з цим батьки намагалися залишати дітей вдома перед святами [18, арк. 22]. Хоча поширеними були випадки, коли релігійні батьки не ходили в синагогу навіть на Рош ха-Шана і Йом-Кіпур, оскільки боялися, що в майбутньому це принесе їх дітям неприємності [19, с. 91].

Проте процес формування нового революційного побуту охопив думки багатьох євреїв, що зростали в традиційних єврейських родинах. Один з укладів збірника «Єврейське містечко в революції» Б. Пульнер відмічав: «деякі, особливо релігійні батьки, щоб врятувати дітей від «крамоли» ізолюють їх від навколишньої єврейської дітвори, не віддають їх до радянських шкіл. Але ці зусилля марні. Комсомол, піонери, радянські школи, робітничі клуби... «крамола» розтікалася широким потоком» [2, с. 102].

Велася й «боротьба» за єврейські кладовища. Раніше їх утримували громади, проте тепер радянська влада закидала їм те, що релігійні громади «перетворили їх на місця експлуатації віруючого єврейства» [20, арк. 18]. Заборонялася діяльність «Хевра Кадіша» та інших поховальних організацій, які радянська влада розглядала як спробу відновити діяльність «єврейських буржуазних громад і примусово збирати гроші на утримання релігійних інститутів» [21, арк. 25].

Однією з поширених форм боротьби з викладанням Тори була практика проведення «антирелігійних судів», на яких засуджувалися всі «релігійні виверти» [22, арк. 2]. До євреїв, які брали активну участь у релігійному житті, застосовувалися жорсткі адміністративні заходи.

У 1924 р. було впроваджено тотальний контроль над діями релігійних організацій та рабинами [1, с. 145]. В органах влади і ОДПУ утворювались спеціальні комісії, які відповідали за кураторство над окремими синагогами, громадськими організаціями.

У 1927 р. був арештований Любавицький рабин Йосип Іцхак Шнеєрсон, що виступав за розвиток кустарного виробництва у країні, що дозволяло віруючим, які працювали вдома, виконувати усі заповіді Тори. Любавицький рабин закликав Джойнт та інші закордонні єврейські організації виділяти кошти на підтримку навчання євреїв ремеслу, закупівлю необхідного обладнання. Рабина засудили до вищої міри покарання, яку замінили засланням. Пізніше він був помилуваний та отримав дозвіл на еміграцію [2, с. 89].

Друга половина 1920-х рр. починається для єврейської релігії з ще більшої кількості закритих синагог та молитовних будинків. У Шепетівці влітку 1929 р. навіть пройшов мітинг, в якому взяли участь 900 євреїв (при тому, що єврейське населення містечка становило трохи більше 2,5 тис. – тобто його розміри були вражаючими для містечка), на якому «вимагали закрити синагогу» [23, арк. 45].

Інколи віруючим вдавалося відстояти синагоги. Так, в архівах зберігаються листи прихожан, які не боялися виступати проти закриття синагог та просили «не порушувати їх релігійних почуттів» [24, арк. 54]. А з Шепетівки віруючі направили листа аж до Всеукраїнського Центрального Виконкома зі скаргою на дії влади, яка не лише закрила синагогу, але й вилучила книги та цінні для громади реліквії [23, арк. 53].

Поступово релігія втрачала авторитет – з від'їздом та репресіями кращих рабинів їх місце займали некомпетентні люди. Рабинів викликали в ЧК та вимагали добровільної відмови від посади з публічним зреченням у місцевій газеті. Послугами служителів культу користувалися таємно, інакше на них могли накласти великий податок. Молитовні будинки могли стояти порож-

німи, адже безпечніше було молитися вдома, щоб не зарекомендувати себе ворогом народу.

Тиск влади на релігійні установи примушував віруючих євреїв до різного роду «прилаштувань» до ситуації. Так, у деяких містечках релігійним школам – хедерам – було присвоєно ім'я В.І. Леніна та М.Я. Свердлова. В інших «на демонстрації на честь червоної армії виходили також бородаті єврейські кустарі». Тобто їх приваблювала нова політична культура, але вони дотримувалися традицій. Розвиток міського будівництва та неможливість вести повноцінне єврейське життя у містечку, зруйнованого політикою більшовицької партії, призвели до того, що протягом 1920-х рр. відбувалося відчутне зниження питомої ваги молоді в них [1, с. 155].

Не будучи ортодоксами та переймаючи сучасні їм нові цінності, поняття, побут, вони тим не менш не бажали відкидати національну частину свого життя, яка у євреїв була тісно переплетена з релігією. Такі люди намагалися поєднати соціалістичне з національним, але так як це ставало все небезпечніше та важче, вони поступалися своїм єврейством, дотримуючись того, що не вимагало зусиль та не афішувалося.

Проте держава «не здавалася». Законодавством 1929 р. були введені суворі обмеження на релігійну діяльність. Перед євсекціями було поставлено завдання остаточно розправитися з синагогами. Активізувалися репресії проти духовенства, в тому числі іудейського.

Це давало свої результати. Вже з середини 1920-х рр. молодь практично перестала відвідувати синагоги [5, арк. 154]. Наприклад, на початок 1929 р. у Теофіполі релігійна громада нараховувала 275 членів. Показовим був її склад. За віком: 18-20 років – 9 осіб, 20-25 років – 19, 25-30 років – 32 особи, 30-50 років – 93 особи, 50 і старше – 122 особи. Неписемних – 102, з низькою освітою – 169, з середньою – лише 1. Соціальний стан: 1 робітник, 1 селянин, 3 службовці, 42 кустаря, 40 торговців, служителів культу – 7, утриманців – 80, власників промислових підприємств – 84 [25, арк. 18].

Єврейським релігійним общинам, які поряд з представниками інших релігій були постійною мішенню для антирелігійної пропаганди, важко було пристосуватися до політики більшовиків. Однак вони не припиняли своєї діяльності, хоча й при руйнуванні єврейської релігійної общини, що колись охоплювала всіх євреїв містечка, від неї залишились одиниці. Так, наприклад, у середині 1920-х рр. до складу релігійної общини Корсуня входило 43 людини у віці від 30 до 75 років, професійний склад не був однорідним: серед них був 1 орендар млина, 17 ремісників різного профілю, 12 торговців, 7 службовців, 6 осіб займалися «невизначеними заняттями», тобто, вірогідно не мали постійного місця роботи [26, с. 11].

Однак, не дивлячись на державний атеїзм, до кінця 1920-х рр. умови діяльності релігійних структур були хоча й далекими від ідеальних, але задовільними у порівнянні з наступними десятиріччями. Адже у 1920-ті рр. ще зберігалось ядро релігійної общини містечка. У 1930-ті рр. ситуація інша: релігійні євреї, що лишилися, не могли утримувати як раніше рабина та інших служителів культу, які забезпечували протікання релігійного життя в громаді. Проте деякі з них продовжували свою діяльність, працюючи одночасно в артілі та колгоспі і отримуючи допомогу від віруючих та з закордону.

І в 1930-х рр. у містечках були діти та молодь, які дотримувались традицій та отримували релігійну освіту. Отже, «релігійні общини» містечок не загинули

остаточно, але вони не мали перспектив, адже й молоді в них було небагато. Релігія, що колись освітлювала життя єврея та несла мир та злагоду у містечка, тепер стала небезпечною справою, несла розбрат у родину, у стосунки між членами громади, навіть у душу людини, що прагнула зберегти прихильність і до неї і до нової влади.

Список використаних джерел

1. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. – К.: СПД Савчина, 2003. – 313 с.
2. Козерод В. О. Переломные годы: Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919-1929). – Харьков: Еврейский мир, 1998. – 152.
3. Слободенюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України. Наукове історико-етнологічне видання. – Вінниця: Тезис, 2000. – 409 с.
4. Хитерер В. Конфискация еврейских документальных материалов и еврейской собственности в Украине 1919-1930 г. // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. Збірник наукових праць – К.: б.в., 2000. – С. 8–15.
5. Політично-економічний огляд по Копайгородському району (25 лютого – 5 липня 1925 р.) // ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.55. – Арк. 146,147,153,154.
6. Протокол Губекономради (19 січня 1921 р. – 22 грудня 1922 р.) // ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.182.
7. Лист євсекції Тульчинського окрнаркома (15 червня – 19 листопада 1923 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.557. – Арк. 49.
8. Записка агітпрома губкому (19 січня 1921 р. – 22 грудня 1922 р.) // ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.109.
9. Посвідчення І.О.Ошеровичу (4 травня 1922 р. – 19 грудня 1923 р.) // ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.283. – Арк. 2.
10. Тези до виступу на зборах євробітничої молоді від 29 березня 1922 р. (13 березня – 12 липня 1922 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 1538. – Арк. 15.
11. Лист в Тульчинський окрком наросвіті (15 червня – 19 листопада 1923 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.557. – Арк. 6.
12. Звіт ЦБ Євсекції при ЦК РКП за жовтень 1921 р. (1 січня – 12 грудня 1921 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20 – Спр. 781. – Арк. 42.
13. Телефонограма Тульчинським трудшколам (15 червня – 19 листопада 1923 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.557. – Арк. 12.
14. Про дитячу конференцію (15 червня – 19 листопада 1923 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.557. – Арк. 17.
15. Повідомлення Євбюро (15 червня – 19 листопада 1923 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.557. – Арк. 22.
16. Протоколи засідання педради Пісчанської євтрудшколи (3 січня – 28 грудня 1924 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.567. – Арк. 24.
17. Доповідь про поїздку по містечках від 1924 р. (3 січня – 28 грудня 1924 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.567. – Арк. 157.
18. Доповідь директора Томашпільської євтрудшколи за квітень – червень 1924 р. (3 січня – 28 грудня 1924 р.) // ДАВО. – Ф.Р-847. – Оп.1. – Спр.567. – Арк. 22.
19. Хитерер В. Тростянец: история одного местечка // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 85-92.

20. Листування з районними виконкомом про покращення роботи серед населення нацменшин, про організацію сільськогосподарських колективів в національних селах, про реєстрацію євреїв, які перейшли до землеробства (2 лютого 1924 р. – 31 грудня 1925 р.) // ДАХМО. – Ф.Р-3508. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.18.

21. Інформація про євкладовища (27 липня – 19 серпня 1919 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп.1 – Спр. 35. – Арк. 25.

22. Резолюція по докладу ЦВ (29 червня – 17 липня 1921 р.) // ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп. 20. – Спр. 776. – Арк. 2.

23. Матеріали про закриття синагоги в містечку Шепетівка (4 лютого – 19 червня 1930 р.) // ДАХМО. – Ф.Р-945. – Оп.1. – Спр.510. – Арк.1,4,5,10,20,22,26,45,46,53,58.

24. Листування з районними виконкомом про покращення роботи серед населення нацменшин, про організацію сільськогосподарських колективів в національних селах, про реєстрацію євреїв, які перейшли до землеробства (2 лютого 1924 р. – 31 грудня 1925 р.) // ДАХМО. – Ф.Р-3508. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.53.

25. Списки членів і членів правління єврейської релігійної громади містечка Теофіполя за 1928 р. // ДАХМО. – Ф.Р-945. – Оп.1. – Спр.227. – Арк.1,2,16,18.

26. Колесникова К. И. Еврейские страницы в истории Корсунщины. – Корсунь-Шевченковский: ПП «Ирэна», 1999. – 93 с.

Кричкер О.Е. Борьба советской власти за вытеснение религиозного сознания из традиционной жизни еврейских общин в 1920-х гг. (на примере местечек Правобережной Украины)

Раскрываются меры советской власти по притеснению религиозных еврейских общин местечек. Анализируются способы борьбы с иудейскими духовными инстанциями Правобережной Украины в межвоенный период.

Ключевые слова: еврейская община, религиозный культ, антирелигиозные меры.

Krichker, O.Y. Soviet Power Struggle for Religious Consciousness Suppression from Traditional Life of Jewish Communities in the 20-ths (Evidence from the shtetls of Right-bank Ukraine)

Soviet power measures on afflicting religious Jewish communities in shtetls are revealed. Means of struggle against Hebrew ecclesiastical institutions of the Right-bank Ukraine in the interbellum are analyzed.

Key words: Jewish community, religious cult, antireligious measures.

Поляки на постімперському просторі Росії 1918-1921 рр.

З'ясовано, що поляки брали активну участь у побудові незалежних держав України, Криму, Азербайджану, тощо. Їх діяльність створила передумови для формування політики прометеїзму Польщі на Кавказі й у Середній Азії.

Ключові слова: поляки, литовські татари, прометеїзм, Червона Армія.

Відродження незалежної Польщі 11 листопада 1918 р. знайшло відгук у польській колонії – поляків, які мешкали поза своїми етнічними землями на просторах колишньої Російської імперії. Вони стали вагомою силою в реалізації східної політики Польської держави. Їх діяльність була також пов'язана з Україною, що й підкреслює актуальність нашого дослідження для вітчизняної політики й науки.

Вперше, актуалізована нами тема стала предметом дослідження польських істориків Юзефа Левандовського[1] й Сергіуша Мікуліча[2]. Діяльність Генріка Юзевського в Україні в контексті його політичної біографії розкрив Ян Кенсік[3]. У вітчизняній історичній науці досліджувалася роль поляків у державному становленні Української Народної Республіки (УНР)[4;5;6]. Зважаючи на актуальність теми, ми поставили завдання з'ясувати роль поляків у національно-визвольних рухах на постімперському просторі Росії.

Окрім литовських, білоруських і українських земель, поляків можна було зустріти на Кавказі, Закавказзі, Туркестані, безкрайніх просторах Сибіру і навіть далекій Манджурії. Бурхливий розвиток промисловості й залізних доріг в Російській імперії потребував високоосвічених спеціалістів, серед яких були й поляки. Так в далекому Харбіні у виділеній смузі Манджурської залізниці утворилася польська колонія. Проте, більшість поляків опинилися у Сибіру й Забайкаллі не з власної волі. Ще в царські часи вони тут відбували заслання за свою політичну діяльність. Опинившись поза межами рідного краю, поляки не забували про своє походження і майже не асимілювались. Цьому сприяло родинне виховання, в колі якого відбувалося навчання історії Польщі, польських національних традицій і рідної мови[7, s.15-16].

Значна частина поляків була розпорошена або проживала компактними групами в післяреволюційній Росії. Переважно це були військовослужбовці царської армії, а також військові емігранти евакуйовані у початковій фазі Першої світової війни. Багато польської молоді навчалася також у вищих навчальних закладах на території Росії. До цього слід додати військово-полонених – поляків з армій Німеччини й Австро-Угорщини. Їх загальна чисельність у 1918 р. становила приблизно 3-и млн. чол. Близько 600 тис. поляків служили в російських військових частинах, які були розташовані у Сибірі, Далекому Сході, в Туркестані й Закавказзі. У Росії поляки вважалися «непевним елементом» й тому їх намагалися відправити якнайдалі від своїх

рідних земель. У сибірських полках чисельність поляків нерідко становила до 40% всіх військовослужбовців[Ibid]. За матеріалами МЗС Польщі лише на Кавказі й Закавказзі в 1918 р. проживало близько 200 тис. поляків, з яких принаймі 100 тис. були добре матеріально забезпеченими[8]. Нашадки польських переселенців, досягнувши призовного віку, відбували службу в царській армії. Після розпаду Російської імперії вони потрапляли до армій тих національних держав, на території яких проживали. Чимало поляків у віці від 18 до 35-и років служили у збройних силах Вірменії[9]. Під час Громадянської війни перед ними постав вибір: повернутися до Польщі й служити в лавах Війська польського (ВП) під орудою Ю. Пілсудського[10], залишитися на службі в національній армії однієї із держав, потрапити до лав Добровольчої армії генерала А. Денікіна чи бути завербованими до Червоної армії (ЧА)[11]. Поляки зробили вибір на користь національної армії, бо в противному випадку їм загрожував примусовий набір до ЧА, яка воювала проти Польщі.

Польське населення Наддніпрянщини вітало утворення незалежної УНР. В її урядах працювали поляки, які народилися й проживали в Україні. У січні 1918 р. при Генеральному секретаріаті УНР було створено Міністерство польських справ, яке очолив київський адвокат Мечислав Міцкевич. Поміщик з Подільської губернії, письменник, політичний діяч Станіслав Стемповський, виконуючи розпорядження Ю. Пілсудського, у квітні 1920 р. був призначений міністром сільського господарства в уряді УНР, а з 29 травня 1920 р. виконував обов'язки міністра здоров'я і соціальної опіки[12]. Після поразки української революції він переїхав до Польщі, де у 1920-1921 рр. надавав притулок отаману УНР С. Петлюрі. У квітні 1920 р. за порадою Ю. Пілсудського віце-міністром внутрішніх справ в уряді УНР був призначений поляк Генрик Юзевський, який народився в Києві[3, s.34].

Значна роль у відбудові кримської державності належала так званим литовським татарам[13]. Серед них особливо виділявся генерал російської армії, мусульманин Мацей Сулейман Сулкевич. 25 червня 1918 р. він очолив коаліційний уряд Кримської республіки[14]. У його складі були інші литовські татари: міністр фінансів і майбутній сенатор Польської республіки Александр Ахматович, міністр військових справ генерал Александр Мілковський та ін. Начальником канцелярії прем'єра М. Сулкевича став Леон Найман Мірза Кричинський, який одночасно був депутатом кримського парламенту[15].

Молода Кримська республіка невдовзі після ухвалення конституції і проголошення незалежності 16 грудня 1917 р. зазнала агресії з боку більшовицьких військ, які на початку 1918 р. увійшли до Криму. У жовтні того ж року Крим був окупований Добровольчою армією генерала А. Денікіна. У цих умовах уряд і прем'єр М. Сулкевич були змушені покинути територію Кримського півострову.

В еміграційних поневіряннях міністри Кримської республіки шукали підтримки в Польщі. 17 травня 1920 р. колишній міністр закоронних справ Джафер Сейдамет офіційно звернувся до Ліги Націй з вимогою передачі Криму під протекторат Польщі[16]. Ця заява кримського міністра не була несподіванкою, оскільки Польща і поляки були прикладом для багатьох народів колишньої царської Росії у боротьбі за незалежність. Однак, нереальність згаданої заяви була продиктована іншими обставинами. У цей період територія Криму була окупована білогвардійськими військами генерала П. Врангеля, що була визнана законною урядом Франції. Антанта, загалом, підтримувала ідею відновлення Російської імперії.

Ю. Пілсудський готовий був розглянути пропозицію кримського міністра, али при умові, що таке рішення буде одобрено Лігою Націй і владою союзної УНР. Петлюрівське керівництво виступило рішуче проти й заявило про готовність надати Криму широкої автономії, але не більше[17]. Необхідність приєднання Криму до УНР українські політики обґрунтовували таким чином: «Україна – країна хлібна, із великими промисловими можливостями в майбутності; кримський південь – це Рів'єра, кліматичні курорти, виноградні і фруктові сади, які, однак, без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців продиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни до вигідного для українців і для себе порозуміння [18].

У такій ситуації Д. Сейдамет 5 листопада 1920 р. добився аудієнції в Бельведері у самого Начальника держави маршала Ю. Пілсудського. Однак, Польща на той час могла лише морально підтримати національно-визвольні прагнення кримських татар. Пропозиція Д. Сейдамета активно використовувалася польською пропагандою, особливо, під час наступу військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри на Київ. Незважаючи на нездійсненність пропозицій кримського міністра, саме з цього часу розпочалося активне співробітництво ГШ Польщі з кримсько-татарською еміграцією.

5 жовтня 1922 р. до Відділу II Генштабу Польщі прибув колишній депутат кримського парламенту Леон Найман Мірза Кричинський. Від імені кримсько-татарського народу він звернувся з пропозицією про встановлення протекторату Польщі над Кримом і пояснював це тим, що «...найбільше для кримських татар імпонує протекторат Польщі, а не Туреччини, Франції чи Англії»[19]. Польський народ, яка зумів вирватися з опіки російського імперіалізму, став прикладом для наслідування іншим народам, які боролися за незалежність. Вони орієнтувалися на польський досвід і відчували моральну підтримку з боку Польської держави[20]. Незважаючи на нереальність цих пропозицій в конкретних історичних умовах, співпраця польських урядових чинників з татарською еміграцією знайшла своє подальше продовження протягом всього міжвоєнного періоду.

Становлення Горської республіки, проголошеної 11 травня 1918 р., відбувалося в складних зовнішньополітичних умовах. У боротьбі за незалежність Горської республіки відзначилися поляки. Тут ще з 1917 р. перебував польський підрозділ під командуванням капітана Ресслера, який був сформований у Баку. Як окрема військова одиниця – «польський батальйон» – він увійшов до складу збройних сил Дагестану. Поляки разом із горцями вели боротьбу проти більшовицьких військ до лютого 1919 р. А згодом їм випала можливість повернутися на батьківщину й служити в дивізії генерала Л. Желіговського[2, с. 151].

У середині 1919 р. Добровольча армія захопила весь Північний Кавказ. Генерал А. Денікін оголосив Горську республіку незаконним утворенням, а її керівників визнав зрадниками, що підлягають військовому суду.

26 травня 1918 р. було проголошено незалежну Грузинську демократичну республіку. Грузинський народ понад 150 років намагався здобути незалежність від Росії. Вагомий вклад у відродження незалежної Грузії внесли грузинські соціал-демократи (меншовики). У 1919 р. розпочав роботу парламент Грузії, у якому 95% становили соціал-демократи й відповідно диктували свої умови. Президентом Грузії став меншовик Ной Жорданія[21].

12 лютого 1918 р. загони Червоної Армії без оголошення війни вторглася на територію суверенної Грузії. Уряд грузинських соціал-демократів не був

готовий до збройного протистояння, бо свого часу відмовився від створення власної армії. Столицю Грузії – Тифліс – було захоплено більшовиками 25 лютого 1921 р. Керівництво Грузинської республіки разом з акредитованими дипломатичними представництвами покинуло Батумський порт у день підписання Ризького мирного договору між Польщею і радянськими республіками – 17 березня 1921 р. Значна частина грузинських емігрантів через Константинополь прибула до Польщі. Генерали і полковники колишньої грузинської армії були прийняті на контрактну службу до Війська польського. Спочатку їх статус не був юридично визначений. Зважаючи на їх керівне становище в еміграційному Грузинському центральному комітеті, вище військово командування Польщі вирішило зробити для них виняток. Протягом 1921-1923 рр., коли маршал Ю. Пілсудський об'єднував найвпливовіші посади в державі, – Начальника держави і, згодом, одночасно, начальника Генерального штабу, – влада Польщі продовжувала політику співпраці з представниками політичної еміграції з Росії.

Крім політичних мотивів, пов'язаних з антирадянською співпрацею, йшлося про елементарну вдячність владі демократичної Грузії за допомогу у 1918 р. при формуванні польської відділи на Кавказі. Згідно з твердженнями колишнього Голови польської дипломатичної місії на Кавказі Титуса Філіповича, урядом Грузії були виділені значні суми грошей на польські відділи у 1921 р. Вони становили на той час кілька мільйонів франків. Грузинський уряд не виставляв полякам жодних претензій щодо повернення цих коштів[22].

Протягом 1922 р. 42 офіцери і 48 підхорунжих армії Грузії на умовах особистого контракту були включені до польського війська[23]. При цьому грузинські військовослужбовці зберігали свою організаційну структуру й підпорядковувалися колишньому начальнику ГШ армії Грузії генералу Олександрю Захаріадзе, який узгоджував свої дії з еміграційним урядом в Парижі[24]. Все це відбувалося з відома начальника ГШ Польщі маршала Ю. Пілсудського. Підготовка грузинських офіцерів на базі польської армії переслідувала політичну мету. Вони могли бути використані у випадку створення національної грузинської армії. Керована вихованнями польських військово-освітніх закладів, вона без сумніву була б союзницею Польщі в її протистоянні з СРСР[25].

28 травня 1918 р. в місті Єлизаветполь була проголошена незалежна Азербайджанська демократична республіка. На найвищих державних посадах в Азербайджані перебували поляки: віце-міністр справедливості Ольгерд Кричинський, директор канцелярії уряду Леон Нойман Мірза Кричинський, віце-директор канцелярії міністерства закордонних справ Константин Сулкевич. Генерал М. Сулкевич в кінці 1918 р. отримав посаду начальника Генерального штабу армії Азербайджану. Згодом він став одним із творців військового союзу Азербайджану та Грузії, підписаного в червні 1919 р. О. Кричинський був делегований у 1920 р. як представник азербайджанського уряду на міжнародну конференцію південно-кавказьких республік: Вірменії, Азербайджану та Грузії[15].

На початку травня 1920 р. більшовики захопили Баку[26]. Парламенту республіки було висунуто ультимативну вимогу скласти повноваження. М. Е. Расул-Заде закликав депутатів погодитися, щоб не розпочинати громадянську війну. Було прийнято постанову про передачу влади азербайджанським комуністам, за умови, що з їх боку не буде переслідувань. Однак, після встановлення радянської влади в Азербайджані, М. Е. Расул-Заде як багато інших був змушений переховуватися. Його все ж таки арештували, але народний

комісар у справах національностей більшовицького уряду Йосиф Сталін під час свого перебування в Баку в жовтні 1920 р. врятував його від розстрілу[27].

У травні 1920 р. коли 15-а більшовицька армія увійшла до Азербайджану М. Сулкевич був заарештований бакинським підрозділом ЧК. У тюрмі він опинився разом з іншими поляками: Титусом Філіповичем, який виконував обов'язки керівника польської політичної місії на Кавказі; Мечиславом Рудзінським – колишнім начальником загального відділу в дипломатичному департаменті МЗС Азербайджану, а також братом лідера політичної партії «Мусават» – Мехмед Алі Бесм[28]. 15 липня 1920 р. генерал М. Сулкевич був замордований у застінках ЧК. Азербайджанська республіка припинила своє існування й була створена Азербайджанська радянська соціалістична республіка (Аз.РСР). Про неприйняття азербайджанцями більшовицької окупації свідчив той факт, що протягом трьох перших років відбулося 56 національно-визвольних повстань[29].

Запрошення грузинських, а згодом і азербайджанських офіцерів, які опинилися у вимушеній еміграції, на контрактну службу у Війську польському відбулося внаслідок особистого розпорядження маршала Ю. Пілсудського. Подібною виглядала ситуація з північнокавказькою еміграцією. Лише вірмени не прийняли польських пропозицій щодо підтримки неофіційних союзницьких відносин. Вони головним своїм ворогом вважали Туреччину й дотримувалися прорадянської орієнтації. Офіцери з колишніх армій кавказьких республік добре зарекомендували себе на службі в польській армії і виявили велику лояльність щодо Польщі[30].

Відносини уряду Польської республіки з урядом Туркестану здійснювався через офіційного польського представника Яхимовича. Його основним завданням була допомога польським репатріантам, а поряд з цим інформування уряду про політичну ситуацію в Середній Азії.

У середині січня 1919 р. Яхимович переїхав у місто Ашхабад. На той час значна частина Туркестану вже були захоплена більшовицькими військами. 7 лютого 1920 р. Яхимович доповідав урядові, що Польща позбавившись своїх позицій в Туркестані, може раз і назавжди втратить можливість мати тут свої плантації бавовни й буде залежна в цьому відношенні від інших держав. Він додавав, що Кавказ і Персія перейдуть під вплив Англії, а конкурувати з нею буде важко[11,к.8].

Більшість народів, які в протистоянні з більшовицькою Росією боролися за незалежність, розраховували на допомогу Польщі. Протягом 1918-1921 рр. їх представники зверталися з пропозицією співпраці до Начальника держави Ю. Пілсудського[31]. З боку Польщі з ними були налагоджені контакти у військовій або політичній сферах. У цей період були закладені початки співпраці Польщі з Туркестаном, кримськими і поволзькими татарами, кубанськими й донськими козаками. Значна частина грузинських, азербайджанських, горських і татарських емігрантів одержали постійне місце проживання в Польщі, де вони мали можливість служити в кавалерії Війська польського.

Таким чином, поляки брали активну участь в національно-визвольних рухах на постімперському просторі Росії. У боротьбі з імперською політикою білої і червоної Росії проявився повною мірою прометеїзм польського народу. В процесі утвердження польської державності він трансформувався в політичну концепцію – прометеїзм Польщі, яка всіма силами підтримувала боротьбу народів Чорноморсько-Каспійського регіону в боротьбі проти більшовицької Росії. Перосійські народи бачили в ній союзницю, яка своїм прикладом показала існування можливості звільнитися від панування Росії.

Перспективним у цьому плані видається дослідження подальшої долі поляків у Радянському Союзі в 30-х рр. XX ст.

Список використаних джерел

1. Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926. – Warszawa, 1967. – 225 s.
2. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – 314 s.
3. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892-1981. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 214 s.
4. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів: Вид-во «Українські технології», 1997. – 65 с.
5. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. – Львів: ПП «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. – 448 с.
6. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 288 с.
7. Materski W. Na widęcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN; Oficyna Wydawnicza RZTM, 2005. – 777 s.
8. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 6674b, mf. B 22972, k.37 (ZSRR, Kaukaz. Sytuacja wewnętrzna. Kontakty władz Armenii, Azerbajdżanu i Gruzji z Polską. 1918, 1919).
9. Ibid., k.147 (Главная ставка польских военных организаций на Кавказе и Туркестане – Господину Председателю Армянской республики. 1 декабря 1918 г.).
10. Ibid., k.138 (Приказы Владикавказского градоначальника. 6 марта 1919 г. Владикавказ.).
11. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Rps. № 1522, Mikr. 13286, k.2 (Memoriał Jachimowicza agenta Rządu Polskiego w Turkiestanie dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 7.02.1920 r.).
12. Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) // // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С.186–187.
13. Kryczyński L. Tatarzy polscy a świat islamu // Wschód-Orient. – Warszawa, 1932. – R. III. – №1-2 (5-6). – styczeń. – S.61. «Литовські татари» або «польські татари» – це одночасно історична і офіційна назва татарів, що оселилися в Литві в XIV–XV ст. і жили тут, зберігаючи свої традиції. Після утворення Речі Посполитої в 1569 р. вони відзначилися великими заслугами перед польською державою і культурою.
14. Российский государственный военный архив (РГВА), ф.308/к, оп.3, д.34, л.3 (Referat Władysława de Bondy. AIDE MEMOIRE w sprawie tatarów krymskich).
15. Charszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893 – 1921 // Niepodległość. – Londyn, 1955. – T. 5 (po wznowieniu). – S.147.
16. Monitor Polski. – 1920. – 14 maja. – № 107.
17. Симонова Т. М. «Прометеїзм» во внешней политике Польши. 1919-1924 гг. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С.58.
18. Відродження. – 1918. – 23 квітня; Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – С.94.
19. РГВА, ф.308/к, оп.3, д.34, л.2-2об (Kwestia tatarów krymskich. 9.X.1922 r.).

20. Krymski T., Wiśniowski E. Racja stanu Polski na Wschodzie // Pod znakiem odpowiedzialności i pracy. Dziesięć wieczorów. – Pod red. A. Skwarczyńskiego. – Warszawa: «Droga», 1933. – S.210.

21. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II St. Gł.), sygn. I.303.4.5742, k.31 (О Грузии и грузинской политике); Ibid., sygn. I.303.4.5737, k.6 (Dr N. Nakuraszwili (Londyn). Gruzja).

22. AAN, MSZ, sygn.6687, mf. 22985, k.188 (Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych do Pana Ministra Skarbu w sprawie oficerów gruzińskich niezakontraktowanych. 22.III.1926 r.).

23. PGBA, ф. 308/к, оп.4, д.91, л.12 (Oficerowie gruzińscy w Szkole dla Podoficerów Zawodowych Piechoty w Chełmnie 1924 r.).

24. Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze // Pro Georgia. – 1997. – №6. – S.49.

25. PGBA, ф.461/к, оп.2, д.42, л.170. (Cele polityczne szkolenia wojskowych gruzin. Bez daty.).

26. BUW, Rps. BUW № 1522, mikr. 13286, k.4 (Memoriał p.t. «Sytuacja polityczna na Bliskim i Środkim Wschodzie (styczeń – marzec 1920 r.)» [Autor w 1919 r. przebywał w Szwajcarii, brał udział w konferencji partii socjalistycznych w Bernie i Lucernie w 1919 r.]).

27. Исхаков С. М. Мамед Эмин Расул-Заде. Национальное движение в Азербайджане // Вопросы истории. – 2002. – №2. – С.6. Вони познайомилися в Баку під час Першої російської революції 1905-1907 рр. Тоді поліція хотіла арештувати Йосифа Джугашвілі (Сталіна), а Расул-Заде, будучи відомим журналістом, врятував його, переховуючи в себе дома.

28. Kryczyński L. Tatarzy polscy a świat islamu // Wschód. – 1932. – №1 – 2(5–6). – S.64–65.

29. Rassul-Zade M. E. Rzeczpospolita Azerbajdzkańska // Wschód. – Warszawa. – 1930. – №2. – grudzień. – S.27.

30. Gazeta Poranna. – 1923. – 20 września. – №257. – S.2.

31. PGBA, ф.453/к, оп.1, д.5, л.42 (Польско-прометеевские отношения (перевод с польского)).

Комар В.Л. Поляки на постимперском пространстве России 1918-1921 гг.

Выяснено, что поляки активно участвовали в построении независимых государств Украины, Крыма, Азербайджана и т. п.. Их деятельность создала предпосылки для формирования политики прометеизма Польши на Кавказе и в Средней Азии.

Ключевые слова: поляки, литовские татары, прометеизм, Красная Армия.

Komar, V.L. The Poles on the Post-Imperial Space of Russia in 1918-1921

It is set forth that the Poles took an active part in establishing the independent states of Ukraine, Crimea, Azerbaijan, etc. Their activities created prerequisites for formation of Poland's Prometheism policy in the Caucasus and Central Asia.

Key words: Poles, Lithuanian Tatars, Prometheism, Red Army.

УДК 336. 225.2: 930.24 (477.43/44)

Котик Ю.В.

Особливості діяльності радянських податкових органів України у 1921 році (за матеріалами Подільської губернії)

На основі широкого спектра архівних матеріалів розглянуто проблему відновлення та особливості функціонування радянських податкових органів у 1921 році.

Ключові слова: податки, податкові органи, губфінвідділ, Подільська губернія, більшовицька влада.

Становлення ринкових відносин в Україні потребує подальшого вдосконалення податкової системи та роботи її органів. Допомогу державі у вирішенні цих нагальних завдань можуть надати результати історичних досліджень функціонування різних форм податкових систем та їхніх органів зокрема.

Саме тому, діяльність радянських податкових органів України у 1921 році – початковий період запровадження НЕПу – становить значний науковий інтерес для фахівців та є метою дослідження автора наведеної статті.

Деякі аспекти цієї проблеми розглянуто у шеститомній праці М. Кучерявенка [1]. У роботі О.Піріг [2] наведено загальну характеристику радянської податкової політики та органів, що її втілювали у 20-х роках в Україні. Формування податкового апарату у добу НЕПу набуло відображення у праці С.Корновенка та В. Лазаренка [3]. Однак робота радянських податкових органів України 1921 року є актуальною і нині, до того ж, на регіональному рівні у наведеному доробку її розглянуто вперше.

Економіка України на початку 1921 року опинилась у колапсі: саботаж та збройні виступи селянства як відповідь на більшовицьку хлібозаготовельну політику, різке скорочення виробництва промислової продукції, гіперінфляція. Усе зазначене поставило під загрозу існування радянської влади та довело банкрутство політики «воєнного комунізму».

За обставин, що склалися, рішення X з'їзду РКП(б) докорінно змінили не лише податкову політику, а й загалом економічну стратегію розвитку держави.

З відновленням ринкових відносин у 1921 році зростала роль податків як вагомого джерела надходжень до державного бюджету. Однак структурні перетворення у податковій системі здійснювались повільно, що, не останньою чергою, стало наслідком спротиву та неприхильності з боку керівництва більшовицької партії НЕПу. Управління фінансами України здійснювалось із Москви: закони України, як правило, дублювали закони РСФРР або СРСР, власний наркомат фінансів УСРР був створений лише у вересні 1923 р., а до цього чільним фінансовим органом був Уповноважений НКФ РСФРР при РНК УСРР.

Стягнення податків 1921 року у натуральній формі покладено на нові податкові органи наркомату продовольства УСРР, у грошовій – на відновлені

органи при Уповноваженому НКФ РСФРР при РНК УСРР, а трудгужподаток – на органи наркомату праці УСРР.

Оскільки за умов панування гіперінфляції грошові податки не відігравали суттєвої ролі у наповненні бюджету, основні зусилля радянської влади до осені 1921 року були спрямовані на стягнення продподатку.

Отже, до осені 1921 року ставлення радянської влади до збору податків у грошовій формі та органів, що їх здійснювали, було другорядним. Хоч у 1921 р. і було відновлено управління прямих податків при Уповнаркомфіні при РНК УСРР, до серпня 1921 року органи наркомату фінансів цілковито заглибились у вивчення можливостей заміни грошей іншою мірою вартості. Питання «бюджету, грошових податків, кредиту, грошового обігу, не були тоді у полі зору» [4]. Податкові органи України перебували у зародковому стані.

Так, до 15 січня 1921 р. у податковому управлінні Подільського губфінвідділу працювало 5 – 6 чоловік, замість 40 за штатом. Станом на 1 лютого управління нараховувало лише 12 чоловік, а з 12 податкових повітфінвідділів функціонувало лише 8, особовий склад яких здебільшого не перевищував 50% необхідного. Простежувалась тенденція до зменшення кількісного та якісного складу податківців. Зокрема, було набрано Інститут волосних фінансових агентів, проте одна частина з них підпорядковувалась волревкомам, інша – повітфінвідділам, що негативно позначалося на роботі. Діяльність відділу місцевих податків та зборів податкового управління Подільського повітфінвідділу не було розгорнуто взагалі [5, арк. 27-28]. Станом на 1 березня 1921 року ситуація дедалі більше погіршувалась: штат особового складу податківців швидко зменшувався – до 30% осіб, оскільки кожний службовець прагнув перейти працювати до інших більш високооплатних радустанов, віднаходячи будь-яку на те причину [6, арк. 2].

Негативний вплив на роботу податківців справили адміністративні реформи: переїзд Брацлавського повітфінвідділу до Тульчина, Ольгопільського – до Бершаді, а Ямпільського протягом року до Томашполя і назад. Так, під час переїзду до Бершаді Ольгопільському повітфінвідділу довелося розташуватись у старому приватному будинку, що потребував капітального ремонту, оскільки у приміщенні колишнього банку було розміщено військовий комісаріат, який відмовився поступитися місцем [6, арк. 2].

Об'єднання з 1 січня 1921 р. Вінницького повітового фінансового відділу з губернським та створення особливого відділу Подільського губернського фінансового відділу не додали податківцям мобільності [7, арк. 13].

Обревізування губернською податковою інспекцією діяльності податкових відділів повітових фінансових відділів з метою контролю та поліпшення їхньої діяльності відбувалося за складних, а іноді небезпечних для життя людини умов. Так, податковий інструктор Подільського губфінвідділу А. Кременецький здійснював інспектування Жмеринського, Могилівського та Ямпільського податкових відділів упродовж півтора місяця. Тривалість згаданого інспектування спричинив брак доріг, гужового транспорту, незадовільне матеріальне забезпечення та ведення бойових дій в Ямпільському повіті [8, арк. 1-3].

Безумовно, за таких обставин працівники податкових органів дедалі частіше порушували трудову дисципліну, що врешті-решт стало звичним явищем, про що свідчать заходи радянської влади. Так, з метою зміцнення дисципліни, Кам'янець-Подільський ревком видав розпорядження про дотримання службовцями трудової дисципліни. Відповідно, робота у радянських установах розпочиналась о 9 годині. Про свою присутність на робочому місці всі службовці сповіщали у «контрольній книжці». Завідувач повітфінвідділу

перевіряв записи о 9.15. і у разі запізнення ставив позначку. За перше запізнення службовцеві висловлювалося зауваження, за друге – догана, текст якої розміщувався у місцевому друкованому органі, за третє – матеріальне стягнення [8, арк. 37].

Унаслідок другорядного ставлення радянської влади до органів оподаткування станом на 21 липня з податкових органів Подільської губернії було мобілізовано: завідувача відділу місцевих податків губфінвідділу до губернського статистичного бюро, податкового інструктора Проскурівського фінвідділу до повітового статистичного бюро, податкового інструктора та волосного фінагента Летичівського фінвідділу, відповідно, до повітового військкомату та Летичівської повітової міліції [9, с. 2]. Станом на 1 липня 1921 року фактично не працювали Літинський, Ямпільський та Жмеринський повітфінвідділи та їхні податкові підвідділи.

Робота податкових працівників фінвідділів прямого оподаткування до кінця липня 1921 року звужувалась до стягнення з населення несплат по ліквідованих податках 1919 – 1920 років, збору інформації про платників прибутково-майнового податку, реєстрації торговельно-промислових підприємств [10, арк. 55].

Після того, як більшовики у липні – серпні 1921 року прийняли кардинальні рішення щодо повернення до повноцінного грошового обігу та за наявного прискореного розгортання ринку, виникла необхідність введення і систематизації податків та зборів як вагомого фіскального, стимулюючого та соціального елементів фінансової політики. Процес «огрошівлення» товарів» [11, с. 15], тобто бартеризації, припинявся. Відповідно до партійних рішень, ВЦВК 26 липня 1921 року затвердив положення про народний комісаріат фінансів, в якому передбачалося створення при наркомфіні організаційно-податкового управління, що у подальшому було реорганізоване в управління податків та державних прибутків. Губернські та повітові фінвідділи зберігали кадровий склад податкових підвідділів у повному обсязі, на місцях формувался штат фінінспекторів. Кількісно та структурно податкові відділи у повітах різнилися, що пояснювалось недосконалістю податкової системи. Так, податковий підвідділ Жмеринського фінвідділу складався з 13 осіб: завідувача відділу, податкового інструктора, діловода, рахівника, 3 конторників, 5 податківців та кур'єра. Ольгопільський підвідділ складався з 12 осіб, до того ж різнився посадами: завідувач відділу, 2 податкових інструктори, 3 діловоди, конторник, 5 податківців. До складу підвідділу Проскурівського фінвідділу входило 14 чоловік, адже, окрім завідувача, 3 податкових інструкторів, 2 конторників та двох податківців, було передбачено ще 5 посад діловодів [12, с. арк. 10].

Після того, як розпочалося реформування податкових органів, перше, що мали вирішити податківці, – це збір інформації про платників прибутково-майнового податку, реєстрація торговельно-промислових підприємств [10, арк. 55]. Так, ще 7 травня 1921 р. податкове управління Подільського губфінвідділу наголошувало на необхідності швидкого завершення збору по ліквідованих податках та переходу до вивчення доходів торговельних закладів, промислових підприємств та майнового стану пересічних громадян [13, арк. 65]. Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 26 липня 1921 року на території Подільської губернії діяльність торговельно-промислових підприємств підлягала обкладанню податком [14, с. 3]. Задля його стягнення, у грудні 1921 р. за розпорядженням губфінвідділу під керівництвом фінінспекторів у містах, містечках і селах із розвинутою промисловістю та торговельною діяльністю було створено місцеві податкові комісії від трьох до десяти чоловік.

Члени податкових комісій мали такі повноваження: реєструвати промислові та торговельні підприємства певного населеного пункту, самостійно перевіряти правильність вибору платниками промислового податку, складати протоколи з приводу порушень «Положення про державний промисловий податок». Кандидатів на посаду члена податкової комісії обирали з числа платників промислового податку фінінспектори. Обраний член податкової комісії мав відповідати таким вимогам: «хороша грамотність», проживання в певній місцевості не менше ніж три роки, вік – після 21 року, без судимості. Склад комісії обирався на один рік. Щоденна робота працівника комісії, за підтвердженням податкового інспектора, оплачувалася у розмірі, визначеному органами раднаргоспу [15,арк.3].

Однак паперовий варіант нових декретів та постанов різнився втіленням у життєві реалії.

Однією з головних проблем радянської податкової системи у 1921 році була якісна та кількісна незабезпеченість її органів. Станом на 1 серпня 1921 р. податковий підвідділ Кам'янець-Подільського повітфінвідділу налічував 24 посади за штатом: завідувач, 3 інструктори, 2 діловоди та 4 їхні помічники, 6 рахівників, 6 працівників канцелярії та 2 друкарки. Три посади були вакантними [16,арк.20].

Станом на 1 вересня у Подільській губернії налагоджено роботу податкових відділів тільки у Летичівському та Проскурівському повітах, досить посередньо в інших, а в Ямпільському та Літинському – у зародковому стані [17,арк.33].

Про брак кваліфікованих кадрів у радянських органах, у тому числі фінансових, свідчить декрет РНК України від 29 серпня 1921 р., який, за згодою органів РСІ, надавав дозвіл на провадження служби в одній державній установі членам однієї родини [18,с.555]. Так, у податковому підвідділі Подільського губфінвідділу зазначений дозвіл отримали брати Белінські [19,арк.27].

Деякі кваліфіковані податківці, за попередньою згодою з комісією з охорони праці, залучались до понаднормової праці [20,арк.84].

Ще складнішою була ситуація із забезпеченням органів кваліфікованими працівниками. Тому, у другій половині 1921 року радянською владою було здійснено низку вагомих заходів. Відповідно до постанови РНК України від 5 липня 1921 року «Про забезпечення управління Уповнаркомфіну спеціалістами та мобілізацією для нього фінансових працівників» заборонялась мобілізація з фінансових органів працівників без згоди відповідного органу Уповнаркомфіну, із найшвидшим залученням до закладів наркомфіну податкових інспекторів та їхніх помічників казенних палат ще Російської імперії, що мали досвід роботи не менше ніж два роки [21,с.402-403].

Постанова українського уряду «Про повернення до роботи за спеціальністю працівників податкової справи прямого та непрямого оподаткування і державної монополії» від 29 жовтня 1921 р. стверджувала наміри радянської влади щодо залучення до податкової роботи колишніх службовців царської Росії, адже податкова справа ускладнювалась, а більшість комуністів не здобули фінансово-економічної освіти.

До роботи залучались службовці з десятирічним стажем, а саме: управляючі акцизними зборами та їхні помічники, ревізори, техніки губернських акцизних управлінь, окружні наглядачі акцизних зборів. У фінансових установах працювали спеціалісти з інших господарських органів, навіть військових відомств. Так, на підставі наказу голови Кам'янець-Подільського ревкому всі працівники дореволюційних фінансових органів мобілізувались для праці

тільки у фінансових органах, незважаючи на те, що перебували на службі в інших радянських органах [22,арк.41].

Залучення до роботи «старих» фахівців позначилося на кількісному та якісному особовому складі працівників податкового апарату. Станом на 1 грудня 1921 р. із 13 працівників податкового управління Подільського губфінвідділу усі мали дореволюційний стаж роботи у фінансових або судових органах, 9 – вищу, а 4 – середню спеціальну освіту [23,арк.110-113].

З метою фахового зростання та інформаційного забезпечення працівників з 1 січня 1921 р. при управлінні Уповнаркомфіну було розпочато видавництво щомісячного журналу «Вестник Уполномоченного Наркомфина РСФСР на Украине» [24,арк.3].

Попри кадрові проблеми радянська система оподаткування 1921 року мала низку суттєвих недоліків.

Введення місцевих податків та порядок їх стягнення не узгоджувались з центральними органами влади. Лише у Катеринославській губернії було введено низку не передбачених законом прямих податків, з дозволу завідувача губфінвідділу встановлювалось відтермінування патентного збору [25,с.58].

Податки стягувались почергово, відповідно до початкової літери у прізвищі платника (за алфавітом). Унаслідок незадовільного стану податкового апарату, окладні листи платникам податку навіть не надавались. Тому, щоб дізнатися про розмір нарахованої суми до сплати, суб'єкти оподаткування були змушені особисто звертатися до податкових органів.

Сплата податків у грошовій формі спричинила несподівані труднощі. Наприклад, не у всіх містах та містечках Кам'янець-Подільського повіту були каси наркомфіну [26,арк.42].

Окрім того, кожний наркомат та його підрозділи мали власні каси.

Деякі податки та збори стягувались через різні радянські установи. Так, у Кам'янець-Подільському повіті здійснювати збір відрахувань від промислового податку було доручено органам комунгоспу, а їх облік – податковим підрозділам.

Суттєвим недоліком системи місцевих податків була їх чисельність – близько 25 податків і зборів. Таким чином, питання про ліквідацію цього недоліку перед урядом порушив VII Всеукраїнський з'їзд Рад.

Фінансово-економічний розвиток губерній мав свої особливості, що набувало безпосереднього відображення у побудові радянських податкових органів, але не завжди підтримувалося центром. Так, у десяти повітових фінансових відділах Подільської губернії працювало по два податкових інспектори прямих податків на повіт, а у Вінницькому та Кам'янецькому – по три. Слід зазначити, що фінвідділ у Кам'янець-Подільському постійно наполягав на відкритті четвертої вакансії, мотивуючи рішення великими розмірами та прикордонним розташуванням повіту, однак не мав підтримки із Харкова. Окрім цього, Подільський губфінвідділ скасував інститут сільських фінагентів, створивши на допомогу кожному волосному інспекторові по 2-3 посади помічників, кандидатури яких затверджувались повітовими органами [26,арк.42].

Активний розвиток товарно-грошових відносин спонукав більшовиків відновити непряме оподаткування, скасоване улітку 1920 р., та органи, що його здійснюють. З другої половини 1921 року було введено акцизи на тютюн та тютюнові вироби, виноградне вино, сірники, сіль. Тому, декретом РНК України від 28 жовтня 1921 р. у складі податкового управління при Уповноваженому НКФ РСФРР при РНК УСРР створено відділ непрямих податків і державних монополій, а в губерніях – підрозділи непрямих податків та державних моно-

полій при податковому управлінні губфінвідділу. Підвідділ непрямих податків при податковому управлінні губфінвідділу складався із завідувача підвідділу, ревізорів-інструкторів (старших та молодших), дільничних інспекторів непрямих податків і державних монополій та їхніх помічників. Завідувач губфінвідділу за поданням завідувача підвідділу непрямих податків та за умови погодження з Уповнаркомфіном розподіляв територію губернії на акцизні дільниці, безпосередній контроль над яким здійснювали дільничні інспектори та їхні помічники. Помічники дільничних інспекторів, як правило, призначалися для постійного перебування на підприємствах, що випускали підакцизні товари. Незважаючи на те, що органи непрямого оподаткування та робітничо-селянської інспекції (далі РСІ) мали частково однакові повноваження, їх взаємовідносини регулювалися окремою інструкцією, а розпорядження податкових інспекторів були обов'язковими для виконання всіма закладами радянської влади, навіть силових органів [27, арк.1].

Губернським фінансовим відділам було рекомендовано комплектувати підвідділи непрямих податків та інспектуру з працівників дореволюційних фінансових установ, органів раднаргоспу та відділів постачання шляхом примусової мобілізації. Окрім того, наголошувалося на необхідності залучення до інспекційної роботи профспілок та сумлінних робітників підприємств, що виробляли підакцизні товари [16, там само].

На кінець жовтня 1921 р. підвідділ непрямих податків Подільського губфінвідділу складався із внутрішньої частини, до складу якої входили завідувач підвідділу, 3 ревізори, секретарський відділ з 5 осіб та бухгалтерський відділ з 8 осіб, і зовнішньої частини у складі повітових інспекторів – 12 чоловік та їхніх помічників – 20 чоловік. Усього по губернії підвідділ нараховував 36 чоловік [18, там само]. Слід зазначити, що Уповнаркомфін для зовнішньої частини підвідділу непрямих податків Подгубфінвідділу визначив штати з 22 осіб дільничних інспекторів та 44 їхніх помічників. Кількісний склад зовнішньої служби за поданням губернії та центру, розбіжності у назвах та посадових повноваженнях «повітовий» та «дільничний» інспектор призвело до непорозуміння між ними, а прагнення губернського підрозділу перевіряти всі підприємства замість лише тих, що виробляють підакцизні товари, спричинило логічне обурення Уповнаркомфіну [28, арк.21-22].

Принагідно зазначимо, що цікавим питанням, на яке слід звернути увагу, є матеріальне забезпечення працівників радянських податкових органів, що віддзеркалює їхню роль та значення для держави.

За виконання посадових обов'язків службовці забезпечувались заробітною платою у грошовій формі, продовольчим пайком та необхідною кількістю одягу і взуття [29, с.555].

У квітні 1921 року грошова частина заробітної плати завідувача податкового підвідділу Кам'янець-Подільського повітфінвідділу становила 5550 крб., рядового податківця – 4070 крб., з урахуванням десятивідсоткової прифронтової надбавки. Ставки зарплати не змінювалися з кінця 1920 року [30, арк.4]. Продовольчий пайок податкового інструктора Новоушицького фінвідділу за нормою групи «б» у лютому складався з 11 кг хліба, 1 кг крупи, 7 кг овочів, 400 г солі, 200 г цукру та 40 г чаю [31, арк.18-19], податківця Гайсинського фінвідділу – тільки із 3 кг муки, 0,8 кг пшона, 200 г солі – ні цукру, ні м'яса не передбачалося [32, арк.76]. Члени родини податківця пайки не отримували, тому місячної норми вистачало на 3-4 дні. Нерідко, як це було із службовцями Могилів-Подільського фінвідділу, весь перелік продуктів не видавався.

Зважаючи на гіперінфляцію, роздрібні ціни на продукти харчування у місті Вінниця протягом 1921 року зросли у 2-5 разів. 3 травня по листопад хліб житній здорожчав з 850 крб. за фунт (409 г) до 1900 крб., м'ясо – з 3000 крб. до 13500 крб., пляшка молока – з 800 крб. до 4000 крб. [33].

Скрутне матеріальне становище податківців позбавляло змоги задовільнити елементарні потреби у продуктах харчування та одязі. Так, керівництво Кам'янець-Подільського повітфінвідділу звернулося до місцевого органу комунгоспу з проханням виділити бухгалтерові Торжчинському К.К. коштом держави взуття, оскільки за заробітну плату, що він отримував, придбати його на ринку був не в змозі [34, арк.85].

За таких обставин з метою поліпшення матеріального забезпечення податкових працівників та оптимізації фінансової політики загалом більшовицька влада вдалася до низки вагомих заходів.

Так, Декретом РНК України від 28 вересня 1921 року «Про колективну (грошову та натуральну) оплату праці службовців у радянських органах» передбачалося суттєве зростання грошової та особливо натуральної (що в умовах гіперінфляції була значущою – від автора) частин заробітної плати. Окрім того, «відповідальні» працівники, яких, наприклад, у Подільському губфінвідділі було 27 чоловік [35, арк.14], отримували ще один додатковий продовольчий пайок [36, с.647].

Коли було прийнято постанову, IV сесія ВЦВК у жовтні 1921 р. зазначала, що відтепер «інтереси народної казни підносились до рівня питань найвищої державної важливості» [37, с.2-3.], вирішення вагової частини з яких покладалося на податкові органи.

У підсумках VI конференції КП(б)У, що відбулася з 9 по 13 грудня 1921 року, відзначалося, що «комуністична партія повинна забезпечити економічну базу шляхом збереження у своїх руках фінансового керівництва». Саме тому, з метою ретельного добору кадрів для податкових органів в анкетному листі кожного працівника визначалося місце перебування до лютневої революції, до та після жовтневого перевороту, ставлення до радянської влади та партійність. Усі комуністи отримували заробітну платню за особливими ставками для політпрацівників [38, арк.40].

Грудневий VI Всеукраїнський з'їзд рад постановою про фінансову політику підкреслив, що гроші в умовах товарообороту знову набувають першочергового значення, тому необхідно «втїлити в життя уже встановлені та ті, що мають бути встановлені, державні податки та монополії, а також місцеві податки із захистом класових інтересів» [39, с.647].

Однак значну кількість поставлених завдань наприкінці 1921 року так і не було вирішено. У грудні продпайки й надалі видавались із затримкою, влада мотивувала це складною продовольчою ситуацією в Україні. Що ж до прагнень більшовиків з приводу посідання однопартійцями керівних посад у всіх господарських установах та їхніх підрозділах, то серед працівників податкового управління Подільського губфінвідділу станом на 1 грудня 1921 р. з 91 працівника 90 – безпартійних, 1 комуніст [40, арк.110-113]. Загалом по губернії у фінансових органах працювало чотири члени КП(б)У [41, арк.57].

На Всеросійській конференції завідувачів фінвідділів у грудні 1921 року щодо роботи податкових органів підкреслювалось, що «апарату в нас немає». Зазначалося також про перешкоди, які чиняться становленню податкового апарату, траплялися випадки відмови фінінспекторам у пайках та одязі, відкритті кредитів для придбання продуктів харчування [42, с.66-67].

Красномовними є факти конфіскації без будь-яких пояснень головою Гайсинського ревкому єдиної друкарської машинки з повітфінвідділу [43,арк.37], а представники 8-ї козачої дивізії взагалі виселили повітовий податковий відділ з наданого приміщення [44,арк.190].

Станом на 14 грудня 1921 р. у Подільському губфінвідділі працювало лише 139 службовців, натомість мало бути 267 [45,арк.90,93]. Навіть на початку 1922 р. податковий апарат був настільки ослабленим, що на державному рівні Наркомфін РСФРР був змушений укласти угоду з наркомпродом про тимчасове використання продподаткового апарату.

Отже, ставлення радянської владі до відновлених податкових органів в Україні, особливо до середини літа 1921 року, було другорядним, що пов'язано з тим, що тривала «натуралізація та бартеризація» економіки, а також з браком міцної грошової одиниці, а отже незначним економічним ефектом від податкових надходжень. Тому, основна увага приділялась збору продрозкладки та продподатку. Стягнення податків у грошовій формі у 1921 році спричинило труднощі, поскільки не у всіх містах та містечках були каси наркомфінру. Радянська система оподаткування 20-х років мала низку суттєвих недоліків: чисельність податків, брак чіткості та прозорості у визначенні об'єкта оподаткування. Прийняті партійні та урядові рішення щодо податкової галузі поступалися новим економічним реаліям, до того ж були не ефективними. Проте головні проблеми податкових органів – це їхня неукомплектованість та брак кваліфікованих кадрів, що ускладнювалось скрутним матеріальним становищем працівників.

Список використаних джерел

1. Кучерявенко М.П. Курс податкового права: У 6 т. Т.І: Генезис податкового регулювання: У 2 ч. Ч.1. – Х.: Легас, 2002. – С. 665.
- 2.Пиріг О.А. Становлення податкової системи України у часи НЕПу (20-і рр. XX ст.) //Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2001. – № 1. – С.132-138.
3. Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. – Черкаси, 2004. – С.187.
4. Альский М. Итоги 1921 г. и перспективы 1922 г. в области финансов // Экономическая жизнь 1922 г. – 13 января.
5. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 323.
6. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 321.
7. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 52.
8. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 323.
9. ДАХмО. – Ф. Р1350. – Оп. 2. – Спр. 2.
10. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 323.
11. Сокольников Г.Я. Государственный капитализм и новая финансовая политика. – М., 1922.
12. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 71.
13. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 71.
14. Вісті / Известия – 1921. – 26 жовтня.
15. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 66.
16. ДАХмО. – Ф. Р1350. – Оп. 2. – Спр. 15.
17. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 323.
18. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. – № 16.
19. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 323.

20. ДАХмО. – Ф. Р1350. – Оп. 2. – Спр. 15.
21. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. – № 13.
22. ДАХмО. – Ф. Р1350. – Оп. 2. – Спр. 2.
23. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 56.
24. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 43.
25. Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші.: Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. – Черкаси, 2004.
26. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 64.
27. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр. 65.
28. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 5. – Спр. 2.
29. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. – № 16.
30. ДАХмО. – Ф. Р1350. – Оп. 2. – Спр. 44.
31. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.32.
32. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.53.
33. Бюлетень Подольского губернского статистического бюро. – 1922 г. – № 15.
34. ДАХмО. – Ф. Р1350. – Оп. 2. – Спр. 15.
35. ДАВО. – Ф. Р991. – Оп. 1. – Спр.3.
36. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. – № 16.
37. Ивернов С. О мерах к улучшению налоговой работы // Вестник финансов. – 1922. – №12.
38. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.40.
39. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. – № 18.
40. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.56.
41. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.56.
42. II конференция финотделов 1921 г. Стенографический отчет. – М., 1922 г.
43. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.53..
44. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.53.
45. ДАВО. – Ф. Р27. – Оп. 2. – Спр.52..

Котик Ю.В. Особенности деятельности советских налоговых органов Украины в 1921 году (по материалам Подольской губернии)

На основании широкого спектра архивных материалов рассматриваются особенности функционирования советских налоговых органов в 1921 году.

Ключевые слова: налоги, налоговые органы, губфинотдел, Подольская губерния, большевицкая власть.

Kotyuk, Yu.V. The peculiarities of the Soviet tax bodies activity of Ukraine in 1921 (according to the materials of Podillya province)

The problem peculiarities of restoring and functioning peculiarities of the Soviet tax bodies in 1921 are examined on a base of a wide range of the archives materials.

Key words: taxes, tax bodies, a province financial department, Podillya province, Bolshevik authority.

Механічні дії й предмети у лікувальній магії населення Української Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст.

Досліджуються механічні дії та предмети, які застосовувало населення Української Слобожанщини в лікувальній магії у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: лікувальна магія, механічні дії, предмети

За свідченням етнографічної літератури населення Української Слобожанщини у другій половині XIX – початку XX ст., як і населення інших регіонів України, застосовувало в лікувальній магії різноманітні *механічні дії*, спрямовані на те, щоб вигнати хворобу з людини. Досягали цього різноманітними способами – *загризанням, зализуванням, завірчуванням, викачуванням, виливанням* тощо. Усі вони базувались на дії принципів катартичної (очищувальної) магії, яка, за словами С. Токарева, найближча до раціональних методів лікування і найтісніше з ними пов'язана [15, с.39].

Це можна сказати про розповсюджений на той час у слобожан метод «загризання», який полягав у тому, що болюче місце кусали зубами. У ряді випадків такий своєрідний масаж розширював судини та поліпшував кровообіг. Арсенал хвороб, при яких вдавалися до цього методу, ідентичний з іншими регіонами України. У такий спосіб лікували, як правило, опухи, нариви, бородавки, грижу у дітей. Знахарка злегка кусала хворе місце, промовляючи: «Біг вовк, аж зустрів його св. Петро, та спитав його: «Куди ти вовчику, йдеш? – По вдовине поросся. – Не йди ж ти вдовиного поросся їсти, іди до мого народженого, молитвенного, крещеного гризі гризти» [2, с.7]. Гризь, лом в руках і ногах лікували у такий спосіб: запрошували хлопчика або дівчинку (первістка або останньонародженого), давали цій дитині злегка кусати хвору ногу чи руку за лікоть або за коліно, після кожного укусу дитина повинна сплюнути [10, с.91].

Метод «висисання» (*злизування*) практикувався в народній педіатрії при лікуванні уроків. Найчастіше злизувала уроки з чола дитини мати. М. Сумцов вважав метод «висисання» чи «злизування» уроків одним з найдавніших у багатьох народів, вбачаючи в ньому прямий зв'язок з інстинктом материнства [13, с.3].

При «пліснявці» натщесерце хрестоподібно лизали язиком комин і волоссям терли язик [6, с.191]. Часто матері, як казали старі люди, самі «глазять» своїх дітей, якщо на ніч потішаються і милуються ними; в такому випадку мати повинна злизати язиком навхрест обличчя дитини і язиком обвести навколо всього обличчя у зворотній бік і промовити наступні слова: «Народжену, молитвенну, крещену Варвару, яка тебе мати зглазила, та й отходила» [6, с.738]. У Малоросії злизували дітей звичай після купання: мати або бабу проводила своїм зиком вздовж обличчя дитини від підборіддя до лоба і навхрест по очах

і потім витирала обличчя дитини подолом своєї сорочки, чомусь саме подолом[...]. При злизуванні інколи спльовували і промовляли молитву, частіше всього «Отче наш» [13, с.4]. При лікуванні уроків брали воду ніким не питу і не куштовану, виймали з печі три вуглики, доставали четвергової солі; все це клали в стакан, дули над ним тричі, тричі *спльовували* в бік[...] [10, с.89].

А. Дандес в есе «Сухе та мокре, лихе око» висловив думку щодо взаємозв'язку між поняттями живого і вологості, мертвого та сухості [3, с. 132–142]. Він стверджував, що грецька концепція життя як поступового зменшення рідини в людському організмі або метафоричного яблука, що висихає, віддзеркалює ряд архаїчних вірувань, пов'язаних з «лихим оком». Адже щоб захистити хворого від «висихання», спричиненого вроками, необхідно забезпечити його відповідною кількістю рідини. Вчений акцентував увагу на тому, що в архаїчних терапевтичних діях таку функцію найчастіше виконувала вода, хоч іноді за її відсутності використовували слину. На думку дослідника, прилюдне спльовування містило суттєву інформацію: «Я здоровий, тому що в мені багато соків». Отже, за А. Дандесом, спльовування є апотропеїчним засобом, який і донині поширений у багатьох світових культурах. Віра в магічну силу слини зафіксована й в українській традиції. Так, на Слобожанщині від уроків злизували дітей або проводили язиком навхрест по вилу [14, с.175].

Аби вилікувати від переполоху, зрізали нігті з рук і ніг, потім хрестоподібно стригли волосся на тімені, потилиці, з правої і лівої скроні, хворого ставили біля дверей і в тому місці, куди доходила голова хворого, просвердлювали отвір, клали у нього закатані у віск із «страсної» свічки й забивали (*завірчували*) осиноним кілочком зі словами: «Викликаю і визиваю із народженого раба Божого (ім'я) – супостата, диявола і закликаю» [6, с.34, 189, 861], коли дитина переросте кілочок, тоді пройде переполох [16, с.55]. Так само лікували грижу у дітей [6, с.344].

Від переполоху брали куряче яйце й *качали* ним по обличчю, голові й усьому тілу хворого зі словами: «Тут тобі не стояти, жовтої кості не ламати, червоної крові не пити, щирого серця не в'ялити, білого тіла не сушити хрещеного, рожденного раба Божого (ім'я)» [6, с.34].

Ритуальне використання яйця у магічних дійствах зафіксовано у цілому світі, починаючи від австралійських аборигенів [8, с.167] чи мешканцями Тибету [4, с.329]. Деякі вчені вважали, що велика кількість космогонічних міфів представляє початковий стан, хаос як компакту яйцеподібну сферу, в якій не можна виділити жодної форми. «У всіх цих міфах світотворення відбувається через поділ яйця на дві половини, що являють собою Небо і Землю» [4, с.389]. Отож, зрозумілим стає обрядове застосування яйця в усіх ритуалах, що мають забезпечити успіх початку певної дії. Аналогічний принцип лежить і в основі ритуального використання хліба в межах обрядового циклу та усіх терапевтичних діях, адже кожне лікування має бути творенням нової людини. Так, щоб позбутися золотухи, із гарячої хлібної м'якушки робили кульки, якими качали по припухлим залозам [9, с.176].

Не менш популярним був метод *виливання* хвороби. Його застосовували при лікуванні переполоху, волосу. Переполох виливали на віск, на олово, на яйце. Бралі непочату воду, наливали в миску, після чого розтоплені віск лили на воду зі словами: «Виливайся, переполох, на дороги, на очерета, на болота, на лісисті міста, де люди не ходять, чоловічий глас ни заходить: батьківський і материнський, денной і ношной, полуношний, дідівський, бабівський, крилящий і трепетящий, до християнина ни доступить, і крові ни побушувать і кості ни зломить, пищі ни отбить і християнського тіла ни

стривожить» [6,с.34]. Т. Пархоменко стверджує, що традиція використання воску з метою діагностики та лікування захворювань притаманна не тільки українцям, а й іншим слов'янським народам, наприклад, болгарам, сербам, білорусам. Серед цих народів побутувало уявлення, що разом із розплавленим на вогні воском з організму людини виливаються захворювання та вроки. Дослідниця на основі тотожності слів виливати віск і виливати хворобу такий спосіб лікування відносить до магії, яка діє за принципом аналогії: подібне виліковується подібним [11,с.27]. При виливанні волосу, брали 27 житніх колоски, клали на них хворий палець або хвору частину тіла і лили зверху теплу воду, промовляючи: «Лийся, волос, на колос, водяний, вітряний, прозорий, подуманий, погаданий, підстрітинний. Тут тобі ні стоять і ні бувати, а жовтоті кости ні ломити, і білого тіла ні сушити, і червоної крові ні мутити, і сугави ні крутити» [6,с.36]. Іноді до розплавленого олова кидали вуглики і ладан, потім цією водою окроплювали хворого, давали напитися цієї води хворому і доки він пив знахарка хрестоподібно дула на нього, промовляючи: «Будь здоров, та ні лічи́сь, та по бабкам ні волочи́сь» [6,с.786].

У лікувальній магії населення Української Слобожанщини широко використовувались різноманітні предмети, які на їх думку, повинні були вигнати хворобу з людини.

Українська знахарська традиція дуже часто застосовувала терапевтичну та апотропеїчну силу *металевих предметів*. Так, для знімання вроків чи захисту від нечистої сили найбільш розповсюдженими предметами на досліджуваній території були ніж, голка, сокира тощо.

Від «колік» брали ніж, злегка торкаючись до хворого місця, промовляли: «Колочка водяна і вітряна, прорізна і подумана і погадана, підстрілена, спитина, ззідена от лиха і от чоловіка, і от роботи, і от усякої заботи. Во віки віков. Амінь.» [6,с.36,592]. При лікуванні «уроків» щоразу після читання молитви шептуха робить ножем хрест [6,с.737]. При лікуванні вроків на підлогу клали сокиру обухом вниз, лезом догори [10,с.90]. Бабка-повитуха, входячи до хати породілля, іноді клала під поріг металеву пластину, щоб сусідки, які її провідували не наврочили [16,с.54]. Хворим на курячу сліпоту рекомендували дивитися на схід сонця і захід через отвір (вушко) освяченої голки. А щоб ніхто не наврочив – наречений і наречена носили освячену голку на груді або на спині, і обов'язково гострим кінцем уверх [7,с.99]. М.Сумцов наголошував на особливому значенні таких предметів, бо майже в усіх народів вони виконували функцію амулетів-оберегів [13,с.8]. Особливого значення надавали так званім «громовим стрілкам», які утворюються під час грому, коли архангел Гавриїл спрямовував блискавку на чортів. Після блискавки громовий стрілок проходив крізь землю «на другий світ» (Старобільський повіт) і через сім років виходив назад на поверхню. Той, хто знайшов громову стрілку, зберігав її, як святиню. Вона застосовувалася під час різних хвороб і особливо допомагала від колік; вона ж уберігала від ударів грози, відводила усілякі лиха, чари і ліхії сили і взагалі приносила щастя і статок в оселю, де зберігалася [1,с.261]. Трансформацією «громової стрілки» можна вважати використання під час обряду знімання уроків ножа, сокири, вугликів, свічки, бо усі вони символізують вогонь, притаманний атрибутам верхнього царства. Цілюща сила вугликів була розповсюджена по всій Україні. Їх клали новонародженій дитині під подушку, кидали на поріг хати тощо [12,с.19].

Таким чином, терапевтична дія, яка полягає у ритуальному доторканні до хворого ножем, або будь-яким іншим гострим предметом чи використування їх під час обряду цілення, є ще одним свідченням переконання, що «божі

стрілки» є носіями енергії, тобто, за словами М. Єліаде «проявом чогось «цілком відмінного», реальності не з нашого світу» [5,с.8]. Такі предмети, як гостре каміння, ножі, сокири, топірці, голки тощо у ритуальному контексті набувають рис живої істоти і стають носіями енергії міфічного бога, що громом побив «погану силу». Очевидно, громові стріли асоціюються з міфічним поняттям про бога-громовика як своїм походженням і зовнішнім виглядом, так і своїми чудодійними властивостями. На них, як на нащадках ества бога родючості, правди і добра на землі, позначився також відблеск світлих і добродійних рис його характеру. Цілком імовірно, цей останній процес відбувся на ґрунті первісного фетишизму, що одухотворював каміння й інші предмети і наділяв їх потім надприродними силами. Якби там не було, однак громові стріли являють собою в мініатюрі повний відбиток складної сутності добродійного й грізного, світлого і темного бога-громовика [1,с.261-262].

При захворюванні сояшниць на живіт хворого ставили миску з водою, перевертали *гличик* в миску і ставили уверх дном, у миску також клали *ложку*, *ніж* і *веретено* [6,с.3]. «Завійну» лікували *качалкою*, яку ставили вертикально на стіл, обертали її, супроводжуючи процедуру замовлянням: «Завійна глазна, завійна прозира, завійна водяна, завійна вітряна, завійна полуночна. Матері Божій, Цариці небесній і всіх святих просю і молю пособити ново родженому, хрещеному, старому (ім'я)» [6,с.33]. Інколи використовували *дерев'яне відро* [6,с.33,344], або до хворого місця прикладали *рогач* [6,с.946].

Подекуди населення Української Слобожанщини застосовувало спосіб передачі недуг, оснований на дії закону парціальної магії (частина заміною ціле). Він вживався як у знахарській практиці, так і в домашній селянській терапії. Самі способи передачі при певній різноманітності не відзначалися багатством локальних варіантів. Загальнопоширеною, наприклад, була думка, що хворобу можна передати іншій людині, якщо віднести на роздоріжжя і залишити там сорочку або іншу частину одягу хворого, його нігті чи волосся. Існувало повір'я, що ту людину, яка наврочила іншій, слід було остригти, а волосся його спалити [6,с.738]. Хоча зустрічалися жінки, які навпаки були переконані, що волосся не слід кидати у вогонь – буде боліти голова [16,с.51]. Іноді використовували й інші предмети – *хліб*, *яйце*, *горщик* з кашею, над якими попередньо промовив примовку знахар, монету, рушник або просто шматочок будь-якої тканини, якими обтирали тіло хворого. Будь-який з цих предметів несли на роздоріжжя, і той, хто їх піднімав, забирав і недуг. Так, наприклад, у сл. Мостках, щоб позбутися лихоманки, слід було вранці викупатися і чим витирали тіло (стару сорочку або рушник) винести на дорогу: вірили, що хвороба перейде на того, хто підійме цю сорочку чи рушник [6,с.73]. М.Сумцов зазначав, що люди боялися брати предмети, які лежали на перехресті, вважали їх зачарованими, бо з ними може перейти і хвороба. Хворобу в давні часи переносили замовлянням на палку, камінь, ганчірку, і клали заговорений предмет на дорозі [13,с.19]. Могли ці предмети й просто підкидати тому, кому хотіли передати хворобу.

Від зубного болю робили із дерева кілочок подібний до зуба, знаходили дерево, яке ще зростало, надрізавши у ньому кору, вкладали під неї кілочок таким чином, щоб це місце на дереві припадало на рівень зубів, зав'язати дерево. Коли дерево виросте, так щоб місце, куди покладений кілочок, не буде на рівні зубів хворого, тоді і зуби ніколи боліти не будуть. Навіть, якщо хворий переросте дерево: головне тут, щоб кілочок не співпадав із зубами [2,с.7].

Щоб вилікувати лихоманку, слід було вранці викупатися, обтертися старою сорочкою або рушником й винести їх на дорогу. Вірили, що хвороба перейде на

того, хто підійме їх [6,с.73]. Рушником, в який зав'язували пасху, прикривали хвору дитину на «родимчик», коли в неї починалися припадки [7,с.9]. При переполосі одягали сорочку пазухою назад [6,с.189]. Цікавий метод лікування лихоманки був зафіксований у Куп'янському повіті. Хворого гнітухою вели в сіни (під верх, пічну трубу, бовдур), роздягали його до гола і веліли йти до хати, не оглядаючись; одяг же хворого залишали під бовдуrom і придавлювали його гнітом (камінь, яким придавлювали кружки, які прикривали в діжах капусту або сир). Знятий з хворого одяг залишається під каменем до того часу, доки хворий не вилікується [16,с.53].

Іноді хворобу намагалися передати тварині. Щоб вилікувати сухоти, варили двадцять сім галушок із різного борошна, купали в «юшці» до схід сонця, а галушки віддавали собакам [17,с.74]. Подекуди сухоти лікували купанням хворої дитини разом із собакою або кішкою [6,с.344;9,с.185], або мертвими бджолами, щоб передати їм хворобу [9,с.185].

Таким чином, у лікувальній магії населення Української Слобожанщини різноманітні механічні дії (*загризання, зализування, завірчування, викачування, виливання*), предмети (*ніж, голка, веретено, сорочка, рушник, яйце, горищик*), поєднуючись із раціональними засобами, посідали помітне місце в практиці народного самолікування.

Список використаних джерел

1. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські погляди та вірування. – К.: Довіра, 1993.- 414 с.
2. Ветухов А.В. Из этнографических материалов по Харьковской губернии. – Харьков: Тип. Печатное дело, 1905.- 7 с.
3. Дандес А. Сухе та мокре, лихе око. Есей про індоевропейське та семітське світобачення / Пер. з англ. О. Фешовець та Я. Винницької. // Студії з інтегральної культурології. Thanatos. – Львів, 1996. – N1. – С. 132-142.
4. Еліаде М. Мефістофель і андрогін / Пер. з фр. Кьорян Г. // Мефістофель і андрогін. – К.: Основи, 2001. – С. 305-467.
5. Еліаде М. Священне і мирське / Пер. з нім. Кьорян Г. // Мефістофель і андрогін. – К.: Основи, 2001. – С. 7-116.
6. Иванов В.В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края.- Харьков: Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1898.-Т.1.- 1012 с.
7. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купьянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества.- Харьков: Тип. «Печатное дело», 1907.- Т.17.- 216 с.
8. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Альтернативи, 1999. – 392 с.
9. Коваленко Г., Манжура И. К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение.- 1891.- №4.- С.169-186.
10. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – Киев: В типографии И. и А.Давиденко, 1860. – 172 с.
11. Пархоменко Т. Використання воску в народному знахарстві // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск I. – Рівне, 2001. – С. 27-38.
12. Пархоменко Т. Ритуальне використання продуктів бджільництва в родинних обрядах // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск III. – Рівне: «Перспектива», 2003. – С. 17-27.
13. Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза.- Харьков: Тип. Губернского Правления, 1896. – 20 с.

14. Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко-этнографична розвідка. – Х.: Акта, 2002. – 282 с.
15. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века.- М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957.- 164 с.
16. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1889 г., Выпуск 3-й.
17. Чубинський П. Мудрість віків: (Укр. Народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн.: – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – 224 с.

Швидкий С.Н. Механические действия и предметы в лечебной магии населения Украинской Слобожанщины второй половины XIX – начало XX ст.

Исследуются механические действия и предметы, которые использовало население Украинской Слобожанщины в лечебной магии во второй половине XIX – начало XX ст.

Ключевые слова: Лечебная магия, механические действия, предметы.

Shvydkyi, S.M. Mechanical actions and things in medical magic of the inhabitants of Ukrainian Slobozhanschina in the second half of the XIX – the beginning of the XX century

In the article mechanical actions and things which are used by the inhabitants of Ukrainian Slobozhanschina in the medical magic of the second half of the XX – the beginning of the XX century are investigated.

Key words: medical magic, mechanical actions, things.

Управління українським кінематографом у 1930-х роках

Проаналізовано створення і реорганізацію органів керівництва в галузі кінематографа. Визначено особливості формування інститутів управління та наслідки, які це мало на розвиток кіно в УСРР.

Ключові слова: кінематограф, Союзфільм, Українфільм, централізація, тоталітаризм.

Тридцять років ХХ століття стали періодом формування тоталітарної держави. В ході «культурної революції» було викристалізовано чітку вертикаль органів управління мистецтвом, що дозволяло цілком контролювати «творчі» процеси. Створена система була вибудованою з гори, централізованою та всеохоплюючою.

Кінематограф остаточно завершує своє формування як самостійна галузь культури у 1930 – х рр. Його найважливішими рисами стають масовість та доступність. Розуміння значення і місця кіно в житті суспільства, зокрема, як важеля ідеологічного впливу, сприяло посиленню уваги партійного керівництва до пошуку оптимальних форм управління кіносправою.

В статті досліджуються зміни та реорганізації структур, які здійснювали керівництво кіноіндустрією. Вивчення процесу організації системи управління «найважливішого з мистецтв» викликає значний науковий інтерес та має важливе значення для розуміння особливостей української кінематографії в 1930-х рр.

Розвиток українського кінематографа, в тому числі, в 1930 – х рр. знайшов відображення у працях українських та зарубіжних дослідників. Радянські вчені у своїх працях робили акцент на тому, що створення єдиного загальносоюзного органу управління було черговим поступом на шляху розвитку української кінематографії[1-3]. Кроком «безперечно позитивним, який дав можливість українським кінематографістам, разом з колегами із братніх республік творити в єдино правильному руслі методу соціалістичного реалізму». При цьому жодним словом не згадувалось, що саме жорстка централізація стирали риси національного в кінематографі. Вертикаль цензорних худрад примушувала митців змінювати свої фільми на догоду правлячій партії, заганняючи їх у заполітизовані рамки. Таким чином дослідження радянських науковців, навіть по при значний фактологічний матеріал є досить кон'юнктурними. Процес перерозподілу керівних повноважень в управлінні українським кіно 1930–х рр. викликає інтерес і у сучасних вітчизняних дослідників[4-8]. Однак жодна зі зазначених наукових розвідок не дає можливість чітко прослідкувати етапи трансформації у керівництві кінематографом України. Значним внеском у розробку проблеми управління культурою і кіно, зокрема, зроблено російськими вченими. На основі широкого кола архівних матеріалів ними було

здійснено ґрунтовне дослідження, яке дозволяє відстежити динаміку змін в системі керівництва кінематографом[9]. Основним джерелом для вивчення системи управління українським кінематографом є матеріали архівів. Отже, на даний момент немає досліджень, які б цілком висвітлювали зазначені наукові проблеми.

Суспільно – політичні зміни у державі наприкінці 1920-х рр. стали поштовхом до пошуків нової моделі управління та керівництва кіногалуззю.

Кіно – це складний механізм, існування якого можливе лише за умови розвитку як технічних засобів для створення кінокартин так і творчого потенціалу кіномитців. С.Безклубенко, говорячи про кінематографістів відзначає: «вони прив'язані жорстко – на відміну від кустарів – одинаків письменників, художників, композиторів – до виробничого конвеєра, і справа не тільки ідейного спрямування, а й державного управління тут набагато простіша»[10]. Хоча тривалий процес пошуку форм керівництва кінематографом не завжди підтверджує це твердження.

Безспорядне керівництво розвитком українського кіно в 1920- х роках здійснювалось ВУФКУ, що було органом Наркомоса УСРР, який здійснював культурно – просвітницькі та політико – ідеологічні завдання в галузі фотокіно справи, керуючись директивами наркомату[11]. ВУФКУ мало фінансову незалежність, контролювало виробництво та прокат кінофільмів. В адміністративному плані поділялось на крайові відділи[12]. Але самодостатність української кінематографії більше не влаштовувала радянське керівництво в Москві. Тим паче, що Й.Сталін перебирає на себе функції головного «продюсера» радянського кіно, але це буде яскраво прослідковуватись трохи пізніше, а поки що, наприкінці 1920 – х йде активний пошук варіантів ефективної централізації керівництва кіноіндустрією у всесоюзному масштабі.

Важливе значення для кіно СРСР мала всесоюзна партійна нарада по кінематографії при ЦК ВКП(б), яка відбулася з 15 по 21 березня 1928 року. Саме її рішення стали основою для розвитку радянського кінематографа в подальшому. За результатами партійної наради було прийнято програму дій, яку виклав у своєму виступі завідуючий агітаційно – пропагандистський відділом ЦК ВКП (б) А.І. Криницький «Підсумки будівництва кіно в СРСР і завдання кінематографії»[13]. Програма зокрема передбачала три головні завдання, які полягали в укріпленні партійного керівництва кіноорганізаціями, забезпеченні кіно кадрами, що забезпечували б ідеологічну виваженість картин та наближенні останніх до робітників і селян, а також передбачалося покращення матеріально – технічної бази кінопромисловості. Рішення кінонаради закріплювалися постановою ЦК ВКП(б) від 11 січня 1929 р. «Про керівні кадри працівників кінематографії». У ній визначалося: «кіно є одним із найважливіших знарядь революції... Завдання партії – всемірно посилити керівництво роботою кіноорганізацій»[14]. Також визначалися завдання для кіноорганізацій та спілки робітників мистецтва, необхідність перевірки ТДРК(Товариство друзів радянської кінематографії).

На основі рішень, прийнятих кінонародою, починається поетапне втілення ідеї єдиного всесоюзного керуючого органу кінематографії. Першою спробою став Комітет в справах кінематографії і фотографії (Кінокомітет) при РНК СРСР, який існував з 29 січня 1929 р. по 26 березня 1930 р.[15]. Кінокомітет мав статус всесоюзного органу та займався розробкою загальних питань з розвитку кіно і фото справи, здійснював загальний нагляд. Він не мав господарських функцій і власного апарату (роботу здійснював апарат управління справами РНК СРСР). Цей орган складався з 31 члена, 27 з яких були представниками

РСФРР. Отже, перший створений всесоюзний орган управління кінематографією був структурою, яка мала досить умовний ступінь керівництва, але загальний аналіз його діяльності свідчить про початок цілеспрямованого курсу на зниження значущості республіканських кінематографій.

Цілком зрозуміло, що поява такої структури викликала занепокоєння у керівників українського кінематографа. Голова правління ВУФКУ М.Воробійов та М.Скрипник, керівник Наркомосу, УСРР звернулися до Політбюро ЦК КП(б)У за роз'ясненнями функцій Кінокомітету та вимогою змінити його складу на користь союзних республік[16].

Протягом 1929 р. відбувався пошук оптимального варіанту створення єдиного органу управління кіносправою. Одним із варіантів було створення всесоюзного кіносиндикату. Займався б він прокатом фільмів на території Радянського Союзу, погодженням тематичних та виробничих планів кіноорганізацій, наданням технічної допомоги. Такий варіант ВУФКУ, як видно з його звернення до ЦК КП(б) України від 5 вересня 1929 р., заперечувало. В документі говорилось, що організаційне підпорядкування радянської кінематографії єдиному органу, хоч би й у формі синдикатування, викривлює роботу радянського кіно. Головними повинні залишатись культурно-виховні, ідеологічні питання, а не матеріально-технічні[17]. Ці клопотання залишилися без уваги, і не мали жодного впливу на подальший розвиток подій, оскільки загальносоюзний керуючий кінематографом орган було створено.

13 лютого 1930 року РНК СРСР було прийнято постанову про утворення Всесоюзного об'єднання кіно-фото промисловості («Союзкіно»). Це позбавило українську кінематографію автономії. «Союзкіно» було створено в системі ВРНГ СРСР, а після реорганізації ВРНГ, і створення на її базі наркоматів важкої, легкої, лісної та лісопереробної промисловості, 10 січня 1932 р. передано в підпорядкування наркомату легкої промисловості СРСР.

Всесоюзне об'єднання кіно – фото промисловості мало наступну структуру: голова, заступники, правління, секретаріат, управління справами і 9 секторів [18]. Головою було призначено Б.З.Шумяцького. До об'єднання ввійшли: Всесоюзний трест оптико-механістичної промисловості в складі 12 заводів і майстерень, в тому числі завод кіноапаратури в Одесі, який підпорядковувався ВУФКУ; Всесоюзний трест фотохімічної промисловості, що складався з 4 фабрик і заводу кіноплівки; Всесоюзний трест по виробництву кінокартин в складі 11 структур, включаючи ВУФКУ з фабриками та Ялтинську кіностудію, яка входила до акціонерного товариства «Восток-Кіно». Безпосередньо правлінню підпорядковувались: науково-дослідний інститут кіно-фото-промисловості, державний технікум кінематографії в Москві та фото-кінотехнікуми в Ленінграді та Одесі[19]. Отже, основою діяльності було об'єднання підприємств по виробництву кіно-фото апаратури, обладнання та матеріалів для неї і всіх підприємств по виробництву кінокартин, їх прокату та експлуатації через відповідні трести союзного значення.

Розуміючи небажаність наслідків, які мало утворення єдиного центру управління кінематографом РНК УСРР рішуче заперечувала проти утворення «Союзкіно». У зверненні уряду зазначалось, що українська кінематографія вливаючись у всесоюзну організацію і підпорядковуючись централізованому у всесоюзному масштабі керівництву незворотно відходить від завдань, які стоять перед нею, і цим самим завдаються значні збитки розвитку культурного будівництва в Україні[20].

Дійсно, новоутворене «Союзкіно» мало функції, які раніш виконувались республіканським керівництвом, фактично контролювало всі етапи кінови-

робництва. Звичайно, найгіршим для української кінематографії була втрата автономії та права самовизначення у творчих, фінансових, технологічних аспектах. Але проблема полягала ще й у тому, що «Союзкіно» фізично не справлялось із вирішенням всіх питань, які перебрало на себе. Це відбувалось і через низький рівень кваліфікованості деяких працівників всесоюзного об'єднання, бюрократизацію його апарату, відсутність досвіду у вирішенні різнопланових задач, що мали досить відмінний національний, так би мовити, колорит. Абсолютно всі нюанси відтепер потребували узгодження і затвердження в Москві. Це надзвичайно гальмувало кінопроцес у 1930 р., так само як 1929 р. відбувався спад фільмовиробництва УСРР. Отже, робота «Союзкіно» мала багато хиб, була погано організованою, що давало можливість керівництву республіканських кінематографій і партійним діячам звертатись з пропозиціями змін у структурі управління, послаблення контролю.

Це мало позитивні наслідки. Статтею третьою постанови Ради праці і оборони № 150 «Про внесення змін до статуту Всесоюзного об'єднання кіно – фото промисловості» від 11 серпня 1930 р., затверджувалося: «За кінотрестами загальносоюзного значення на території УСРР и ЗСФРР, окрім функцій прокату і експлуатації кінофільмів зберегти виробничі функції. Підпорядкувати кінотресту на територіях УРСР, Киевскую и Одесскую кино – фабрики»[21].

У листопаді 1930 р. на базі ВУФКУ створено український трест кінопромисловості «Українфільм». Новостворений «Українфільм» мав 14 підрозділів[22]. В адміністративно – територіальному плані складався з 12 крайових відділів: Дніпропетровського, Одеського, Харківського, Артемівського (Донецького), Вінницького, Київського, Сталінського, Проскурівського, Черкаського, Конотопського, Полтавського, Зінов'євського [23]. Керівництво було в Києві: крайвідділ знаходився на Воровського, 29, а секретаріат правління – на Брест-Литовському шосе, 78 (зараз – пр. Перемоги)[24]. У 1932 р. відбулася реорганізація, було утворено шість обласних відділів[25]. Штатний розпис тресту «Українфільм» передбачав 119 посад[26].

Не зважаючи на досить добре розвинену структуру, республіканський керуючий орган не мав можливостей безпосереднього формування національної кінематографії. Наприклад, питання створення у Києві науково – дослідного інституту кінематографії. Це питання докладно дослідив Р. Росляк[27]. Попри величезну потребу у створенні такого інституту, ухвалу правління тресту «Українфільм», «поїздка в «Союзкіно» закінчилась категоричним запереченням на організацію самостійного науково – дослідного інституту на Україні»[28]. На нараді «по реконструкції радянської кінематографії», що відбулась у січні 1931 р. розглядались досить гострі питання. Так одним із найбільш болючих була можливість закриття однієї з українських кінофабрик: «одна з фабрик має бути закрито(це я(Кауфман) кажу до відому «Українфільму»)[29]. Торкнувся у своєму виступі цього болючого питання і П.Косячний(директор київської кінофабрики). Він говорив про те, що українці настільки вирости з пелюшок, що можуть розбиратись в цифрах і словах, і хотілось би щоб правління «Союзкіно» про це знало, як наслідок зробило б більш зрозумілу заяву про долю українських кінофабрик.[30]. Але як відомо, жодна з фабрик не припинила свою роботу. Таким чином ми бачимо, що остаточні рішення приймались лише в Москві.

Як засвідчують архівні матеріали між ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) відбувалась досить жорстка і напружена переписка, починаючи ще з проєктів реорганізації ВУФКУ. Спостерігаючи майже критичну ситуацію в українському

кінематографі після початку централізаційних процесів ЦК КП(б)У вимагало в ЦК ВКП(б) зберегти українську кінематографію, надавши їй можливість лише звітувати перед «Союзкіно». До ЦК ВКП(б) звертався і С.Косіор у лютому 1932 р., спираючись на значну матеріально – технічну базу української кіногалузі, він просить дозволити створення кінооб'єднання підзвітного в оперативному відношенні республіканським органам, а «Союзкіно» здійснюватиме керівництво та суспільне планування[31].

Певні поступки щодо «Українфільму» були записані в його статуті, який було затверджено 1 липня 1933 р. Радою Народних Комісарів УСРР. В статуті відзначалося, що трест має права Управи кінофотопромисловості УСРР (п.1), підпорядковується безпосередньо РНК УСРР, і є самостійною господарською установою(п.2)[32]. Художньо-ідеологічною роботою «Українфільму» займалася художня рада, що діяла під головуванням Народного комісара освіти УСРР або його заступників[33]. Проте задекларовані широкі права та повноваження не змінили ситуацію, коли українське кіно залежало і підпорядковувалось союзному керівництву.

Отже, після утворення єдиного всесоюзного керуючого органу, стан української кінематографії значно погіршився. Навіть утворення республіканського тресту «Українфільм», зі збереженням за ним певної декларативної незалежності у прийнятті рішень не змогло запобігти подальшій централізації управління. Підпорядкованість «Союзкіно» у вирішенні всіх питань української кінематографії було іще однією цеглиною у зведенні тоталітарної держави. На жаль, подібні процеси відбувалися у всіх сферах життєдіяльності УСРР.

«Союзкіно» ліквідували постановою РНК СРСР від 11 лютого 1933 року, натомість було організовано Головне управління кінофотопромисловістю (ГУКФ). Його структура управління наступна: керівник, заступник начальника, управління справами, головний секретаріат, сектори з творчих питань і організації переглядів, секретна частина, ПВО, правова група і 11 відділів[34]. В Україні було створено відповідно Управління фотокінопромисловості при Раднаркомі УСРР.

17 січня 1936 р. Головне управління кінофотопромисловістю було ліквідовано. Натомість створено Головне управління кінематографії Комітету в справах мистецтва при РНК СРСР, його очолив П.М.Кержевцев[35]. Керівником Головного управління кінематографії залишався Б.З.Шумяцький[36]. Між Б.Шумяцьким та П.Кержевцевим був великий конфлікт, через те, що Б.Шумяцький відмовлявся виконувати розпорядження свого безпосереднього керівника, вважаючи кінематограф своєю «вотчиною»[37]. 8 лютого 1936 р. ЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про утворення українського управління в справах мистецтв при Раднаркомі УСРР»[38].

На Комітет у справах мистецтва покладалось керівництво всіма видами мистецтв, підпорядкування йому всіх установ культури, зокрема і кіно – фото-організацій, а також учбових закладів, що готували працівників театрів, кіно, музики, зображальних мистецтв; державний контроль над репертуаром, і заходами, що організовувались; встановлення та регулювання ціни квитків. Питання структури Комітета було дискусійним, а її затвердження відбулося лише у січні 1937 року.

На час існування головного управління кінематографії при Комітеті в справах мистецтв припав розпал репресій в жорні яких було знищено і колишніх очільників. Для української кінематографії це був складний і трагічний час,

зі шпальти спеціалізованих видань, і не лише них не сходили заголовки статей, у який сипали звинувачення на адресу і «Українфільму» і його працівників.

23 березня 1938 року було створено Комітет в справах кінематографії при РНК СРСР. Його очолив С.С. Дукельський, заступником став Корявін О.Т.

Комітет мав таку структуру: голова, заступник голови, секретаріат, 8 головних управлінь, 3 управління, 5 відділів, 3 сектори, бухгалтерія і контроль – інспекторська група. Відбулися зміни і в республіканському керівництві кіногалузі. Постановою РНК УСРР від 16 квітня 1938 року «Про утворення управління кінофікації при Раді народних комісарів УСРР, Раді народних комісарів Молдавської АРСР і обласних виконавчих комітетах» трест «Українфільм» було ліквідовано, а всі справи, майно й цінності передавалися Управлінню кінофікації при РНК УСРР(п.7). Завданнями Управління кінофікації було: керівництво всією справою кінофікації УСРР; розвиток і розширення кіносітки в місті, на селі; покращення організації культурного обслуговування глядачів. Структура наступна: оперативно-експлуатаційний, технічний, планово-економічний, адміністративно-господарський, капітального будівництва, підготовки та розподілу кадрів, фінансовий та бухгалтерія відділи [39]. Така зміна призвела до того, що виробництво картин не входило до повноважень республіканського органу.

Остаточою керівництвом кінофабриками і контроль процесу підготовки та виробництва картин було вилучено із відання українських органів управління. Монополія центру та повна законодавча уніфікація перетворили кіно на державний засіб пропаганди.

Комітет у справах мистецтва при РНК СРСР проіснував до 1953 року.

Як зазначає С.Безклубенко, природно, що подібна централізація, яка вже сама по собі була виявом крайнього посилення тотальної духовної диктатури, та пов'язана з цим атмосфера наростаючого фізичного й морального терору, непевності, підозрілості, не могли не позначитися згубно на кінопроцесі. Якщо 1930 р. в СРСР було вироблено близько 100 художніх фільмів, то 1935 – лише 40, а 1937 – 25.[40].

Кіно, окрім безпосереднього керівництва з боку власне організацій, в підпорядкуванні якого воно перебувало, контролювалась Агітпропом, ГПУ(НКВС) і Наркомосом з його цензурними відділами – Головлітом та Главреперткомом, які працювали в тісному контакті і взаємодії. Утворений в 1936 р. Комітет в справах мистецтва при РНК отримав цензурно – контролюючі функції. Кожне відомство окремо і вся система разом, взаємно перевіряли одна одну, найширше інформування давало максимально ефективну діяльність. Процес зрощення партійного і державного апарату призвів в кінцевому результаті до об'єднання і змішування функцій.

Окрім органів керівництва кінематографом безпосередньо у структурі державних управлінських організацій діяли суспільні та громадські організації, що безпосередньо мали відношення до розвитку кіно. Серед них були Асоціація революційної кінематографії (АРК), Асоціація революційного мистецтва України(АРМУ) (1925 – 1932 рр.), Всеукраїнське товариство друзів радянської кінематографії (ВТДРК) та ін.

АРК мала привертати увагу до проблем, які існували в радянському кінематографі. Її метою було об'єднати всіх активних працівників радянського кіно на точній ідеологічній радянській платформі[41]. Діяльність АРК була контрольованою керівництвом партії. До позитивного в діяльності можна зарахувати: привертання уваги до проблем покращення матеріально – технічної

бази, збільшення кількості творчих кадрів, початок видавництва професійних журналів.

Всеукраїнське товариство друзів радянської кінематографії провадило активну роботу по поширенню кіно серед широкого кола глядачів, зокрема, пролетарів, а також з поширення кіномережі. Оргбюро Всеукраїнського ТДРФК було засновано 1 листопада 1928 р. До цього часу по центральних округах України існували організації товариства, які не мали єдиного керівництва і провідного центру. В травні 1929 року відбувся 1-й з'їзд ТДРФК при наявності: шести окрправлінь, восьми Оргбюро, 14 уповноважених, 13 неохоплених округ, 4866 членів товариства. За час до 3-го пленуму, який відбувся 5 травня 1930 р., організація зросла: окрправлінь – 12, оргбюро – 21, уповноважених – 4, райуправлінь – 170, неохоплених округ – 4, осередків ТДРФК – 930, фото-гуртків – 475, членів товариства – 84572»[42].

Згідно квітневої постанови ЦК ВКП(б) 1932 р. «Про перебудову літературно – художніх організацій» було ліквідовано Асоціацію працівників революційної кінематографії. Виробництво фільмів було поставлено під жорсткий партійний контроль. За змістом фільмів слідували призначені ЦК ВКП(б) рецензенти кіносценаріїв, їх попередня цензура доручалася кінокомісії Оргбюро ЦК ВКП(б). В період з липня по листопада 1933 р. було розглянуто 28 сценаріїв, з яких 12 заборонили внаслідок їх слабого ідеологічного впливу в потрібному для партії руслі[43]. ВТДРК також було ліквідовано, у доповідній записці складеній ліквідаційною комісією Товариства 15 грудня 1932 року до Ради республіканських громадських організацій при ВУЦВК знаходимо «У здійсненні постанови Ради Республіканських Громадських Організацій з 21 вересня 1932 року, Ліквідаційна Комісія приступила до ліквідації організацій ТДРФК на Україні»[44].

Таким чином було ліквідовано громадські організації, що сприяли розвитку української кінематографії, хоч звичайно багато аспектів їх діяльності мали суперечливий характер. Постанова «Про перебудову літературно – художніх організацій» зобов'язувала сприяти подальшому формуванню і утвердженню єдиного творчого методу соціалістичного реалізму.

УСРР – УРСР в 1930 – ті рр. перебувала на етапі формування та становлення системи управління, яка легко б виконувала завдання тоталітарної держави. Притаманні риси власне органів управління кінематографом: постійний пошук оптимальних форм для виконання поставлених завдань керівництва; з одного боку – різноманіття використовуваних форм (акціонерне товариство, державне підприємство, всесоюзне об'єднання, головні управління при Всесоюзному Комітеті у справах мистецтва і Раді народних комісарів, комітет при РНК), а з іншого – поступальний рух від невеликого структурного підрозділу в Наркомпросі до самостійного централізованого органу керівництвом виключно кіносправою.

В керівництві кінематографом можна прослідкувати такі тенденції: перехід від керівництва на рівні республіки до всесоюзного управління; централізація, аж до формування галузевого органу; кожна реорганізація змінювала структуру і підпорядкування; трансформація пріоритетів: попереми́нне посилення значення художньої та технічної складової; часто подвійне підпорядкування, паралелізм функцій структур.

Система керівництва українським кінематографом закінчила своє формування у 1938 р., пройшовши складний шлях від майже необмеженої свободи творчого розвитку до вимушеного слідування культовим тенденціями та втратила контроль над процесом виробництва кінокартин. Для українського

кінематографа централізація та передача основних функцій керівництва мала негативні наслідки. Кіно залишилось без багатьох рис національного, режим політичного терору знекривив потенціал українських митців.

Список використаних джерел

1. Горячев Ю.И., Шинкаренко В.В. Источник силы. О партийном руководстве развитием советской кинематографии/ Ю.И.Горячев, В.В. Шинкаренко. – М.: Искусство, 1984.- 199 с.
2. Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937 рр.)/ В.Я. Білоцерківський. – Харків: Вища школа, 1985. – 176 с.
3. Рубайло А.И. Партийное руководство развитием киноискусства (1928 – 1937 гг.)/ А.И. Рубайло.- М.: Из-во Московского университета, 1976. – 198 с.
4. Безклубенко С.Д. Кіномистецтво та політика. Короткий історико – теоретичний нарис./ С. Безклубенко. – К.: Наукова думка, 1991-1995. – 430 с.
5. Безклубенко С.Д. Українське кіно. Начерк історії. /С. Безклубенко – К.: КНУКіМ, 2001. – 170 с.
6. Госейко Л. Історія українського кінематографу./ Л. Госейко – К.: КІНО – КОЛО, 2005.- 464 с.
7. Самойленко Т.І. Українське кіно в умовах тоталітарного режиму./Т. Самойленко // Наукові праці. Історія. – 2009. – Т. 129. – Вип.116. – С.32-36.
8. Стоян Т.А. П'ятирічка художньо-ідеологічної кіноцензури (1928 – 1933 рр.): форми, принципи, персоналії/ Т. Стоян.// Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України – 2009. – № 5. – С.149- 158.
9. Институты управления культурой в период становления.1917 – 1930 - е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. / [ред. К. Аймермахер]. – М.: РОССПЭН, 2004.- 312 с.
10. Безклубенко С.Д. Кіномистецтво та політика. – С.272.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 10, спр. 60, арк. 338.
12. ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 103, арк. 245.
13. Криницький А.И. Задачи советского кино./ А.И. Криницький. – М.: Теа-Кино-Печать, 1929. – 64 с.
14. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-59. Збірник док.: У 2-х т. – Т.1.(1917- червень 1941)/ ред. О.І. Євсєєв. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – С. 420.
15. Институты управления культурой в период становления... – С.201.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2925, арк. 26.
17. Там само, арк. 17.
18. Институты управления культурой в период становления... – С.218.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3112, арк. 14.
20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6/5, спр. 8605, арк. 47.
21. ЦДАВО України, ф. 1238, оп.1, спр. 174, арк. 433.
22. Там само, спр. 267а, арк. 53.
23. Там само, спр.198, арк. 71.
24. Там само, спр.174, арк. 378.
25. Там само, спр. 267а, арк. 297.
26. Там само, спр.198, арк. 175-176.
27. Росляк Р. Нездійснені плани організації в Києві науково – дослідного інституту кінематографії (1929 – 1931) / Р. Росляк.// Студії мистецтвознавчі. Театр. Музика. Кіно. – К.: ІМФЕ,2008. – №2(22). – С.61-64.

28. Там само. – С. 63.
29. Российский государственный архив литературы и искусства, ф. 2497, оп. 1, д.39., л.235.
30. Там само, л.250.
31. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.5306, арк.6-8.
32. Культурне будівництво в УРСР. – С.615-617.
33. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 5306, арк. 13.
34. Институты управления культурой в период становления... – С.225.
35. Там само. – С.145.
36. Там само. – С.226-227.
37. Российский государственный архив социально – политической истории, ф.82, оп. 2, д. 955, л. 2.
38. Культурне будівництво в УРСР. – С.669.
39. Культурне будівництво в УРСР. – С.738-739.
40. Безклубенко С.Д. Українське кіно. – С.49-50.
41. Горячев Ю.И. История строительства советской кинематографии (1926 – 1932гг.)/ Ю.Горячев.- М.:ВГИК,1981.- С.27.
42. ЦДАВО України, ф.1, оп.6, спр. 1110, арк.102.
43. Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 – 1933 р./ Т.А. Ніколаюк // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С.55.
44. ЦДАВО України, ф.1, оп. 9, спр. 223, арк 88-90.

Кузюк О.Н. Управление украинским кинематографом в 1930–е гг.

Проанализировано создание и реорганизация руководства отраслью в структуре управления украинским кинематографом. Определено особенности формирования органа и последствия, которые это имело для развития кино в УССР.

Ключевые слова: кинематограф, централизация, тоталитаризм, Союзкино, Украинфильм

Kuzjuk, O.M. The Management of the Ukrainian Cinema in 1930 – th

The creation and reorganization of organs of guidance in this industry are analyzed in the structure of management the Ukrainian cinema. The features of forming of organ and consequences which it had on development of the cinema in UKRAINE are certain.

Key words: cinema, centralization, totalitarianism, Soyuzfil'm, Ukrainfil'm.

УДК 930+94

Литвиненко В.Ф.

Бронетехніка початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: історична реальність

Розглядається використання бойової бронетехніки на радянсько-німецькому фронті початку Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Названі основні чинники, які обумовили поразки і втрати радянських військ у 1941 р.

Ключові слова: війна, бронетехніка, мехкорпуси, танкові удари.

Читач і сьогодні, через 70 років від початку найбільшої для нашого народу війни Великої Вітчизняної 1941 – 1945 рр. – замість вивіреної, глибоко осмисленої, чесної історії війни усе ще нерідко отримує міфи чи напівправду про неї. Тобто об'єктивних знань про минулу найжортовнішу війну ще так замало.

Цій проблемі присвячені тисячі книг і статей. Проте й понині наш читач усе ще позбавлений можливості безцензурного доступу до західної воєнно-історичної літератури і маси засекречених вітчизняних джерел з даної теми. Відцензуровані ж мемуари радянських воєначальників не є аутентичними джерелами, особливо І.Х. Баграмяна, К.С. Москаленка, І.С. Конєва, Г.К. Жукова. У них надто багато плутанини, замовчувань, самовихваляння, професійних деформацій, постійної невиразності при оцінці втрат наших військ і противника [1, с.10].

За останні роки з'явилися публікації, в яких попри ідеологічну та іншу заангажованість, досить об'єктивно відтворена історична реальність щодо початкового періоду минулої війни. Так, у праці О. Широкограда [2, с.75] переконливо розвінчується міф про нібито сотні німецьких танків, які прорвалися через Перекоп і кочували по сторінках мемуарів радянських воєначальників. Реальність же полягала в тому, що 11-а армія генерал-полковника Е.фон Манштейна у своєму розпорядженні на той час мала лише 190-й дивізіон штурмових гармат. На наш погляд, вдала спроба об'єктивно проаналізувати плюси і мінуси бойової техніки СРСР і Німеччини, серед них і перших днів війни, зроблена Д.В. Журавльовим [3]. Ці ж питання у певній мірі розкриті у книзі В.І. Семененка і Л.О. Радченко [1] та інших публікаціях. В даній статті автор ставить за мету окреслити й проаналізувати лише деякі аспекти названої проблеми, враховуючи дослідження попередників.

І понині хвилюючим залишається питання жертв СРСР у двобої з фашизмом. У цьому відношенні найбільш близька до істини кількість сукупних втрат радянських військовослужбовців, партизан, прикордонників, бійців внутрішніх військ у період минулої війни складає біля 25 млн. чоловік [1, с.8], з них стосовно України – 7 млн. [1, с.9]. До того ж уже ніхто не дізнається скільки загиблих нараховують 28 тис. братніх могил і багатьох тисяч невідомих, безім'яних поховань лише на українській землі. А куди включені смертні вироки стосовно 157 тис. червоноармійців і командирів, заарешто-

ваних каральними органами СРСР? Адже це – майже 20 стрілецьких дивізій військового часу. Хто підрахує безсудні «мехлісовські» розправи, у тому числі й на Україні? [1, с.9].

Війна – явище жорстоке, а минула війна для нашого народу виявилась найжорстокішою. У боротьбі з агресором – німецько-фашистськими загарбниками і їх союзниками – широко використовувалась бронетехніка, насамперед танки. То чому ж таким гірким і несподіваним виявився початок Великої Вітчизняної війни – відступ, втрата території, людей, матеріальних та інших цінностей? Тож коротко простежимо дію бойової бронетехніки, зокрема на Україні, на початковій стадії війни.

Слід зазначити, що РСЧА і вермахт мали немалий досвід локальних війн. Проте вермахт значно швидше засвоював бойовий досвід блицкригу, ніж це зробила РСЧА, що й не забарилось позначитися на ході кампанії 1941 р.

Ядро танкових військ Гітлера на південному напрямку Східного фронту складала I танкова група генерала фон Клейста (799 танків). Всього ж командувачий групою армій «Південь» фельдмаршал Г. Рунштедт мав біля 1100 танків і штурмових гармат усіх типів (своїх – 872, останні – країн-союзників Німеччини) [3, с.77]. Їм протистояли танки двох радянських округів – Київського Особливого (КОВО) і Одеського, перетворених з початком війни у Південно-Західний (генерал-полковник М.П. Кирпонос) і Південний (генерал О.В. Тюленев). КОВО нараховував 5894 танка, з яких 4800 були об'єднанні у 8 мехкорпусів. Одеський військовий округ (ОдВО) мав 1043 танка [3, с.27].

Отже, наведене свідчить, що на Україні перевага у танках була найбільшою у порівнянні з іншими ділянками радянсько-німецького фронту. Кількісна перевага доповнювалася якісною – саме на Україні, в районі так званого Львівського виступу, було зібрано найбільше новітніх танків – KB і T-34. До того ж, на кінець червня 1941 р. на території КОВО і ОдВО з'явилися частини 16-ї і 19-ї армій другого стратегічного ешелону, які нараховували понад 1000 танків [3, с.78]. Однак, як і в полосах наступу інших німецьких груп армій, радянські війська не встигли розвернутися впродовж кордону на момент початку війни. Тому величезна радянська кількісна перевага в танках була на ділі дещо меншою, коли мова йде про полоси наступу окремих частин панцерваффе. Та навіть за таких умов надпотужніше танкове угруповання Південно-Західного фронту з перших днів війни мало найбільше шансів зупинити німецькі танки [3, с.78].

Такі спроби робилися. Зокрема, на світанку 24 червня 24-й танковий полк 20-ї танкової дивізії полковника М.Ю. Катюкова із складу 9-го мехкорпусу генерал-майора К.К. Рокосовського сходу атакував частини 13-ї німецької танкової дивізії, захопив біля 300 полонених. Впродовж дня сама дивізія втратила 33 танка BT. Цей бій навів Катюкова на думку про корисливість танкових засад (до такого використання передового досвіду радянські танкові частини перейдуть значно пізніше, втративши велику кількість танків) [3, с.79].

Вже перші дні війни виявили численну кількість недоліків і вад, властивих радянським танковим частинам і з'єднанням. Так, у боях західніше Луцька 19-та танкова дивізія 22-го мехкорпусу з 163 танків ще на марші втратила 118 машин (72%). Багато мехчастин знаходились у процесі висування до фронту і вступали у бій по мірі прибуття без взаємної координації, авіа-і наземної розвідки, без піхоти, яка закріплювала б досягнуті рубежі. Тому за перші три дні

війни німецькі війська просунулись на деяких ділянках Південно-Західного фронту на 100 км в глибину радянської оборони [3, с.79].

Перші танкові контрудари радянських військ давались важко, з величезними втратами і в кінцевому підсумку виявились малорезультативними. Так, мета контрудару мехкорпусів Південно-Західного фронту в районі Луцьк-Броди-Дубно-Рівне полягала у розгромі I танкової групи Е. Клейста і частин 6-ї армії вермахта фельдмаршала В. Рейхенау. Альтернативним варіантом танкового удару могла б стати подвижна оборона військами Південно-Західного фронту з наміром обескровити подвижні частини ворога. Таку пропозицію на Військовій раді вніс начштабу фронту генерал-лейтенант М.А. Пуркаєв. Однак думка про необхідність негайного контрудару узляла верх, чому сприяло і прибуття до штабу фронту начальника Генштабу РСЧА Г.К. Жукова.

Виконуючи намічений план, радянські мехкорпуси у ряді місць вступали у зустрічний бій з чотирма (9, 11, 14 і 16) німецькими танковими дивізіями. Бої були жорстокі. Загальні масштаби цієї серії боїв перевершували усі відомі до того в історії танкової війни (з обох сторін брали участь до 3-4 тис. танків) [3, с.80]. Проте в цілому масований контрудар не вдався. Так, 24 червня 19-а танкова і 215-а мотострілецька дивізії 22-го мехкорпусу перейшли у наступ. Однак атака виявилася невдалою. Легкі танки дивізії потрапили під вогонь німецьких протитанкових гармат. Корпус втратив понад 50% танків і відступив. Протитанкова оборона німців змусила відійти і 10-у танкову дивізію.

Дещо успішніше діяли інші танкові з'єднання. Так, 8-й мехкорпус, здійснивши з початку війни 500-кілометровий марш і втративши по дорозі відполомок і ударів ворожої авіації до половини танків та частину артилерії, ввечері 25 червня зосередився південно-західніше Бродів. Зранку 26 червня він увійшов у Броди з подальшим завданням наступати на Дубно. Розвідка корпусу виявила німецьку оборону на річках Іква і Ситенька, а також частини радянської 212-ї моторизованої дивізії 15-го мехкорпусу, напередодні висунутого з Бродів. Зранку 26 червня 12-та танкова дивізія генерал-майора Мишанина подолавши річку Слонівку і, поновивши міст, атакувала і в 16 годин захопила містечко Лешнів. На правому фланзі 34-та танкова дивізія полковника І.В. Васильєва розбила ворожу колону, захопила біля 200 полонених і 4 танка. Наприкінці дня дивізії 8-го мехкорпусу продвинулись у напрямку Берестечка на 8-15 км, потіснивши частини 57-ї піхотної і 16-ї танкової дивізії противника. Усвідомивши загрозу правому флангу 48-го моторизованого корпусу, німецьке командування перекинуло у цей район 16-у моторизовану дивізію, 670-й протитанковий батальйон і батарею 88-мм гармат. Ввечері противник уже намагався контракувати частини 8-го мехкорпусу, який за наказом вночі 27 червня вийшов з бою.

Гірше склалися обставини для інших радянських мехкорпусів і з'єднань. Так, 4-й мехкорпус використовувався по частинах на різних напрямках і за перший тиждень боїв втратив до 600 танків. Серед них було чимало T-34 і KB, значна частина яких дісталась ворогу через поломки і пошкодження. 27 червня командування 5-ої армії (генерал-майор М.І. Потапов) за розпорядженням Військової ради Південно-Західного фронту ухвалило рішення зранку розпочати наступ 9-го та 19-го мехкорпусів на лівий фланг німецького угруповання між Луцьком і Рівне змичними напрямками на Млинів та 36-го стрілецького корпусу на Дубно. Частини 15-го мехкорпусу мали вийти до Берестечка і повернути на Дубно. Однак противник за ніч 26-27 червня переправив через річку Ікву піхотні частини і зосередив проти 9-го мехкорпусу 13-у

танкову, 25-у моторизовану, 11-у піхотну і частини 14-ї танкової дивізії. За цих умов 9-й мехкорпус наступ не розпочав. Аналогічне сталося і з 19-м мехкорпусом, який відійшов на Рівне, а потім на Гощу. При відступі і під ударами авіації противника він втратив частину танків, автомобілі і гармати. Не дієздатним виявився і 36-й стрілецький корпус, не маючи єдиного командування [3, с. 83].

З південного напрямку радянським командуванням планувався наступ на Дубно 8-го і 15-го мехкорпусів з 8-ю танковою дивізією 4-го мехкорпусу. Проте й тут боєздатних частин виявилось мало. Перейти у наступ з 2 години дня 27 червня змогли лише поспіхом організовані зведені загони 24-го танкового полку підполковника Волкова і 34-ї танкової дивізії під командуванням бригадного комісара М.К. Попеля. Інші частини дивізій на цей час лише перекидалися на новий напрям. Проте удар у напрямку Дубно для німців виявився несподіванкою. Група Попеля, прорвавши оборонні заслони ворога, ввечері вийшла на околиці Дубно, захопила тиллові запаси 11-ї німецької танкової дивізії та кілька десятків непошкоджених танків, хоч їх незабаром довелося залишити. За ніч німецьке командування перкинуло до місця прориву частини 16-ї моторизованої, 75-ї та 111-ї піхотних дивізій і ліквідувало прорив, перервавши шляхи постачання групи Попеля. Спроба прибулих частин 8-го мехкорпусу зробити новий прорив в обороні успіху не мала і під ударами авіації, артилерії та переважаючих сил противника йому довелося перейти до оборони. На правому фланзі 8-го мехкорпусу, без опору противнику, відійшли частини наших 140-ї і 146-ї стрілецьких дивізій 36-го стрілецького корпусу та 14-ї кавалерійської дивізії [3, с. 85].

Така обстановка привела до оточення противником 8-го мехкорпусу. Проте він зумів організовано вийти на рубіж Золочівських висот, прорвавши німецькі заслони. Навіть після важких втрат корпус представляв собою вражаючу силу: у 12-й танковій і 7-й моторизованій дивізіях залишалось 19-тис. особового складу, а також 207 танків, з них 43 КВ і 31 Т-34, 21 броневий автомобіль [3, с. 85]. До ранку 5 липня дивізії корпусу закінчили зосередження у Проскуріві. Отже, радянські частини тут далеко не були розгромлені вщент. Однак загін Попеля залишався відрізним у глибокому тилу противника, зайнявши кругову оборону в районі Дубно. Оборона продовжувалась до 2 липня, після чого, знищивши техніку, яка залишилась, загін почав пробиватися з оточення. Пройшовши тилами понад 200 км, група М.К. Попеля і частини 124-ї стрілецької дивізії 5-ї армії, що приєдналися (усього 1778 чол.), вийшли до своїх [3, с. 85]. Найбільші танкові бої початкового періоду війни закінчились.

Отже, ударні угруповання Південно-Західного фронту, маючи кількісну і якісну перевагу над противником, не змогли провести єдиний наступ. Дії мехкорпусів звелися до ізольованих контратак на різних напрямках, без належної розвідки, підтримки артилерії, а нерідко і піхоти. Безглузді метання перших днів війни по болотах і лісах виснажили матеріальну частину і людей ще до початку власне контрударів. І все ж їх основним результатом стала затримка на тиждень наступу І танкової групи Клейста, зрив планів противника прорватися до Києва та оточити 6-у, 12-у і 26-у армії Південно-Західного фронту у Львівському виступі. Однак німецьке командування зуміло відбити контрудар і нанести поразку мехкорпусам Південно-Західного фронту, не зупиняючи свого наступу. У цих боях радянська сторона втратила до 2,5 тис. танків, тоді як група Клейста мала втрати на порядок менші – до 260 танків, з яких не усі були остаточно втрачені [3, с. 85]. Проте фон Клейсту не удалося розгромити могутнє танкове угруповання РСЧА своєю слабкою танковою групою і вийти

на оперативний простір. Слід зазначити, що в Україні у перші тижні боїв не було таких масштабних радянських «котлів», як у полосі групи армії «Центр». Це обумовилось якраз танковими контрударами РСЧА. Проте ціна цих контрударів було надто високою, організованих так же погано, як і на інших ділянках радянсько-німецького фронту – повністю чи частково обезкровлені мехкорпуси, загибель сотень екіпажів, тисячі знищених у бою і залишених танків.

Не краще діяли і мехкорпуси Південного фронту (генерал армії І.В. Тюленев), яким протистояли лише кілька десятків румунських танків та декілька дивізіонів німецьких штурмових і самохідних гармат. До того ж у середині липня фронт мав вже не два, а три мехкорпуси (2-й, 16-й, 18-й). У перші два тижні війни на цьому напрямку німці і румуни проводили в ялі спроби наступу, відбиті радянськими військами. Однак відступ Південно-Західного фронту примушував відступати і Південний, щоб уникнути розриву між їх флангами. 19 липня 1941 р. був залишений Дністровський рубіж оборони (наша розвідка помилково нарахувала у противника до 600 танків, тоді як у румун їх було у 10 разів менше) [3, с. 86]. 15 липня Бердичів захопила І танкова група вермахту. Зустрівши сильний опір під Києвом, фон Клейст повернув свої танки на південь і вийшов північніше Умані. Це ж місто з півдня обійшла 17-а армія вермахту, а згодом сюди від кордону з Румунією підійшла 11-а армія фон Шоберта. За таких обставин Ставка і командування Південним фронтом помилково приходять до висновку, що ворог має намір вийти до Дніпра між Києвом і Черкасами з метою подальшого наступу на Донбас, недооцінивши загрозу оточення. 28 липня війська Південно-Західного і Південного фронтів отримали наказ відійти на схід з метою відсікти ворогу вихід до Дніпра. Так була втрачена можливість уникнути оточення шляхом відходу на південний схід. 2 серпня група фон Клейста з'єдналась із 17-ю армією, змакнувши оточення. На слідуючий день оточення підсилює друге кільце, утворене 16-ю танковою дивізією і Угорським корпусом (з його нечисленними легкими танками). В оточення потрапили 20 дивізій 6-ї та 12-ї армій зі складу Південного фронту. На 8 серпня опір оточених радянських частин у цілому припинився. Командуючі обома арміями генерал-лейтенант І.М. Музиченко і генерал-майор П.Г. Понеділін потрапили у полон разом зі 103 тис. своїх бійців. Трофеями ворога стали понад 300 танків. Підлеглий 6-й армії 2-й мехкорпус втратив під Уманню більшість своїх танків, з оточення вийшли залишки 11-ї танкової дивізії. Подібна доля спіткала і деякі частини 16-го та 18-го мехкорпусів [3, с. 88].

Наприкінці серпня 1941 р. німецькі війська вийшли до Дніпра майже по усій лінії фронту, захопивши всю Правобережну Україну. Розпочалась битва за Київ. На жаль і Київська оборонна операція (7.07 – 26.09.1941) не стала великою танковою битвою з двох причин: на той момент радянські мехкорпуси уже втратили переважну більшість своїх танків і протягом липня – початку вересня були розформовані і перетворені в окремі танкові дивізії та бригади. Не багато танків у робочому стані залишилось і у фон Клейста. Радянські танкові з'єднання і в цей, найтяжчий період війни, більш-менш регулярно отримували поповнення переважно новітніми машинами КВ і Т-34, а також легкими Т-40 і Т-60. Ворог же щомісячно у вигляді поповнення отримував на кожен танкову дивізію біля 15 танків [3, с. 88–89]. Однак, саме танкові групи фон Клейста і Гудеріана, прорвавши радянську лінію оборони і з'єднавшись 15 вересня у Лохвиці, завершили найбільше оточення в історії війн – Київський котел, ліквідований 26 вересня 1941 р. В ньому загинуло і попало у полон майже усе керівництво Південно-Західного фронту, у тому числі 453 тис. сол-

дат і командирів, за німецькими даними – 650 тис. осіб. Знищення чотирьох армій було катастрофою небачених розмірів [4,с.622]. Великими виявилися і танкові втрати: 400-800 одиниць (вітчизняні і дані ворога різняться) [5,с.95]. Як наслідок цієї трагедії – німецько-фашистські війська швидко захопили більшу частину українського Лівобережжя і Донбасу та прорвались у Крим, а в жовтні разом з румунськими союзниками захопили Одесу.

Отже, підсумовуючи стан бронетехніки та її участь у перші місяці війни 1941 р., відзначимо найбільш характерні причини поразок радянських військ цього періоду.

Насамперед, кількісно радянська бронетехніка значно переважала аналогічні сили ворога при приблизно однаковій її якості. Так, лише на Західному кордоні (у тому числі КОВО і ОдВО) боєздатних танків і танкеток було біля 8,5 тис. [6,с.46]. Ворогу не вдалось навіть створити перевагу в полосах наступу своїх танкових груп (не говорячи вже про групи армій).

Радянські бронетанкові війська, втративши за кампанію 1941 р. понад 20,5 тис. танків [7,с.69], пройшли тернистий шлях еволюції. Гігантські неворотливі мехкорпуси були замінені більш легко керованими за тих умов бригадами і окремими батальйонами танків. Перейдучи від непередбачених масованих контрударів «за будь-якої ціни» до тактики танкових засад, раптових добре продуманих контратак, радянські танкові частини зуміли досягти певних успіхів пізньою осінню-зимою 1941 р. Маючи об'єктивно кращу або ж порівнянну техніку при відомій кількісній перевазі, зростаючому танковому виробництві, радянське військове керівництво не могло устояти перед спокусою розгромити ворога «малою кров'ю, могутнім ударом». Реально ж сталося навпаки – війну вели «великою кров'ю» і ударів радянським бронетанковим військам довелося витерпіти ще дуже багато.

У перші ж місяці війни і німецькі, і радянські танкісти і командири танкових частин виявили велику мужність, а нерідко і високий професіоналізм, винахідництво. Як це не прикро, проте слід визнати, що ворог мав вищі професійні навички, знання своєї далеко не досконалої техніки. Радянські танкісти заслуговують поваги за волю до перемоги, неймовірний героїзм, яким часто доводилось розраховуватися за прорахунки командування. Зазначимо також, що система підготовки кадрів для танкових військ у 1941 р. у німців працювала краще. В СРСР організували масову перепідготовку кадрів – піхотинці, кавалеристи, артилеристи, зв'язківці ставали механіками – водіями танків, наводчиками тощо. У короткій термін якісно вирішити таке завдання було неможливо. Нові екіпажі не встигли оволодіти технікою. Механіки – водії мали всього 1,5-2 годинну практику водіння танків. Слід враховувати, що наших танкістів готували переважно для танків БТ і Т-26, а знайомство з КВ і Т-34 або було формальним, або ж дуже коротким (навіть по прибуттю в частини екіпажі нечасто встигали «об'їздити» нові танки, не отримуючи їх по причині турботи про збереження моторесурсу новинок радянського танкобудування). Новітні типи танків були «сирі» технічно і не освоєнні як треба екіпажами. Усе це теж позначилось на трагедії Червоної армії у 1941 р.

Список використаних джерел

1. Семененко В.И., Радченко Л.А. Великая Отечественная война: как это было... – Харьков – Белгород, 2010.
2. Широкоград А. Танковая война на Восточном фронте. – М., 2009.

3. Журавлев Д.В. Военная техника Советского Союза и Германии. Война брони и моторов 1941 – 1945. – Харьков – Белгород, 2010. – 416 с.

4. Литвин В.М. Історія України (у 3-х томах). – Том III. Новітній час (1914 – 2000): Книга перша. – К., 2005.

5. Бешанов В. Танковый погром 1941 г. – М., 2001.

6. Барятинский М. Великая танковая война. 1939-1945. – М., 2009.

7. Россия и СССР в войнах XX века: статистическое исследование. – М., 2001.

Литвиненко В.Ф. Бронетехника начала Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: историческая реальность

Рассматривается использование боевой техники на советско-германском фронте начала Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Названы основные причины, обусловившие поражения и потери советских войск в 1941 г., в том числе и относительно танков.

Ключевые слова: война, бронетехника, мехкорпуса, танковые удары.

Litvinenko, V.F. Tank of the Great Patriotic War 1941 – 1945: historical reality

We consider the use of military equipment to the Soviet-German front, the Great Patriotic War 1941 – 1945. Identified the main reasons for the defeat and the loss of Soviet troops in 1941, including with respect to the tanks.

Key words: war, armor, mechanized corps, panzer attacks.

УДК 94(477)

Байдич В.Г.

Становище римо-католицького духовенства в Україні в роки «хрущовської відлиги» (1953–1957 рр.)

Аналізується становище римо-католицького духовенства в Україні у зв'язку зі змінами політики радянського режиму по відношенню до релігії та церкви у період так званої «хрущовської відлиги»: форми діяльності, кількісні та якісні характеристики, особливості політики Москви і Києва по відношенню Римо-католицької церкви.

Ключові слова: «хрущовська відлига», римо-католицьке духовенство, радянська політика.

Роки т. зв. «хрущовської відлиги» позначені поживленням у житті римо-католицьких громад України, пов'язаним із певним пом'якшенням обмежень у внутрішньому житті релігійних організацій в СРСР після рішень листопадового 1954 р. пленуму президії ЦК КПРС. Римо-католицькі громади в Україні відчули такі зміни, насамперед, у питанні розширення можливостей духовенства у відвідуванні громад, що не мали постійних настоятелів.

У 1955 р. римо-католицькому духовенству в Україні було дозволено в області, в якій вони були зареєстровані, без обмежень відвідувати громади, які не мали постійного священика. Такому ліберальному розв'язанню питання нестачі римо-католицького духовенства в республіці передували вказівки, що пролунали на нараді уповноважених Рад у справах релігійних культів у Москві 15 січня 1955 р. У доповіді на цій нараді заступника голови РСРК СРСР зазначалося, що «Рада вважає можливим у теперішній час дозволити уповноваженим Ради по УРСР, на прохання віруючих служителів католицького культу, оформляти реєстрацію того самого зареєстрованого служителя культу в кількох зареєстрованих костелах, де такий служитель культу відсутній». Водночас, аби не втратити звичний контроль за діяльністю римо-католицького духовенства в республіці центр наказував «усім своїм уповноваженим налагоджувати такі ділові взаємовідносини зі служителями католицького культу, за яких зареєстровані в ряді костелів або виїжджаючи для відправлення богослужінь, вважали би за свій обов'язок інформувати уповноваженого Ради про свої поїздки» [8, арк. 70–71].

Рішення січневой 1955 р. наради уповноважених РСРК у Москві вже в лютому були надіслані обласним уповноваженим в Україні до виконання. Відтак, у звіті уповноваженого РСРК УРСР П. Вільхового від 8 березня 1955 р. (за друге півріччя 1954 р.) майже дослівно повторено вказівки Московської наради як такі, що ними почали керуватись у своїй діяльності обласні уповноважені. У звіті стверджувалося, що зареєстровані римо-католицькі священики мають право без дозволу місцевого уповноваженого, на прохання віруючих, відправляти окремі обряди (похорон, соборування, хрещення та ін.) у них

вдома. «Таке розв'язання питання привело до того, – зазначалось у документі, – що під кінець звітного періоду ми не маємо від віруючих скарг і заяв» [5, арк. 227–228].

Водночас республіканська влада інформувала центральну союзну про позитивну реакцію місцевого населення на послаблення умов, за яких ксьондзам дозволялося відвідувати парафії без настоятелів, і наводила відповідну цитату з листа-подяки, що його підписали 104 представники римо-католицької громади с. Залисець Дунаєвського району: «Від імені народу, який брав участь у радості при богослужінні з ксьондзом, висловлюємо безмежну вдячність нашому Уряду...» [5, арк. 228–229].

У 1955 р. у звітах уповноваженого РСРК по УРСР вперше з'являється негативна оцінка фактів порушення законодавства про культу з боку виконавчих і партійних органів влади на місцях: адміністрування діяльності римо-католицьких парафій і дріб'язковий контроль за нею, рецидиви заборон ксьондзам відвідувати зареєстровані громади без постійного священика та громадян на дому, неповернення культових будівель громадян без «законних» на те підстав. У звітах П. Вільхового від кінця 1954 р. й до першої половини 1957 р. (тобто до постанови червневого пленуму ЦК КПРС) незмінно фіксуються факти практика порушення релігійних прав віруючих і духовенства на місцях.

Осуду з боку республіканського керівництва РСРК піддавалися дії керівників Городоцького райкому Компартії України і райвиконкому за те, що вони просили надати їм допомогу «згори» для усунення з парафії шанованого серед віруючих молодого ксьондза Ольшанського або, бодай, переведення його на іншу парафію, під приводом того, що він розгорнув надто активну душпастирську діяльність: «глибоко пустив корені, організував релігійний актив і разом ведуть роботу серед віруючих». Засуджувався також інший випадок: у с. Струги Новоушицького р-ну Хмельницької обл. сільрада ще у 1951 р. без дозволу уповноваженого РСРК вилучила у релігійної громади приміщення костелу і перетворила його на зерносховище. Обласний уповноважений РСРК опротестував такі дії і облвиконком рішенням від 27 грудня 1954 р. зобов'язав Новоушицький райвиконком повернути будівлю костелу віруючим [5, арк. 230–237].

Про випадки порушення законодавства про культу на місцях республіканський уповноважений РСРК інформував найвищі партійні та виконавчі органи влади УРСР. Так, про інцидент, що трапився 25 червня 1955 р. у с. Майдан-Віньковецький Віньковецького р-ну Хмельницької області, – туди на законних підставах прибув ксьондз Ольшанський для проведення сповіді у помешканнях хворих віруючих, – було таємною доповідною запискою інформовано секретаря ЦК КПУ і заступника голови Ради міністрів УРСР. У доповідній зазначалося, що голова сільради заборонив священику сповідувати хворих у їхніх хатах: «відібрав у ксьондза довідку про те, що він зареєстрований, як служитель культу, паспорт і військовий білет, а також відібрав документи у шофера автомашини, якою приїхав ксьондз, і запропонував ксьондзеві їхати з ним до райвиконкому». Дії голови сільради збурили віруючих селян настільки, що той мусив викликати на допомогу міліціонера. Але й це не зняло напруги; на прохання міліціонера ксьондз Ольшанський заспокоїв розбурханий натовп селян і поїхав разом з міліціонером до райвиконкому, де йому «запропонували» одразу ж полишити село. П. Вільховий зазначав, що «це вже другий випадок (у тому самому районі), коли служителя релігійного культу не допускають за участю міліціонера виконувати релігійні треби в хаті хворого віруючого, про що й ставлю Вас до відома» [5, арк. 35–36].

У досліджуваний період відбулося кількісне зростання корпусу римо-католицького духовенства в Україні з 52-х осіб у 1953 р. до 80-ти у 1957

р. Тогочасне римо-католицьке духовенство було представлене переважно особами похилого віку: у 1953 р. за стажем душпастирської діяльності до 1917 р. нараховувалося 18 священників, з 1918 р. по 1940 р. – 30, з 1941 р. – 9 осіб. За віком серед цих священників до 40 років було 10 осіб, від 40 до 60 років – 25 і понад 60 років – 22 особи. Рівень освіти римо-католицького духовенства за рахунок його немолодого віку, тобто з врахуванням можливості отримання ксьондзами свого часу відповідної фахової освіти і виховання, залишався високим: 27 ксьондзів мали вищу освіту, 29 – середню, 1 – нижчу. На підставі цих даних П. Вільховий висновував у звіті від 20 березня 1954 р., що «Римо-католицька церква в Україні вже не має у своєму розпорядженні достатнього числа кадрів, які вона мала, тобто сім років назад; немає в Україні духовного центру цього культу» [4, арк. 28–29]. А якщо додати до цього ліквідацію Львівської та Луцької духовних семінарій, то можливості подальшого зростання кількості римо-католицького духовенства в Україні та якості його підготовки не мали реальної перспективи.

Статистичні дані РСРК УРСР на серпень 1957 р. засвідчували поглиблення тенденцій до старіння корпусу римо-католицького духовенства в республіці та зниження рівня його освіти. За стажем душпастирської діяльності до 1917 р. в Україні працював 21 священник; за стажем діяльності з 1918 р. по 1949 р. кількість ксьондзів з 30 осіб у 1953 р. зросла до 46 осіб, а за стажем діяльності з 1941 р. – до 13 осіб. За віковою категорією розподіл духовенства був таким: до 39 років – 12 осіб, від 40 до 59 років – 43, від 60 років і старше – 25. Різко скоротилась у 1953–1957 рр. кількість духовенства з вищою освітою – з 27 осіб до 11, натомість зросло число священників із середньою освітою з 29 до 69 осіб [7, арк. 305–306].

Римо-католицьке духовенство в Україні впродовж 1950-х рр., як і в попередніх роках, продовжувало нести відчутні втрати у своєму складі. Тільки на теренах колишньої Луцької дієцезії без вісті у цей період пропали ксьондзи Т. Бончаковський з Ківерця, Я. Будкевич з Рівного, М. Токаржевський з Ковеля. В ув'язненні та таборах загинули ксьондзи В. Спачинський з Ковеля, М. Урода з Грушвиці біля Рівного, К. Возницький з Луцька, С. Жентара з Рівного, К. Галензовський з Луцька та деякі інші [11, с. 33].

Отож, хоча кількість римо-католицького духовенства від початку 1953 р. до середини 1957 р. в Україні мала тенденцію до зростання, відбувалося таке зростання не зарахунок природної підготовки та ротації кадрів священнослужителів, – тобто набуття відповідної освіти та виховання (формації) новими молодими кадрами, що приходили б на зміну кадрам похилого віку, – а переважно за рахунок духовенства, яке поверталось з місць ув'язнення, або осіб, які вже були священниками, але щойно тепер змогли отримати реєстрацію і приступити до виконання душпастирських обов'язків. Окрім того, треба враховувати також ту обставину, що деякі священники періодично на певний час могли бути позбавленими реєстрації і таким чином вони «випадали» з обрахунків офіційної статистики. У досліджуваний період дана обставина ще не впливала на позитивну динаміку зростання кількості римо-католицького духовенства, однак вичерпаність внутрішніх ресурсів РКЦ до відновлення необхідної кількості духовенства була очевидною. Відсутність в РСРК римо-католицьких закладів духовної освіти вищого рівня і «залізна завіса», що унеможлилювала будь-які контакти підрадянських римо-католиків зі своїм духовним центром у Римі та іншими католицькими структурами у світі, цілком передбачувало переводили кадрові питання – у площині якісній і кількісній – у розряд одного з найкритичніших у життєдіяльності Римо-католицької церкви в Україні у найближчі десять–п'ятнадцять років.

Вже на середину 1950-х рр. на одного офіційно зареєстрованого римо-католицького священника в Україні припадало дві–три зареєстровані парафії, не кажучи про громади, яким влада відмовляла в реєстрації і які ксьондзи у той чи інший спосіб відвідували. Діючі священики за умов зняття попередніх обмежень на обслуговування релігійних громад мусили працювати з великими навантаженнями і перевантаженнями. «Ми намагалися, – свідчив ксьондз А. Борісевич з с. Гречани Хмельницької області, – задовольнити усі вимоги віруючих. Раніше ми бували у тих костелах, де немає ксьондзу один–два рази на рік, а тепер доїжджаємо щомісяця і залишаємось у такому костелі не один день, як це було раніше, а три дні й більше». Уповноважений РСРК по Хмельницькій області зауважував, що ксьондз Ольшанський з Городка «з 1956 р. почав регулярно відвідувати ті громади, де немає постійного ксьондза, тобто не менше одного разу на місяць». «Ксьондз Моцейко, який обслуговує громаду католиків у м. Берегово Закарпатської області, для активізації віруючих у дні посту перед «пасхою», – зазначав П. Вільховий у довідці від 25 травня 1957 р., – запровадив щоденне богослужіння і не лише вранці, а і ввечері, а по неділях відправляв ці богослужіння вранці, вдень і ввечері» [7, арк. 218–220]. Така напружена діяльність римо-католицького духовенства не проходила повз увагу влади і кваліфікувалося як активізація ними релігійної діяльності, релігійного життя громад, що, згідно панівної ідеологічної парадигми, мало зникати, а не розвиватися й посилюватися. Конфлікт між практикою, що містила елементи лібералізації, і теорією на подолання «релігійних пережитків», був очевидним, так само, як і необхідність його розв'язання на користь першого чи другого.

На специфіку корпусу римо-католицького духовенства в Україні у період «хрущовської відлиги» впливав триваючий процес плинності кадрів духовенства не лише за рахунок зняття з реєстрації, ув'язнень і заслання, але й так званих «репатріацій», тобто примусової висилки або ж витіснення у будь-який спосіб небажаних режиму ксьондзів за межі РСРК. На середину 1955 р. уповноважений РСРК в Україні зазначав скорочення кількості релігійних громад римо-католиків у республіці саме за рахунок того, «що не було постійних ксьондзів, що активна частина церковників репатріювалася до Польщі, а певна група ксьондзів за антирадянську діяльність була репресована» [5, арк. 91–92]. Політика влади на витіснення з РСРК римо-католицького духовенства, переважно з України й Білорусі, тривала до кінця 1950-х рр. XX ст. Польський дослідник А. Хлебович зазначає, що особливий удар по римо-католицькому духовенству завдала т. зв. «друга репатріація», проведена владою у 1957–1959 рр., в результаті якої до Польщі, найчастіше після відбуття термінів ув'язнення у Сибіру, виїхало приблизно 30 священників-поляків з Білорусі та 15 з України, присилуваних до того владою [10, с. 176–177].

На умови й характер діяльності римо-католицького духовенства в Україні у 1953 р. – першій половині 1957 рр. вагомо впливав постійний контроль з боку влади усіх рівнів за тією частиною духовенства, що поверталася з місць позбавлення волі й шукала можливостей продовжити душпастирську працю у римо-католицьких громадах, наражаючися при тому на нові утиски й небезпеки – повторні арешти, ув'язнення, заслання. До аналіз тогочасної історії Римо-католицької церкви в Україні увійшли імена таких ксьондзів, як С. Кашуба – «Апостол Волині, Казахстану та Сибіру»; С. Щипта, парох із Волині, який після відбуття десяти років покарання у таборах повернувся служити до Житомирського кафедрального собору, настоятелем якого залишався до своєї смерті; А. Гладишевич – працював на Житомирщині після дванадцяти років табірної праці й особисто підготував гідну кадрову зміну – вступ до Ризької семінарії майбутнього настоятеля кафедрального собору в Луцьку Л. Камілевського; Й. Кучинський, який після відбуття дев'яти років у Воркуті

й подальшого душпастирювання у Казахстані знову повернувся працювати на Поділлі; А. Хоміцький, який після двох років ув'язнення і десятирічного заслання у Воркуті, повернувся працювати на Поділлі, отримавши від віруючих титул «патріарха Сходу» [11, с. 33–34].

За римо-католицьким духовенством, яке поверталось до України після відбуття термінів покарання, встановлювався контроль як за особами політично неблагонадійними, адже відбували вони покарання на підставі статей кримінального кодексу за антирадянську діяльність, а також такими особами, які підтримують нелегальний зв'язок із закордоном – Польщею, Ватиканом, Угорщиною. Відомо, що в одному із найрезонансніших тогочасних повстань у радянських таборих – Кенгірському відділенні Степлагу, – що вибухнуло з 16 травня по 26 червня 1954 р., активну участь брав як член «відділу пропаганди» польський ксьондз з Білорусі А. Куява, а також чимало інших духовних осіб різних віросповідань. За наслідками придушення Кенгірського повстання начальник ГУАГУ І. Долгих у доповідній записці від липня 1954 р. підкреслював особливу роль у «пропагандній ворожбї ідеології попів і баптистів, які перебували в ув'язненні» і рекомендував «у найближчі шість місяців усіх попів, ксьондзів і активних релігійників із таборів вилучити і сконцентрувати їх в окремих таборах або табірних підрозділах» [9, с. 143].

Тавро політично неблагонадійних міцно закріпилося за духовенством, яке поверталось в Україну з місць позбавлення волі, навіть якщо декому з них вдавалося домогтися реабілітації. Так, наприклад, на рівні республіканського керівництва вирішувалося у 1953 р. питання про можливість надання реєстрації у м. Полонному Кам'янець-Подільської області ксьондзу А. Борісевичу. Перед обласним уповноваженим А. Стецюком висувалось завдання «точно з'ясувати чи дійсно він [ксьондз. – Авт.] проживає в Полонному, чому він туди приїхав і звідки приїхав, чим займається, коли судився, за що, на скільки років був засуджений і де відбував покарання, де працював служителем культу до адміністративного заслання. [...] Доведіть до відома сусідів про перебування цього ксьондза у Полонному. [...] Усі зібрані матеріали про ксьондза Борісевича повідомте нам, після чого дамо Вам необхідні вказівки». Після проведеної бесіди обласного уповноваженого з ксьондзом А. Борісевичем у центр надійшла якнайдетальніша відповідь на порушені питання і лише після цього Київ дозволив надати ксьондзу реєстрацію [1, арк. 31–36].

У поданнях до союзної Ради у справах релігійних культів на дозвіл щодо реєстрації тому чи іншому священику Римо-католицької церкви, що надходили від уповноваженого РСРК в Україні, незмінно була присутня інформація про арешти такого священика, ув'язнення, заслання. Наприклад, у поданні на реєстрацію ксьондза С. Щипти зазначалося: засуджений на 5 років за ст.ст. 54-1а, 54-11 Кримінального кодексу УРСР; звільнений із заслання 6.07.1954 р. із зняттям судимості й отримав паспорт [2, арк. 151–151 зв.].

Такого роду відомості ретельно збиралися владою на кожного ксьондза. В районах традиційного компактного проживання римо-католиків місцеві уповноважені РСРК керувалися вказівками П. Вільхового від 16 грудня 1954 р. про контроль за діяльністю ксьондзів, які поверталися в Україну після відбуття термінів покарання. «У вашу область, – зазначалося в таємній інструкції з Києва для уповноважених по Вінницькій, Закарпатській, Житомирській і Львівській областях, – після відбуття покарання почали за останні 2–3 роки повертатися служителі релігійного культу, зокрема, римо-католицької церкви.

Просимо висвітлити в інформаційному звіті за другу половину ц. р. поведінку цих служителів культів, чи допускаються вони порушень законодавства про культу і в чому виявляються ці порушення, їхні форми і методи роботи, спрямовані на активізацію віруючих тощо.

Разом з тим повідомте нам, хто з колишніх служителів культу, які повернулися у Вашу область після відбуття покарання, ще не зареєстрований як служитель культу і з якої причини (чи не має паспорта, не прописаний на постійне місце проживання тощо), і в яких населених пунктах вони знаходяться, і чи зверталися до Вас з будь-якими питаннями?» [3, арк. 17]. Відсутність прописки найчастіше слугувала за привід для відмови ксьондзам у реєстрації, особливо тим із них, які приїжджали до України на прохання громад або в пошуках місця праці з Білорусі, Литви, Латвії.

Наслідком вказівок про особливий контроль за духовенством, яке поверталось з місць заслання, стали дані у звіті П. Вільхового за перше півріччя 1955 р. про римо-католицьких священиків Л. Северина і Галуновича у Львівській області, Рабара у Станіславській, Щипти і Кукурудзинського у Житомирській, Варши у Волинській. Зазначалося, що із їхнім поверненням «знову має місце поживлення релігійної діяльності» [5, арк. 91–92].

У 1956 р. – першій половині 1957 р., мірою посилення у партійно-державному апараті СРСР позицій М. Хрущова з його підставою антирелігійними підходами у політиці щодо релігії та церкви, інвективи на адресу римо-католицького духовенства змінюють тональність. Священиків не просто звинувачують в активізації релігійного життя в громадах, а починають інкримінувати їм нелегальні контакти з Ватиканом, а також Польщею та Угорщиною, де у ті роки відбувалися антирадянські виступи у різних формах. П. Вільховий у доповідній записці від 29 серпня 1957 р. констатує наявність опосередкованих контактів з Ватиканом ксьондза Б. Мірецького зі Львова через графиню Ледаховську, яка проживала у Львові й доводилася сестрою тодішньому генералові Ордена ієзуїтів. У цьому ж контексті згадується ксьондз І. Адамчик з Боршева Тернопільської області, який підтримував контакти з Польщею: «Католики з Польщі, користуючись свободою листування, надсилають ксьондзу Адамчикові у великій кількості католицькі газети, журнали та іншу літературу, що її видають польські католицькі кола на чолі з кардиналом Вишинським». Влада прискіпливо відстежувала листування ксьондзів з родичами у Польщі (ксьондз Л. Северин, Львівська область) або навіть отримання ними пресової продукції із сусідньої країни із вказівками церковної влади щодо порядку проведення богослужінь під час Страсного тижня (ксьондзи Ценський, С. Галунович, Львівська область) У доповідній привертається увага до впливу, що його здійснюють перенесені до Польщі структури Львівського архієпископства і Луцького єпископства на римо-католицьке духовенство в Україні через своїх спеціальних посланців, які інкогніто приїжджають на територію республіки.

Окремо у доповідній привертається увага до взаємодії римо- і греко-католицького духовенства у намаганні встановити і підтримувати зв'язок зі своїм релігійним центром у Римі. П. Вільховий розлого цитує інформаційну довідку (від 19 серпня 1957 р.), що надійшла до Києва від уповноваженого РСРК у Станіславській області: «Віруючі і духовенство Станіславського римо-католицького костела переконливо доводять, що римо-католицька церква Західної України здійснює зв'язок з Польщею та Ватиканом через повернувшись з ув'язнення до Станіслава уніата Латишевського, до Львова – уніата Чернявського і далі через єпископа Базяка, який проживає у Кракові, куди переїхав з Перемишля». П. Вільховий зазначав, «що уніатське духовенство, яке повернулося після відбуття покарання, стало на службу римо-католицької церкви». «Ксьондзи і колишні уніатські священики, які повернулися з місць позбавлення волі й не приєдналися до руської православної церкви, блокуються для спільної праці. Деякі колишні уніатські священики шляхом обману хотіли працювати ксьондзами (Рабар, Пересипкін та ін.). Їм у цьому сприяли

єпископи католицької церкви, які працюють у Прибалтійських радянських республіках» [7, арк. 310–320].

Від другої половини 1950-х рр., часу, коли починають повертатися в Україну з місць позбавлення волі окремі греко-католицькі священники, зароджуються паростки солідарності між українським греко-католицьким і польським римо-католицьким кліром на ґрунті необхідності продовжувати душпастирське служіння серед віруючих у надзвичайно складних умовах тогочасної радянської дійсності. Водночас, й певна частина греко-католицького віруючого люду знаходить шлях до римо-католицьких костелів аби не залишатися поза Церквою, що також не проходило повз увагу влади: «Зараз деякі ксьондзи вже не приховують того, що костели почали у великій кількості відвідувати віруючі колишньої греко-католицької (уніатської) церкви. Про це під час прийому заявляли ксьондзи, які працюють у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській і Станіславській областях». Саме з огляду на зміну етнічного складу римо-католицьких громад за рахунок українців греко-католиків ксьондзи почали порушувати перед владою питання про необхідність видання молитовників не лише польською, але й українською мовою [7, арк. 310–320].

Отож, і греко-католицьке духовенство, і греко-католицькі віруючі західних областей України, переслідувані владою і позбавлені можливостей легального існування, почали отримувати у досліджуваній період з боку Римо-католицької церкви усіляку можливу допомогу і підтримку.

Період відносної лібералізації партійно-державної політики щодо релігії і церкви в СРСР виявився коротким. Жорсткі антирелігійні рішення червеного пленуму ЦК КПРС 1957 р. знаменували його завершення. Одразу ж після рішень пленуму П. Вільховий у доповідній записці від 29 серпня 1957 р. під заголовком «Про активізацію римо-католицької церкви в Українській РСР» кардинально змінює підхід до оцінки діяльності РКЦ в Україні та її наслідків. Республіканський уповноважений РСРК констатує, що впродовж кількох минулих років влада дещо пом'якшила дозвільний режим на ведення релігійної діяльності ксьондзами і відвідання ними громад без священників, що в цілому спричинилося до негативних наслідків. «До такого заходу ми змушені були вдаватися винятково, – зазначалось у документі, – однак практика показала що, якщо не обмежувати таких роз'їздів ксьондзів до інших громад, то ми матимемо наростання активності католиків. [...] Після вказівки Ради у справах релігійних культів [у 1955 р. – Авт.] ксьондзи отримали можливість обслуговувати за певним графіком, розрахованим на максимальне проведення богослужінь у зареєстрованих костелах. Така ситуація, безперечно, оживила діяльність колишніх гуртків «ружанців» і актива церковників, які почали порушувати питання про постійне обслуговування їхнього костелу, про повернення віруючим недіючих костельних приміщень, про відновлення реєстрації знятих з реєстрації католицьких громад, відроджувати старі форми і методи релігійної пропаганди серед населення» [7, арк. 305–322].

Вістря утисків, яким партійно-державний апарат піддавав Римо-католицьку церкву в Україні у період «хрущовської відлиги» було спрямоване, насамперед, проти римо-католицького духовенства. РКЦ в Україні, на відміну від інших республік СРСР, була позбавлена ієрархічної структури, управлінського центру, адміністративного апарату, закладів освіти і виховання кадрів духовенства, нечисельне духовенство зазнавало утисків і переслідувань.

Над римо-католиками в Україні як дамоклов меч тяжіли у ці роки звинувачення у підпорядкуванні закордонному центру в Римі, Ватикану, підозри у задіянні в його антирадянських політичних планах або ж співчутті таким планам. Жорстка антикомуністична політика Ватикану у середині 1950-х рр. опосередковано, але впливала на внутрішню політику радянського партійно-

державного апарату щодо римо-католиків в СРСР, насамперед, в Україні, де вони зазнавали, порівняно з іншими радянськими республіками, найбільших утисків.

У роки так зв. «хрущовської відлиги» даний згори ліберальний імпульс у суспільно-політичному житті гасився у сфері державно-церковних відносин не лише через підставово антирелігійні погляди М. Хрущова та його прибічників, але й через позицію влади на місцях, де продовжувала панувати традиційна заборонна практика обмежень, утисків, порушень релігійних і громадянських прав і свобод віруючих і духовенства. Місцеві узвичаєні практики утиску віруючих брали гору над умоглядним «лібералізмом» верхів. Спроби римо-католиків ширше користуватися законними правами зазнавали поразки і наражали віруючих і духовенство на нові утиски з боку владних структур.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 122.
2. Там само. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 126.
3. Там само. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 134.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1950.
5. Там само. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4038.
6. Там само. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263.
7. Там само. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4494.
8. Державний архів Вінницької області (ДАВінО). – Ф. 2700. – Оп. 7. – Спр. 404.
9. Осипова И. И. «В язвах своих сокрой меня...»: Гонения на Католическую Церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел. – М: Серебряные нити, 1996.
10. Hlebowicz A., Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej // Polacy w Kociele Katolickim w ZSRR / Pod red. ks. E. Walewandra. – Lublin, 1991.
11. Malinowski M., Kołosok B. Zarys dziejów diecezji Łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku. – Kalwaria Zebrzydowska, 1993.

Байдич В.Г. Положение римско-католического духовенства в Украине в годы «хрущевской оттепели» (1953–1957 гг.)

Анализируется положение римско-католического духовенства в Украине в связи с изменением политики советского режима по отношению к религии и церкви в период так называемой «хрущевской оттепели»: формы деятельности, количественные и качественные характеристики, особенности политики Москвы и Киева в отношении Римо-католической церкви.

Ключевые слова: «хрущевская оттепель», римско-католическое духовенство, советский режим.

Baidych, V.G. The Roman-Catholic clergy in Ukraine during «Khrushchev's thaw» of 1953–1957

The article deals with the modifications of Soviet policy towards Roman-Catholic clergy in Ukraine during so called «Khrushchev's thaw» of 1953–1957. Forms and methods of its activity are analysed as well as quantitative and qualitative characteristics.

Key words: «Khrushchev's thaw», Roman-Catholic clergy, Soviet policy.

УДК 94(477)1953

Боковня В.М.

Прокуратура УРСР в період 1953-1964 рр.

Розкривається питання становлення правоохоронного органу – прокуратури УРСР у період лібералізації суспільно – політичного життя країни постсталінської доби. Висвітлюються основні завдання та функції прокуратури, діяльність прокуратури щодо залучення громадськості до участі в управлінні державою, робота по зміцненню законності і правопорядку.

Ключові слова: прокуратура, історія прокуратури, прокурорський нагляд, реформування правоохоронних органів, функції прокуратури.

Актуальність проблеми, пояснюється, тим, що в останні роки в різних галузях науки і суспільства в цілому помітний стійкий інтерес до проблем розробки і реалізації державної адміністративно-правоохоронної політики. В умовах переходу українського суспільства до будівництва демократичного громадського порядку та формування основ правової держави питання дотримання норм законності та забезпечення правопорядку, захисту прав людини все частіше ставляться в порядок денний роботи уряду країни, опиняються в центрі громадської уваги.

Головна мета статті – науково-теоретичне осмислення передумов, зміст особливостей та наслідків реформування правоохоронних органів, в тому числі і прокуратури та виявлення можливостей врахування уроків державно-управлінського досвіду 1953-1964-х рр. в сучасних умовах.

Виходячи з поставленої мети, для розкриття теми визначено наступні завдання:

- виявити основні теоретичні та методологічні підходи для дослідження проблем реформування українських органів прокуратури, на основі опублікованих наукових досліджень, широкого кола джерел, визначити перспективи їх подальшого вивчення;

- проаналізувати специфіку процесу лібералізації правоохоронних органів, і зміна концептуальних засад правоохоронної політики в роки реформування державного управління.

Історія України, її державне управління – це безцінний досвід народу, його соціальна пам'ять, яка циркулює в суспільстві у вигляді монографій, підручників, брошур і статей. У них можна знайти відповідь на питання про причини виникнення кризових явищ у суспільстві та шляхи їх подолання. У зв'язку з цим слід зазначити, що прагнучи оволодіти досвідом управління, вчений – історик повинен судити про минуле з висоти сучасних знань, і з урахуванням конкретно-історичних умов, обставин, можливостей тих часів. Але деякі розробки 80-90-х років характеризувалися крайнощами: а саме, надмірним очорнення всього або невинуватого ідеалізацією і апологетикою поглядів тих, хто не був причетний до офіційної радянської історичної науки.

Серед робіт сучасних українських дослідників, перш за все, слід відрізнити монографію В. Барана «Україна 1950-1960-х рр.. Еволюція тоталітарної системи» [1]. У ній синтезовано нові напрацювання вітчизняної та зарубіжної наукової думки в галузі дослідження такого суспільного феномена, як радянський тоталітаризм.

Роботи відомих українських дослідників радянського тоталітаризму І. Біласа, С. Білоконя, Ю. Шаповала важливі для розуміння процесів постсталінського демонтажу радянської репресивної машини, відмови від використання політичного терору як методу державного управління, непослідовності соціальних реформ [2, с. 200–205].

Цілісну картину становлення і реформування прокуратури УРСР висвітлює Сухонос В. В. в монографії «Організація і діяльність прокуратури України: історія і сучасність» [3].

Працювали над тематикою розвитку прокуратури на Україні Бандурко А. «Прокуратура: думка про її реорганізацію», Якимчук М. «Проблеми управління в органах прокуратури України: теорія і практика», Лакизюк В., Михайленко О. «Прокуратура України: витоки, розвиток, персоналії та правове регулювання» та інші.

Слід зазначити, що цьому періоду радянської історії присвячено широку і різноманітну літературу. Багато складних явищ і процесів того часу отридали досить докладне висвітлення і сучасну наукову інтерпретацію як серед українських так і вчених Росії. Однак історіографічний аналіз переконливо доводить, що реформування системи влади та державного управління в Україні як міждисциплінарна наукова проблема не стала предметом комплексного дослідження.

Прокуратура УСРР згідно з Положенням про прокурорський нагляд, затвердженим ВУЦВК 28 червня 1922 р., та Положенням про судоустрій УСРР від 16 грудня 1922 р. діяла у складі Наркомюсту УСРР. Нарком юстиції водночас був і Прокурором республіки. На місцях діяли прокуратури губерній, пізніше – прокуратури округів; міжрайонні, міські та дільничні прокуратури; обласні, міські й районні прокуратури.

Тенденція централізації органів державної влади призвела до створення Прокуратури СРСР (23 червня 1933 р.) як самостійного органу, на який покладалося загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік. Прокурор СРСР дістав право перевіряти діяльність органів прокуратур союзних республік, скликав наради прокурорів союзних республік, давав їм вказівки [4]. Невдовзі відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 20 липня 1936 р. «Про утворення Народного комісаріату юстиції Союзу РСР» була завершена централізація органів Прокуратури СРСР. Усі органи прокуратури союзних республік виводились зі структури наркоматів юстиції й безпосередньо підпорядковувались Прокурору СРСР [5]. Конституція СРСР 1936 р. поставила на цьому своєрідну крапку: «Органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Прокуророві СРСР». Конституція УРСР 1937 р. надала Прокуророві СРСР право призначення строком на 5 років Прокурора УРСР та обласних прокурорів. Районні та міські прокурори призначалися строком на 5 років Прокурором УРСР, але затверджував їх Прокурор СРСР.

Відразу ж після визволення України від німецьких загарбників органи прокуратури були залучені до швидкої ліквідації наслідків тимчасової окупації території республіки. Відновлення радянського правопорядку, посилення

боротьби зі злочинними проявами – такими були найважливіші завдання органів прокуратури України у звільнених районах.

У центрі уваги прокурорів і слідчих постійно були охорона державної власності, виконання законів про зміцнення трудової дисципліни в промисловості та сільському господарстві, вчасне та повне задоволення потреб фронту і тилу в сільськогосподарських продуктах.

У загальнонаглядовій роботі органів прокуратури з початку звільнення України важливе місце знову посіла охорона прав військовослужбовців, членів їх сімей, інвалідів Вітчизняної війни.

Багато часу й уваги приділяли прокурори і слідчі роботі надзвичайних державних комісій по виявленню і розслідуванню злочинів фашистських загарбників. Зібрані за допомогою прокуратури матеріали згодом фігурували на Нюрнберзькому процесі головних німецьких воєнних злочинців та на інших судових процесах про злочини фашистських окупантів.

24 травня 1955 р. затверджено Положення про прокурорський нагляд у СРСР (раніше не було спеціального законодавчого акта, який би регулював організацію і діяльність прокурорського нагляду, усіх його ланок), яке не тільки поновило демократичні принципи організації та діяльності прокуратури, а й розширило права прокуратури, врегулювало діяльність її органів[6].

Це Положення покладало на органи прокуратури нагляд за правильним і однаковим застосуванням законів СРСР, союзних і автономних республік, регламентувало централізований устрій прокуратури. За Положенням органи прокуратури на місцях мали здійснювати нагляд за законністю, незалежно від впливу місцевих органів влади, і підпорядковувалися тільки Генеральному прокурору. На останнього покладался вищий нагляд за точним дотриманням законів усіма міністерствами і підвідомчими їм підприємствами і службовими особами, а також громадянами СРСР.

Положення 1955 р. остаточно закріпило єдину централізовану систему, яку очолював Генеральний прокурор СРСР. Він відповідав перед Верховною Радою СРСР і був їй підзвітний.

Призначався Генеральний прокурор строком на 7 років (ст. 38) Верховною Радою СРСР, а його заступники — Президією ВР СРСР. Прокурорів союзних і автономних республік, країв і областей призначав Генеральний прокурор строком на 5 років (ст. 48). На посади прокурорів та слідчих призначалися лише особи, які мали вищу юридичну освіту і досягли 25 років. Лише у винятковому випадку на ці посади могли бути призначені особи, які не мали вищої освіти, але тільки з дозволу Генерального прокурора СРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 лютого 1959 р. були утворені колегія у складі дев'яти осіб у Прокуратурі СРСР і колегії у прокуратурах союзних республік, у тому числі і в Україні. Членами колегії стали керівники управлінь та відділів [7,с.5]. Структура прокуратури УРСР була аналогічною структурі прокуратури СРСР. Згідно з положенням працівникам прокуратури присвоювались класні чини від молодшого юриста до дійсного державного радника юстиції.

Після прийняття нового Положення КП(б)У і Уряд поставили перед органами прокуратури УРСР завдання зміцнювати радянське суспільство і державний лад, соціалістичну систему господарювання і соціалістичну власність, посилювати охорону прав державних підприємств та громадських організацій, зміцнювати законність в управлінні, а також боротися із злочинністю [8].

Основним напрямком діяльності прокуратури в загальному надгляді за законністю, і в надгляді за законністю при здійсненні правосуддя було запо-

бігання злочинам, викорінення злочинів та інших порушень законності, ретельний і всебічний аналіз причин та умов вчинення злочинів і правопорушень та їх усунення. У всенародній боротьбі зі злочинністю у той час особливо зросла роль слідчих. Від них вимагалось повне і якнайшвидше розкриття кожного злочину, своєчасне притягнення винних до відповідальності. З метою покращання роботи слідчого апарату прокуратури та органів охорони громадського порядку ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 10 грудня 1965 р. прийняли відповідну постанову[9,с.23]. Але обов'язки прокуратури УРСР в той час ускладнилися у зв'язку з тим, що були ліквідовані транспортні прокуратури, а їх функції передані прокуратурам союзних республік.

Крім колегії у складі прокуратури УРСР був створений і дорадчий орган — методична нарада, яка розробила найкращі форми і методи прокурорсько-слідчої роботи на підставі найновіших досягнень науки.

Подібні дорадчі органи були створені і в інших ланках прокуратури УРСР. Так, при прокуратурі Харківської області була організована рада з вивчення і впровадження передового досвіду, де успішно співпрацювали практики і науковці. Також практикувалось спільне скликання рад з радою Харківського юридичного інституту для обговорення проблем боротьби із злочинністю і порушеннями законності. Кадри прокуратури в УРСР поступово набирали досвіду. Вже понад 95% працівників прокуратури мали вищу освіту, а половина працівників прокуратури УРСР працювала в органах прокуратури понад десять років [9,с.24].

Слід відзначити, що в той час Прокуратура УРСР і прокурори областей регулярно влаштовували навчально-методичні семінари, на яких прокурори і слідчі знайомились з новими законодавчими актами, інструктивними матеріалами, обмінювались досвідом роботи, аналізували причини своїх промахів. Поширення досвіду кращих працівників також сприяло підвищенню ділової кваліфікації кадрів прокуратури України.

Відповідно до Положення Прокурор УРСР мав право у межах своєї компетенції видавати накази, інструкції, мати заступників, старших помічників і помічників, а також створювати відділи, які очолювали його старші помічники. Аналогічна структура створювалась і в обласних прокуратурах (ст.48). Виходячи із змісту Положення, прокурорів міст і районів мав право призначати Прокурор УРСР з одночасним затвердженням їх Генеральним прокурором СРСР (ст. 49).

Прокурорська діяльність була різноплановою. Значна частина діяльності прокуратури у всі час існування становили питання загального нагляду. Цю назву діяльність прокуратури отримала щодо нагляду за законністю правових актів, що видавалися міністерствами, відомствами, виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад, а також за законністю дій посадових осіб і громадян. Загальному надгляді присвячений другий розділ Положення «Про прокурорський нагляд в СРСР» 1955 року.

Органи прокуратури Української РСР починаючи з 1958 р. розробили і стали впроваджувати в життя нові методи загально-наглядової діяльності, особливо при здійсненні нагляду за додержанням законності на промислових підприємствах: проаналізувавши скарги, заяви, кримінальні та цивільні справи та інші сигнали, що надійшли до органів прокуратури, та встановивши, що на конкретному підприємстві мало місце неодноразове порушення законів, прокуратура проводила там комплексну перевірку додержання законності.

Необхідно зазначити, що прокуратура УРСР також надавала важливе державне і політичне значення судовому надгляді як складовій частині

прокурорського нагляду. Цей нагляд мав завданням забезпечення точного дотримання законності судовими установами, і прокуратура повинна була здійснювати нагляд за тим, щоб розгляд справ у судах відбувався у суворій відповідності із законом.

Запорукою ефективності прокурорського нагляду була тісна співпраця прокуратури й органів громадського порядку. У 1963 р. на ці органи були покладені обов'язки слідства більш як по 60 складних злочинах, для чого при них утворили слідчий апарат, а в 1966 році підслідність слідчих органів охорони громадського порядку була ще розширена [10, с.207].

Поліпшилось ділове співробітництво прокуратури із судами і радами депутатів трудящих. На сесіях рад працівники прокуратури регулярно доповідали про результати боротьби за зміцнення законності і викоринення правопорушень. Органами прокуратури УРСР був накопичений великий досвід співробітництва з громадськістю у запобіганні правопорушенням і боротьбі із злочинністю, у загальному нагляді за законністю. Наприкінці 1961 р. органи прокуратури УРСР виступили з ініціативою створення інституту громадських помічників прокурорів і громадських помічників слідчих.

Усім прокурорам і слідчим СРСР було запропоновано поширити цей досвід і створити актив помічників прокурорів і слідчих на громадських засадах. Органи прокуратури УРСР також співробітничали з громадськими бухгалтерами-ревізорами. Вперше ця форма громадської роботи у нагляді за законністю виникла ще у 1959 році у Золотоніському районі Черкаської області. В УРСР також вперше з'явилися ради з охорони соціалістичної власності, ради юрисконсультів та інші. Виконуючи Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23 липня 1966 р. «Про заходи посилення боротьби зі злочинністю», Прокуратура УРСР виступила з ініціативою створення у республіці рад громадськості, а також руху громадськості за підприємство, колгосп, радгосп, місто, село зразкового порядку [9, с.9].

У період, який ми розглядаємо, УРСР як була, так і залишалася складовою частиною СРСР, правовий статус якої визначався передусім Конституцією СРСР 1936 р. [11, с.308] так і Конституцією УРСР 1937 р [11, с.319]. Як і раніше, влада була в КПРС, яка у своїй «Програмі» передбачала, що під час розбудови комунізму є необхідним зміцнення ролі соціалістичної законності і соціалістичної правосвідомості. Посилення ролі партії у правотворчій діяльності необхідно було для того, щоб утримати владу.

Список використаних джерел

1. Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. - 448 с.
2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико – правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь, 1994; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К. 1993. Національна думка.
3. Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури України: історія і сучасність. Монографія. – Суми: Університетська книга., 2004. – С. 200-205
4. Ведомости Верховного Совета СССР.- 1955.- №9.- Ст.222
5. Прокуратура в Україні: Збірник нормативних актів. – К., 2000. -С. 10.Наказ Генерального прокурора України № 61. від 24.12.03 р. «Про затвердження індексів структурних підрозділів Генеральної прокуратури України».
6. Косюта М. Прокурорська система в Україні в умовах демократичного суспільства. – Одеса, 2002.; Якимчук М.К. Проблеми управління в органах прокуратури України: теорія і практика. – К., 2001.

7. Васильєв Г.А. Спільних нам успіхів // Голос України. – 2003. – 29 листопада; Юридичний вісник України. – 2003. – № 48.

8. Концепция подбора, расстановки, закрепления и воспитания кадров органов прокуратуры (кадровая политика) // НИИ ПУЗиП. – М., 1995.

9. Прокуратура в Україні: Збірник нормативних актів. – К., 2000.

10. Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури України: історія і сучасність. Монографія. – Суми: Університетська книга., 2004.

11. Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави і права України, 1- 2 т. – К.: Видавничий дім «ЮРЕ», 2000. – Т.2.

Боковня В.М. Прокуратура УССР в период 1953-1964 гг.

Раскрывается вопрос становления правоохранительного органа прокуратуры УССР в период либерализации общественно – политической жизни страны пост- сталинского периода. Освещаются основные задачи и функции прокуратуры, деятельность прокуратуры по привлечению общественности к участию в управлении государством, работа по укреплению законности и правопорядка.

Ключевые слова: прокуратура, история прокуратуры, прокурорский надзор, реформирования правоохранительных органов, функции прокуратуры.

Bokovnya, V.M. The prosecutor's office in the USSR during the years 1953-1964

Reveals the question of becoming a law enforcement agency – the prosecutor's office in the USSR during the liberalization of social – political life of post-Stalinist period. Highlights the main objectives and functions of the prosecutor's office, the activities of the prosecutor's office for public participation in government, work on strengthening the rule of law.

Key words: prosecution, prosecution history, public prosecutor's supervision, reform of law enforcement functions of the prosecutor's office.

Роль і місце жіночого танцю в історичному розвитку української народно-сценічної хореографії

Здійснено мистецтвознавчий аналіз розвитку жіночого танцю в українській народно-сценічній хореографії. Висвітлено історіографію проблеми. Визначено ступінь відповідності сучасного жіночого танцю естетичним та моральним нормам традиційного виконання в хореографічному мистецтві.

Ключові слова: український жіночий танець, народно-сценічна хореографія, хореографічна композиція, традиція.

Важливими у відшуванні витоків українського народно-сценічного танцю є події 1819 року. Саме тоді вперше була поставлена п'єса І. Котляревського «Наталка Полтавка» (Полтава), де помітне місце посідав оброблений національний хореографічний фольклор. Прем'єрний показ цієї п'єси ознаменував народження професійного українського театру, музично-драматичного за своєю природою, органічно пов'язаного з національним пісенним і танцювальним фольклором, а також утвердив якісно новий тип сценічного танцю, що був складовою частиною музичної вистави й засобом розкриття характеру персонажа. Подальшого розвитку народно-сценічний танець у межах театральних постановок зазнав лише у театрі корифеїв в останній чверті XIX ст., за часів діяльності М. Заньковецької, М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського.

Досліджуючи жіночі танці в контексті розвитку українського театру, М. Пастернакова називає вистави М. Старицького «Маруся Богуславка», І. Тобілевича «Бондарівна», М. Старицького «Ой не ходи Грицю», М. Кропивницького «Вій», О. Суходольського «Хмари», де в контексті музично-драматичної дії виводились на сцену веснянки та інші хороводи. Також частину весільного обряду з жіночими танцями було введено в п'єсі М. Кропивницького «Дві сім'ї» і купальські хороводи-ігри в п'єсі М. Старицького «Ніч під Івана Купала» [8, с. 40]. Але танці в контексті народних обрядів, що ставились в театрі, не були самостійними, слугували для прикрасення п'єси.

На початку XX ст. з'явилося декілька танцювальних труп, що репрезентували, на їхню думку, традиції українського народного танцю. До таких колективів належав хореографічний театралізований ансамбль М. Соболя, що складався з 10 танцівників та 18 танцівниць. Уже чисельна перевага жіночого складу ансамблю може свідчити про значну увагу до жіночого танцю. Серед театралізованих танцювальних сюїт у репертуарі колективу одне з основних місць належало «Українським дівочим хороводам» [9; 35]. Хоча, безумовно, основна увага в колективі приділялась ускладненню лексики чоловічого танцю. В. Василенко вважає, що «розширюючи значення руху, М. Соболю не перетворював його на самоціль, а вбачав у ньому образно-дійовий чинник,

який у комбінації з іншими допомагав розкрити тему та сюжет твору» [3, с. 114]. Однак номери не були позбавлені надмірної театралізації та трюкацтва.

Вагомий внесок у розвиток народно-сценічного жіночого танцю зробив В. Верховинець. Тенденція до інсценізації пісень, до створення хореографічних композицій на основі народнопісенного матеріалу зародилась ще на початку його творчої діяльності, пройшла лейтмотивом крізь усе життя й остаточно ствердилась в роботі «Жіночого хорового театралізованого ансамблю» («Жінхоранс»). Цей колектив В. Верховинець створив 1930 року в Полтаві разом зі своєю дружиною Є. Верховинець-Костивою – колишньою актрисою театру М. Садовського, яку в музично-театральних колах знали під іменем Доля. Василь Миколайович був художнім керівником ансамблю, а його дружина стала режисером колективу.

Застосування нового прийому інсценізації, театралізації народного пісенного матеріалу, відкрило нові можливості: пісня народжувалась ніби заново, твір сприймався не лише з музичного боку, а й наочно.

«Жінхоранс» був надзвичайно милим, надзвичайно приємним і, як б сказав ще – надзвичайно духмяним ансамблем, – пригадував пізніше заслужений артист УРСР Олександр Соболю. – Дуже приємно було дивитись й слухати, як голосисті дівчата у національному вбранні водили хороводи, танцювали і власним співом самі собі акомпанували.

Усе в них виглядало просто й мило. Я був у захопленні від тих дівчат, від їх манер, від їхніх рук, від їхнього вміння поводити себе у танці. І пісня і рухи їх були цілком природними: всюди панувала гармонія і задушевність, відчувалась насага від народу, від аромату рідної землі...

Вражала і захоплювала органічна єдність високопрофесійного виконавського мистецтва та мистецтва народного з його характером та неповторним ароматом.

Таких виступів ніхто ніколи ще не бачив. Їх вперше показав на українській сцені Верховинець...

Концерти «Жінхорансу» були справжнім явищем у культурному житті республіки, явищем незрівнянної ваги, бо саме відтоді настало бурхливе сходження українського професійного народно-танцювального мистецтва, започатковане Верховинцем, підхоплене та поглиблене далі в блискучих постановках Вірського» [4, с. 27].

Робота з «Жінхорансом», що 1935 року оформився в Державну капелу, стала справжньою вершиною творчої діяльності В. Верховинця. Побудований на принципах, розроблених у «Теорії українського народного танцю» та «Весняночці», «Жінхоранс» став своєрідною лабораторією перевірки й запровадження в життя сміливих новаторських ідей свого керівника.

Одним з учнів видатного українського хореографа Василя Верховинця був Василь Авраменко. Проте у творчості Василя Авраменка, для якого провідним став принцип аранжування, український народно-сценічний танець збагатився новими рисами й хореографічні композиції балетмейстера відзначились більш мільовими, у порівнянні з В. Верховинцем, інтерпретаціями та віртуозністю техніки виконання, розвиненою драматургією із застосуванням елементів театралізації. Саме такою виступає відома композиція В. Авраменка «Великодні гаївка» («Великодній хоровод»), що демонструвалась вже на перших концертах на Західній Україні [6, с. 39]. «Великодні гаївка» названа обрядовим танцем, хоча виконувалась в авторській інтерпретації. У композиції використано такі традиційні для танків малюнки, як коло, один ряд дівчат, «воріття» тощо. Балетмейстер рекомендував виконувати танець кількістю від чотирьох пар і більше [1, с. 28].

Також до репертуару танцювальних колективів, де працював В. Авраменко, входив «Козачок сольо», поставлений спеціально для дівчат на основі поділь-

ського козачка на одну пару. «Можна танцювати одній дівчині і більше – 3 – 5 – і навіть рядами», – зауважував В. Авраменко [1, с. 46].

Справді театральним витвором авторської уяви є «Гонивітер» – дівочий танець, своєрідне наслідування вітру, бурі, завірюхи. Демонструє боротьбу з подібними явищами природи. Виконувати танець можна як одній дівчинці, так і п'ятьом, вісьмом, тринадцятьом і більше. Танець побудований на основі лексики гуцульських танців [1, с. 48-49].

Слід зазначити, що у творчому доробку В. Авраменка було досить мало суто жіночих танців, хоча жіночі партії парномасових танців відігравали важливу роль. В. Авраменко дотримувався проголошених у власній книзі принципів щодо танцювальної лексики жіночих танців: «Жіноцтву суворо забороняється робити присідки, чоловічі кроки та різні невідповідальні для моральної жінки чи дівчини рухи» [1, с. 16]. В. Авраменко керувався традиційними уявленнями про українську жінку-кохану, жінку-матір, що формувалися протягом тривалого часу, як про високо моральну, цнотливу, шляхетну особу.

Продовження традицій українського жіночого народно-сценічного танцю, що були започатковані в «Жінхорансі», спостерігаємо в діяльності Державного українського ансамблю народного танцю, що розпочав свою роботу 1937 року. До першої програми ввійшов жіночий танець «Дошик», що відкривав «Українську сюїту», куди крім «Дошику» входив «Козачок» та «Гопак» [2, с. 29]. Прагнучи продемонструвати багатство української хореографії, її самобутність, балетмейстери П. Вірський та М. Болотов не випадково для «Української сюїти» обрали саме ці танці, де поряд зі своєрідними символами українського народного танцю («Козачок» та «Гопак») «Дошик» доводив багаті традиції жіночих танків.

Навесні 1952 року оновлений колектив, що отримав назву Державний ансамбль танцю УРСР, показав свою першу програму, до якої ввійшов «Дівочий український танець» у постановці заслуженого артиста УРСР А. Опанасенка. У 1952 – 1955 роках репертуар ансамблю поповнився ще кількома жіночими танцями. Це «Веснянки», поставлені народним артистом УРСР С. Сергеевим, «Український хоровод», що поставив А. Опанасенко [2, с. 43]. Уже самі назви жіночих танців відбивають тенденцію надмірного хореографічного узагальнення, своєрідного знеособлювання танців. Г. Боримська із цього приводу писала: «У репертуарі ансамблю траплялося багато танців з загальною назвою: «Дівочий український», «Український чоловічий», «Український дуєт», «Український хоровод» та інші. І річ не тільки в назвах. Танці являли собою набір окремих українських танцювальних рухів, не розкривали яскравих сценічних образів народу...» [2, с. 44].

Досить категорично висловлювався Р. Герасимчук щодо українського сценічного жіночого танцю: «Слід зазначити, що до 1955 року в ансамблі занадто уваги надавали зовнішнім технічним прийомам. Спостерігалось нагромадження кроків, фігур, різних нехарактерних елементів. Те ж саме можна сказати про колишню невластиву українському народові поведінку жінок-танцюристок, про їхнє кивання головами, непристойне викручування корпусом, вимахування руками, спідницями, вимучені штучні посмішки. Художньому образу танцю шкодила також гонитва за ефектами» [5, с. 19].

З огляду на жіночий танець у хореографічних композиціях П. Вірського можна виділити три групи: танці суто жіночі за складом («Плескач», «Рукодільниці» та ін.); з головним жіночим образом та аккомпануючим жіночим ансамблем виконавиць («Про що верба плаче», «Подольночка» та ін.); парні танці, де віртуозно розроблено хореографічну лексику жіночих партій («Гопак», «Буковинський весільний» та ін.).

Майстерно П. Вірський втілював засобами українського народно-сценічного танцю центральні жіночі образи в мініатюрах «Про що верба плаче»,

«Подольночка», «Хміль», «Ой під вишнею». Справжньою драмою стала танцювальна мініатюра «Про що верба плаче», створена за мотивами творів Т.Г. Шевченка (поєми «Причинна», «Тополя» та низка віршів), де виразно розкрито трагічну тему жінки. Уперше мініатюру було продемонстровано в ювілейні Шевченківські дні 1964 року.

У хореографічних образах, створених П. Вірським на основі лексики українського народного танцю, ніби оживають перед очима поетові думи. Оминаючи побутову деталізацію балетмейстер втілює глибокі жіночі образи. «У химерних візерунках танцю переплелися дівочі тіла. Гомінкою зграйкою випурхнула молодь на галявинку. Серця дівочі виспівують урочисту пісню весняного пробудження. Легкі, поривчасті, наче вітерець, вони прослизують попід «ворітцями» переплетених рук подружок і знову нестримні, пружні, вириваються вперед. Хо́да їхня граціозна, прина́дна, зі́гріта внутрі́шнім теплом. Щи́рий ліризм надає дівочим образам чарівної поетичності.

Кожна поспішає на берег річки, мріючи тут розпрощатися з дитинством і зустрітися з юністю, кинути заповітний вінок, почути серцем голос долі своєї... Не один уже кинуто на воду дівочою рукою – ось і останній уже летить... Неквапно, наче у казці виростає з нього постать козакова. Завмерло схвильоване дівоче серце...», – подає Г. Боримська опис експозиції номеру [2, с. 71]. Балетмейстер одухотворено мальовничою подає сцену обрядових веснянок. Світ народної фантазії та лірики Купальської ночі, гадання дівчат на вінках надають мініатюрі виняткової барвистості, поетичності, створюється атмосфера весняних розваг.

Поглиблене психологічне трактування головної героїні шляхом розгорнутих монологів, висловлених засобами розробленого українського народного танцю, пантоміми, міміки, детальна індивідуалізація основного образу визначили жанрові особливості мініатюри як лірико-психологічної хореографічної поеми.

Образ головної героїні виражає глибинну сутність української дівчини: чистоту, сором'язливу ніжність, цнотливість, глибоку відданість коханому. Цей збірний образ розкривається безперервно, у лірико-психологічному та драматично-напруженому розвитку.

Балетмейстер віднайшов благородний та поетичний візерунок танцю, ґрунтуючи його на рухах демі-класики та інтонаціях національного фольклору. Романтична схвильованість почуттів, мрійливість, зачарованість закоханих, чистота юності та насолода щастям чарівно втілюється в темі освідчення. У темі весільного величання молодих емоційно трансформовано тему освідчення. Внутрішній стан героїв знаходить «пластичний відгук» у фоновому танці дівчат, що вторить дуєту щасливих закоханих.

Але різким контрастом вриваються звуки гонга, що сповіщають про всенародне горе. Дівчина виряджає козака в далекий похід, за звичаєм подає йому шапку та шаблю. Тут знайшла відображення давня традиція своєрідного жіночого благословення, що просили чоловіки перед військовими походами. О. Мандзяк зазначає, що «коли чоловік вирушав у похід, зброю виносила з хати й подавала йому в руки жінка – кохана, дружина, деколи – сестра або мати» [7, с. 107].

Передчуття трагічної загибелі передається мелодією української народної пісні «Як умру я мила, а ти будеш жити». Стримано скупі хореографічні засоби загострюються психологічною виразністю головної героїні. Заціпеніння потроху змінюється уповільненою нерішучістю, а далі нестямно наростає динаміка танцю. Упавши навколішки, Героїня заламує над головою руки, немовби силкуючись скинути із плечей непосильний тягар горя. Далі в розпачі вона всім тілом заточується, водночас любовно й ніжно, немовби немовлятку, заколисуючи на своїх руках шаблю та шапку полеглого козака. І нараз із жахом

відсахнулася од цих речей. Очі стають скляними, божевільними, загибель неминуча. Вона мчить до урвища.

Розгортання драми акцентує танець дівчат, посилюючи її емоційну напругу. Пластичний «акомпанемент» звучить багатоголосно, підкреслюючи та вирізняючи трагічну тему Героїні. Органічно вплітаючись у дію, «акомпанемент» сприяє її розвитку.

Драматично виразним акордом постає сцена оплакування Героя. Знесилені, «зламані» фігурки зажурених дівчат-голосіленьць, благально зведені руки створюють враження єдиної пластичної мелодії.

Хореографічна мініатюра «Про що верба плаче» стала однією з вершин драматизації головного жіночого образу, втіленого засобами української народно-сценічної хореографії. Постановник довів, що український жіночий танець у сценічному виконанні є не лише прикрасою для чоловічого віртуозного танцю, а й засобом створення глибоких психологічних образів. Тісне переплетення обрядових дій та історичних подій, глибокий драматизм твору довів невичерпні можливості українського народно-сценічного танцю. Картина увійшла до репертуару колективу й до сьогодні є окрасою концертних виступів Національного академічного ансамблю танцю України імені П.Вірьського.

Народними образами та обрядами навіяна «Подільнячка», де трансформовано пластику фольклору Поділля. Хореографічна мініатюра створена П. Вірьським за однойменною веснянкою. Поетична поема про велике кохання увібрала театралізовані елементи обрядових дій свята Івана Купала. Троє дівчат танцюють біля берізки, на яку повісили свої вінки, лірично просвітлений танок юності. Ніжність, ліризм, музикальність і гармонійність ожили в танцювальній формі мініатюри, набули тонкої національної забарвленості. Вона – у наспівності танцювальної ходи, «тинках», граціозних поворотах корпусу, м'якому орнаменті порухів рук.

Радісно хвилюючись, легко знімають дівчата вінки з берізки. Милуючись ними, пускаються у веселий танок. Сама лише маленька Подільнячка не може дістати свого щастя. Вона по-дитячому безпорадно підстрибує, силкуючись дотягнутись, та марно. З надією дивиться вона тоді на своїх щасливих подружок, благально простягає до них руки, жадаючи підтримки.

Граючи на сопілці, пастушок мало не натикається на маленьку Подільнячку. Вона щільно пригорнулася до берізки у своїй журбі. Лякливо й насторожено стрічає вона незнамого юнака. Аж ось очі їхні зустрілися – і парубок, зачарований чистотою та сором'язливістю дівчини, мимоволі відчув усю поетичність і красу душі Подільнячки. Юні серця потягнулися одне до одного.

Перший дует Подільнячки та пастушка балетмейстер проводить як ігровий танок. Пастушок дістає вінок із берізки й простягає його своїй обранці. Та коли вона має узяти віночок, пастушок грайливо притримує його, не віддаючи дівчині. Їхній танок навколо берізки створює образ юнацької радості. Весняне пробудження природи, чиста краса почуттів, усвідомлення кохання вирують на сцені. Танок-гра потроху переростає на глибокий дует, сповнений пристрасності. У мініатюрі органічно злилися народний та класичний танець, утворюючи нову високохудожню мову народно-сценічної хореографії.

Аналізуючи процес розвитку Державного ансамблю танцю УРСР та творчого зросту П. Вірьського, Г. Боримська зазначає, що «спершу хореографів більше вабили широкі масові композиції, де переважав чоловічий танок і парні мініатюри, де провідне танцювальне навантаження також припадає чоловікові. Згодом поряд з цими роботами у програмі ансамблю дедалі помітніше місце почали посідати жіночі хореографічні номери» [2, с.80].

На підтвердження цих слів варто лише згадати такі постановки, як «Рукодільниці», «Плескач», «Сестри», що різноманітні образами, стилістикою,

лексичними відтінками. Разом із тим їх об'єднує те, що в усіх трьох мініатюрах основним засобом виразності є український жіночий танець.

По-справжньому український жіночий народно-сценічний танець розквітнув у творах П.П. Вірьського. Глибоко знаючи природу танцю, пройнявшись духом народної творчості, він навіть сучасні теми втілював настільки майстерно, що вони здавались дійсно почерпнутими з фольклорної скарбниці.

Отже, одним із завдань сучасного розвитку народно-сценічного танцю є відновлення замулених джерел українського народного жіночого танцю, приведення у відповідність естетичним та моральним нормам традиційного українського суспільства манери та стилістики виконання жіночих танців.

Список використаних джерел

1. Авраменко В. Українські національні танки, музика і стрій / Василь Авраменко. – Голівуд, НьюЙорк, Вінніпег, Київ, Львів, 1947. – 82 с.
2. Боримська Г. Самоцвіти українського танцю / Генрієтта Володимирівна Боримська. – К.: Мистецтво, 1974. – 136 с.
3. Василенко К. Український танець: підручник / Кім Юхимович Василенко. – К.: ІПК ПК, 1997. – 282 с.
4. Верховинець Я. В. М. Верховинець: Нарис про життя і творчість / Ярослав Верховинець // Верховинець В. Теорія українського народного танцю. – К.: Музична Україна, 1990. – С. 13 – 35.
5. Герасимчук Р. Ансамбль танцю УРСР / Роман Герасимчук // Мистецтво. – 1958. – № 6. – С. 14 – 21.
6. Книш І. Жива душа народу: до ювілею українського танку / Ірена Книш. – Вінніпег: Новий шлях, 1966. – 78 с.
7. Мандзяк О. Місце і роль жінки в бойовій і війсьській культурі українців / Олексій Мандзяк // Бойові традиції арій / О. Мандзяк. – Режим доступу до книги: <http://observer.sd.org.ua/filedata/BTA-Mandziak.doc>.
8. Пастернакова М. Українська жінка в хореографії / Марія Пастернакова. – Вінніпег, Едмонтон, 1963. – 216 с.
9. Станішевський Ю. О. Балетний театр України: 225 років історії / Юрій Олександрович Станішевський. – К., 2003. – 438 с.

Мерлянова О.А. Роль и место женского танца в историческом развитии украинской народно-сценической хореографии

Произведён искусствоведческий анализ развития женского танца в украинской народно-сценической хореографии. Освещается историография проблемы. Определена степень соответствия современного женского танца эстетическим и моральным нормам традиционного исполнения в хореографическом искусстве.

Ключевые слова: украинский женский танец, народно-сценическая хореография, хореографическая композиция, традиция.

Merlyanova, O.A. The role place of women dancing in the historical development of the Ukrainian folk-stage dance

The art history's analysis of development of women's dance in the Ukrainian folk-stage choreography is made in this article. It is highlighted the historiography of the problem there. It is defined the degree of conformity of the modern women's dance to the aesthetic and moral standards of traditional performance in choreography.

Key words: Ukrainian women's dance, folk-stage choreography, choreographic composition, tradition.

Український заробітчанин у Португалії: етносоціальний портрет

Змальовано портрет українського заробітчанина, як головного учасника міграційних процесів. Охарактеризовано регіональне походження, етносоціальний і професійний статус українського трудового мігранта у Португалії.

Ключові слова: українські трудові мігранти, етносоціальний портрет, заробітчанин, трудова міграція.

На сьогоднішній день актуальною темою вітчизняної історії є дослідження сучасної української трудової міграції. Така позиція є цілком зрозумілою, оскільки новітню хвилю міграції можна віднести до малодосліджених проблем українського сьогодення. Метою даної статті є дослідження феномену українського трудового мігранта в Португалії як соціального явища.

Окремі аспекти проблеми сучасної української трудової міграції до Португалії та вивчення соціально-демографічних характеристик її учасників досліджувались Міжнародним Благодійним Фондом «Карітас України» у співпраці з сектором етносоціальних досліджень Інституту народознавства НАН України та Українським центром соціальних реформ за участю Державного комітету статистики. Фінансову та технічну підтримку цим колективам надавали: Фонд RENOVABIS, Фонд Арсенія Яценюка «Open Ukraine», Фонд Віктора Пінчука, Представництво Світового банку в Україні, Канадський Інститут українських студій Альбертського університету та ін.

Комплексне дослідження процесів української трудової міграції у семи державах Європейського Союзу (Греції, Іспанії, Італії, Ірландії, Польщі, Португалії, Чехії) та Російській Федерації було здійснене Міжнародним Благодійним Фондом «Карітас України» на чолі з Ігорем Марковим. Дослідники проекту здійснили спробу методичної тріангуляції, тобто поєднали різні методи або, у ширшому значенні, усі доступні інформаційні потоки (включаючи аналіз статистики і різного роду не офіційних даних). Автори розглянули українську трудову імміграцію у цих країнах як єдиний соціальний процес, що присутній у контексті міграційних потоків глобалізованого суспільства, зосередились на проблемі зміни ідентичностей мігрантів у динаміці цього процесу, визначили моделі інтеграції українців у суспільства перебування, намагались відповісти на питання про перспективи їх повернення на Батьківщину. На цій підставі вони здійснили аналіз відповідності правових основ міграційної політики ЄС та сучасних міграційних проблем. Результатом аналізу стало видання комплексного дослідження, присвяченого процесам української трудової міграції [7].

Фахівці та науковці Державного комітету статистики України та Українського центру соціальних реформ під науковим керівництвом академіка НАН України Елли Лібанової в рамках проекту «Обстеження трудової міграції в Україні» провели одне з перших загальнонаціональних вибірко-

обстежень домогосподарств з питань трудової міграції, яке здійснювалося у 2005 – 2008 рр. Обстеження базувалося на вибірковій сукупності домогосподарств, що застосовувалося для проведення двох національних вибірових обстежень: економічної активності населення та умов життя домогосподарств. Обсяг вибіркової сукупності дав змогу отримати репрезентативні дані для населення країни в цілому та визначених п'яти територіальних зон України (Північ, Центр, Південь, Схід, Захід).

Уперше на загальнодержавному рівні отримано достовірну інформацію щодо кількісних характеристик трудової міграції. На основі даних проведеного дослідження автори подали науково обґрунтовану оцінку обсягів зовнішньої трудової міграції населення України, визначили її основні напрямки, одержали репрезентативні дані щодо соціально-економічних та демографічних характеристик українських трудових мігрантів, умов їхньої праці та рівня доходів, впливу закордонних заробітків на добробут домогосподарства, а також оцінили подальші перспективи трудових міграцій. Результати проекту забезпечили формування надійної аналітичної бази, необхідної для прийняття ефективних рішень щодо державного регулювання зовнішньої трудової міграції. Методологія та результати обстеження трудової міграції, були представлені у звіті «Зовнішня трудова міграція населення України» у 2009 році [3].

Слід зазначити, що широку роботу стосовно дослідження даної теми проводять і аналітичні центри Португалії. Серед них найкраще організована робота в Центрі соціальних досліджень економічного факультету Коїмбрського університету. Цей Центр ініціював міжнародний проект «Політична економія міграції до Європи, що об'єднується». Науковий керівник проекту – професор Марія Баганья, заступник директора Центру соціальних досліджень. Фінансову підтримку надавала Комісія Європейського Союзу [9, с.94].

Португальськими дослідниками було охоплено шість країн – Великобританію, Голландію, Італію, Німеччину, Португалію та Швейцарію. Питання імміграції з країн Східної Європи до перелічених країн Європейського Союзу вивчалось в контексті загальних міграційних процесів, що генерувалися вихідцями зі всього світу. Його головна мета полягала в тому, щоб зрозуміти, яким чином процеси прийняття рішень щодо вербування робочої сили для праці в структурах як приватного, так і державного секторів, – що є специфічними для кожної з перелічених країн, – формували відмінності у процесах руху робочої сили та міжнародної міграції. Проект фокусував свою увагу на попередньо відібраних професіях як таких, що потребували доброї фахової освіти, так і таких, що не потребували спеціальної підготовки, а саме: інформаційно-комунікаційні технології, будівництво та охорона здоров'я і суспільна опіка. Були досліджені різноманітні фактори, які впливали на прийняття рішень щодо вербування робочої сили. Серед цих факторів найважливішими були наступні: планування робочої сили; розвиток професійних кар'єр; політика в галузі професійної освіти; національні відмінності у регуляції процесів, пов'язаних з працею та міграціями, у податковій політиці, у системі соціального захисту. Результати проекту були скеровані на практичне значення, зокрема допомогу в прийнятті відповідних оптимальних рішень роботодавцями та урядовцями.

На цьому етапі виконання проекту було проведено статистичне опитування серед іммігрантів – вихідців зі Східної Європи, серед яких, як уже зазначалося, домінують українці. У запитальнику були питання, присвячені соціальному та географічному походженню мігрантів, обставинам соціально-економічної адаптації в Португалії, умовам праці, суспільному та культурному життю іммігрантських спільнот, зв'язкам з Батьківщиною, уяві мігрантів про перспективи майбутнього тощо.

Перші більш-менш масові хвилі українських заробітчани, які почали прибувати до Португалії, зафіксовані з кінця 1990-х років. В цей час українські заробітчани в Португалії працювали на сезонних роботах, пов'язаних зі збором врожаю на апельсинових, бананових, персикових та маслинових плантаціях. Після одержання Португалією великої фінансової допомоги від Європейського Союзу для розвитку транспортних інфраструктур (швидкісні автостради, сучасні високотехнологічні мости) та для проведення модернізації економіки (будівництво нових підприємств, реконструкція старих тощо) кількість українців в ній зростає. Окремим великим об'єктом, спорудження якого також дістало зовнішню фінансову допомогу, було будівництво павільйонів міжнародної виставки ЕКСПО'98 у межах Лісабонського мегалополісу, яка відкрилася у травні 1998 року, і яку можна прирівняти до потужного магніту, що протягом короткого періоду притягнув до себе велику кількість трудових мігрантів східноєвропейського напрямку, насамперед – мешканців західних областей України, серед яких в той час переважали вихідці з Тернопільської області[9,с.94].

Найбільш інтенсивний приїзд українців на роботу до Португалії припадає на 1999–2003 рр. Він був пов'язаний із наданням європейськими банками дешевих кредитів та вкладенням великих інвестицій у модернізацію інфраструктури цієї країни, скерованих на спорудження об'єктів (в першу чергу стадіонів). Зокрема, попит на дешеву робочу силу у будівельній індустрії був зумовлений підготовкою до Чемпіонату Європи з футболу 2004 року[7,с.41]. Це дозволило зберегти старі робочі місця в будівельній сфері для тих, хто прибув до Португалії ще в 1997 році та створити ряд нових робочих місць для трудових мігрантів, в тому числі й українських.

У переважній більшості українці (як і іммігранти з інших країн Східної Європи) відрізнялися від вихідців з таких країн як Бразилія, Кабо-Верде, Ангола, Мозамбік, Пакистан тим, що прибули до Португалії не через те, що опинилися на межі фізичного виживання. Основними мотивами було поліпшення особистого чи сімейного матеріального становища, здобуття коштів для фінансування професійної освіти (дітей чи своєї), придбання автомобіля, квартири, будівництво житла, заснування приватного бізнесу, тобто домінували проєкції тих країн, звідки гостьові робітники чи іммігранти прибули. Крім того, під час приватних розмов з українцями в Португалії досить часто доводилося чути, що вони прибули туди не тому, що не мали можливості для працевлаштування вдома, а тому, що їм з тих чи інших соціальних чи економічних причин не хотілося або шукати роботу, або розпочинати/продовжувати власний бізнес тощо, хоча, як визнавали самі ж респонденти, основа для тієї чи іншої трудової активності вдома все-таки зберігалася. Як бачимо, еміграція здійснювалася переважно з метою заробітку. Так, за даними Державного комітету статистики України в 1991–1998 рр. промислове виробництво скоротилося майже на 55%, сільськогосподарське – на 35%, рівень капітальних вкладень – на 80%, внаслідок чого велика кількість українців стали безробітними[8,с.28]. Іншою важливою причиною виїзду на заробітки до Португалії був низький рівень заробітної плати в Україні. Середньостатистична місячна зарплата на той час складала 40 доларів США, в той час як цю суму в Португалії міг отримати простий будівельник за день[6].

У досліджуваній період серед українських заробітчани переважали вихідці із західних областей України: Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Рівненської, Волинської та Закарпатської – 80%. На другому місці були представники з центральних та південно-східних областей: Київської, Черкаської, Хмельницької, Дніпропетровської, Донецької,

Запорізької, Херсонської, Одеської, Луганської, Автономної Республіки Крим – 20%[7,с.39]. При цьому в розрізі розподілу «місто-село», домінували ті, хто приїхав із сіл та малих містечок.

Більшість наших заробітчани проживає і працює в містах і містечках Португалії: Авейро (за офіційними даними – 3143 особи); Коїмбра (1207 особи); Фаро (5970 особи); Леїрія (4442 особи); Лісабон (7233 особи); Порто (3418 особи); Сантарем (3412 особи) та інші[11,с.27]. Водночас активно простежувалася хвиля внутрішньої міграції для роботи у сільській місцевості, оскільки трудові мігранти – нелегали у селі почувалися значно безпечніше. За географічним розподілом можна виділити п'ять основних зон концентрації трудових мігрантів з України в Португалії. Такими є – промислова зона Порто-Брага на півночі країни, Коїмбра та її регіон у північному центрі (аграрно-промисловий район), мегалополіс Лісабон, як важливий адміністративно-промисловий центр, аграрний регіон Алентейжу на південь від Лісабону та курортна зона Алгарве на півдні[9,с.94-95].

Найпоширенішим видом економічної діяльності українських трудових мігрантів в Португалії було будівництво (90% від загальної кількості), значно менша чисельність заробітчани була задіяна в промисловості. На будівництві працювали, насамперед, чоловіки у віці від 35 до 55 років. Серед будівельників-різноробочих було багато представників інтелектуальних професій.

Співвідношення чоловіків та жінок серед українських трудових мігрантів у Португалії суттєво відрізнялося від всіх інших країн Європейського Союзу, де працювали вихідці зі Східної Європи. На відміну від Італії та Греції, де загальна кількість жінок значно перевищувала кількість чоловіків, частка українок у даних країнах становила 75-80%[1,с.69]. У Португалії ж серед українських трудових мігрантів за статевою ознакою переважали чоловіки (за різними даними від 62 до 70,7%)[7,с.39;10,с.34]. Це було зумовлене тим, що країна переживала будівельний бум, який тривав до проведення в 2004 році Чемпіонату Європи з футболу. Разом з тим до Португалії виїжджали і жінки (29,3 – 38%)[10,с.34;7,с.39], головним видом діяльності яких були функції домашньої обслуги та праця в готелях і ресторанах.

Наявна джерельна база та статистика дозволяє нам залежно від віку виділити три групи, які між собою відчутно відрізнялися мотивами, що спонукали їх прибути до Португалії. Перша група – молоді (віком до 35 років), друга – середнього віку (36-49 років), третя – старші (у віці від 50 років і більше)[9,с.95]. Варто наголосити на домінуванні представників середнього покоління. На другому місці – молодь, найменш чисельні – старші, тобто люди перед пенсійного та пенсійного віку. Репрезентанти середнього покоління, як правило, були одружені. Певний відсоток таких сімей було представлено тут як чоловіками, так і їхніми дружинами. Проте у більшості випадків у Португалії працював хтось один з подружжя, коли інший залишався вдома, доглядаючи дитину чи дітей. Як правило, ці сім'ї мали двох дітей: одна дитина ще навчалася в школі, а друга – у вищому навчальному закладі. Саме «питання дітей» було найпоширенішою причиною, чому подружжя прийняло нелегке рішення про те, що принаймні хтось один має поїхати на заробітки, щоб здобути гроші, необхідні для оплати професійного навчання дитини чи дітей. З цього приводу наведемо свідчення респондента: Коршака Івана Івановича (1963 р. н.): «Я поїхав, бо потрібні були гроші. Ми з дружиною працювали вчителями у сільській школі: я вчителем фізкультури, вона вчителем математики. Старший син пішов саме в 10 клас, дитина вчилася добре, закінчив школу з медаллю. Ми хотіли, щоб він поступив не в районний технікум, чи обласний інститут, який ми закінчували з дружиною, а в столичний, підросла і менша дочка,

теж гарно вчилася. Я розумів, що на зарплату сільського вчителя мої діти максимум куди поступлять, то це рівень області. А тому у нас було два роки в запасі і ми з дружиною прийняли рішення, що вона залишається дома з дітьми, бо і в сина саме такий вік, що треба дивитись, а я їду на заробітки в Португалію, на рік, а далі буде видно»[5]. Аналогічні мотиви висловила також Горда Ольга Миколаївна (1962 р. н.): «Якось все так склалося, з чоловіком розійшлись, у нього молода дружина й інша сім'я, роботи немає, попала під скорочення. Дочка на платному вчилася на третьому курсі, потрібні були постійно гроші на дорогу, гуртожиток, життя. Батьки старенькі, вже треба було їм помагати, а не брати в них. І самій за щось жити. А тут знайомі збирались їхати до Португалії, то я з ними і поїхала перший раз. Почала з Португалії, далі пішла Італія, отак і до сьогодні їджу. Більше там, ніж тут, вже і дочка заміж вийшла»[2].

Представники молодшого покоління українських трудових мігрантів у Португалії, без сумніву, були найбільш незалежною та динамічною групою. Здебільшого вони не одружені. Зустрічалися тут також цілі молодіжні сім'ї, що прибули в Португалію з дітьми (як правило, така сім'я мала одну дитину). Вони, фактично, мали можливість закласти там свій фінансовий та соціальний капітал. Так, зі слів респондента Качура Олега Петровича (1964 р. н.): «З нами в бригаді робили молоді хлопці, їм би в армію не мішало піти, та там трохи помужніти, а вони з нами на стройці, розговорились, а один каже, а що я в армії без толку більше року проходжу, краще тут гроші зароблю, приїду машину куплю, женюся, а з армією вже батьки мов давно владнали, «відкупили»[4]. За певних сприятливих обставин саме ця група українців могла поповнити лави іммігрантів, що прийняли рішення залишитися в Португалії на постійне проживання.

Старша група, як уже зазначалося, була найменш чисельною. Представники цієї групи прибули до Португалії на певний період для поліпшення фінансового становища своїх сімей. Додатковим стимулом для їхнього перебування було прагнення здобути принаймні мінімальну португальську пенсію (відомо, що для цього потрібно було пропрацювати легально, сплачувати усі податки, не менше п'яти років). Як тільки цієї мети буде досягнуто, вони повернуться додому.

Трудовими мігрантами частіше ставали особи із професійно-технічною або з вищою освітою. Так, португальські вчені підраховували, що вищу освіту мали 60% українських трудових мігрантів, середню спеціальну – 26%, середню – 12% [10, с.41]. За даними українських дослідників вищу та середню спеціальну освіту – 70% українських трудових мігрантів, середню – 30%[7, с.39]. Малоосвічені люди, через низьку кваліфікацію, мали слабкі можливості працевлаштування за кордоном.

Українські трудові мігранти зазвичай заповнювали окремі ніші в пропозиції робочої сили. Пояснити це можна тим, що вони переважно не знали мови та законодавчих норм Португалії. Їм доводилося працювати на найменш кваліфікованих та низькооплачуваних роботах, за які представники місцевого населення дуже часто просто не хотіли братися, наприклад, різноробочими на будівництві будинків, доріг та мостів, у ресторанах і готелях (прибирання та миття посуду), в сім'ях (догляд за дітьми та старшими немісними людьми), в нічних барах і клубах тощо. Їхня заробітна платня, як правило, була меншою, аніж у представників місцевого населення при виконанні однакової за складністю та обсягами роботи.

Більшість українців усвідомлювали, що їхній добробут залежав від них самих. А тому потреба самостійного пошуку нових джерел доходу для

себе особисто та своєї сім'ї зумовила тенденцію до самоорганізації виїзду в Португалію. Отже, як бачимо еміграція здійснювалася переважно з метою заробітку, тобто носила трудовий характер. Трудовими мігрантами в Португалію ставали люди працездатного віку, переважно чоловіки, з вищою та середньою спеціальною освітою. Майже всі вони – це вихідці із західних областей України у віці від 35 до 55 років, які в більшості були задіяні на будівництві.

Список використаних джерел

1. Годованська О. Українська трудова міграція: етнологічний аспект / О. Годованська // Світогляд. – 2010. – № 6. – С. 67–71.
2. Горда Ольга Миколаївна (1962 р.н.) – народилася і мешкала до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. – записано в червні 2009 року.
3. Зовнішня трудова міграція населення України / [під ред. В.Г. Чебанова]. – К.: Інформаційне аналітичне агентство, 2009. – 119 с.
4. Качур Олександр Олегович (1982 р. н.) – народився і мешкав до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. – записано в липні 2010 року.
5. Коршак Іван Іванович (1963 р. н.) – народився і мешкав до виїзду в Португалію у с. В'язівка Городищенського р-ну Черкаської обл. – записано у грудні 2009 року.
6. Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.) – народився в с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., до виїзду в Португалію мешкав у м. Городищі Черкаської обл. – записано в березні 2010 року.
7. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження / [за ред. І.Маркова]. – Львів: Карітас України, 2009. – 248 с.
8. Старинська Т.О. Трудова міграція з України: об'єктивна реальність чи непередбачуваний процес? / Т.О. Старинська // Трибуна. – 2010. – № 7–8. – С. 28–30.
9. Сусак В. Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997–2002 рр.) / Віктор Сусак // Україна с сучасному світі : матеріали конференції українських випускників програм наукового стажування у США. Ялта, 12–15 вересня 2002 р. – Ялта: Інститут Кеннана, Київський проект, 2002. – С. 91–96.
10. Baganha M. Imigracao Ucraniana em Portugal e no sul da Europa: a Emergencia de uma ou Varias Comunidades? / Maria Baganha, Jose Carlos Marques, Pedro Gois. – Lisboa, Janeiro: ACIDI, 2010. – 240 s.
11. Markov I. Ukrainian Labour Migration in Europe / I. Markov, O. Ivankova-Stetsyuk, H. Seleshchuk. – Lviv: Caritas Ukraine, 2009. – s. 27.

Образцова Н.В. Украинский гастарбайтер в Португалии: этнопсихологический портрет

Представлен портрет украинского гастарбайтера, как главного участника миграционных процессов. Дана характеристика регионального происхождения, этносоциального и профессионального статуса украинского трудового мигранта в Португалии.

Ключевые слова: украинские трудовые мигранты, этносоциальный портрет, гастарбайтер, трудовая миграция.

Obraztsova, N.V. The Ukrainian guest worker in Portugal: ethnosocial portrait

The portrait of Ukrainian guest worker, as factor of migration processes, has been represented. The birth origin, ethnosocial and professional status of laborer from Ukraine have been described.

Key words: Ukrainian guest worker, ethnosocial portrait, laborer from a foreign country, working migration.

Історіографія реформ другої половини XIX–початку XX ст. у Російській імперії

Розглядається рівень висвітлення селянських, фінансових, судових воєнних, освітніх реформ та реформ у галузі самоврядування в історіографічних працях дорадянської, радянської та сучасної доби. Визначаються особливості висвітлення окреслених реформ в різні історіографічні періоди.

Ключові слова: історіографія, історіографічний період, реформа.

Успішне дослідження історіографії багатоаспектного і суперечливого процесу реформ другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії, впливу тих чи інших представників влади й громадськості на їхню підготовку і реалізацію, можливе лише на основі відповідної теоретичної бази й методологічного інструментарію. У процесі історіографічного узагальнення важливо враховувати те, що реформи становили єдину, неперервну низку, тісно пов'язаних між собою заходів, так як спрямовувалися на утвердження в Російській імперії буржуазних принципів життя. Процес становлення історіографії як науки, що супроводжувався появою перших наукових студій історіографічного характеру, почався в останній чверті XIX ст. й характеризувався поступовою розробкою її теоретичних основ і понятійного апарату. Історіографічні дослідження, які так чи інакше пов'язані з обраною темою і певним чином позначилися на її розробці, досить різноманітні за своєю тематикою і змістом. Різні аспекти реформ, знайшли висвітлення в працях істориків, військових, юристів, економістів, фінансистів, педагогів, окремих узагальнюючих виданнях з історії Росії та України тощо. На змісті і висновках історіографічних праць позначилися як політичні переконання, соціальна приналежність авторів, так і панівна ідеологія. Історіографія реформ другої половини XIX – початку XX ст. висвітлювалася в межах трьох історіографічних періодів: дорадянського (остання чверть XIX ст.–1921 рр.), радянського (1921–й – кінець 1980–их рр.) й сучасного (із 1991 р. по сьогодні).

Дослідження **дорадянської** доби висвітлюють окремі аспекти історіографії буржуазних реформ. Враховуючи те, що дорадянські історики здійснювали лише перші кроки у створенні праць історіографічного характеру, не всі з великих реформ знайшли належне висвітлення. Перші спроби історіографічного аналізу селянської реформи 1861 року належать Г. Джаншиєву та І. Дживелегову [1]. У цей період Б.Б. Веселовський і О.Ф. Фортунатов [2] здійснили огляд наукової та публіцистичної літератури, присвяченої реформам органів самоврядування. Їхні праці швидше нагадували бібліографічний опис, ніж історіографічний аналіз. У зв'язку з відзначенням урочистостей запровадження земств та міських дум, на початку XX ст. громадськість широко

обговорювала значення діяльності органів самоврядування для суспільства. Як результат, в дослідженні П. Гронського [3], висвітлюється тогочасне розуміння сутності самоврядування, яке формувалося на сторінках публіцистичної і наукової літератури. Отже, у дорадянський період, науковці заклали лише початок історіографічним дослідженням органів місцевого й міського самоврядування. Крізь призму висвітлення ставлення громадськості до воєнних реформ, П. Бобровський [4] побіжно виклав історіографію реформ воєнних навчальних закладів. У цілому зауважимо, що історіографічні праці початкового періоду, вирізнялися радше емоційним забарвленням, ніж глибоким аналізом опублікованих видань. У дорадянський період судові, фінансові, воєнні та освітні реформи другої половини XIX – початку XX ст. не знайшли належного висвітлення в історіографічних працях.

У другий історіографічний період (1921 р. – кінець 1980–их рр.) історична наука поповнилася значною кількістю загальних праць, присвячених історії розвитку історичної науки, еволюції наукових шкіл та історії української історичної думки. Протягом 1920–их і 1930–их рр. відбувалося поступове утвердження марксистсько-ленінської ідеології, що супроводжувалося перенесенням ленінських оцінок на всі події пов'язані з реформами другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії. Науковці змушені були підлаштовувати власні погляди на проблеми історії під постулати марксизму-ленізму та висвітлювати події з позиції класового підходу, а внутрішньополітичні зрушення в царській Росії пояснювати з погляду постійних криз феодально-кріпосницької системи. Радянські дослідники наполягали, що як буржуазна історична наука, представлена працями С. Соловйова, В. Ключевського, І. Еверса, К. Кавеліна, так і народницька – висвітлена в працях П. Лаврова і М. Михайловського, базувалися на ідеалістичній методології та виявилися нездатними правильно визначити проблеми розвитку суспільства. Розумінню причин такої ситуації в радянській історичній науці сприяють узагальнюючі видання з радянської історіографії – роботи, що розкривають особливості історичної науки на тому чи іншому етапі, висвітлюють діяльність наукових установ і закладів, характеризують вплив на неї політичних режимів тоталітарного суспільства. Такого роду видання дають змогу розглянути вивчення названих реформ у контексті загального стану розвитку історичної науки. На початку 1960–их рр. історіографія поповнилася показовими узагальнюючими виданнями, до найзмістовніших варто віднести: «Очерки по историографии советского общества», «Очерки истории исторической науки в СССР», «Историография истории СССР» за редакцією В. Іллерицького [5].

Перші історіографічні публікації присвячені реформам другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії з'явилися на рубежі 1950–их–1960–их років, коли почався розвиток історіографії як спеціальної галузі історичної науки. Водночас, їхнє створення відбувалося в умовах формування офіційної історіографії, колективних та загальних видань, висновки яких мали враховуватися науковцями під час розробки проблемних досліджень. На цьому етапі відбувається енциклопедизація історичних знань й таким чином, оцінки реформ вміщені в енциклопедіях, довідниках, словниках носять не лише офіційний характер, а й сприяють створенню певних ідеологем, догм та постулатів. Історики остаточно, керуючись спрощеними підходами, до мало актуальних, з їхнього погляду проблем, викривили сутність буржуазних перетворень й затвердили в історичній науці дефініції «судова реформа», «військова реформа», «фінансова реформа», «освітня реформа», окресливши реформи однією ключовою датою, обравши за найголовнішу одну з-поміж

більшості. Селянські реформи вивчали з точки зору кризовості аграрного сектору Російської імперії, крізь призму революційних та селянських рухів. Водночас, до сторіччя селянської реформи 1861 року певний аналіз історіографії продемонстрували Б.Г. Литвак і П.А. Зайончковський [6], визначивши головні групи історіографічних джерел з проблеми. Названі вчені виклали схему розвитку радянської історіографії реформи 1861 р., наголошуючи на певних її особливостях в 1920–1930 рр. та 1950 роках. Б.Г. Литвак зауважив, що для «дослідника реформи 1861 р. немає більш почесного завдання, ніж поглибити лєнінську концепцію застосовуючи джерела, які свого часу були не доступні В. Леніну» [7, с. 99]. Водночас, попри певну заідеологізованість поглядів, Б. Литвак та П. Зайончковський демонструють критичний підхід до якості роботи істориків з джерелами, акцентуючи на недосконалій методиці роботи з уставними грамотами.

На цьому етапі в узагальнюючих виданнях з воєнної історіографії Л.Г. Безкровний приділив увагу питанням висвітлення реформ сухопутних сил в науковій та публіцистичній літературі [8]. У спеціальній праці А.В. Федорова [9], присвяченій реформам російської армії в 1850-их–1870-их рр., теж міститься короткий огляд опублікованих видань з досліджуваної проблеми. У межах дисертаційних праць та монографій, вивчаючи податкову й бюджетну реформи та реформу фінансового контролю О. Погребінський й А. Коняев висвітлили історіографію цих питань [10]. Дотримуючись спрощеного підходу й до проблеми фінансових реформ другої половини XIX – початку XX ст., історики надовго закріпили в науці використання терміну «фінансова реформа 1862 р.», залишивши поза увагою цілу низку заходів, які були здійснені пізніше і спрямовані на поліпшення фінансової системи Російської імперії. Поза їхньою увагою залишилися питання історіографії багатьох важливих напрямів і аспектів фінансових перетворень, регіональних особливостей, періодизації проведення реформ тощо.

Історіографічна праця з земської реформи В.В. Гармизи містила оцінки реформ представників різних політичних переконань дорадянської доби. Висновки історика щодо наслідків реформи для суспільства були цілком прогнозованими, оскільки негативне сприйняття буржуазних зрушень царської доби далося в знаки й при характеристиці цієї реформи [11].

На цьому етапі спеціальних праць з історіографії освітніх реформ радянські вчені не створили. Історіографія окремих аспектів освітніх реформ побіжно висвітлювалася в дисертаційних працях присвячених реформам у середній та початковій школі.

Протягом 1960-их–1980-их років, дослідники колишнього СРСР та УРСР С.О. Шмідт, О.М. Сахаров, О.М. Цамуталі [12], підготували праці, в яких обґрунтовувалися: предмет, періодизація історіографії, методологічні принципи і конкретні методи історіографічного дослідження, аналізувалися процеси, що впливали на нагромадження знань з радянської історії, розкривалася діяльність наукових центрів, організацій та інституцій. Водночас, історики України А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко, В.Я. Дядиченко, Ф.Є. Лось, В.Г. Сарбей [13], підготували праці, в яких виклали узагальнюючі оцінки радянської історичної науки в Україні, охарактеризували стан її розвитку в окремі періоди. У свій час, дані історіографічні праці здійснили відповідний вплив на дослідження конкретних проблем історіографії України. Характерно, що до епохи перебудови безроздільно домінували схвальні і завищені оцінки надбав радянської історичної науки. Зрештою на середину 1980-их рр., у радянській історичній науці вже міцно утвердилася ідея, що саме радянські науковці

ширше ніж зарубіжні (буржуазні), розглядали соціально-економічні процеси, виявляли ступінь і вплив на них капіталістичних відносин, встановлювали зв'язки між господарськими зрушеннями і класовою боротьбою селянства тощо. Насправді ж, історіографічні публікації 1960-их–1980-их років давали не досить об'єктивне, уявлення про тенденції нагромадження історичних знань в УРСР, діяльність наукових установ тощо. Проте запропоновані в них методологічні підходи до історіографії, її періодизації та оцінки історичних праць мали безпосередній вплив і на проблемну історіографію, оскільки в радянському суспільстві вирішальна роль належала узагальнюючим виданням, в яких і визначалися основні концептуальні підходи до оцінки проблемних та регіональних досліджень.

Зауважимо, що на цьому етапі, позитивна динаміка в розвитку історіографії простежується у створенні низки вагомих досліджень з історіографії окремих реформ другої половини XIX – початку XX століття. Насамперед, радянські історики С.М. Каштанов та М.С. Волін [14], заглиблюючись в проблему, висвітлили вплив селянської реформи на розвиток джерелознавчої думки в Росії, та проаналізували рівень її висвітлення в пресі і публіцистиці. В окремих дисертаційних дослідженнях 1960-их–1970-их років науковці стисло охарактеризували історіографію особливостей перебігу селянської реформи 1866 року на території Європейської Півночі, селянської реформи 1861 року на Алтаї і в Мордовії, в Калузькій, Симбірській [15], губерніях та ін. Попри притаманне радянським історикам негативне ставлення до провідних структур Російської імперії, висвітлюючи історіографію підготовки селянської реформи 1861 р. у дворянських комітетах та урядових установах (Мамулова) Л.Г. Захарова [16] об'єктивно вказала на те, що царський уряд не підтримував погляди дворян та поміщиків у питанні звільнення селян без землі. Необхідно зауважити, що узагальнюючих праць з історіографії селянських реформ 1863 й 1866 років радянські науковці не створили, не висвітлили й історіографію участі окремих персоналій в розробці та впровадженні селянських реформ.

У дисертаційних працях, радянські вчені висвітлили історію ополчення, переозброєння сухопутних сил та воєнно-морського флоту на початку 1860-их рр. й водночас, стисло виклали історіографію цих проблем [17]. Історіографію окремих етапів реформ воєнно-морського флоту висвітлив О.П. Шевирєв [18]. Необхідно підкреслити, що праці з історіографії воєнних реформ другої половини XIX – початку XX ст. радянської доби є менш заідеологізованими, оскільки стосувалися конкретних фахових питань в які мало вписувалися тези вождів.

На цьому етапі історіографія судових реформ представлена публікацією Н.М. Корневої [19]. Дослідниця зробила висновки про прогресивність судових перетворень другої половини XIX ст. у Російській імперії. Такі оцінки реформ стали можливими лише в 1980-их роках. Проблема та регіональна історіографія судових реформ побіжно висвітлювалася в дисертаційних студіях В.А. Шувалової, М.В. Немитіної, Б.В. Віленського, Ю.Г. Галай, О.К. Афанасьєва [20]. Зокрема в них здійснено аналіз наукової літератури з історії підготовки й запровадження «судової реформи» в загальноросійському масштабі, окремих складових судової реформи (мирового суду, суду присяжних, адвокатури, прокуратури, модернізації цивільно-процесуальних та кримінально-процесуальних норм) взаємодії імперського суду з органами місцевої влади, судових контрреформ, воєнно-судової реформи в царській армії. Водночас, дослідники закріпили в науковій літературі дефініцію «судова реформа 1864 року» і теж, керуючись спрощеними підходами, залишили поза

увагою складники цього поняття. Проблеми модернізації царської прокуратури, як невід'ємної частини системи судочинства, не знайшли належного висвітлення в радянську добу й розглядалися в контексті вивчення органів державної влади Російської імперії, а тому історіографія цього питання практично відсутня.

Фінансові реформи другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії не знайшли детального висвітлення в історіографічних студіях. На цьому етапі історіографію податкових реформ у дисертаційному дослідженні стисло охарактеризував Н. Ананьїч[21].

Публіцистику й періодику періоду контрреформ охарактеризувала Л.Г.Мамулова[22]. У 1970–их рр. Є.Г. Корнілов[23] проаналізував дисертаційні дослідження з історії земства і вказав на те, що вчені недостатньо висвітлюють роль інтелігенції в земському русі. Це перша праця, в якій було визнано й висловлено необхідність вивчати участь персоналій у реформах. Небезуспішну спробу висвітлити історіографію регіональних особливостей запровадження земств здійснила Н.С. Новікова[24]. Таким чином, радянські вчені створили низку історіографічних досліджень, в яких розглянули різні аспекти земської реформи та проаналізували головні історіографічні джерела. Крізь призму вивчення урядової політики В. Нардова[25] здійснила спробу стисло висвітлити історіографію міської реформи. Історик визначила недоліки дореволюційної історіографії, й з-поміж багатьох наголосила на ідеалізації тодішніми істориками Положення 1870 року.

На етапі горбачовської демократизації, гласності та часткової лібералізації суспільного життя, ідеологічний прес на суспільні науки, в тому числі й історичну, став децю легшим, хоча і не був повністю знятий. У цих умовах з'явилися публікації, які розкривали особливості радянської історичної науки в часи сталінізму та на наступних її етапах[26]. На цьому етапі історики прагнули досягнути специфіку взаємовідносин між владою і наукою в умовах комуністичного режиму. Вони визнали, що радянська історична наука потребує оновлення та перебудови і розпочали роботу в цьому напрямі.

Усі ці позитивні зміни в переосмисленні загальних здобутків історичної науки та пройденого нею шляху, були певним кроком вперед. Разом з тим, вони «відбувалися в рамках висунутої партійно-радянським керівництвом концепції гуманно-демократичного соціалізму і модернізованої комуністичної ідеології, що і не дозволило досягти якісно нових результатів у переоцінці історичних знань»[27, с. 14]. У цілому, наприкінці 1980–их років, вітчизняна історіографія характеризувалася критикою попередніх ідеологічних штампів, прагненням запроваджувати в науковий обіг нові архівні матеріали, але оновлення історичної науки на цьому етапі відбувалося все ще в рамках соціалістичної доктрини.

З крахом тоталітаризму, проголошенням суверенітету і державної незалежності України виникли умови для всебічної переоцінки історичних знань.

Протягом третього (сучасного) історіографічного періоду, початок якому прийнято відраховувати з 1991 року, відбулися якісні зміни в історіографії. І хоча за інерцією, до середини 1990–их років ще продовжували виходити роботи, які за своєю методологією і змістом в оцінках історичної науки відносилися до періоду перебудови, з'явилися й історіографічні дослідження, підготовлені на якісно новому рівні, автори яких зробили спробу розкрити механізм кон'юктурного тиску на радянську історичну науку. Зокрема це розвідки В.П. Коцура, С.В. Водотики, О.С. Рубльова[28]. Щодо обраної теми вони, як і попередні роботи, мають не пряме, а опосередковане відношення. Їхні узагальнюючі висновки необхідно враховувати, аналізуючи наукову літе-

ратуру відповідних етапів при вивченні названих реформ. На початку XXI ст. українська й російська історіографія поповнилися працями К. Колеснікова, В.А. Потульницького, Л. Сидорової[29], які заглибилися в дослідження питань і закономірностей розвитку російської, української історіографії, історіософії, діяльність українських істориків та історичних установ, наукових шкіл тощо. Запропоновані авторами нові підходи до вивчення історіографії, значно розширюють можливості наукових пошуків сучасних дослідників й сприяють виходу праць з проблемної та галузевої історіографії.

Для розуміння розвитку загальних тенденцій в зарубіжній історіографії велике значення має праця російської дослідниці О.В. Большакової[30], присвячена аналізу висвітлення буржуазних реформ Російської імперії в англо-американській історіографії. На всіх етапах розвитку історичної науки найкраще висвітлювалася історіографія селянських реформ 1861 року. Загальний історіографічний огляд проблем модернізації аграрного сектору, здійснюваної в XIX – на початку XX ст. зробили сучасні дослідники. Дослідивши стан висвітлення в радянській історіографії можливих шляхів аграрного розвитку Росії, П.І. Савельєв[31] дав оцінки концепціям стадіальності розробленим І.Д. Ковальченко і П.Г. Риндзюнським, багатоглибості – за авторством К. Тарновського, П. Волобуєва, буржуазної еволюції – М. Гефтера. Автор обґрунтовує, що саме економічна сторона аграрних відносин найбільше цікавила радянських істориків й зазначив, що після 1920–их рр. з поля зору історичної науки випали цілі напрями російської аграрної історії, які «не вписувалися» в марксистську теорію. Отже, перед сучасними істориками стоїть завдання належним чином висвітлити історіографію як модернізації аграрного сектору царської Росії загалом, так і селянських реформ зокрема.

У серії наукових статей Т.О. Шаравара[32] охарактеризувала погляди на реалізацію селянських реформ 1861, 1863, 1866 років дорадянських, радянських та сучасних дослідників. Порівнюючи погляди радянських та зарубіжних істориків на питання соціально-економічних наслідків реформи, автор підкреслила протилежність їхніх позицій. Зокрема вказуючи, що досить позитивними в розвитку сучасної історіографії є запропоновані представниками західноєвропейської та північноамериканської історіографії підходи, згідно з якими, історичний процес є безперервним, а тому історію Російської імперії не варто розглядати з позиції внутрішньополітичних криз, а селянські реформи, як найвизначніші з-поміж решти.

Сьогодні активно триває розробка регіональної історіографії реформи 1861 року. Вагомим надбанням історичної науки є дисертаційне дослідження В.М. Бойка, присвячене реформі державних селян 1866 р.[33], в якому міститься історіографічний огляд праць з обраної автором теми. Автор наголошує на недостатньому висвітленні історії державного селянства, зокрема соціально-правового становища цієї категорії селян, запровадження власницьких записів, оподаткування тощо.

Сучасна історіографія реформ сухопутних сил та військово-морського флоту другої половини XIX – початку XX ст. не така чисельна. Досліджуючи запровадження цих реформ на Уралі С.С. Коновалов[34], дотримується усталених, в радянські часи, поглядів на хронологічні рамки подій і ними ж обмежує історіографічний огляд джерел. Дослідник визнає, що дореволюційні історики, насправді найбільше уваги приділяли питанням комплектування армії, її озброєнню, інтендантству, організації місцевого управління, після 1874 р. Огляд дорадянської, радянської та сучасної історіографії реформ сухопутних сил та військово-морського флоту, що тривали з середини 1850-их–до 1905 року

включно здійснила Т.О. Шаравара[35]. Дослідниця вказує, що сучасні історики, поступово відмовляються від спрощених підходів в оцінках як хронологічних рамок реформ, усвідомлюючи, що в регіонах вони часто не вписувалися в 1860–1870-ті роки, так і застосування терміну «воєнна реформа», оскільки низка реформ сухопутних сил та воєнно-морського флоту обумовлювали одна одну й залежали від реалізації державних програм, зокрема з модернізації Чорноморського, Балтійського, Тихоокеанського воєнно-морських флотів, які тривали до 1905 року.

Для даного дослідження становить інтерес і низка суто історіографічних студій, присвячених перебігу судових реформ в Російській імперії. В окремих студіях переосмислюються як оцінки Судових статутів 1864 року, так погляди і внесок учасників реформ в розробку цього нормативного акту, деталізуються складники судових реформ (реформи адвокатури, суду присяжних, контрреформи, модернізація прокуратури та цивільно-процесуальних і кримінально-процесуальних норм), не упереджено аналізуються погляди на передумови та рушійні сили судових реформ висвітлені зарубіжними істориками[36].

Різноманітні фінансові реформи другої половини XIX – початку XX ст. (бюджетна, податкова, фінансового контролю, єдності каси (казначейства), акцизна, винних відкупів, грошова) поступово висвітлюються в сучасних історіографічних працях. Позитивно що до розробки проблеми, поряд з фінансистами та економістами, долучилися й історики[37].

Історіографія реформ органів місцевого й міського самоврядування представлена низкою історіографічних праць. Зокрема, історіографію земської реформи в Російській імперії виклала О. Бакуменко [38], земств в Україні – І. Миколаєнко [39], різноманітних напрямів та наслідків діяльності земств в Україні – Т. Шаравара [40]. На основі методу порівняльного аналізу дослідниця проаналізувала висвітлення реформи в сучасних навчальних та енциклопедичних виданнях; порівняла оцінки земської реформи в працях радянських істориків та земських діячів; висвітлила погляди на реформи й контрреформи самоврядування радянських та зарубіжних авторів тощо.

На окрему увагу заслуговує видання «Земський феномен»[41], над яким працювало багато вітчизняних та зарубіжних істориків. Автори збірника порушують проблему включення земств до системи органів влади, зазначають, що в дореволюційний період проблема взаємовідносин земств із державною владою мало висвітлювалася в історіографії. Автори колективної праці позитивно оцінили надбання радянської історичної науки в плані розробки теми взаємовідносин земств та державної влади, ліберального руху тощо. Окремо історики відмітили внесок північноамериканської історіографії, у висвітлення соціополітичного значення господарської діяльності земств. Водночас, необхідно зауважити, що на сучасному етапі розвитку історичних знань в Україні, історики прагнуть швидше вивчати окремі напрями земської діяльності, а ніж переосмислювати етапи реформи та розкривати її регіональні особливості. Тому, на сьогодні явно бракує історіографічних студій такого змісту, чого не можна сказати про стан розробки міської реформи.

Якщо за радянської доби міській реформі 1870 р. дослідники приділили недостатньо уваги, то на сьогодні інформаційний вакуум активно заповнюється. Необхідно зауважити, що на сьогодні українські автори значно випередили російських колег у опрацюванні історії регіонів та мікроісторії. Історики та юристи присвятили окремі студії становленню дум та управ Львова, Харкова, Одеси, Херсона, Миколаєва й інших міст[42], а разом з тим, в окремих розділах

дисертаційних праць висвітлили історіографію питання. Сучасні дослідники розширюють предмет пошуків і, відштовхуючись від вивчення історії самоврядування окремих міст, висвітлюють міську реформу в губерніях та окремих регіонах. Зокрема на сьогодні проаналізовано перебіг міської реформи на Чернігівщині, Поділлі, Наддніпрянщині[43]. Таким чином, в межах дисертаційних досліджень присвячених становленню міського самоврядування в окремих регіонах та містах, історики та історики права висвітлюють історіографію питання, чим якісно поповнюють стан розробки проблеми.

Сучасні вчені продовжили вивчення низки важливих реформ в освітній галузі, проведених царськими урядовцями в другій половині XIX – на початку XX століття. Як російські, так і українські історики пов'язують дослідження з конкретними рівнями освіти й розглядають історію окремих видів навчальних закладів. Найдокладніше на сьогодні представлена історіографія університетських реформ. Зокрема представник московської історичної школи О.М. Донін[44], висвітлив історіографію університетських реформ та середньої школи крізь призму розвитку суспільної думки другої половини XIX ст. Стосовно інтерпретації урядових заходів 1884 р. автор наповняє на запровадженні терміну «консервативна модернізація». Разом з тим, висвітливши оцінки статуту 1884 р. здійснені тогочасною громадськістю та рівень розмаху студентських протестів, учений недостатньо обґрунтував цю дефініцію. Погляди консервативно налаштованих до реформ представників громадської думки дослідив О.В. Єрмаков[45].

Активно триває і розробка проблемної історіографії, зокрема науковці досліджують вплив університетських реформ на рівень розвитку різних видів освіти, в тому числі й жіночої. Вчені також переглянули вплив державної політики на освітню галузь, об'єктивніше визначивши як позитивні сторони урядової політики, так і її недоліки [46]. Позитивною тенденцією можна вважати активізацію роботи істориків у напрямі створення суто історіографічних студій з реформ вищої школи, середньої спеціальної та гімназичної освіти[47]. Якщо в радянські часи ці питання не були достатньо розробленими й переважно висвітлювалися в працях з історії педагогіки, то на сьогодні стан розробки проблеми поповнюють кандидатські дослідження. Особливістю сучасної історіографії освітніх реформ є те, що ініціатива розробки цих питань належить історикам, а не педагогам, як у радянський період. Кількісно та якісно зросли регіональні студії присвячені освітнім реформам в окремих розділах яких, історики висвітлюють їхню історіографію. Зауважимо, що при вивченні перебігу освітніх реформ в регіонах Російської імперії, ініціатива у створенні історіографії належить російським авторам.

Отже, третій історіографічний період, від початку 1991 р. й до сьогодні, характеризується відродженням національних традицій української історіографії, відмовою істориків від партійно-класової методології, ліквідацією контролю над діяльністю науковців. Такі позитивні зрушення в історичній науці позначилися на якості наукових досліджень, водночас сприяли активізації проблемних та регіональних студій з історії всіх буржуазних реформ. Науковці поглибили предмет пошуків, започаткувавши розробку питань мікроісторії, що позначилося на виході дисертацій з історії запровадження названих реформ в окремих населених пунктах. У цей період українські та російські науковці активізували проведення спільних з зарубіжними істориками науково-практичних конференцій, що позитивно позначилося на стані розробки проблеми. Водночас, необхідно вказати, на дві, дещо «небезпечні» тенденції, які стосуються сучасної історіографії розробки окреслених реформ. Перша полягає в

тому, що значна кількість вчених починають значно ідеалізувати дорадянський період, а разом з цим, і якість проведених тоді суспільних перетворень. У цей період відбувається активне вивчення участі окремих персоналій в розробці й запровадженні реформ, проте знов таки, науковцям близька ідеалізація діяльності політичних діячів, царських урядовців, постатей монарших осіб тощо. Друга, досить невтішна тенденція стосується прагнення сучасних істориків категорично відкинути надбання радянської історичної науки й відмовитися від оперування окремими термінами, зокрема й дефініцією «контрреформи», що часто видається малообґрунтованим і свідчить про бажання відмежуватися від радянської історіографії за будь-яку ціну, навіть всупереч науковим принципам наступності та об'єктивності.

Список використаних джерел

1. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ /Г. Джаншиев. – СПб.: Тип-я Вольфа, 1907. – 845 с.; Великая реформа. Юбилейное издание /Под ред. И. Дживелегова. – Т. 1 – 5. – М.: Изд-е тов-ва И.Д. Сытина, 1911.
2. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет /Б.Б. Веселовский. – В 4 т. – СПб, 1914.; Фортунатов А.Ф. Издания земств 34 губерний по сельскохозяйственной статистике /А.Ф. Фортунатов. – СПб, 1884.
3. Гронский П.П. Теория самоуправления в русской науке /П.П. Гронский // Юбилейный земский сборник. – СПб, 1914.;
4. Бобровский П.О. К истории военно-учебных реформ императора Александра II /П.О. Бобровский. // Русская старина, 1887. – №. 6.
5. Очерки по историографии советского общества. – М.: Мысль, 1965. – 599 с.; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 4. – М.: Наука, 1966. – 854 с.; Историография истории СССР /Под ред. В.Е. Иллерицкого. – М.: Изд-во социально-экономической литер-ры, 1961. – 509 с.
6. Литвак Б.Г. Советская историография реформы 19 февраля 1861 г. /Б.Г. Литвак // История СССР, 1960. – № 6. – С. 99 – 121.; Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 г. /П.А. Зайончковский // Вопросы истории. – 1961. – № 2.
7. Литвак Б.Г. Советская историография реформы 19 февраля 1861 г. /Б.Г. Литвак // История СССР, 1960. – № 6. – С. 99 – 121. – С. 99.
8. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии России /Л.Г. Бескровный – М., 1962.
9. Федоров А.В. Русская армия в 50-х–70-х годах XIX столетия. Очерки /А.В. Федоров. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1959. – 288 с.
10. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX век). /А.П. Погребинский. – М.: Госиздат, 1954. – 266 с.; Коняев А. Финансовый контроль в дореволюционной России (очерки истории) /А. Коняев. – М.: Госиздат, 1959. – 162 с.
11. Гармиза В.В. Земская реформа и земство в исторической литературе /В.В. Гармиза // История СССР. – М., 1960. – № 5.
12. Шмидт С.О. О предмете советской историографии и принципах ее периодизации /С.О. Шмидт. // История СССР. – 1962. – № 1. – С. 94 – 104.; Сахаров А.М. О предмете историографических исследований /А.М. Сахаров // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 90 – 112.; Сахаров А.М. Методология истории и историография /А.М. Сахаров. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. – 216 с.; Цамутали А.Н. Борьба течений в русской историографии /А.Н. Цамутали. – Л.: Наука, 1977. – 256 с.
13. Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 – 1986 гг. /А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко. – К.: Наукова

думка, 1986. – 208 с.; Дядиченко В.А. Развитие исторической науки в Украинской РСР /В.А. Дядиченко, Ф.С. Лось, В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1970. – 80 с.

14. Каштанов С.М. Влияние крестьянской реформы на развитие историко-ведческой мысли в России /С.М. Каштанов.// Вопросы истории историографии и источниковедения. – Казань. – 1969. – Сборник 4. – 347 с. – С. 48 – 61.; Волин М.С. Сорокалетие крестьянской реформы в русской печати /М.С. Волин // Проблемы истории общественной мысли и историографии. К 75-летию академика М.В. Нечкиной –М.: Наука, 1976. – 387 с. – С. 86 – 94.

15. Голикова Н.И. Подготовка и реализация реформы 1866 года в государственной деревне европейского севера.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. –Л., 1963. – 16 с.; Бородавкин А.П. Реформа 1861 года на Алтае. Автореф. дисс... доктора ист. наук. – Томск, 1972 – 44 с.; Кильмашкин А.Е. Крестьянская реформа 1861 года на территории Мордовии.: Автореф. дисс...канд. ист. наук. – М., 1971. – 18 с.; Харитонов Ю.В. Проведение крестьянской реформы 1861 года в Калужской губернии.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1972. – 20 с.; Канатов В.И. Осуществление реформы 1861 года в Симбирской губернии.: Автореф. дисс.... канд. ист. наук. – М., 1970. – 19 с.

16. Захарова Л.Г. Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 года /Л.Г. Захарова // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 54 – 76.

17. Ливчак Б.Ф. История ополчения в вооруженных силах России XIX в.: Автореф. дисс...доктора. ист. наук. – М., 1966. – 36 с.; Мавродин В.В. Перевооружение русской армии и флота стрелковым оружием перед Крымской войной и в начале военных реформ (1830–1867 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1973. – 21 с.

18. Шевырев А.П. Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы /А.П. Шевырев. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1990. – 184 с.

19. Корнева Н.М. Судебные преобразования пореформенной России в советской историографии /Н.М. Корнева. //Правоведение, 1985 – № 4. – С. 94–112.

20. Шувалова В.А. Подготовка судебной реформы 1864 года в России. – Московский ордена Ленина и ордена Трудового Красного знамени госуд. ун-т им М.В. Ломоносова. – Дисс... канд. юрид. наук. – М., 1965. – 216 с.; Немытина М.В. Судебная контрреформа и комиссия Н.В. Муравьева: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. – Саратовский ордена «Знак почета» юридический институт им Д.И. Курского. – Саратов, 1987. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. – Дисс... доктора. юрид. наук. – М., 1966. Галай Ю.Г. Российская администрация и суд второй половины XIX века.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Минск, 1980. – 19 с.; Афанасьев А.К. Суд присяжных в России (организация, состав и деятельность в 1866 – 1885 годах): Автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1979. – 22 с.

21. Ананьич Н.И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX века.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1978. – 19 с.

22. Мамулова Л.Г. Земский вопрос в русской периодической печати эпохи контрреформ /Л.Г. Мамулова. // Вестник МГУ. – Сер. 9. История, 1966.

23. Корнилов Е.Г. Проблемы истории земства в советской исторической литературе /Е.Г. Корнилов. // Историографический сборник. – Вып. 4 (7). – Саратов, 1978.

24. Новикова Н.С. Региональные исследования истории земства /Н.С. Новикова // Историография истории СССР: Проблемы преподавания и изучения. Сб-к научных трудов. – Калинин: КГУ, 1985. – 165 с. – С. 89 – 97.

25. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика /Под ред. Р.Ш. Ганелина. – Л.: «Наука», 1984.

26. Козлов В. Историк и перестройка /В. Козлов // Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. – М.: Высшая школа. 1988. – С. 128 – 151.; Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К.: «Рідний край», 1991. – 478 с.

27. Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с. – С. 14.

28. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х–30-х рр.: історіографія) / В.П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 505 с.; Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / С.Г. Водотика. – Київ – Херсон, 1998. – 171 с.; Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Автореф. дис. доктора. іст. наук. – К., 2001. – 33 с.; Рубльов О. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії: до постановки проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. (Число 5): Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. – Ч.2. – К., 2000. – С. 234 – 246.

29. Колесніков К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX – XX століть. Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVIII – XX століть / В.А. Потульницький. – К., 2002.; Сидорова Л.А. Инновации в отечественной историографии: опыт рубежа 50 – 60-х г. / Л.А. Сидорова // Проблемы источниковедения и историографии. – Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2000 – 432 с. С. 401 – 409.

30. Большакова О.В. Бюрократия и великие реформы в России (60–70-е гг.) современная англо-американская историография / О.В. Большакова. – М., 1996 – 53 с.

31. Савельев П.И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков / П.И. Савельев // Россия сельская. XIX – начало XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004 – 368. – С. 25 – 53.

32. Шаравара Т.О. Селянська реформа 1861 року в зарубіжній історіографії другої половини XX століття / Т.О. Шаравара // Українознавство. – К.: Науково дослідний інститут українознавства, 2009. – № 3. – С. 88 – 91.; Шаравара Т.О. Проблема періодизації історіографії селянської реформи 1861 року / Т.О. Шаравара // Питання історії України. Збірник наукових праць. Т. 13. – Чернівці: Технодрук, 2010. – 268 с. – С. 180 – 184.; Шаравара Т.О. Дорадянська історіографія соціально-економічних наслідків аграрних реформ другої половини XIX ст. / Т.О. Шаравара / VIII Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. 23 – 24 вересня 2010 р. Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького // Український селянин, 2010. Вип. 12. – С. 44 – 47

33. Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні. – Дис. канд. іст. наук. – Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – 228 с.

34. Коновалов С.С. Военные реформы 1860 – 1870-х годов на Урале / С.С. Коновалов // Военно-исторический журнал, 2007. – № 6. – С. 28 – 30.

35. Шаравара Т.О. Военні реформи Російської імперії другої половини XIX століття в дорадянській історіографії / Т.О. Шаравара // Гілея. – Науковий вісник. – К., 2009 – № 22. – С. 150 – 158.; Шаравара Т.О. Военні реформи другої половини XIX століття в радянській історіографії / Т.О. Шаравара // Гілея. – Науковий вісник. – К., 2009. – № 25. – С. 20 – 26.; Шаравара Т.О. Сучасна історіографія воєнних реформ Російської імперії другої половини XIX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Історія». – 2010. – № 99. – С. 56 – 60.

36. Мухаметшин Ф.Б. Судебная реформа 1864 года в оценке ее современников / Ф.Б. Мухаметшин // История государства и права. – М.: «Юрист» 2005. – № 1. – С. 50–52.; Шаравара Т.О. Проблема судової реформи та контрреформи другої половини XIX століття в історіографії 1860-их–1980-их років / Т.О. Шаравара. // Гілея. – Науковий вісник. – К., 2010. – № 32. – С. 91 – 97.; Шаравара Т.О. Передумови та рушійні сили

судової реформи 1864 р. у Російській імперії в новітній зарубіжній історіографії / Т.О. Шаравара. // Вісник Педагогічного університету імені М. Драгоманова. – К., 2010. – № 87. – С. 263–270.; Шаравара Т.О. Проблема висвітлення судової реформи 1864 р. та контрреформи в радянській історіографії / Т.О. Шаравара. // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса. – Вип. II. – 2010. – 314 с.; С. 186–188.

37. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія. / В.Р. Жвалюк / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.; Кричн Д. Забытая реформа: отмены винных откупов в России / Д. Кричн // Великие реформы в России. – М., 1992. – С. 126 – 138.; Шаравара Т.О. Радянська історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. / Т.О. Шаравара // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2010. – № 18(119). – С. 194–202.;

38. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

39. Миколаєнко І.М. Історіографія земських установ України (1864–2001): Дис. канд. іст. наук – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003.

40. Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864 – 1917 рр.): історіографія. Дис. канд. іст. наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2005. – 247 с.; Шаравара Т.О. Земства в Україні у радянській історіографії 1917 – кінця 1920-их років та у споминах земських діячів кінця 1920-их – початку 1930-их років: порівняльний аспект / Т.О. Шаравара // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – № 10(47). – 2007. – С. 154–160. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників / Т.О. Шаравара. // УІЖ. – 2011. – № 1. – С. 166–179.

41. Земский феномен – Политологический подход. – Slavic Research Center. – Hokkaido university, January 2001, Sapporo

42. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запорізький нац. унів.-т. – Запоріжжя. 2006. – 19 с.; Киселичник В.П. Міське самоврядування Львова: правові основи, організаційна структура і діяльність органів (друга половина XIX – початку XX століття). – Дис... канд. юрид. наук. – Львів, 1994.; Токарев В.Н. Харьковское городское самоуправление по Городовому положению 1870 года (историко-правовое исследование). – Нац. юрид. академия Украины им. Я. Мудрого. – Дис... канд. юрид. наук. – Х., 1998.; Семеновский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: историко-правовое исследование. – Одесская нац. юрид. академия. – Дис... канд. юрид. наук. – О., 2000

43. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2002. – 21 с.; Мельничук О.Ф. Адміністративний Україна та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. – Дис... канд. юрид. наук. – Нац. академія наук України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2000.; Плаксі Т.М. Міське самоврядування середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX століть. – Дис. канд. іст. наук. – Кременчук. – 2001.;

44. Донин Александр Николаевич. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века. Дисс... доктора. ист. наук. – М., 2003. – 527 с.

45. Ермаков А.В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: Дисс... канд. ист. наук. – М., 1999.

46. Ворошилова С.В. Государственная политика России в сфере общего образования конца XIX – начала XX века: Дисс... канд. ист. наук. Саратов, 1995. – 224 с.

47. Шаравара Т. Дорадянська історіографія університетських реформ другої половини XIX – початку XX століття у Російській імперії /Т. Шаравара // Українознавство. – 2011. – № 1(38). – С. 99 – 104.; Шаравара Т.О. Реформи середньої освіти другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії: дорадянська історіографія /Т.О. Шаравара // Гілея. – 2011. – Випуск 45(3). – С. 127–133.

Шаравара Т.А. Историография реформ второй половины XIX – начала XX века в Российской империи

Рассматривается уровень отражения крестьянских, финансовых, судебных, военных реформ, а также реформ в сфере образования и самоуправления в историографических работах досоветского, советского и современного периодов. Определяются особенности изучения исследуемых реформ в разные историографические периоды.

Ключевые слова: историография, историографический период, реформа.

Sharavara, T.O. Historiography of reforms of second half XIX–the XX-th century beginnings in the Russian empire

Level of reflexion of country, financial, judicial, military reforms, and also reforms in an education sphere and self-management in historiography works presoviet, the Soviet and modern periods is considered. Features of studying of researched reforms during the different historiographic periods are determined.

Key words: a historiography, the historiographic period, reform.

УДК 94(100):378.4 «18/19»

Орищенко І.О.

Стан медієвістичних досліджень в Київському університеті наприкінці XIX – на початку XX ст.

Проводиться аналіз медієвістичних досліджень в стінах Київського університету Св. Володимира на основі наукової спадщини В. К. Піскорського та М. М. Бубнова.

Ключові слова: медієвістика, історіографія, В. К. Піскорський, М. М. Бубнов.

Кінець XIX – початок XX ст. позначений у київській медієвістиці іменами І. В. Лучицького, Ф. Я. Фортинського, В. К. Піскорського, М. М. Бубнова, та інших вчених, які здійснили вагомий внесок у дослідження ключових питань західноєвропейської середньовічної історії. На тематику досліджень не могла не вплинути суспільно-політична ситуація в Російській імперії, а також значний інтерес до соціально-економічної проблематики. Основою методології в цей час став позитивізм, що базувався на критичному аналізі джерел.

На сьогодні існують дослідження, присвячені біографії окремих персоналій та комплексні роботи, що охоплюють медієвістику на теренах українських земель Російської імперії, зокрема ситуацію в розвитку історичної науки на українських землях характеризують монографії Гутнкової О. В. («Историография истории средних веков») [8], С. І. Стельмаха («Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.)») [19], В. А. Потульницького («Україна і всесвітня історія») [15], Могильницького Б. Г. («Политические и методологические идеи либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX в. – начала 900-х годов») [9]. Значний обсяг матеріалів та статей було видано за ініціативи О. О. Новікової, захищена дисертація О. В'ялої, присвячена В. К. Піскорському, є дослідження біографії та наукової спадщини М. М. Бубнова О. Сидоренком, однак безпосередньо вивчення середньовічної історії в Київському університеті поки що висвітлене недостатньо. Тому метою статті є висвітлення основних напрямків медієвістичних досліджень зазначеного періоду в межах Київського університету на прикладі наукової спадщини В. К. Піскорського та М. М. Бубнова.

Одним із засновників вітчизняної іспаністики був В.К. Піскорський (1867—1910 рр.). Під час навчання в Київському університеті (1886 – 1890 рр.) він, під впливом І. В. Лучицького, зацікавився історією країн Західної Європи.

Напрями його наукової діяльності були досить різноманітними. Він вивчав проблеми як середньовічної історії, так і історії нового часу, зосереджуючись на Іспанії та Італії. Його наукові інтереси були насамперед пов'язані з суспільно-економічною та політичною проблематикою. Зокрема, він розглядав історію та особливості становлення представницьких установ Іспанії, питання каталонської аграрної історії, особливості культурного та політичного життя, та соціальну боротьбу періоду середньовіччя і нового часу.

Перші наукові успіхи В. К. Піскорського припадають на його студентські роки. Дослідження автора з історії Італії «Франческо Ферручі та його час» у 1889 р. принесло йому срібну медаль, а після завершення університетського курсу він став стипендіатом для написання дисертації. Крім навчання та наукової діяльності, В. К. Піскорський займався також викладацькою роботою – працював у Кадетському корпусі, приватних гімназіях В. М. Ващенко-Захарченко (1894 р.) та О. Т. Дучинської (1898 р.), III київській гімназії, давав приватні уроки [18, с. 17–20].

Протягом 1896 – 1898 рр. вчений перебуває на стажуванні за кордоном, в Іспанії, з метою написання магістерської дисертації, присвяченої кортесам Кастилії, працює в іспанських архівах. В ході написання роботи дослідником було опрацьовано значний масив джерельного матеріалу, тому праця «Кастильські кортеси в перехідну епоху від середніх віків до нового часу (1188 – 1520)» з її детальним аналізом діяльності і структури кортесів [18] викликала значний інтерес в наукових колах не лише в Російській імперії, а й в самій Іспанії. Про неї схвально відгукнувся іспанський вчений Е. Інохоса-і-Новерос, використовували інші дослідники, а в 1930 р. за участі факультету права Барселонського університету праця київського історика була перекладена іспанською мовою, у 1977 р. у Барселоні побачило світ її друге видання [18, с. 6, 4–15].

Праця містить детальний аналіз роботи кастильських кортесів протягом періоду середньовіччя, їх повноважень, впливу на королівські рішення та динаміку змін в їх організації та компетенції в період від включення до складу кортесів «середнього стану» до повстання «комунерос» [12, с. 53].

Аналізуючи роботи своїх попередників у дослідженні іспанських політичних інституцій, В. К. Піскорський наголошував на їх схильності до узагальнень і об'єднань в одну картину особливостей кортесів, характерних для різних етапів їх розвитку, а також на тенденційності авторів у висвітленні питань, що стосувалися політичного минулого Іспанії [12, с. 53–55]. Натомість вчений вміщує на початку свого дослідження нарис, що містить інформацію стосовно походження кортесів та етапів їх еволюції. Починаючи з процесу формування общин на початкових етапах Реконквісти, він наголошує на тому, що леоно-кастильські общини значно раніше, ніж інші західноєвропейські держави, надали середньому прошарку доступ до участі в управлінні суспільними справами, керуючись при цьому потребами боротьби з арабами. На основі відсутності єдності серед дворянства і, навпаки, об'єднання общин сформулювалось подальше політичне переважання громад. Саме вони забезпечували дієвість кортесів як політичного інституту і їх вплив на законодавство країни, їх розквіт припадав на XIII – XIV ст. [12, с. 58–66].

До історії іспанського селянства В. К. Піскорський звертається у своєму науковому доробку не раз, зокрема до його відносин з сеньйорами (права та обов'язки, види залежності та їх зміна в ході розвитку економічних відносин). Детальний розгляд особливостей правового становища селян в Каталонії здійснений В. К. Піскорським у праці «Кріпосне право в Каталонії» [13]. Автор починає свій твір зі з'ясування умов розшарування сільського населення Каталонії на особисто вільних, що володіли землею на пільгових умовах та тих, хто підлягав дії «поганих звичаїв», з'ясовує причини такого поділу. Крім того, аналізуються самі «погані звичаї», їх походження та трансформації. В. К. Піскорський розглядає версії, висунуті з цього приводу іспанськими вченими та хроністами, починаючи з XV ст. Він не погоджується з виключно легендарним трактуванням причин поділу Каталонії на дві частини, одна з

яких (Стара Каталонія) більше залежала від феодалів, з огляду на поширення тут «поганих звичаїв». Автор наголошує на впливі вестготського законодавства та його поєднанні з феодалною традицією, що була привнесена за часів перебування Каталонії у складі Франкської імперії [13].

Іншим дослідженням, присвяченим еволюції прав сеньйора-землевласника і селянина є стаття «Питання про значення і походження шести «поганих звичаїв» у Каталонії» (1889 р.) [11]. Автор починає з витоків традиції поземельних відносин Каталонії, наголошуючи на впливі вестготського законодавства та його поєднання з феодалною традицією, привнесеною за часів перебування Каталонії у складі Франкської імперії [11, с. 2–3]. З часом виникла потреба в уніфікації та кодифікації права для ефективнішого контролю з боку влади за економічними відносинами.

Звертаючись до кодексу законів, виданих одним з графів Барселонських, Рамоном Беренгером I, вчений аналізує становище селян і приходять до висновку, що у IX ст. вони були особисто вільними, хоч і займали найнижчий щабель у суспільній ієрархії. Серед них виділялося два прошарки: ті, що володіли мансом і двома волами (могли виступати свідками у суді при позовах, вартістю до 7 солідів; решта – до 4 солідів. Селяни не вважалися повністю рівноправними з рицарями (це доводиться на прикладі розмірів штрафу за вбивство: для селянина він вдвічі менший), але користувалися захистом закону і правом скаржитись на сеньйора в суді. Перехід з місця на місце був вільним, і заборона поширювалась на тих васалів, які були ув'язнені за судовим рішенням.

З часом поширюються зловживання. Частина з них становила перші 3 «поганих закони»: ексоркію (право сеньйора на частку майна померлого селянина, який не залишив нащадків), інтестію (право сеньйора на частку майна померлого селянина, який не залишив заповіту) та кугусію (штраф на користь сеньйора з жінки, яка зрадила чоловіка). Всі ці звичаї першопочатково мали запобігати збиткам сеньйора і оберігати його економічні інтереси, а вже пізніше перетворились, як наголошує автор, на засіб збагачення землевласника [11, с. 6–20].

Основні види зловживань:

- ексоркія та інтестія: оголошували такими, що померли без заповіту також неправоздатних (дітей, психічно хворих, тощо), або ж просто забирали майно, якщо не було прямих нащадків.

- кугусія: частку штрафу вираховували не з одного лише майна дружини, а з загального рухомого майна родини.

В інших випадках застосовувались нефіксовані розміри поборів.

Решта «поганих звичаїв» у кодексі не згадуються, але на основі детального аналізу грамот, документів суду, актів кортесів та філологічного аналізу походження назви закону В. К. Піскорський встановлює їх сутність. Так, він виділяє звичай плати за підпис сеньйором грамоти про шлюбний подарунок (ферма де сполі), викуп за перехід до іншого сеньйора (ременса), та штраф за спричинення пожежі (арсія) [11, с. 21–35]. Хоча у опублікованому «Звіті про закордонне відрядження приват-доцента Університету Св. Володимира В. Піскорського за 1896 – 1897 рр.» [14] вчений чомусь співвідносить звичай *arsia* з повинністю жінок васалів бути годувальницями дітей сеньйора, а звичай *ferma d'espolia forzada* – з «правом першої ночі» [14, с. 25]. Вчений також наголошує, що поганих звичаїв насправді було значно більше, і лише ці 6 отримали найбільше розповсюдження.

Детальний аналіз соціальної та політичної проблематики в іспанській історії приніс В. К. Піскорському визнання як в межах Російської імперії,

так і за кордоном, зробивши його першим і найвідомішим представником вітчизняної іспаністики.

Важливий внесок у розвиток вітчизняної медієвістики здійснив і М.М. Бубнов (1858 – 1943 рр.), що займався джерелознавчим аналізом листів Герберта, та питаннями розвитку середньовічної науки.

З 1866 р. М. М. Бубнов навчався в училищі св. Анни, а через три роки вступив до 3-ї петербурзької гімназії, яку закінчив з золотою медаллю (1877). Після гімназії вступив на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. Перші його праці з середньовічної історії до нас не дійшли, хоч його студентська конкурсна робота «Авіт, єпископ В'єнський» і отримала золоту медаль [17, с. 70].

Основна його праця «Збірка листів Герберта як історичне джерело (983 – 997). Критична монографія за рукописами» була написана на основі великого масиву джерел, опрацьованих в бібліотеках Франції, Англії та Німеччини. Спочатку планувалося вивчення безпосередньо постаті Герберта, однак дискусія навколо хронології рукописів та їх походження, а також захист дисертації О. Горового з даної теми змусили вченого змінити напрям дослідження [6, с. XII]. Власне, для ознайомлення з даною проблемою Бубнов і працює близько двох з половиною років (жовтень 1882 – лютий 1885 рр.) в бібліотеках різних міст Європи. Найбільше часу він провів у Національній бібліотеці в Парижі, куди, дякуючи люб'язності директора бібліотеки, виписувалися рукописи з інших міст. Деякий час Бубнов був змушений провести в Англії, працюючи в Лондоні, університетських бібліотеках Кембріджа та Оксфорда, а також приватному зібранні у Чельтенгамі, у Німеччині – у бібліотеках Берліна, Бамберга та Мюнхена, Італії – у Римі, бібліотеці монастиря Монтекассіно та Неаполі, а також у Берні, Шартрі та Брюсселі. Лише у Зальцбурзі Бубнова не допустили у бібліотеку монастиря св. Петра. Проте це не відбилося на ході досліджень [6, с. XVI].

Після опрацювання здобутого матеріалу, обсяги роботи виявилися настільки великими, що на зібраному матеріалі дослідник захистив дві дисертації. У 1891 р. М.М. Бубнов отримав ступінь доктора загальної історії.

В ході роботи він дійшов висновку, що правильне розуміння листів Герберта залежить від встановлення їх хронологічного порядку. Праця М.М. Бубнова складається з двох частин. Перша частина є дослідженням походження та публікації рукописів. Друга – присвячена розгляду змісту листів для доказу існування чорновика і хронологічного розташування та датування цих листів.

Інтерес до листів Герберта, в подальшому папи римського Сільвестра II, виникла ще після першої їх публікації у 1611 р, з того часу велись суперечки стосовно їх достовірності та оригінальності. Перший видавець просто видрукував кодекс, який зберігався у його брата, Папірія Массона, і цей варіант дістав назву *cod. P.*, пізніше до нього було додано кодекс Сірімонда (*S.*). Існував ще Лейденський кодекс (*L.*). Спочатку всі листи були недатовані і їх послідовність визначалася за іменами, та титулами адресатів. Бубнов припустив і довів, що Герберт зберігав чорнові варіанти своїх листів, які й дістали умовну назву «Збірки», а тому їх розташування – послідовне. Інші висновки: станом на XVI ст. існувало 3 кодекси збірників рукописів, з них *S* і *P* втрачені, здійснені спроби реставрувати давні кодекси на основі збережених [6].

Ф.Я. Фортинський, який написав рецензію на працю М.М. Бубнова, відмічав ґрунтовність дослідження, однак вказує на ряд недоліків (складна система внутрішніх посилань, виклад висновків на початку праці) та висловлює незгоду з окремими висновками: втратою кодексів *S* і *P*, а запропонований М.М.

Бубновим поділ листів на серії вважає безпідставним [28, с. 16, 19–24]. Також він визначав ряд інших, відносно незначних помилок та недоліків.

До наукового доробку М.М. Бубнова належить і 5-ти томна серія «Дослідження з історії науки», заснована на математичних творах Герберта та інших середньовічних трактатах, присвячена розвитку в Європі елементарної арифметики. Працюючи над цією серією, вчений ставив за мету довести, що математика середньовіччя розвивалася за власними принципами і на античному ґрунті, а не на основі запозичення арабських цифр.

Перша книга серії («Арифметична самостійність європейської культури. Культурно-історичний нарис») розглядає докази походження абака з античної доби та походження цифр [2]. Праця «Справжній твір Герберта про абак або система елементарної арифметики класичної давнини» на основі листа Герберта до його друга Константина «*Constantino suo Gerbertus scolasticus*» (який першого разу був виданий серед сумнівних творів Беди Достоповажного) розглядає правила використання абака – лічильної дошки з жетонами – у науковому середовищі середньовічної Європи. Цей лист, написаний близько 980 р., хоч і невеликий за обсягом, містить основні правила множення та ділення [4]. Аналіз здійснюється автором на основі 26 рукописів, з яких було виділено дві редакції листа. Перша (редакція «А») являє собою переказ класичного підручника, друга (редакція «В») є поєднанням редакції «А» з підручником, текст якого був відновлений М. М. Бубновим [4].

Продовження серії «Абак і Боецій: Лотаринзька наукова підробка XI ст. Історико-критичне дослідження в області середньовічної науки» мало на меті довести фальшивість 2-томної геометрії, що приписувалась Боецією. М.М. Бубнов наголошує, що ті цифри, які вважаються арабськими і принесення яких у Європу належить за легендою Герберту, насправді є похідними з класичної науки. Від арабів же запозичений лише так званий алгоритм, тобто використання нуля, якого Європа X – XI ст. не знала. Арифметичні системи Європи і арабського світу відрізнялись тим, що перша була виключно інструментальною, а друга – письмовою. На противагу легенді про арабське походження арифметики виникла 2-томна геометрія Боеція, яка виводила абак, який використовувався в Європі X – XI ст. для розрахунків не від арабів, а від піфагорійців. Нібито учень Піфагора Архіт (під яким зашифрований фальсифікатором безпосередньо Герберт) записав цей винахід і пристосував його для Лаціуму в IV ст. до Р. Х. На основі аналізу тексту цієї геометрії та творів інших європейських середньовічних науковців, зокрема Герберта та його учнів, М.М. Бубнов дійшов висновку, що дана праця є підробкою XI ст., списаною насамперед з трактату Герберта та його пізнішої копії на території Лотарингії. Метою автора підробки було доведення класичного походження абаку та всієї середньовічної системи розрахунків, однак ряд містифікацій вказують на явну підробку [1].

Крім того, М.М. Бубнову належить видання математичних творів Герберта «*Gerberti opera mathematica*», рецензії (зокрема, на магістерську дисертацію В. Г. Ляскоронського «Філіп Август у його відношенні до міст» [5]) та статті («Мотиви обрання Гугона Капета на царство» [3]).

Вчений також брав участь у міжнародних конгресах істориків, зокрема у Берліні (1908) [17, с. 72]. У 1913 р. М.М. Бубнов був делегований від Університету св. Володимира на міжнародний конгрес істориків у Лондоні, де мав намір виступити з доповіддю про наукові права російської мови на міжнародних конгресах [16, с. 399–400].

Таким чином, М.М. Бубнов здійснив значний вклад у вивчення середньовічної історії на основі ґрунтовного дослідження одного з важливих документів Х ст.

Таким чином, медієвістичні дослідження науковців Київського університету Святого Володимира наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. характеризуються ґрунтовністю аналізу обраних тем, що ставить їх в ряди праць, актуальних і по сьогоднішній день. Важливою рисою, що присутня в у науковій спадщині київських істориків, є розгляд ключових проблем середньовічної історії із залученням багатого джерельного матеріалу та вже існуючих досліджень, з якомога більшою незалежністю суджень. Цьому сприяли такі фактори, як неперервність наукової традиції в стінах університету, залучення перспективних вчених, як це було у випадку з М. М. Бубновим та орієнтація при виборі теми дослідження на проблемні питання, недостатньо вивчені чи малопопулярні в межах Російської імперії події та явища.

Список використаних джерел

1. Бубнов Н.М. Абак и Боэций: Лотарингский научный подлог XI века. Историко-критические исследования в области средневековой науки. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1908. – 327 с.
2. Бубнов Н.М. Арифметическая самостоятельность европейской культуры. Культурно-исторический очерк. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1908. – 405 с.
3. Бубнов Н.М. Мотивы избрания Гугона Капета на царство. Вырезка из «Журнала Министерства Народного Просвещения». – Ч. ССLXXII, отд. 2. – С. 135 – 174.
4. Бубнов Н. М. Подлинное сочинение Герберта об абаке или система элементарной арифметики классической древности. / Н. М. Бубнов. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1911. – 483 с.
5. Бубнов Н. М. Рецензия на сочинение Вл. Ляскоронского: «Филипп Август в его отношениях к городам». – К., 1902. – 24 с.
6. Бубнов Н.М. Сборник писем Герберта как исторический источник (983 – 997): Критическая монография по рукописям. Ч. 1. – СПб: Тип. И.Н. Скороходова, 1888. – 369 с.
7. В'яла О. Володимир Піскорський (до 140-річчя з дня народження). // Шевченківська весна: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. Присвяченої 90-річчю Української Революції 1917 – 1920 рр./КНУТШ, Іст. ф-т; Наукове товариство студентів та аспірантів: [за ред. В. Ф. Колесника]. – К., 2007. – Вип. 5, Ч. 2: Історія. – С. 140 – 143.
8. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – 2-е издание, перераб. и доп. Учеб. для студентов вузов, обуч по специальности «История» – М.: Высшая школа, 1985 – 480 с.
9. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX в. – начала 900-х годов. – Томск: Издательство Томского Университета, 1969. – 410 с.
10. Новікова О. О. В. К. Піскорський. // Володимир Костянтинович Піскорський. Вибрані твори та епістолярна спадщина. / Упор. О. О. Новікова, І. С. Пічугіна. – К.: Фонд «Відродження», 1997. – С. 17 – 39.
11. Пискорский В. К. Вопрос о значении и происхождении шести «дурных обычаев» в Каталонии. – К., 1899. /2/. – 48 с.
12. Пискорский В. К. Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени (1188 – 1520). // В. К. Пискорский. Вибрані твори та епістолярна спадщина. / Упор. О. О. Новікова, І. С. Пічугіна. – К.: Фонд «Відродження», 1997. – 352 с.
13. Пискорский В. К. Крепостное право в Каталонии. – К., 1901. /Б. м. и б. г/. – 170 с.

14. Пискорский В. К. Отчет о заграничной командировке приват-доцента университета Св. Владимира В. Пискорского за 1896 и 1897 гг. Вырезка из «Журнала Министерства народного просвещения. Часть СССXX / 1898, № 2, отд. 4. – С. 19 – 47.

15. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ-ХХ ст. / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

16. Проект промови професора Миколи Бубнова на Лондонському конгресі істориків про наукові права російської мови. 1912 року. // Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції: 1917 – 1920 рр. Матеріали, документи, спогади. У 3 кн. – Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. (Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський) – К.: Прайм, 2000. – С. 399 – 400.

17. Сидоренко О. О. Медієвістична школа Київського університету: М. М. Бубнов (1856 – 1947) // Вісник Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка. (Ред. кол. А. Г. Слюсаренко (відп. ред), В. К. Борисенко) – К., 2001. – Вип. 53. – С. 69 – 79.

18. Сохань П. С. Українець, який творив наукову спадщину Європи. // Володимир Костянтинович Піскорський. Вибрані твори та епістолярна спадщина./Упор. О. О, Новікова, І. С. Пічугіна. – К.: Фонд «Відродження», 1997. – С. 5 – 13.

19. Стельмах С. І. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ – поч. ХХ ст.): Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 378 с.

20. Фортинский Ф. Я. Разбор сочинения Н. М. Бубнова, под заглавием «Сборник писем Герберта как исторический источник (983 – 997). Критическая монография по рукописям. – СПб., 1894. – 55 с.

Орищенко И.О. Состояние медиевистических исследований в Киевском университете Св. Владимира в конце ХІХ—в начале ХХ вв.

Проводится анализ медиевистических исследований в Киевском университете Св. Владимира на примере научных трудов В.К. Пискорского и Н.М. Бубнова.

Ключевые слова: медиевистика, историография, В. К. Пискорский, Н. М. Бубнов.

Oryshchenko, I.O. The Condition of the medievist studies at Kiev St. Vladimir University in the late nineteenth – early twentieth centuries

The analysis of the medievistics studies at Kiev St. Vladimir University on the example of V. K. Piskorski and N. M. Bubnov scientific papers.

Key words: the medievistics, the historiography, V. K. Piskorski, N. M. Bubnov.

Діяльність П. Скоропадського напередодні та у роки Другої світової війни: новітні історіографічні інтерпретації та контрверсії

Аналізується ступінь висвітленості в українській історіографії доби незалежності основних проблем діяльності Павла Скоропадського у 1938 – 1945 рр.

Ключові слова: дослідження, аналіз, еміграція, гетьманський рух, «карпатські проблеми», Друга світова війна.

За доби незалежності постала потреба переосмислення та доповнення наукових знань щодо біографій окремих постатей, які своєю діяльністю залишили помітний слід у процесі становлення сучасної України. Ряд українських істориків не оминув увагою і фігуру П.Скоропадського, у результаті побачив світ великий масив публікацій, на сторінках який у різнізній мірі та контекстах почала закладатись основа наукової біографії цієї постаті. Одним з таких контекстів була історія української міжвоєнної еміграції, адже Павло Петрович був лідером гетьманського руху, осердям якого була Німеччина – спочатку веймарська, потім нацистська. На сьогоднішній день проблеми колабораціонізму в Європі набрали великої ваги не тільки в науковій, але й у політичній площині. Зважаючи на те, що процес залучення до наукового обігу знань про вплив на життя та діяльність Павла Петровича такого фактору, як конститування нацистського режиму у Німеччині, будучи безсистемним та спонтанним, породивши ряд дискусій з окремих питань, не став предметом історіографічного дослідження, завданнями даної статті є здійснити аналіз накопиченого наукового доробку та систематизувати досягнення української історіографії у вивченні основних проблем діяльності Павла Скоропадського у 1938 – 1945 рр.

Прихід до влади у Німеччині націонал-соціалістів та запровадження нацистського режиму стали мали наслідки загальносвітового значення. Відповідно в українській історіографії беззаперечною залазилась теза щодо появи нової ситуації, в якій опинився український рух в еміграції загалом та гетьманський рух зокрема, передусім, його лідер. О.Отт-Скоропадська та П.Гай-Нижник констатували, що з приходом до влади націонал-соціалістів життя П.Скоропадського ускладнилось. Доводилося докладати чималих зусиль і використовувати власний авторитет та зв'язки, щоб зробити можливим подальше існування і діяльність «Союзу гетьманців-державників» та «Української Громади» в цій країні [6,с.41]. За спостереженням О.Реєнта, після встановлення нацистського режиму українська еміграція у Німеччині змушена була визначити своє ставлення до нього та виробити певний алгоритм

поведінки. У листі до О.Назарука від 19 квітня 1939 р. Павло Скоропадський наголосив, що покладав надії на гетьманців та радив їм тимчасово відійти у тінь. Сам же Павло Петрович контактував з армійською аристократією – ген.-лейт. В.Гренером, фельдмаршалом К. фон Маннергеймом, фельдмаршалом П. фон Гінденбургом, полк. О. фон Авенслебеном, бувшими товаришами по Пажеському корпусу та царській армії. Поміrkована частина військових, з якими спілкувався П.Скоропадський, висловила йому пересторогу щодо активної діяльності. У листі до О.Назарука у липні 1932 р. він відзначив, що консервативні німецькі групи ставляться до нього з розумінням та рахуються з його точкою зору [8,с.274 – 277].

Питанням, що викликало жвавий інтерес серед дослідників була участь Павла Петровича у вирішенні так званих «карпатських проблем». Варто відзначити, що доля Карпатського регіону перетнулася з долею гетьмана, за спостереженням Т.Осташко, ще у січні 1929 р., коли під час своєї подорожі до Будапешта він за обіцянку матеріальної і моральної допомоги гетьманському руху згодився підписати договір про визнання Підкарпатської Русі угорською територією, що стало остаточним приводом для розриву його співпраці з В.Липинським [5,с.104]. О.Колячук, М.Литвин, К.Науменко обмежились вказівкою, що 1939 р. привітав утворення Карпато-Української держави [3,с.21]. О.Отт-Скоропадська та П.Гай-Нижник наголосили, що, незважаючи ні на що, П. Скоропадський завжди відстоював перед офіційними колами Рейха і серед громадськості інтереси українців. Так, наприклад, коли угорські війська, зі згоди Німеччини, окупували у 1939 році Карпатську Україну, гетьман виступив в оборону її незалежності [6,с.41].

Коротко торкнувся участі П.Скоропадського у карпатських подіях О.Реєнт, наголосивши, що проголошення Карпатської України Павло Петрович оцінював у контексті критики діяльності ОУН, хоча й привітав з цим А.Волошина та уряд нової держави. Після її падіння П.Скоропадський апелював до німецьких військових чиновників, щоб до українських полонених у концтаборі Варіо-Лопош поблизу Нїретьгази угорська влада ставилася відповідно до норм міжнародного права. Завдяки його зусиллям спочатку з табору вивезли 42 військовослужбовців за поданим списком, а пізніше всіх полонених інтернували з Угорщини до Німеччини. Було засновано Допомоговий комітет біженцям на чолі з Оленою Павлівною Скоропадською. За ці зусилля Павло Петрович отримав подяку від А.Волошина, який відвідав його у Берліні [8,с.265 – 267].

Г.Папакін більш поглиблено висвітлив роль гетьмана у цих процесах. Дослідник підкреслив, що у лютому 1938 р. саме О.Назарук намагався привернути увагу П.Скоропадського до карпатських справ, на що останній обіцяв переговорити з деякими німецькими представниками, чиї погляди в такому питанні можуть мати велике значення. Однак здійснені ним заходи ніяк не вплинули німецьку політику щодо Закарпаття, оскільки не були досить активними. Але позиція гетьмана змінилась після проголошення Карпатської України, він надіслав вітальне листа А.Волошину та Всенародній Раді Карпатської України. Спроби ж налагодити ділові контакти та надати ділову допомогу наразились на спротив керівників та радників Карпатської України, що були членами ОУН. 19 квітня 1939 р. у листі до О.Назарука Павло Петрович визначив головними причинами падіння Карпатської України недостатність політичного досвіду закарпатців, м'якість президента А.Волошина, втручання ОУН в процес державотворення, та поклав за це відповідальність на весь український рух. Павло та Данило Скоропадські, члени гетьманських організацій доклали максимум зусиль аби врятувати вояків «Карпатської Січі» від репресій

з боку угорських окупантів, герої боїв були удостоєні особливого вшанування під час гетьманських іменин 8 липня 1939 р. [7, с. 109 – 111]

Ю. Фігурний з цього приводу лише підтримав думку Ю. Латиша, який побіжно торкнувся цієї проблеми [4], що в емігрантських колах гетьман зайняв однозначну позицію – не визнав публічно проголошення українсько-російської федерації за помилку, проте до кінця життя належав до української самостійницької спільноти, зокрема, висловив протест проти окупації угорським режимом М. Хорти у березні 1939 р. Карпатської України, одним з перших привітав її утворення 27 листопада 1938 р. [9, с. 62]

Діяльність П. Скоропадського напередодні Другої світової війни, на думку українських науковців, являла собою підготовку гетьманського руху на випадок початку військових дій. О. Отт-Скоропадська та П. Гай-Нижник підкреслили, що саме передбачаючи неминучу війну у Європі, П. Скоропадський 1939 року відправив свого сина Данила до Англії, з метою гарантування продовження існування гетьманського руху на випадок перемоги антигітлерівської коаліції [6, с. 41]. Щодо мети цієї поїздки, як зазначив О. Реєнт, існують кілька версій (М. Королишина, Г. Раушнінг). Але через сильну підозру британських властей діяльність Данилу розгорнути не вдалося [8, с. 274–277].

За спостереженням дослідників, не вирішеною для П. Скоропадського залишалась проблема боротьби з ОУН. Відносини П. Скоропадського з цією організацією стали окремим предметом дослідження в українській історіографії. Як зазначив О. Реєнт, передумови співпраці гетьманців із Проводом українських націоналістів (ПРУН), налагоджені контактами О. Скоропис-Йолтуховського з Є. Коновальцем наштовхнулися на протидію П. Скоропадського, якого обурило співпраця ОУН з іноземною розвідкою в 1932 р. [8, с. 261–264] Г. Папакін присвятив цьому питанню окремий нарис. За його твердженням, думка, висловлена гетьманом у листі до О. Назарука від 25 січня 1938 р., що гетьманський рух був рухом, що все обіймав, все об'єднував і в глибину, і в ширину, прагнув до загального об'єднання в українській нації всього того, що живе, чесне і енергійне, і це поняття необхідно було вселити людям, підтверджувала, що Павло Петрович претендував на роль провідника українського руху. Це неминуче штовхало його на зіткнення з проводом ОУН [7, с. 103].

На думку дослідника, у 1930-х рр. гетьман бачив визначне місце, яке посіла ОУН серед інших українських національних рухів, особливо ж наприкінці 1930-х рр, відповідно, майже в кожному листі до О. Назарука 1938 – 1940 рр. він згадував ОУН, її вождя, оцінював діяльність цієї організації переважно негативно, оскільки не сприймав її методів. Його позиція співпадала зі спостереженнями секретаря Гетьманської управи С. Шемета. Павла Петровича дратувала зростаюча популярність ОУН, успіхи її пропагандистської кампанії проти гетьманців, намагання звести нанівець підсумки плідної поїздки Данила Скоропадського до США та Канади, де місцеві українські громади, офіційні американські і канадські можновладці приймали його як повноважного представника всього національного руху. Гетьман наполягав на розгортанні рішучої боротьби з ОУН саме у 1938 – 1939 рр., вбачаючи у часовому факторі тенденцію, вигідну націоналістам, дорікав О. Назаруку за його недооцінку впливу ОУН на західно-українських теренах, нерішучість у ставленні до цієї боротьби [7, с. 105–106].

Науковець підкреслив, що Павло Петрович наголошував на необхідності пропагування «гетьманського націоналізму» на противагу «інтегрального націоналізму» Д. Донцова, адже теорія В. Липинського відчутно йому програ-

вала, та видання пам'ятної записки про ОУН для боротьби проти неї. Гетьман відкидав можливість будь-якого примирення або «єдиного фронту» ОУН та СГД. З нагоди вбивства у Роттердамі 23 травня 1938 р. Є. Коновальця, гетьман визначив основні «гріхи» ОУН, серед яких тактика політичного терору, охлократична орієнтація, отримання фінансової підтримки від іноземних фондів, урядів та партій [7, с. 107–108].

Незважаючи на те, що протягом 1938–1941 рр., за твердженням О. Отт-Скоропадської та П. Гай-Нижника Скоропадський намагався згуртувати всі українські сили в діаспорі [6, с. 41], О. Реєнт констатував, що перед війною напруження у політичній боротьбі зростало, у листах за 1938 – 1939 рр. до О. Назарука П. Скоропадський відзначав посилення боротьби на сторінках преси [8, с. 265]. Г. Папакін відзначив, що П. Скоропадського непокоїв зв'язок ОУН з абвером, за сприяння якого у 1939 р. керівником Української служби довір'я було призначено члена ОУН М. Сушка. Але, наголосив дослідник, відкидаючи порозуміння з ОУН, Павло Петрович не гребував співробітництвом з окремими її членами, такими як О. Думін та деякі інші. Загалом протиборотство відбувалось у середині українського руху. Загально українські ж справи мали на гетьманців та націоналістів об'єднавчий вплив. Наприклад, у лавах УПА служили окремі гетьманці, сам П. Скоропадський докладав зусиль до звільнення з концтаборів карпатських січовиків у 1939 – 1940 рр., бандерівців і мельниківців у 1941 – 1944 рр. У 1944 р. навіть робились спроби створення єдиного Українського комітету. Всі сторони визнавали даремність та шкідливість протиборотства. В результаті, гетьманці тактично програли цю боротьбу (ідеологічно), але стратегічно виграли (за кількістю жертв серед членів руху) [7, с. 112–115].

Ю. Фігурний підтримав твердження М. Королишина, що головним завданням П. Скоропадського у 1939 – 1945 рр. було сконсолідувати і згуртувати в єдине ціле чільних представників українського національно-визвольного руху, як учасників Національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. (уенерівців, гетьманців), так й інтегральних націоналістів (бандерівців, мельниківців) та інших. На превеликий жаль, справа створення об'єданого українського проводу виявилась для П. Скоропадського занадто важкою та невдячною. Інтегральні українські націоналісти, особливо представники ОУН(б), вважали, що тільки вони мають право керувати українським рухом. У липні-серпні 1944 р. Павло Петрович одержав пропозицію від очільників Третього Рейху організувати український комітет як репрезентанта вітчизняного націєдержавотворчого руху. Колишній гетьман відповів урядовцям МЗС, що створення українського комітету – завдання для всіх українців. У листопаді 1944 р. П. Скоропадський став ініціатором створення об'єданого українського проводу. Але ця справа зайшла у глухий кут [9, с. 63–66].

За описом цих подій О. Реєнтом, можна зробити висновок, що співпраця з ОУН навіть, за певних обставин, наражала гетьманців на небезпеку. За його викладом, гетьманці підтримали підготовку бандерівцями Українського національного з'їзду у Кракові (22 червня 1941 р.), але після того, як до Українського національного комітету увійшли представники Державного центру УНР, відмовились брати у ньому участь. Незважаючи на це, внаслідок ухвалення Червневого акту 1941 р., краківська група гетьманців на чолі з полк. Євтимовичем потрапила до «чорних списків» німецьких спецслужб. Павло Петрович подав клопотання про звільнення її членів з-під арешту, яке було задоволене лише через півроку [8, с. 281].

Дослідник наголосив, що лише після поразок німецької армії та, як результату, пом'якшення ставлення до українських рухів у Німеччині стало можливим створення Українського комітету. Під час тристоронньої зустрічі між П.Скоропадським, А.Мельником та С.Бандерою було узгоджено технологію схвалення установчих документів та пошуку компромісу. Але подальша співпраця не склалася через протиріччя між гетьманцями та націоналістами. Науковець констатував, що такою ж невдалою була спроба налагодити співпрацю з УГВР. На зустрічі під час панахиди по полеглих українських вояках часів Української революції, влаштованої Апостольським візитатором прелатом П.Вергуном, вищезгадані лідери остаточно не погодились на співпрацю [8, с.284–285].

Іншим напрямком діяльності Павла Петровича дослідники визначили його намагання збільшити підтримку гетьманського руху серед українців в Україні та в еміграції. Серед подібних заходів, на думку О.Реєнта, був рішучий осуд гетьманом «ревіндикаційної акції на Холмщині і Підляшші», під час якої польською владою було закрито і знищено сотні православних приходів. Цей жест гетьмана, за спостереженням дослідника, посилив повагу до нього серед західно-українського населення. Незважаючи на ці спроби, як зазначалось у листі Міністерства закордонних справ Німеччини до представництва при протектораті Богемії і Моравії від 8 червня 1940 р., вага гетьманського руху зменшилась на користь УНО, але він мав кілька тисяч прихильників у США і Канаді. МЗС і гестапо тримали постійний зв'язок з гетьманом. Але відносини з ним погіршились через його нападки на інші українські групи, які він ставив під підозри, особливо УНО [8, с.278–279]. А.Кентій з цього приводу зазначив, що після кількох зустрічей з П.Скоропадським В.Канаріс, за словами полковника Е.Штольце, дійшов висновку, що колишній гетьман не мав необхідних зв'язків і впливу в Україні [1, с.224].

Одним з найбільш дискусійних питань в українській історіографії є питання співпраці П.Скоропадського з нацистською владою, зокрема в роки Другої світової війни. О.Отт-Скоропадська та П.Гай-Нижник визнали, що хоча гетьман не підтримував фашизм, він змушений був «лояльно» ставитися до нього. Він не поділяв надій деяких емігрантських угруповань, що німці відновлять українську державність [6, с.41]. Б.Коваль констатував, що від початку війни Німеччини з СРСР були спроби притягнути гетьманський рух до співпраці з командуванням німецької армії. Але Гетьманська управа і гетьман не виявляли ні бажання, ані ініціативи мати справу з гітлерівською Німеччиною. У виступі на 2-му З'їзді делегатів української громади в Берліні (серпень 1942 р.) гетьман оцінив події Другої світової війни. Як досвідчений політик, Павло Скоропадський не хотів встрявати у військову авантюру без загальноукраїнського погодження. Він вважав за обов'язок застерегти українське громадянство від нерозумних акцій. Розуміючи, що німецька інвазія в Україну може мати негативні наслідки, що під чужою владою народ завжди буде використовуваний тільки для чужих інтересів. Цим пояснюється негативне ставлення гетьмана і його оточення до планів Німеччини щодо України. Павло Скоропадський добре розумів всю трагічність становища України в Другій світовій війні [2, с.164–165].

Натомість О.Реєнт зазначив, що гетьманці мали сподівання на те, що Німеччина відновить Україну в межах 1918 р. та поверне того самого зверхника. Лише коли вони зазнали краху після прилучення «Дистрикту Галичина» до Генералгубернаторства, П.Скоропадський, як і А.Мельник та С.Бандера, подав меморандум, де висловив своє негативне ставлення [8, 280].

Своєрідною, за спостереженням дослідника, була позиція гетьмана щодо німецької політики в Україні. На початку 1942 р. на прохання Д.Андрієвського та О.Бойдуника Павло Петрович погодився підписати разом з представниками ОУН(м), Української національної ради у Києві, митрополитом Андреем Шептицьким протест проти арештів у Києві. Але, через зміну редакції протесту та підписання його заступником голови Директорії А.Лівицьким, гетьман відмовився його підписувати, натомість подав окрему претензію на адресу МЗС щодо «шкідливої гри» німецьких можновладців. 22 лютого 1942 р. у виступі перед членами берлінської організації СГД Павло Петрович, віддавши належне успіхам німецької армії, дорікав керівництву Третього Рейху у тому, що воно не зробило у напрямі визначення долі України, водночас осудивши діяльність підбурювачів українського народу до повстання проти німців. Щодо формування українських військових підрозділів (УПА, дивізія «Галичина») гетьман ставився позитивно, але вважав його невиправданим за відсутності єдності українського проводу [8, с.281–282].

Науковець підкреслив, що згідно звіту поліції безпеки та СД за 1942 р. Павло Петрович сподівався стати вождем українців у недалекому майбутньому, прагнучи співпрацювати з Рейхом та збираючи інформацію про можливі німецькі помилки. Його соціальною базою були селянські верстви. П.Скоропадський критикував стратегію «двофронтової боротьби». У травні 1943 р., під час святкування його 70-річчя та 25-річчя гетьманування висловив жаль з приводу того, що українці не б'ються в одних шеренгах з німцями проти більшовиків. Павло Петрович всіляко відмежовувався від співпраці з російськими емігрантськими організаціями, відмовився від зустрічі з А.Власовим (Комітет визволення народів Росії) та доклав зусиль, щоб українські військовополонені та оstarбайтери не рекрутувалися до лав РВА [8, с.283–284].

Г.Папакін звернув увагу на те, що у листі до О.Назарука Павло Петрович висловив очікування, що німці зроблять все задля відновлення гетьманської України, адже українські інтереси були паралельні німецьким. За спостереженням дослідника, гетьман усвідомлював, що допомогою німців дорого коштуватиме, але сподівався, що на ціні можна буде зійтись, якщо чітко і рівноправно визначити інтереси обох сторін, чим протиставляв своїй позицію ОУН, яка йшла на службу кільком чужим державам за гроші [7, с.112].

Останні місяці життя П.Скоропадського спочатку знайшли тезове відображення у працях сучасних українських істориків, пізніше були дещо деталізовані. Якщо О.Отт-Скоропадська та П.Гай-Нижник, О.Коляничук, М.Литвин, та К.Науменко лише коротко зазначили, що Павло Петрович домігся звільнення з концтаборів С.Бандери і А.Мельника, інших діячів ОУН, перші уточнили, що 16 квітня 1945 року, під час бомбардування станції Платлінг, що поблизу Мюнхена у Баварії, його було смертельно поранено, він помер 26 квітня в шпиталі монастиря Меттен, пізніше його прах було перевезено родиною до Оберстедорфа, де знаходяться всі поховання родини Скоропадських, яка перебувала на еміграції, крім могили Данила Скоропадського у Лондоні [6, с.41–42; 3, с.21], то О.Реєнт значно деталізував зазначені тези. Зокрема, за його спостереженням, останні місяці свого життя Павло Скоропадський опікувався долею українських політичних в'язнів, військовополонених, оstarбайтерів. Завдяки його зусиллям було звільнено з Аушвіца 150 політв'язнів, серед яких і А.Мельника та С.Бандеру. 15 березня 1945 р. Павло Петрович доручив І.Сапізі дістатись у зону дії англійської армії та зв'язатись з Данилом Скоропадським, якому доручалося здійснювати порятунок українців. Його зусиллями вояки Першої дивізії УПА були інтерновані в англо-американську

зону окупації. Сам Павло Петрович відвідував табори остарбайтерів, через що німці вимагали у нього зменшити активність [8, с. 285–287].

На початку квітня 1945 р. Павло Петрович з донькою Єлизаветою вирушив зі Меллінгена на зустріч з родиною (дружина з донькою Оленою були в Оберсдорфі), а потім у напрямі Авгсбурга – Мюнхена, де сподівався відновити діяльність гетьманської організації. 16 квітня під час бомбардування американською авіацією вокзалу в Платтлінгу вони отримали важкі поранення. Через 10 днів П. Скоропадський помер у лікарні м. Меттен, де й був похований 28 квітня 1945 р. За «Нормами про спадковість...» від 1 жовтня 1944 р. та «Наказом № 5» від 10 жовтня 1944 р. Олександра Скоропадська 29 червня 1945 р. увійшла у права регента, 14 вересня 1945 р. було сформовано Регентську раду, а в 5 листопада 1948 р. Данило Скоропадський увійшов у права лідера гетьманського руху [8, с. 287].

Проаналізувавши та систематизувавши науковий доробок сучасних вітчизняних істориків у галузі дослідження життя та діяльності П. Скоропадського напередодні та у роки Другої світової війни можна відзначити, що за доби незалежності відбувався поступовий приріст знань з таких аспектів життя та діяльності П. Скоропадського, як робота лідера гетьманського руху в умовах приходу до влади нацистів, підготовка до можливого початку військових дій, його діяльність в останні місяці життя. Подальшого з'ясування, на нашу думку, потребують питання участі Павла Петровича у вирішенні «карпатських проблем», мети від'їзду Данила Скоропадського до Лондона, співпраці П. Скоропадського з нацистами та його ставлення до політики окупантів в Україні. Питання ролі П. Скоропадського в зусиллях щодо об'єднання українського руху в еміграції також є актуальним предметом для подальших досліджень. Поряд з цим, перспективним завданням залишається систематизація досягнень української сучасної історичної науки у дослідженні подробиць біографії П. Скоропадського і інших періодів: дореволюційного, 1917 – 1918 рр., перших років перебування в еміграції, становлення як лідера гетьманського руху.

Список використаних джерел

1. Кентій А. ОУН та гетьманський рух у 1930-х – на початку 1940-х рр. / А. Кентій // Студії з архів. справи та док-ва. Т. 5. – К., 1999. – С. 222 – 224.
2. Коваль Б. Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції / Б. Коваль // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 155 – 166.
3. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів укр. війск. формацій перш. пол. ХХ ст. / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Л., 1995. – 285 с.
4. Латиш Ю. Гетьман Павло Скоропадський: історичний портрет на тлі епохи / Ю. Латиш // Соціальна історія: Наук. зб. – Вип. III. – К., 2008. – С. 59 – 66.
5. Осташко Т. Павло Скоропадський – лідер українського гетьманського руху / Т. Осташко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4. – С. 96 – 110.
6. Отт-Скоропадська О. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873 – 1945) / О. Отт-Скоропадська, П. Гай-Нижник // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / За ред. Я. Пеленського. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 35 – 42.
7. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г. Папакін; Державний комітет архівів України; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ. – К., 2003. – 281 с.

8. Ресент О. Павло Скоропадський / О. Ресент. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.

9. Фігурний Ю. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний; НДІ українознавства. Відділ української етнології. – К.: НДІУ, 2008. – 128 с.

Булгаков Ю.В. Деятельность П. Скоропадского в преддверии и в годы Второй мировой войны: новейшие историографические интерпретации и контрверзы

Анализируется степень освещённости в украинской историографии времён независимости основных проблем деятельности Павла Скоропадского в 1938 – 1945 гг.

Ключевые слова: исследование, анализ, эмиграция, гетманское движение, «карпатские проблемы», Вторая мировая война.

Bulgakov, Y.V. Pavlo Skoropadsky activity on the threshold and in times of World War II: modern historiographic interpretations and controversies

The author analyzes the degree of an illumination in Ukrainian historiography independence times of fundamental problems of Pavlo Skoropadsky activity in 1938 -1945.

Key words: investigation, analysis, emigration, hetman movement, «Carpathian problems», World War II.

УДК 930.2

Пилипів В.І.

Брестський мирний договір 1918 року, як джерело вивчення взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України

Висвітлюються передумови взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України в першій третині ХХ ст. наголошуючи на проблемах та складнощах розвитку цього процесу викликаних Першою світовою війною. Проведено порівняльний джерелознавчий аналіз двох відомих на сьогодні варіантів Брестського мирного договору 1918 р., проаналізовано супроводжуючі документи та матеріали, що відображають процес підготовки та хід мирних переговорів у Бресті в 1917–1918 рр.

Ключові слова: Брестський мирний договір, Українська Народна Республіка (УНР), Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), соборність України, джерелознавчий аналіз.

Вирішальний вплив на пробудження українського народу до самостійного державного життя, посилення його боротьби за об'єднання всіх українських земель в єдине національно-державне ціле мали Перша світова війна і особливо революції 1917р. в Росії і 1918р. в Австро-Угорській імперії.

В умовах жорсткої економічної розрухи, зумовленої наслідками Першої світової війни, не тільки фактичної міжнародної ізоляції, а й активної протидії держав-сусідів, провідники національно-визвольного руху як Наддніпрянщини так і на західноукраїнських землях, опираючись на широку підтримку народних мас, спрямували свою діяльність на утвердження віковичного прагнення української нації до волі, соборності і незалежного державного існування. Саме тому глибоке і всебічне вивчення історії соборності України та процесу взаємовідносин між політичними проводами Наддніпрянщини та Західної України, як її складової, дасть змогу твердо й об'єктивно оцінювати здобутки і прораханки на пройденому народом шляху, докопуватися до передумов та причин як успіхів, так і поразок, що відкидали націю назад, зумовлювали довготривалі періоди втрати незалежності та фатальні за своїми наслідками перерви у розвитку державницьких традицій.

Перша світова війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися між двома ворогуючими державами. Українська проблема переросла з внутрішньо російської чи внутрішньо австро-угорської у фактор східноєвропейської і навіть світової політики. Тепер змагання за українську державність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. Як галичани, так і наддніпрянці проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували, що поставило їх у протилежно воюючі сторони. Документальним підтвердженням цьому є програмні документи, відозви та заяви тогочасних політичних об'єднань, зокрема Головної

Української Ради та Загальної Української Ради [4, с. 1-2; 12, Т. 1, с. 221, 216, 222, 223; 14, арк. 1-5], матеріали тогочасної преси, а також статті, звернення та праці політичних і громадських діячів [2; 3; 7; 10].

Аналіз цих джерел дозволяє констатувати, що з початком Першої світової війни український національно-визвольний рух розколовся. Вивчення вище зазначених матеріалів свідчить, що ідеї національної свободи та соборності українського народу продовжували пропагуватись і на Наддніпрянщині, і на західноукраїнських землях. Але весь трагізм ситуації полягає у тому, що представники політичних сил Наддніпрянщини (окрім СБУ) можливість досягнення ідеалу соборності українського народу бачили тільки «в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють» [10, с. 185], західноукраїнські політики, в свою чергу, гарантами національно-державного розвитку українського народу вважали Австро-Угорщину та Німеччину і ні в якому разі Росію [12; с. 222-223].

Однак, не зважаючи на всю складність ситуації в період Української революції 1917–1919 рр. провідниками українського національно-визвольного руху, як Наддніпрянщини так і західноукраїнських земель, неодноразово робилися спроби домогтися на міжнародному рівні визнання прав українського народу на побудову своєї незалежної, самостійної, соборної держави.

Перший крок у цьому напрямку було зроблено представниками політичного проводу Наддніпрянщини, а саме Українською Центральною Радою як керівного органу УНР. Яскравим прикладом і джерельним підтвердженням цього є підписаний 9 лютого (н.ст.) 1918 року між УНР, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною Брестський мирний договір, який започаткував новий етап у розвитку взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України.

Сам договір, як і матеріали, що відображають хід мирних переговорів в м. Бресті, на нашу думку є найціннішим джерелом вивчення історії соборності України. Саме з часу підписання Брестського мирного договору розпочинався процес реального возз'єднання українських земель. Згідно з ним споконвічні українські землі Холмщина та Підляшшя визнавались частиною території УНР.

В статті другій договору зазначалось: «1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білограй, Шеберетин, Красностав, Пугачев, Радин, Межириччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Виганоське озеро. Подрібно устанавлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мали мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови» [13; Т. 2, с. 138].

Аналіз цієї статті договору дає змогу стверджувати, що не вся Холмщина входила в УНР. Це ж стосується і Підляшшя, оскільки Більськ і Дорогочин залишались поза межами України. Саме на ці моменти договору одразу звернули увагу тогочасні вчені Львівського університету стверджуючи, що і інші землі Холмщини і Підляшшя повинні ввійти до складу УНР.

Окрім цього, в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. між УНР та Австро-Угорщиною було підписано протокол таємної угоди як додаток до основного мирного договору і який вважався невід'ємною його частиною. Згідно з цим протоколом Австро-Угорщина зобов'язувалася надати нового правового

статусу українським землям Східної Галичини та Буковини, що входили до її складу. Що стосується самого протоколу таємної угоди, то оригіналу його українського варіанту, на жаль, не збереглося, оскільки він був spalений у Берліні в Міністерстві Закордонних Справ Німеччини 16 липня 1918 р., у присутності австро-угорського посла принца Гогенлос і секретаря Міністерства Закордонних Справ Німеччини Фрайгера фон Бусше[11,с.134]. Однак, в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України) зберігається незасвідчена машинописна копія «Протоколу таємної угоди Української Центральної Ради з Австро-Угорщиною про утворення з Галичини і Буковини окремого українського коронного краю в складі Австро-Угорської імперії» (назвемо її умовно документ №1)[15,арк.1]. Вперше цей документ було опубліковано в збірнику «Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали».[5,с.72]

До публікації цього документу у вище зазначеному збірнику дослідники переважно посилались на інше джерело. А саме, публікацію даної угоди «Таємний договір про Галичину та Буковину» опубліковану в збірнику «Брестський мир. Спомини та матеріали» (назвемо її умовно документ №2) [1,с.318-319] Цей же варіант угоди опубліковано і у двотомнику «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»[13,Т.2,с.150-151].

Для наглядного порівняння двох документів складемо таблицю – де в одній колонці наведено уривки тексту з документу №1, а в іншій колонці уривки з тексту документу №2.

Документ №1	Документ №2
При підписанні угоди про мир, що сьогодні відбулася між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, з одного боку, та Українською республікою, з другого, <u>ц.к.* міністр закордонних справ граф Чернін</u>, уповноважений Австро-Угорщини, і <u>члени української ради пп. Олекса Севрюк, Микола Любинський, Микола Левицький</u>, як уповноважені Української республіки... З характеру переговорів про мир австро-угорські делегати, а також делегати Української республіки переконалися, що обидві держави з власної охоти <u>бажають жити в мирі і приязні</u>. ...Ц.к. уряд не пізніше 20 липня 1918 р. передасть Державній раді схему закону, за яким частину східної Галичини, заселену більшістю українців, відлучать від цього коронного краю і об'єднають з землями Буковини в один окремий коронний край. Ц.к. уряд робитиме все можливе, щоб цей закон ввести в силу.	При підписанні заключного миру між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, з одної сторони, і Українською Народною Республікою, з другої, <u>ц. і к.* міністр закордонних справ граф Чернін</u>, як уповноважений Австро-Угорщини з одного боку і...* як уповноважений Української Народної Республіки з другого боку... З перебігу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народної Республіки набрали переконання, що обидві великодержави є керовані волею <u>жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах</u>. ... австрійський уряд пропонує обом палатам Державної Ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити <u>найпізніше до 31 липня б.р.</u> Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект отримав силу закону.
*Ц.к.-уряд Австрії. Ця аббревіатура постійно використовувалась у тогочасній літературі.	*Ц. і к. – уряд Австро-Угорщини. *Так в публікації документа.
Виділення в текстах зроблено нами	

Отже, вищенаведена таблиця наглядно показує, що відмінність між документами полягає не тільки в текстологічному плані, але і у відображенні фактичної інформації.

По-перше: в документі №1 граф Чернін репрезентується як міністр закордонних справ Австрії (ц.к.), хоча насправді він являвся міністром закордонних справ Австро-Угорщини (ц. і к.), як зазначається в документі №2, а повністю його посада називалась – «міністр цісарського і королівського дому і справ закордонних його ц. і к. апостольського величества таємний радник»[13,Т.2,с.137]. Є не зрозумілим чому в документі №1 граф Чернін репрезентується як міністр закордонних справ Австрії. Можливо це пов'язано з тим, що в тогочасній літературі і в розмовній мові, зокрема серед українського населення, Австрія ототожнювалась з цілою Австро-Угорщиною. Досить часто в тогочасній літературі трапляються випадки коли згадується тільки Австрія, але по змісту є очевидним, що мова йде про Австро-Угорщину загалом. Можливо такої ж помилки припустилися і автори документу №1. Однак, на нашу думку, це є неприпустимим для офіційних, державних (міжнародних) документів такого рівня.

По-друге, є незрозумілим чому в документі №2 не зазначається прізвищ уповноважених УНР, як в документі №1, тим більше, що прізвища делегатів УНР були загальновідомі у той час.

По-третє, в документі №2 зазначається, що «обидві великодержави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах», в той час як в документі №1 про перспективи розвитку взаємовідносин між УНР і Австро-Угорщиною не говориться жодного слова.

І нарешті по-четверте, в документі №1 термін подання Австрійським урядом Державній Раді проекту закону про утворення з Сх. Галичини і Буковини окремого коронного краю визначався «не пізніше 20 липня 1918 р.», тоді як в документі №2 цей термін встановлювався «найпізніше до 31 липня б. р. (будучого року, тобто 1918 р. –В.П.)». Окрім цього в документі №2 зазначається, що проект закону повинен подаватись на розгляд до обох палат Державної Ради, тоді як в документі №1 такого уточнення немає.

Отже, після всього вищесказаного можна зробити висновок, що не має більш чи менш об'єктивного пояснення тому чому два варіанти по суті одного документа так сильно різняться між собою. На нашу думку може існувати безліч гіпотез, тверджень і заперечень щодо причин цієї відмінності і всі вони в тій чи іншій мірі матимуть право на існування. Теж саме стосується і змісту документу №1 і документу №2, оскільки, на нашу думку, не можливо довести який із двох варіантів є більш об'єктивним, щодо репрезентованої ним інформації. Неможемо встановити автентичність цих документів, оскільки документ №1 являється незасвідченою копією і тому не може претендувати на безапеляційність щодо репрезентованої ним інформації, а документ №2 в свою чергу, не маючи посилань на джерело, яким користувались для його публікації, також не може претендувати на беззаперечну об'єктивність. Але, вважаємо за необхідне зазначити, що при дослідженні даних подій є необхідним використання або щонайменше згадування обох варіантів таємної угоди.

В ЦДАВОВУ України зберігається ще один документ який є доповненням до згаданого вище «Протоколу таємної угоди... (документ №1)». Він має назву: «Умови утворення окремого коронного краю в складі Австрійської імперії за таємною угодою Центральної Ради з Австро-Угорщиною від 9 лютого (27 січня) 1918 р.»[5,с.74-75;15,арк.3-4]. Цей документ також являє собою не засвідчену машинописну копію. Внаслідок його вивчення не виникає жодних сумнівів, що цей документ являється, якщо не продовженням, то по крайній

мірі доповненням документу №1, так би мовити його додатком. Згідно з цим документом передбачалось 7 пунктів-умов утворення окремого коронного краю в складі Австро-Угорщини – «Королівства Галичини і Володимирії» з своїми конституцією (пункт 4), сеймом (пункт 2), урядом (пункт 3) та військом, очолюваним військовим міністром Королівства Галичини і Володимирії (пункт 6)[5, с.74-75].

Важливим для вивчення взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України, є висвітлення процесу підготовки української делегації до мирних переговорів в Бресті та ходу самих переговорів. Найціннішу і найбільш повну інформацію з даної проблеми містять джерела особового походження. Це перш за все спогади та праці членів української делегації на мирних переговорах в Бресті, а також інших політичних, державних та громадських діячів того часу, які в тій чи іншій мірі мали відношення до цих подій.

Вивчення вищезазначених джерел дає змогу стверджувати, що делегація УНР виступала на мирних переговорах та відстоювала інтереси західноукраїнського населення без попередньої консультації з представниками західноукраїнського політичного проводу. Однак К. Левицький у своїй праці «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918.» зазначає, що коли «в кінці грудня 1917 р. мирова делегація УНР, в складі В. Голубовича, М. Любинського, О. Севрюка, М. Левитського, Г. Лисенка, М. Полоза і С. Остапенка, переїздила через тернопільський фронт до Береста Литовського, як частина російської мирової делегації. Під час цього переїзду українські делегати на короткий час зупинились у Львові. Але, внаслідок пильної охорони українських делегатів з боку німецьких офіцерів, західноукраїнським політикам не вдалося провести з ними переговорів. Тільки в книгарні НТШ (Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка – В.П.) у Львові вдалося їм дещо передати»[6, с.711]. Про що саме йшла мова під час цієї короткої зустрічі і, що вдалося «передати», тобто обговорити чи узгодити представникам західноукраїнського політичного проводу з членами української мирової делегації у Бресті К. Левицький не зазначає. Не вдалося встановити цього і внаслідок евристичного пошуку. Інформація яку наводить К. Левицький у своїй праці не зустрічається більше в жодному джерелі. Більше того, навіть самі члени української делегації у своїх працях та спогадах нічого подібного не описують. Так, один з членів делегації УНР до Береста О. Севрюк згадує про розмову з М. Грушевським напередодні від'їзду: «... говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну, й розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель ми мали твердо боронити, але зв'язку жодного зі Східною Галичиною ні Центральної Рада, ні ми не мали; незручно й тяжко було говорити відносно Східної Галичини за спиною її представників і без жодного з ними контакту»[8, с.4-5]. Далі автор наводить вимоги які висувала делегація УНР на переговорах у Бресті: «Ми хочемо признання не тільки нашої делегації, але признання й України й без такого признання ми не уважатимем можливим приймати участь в перемовинах. А що до інших наших умов, то ми жадаємо приєднання до України – Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, північній Буковині та Закарпатській Україні»[8, с.7]. Але жодної інформації щодо переговорів чи навіть зустрічі з представниками західноукраїнського політичного проводу у Львові не наводиться.

Схожа інформація міститься і в праці П. Мірчука «Українська Державність 1917-1920». Він зазначає, що «... Українська мирова делегація не одержала перед виїздом ніяких докладних інструкцій ні від Генерального Секретаріату,

ні від Центральної Ради. Тільки М. Грушевський, в окремій розмові з делегацією, піддержав вимогу, поставлену на сесії Центральної Ради українськими самостійниками, щоб українська делегація домоглася від Австрії прилучення до України Галичини (мається на увазі Східної Галичини – В.П.) й Буковини, а якщо б це виявилось неможливим до прийняття, то щоб з Галичини й Буковини було створено окремий український «коронний край» з признанням національних прав, та щоб північно-західні кордони української держави проходили західною межею Холмщини, включаючи всю Холмщину й Підляшшя до України»[9, с.214].

Підсумовуючи все вищесказане, вважаємо за необхідне наголосити, що Українська Центральна Рада, в особі уповноважених делегатів УНР, взяла на себе весь тягар репрезентації та захисту всього українського народу на мирних переговорах в Бресті. Незважаючи на те, що представники західноукраїнського національно-визвольного руху не мали можливості безпосередньо брати участь в мирних переговорах, їхні інтереси були в повній мірі захищені делегатами УНР. Саме завдяки їм прагнення українського населення Австро-Угорщини, щодо побудови своєї держави вперше за декілька століть стало об'єктом міжнародної політики. А сам мирний договір став важливим етапом на шляху до побудови Соборної України, оскільки завдяки йому не тільки вдалося започаткувати процес возз'єднання українських земель, але і перенести інтереси українського народу у площину міжнародної політики.

Список використаних джерел

1. Брестський мир. Спомини та матеріали. – Львів-Київ, 1928. – 82 с.
2. В. Дорошенко Півтораєст літ української політичної думки (Від скасування Гетьманщини до нашого часу). Війна і український рух. – Б.М., 1914. – 126 с.
3. В. Левинський Царська Росія і українська справа. – Монтреал, 1917. – 64 с.
4. Вісник Союзу Визволення України. – рік 1. – ч.1.-5жовтня, 1914
5. Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2001. – Т. 1.: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР. – 486 с.
6. К. Левицький Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. – Львів, 1930. – Ч. 3. – С. 497 – 776.
7. М. Лозинський Галичина в життю України. – Відень, 1916. – 74 с.
8. О. Севрюк Берестейський мир 9.11.1918 (Уривки зі споминів). – Париж, 1927. – 164 с.
9. П. Мірчук Українська Державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – 393 с.
10. С. Петлюра Война и украинцы // Петлюра С. Статті, листи. документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 181 – 187.
11. С. Попик Таємниця Брест-Литовська: до питання про австро-угорський протокол 1918 року // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. У 2 Ч. – Чернівці, 1994. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 134 – 141.
12. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. В 3 т. – Б/м: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
13. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Либідь, 1996. – Т. 1. – 589 с.; – 1997. – Т. 2. – 422 с.

14. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України. – Ф.4405. – Оп.1. – Спр.12.

15. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.90.

Пилипів В.И. Брестский мирный договор 1918 года, как источник изучения взаимодействия восточно-и западно политических сил в борьбе за соборность Украины

Освещаются предпосылки взаимодействия восточно-и западноукраинских политических сил в борьбе за соборность Украины в первой трети XX в. подчеркивая проблемах и сложностях развития этого процесса вызванных Первой мировой войной. Проведен сравнительный источниковедческий анализ двух известных на сегодня вариантов Брестского мирного договора 1918 г., проанализированы сопутствующие документы и материалы, отражающие процесс подготовки и ходе мирных переговоров в Бресте в 1917 – 1918 гг.

Ключевые слова: Брестский мирный договор, Украинская Народная Республика (УНР), Западно-Украинская Народная Республика (ЗУНР), соборность Украины, источниковедческий анализ.

Pilipiv, V.I. Brest peaceful agreement of 1918, as a source of study of co-operation east and zakhidnoukrainskikh political forces in a fight for the collegiality of Ukraine

Also, the conditions of interaction of Eastern and Western political forces in the struggle for unity of Ukraine in the first third of the twentieth century, highlighting the problems and complexities of this process caused the First World War. A comparative analysis of two primary sources presently known variants of the Brest peace treaty in 1918, analyzed the accompanying documents and materials that reflect the preparation process and the peace talks in Brest in 1917 – 1918

Key words: Brest Treaty, the Ukrainian National Republic (UNR), the Western Ukrainian National Republic (ZUNR), unity Ukraine, source analysis.

УДК 930+94 «1941/1943»

Ладига О.І.

Огляд джерел з історії участі італійських військ в боях на Східному фронті (1941–1943 рр.)

Стаття містить матеріали, підготовлені на основі нових наукових розробок, а також архівних джерел. Присвячена проблемам участі армій європейських союзників Німеччини у війні проти СРСР.

Ключові слова: СРСР, Італія, війна, фронт.

Якщо розглядати Другу світову війну сьогодні, як ніколи актуальна історія Великої Вітчизняної війни. Для тих, хто не хоче визнати позитивну роль Радянського Союзу в історії Європи, перемога над фашизмом перше й основне питання. У останнє десятиліття в західному світі існує тенденція применшення ролі СРСР та УРСР в перемозі над фашизмом. Червона Армія зображується деякими істориками і політиками як армія окупантів Східної Європи. Паралельно, відбувається розповсюдження міфу «про справедливую і благородну війну Сполучених Штатів», де США – єдиний визволитель світу від фашизму [1].

У зв'язку з цим дослідження джерел про участь італійських військ, одного з головних союзників Німеччини – фашистської Італії, в боях на Східному фронті в роки Великої Вітчизняної війни, є необхідною умовою більш повного і всебічного вивчення історії Другої світової війни в цілому.

В нашій країні джерела з історії участі італійських військ у боях на Східному фронті (1941 – 1943 рр.) не були об'єктом спеціального наукового дослідження, оскільки неупереджене вивчення цієї проблеми знаходилося під заборонаю: не дозволялася публікація праць, у яких згадувались поразки радянських військ, факти бездарності командирів, самодурства, жорстокості, байдужості до життя солдат. Тому історики вимушені були зосередити увагу лише на вивченні офіційних військових документів та матеріалів органів радянської влади.

Треба зазначити, що огляд джерел щодо участі італійських військ в боях на Східному фронті в роки Великої Вітчизняної війни у загальних рисах або фрагментарно представлений у деяких роботах радянських, російських, і західних істориків.

У радянській і російській історіографії, яка має відношення до теми дослідження, доцільно умовно виділити наступні періоди: 1) з початку 1940-х до середини 1950-х гг.; 2) з другої половини 1950-х до кінця 1980-х гг.; 3) з кінця 1980-х рр. по теперішній час.

У перший період головна увага приділялася вивченню джерел щодо розгрому фашистської Німеччини, а військ їх союзників тільки у зв'язку з цим. Робилися тільки перші кроки у вивченні участі італійських військ в боях на радянсько-німецькому фронті. У 1944 р. в Москві була опублікована книга «Розгром італо-німецьких військ на Дону» [2], в якій розглядалися документи щодо військових операцій на Воронежському і Південно-західному фронтах

в період зими 1942/43 р. Ця книга стала першим історичним дослідженням проблеми, поклала початок дослідницькій роботі у вивченні розгрому 8-ої італійської армії на радянсько-німецькому фронті. На початку 50-х рр. полковником В.П. Морозовим були опубліковані статті, в яких аналізувались документи про хід бойових дій радянських військ по розгрому альпійських військ на Дону [3;4].

У другому періоді історіографії процес вивчення джерел про участь в бойових діях на радянсько-німецькому фронті військ фашистської Італії активізувався. Найбільш значними дослідженнями цього періоду є монографії Г.С. Філатова [5]. Написана істориком Г.С. Філатовим, який добре знав італійську мову, мав доступ до радянських і італійських архівів, широко використав літературу, видану в Італії в період з 1946 по 1965 р., книга містить достовірну інформацію про розгром чверть-мільйонної італійської армії, посланої Муссоліні на радянсько-німецький фронт. Мемуари учасників подій, їхнє листування й щоденники, документи італійського Генерального штабу й архівів Радянської армії, бесіди автора із солдатами й офіцерами, що перенесли розгром експедиційних сил, дали можливість історикові Г.Філатову знайти правдиві відповіді на багато питань.

Помітною подією став вихід в світ монографії В.Г. Сафронова «Італійські війська на радянсько-німецькому фронті: 1941-1943», яка стала по суті першим в російській історичній науці комплексним дослідженням теми участі італійських військ в боях на радянсько-німецькому фронті. Виконана на підставі широкого кола документальних, науково-історичних джерел, вона внесла значний внесок у вивчення проблеми участі італійських військ в боях з СРСР [6].

Історія Другої світової війни отримала широке висвітлення і в зарубіжній історіографії. Дослідження джерел з історії бойових дій італійських військ на радянсько-німецькому фронті в західній історіографії почалося відразу після війни. Але заслуговує уваги лише праця німецького професора Т. Шлеммера «Італійці на східному фронті 1942-43» [7].

Певний аналіз джерел про участь італійських озброєних сил в боях на Східному фронті містить італійська історіографія.

Специфічна риса в італійському підході це – схильність говорити тільки про себе. Окрім критики німецького командування і вимоги відмежуватися від колишнього союзника, в перші післявоєнні роки першочерговим завданням було розповісти про катастрофу італійських військ на Східному фронті, виявляючи внутрішню суть всіх причин і відповідальності. Сам масштаб поразки – абсолютний з точки зору втрат людських життів – не дозволив розглядати крах 8-ої італійської армії у загально-стратегічному контексті і вів до пошуку причин майже тільки усередині італійської військової системи і політичного устрою, залишаючи мало місця для аналізу стратегічних обставин, в яких ця поразка народилася. І сьогодні такий напрям все ще головує в італійській історіографії. У всій італійській літературі з цього питання немає ні сліду джерелознавчого аналізу найважливіших іноземних наукових робіт, немає сліду навіть основних російських і німецьких праць. Мемуари генералів вермахту, які були залучені до краху 8-ої італійської армії, як і спогади радянських командирів, які планували операції на Середньому і Верхньому Доні, залишаються ще невідомими широкій італійській громадськості. Єдині спогади радянських маршалів, перекладені італійською мовою, це спогади Г.К. Жукова і В.І. Чуйкова, які були видані більше 30 років тому. Книги А.М. Василевського, К.К. Рокосовського і С.М. Штеменко [8] – класиків військової історії – залишаються до сих пір невідомими в Італії.

Рідкісними є спроби використання німецьких або угорських джерел.

Варто відзначити, серед виключень, доповіді міжнародної наукової конференції «Італійці на російському фронті» (Gli italiani sul fronte russo, організованою у 1979 р. інститутом Історії Опору м. Кунео, поки що це «кращий внесок щодо вивчення питання про італійську участь у російсько-німецькій війні» [9]; матеріали італо-російської конференції «З боку Івана» (Dalla parte di Ivan), організованою в 2003 р. в м. Тренто культурною асоціацією «Іскра», за підтримки адміністрації області Трентіно – Альто Адідже. У їх числі нарис «Італія в офіційній радянській праці про Другу світову війну» (L'Italia nella relazione ufficiale sovietica sulla Seconda Guerra Mondiale), в якій вчені Історичного бюро генштабу італійських збройних сил розглядають дослідження, створені радянськими вченими про італійські збройні сили в 6-томному виданні «Історія Великої Вітчизняної війни в СРСР». Об'єктивна робота Массін'яні «Альпійці та німці на Дону» (Alpini e tedeschi sul Don), яка розглядає історію альпійського армійського корпусу через призму німецьких джерел.

Серед українських робіт спеціальні дослідження джерел про участь союзників Німеччини у боях на Східному фронті, на жаль, відсутні. Лише у докторській дисертації А. Русака «Участь союзників Гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР, 1941 – 1945 р.» (Київ, 2003) [10], цій проблемі приділяється увага. Автор широко використовує колекції документів, які стосуються союзників гітлерівської Німеччини: Угорщини (К-а.66, Р.104; К-а.69, Р.211, 221; К-а.78, Р.356, 359, 405, 406), Румунії (К-а.77, Р.667; К-а.78, Р.667, 668, 669), Фінляндії (К-а.47, Р.91; К.87, Р.116, 119; К-а.88, Р.629, 711), Франції (К-а. 77, Р.1027; К-а.79, Р.401), Іспанії (К-а.69, Р.102, 114, 191; К-а.70, Р.24; К.191; К-а.71, Р.20, 21), а також матеріали, що розповідають про підрозділи Ваффен-СС, що склалися з естонців (К-а.175, Р.110), угорців (К-а.175, Р.108), албанців (К-а.175, Р.108), українців (дивізія СС «Галичина»: К-а.175, Р.94, 108), фінів (К.100, Р.87), Російської визвольної армії під командуванням генерала А.Власова (фонд РОА: К-а.36, Р.10; К-а.38, Р.15; К-а.41, Р.176; К-а.51, Р.48; К-а.61, Р.84; К-а.102, Р.96; К-а.105, Р.31; К-а.141, Р.63), і ряд інших документів. Всі документи німецькою мовою й зашифровані так: NARSA, К-а. (коробка), Р. (ролик), К. (кадр). Практично у всіх публікаціях автора, починаючи з 1968 р., широко використані документи з NARSA. Багато з них він уперше ввів у науковий обіг. Як ми бачимо, документів стосовно участі італійських військ ним не знайдено.

Справедливо зазначимо, що проаналізована К. Русаком аналітика Главпу РККА доводить, що війська союзників склалися переважно із селян: в арміях Румунії, Угорщини, Словаччини вони становили більшість. Порівняно однорідною в національному складі була італійська армія. Джерела повідомляють, що у союзників Берліна превалювали військовослужбовці старшого віку (30-35 років), в італійців – 25-26 років [10, с. 57]. К. Русак приділяє увагу у своїй дисертації лише «авторитетним» мемуарам, які написали командувач італійським експедиційним корпусом генералом Г. Мессі [11] і начальник італійського генштабу У. Кавальєро [12].

Після розсекречення деяких документальних фондів, розкриваються нові горизонти для дослідження, хоча навпаки, в Італії, Україні наукові дебати здаються вичерпаними. У цій сфері італійські та українські вчені здаються мало сприйнятливими порівняно з російськими істориками, істориками США і Німеччини.

Основу джерельної бази дослідження повинні скласти матеріали різних архівів. Найбільший інтерес для нас представляють документи і матеріали, які зберігаються в Римі в ARCHIVIO UFFICIO STORICO STATO MAGGIORE

DELL'ESERCITO ITALIANO (Архів історичного бюро Генерального штабу Збройних сил Італії). Архівний матеріал, який знаходиться в Історичному бюро Генерального штабу Збройних сил, представлений головним чином письмовими документами вищих установ, міністерств і штабів, а також команд, частин, підрозділів і установ, які належали до оперативних сил і периферійно-територіальної структури. Архів бюро зберігає понад 20 фондів, які стосуються Другої світової війни, і які мають відношення до нашого дослідження.

Фонд № 1-11 містить зібрання історичних щоденників командування, частин і підрозділів, які брали участь у військових подіях.

Фонди 0-21 і 0-32 містять статистичні матеріали про сили, засоби, озброєння і втрати частин на фронті.

У фонді Н-1 зберігається документація Кабінету Міністерства війни;

Фонд Н-2 містить документи про італійські партизанські загони, значна частина яких формувалася з вояків, які повернулися з Росії.

Документи і матеріали, що стосуються справ Військово-інформаційної служби під час війни, відклалися у фонді Н-3.

Фонди Н-6 і Н-9, містять листування розділу уряду із записами для Муссоліні, документи про оперативне планування;

Фонд Н-9 – листування;

Фонди 1-3 і 1-4, присвячені різним бюро Генерального штабу – Вищого командування.

Документація про «похід на СРСР» широка. Практично повністю представлені документи відносно участі Італії у війні проти СРСР з початку конфлікту до літа 1942 р. (Італійський експедиційний корпус в Росії (КСІР). Документи 8-ої італійської армії осінньо-зимового періоду 1942 р., в основній своїй масі, були втрачені під час відступу у січні-лютому 1943 р. Проте різні фази боїв на лінії Дону і подальшого відступу описані в численних звітах і доповідях офіцерів, які повернулися з полону або змогли дійти до лінії Осі, уникнувши полону. Недостатня документація про ARMIR, яка була у розпорядженні італійських істориків, сприяла тому, що мемуари переважають над науковими роботами. Більшість документів командування альпійського корпусу були втрачені в Росії, Підгірному та ін.

Проте документальні фонди італійських архівів і музеїв містять значний масив документів, які мають відношення до даного дослідження. Фонди архіву Історичного бюро Генштабу італійських Збройних сил містять близько двадцяти звітів, написаних наприкінці війни командирами частин 8-ої італійської армії, які залишилися живі. З іншого боку, на відміну від радянських або німецьких щоденників, особисті спогади ветеранів ARMIRa написані в своїй більшості не командирами, а простими солдатами. Цей факт змусив істориків в науковій роботі спиратися більше на документи.

Дуже цінні документи знаходяться в Державному архіві Воронежської області (Фонд 2100 – «Фонд трофейних документів періоду Великої Вітчизняної війни»), який містить особисті документи, пропагандистські матеріали, а також накази й інструкції італійського командування різного рівня, захоплені радянськими військами зимою 1942/43 р.

Крім архівів, обширний військово-документальний масив зберігається у 18 італійських військових музеях. Найбільший інтерес для нас представляють Національний музей альпійських військ в Тренто (Museo nazionale delle truppe alpine di Trento) і Історичний національний музей війни в Роверето (Museo storico nazionale della Guerra di Rovereto). Музей в Тренто має великий фотофонд (більше 20 тис. фото), які мають відношення до нашого дослідження; бібліотеку з історії альпійців (3 тис. книг); документальні фонди дивізій

«Юлія», «Тридентіна», «Кунеезен»; фонд рукописів (спогади). Музей війни в Роверето має більше 20 залів з експонатами і фотографіями; колекцію листів італійських військовослужбовців з російського фронту; електронну базу даних особового складу військовослужбовців італійського альпійського корпусу; фонд ветерана війни Веттораццо, інші матеріали. Важливе місце у джерельній базі займають опубліковані офіційні документи і матеріали по широкому колу питань, які відносяться до досліджуваної проблеми [13].

Безперечно цінність, не дивлячись на суб'єктивність викладеного матеріалу, для нашого дослідження представляє мемуарна література [11; 12; 14]. Вона дозволяє поглянути очима учасників воюючих сторін на події війни у 1941-1943 рр.

У офіційних документах і мемуарах воєнного періоду ми відмічаємо грубу цензуру. А як наслідок – суттєві відмінності у текстах, опублікованих до і після падіння фашизму і арешту Муссоліні (25 липня 1943 р.): наприклад, книги полковника К'яромонте, насичені ненавистю до слов'ян і прославляють «успіхи» італійській армії. Наприклад, у роботі В.Г. Сафронова зустрічаємо такий епізод: «Командир 80-го «легендарного» полка полковник К'яромонте вошёл в историю войны на русском фронте как национальный герой. Однако из России он поспешил уехать с первыми морозами. Возвратившись в Италию, К'яромонте дослужился до генеральского звания. После войны он стал писать мемуары. Своими рассказами о фронтовых подвигах итальянцев он мог бы потягаться с известным фантазером бароном Мюнхгаузенем. Повествуя о боях под Никитовкой, он утверждает, что под его умелым командованием 4 тысячи итальянцев наголову разбили 20-тысячную армию русских» [6, с. 43.]. В унісон звучать і спогади Карері «епопея Чертково», яка прославляє італо-німецький союз, який перемагає «азіатські орди в Чертково» [15].

Для розуміння сутності трагедії італійської армії у 1943 р. багато зроблено італійською католицькою церквою. Головний внесок належить мемуарам десятків священників, які залишилися, вижили після зимового відступу з СРСР. За їх версією, італійських воїнів, які прийняли смерть в жаклихих муках, треба вважати справжніми мучениками, які померли заради собою в «дикий радянській землі», щоб розкріпачити безбожників. Прикладом успіху такого тлумачення подій Другої світової війни може служити те, що і зараз в Італії дуже часто зустрічаються слова «голгофа» і «мученики» під час опису поразки італійських військ на Дону та Волзі.

У цій історичній перспективі використовуються так само і спогади колишніх італійських військовополонених в СРСР, не тільки щоб викривати «варварство радянських безбожників», але і, зокрема, щоб компрометувати італійських комуністів-вигнанців, які емігрували з політичних причин до СРСР, перший серед яких секретар італійської комуністичної партії Тольятті. Ці інсинуації почалися з великої судової справи проти співробітника Тольятті Д'онофріо, який, як політичний емігрант в СРСР і представник італійської комуністичної партії, розгорнув велику роботу з антифашистської пропаганди серед італійських військовополонених-офіцерів в СРСР. Тому після війни його звинуватили в колабораціонізмі і публічно визнали «зрадником батьківщини».

У перші роки післявоєнного періоду в Італії сформувалися дві точки зору на трагедію італійських військ в СРСР: перша – об'єктивна, яка народилася у вільному середовищі відразу після відновлення демократії і плюралізму думки. Це тлумачення містить реальні погляди, називаючи Червону Армію і СРСР головними силами, які розгромили фашизм і принесли свободу народам Європи.

Друга народилася з початком холодної війни. Вона, по суті, продовжувала «антисоветизм» фашистського режиму і з часом стає пануючою в Італії. У ній італійські війська зображуються як жертви гітлерівців, з одного боку, і радянських комуністів, «червоних», з іншого. Повністю «забуваючи» про відповідальність італійського фашизму в розпалюванні Другої світової війни, СРСР зображується країною, яка нібито була співучасницею гітлерівської Німеччини. Свідомством «провини» СРСР виставляється договір Ріббентропа-Молотова і так званий розподіл Польщі. Таке тлумачення, яке розігрує з Італії жертву, було зручним для створення НАТО, продовжувало вважати Червону Армію ворогом, який ділив з вермахтом провину завоювання Європи, поневолення народів Східної Європи, ворогом, який нібито поводився відносно італійських військ навіть жорстокіше, ніж нацисти. На підтвердження «радянського варварства» приводиться теза про начебто величезне число італійських військовополонених, загинули в радянських таборах, не відміну від кількості загиблих в гітлерівських таборах після капітуляції Італії.

Двозначним офіційним тлумаченням 1950-х рр. протистояла міцна народна пам'ять. Викликає пошану і почуття солідарності об'єктивна оцінка мемуарів італійських військовополонених, які воювали в Росії, яка дана італійським істориком професором Рашат: «Відмінною рисою в цій надзвичайно важкій і жорстокій катастрофі був повний розвал командних і організаційних структур з самого початку відступу, який був прямою причиною розсіювання майже всіх підрозділів і який залишив війська одні перед лицем драматичного вибору – залишатися об'єднаними і воювати; втекти, думаючи про свій особистий порятунок; вдатися до смутку і померти в снігу. У інших поразках італійської армії командування продовжувало бути визнаним орієнтиром. Під час відступу в Росії довіра військ до командування була втрачена, оскільки розсіяні війська примушували жити з тягарем отриманого негативного досвіду. Про такі особисті переживання в мемуарах можна знайти дійсні свідчення. У більшості мемуарів розповідається більш-менш правдиво про втрату під час відходу в Росії традиційних цінностей італійського суспільства й армії» [16, р. 470–471].

Серед тих, кому в цій ситуації вдалося сформулювати нове бачення подій і передати його іншим через свої спогади, найвідомішим є Маріо Рігоні Стерн з книгою «Сержант у снігу» [17]. Ця книга, написана дійсним демократом, дала двом італійським поколінням ключ до пізнання причин розгрому італійців в СРСР.

Сотні спогадів про «одиссеї» окремих солдат або підрозділів утворюють народну пам'ять про війну в СРСР. Вони цінні, але обмежені у зв'язку з незначним охопленням театру військових дій. Знайомлячись з документами і порівнюючи їх із спогадами військовослужбовців, які брали участь у цих подіях, важко собі уявити в останніх масштабність наступу в районі Середнього Дону, «тому що вони описують події з урахуванням суб'єктивного досвіду» [18, р. 12]. Крім того, багато спогадів містять неперевірені дані. Найбільш вражаючим було твердження Г. Бедескі, який написав, що радянська Ставка віддала військові почесні розбитим альпійським дивізіям. На думку цього автора, військове зведення № 630 радянського Верховного Головнокомандування, передало по радіо з Москви 8 лютого 1943 р. наступне: «Тільки альпійський армійський корпус треба вважати непереможеним на Російській землі». Немає ніяких доказів існування цієї цитати [19].

Таким чином, в Італії в питанні щодо «походу на Росію» відіграє найважливішу роль так звана історія «знизу». Не йдуть в рахунок щоденники Чіано і Кавал'єро, в яких говориться про ці події тільки в декількох словах, окрім генерала Мессі – командира КСІР.

До цього додамо: «з часом одна подія в пам'яті змінюється, і на пам'ять впливає сам суб'єкт. Загальний погляд на операції залишається сліпим і відходить на другий план порівняно зі стражданнями» [18, р. 12]. Командири італійських підрозділів: Гарібольді, Наші, Лерічі, Ревербері, Баттісті, Ріканьо, Паськоліні та інші обмежилися тим, що написали секретні звіти для генштабу, і ніколи нічого не публікували. Адаже навіть італійські командири не могли приписувати собі такі особисті якості, які пізніше реабілітовували Італію в боротьбі антифашистського опору. Ці події відбулися в політичній кампанії 1958 р. У місті Кунео генерал Е. Баттісті, колишній командир дивізії «Кунеезензе» оголосив мітинг прихильників профашистської партії. Він прийшов захищений карабінерами і поліцією, але жителі міста не дозволили йому говорити [1].

Корінне оновлення історичної науки після 1991 р. відбулося і на дослідженнях про участь італійських військ у боях на Східному фронті у зв'язку з тим, що більшість даних були усучаснені і були розсекречені деякі документальні фонди. Саме в ці роки розкрилися нові горизонти для досліджень, та, на жаль, в багатьох країнах, у тому числі й Україні, наукові дебати здаються вичерпаними.

Таким чином, джерельний огляд досліджуваної теми показав її наукову неопрацьованість в даних територіальних і хронологічних рамках. Тільки проведення спільних досліджень російських та іноземних учених з вищезгаданих проблем може гарантувати успіх. Участь у майбутніх міжнародних наукових конференціях, спільних дослідженнях з використанням розсекречених документів російських та італійських архівів можуть дати відповіді на питання, які поки що залишаються. Різноманіття видів джерел, різних за змістом і характером забезпечать можливість всебічного вирішення найскладніших наукових завдань.

Список використаних джерел

1. Скотони Дж. Участие итальянского альпийского корпуса в боях на советско-германском фронте в годы Великой Отечественной войны: диссертация ... кандидата исторических наук: 7.00.02 / Скотони Джорджо; [Место защиты: Воронеж. гос. ун.]. – Воронеж, 2007. – 267 с.
2. Сидоров В.И. Разгром итапо-немецких войск на Дону (декабрь 1942 г.): Крат. очерк. / В.И. Сидоров, Н.А. Фокин. – М.: Воениздат, 1944. – 37 с.
3. Морозов В.П. Острогжско-Россошанская наступательная операция войск Воронежского фронта (13-27 января 1943 г.) / В.П. Морозов // Сборник Военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 9. – М., 1953. – С. 3-118.
4. Морозов В. Западнее Воронежа. Краткий военно-исторический очерк наступательных операций советских войск в январе – феврале 1943 г. / В.П. Морозов. – М.: Воениздат, 1956. – 199 с.
5. Филатов Г.С. Восточный поход Муссолини / Г.С. Филатов. М.: Международные отношения, 1968. – 183 с. Филатов Г.С. Крах итальянского фашизма / Г.С. Филатов. – М., 1973. – 492 с.
6. Сафронов В.Г. Итальянские войска на советско-германском фронте: 1941-1943 / В.Г. Сафронов. – М.: Наука, 1990. – 240 с.
7. Schlemmer T. Die Italiener an der Ostfront 1942-43 / T. Schlemmer. – München: R. Oldenburg Verlag, 2005. – 265 p.
8. Василевский А.М. Дело всей жизни: В 2-х кн. / А.М. Василевский. 6-е изд. – М., 1989. – Кн. 1. – 319 с.; Кн. 2. – 302 с.; Рокоссовский К.К. Солдатский долг / К.К. Рокоссовский. – М.: Воениздат, 1984. – 367 с.; Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. От Сталинграда до Берлина / Сергей Матвеевич Штеменко. – М., 2005. – 752 с.

9. Massignani A. Alpini e tedeschi sul Don. Documenti!- e testimonianze sulla ritirata del Corpo d'armata alpino e del XXIV Panzerkorps germanico in Russia nel gennaio 1943 / A. Massignani. – Rossato, 1991. – 177 p.

10. Русак А.В. Участь союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР (1941-1945 рр.): дисертація д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2003. – 435 с.

11. Messe, G. La guerra al fronte russo. Il Corpo di Spedizione Italiano (C.S.I.R.) / G. Messe. – Milano: Rizzoli, 1964. – 398 p.

12. Кавальєро У. Записки о войне: Дневник начальника итальянского генерального штаба / У. Кавальєро. – М., 1968. – 286 с.

13. Воронежская область в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. – Воронеж: Облиздат, 1948; История Отечества в документах. Ч. 3. (1939 – 1945 гг.) – М.: ИЛБИ, 1995; Italia 1939 -1945: Storia e memoria. – Milano, 1996; Le operazioni delle unità italiane al fronte russo (1941-1943). – Roma: Stabilimento grafico militare – Gaeta, 2000; «Смерш»: Исторические очерки и архивные документы. – М.: ОАО «Московские учебники и картолитогрфия», 2003. и др.

14. Ciano G. Diari / G. Ciano. Vol. I. – Roma, 1947. – 360 p.; Голиков Ф.И. В Боях за Воронеж / Ф.И. Голиков // Воронежское сражение. – Воронеж, 1968. – С. 5-26.; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления / Г.К. Жуков. 12-е изд. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1995. – 384 с.; Морозов А.И. Война у моего дома. – Воронеж: Ред. газ. «Коммуна», 2000; Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении: Кн. 1-я. / К.С. Москаленко. 3-е изд. – М.: Воениздат, 1979. – 416 с.

15. Carerj E. L'epopea di Tschertkovo. – Roma, 1945.

16. Rochat G. Memorialistica e storiografia nella campagna italiana di Russia 1941-43 // Gli italiani sul fronte russo. – Bari: De Donato, 1982. – P. 470-471.

17. Rigoni Stern M. Il sergente nella neve. Ricordi della ritirata di Russia / M. Rigoni Stern. – Torino: Einaudi, 1962. – 157 p.

18. Alpini e tedeschi sul Don. Documenti e testimonianze sulla ritirata del Corpo d'armata alpino e del XXIV Panzerkorps germanico in Russia nel gennaio 1943 / di A. Massignani. – Rossato, 1991. – P. 12.

19. Bedeschi G. Fronte russo: cero anch'io / G. Bedeschi. – Milano: Mursia, 1982. – 599 p.; Bedeschi G. Nikolajewka: cero anch'io / G. Bedeschi. – Milano: Mursia, 1973. – 679 p.

Ладьга А.И. Обзор источников об истории участия итальянских войск в боях на Восточном фронте (1941 – 1943 гг.)

Статья содержит материалы, подготовленные на основе новых научных разработок, а также архивных источников. Посвящена проблемам участия армий европейских союзников Германии в войне против СССР.

Ключевые слова: СССР, Италия, война, фронт.

Ladyga, A.I. Review of sources from history of participation of the Italian troops in battle at the East front (1941 – 1943)

In the article there are materials, which are prepared on the basis of new scientific investigation and also on the base of the archives documents. It is devoted to the problems of participation of Italy in war against the USSR.

Key words: USSR, Italy, war, battlefield.

УДК 94(498):070(470) «1866»

Дроздов В.В.

Державний переворот 1866 р. у Румунії на сторінках російської періодичної преси

Розкрито позицію періодичної преси Російської імперії щодо державного перевороту 1866 р. в Румунії, його наслідків та впливу на російсько-румунські відносини.

Ключові слова: Румунія, державний переворот, періодична преса, Російська імперія.

Формування румунської держави – проблема, що займала важливе місце в європейській політиці другої половини XIX ст. Численні конфлікти, що відбувалися в країні в той час, впливали на розвиток Східного питання, а також зачіпали інтереси великих держав, у тому числі Російської імперії. Румунські події були об'єктом уваги російської періодичної преси, в якій висвітлювалися як питання внутрішнього життя, так і важливі зовнішньополітичні події, що цікавили громадськість. Румунському питанню вона приділяла значно менше уваги ніж національно-визвольній боротьбі слов'янських народів, проте найвагоміші події в Румунії завжди знаходили своє відображення на шпальтах російських газет та журналів. Серед таких подій був державний переворот 1866 р., який не лише змінив політичну ситуацію в країні, а й викликав значні протиріччя серед європейських держав.

Ставлення урядових кіл та громадської думки Російської імперії щодо румунських подій 60-х рр. XIX ст. висвітлювалося в працях С.Аксенової [1], В.Виноградова [2], С.Нікітіна [3], Є.Чертана [4;5]. Однак, оцінки періодичною пресою політичної ситуації в Румунії характеризувалися науковцями фрагментарно, лише в контексті російсько-румунських відносин. Позиція російської періодики щодо перевороту 1866 р. у Румунії не була предметом окремого дослідження в російській та вітчизняній історіографії, тож є цікавою для науковців.

Після Східної війни 1853–1856 рр. у Дунайських князівствах (Молдавія та Валахія) розпочався уніоністський рух. У 1858 р. за умовами Паризької конференції вони отримали назву Об'єднані князівства Молдавія та Валахія. У 1859 р. єдиним господарем обох князівств було обрано Александру Кузу, а в 1861 р. турецький султан визнав адміністративне об'єднання Молдавії та Валахії, але лише на час правління А.Кузи. 24 січня 1862 р. відбулося перше засідання єдиних законодавчих зборів Об'єднаних князівств та було сформовано новий уряд на чолі з консерватором Б.Катарджіу. З цього часу в усіх державних актах вказувалася нова назва – «Румунія», незважаючи на відмову її визнання Туреччиною.

Реформаторська політика князя А.Кузи спричинила активізацію опозиційного руху. Поступово сформувалася опозиція, яка в історичній літературі отримала назву «жахлива коаліція». У ніч з 10 на 11 лютого 1866 р. опозиціонери організували державний переворот. Господар був вимушений підписати акт про зречення. Серед причин, що зумовили переворот, були: радикальні

реформи уряду, прагнення князя централізувати владу, створення «жахливої коаліції» та підтримка її діяльності з боку Франції, погіршення соціально-економічного та політичного становища країни. До нового уряду на чолі з І. Гікою увійшли представники радикальної групи буржуазії та бояри-консерватори. Парламент проголосував за прихід до влади Філіпа Фландрського, сина бельгійського короля Леопольда.

Російська періодична преса відреагувала на політичні зміни в Румунії. Переворот 1866 р. висвітлювався в передових статтях та зовнішньополітичних оглядах російських газет та журналів. Зацікавленість пресою подіями в Румунії була зумовлена тим, що румунське питання було складовою частиною зовнішньополітичного курсу Російської імперії в Східному питанні. Передусім, вона прагнула повернути вплив у Південно-Східній Європі, втрачений після поразки в Східній війні 1853–1856 рр., та не допустити посилення позицій європейських країн у цьому регіоні. Крім того, Росія була зацікавлена в збереженні автономії румунських князівств, як засобу послаблення Османської імперії. І, нарешті, нестабільність політичної ситуації в румунських князівствах наприкінці 50–х – у першій половині 60–х рр. XIX ст. могла призвести до виникнення нового військового конфлікту, що не входило в плани російської дипломатії.

Відразу після того, як стало відомо про встановлення нової влади в Румунії, на шпальтах російських періодичних видань з'явилися статті, в яких автори, повідомляючи подробиці перевороту, намагалися встановити його причини. В консервативній газеті «Московские ведомости» вказувалося, що причиною повалення влади А. Кузи було незадоволення Франції та Англії його політикою [6, с. 2]. На думку ліберальних «Отечественных записок», державний переворот спричинили як зовнішні, так і внутрішні чинники: по-перше, реакція боярської опозиції на реформаторську діяльність А. Кузи; по-друге, втрата румунським князем підтримки Франції внаслідок покращення російсько-румунських відносин; по-третє, прагнення Англії зміцнити свій вплив у Дунайському регіоні [7, с. 15]. У революційно-демократичному журналі «Современник» заперечувалася можливість будь-якого сприяння іноземних держав у державному перевороті та стверджувалося, що він був наслідком «вкрай поганої» політики А. Кузи [8, с. 290].

Російська періодика вважала, що наслідки перевороту 1866 р. мали істотний вплив на міжнародні відносини. Так, у «Московских ведомостях» зазначалося, що переворот у Румунії був очікуваним, а його наслідки мали загальноєвропейське значення [6, с. 2]. Кореспондент ліберальної газети «Санкт-Петербургские ведомости» пояснював зацікавленість європейських держав подіями в Дунайських князівствах тим, що вони були «ключем» до Східного питання, тому «незначні зміни в долі цих князівств вели за собою великі зміни в розвитку цього питання...» [9, с. 1]. Підтримуючи цю думку, «Отечественные записки» вважали, що вплив будь-якої з європейських держав на Східне питання залежав від її переваги в Румунії [7, с. 15].

Дунайські князівства опинилися в небезпечному становищі. За попередніми угодами із закінченням князювання А. Кузи Валахія та Молдавія знову мали стати окремими державами. Після перевороту турецький уряд виступив з вимогою дотримання міжнародних трактатів, за якими передбачалася сепарація князівств.

З метою перегляду існуючих міжнародних договорів відносно устрою румунських князівств французький уряд запропонував скликати нову конференцію. Разом з тим у Франції та Італії виник план передачі Дунайських князівств Австрійській імперії в обмін на Венецію. У російській періодиці

повідомлялося про можливість приєднання румунських князівств до Австрії. Оцінюючи цей план, кореспондент «Московских ведомостей» виступив з критикою політики французького уряду. Румунія, на його думку, була лише «зброєю політичних інтриг» Франції в Південно-Східній Європі, а падіння князя А. Кузи було черговим кроком у розширенні французького впливу в цьому регіоні [10, с. 2].

26 лютого 1866 р. у Парижі відкрилася конференція, метою якої стало обговорення подальшої долі Румунії. Питання про статус князівства викликало суперечки між державами-заступницями. Франція, Італія та Пруссія наполягали на збереженні єдиної румунської держави та відстоювали право Румунії мати іноземного князя. Туреччина, Англія, Австрія, натомість, наполягали на дотриманні умов Паризької конференції 1858 р., за якою передбачалося обрання молдавського та волоського господаря з осіб місцевого походження. Російська імперія, яка наприкінці 50–х рр. XIX ст. була одним з ініціаторів створення єдиної Румунської держави, на конференції виступила за сепарацію князівств. Зміна курсу російського уряду в румунському питанні пояснювалася напруженням російсько-румунських відносин у 1863–1865 рр. та посиленням впливу Франції в князівствах, що, в свою чергу, загрожувало безпеці південних кордонів Російської імперії.

У російській періодиці робилися прогнози щодо можливої зміни політичного статусу Румунії, розкривалися позиції європейських держав щодо румунського питання. Характеризуючи позицію Росії на конференції, російські газети та журнали вказували, що вона не суперечила міжнародним угодам та віддзеркалювала прагнення румунського народу.

«Московские ведомости» підкреслювали необхідність розв'язання румунського питання лише дипломатичними методами, висловлювалися проти підтримки російським урядом кандидатури іноземного принца на румунський престол. У газеті зазначалося, що єдиний вірний шлях розв'язання румунської проблеми полягав у дотриманні умов Паризької конференції 1858 р. [10, с. 2]. Висвітлюючи хід конференції, газета стверджувала, що саме від трьох держав – Росії, Франції та Англії – залежала доля Дунайських князівств. Для Франції було необхідно втримати свій вплив у князівствах. «Франція, приховуючи свої егоїстичні мотиви, буде, ймовірно, виступати за політичну єдність Молдавії та Валахії і за володарювання в них іноземного принца, який діяв би не в інтересах румунських, а французьких...», – писалося в «Московских ведомостях» [11, с. 125]. Англія повинна була діяти відповідно умовам Паризького трактату 1856 р., але й при цьому поважати бажання румунського населення. Головним завданням Росії на конференції, на думку «Московских ведомостей», був нагляд за тим, щоб «... бажання румунського населення не слугували засобом політичної інтриги будь-якої з європейських держав» [11, с. 124]. Вона заявляла, що Росія не повинна була допустити «... штучного створення з князівств самостійної держави...» [11, с. 143].

Зміна політики російського уряду в румунському питанні пояснювалося також тим, що Росія прагнула використати порушення Румунією умов Паризького трактату 1856 р. для того, щоб довести його недієздатність. Саме тому на конференції Росія наполягала на дотриманні рішень трактату, який був спрямований проти неї. «Московские ведомости» наголошували на невиконанні Румунією умов Конвенції 1858 р., що була складовою Паризького трактату: по-перше, були порушені найголовніші умови договору – окреме існування князівств та обрання господаря з осіб місцевого походження; по-друге, були невиконані зобов'язання щодо збереження привілеїв та пільг болгарських колоністів у Південній Бессарабії; по-третє, були порушені права грецьких

монастирів. Внаслідок цього, на думку її кореспондента, Паризький трактат втратив свою чинність. У газеті висловлювалася думка про те, що Росії необхідно використати факт обрання іноземного принца на румунський престол як привід для ліквідації «паризької системи». Для цього російська дипломатія повинна була дотримуватися вичікувальної політики та «...дати західноєвропейським державам самим скасувати умови Паризького трактату» [12, с.2]. Одночасно газета висловлювалася за більш рішучі дії Росії в румунському питанні. У ній повідомлялося, що у випадку створення незалежної румунської держави Росія буде наполягати на визволенні усіх християнських земель з-під влади Туреччини [13, с.2].

У ліберальному журналі «Отечественные записки» визначалися кілька варіантів розв'язання румунського питання: по-перше, об'єднання Молдавії та Валахії в румунську державу під владою іноземного принца та, як наслідок, звільнення румунів від політичної залежності Порти; по-друге, приєднання румунських князівств до Австрії в обмін на Венецію; по-третє, розділ Румунії на два окремих князівства; по-четверте, реставрація влади князя Кузи; по-п'яте, обрання нового господаря для обох князівств на тих умовах, що й при обранні А. Кузи [7, с.71]. Однак у журналі зазначалося, що в кожного варіанту були противники серед держав-заступниць.

Ліберальна газета «Санкт-Петербургские ведомости» вважала, що ідея створення румунської держави не була справжнім волевиявленням усього румунського народу. На шпальтах газети писалося, що Дунайські князівства «...зовсім не думали про об'єднання... У Молдавію та Валахію проект румунської монархії був занесений з Парижу» [9, с.1]. Тому позиція Росії в цьому питанні була цілком тотожна з бажанням переважної більшості румунського населення. Погоджуючись з цією думкою, кореспондент «Одесского вестника» С.Пуговін висловлював впевненість, що Росія на конференції буде виступати проти об'єднання румунських князівств та обрання іноземного принца господарем Молдавії та Валахії [14, с.176].

Ліберальна газета «Голос» дотримувалася протилежної позиції. У газеті стверджувалося, що підтримка Російською імперією об'єднання румунських князівств неодмінно підняло б її авторитет на Балканах та сприяло б розв'язанню Східного питання на її користь [15, с.1].

Революційно-демократичний журнал «Современник» виділяв лише два можливих варіанти розв'язання румунського питання: реставрацію колишньої влади або обрання господарем одного чи двох місцевих кандидатів [16, с.142].

Використовуючи протиріччя між європейськими державами, тимчасовий уряд Румунії перейшов до більш рішучих заходів: були розпущені Національні Збори та оголошено про скликання нових з правом прийняття конституції країни. Одночасно посилювався сепаратистський рух у Молдавії. 3 квітня 1866 р. у Яссах розпочалась багатотисячна демонстрація з вимогою окремого існування князівств, яку було відразу придушено урядовими військами. Це викликало незадоволення в російських офіційних колах та громадській думці. Російський уряд розглядав повстання в Яссах як один з головних аргументів проти об'єднання князівств, акцентуючи увагу на тому, що ідея створення єдиної румунської держави не підтримувалася всім народом. Російська періодика співчувала руху молдавського народу. Консервативні «Московские ведомости» заявляли, що прагнення Молдавії до відокремлення від Валахії мало законне підґрунтя, а бухарестський уряд діяв всупереч усім існуючим міжнародним постановам [11, с.201]. У ліберальному журналі «Отечественные записки» писалося, що в разі об'єднання князівств Молдавія займатиме другорядну роль у румунській державі. Це пояснювалося тим, що Молдавія значно поступалася

Валахії в кількості населення, розмірах прибутків і торгівельного обороту та чисельності війська. «За таких умов Молдавія буде скоріше за все підкорена своєю сусідкою, ніж об'єднається з нею на рівних умовах», – писалося в журналі [17, с.184].

Відмова Філіпа Фландрського від румунського престолу поставила перед урядом Румунії нову проблему – необхідність пошуку іншого іноземного кандидата. Престол був запропонований Карлу Людвігу Гогенцоллерну-Зігмарингену – представнику швабської гілки прусського роду Гогенцоллернів, племіннику Наполеона III. Упевнившись у підтримці кандидата з боку Франції та Італії, румунський уряд 2–8 квітня 1866 р. ініціював плебісцит, у ході якого більшість громадян висловила згоду із зведенням на престол Румунії представника іноземної династії. Росія, Австрія та Туреччина виступили проти обрання Карла Гогенцоллерна князем Румунії. Проте пропозиція турецького уряду окупувати румунські князівства зустріла протидію з боку російських дипломатів. Двоїста політика Російської імперії щодо Румунії на конференції пояснювалася тим, що, з одного боку, російська дипломатія не хотіла розширення іноземного впливу в князівствах, а з іншого – прагнула зберегти румунську автономію.

28 квітня 1866 р. у Румунії була скликана палата депутатів, яка, проголосивши себе Установчими зборами, ратифікувала обрання Карла I Гогенцоллерна (Кароля I) на румунський престол. 10 травня Установчі збори прийняли присягу нового господаря. 11 жовтня 1866 р. султанським фірманом Карл був визнаний румунським князем з правом прямої спадкової влади. Однак румунський уряд пішов на значні поступки: князівство проголошувалося частиною Османської імперії; армія Румунії не повинна була перевищувати 30 тисяч чоловік; на румунську територію поширювалася дія договорів Порти з іншими державами; Румунія не могла укладати міжнародні трактати, а лише угоди з адміністраціями сусідніх країн [4, с.120].

Після визнання Туреччиною князя Карла Гогенцоллерна позиція Росії щодо Румунії різко змінилася – російський уряд пішов на зближення з новою румунською владою. Ця зміна була викликана кількома причинами. По-перше, визнання іноземного принца князем Румунії створило прецедент для скасування Паризького трактату 1856 р., тому вже не було сенсу продовжувати колишню політику, спрямовану на дотримання міжнародних договорів стосовно Румунії. По-друге, підтримка нового князя посилила б позиції Росії в Румунії. З цією метою 16 жовтня 1866 р. російський канцлер О. Горчаков надіслав Карлу листа з пропозицією налагодження відносин між двома сусідніми країнами. По-третє, враховуючи своє нестійке положення у країні, Карл Гогенцоллерн й сам намагався заручитися підтримкою великих держав, зокрема Росії. Отримавши в жовтні листа від російського уряду, румунський князь висловив побажання щодо подальшого розвитку російсько-румунських відносин.

Ставлення російської консервативної та ліберально-західницької преси до обрання Карла Гогенцоллерна князем Румунії відповідало офіційному курсу російського уряду. Якщо спочатку преса наголошувала на незаконності цього обрання, то після визнання російським урядом правління Карла періодика почала визначати позитивні наслідки політики нового румунського князя. Називаючи Карла представником «пруссько-французького впливу на Сході», консервативна газета «Московские ведомости» висловлювалася проти обрання іноземного принца на румунський престол [18, с.2]. Проте вже в грудні 1866 р. у газеті підкреслювалося, що це відповідало інтересам російської політики на Сході [12, с.2]. Ліберальний журнал «Отечественные записки» повідомляв, що

обрання іноземної династії на престол Румунії суперечило чинним міжнародним угодам. Оцінюючи політику нового румунського князя, журнал у вересні 1866 р. підкреслював, що обрання іноземного принца не призвело до жодних змін у політичному та економічному становищі князівств [19, с.14]. Після визнання російським урядом правління Карла Гогенцоллерна журнал змінив свою точку зору. На думку «Отечественных записок», обрання Карла призвело до посилення впливу Пруссії в князівстві, що мало позитивні наслідки для Росії: по-перше, послабився вплив Франції, Австрії та Англії в Дунайському регіоні; по-друге, Пруссія не була суперницею Російської імперії в Східному питанні, тому її вплив у Румунії не загрожував позиціям Росії [20, с.241–242].

Визнання Росією правління Карла Гогенцоллерна викликало негативні оцінки в слов'янофілів. У газеті «Москва», яка видавалася І.Аксаковим, підкреслювалося, що обрання іноземної династії Гогенцоллернів на румунський престол було «політичною інтригою» західноєвропейських держав, спрямованою проти Росії. На думку І.Аксакова, погодження Росії з обранням князя Карла «...лише зміцнило позиції Заходу на Дунаї...» [21, с.116].

Об'єднання румунських князівств під владою іноземного принца стало приводом до актуалізації в російській періодиці бессарабського питання. У пресі наголошувалося, що внаслідок порушення західноєвропейськими державами та Румунією умов Паризького трактату Росія мала повне право повернути Південну Бессарабію. Головним її аргументом був той факт, що ця територія відійшла в 1856 р. до васального від Туреччини Молдавського князівства, а не до Румунської держави. Ще однією підставою для повернення Південної Бессарабії було порушення прав болгарських колоністів, їх тяжке матеріальне становище. «...Росія не лише має тепер повні підстави, але й... несе зобов'язання визволити з-під румунського панування нещасних болгар...», – писалося в газеті «Московские ведомости» [18, с.2].

Державний переворот в Румунії 1866 р. став предметом обговорення у російській періодиці. У публікаціях російських журналів і газет давалися різні прогнози щодо можливої зміни політичного статусу Румунії. Більшість видань підтримувала позиції російського уряду щодо румунського питання, який виступав за роз'єднання князівств при збереженні їхньої автономії. Аналіз матеріалів періодичних видань дозволив зробити висновок про поступову зміну поглядів російської дипломатії щодо стратегічних завдань у румунському питанні після державного перевороту 1866 р. Порушення Румунією умов Паризької конференції 1858 р. внаслідок обрання іноземного принца Карла Гогенцоллерна на румунський престол розцінювалося російською періодикою як головний привід для скасування умов Паризького трактату 1856 р. та повернення до Російської імперії території Південної Бессарабії. Після визнання Туреччиною влади іноземного принца російський уряд пішов на покращення відносин з Румунією. Це відобразилося й у матеріалах періодичної преси, в яких визначалися позитивні наслідки обрання Карла Гогенцоллерна. Лише слов'янофіли наголошували на послабленні позицій Росії в Дунайському регіоні після приходу до влади в Румунії іноземного принца.

Список використаних джерел

1. Аксенова Е. П. История народов Центральной и Юго-Восточной Европы в журнале «Современник» (1863 – 1866) / Е. П. Аксенова // Исследования по истории славяноведения и балканистики / [ред. кол. В. А. Дьяков (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1981. – С. 237 – 260.
2. Виноградов В. Н. Россия и объединение румынских княжеств / В. Н. Виноградов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 331 с.

3. Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско–балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. / С. А. Никитин. – М. : Наука, 1960. – 368 с.

4. Чертан Е. Е. Великие державы и формирование румынского независимого государства / Е. Е. Чертан. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 283 с.

5. Чертан Е. Е. Великие державы и государственный переворот 1866 г. в Румынии / Е. Е. Чертан // Вопросы истории и историографии Юго–Восточной Европы : сборник статей / [под ред. Н. А. Мохова, М. К. Сытника]. – Кишинев : Штиинца, 1977. – С. 17–65.

6. Московские ведомости. – 1866. – №35. – 16 марта.

7. Политическая хроника // Отечественные записки. – 1866. – Т. CLXV. – Март. – Кн. 1. – С. 1 – 16.

8. Современное обозрение. Политика // Современник. – 1866. – Т. CXII. – Февраль. – С. 281 – 304.

9. Санкт–Петербургские ведомости. – 1866. – №68. – 10 (22) марта.

10. Московские ведомости. – 1866. – №48. – 5 марта.

11. Катков М. В. Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год / М. В. Катков. – М. : Типография В. В. Чичерина, 1897. – VI, 642 с.

12. Московские ведомости. – 1866. – №250. – 4 декабря.

13. Московские ведомости. – 1866. – №51. – 9 марта.

14. Одесский вестник. – 1866. – № 55. – 12 марта.

15. Голос. – 1866. – №34. – 15 (27) февраля.

16. Современное обозрение. Политика // Современник. – Т. CXIII. – Март. – С. 131 – 142.

17. Политическая хроника // Отечественные записки. – 1866. – Т. CLXV. – Апрель. – Кн. 2. – С. 173 – 185.

18. Московские ведомости. – 1866. – №166. – 20 июля.

19. Политическая хроника // Отечественные записки. – 1866. – Т. CLXVIII. – Сентябрь. – Кн. 1. – С. 1 – 14.

20. Политическая хроника // Отечественные записки. – 1866. – Т. CLXIX. – Декабрь. – Кн. 2. – С. 229 – 243.

21. Аксаков И. С. Сочинения : [в 7 т.] / И. С. Аксаков. – М. : Тип. Волчанинова, 1886. – Т. 7: Общеввропейская политика. Статьи разного содержания. 1860 г. – 1886. – 864 с.

Дроздов В.В. Государственный переворот 1866 г. в Румынии на страницах российской периодической прессы

Раскрыта позиция периодической прессы Российской империи относительно государственного переворота 1866 г. в Румынии, его последствий и влияния на русско–румынские отношения.

Ключевые слова: Румыния, государственный переворот, периодическая пресса, Российская империя.

Drozdzov, V.V. The state revolution of 1866 in Romania on the pages of the Russian periodical press

The attitude of the periodical press of Russian empire toward the state revolution of 1866 in Romania, its consequences and influence on the Russian–Romanian relations was described.

Key words: Romania, state revolution, periodical press, Russian empire.

УДК 168.522

Михайлюк О.В.

Карнавалізація свідомості в сучасній культурі

Розглядаються кризові явища в сучасній культурі крізь призму концепції карнавалізації М.М.Бахтіна.

Ключові слова: культура, карнавал, особистість.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Михайлюк А.В.

Карнавализация сознания в современной культуре

Рассматриваются кризисные явления в современной культуре сквозь призму концепции карнавализации М.М.Бахтина.

Ключевые слова: культура, карнавал, личность

Концепция карнавала М.М.Бахтина сыграла большую роль в развитии культурологических исследований, в расширении горизонтов научной мысли. В современное гуманитарное познание прочно вошли такие бахтинские понятия, как «монологизм», «карнавализация сознания», «многоголосье», «внутреннее убедительное слово» и т.д. Бахтин рассмотрел вполне определенный период в истории культуры: ситуацию, которая сложилась на рубеже эпох, на рубеже культур, период «смены парадигм». Становлению новой картины мира предшествует ситуация, названная Бахтиным «карнавализация сознания» – период, когда происходит распространение и усвоение новых представлений и новых смыслов. В карнавале Бахтин увидел ситуацию, которая раскрепощает сознание человека и создает возможности для творчества, когда каждый человек – участник действия – может оказаться в роли художника, творца. В центре концепции карнавализации – идея об «инверсии двоичных противопоставлений», то есть переворачивание смысла бинарных оппозиций. Бахтин применил понятие карнавала ко всем явлениям культуры Нового времени. По словам Л.М.Баткина, теория М. Бахтина образует вокруг себя магнитное поле, легко притягивающее и размещающее факты. Вещи, вроде бы несопоставимые, выстраиваются в строгий логико-исторический ряд [1].

Карнавал исходит своими истоками к архаике, к языческим празднествам. Согласно Фрейду, при всех отречениях и ограничениях, налагаемых на Я, периодический прорыв запретов является правилом, как на это указывает установление праздников, которые по сути своей, не что иное, как предложенные законом эксцессы; это чувство освобождения придает им характер веселья [15, с.470]. Изначальная природа праздника – нарушение табу и

жертва как плата за нарушение. Карнавальный смех, сугубо амбивалентный по своей природе, разрушает всякую иерархию, развенчивает устоявшиеся догмы, инвертирует и снимает оппозиции. Карнавал сближает, объединяет и сочетает священное с профанным, высокое с низким, великое с ничтожным, мудрое с глупым. В карнавале как бы воскрешается первобытный хаос, архаическая целостность мировосприятия. «Человек как бы перерождался для новых, чисто человеческих отношений. Отчуждение временно исчезало. Человек возвращался к самому себе и ощущал себя человеком среди людей» [3, с.15].

Но, с другой стороны, карнавал – это невменяемость, обезличенность и безответственность. Карнавальная смех отнюдь не ирония мыслителя над трагедией жизни – нет, это радостный смех народного или космического, «телесного» идиотизма над мучительными корчами терзаемого индивида, который кажется ему смешным в своей одинокой беспомощности [6, с.78].

Карнавал торжествовал как бы временное освобождение от господствующей правды и существующего строя, временную отмену всех иерархических отношений, привилегий, норм и запретов. Карнавальная жизнь – это жизнь вне дела, вне работы, это фамильярные контакты между людьми, эксцентричность, мезальянсы и т.п. Законы, запреты и ограничения, определяющие строй и порядок обычной жизни на время карнавала отменяются: вольное фамильярное отношение распространяется на все: на ценности, мысли, явления, вещи. В карнавальные контакты и сочетания вступает все то, что было замкнуто, разведено, удалено друг от друга. Карнавал сближает, объединяет и сочетает священное с профанным, высокое с низким, великое с ничтожным, мудрое с глупым. В карнавале как бы воскрешается первобытный хаос, архаическая целостность мировосприятия. В нем присутствует сильный игровой элемент, момент замещения – перевода бессознательных, неприемлемых для общества желаний и влечений в приемлемые формы. Карнавал локализован во времени и в пространстве. Он вписывается в традиционный, иерархический порядок и даже, легитимизирует и стабилизирует его тем, что предоставляет регулируемую отдушину народному недовольству. Разрушение приручено, критика включена в код культуры, в ее саморегулирующееся и динамичное развитие.

Празднества на всех этапах своего исторического развития были связаны с кризисными, переломными моментами в жизни природы, общества и человека. Моменты смерти и возрождения, смены и обновления всегда были ведущими в праздничном мироощущении [3, с.14]. В акте карнавального смеха кризис манифестируется в формах отрицания и утверждения, иронии и триумфа [10, с.84].

В Новое время происходит десакрализация культуры, «расколдование мира». Карнавал утратил свое значение, растворился в повседневности. Согласно Р.Генону, почти полное исчезновение карнавальных праздников «свидетельствует о том, что разлад вторгся в самый ход существования и стал до такой степени всеобщим, что мы, можно сказать, и в самом деле живем во времена непрерывного зловещего карнавала» [5, с.48]. Разложение гротеска связано с утратой всенародной праздничности, распадом целостного чувственности, победами трезвого практицизма и чопорного быта, государственного пуританизма и официальной скуки [1].

В культуре XX в. карнавализация актуализируется вследствие повышения общего интереса к мифу (неомифологическое сознание). Современные исследования в области истории, этнографии, этнолингвистики, психологии, культурологии, культурантропологии показывают, что архетипное сознание, мифотворчество, неоязычество появляются вновь, сохраняются и не только

уживаются с успехами в области науки и техники, но порой побеждают цивилизованного человека. Одной из основных особенностей массового сознания является его мифологизированность. Миф обобщает опыт познания мира непосредственно, неререфлективно – просто, понятно и доступно для каждого, дает простоту непосредственной данности там, где разум ищет сложности. Язык мифа – это язык образов; он четко структурирован и способен передавать знания о мире не менее эффективно, чем язык абстрактной логики. В широком смысле мифом можно назвать любой феномен или любую идею, которая становится предметом иррациональной веры. Однако, по словам К.Леви-Строса, ничто так не напоминает мифологию, как политическая идеология [11,с.186].

Один из образов карнавальнoй культуры – человеческое тело, метафора материально-праздничной стихии. Карнавал заключает в себе, помимо идеального, утилитарный, телесный план культуры, символизируя тем самым ее единство; если в эпоху средних веков карнавал выполнял роль синтеза религиозной культуры и культуры материальной, то начиная с Нового времени он постепенно уступал свои позиции, утрачивая тем самым свое изначальное культурное предназначение [9]. Материальные цели имеют своим источником «низ», они стихийны, не требуют для своего определения каких-либо изысканий. Индивидуализм, приоритет телесных потребностей над духовными – идейная основа становления капитализма. Проблема телесности стала одной из актуальнейших тем в массовой культуре современности. Возобладала массовая культура как культура «низа» и культура «низа» как материальный интерес. В истории западного общества всегда имела место диалектика высвобождение и сдерживания. Великие исторические религии Запада были религиями сдерживания [4,с.57]. Современная культура насаждает культ потребления.

Идеальной сценой для карнавальных и юродских представлений была рыночная площадь. Реалии рыночной экономики – это во многом подчеркнуто игровые реалии – «игры обмена» по Ф.Броделю. В западном обществе рынок является единственным местом, где личность или сообщество может преследовать свои частные интересы. Рынок ориентирует субъекта на выполнение единой для всех функции и тем подчиняет его поведение неким авторитетным императивам. Строго говоря, никаких других императивов поведения в обществе «западного» типа нет, оно не предполагает ни конкретных предписаний и запретов (что создает достаточно устойчивые посылки для эрозии норм морали и права). Рынок, очевидно, является тем единственным образом жизни, при котором «западное» общество вообще возможно [см. 8,с.8-9]. Культура, ставшая всецело товарной, также должна стать ведущим товаром зрелищного общества [7,с.193].

Реклама играет все более заметную роль в системе коммуникативных средств и технологий, а ее функции выходят за рамки первоначальной цели – информирования о товарах и услугах. Она становится важнейшим средством «производства желаний». Особое значение в рекламе имеют ассоциации с праздником, праздничным временем и пространством. Праздник, ярмарка, карнавал изменяет рутинное течение времени повседневной жизни и переносит человека в особое пространство-время, где действуют совсем другие, отличные от обычных норм правила и законы поведения. То, что в обыденной жизни считается постыдным и скрывается, в карнавальном хронотопе выпячивается наружу. Сегодня, когда карнавальная культура в своих классических формах ушла в прошлое, шоу-бизнес в целом и реклама как его часть взяли на себя функцию активного использования тех же образов-архетипов, которые

лежат в основе карнавального праздника. Пересечение границ дозволенного оправдывается в рекламе тем, что она выходит за рамки норм повседневной рутинной жизни в праздничный хронотоп. Эффективность современной рекламы во многом основывается на целенаправленном использовании инструментария социальной мифологии и риторики [13]. Механизм воздействия рекламы на сознание так же, как и в мифе, основывается на простоте схемы, ярком образе, эмоциональности, воздействии на подсознание и т.п.

Массовая культура культивирует зрелищность и развлекательность, не требует от человека затрат душевной и умственной энергии, проникнута чувственным началом, стремлением к чувственным удовольствиям, зачастую обращается не к сознанию, а к подсознанию, эксплуатирует агрессивные влечения и сексуальность, что генетически роднит ее с «низовой» народной культурой. Массовая культура, с одной стороны, выполняет функцию адаптации человека к современному обществу, с другой, используется как средство манипуляции массами. Массовая культура представляет собой специфическую индустрию, производящую «массового» человека, заимствующего «свои» мысли из радио- и телепередач, газет и рекламы, и который превращается в простого исполнителя заданных ролей с атрофированной личностью. Массовой культуре присуща тенденция придавать культурным явлениям однородность, стандартизацию, ориентацию на средний уровень массового потребления.

Личность в современной культуре, несмотря на господство индивидуализма, теряет свою целостность. Многие трактуют личность как внешнюю (социально заданную, типизированную, ролевую, функциональную и т.п.) характеристику индивида. Исследователи констатируют исчезновение тождества личности (поскольку в каждом тысяча лиц в зависимости от обстоятельств). «Мы погружены в поиски тождества – множественность, что окружает нас, присуща и нашему «Я»: калейдоскопическому, функционально зависимому от того, каковы обстоятельства» [12,с.20].

Карнавальный характер постмодерна, сопоставимость «родовых черт» постмодернизма и средневекового карнавала неоднократно отмечались исследователями. Большой вес приобретает взгляд на постмодерн как на знамение «конца культуры», симптомом радикальной ломки концептуальных основ цивилизации, легитимацию «выхода на поверхность» деструктивных иррациональных факторов в бытии общественном и личном. В нем усматривают возврат к тому, что было утрачено в эпоху модерна, к тем идеям и подходам, которые в своих специфических историко-культурных вариантах доминировали на протяжении тысячелетней истории культуры. Постмодерн также называют «неоархаикой», усматривая в нем возврат в некое состояние «предкультуры».

Не следует, однако, забывать, что карнавал – это эпизод в жизни людей, он не длится вечно и должен когда-то закончиться. Все смыслы становятся при этом на «обычные» места. Если ж карнавал не прекращается, то праздник превращается в будни, а значит, бессмысленным становится сам праздник. Также если игра становится единственной формой жизни, тогда имеет место инфантилизм, впадение в детство, человек перестает отвечать требованиям времени, теряет идентичность. Решающим последствием такой «универсальной» деконструкции может оказаться дезориентация человека в мире: лишенный действительного содержания культурных смыслов, абсолютно инфантилизированный, погруженный в бесконечный «праздник», человек

утратит антропологическую почву, которая создавалась культурой на протяжении тысячелетий, и перестанет быть собой.

Карнавал амбивалентен: он умерщвляет рождает, уничтожая обновляет, снижая возвышает. Положительный полюс, говоря словами Бахтина, отпал. В буржуазном обществе была реализована только одна сторона карнавализации жизни, карнавал оказался растворенным в рынке и демократии. Продуктом односторонней культуры стал «одномерный человек». «Игнорирование всего того, что не может быть потреблено (и прежде всего его свободы-незавершенности и его индивидуальности)» [2, с.160]. При этом другие стороны, глубинные, сакральные истоки и смысл карнавала остались в тени, забылись, оказались подавленными.

Репрессивность современной культуры при этом возрастает. Но репрессивность становится более утонченной, основывается не на страхе или стыде, а на «производстве желаний» и манипуляции сознанием. Особенно подвержены репрессивности т.н. «средние классы», составляющие основу современного общества.

Наряду с «иссяканием» сакральности в современной цивилизации происходит и «иссякание» смеха. В то же время расширяется сфера несмешного, окружающая человека. Люди утрачивают способность удивляться, смеяться, радоваться. Культура выступает как шоу, социум – как интегрированный спектакль. «Нет празднеств. В подлинность праздников никто не верит, даже сами их участники» [16]. «Жизнь маскарада, как и жизнь традиционного общества, состояла в реальном проживании иллюзии, в то время как сегодня человеческое существование заключается в иллюзорном не-проживании реальности» [13].

Список использованных источников

1. Баткин Л.М. Смех Панурга и философия культуры [Электронный ресурс] / Л.М. Баткин. – Режим доступа: http://www.russianway.rchgi.spb.ru/Bakhtin/volume_1/23_batki.pdf
2. Бахтин М.М. Дополнения и изменения к «Рабле» / М.М.Бахтин // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 134-164.
3. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – 2-е изд. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с.
4. Белл Д. Щодо великої відбудови: релігія і культура в постіндустріальну добу / Д.Белл // Генеза. – 1(5) 97. – С.52-65.
5. Генон Р. О смысле «карнавалых» праздников / Р.Генон // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 45-48.
6. Гройс Б. Тоталитаризм карнавала / Б.Гройс // Бахтинский сборник. – М.: Лабиринт, 1997. – Вып. 3. – С. 76-81.
7. Дебор Г. Общество спектакля / Г.Дебор; перевод С.Офертаса и М.Якубович. – М.: Издательство «Логос», 1999. – 224 с.
8. Игнатьев А.А. Ценности науки и традиционное общество / А.А.Игнатьев // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 3-30.
9. Крылов Т.Ю. Проблема соотношения карнавального и христианского мировоззрения / Т.Ю.Крылов // М.М.Бахтин и гуманитарное мышление на пороге XXI века: Тез. III Саранских международных бахтинских чтений: В 2 ч. – Саранск, Изд-во Мордовского ун-та, 1995. – Ч. 1. – С. 169-170.
10. Лахманн Р. Смех: примирение жизни и смерти / Р. Лахманн // Бахтинский сборник. Вып. 3 / Ред. Махлин В.Л. М.: Лабиринт, 1997. – С. 81-85.
11. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – 536 с.

12. Моравски С. О различных сторонах постмодернистского философского мышления / Моравски С. // Культура в современном мире : опыт, проблемы, решения : науч.-реф. сб./ Информкультура. – 1999. – Вып. 1. – С. 12-32.

13. Неман Б. Маскарад в парадигме постмодерна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.boleslav.qserty.ru/vykl/maska.html>

14. Трушина Л.Е. Российская реклама как зеркало массовой культуры [Электронный ресурс] // Российская массовая культура конца XX века. Материалы круглого стола. 4 декабря 2001 г. Санкт-Петербург. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество. 2001. – Режим доступа: http://www.anthropology.ru/texts/trushina/masscult_28.html

15. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я // Фрейд З. Психоаналитические этюды. – Мн.: «Беларусь», 1999. – С. 422-480.

16. Ясперс К. Духовная ситуация времени [Электронный ресурс] // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 288-418. – Режим доступа: http://www.lib.vsu.ru/elib/philosophy/b5458_f.doc

Mykhailuk, O.V. The process of carnivalization of consciousness in a modern culture

The crisis phenomenon in the contemporary culture in the light of the Bakhtin's carnival conception are researched.

Key words: culture, carnival, personality.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 316.37

Палагута В.І.

Самоідентифікація суб'єкту в світлі вивчення феномену полісуб'єктивності

Досліджується дискурсивно – перформативна самоідентифікація соціального суб'єкту, вивчаються механізми її дії та онтологічні характеристики. Розглядаються інші різновиди цього типу самоідентифікації – деідентифікація та реідентифікація та виділяються принципіально інші типи самоідентифікації – нарративна та просторово – тілесна.

Ключові слова: полісуб'єктивність, дискурсивні простори, самоідентифікація, деідентифікація, реідентифікація, перформативність, ретроверсивний(ретроактивний) ефект.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Палагута В.І.

Самоидентификация субъекта в свете изучения феномена полисубъективности

Исследуется дискурсивно-перформативная самоидентификация социального субъекта, изучаются механизмы её действия и онтологические характеристики. Рассматриваются другие разновидности данного типа самоидентификации – деидентификация и реидентификация и выделяются принципиально иные типы самоидентификации – нарративная и пространственно-телесная.

Ключевые слова: полисубъективность, дискурсивные пространства, самоидентификация, деидентификация, реидентификация, перформативность, ретроверсивный(ретроактивный) эффект.

Рассматривая новые подходы к исследованию проблемы субъективности, можно сразу отметить, что «возвращение» субъекта в сферу социально-философского анализа после постмодернистской ситуации «смерти субъекта»

возможно только на принципиально иной основе, чем это было принято в классической парадигме субъекта. Действительно, субъект в современной философии и социальной теории более не может представляться как обособленная, самодостаточная ментальная или психофизическая величина; бытийствующий сам по себе или проваливающийся в «антропологическую пустоту» и оторванный от многоуровневости социальной реальности. Как раз наоборот, современная трактовка субъекта «включает» его во множество позиций и мест социальной реальности, поэтому, он может и должен рассматриваться каждый раз в фиксированной на данный момент социальной позиции или месте, которые структурируются в определённые социальные пространства. Причём данные социальные пространства и их многочисленные поля конституируются дискурсами как особыми опосредованно – символическими речевыми образованиями, глубинную суть которых очень точно выразил Ж. Бодрийяр: «Такая речь не имеет ничего общего с лингвистическим пониманием термина «речь», входящего в оппозицию «язык/речь» и подчиненного языку. Нераздельная (символическая) речь сама отрицает разграничение языка/речи. Речь конкретно-актуальная говорит то, что говорит, а заодно и все остальное. Она не соблюдает правило дискретности знака, разделения инстанций, она говорит одновременно на всех уровнях» [1, с.364] существования субъекта в микросоциумах.

Поэтому, давая определение субъекта, можно его представить следующим образом: это характеристика индивида, соотносимая с его местом или позицией в дискурсивно сформированных полях социальных пространств. А сама субъективность рассматривается как свойство субъекта, одновременно характеризующее и самого субъекта, и опосредованно – символическим образом реально занимаемую им позицию или место в том или ином дискурсивном пространстве. Более того, понимаемая подобным образом субъективность распространяется и на возможные, потенциальные свойства, приобретаемые субъектом в других социальных позициях и местах, которые он может занимать в многочисленных полях дискурсивных пространств. Таким образом, если охарактеризовать специфику субъективности, то это способность субъекта занимать множество различных позиций, его преобразующих (порой весьма существенно, что не может учитывать ни теория черт, ни теория ролей и масок в теории субъекта) при переходе из одной позиции в другую, от одного дискурсивного социального пространства к другому. Данный феномен субъективности получил в социально-гуманитарных исследованиях название *полисубъективности* (К. Герген (Джерджен), С. Жижек, М. Кастельс, Ю. Кристева, А. Рено, А. Турен и др.). И в этом контексте, на наш взгляд, наиболее приемлемым будет определение современного субъекта как «деятельной» полисубъективности, которое предложил известный французский социолог А. Турен: «Субъект может существовать только в процессе освобождения от собственного сознания > Субъект – это не рефлексия индивидуума по собственному поводу, не идеальный образ, рисуемый им в гордом одиночестве, а непосредственное действие. Вот почему он никогда не совпадает с индивидуальным опытом» [2, с.486].

Исходя из вышеприведенного определения, полисубъективность предполагает изменяющуюся онтологию субъекта, связанную со множеством различных позиций или мест, которые субъект может занимать в определённом дискурсивном пространстве, не говоря уже о его существовании во множестве дискурсивных пространствах одновременно. Данные дискурсивные пространства субъекта пересекают, пронизывают друг друга, создавая эффект

множественной субъективности или полисубъективности. Множественная субъективность находит своё воплощение в так называемом *конструктивно-топологическом типе субъекта*, характеризующегося, во – первых, достаточной степенью свободы, гибкостью, способного пребывать во многих социальных измерениях одновременно и, во – вторых, постоянно видоизменяющего, конструирующего и преобразовывающего себя в том или ином дискурсивном социальном пространстве.

На постсоветском «исследовательском пространстве» нынешний интерес к изучению данного нового типа субъекта хорошо обозначил российский философ С. Хоружий: «Субъект действительно умирает: этот род антропологизма потерпел крах. Вместо него остается «субъектная перспектива», которую надо, тематизируя, попытаться реализовать. Положение «Я-субъектности, а не субъект» позволяет говорить об определенном консенсусе в отношении нынешнего антропологического кризиса. Важно найти *корни, начала субъектности*. Они не тождественны «Я», но тем или иным образом заключают его в себе» [3, с.128-129]. Полисубъективность как современный тип субъекта даже можно обозначить как «плавающий», «ускользающий», реляционный, пришедший на смену традиционному типу субъекта, о которой известный российский философ Б. Марков: «Единый, абсолютный субъект заменяется существующими полиморфными, спонтанно возникающими *формами субъективности*» [4, с.73-74]. Подобный исследовательский ракурс проблемы субъективности ориентирует на исследования онтологии социального субъекта, её характеристик и специфических особенностей, которые конституируются через *процессы самоидентификации* в социальных пространствах дискурса. Анализ проблемы субъективности в подобном ракурсе открывает новые возможности для изучения множественного характера современного субъекта или полисубъективности. Речь здесь идёт об установлении того трудноуловимого и постоянно «ускользающего» онтологического измерения субъекта, которое конституируется имманентным образом в дискурсивных пространствах. В свою очередь, получив посредством изучения процесса и механизма самоидентификации операционально – практические характеристики и свойства полисубъективности, имеет смысл пересмотреть ряд базовых положений современной социальной теории в направлении утверждения *субъектно-ориентированного подхода*. Иначе говоря, с точки зрения субъектно-ориентированного подхода возникает необходимость в изучении не только онтологических оснований субъективности, но и пересмотре самой социальной теории, т. е. тема «воскресения» субъекта и его «возвращения» в поле социально-философского анализа актуализирует критическую рефлексию над ключевыми положениями традиционной социальной теории, которая, упорно «не замечала» субъекта или, как охарактеризовал её современный немецкий социальный теоретик Р. Дарендорфа: «Человека, которого изучают социологи, на самом деле – не существует вовсе» [5, с.30]. Но это тема отдельного рассуждения, выходящая за рамки настоящей статьи.

Если же мы проследим истоки изучения онтологии субъективности сквозь призму самоидентификации, то ещё начиная с работ Р. Декарта, субъект отождествляется с *ego, res cogitans*. При этом картезианское *ego* является субъектом ровно постольку, поскольку *cogito* является его атрибутом или предикатом. Обладание предикатами для *res cogitans* всегда равнозначно знанию о них как о своих предикатах. Мысля, *ego* всегда идентифицирует мышление как *своё* мышление. Отсюда, отношение субъекта к собственным предикатам является одновременно отношением к самому себе. Поэтому, всякое *cogito*, по Р.

Декарту, есть *cogito me cogitare*, «мышление себя мыслящим» [6, с.360-361]. И. Кант ещё более расширил формулировку данного принципа: «я» рассматриваемое в качестве субъекта, определения которого являются *представления*. Вместе с тем, определения субъекта должны рассматриваться не как внешние определения, но как нечто, что постоянно присваивается самим субъектом.¹ Но это значит, что ничто иное как *представления* являются предикатами субъекта, но только при том условии, что субъект идентифицирует *представления* в качестве *своих представлений*. Таким образом, субъект должен рассматриваться как особая онтологическая инстанция, способ существования которой заключается в идентификации со своими представлениями, и которую можно определить как представляющую себя субъективность, достигаемую посредством непрерывного осуществления процесса самоидентификации. Имеет смысл проанализировать механизм данного процесса, для чего сравним обычную идентификацию с самоидентификацией. Во всех случаях обычная идентификация рассматривается как процесс установления тождества между двумя или более предметами или лицами. Она подразумевает существование как минимум трёх инстанций: той, которая устанавливает идентичность (идентификатор); той, чья идентичность устанавливается (то, что подлежит идентификации или идентифицируемое); и той, на предмет идентичности которой, рассматривается вторая инстанция (то, что является своеобразным эталоном или идентифицирующее). Необходимость в идентификации возникает в момент проблематизации идентичности между идентифицируемым и идентифицирующим, т.е. в тот момент, когда идентифицируемое предстаёт перед идентификатором как неопределённое непосредственное «нечто». В отличие от идентифицируемого, идентифицирующее всегда является чем-то определённым, и поэтому поименованным. Это позволяет утверждать, что идентифицирующее функционирует в процессе идентификации в качестве того или иного имени. Проблема идентификации, таким образом, сводится к возможности употребления по отношению к идентифицируемому того или иного имени или означающего. Поэтому, идентификация подразумевает в качестве условия своей возможности акт именования или означивания.

Иное дело самоидентификация. Самоидентификация субъекта является процессом, в котором идентификатор и идентифицируемое совпадают в одном лице. В процессе самоидентификации идентификатор соотносит себя самого с тем или иным именем или означающим внутри процедуры именования или внутри дискурса. Совпадение идентификатора и идентифицируемого конституирует принципиальное отличие самоидентификации от обычной идентификации. В самом деле, если в случае обычной идентификации идентифицируемое существует независимо от идентификатора и самого акта идентификации, то субъект не существует вне способности к самоидентификации. Таким образом, субъект как самоидентифицирующееся сущее присутствует *только* в самоименовании и только благодаря самоименованию, осуществляемому в дискурсе как «живой» речи.

¹ Именно на этом делает акцент Ж. Лакан, когда указывает на присутствие в каждой самоидентификации ретроверсивного эффекта, «в силу которого субъект на каждом этапе становится тем, чем уже был заранее, а заявить о себе может лишь в глагольном времени, именуемом «предшествующее будущее» – как о чём-то таком, что существует лишь как прошлое с точки зрения будущего» [8, с.162]. Разъясняя этот квазипарадокс, один из крупнейших представителей современного теоретического психоанализа С. Жижек пишет: «Лакан отмечал, что здесь имеет место «ретроверсивный эффект» с присущей ему трансферентной иллюзией, в силу которой субъект на каждом этапе становится тем, «чем он всегда уже был», – ретроактивный эффект состоит в том, что нечто воспринимается как существовавшее изначально» [9, с.110].

И здесь необходимо исследовать – какие специфические компоненты обеспечивают самоидентификацию субъекта как социального сущего? Так, самоидентификация обеспечивается особым типом речевой практики – *дискурсом*, который фундирован онтологической потребностью субъекта в самоименовании. Более того, акты речевого самоименования в процессе самоидентификации становятся той основой, которая указывает субъекту определенное место или позицию в социальном пространстве дискурса. Вот почему, такое значение мы отводим анализу присваивающей способности субъекта к местоимениям, прежде всего, к личному местоимению «Я».

Самоименование сопряжено с другими онтологическими характеристиками дискурсивной самоидентификации, прежде всего с *ретроверсивным* или *ретроактивным эффектом* и *перформативностью* как *непременными условиями любого акта высказывания как действия*. Суть первой характеристики можно выразить следующим образом: если в рамках дискурсивной конструкции «Это есть Я», инстанция «Это», стоящая до «Я» и являющаяся субъектом в формальном смысле, парадоксальным образом существует как «эффект» следующего за ним «Я», то онтологическая инстанция субъекта складывается в *последействии* (термин З. Фрейда), задним числом через именование субъектом самого себя. Таким образом, дискурсивная самоидентификация подразумевает *обращенную назад темпорализацию*: субъект всегда обнаруживает себя в качестве «уже-бывшего» в прошлом или своего рода обращения ретроверсивного эффекта «будущего в прошедшем».²

Другой важнейшей онтологической характеристикой является *перформативный характер* самоидентифицирующего высказывания субъекта. Самоидентифицирующее высказывание удовлетворяет критериям перформатива, в том виде в каком они описаны Дж. Остином: оно не является высказыванием, констатирующим существование объекта; субъект этого высказывания *производится самим актом высказывания*. Субъект определённым образом является зависимым от дискурса, который он не может до конца выбрать сам, и который кладёт начало его существованию в качестве социального субъекта. Поэтому, социальные дискурсы задают границы самоуверения субъекта, т.е. задают набор тех социальных знаков, в которых субъект может опознать «след» своего существования. Поэтому, ещё одной онтологической характеристикой дискурсивной самоидентификации является *глубинная* или «*базальная*» *социальность*, понимаемая нами как постоянное присутствие в высказывании воображаемого сообщества в виде Другого или Других, от лица которых говорится и где постоянно «слышится чьи-то голоса», что является неотъемлемым атрибутом существования дискурсивных пространств. В том или ином дискурсивном пространстве Другой или Другие сообщают субъекту его «имя» или маркируют «индивида» и, тем самым,

² Так, термин «перформатив» для высказываний у основателя теории перформативов Дж. Остина носит двойную смысловую нагрузку, выражает два принципа сразу: во-первых, они ничего не описывают, ничего в информационном плане не сообщают и, во-вторых, являются частью действий, т.е. рассматриваются как речи-действия, речи-поступки. Совмещая в одном утверждении оба эти принципа, Дж. Остин скажет: «В высшей степени важно осознать, что подразумевать истинность нечто – не то же самое, что говорить нечто, что само по себе истинно» [10, с. 266]. Если же отличать перформативные высказывания от других типов, к примеру, от высказываний – констативов, то можно это сделать, прежде всего, по четырем основным их признакам-отличиям: самореферентности, декларативности, общественной значимости или институциональности и стереотипичности или повторяемости. [10, с. 262 и сл.]. В свете изучаемой проблемы самоидентификации субъекта имеет смысл расширить данное понимание перформативности, которое не сводится только лишь к перформативному типу высказываний, а включает определенную, достаточно широкую в своем охвате систему действий и поступков субъекта.

создают предпосылку для процесса самоидентификации. Онтологическая инстанция субъекта оказывается тождественной юридической инстанции (субъект как подчиненный). Поименованное в дискурсе Другого наделяется статусом существующего или имеющего – место в социальном пространстве. Поэтому, гарантом социального существования субъекта выступает его поименованность, а сам дискурс Другого выступает как своего рода поверхность скольжения «имен» или означающих в социальных пространствах. Это позволяет задать имя субъекта как пустой знак дискурса Другого или, выражаясь языком социально-пространственной терминологии, свободной функции дискурсивных пространств самоидентификации. Самоуверение субъекта оказывается тождественным наполнению смыслом пустого знака дискурса Другого или свободной функции дискурсивных пространств. Действительно, согласно самоуверению означающее «Я», будучи рассмотрено вне отношения к говорящему, является лишенным значения термином, который потенциально может себе присвоить каждый говорящий в дискурсивных пространствах самоидентификации.

Однако, попытки рассмотрения субъекта как непосредственного результата сообщения индивиду «имени» от Другого носят внутреннее противоречивый характер. Всякий раз при редукции условий существования субъекта к именованию индивида Другим остаётся нераскрытым вопрос о механизме удостоверения самого себя, т.е. о присвоении индивидом «имени собственного». Поэтому, в анализе дискурсивной самоидентификации должно присутствовать положение, что со стороны «индивида» совершается встречное движение, инвертирующее именование (означивание) социального дискурса в самоименование (самоозначивание). Данное движение интерпретируется нами как радикальное желание социального существования, направляемое желанием индивида состояться социальным субъектом. Таким образом, субъект оказывается «эффектом» самоименования в пределах социальных дискурсов. Такой тип самоидентификации, наделённый онтологическими атрибутами дискурса – самоименованием, ретроверсивным эффектом, перформативностью, «базальной» социальностью, определяемой дискурсивно-ментальной конструкцией Другого или Других мы в дальнейшем будем называть *дискурсивно-перформативной* самоидентификацией субъекта. Представляет несомненный интерес более углубленное изучение «механизма» данного типа самоидентификации субъекта. Предполагается, что у дискурсивно-перформативной самоидентификации есть «родственные» ей разновидности, а также интересно было бы узнать – а существуют ли принципиально иные, отличающиеся от дискурсивно – перформативной типы самоидентификации?

Лейтмотивом нашего последующего анализа (что поможет нам лучше продемонстрировать достаточно абстрактные теоретические положения) станет анализ ключевых моментов фильма «Апокалипсис», созданного выдающимся современным американским режиссером и актером Мелом Гибсоном. Фильм привлёк наше внимание, помимо своих художественных достоинств, и тем, что в нём со всей отчетливостью показан механизм действия *дискурсивно-перформативной* самоидентификации. Он, также позволил нам показать «родственные» ей разновидности и принципиально иные её типы на примере мастерского показа экзистенциально-личностных коллизий главного героя фильма – молодого охотника по имени Лапа Ягуара. Так, фильм начинается с захвата воинами-служителями пирамиды Кукулькана родной для Лапы Ягуара общины индейцев, члены которой были превращены захватчиками в новые человеческие жертвы богу-солнцу. Поработители лишили главного героя

гордого имени Лапы Ягуара и дали ему уничижительное прозвище *Почти*, свидетельствующее о промежуточном положении (и не животное и не человек, скорее *говорящая вещь*), *недо-человеческом* статусе его как пленника и как жертвы. По нашей типологии самоидентификации главного героя, равно как и всех его соплеменников лишили права и возможности самоименоваться, т.е. самостоятельно идентифицироваться, превратив, тем самым, в онтологическом плане в *ничто*, в *человеческий материал* для жертвоприношения, не более того. Это обстоятельство указывает нам на одну из родственных разновидностей перформативной самоидентификации – *деидентификацию*. Она свидетельствует о негарантированности уже установленной когда-то самоидентификации и потребности субъекта постоянно доказывать своё право именоваться этим именем, которое всегда можно потерять в социальном, тем более, если последнее носит крайне неопределённый и реляционный характер.

Тем самым Лапу Ягуара не только физически поработили, но и, отняв имя, превратили в существо, лишённое уже поименованной идентичности, которая постоянно присваивалась им при речевом акте именования себя Лапой Ягуара. И здесь нельзя не вспомнить Дж.Агамбена и его знаменитое понятие *недочеловека* – *Homo saker*: «*Saker* – это тот, кто исключен из мира людей, и, хотя он не может быть принесен в жертву, тем не менее, его может убить всякий вполне законно, и это не будет считаться убийством»³ [11, с. 79]. Примечательно, что главного героя и его соплеменников, напротив, забрали в качестве жертв Богу-Солнцу, но это обстоятельство не меняет сути дела – они подлежат умерщвлению в культе жертвоприношения на вершине пирамиды Кукулькана. На наш взгляд, основная сюжетная линия фильма отображает не столько неистребимое желание главного героя возвратиться в разоренное поселение с целью спасения своей семьи, сколько борьбу на грани жизни и смерти с воинами Кукулькана за *возвращение себе своего собственного имени* и еще шире – *неистребимое желание бытия при его нехватке*. Если же рассматривать данный аспект как разновидность перформативной самоидентификации, то его можно определить как попытку повторного самоименования главного героя или возвращения себе самоидентичности, что мы обозначили термином *реидентификация*. В событиях фильма данный самоидентификационный процесс присутствует в виде *постоянного фона* всей смертельной схватки главного героя с воинами-служителями пирамиды Кукулькана, что создает дополнительную сюжетную остроту и увенчанную возвращением главным героем себе права именоваться собственным именем, завещанным ему предками. Здесь наличие собственного имени, устанавливающее изначально самоидентификацию главного героя, насильственное его отнятие (деидентификация) и его возвращение (реидентификация) являются важнейшими моментами идентификации субъекта, что и проходит красной нитью через весь сюжет фильма. Поэтому не случайно центральный эпизод фильма – смертельный прыжок главного героя с громадной высоты в бушующие воды водопада, оставляющий ему еще какой-то, пусть мизерный, шанс

³ Как отмечает С. Жижек, категория людей *Homo saker* никуда не исчезла из современного мира – это каждый простой гражданин; существенно изменились лишь формы его существования, поэтому и стали более изощренными механизмы порабощения людей властью имущими и навязывания им ложных идентичностей: «*Homo saker* – это не простое горизонтальное различие между двумя группами людей, но также все более и более «вертикальное» различие двух (навязанных извне) способов того, каким образом можно обращаться с одними и теми же людьми. Коротко говоря, на уровне Закона к нам относятся как к гражданам, субъектам права, тогда как на уровне непристойного Сверх-Я, этого пустого безусловного закона, с нами обращаются как с *homo saker*» [12, с. 39].

выжить, сопровождается последующей после спасения тирадой: «*Я – Лапа Ягуара, сын Чистого Неба. Мой отец охотился до меня* в этих лесах. *Я – охотник. Это – мой лес. И мои дети будут охотиться здесь со своими детьми после меня*». Если охарактеризовать механизм действия дискурсивно-перформативной самоидентификации у главного героя, то её очень точно выразила известный американский философ Джудит Батлер: «Идентичность перформативно конституируется теми самыми «выражениями», которые являются его результатами» [13, с. 33].

Кроме того, сразу обращает на себя внимание, что высказывание главного героя, полностью пронизано присвоением своего имени и в виде личного местоимения, и в виде его *артикуляции* за счет включения в пространство своего «Я» других лиц и неодушевленных предметов: *мой отец, мои дети, мой лес*. Принципиально важным в этом высказывании является *совмещение* имени собственного «Лапа Ягуара» и личного местоимения «Я», создающее резонирующий эффект от речи главного героя. Как замечает в этой связи известный семиотик и лингвист Б. Успенский: «Подобно именам собственным, местоимения *не обладают значениями* в семиотическом смысле этого слова: они относятся непосредственно к денотатам, т.е. связь слова и денотата в обоих случаях *не опосредована значением*. Однако, в отличие от собственных имен, местоимения не имеют денотатов *вне процесса коммуникации*» [14, с. 17]. Вместе с тем, автор вносит в трактовку перформатива определенный корректив. Так, с одной стороны, автор сохраняет в целом традиционное понимание перформативного знака теории перформативов Дж. Остина и Дж. Сёрля, в которой данный знак рассматривается через его соотнесение с *реальными* конкретными объектами и действиями, и даже с ними отождествляется. А также придает *собственным именам* статус перформативных знаков, которые отождествляются со своими денотатами, равным образом произнесенными словами, в которых *сфокусировано реальное явление*, рассматривая их как тождественное выполнению какого-либо действия. Но, с другой стороны, ученый *выводит за границу перформативов* все высказывания, относящиеся к речевому акту в «живом» исполнении. Тем самым, речевым актам в «живом» исполнении Б. Успенский отводит особого рода формативные знаки, которые относятся к реальности не непосредственно, *но только через речевой акт*. При этом все действительные слова (т.е. слова – указатели, имеющие непосредственное отношение к говорящему лицу) представляют собой формативные знаки, но самое примечательное, что объектом референции является уже сам речевой акт. В плане исследования процесса самоидентификации для нас важно приращение Б. Успенским особого статуса речевым актам как *формативно – формирующим образованиям*, конституирующим субъективность как таковую. Вот почему в разбираемом нами ключевом эпизоде фильма такое сильное впечатление производит произнесение главным героем фразы: «*Я – Лапа Ягуара*», где происходит резонирующий эффект или речевое «наложение» звучащего перформатива *собственного имени* и звучащего форматива *личного местоимения «Я»*, имевшей такое мощное воздействие на его врагов.

Необходимо подчеркнуть, что фильм говорит о *перформативной самоидентификации* как *универсальном процессе во все времена*, особо актуального и сейчас – при конституировании современного типа множе-

ственного субъекта (полисубъективности).⁴ Можно сказать, что благодаря озвучиванию «Я» субъект и есть тот жижековский Х, который *добавлен* к обозначенному содержанию субъективности посредством акта самоименования, но без этого речевого акта (в этом и парадокс!) *нет эмпирического я как такового*. Но что характерно, что данное эмпирическое я существует *до самого акта означивания*, но проявляется как таковое в ситуации последствия, т.е. ретроверсивно и должно быть инициировано форс-мажорными обстоятельствами или тем, что мы называем переживанием травмирующего события или *субъективным опытом травмы*, во фрейдовской терминологии *в ситуации последствия* [16, с.342-346]. Данное травмирующее событие сначала вытесняется в бессознательное субъекта и как бы забывается, а затем под влиянием новых событий *вытесненное* начинает функционировать, что отчетливо и продемонстрировано в фильме Мела Гибсона, когда главный герой, совершив с риском для жизни действие, возвращает себе повторным актом самоименования собственное имя Лапы Ягуара. Тем самым, здесь местоимением «Я» обозначается темпоральность уже совершившегося события, существующего не столько в момент речи как действия, как в теории перформативов английских аналитиков языка Дж. Остина и Дж. Сёрля, а возникающего раньше, и сформированного предыдущими травматическими переживаниями субъекта и разворачивающегося по принципу ретроверсивности – «*будущего-в-прошедшем*».⁵ Важность этой идеи в том, что существует одновременно и некоторая непрерывность переживания, субъект переживает прошлое как настоящее и как будущее, дискретность же в него вторгается за счет *переживания травматических событий*, создающих своеобразные *временороты*, которые переструктурируют прошлое во внутреннем опыте субъекта, а главная проблема темпоральности субъекта – это непрерывное созидание своего прошлого или же его воссоздание, чтобы оно, не дай бог, не оказывалось всякий раз *настоящим без прошлого*. Вот почему в фильме Мела Гибсона кошмарным снам наяву оказалась главному герою незавидная участь его настоящего существования, маркированного дискретным безымянным именем *Почти*, что подвигло его во чтобы то ни стало *вернуть себе* не просто исконное имя, но право самому именоваться Лапой Ягуара – именем, сформированным в непрерывно длящемся времени «будущего-в-прошедшем». В этой связи можно вспомнить знаменитое пушкинское: «Ай да Пушкин, ай да сукин сын!» или крылатое: «Врёшь, не возьмёшь!», адресованное не столько реке Урал, сколько Чапаевым самому себе в фильме братьев Васильевых. Как уже говорилось ранее, акты самоименования задают определённые социальные поля для самоуверения субъекта *в именах* говорящего и слушающего. Более того, при данных актах генерируется самовоспроизводящаяся дискурсивно-символическая структура: «Я»–«Другой» (упрощённый вариант Другого – Ты),

⁴ Конкретизируя, Б. Успенский замечает: «Итак, в этом случае имеет место отсылка к внешнему миру – к области денотатов – без посредства значений: референция непосредственно направлена на актуальную реальность. Не имеет места отсылка к языку – к области значений. Не имеет места отсылка к речи (к речевому акту)» [14, с.51].

⁵ Так, Б. Успенский пишет: «Формативный знак может при этом соотноситься с денотатом без посредства значений, т.е. соотноситься с актуальной реальностью: таковы местоимения. Или же он может соотноситься с виртуальной реальностью: таковы неместоименные дейктические слова. Итак, в этом случае имеет место непосредственная отсылка к речевому акту: референция непосредственно направлена на процесс коммуникации» (курсив мой – В.П.), – делает вывод ученый [14, с.52].

поэтому, особое место в ней занимает символический «Другой».⁶ Более того, «Другой» всегда не только *символическая, но и социальная конструкция*, указующая на определённое место субъекта в социальном пространстве дискурса. Вот почему бытие субъекта всегда подразумевает *незримое* присутствие «Другого» как места или поля осуществления социального дискурса субъекта. Перформативность же здесь, в данной структуре проявляется следующим, парадоксальным образом: совершив что-то значимое в плане своего самоопределения – «Я сделал это», «Я это смог» и т.д., субъект начинает «задним числом» именовать себя своим прежним именем или незаконно у него отнятым Другим или Другими, или в котором ему они отказывают, то есть совершить *возвратную* самоидентификацию или *реидентификацию*. Так, в знаковом фильме американского режиссера Ридли Скотта «Гладиатор», получившем Оскара за мастерскую актерскую работу Рассела Кроу – исполнителя роли гладиатора Максимуса, есть следующие слова, обращенные к нему одним из гладиаторов: «Максимус, ты значишь своим именем. Императору сначала надо убить твоё имя, а только потом он может уже физически убить тебя».

Нам представляется, что концепт «перформативность» охватывает гораздо больше значений, чем выражено в теории перформативов Дж. Остина и Дж. Сёрля. Более того, если рассматривать исследование субъекта через призму процесса самоидентификации, конституированного посредством дискурса, то данный подход не абсолютизирует ни герменевтику субъективности, ни телесно-пространственный, феноменологический опыт субъекта. Здесь не затрагивается пресловутая дилемма герменевтики и феноменологии: либо герменевтическое «прочтение» субъективности как исключительно «семантического поля» для рефлексии, установления смыслов и значений субъекта, либо концентрация на внеположном сознанию и речи пространственно-телесном опыте перемещений субъекта, как это представлено в феноменологическом «прочтении» субъекта. Посредством дискурса структурируется нечто совершенно иное, через него просматриваются совершенно иные феномены. Чтобы данное положение нагляднее проиллюстрировать, обратимся снова к основному лейтмотиву нашего анализа – актам самоидентификации главного героя фильма «Апокалипсис». Как уже говорилось ранее, перформативная самоидентификация главного героя в качестве своего фона предполагает другие типы самоидентификации, мы выделили *нарративную* (лат. *narrativus* – повествовательный, рассказывающий) и *пространственно-телесную*, которые также представлены в фильме. Так, вечером, перед пленением и разорением поселения, старейшина племени выступающий в качестве нарратора перед костром рассказывал всему племени удивительную историю о смысле существования Человека, с которым каждый из слушателей мог соотнести свою жизнь. Стоит ее привести в сокращенном варианте. История была во многом поучительной – Человек общался с животным миром – с Грифом – символом

⁶ И в этом смысле данным рассуждениям весьма созвучна идея С. Жижека, который, размышляя о перформативной природе субъекта, постулирует следующее ключевое, на наш взгляд, положение самоидентификации: ««Я» – это чисто перформативная вещь, это тот, кто говорит «Я». В этом, собственно, и заключается тайна «само-постулирования» субъекта, когда я говорю «Я», я не создаю новое содержание, я просто обозначаю себя, того, кто произносит фразу. Тем не менее это само-обозначение дает начало («постулирует») некоему Х, который является не «реальной» личностью во плоти, но именно, и прежде всего, абсолютной пустотой само-референтного обозначения. «Я» не являюсь непосредственно моим собственным телом и даже содержанием моего сознания. «Я» – это скорее тот Х, который обладает всеми этими особенностями в качестве собственных свойств. ⇨ Когда я говорю «Я», т.е. когда я обозначаю «себя» как «Я», сам этот акт означивания добавляет что-то к обозначенному таким образом «реальному существу во плоти» [15, с.241-242].

зоркості, Ягуаром – символом сили і мощі, Оленем – символом швидкості і грації, Змеєм – символом основателісності і Совой – символом мудрості. І кождий із звірей давав йому те, що моґ Чоловеку дати. І так человек непрестанно брал и давал, давал и брал, но вот наступил момент, когда Мир сказал Человеку: «Меня более нет. И мне тебе уже нечего дать». Здесь отчетливо представлена *нарративная идентификация*, когда каждый из слушателей отождествлял свой жизненный путь со смыслом существования Человека вообще, благодаря мастерству рассказчика вживаясь в свое существование, и осозная его мимолётность.

Не менее ярко представлена в фильме *пространственно-телесная* самоидентификация. Так, после падения в бушующие воды водопада, Лапа Ягуара, совершивший таким образом второе свое рождение, вступает в *свой* лес, на *свою* территорию, где все *места* изучены им досконально, где он знает каждое дерево, каждый кустик, каждую поляну, каждый овраг, каждую расщелину и т.д. В этом смысле лес для главного героя является своего рода социальным пространством, со своими обжитыми и досконально известными местами и территориями. И в этом плане нет большой разницы между местами природной территории леса и местами социальных пространств городов, селений, домов и других человеческих мест обитания. Место здесь понимается как далее неразложимая единица территории, оно носит все черты территории, определяемые в *практических схемах действия* на ней субъекта, *с местами он идентифицируется*, что и продемонстрировал нам Лапа Ягуара, мастерски используя доскональное знание *своей территории*, что позволило ему разделиться практически со всеми своими преследователями.⁷

Подведем итоги настоящего рассмотрения. Итак, дискурсивно-перформативная самоидентификация всегда гомогенна расширенному пониманию перформативности как совершаемого и представленного действия, имеющего характеристики *инсценирования и исполнения*. Особую роль в них выполняют акты высказывания дискурса как особого рода перформативные образования, обладающие, благодаря модусу говорения, свойствами материального воплощения слов в действия. В этом отношении дискурсивно-перформативная самоидентификация сходна с вышеотмеченным типом самоидентификации – *нарративной*, построенной, правда, на несколько иных принципах. Напротив, дискурсивно-перформативная самоидентификация принципиально отличается от *пространственно-телесной* самоидентификации тем, что последняя реализуется субъектом в виде практических схем действий. Характеризуя дискурсивно-перформативную самоидентификацию, можно отметить, что она непрерывно разворачивается как *онтологическая способность* субъекта к самоименованию в рамках высказываний дискурса, где самовоспроизводящейся символической структурой является Другой или Другие. Ментальный «Другой» одновременно и социальное, и дискурсивное, и символическое образование, указующее на определенное место или положение субъекта *на данный момент*, которое, тем не менее, потенциально предполагает и другие его позиции в границах данных дискурсивных пространств. Самоименование является основой перформативного действия, имеющего *всегда* ретроверсивный эффект,

⁷ Весьма показательны в этом плане рассуждения украинской исследовательницы Л. Драгунской о языке как о данности, в которой морфологизируются переживания, созидющие субъективную темпоральность: «Есть постоянно бегущая граница, где будущее перетекает в прошлое. Если принять это, то настоящее – это наше прошлое, смотрящее на нас. Прошлое – это то, что нас формирует. Настоящее – это реализация нашего прошлого. Здесь и сейчас – это бесконечные там и тогда» [17, с. 264].

задающий индивидуальную темпоральность субъекта. В конечном итоге, акты самоименования участвуют в структурировании и переструктурировании полей дискурсивных пространств самоидентификации субъекта. Поэтому, гораздо точнее будет впредь определять современную субъективность через концепт «полисубъективности», задаваемого многочисленными процессами дискурсивно – перформативной самоидентификации и её «родственными» разновидностями – *деидентификацией и реидентификацией*. В свою очередь, рассмотрение социального субъекта через процессы самоидентификации (дискурсивно-перформативной, нарративной, пространственно-телесной и других) демонстрирует несовместимость современной теории полисубъективности и с классической парадигмой гомогенного субъекта, и с традиционной социальной теорией. Концептуализация полисубъективности ориентирует нас на создание теории самоидентификации социального субъекта.

Список использованных источников

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж.Бодрийяр; пер. с фр. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
2. Турен А. Способны ли мы жить вместе? Равные и различные / А.Турен // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 465-491.
3. Хоружий С. К антропологической модели третьего тысячелетия / С.Хоружий // Философские науки. – М., 2003. – Вып.8. – С. 128-139.
4. Марков Б. На краях порядка: к философии протеста XX века / Б.Марков // Философия на рубеже веков. – СПб.: Изд.-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – С. 69-81.
5. Цит. по: Монсон П. Лодка на аллеях парка: введение в социологию // Социологические исследования. – М., 1996, -№ 5. – С. 28 – 38.
6. Декарт Р. Метафизические размышления / Р.Декарт; пер. с фр. // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1950. – С. 319-407.
7. Кант И. Критика чистого разума / И.Кант; пер. с нем. – СПб.: ИКА «Тайм-аут», 1993. – 478 с.
8. Лакан Ж. Ниспровержение субъекта и диалектика желания в бессознательном у Фрейда / Ж.Лакан; пер. с фр. // Инстанция буквы в бессознательном, или судьба разума после Фрейда. – М.: «Русское феноменологическое общество», Изд-во «Логос», 1997. – С. 148-183.
9. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С.Жижек; пер. с англ. – М.: Художественный журнал, 1999. – 240 с.
10. Остин Дж. Перформативные высказывания / Дж.Остин; пер. с англ. // Три способа пролить чернила. Философские работы. – СПб.: Изд-во «Алетейя»: Изд-во С.-Петерб. ун -та, 2006. – С. 262-281.
11. Агамбен Дж. Грядущее сообщество / Дж.Агамбен; пер. с ит. – М.: Три квадрата, 2008. – 144 с.
12. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального / С.Жижек; пер. с англ. – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с.
13. Butler J. Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. – New York and London: Routledge, 1999. – 221 p.
14. Успенский Б. Ego Louquens: Язык и коммуникационное пространство / Б.Успенский. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 329 с.
15. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / С.Жижек; пер. с англ. – М.: Издательство «Европа», 2008. – 516 с.
16. Лапланж Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу / Ж.Лапланж, Ж.Б. Понталис; пер. с фр. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.

17. Драгунская Л. Бытие во времени как методологический аспект глубинной психологии / Л. Драгунская. // Синхрония и диахрония. Логос. – М.: Территория будущего, 2006. – № 1(52). – С. 262-270.

18. Салецл Р. (Из)вращения любви и ненависти / Р. Салецл; пер. с англ. – М.: Художественный журнал, 1999. – 240 с.

19. Филиппов А. Социология пространства / А. Филиппов. – СПб.: «Владимир Даль», 2008. – 285 с.

Palaguta, V.I. Subject's self-identification in the light of studying the phenomenon of poly-subjectivity

The discursive and performative self-identification of social subject is investigated as well as the mechanism of its action and its ontological characteristics. The other kinds of the given type of self-identification – de-identification and re-identification – are also considered and fundamentally different types of self-identification – narrative and spatial-corporeal – are distinguished.

Keywords: polysubjectivity, discursive spaces, self-identification, de-identification, re-identification, performativity, retroversive effect.

Цивилизация и духовность

Загальноцивілізаційна криза, що має різноманітні очевидні прояви, потребує пошуку таких ціннісних орієнтирів, які б обґрунтували необхідність зміни напрямку докладання психічних та ментальних зусиль. Саме тому виникає необхідність у конкретизації уявлень про духовний вимір людини, що виступає мотиваційно-смысловим регулятором життєдіяльності і який, за великим рахунком, визначає стратегію цивілізаційного розвитку.

Ключові слова: цивілізація, духовність, псевдодуховність, бездуховність, розум, розсудок.

Одной из важнейших проблем, стоящих перед современной философией, является обоснование необходимости переориентации сознания современного человека от гипертрофированных материально-прагматических устремлений к осознанию и развитию духовной составляющей, игнорирование которой, или ее извращенное понимание, поставило цивилизацию на грань самоуничтожения.

Навязанный постсоветскому обществу потребительски-гедонистический идеал сформировал рассудочно-потребительские отношения к жизни, возвеличил и морально узаконил ярый индивидуализм и эгоцентризм, что находится в резком противоречии не только с объективными потребностями общества, но и с интересами самого человека, если рассматривать его с позиций двойственности человеческой природы и эволюции сознания.

В связи с этим конкретизация представлений о духовном измерении человека является актуальной и своевременной.

Целью статьи является выявление связи между стратегией цивилизационного развития и сущностным содержанием понятия «духовность».

В статье решаются следующие задачи:

- проанализировать феномен духовности с позиций рациональной и иррациональной составляющих;
- проанализировать причины трансформации духовности в псевдодуховность;
- рассмотреть интеллектуальность человека с позиций двух уровней мыслительной деятельности – рассудка и Разума;
- обосновать возможность выявления сущности духовности посредством отсеечения псевдодуховности и бездуховности.

В статье выдвинут и обоснован ряд положений, **научная новизна** которых состоит в следующем:

- обосновано, что стратегия цивилизационного развития определяется интерпретацией понятия «духовность»;
- предложен подход к исследованию феномена духовности в опоре на отрицательные определения, что позволило не отождествлять духовность с религиозностью и не считать духовностью интеллектуальность. В результа-

те исследования удалось обозначить контуры духовности как пересечения религиозности, освобожденной от псевдодуховности, и интеллектуальности, освобожденной от бездуховности;

- установлено, что при анализе феномена духовности необходимо учитывать наличие двух уровней мыслительной деятельности человека – рассудка и Разума.

Современные исследования проблемы духовности базируются на двух подходах, обусловленных идейным и методологическим размежеванием в философском сообществе. Часть философов осмысливают данную проблему в рамках научной парадигмы, опираясь на материалистическое мировоззрение в его традиционном понимании (В.Барулин, А.Бекарев, М.Бобров, Г.Бурбулис, В.Доля, А.Еремеев, Л.Закс, М.Калашников, В.Кемеров, Л.Коган, С.Крымский, В.Кутырев, К.Любутич, В.Малахов, Е.Мелетинский, В.Панпурин, А.Подберезкин, А.Роголев, В.Сагатовский, И.Степаненко, В.Толстых, С.Шалютин, Н.Эйнгорн и многие другие). Другая часть авторов опирается на установки религиозно-идеалистической парадигмы исследования (С.Аверинцев, В.Бабушкин, Г.Батищев, А.Зеличенко, Д.Пивоваров, С.Хоружий и др.), продолжая религиозно-философскую традицию Н.Бердяева, С.Булгакова, Е.Грубецкого, П.Флоренского, С.Франка, А.Хомякова и других.

Так В.Доля, стоящий на позициях материалистического, атеистического мировоззрения, развивает концепцию независимости духовности от религиозности, объявляя порою религиозную духовность «киллюзорной и превратной». Приверженцы же религиозного взгляда на духовность отождествляют бездуховность с атеизмом, исключая внерелигиозную возможность обоснования духовности. Обе точки зрения, взятые отдельно, представляются недостаточными для прояснения проблемы, и требуется синтетический подход.

В статье предпринята попытка преодолеть указанные мировоззренческие крайности с целью обоснования необходимости поставить духовное измерение человека в основание стратегии цивилизационного развития.

Современная цивилизация подошла к такому этапу своего существования, когда постановка вопроса о стратегии ее дальнейшего развития относится не к числу философско-теоретических абстракций, а имеет насущную жизненную потребность. Техничко-технологический прогресс, который привел к новому качеству материальной жизни, постепенно выявил побочный продукт своего влияния – антропологический кризис, свидетельствующий об угрозе самоуничтожения цивилизации в обозримом будущем.

Возникает вопрос: почему то, что способствовало очевидному улучшению жизни, характеризующему беспрецедентным ростом уровня потребления, обернулось угрозой самой жизни? Напрашивается ответ: очевидное улучшение жизни как возможности увеличения, расширения и утончения потребления не свидетельствует об улучшении жизни как таковой. То есть основной, фундаментальный принцип современной цивилизации, утверждающий, что человек тем лучше живет, чем больше потребляет, оказался несостоятельным.

Именно об этом мифе современной техногенной культуры говорится в книге Э.Ласло «Макросдвиг (К устойчивости мира курсом перемен)». Ласло утверждает, что чувство самоудовлетворения, без которого не может существовать человек, чувство, которое является основой его психологической устойчивости, в современной техногенной культуре непосредственно связано с возможностью потреблять. В книге раскрывается суть доктрины потребительского общества, сформулированной в пятидесятых годах прошлого века американским аналитиком розничной торговли В.Лебовым: «Наша огромной

производительности экономика требует, чтобы мы превратили покупку и потребление товаров в ритуалы, чтобы мы искали в потреблении духовное удовлетворение, удовлетворение собственного «Я». Экономике необходимо, чтобы вещи потреблялись, сжигались и заменялись со все возрастающей быстротой» [1, с.70]. Можно без преувеличения констатировать, что этот ценностный принцип, определяющий устремления современного человека, в полной мере реализовался. Ласло утверждает, что за последние пятьдесят лет человеческое сообщество потребило столько же товаров и услуг (по стоимости в неизменных ценах), сколько все предыдущие поколения вместе взятые.

При ограниченности ресурсов и неограниченности appetitов существует очевидная опасность перехода экологического и энергетического кризисов в беспрецедентную экологическую катастрофу.

Как могло произойти, что человечество так увлеклось внешней креативно-преобразующей деятельностью, что утратило меру и создало техногенного монстра, который покушается уже на самого человека?

Возможная причина такого положения дел связана с чудовищной подменой, заставившей человека искать «духовное удовлетворение» в сфере материального производства и потребления. И именно это унижение и закрепощение бесконечного духовного потенциала человека рамками телесно-материальной жизни создало причины антропологического кризиса, имеющего сегодня множество тенденций и проявлений, одним из которых выступает возможность перекраивания биологической основы человека.

Стремительное развитие генетики, приведшее к возможностям неограниченного манипулирования геномным материалом, открыло огромные перспективы моделирования человека с заданными умственными и физическими характеристиками. И хотя сенсационные успехи генетики с очевидностью порождают массу серьезнейших философских, социальных, моральных, этических, юридических и прочих проблем, именно с геной инженерией и геной терапией многие ученые связывают будущее человечества и возможность его дальнейшего выживания и развития, о чем свидетельствует все возрастающий к этой проблематике научный и прикладной интерес. Но именно это направление приложения умственных усилий человека представляется апогеем антропологического кризиса, суть которого в отождествлении человека с его биологической оболочкой и стремлением продлить жизненный срок этой оболочки до максимально возможного. Возникает законный вопрос: зачем? Чтобы вновь и вновь получать «духовное удовлетворение» от реализации все возрастающей потребности материального потребления? Очевидно, что в самой этой неестественной связи, определившей «духовному» место прислуги для «материального», содержится неизбежность взрыва, который должен высвободить бесконечный духовный потенциал человека из плена конечной материальной обусловленности.

Итак, мы вынуждены констатировать, что современное человечество стало жертвой чудовищного обмана, или, точнее самообмана, связав всецело цели и ценности собственной жизни с преобразованием внешнего мира. Своему же внутреннему миру человек оставил, в лучшем случае, общепринятые моральные нормы, которые «трещат по швам» от невозможности уравновесить бесконечно растущую жажду личного потребления с интересами других участников общецивилизационного процесса. Современная цивилизация напоминает огромный корабль, в каждом отсеке которого бурлит деятельная жизнь, но сам он стремительно приближается к рифам.

Очевидно, что требуется изменение курса.

Курс цивилизации, или стратегия ее развития, определяется тем, в каком направлении будут сосредоточены поиски действительно духовного удовлетворения, или, другими словами, какие ценности должны стать мотивационно-смысловыми регуляторами жизнедеятельности людей.

Мы подошли к сложнейшей проблеме духовного измерения человека. При всем многообразии исследований, посвященных проблеме «духовного», она по-прежнему остается terra incognita, поражая порою несоответствием теоретических конструктов, использующих слово «духовность» в качестве идентификатора, с соответствующими социо-культурными репрезентациями. Здесь уместно вспомнить слова Гегеля: «Когда, например, в новейшее время спорят о вере и разуме, как о чем-то интересующем и занимающем наш дух, то каждый делает вид, будто знает, что такое разум и вера, и считается невоспитанностью требование указать, что же это такое, ибо разум и вера предполагаются известными... Когда я говорю, что знаю, что такое разум и вера, то это – лишь совершенно абстрактное представление; для того чтобы эти представления сделались конкретными, требуется, чтобы их объяснили, чтобы предположили неизвестным, что, собственно, они представляют собою» [2, с.181].

К проблематике, связанной с термином «духовность», слова Гегеля имеют самое непосредственное отношение. Ведь именно пониманием духовного измерения человека определяется и стимулируется человеческая активность, побуждая и направляя к поискам духовного удовлетворения. А от этого направления зависит, по большому счету, дальнейшая судьба человечества.

Попробуем выразить специфику духовности через обозначение того, чем она не является, используя подход, который установил еще Парменид, утверждая, что «отрицательные определения подобают началам и границам» [3, с.278]. В отличие от философии, являющейся, по словам Бертрана Рассела, ничейной землей между наукой и религией, которая «открыта для атак с обеих сторон» [4, с.19], духовность представляет собою те благодатные уголья, на владение которыми претендует как интеллектуальность, так и религиозность.

История человечества от античности до наших дней показывает, как рождались, овладевали умами и сердцами, а потом ослабевали и претерпевали крушения идеалы, определявшие социальные, религиозные и культурные запросы людей. Болезненное крушение идеалов происходило тогда, когда утрачивалось равновесие между умом, ориентированным на познание, и верой. И когда претензия религии, особенно проявляемая в усилении власти церкви, переходит границу, удерживаемую умом, возникают причины, которые приводят к оттеснению религии и ее дальнейшей маргинализации.

Яркой иллюстрацией борьбы за свободу человеческого духа является торжество возрожденческой мысли, утверждавшей веру в силу человеческого ума, освобождающего от слепого фанатизма, суеверий, предрассудков и невежества, источником которых объявляется религия, как будто она сама является виновницей искажений и извращений, демонстрируемых духовенством. Духовность, которая в эпоху Средневековья была полностью монополизирована апологетами религиозности, в сознании мыслящих людей трансформируется в псевдодуховность, или лжедуховность, которую с презрительным сарказмом высмеивает просветительский рационализм, являя откровенно непочтительное отношение к церкви как носителю лжи, ханжества и лицемерия. Тертуллиановское «credo, quia absurdum», дававшее основание к преследованию «умничающих еретиков» и утверждавшее непреходимую

пропасть между верой и интеллектуальной силой человека, само превращается в бессмыслицу и нелепость.

Просветительская атака на монополию церкви в сфере духовного измерения человека привела, в конечном итоге, к секуляризации мысли и к торжествующей вере в силу человеческого ума.

Ослабление влияния церкви происходило не только в католической Европе, где извращение сути христианства было очевидным из-за чудовищных преступлений, творимых инквизицией с именем бога на устах, но и православная традиция постепенно утрачивала власть над духовными устремлениями человека, стремящегося к обретению силы Разума и свободы мысли.

Жизнь и творчество украинского философа Г.Сковороды красноречиво свидетельствует о противоречиях, вполне проявившихся в XVIII веке в сфере религиозной жизни между декларируемой и реальной духовностью. Первая все больше тяготеет к внешним ритуально-церемониальным проявлениям с возрастающими имущественно-земельными притязаниями, вторая связана с поиском истинного благочестия как внутренней глубинной сути человека с его вечно неутоленной жаждой совершенствования и утончения собственной природы. «Церемония возле благочестия есть то, что возле плодов лив, что на зернах шелуха, что при добродетельстве комплименты. Если же сия маска лишена своей силы, в то время остается одна лицемерная обманчивость, а человек – гробом раскрашенным. Все то церемония, что может исправлять самый несчастный бездельник» [5, с.152].

Таким образом, связывая духовность с религиозностью, нужно иметь в виду существование явления псевдодуховности, которое с поразительным постоянством возникает в истории каждой религии, заменяя простые и доступные истины Откровения на сложные богословские измышления и ритуалы. Естественно, для донесения и растолкования народу тонкостей и глубин Слова Божьего требуется соответствующая жреческая каста, которая в силу своего «служебного положения» должна была бы иметь большую, чем все прочие смертные, близость к Богу. Однако, как показывает история, подобная претензия духовенства часто лишена оснований. Именно этот момент ярко описал Лев Толстой в гениальном рассказе «Разрушение ада и восстановление его»: «Они высыпали на простую, понятную истину такую кучу мнимых «священных» истин, что стало невозможно ни принять их все, ни найти в них ту, которая одна нужна людям. Это их первый способ. Второй способ, который они употребляли с успехом более тысячи лет, состоит в том, что они просто убивают, сжигают всех тех, кто хочет открыть истину. Теперь этот способ уже выходит из употребления, но они не бросают его и, хотя не сжигают уже людей, пытающихся открыть истину, но клеветают на них, так отравляют им жизнь, что только очень редкий решается обличать их. Это второй способ. Третий же способ в том, что, признавая себя церковью, следовательно, непогрешимыми, они прямо учат, когда им это нужно, противоположному тому, что сказано в писании, предоставляя своим ученикам самим, как они хотят и умеют, выпутываться из этих противоречий...» [6, с.395].

С позиции вышесказанного можно предположить, что звучащие сегодня обвинения в адрес большевиков как разрушителей православной культуры не совсем справедливы, поскольку их разрушительная роль в основном сводилась к приведению в соответствие формы и содержания. О процессах же разложения, охвативших религиозные институты православной России, многочисленно и ярко свидетельствует русская литературная классика от Пушкина до Толстого.

Итак, чтобы выявить в религиозности ту сущностную характеристику, которая может быть связана с духовным измерением человека, нужно отделить явление псевдодуховности, или лжедуховности, которое развивается под прикрытием религиозности. Именно об этом говорил Э.Фромм, утверждая, что люди «могут быть «религиозными» и при этом не считать себя таковыми или, напротив, быть «нерелигиозными», хотя и считают себя христианами» [7, с.356].

Возвратимся теперь к вере в силу человеческого ума, который, по мнению, родившемуся в эпоху Просвещения, призван был вырвать человека из мрака метафизических догм и полностью освободить от духовного рабства. Духовность стала освобождаться от религиозной псевдодуховности, надеясь посредством ума, или развивающейся интеллектуальной силы человека, решить все сложные вопросы, касающиеся смысла и назначения человеческой жизни. «Имей мужество пользоваться собственным умом», – вдохновенно звучал девиз эпохи Просвещения. Надежды, которые связывали просветители с культом ума, были прекрасны и многообещающи: рост знания, постепенно приводящего к улучшению условий материальной и духовной жизни человечества; религиозная и этническая терпимость; защита неотъемлемых естественных прав человека и гражданина; борьба за уничтожение сословных привилегий и тирании, и наконец, венец стремлений человеческого Разума – свобода, равенство и братство.

Почему же надежды не оправдались, а лозунг, который со времен французской революции вдохновлял «все прогрессивное человечество», превратился в наивный анахронизм?

Возможная причина крушения надежд лежит в подмене силы, связанной с человеческим Разумом, силой рассудочного интеллекта, которая действительно способна познавать реальности материального мира, но абсолютно беспомощна в вопросах духовного развития человека. Духовная составляющая Разума не есть очевидная данность, а есть нечто совсем другое, постижение и развитие чего может быть совсем не связано с преобразованием внешнего мира, и поэтому нет никаких оснований мечтать об улучшении условий духовной жизни человечества, прилагая усилия исключительно к улучшению условий его материальной жизни.

Абсолютизация эмпиризма, отрицание всего, что невозможно «пощупать и увидеть», привели к тому, что из идеи человеческой духовности было извлечено бесконечное божественное измерение, и духовное измерение человека стало определяться уровнем его интеллектуального развития, связанного с быстроедействием и мощностью головного мышления, определяемого физиологическим мозгом. Естественным следствием этого стало отождествление человека с его биологической оболочкой, а человеческая духовность, превратившаяся в простую ментальность, санкционировала самопревращение в бездуховность.

Эта метаморфоза духовности стала возможной из-за подмены понятий, которая как раз и была допущена деятелями Просвещения, отождествившими познавательную способность головного рассудочного интеллекта выявлять закономерности феноменального мира с человеческим Разумом. И хотя Кант указывал на различие двух типов познавательной способности человека – рассудка (Verstand) и Разума (Vernunft), утверждая, что рассудок имеет своим предметом конечное и обусловленное, а Разум – бесконечное и безусловное, но это различие, к сожалению, осталось формальным. Гегель видел эту слабость Канта и говорил о необходимости различать Разум и рассудок по

существу: «Так как разум при кантовском подходе рассматривается лишь как выходение за пределы конечного и обусловленного рассудка, то он на деле сам низводится до конечного и обусловленного, ибо истинно бесконечное не есть только потустороннее конечного, но содержит последнее в себе как снятое» [8, с.162]. То есть сущностной характеристикой Разума и его предметной областью является Бесконечная истинно духовная составляющая человека, к постижению которой может приближаться только Разум, снимая ограничения рассудка, обусловленные конечной телесной человеческой природой. Если же рассудок отождествляется с Разумом, а человек рассудочный величается человеком разумным, то исчезает необходимость в приложении усилий к развитию и проявлению Разума, то есть Духоразумения, что и порождает все ужасы торжествующей бездуховности и псевдодуховности.

Таким образом, духовность расположена на пересечении религиозности, или веры в существование бесконечной божественной сущности человека, и разумности как интеллектуально-интуитивной силы человека, способного двигаться по пути познания ко все большему проявлению, раскрытию и развитию своей божественной, или духовной природы. То есть духовное измерение человека определяется не его интеллектуальностью как таковой, а интенциональностью, то есть направленностью на исследование и познание проблем, связанных с распознаванием добра и зла, с движением человека по эволюционной лестнице сознаний, каждая ступень которой открывает новые возможности познания.

Такая возможная индифферентность интеллектуальности как таковой к духовному измерению человека требует осмысления и актуализации представлений о двух типах интеллектуальной деятельности – интеллектуальном рассудке и интеллектуальном Разуме.

Мысль о том, что правильно жить не рассудком, а Разумом, пронизывает всю философию, начиная от Платона. Но укрепившееся в сознании современного человека осознание себя человеком разумным переводит проблему поиска оснований разумной жизни из потребности внутреннего самосовершенствования в необходимость внешнего преобразования. И именно этот градиент человеческих устремлений с неизбежностью привел современную цивилизацию к состоянию, относительно которого в какой-нибудь будущей истории цивилизаций могут прозвучать слова: тупиковая ветвь человеческой эволюции.

В этой связи развивающиеся биотехнологии, всерьез допускающие возможность создания «высшей расы» посредством «выведения» людей с заданными повышенными умственными и физическими способностями, свидетельствуют об опасности окончательного исчезновения понятия «духовное измерение человека», то есть, по сути, созданию низшей, бездушной и бездуховной расы, которая может упасть в полное безумие, полагая, что искусственное усовершенствование биологической природы человека приведет к реализации пресловутой концепции «золотого миллиарда».

Путь же к действительному развитию человека намечен в словах, которые звучат из глубин духовной истории человечества, синтезируя религиозные и философские искания всех эпох: «Я, Разум, имеюсь у святых, благих, чистых и милосердных, и присутствие мое становится для них помощью... От неразумных же, дурных, испорченных, завистливых и алчных, я далек; я уступаю их демону возмездия, который, вооружившись остротой огня, пытается такого человека, потрясая его в чувственном восприятии, и все более вооружает его к беззаконию, с тем чтобы постигла его большая кара. И не прекращает

тот темной битвы, поскольку неутолимо его вождение к неизмеримым влечениям, и все больше разгорается в нем огонь [9, с. 43].

Таким образом, состояние современной цивилизации требует ориентации на ценности, которые бы указали выход из общецивилизационного кризиса. Существующая концепция развития, основанная на всевозрастающем росте потребления с очевидностью приводит в цивилизационный тупик. Выход из него следует искать в обосновании положения о том, что дальнейшее развитие человека и действительный прогресс человеческого сообщества возможны лишь при искреннем и деятельном осознании необходимости переориентации собственного сознания от эгоистических целей и мотивов, обусловленных биологическим измерением человека, к возвращению и развитию духовного измерения, в основании которого лежит альтуизм.

Список использованных источников

1. Ласло Э. Макросдвиг (К устойчивости мира курсом перемен) / Э.Ласло; [пер. с англ. Ю.А. Данилова]. – М.: Тайдекс Ко, 2004. – 207 с.
2. Гегель Г. Эстетика: в 4 т. / Г. Гегель. – М.: Искусство, 1973 – Т. 4. – 1973. – 546 с.
3. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1 / [отв. ред. И.Д.Рожанский]. – М.: Наука, 1989. – 576 с.
4. Рассел Б. История западной философии / Б.Рассел; [подгот. текста В.В. Целищева]. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с.
5. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: у 2-х т. / Г.С. Сковорода. – К.: Наукова думка, 1973 – Т. 1. – 1973. – 531 с.
6. Толстой Л.Н. Собрание сочинений: в 22-х т. / Л.Н.Толстой. – М.: Художественная литература, 1982 – Т. 12. – 1982. – 457 с.
7. Фромм Э. Иметь или быть? / Э.Фромм; [пер. с англ. Войскунской Н. и др.]. – М.: Издательство АСТ, 2000. – 448 с.
8. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / Г.Гегель. – М.: Мысль, 1975 – Т. 1: Наука логики. – 1975. – 452 с.
9. Высокий герметизм / [пер. с древнегреч. и лат. Л.Ю. Лукомского]. – СПб.: Азбука; Петербургское Востоковедение, 2001. – 416 с.

Гальченко Г.И. Цивилизация и духовность

Общесовременный кризис, многообразные проявления которого очевидны, требует поиска иного набора ценностей, указывающих направление приложения психических и ментальных сил. В этой связи возникает необходимость конкретизации представлений о духовном измерении человека, которое является мотивационно-смысловым регулятором жизнедеятельности людей и, по большому счету, определяет стратегию цивилизационного развития.

Ключевые слова: цивилизация, духовность, псевдодуховность, бездуховность, разум, рассудок.

Gal'chenko, G.I. The Civilization and Spirituality

The general civilization crisis, diverse manifestations of which are evident, demands a search for another set of values, indicating the direction of application of psychic and mental forces. In this connection there is the need to define ideas about the spiritual dimension of human, which is the motivational and sense regulator of human activity and largely determines the strategy of development of civilization.

Key words: civilization, spirituality, pseudo spirituality, lack of spirituality, mind, reason.

Самотність як фундаментальна умова людського існування (модерна ретроспектива)

Висвітлено екзистенціаль самотності як умову автентичного існування людини в фундаментальній онтології М. Хайдеггера.

Ключові слова: самотність, смерть, екзистенція, турбота, Dasein, das Man, модерн, фундаментальна онтологія.

Феномену самотності присвячена низка аналітичних праць, що розглядають цю проблему з позицій психології та соціології, які пояснюють сутність самотності як негативного чинника людської культури. Відтак, природа самотності полягає у певній нестачі зв'язку з іншими, браком уваги з боку індивідів, або пусткою, що утворюється внаслідок руйнування ціннісного ядра особистості. Феномену самотності приписують негативне визначення, вона тлумачиться як заперечення взаємності. І це є тією межею, за яку не мають можливості виходити соціологічні та психологічні науки з огляду на сферу їхньої компетенції. Проте визначення феномену самотності як певного модусу людського буття потребує бути обґрунтованим через самого себе, і, отже, ми досягнемо філософського рівня рефлексії стосовно цієї проблеми.

У який стосіб можна здійснити визначення самотності, не вдаючись до допомоги дескрипції через інші феномени, не апелюючи до негативних визначень? Йдеться про обґрунтування первинного і граничного способу людського буття, який є фундаментальною онтологічною умовою можливості людського буття як такого. Термін «фундаментальний» тут вжито не випадково, оскільки він вказує на засадниче, основоположне значення самотності в структурі людського буття, тобто є таким, без якого людина не змогла би відбутися, існування би не змогло трапитися з нею. В історії світової філософської думки до осмислення онтологічних засад феномену самотності вдалися Е.Левінас, Х.Оргета-і-Гассет, М.Хайдеггер, до різновекторної дескрипції і аналізу феномену самотності зверталися Августин Блаженний, Ж.Бодріяр, М.Бубер, Р.Вейс, Е.Гіденс, Е.Гуссерль, П.Дракер, Т.Джонсон, А.Камю, М.Кастельс, С.К'еркегор, Г.Марсель, М.Мід, Р.Мей, Дж.Оді, Б.Паскаль, Д.Перлман, Д.Рассел, У.Садлер, Ж.-П.Сартр, П.Сорокін, П.Тілліх, Ч.Тейлор, Г.Торо, Е.Фромм, Л.Хоровиц.

Значну увагу дослідженню феномену самотності приділяли російські та вітчизняні дослідники – С.Алексєєв, М.Бердяєв, В.Бибихин, А.Гагарин, А.Демидов, І.Кон, Л.Колесникова, М.Мамардашвілі, Д.Матвєєв, Е.Мазуренко, Р.Могилевський, А.Нечаєв, Р.Нурєєва, Н.Покровський, Ж.Пузанова, М.Румянцев, С.Ручко, О.Сатов, Г.Тихонов, Н.Хамітов, С.Хоружий, М.Юрченко та багато інших.

Для філософування постмодерної доби важливим є звернення до джерел, які вплинули на формування сучасної філософії, тому ми апелюємо до поглядів М.Хайдеггера, який, безперечно, є знаковою фігурою на інтелектуальній карті ХХ століття. Його роботи справили потужний вплив на формування екзистенціалізму, герменевтики, постмодернізму, деконструктивізму і західноєвропейської філософії минулого століття загалом. Погляди М.Хайдеггера визнавали Х.Арендт, Г.Гадамер, Ж. Дерріда, К.Ясперс, К.Леві-Стросс, М.Мерло-Понті, Р.Рорті, Ж.-П.Сартр, М.Фуко. Без звернення до творчості М.Хайдеггера неможливе повноцінне розуміння постмодерністської філософії та культури постмодерну загалом.

До онтології самотності в історії світової думки вперше звернувся М.Хайдеггер, що справив визначальний вплив на філософію Е.Левінаса, який проаналізував онтологічні корені самотності в світлі етичної перспективи. Е.Левінас під час навчання у Фрайбургському університеті вивчав феноменологію під керівництвом Е.Гуссерля (що також суттєво вплинув на філософа, багато його праць мають риси феноменологічної дескрипції), там само в 1928 році він відвідував семінари М.Хайдеггера. Вплив поглядів Е.Гуссерля і М.Хайдеггера прослідковується в його ранніх творах, проте Е.Левінас у подальшій творчості виказує свою позицію незгоди, своєї відмінності від поглядів М.Хайдеггера [1, с.110]. Вже в праці «Час і інший», що написана в 1948 році, ми віднаходимо критику Е.Левінасом позиції його попередників, уточнення їхніх поглядів і виокремлення чіткої власної позиції стосовно проблем феноменологічного кола.

У 1927 році виходить у світ основоположна для всього «раннього» періоду творчості М.Хайдеггера праця «Буття і час», в якій, як зазначає філософ у вступі, відроджується увага до онтологічних питань, забутих в анналах історії світової філософії з часів античності. Центральною проблемою фундаментальної онтології є аналітика *Dasien* (тут-буття), тобто того сушого, що здатне ставити питання про сутність буття як такого. Саме через горизонт цього сушого можлива експлікація онтологічного питання. Не вдаючись до детальної аналітики *Dasien*, звернімо увагу на ті моменти, які дозволять нам підійти ближче до розуміння онтологічних основ самотності.

Одним із способів ставлення в повсякденності людини до себе є турбота про себе. Людина стурбована собою, і саме характер того, чим зайнята людина, визначає її сутність, і йдеться як про спорадичні дії, які людина сама собі покладає як завдання, так і про її професію. Крім того, «турбота», як вказує М.Хайдеггер у «Листі про гуманізм», спрямована на «повернення людини людині... Турбота про те, щоб людина стала людяною, а не нелюдяною, «негуманною», тобто такою, що відпала від своєї сутності» [2]. Отже, турбота спонукає існуючого досягти власної сутності.

В турбуванні про себе людина постає в оточенні інших, конститууючи себе суголосно чи на протидію їм, культивує прагнення бути відмінною, повсюдно зберігаючи певну дистанцію для усвідомлення і підкреслення цих відмінностей. Проте дистанція, яка визначає повсякденне співбуття самоті з іншими, імпліцитно містить у собі можливість накидання самоті певного варіанту існування. «*Dasien* як повсякденне буття з іншими виявляється на побігеньках у інших. Не воно саме є, а інші відібрали у нього буття. Примха інших розпоряджається повсякденними буттєвими можливостями *Dasien*-у» [3, с.150]. Ідеться про те, що безликі інші, люди в безособовому, натовпному значенні, *das Man*, нав'язують самоті перспективи покладання власного буття, саме тому вона виявляється «на побігеньках», тобто вже не конститує себе

через власну свободу. (Тут М.Хайдеггер зачепив ту тему, стосовно якої тривали жваві дискусії в другій половині ХХ століття, що стосувалися соціокультурного аналізу суспільства у зв'язку з розділенням його на два протилежних прошарки – мас та еліт). Сам спосіб буття публічності накладає, за М.Хайдеггером, на людину зобов'язання стати гомогенною частинкою спільноти, діяти, вважати, оцінювати так, як це роблять інші. «Інші» ж мимовільно послуговуються критерієм «серединності» у своїх судженнях, накреслюючи контури і межі того, що можна і дозволено воліти, у такий спосіб, є репресивним апаратом стосовно тих, хто хотів би виявити свою особливість, талановитість, унікальність.

Людина в повсякденному «світооточенні» втрачає шанс на ствердження своїх виняткових можливостей, зрікаючись власної буттєвої можливості конституувати власну самість, перетворюється на непомітну і невизначену анонімність. Очевидно, що у буття людини у модусі *das Man* є доонтологічним тлумаченням свого власного буття з образу буття інших людей. Це дозволяє людині, солідаризуючись із безликими іншими (причому ніхто з них не є кимось, тобто особистістю) скинути тягар відповідальності, «втєкти від свободи», як сказав би Е.Фромм. Такий модус людського буття не є справжнім, зазначає М.Хайдеггер, адже людина в повсякденності ще не знайшла себе, а відповідно, втратила [3, с.152]. Звільнення самоті від хаотичного нашарування ілюзорної самоті під впливом публічності відбувається завдяки «розмиканню» собі самому власного буття. Тлумачачи цей введений М.Хайдеггером зазначений термін, С.Хоружий писав: «... «Розмикання» людини, Я, свідомості, сушого розуміється нами... як виступання за власні межі, здійснення себе розмікнути, відкритим» [4, с.426], тобто йдеться про умову конститування особистості на протидію їй самій, свого роду трансцендентування як вихід за межі себе.

У який спосіб можна досягнути власної здатності бути, тобто досягти автентичності існування? *Dasien* є відкритою можливістю, власною можливістю до самоздійснення. Проте реалізувати власну можливість (йдеться не про наперед дану сутність, а про здатність вибрати власний спосіб існування) важко. Тому самість може піддатися омані солідаризації з уже даними способами буття інших. Постаючи з модусу буття *das Man*, будучи «закинутим» у світ (тобто мимовільно народжуючись у деякому соціокультурному просторі), самість має перетворити власний неproblemатичний стан на вибір власного способу існування, нетотожного будь-якому іншому вже даному в просторі публічності, якому він чинить опір. Вирішальною у поверненні самоті з модусу повсякденності є рефлексія з приводу проблеми смерті. У М.Хайдеггера це виражається в понятті «буття-до-смерті», прийняття якого є для *Dasien*-у останньою можливістю існування, яка робить можливою всі інші можливості.

Феномен смерті в екзистенціалізмі ХХ-го століття (у М.Шелера, К.Ясперса і М.Хайдеггера) визначається не просто як завершення життя, а як момент, з огляду на який саме життя екзистенції набуває іншого сенсу. Посередництвом інтеграції поняття смерті в поняття самоті стає можливим автентичне існування останньої [5]. З відкиданням факту смерті приходять тривога і самовідчуження, яке ґрунтується на поєднанні глибокого несвідомого переживання власної смерті і несили зрозуміти її природу [6.] Відношення до неї не визначене, смерть не є «взятою на себе», а відтак і людина не може до кінця відкритися сама собі. Тріада – страх, смерть і самотність – в їхній діалектичній єдності виступають засадничими екзистенціалами людського буття. Страх виступає конститууючим фактором самотності, страх смерті лежить в основі досягнення власної кінцевості [7, с.11].

Досвід смерті, за М.Хайдеггером, є втратою буття людиною в її модусі *Dasien*, як не-тут-буття, що є завжди закритим для існуючого *Dasien*-у. Досвід смерті ми пізнаємо через смерть інших, близьких нам людей. Завдяки співбуттю з цим близьким, що помер, нам дано співпереживання його смерті, що вказує на кінцевість конкретно мого буття, що дозволяє мені «розімкнути» існування в модусі *das Man* і трансформувати його у власну здатність бути. Буття екзистенції є завжди буттям-до-смерті, перспектива кінця надає сенсу всьому проекту життя, радикалізуючи статус його суб'єкта. Він вже не може солідаризуватися з *das Man*, тому що померти разом неможливо; стара загальновідома істина говорить про те, що всі помирають насамоті, відповідно цілісність екзистенція отримує тоді, коли вибирає свою одиничність, вибирає свою самотність, причому самотність у смерті.

Це остаточна можливість, тобто можливість неможливості, можливість не-бути, надає людині відваги поглянути на всі ті інші потенційні можливості, якими вона може стати, не прикриваючись чужими цілями, не забуваючись у «life for rent».

З іншого боку, смерть інших, яка може бути дана у співпереживанні, аппрезентована як наша власна смерть, людина може відкинути цей факт, ховаючись за фіктивними відмовками, або ж взяти смерть на себе, виявити «свободу до смерті» [3,с.266]. Людина приймає власну смерть як одиничну і таку, що має трапитися саме з ним, тим самим усамітнюючи його в собі самому. Самотність – це звернення людини до перспективи власної смерті, неминучого «не-тут-буття» як необхідної передумови для самоздійснення. «Стати самим собою» для М.Хайдеггера можливо тільки завдяки прийняттю факту своєї смерті ще за життя, перед обличчям якої хибні варіанти власної можливості бути зникають. «Лише помираючи, я можу абсолютно ствердно сказати: «Я є»» [8], тобто в повороті *Dasein*-у до своєї смерті М.Хайдеггер бачить можливість отримати власну справжність, набуті істинного існування [9,с.144]. Автентичність можлива, песимістично зазначає М.Хайдеггер, завдяки загрозі небуття цієї потенційної справжності.

Спосіб існування *Dasein* не може бути зведений до предметності, він не є суб'єктом, субстанцією чи особистістю. Топологія *Dasein* визначається «слуханням», вчуванням в «оклик» Буття, і завдяки цьому отримує «здатність-бути-собою», яка конститується як екзистенціалом «рішучості». Екзистенціал рішучості вказує на інтенційність людського буття, на його направленість за межі власного буття, і тим самим на його сутнісну неукоріненість. Отже, самотійність, здатність стати собою для *Dasein* можливе завдяки зусиллю «рішучості». В цьому моменті необхідно послатися на екзистенціал самотності для того, щоб зрозуміти специфіку способу буття *Dasein*. «*Dasein* є власне саме в початковій самотності мовчазної, і такої, що бере на себе жак, рішучості. Власне буття собою як таке, що мовчить... «є» в мовчазності не закинуте суще, в якості якого воно і здатне власне бути» [3,с.222-223]. Отже, аналітика самотності пов'язана з аналітикою екзистенціалу самотності, який окреслює екзистенційну структуру *Dasein*, намічає його контури здатності бути. Одним із варіантів прочитання самотності у М.Хайдеггера виступає усамітнення, яке отримує позитивний сенс, адже саме в усамітненні людині відкривається знання про власну нездатність бути через модуси рішучості і жаху [10]. В усамітненні людина являється собі не прикритою оточуючим сущим, оголюється самій собі, виказуючи собі власну недостатність.

Можна зв'язитися проінтерпретувати екзистенціаль самотності у М.Хайдеггера як конструктивний момент самоствердження людини у своїй

здатності бути собою, адже самотність є тією ситуацією, яка радикалізує усвідомлення відокремленості людини від інших, натовпу, вказує на неможливість солідаризації та розчиненні в ньому. Від самотності неможливо втекти чи позбутися, вона є фундаментальною характеристикою людського способу існування, який приймається людиною самовільно через модус «буття-до-смерті».

Самотність, за М.Хайдеггером, є не лише модусом екзистенції, взятої на саму себе, ще одним різновидом самотності є співприсутність, що має дефективний характер. «Самотність *Dasein* є деяким співбуттям у світі. Не вистачати іншого може тільки співбутті з ним і для нього. Самотність є дефективним модусом співбуття...» [3,с.120]. Тобто самотність визначається не як відокремленість від інших, а навпаки, як співприсутність з іншими в модусі чужості і байдужості. Самотність у натовпі посилюється за накресленням тієї дистанції, яка відділяє натовп від *Dasein*, що вже зважилося «розімкнути» собі власний спосіб існування, тобто стала на шлях досягнення автентичності.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що питання про онтологію самотності ґрунтовно не ставилося до написання М.Хайдеггером праці «Буття і час», де воно розглядається лише як один з екзистенціалів *Dasein*-у. Тобто фактично до цього часу філософія займалася описом самотності як індивідуального переживання, проте не зважувалася на дослідження її онтологічних підстав. Висновок, який варто зробити, спираючись на доробок німецького мислителя, полягає в наступному: екзистенціал самотності є фундаментальною характеристикою, яка позначає автентичність людського існування. Самотність супроводжує народження індивідуальності, самовільно відстороненої від безликих інших і народженої на протигагу їм. Перспектива смерті відкидає ілюзії стосовно можливості «спільного» з іншими способу існування, радикалізуючи відчуття самотності. Самотність мовби є деякою ініціальною подією, що відділяє дитинство самоті від її повноліття.

Список використаних джерел

1. Miller J.H. For Derrida. Fordham University Press, 2009. – 358 p.
2. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме [Електронний ресурс] / М.Хайдеггер. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/heideg/humanism.html>
3. Хайдеггер М. Бытие и время. – Пер. с нем. В.В. Бибихина. — Харьков: Фолио, 2003. — 503 с.
4. Хоружий С.С. Фонарь Диогена. Критическая ретроспектива европейской антропологии. – М.: Институт философии, теологии и истории св.Фомы, 2010. – 688 с.
5. Фейфел Г. Смерть – релевантная переменная в психологии / Экзистенциальная психология [Електронний ресурс] / Г.Фейфел; ред. Р.Мея; перевод М.Занадворова, Ю. Овчинниковой. – М.: Апрель Пресс&ЭКМО-Пресс, 2001. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/meyro04/txt03.htm>
6. Колесникова Л.А. Пространство смерти в измерениях одиночества [Електронний ресурс] / Л.А.Колесникова // Фигуры Танатоса: Искусство умирания. Сб. статей ; под ред. А.В.Демичева, М.С.Уварова. – Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/kolesnikova_l/thanatos04_12.html
7. Гагарин А.С. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, страх, смерть (от античности до Нового времени): историко-философский аспект: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. филос. наук: спец. 09.00.03 «История философии» / А.С. Гагарин. – Екатеринбург, 2002. – 47 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время [Електронний ресурс] / М.Хайдеггер. – Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-a.htm#_Toc165270261

9. Визгин В.П. Хайдеггер и Марсель / В.П.Визгин. – Вопросы философии, № 8. – 2007. – С.135-145.

10. Сакутин В.А. Топология вины и проблема одиночества в фундаментальной онтологии Хайдеггера [Электронный ресурс] / В.А.Сакутин. – Режим доступа: <http://institut.smysl.ru/article/sakutin.php>

Игнатенко И.В. Одиночество как фундаментальное условие человеческого существования (модерная ретроспектива)

Исследован экзистенциал одиночества, который является условием аутентичности человеческого существования (в фундаментальной онтологии М. Хайдеггера).

Ключевые слова: одиночество, смерть, экзистенция, забота, Dasein, das Man, модерн, фундаментальная онтология.

Ignatenko, I.V. Solitude as a condition of human existence (in modern philosophy)

The article is dedicated to the problem of solitude as one of the main features of man in fundamental ontology.

Key words: solitude, death, existence, attendance, Dasein, das Man, Modern.

УДК 141.7

Степаниця С.Л.

Специфіка інституційного та організаційного аналізу проблем соціальної адаптації (філософське осмислення)

Проаналізовано переваги інституційного та організаційного аналізу проблем соціальної адаптації.

Ключові слова: соціальні інститути, соціальна адаптація, інституційний аналіз, організаційний аналіз.

Соціальна адаптація є предметом спеціального аналізу соціології, втім, ті процеси, які відбуваються з особистістю, суспільством та соціальними спільнотами під час соціальної адаптації потребують філософського осмислення як такого, що виявляє їх сутність і системний характер. Адже соціальна адаптація має не лише ті прояви, які досліджує соціологія, але також ті, які цікавлять інші соціальні науки, такі як економіка, право тощо, а також і науки гуманітарні, як то психологія, соціальна психологія тощо. Виявити взаємозв'язок цих проявів можна, лише встановивши сутнісні характеристики соціальної адаптації. Значну користь для філософії, а саме соціальної філософії, у вирішенні цього завдання, на нашу думку, може скласти звернення до виявлення філософських аспектів застосування методів інституційного та організаційного аналізу. Цій меті і буде присвячена дана стаття.

Інституційний метод буде проаналізовано на основі філософського переосмислення здобутків застосування цього методу у політичній науці, які систематизовано, зокрема, у праці Клауса Байме «Політичні теорії сучасності» [1], а метод організаційного аналізу проаналізуємо на прикладі його застосування в економіці, а також з урахуванням робіт сучасного філософа Мануеля Кастельса [4].

В соціальній теорії розрізняють класичний інституціоналізм, який виходив з уявлення про «одвічне» існування соціальних інститутів, які відіграють у суспільному житті незмінні функції (чим і виправдовується їхнє існування, а також новітній інституціоналізм або ж неоінституціоналізм, згідно якого інститути конструюються (точніше постійно реконструюються) індивідами, а тому їхнє функціональне призначення може суттєво різнитися від епохи до епохи, від суспільства до суспільства – залежно від того призначення, якого надають йому його «конструктори».

Найяскравіше це розрізнення простежується на прикладі політичних інституцій, які тривалий час легітимували як «священні» і недоторканні, і лише з часом прийшли до усвідомлення можливості, а то й необхідності їх удосконалення.

В основі інституційної концепції політики, як свідчить Клаус Байме, лежало здебільшого уявлення щодо принципової відкритості політичного процесу і принципової політичної рівності повноправних громадян [1, с.130]. У цьому сенсі для інституціоналістів не існує розриву між князями та масою, просвіченими і непросвіченими, пролетарським авангардом і буржуазними залишками.

Спільним для усіх інституціоналістів є процедурне розуміння політики, що ґрунтується на принципах мінімального консенсусу. Модернізацію, налаштовану на свободу, інституціоналісти розуміли переважно як процес формування інституцій в усіх релевантних теоріях, починаючи з Макса Вебера [2].

У Макса Вебера специфіка західного розвитку пояснюється передусім інституційною диференціацією світського і релігійного панування та утворенням міста, а вже внаслідок цього відхиленням від патримоніальних та феодальних зразків панування того часу. Ця диференціація починається завжди як внутрішньо-інституційні конфлікти, які як вважають деякі дослідники, є типовими для західних процесів [7, с. 56]. Наприклад, крім взаємного контролю державних органів влади став діяти ще й внутрішній інституційний контроль, прикладом чого можуть служити внутрішньо-парламентські протиріччя у двопалатній системі. Класичні інституціоналісти, на думку Байме, починаючи з Монтеск'є та Токвіля ніколи не були настільки нерозважливими, щоб розглядати інституції абсолютно автономними і самодостатніми у визначенні їх суті. Вони розглядали їх у системному зв'язку, де кожна інституція була прив'язана до особливого соціального носія. Дійстські, механістичні ідеї на зразок годинника лише рідко виливалися у такий формалізм, що поділив би з метою унаочнення політичні групи на тих, хто носить простий одяг та одяг вишуканий, щоб у такий спосіб дійти до двопалатної або до двопартійної системи [1, с. 130]. Тим самим розвиток інституційного аналізу був зумовлений процесами модернізації суспільства, які робили наочними сутнісні зміни у функціонуванні соціальних інституцій. Між іншим, це означало адаптацію соціальної теорії до тих реальних соціальних процесів, які можна охарактеризувати як соціальну адаптацію в умовах соціальних змін. Така соціальна адаптація була, фактично, предметом дослідження усіх праць Макса Вебера, а особливо – присвячених становленню сучасного капіталістичного суспільства.

Саме після Макса Вебера і під впливом його ідей, історична соціологія почала відводити центральне місце інституціям, навіть якщо при цьому вона ставала все більше формалізованою, і, почасти, відмовлялася від поняття інституцій. Американська системна теорія, що знаходилася з легкої руки Толкотта Парсонса під впливом Макса Вебера, визначала інституційні зв'язки хребтом соціальної системи, але намагалася їх демістифікувати і замінити субстанційно орієнтовані концепції інституцій на дослідження функціональної ролі, яку вони відіграють у соціальній системі. Американська соціологія, на якій менше позначився європейський вплив, була більш орієнтована на природознавчі уявлення щодо системи, ніж на сучасні варіанти еволюціоністської теорії, вона майже не згадувала поняття інституцій або застосовувала замість нього інше, наприклад, «структуру». Кожна система має певні структури, але на відміну від старого інституціоналістського підходу, структури не мають чітко визначеної ролі. Різні структури можуть виконувати однакові функції і навпаки. Разом з цим типології структур часто показували просте відтворення вже обраних інституцій – наприклад, як у політології, спираючись на класичні три влади – або ж інституційні групи, що сприймають агрегацію та артикуляцію інтересів. Похідна від цього компаративістика у своїй класифікації гілок влади пропонує виділити чотири основні інституції (виконавчі, бюрократії, парламенти, партії), де, з історичної точки зору, деякі з них були передумовою для інших (наприклад, парламент для партій).

Німецька системна теорія від Лумана до Мюнха, за свідченням Байме, була значно менше налаштована проти поняття інституцій і у термінології багато у чому продовжувала традицію Вебера-Парсонса [1, с. 131]. Там, де школи Істона та Олмонда послідовно уникали поняття «інституту», замінюючи його дуже часто поняттям «структура», Луман при нагоді застосовував

обидва поняття як синоніми: «Інституції є визначеними часом і предметно, а також соціально узагальненими очікуваннями щодо поведінки, і, як такі, утворюють структуру соціальних систем [8, с. 13]». Неоінституалізм розроблявся насамперед у теорії модернізації та розвитку. Адже там, де відсутні конфлікти, немає потреби у політичних інститутах, а там, де ці конфлікти є сильними, ці інститути втрачають можливість повноцінного функціонування. За умов слабкої інституалізації, зауважує Байме, домінує гоббсівська боротьба всіх проти всіх, боротьба між соціальними групами, родинами, кланами та етносами. Внутрішня мораль дораціональних традиційних суспільств веде у суспільствах формальної раціональності (за термінологією Вебера) до аморальної родинності, кланізму, групізму або класизму. Як вважав Вебер, формальна раціональність краща за матеріальну, або ж ціннісну раціональність: бюрократії є кращими за патріархальні або феодальні еліти. Виходячи з духу теоретичної позиції Вебера, інституціоналісти стверджували, що в цілому варто віддавати перевагу партійним демократіям, а не бюрократичним пануванням.

Ставлення політичної теорії до інституцій, таким чином, переважно укорінене у духовній традиції. Щоправда, у політичній теорії існує більш давній інституціоналізм, що не прив'язується до окремих країн. Це був інституціоналізм, породжений наукою права, яка певною мірою сприяла розвитку інституційної проблематики в усіх інших соціальних науках, які згідно цій думці, всі пройшли стадію відокремлення від легалістського способу бачення юриспруденції. Але в англосаксонській традиції інституційний плюралізм був завжди більш плюралістичним і не таким прив'язаним до певної інституції, ніж у європейській континентальній політичній теорії. Остання не тільки здійснювала уречевлення, тобто закостеніння – як теоретичне, так і на практиці – окремих інституцій, але й також магічно підносила державу як інститут, який керує інститутами. Особливо це відчувається у німецькій теорії держави та її походження, яка всі інститути підпорядковує широкому державному поняттю інституту. У англосаксонському ж світі інституціоналізм був сконцентрованим у вузькому понятті. Отже, у центрі теоретичних зусиль англосаксонської традиції знаходиться, наприклад, не держава, а уряд. Адже поняття держави містило у собі універсалістські побічні значення, державі відводилася своєрідна місія навіть в обмеженому неоліберальному розумінні політики порядку, що неприйнятна англосаксонському мисленню. Для англосаксонських країн поняття «держава» має, за свідченням Байме, авторитарне або марксистське значення.

Для нашого аналізу це означає також необхідність у питаннях соціальної адаптації дистанціюватися від спроб розуміти її лише у рамках державного патронату, а розглядати, наприклад, процеси соціальної адаптації у освітніх інститутах на базі теорії громадянського суспільства, а не на базі теорії держави. Не держава надає мету існування освітнім інститутам і контролює їх діяльність, а громадянське суспільство, яке лише у деяких випадках, можливо навіть, у багатьох випадках, доручає державі здійснювати ці функції. Однак, навіть там, де приватні освітні заклади поступаються рівнем розвитку державним (як у нашій країні, але не на Заході), призначення освітніх інститутів визначається рішеннями громадян про вступ до них – це рішення не є державним, а є приватним у кожному окремому випадку. Держава уже потім робить на основі цих приватних рішень свою освітню політику, але ця політика не може замінити собою цих рішень. І це все більше відчувають на собі державні ВНЗ, які змушені боротися за абітурієнтів не менше, аніж приватні ВНЗ.

Таким чином, велике значення для розуміння теоретичного потенціалу інституційного аналізу відіграє застосування компаративістики і, ширше,

порівняльних методів. Так, за свідченням Байме, справжнє воскресіння дослідження інституцій відбулося у макротеоретичній порівняльній політичній науці [1, с.134-135]. Звичайно, така наука була еклектичною у методах, але емпірично-аналітичною за своїми метанауковими засадами, і розглядала інституції як змінну у порівняльному системному аналізі: їхня залежність або незалежність, визначалася відповідно до конкретної дослідницької позиції.

Порівняльна політична наука, насамперед у її розширенні до порівняння політики, вимагала неоінституціоналізму з новими підходами, передусім, з визнанням необхідності доповнення старого інституціоналізму: адже не все можна пояснювати лише через інституції. Завжди наявні ситуації з недостатньо усталеними політичними процесами, де мало чого можна пояснити за допомогою інституцій, а якщо таке й вдавалося, то лише тому, що подія була тільки дотично обумовлена ними. На нашу думку, не інституції породжують новітні події, а ті новітні події, які відкривають нові тенденції розвитку, з часом набувають можливості бути інституціалізованими. Інститути скоріше закріплюють результати соціальних змін, аніж є їх причиною. Як зауважує Байме, інституційний чинник набуває тим більшої сили, чим міцніше закріплюється політичний процес і чим більше фрагментуються інституції.

З поворотом політичної науки від механізмів прийняття рішень у теоретичній політиці до забезпечення результату політичного процесу, інституції набули нової оцінки. Прихильники класичного інституціалізму не визнали права цього руху називати себе неоінституціоналізмом або навіть «критичним інституціоналізмом», хоча цей новий рух не відкидав ситуативної доречності традиційного інституційного підходу. Як це траплялося з усіма «нео»-поняттями, (наприклад, з неокорпоративізмом) традиціоналісти тут також мали підозру щодо розливу нового вина у старі міхи. Нове ж у неоінституціалізмі полягало, на думку Байме, в урахуванні вторинних інституцій, наприклад, організованих груп та переплетень мереж, у той час, як старий інституціалізм більше зосереджувався на організації головних і державних санкцій у сфері державного устрою. У центр же нового інституціалізму висувалися взаємодії громадських і приватних акторів. Все більшою мірою інституційний аналіз потребував свого доповнення аналізом організаційним. Адже традиційний інституціалізм неявно спирався лише на одну з можливих версій соціальної організації – ієрархічну, тоді як соціальна практика показувала, що соціальна адаптація у модернізації цих суспільствах все більше відбувається за рахунок не вертикальних, а горизонтальних соціальних зв'язків. Наприклад, тих зв'язків, які отримали назву соціальних мереж і які докладно і досить ґрунтовно аналізує Мануель Кастельс, особливо – на прикладі утворення комунікативних спільнот на основі мережі Інтернет [4].

Як свідчить К.Байме, теоретично налаштовані старі інституціалісти були здебільшого «інституціалістськими структуралістами» [1, с.136-137]. Багато у чому вони були консервативними, бо спостерігали за структурами і встановлювали, що ті, як інституційно закріплені, роблять функціональний внесок до соціальної і політичної стабільності. Неоінституціалісти ж, навпаки, починали здебільшого як радикали, що розглядали структурне домінування певних інституцій як зростаюче звуження «коридору дії» для нових груп і непривілейованих соціальних рухів. Представниці феміністських теорій ще більше, ніж інші неоінституціалісти, висували у центр аналізу розрив між «громадським і приватним», щоб викрити владу інституцій, які витіснялися у сферу приватного життя. Таким чином, з точки зору проблем соціальної адаптації, старий і новий інституціоналізм надають соціальним інститутам прямо протилежне функціональне призначення: старі інституціалісти вбачають у наявних соціальних інститутах позитивний стабілізуючий чинник, а нові – негатив-

ний реакційний чинник, при цьому старі інституціалісти надмірно обережно ставляться до можливості виникнення нових соціальних інституцій, а нові інституціалісти якраз навпаки у соціальному конструюванні нових соціальних інститутів бачать мало не соціальну панацею. Таким чином для старих інституціоналістів соціальні інститути є передусім чинником соціальної стабілізації, а для нових інституціоналістів соціальні інститути є чинником соціального розвитку і соціальної творчості.

Програмою «нового інституціоналізму» стала праця Марча і Олсена, яка вперше у сконцентрованому вигляді представила громадськості системно нове бачення соціальних інститутів [9]. Новий інституціоналізм наголошував на відносній автономії інституцій, що занадто довго відкидалася як лібералами, так марксистами, які все виводили з держави. Занадто довірливому приписуванню ефективності існуючих інституцій протиставлялося нове відкриття «символічної політики» як інструменту своєрідної інституційної інженерії.

Якщо неоінституціоналізм заслуговує на епітет «критичний», то лише через відкриття того, що інституційні структури впливають не так безпосередньо на результати політики, як це припускала більшість теоретиків корпоративізму. «Політико-економічні стратегії», що визначають обмеження дії та її коридори, визначаються не тільки інституціями. Неоінституціоналізм у цьому підході все більше поєднується з методом раціонального вибору і врахування суб'єктивного чинника у широкому сенсі слова. Політичні стратегії, як опосередковуюче поняття, у свою чергу, детермінуються культурними нормами поведінки, що взаємодіють з формальними правилами існуючих інституцій. Держава у її традиційному сенсі, тобто, як «машина розподілу та перерозподілу», тим самим позбавляється підозри бути, у найгіршому випадку, агентурою мафії, а у найкращому – чимось на зразок «Левіафана» [6, с.140]. Але тим самим вже провокуються закиди проти неоінституціоналізму з боку культуралістської теорії. Адже існує не «один» інституціоналізм, бо під цією назвою угруповуються різноманітні суміші теоретичних елементів та методів. У багатьох підходах неоінституціоналізм постає лише більш сильно вираженим варіантом соціології змін, що покладає інституції незалежно змінною, а результат політики розглядається як вплив з боку парламентарних або президентських систем, пропорційного або мажоритарного виборчого права, однопартійного правління або урядової коаліції. Тобто чинник соціального оновлення інституціям надається такими неоінституціоналістами лише обмежено, у виняткових ситуаціях, а не як «робочий інструмент» соціальних змін, як у радикальних інституціоналістів.

Але неоінституціоналізм не варто дорівнювати до рефлексивної версії старого невідрефлексованого інституціалізму лише через ускладненість сучасних підходів. Навіть той дослідник, що спеціалізується на інституціях, проголошуючи усе інше незалежними змінними, не здатний перешкодити іншому науковцю розглядати інституції незалежно змінною, адже обрана останнім постановка питання є так само легітимною, як позиція першого.

Відтак, Байме займає позицію скептика щодо можливості існування загальної теорії інституцій [1, с.138]. Вона могла б бути лише відносно абстрактною і мусила б для пояснення модерності просто використовувати елементи європейського раціоналізму, як це робить більша частина історичної соціології двадцятого століття від Бендікса до Мюнха. Такі пояснення як довгострокові, напевне, матимуть рацію навіть у сфері основних прав, що час від часу порушуються. Але представники політичної науки, як правило, мають справу з середньостроковими процесами. Для глобальних теорій системного розвитку такий зріз досвіду є просто замалім: їх політична теорія має залишити історичній макросоціології. Але така можливість не є приводом для того, щоб

віддати цю проблематику цілком соціології. Загальна теорія розвитку інституцій необхідно залишатиметься самодостатньою. У деяких інституційних сферах, таких, як, наприклад, дослідження партій, класики інституціоналізму, такі як Вебер, Острогорські, Міхаель, Мюнх все ще залишаються лідерами серед найсучасніших досліджень. Тому, напевне, не випадково, що Луман, маючи потужний потенціал для обробки деталей, зробив цікаві спеціальні дослідження щодо основних прав і довів ці дослідження аж до «процедурної легітимації», наближуючись тим самим до теорії інституцій, але не наважився на розробку загальної теорії інституцій [8].

Відповідь на проблеми розвитку інституційного аналізу, на нашу думку, знаходиться у сфері організаційного аналізу, адже будь-які інституційні проблеми свою практичну відповідь отримують завжди у вигляді організаційного рішення. Щодо цієї проблеми варто звернути увагу на класичні розробки у сфері організаційної поведінки [3]. Втім, найбільше напрацювань у сфері організаційного аналізу належить саме теоріям організації управлінських процесів, яка опікується передусім проблемою визначення оптимальної структури управління організацією.

Під структурою управління організацією розуміється упорядкована сукупність взаємопов'язаних елементів, які знаходяться між собою в сталих відношеннях, що забезпечують їх функціонування і розвиток як єдиного цілого. Елементами структури є окремі робітники, служби та інші ланки апарату управління, а відношення між ними підтримуються завдяки зв'язкам, що прийнято поділяти на горизонтальні і вертикальні. Горизонтальні зв'язки носять характер погодження і є, як правило, однорівневими. Вертикальні зв'язки – це зв'язки підпорядкування, і необхідність в них виникає при ієрархічності управління, тобто, за наявності декількох рівнів управління. Крім того, зв'язки в структурі управління можуть носити лінійний і функціональний характер. Лінійні зв'язки відображають рух управлінських рішень і інформації між так званими лінійними керівниками, тобто, особами, які повністю відповідають за діяльність організації або її структурних підрозділів, функціональні зв'язки мають відповідати лінії руху інформації і управлінським рішенням тим або іншим функціям управління.

Таким чином, структура управління включає в себе всі цілі, розподілені між різноманітними ланками, зв'язки між якими забезпечують координацію окремих дій по їх виконанню. Тому її можна розглядати як зворотну сторону характеристики механізму функціонування (як процесу реалізації структурних зв'язків системи управління). Зв'язок структури управління з ключовими поняттями менеджменту – його метою, функціями, процесом, механізмом функціонування, людьми і їх повноваженнями, – свідчить про її величезний вплив на всі сторони управління. Тому менеджери всіх рівнів приділяють величезну увагу принципам і засобам формування структур, вибору типу або комбінації виглядів структур, вивченню тенденцій в їх побудові і оцінці їхньої відповідності меті, що вирішуються і задачами [5, с. 107].

Багатогранність утримання структур управління передбачає множинність принципів їхнього формування. Передусім структура повинна відображати мету і задачі організації, отже, змінюватися разом зі змінами, що відбуваються. Вона повинна відображати функціональний розподіл праці і обсяг повноважень робітників управління; останні визначаються політикою, процедурами, правилами і посадовими інструкціями і поширюються, як правило, у напрямку більш високих рівнів управління. При цьому повноваження керівника будь-якого рівня обмежуються не тільки внутрішніми факторами, але й факторами зовнішнього середовища, рівнем культури та ціннісними орієнтаціями суспільства, прийнятими в ньому традиціями і нормами. Іншими словами, структура

управління повинна відповідати соціально-культурному середовищу, і при її побудові треба враховувати умови, в яких вона буде функціонувати. Практично це означає, що спроби сліпо копіювати структури управління, які діють успішно в інших організаціях, спрямовані на провал, якщо умови роботи відмінні. Важливе значення має також реалізація принципу відповідності між функціями і повноваженнями, з одного боку, і кваліфікацією і рівнем культури – з іншої.

Таким чином, саме організаційний аналіз виводить нас на конкретику соціальної адаптації, яка у інституційному аналізі, взятому ізольовано від організаційного, завжди залишається декларативною і дещо дистанційованою від теорії. Саме сполучення концептуальних можливостей інституційного аналізу з процедурними напрацюваннями аналізу організаційного дає найбільш адекватну теоретичну відповідь на потреби дослідження проблем соціальної адаптації.

Список використаних джерел

1. Байме К., фон Політичні теорії сучасності / К.Фон Байме. – К.: Стило, 2008. – 396 с.
2. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М.Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 495-546.
3. Геллріген Д. Організаційна поведінка / Геллріген Д., Слокум Дж.В., Вудмен Р.В., Бренінг Н.С. – К.: Основи, 2001. – 726 с.
4. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М.Кастельс; пер. з англ. – К.: Ваклер, 2007. – 304 с.
5. Майталь Ш. Економіка для менеджерів: учебник / Ш.Майталь; пер. с англ. – М.: Инфра-М, 1993. – 306 с.
6. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д.Норт. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
7. Lepsius M.R. Modernisierungspolitik als Institutionenbildung / Lepsius M.R. // Interessen, Ideen und Institutionen. – Opladen: Westdeutscher verlag, 1990. – S.53-62.
8. Luhmann N. Grundrechte als Institution / N.Luhmann. – Berlin. Duncker&Humblot, 1965. – 215 s.
9. March J.G. Rediscovering Institutions. The Organizational Bases of Politics / J.G.March, P.Olsen. – New York: Free Press, 1989. – 368 p.

Степаница С.Л. Специфика институционального и организационного анализа проблем социальной адаптации (философское осмысление)

Проанализированы преимущества институционального и организационного анализа проблем социальной адаптации.

Ключевые слова: социальные институты, социальная адаптация, институциональный анализ, организационный анализ.

Stepanytsya, S.L. Specific of institutional and organizational analysis of problems of social adaptation (philosophical comprehension)

Advantages of institutional and organizational analysis of problems of social adaptation are analyzed in the article.

Key words: social institutes, social adaptation, institutional analysis, organizational analysis.

Панування і владарювання як головний чинник неопатримоніальних відносин

Досліджується роль та місце владних відносин в системі державного управління в неопатримоніальних режимах.

Ключові слова: влада, владарювання, панування, сила, насильство.

Влада є таким соціальним явищем, яке існує від виникнення суспільства, а щодо кожного з нас, то ми зіштовхуємось з ним з часу нашого народження. У соціально-філософських науках відомо багато визначень влади. Відомий польський учений Єжи Вятр, аналізуючи світовий досвід, наводить 6 різновидів найбільш загального, на його думку, визначення влади: біхевіористські визначення (згідно з якими влада є певним типом поведінки, заснова на на можливості зміни поведінки інших людей), теологічні (за якими влада – це досягнення певних цілей), інструменталістські (влада як можливість використання певних засобів, зокрема насильства), структуралістські (влада визначається як певного роду стосунки між керівником і підлеглим у ситуації управління), визначення влади, як впливу одним на інших та конфліктне визначення (влада зводиться до можливості приймати рішення, що регулює розподіл добра в конфліктній ситуації) [1, с.158].

Але навряд чи можна прийняти за достатньо узагальнюючі більшість з наведених вище підходів до визначення влади. Можливо, вдалішими будуть такі спроби, в яких повсюдний і одвічний феномен влади фіксуються в аспекті панування і покори у людських стосунках, коли одні люди, так би мовити, «володіють» (владарюють) поведінкою інших, примушують до певної поведінки і контролюють її.

Владу часто співвідносять з «силою», «насильством», «примушенням», «пануванням». Не дивлячись на те, що «влада» сполучається з «силою», ці поняття не співпадають. З силою пов'язується застосування фізичного впливу, однак, хоч у певному смислі влада завжди спирається на силу, вона може здійснюватися і без її застосування.

Виходячи з підстав, на яких ґрунтується влада, виділяють такі її різновиди: примусова, психологічна, економічна. Примусова влада є найбільш значною й поширеною і спирається на загрозу застосування сили. Вона може бути як легітимною (від слова лат. *legitimus* – узгоджений із законом; законний; правомірний), так і нелегітимною. До першої слід відносити тільки таку владу, яка добровільно приймається більшістю підлеглих, без спонукання до послуху шляхом погроз, утиску, тощо. Індивіди сприймають таку владу виправданою, хоч шляхи і підстави виправдання і мотивація підкорення авторитетові влади можуть бути різними. Саме таким критеріям відповідає державна влада, котра на підставі загальноновизнаної правомірності (законності) може принагідно застосовувати силу [2, с.97].

Проблема влади взагалі і політичної влади зокрема із давніх часів хвилює людство. В одному із діалогів Платона говориться: «Немає людської душі, яка

вистойть спокусу владою.» Декого влада зачаровує, несвідомо вабить і притягує як магніт. Багато мислителів, вчених вважають, що влада – незмінний супутник політики і є її головною проблемою. Поняття «влада» широко використовується як у політичному, так і буденному вжитку. М.Вебер справедливо нагадує, що в залежності від ситуації говорять про владу батька над дітьми, про владу грошового мішка, про владу юридичну, духовну, економічну тощо. При всій різноманітності і неоднозначності цих понять можна, однак, відмітити одну об'єднуючу їх характеристику: всі вони відображають відносини, в яких воля і дії одних панують над волею і діями інших. Але в першу чергу під владою розуміють вищу державну владу. Так, наприклад, англійською мовою *the power* – це не тільки влада, але й держава з усією її міццю; в латинській мові *potestas* – сила, міць, панування; німецькою *die Gewalt*: – це не тільки влада, але й міць, а також насильство. Нарешті, в нашій рідній мові влада найчастіше виявляється синонімом начальства і означає владні органи держави. У політичній і у буденній мові слово влада не має якогось одного стійкого значення. Для одних теоретиків влада – це особливий вплив одних людей на інших, для других – здатність досягнення певних цілей, для третіх – можливість використання тих чи інших засобів, для четвертих – особливі стосунки між підлеглим і керівником [3, с.136].

У своєму загальному значенні, поняття «влада» означає право і можливість одних керувати, розпоряджатися і управляти іншими; здатність і можливість одних здійснювати свою волю по відношенню до інших, робити визначальний вплив на їх поведінку і діяльність, використовуючи при цьому авторитет, право, насильство та інші засоби.

У соціально-філософському плані найбільшу увагу завжди привертала легітимна примусова влада, яку видатний німецький теоретик соціології Макс Вебер називав «пануванням» (*Herrschaft*). «Поняття «панування», – писав він, – не означає, що якась могутніша природна сила виявить себе тим чи іншим чином, а означає лише: осмислену співвідносність дії одного («наказ») з дією іншого («виконання»), і, відповідно, зворотне, – внаслідок чого в середньому можна розраховувати на здійснення тих очікувань, на які орієнтовані дії обох сторін. Давно вже стало класичним виділення тим же М.Вебером трьох типів легітимного панування.

1. Легітимне (від лат. *legalis* – правовий) панування існує завдяки встановленим правилам. Люди проявляють тут послух не якійсь окремій особистості в силу її власних прав, а встановленим правилам, котрі якраз і визначають хто саме і якою мірою мусить ними керуватися. До цього типу панування Вебер відносить сучасні структури державного управління та місцевого самоврядування, управління на приватному капіталістичному підприємстві та у політичних об'єднаннях, і вказує на те, що з технічної точки зору найчистішим зразком легального панування є бюрократія, тобто система прийнятого на службу за контрактом і призначеного чиновництва. В ідеалі «керівник» (чиновник), чие право на панування легітимується встановленими правилами у межах його компетенції, діє «незважаючи на особи», суворо формально за раціональними правилами, а там, де їх немає, – керується міркуваннями ділової доцільності. Влада за цим типом панування може бути визначена як раціональна, бо в цьому разі довіра до неї базується на свідомому й осмисленому загальному визнанні правомірності установлених законів, і люди підкоряються не особі, хто б вона не була, а закону.

2. Традиційне панування. Воно ґрунтується на вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна. Найчистішим зразком тут може бути

патріархальне панування (батька великої родини, голови клану, «батька нації»). Фактично домашня спільнота є основною клітинкою традиційного панування, хоч за цією моделлю складаються й інші об'єднання, у межах яких управління складатимуть «слуги», а підлеглі будуть «підданими». Зміст наказів «пана» зумовлюється традицією, грубе порушення якої з боку володаря завдало б шкоди легітимності його власного панування, що ґрунтується саме на вірі у святість традиції. Вебер розрізняє дві досить відмінні форми традиційного панування: суто патріархальну структуру управління (найчистіші її види – султанське панування й усі справжні деспотії, де на панування дивляться як на природне право володаря) і станову (влада тут поділена між вищим володарем та призначеним на посади і привілейованим управлінським штабом). Дворянське управління феодальної доби є яскравим прикладом станової форми традиційного типу панування.

Історія політичного владарювання — одна з найцікавіших. І скільки суспільствознавці не прагнули розкрити таємницю її, політична влада й досі залишається загальною проблемою наукового дослідження, людської думки, індивідуальної зацікавленості. У філософії влада, її сутність і характер мають важливе значення для розуміння природи політики, філософії суспільства, філософії управлінських процесів, політичного прогресу.

Влада, владовідносини являють собою необхідний механізм регулювання життя суспільства, забезпечення його єдності. Влада є головним елементом, який визначає зміст поняття «політика». Оскільки політика знаходить свій вияв у керівництві, управлінні, організації, примусі та в інших явищах, спрямованих на упорядкування життя суспільства, то влада як змістовний складовий елемент усім їм іманентно властива. Немає політики без влади і влади без політики. Саме навколо влади та виражених у ній політичних інтересів, потреб і розгортається політична життєдіяльність.

Існують різні філософські та політологічні концепції влади. Оскільки категорія влади є багатозначною й різновимірною, а також вихідною й визначальною у державно-політичній сфері, розглянемо детальніше зміст окремих існуючих концепцій влади. Зокрема, біхевіористська концепція зводиться до намагання маніпулювати поведінкою на рівні окремої людини заради стабільної політичної системи. Політичні відносини розглядаються як ринок влади. Відповідно до цього розглядається «ринкова модель» політичного процесу, за якого влада купується і продається за правилами ринку, де діють попит і пропозиція, прагнення до вигоди, конкуренція продавців і покупців.

Для більш змістовного розкриття суті поставленої проблеми для нас цікавою видається реляціоністська концепція влади. Латинське слово *relatio* означає «донесення». Влада постає як відносини між особами, які дають змогу одному індивіду або групі їх змінювати поведінку іншого індивіда або групи. Тут основна увага фокусується на рольових відносинах, підкреслюється асиметричність владних відносин між суб'єктом і об'єктом влади. Реляціоністські трактування влади розглядаються у трьох основних варіантах теорій: «опору», «обміну ресурсами», «розподілу зон впливу». Теорія «опору» основну увагу приділяє класифікації різних форм і ступенів опору в системі владних відносин, опору, підвладного тискові з боку суб'єкта влади.

Теорія «обміну ресурсами» за основу аналізу владних відносин бере нерівний розподіл ресурсів між володарем і підвладним. Прагнення підвладного до отримання певних благ зумовлює наявність влади у того, хто такі блага має. Отже, є функцією залежності індивіда від розподілу ресурсів.

П.Ронг, автор теорії «розподілу зон впливу», вважає, що в системі владних відносин особи постійно обмінюються ролями – володар влади і її об'єкт. Цікавими також для вивчення поставленої проблеми є інструменталістська концепція влади (влада розглядається як можливість використання певних засобів, зокрема насильства і примусу) та структурно-функціональна, згідно з якою влада постає як особливий вид відносин між підлеглими і керівниками. Саме суспільство влаштоване ієрархічно. Воно диференційне управлінськи та виконавськи соціальні ролі. А роль особи в політичній системі чітко визначена – підтримання існуючої системи [4, с. 176].

Отже, зазначені підходи до вивчення влади свідчать про великий інтерес до проблеми влади, про надзвичайну складність її. Феномен влади лише недавно став об'єктом дослідження вітчизняної науки. Саме поняття «політична влада» пов'язане з такими явищами, як політичне панування, експлуатація, пригноблення. Політичне панування – це встановлення структурованих у суспільстві відносин командування – підкорення, що забезпечують політичний порядок. Встановлення організованої системи управлінської праці і виконавської діяльності має бути оформлене на законодавчій основі, що дає владі змогу інституціоналізуватися, набути діяльно-правового характеру, робить її стійкою. Суспільство в такому разі функціонує як демократичне. При порушенні права, на якому ґрунтуються діяльнісні взаємовідносини політичних інституцій, в суспільстві виникає антидемократизм, який може призвести до тоталітаризму. Яскравим прикладом є встановлення в окремих посткомуністичних країнах неопатримоніальних режимів.

Теорія неопатримоніалізму, засновником якої є М.Вебер, дозволяє нам виявити ознаки політичного режиму. Здійснені у рамках теорії трансформації З.Бжезинського і доповнені сучасними теоріями демократії, а саме, теоріями поліархії Р.Даля, електоральної і ліберальної демократії Л.Даймонда, делегативної демократії Г.О'Донелла, співсуспільної демократії А.Лейпхарта, чимало наукових праць, присвячених проблемі влади, владних відносин у перехідних режимах від тоталітаризму до демократії, в неопатримоніальних режимах останнім часом з'явилось і в Росії, і в Україні, і в Західноєвропейських дослідників. Особливу цінність становлять наукові дослідження М.Афанасьєва, М.Масловського, Г.Дерлуг'яна, В.Полохало, поясненню сучасного транзитивного процесу та принципів функціонування неопатримоніальних систем на пострадянському просторі присвячено наукові роботи вітчизняного вченого О.Фісуна.

На появу нових сучасних форм патримоніального господарювання, де влада чітко структурується в системі відносин «клієнт-патрон», особливо в нових постколоніальних державах, вперше вказав Т.Рот [5]. В ній він визначив дві форми патримоніального типу: традиційні патримоніальні режими, що базуються на традиційній легітимності і спадковості влади та сучасні форми патримоніалізму, які передбачають «персональное правление на основе лояльности, которая не требует веры в уникальные личные качества правителя, а внутренне связана с материальными стимулами и вознаграждениями».

Рот наголошує, що персональну владу патримоніального типу не слід порівнювати чи змішувати з авторитаризмом, хоча багато авторитарних режимів мають чимало рис як сучасного, так і традиційного патримоніалізму.

Подальший розвиток методології, творче опанування веберівської теорії патримоніалізму та її адаптація до сучасності пов'язана з ім'ям С.Ейзенштадта, який виділив три основних принципи функціонування влади в неопатримоніальних системах перший, коли політичний центр відокремлений і незалежний

від периферії, він концентрує політичні, економічні й символічні ресурси влади, одночасно позбавляючи решти груп і верств суспільства оцих ресурсів й позицій контролю за ними; другий, коли держава керується як приватне володіння правлячих груп – носіїв державної влади, які приватизують різноманітні суспільні функції й інститути, роблячи їх джерелом власних приватних прибутків; третій, коли етнічні, кланові, регіональні й сімейно-родові зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних й економічних відносинах, визнаючи відповідні способи й принципи їх функціонування [6, с. 416]. Важливою особливістю неопатримоніальних політичних режимів є та чи інша ступінь персоналізації влади. Як правило, персоналізований характер влади й управління в неопатримоніальних суспільствах пов'язаний зі слабкою раціоналізацією політичного процесу, що обумовлює господарювання традиційних уявлень про владу (вождя, царя) та їхню реакцію на сучасну дійсність. Тому глава держави в такому суспільстві незмінно стає уособленням політичної системи, її символічним центром й основним нервом, який стягує формальні й неформальні нитки управління в єдине ціле.

Усі інші політичні інститути є початково вторинними і являються лише засобом, інструментом реалізації його влади. Такого роду відносини відображають домінування в неопатримоніальному суспільстві соціальних зв'язків типу «патрон-клієнт» [7].

Отже, владарювання та панування. Панування політичне це один із засобів політичного управління, заснований безпосередньо і на безумовній покірності. Це виникає саме тоді, коли влада інституціалізується, перетворюється у стійке відношення, коли в організації встановлюються позиції, які дозволяють приймати рішення, наказувати, дозволяти та забороняти.

«Панування, – писав М.Вебер, – призначений шанс зустріти покірність певному наказу.» Політичне панування не може обмежуватися тільки фактом реалізації влади, воно потребує віру та законність.

Панування нерозривно пов'язано з владою і є формою її організації в суспільстві. Політична влада, яка базується на насильстві, може виникнути і до встановлення панування. Проте у цьому випадку вона не може довго протриматися і виконувати свої функції у суспільстві. Панування – це політичний порядок, при якому одні керують, а інші підкоряються, хоча перші можуть знаходитися під демократичним контролем інших.

Отже, різні трактування феномена влади не взаємовиняток, вони фіксують різні і цілком реальні аспекти влади. В сучасній політичній літературі нерідко виділяється три таких аспекти (або вимірювання).

По-перше, директивний аспект. Відповідно йому влада розуміється як панування, забезпечуючи виконання наказу, директиви. Тут влада розуміється як можливість здійснити свою волю шляхом введення в дію різних наявних засобів, ресурсів різного роду. Очевидно, що ця реальна і крайнє важлива характеристика влади.

По-друге, функціональний аспект, тобто поняття влади, як здібність та вміння практично реалізувати функцію суспільного управління. Функціональний аспект влади обумовлений тим, що влада взагалі показує собою визначене відношення поміж тими чи іншими суб'єктами (окремими громадянами чи організаціями).

По-третє, комунікативний аспект влади, пов'язаний з тим фактором, що влада так чи інакше реалізується через відносини, через визначену мову, зрозумілий обом сторонам суспільного відношення влад.

М.Вебер: Влада – це і можливість карати тоді, коли той, кому наказують, повинен підкорятися. Кажучи про накази та покірність, ми маємо визначений тип діяння на поведінку інших осіб, відрізняючи від того, що звичайно називають «впливом».

Є.Вятр: «Влада А над В є здібність А добитися того, щоби В зробив те, що він ніколи б не зробив без впливу А».

Доцільно, також, відзначити що є глибинним джерелом влади. Так ось, основою підпорядкування одного індивіда іншому є нерівність, причому не тільки соціальна (економічна, майнова, статусна, освітня, тощо), але природна (фізична, інтелектуальна, нерівність, народжена статевими відмінностями). Повертаючись до класифікації влади, варто нагадати класифікацію французького політолога М.Дюверже, який відмітив додержавні форми (анонімна влада, індивідуалізована влада), державна інституціоналізована влада, а також недержавну форму влади, представлену законодавчими (Європарламент) та виконавчими (Комісія Євросоюзу) інститутами владні повноваження яких поширюється на територію і населення більшості європейських країн.

Що стосується способів владарювання, то вони мають складну і неоднозначну класифікацію. Вони можуть бути демократичними (влада здійснюється за участі у прийнятті рішень їхніх виконавців), авторитарними (необмежена влада, що не претендує на повний контроль над підданими), тоталітарних (всесосняжний контроль суб'єкта над об'єктом), деспотичними (всевладдя, сваволя і беззаконня), ліберальними (повага до свободи і прав особистості) і інші.

І знову, повертаючись до М.Вебера варто процитувати його визначення: «влада – це і можливість карати тоді, коли той, кому наказують, повинен підкорятися. Кажучи про накази та покірність, ми маємо визначений тип діяння на поведінку інших осіб, відрізняючи від того, що звичайно називається «впливом» [8].

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що традиційно унітарну раціональність світу породжував демократичний процес, де здоровий глузд більшості домінував над приватними інтересами в усіх соціально важливих питаннях. Проте, досить часто, по мірі того, як світ ставав все більш складним, демократична більшість все частіше припускалась помилок. Так, владарювання розділилось на демократію – панування некомпетентної більшості і елітократію – панування компетентної меншості. В цьому випадку, еліти просто конкурують за право домінуючої маніпуляції демократичним процесом, вже не досягаючи соціальної ефективності жодним чином. Еліти себе обирають і переобирають через маніпуляцію демократією [9]. Однак, скільки країн проходить цей транзит, стільки різновидів, типів і особливостей формування демократій. Цей процес, який розпочався наприкінці ХХ століття в посткомуністичних країнах, динамічно проходить нині, потребує нестандартного підходу і нешаблонного аналізу, тож являє собою цікаве поле для наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Вятр Є. Соціологія політичних відносин / Є.Вятр. – М., 1979.
2. Norman P.Barri. An Introduction to Modern Political Theory / Norman P.Barri. – London, 1989.
3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М.Вебер. – К. – 1998.
4. Шляхтун П.П. Політологія. (теорія та історія політичної думки): Підручник / П.П.Шляхтун. – К. – 2002.

5. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire Building in the New States / Roth G. // World Politics. – 1968. – Vol.20 – №2. – С.194-206.

6. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ / Ш.Ейзенштадт // М.:Аспект – пресс. – 1999.

7. Фисун А.А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А.А.Фисун // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С.8 – 28.

8. Вебер М. Традиционное господство / М.Вебер // Ойкумена. – Харьков: Константа. – 2004. – Вип.2. – С.165-175.

9. Фисун О.А. Від патримоніального панування до політичного: генеза європейської владної моделі / О.А.Фісун // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна «Питання політології.» – 2008. – №810. – С.6-13.

Руденко В.В. Господствование и повелевание как главный фактор неопатриархальных отношений

Исследуется роль и место властных отношений в системе государственного управления в неопатримониальных режимах.

Ключевые слова: *власть, повелевание, господствование, сила, насилие.*

Rudenko, V.V. Power relations as the main factor of neopatrimonial relations

The article is devoted to the research of the role and place of the power relations in the state ruling system during the neopatrimonial regimes.

Key words: *power, ruling, domination, force, violence.*

УДК 008; 130.1; 316.3

Попов С.М.

Тенденції зростання зворотних зв'язків у дискурсі становлення інформаційної єдності людства в умовах глобалізації

Дається аналіз позитивних і негативних зворотних зв'язків, що розгортаються у дискурсі становлення інформаційної єдності людства в умовах глобалізації, для аналізу якої використовується енергоінформаційний підхід; розкриваються позитивні і негативні риси інформаційного суспільства, що впливають на розгортання зворотних зв'язків; розкриваються умови становлення інформаційної єдності людства та різноманітні моделі становлення такої єдності.

Ключові слова: *зворотні зв'язки, інформаційна єдність людства, глобалізація, інформатизація суспільства, інформація.*

У ХХІ столітті людська цивілізація вступила в нову, інформаційну епоху свого розвитку, яка характеризується розгортанням найновішої інформаційно-телекомунікаційної революції, швидким розповсюдженням інформаційних технологій, глобалізацією суспільних процесів, міжнародною конвергенцією, формуванням інфосфери а також виникненням інформаційних загроз і необхідністю забезпечення інформаційної безпеки. Світ стоїть на порозі нової цивілізації – цивілізації інформаційного суспільства, в якій повинні бути радикальним чином змінені не тільки умови праці, але й традиційні уявлення про образ життя, культуру, простір і час. Сьогодні найближче всіх країн до інформаційного суспільства знаходяться США, Японія, Великобританія, країни Західної Європи. Нове інформаційне суспільство, на думку М.Кастельса, – це суспільство, яке виникає, коли спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах, відносинах влади і відносинах досвіду. Ці модифікації приводять до значних модифікацій суспільних форм простору і часу і виникнення нової культури [1, с.607].

Вперше питання про єдність світу поставили Фалес, Демокріт, для яких єдність світу заключається в його матеріальності. Проблема єдності світу по-своєму вирішувалася і іншими античними мислителями, які виходили з визнання основи єдності світу в існуванні первинних абсолютних ідей. Послідовність у визнанні єдиного начала – матерії і духу – визначалася як філософський монізм. Дуалісти, навпаки, вважали, що існують дві незалежні одна від одної субстанції – матерія і дух. Спираючись на досягнення філософії, а також на нові успіхи у природознавстві, вони намагалися поглянути на світ як на процес розвитку. Згідно М. Чернишевського, природа представляє собою не що інше, як багатоманітну матерію з різнобічними якостями. Він стверджував, що органічні і неорганічні «комбінації елементів» створюють єдність і органічні елементи виникають з неорганічних. Проблема єдності

світу з матеріалістичних позицій вирішували К.Маркс і Ф.Енгельс, які відкинули прірву між живою і неживою матерією, обґрунтувавши положення про виникнення життя з неорганічної матерії, давши визначення життя як способу існування білкових тіл, які являються її матеріальними носіями. Марксизм при розгляді єдності світу виходить з того, що у світу немає нічного, окрім рухаючої матерії, і що рухаюча матерія не може рухатися інакше, як у просторі і часі. Крім субстратно-речовинної моделі світу, існує функціональна модель, згідно з якою кожна мала частинка у Всесвіті пов'язана з іншою, віддаленою від неї. Всесвіт функціонує як єдиний механізм, у якому кожне явище необхідне і займає певне місце у загальному ланцюгу подій. Ця єдність проявляється у вигляді законів збереження. Взята ізольовано від інших, ця модель спрощує дійсність. У найбільшій мірі дійсності відповідає атрибутивна модель єдності світу. У цій теорії передбачається єдність всіх видів матерії і форм руху, мається на увазі єдність атрибутів матерії та її законів. Вносить свій вклад у розкриття матеріальної єдності світу і кібернетика, яка встановлює загальне у різних явищах і процесах. І взагалі інтеграція наук – це свідчення матеріальної єдності світу. З розвитком науки питання про єдність світу розвивалося, в результаті чого були створені наступні концепції єдності матеріального світу: 1) **механічна (16-17ст.)**, яка виникла завдяки дослідженням Г. Галілея, П.Гасендіди, Р.Декарта, І.Ньютона, у ході яких була створена перша фундаментальна наукова теорія – механіка; 2) **електромагнітна картина світу** (друга половина 19 ст.), фундамент якої створений Дж.К.Максвеллом Ф.Фарадеєм в контексті теорії електромагнітного поля і класичної термодинаміка розвинутий іменами С.Карно, Дж.Джоулем, Г.Гельмгольцем, Р.Клаузіусом, У.Томпсоном; 3) **квантово-польова картина світу** розвинута на основі теорії відносності Ейнштейна і квантової теорії, творцями якої являються М. Планк, Н.Бор, В.Гейзенберг, Е.Шредингер, М.Борн, П.Дірак. В цій картині світу знайшли своє вирішення протиріччя і парадокси перших двох наукових картин світу, що стало можливим на основі відкриття нового рівня організації матеріального світу – макросвіту: а) квантово-польові уявлення про матерію дозволили звести воедино протилежні властивості матеріальних об'єктів – неперервність (хвиля) і перервність (дискретність); б) відмова від постулату про незмінність матерії (перехід квантового поля з одного стану в інший супроводжується взаємоперетвореннями частин одна в одну, анігіляцією одних частин і породженням інших); в) кардинально змінюється уявлення про простір і час (уявлення про єдиний просторово-часовий континуум); 4) в останній чверті 20 ст. в науці сформувалася нова картина світу – **еволюційно-синергетична**, основні принципи якої – розвитку і системності. Теоретичний каркас цієї картини світу визначають теорії самоорганізації (синергетика) і систем (системологія), а також інформаційний підхід, у рамках якого інформація визнається як атрибут матерії поряд з рухом, простором і часом. Стрижневі риси даної теорії зводяться до наступного: а) розвиток розглядається як універсальний (здійснюється всюди і завжди) і глобальний (охоплює все і вся) процес – концепція універсального еволюціонізму; б) саморозвиток трактується як самодетермінований нелінійний процес самоорганізації нестационарних відкритих систем. Ці риси еволюційно-синергетичної картини світу дозволяють по-новому вирішувати проблеми єдності світу, зрозуміти взаємозв'язки між різними рівнями організації матеріального світу (мега-, макро- і мікросвітами), живої і неживої матерії, побачити у новому ракурсі місце і роль Розуму у Всесвіті. Даний етап свідчить про розвиток нового етапу науки – постнекласичної науки.

Метою даної статті постає аналіз умов переходу до інформаційного суспільства, позитивні та негативні риси даного виду суспільства. Відповідно до мети було сформульовано такі завдання: розкрити, що в основі інформаційної єдності суспільства знаходиться інформація, яка відіграє значну роль в усіх сферах життєдіяльності суспільства; прокоментувати нове розуміння єдності Всесвіту, що може сформуватися за допомогою енергоінформаційних уявлень про єдність світу; розкрити нові уявлення про матеріальну єдність світу, в контексті яких розкрити новий понятійно-категоріальний апарат – холономності, інформаційного поля, інформаційно-ентропійних зв'язків; визначити сутність енергоінформаційного підходу, який дозволяє по-новому розглядати причини зростання екосоціальних кризових ситуацій і причини їх посилення.

Тож, інформатизація суспільства та її соціальні наслідки розглядається як магістральний напрямок суспільного прогресу на сучасному етапі розвитку цивілізації. На етапі переходу до інформаційного суспільства на перший план висувуються не проблеми подальшої технізації суспільства, як це вважалося декілька років назад, а проблеми його інтелектуалізації, створення і впровадження нових технологій, що базуються на ефективному використанні головного стратегічного ресурсу суспільства – знання, що свідчить про набуття людським суспільством нової якості і створення інфосфери – інформаційної культури, що включає: 1) матеріальну складову (інфокомунікації): – глобальні мережі добування, передачі, оброблення і збереження інформації; 2) гуманістичний світогляд людей: світогляд людей, менталітет, психологія, «шкала цінностей». Інформація перетворюється на економічну категорію і визначає всі види як національних, так і загальнопланетарних ресурсів. При цьому створюється інтелектуальний фундамент для вирішення багатьох глобальних проблем сучасності, таких, як подолання екологічної, енергетичної і фінансово-економічної криз. Тому тільки при досягненні певного порогу в рівнях цих двох складових – матеріальної і гуманістичної – в глобальному масштабі можливий перехід від індустріального суспільства, що привело людство до конфлікту з його власним середовищем проживання, до інформаційного, на яке покладаються надії подолання планетарних криз екологічного і соціального характеру. Сьогодні у високорозвинутих у промисловому відношенні країнах спостерігається резонанс між цими двома складовими – матеріальною і гуманітарною. Якщо технологічно ці країни підготовлені до входження в інформаційне суспільство, то про духовне входження цього сказати не можливо. У цьому зв'язку дослідження природних і техногенних процесів дозволяють по-новому представити модель нашої планети як мікроорганізму. У самому загальному вигляді ця модель передбачає підхід до розуміння нашої планети як зверхорганізму, складноорганізованої, відкритої, саморегульованої, нелінійної системи з горизонтальними і вертикальними комунікаціями. Горизонтальний зріз реалізує загальну спрямованість геофізичних, атмосферних, біологічних і соціальних процесів, їх взаємозумовленість і цілеспрямованість. Вертикальний канал пов'язує ієрархічні рівні у системі «соціум-біосфера-ноосфера-планета-космос (ноокос)». У єдності обидва зрізи дають цілісну картину еволюції планети Землі. У ній всі процеси вбудовані в конкретні ряди подій, пов'язаними не тільки жорсткими детермінаційними, а й динамічними ймовірнісними зв'язками. Події одного ряду можуть в різній мірі впливати на події в іншому чи відігравати роль пускового механізму для виникнення останніх умов інформаційної єдності людства [2,с.334].

Позитивними рисами інформаційного суспільства постають зворотні зв'язки, які сприяють: вирішенню проблем інформаційного дефіциту; забез-

печено пріоритету інформації перед іншими ресурсами; становленню такої форма розвитку як інформаційна економіка; закладанню в основу суспільства автоматизованої генерація, збереження, оброблення і використання знань за допомогою найновішої інформаційної техніки і технології; інформаційні технології набувають глобального характеру, охоплюючи всі сфери соціальної діяльності людини; формуванню інформаційної єдності всієї людської цивілізації; реалізації вільного доступу кожної людини до інформаційних ресурсів, а також гуманістичних принципів управління суспільством.

В той же час планета відчуває ризики планетарного масштабу, що негативно впливають на її сталий розвиток: 1) зовнішні ризики, які періодично створюють загрози: за циклами сонячної активності слідує цикли глобальної зміни клімату, зіткнення Землі з великою кількістю астероїдів і комет, що приводять до планетарних катаклізмів, які можуть бути як «фатальними», так і антропогенно-природними; 2) внутрішні ризики, які можуть бути як природними (загрозливі природні явища), так і рукотворними (ризики антропогенних впливів, техногенні і соціальні ризики). Багатополосний світ спричинює різного плану конфлікти, в результаті чого відсутні зворотні зв'язки, що породжується різноманітними протиріччями: 1) багато центрів прийняття рішень з конфліктуючими цільовими функціями, що приводить до необхідності центрального органу прийняття глобальних компромісних рішень; 2) багатоаспектна глобалізація і породжувана нею взаємозалежність, що приводить до загрози національної і державної ідентичності.

Позитивні і негативні зворотні зв'язки повинні привести до створення центру стратегічного і кон'юнктурного партнерства, куди можуть входити альянси з співпадаючими і не співпадаючими інтересами. Ці протиріччя пов'язані з процесами глобалізації в усіх сферах діяльності, зокрема у **сфері інформації**, яка в інформаційному суспільстві буде відігравати вирішальну роль. Роль центру, що виробляє рівнодіючу силу інтересів, які співпадають і не співпадають, бере на себе правильно організована державна влада, **на якій замикаються прямі і зворотні зв'язки**. Вироблення компромісу у руслі вектору стійкого розвитку держави може бути здійснена тільки при умові доступності для всіх діючих акторів релевантної інформації про середовище та існування та про кожного з партнерів. Концептуальна модель інформаційних відносин макросуб'єктів демократичної держави будується на основі цільової функції, яка зводиться до: цілісності, безпеки, стійкого розвитку, підвищення особистої свободи.

У такому суспільстві здійснюється народовладдя на основі територіального **інформаційно-мережевого самоуправління**. В майбутньому територіальний принцип самоорганізації витісняється самоорганізацією на основі спільності тезаурусів, особистісних менталітетів, індивідуальних шкал ціннісних пріоритетів. Для вступу на цей шлях необхідно сьогодні терміново підвищувати рівень інформованості спільноти, міру її занепокоєності проблемами соціально-політичного, науково-технічного і культурно-економічного розвитку. Необхідно законодавчо утвердити найвищу пріоритетність культурних (у тому числі наукових) і освітніх систем. Автори концепції інформаційно-мережевого суспільства, І.Юзвішин і Е.Євреїнов під терміном **мережі** розуміють початкову клітинку самоуправління: декілька мереж об'єднуються в метамережі згідно тезаурусно-територіального принципу і делегують метамережі частину своїх владних повноважень; цей процес повторюється на всіх ієрархічних рівнях державного управління і місцевого самоврядування.

Нове розуміння єдності людини і Всесвіту може оформитися за допомогою енергоінформаційних уявлень про єдність світу [3, с. 148]. Традиційне уявлення про єдність світу базувалося на субстрат **холодомності**, но-речовинній одноманітності побудови матерії. Всі тіла неживої, живої і соціально-організованої матерії вбачалися як такі, що складаються з атомів, елементарних частин, а ці останні, можливо, з кварків, які, як передбачалося, і зумовлюють єдність інших, вищих рівнів і форм організації матерії. Обмеженість системно-субстратної методології була зумовлена в нових міждисциплінарних дослідженнях – синергетиці, біоенергоінформатиці, етіології, метаантропології. Новий принцип на проблему базується на принципі **холодомності**, який у певній мірі був відроджений з найдавніших уявлень, і внаслідок отримала розвиток. Механічні взаємовпливи і субстратно-матеріальні характеристики були інтегровані у нові моделі і картину світу, в основі яких лежить голографічний образ світобудови.

Згідно холодомним уявленням світ відносно дискретний і абсолютно континуальний. Континуальність виражається в тому, що кожний об'єкт світобудови не локальний, а безкінечно розповсюджений у просторі і часі на квантово-польовому рівні організації матерії. Принцип холодомності підтверджується ефектом «квантової кореляції», при якій обмін інформацією між двома парними елементарними частинами здійснюється «тимчасово» (незалежно від дальності відстані). Крім того, у сучасній квантовій електродинаміці встановлено, що при зіткненні двох елементарних частинах з високою енергією вони розбиваються на частини, розміри яких не менше розмірів висхідних частин. Звідси висновок – «все складається з всього». Іншими словами, кожна елементарна частина складається фактично з усіх інших частин. У 0-90-хрр. Експерименти академіків В.Казначєєва, Б.Ісхакова, А.Окатріна, В.Ліпішина, О.Чернетського дозволили встановити, що навколо будь-якого макротіла існують хвильові пакети-солітони. Ці квантові голограми, вставлені одна в одну як «матрьошки». Кожна така голограма копіює і геометрію, і структуру тіла, і зміст всієї інформації про світ. Це по суті квантово-польовий «двійник», який простягається як завгодно далеко. У кожній точці простору він переікається з голограмами інших тіл. Таким чином, на відмінні від класичної, субстратно-механічної, концепція енергоінформаційна базується на принципі інтерференції хвильових паттернів і резонансно-частотних ефектів. Причому, якщо у традиційних моделях частина є складова від цілого, то при **холодомному**, що від грец. означає цілий (це не холізм і не атомізм, а їх інтеграція через суміщення цілого і частини в одному, в єдиному) підході до світобудови, в контексті якого передбачається, що інформація будь-якої частини включається у ціле і, навпаки, частина володіє повною інформацією про ціле. Д.Бом і К.Прібрам (США) висунули ідею про те, що Всесвіт організується не стільки через посередництво речовинно-просторових і часових параметрів, стільки у вигляді частотно-амплітудних характеристик. Їх співвітчизник Дж.Чу у розвитку нової цілісності картини світу пішов ще далі: він вважає, що природу неможливо редукувати до будь-яких завершальним фундаментальним сутностям типу елементарних частин, вона повинна розумітися цілком у своїй самодостатності. Всесвіт, згідно з Чу, – це нескінченна черета подій.

В останні роки у науці переважає думка, що Всесвіт – це динамічне неділиме ціле, а це – революція у розумінні природи і людської свідомості, пізнання, спілкування, нашої історії, її трактування і прогнозування. Єдність людської свідомості і необмеженого інформаційного поля Всесвіту – позиція, яку слід обстоювати якомога раніше. Одна з сторін цієї проблеми – аналіз розширених станів свідомості за допомогою психофізичних і психохімічних методик.

Представнику «транс персональної психології С.Грофу (США) вдалося встановити, що переживання природно вказують, що будь-яким не пояснюваним чином кожний з нас має інформацію про всесвіт, про все існуюче, кожний має потенційний емпіричний доступ до всіх і частин і в деякому сенсі одночасно космічною і нескінченно малою її частиною. Холодомні уявлення про енергоінформаційну єдність світу дозволили розширити наші уявлення не тільки про інформаційні поля мікро- і макрооб'єктів, але й мегаоб'єктів – «ноосферу» Землі і «ноокозм» світу як цілого. М.Марков вважає, що інформаційне поле Землі складно й структурно нагадує вже згадувані «матрьошки». Причому кожний шар тут ієрархічно пов'язаний з більш високими шарами і являється банком інформації і регулятивним початком у долях людей і всього людства.

Останнім часом в вітчизняній і зарубіжній літературі з'явилися конкретні описи фізичних **моделей інформаційного поля**. Зокрема, О.Охатрін і Б.Ісхаков пропонують концепцію «Нове розуміння єдності Всесвіту може оформитися за допомогою **енергоінформаційних уявлень про єдність світу** мікрелептонного світового газу», на думку яких газ – матеріальний носій всієї планетарної інформації. М.Дерковський, М.Бризгалов і Г.Шипов вважають, що роль інформаційного поля виконує фізичний вакуум; у якості «дуплекс сфери-голограми» представляють його Д.Бом і К.Прібрам; автори монографії «Телепатія і енергообмін» пропонують концепцію «загального біомагнітного поля Землі». Вони вважають, що всі без виключення живі істоти пов'язані між собою на нашій планеті процесами енергетичного обміну і що закономірності цього процесу піддаються математичній обробці; що процеси ці безумовно матеріальні, отже, нічного зверхприродного, трансцендентного, недоступного нашому осягненню і поясненню у них принципово немає і бути не може. Розкривається паралель (і не одна): в езотеричних розділах більшості релігій і окультино-гностичних вченнях широко використовується категорія «акаша». Розуміється вона як літопис Всесвіту» чи «хроніки світу», в яких включається вся інформація про еволюцію всесвіту як цілісної динамічної мегасистеми та її окремих елементів (планетах, предметах). В даосизмі сформувалася ідея Універсального Закону, Єдиного шляху, Абсолютної цілісності, де «все існує в усьому». Плотін був переконаний, що «кожна річ включає в себе все останнє, а всі речі існують всюди і все заключається в усьому. Лейбніц у своїй теорії монадності світу стверджував, що кожна монада як дзеркало відображає всі властивості світу в цілому, «що має місце внизу, те й наверху». Таким чином, з цієї точки зору суб'єкт і оточуючий світ розглядаються як єдина інтегральна мережа енергоінформаційних взаємодій, психічний світ людини і соціумів у цій цілісності не є локальним, не являється точкою, а має ноосферно-космічну реальність (точка, розгорнута у безконечність) в умовах глобалізаційної єдності світу [4, с.272].

Під поняття інформації підпадає велика кількість фактів, явищ, теорій: жива клітина і кристал мінералу, людський мозок і електронна пам'ять комп'ютера. Інформаційні зв'язки у природі так само важливі, як і інші форми взаємодій. Тому сьогодні вже немає сумнівів розглядати оточуючий світ з позицій інформаційно-ентропійних зв'язків, які охоплюють такі наукові категорії, як речовина, енергія інформація, ентропія. Такий підхід привів до більш глибокого розуміння поняття «ентропія». Її минуле визначення, що ентропія – це функція стану фізичних тіл, вже не відповідає вимогам часу. Зв'язок кількості інформації і ентропії – трамплін для широкого спектру наукових напрямків і теорій від біології, хімії, фізики – до філософії, мистецтва, соціології, психології. Саме цінність інформації є ключем до розуміння

глобальних неелектромагнітних інформаційних взаємодій оточуючого світу. Неелектромагнітна кібернетика не розглядає смисл інформації, а лише фіксує наявність її рецепції. Ключем до розуміння питання цінності і смислу інформації, у тому числі у її неелектромагнітній складовій, є питання про параметри її рецепції, чи точніше, засвоєння її рецептором. Важливою задачею, яка стоїть перед нею, слід назвати **не стільки кількісну оцінку інформації, скільки її якісний стан – цінність**. **Гравітація** – вид неелектромагнітного інформаційного обміну, тому як би не зростала ентропія простору, у результаті будь-яких процесів, неелектромагнітна інформація компенсує це зростання. Тому для матеріальної єдності світу однією з найважливіших проблем розвитку людського суспільства є вироблення механізмів єдності зі світом живої природи планети Земля, в якій і заключається запорука міцного існування людини..

Енергоінформаційний підхід дозволяє по-новому розглядати причини зростання екосоціальних кризових ситуацій і причини посилення таких феноменів, як геопатогенні аномалії, полтергейст, НЛЮ. Ряд дослідників прийшли до висновку, що всі ці феномени, які приводять нас до шокowego стану, – відображення загальної екосоціальної кризи людства, яка є наслідком швидкого зростання порогових порушень енергоінформаційного обміну між рівнями і сферами планети. Екосоціальні потрясіння – це зворотна реакція планети і (можливо) ближнього космосу вигляді гніву планети та її категоричної вимоги розробки і впровадження в свідомість людей нового світогляду, а у практику – нового образу життя. Визначити його повинні ноосферно-етичні принципи і відповідні їм відносини людей один до одного і до природи. Ігнорування законів енергоінформаційної єдності світу може викликати радикальну реакцію для відновлення рівноваги у собі, яка зруйнована людьми. Якщо не відбудеться перехід людства від матеріально-орієнтованого типу цивілізації до орієнтованої духовно, то результатом може стати її знищення чи виродження.

Формування єдиного інформаційного простору в умовах глобалізації потребує створення благоприємних умов для функціонування ринків товарів, послуг, капіталів і робочої сили, що полегшує процеси узгодження в різних сферах діяльності. Глобалізація зв'язку створює технологічні передумови для інформаційного забезпечення світового центру у напрямку вироблення глобальних рішень екологічного, соціального, воєнного характеру, що мають загальнопланетарне значення, на основі релевантної інформації (інформація, необхідна і достатня для вирішення конкретної задачі), що поступає у реальному часі з усіх регіонів планети. Розвиток зв'язку на сучасному етапі відбувається по двох протилежним напрямкам – **глобалізації і персоналізації**, які у своїй єдності приводять до створення світового комунікаційного середовища. Глобалізація направлена на інтеграцію національних мереж у всесвітню мережу зв'язку. Персоналізація – надання мультимедійних безпосередньо кожному користувачу. У результаті індивідуум незалежно від свого місцезнаходження зможе користуватися створеним при його участі світовим інформаційним ресурсом, а для цього розвивати зворотні зв'язки у системі соціального менеджменту [5, с.444].

Глобалізацію в сучасних умовах недостатньо розглядати тільки як сучасний стан трансеконіміки і розвиток всесвітнього інформаційного зв'язку. В суспільному уявленні глобалізація може бути представлена як розширений у світовому масштабі процес розкриття локальних систем, її взаємопроникнення до будь-якої суперсистеми. Глобалізація в історичному масштабі часу відноситься до самоорганізуючих процесів. Носієм соціальності являється народ, тому повинні бути розвинуті зворотні зв'язки між самоорганізуючою глоба-

лізацією і громадянським суспільством, яке представляє народ. Позитивний зв'язок розглядається в організації відносин з середовищем проживання з метою виживання людства і подолання як внутрішніх, так і зовнішніх протиріч. Тому слід розвивати концепцію сценарію «підтримки самоорганізації» глобалізації як самоорганізуючого соціального процесу в умовах інформаційної революції. Сучасна інформаційна революція формує комунікативну єдність світу, у якій швидкість розповсюдження небачених об'ємів інформації набагато більше швидкості пересування товарів і людей. Комунікація народів і людей залежить не від території та місця проживання, а від структури телекомунікаційних систем. Глобальний економічний простір перетворює економічну, політичну, суспільну, культурну діяльність. Інформаційні технології підвищують інтенсивність зв'язків між людьми, народами і цивілізаціями, надають можливість масової освіти. Високотехнологічні засоби зв'язку, низькі транспортні розходи і необмежена торгівля створюють можливості для вільного переміщення товарів і послуг, формуючи єдиний світовий ринок, виявляючи зворотні зв'язки у системі міжнародного глобалізованого суспільства [6, с.211-223].

У цьому зв'язку дослідження природних і техногенних процесів дозволяють по-новому представити модель нашої планети як мікроорганізму. У самому загальному вигляді ця модель передбачає підхід до розуміння нашої планети як зверхорганізму, складноорганізованої, відкритої, саморегульованої, нелінійної системи з горизонтальними і вертикальними комунікаціями. Горизонтальний зріз реалізує загальну спрямованість геофізичних, атмосферних, біологічних і соціальних процесів, їх взаємозумовленість і цілеспрямованість. Вертикальний канал пов'язує ієрархічні рівні у системі «соціум-біосфера-ноосфера-планета-космос (ноокос)». У єдності обидва зрізи дають цілісну картину еволюції планети Землі. У ній всі процеси вбудовані в конкретні ряди подій, пов'язаними не тільки жорсткими детермінаційними, а й динамічними ймовірнісними зв'язками. Події одного ряду можуть в різній мірі впливати на події в іншому чи відігравати роль пускового механізму для виникнення останніх.

Інформаційне суспільство розглядається як закономірний процес глобалізації, у результаті якого відбувається трансформація різноманітних сфер життєдіяльності суспільства – економіки, політики, культури. Для того, щоб визначити контури інформаційного суспільства, необхідно шукати ті зворотні зв'язки між людиною і суспільством, що змінюють його образ. Тому однією з істотних тенденцій розвитку сучасного суспільства є збільшення ролі процесів обміну і формування інформації про всі аспекти соціального життя. Дослідники говорять про цю тенденцію як про технологічну і соціальну революцію і називають суспільство майбутнього «інформаційним». Інформація є одним з факторів еволюційного розвитку людства і атрибутом матеріальної єдності світу, сприяючи адаптації управлінської системи до зовнішнього середовища в контексті соціогенезу і культурогенезу [7, с.155-162].

Так, можна зауважити на наступні висновки.

1. В основі інформаційної єдності людства знаходиться **інформація**, яка відіграє значну роль в усіх сферах життєдіяльності суспільства, так як сама інформація є атрибутом матеріальної єдності, яка справжня багатьом різноманітним об'єктам і процесам. Для входження людства в нову еру процвітання необхідні демократичні перетворення на всіх рівнях владних структур світової спільноти – безперервною умовою являється всебічна інформатизація суспільства.

2. Головними ознаками єдиної інформаційної єдності являються: а) свобода особистості від народження, інформаційно-мережеве самоуправління; 2) будь-який індивід, група, держава у будь-який момент можуть отримати доступ до будь-яких інформаційних ресурсам, необхідним для вирішення особистісних та соціально-значущих задач; 3) у суспільстві відтворюються і доступні будь-якому індивіду сучасні інформаційні технології і засоби зв'язку; 4) має місце розвинута інфраструктура, що забезпечує створення інформаційних ресурсів, необхідних для прискореного соціального і науково-технічного розвитку; 5) інформаційні мережі являються одночасно і джерелом самодисципліни, самоорганізації, джерелом духовного розвитку

3. Крім перерахованих вище позитивних результатів процесу інформатизації суспільства, мають місце і **негативні тенденції**, як викликані тим, що не працюють зворотні зв'язки: глобальні зовнішні і внутрішні загрози землі і людству: обмеженість земельних ресурсів у зв'язку з експоненціальним зростанням населення; вузьконаціональні інтереси і роз'єднаність людства у межах загального проживання людства; відсутність адекватних засобів, включаючи моральне управління безпекою, у зв'язку з великою енергоозброєністю; 2) все більшого впливу набувають засоби масової інформації, які згубним чином впливають на людину; 3) інформаційні технології сприяють руйнуванню приватного життя людини; 4) істотного значення набувають проблеми якісного відбору достовірної інформації; 5) деякі люди відчують труднощі в адаптації до інформаційного суспільства.

4. По суті, під **глобалізацією** розуміється взаємозв'язок процесів інтернаціоналізації інформації, економіки, розвитку єдиної системи світового зв'язку, зміни й ослаблення функцій національної держави, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень, у тому числі таких, як етнічні діаспори, релігійні рухи, мафіозні групи. Основна мета даної наукової статті – підкреслити роль **глобалізації** в контексті сучасних процесів – економічних, політичних, соціальних, культурних. Тому підходи до аналізу глобалізації повинні бути самі найрізноманітніші – онтологічні, феноменологічні, антропологічні, аксіологічні, метафізичні, так як інформаційна єдність світку є складним і суперечливим, що не закінченим процесом, що розгортається у нас а очач.

Перспективи подальших наукових досліджень:

- світоглядно-методологічний аналіз управління як цілісної системи;
- особливості та специфіка формування взаємовідносин у системах: «природа-людина», «техніка-людина», «соціальна система-людина» та роль зворотних зв'язків у цих процесах;
- особливості зворотних зв'язків у державному управлінні та місцевому самоврядуванні.

Список використаних джерел

1. Кастельс М. Информационная эпоха. / М. Кастельс // Экономика, общество, культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.
2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Р.Ф.Абдеев. – М.:ВЛАДОС, 1994. – 334 с.
3. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ: Монография / В.П.Бех. – Запорожье: Просвіта, 2004. – 148 с.
4. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри. Монографія. / Воронкова Валентина Григорівна. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.

5. Попов С.М. Зворотний зв'язок у системі соціального менеджменту: монографія / Сергій Попов. – Запоріжжя: Просвіта, 2010. – 444с.

6. Попов С.М. Зворотний зв'язок у міжнародному глобалізованому суспільстві в контексті синергетичної методології / Сергій Миколайович Попов // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип. 45. – С.211-223.

7. Попов С.М. Адаптація управлінської системи організації до зовнішнього середовища як один з феноменів соціогенезу і культурогенезу / Сергій Миколайович Попов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – Вип. 26. – С.155- 162.

Попов С.Н. Тенденции увеличения обратных связей в дискурсе становления информационного единства человечества в условиях глобализации

Дается анализ положительных и отрицательных обратных связей, которые разворачиваются в дискурсе становления информационного единства человечества в условиях глобализации, для анализа которого используется энергоинформационный подход; раскрываются позитивные и негативные черты информационного общества, которые влияют на разворачивание обратных связей; раскрываются условия становления информационного единства общества и разнообразные модели становления такого единства.

Ключевые слова: обратные связи, информационное единство человечества, глобализация, информатизация общества, информация.

Popov, S.N. Trends of increasing of the feedbacks in the discourse of the establishment of informational unity of mankind in the conditions of globalization

The paper analyzes the positive and negative feedbacks, that are unfolding in the discourse of the establishment of informational unity of mankind in the conditions of globalization, for analysis of which is used energy-informational approach; revealed positive and negative traits of the informational society, which affect on the unfolding of feedbacks; disclosed the conditions establishment of informational unity of society and various models of the establishment of such unity.

Key words: feedbacks, informational unity of mankind, globalization, informatization of society, information.

УДК 001.53:130.2:316.42

Захарків М.Р.

Перегляд та узагальнення основних концепцій інформаційного суспільства

На основі вивчення наукової та публіцистичної літератури аналізуються витоки провідних концепцій інформаційного суспільства. Визначаються основні схожі риси у концепцій інформаційного суспільства та здійснюється спроба їх узагальнення.

Ключові слова: економічний розвиток, знання, інформаційне суспільство, інформаційний простір, інформація, комунікація, наука, постіндустріалізм, прогрес, суспільство, теорія.

Вивчення існування людства у новітньому інформаційному просторі являє собою невід'ємну складову сучасної науки, у тому числі і філософського знання. Дослідження сутності основних теорій інформаційного суспільства, які вже запропоновані вченими має нагальну потребу, адже, по-перше, безперечним є той факт, що людство перебуває у новітній стадії свого розвитку, коли для продовження свого існування вкрай необхідно як найшвидше накопичувати і передавати інформацію – досвід, який, до того ж, стає інструментом як творення так і нищення будь-чого, але, у той же час, потрібно визначити онтологічні основи такого «інформаційного суспільства»; і, по-друге, дослідження цих концепцій обумовлюється необхідністю систематизувати надбання провідних вчених у цій галузі. Відомо, що концепція інформаційного суспільства є досить розробленою, але нагромадження матеріалу за цим напрямком ставить завдання його ретельного вивчення та узагальнення.

Враховуючи досвід попередників і спираючись на сучасні розробки, автор, не претендуючи на остаточне завершення розробки проблеми, намагається проаналізувати та здійснити узагальнення певних концепцій щодо інформаційного суспільства.

На необхідності розв'язання цієї та інших проблем акцентували увагу багато дослідників і творців концепцій інформаційного суспільства. Серед провідних вчених треба відзначити Д.Белла, Е.Гідденса, М.Делягіна, Е.Тоффлера, Ф.Уебстера, Г.Шиллера тощо.[1;4;14].

Генеза комунікації як засобу передачі інформації тісно пов'язаний із становленням самого суспільства [2]. Тому, маючи на увазі даний зв'язок, для з'ясування й можливого прогнозування тенденцій сучасності необхідно аналізувати явища, що відбуваються у сучасному суспільстві. У ході історичного процесу, обумовленого, насамперед, розвитком засобів виробництва, знань, які підлягають обміну, стає набагато більше. Головним чином на це вплинула капіталістична соціально-економічна формація, матеріальна база якої дозволила створити необхідні передумови для виникнення інформаційного простору. Відбулося це в такий спосіб: у силу збільшення технічного елементу в системі виготовлення будь-яких видів продукції, що позитивно вплинуло на кількісний показник, людина почала все більше віддалятися від виробництва як продуктивна сила.

Отже, за допомогою, з одного боку, росту резервної армії робітників (соціум взагалі не задіяний у виробництві), з іншого, – падінням вартості праці, виникає можливість займатися інтелектуальною працею, нагромадженням та трансляцією знань, які перетворюються в універсальний еквівалент.

Таким чином, ми виходимо на новий рівень суспільних відносин, що базуються на принципово нових положеннях, а саме:

а) обмін інформацією за допомогою вторинної природи (комп'ютеризація й впровадження телекомунікацій), тобто даний акт відбувається не у випадку «взаємодії людини із природою» або «перетвореною природою», а у випадку «взаємодії людини з людиною» або «гри між людьми» (за Д. Беллом) [1, с. 110];

б) центральне місце займають теоретичні знання як основа технологічних інновацій;

в) внаслідок вищезгаданих характеристик відбувається вихід явища комунікації за межі національних і культурних границь, тобто проглядається тенденція до інтеграції суспільства;

г) тому змінюється сама специфіка виробництва й праці, що приводить до певної трансформації сталої стратифікаційної системи – на арену виходить новий, але кількісно стрімко зростаючий соціальний прошарок, який складається з носіїв інформації.

Отже, знання, як універсальний еквівалент, поступово змінює місце і роль праці в соціальній, культурній й, головним чином, економічній сферах.

Чи позначає це, що ми мимоволі стаємо свідками народження нової, якісно відмінної епохи? Даною проблемою займаються багато вчених в основному з позиції технологічної детермінації, але погляди їх досить схожі. Наприклад, Д. Белл (автор концепції постіндустріалізму) [1], Е. Тоффлер (американський учений, теоретик інформаційного суспільства) [11], а так само У. Росту (один із творців сучасного трактування інформаційного суспільства) [10, с. 572] дістали висновку, що в принципі весь історичний процес мав наступні складові:

а) період домінування аграрної структури в системі виробництва, що визначається не дуже високим рівнем наявності інформації й розвитком науки, заснований на мінімальній матеріальній базі;

б) період індустріального способу виробництва, що має високий ступінь удосконалювання технічної сфери, що саме й стало підмогою для продукування великої кількості знань;

в) інформаційне суспільство. Період, що у величезному ступені визначений успіхами науки й заснований на уявленні про одиницю інформації, як цілком гідний еквівалент, який є наріжним каменем даної диференціації.

Таким чином, передбачається ситуація виникнення специфічно відмінного й безсумнівно більш прогресивного соціально-економічного простору в порівнянні з усіма попередніми формами суспільного буття. Певною мірою це дійсно так, адже використовувати інтелект більш гуманно й перспективно, ніж фізичну силу – тільки в такому випадку можна домогтися більше швидкої й ефективної передачі знань. Тому не випадково багато теоретиків бачили й продовжують бачити в інформаційній епосі безліч переваг, які не можна не оцінити.

По-перше, це зростання сфери знань [6; 8].

По-друге, ослаблення ієрархічної структури в області виробництва й серед населення в цілому, пов'язане з виходом на міжкласовий рівень комунікації, що призводить до надекономічного зв'язку й робить можливим зрощування різних рівнів соціальної матерії як справжній шлях до глобалізації;

По-третє, можливість явища самоврядування політичними структурами й інститутами як наслідок базисних перетворень, спрямованих у русло стабілізації;

По-четверте, інформацію подібно капіталу можна накопичувати й зберігати для майбутнього, але акцент тут потрібно зробити на тому, що процес нагромадження знань всупереч процесу нагромадження капіталу в корені антиантагоністичний, тому комунікаційний бартер неодмінно витисне товарно-грошові відносини;

По-п'яте, збільшення кількості й, головне, якості інформації. Тому немінучим є поліпшення освітнього рівня соціуму й розширення повноважень в області публічної сфери [5; 7; 9].

Грунтуючись на цій необхідності повинне здійснитися впорядкування всіх галузей життя, структуризація й раціоналізація самих між людських відносин, засадами яких повинні стати не тенденції, що зазіхають, не безперервна конкуренція за межі діяльності й виживання, а саме співробітництво, адже кількісний показник капіталу для певної держави статичний й боротьба за його перерозподіл веде до негативних наслідків, але отримані з певного джерела знання в кожному разі залишаться наявними й в «виробника», і в «споживача».

Однак, існують й інші точки зору із приводу даної проблеми, які автор намагається проаналізувати. У контексті історичної детермінації й діалектичної послідовності до аналізу прибігали Г. Шиллер (американський соціолог й економіст) [14], Ю. Хабермас (німецький філософ) [13], Е. Гідденс (англійський філософ і соціолог) [3], а так само Ф. Уебстер (британський соціолог) [12]. Висновки вчених, як нам уявляється, полягають у наступному.

По-перше, інформаційне суспільство пов'язане з маніпуляцією технологіями в публічній сфері;

По-друге, ринкові відносини не змінилися, оскільки виробництво товарів і послуг відбувається приватними структурами, але воно придбало нову основу – інтелектуальна праця. У такому випадку, інформація ніщо інше як вид товарів;

По-третє, знання мали таке ж саме значення протягом всього історичного процесу;

По-четверте, становлення інформаційного суспільства пов'язане з появою національної держави.

Отже, нова епоха не зароджується, а все, що відбувається суть трансформація капіталістичної соціально-економічної формації, адже специфіка виробництва, по суті, залишається незмінною, із чим так само важко не погодитися.

Отже, ми маємо дві діаметрально протилежні концепції, кожна з яких по-своєму універсальна й правдива. Але якщо спробувати підійти з іншого погляду? Матеріальний прогрес, як відтворення й використання вторинної природи, суть фізіологічний регрес, оскільки маючи штучну можливість задовольнити потреби, людина атрофує власні природні здатності. При такому розумінні, інформаційна сфера й сфера інтелекту в цілому породжені регресом, тому що виступають захисною оболонкою від навколишнього середовища. Виходить, що інформаційний простір має міцну негативну основу, не дивлячись на всі переваги й вигоди. Але така точка зору не є остаточною.

Список використаних джерел

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл [Пер. с англ.] – М.: Academia, 1999. – 956 с.

2. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Гэлбрейт Дж. – М.: Прогресс, 1976. – 264 с.

3. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Гидденс Э. – М.: Весь мир, 2004. – 116 с.

4. Дайзард У. Наступление информационного века / У. Дайзард // Новая технократическая волна на Западе [Под ред. П.С. Гуревича]. – М.: Прогресс, 1986. – С. 343-344.

5. Делягин М. Мировой кризис: Общая теория глобализации / М. Делягин – М.: ИНФРА-М, 2003. – 767 с.

6. Дракер П. Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / П. Дракер. – М.: Academia, 1990. – с. 78 – 90.

7. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В.Л. Иноземцев. – М.: Логос, 2000. – 304 с.

8. Кастельс М. Информационная эпоха: общество и культура / М. Кастельс [Пер. с англ.; под ред. О.И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

9. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции / А.И. Ракитов. – М.: Политиздат, 1991. – 287 с.

10. Социальная философия: Учебник / [Под общ. ред. В.П. Андрущенко, Н.И. Горлача]. – Киев-Харьков: Издательский центр «Единорог», 2002. – 736 с.

11. Тоффлер Э. Третья волна / Тоффлер Э. [Пер. с англ.] – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 781 с.

12. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Уэбстер Ф. [Пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной] / [Под ред. Е.Л. Вартановой]. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

13. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас [Пер. с нем.]. – М.: А.О. «КАМИ», 1995. – 245 с.

14. Schiller Herbert I. The Ideology of International Communications / Schiller Herbert I. – New York: Institute of Media Analysis, 1992. – 170 p.

Захаркив М.Р. Обзор и обобщение основных концепций информационного общества

На основе изучения научной и публицистической литературы, автор пытается проанализировать истоки ведущих концепции информационного общества. Определяются основные сходные черты у концепций информационного общества, и осуществляется попытка их обобщения.

Ключевые слова: знания, информационное общество, информационное пространство, информация, коммуникация, наука, общество, постиндустриализм, прогресс, теория, экономическое развитие.

Zakharkiv, M.R. Review and synthesis of the basic concepts of information society

Based on a study of scientific and journalistic literature, the author tries to analyze the origins of the leading information society. Identifies the major similarities in the information society concept, and an attempt is made their compilation.

Key words: communications, economic development, information society, information space, information, knowledge, postindustrialism, progress, science, society, theory.

УДК 330.341.1

Деверов І.В.

Цифрова нерівність у кіберпросторі

Розглядаються проблеми цифрової нерівності («digital divide») в сучасному інформаційному суспільстві, наголошується на соціальних, економічних та політичних причинах даного явища.

Ключові слова: цифрова нерівність, інформаційно-комунікативні технології, соціальні перетворення, мережа.

В міру того, як все більше усвідомлюється роль інформаційно-комунікативних технологій у сприянні розвитку соціальних перетворень, стає очевиднішим – вигоди, що дає їх використання, розподіляються нерівномірно. Зростають інформаційні потреби людей, інформація перетворюється на масовий продукт, стає економічною категорією, виникає інформаційний ринок, збільшуються інвестиції в дану сферу. З кожним днем все більше й більше сервісних послуг переходять в режим «онлайн». Зрозуміло, що в умовах нерівномірного доступу до інформації одні суб'єкти отримують переваги перед іншими, а ці переваги, в свою чергу, впливають на розподіл економічних і політичних ресурсів. Отже, інформаційна нерівність призводить до поглиблення економічних і соціально-політичних протиріч, тим самим – до посилення нестабільності у суспільстві.

В цілому, цифрова нерівність – це нове і складне соціально-економічне явище, яке може розглядатися як на міжнародному рівні, коли цілі регіони не мають доступу до інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ); так і на національному – коли окремі частини країни, різні соціальні групи «випадають» з інформаційного суспільства. Поряд з вищевказаним терміном (через особливості перекладу з англійської мови – digital divide) використовуються поняття «цифровий бар'єр», «цифровий поділ», «цифровий розрив», «дигітальна яма». Загалом, цифрова нерівність цілком справедливо постає як історична категорія, оскільки в ній відображається попередній розвиток країн та суспільств. В той же час, цифрова нерівність є яскравим відображенням суперечностей процесу глобалізації.

Проблеми інформаційного суспільства, інформації як виробничої сили потрапили в центр уваги філософів, соціологів, політологів та спеціалістів інших гуманітарних і технічних наук після другої світової війни, коли економіки країн Західної Європи та Північної Америки здійснили якісний прорив у своєму розвитку. Постіндустриальна ера стала часом формування нових ідей про комунікативну, інформаційну природу суспільства. Великий вплив на формування підходів до інформаційного суспільства справила трилогія Е. Тоффлера «Шок майбутнього», «Третя хвиля», «Метаморфози влади».

Також необхідно виокремити роботи іспанського соціолога М. Кастельса, зокрема, «Інформаційна епоха», де дослідник показав періодизацію останнього етапу розвитку людства з точки зору впровадження і розповсюдження інформаційних технологій, розширення сфери невиробничої занятості населення в економічно розвинених країнах. Не менш зацікавленості викликає його

дослідження «Галактика Інтернету: роздуми про Інтернет, бізнес і суспільство» [1].

Інтернет є засобом, що розповсюджується найшвидше за всю історію людства. Однак його використання залежить від суттєвих відмінностей у рівні прибутків, як всередині країн, так і між країнами. Наприклад, всередині США тільки 6 % тих людей, чий прибуток був менше \$10000, мали доступ до Інтернету в 2001 р., порівняно з 50% з числа тих людей, чий прибуток перевищував \$ 75000. Національне управління електрозв'язку й інформації США відзначає, що більш освічені американці мають більше можливостей користуватися Інтернетом; нерівність між американцями з високим й низьким доходами зростає; сільські жителі мають менше можливостей користуватися глобальною мережею, ніж міські; родини з двома батьками майже в два рази частіше мають доступ до Інтернету, ніж родини з одним із батьків [2].

Населення світу складають на сьогодні приблизно 6 млрд. чол., з яких не більше 15% живе в так званих розвинених країнах. Близько 85 % світового населення живуть в країнах, що розвиваються, де спостерігається найвищий темп зростання населення. Ніколи ще в світовій історії різниця у прибутках не була настільки великою. Якщо порівняти країни, то різниця буде суттєвою: в Північній Америці та Європі приблизно одна людина з двох користується Інтернетом. Середні показники по світу – одна людина з п'ятнадцяти. Африка показує зовсім інші цифри – одна людина з двохсот п'ятидесяти до чотирьохсот чол.

Загалом, міжнародні проблеми, що виникають внаслідок «цифрової нерівності» дуже гострі. Наприклад, розвинені країни, такі як Норвегія й Нова Зеландія мають 899,48 й 703,33 Інтернет-хосту на 10 000 населення, тоді як Нігерія, Нігер й Гана мають 0,01, 0,03 й 0,06 хостів відповідно [3]. В азіатських країнах, таких як Сінгапур, Малайзія, Індонезія, Таїланд комп'ютерні мережі швидко розвиваються, а Індія, Пакистан, Шрі-Ланка й Китай вже забезпечили широкий доступ свого населення до Інтернету. Бангладеш та Японія можуть бути класичним прикладом «цифрової нерівності», оскільки одна з цих країн не має більшої частини необхідного устаткування, тоді як в іншій є усі [4]. Всередині країн, що розвиваються, цифрова нерівність існує також між міськими й сільськими жителями. Дослідження в Таїланді показало, що 70% користувачів Інтернету, живуть у міських районах за даними Національного комітету з інформаційних технологій [3].

Як і більшість інновацій, Мережа не здатна однаково впливати на всю територію «охоплення» через недостатню кількість різного роду ресурсів та неоднорідність простору. Таким чином, Мережа сприяє поляризації простору, що призводить до посилення не тільки міжрегіональних, але й локальних відмінностей: попереду – міста-мільйонники з розвинутою фінансовою, науковою та культурною інфраструктурою, далі – великі міста з населенням до 500 тис чол., але безнадійно відстає сільська місцевість. Саме в такому відношенні виразніше проявляється суперечливість впливу Інтернету на територіальну організацію суспільства. З одного боку, доступ до нього «зрівнює» користувачів з різних регіонів, стираючи географічні кордони між ними; з іншого – відсутність достатніх коштів на розвиток Мережі є причиною диференціації простору з точки зору доступу до інформації та ще одним додатковим фактором сегрегації населення. Важливо враховувати, що в перспективі Інтернет буде помітно впливати на спосіб життя людей, швидкість і характер їхніх рішень. І тоді потенційна нерівність зросте ще більше.

Можна стверджувати, що фактично існує поділ на багатих та бідних саме в сфері інформації, і останнім часом цей розрив постійно збільшується саме через технологічні характеристики. Швидке розповсюдження засобів комунікації охоплює лише деякі прошарки користувачів, в той час як інші вимушені користуватися застарілою технікою.

Є також розриви у використанні інформаційних технологій між старшими та молодшими поколіннями, чоловіками і жінками, малим та великим бізнесом. Вимагає осмислення і тенденції відмови деяких соціальних груп від користування Інтернетом та нових технологій. За нею стоять прорахунки, в першу чергу, державної політики, яка поки що не сприяє утвердженню відповідних актуальних способів взаємодії людей у віртуальному просторі.

Наразі цифрову нерівність розглядають у двох вимірах:

- як регіональну або територіальну нерівність, що виражається у поділі світу на регіони, де інформаційні технології доступні більшості населення, та регіони де протилежна ситуація. Кордони інформаційно багатих та інформаційно бідних регіонів практично співпадають з кордонами індустріально розвинених регіонів (Північна Америка, Західна Європа, розвинуті країни Південно-Східної Азії) та країн «третього світу» (Африка, Азія, Південна Америка).

Іншим проявом регіональної нерівності є різний ступінь інформатизації окремих регіонів всередині країни, її поділ на «інформаційно багаті» індустріальні регіони та «інформаційно бідні» сільські, малонаселені або важкодоступні території.

- як соціальну нерівність, що виражається в одночасній присутності в суспільстві соціальних груп, що активно використовують інформаційні технології, і груп, які не можуть собі цього дозволити через низький дохід, недостатність рівень освіченості та культури, відсутність навичок, обмеження фізичних можливостей, через похилий вік тощо.

Варто зазначити, що подібний поділ є досить умовним, оскільки в реальному житті часто неможливо виокремити головну причину та зосередитися на вирішенні однієї серйозної проблеми.

Заклики боротися з цифровою нерівністю звучать з національних та міжнародних трибун; деякі країни вже впроваджують спеціальні програми для розвитку власного інформаційного простору. Прикладами міжнародних зусиль можуть бути програми World Links, One Laptop Per Child (OLPC), що направлені на вироблення у населення країн, які розвиваються, навичок роботи на комп'ютері, знайомство з інформаційними технологіями тощо. Якщо говорити про національний рівень, то навіть такі країни «Великої вісімки» як Великобританія визнають наявність проблеми цифрової нерівності. Прем'єр-міністра країни Г. Браун анонсував програму вартістю 300 млн фунтів стерлінгів, що передбачає роздачу мільйону найбідніших британських сімей ваучерів на покупку комп'ютерної техніки та підключення до Інтернету.

Прикладом такої країни також може слугувати Греція. Населення цієї країни також складається як з жителів розвинених індустріальних центрів, так і великої кількості мешканців сільської глибинки. Обов'язки держави по забезпеченню рівного доступу громадян до інформаційних технологій закладені у грецькій конституції, яка проголошує: «Всі громадяни мають право брати участь в Інформаційному Суспільстві. Забезпечення доступу до інформації, що передається в електронному вигляді, так само як і виробництво, обмін та розповсюдження цієї інформації є обов'язком держави». Існує програма «Електронна Греція», в рамках якої передбачено цілий комплекс заходів з

подолання цифрової нерівності. Оскільки рівень проникнення Інтернету в країні залишається на досить низькому рівні, одним з пріоритетних напрямків є розвиток доступу до Інтернету: ADSL, Wi-Fi, кабельних мереж Metropolitan Area Broadband Networks. Іншою, не менш значною ініціативою є надання студентам-першокурсникам, що отримали високий бал при вступі, можливості придбати персональний комп'ютер зі знижкою до 500 євро.

У світовій практиці «цифровий розрив» між країнами, як правило, вимірюється кількістю телефонів, комп'ютерів та користувачів Інтернету. Загалом російські дослідники виділяють дванадцять взаємопов'язаних факторів, що визначають ефективність використання інформаційно-комунікативних технологій населенням [5]:

- фізичний доступ: чи є в наявності та чи доступні технології людям і організаціям;

- актуальність: чи відповідають наявні технології місцевим потребам та умовам? Які саме технології необхідні з урахуванням потреб людей в їх використанні та бажанні їх використовувати?

- фінансова доступність: чи доступні технології людям фінансово?

- підготовленість: чи мають люди підготовку і навички, необхідні для ефективного використання технологій? Чи розуміють вони, яким чином можна використати ці технології?

- адекватність інформаційного контенту: чи доступне на місцях адекватне інформаційне наповнення, особливо в мовному плані?

- інтеграція: чи стає використання технологій обтяжливим для людей чи воно гармонійно входить в їх повсякденне життя?

- соціокультурні фактори: чи відчувають люди обмеження у використанні технологій за статевими, расовими чи іншим соціокультурними факторами?

- довіра: чи довіряють люди технологіям, чи розуміють вони їх значення, наприклад, в плані недоторканності приватного життя, безпеки та кіберзлочинності?

- нормативно-правова база: чи обмежують закони та нормативні акти використання технологій? Чи існує потреба у змінах для створення сприятливих умов їх використання?

- місцеві економічні умови: чи сприятливі місцеві економічні умови для використання технологій? Чи використовуються інформаційно-комунікативні технології в розвитку місцевої економіки? Що для цього потрібно?

- макроекономічне середовище: чи обмежує макроекономічне середовище використання технологій в країні чи регіоні, наприклад, в сфері державного регулювання, інвестицій, трудових спорів?

- політична воля: чи має уряд політичну волю, щоб зробити все необхідне для забезпечення широкої інтеграції технологій у суспільство та для суспільної підтримки державних рішень?

Ці ключові фактори є універсальними, а відповідь на кожне питання дозволить зрозуміти причини успіху або невдач в процесі інформатизації.

Загалом, розвинута інфраструктура є передумовою безпечного, надійного і недорогого доступу до інформації для всіх сторін, а також підвищення якості відповідних послуг. У цьому аспекті, поліпшення комунікативних каналів є особливо важливим, і зусилля в цьому напрямку починаються з державного сектору. Найважливішим елементом стратегії загального доступу до інформації є визначальний вплив громад. Центри колективного доступу і громадських служб можуть забезпечити ефективні засоби для надання універсального доступу, особливо у віддалених областях, як важливий фактор їхнього розви-

тку. Політичні рішення, що приймаються з використанням інтернету повинні сприяти формуванню відкритого і конкурентного суспільства [6]. Хоча, можна говорити про відсутність або неефективність державної політики по впровадженню й використанню глобальної мережі у громадських службах, що прагнуть стати учасниками інформаційного суспільства. Щоб глобалізація, з погляду політичного процесу через Інтернет, стала реальністю, треба, щоб він розглядався як суспільне надбання, а не комерційний продукт. Для досягнення цього необхідно ширше використовувати новаторські підходи й партнерство між органами державної влади, приватним й громадянським суспільством [7].

Для співвіднесення інформаційних можливостей у різних країнах розроблено «індекс цифрових можливостей» або «індекс інформаційного суспільства» (digital opportunity index). Він включає чотири категорії показників, згідно яких йде поділ країн на групи:

- 1) комп'ютерна інфраструктура: кількість ПК на душу населення, кількість домашніх комп'ютерів в перерахунку на одну сім'ю, співвідношення між кількістю ПК в державному та комерційному секторі, кількість ПК для навчальних цілей, процент ПК, об'єднаних в мережі, витрати та комп'ютерне обладнання та програмне забезпечення;

- 2) інформаційна інфраструктура: кількість телефонних ліній (в перерахунку на одну сім'ю), вартість переговорів на місцевих телефонних лініях, кількість телевізорів на душу населення, кількість сотових телефонів на душу населення, кількість абонентів кабельного телебачення;

- 3) інфраструктура мережі Інтернет: кількість підключень на 1000 чол., кількість домашніх користувачів, користувачів, які застосовують Інтернет для бізнесу, для навчання, об'єм електронної торгівлі;

- 4) соціальна інфраструктура: кількість школярів, студентів, читачів преси, громадянські свободи.

Отже, можна стверджувати, що цифрова нерівність – це соціальний феномен, обумовлений суперечностями розвитку сфер діяльності людей, державним устроєм, економічними та політичними відносинами, розвитком рівня освіти та культури, життя населення, станом інститутів громадянського суспільства та ступенем розвитку засобів масової інформації. При цьому, важливими є темп та спосіб впровадження нових технологій у побут людини.

Явище цифрової нерівності притаманне усім суспільствам, в тому числі й економічно розвиненим, оскільки там розрив між тими, хто має доступ до Інтернету, і тими, хто його не має, помітно збільшує соціальну дистанцію між людьми. Якщо ж говорити про міжнародний рівень, то цифрова нерівність змінює певним чином співвідношення сил на арені, оскільки сприяє формуванню спільноти держав нової інформаційної культури, встановленню цими державами нового світового інформаційного порядку.

Виходячи з вищесказаного, складається враження, що ІКТ мають свою самостійну рушійну силу, і якщо їх розвиток буде продовжуватися такими ж темпами ще кілька десятиліть, то їх вплив розповсюдиться на усі сфери життя. Вони будуть визначати появу нових робочих місць, розвиток промисловості, створювати багатство та породжувати бідність, як на загальносвітовому, так і на місцевому рівнях, і, що найважливіше, вони будуть визначати вектори перетворень у суспільстві.

Але основною проблемою, на нашу думку, є інше. Постійно зростаюча різниця у прибутках, розвитку особистості та у використанні інформаційно-комунікативних технологій між елітами та більшістю світового населення відображають той факт, що ІКТ сприяє зростанню економіки та поліпшенню

якості життя в індустріальних країнах та деяких країнах, що розвиваються. Однак, це не відбувається в інших країнах, де економічні, культурні, соціальні та політичні умови перешкоджають використанню технологій. Такі країни все більше відстають і опиняються в ізоляції. Найменш розвинені країни зіштовхуються з ризиком опинитися на краю світового розвитку, оскільки в них часто просто відсутні економічні і соціальні можливості, необхідні для отримання вигоди від використання ІКТ. «Глобальний тренд полягає в тому, що інформаційна економіка підключає до своєї мережі тих, хто представляє для неї цінність (тим самим надаючи їм додаткової цінності), але відключає тих, хто не має для неї цінності (тим самим ще більше зменшуючи їх шанси набутти хоч якоїсь цінності)».

Список використаних джерел

1. Castells M. The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society / M. Castells. – New York: Oxford University Press Inc., 2001.
2. Дрожиннов В. От компьютерной революции к построению информационного общества 21 века. / Дрожиннов В., Широков Ф. // PC WEEK/ RE 10.11.1998. – №44. – С.17
3. Состояние исследований по проблемам информационного общества / Пер. Кузьмин Е. И., Фирсов В. Р. – СПб., 2004. – С.51.
4. Вовлекая Гражданское Общество в ИКТ политику // Мировой Саммит по проблемам Информационного Общества. – 2003. – С.39
5. Готовность России к информационному обществу. – М.: ИРИО, 2001
6. Мелюхин И.С. Информационное общество: Истоки, проблемы, тенденции развития / И.С.Мелюхин. – М.: Изд.во МГУ, 1999.
7. Панарин А.С. Философия политики / А.С.Панарин. – М., 1996, – С.145.

Девтеров И.В. Цифровое неравенство в киберпространстве

Рассматриваются проблемы цифрового неравенства («digital divide») в современном информационном обществе, акцентируется внимание на социальных, экономических и политических причинах данного явления.

Ключевые слова: цифровое неравенство, информационно-коммуникативные технологии, социальные преобразования, сеть.

Devterov, I.V. Digital inequality in a cyberspace

Problems of digital divide in a modern informative society are analysed. The attention is focused on the on social, economic and political reasons of this phenomenon.

Key words: digital divide, information and communication technologies, social transformation, network.

Соціально-культурні стандарти особистості в умовах формування інформаційно-комунікативної сфери сучасного суспільства

Розглядаються роль соціально-культурних стандартів особистості в контексті створення інформаційного суспільства як важливої бази для формування інформаційно-комунікативної сфери процесу державотворення. Наголошується на необхідності становлення інформаційної культури індивіда як умови його активної життєдіяльності.

Ключові слова: особистість, соціальні стандарти, культурні стандарти, інформаційна культура.

Актуальність теми пропонованої статті обумовлена проблемами практики дослідження сутності, напрямів та основних засобів впливу соціально-культурних стандартів як на суспільство в цілому, так і на конкретного індивіда з огляду на культурологічні процеси розвитку інформаційно-комунікативного середовища вербальної системи інформаційно-культурних комунікацій, що здійснюється під впливом процесів глобалізації.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства постали нові проблеми, які пов'язані з інтенсивним впровадженням у процеси вербальної системи соціокультурної комунікації новітніх інформаційних технологій. Дане явище може мати непередбачувані наслідки у разі відсутності наукового аналізу та прогнозування та адекватного контролю над ним. Тому, вирішення проблеми гармонізації наслідків формування вербальної системи соціокультурних комунікацій сучасного українського суспільства є актуальним завданням на етапі державотворення суспільства.

Формують теоретичну основу становлення глобального інформаційного суспільства, допомагають осмислити проблеми розвитку людини та динаміку соціокультурних змін в ньому наукові дослідження зарубіжних учених Д.Белла, З.Баумана, З.Бжезінського, Ж.Бодрійяра, Ю.Габермаса, Е.Піденса, П.Дракера, Д.Рісмана, Г.Кана, Р.Катца, М.Кастельса, Й.Масуди, М.Пората та ін. Аналіз теорій інформаційного суспільства показує, що інтегративні процеси у культурі обумовлені не тільки впровадженням комунікаційних технологій, але й розвитком об'єктивних історичних передумов формування світового співтовариства. Цей аспект розробляється в наукових концепціях М.Маклюєна, Е.Тоффлера, Р.Дарендорфа та ін.

Аналіз різних аспектів інформаційної культури, пов'язаних з перспективами, що відкриваються перед людиною в інформаційному суспільстві, представлений у роботах Ю.Зубова, Н.Гендіної та ін. Вирішенню задач

розвитку інформаційної культури особистості присвячені роботи й вітчизняних дослідників: Л.Василенко, В.Жадька, М.Тимошика, Н.В.Макарової, І.Рибаківської, В.Шпака та ін. Теоретичні підходи до дослідження інформаційно-комунікативної складової державного керування містяться в дослідженнях П.Візира, В.Козловського, В.Кулінченко, Ю.Матвеєнко. У роботах цих науковців підкреслюється, що в періоди соціокультурних трансформацій особлива увага набуває формування інформаційно-комунікативної компетентності індивіда, розвиток системи безперервної культурологічної освіти засобами масової комунікації.

Інформаційна культура стала предметом дискусій та міждисциплінарних досліджень. Так, теоретичні аспекти медіа освіти у сучасному суспільстві з позицій культурологічного аналізу представлені в роботах Н.Кирилової, К.Коліна, Л.Мацько та ін. Концепція формування інформаційної культури викладена в програмі курсу «Інформаційна соціологія», розробленого українським вченим Б.Головком. Теоретичне осмислення різних аспектів комунікації в інформаційному просторі представлено роботами вітчизняних учених: Н.Коритнікової, О.Личковської, В.Щербини та ін.

Разом із тим, незважаючи на досягнутий рівень розробки питань, пов'язаних з даною темою, не дослідженою залишається проблема формування інформаційної культури у новому інформаційно-комунікативному просторі. Представлена стаття і є спробою хоч частково заповнити даний пробіл.

Акцентуація даної проблематики відбувається і в контексті стрімкого науково-технічного розвитку усіх сфер життєдіяльності суспільства, особливо у напрямку інформатизації і маніпуляції людською свідомістю. Разом із тенденціями соціально-економічної, інформаційної і культурної уніфікації сучасного світу, з новою силою виявилися нові елементи і тенденції в соціальних структурах українського суспільства.

Для того, щоб бути сумісною з новими реаліями, вербальна система соціокультурних комунікацій має носити інноваційний характер, йти попереду тих вимог, які суспільство поставить перед особистістю вже через декілька років. Дослідження основних аспектів інформаційної культури особи, як найголовнішого показника рівня інформаційної взаємодії в інформаційному суспільстві з урахуванням усіх характерологічних ознак і особливостей, зокрема культурно-інформаційних потреб індивіда, інформаційно-правової культури, культури інформаційних відносин та інноваційний розвиток інформаційної культури вербальної системи соціокультурних комунікацій є актуальними відносно потреб інформаційного суспільства, де інтелект, знання, науковий, освітній та духовний рівень постають у якості стратегічного ресурсу суспільно-історичного прогресу.

Інформаційна культура є найважливішим чинником успішної професійної й непрофесійної діяльності, а також соціальної захищеності особистості в інформаційному суспільстві. Інформаційна культура особистості – одна зі складових загальної культури індивіда: це сукупність інформаційного світогляду, інформаційної грамотності та системи знань та умінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність по оптимальному задоволенню інформаційних потреб з використанням як традиційних, так і нових інформаційних технологій. На наш погляд, термін «інформаційна грамотність» не цілком адекватний стосовно до всього різноманіття знань, умінь, необхідних для використання інформації та сучасних інформаційних технологій.

Інформаційна культура – рівень розвиненості інформаційної взаємодії та всіх інформаційних стосунків у суспільстві, міра досконалості в оперуванні

будь-якою необхідною інформацією. Інформаційна культура характеризує здатність суспільства ефективно використовувати інформаційні ресурси й засоби інформаційних комунікацій та застосовувати передові досягнення в області інформаційних технологій.

Оскільки в інформаційному суспільстві все залежить від знань, від інформаційної наповненості соціуму, то й пріоритетним за таких умов виявляється його забезпечення на рівні кожної особистості відповідним рівнем і кількістю інформації, що, у свою чергу, і формує інформаційні потреби індивіда. Такий діалектичний зв'язок між рівнем інформатизації і рівнем інформаційних потреб особи не є випадковим, оскільки визначений самою природою інформаційного суспільства, існування якого і зумовлене прагненням людства до оволодіння новими знаннями, до покращення умов своєї життєдіяльності, що можливо лише за високого рівня науково-технічного прогресу, який на сьогодні перетворився у справжню комп'ютерну революцію. Подібно до інших масових явищ – масової культури, масової комунікації, масової інформації – масова свідомість виявляється тісно пов'язаною з рівнем розвитку виробничих сил, досягнутим людством, з новітнім етапом розгортання науково-технічної революції.

Відомо, що інформаційні потоки пронизують усі види діяльності людини: соціальну, науково-пізнавальну і практичну. З огляду на сприймання і продукування інформації сюди також потрібно віднести інформаційно-пошукову як різновид мовно-мисленнєвої діяльності.

Обмін інформацією між індивідами, групами індивідів формує так зване «інформаційне поле», в якому протікає життєдіяльність особистості в інформаційному суспільстві, і без якого вона не може існувати. Користуючись поняттям інформаційне поле, можна визначити і обсяг інформації, що була накопичена, і її просторово-часове розподілення. Іншими словами, макросередовище в інформаційному суспільстві – це інформаційний простір, а мікросередовище – це інформаційне поле кожного споживача інформації.

Окрім того, не варто забувати, що з погляду вагомих «потреб», потреба індивіда в інформації, безумовно, є основною потребою, і визначається не тільки цікавістю людини до всього нового (так звані «ентропійні» характеристики інформації), а й фактичною функцією її мови – основного джерела інформації і джерела спілкування. Отже, в інформаційному суспільстві основна увага повинна бути акцентована саме на можливості задоволення інформаційних та комунікативних потреб кожного окрема особистістю.

Відтак, говорячи про інформаційне поле особистості, потрібно виокремлювати такі рівні інформації: інформація, яка є складовою суспільної свідомості; інформація, якій притаманна унікальність, неповторність, приналежність конкретному індивіду.

Інформаційні інтереси, у свою чергу, формують інформаційно-культурні потреби особистості через ціннісні орієнтації. Тому в умовах інформатизації суспільства важливо не забувати про зміст інформаційно-культурних потреб конкретної особи з метою гуманізації активного впливу, зокрема через засоби масової інформації, на особистість і формування її культурно-інформаційних потреб. Таке знання основних параметрів інформаційно-культурних потреб уможливило перехід від спонтанного до цілеспрямованого їх формування.

Інформаційні потреби можуть бути забезпечені як за рахунок відносно незначного збільшення обсягу додатково регульованих потоків вихідної інформації, так і за рахунок глибокого дослідження зібраних даних щодо соціальних процесів, навколишнього середовища. Так, теорія організації

управління соціальними системами пропонує дослідження потреб в аспекті ієрархії інформаційних чинників у сфері організації управління. Для цього рекомендується застосовувати метод формування цільових комплексних структур (штату фахівців, команди однодумців тощо).

Професійні орієнтації в інформаційному суспільстві визначаються нині не престижністю майбутньої професії, а попитом на неї на ринку трудових ресурсів. І провідним мотивом виступає те, наскільки вона дасть можливість вести нормальне, забезпечене активне життя. У такому контексті інформаційно-культурні потреби визначають прагнення особистості реалізувати свій соціальний потенціал. Вони є універсальним засобом взаємодії людини з суспільством щодо відпрацювання індивідуальної ієрархії, системи цінностей з урахуванням насамперед запитів суспільства. Саме для соціальних орієнтацій характерні дві важливі особливості: вони виражають характер спрямованості особистості на відтворення та розвиток своїх соціальних якостей та реалізуються в соціальній сфері, охоплюючи широкий спектр відносин особистості і суспільства. При такій взаємодії й відбувається попередня та проміжна соціалізація індивіда, формуються його інформаційно-культурні потреби. Все це свідчить про складний характер детермінації інформаційно-культурних потреб соціальними, суспільно-політичними, професіональними орієнтаціями особи.

Для виявлення впливу інформаційного простору на особистість варто насамперед визначити його основні функції, серед яких, зокрема: інформаційна – надання різних знань про явища та події; нормативна – завдяки існуванню інформаційного простору в суспільстві фактично ведеться пропаганда норм та соціальних цінностей, отже, він виступає як суспільний регулятор життєдіяльності людей; соціально-проблемна – втілення так званого «соціального замовлення» на окреслення і висвітлення важливих аспектів суспільного життя; рекреативна – психічна сфера людини інколи потребує відпочинку і зняття емоційної напруги, що можливо завдяки різним видам розважальної інформації; фоновна (компенсаторна) – інформація інколи замінює людині співрозмовника, заповнює інформаційний вакуум, компенсує дефіцит спілкування; пізнавальна – жодна інформація, яка потрапляє до підкірки головного мозку людини, не зникає безслідно, а залишається у пам'яті. Опрацювання цієї інформації і примірювання її щодо себе породжує як образи-зразки для наслідування, так і ціннісні орієнтації, зокрема щодо формування наступних культурно-інформаційних потреб; утилітарна – можливість розв'язати конкретні практичні проблеми – професійні чи побутові.

Однак, з огляду на такий широкий спектр функціональної важливості інформаційного простору, необхідно зважати на негативні наслідки впливу інформаційного простору на особу, а саме: інформаційне перевантаження – викликане великими обсягами сприйнятої інформації; кримінальні наслідки – викликані копіюванням характерних героїв бойовиків та комп'ютерних ігор; компенсаторний ефект – виникає при потребі у спілкуванні, підмінює нереалізовані емоції реального життя на ефемерні емоції світу віртуального; наркотизуючий ефект – коли мозаїчний, фрагментарний зміст інформації призводить до хаотичності знань і відповідної реакції на реалії життя; ефект роздвоєння свідомості, що може виникнути при сприйманні неадекватного відображення дійсності – ефект подвійної моралі.

Останніми роками набуває актуальності новий засіб масової комунікації – Інтернет, який нині набуває статусу специфічного соціального інституту. Незважаючи на його інформаційну важливість для особистості, він водночас може породжувати й чимало проблем. Скажімо, в Інтернеті домінує тек-

стово-візуальний спосіб передачі інформації. Тому при розроблені сайтів у компаніях, які займаються веб-дизайном, переважно оцінюють їх наочно-комунікативну спроможність, естетичний вигляд тощо, при цьому інколи забуваючи про моральні й етичні норми передачі інформації для особистості, особливо – молоді.

Дослідження основних аспектів інформаційної культури особистості, як найголовнішого показника рівня інформаційної взаємодії в інформаційному суспільстві з урахуванням усіх характерологічних ознак і особливостей, зокрема культурно-інформаційних потреб особи, інформаційно-правової культури, культури інформаційних відносин дає можливість зробити такі висновки.

За умов формування інформаційного суспільства необхідно підготувати особистість до швидкого сприйняття й обробки великих обсягів інформації, до оволодіння сучасними засобами, методами і технологією роботи. Окрім того, нові умови праці породжують залежність інформованості людини від інформації, яку мають інші. Тому недостатньо вміти самостійно освоювати і накопичувати інформацію, а треба навчитися такій технології роботи з інформацією, коли підготовлюються та приймаються рішення на основі колективного знання. Це значить, що особистість повинна мати певний рівень культури поводження з інформацією. Для відображення цього факту і був уведений термін «інформаційна культура».

Разом із тим, дегуманізуючі зрушення в інформаційному просторі, низькі кількісні та якісні показники його культурної та наукової проблематики завдають чималої шкоди світогляду особистості, формуванню її культурно-інформаційних потреб. У результаті чого у суспільстві й домінує низький рівень інформаційної культури особистості.

Щодо норм технічної мови інформаційно-комунікативної сфери, то технологія їх творення в ідеальному випадку повинна бути тривалим і практично виваженим процесом. Адже мовне середовище – це результат спочатку лексикографічного усталення, визначеного наявними словниками і їхнім «часом життя», а потім практичного унормування усталених вербальних елементів, відображених у підручниках, навчальних посібниках, наукових працях, монографіях тощо.

Виходячи із загальної виозначки (дефініції) елемента, в якій наголошено на основну його ознаку – зв'язок з поняттям, можна стверджувати, що основна когнітивна інформація фахового тексту міститься поза ним.

Вербальні елементи, які позначають поняття, слугують знаками цих понять, за якими можна вийти на дефініції цих понять, що репрезентують когнітивну інформацію конкретної предметної галузі. Таким чином, фахівець, в процесі роботи над текстом, розуміє його відповідно обізнаності в дефінітивній базовій предметній галузі. Без володіння дефінітивною базою предметної галузі розуміння фахового тексту неможливе. Методологія поняттєвого аналізу базується на визначенні: контексту, про який йдеться; об'єктів та їхніх властивостей; понять про об'єкти цього контексту; дефініцій понять; номінантів дефініцій.

Поняттєвий аналіз не може початися, допоки об'єкт, про який іде мова, не буде віднесений до поняття, представленого засобами виозначування (дефініювання) і позначування (номінування), тобто об'єктом поняттєвого аналізу є не сам об'єкт, а свідомо опрацьована інформація про нього. Об'єкти, поняття, позначки (вербальні компоненти), виозначки (дефініції) вважаються фундаментальними і є складниками вербального аналізу, який укладається в послідовний ланцюг операцій: об'єкт —> поняття —> дефініція —> вербальний елемент.

Об'єкти ми сприймаємо і категорізуємо у ментальні конструкції або одиниці мислення, які й називаються «поняттями». У спеціальній фаховій мові поняття описуються «дефініціями», які номінуються вербальними компонентами. Фахова мова є природним середовищем функціонування «вербальних елементів», які позначають поняттєву базу, представлену дефініції тієї чи іншої галузі людських знань.

Формування поняття є центральним в організації людських знань, оскільки воно забезпечує людину засобами розпізнавання об'єктів та їх групування у значимі одиниці конкретної предметної галузі. Оскільки ми при аналізі вербальної інформації маємо справу із спеціальною мовою в галузі інформаційних технологій, поняття потрібно розглядати не тільки як логічну одиницю, а як і когнітивну одиницю.

У розумінні поняття і дефініції присутні деякі тонкощі. Поняття – це одиниця думки з розмитим змістом і обсягом. Воно формується відкритою множиною ознак об'єкта; конкретність змісту і обсягу поняття набирає тільки в межах предметної галузі, яка визначає ті ознаки для представлення поняття, які його ідентифікують у цій предметній галузі, тобто вказують на його спільність з іншими поняттями та його відмінності, формуючи таким чином системність поняттєвої одиниці. Виознака представляє множину ознак (виозначаємо з-поміж множини ознак релевантні для предметної галузі ознаки) поняття; тому головна інформація про системність поняття міститься у виознаці, яка і є об'єктом оброблення у випадку визначення системної організації понять предметної галузі знань.

Система понять відображається у виознаках цих понять; взаємозв'язки у системі понять, у першу чергу, мають встановлюватись аналізом ознак кожного поняття, які становлять його виознаку. Якість більшої частини вербальних елементів визначається якістю виознак понять. Оскільки виознака є логіко-лінгвістичною одиницею, то вимоги до неї формуються логікою та лінгвістикою.

Система для керівництва процесами комунікації ми можемо визначити так: виознака не може містити хибне коло. Такі виознаки не виконують своєї основної функції – розуміти поняття, представлене даною виознакою, порушуючи експлікативність системи понять предметної галузі; виознака має бути, наскільки це можливо, стислою. Добре сформована виознака містить тільки ту інформацію, яка робить поняття, представлене виознакою, унікальним, будь-яка інша інформація подається приміткою; виознака може не містити ознак, які пов'язують відповідне поняття з іншими поняттями системи, порушуючи, таким чином, цілісність поняттєвої системи предметного поля.

А для поліпшення цілісності поняттєвої системи можна використати такі засоби: вилучити вербальний елемент, який представляє поняття виознакою і познакою як такий, що не інтегрований в систему понять інформаційно-комунікативної сфери; внести зміни до виознаки поняття такі, які б вказували на її зв'язок з іншими поняттями системи; внести зміни до інших виознак такі, які б містили як ознаку ізольоване поняття; твести додаткове поняття, яке б об'єднувало би спорідненими відношеннями ізольоване поняття даної системи; залишити ізольоване поняття, як таке, що пов'язане з іншими поняттями на глибокому логічному рівні, ніж це виявлено, або ж воно є новим поняттям предметної галузі, поки що не адаптоване до цієї системи понять. Отже, інформація про системність понять міститься у виознаках цих понять, якість яких в першу чергу, залежить від кваліфікації фахівця предметної галузі, в координатах якої виозначаються поняття.

Познаки як одиниці мови формуються дещо за іншими принципами, ніж виознаки як одиниці думки. Познака відображає зв'язок між мовою й думкою і надає людині можливість спілкування мовними знаками. Звідси, кожному поняттю бажано присвоїти один конкретний вербальний компонент, хоча узгодити це твердження з законами комунікації і мовними можливостями не завжди вдається: стосунки між вербальним компонентом і поняттям не завжди вкладаються в рамки однозначності, а урізноманітнюються стосунками синонімії та полісемії.

Таким чином, виходячи з наведеного раніше, можна сформулювати деякі основні вимоги до вербальних елементів, як познаки словесного опису поняття – дефініції: моносемічність: одному поняттю – один вербальний елемент; одному вербальному елементу – одне поняття; прозорість: вербальний компонент вважається прозорим, якщо виознака, яку він позначає, є зрозумілою, принаймні частково, без її наведення; наявність виознаки (дефініції): без дефініції не може бути вербального компонента, хоча зворотне – можливе; повна стислість вербального компонента: вербальний компонент позначає виознаку з потреб спілкування, а тому він не може бути довшим або збігатися за довжиною з словесним описом поняття – виознакою; гнучкість вербального компонента: поскільки вербальний компонент – одиниця мови, він має бути адаптований до мовних засобів творення похідників; мовна правильність (особливо це стосується вербальних компонентів на позначення процесових та наслідкових явищ, запозичених вербальних компонентів тощо).

Норма є специфічною ознакою будь-якої літературної мови, а вивчення її – одне з найактуальніших і найскладніших питань сучасної мовознавчої науки. Оскільки українська наукова мова є складовою частиною лексичної системи загальнолітературної мови, то нормування вербальних компонентів тісно пов'язане з нормуванням мови в цілому.

Найбільш повний і, водночас, дещо своєрідний вияв комунікативна функція знаходить у різнотипних культурно-освітніх повідомленнях тощо.

Для України, проблема мовної локалізації в сфері інформаційних технологій є не стільки технічною, навіть не стільки лексикографічною, скільки екзистенційною, бо торкається реального функціонування української мови в усіх сферах людської діяльності. Адже саме через «спілкування» з комп'ютером мовою його мультимедійних засобів відбувається неповторний навчально-виховний процес формування та розвитку майбутнього покоління.

Через запізнілу реакцію філологів міцно осідають жаргонізми та професіоналізми переважно англійського походження. Це так звані англіцизми, як наприклад: експлорер, браузер, гомпейдж, вебсайт, сервер, гост, габ та багато інших. Внаслідок цього, як логічне відображення, у сфері інформаційних і комп'ютерних технологій почали формуватися соціально-культурні стандарти особистості інформаційно-комунікативної сфери українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Гриценко О. Культура і влада: теорія і практика культурної політики в сучасному світі: Монографія / Олександр Гриценко. – К.: УЦКД, 2000. – С. 14.
2. Итпекова Г. Методические аспекты подготовки учителя информатики // Информат. и образов. – 1998. – № 3. – С. 40- 43.
3. Атаян А. Дидактические основы формирования информационной культуры личности в условиях информатизации общества: Дисс. канд. пед. наук: 13.00.01. – М. – 2001. – С. 17.

4. Зернецька О. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини.—К.: Освіта, 1999. —С.7.

5. Назаров М. Средства массовой коммуникации и российское общество на пороге XXI века //Социально-гуманитарные знания. —1999. —№ 5. —С.35.

6. Дж. Лалл. Мас-медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід. — К.: К.І.С., 2002. — С.17-19.

7. Бешенков С., Матвеева Н., Власов Ю. Два пути в школьном курсе информатики // Информат. и образов. — 1998. — № 2.-С. 17-18.

Виничук И.М. Социально-культурные стандарты личности в условиях формирования информационно-коммуникативной сферы современного общества

Рассматривается роль социально-культурных стандартов личности в контексте создания информационного общества как значимой основы для формирования информационно-коммуникативной сферы процесса государственного строительства. Указывается на необходимость формирования информационной культуры индивидуума как условия его активной жизнедеятельности.

Ключевые слова: личность, социальные стандарты, культурные стандарты, информационная культура.

Vinichuk, I.M. Social and cultural norms of an individual in the conditions of formation of information and communicative system of a modern society

In article the role of social and cultural norms of behavior of an individual in connection with process of formation of an information society is considered. This role is an important basis for formation of information and communicative system in the state building. It is underlined necessity of formation of culture of using information resources for a separate individual. It is a condition of its vigorous activity within the limits of public relations.

Key words: identity, norms of social behavior, cultural norms, culture use of information.

УДК 316.4 : 321

Грица Ю.І.

Концептуальні пріоритети функціональної взаємозалежності громадянського суспільства та держави

Попри напружену субординаційну змагальність, держава та громадянське суспільство приречені на функціональну взаємодію і взаємозалежність, бо за відсутності чи невиразності будь-якого з цих елементів система сучасного соціуму приречена на буттєву стагнацію і управлінську непереконливість. Відкритим для соціальної філософії залишається лише аспект концептуальних пріоритетів зазначеної взаємодії.

Ключові слова: концептуальні пріоритети, громадянське суспільство, держава, функціональна взаємозалежність, коеволюція, взаємодія.

Проблемність взаємодії громадянського суспільства та держави має ключове теоретико-праксеологічне значення для сучасності. Саме перебіг такої взаємодії визначає перспективи еволюціонування людини і людства. Важливим світоглядно-концептуальним аспектом є визначення оптимального місця громадянського суспільства в загальній структурі людського соціуму, а також його співвідношення з державою.

З приводу цього аспекту виокремлюють три основних підходи. Згідно з першим, громадянське суспільство розглядається загальним елементом людського суспільства, який охоплює також поняття держави. Іншими словами, громадянське суспільство домінує над державою. Другий концептуальний підхід відводить громадянському суспільству функцію своєрідного буфера, посередницького механізму між державою та особою. Згідно з третьою точкою зору, громадянське суспільство є окремим елементом суспільної структури, котрий за своїм значенням посідає таке ж місце, як і держава. При цьому обидва утворення можуть розглядатися як:

- рівноправні партнери, які взаємодіють і впливають одне на одного;
- антагоністичні структури, розв'язання суперечностей між якими складає основу суспільного розвитку;
- нейтральні по відношенню одне до одного елементи.

Кожна з цих теорій має свої переваги і недоліки. При розгляді громадянського суспільства як елемента, який є утворенням загальнішим, ніж держава, автоматично применшується роль держави, котра насправді є важливим механізмом організації суспільного буття. З іншого боку, визнання домінуючої ролі громадянського суспільства по відношенню до держави утруднює розуміння зворотного впливу держави на цей феномен.

Відведення посередницької ролі громадянському суспільству — навпаки — принижує роль останнього, зводить його діяльність до суто арбітражних

функцій і призводить до сакралізації держави, до некоректного висновку, згідно з яким вона єдина піклується про добробут і процвітання своїх громадян, бере на себе роль виразника інтересів усіх верств населення і т.ін. Натомість історія засвідчує, що недооцінка ролі громадянського суспільства призводить спочатку до його підпорядкування державі, а згодом і взагалі зводить нанівець.

Як наголошує М.Туленков, «при розгляді держави як спеціального суб'єкта управління необхідно враховувати становище і роль громадянського суспільства як ключового елемента системи соціального управління. Держава є виразником різнопланових особливих інтересів індивідів та соціальних груп, а громадянське суспільство – носієм і джерелом продукування цих інтересів. Водночас розуміння громадянського суспільства в соціальному контексті пов'язується з проблемою самодіяльного впорядкування життєдіяльності людей, їхніх особливих інтересів, або самодіяльним впорядкування усього, що люди можуть зробити завдяки власній самоорганізації, без управлінського втручання держави [11, с.75]».

Громадянське суспільство складається з трьох ключових компонентів: системи потреб, захисту власності та дотримання індивідуального інтересу. Г.Гегель критикував теорію природного права за те, що її прихильники плутали громадянське суспільство та державу, розглядали останню як партнера її підданих. Відносини громадянського суспільства й держави можна визначити з позицій переваг та недоліків обмеження абстрактної свободи і конкретного плюралізму громадянського суспільства на користь універсальних державних прерогатив. Держава репрезентує суспільство в його єдності, натомість громадянське суспільство виростає і функціонує як необхідний аспект ширшої і вищої спільки, котра організована політично.

Громадянське суспільство – це система функціонально самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління. Воно відрізняється від суспільства загалом тим, що залучає громадян до колективних дій в суспільній сфері для вираження своїх інтересів, ідей, обміну інформацією, досягнення спільної мети, висування вимог до держави тощо.

Громадянське суспільство слугує посередником між приватною сферою та державою і об'єднує всю багатоманітність формальних і неформальних організацій. Становлення суспільства такого типу пов'язане з відповідним етапом розвитку людини, держави та права. Відмінне від держави суспільство існувало завжди, проте воно не завжди було громадянським. Підґрунтям і ознаками громадянського суспільства, на думку багатьох дослідників, є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності, відкритим комунікативним обміном, багатопартійністю, сформованою громадською думкою і світоглядно вільною особистістю з розвиненим почуттям власної гідності і громадянської відповідальності. Істотною ознакою громадянського суспільства є плюралізм, розмаїття інтересів і пріоритетів, які виражають, забезпечують і втілюють на практиці інтереси найрізноманітніших верств населення.

Історично громадянське суспільство формується раніше держави: воно з'являється за появою найпростіших, нечисленних і нестійких об'єднань людей для спільного добування їжі, будівництва житла, виготовлення одягу, предметів побуту, захисту від диких тварин та природної стихії. В процесі розвитку засобів виробництва такі об'єднання стають все більш численними й різноманітними з точки зору функціонального профілю. На певній стадії

розвитку для захисту своїх інтересів громадянське суспільство створює державу і домагається законодавчого врегулювання між ним та державою, змушуючи останню забезпечувати суспільний консенсус на основі базисних цінностей на кшталт прав і свобод людини, економічної незалежності і т.ін. Високорозвинене громадянське суспільство забезпечує захищеність приватних і соціальних сфер життя людини від жорсткої регламентації з боку держави. Разом з тим воно стає основою стабільності політичних режимів: приміром, якщо держава втрачає функціонально-управлінську стабільність, то запобіжником її розпаду виявляється міцна структура громадянського суспільства.

Здебільшого громадянське суспільство визначається сферою суспільних інститутів і відносин, відокремленою від держави як політичного інституту. Таке плування надає підстави вважати його неполітичним утворенням, визначати як сукупність неполітичних суспільних відносин. Цей підхід де-факто отожднює політичні та державно-політичні відносини, хоча насправді вони співвідносяться як ціле та частина. Суб'єктами державно-політичних відносин є держава та її інститути; натомість суб'єктами політичних відносин окрім держави виступають ще й різноманітні недержавні (позадержавні) утворення – політичні партії, групи інтересів, ЗМІ, неправлячі політичні еліти тощо. Наведені складові та політичні відносини між ними є елементами громадянського суспільства, тому останнє некоректно визначати сукупністю неполітичних суспільних відносин.

Між громадянським суспільством та державою існує насамперед політичний характер відносин. Такий стан речей цілком об'єктивний, оскільки однією зі сторін виступає політичний інститут – держава. Це означає, що громадянське суспільство є політичним утворенням. Разом з тим взаємозумовленість громадянського суспільства та держави не дає підстав включати останню до складу громадянського суспільства.

Становлення громадянського суспільства має на меті передовсім поставити державу під контроль суспільства, обмежити свавілля державної влади: «В основі ідеї громадянського суспільства лежить проблема взаємовідносин людини з політичною владою та суспільства з державою. Будь-яка політична влада, особливо держава, якими б не були її соціальна природа і мотиви дій, має тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством. З метою протидії такій тенденції і обмеження державного свавілля, людство напрацювало низку теоретичних і практичних засобів, до яких відносяться ідеї правової держави та громадянського суспільства. Сенс ідеї правової держави полягає в тому, щоб зв'язати державу правом, підпорядкувати її дії закону. Суспільні феномени тісно пов'язані між собою – правова держава і громадянське суспільство взаємно передбачають одне одного» [10, с.236-237].

Абсолютизація ідеї побудови сильної держави на шкоду громадянському суспільству призводить до деструктивного переродження суспільного організму, в якому держава із суто службового інструменту суспільства перетворюється на його господаря, який в особі бюрократичного апарату робить з влади рентабельний бізнес. За відсутності контролера в особі розвинутого громадянського суспільства державний апарат виходить з-під підпорядкування суспільства і починає працювати на задоволення власних потреб – збагачення за рахунок використання адмінресурсу і конвертування інших активів держави.

Для протидії таким тенденціям Україна не володіє запобіжником у вигляді розвинутого громадянського суспільства. Що ж стосується суто правових механізмів протидії використанню влади всупереч інтересам суспільства – на

кшталт поділу влади як противаги монополізації влади і зловживання нею, то в умовах українського сьогодення вони є недовірливими з огляду на ту обставину, що всі гілки влади – законодавча, виконавча та судова – усвідомили спільний інтерес у вигляді незаконного збагачення і де-факто стали єдиною корпорацією із задоволення своїх потреб за рахунок суспільства.

Проблема полягає в тому, що «влада в Україні ніколи щиро не ставила перед собою ціль створити сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Українська держава не бачить в ОГС реальних партнерів щодо консультацій та формування політики і надання соціальних послуг. В Україні гарантовано право на свободу об'єднань, однак організацію цього права занадто зарегульовано й ускладнено державою. Це призводить до відмови громадян створювати ОГС та реалізовувати соціально-значущі ініціативи і формування кола неформальних громадських груп, що мають обмежені можливості щодо захисту своїх прав» [3, с.9].

Слід враховувати, що «суспільство як першоджерело влади генерує легітимізаційний потенціал, делегує його разом з правами та повноваженнями органам влади і перерозподіляє його між претендентами на владні повноваження. До того ж суспільство є суб'єктом оцінки ефективності дій влади. Воно відчуває на собі наслідки легітимізаційного процесу і дій органів влади й управління. Суспільство виконує низку важливих легітимізаційних функцій: від генерування легітимізаційного потенціалу до оцінки ефективності його використання і позбавлення легітимності органів влади і окремих лідерів у випадку незадовільної, з точки зору суспільства, оцінки їхніх дій при виконанні владних, управлінських та інших суспільно важливих функцій» [12, с.63-64].

При цьому «суспільство ніколи не сприймало державу як вищу цінність, котра створює умови і дозволяє йому та окремій особистості досягти певної самореалізації. Держава розглядається як інструмент ситуаційного досягнення певних особистісних вигод. Якщо ж результати максимально швидко не досягаються, то суспільство, в кращому разі, втрачає інтерес до державотворчих ідей і самої держави, а в гіршому, – саме стає ініціатором кризи і владної легітимності, і державності як такої, оскільки вона не виправдала очікувань суспільства. При цьому часто не береться до уваги те, що для ефективної роботи державних інституцій потрібні і певні ресурси, і час, і підтримка суспільства» [12, с.63].

Протистояння громадянського суспільства та держави набуває виразних ознак тоді, коли остання монополізує не притаманні їй функції, перетворюються на відчужену від суспільства корпорацію. Чим більш розвинене громадянське суспільство, тим демократичніші форми держави і правлячий політичний режим. І навпаки – чим менш розвинене громадянське суспільство, тим вірогідніше існування в ньому авторитарних і тоталітарних режимів.

На сучасну пору існує виразне протиріччя між громадянським суспільством та політичною системою, яка не завжди адекватно виражає інтереси, що візрівають у суспільстві, на підставі чого виникають об'єктивні підстави для соціального невдоволення. Втім, автономний характер громадянського суспільства не означає неухильності конфліктних відносин з державою.

Відповідно до визначення М.Михальченка, «громадянське суспільство – це сукупність суб'єктів суспільного життя та їхніх відносин (індивідів, спільнот, організацій, громадських інституцій, які реалізують свої часткові інтереси і взаємопов'язані один з одним у процесі економічного, політичного, соціального життя для реалізації різних цілей, інколи навіть протилежних. Тому громадянське суспільство не варто переоцінювати як механізм і спосіб

розбудови демократичної, соціально-правової держави – надто багато в громадянському суспільстві суперечностей, цілей і суб'єктивних інтересів. Держава, навпаки, покликана до життя спільним інтересом народу. Чим більше вона розвинена як соціально-правова, тим тісніше співпрацює з громадянським суспільством, тим ефективніше здійснює соціальний захист населення, забезпечує права і свободи людини. Держава відіграє роль стримуючого фактора в розвитку суперечностей, які здатні розхвалити громадянське суспільство» [6, с.464-465].

Громадянське суспільство та держава знаходяться в складній інверсії, взаємодоповнюючи одне одного. На рівні соціального буття простежуються три діалектичних варіанти взаємин держави та громадянського суспільства. Перший варіант полягає в тому, що громадянське суспільство зазнає утисків з боку держави, внаслідок чого виникає тоталітарний режим. Другий зводиться до хиткої рівноваги між державою та громадянським суспільством, внаслідок чого виникають авторитарні режими різного ступеня жорсткості. Третій варіант полягає в тому, що держава виконує волю громадянського суспільства, діє в межах права, тобто функціонує як правова держава. Це призводить до утвердження демократичного режиму.

Громадянське суспільство та держава також перебувають у стані постійної взаємодії стосовно реалізації своїх особливих і загальних інтересів. В процесі такої взаємодії між ними об'єктивно виникають деякі суперечності, зумовлені їх природою. Одну з таких суперечностей пояснив Г.Гегель, на думку якого протиріччя зумовлені самою роздвоєністю людської природи, яка перебуває одразу в двох іпостасях – як член громадянського суспільства і як громадянин держави. Ця особливість екстраполюється на сутнісні ознаки громадянського суспільства та держави.

Справді, сучасний соціальний індивід виявляє себе в двох іпостасях: як людина держави, а також як людина громадянського суспільства. Розбіжність між цими двома станами віддзеркалює основну суперечність взаємодії громадянського суспільства та держави. Інший аспект суперечностей виявляється в протиріччях між бюрократією (державою) та народом, між особливими інтересами цих соціальних груп.

Будучи виразником і суб'єктом реалізації загальних інтересів, держава з усієї багатоманітності індивідуальних інтересів віддає пріоритет найбільш загальним. Враховуючи і впорядковуючи їх, держава спрямовує діяльність людей та інститутів на реалізацію загального інтересу, загальної мети суспільного розвитку. Виходячи з цього, людина в межах держави виявляється носієм загального інтересу, тобто в теоретичному сенсі набуває ознак «загальної людини». Згідно з потребами «загальної людини», держава ставить людей в однакове становище щодо можливостей реалізації приватних інтересів.

Як стверджує М.Туленков, «громадянське суспільство і держава взаємодіють як носії і виразники особливих та загальних інтересів. У межах громадянського суспільства як сукупності самодіяльних форм існування людей забезпечується безпосереднє самоврядування суспільної системи, механізм якого враховує різноманіття групових та індивідуальних інтересів людей. Державі при цьому відводиться роль спеціального суб'єкта управління, який виступає потужним інструментом формування і реалізації загального інтересу» [11, с.83].

Суспільство можна визначити за формулою: громадянське суспільство плюс держава. Таким чином, громадянське суспільство – це недержавна частина суспільства, в основу якої покладено автономію індивідів. Держава і

громадянське суспільство відносно самостійні. «Проблема співвідношення і взаємозв'язку понять «держава – суспільство – людина» складна й багатоаспектна. Вона мала різний зміст у різні історичні епохи. По-різному розглядалися і функції держави: системоформуючий елемент суспільства; орган забезпечення його суверенітету; арбітр у відносинах між класами, верствами, прошарками, а також між суспільством та особою; гарант прав і свобод громадянина; орган управління загальними справами суспільства; орган забезпечення соціальної справедливості в суспільстві і т.д.» [6, с.430].

На сучасну пору найбільш поширеним є виокремлення тричленної типології держави в її історичному вимірі – йдеться про державу традиційного, модерного та постмодерного суспільств. Зокрема, «до традиційних суспільств відносять родові общини, суспільства військової демократії, східні деспотії, античні поліси та середньовічні європейські монархії. За винятком практики взаємодії між суспільством і владою в античних полісах (у демократичних республіках діяв принцип *res publica – res populi*, тобто держава – справа народу) в інших традиційних суспільствах домінувало відсторонене і навіть відчужене співіснування державно-владних інституцій та народних мас. Можновладці розглядали суспільство лише як засіб відтворення і забезпечення свого матеріального існування, а народ сприймав владу як недосяжну для себе верховну інституцію» [7, с.44-45].

Епоха модерну породила принципово іншу політичну культуру і державну традицію. Головне зрушення полягало в тому, що «на заміну теологічним поглядам на походження і природу державної влади (вся влада – від Бога) прийшла інша філософія стосунків між народом та політичною владою. Виникає договірна теорія походження держави, що розглядає інституту влади як підсумок суспільної угоди між суверенним народом та можновладцями, які мусять через делеговані їм повноваження захищати природні права людини (право на приватну власність, право на свободу слова, право на життя тощо)» [7, с.45].

Револьюційною за своїм значенням виявилася ідея Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет, суть якої полягає в тому, що «саме народ є єдиним джерелом державної влади. Політична культура модерну здійснила ренесанс античної політичної традиції. Державна влада вже інтерпретується не як щось незалежне від суспільства, а навпаки – як феномен, який є похідним, службовим соціальним інститутом. Філософія зверхності та відчуженості у відносинах між державною владою і народом, характерна для епохи традиційного суспільства, в епоху модерну змінюється на філософію взаємної залежності й партнерства між державною владою та її джерелом – народом» [7, с.45].

Свого апогею розвиток держави епохи модерну сягає в середині ХХ століття з виникненням та втіленням у життя концепції держави добробуту (the Welfare State). Суть її полягала в тому, що всі члени соціуму мають бути забезпечені матеріальними благами і послугами, необхідними для повноцінної життєдіяльності людини: «Держава встановлює «прожитковий мінімум» – мінімальний рівень доходів, який дозволяє будь-якому громадянину належний рівень харчування, потреби в одязі, взутті, оплаті житла, транспортних перевезень, в галузі охорони здоров'я, культури тощо. Держава піклується про створення і підтримку інституційних норм і меж соціально орієнтованого ринкового господарства, нейтралізуючи негативні для суспільства наслідки вільної конкуренції» [7, с.45-46].

Як зазначає М.Кузьмін, «держава модерну в початковий період свого існування виконувала роль юриста, поліцейського та військового, протягом ХІХ – ХХ століть вона стала за сумісництвом економістом, лікарем, вчителем

та узагальненим носієм культурних якостей у вигляді концепції національної держави [2, с.86]». Держава добробуту перетворилася на інститут, що виконує переважно функцію надання громадянам послуг, серед яких основними є управлінські послуги в різних галузях соціального життя.

Як констатує І.Поліщук, «на зміну активістській культурі епохи модерну приходять культура маргінальна епохи постмодерну. Громадянам, які не визначилися щодо цінності держави як такої, живуть у невизначеному соціальному середовищі, не має особливого сенсу виявляти політичну активність» [7, с.47]. Як результат – «у постмодерну епоху у громадян втрачається чітке, однозначне уявлення про державну владу, її функції, місце і роль у житті соціуму. Це стає причиною кризи участі» [7, с.47]. Зазначений аспект висвітлює Дж.Грей: «Відчуження між демократичним електоратом та політичними елітами охопило сьогодні всі західні суспільства, включно зі Сполученими Штатами Америки» [1, с.79].

В ідеї громадянського суспільства втілено де-факто європейський, західний підхід до оцінки суспільної значущості індивіда. Східна ж суспільна думка (як, зрештою, і практика політичного життя) не визнає цінності правової рівності людей. Якщо у західній культурі в дихотомії суспільство/людина пріоритет належить людині, то в східній – суспільству та державі.

Серед стародавніх держав Сходу переважали деспотичні режими і колективістські культури, для яких «основною формою та умовою існування індивіда була причетність до великої сім'ї або клану, а форми соціального життя передбачали велику дистанцію між владою та рештою суспільства, ієрархічний лад і владну вертикаль. Пізніше на базі колективістських культур постала безліч держав з виразною національною своєрідністю. І хоча розбіжності між кастовою Індією, Оттоманською імперією, імператорською Японією та сучасними ісламськими державами величезні, однак зазначені вище спільні риси притаманні їм у повній мірі» [5, с.51].

Принципово інший підхід до організації функціонування держави сформувався у народів Європи. Він детермінований буттєвим укладом європейців: оскільки ті були переважно мисливцями-збирачами, то між ними панував дух рівності, своєрідний первісний комунізм. Не випадково прагнення громадян античної Греції до рівності й справедливості є результатом історичної і соціокультурної спадкоємності. Де-факто греки заклали підмурівки індивідуалістичної культури, забезпечили становлення традиції виборних демократій.

Тут склалися «коротка дистанція між суспільством та владою, а також надійні горизонтальні зв'язки між членами різних груп. Індивідуалістичні культури породили велике розмаїття форм державного управління, пройшовши через стадію створення імперій, а згодом і феодальних держав з їх становою ієрархією. Втім, у Європі завжди культивувалися традиції античної демократії, які втілювалися в державному устрої середньовічної Італії, Новгородської та Псковської республік, у містах Ганзи, в республіці запорозьких козаків тощо» [5, с.52].

На відміну від поширеного стереотипу, до числа індивідуалістичних культур відносять ті соціуми, в яких групові форми життя більш розвинені, ніж у тих, яких відрекомендують колективістськими: «Основною ознакою соціального буття індивідуалістичних культур є розвинені форми колективного життя, за відсутності яких неможливо досягти становища, коли індивід має право на власне волевиявлення. Назва індивідуалістичні культури підкреслює саме цю обставину – право індивіда, а не брак колективного життя» [5, с.55].

Сучасні розвинені країни усвідомлюють потребу розвитку всіх форм асоціативної дальності, оскільки це надає змогу зняти істотну частину соціальної напруги шляхом залучення ініціативи різних інститутів і форм діяльності громадянського суспільства. Модерна держава все частіше позбувається функцій, які вона може перекласти на плечі громадянського суспільства, залишаючи за собою роль координатора, котрий спрямовує розвиток соціальної сфери громадянського суспільства.

На початку 80-х років минулого століття О.Зінов'єв сформулював «закон політичної регенерації», сутність якого полягає в наступному: ґрунтовність модернізаційних реформ суспільства залежить від глибини змін, котрих зазнав якісний (світоглядний, аксіологічний, телеологічний, вольовий і т.ін.) формат правлячої еліти.

Ідеологія побудови громадянського суспільства не повинна протиставлятися ідеології побудови держави, оскільки за сучасних умов без держави не може бути ні громадянина, ні громадянського суспільства. Серед вітчизняних дослідників доволі популярною є теза, згідно з якою «перед незалежною Українською державою стоїть парадоксальне за формою, але важливе по суті завдання – створити засади громадянського суспільства як своєї діалектичної протилежності. Держава повинна взяти на себе відповідальність за відновлення політичної культури своїх громадян [8,с.400]».

На дещо інших аспектах акцентує увагу М.Михальченко: «Об'єктивний аналіз взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні передбачає визначення сутності обох частин взаємодії – держави і громадянського суспільства, пояснення того, чому потенціал взаємодії не реалізується. Якщо з визначенням держави все більш менш гаразд, воно загальновідоме, його можна знайти у різних довідниках і енциклопедіях, то поняття «громадянське суспільство» ще з часів К.Маркса кожен трактує як хоче і як може» [6,с.432].

Чимало дослідників наполягають не лише на можливості, а й на необхідності взаємопотенціюючого симбіозу інституту держави та громадянського суспільства. В історії становлення й розвитку відносин в межах цього тандему можна виокремити періоди, коли принцип паритету і мирного співіснування поступалися місцем принципам авторитету і експансії одного суб'єкта по відношенню до іншого. В історичному сенсі рівновага, баланс двох складових зазначеної формули була скоріше винятком, ніж правилом.

Прикладом домінування держави може слугувати тоталітарна політична система абсолютної чи авторитарної влади, натомість зразком домінування громадянського суспільства вважається демократична систем лібералізму, в межах якої держава виконує функцію інструмента, а не мети чи самоцінності: тут на першому місці знаходяться соціально-економічні взаємини, а ідеологічний монізм поступається місцем ідейно-світоглядному плюралізму. В будь-якому разі «процеси формування громадянського суспільства в Україні безпосередньо пов'язані із взаємовідносинами трьох його основних елементів: особистості, держави, суспільства. Досягнення балансу двох останніх та врахування їх взаємних інтересів є стимулюючим чинником розвитку громадянського суспільства» [4,с.37].

Важко заперечити і проти тези Ф.Рудича: «Проблема, розв'язання якої має вирішальне значення для розвитку соціально-правової держави і громадянського суспільства в Україні, – напрацювання консолідаційної ідеології. Громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, на реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно дотримуватись і обстоювати різні ідеї, теорії і погляди, які віддзеркалюють різні аспекти життя суспільства.

Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу щодо найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей» [9,с.20].

Одним із пріоритетних напрямів розвитку громадянського суспільства в Україні є наповнення національної ідеї функціями нормативного регулятива громадянського суспільства. При цьому слід враховувати, що національна ідея підносить колектив, тоді як ідея громадянського суспільства – особу. Різними тут є носії суверенності (нація та особа) та відношення до держави (національна ідея підносить державу як мету нації для власної реалізації, натомість ідея громадянського суспільства передбачає відчутне обмеження функцій держави, аби та не загрожувала цінності та суверенітету особи).

Ключовим проблемним фактором є та обставина, що «в Україні склалася інституційна інфраструктура держави і громадянського суспільства, яка формально нібито працює на розширення участі громадян у суспільному житті, а насправді стримує цю участь як на рівні місцевого самоврядування, так і на загальнодержавному рівні. Зусилля профспілок, громадських організацій у відстоюванні прав громадян мають швидше популістський характер, ніж характер реальної боротьби за якомога вищий мінімальний прожитковий мінімум, зарплату і пенсію. Більш-менш активні екологічні й громадські рухи, організації ветеранів і пенсіонерів, молодіжні організації відтісняються на околицю політичного й економічного життя. Населення щоразу менше вірить, що головні соціальні верстви відіграють важливу роль у суспільному житті. У цій ситуації знижується «енергетичний потенціал» нації, соціальна активність населення. Про це свідчать соціологічні опитування, а також політологічний аналіз масових політичних та економічних акцій за останні роки» [6,с.474-475].

Можна погодитися з висновком, що «на сьогодні основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні є: підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами; формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру, розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності; вдосконалення механізмів зворотного зв'язку від суспільства до держави; виховання природного патріотизму – національного і державного – на основі поваги до національної історико-культурної спадщини; зміцнення свободи інформації, відкритості суспільства на основі зв'язків із зовнішнім світом; піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, вдосконалення політичної системи у відповідності зі зміною конкретно-історичних умов» [10,с.240].

Список використаної літератури

1. Грей Д. Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности / Д.Грей. – М., 2003. – 246 с.
2. Кузьмин Н.Н. Трансформации и типология отношений власти и общества: традиционная культура, модерн, постмодерн / Н.Н.Кузьмин // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків, 2005 – С.82-87.
3. Лациба М. Державне регулювання та стан розвитку громадянського суспільства в Україні / М.Лациба, О.Вінніков, Л.Сидельнік, Д.Український // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С.9-38.

4. Луцький І.М. Методологічні передумови взаємодії держави і громадянського суспільства / Луцький І.М., Луцька Н.І., Луцький А.І. // Економіка та держава. Міжнародний науково-практичний журнал. – 2008. – №10 (70). – С.37-40.

5. Мейжис І. Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України / Мейжис І., Почебут Л. // Соціальна психологія. – 2006. – №6. – С.52-58.

6. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія / Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – 615 с.

7. Поліщук І. Постмодерні трансформації взаємодії між народом і владою / І.Поліщук // Політичний менеджмент. – 2010. – №1. – С.43-50.

8. Рудич Ф.М. Післямова / Ф.М.Рудич // Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С.399-401.

9. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення / Ф.М.Рудич // Віче. – 2009. – №9. – С.18-26.

10. Тимошенко Т. Громадянське суспільство та особливості його становлення в Україні / Т.Тимошенко // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали п'ятої міжнародної науково-теоретичної конференції. 26-27 травня 2006 р. м. Київ. – Кн. II. Політичні аспекти альтернативних моделей розвитку суспільства. – К.: Фенікс, 2006. – С.236-242.

11. Туленков М. Організаційна взаємодія громадянського суспільства і держави / М.Туленков // Соціальна психологія. – 2009. – №2 (34). – С.72-84.

12. Цокур Є. Загальна модель та особливості легітимації політичної влади / Є.Цокур // Політичний менеджмент. – 2010. – №1. – С.62-69.

Грица Ю.И. Концептуальные приоритеты функциональной взаимозависимости гражданского общества и государства

Невзирая на напряженную субординационную состязательность, государство и гражданское общество обречены на функциональное взаимодействие и взаимозависимость, потому что при отсутствии или невыразительности любого из этих элементов система современного социума обречена на бытийственную стагнацию и управленческую неубедительность. Открытым для социальной философии остается только аспект концептуальных приоритетов упомянутого взаимодействия.

Ключевые слова: концептуальные приоритеты, гражданское общество, государство, функциональная взаимозависимость, коэволюция, взаимодействие.

Griza, Y.I. Conceptual Priorities of the Functional Intercommunication of Civil Society and State

Despite the intense subordinate competition, the state and civil society are doomed to functional interaction and interdependence, because in case of the absence or nebulousity of any of these elements the system of modern society is doomed to existential stagnation and managerial weakness. To social philosophy remains open only the aspect of conceptual priorities of the mentioned cooperation.

Key words: conceptual priorities, civil society, state, functional interdependence, co-evolution, interaction.

Нанотехнології як новий рівень технологізації сучасного життя

Аналізується всебічний вплив нанотехнологій на життєдіяльність людини. Розглядається процес формування нанотехнологічного етосу як нового стилю поведінки і мислення, згідно якому застосовується принципово нові підходи до сучасних форм людського існування.

Ключові слова: нанотехнології, нанотехнологічний етос, екзистенціальні ризики, технологізація життя.

Здобутки науки в галузі нанотехнологій відкривають для людини, з одного боку, все нові і нові можливості і перспективи, а з другого – породжують нові ризики і загрози. Поряд з ризиками, пов'язаними з технологічними відкриттями, у сучасних високотехнологічних суспільствах виникають і ризики екзистенціального характеру, пов'язані з індивідуально-особистісними проблемами людини, обумовлені фактом глибокого і всебічного впливу *hi-tech* на людське існування.

Сучасні високі технології дедалі глибше проникають у внутрішнє життя людини, вносячи в нього принципові зміни, які суттєвим чином впливають на сприйняття світу і форми взаємодії та спілкування. Мова йде про інформаційні технології, нанотехнології та біотехнології. Нині відбувається не лише масштабна технологізація матеріального виробництва, але і безпосереднє втручання в саму людину. Мислення і поведінка людини починають підпорядковуватися новим ритмам життя. Слідом за технологізацією виробництва та дозволя технологізується сама людина і формується принципово новий «нанотехнологічний етос»: стиль поведінки і мислення, згідно якому «нанотехнологічний», функціональний підхід застосовується по відношенню до будь-яких форм людського існування. Колишні форми прояву людяності уже не укладаються в рамки традиційного технологічного підходу і замінюються новими, які відповідають сучасним інноваційним процесам. Природні форми поведінки людини, її діяльність та спілкування потрапляють під вплив високих технологій. Людина має спокусу трансформувати себе і навколишній світ, стає як сама для себе, так і для інших об'єктом технологічних маніпуляцій. Новітні технології пропонують все більш досконалі засоби для подібного маніпулювання. Мова йде не лише про зовнішнє підпорядкування дисциплінарним нормам, але і маніпулювання почуттями, думками і бажаннями людей. Нині викликає турботу той факт, що людина сама охоче стає об'єктом впливу високих технологій, оскільки в тотальній технологізації життя бачить легкий спосіб вирішення проблем повсякденного життя. Ґрунтовний філософський аналіз високих технологій доки що не знайшов достатнього відображення у сучасних наукових дискусіях про роль новітніх *Ni-Tech* в житті людини. На наш погляд, сучасна експансія нанотехнологічного етосу корінним чином змі-

ное екзистенціальну ситуацію людини, породжує нові, специфічні проблеми соціокультурного, психологічного і морального плану.

Мета статті полягає в проведенні аналізу впливу нанотехнологій на характер існування людини у сучасних суспільствах та з'ясування факту експансії нанотехнологічного етосу у всіх сферах соціального життя, міжособистісної комунікації і внутрішнього світу людини.

Вплив техніки і високих технологій на суспільство, культуру і людину розглядають в своїх роботах Т.Адорно, У.Бек, Г.Бехман, Е.Гідденс, Е.Дрекслер, Н.Кобаясі, Г.Маркузе, Л.Мемфорд, П.Сколімовські, К.Паріс, М.Хоркхаймер, Х.Ортега-і-Гассет, О.Шпенглер та інші. Важливе методологічне значення має розроблена Д.Беллом, Е.Тоффлером, М.Кастельсом, Ф.Уебстером та іншими концепція інформаційного суспільства, яка базується на революційному впливі високих технологій на сучасну цивілізацію.

У сучасному соціумі високі технології перестали бути певною нейтральною опорою процесу освоєння людиною оточуючого світу. Логіка, іманентно властива функціонуванню високотехнологічних процесів, нині вийшла далеко за межі власно технологічної сфери. Сучасні високі технології принциповим чином змінили форми мислення і діяльності. Звичними стали словосполучення «технологізація мислення», «нові технології в освіті», «медичні технології», «технології управління», «політико-правові технології», «технології вирішення конфліктів», «технології комунікації» і т.д. Широкомасштабна технологізація життя свідчить про те, що людська діяльність піддається певній алгоритмізації і автоматизації, а людина як антропосоціальна істота уподібнюється технічній-технологічній системі. Зростання впливу новітніх технологій породжує потребу в осмисленні цього феномену і філософському переосмисленню технологічних процесів і створених на їхній основі технічних систем і механізмів. Якщо раніше філософія трактувала феномен техніки позитивно (концепція техніки як «органопроєкції» Е.Каппа, П.Флоренського, технологічний аспект філософії «російського космізму», концепція «манганізму» і «натуріма» Ф.Рело), то в XX столітті в концепції О.Шпенглера проглядаються моменти негативної оцінки у ставленні до техніки, не дивлячись на реальні переваги і блага, які несуть з собою нові технології і технічні винаходи. «Мікрокосм» (людина) досяг небувалого панування над «макрокосмом». Шпенглер був одним з перших, хто вказав на те, що всеохоплююче підкорення природи і спроба подальшого панування над нею поступово робить людину залежною від власних технологічних проектів і технічних винаходів.

В роботі «Людина і техніка» Шпенглер розглядає машинну техніку уже не як породження фаустівського духу, а як певний результат всього попереднього розвитку людства. Він розглядає техніку як зброю в біологічному суперництві і боротьбі за владу та показує, що жага панування з часом стає універсальною біологічною характеристикою людини, яка з найбільшою силою виражається у сучасних технологіях і техніці, які поступово біологізуються. Шпенглер визначає техніку «як тактику всього життя взагалі; це тактика живого у боротьбі за існування. Людина стала вільною у виборі засобів: це – «хижак-винахідник»... Вся історія – це насилля, причому природне насилля як здійснення права розумного і зухвалого хижака» [1, с.38-39]. Шпенглер стверджує: «Світ – здобич, і із цього факту виросла, у кінцевому рахунку, людська культура». Шпенглер вказує на «роковий зв'язок» техніки з «волею до влади», яка досягла незвичайного розвитку саме в умовах цивілізації і «народження машинної техніки із духу панування». На одержимість людини панувати над світом природи і соціуму вказує і представник німецької філософської антропології М.Шелер.

«Технократичний детермінізм» з його уявленнями про самодетермінацію технічного розвитку, який визначає вплив техніки і технології на всі сфери життя людини і суспільства, зв'язаний з масштабом технічних структур і лавиною технічних винаходів, що мають місце в сучасному високотехнологізованому суспільстві. В XX столітті аналіз феномену техніки стає більш комплексним і менш абстрактно-спекулятивним у порівнянні з попередніми етапами осмислення філософії техніки в роботах Ф.Дессауера, К.Вайена, Е.фон Майера, У.Вендта [2]. В кінці XX століття та на початку XXI століття з'являється все більше критичних технократичних концепцій, в яких «антитехніцизм» трактує техніку як одну з причин поневолення людини. Одним з найбільш радикальних прикладів антитехніцизму є критична позиція представників Франкфуртської школи. Т.Адорно і М.Хоркхаймер описують картину поневолення людини в ході історії, зростаючого відчуження її від природи, суспільства, інших людей, самої себе. На їхню думку, основною причиною такого стану справ служить всеохоплюючий розвиток раціональності, пов'язаної з жагою панування. Людський розум став знаряддям «розчаклування» і поневолення світу і досягнув в сучасних умовах тотального прагматизму в діяльності людини. Наукове знання і засновані на ньому високотехнологічні процеси виступають як потужний потенціал, який забезпечує, з одного боку, панування людини над природою, а з другого – перетворення її у позбавлену почуттів маріонетку.

Г.Маркузе слідом за О.Шпенглером протиставляє культуру і цивілізацію, співвідносить культуру з духовною працею як свободою у прояві почуттів. Цивілізація трактується як сфера примусової, відчуженої, механізованої праці, операціонального мислення, подавлених почуттів. Безумовно, сучасна техніка і високі технології відносяться до сфери цивілізації і лежать в її основі. Слід зазначити, що проблеми, які свого часу розглядалися мислителями Франкфуртської школи, нині виходять за рамки аналізу власне техніки і стосуються соціокультурних передумов її виникнення та антропологічних наслідків в ситуації розвитку і впровадження високих технологій у всі сфери життя людини.

Новітні концепції інформаційного суспільства зазначають, що високі технології змінили умови існування людини, зробили можливим миттєве розповсюдження великих масивів інформації, створивши нові можливості для людського спілкування у віртуальній реальності, де панує «гіперреальність» знаків і символів, які віддаляють людину від реального життя.

Таким чином, на початку XXI століття завдяки впровадженню нанотехнологій відбувається новий виток розвитку, в черговий раз змінюючи людське існування. Сьогодні техніко-технологічний прогрес перетворився у невід'ємну складову життя сучасної людини і потребує постійного рефлексивного осмислення, оскільки породжує все нові і нові соціальні та екзистенціальні проблеми.

М.Гайдеггер прагне з'ясувати сутність техніки, звертаючись до глибинних витоків сучасної цивілізації і сучасного типу мислення в запропонованій ним концепції «по-ставу». За Гайдеггером, «сутність техніки не є дещо технічне», вона укорінена своєму існуванні і полягає у визначенні причин, які породили техніку. Гайдеггер трактує причину, привід, як «вितвір», як «виведення» чогось із стану «потаємності», «непроявленості» в сферу буття, явленості. Техніка – це специфічний «вид розкриття потаємності», який має свої характерні особливості. «Виведення із потаємності, якою захоплена сучасна техніка, носить характер надання в смислі видобувного виробництва. Якого роду відкритість властива тому, що вийшло на світ в процесі відтворюваного

надання? Його у всіх випадках змушують установленим чином бути у розпорядженні, а саме з установкою на подальше поставляючи виробництво. Все, що таким чином поставлено, стоїть на особливому положенні. Назвемо його станом-в-наявності» [3,с.227]. Гайдеггер вводить поняття «по-став» як певне організуюче, зібране начало, визначаючи його таким чином: «назвемо тепер це захоплюючий виклик, який зосереджує людину на поставленні всього, що виходить з потаємності, в якості того, що є в-наявності, по-ставом». Таким чином, по-став – це наданий людині специфічний спосіб представленості, даності буття, спосіб його організації, який реалізується через людину. Сучасна техніка і новітні технології є наслідками, породженнями цього «по-ставу», породженням специфічної форми даності світу людині. Цей же по-став явлений людині в феномені природничих наук, споріднених по суті своїй техніці. Якщо Ясперс вбачав у науці передумову розвитку сучасних технологій, то Гайдеггер розглядав науку і техніку як прояв одного і того ж способу даності світу людині, де по-став, власне, і є сутність техніки. «По-ставом ми називаємо зібраний початок тієї установи, яка ставить, тобто змушує людину виводити дійсне з його потаємності способом поставлення його як того, що є в наявності. По-ставом називається той спосіб розкриття потаємності, який править суттю сучасної техніки, сам не будучи нічим технічним. До технічного ж відноситься все знайоме нам у вигляді всіляких станків, станів, установок і служить складовою частиною того, що називається виробництвом. Останнє разом зі всіма своїми складовими частинами відноситься до сфери технічного маніпулювання, яке завжди лише відповідає вимогам по-ставу, ніколи не формує його і навіть не впливає на нього» [3,с.229]. По-став, як і породжена ним техніка, – це, в певному роді, доля сучасної людини. Вона не може його уникнути та змушена існувати у світі, який структурований як по-став. По-став приховує у собі небезпеку, але мова не йде про якийсь «демонізм». Мається на увазі ризик втрати людиною власної сутності. Якщо людина чітко усвідомлює сутність по-ставу, сутнісні підстави свого буття у світі, вона отримує певну свободу. У по-ставі прихована не лише небезпека, але і можливість майбутнього спасіння. Осягнення сутності сучасної техніки як по-ставу може приводити до пошуків інших способів виведення із потаємності, інших форм появи істини.

Х.Ортега-і-Гассет розглядає техніку як постійний супутник життя людини з давніх часів. На його думку, техніка не «породжує природу», але радикально їй протистоїть, заперечуючи розповсюджену думку, що виникнення техніки обумовлене лише прагненням до задоволення природних потреб. Техніка створює умови для реалізації більш складних потреб, тим самим робить задоволення «природних потреб» неproblemатичним. Таким чином, техніка створює середовище існування, яке дозволяє людині не замислюватись про те, що необхідне для життя у першу чергу. Аналізуючи потреби і бажання людини, він приходять до висновку, що людина – це істота, яка потребує надмірності. Ортега-і-Гассет відзначає, що життя, яке зведене лише до задоволення біологічних потреб, нестерпне для людини, і нерідко таке життя приводить до відмови від життя взагалі. Зазвичай людина бажає чогось окрім елементарного виживання. Про це свідчить і розвиток техніки – з стародавніх часів людина створювала не тільки знаряддя праці, але і різноманітні засоби, які дозволяли зробити життя більш цікавим, комфортним і привабливим. Ортега-і-Гассет визначає людину як істоту проєктивну, і саме ця його ідея співзвучна екзистенціалізму. Людина не дана сама собі, вона повинна створити себе. Техніка і новітні технології служать досягненню поставлених людиною цілей і дозволяють реалізувати найрізноманітніші проєкти. Проте слід зазна-

чити, що техніка і високі технології не здатні самі породжувати цілі, тим більше, що вони не повинні перетворюватись в самоціль. Сучасна техніка і технології емансипуються від людини, можливості їхнього вдосконалення безмежні, на відміну від людини, чиї здібності і можливості неминуче мають межі. Перетворення машини та її вдосконалення у самоціль позбавляє сенсу людське існування, розмиває уяву про те, що є людина, в той же час безмежно розширює її можливості. «Будучи безмежною в своїх можливостях, техніка являє собою порожню, чисту форму, і отже, не здатна визначити зміст життя. Ось чому в наш час – як ніколи – технічне виявилось на рідкість беззмістовним і порожнім» [4,с.221].

В екзистенціальній філософії М.Бердяєва феномен техніки розглядається в контексті своєрідного трагічного світогляду, згідно якому у людському житті борються начала свободи, нествореної Богом, і рабства, джерелом якого є, у кінцевому рахунку, недосконале, «занепалий» стан світу і людини. Людина вільна як носій Духу, але як істота природи, «космосу» вона підпорядкована необхідності. Вся творчість людини, включаючи техніко-технологічну, знаходиться під знаком антиномії необхідності і свободи. Техніка і технологія виступають формами соціального і культурного життя, вони захоплюють автономію і домінують над всією рештою світу. Могутність сучасних техніки і технологій ставить питання про відповідність рівня духовного розвитку людини тим силам, які вони створили. Розробка нових технологій і технічних винаходів іноді використовуються на шкоду людині. Техніка значно збільшує руйнівний характер людського насилля та військового втручання. «Відбувається страшне прискорення часу, швидкість, за якою людина не може угнатись. Ні одна мить не самоцінна, вона є лише засіб для наступної миті. Від людини вимагається неймовірна активність, від якої вона не може отямитись. Активність людського духу виявляється ослабленою, а людина оцінюється утилітарно, за її продуктивністю, що є відчуженням її природи і руйнуванням людини» [6,с.303].

Таким чином, концепції техніки і сучасних високих технологій висвітлюють дві ключові проблеми: по-перше, тотальну технізацію і технологізацію людського світу і самої людини; по-друге, негативні наслідки цієї тотальної технізації і технологізації для людської екзистенції. Прогрес технологій збіднює людське існування в сутнісному, змістовному аспекті, хоча безмежно збільшує «зовнішні» можливості людини. Технізація і технологізація буття створюють цивілізацію засобів, але не цивілізацію цілей, при цьому поняття мети існування елімінується, що є закономірним наслідком розповсюдження «техніко-технологічного етосу», його експансії в сферу між людських зв'язків і самої людської екзистенції.

Техніко-технологічний розвиток сучасного суспільства полягає у гіпертрофованому розвитку саме знарядь праці, виробничої техніки, за зразком якої створюються й інші види техніки. Суспільство постає як технічна система, людина – як елемент цієї системи. В результаті прогресу технологічного підходу до світу ця цілісність перестає бути природною і стає штучною, суспільство не самореалізується, а управляється. Самоорганізація для функціонування цього складного «технічного пристрою» уже недостатня. Тотальність технічного підходу до розуміння суспільства і проблем управління ним породили ідею технократії – влади технічних спеціалістів (Т.Веблен, Д.Гелбрейт, Д.Белл та інші.). Їхні концепції є проявом техніко-технологічного етосу стосовно аналізу управлінських проблем у сучасних суспільствах.

В силу своєї структурної складності, багатозначності завдань, пов'язаних з підтримкою свого існування, розрізненості і багаточисельності населення, сучасні суспільства та люди виявляються приреченими на те, щоб бути об'єктами технічного впливу. Техніка і високі технології стають долею сучасної людини стосовно зумовленості і невблаганності.

Незважаючи на технологічну могутність, сучасна цивілізація існує під знаком страху. При цьому джерелом страхів і небезпеки нерідко виступають технічні досягнення і технологічні розробки самої людини. Поряд з цілком реальними страхами, викликаними технічним прогресом (страх аварій на атомних станціях, терористичних актів, пов'язаних з руйнуванням технічної інфраструктури та інші), виникають страхи «нерозумні», різні «фобії» техніко-технологічного характеру. Таким чином, техніка і новітні технології у сучасних суспільствах стають могутнім джерелом екзистенційного страху. Людина в минулому боялась багатьох речей, але навряд чи їй прийшло б на думку бачити загрозу у власних знаряддях праці. Одним із наймогутнішим джерелом страхів у технократичному суспільстві є війна. «Технологічний етос» суттєвим чином вплинув на феномен війни. Сьогодні нагальною є проблема невідповідності техніко-технологічної могутності рівню морального розвитку людини, її відповідальності в результаті технологізації війни, зокрема такого явища нашого часу, як тероризм.

Масштаб технологічного впливу на природний і соціальний світ в епоху високих технологій дозволяє стверджувати, що корінним чином змінилась ситуація, в яку занурена людина, умови її існування. Не лише суспільство, але і окремі індивіди перетворились в об'єкти техніко-технологічного маніпулювання. «Техносфера», яка складається з технічних пристроїв і систем, і характер соціальних, економічних, політичних процесів набули технічного характеру, оскільки стали штучно змодельовані і запрограмовані. Сучасна людина виступає одночасно і в якості суб'єкта, і в якості об'єкта техніко-технологічного впливу, вона є ланкою в «технологічному ланцюгу». Нині така ситуація корінним чином змінює уявлення про людську свободу; з'являються нові види залежностей, виживання окремої людини, як і суспільства в цілому в суто фізичному сенсі залежить від нормального функціонування великої кількості технічних пристроїв. Формуються нові індивідуальні «екзистенціальні залежності» – від комп'ютерної техніки, від мобільних телефонів, телевізора, які настільки змінюють стиль життя і повсякденні звички, що людина не може без них обійтись. Технізація і технологізація світу дає людині величезну кількість нових можливостей, які вона не хоче втрачати, що приводить до виникнення нових форм залежності. «Технологізм» часто заступає на місце природних і спонтанних проявів людської природи. Будучи приученою сучасним технічним середовищем існування до того, що все повинно бути «зроблено», «спроектовано», «сплановано», людина починає шукати «технології» там, де повинно бути дещо інше – нормальне, природне існування, взаєморозуміння і спонтанний прояв власних здібностей і можливостей. Переважання у сучасному суспільстві виробничої техніки, пов'язаної, перш за все, з трудовою діяльністю, розповсюдження «техніко-технологічного етосу» формує специфічний образ людини, яка розуміється як *homo faber*, а всі інші її аспекти сприймаються як другорядні. Ця точка зору донині є широко розповсюдженою, вона лежить у фундаменті сучасної технологічної цивілізації і проявляється, зокрема, в прагненні відраховувати вік людини (як виду) з того моменту, як вона почала виробляти примітивні знаряддя. Таке розуміння людини явно обмежене, оскільки воно недооцінює інші сфери людської

активності, окрім суто трудової, пов'язаної із забезпеченням виживання. Л.Мемфорд з цього приводу відзначає: «розглядати людину як тварину, яка головним чином виготовляє знаряддя – це означає пропустити основні розділи людської передісторії, які фактично були вирішальними етапами розвитку... Створення важливих типів знарядь з самого початку було основою подальшого розвитку *homo sapiens*» [7, с.230].

Формуючи людину, сучасне суспільство робить акцент на моментах раціоналізації, оволодіння корисними знаннями і навиками, перетворюючи її у певного слухняного робота, підпорядкованого графіку, розкладу, заданій програмі. Таким чином, людина сама загнала себе у технологічну западню: прагнучи до свободи через нарощування власного панування над природою, суспільством і над собою, вона не може стати вільною, оскільки інструмент звільнення і став джерелом зникнення свободи. Сучасна людина не може помислити поняття свободи інакше, як через нарощування техніко-технологічних можливостей, що породжує нові форми залежності. Проте не варто поспішати з беззастережним засудженням технічної епохи: людина ніколи не була повністю вільною, хоча завжди мріяла про свободу. У цьому сенсі екзистенціальна ситуація не змінилася. Специфіка сучасної ситуації у тому, що людина «поневолена» своєю власною улюбленою творчістю: при цьому вона не просто від неї «залежить», але, фактично, їй уподібнилася. Закономірним наслідком цієї установки виступає бажання переробити саму себе, реконструювати і покращити себе. Прагнення перетворити себе у більш удосконалений функціонуючий пристрій на сучасному етапі знаходять нове вираження: все частіше мова йде про удосконалення самої природи людини, технологічного впливу на її тіло і психіку. Сьогодні значна увага приділяється проблемам біо-технологій, еволюції євгеніки від «класичної» до «ліберальної», технологіям впливу на мислення і поведінку людини, психокорекції і т.д. Техніка і високі технології починають розумітись як засіб тотальної переробки людської сутності з метою позбавлення від проблем тривоги, смертності, страждання і т.д.).

Людське буття відрізняється здатністю звертатись до самого себе, усвідомлювати себе, а також – звертатись до трансцендентного. Звернення до самої себе потребує опредметнення знеособленого впливу зовнішнього середовища. Доки людина знаходиться під його впливом, власна сутність вислизає від неї, і вона живе несправжнім життям. У техногенній ситуації таке звернення до самої себе стає досить ускладненим, а то і взагалі неможливим. Суспільство, яке функціонує як складна технічна система, прирікає людину на тотальну заглибленість, коли більшу частину часу людина втягнена у виконання професійних обов'язків, при цьому для того, щоб утриматись на уже досягнутому статусному рівні, від людини вимагається все більше і більше зусиль. Сфера дозвілля, яка досить поширена в постіндустріальних суспільствах, фактично повністю «колонізована» індустрією розваг, ЗМІ і комп'ютерними технологіями. Вільний час все більше стає часом «зануренням» в «гіперреальність» – світ образів і знаків, продукованих електронними засобами комунікації, які заміняють людині справжню реальність. «Споглядаючи образи», людина відходить від проблеми самопізнання, взагалі не усвідомлює значущість цієї проблеми.

Сучасна цивілізація сформувала настільки могутні соціальні і технічні «мегаструктури», що в їхніх рамках вибір окремої людини нічого не вирішує. З іншого боку, масштаб і складність цих мегаструктур часто робить неможливим прийняття раціонального рішення окремим індивідом – він просто не володіє необхідною інформацією. В техногенній цивілізації, де людина зведена до функцій працівника і споживача в рамках ефективної мегамашини, від її

свободи і відповідальності майже нічого не залежить. Якщо суб'єктивність являє собою всього лише дзеркало зовнішніх впливів, то «технологізована» людина, створена техногенною цивілізацією із застосуванням високих технологій, породжує нову «нормальність», за якої виникає низка психологічних проблем, оскільки в силу своєї складності втрачає наочність і зрозумілість функціонування. Труднощі в розумінні високих технологій для більшості споживачів сприяє формуванню відношення до них як до дива, зростання залежності і безпорадності людини перед технікою і технологіями, тим самим знижуючи відповідальність за наслідки їх використання.

Список використаних джерел

1. Тавризян Г. М. Техника, культура, человек. Критический анализ концепций технического прогресса в буржуазной философии XX века / Г.М.Тавризян. – М.: Наука, 1986. – 199 с.
2. Порус В.Н. Философия техники / В.Н.Порус // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
3. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер // Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – 445 с.
4. Ортега-и-Гассет Х. Размышления технике // Х.Ортега-и-Гассет. Избранные труды / Сост., предисл. и общ. ред. А.М.Руткевича. 2-е изд. – М.: Весь Мир, 2000. – 704 с.
5. Бердяев Н. А. Человек и машина / Н.А.Бердяев // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 147-162.
6. Мэмфорд Л. Техника и природа человека / Л.Мэмфорд // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – 452 с.

Бейлин М.В. Нанотехнологии как новый уровень технизации современной жизни

Анализируется всестороннее влияние нанотехнологий на жизнедеятельность человека. Рассмотрен процесс формирования нанотехнологического этоса как нового стиля поведения и мышления, в соответствии с которым используются принципиально новые подходы к современным формам человеческого существования.

Ключевые слова: нанотехнологии, нанотехнологический этос, экзистенциальные риски, технологизация жизни.

Beilin, M.V. Nanotechnology as a new level of modern life technologizing

The article examines the full impact of nanotechnology on human life. The formation of nanotech ethos as a new style of behavior and thinking is considered, according to which use new approaches to modern forms of human existence.

Key words: nanotechnology, nanotechnology ethos, existential risks, technologization life.

Несвобода як фактор формування національних особливостей культури

Досліджено проблему співвідношення свободи та несвободи у інтерпретаціях конфесійного релігієзнавства на прикладі іудаїзму. Доведено, що поняття несвободи є одним з визначальних у етичних поглядах єврейської релігійної спільноти. Виокремлено основні положення іудаїзму у розумінні сфер співвідношення індивідуальної свободи та морального імперативу у аспекті формування національної культури.

Ключові слова: мораль, іудаїзм, несвобода, національна ідентичність, культура.

В час, коли нація перебуває у стані визначання для себе пріоритетів розвитку, зазвичай постає питання звідки вона і куди спрямовується її шлях. У таких обставинах надзвичайно актуальним постає питання про ознаки ідентичності, і у цьому зв'язку, що робить її цілим, єдиним утворенням, чим відрізняється вона від інших націй з іншою ідентичністю. І тому, вже не вражає сталість дискусій з приводу факторів, які впливають на витоки, етапи та форми існування національних культур. Причин тут низка, і кожна з них окремо не вичерпує собою всієї повноти аргументації на користь того, що існують певні всезагальні закономірності, які діють в усій тій площині людської діяльності, яка називається духовною сферою. І хоча до визначення причин особливостей тих чи інших національних культур дослідники відносять історичні, економічні, політичні, релігійні та інші чинники, все ж останній з названих потребує детальнішого вивчення з огляду на те, що для деяких культур приналежність до спільноти напряму залежить від релігії яку сповідує той чи інший носій конкретної національної свідомості.

Виокремлення ідеї «несвободи» як позитивного фактору у формуванні національної спільноти розглядатиметься під релігієзнавчим кутом зору, що у сучасному вітчизняному релігієзнавстві робиться вперше.

Фундаторами розробки проблеми етнорелігієгенезу можна назвати відомих українських релігієзнавців, які, починаючи з кінця ХХ ст., зосереджували свою увагу на дослідженнях зумовленостей релігійних та націєтворчих процесів в історичній перспективі та робили наголос на вивченні вітчизняного прикладу становлення національної свідомості. До представників цієї школи варто віднести праці А.Колодного, А.Сагана П.Яроцького. Так, наприклад, Л.Филипович у своїй ґрунтовній монографії «Етнологія релігії», чисельних наукових статтях та дисертаційному дослідженні [9] детально і аргументовано відстоює думку, що сама постановка проблеми, щодо можливості міждисциплінарного підходу у вивченні означеної проблематики повстає актуальною та перспективною темою. Окрім названої роботи, наукову цінність становлять праці А.Губерського, А.Конверського, І.Кондратьєвої, Л.Конотоп, В.Лубського

[3;6;7] та інших, які доводять, що релігійний фактор, дійсно, виявляє себе, при певних історичних обставинах, як етноконсолідуючий, етноінтегруючий, етнозберігаючий чинник.

Метою дослідження є аналіз ролі ідеї «відсутності свободи» як фактору формування культурних особливостей етнонаціональних спільнот, а завдання дослідження конкретизується у виявленні зв'язків між своєрідними прикметностями національної культури та ідеєю «несвободи» в іудаїзмі.

Спеціально уточнюватись значення терміну «національна культура» в даній роботі не буде. Першість буде віддана тій дефініції, якою користується більшість науковців у неспеціалізованому (тобто такому, що не присвячений розв'язанню питання, чим власне є національна культура) обговоренні проблем філософського характеру.

Будемо розуміти національну культуру, як «сукупність притаманних представникам даної нації ціннісно насичених форм і виявів життя...» [8,с.314], що формується у процесі історичного поступу етнонаціональної спільноти, тобто самої націогенези. Для єврейської національної спільноти, яка у процесі свого розвитку, за більшою мірою, керувалася настановами історично сформованого релігійного комплексу, основні ідеї віровчення та світоглядних орієнтирів повставали та канонізувалися у відповідності до тих приписів які викладені у священних текстах. Не вдаючись до аналізу питання про саму історію канонізації цих текстів, зазначимо, що вони посідають першість у вивірненні національних-релігійних ідеалів суспільного та індивідуального характеру, які до сьогодні є провідними для єврейської ортодоксії.

У цьому плані видається доречним звернутися до думки П.Гуревича, який в статті «Діагноз історичного космосу» писав, що припущення того, що певні релігійні істини представляються не як жорсткі норми, а виконують роль дороговказу, який визначає напрямки пошуків істини, дозволяє одночасно припустити, що саме це й залишає простір для «творчого внеску в кожну нову епоху» [4,с.678]. Лейтмотив П'ятикнижжя Мойсеева (Хумаш) є сходження від несвободи фізичної до визнання над собою Закону Бога, що дає підстави для виокремлення феномену «несвободи» як націоконсолідуючого чинника, завдяки якому відбувся сплеск національного руху, про що твердять більшість коментаторів Тори порубіжжя ер: рабі Аківа, Гамліель, Єгошуа бен Хананія, Єгуда. Ці імена відомі не тільки вузьким спеціалістам з іудаїки, але історикам філософії, культурологам, представникам філософської антропології, що засвідчують праці вітчизняних науковців Г.Горак, В.Горського М.Поповича, В.Малаховова, І.Тутова та інших. У цьому зв'язку варто підкреслити, що в зазначений період становлення соціальної верстви мудреців (період танаїв) закладалася основа для формування «специфічних поглядів та моральних засад», які відповідали тому релігійному вченню, яке формулювалося у відповідності до усталеної традиції. Витоки всіх «додатків» та «обмежень», сформульованих ними, знаходилися у прямій залежності від основних заповідей Хумаша і спиралися на уривок про заборону додавати або віднімати щось від вже викладеного. «Все що Я заповідаю вам дотримуйтесь виконати, не додай до цього і не відніми від цього» (Дварім 13:1). До речі, у сучасній біблійній герменевтиці, ґрунтовно описані основні методи коментування, що детально висвітлено в праці С.Головащенко [2]. Заповідь «пам'ятати, щоб виконувати», становить суть єврейських міцвот, основною метою яких є не тільки вивчення та знання закону, але й обов'язкове його виконання, тобто практична реалізація всіх викладених приписів. Як зазначав відомий лідер покоління рабі Менахем-Мендел Тауб, – вчинки людини повинні мати на меті практичні

цїлі, – тому вчинок, заснований на прагненні виконати заповідь, здатен реалізувати мету людського існування. І мета (ціль) і інструменти її досягнення містяться, за переконанням Адмора з Калива, в Торі, і тому знання її змісту є не привілеєм, а обов'язком для кожного, хто прагне досягнути сенс життя та реалізувати своє призначення в ньому. Як висновок, можна стверджувати, що всі приписи й заборони, заповіді та настанови покликані, з точки зору іудаїзму, максимально скоротити шлях людини до означеної мети власного існування. Але наведений вище уривок, водночас, актуалізує проблему людської свободи, яка обмежується самим змістом Тори, в якій читаємо «Мені сини Ізраїля раби, Мої раби вони, яких Я вивів зі землі Міцраїма» (Ваїкра 25:55). Людська свобода постає як фактор, який здатен відволікти людину від найважливішої мети її існування, яка і становить суть її життя та причини існування всього світу. Цікаво, що в коментарях до цього уривку, говориться про те, що саме таке її формулювання ставить під сумнів справедливість поневолення одних людей іншими. Несвобода від інших людей (тобто фізичне рабство) призводить до того, що особистість втрачає свою людську гідність, перестає приймати на себе обов'язок самостійно обирати, а значить її «віддалення від гріха» не є її власною перемогою над тваринною хіттю та бажаннями. В продовження даної думки згадаймо, що саме Синайське Одкровення сприймається ортодоксальним іудаїзмом як прийняття «ярма Тори» добровільно і свідомо. І відоме «зробимо і будемо слухати» (наае ве-нішма) засвідчує першочерговість та важливість практичної складової релігійного комплексу іудаїзму.

Вивчення джерел, змушують нас виокремити з проблеми ролі ідеї несвободи у становленні національної спільноти та її культури кілька елементів. По-перше, це розуміння самої свободи як ознаки, завдяки якій людина виходить зі світу плинних природних закономірностей у середовище можливого, належного, морального. По-друге, категоричність дихотомії раб-свобідний, за звичкою змушує нас віддавати перевагу свободі, що для іудейської традиції не є однозначно вирішеним і стовідсотково позитивним. По-третє, визнання позитивної ролі людської свободи (чи не свободи), в контексті традицій іудаїзму, у становленні прикметностей національної унікальності, призводить до необхідності визнання провідної ролі еліт у цьому процесі. Роль, яка, у зв'язку з відомими перипетіями історії, теж не видається однозначною. Свобода людини є внутрішньо відчуваною характеристикою особистості, але з точки зору іудаїзму свобода як така не є очевидною властивістю особистості. Адже більшість виборів які вчиняються, спричинені або індивідуальними потребами або зовнішніми обставинами чи вихованнями, таким чином свобода є ілюзією яка з'явилася у людини завдяки її природі (інстинктам, потребам, тощо). Самостійність «довільного» вчинку зазвичай спирається на рефлекс, звичку, потребу, і вони є первинними у мотивації людської дії. Помилковість такої точки зору полягає в тому, що не всі вчинки людини зумовлені її природою, іноді вони є виразом протистояння власній природі, яке спирається на розсудок та виважене рішення, що може призводити до вияву дійсної свободи, яка не зумовлена фізіологією виду. З точки зору такого розуміння свободи, вона є дивом, яке заперечує закони природних властивостей людини. Не голод визначає час вживання їжі, а свідоме рішення про можливість або неможливість вживання кошерної чи не кошерної, з точки зору Галахи, страви. І це вступає моральним принципом повсякденного життя. Даний принцип ґрунтується не на фізіологічних потребах і бажаннях людини, а спирається на «позаприродні основи», як визначає іудаїзм, які приховані в душі. Відчуття людини, потреби та рефлексии не лишають місця для свободи, якщо людина

керується виключно ними. Але ситуація радикально міняється, якщо у момент випробування фізичними бажаннями людина слідує «розуму», яким вона керується у тих ситуаціях, в яких опиняється протягом життя. Часами видається, що виховання, яке отримала людина, теж до певної міри позбавляє її свободи, але ситуація «випробування», ставить людину перед необхідністю обирати між можливістю задовольнити свої природні потреби та відмовитися від несвідомого слідування за бажаннями та «розумного», «усвідомленого» вчинку, який пов'язаний з внутрішньою боротьбою. Свобода, як зусилля над собою, спирається на раціональну діяльність, яка реалізується в актах дії та бездіяльності.

Вибираючи, людина заперечує ті закони природи, якими визначаються людські потреби збереження та відтворення життя, тобто її вітальні потреби.

Тут постає питання як розв'язати протиріччя, яке виникає у зв'язку із розумінням співвідношення свободи вибору людини та визнанням всюдисутності Бога. Розв'язання цього протиріччя, в іудаїзмі, пов'язане з визнанням того, що сама можливість вільного вибору дана і обидва шляхи вибору визначають обличчя світу. Обидві можливості створені Богом, і саме тут виявляє себе проблема, як можлива свобода, якщо все відомо заздалегідь, навіть результат вибору. Відповідь на це питання пов'язана із розумінням суті буття та існування як таких, та їх елементів (атрибутів), – яке притаманне віровченню іудаїзму.

Для єврейської релігійної думки, вирішення цього питання спирається на специфічне розуміння дійсності, в якій реалізується свобода вибору: між тим, хто існує тут і тепер, і тим, хто спостерігає зі зовні даної дійсності, що не заперечує свободу людини, адже поняття «знання» і поняття «всюдисутності» не належать до одного ряду понятійного-категоріальної системи; знанню протиставляється поняття незнання, а не існування або сутність.

Таким чином, послідовність вчинку та знання вчинку передбачає наявність категорії часу, в яких розгортаються події. Відносно Абсолюту (трансцендентного), така ситуація трансформується в ситуацію коли відсутність часу не дозволяє протиставити початок і кінець; тут навіть неможливо говорити про одночасність. Окрім цього, свобода вибору і надання переваги (предпочтение – рос., *préfer* – англ.) не тотожні між собою. Якщо два принципи, відносно яких людина опиняється в ситуації «надання переваги», то це відноситься до самої природи людини, і в такому випадку свобода вибору відсутня, адже бажання між якими вибирає людина, передбачають людську міру переважання. Свобода виникає тоді, коли повстає протиріччя між мораллю та природою (тева) людських потреб. Диво самої свободи, виявляє себе коли людина вибирає «моральний принцип», дотримання якого спирається на Авторитет та довіру до цього Авторитету. Не в суперечці задоволення фізичних бажань, а в протистоянні бажання та раціональності виявляє себе свобода людини. За визначенням Е.Деслера в його роботі «Міхтат мі-Еліягу» людина вибирає у випробуванні твердості людського духу перед бажанням яке торкається моральної площини [5].

Прагнення до добра – це сама людина; добро не притаманне людині, а становить саму її сутність, погані прагнення є дійсністю, яка має зовнішню природу і не притаманна людині. Зло, яке посідає місце добра в людині звертається до неї через «Я». «Я так хочу, я цього бажаю». Натомість суть добра людини промовляє до сумління через «ти»: «Ти повинен, ти маєш так зробити»; і у такий спосіб виявляється переміна місць властивого людині добра на зовнішнє для нього зло. Принагідно зазначимо, що терміни добро і зло, які використовуються в іудаїзмі, не повністю співпадають з відповідниками які

властиві традиційній філософській етиці. *Яцер ха-тов* (добро) на противагу *Яцер ха-ра* (зло) є виявом міри докладання максимуму зусиль, що створює підставу для долання пов'язаних з природною нахилів.

В іудаїзмі, покладання обов'язків на людину передбачає dokonання вчинку, керованого свободою людини діяти так, а не інакше. Таким чином, при наявності двох сил: людської сили добра та природної сили зла, вибір можливий тільки при виборі добра, того що властиве самій людині. Адже природне не потребує вибору, воно існує за своєю власною природою та своїми власними природними законами. Якщо в людині немає внутрішньої боротьби, вона є повністю природною істотою, і у такому випадку немає і можливості вчинити вільний вибір. Відповідальність, натомість, безпосередньо пов'язана з наявною свободою, яка необмежена для людини жодними природними обставинами. Таким чином, актуалізується проблема індивідуальної та колективної відповідальності за зроблений вибір. Повстання проти природи виявляє суть свободи, а відсутність свободи людини приховується від неї самою природою. Внутрішня боротьба, яка виникає в людині призводить до виникнення можливості обирати свободу замість необхідності. Повстання проти природності в людині, робить можливим перемогу добра, яке тільки і стверджує людську свободу. Природа є зовнішньою ознакою яка часто отождествлюється з суттю самої людини, але з точки зору іудаїзму, це зовсім не так, адже якщо людина бачить свою відмінність від природи та тваринного світу, то вона має визнати наявність у себе свободи, і морального імперативу. До речі, тут відчувається співпадіння ідей з відомим розумінням морального імперативу І.Кантом.

Для визначення спільних характеристик морального принципу як такого для всіх людей, іудаїзм виключає ідею індивідуального, особистісного морального критерію, відносно якого людина могла би вивіряти свої вчинки. Цей імператив, не може бути окремою справою кожного. І тому, «Моральний Принцип» завжди є зовнішнім, нав'язаним авторитетом, його (принцип) неможна обрати. Цей Авторитет, в єврейській традиції, є зовнішнім щодо світові, і тому, якщо слідувати основним ідеям цієї традиції, торкається всього світу. Таким чином, перемога природи у вільному виборі стає можливою коли цей вибір спирається на моральний принцип в середині людини та бажання Творця. Таким чином, свобода людини може реалізуватися тільки за умов визнання реальної наявності «зовнішнього авторитету» так і власної несвободи від Закону.

Виходячи з вище зазначеного, сферою реалізації свободи може ставати той аспект людської життєдіяльності, в якому розв'язуються сенсожиттєві питання, як це, наприклад, відбувається в релігійній сфері, і чого ми не можемо спостерігати в науці. І тому, релігія та наука не суперечать одна одній, адже вони говорять про різне. Для науки основними питаннями є: «як влаштовано світ?», «які в ньому зв'язки, які причини та наслідки?», при цьому «навіщо існує світ?» не притаманне науці. Можна пояснити як зароджується життя і що є причиною смерті, але не проблема науки прояснювати та розуміти сенс цих явищ. Наука не шукає смислів життя та смерті. Реальність сучасних наук виглядає зараз більш складною і невизначеною ніж сто років тому. Наука стверджує що вже не відкриває істин, а лише створює моделі, які певний час можуть задовольняти потреби повсякденності. Навіть само питання про те, що є життя, не є легітимним для науки, адже це питання про «суть», яке є, за своїм змістом, «метафізичним», і тому віднайти на нього відповідь у межах, наприклад, фізики не видається можливим. Спираючись на досягнення генетики можна стверджувати що життя є «запрограмованим», певним універсальним

кодом, який відповідає певним загальним принципам та законам. Але знання цих «певностей» поки не наближає науку до формулювання висновку щодо мети. Наука лише описує щось на основі чогось; тобто завжди має бути аксіома, висхідне положення, яке не підлягає сумніву. Але чому саме ці аксіоми сьогодні вибираються як фундамент для наукових припущень та теорій лишається на розсуд самих науковців. Вчені перестали фанатично вірити у «Випадковість» світу, адже ствердила тимчасовість реальних умов експерименту на якому власне і ґрунтується сприйняття ймовірності [1]. Така розмитість в наукових тлумаченнях дійсності змушує нас констатувати, що потреба віднаходження сталих моделей розуміння життя змушує людей звертатися до імперативів перевірених традицією. Вживання даного терміну тут не випадкове, адже для повсякденного сприйняття, традиція є усталеною формою історично успадкованих зразків, в яких зберігається позитивний досвід поколінь. Для іудаїзму це означає, що ідеї свободи й несвободи людини та общини є визначальними, для ідентифікації себе в соціально-історичному середовищі де вони виступають внутрішнім критерієм, відносно якого формуються унікальні елементи національної культури та конкретно-історичні прояви національно-релігійної ідентичності.

Підсумовуючи викладене варто зазначити, що для більшості етнонаціональних спільнот, фактор набуття незалежності та свободи виступає точкою відліку національної історії її самобутніх культурних виявів в яких максимально повно може реалізовуватися унікальність тих духовних зусиль, завдяки яким і повставала сама спільнота. Для таких утворень ідея несвободи не має позитивного змісту, адже сам факт відсутності свободи пов'язується з обмеженістю у виборі можливостей шляхів самореалізації, пригніченості національного духу тощо. Для єврейської національної спільноти, яка керується релігійними настановами, консолідуючим фактором виступає ідея «несвободи», яка виявляє себе в моральній сфері, а відносно якихось зовнішніх ознак самої нації (мова, територія) не має ніякого відношення. Згідно з положеннями конфесійної філософії, право на «індивідуальну несвободу» є результатом вибору, який людина та община вчиняє постійно, виконуючи приписи та настанови, пов'язані з одночасним облаштуванням буденності, історії, космосу.

Перспективи подальших досліджень даної теми логічно походять від сформульованого наприкінці висновку про єдність повсякденності, часовості та просторовості у філософсько-релігійних побудовах іудаїзму. Тому доцільним вважаємо проаналізувати проблему розуміння іудаїзмом ролі людини в перспективах існування світу та її значення у «вдосконаленні творіння».

Список використаних джерел

1. Гершович У. Свобода выбора и свобода от обстоятельств / У.Гершович // Леаим. – Январь 2010 Тевет. – 5770. – 1 (213). – С. 12-20.
2. Головащенко С. Біблієзнавство. Вступний курс: Навчальний посібник / С.Головащенко – К.: Либідь, 2001. – 496 с.
3. Губерський Л.В. Генеза філософських студій у Київському університеті / Л.В.Губерський, А.Є.Конверський, В.І.Лубський, Т.Г.Горбаченко та інші. – К.: Київськ. нац ун-т імені Тараса Шевченка, 2010. – 476 с.
4. Гуревич П.С. Диагноз исторического космоса / П.С.Гуревич // К.Манхейм. Диагноз нашего времени. – М., 1994. – 712 с.
5. Деслер Э.Э. рав. Стремись к истине. Михтав ме-Элиягу / Э.Э.Деслер // Избранные сочинения рава Элиягу Элизера Деслера: ч.1.; пер. с иврита И.Гольденберг. – Иерусалим: Иерусалимская Академия, 1992. – 190 с.

6. Кондратьева І.В. Сирійське християнство: проблема етноконфесійного співвідношення / І.В.Кондратьева // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – № 89-90. – 2008. – С.78-81.

7. Конотоп Л.Г. Функціонування духовних цінностей як філософсько-релігійнознавча проблема / Л.Г.Конотоп. – Вісник Національного авіаційного ун-ту.- Серія: Філософія. Культурологія. – №1 (9). – 2009. – С.34-45.

8. Культура національна // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С.314.

9. Филипович Л.О. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігійнознавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: 09.00.11 «Релігійнознавство» / Л.О.Филипович. – К., 2000. – 421 с.

Швед З.В. Несвобода как фактор формирования национальных особенностей культуры

Исследована проблема соотношения свободы и несвободы в интерпретациях конфессионального религиоведения на примере иудаизма. Доказано, что понятие несвободы является одним из определяющих в этических взглядах еврейской национальной общности. Автором выделены основные положения иудаизма в понимании сфер соотношения индивидуальной свободы и морального императива в аспекте формирования национальной культуры.

Ключевые слова: мораль, иудаизм, несвобода, национальная идентичность, культура.

Shwed, Z.V. «Lack of Freedom» as a factor in the Forming of the features of national culture

The author has investigated the correlation of «Freedom» and the «Lack of Freedom» in the interpretation of religious studies as compared to Judaism. It is asserted to be the defining ethical elements in the viewpoint of the Jewish religious community. Highlighted are the basic tenets of Judaism on the understanding of the correlation of individual Freedom and the imperative in form national culture.

Key words: moral, Judaism, «Lack of Freedom», national identity, culture.

Варіативність концептуалізації емпіричного досвіду психологічних практик

Розглядаються наявні шляхи організації психологічного знання та перспективи концептуалізації психологічних практик в контексті постнекласичного типу раціональності.

Ключові слова: психологічні практики, концептуалізація, інтертеорія, дослідницька програма, емпіричний досвід психологічних практик

На сучасному етапі розвитку психології ми бачимо, що психологічні практики дозволяють створити коло проблем – в тому числі самим фактом свого існування – які досить складно одразу осмислити та утримати у звичних формах організації знання (теорія, модель, факт). Відтак постає необхідність розпочати їхню інтеграцію в психологічне знання, виходячи не з адекватності відображення ними дійсності, а з усвідомлення та концептуалізації засобів регуляції цього виду діяльності.

Проблема, що постає в даному дослідженні, полягає в тому, що психологічні практики дозволяли створювати робочі моделі психіки та мати з ними справу задовго до того, як з'явилася змога адекватно осмислити та зафіксувати їхні емпіричні надбання науковим чином. Разом з тим, спроби вписати психологічні практики в наукову діяльність лишаються нечисленними. Певна спроба концептуалізації психотерапевтичних практик на засадах феноменологічного підходу, здійснена російськими вченими: М.Розіним (ІФРАН), Василюком Ф.Е. (МГУ), Манєровим Д.Х., Корольовою Н.Н. та Богдановською І.М. (РГПУ ім. Герцена). Більшість же наявних праць стосуються скоріше концептуалізації психологічного аспекту соціальних та дискурсивних практик та представлені білоруськими (А. М. Корбут, А.Поклонніков та ін.) та російськими філософами та методологами науки (Г.Б.Гутнер, В.Лефевр, О.Князева, П. Тищенко, В.Аршинов, В.Буданов.) Українськими вченими ведуться дослідження в галузі концептуалізації психологічних практик у різних аспектах їхнього існування та розвитку (І.В.Єршова-Бабенко, М.В. Воронов, І.Н.Трофімова). Проте в окресленому в даній роботі предметному полі проблема концептуалізації розробляється вперше. Предметне поле даної роботи складають психологічні практики, які апелюють до несвідомого та ґрунтуються на вихідних положеннях конверсії, трансферу, спротиву та соматизації психологічних процесів – тобто являють собою різні форми екстраполяції психоаналізу в психологічну теорію та практику.

Беручи до уваги дискурсивність, рефлексивність та людиномірність, як невід'ємну складову психологічних практик психоаналітичного гатунку, ми поставленої мети розглянути можливість її раціональної реконструкції. Треба відзначити, що не тільки комунікативності притаманні вищезгадані риси – відрізняються відкритістю, принциповою незворотністю та розімкненістю.

Остання базуватиметься на розумінні психологічних практик як особливої – рухливої – форми людиномірної діяльності, спрямованої, поміж іншим, на отримання нового знання. Оскільки в даному випадку ми маємо справу з практичним ставленням до світу, адекватна оцінка потенціалу психологічних практик та раціональна реконструкція їхнього емпіричного надбання залежатиме від використання релевантних такому відношенню форм організації отриманого знання.

Відомо, що формою організації емпіричного знання є емпіричні залежності та факти, а вихідними для фактів є дані. Психологічні практики постачають дані, які можуть перетворитися на факти за умови їхнього осмислення та опрацювання в рамках певної теорії (або теорій, дослідницької програми, концептуальної побудови, тощо).

При цьому фіксація алгоритмів діяльності (у випадку психологічних практик йдеться про осмислення та фіксацію комунікативних, дискурсивних, рефлексивних процедур) – **виокремлюється із загальних пізнавальних результатів**. Такий підхід відрізняється від прийнятого в класичній науці погляду на формування та розвиток теорій як на процес, в якому кінцевий результат – наукове відображення дійсності – є байдужим до діяльнісного аспекту його досягнення.

Спроби його впорядкування та пошук відповідної форми організації відбувалися і раніше. Оскільки об'єкти, з якими має справу психологія, здебільшого не передбачають прямого вимірювання та запису результатів експерименту, як, наприклад, в фізиці, то двома найпоширенішими шляхами, дотепер вживаними з цією метою, є такі:

І. Теоретична схема (модель) переноситься з однієї психологічної школи до іншої, де набуває нової інтерпретації. Абстрактні об'єкти, на які спирається дана модель, теж переосмислюються та поєднуються новими зв'язками в рамках нової моделі. При цьому, як зазначає В.Стьопін, абстрактні об'єкти при такому перенесенні часто лишаються «навантаженими» та інтерпретуються в термінах старої моделі, що призводить до неточностей та неможливості узгодити нову модель з даними досвіду.

Показовим в цьому відношенні прикладом може бути занурення так званої «депресивної тріади» в контекст різних психологічних шкіл. Дана модель є загальноприйнятою для визначення депресивних станів (цитуються за Б.В.Михайловим): знижений, тужливий настрій, уповільнення мислення та рухова загальмованість. Вона вважається класичною описовою моделлю депресії, прийнятою в Європі (в США до неї додають розлади сну).

Проблематичність у фіксації та поясненні усього розмаїття депресивних проявів виникла та зростала пропорційно кількості депресивних станів, що вже не вписувалися в вищевказану тріаду. Так, уповільнення мисленнєвого процесу не спостерігається при афективній та іпохондричній депресії, замість уповільнення рухової активності при дисфоричній та ажитованій депресії фіксується її підвищення, при апатичній депресії спостерігається скоріше відсутність емоційного фону, ніж його зниження, тощо. Це призводить до розростання класифікації депресивних станів та розпливчастості в їх формулюванні, оскільки в рамках медичної психології дана модель зберігається завдяки невизначеності самого терміну «депресія» та відповідній можливості варіювати його змістом. Дотепер точно не визначено, чи є депресія захворюванням, симптомом, набором станів (симптомокомплексом) або короточасним психологічним \ психічним розладом.

В рамках позитивної психології здійснена спроба розглянути депресію з позицій моделі ключового конфлікту між страхом та агресією, що теж виявила досить слабкий рівень пояснювальної сили. Дійсно, депресію можна віднести більшою мірою до страху, ніж до агресії, і іпохондричну депресію та панічні напади — на пряму до стану постійного або періодичного страху. Разом з тим, численні депресивні стани не характеризуються страхом, а окремі навіть (як-от дисфорія) відрізняються вираженою агресією.

В позитивній психології дана модель зберігається завдяки включенню допоміжного компоненту — тривоги (в багатьох психологічних практиках тривога відрізняється від страху відсутністю конкретної причини для занепокоєння, та фіксацією уваги на можливих, а не конкретних небезпеках) розширив можливості пояснення механізмів депресії. Тривогою та страхом вдалося пояснити велику кількість депресивних станів (афективну депресію, меланхолічну дераціоналізацію та меланхолічну деперсоналізацію). Проте, низка депресивних станів лишилася непоясненими.

В класичній теорії психофізіології кожний емоціональний стан розглядається як похідний від певного «гормонального коктейлю», що має унікальний для кожної людини склад. Тим не менш, провідний, «відповідальний» за певну емоцію гормон є загальною основою для цього коктейлю незалежно від віку, полу та характерологічних особливостей людини.

Теорію, що пояснює відповідні психофізіологічні механізми, ми позначили вище як класичну, маючи на увазі класичне розуміння причинності, темпоральності та складності, на якому вона ґрунтується. Так, психічні стани та симптоми розглядаються як детерміновані органічними змінами чи порушеннями та потенційно зворотні до попередніх — нормальних — показників через адекватне медикаментозне втручання та/або фізіологічне втручання. Зміна емоційних станів (емоційні переживання), як реакція на трансформацію умов середовища (зовнішнього або внутрішнього) опосередковується «гормональним коктейлем», що виступає в якості одного з низки абстрактних об'єктів, покликаних описати відповідні стани вичерпним чином (до інших абстрактних об'єктів можна віднести нейрональний субстрат головного мозку, нейротрансмітери). [1;2]

Поступовий перехід від ідеї жорсткої детермінації до взаємної детермінованості емоцій та гормонального фону розширив описові та прогностичні можливості даної теорії. Надскладні біохімічні процеси функціонування нейротрансмітерних механізмів в ЦНС були в спрощеному вигляді зведені в теорію Протопопова-Шогама, яка отримала розвиток в працях М.Воронова [3;4] та поєднала основні органічні та поведінкові реакції людини у відповідь на перешкоду (матеріальну чи ідеальну).

Розглянута еволюція моделі депресивних станів при її зануренні в контекст різних психологічних шкіл, є лише одною з низки подібних прикладів еволюції класичної психофізіології та «проростання» в неї суто психологічних чинників. Вона служить яскравим доказом того, що осмислення природи психічних захворювань, в тому числі й тих, що належать до так званої «великої психіатрії» (МДП, шизофренія, тощо) крізь призму суто біологічного субстрату — рівно як і ґрунтуючись лише на психогенних факторах — є неспроможним.

Разом із тим, потрактування каузальності психічних захворювань, при якому біологічні та психологічні фактори вишукуються в лінійний ряд за принципом «рівноправ'я» теж не видається цілком прийнятним, оскільки воно не виходить за межі простої адитивності. Аналіз моделей (клінічних, загальнобіологічних, соціально-психологічних), узятих в їхній окремоті, залишає

відчуття незадовільності та демонструє необхідність загальнометодологічного підходу до їх осмислення.

На роль загального методологічного підґрунтя в різні часи «пропонувала себе» і герменевтика (яку поєднує з психоаналітичними практиками і вихідна пізнавальна модель — модель діалогу, і основні проблеми — розуміння, інтерпретація та комунікація), і феноменологія символів свідомості, і аналітична філософія з її лінгвістичним приматом, і структуралізм, та ін.

В будь-якому випадку неможливість залишатися в рамках однієї теорії та абстрагуватися від реального світу, в якому вона розвивалася, та ширшого контексту її існування, який включає в себе світоглядні, філософсько-методологічні та інші засновки, притаманна процесу розвитку психологічного знання. Вона проявила себе від самого початку та складає ті вихідні умови дослідження, які не можна змінити або ігнорувати. Отже, співвіднесення термінів теорії (теорій) з термінами картини світу та певними філософськими принципами є неунікним кроком в розбудові відповідного методологічного апарату. При цьому суб'єкт пізнавальної діяльності не може елімінуватися із процесу пізнання, як того вимагає класичний ідеал раціональності. Адже такий важливий аспект освоєння світу, як розуміння, тобто «аспект включення пізнавального результату в так званий інтелектуальний фон епохи» [5,с.16] немислимий за його відсутності. Перед тим, як продовжити розгляд даного питання докладніше, розглянемо ще один поширений шлях організації знання в психології.

II. Другим шляхом створення теоретичної схеми в психології можна вважати перенесення природничо-наукових моделей в сферу психології. Вихідним матеріалом для створення нової інтерпретації теж слугують абстрактні об'єкти первинної моделі, але через те, що їхній первинний зміст та теоретичне наповнення є несумірним з психологічними процесами або незрозумілим дослідникам-гуманітаріям, їх застосовують скоріше метафоричним чином. При цьому дослідник переосмислює та трансформує вихідні абстрактні об'єкти, шукаючи відповідні їм ознаки в реальних взаємодіях та психічних процесах, які він може спостерігати експериментальним чином.

Наприклад, в контексті сучасних наукових поглядів, все більш активними є спроби осмислення психіки як синергетичного об'єкту. Ми розділяємо думку О.Князевої та С.Курдюмова, що часто «можливе застосування синергетики до розуміння складних феноменів психіки мають характер гіпотетичних добудов, розмірковувань філософського кшталту, які виходять далеко за межі математично жорстко заданого» [6,с.6]. Звідси докори, зокрема, з боку медицини: в тому, що ефективність психотерапії «об'єктивується тільки непрямыми дослідженнями — вимірюванням шкірної температури, артеріального тиску, розміру зіниць, анкетуванням, проективними тестами, тощо.

З іншого боку, на користь доцільності подібного осмислення свідчить емпіричний досвід численних психологічних практик. Наприклад, гадка про те, що несвідоме може знаходитися як в стані порядку, так і в стані хаосу (докладніше [3;7;8;9]), ґрунтується на реєстрації сновидінь, свідочів пацієнтів у трансових та гіпнотичних станах та спостереженнями за їхньою поведінкою та невербальними сигналами, і дозволяє осмислити несвідоме як таке, що забезпечує системі можливість саморозвитку.

Пояснювальну силу тут може мати поняття інтертеорії в трактовці І.С.Добронравової [10] — як засобу розуміння теоретичного знання науковою спільнотою, і не просто розуміння, а оцінки його істинності. Розуміння теорії науковою спільнотою, за О. О. Ляпуновим, на якого, зокрема, спирається

авторка, забезпечується «внутрішнім науковим оточенням теорії». Сюди входять експериментальний базис теорії, математичні теорії, на яких засновується її математичний апарат; теорії, що виступають засновком емпіричної та семантичної інтерпретації термінів; теорії, що пов'язані з нею принципом відповідності, а також різноманітні дані нетеоретичного ґатунку, необхідні для розуміння теорії.

Якщо в інтертеоретичний фон залучаються нові теорії та відповідно — нові елементи метатеоретичного рівня (передусім, нова картина світу), абстрактні об'єкти старої теорії отримують новий зміст, оскільки змінюється контекст їхнього опису, а отже — трансформується інтертеоретичний фон [див. докладніше 5].

В свою чергу С.Б.Кримський співставляє інтертеорію як форму осмислення наукової істини та теорію, як форму її отримання [11]. В контексті даного дослідження ми розглядаємо теорію як одну з можливих форм отримання наукової істини, але не єдину.

Для розгляду сучасних особливостей теоретичного пошуку в психології важливо ще раз відмітити, що в нелінійній науці, за В.Стьопіним, пошук гіпотез відбувається саме з «операціонального боку» бачення реальності.

Наприклад, в фізиці принципи симетрії, засновані на різних групах перетворень, напряду пов'язуються з властивостями приладів, на яких здійснюється експеримент. В психології ми також спостерігаємо ті чи інші психічні структури в залежності від вибору «схеми вимірювання \ моделювання тобто з «операціонального боку» [12, с.405] відповідної психічної реальності.» Наприклад, при дослідженні транзакцій за схемою трансактного аналізу спеціаліст здатен виокремити структури «Батько», «Дорослий», «Дитина», з позицій психосоматики за Ліз Бурбо відслідковуються структури-маски («Втікача», «Залежного», «Покинутого», тощо).

Розбудова нової теоретичної схеми, що забезпечила б інтерпретацію психологічних законів, виведених як результат застосування того чи іншого «операціонального апарату», є важливою та невід'ємною складовою розвитку психологічного знання, разом із тим, чи обов'язково вважати теорію ідеальною формою його концептуалізації?

На наш погляд, обидва вище розглянуті шляхи — занурення існуючих теоретичних моделей в новий контекст та метафоричне використання природничо-наукових моделей в психології — поєднує синергетичний підхід, який дозволяє знайти загальне в системоутворюючих механізмах та помітити фактори, сприятливі для подальшого розвитку системи. В цьому відношенні психологічні практики, розкриваючи «операціональний бік» на першому шляху, сприяють подальшій організації психологічного знання. В другому випадку, коли йдеться про метафоричне переосмислення нелінійних моделей, психологічні практики створюють емпіричний базис для адекватної інтерпретації запозичених моделей, а отже — для створення нової системи абстрактних об'єктів через урахування експериментальних даних, теж прокладаючи шлях до створення адекватної форми упорядкування отриманого знання.

Проте, дані побудови ще не можуть вважатися науковими і є недостатніми, аби в подальшому повноцінно ними стати. На наш погляд, їхня проблематичність полягає в тяжінні до жорстких, завершених форм концептуалізації, таких як теорія, факт та інші сталі форми емпіричного знання. Проте, інтертеоретичні фони наразі набувають іншого сенсу в зв'язку з нелінійністю математичного апарату і іншою формою побудови нелінійних теорій. Безумовно, наведені методологічні рішення можуть розглядатися як проміжні та корисні з точки

зору філософії та методології науки, зокрема, як приклади негативної евристики (в смислі І.Лакатоса). Окрім того, вони ставлять питання доречності прагнення таких теоретичних форм, а отже, відкривають можливість помислити інші методологічні шляхи, відштовхуючись від узвичаєних (явних або прихованих) методологічних рішень.

В цьому відношенні, інтеграція психологічних практик в психологічне знання здається нам вдалим та необхідним кроком до виходу із замкненого кола: коли експеримент потребує теоретичної підготовки, аби постачати дані, здатні перетворитися на факти, а теорію, в свою чергу, тільки ще належить створити. Враховуючи їхній діяльнісний характер, можна вбачати певну гомологічність практик та дослідницького процесу, форми концептуалізації якого не так жорстко задані.

Концептуалізація може бути завершеною — в цьому випадку абстрактний об'єкт фіксується у формі терміну, поняття, денотату.

Інше розуміння концептуалізації — як процесу, передбачає такі форми як концепт, концепція, вчення. При цьому елементи першого — жорсткого — кшталту фіксуються в якості регулятивної ідеї, тобто розуміючи, що далеко не всі форми концептуалізації знання можуть бути здійснені.

Таким чином, прагнення обмежитися функцією відображення дійсності, яка надається теоріям в класичному типі наукової раціональності (особливо в західній науковій традиції) виявляється на некласичному, а тим більше — і на постнекласичному етапі розвитку науки неконструктивним. Особливо критично ця риса виявляє себе у сфері гуманітарних наук, зокрема, в психології, де досліджувана дійсність існує на тонкому обрії між потенціальною, віртуальною та реальною своїми іпостасями.

Більш рухомі форми концептуалізації, які дозволяють, окрім наукового відображення елементів дійсності, зафіксувати сам процес її освоєння та трансформації, в цьому сенсі видаються нам більш спроможними до адекватної наукової організації психологічного знання. І саме дослідницькі програми, які, за І.С. Добронравовою, є не «формою наукового відображення дійсності, а формою її наукового освоєння, яка визначає спосіб діяльності вчених по отриманню нового знання про певний фрагмент дійсності» [5, с.24], можуть, на нашу думку, бути розглянуті як одна із найбільш вдаливих форм концептуалізації.

Список використаних джерел

1. Assessing the observed relationship between low cholesterol and violence-related mortality. Implication for suicide risk / J. R. Kaplan, M. F. Muldoon, S. B. Manuck [et al.] // Ann. N.Y. Acad. Sci., 1997. — № 836. — P. 57 — 80.
2. Брюн Е. А. Психическая зависимость при наркомании: роль мезокортико-лимбической дофаминергической системы / Полунина А. Г., Давыдов Д. М., Брюн Е. А. // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. — М.: Издательство «Медиа Сфера», 2007. — № 2. — стр. 70—74
3. Воронов М. В. Психосоматика / Марк Владимирович Воронов. — К.: Ника-центр, 2000. — 256 с.
4. Воронов М. В. Стратегия управления персоналом / М. В. Воронов, С. О. Гримблат. — К.: Ника-центр, 2004. — 182 с.
5. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления: [монография] / Ирина Серафимовна Добронравова. — К.: Лыбидь, 1990. — 146 с.
6. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. — М.: Наука, 1994. — 236 с. — (Кибернетика — неограниченные возможности и возможные ограничения).

7. Ершова-Бабенко И. В. Методология исследования психики как синергетического объекта : [монография] / Ирина Викторовна Ершова-Бабенко. – Одесса : ОДЭКОМ, 1992. – 223 с.

8. Ершова-Бабенко И. В. Методологические проблемы разработки новой теории психики в свете постнеклассических практик / И. В. Ершова-Бабенко // Постнеклассические практики : определение предметных областей : междунар. междисциплинар. семинар : материалы. – М. : Изд-во МаксПресс, 2008. – С. 53 – 61.

9. Буданов В. Г. Как возможна квантово-синергетическая антропология / В. Г. Буданов // Телесность как эпистемологический феномен. – М. : ИФ РАН, 2009. – с. 55 – 70

10. Добронравова И. С. Идея развития в современной физике / И. С. Добронравова // Философия науки. – 1984. – № 1. – С. 141-144.

11. Крымский С. Б. Системы знания и проблема их категориальной определенности / С. Б. Крымский // Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. – К., 1977

12. Степин В. С. Теоретическое знание / Вячеслав Семёнович Стёпин. – М. : Прогресс-Традиция, 1999. – 390 с.

Волик О.Ю. Вариативность концептуализации эмпирического опыта психологических практик

Рассматриваются имеющиеся пути организации психологического знания и перспектив концептуализации психологических практик в контексте постнеклассического типа рациональности.

Ключевые слова: психологические практики, концептуализация, интертеория, исследовательская программа, эмпирический опыт психологических практик.

Volik, O.Y. Conceptualization variety of empirical record of psychological practices

Actual ways of organization of psychological knowledge are analyzed, perspectives of conceptualization of psychological practices in the context of modern – post-non-classic rationality type – are traced.

Key words: psychological practices, conceptualization, intertheory, research program, empirical record of psychological practices.

УДК 304.9: 172.12

Горбань О.В.

Роль інтелігенції в формуванні духовних основ середнього класу пострадянського суспільства

Розглядається проблема становлення середнього класу через призму формування його духовної складової. Підкреслюється, що будучи в даний час на пострадянському просторі досить аморфним утворенням, середній клас здатен тим не менше стати тією базовою ланкою, яка сприяє становленню громадянського суспільства. Виділяється роль інтелігенції як інтелектуальної меншини здатної зіграти роль ідеолога, «інтелектуального поводиря», вихователя середнього класу завдяки гуманітарній освіті.

Ключові слова: духовність, середній клас, громадянське суспільство, інтелігенція, гуманітарна освіта, ідеологія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Горбань А.В.

Роль интеллигенции в формировании духовных основ среднего класса постсоветского общества

Рассматривается проблема становления среднего класса через призму формирования его духовной составляющей. Подчеркивается, что, будучи на данный момент на постсоветском пространстве достаточно аморфным образованием, средний класс способен, тем не менее, стать тем базовым звеном, способствующим становлению гражданского общества. Выделяется роль интеллигенции как интеллектуального меньшинства способного осуществить роль идеолога, «интеллектуального поводиря», воспитателя среднего класса посредством гуманитарного образования.

Ключевые слова: духовность, средний класс, гражданского общество, интеллигенция, гуманитарное образование, идеология.

В условиях транзитивного общества, отягощенного экономическим кризисом, исторический вызов ждет ответа, основу которого должна составить дееспособная идея. Не стоит ожидать, что такая идея появится из ниоткуда. Ее надо выстрадать, выносить и родить. Этот процесс выходит за рамки возможностей индивидуальных усилий. Он требует согласованного со-творчества

на основе диалога, компромисса, толерантности и дистанции от любых форм ангажированности.

Представим одну из попыток выйти на рабочую идею и проверить ее дееспособность в условиях социально-экономического, политического, этнического и конфессионального разнообразия, доходящего до социального безобразия и девиантных форм поведения.

Важным направлением современных исследований ученого-гуманитария видится его ориентир на поиск той идеи, которая обеспечит подлинную правоспособность и дееспособность человека, основу которых составляют: жизнь и свобода, формальное равенство и справедливость. Без этих оснований индивид попадает в отчуждение от всех, от всего и от самого себя, а население получает диктатуру власти, коррупцию и статус общества рабов.

В условиях «транзитивного» общества постсоветского периода, где старая шкала ценностных ориентиров уже не работает, а новая еще не сложилась; где ситуация усложняется реальностью процессов глобализации мира, становлением информационного общества, обострением глобальных проблем, речь в научной среде ведется о новом, ноосферном мышлении. Поскольку ноосферное мышление проходит по реестру ответственного мышления, с ориентиром не столько на долг, сколько на совесть, то в поисках реального субъекта ноосферного мышления пристальное внимание обращено к интеллигенции. Вновь актуализируются вопросы о потенциале интеллигенции, о ее претензиях и ее предназначении или призвании.

Проблема интеллигенции сегодня актуальна не столько сама по себе, сколько по поводу ее возможности быть и стать духовным наставником, «поводырем», идеологом той части общества, которая способна, с одной стороны к стабилизации общественных отношений на основе толерантности и партнерства, а с другой – к динамичному развитию современного общества на основе свободной конкуренции и законности в направлении трансформации его в общество гражданское.

В современной научной литературе к такой стабильной и, в то же время, динамичной части общества, традиционно относят средний класс [1;3-4;15].

Сегодня термин «средний класс» не сходит со страниц научной и публицистической печати. Но все размышления о среднем классе, как правило, лежат в плоскости декларации о том, что «средний класс» – это панацея решения всех проблем постсоветского пространства. При определении понятия «средний класс» доминирует не системный, а случайный набор признаков, обусловленных скорее представлением о феномене среднего класса, а не ориентиром на его сущность [14,с.38-42]. Его структура определяется по «остаточному принципу». Такой подход не столько открывает истину, сколько скрывает ее, приводя к очередному заблуждению.

«Средний класс» относится к тому типу конвенциональных понятий, которые используются часто и, как правило, без строгого смыслового наполнения [9,с.288-304;14,с.42-46]. Казалось бы, таков удел широкого круга терминов современного научного дискурса. Впрочем, справедливо и другое утверждение: если некое понятие действительно является конвенциональным, то, безусловно, должна существовать негласная договоренность о его условном значении. Сложность ситуации с понятием «средний класс» заключается в том, что в нем непроясненным остается как раз его условный смысл.

Характерно, что применение в научной литературе и повседневной коммуникации термина «средний класс» не приходит в противоречие с непроясненностью его значения [1;3;12,с.13-29].

Вводя в обиход термин «средний класс», можно констатировать нечто существенное для интерпретации современного общества и социальной идентичности основной массы его населения. Сравнивая разные общества, можно судить о мере их зрелости по тому, насколько развит в них «средний класс» («средние слои»).

Более того, порой складывается впечатление, что «средний класс» в нашем сознании оформился в виде определенного узла смыслов. С одной стороны, это претензия на научную категорию, которая характеризует «базовый» социальный класс любого общества современного типа. С другой – инструмент социального познания (семантического описания и интерпретации) модернизационной триады «индивид – стратификация – культура».

«Средний класс» можно рассматривать и как социальный факт, и как социальный конструкт, и как терминологическую условность, и как предмет социального анализа, и как строгий научный термин, и как эпистемологическую метафору [см.1;13-15].

На сегодня термин «средний класс» строго не прописан в социальной науке. Несмотря на то, что он обладает удивительным зарядом познавательной притягательности, исследователи не стремятся ни к его дефиниционной ясности, ни даже к его жесткой дисциплинарной атрибуции. На аутентичность исследования отечественного «среднего класса» претендуют в равной мере как гуманитарии, так и экономисты, правоведа, социологи [см. 1;3;9;13;15].

Позволим себе дать объяснения с попыткой расставить некоторые точки над «i».

Средний класс (middle class) – буквально, та часть общества, которая занимает по статусным позициям среднее положение между высшим и низшим классом.

Впервые термин «средние слои» (средний класс) применительно к обществу начал употреблять еще Аристотель. Он высказал идею, которая с тех пор регулярно повторяется многими учеными: чем больше будет средняя часть общества, тем стабильнее будет и само общество. В XX в. термин «средний класс» получил очень широкое распространение, поскольку именно в это время наблюдалось его резкое численное увеличение. Анализом среднего класса занимались М.Вебер, Н.Элиас, Л.Уорнер, Д.Голдторп и др. Даже марксисты, несмотря на абсолютизацию биполярности классовой структуры (пролетариат – буржуазия), признавали существование среднего класса, относя его к промежуточным социальным группам. Наиболее глубоко и всесторонне проблемы среднего класса рассматриваются в рамках стратификационного (функционального) подхода в социологии.

В конце XIX столетия в Америке социально-сословная структура раннеиндустриального общества достигла такого состояния, когда социокультурная родственность некоторых срединных сословий стала настолько очевидной, что и родовое понятие, объединяющее их, возникло вполне естественно и логично. **Термин «средний класс» уступил место понятию «средний класс».** Понятие «middle class» описывало количественно немногочисленную группу высококвалифицированных профессионалов, репрезентирующих доходные, престижные и, главное, перспективные профессиональные занятия. Принадлежность к «middle class» необязательно требовала наличия значительной частной собственности, но непременно предполагала высокий образовательный ценз и ощутимо высокий на общем фоне трудящихся масс уровень индивидуальных доходов. Образование и доход, а также культ

профессионализма, вплоть до нашего времени так и остались главными характеристиками американского «среднего класса».

В начале прошлого столетия понятие «middle class» было трансплантировано на европейский континент и с тех пор используется в европейских языках, как правило, в его оригинальной английской версии. Европейский «middle class» от американского принципиально ничем не отличался, за исключением более сложной истории своего рождения. Что не удивительно, если учитывать, что в основе кристаллизации «среднего класса» лежит процесс социального и культурного сближения различных сословно-профессиональных групп, каждая из которых в Европе имела гораздо более длительную, чем в Америке, предысторию.

В начале XX века к среднему классу относили мелких собственников и независимых предпринимателей. Но по мере развития «общества массового благосостояния» в развитых странах произошло повышение жизненного уровня квалифицированных работников наемного труда, которые существенно пополнили ряды представителей среднего класса. Кроме представителей таких элитных высокооплачиваемых профессий как высшие менеджеры, адвокаты, бухгалтера, научные работники и т.д., на уровень среднего класса вышли и зарабатывающие немногим меньше торговые агенты, преподаватели школ и вузов, врачи, клерки, представители многих других массовых профессий.

Если на рубеже веков происходит сближение разных групп населения на основании их социального и культурного сходства (сходства профессионального и имущественного образа жизни), то для социальной консолидации (классовой солидарности) образуемого класса, безусловно, необходимы внутренние – и прежде всего культурные – «скрепы». Если же таковые не обнаруживаются, то вряд ли можно ожидать, что структурируемый класс станет «надежным» социальным образованием – прочным, долговечным и самодостаточным для самоидентификации наполняющих его социальных акторов.

Искомые «скрепы» буквально нащупывались – методом проб и ошибок. Как порождение «рациональной», «средний класс» видел себя в зеркале прагматических ценностей и материалистических критериев самооценки. И даже если «Я – средний класс» индивидуально мог переживаться и артикулироваться в достаточно широкой палитре риторических возможностей, то «Мы – средний класс» чаще структурировался в форме внятного социального конструкта, отражающего, как правило, совокупность нескольких базовых ценностей конкретного исторического момента.

Обнаружить стабильный и константный набор этих ценностей в истории западного «среднего класса» вряд ли удастся. Даже такие показатели, как частная собственность и доход, не только никогда не были главными и структурообразующими, но более того, по мере исторической эволюции «среднего класса» все больше маргинализировались. Схожая участь постигла и другой критерий «среднего класса» – профессионализм. И если в исходный период формирования «среднего класса» нельзя обнаружить строгого кадастра профессий, отвечающих критериям среднеклассовости, то чем ближе исследователь подходит к нашему времени, тем более аморфной и всеобъемлющей становится профессиональная составляющая доктрины «среднего класса».

В качестве основных *объективных критериев* выделения среднего класса принято называть уровень образования и доходов, стандарты потребления, владение материальной или интеллектуальной собственностью, а также способность к высококвалифицированному труду. Кроме этих объективных

критериев большую роль играет *субъективное восприятие* человеком своего положения – то есть его самоидентификация как представителя «социальной середины».

Общества «переходного типа» в 90-е годы XX века как никогда актуализировали проблему корректного понимания социальной природы постсовременного «среднего класса». Открытым остается вопрос о структуре среднего класса. С одной стороны его рассматривают как некое довольно однородное образование. При этом подчеркивается, что представитель среднего класса имеет более высокий доход и более выгодные условия труда, чем люди из низшего класса, но у него менее выгодные позиции по этим же параметрам, чем у людей, относящихся к высшему классу. С другой – подчеркивается неоднородность среднего класса. Например, согласно современному британскому социологу Э.Гидденсу, внутри его можно выделить два «подкласса» [2, с.544]. Первый – «старый средний» класс – включает в себя мелких предпринимателей. Он характеризуется непостоянством численности, хотя его удельный вес в составе населения остается довольно высоким. Это является результатом того, что постоянно происходит процесс выбывания разорившихся предпринимателей, который уравнивается притоком новых людей, желающих попробовать свои силы в собственном бизнесе. Второй – «новый средний» класс – состоит из высокооплачиваемых наемных работников, как правило, занятых интеллектуальным трудом. Высший слой «нового среднего» класса включает менеджеров и специалистов, работающих в сфере крупного бизнеса. Эти люди, как правило, имеют высшее образование и являются высокостатусными специалистами. К низшему слою относятся учителя, врачи, конторские служащие и т.д. Это очень разнородная группа людей, по многим параметрам схожая с рабочим классом.

Являясь основной социальной группой, средний класс развитых стран выполняет ряд очень важных социальных функций.

Базовой среди них выступает функция социального стабилизатора. Добившись определенного места в социальной структуре общества, представители среднего класса склонны поддерживать существующее государственное устройство, которое позволило им достигнуть их положения. Следует учитывать, что средний класс играет ведущую роль в процессах социальной мобильности, и это также укрепляет существующий социальный строй, предохраняя его от социальных катаклизмов. Недовольство низшего класса своим положением уравнивается представленными им вполне реальными возможностями для повышения статуса в обществе.

Кроме стабилизирующей функции средний класс играет важную роль и в других социальных процессах.

В сфере экономических отношений средние слои выполняют роль экономических доноров – не только как производители огромной части доходов общества, но и как крупные потребители, инвесторы и налогоплательщики.

В культурной сфере средний класс является культурным интегратором – хранителем и распространителем ценностей, норм, традиций и законов общества.

Средний класс поставляет кадры чиновников и управленцев разного ранга – как для государственного аппарата, так и для бизнеса. Саморегуляция гражданского общества также основана на активности представителей среднего класса. Эту его роль называют функцией административно-исполнительного регулятора.

В странах «третьего мира» средний класс – это, как правило, относительно небольшая группа людей. Относительная малочисленность среднего класса приводит к тому, что он не может полноценно выполнять те же функции, что в развитых странах. Это является одной из причин и, в то же время, следствием социально-экономического отставания развивающихся стран.

Сегодня на постсоветском пространстве в целом и на Украине в частности, когда социальная поляризация и дифференциация обретают свое нормативно-легитимное значение, рассуждения о «среднем классе» становятся и более обоснованными, и более обстоятельными. Все чаще в повседневной коммуникации можно столкнуться с обыденной логикой рефлексии «в среднем», что, возможно, чаще всего оказывается тождественным рефлексии «нормального», неаномичного. Сегодня социальные крайности ощущаются постсоветским человеком конкретно, и поэтому гораздо последовательнее выглядит стремление людей к самопознанию себя через символы социокультурной середины, пусть даже и в логике повседневного суждения о том, что сегодня «худо, дальше некуда, но все так живут». В любом случае современный дискурс срединности, отражает как раз стремление людей не выпасть из «нормы».

Украина, все постсоветское пространство, впрочем, как и другие развитые страны западного мира, переживает переход к глобальному обществу. Но в условиях постсоветского пространства этот цивилизационный переход сопровождается сломом старой тоталитарной политической системы и планового способа организации хозяйства. Поэтому установка на нестандартность (рефлексивность) жизненного пути человека приходит в противоречие с практической сложностью реализации принципа свободы жизненного выбора человека. Бедность социальных условий порождает бедность социального выбора. Примером данного утверждения служат наши, украинские реалии.

«Средний» постсоветский человек поступает нестандартно скорее по воле обстоятельств. И будучи поставленным в условия крайне узких возможностей жизненного выбора – в трудовой деятельности, или в досуге, уже не важно, – «средний» постсоветский человек по-прежнему оценивает свои жизненные достижения в шкале «простой» современности, т.е. преимущественно по результатам своей активности.

Этого культурного конфликта возможностей и притязаний достаточно, чтобы понять, что сегодняшнее постсоветское общество по ряду обозначенных причин скорее является обществом симуляционной срединности. В нем «средний класс» еще не может жить и чувствовать себя по-новому («рефлексивно»), не способен реализовать себя среднеклассово, осознать себя как класс через результаты своих жизненных достижений (положение, деньги, успех, слава).

«Средний класс» на постсоветском пространстве все еще остается привлекательной «утопией». Пока что он представляет собой механический конгломерат больших и малых образований социума. В каждом из них есть свое интеллектуальное меньшинство со своим ориентиром на именно эту социальную группу. Проблема состоит в том, как выявить и включить механизм достижения соборности внутри среднего класса, как единого социального образования. Эту проблему, на наш взгляд, может решить только интеллигенция. Она способна предложить жизнеспособную идею Общего Дела, когда все социальные образования, объединяемые рядом признаков в средний класс, поймут, что только через реализацию этой идеи можно осуществить свои идеи гораздо лучше и продуктивнее, чем отдельно и в разрыве с другими социальными группами [11, с.380-404].

Средний класс уже не «измеришь» по-старому, а развиваться по-новому ему мешают социально-политические обстоятельства. Однако социального ощущения симуляционной срединности, как кажется, может оказаться вполне достаточно, чтобы оценить вектор динамики постсоветского общества. «Новый средний класс» воспитывается вкусом к нестандартности жизненного пути человека. И эта «уживаемая» индивидуализация подкреплена чувством политической лояльности «нового среднего класса». Но отныне она направлена не к державной политике идеократического государства, а к политике социальных изменений.

Важнейшее социальное изменение, где не только проявляется интерес среднего класса, но и каковое является жизненно необходимым для его становления, является курс на формирование особого института социальной жизни состоящего из ассоциаций свободных и равных людей, курс на становление гражданского общества.

Исходя из вышесказанного, следует отметить насущную необходимость проработки в русле различных научных направлений и, прежде всего, учеными-гуманитариями комплексного и системного исследования феномена среднего класса, путей его становления и развития в условиях общества трансформационных процессов, когда обрушилась старая шкала ценностей, а новая еще не сложилась.

Отправными точками предложенного исследования должны являться: обоснование предельных оснований бытия среднего класса и определение его онтологического статуса; рассмотрение истории идеи среднего класса и механизма ее осуществления; исследование социально-экономических, социально-политических, социокультурных и социально-правовых его аспектов; размышление о вероятной стратегии и тактике становления и развития среднего класса в условиях общества транзитивности и глобализации, о его идеологии Общего дела. И транзитивность, и глобализация мира несут в себе неопределенность и психологическую напряженность, что, в свою очередь, создает условия для противостояния. Вопрос, что лучше противостояние или согласие не только риторический, но и практический. Он ориентирован на поиск той силы в обществе, которая заинтересована в поиске согласия. И такой силой может быть «средний класс».

В противостоянии победителя вообще не бывает, о чем свидетельствует вся история человечества. Только выбор идеи гражданского согласия и адаптация этой идеи на уровне среднего класса является наиболее разумным и оптимальным. Но этот выбор еще надо сделать, преодолевая сомнения инертного большинства. Получив в среде среднего класса своих адептов и апологетов, идея гражданского согласия может превратиться в силу созидания мира и благополучия [7, с.3-12].

Востребованность среднего класса обрела особую актуальность в условиях постсоветского пространства, где перемены на рубеже современных веков привели к активному поиску ценностных ориентиров, отражающих как преемственность исторического развития, так и необходимость определения цели, способной соединить общее и единичное, осмыслить ключевые принципы развития мирового процесса и обеспечить усилия, ориентированные на то, чтобы сделать жизнь общества более человеческой, а человека – более общественным (совершенным).

Но кто же может выступить тем идейным вдохновителем, способным сформировать в рядах основной массы среднего класса идеи гражданского

согласия, как основы его духовности, базиса Общего дела – основы становления гражданского общества? Наш ответ – интеллигенция.

Интеллигенция – это определенный ресурс модернизации общества, его духовный наставник, интеллектуальный поводыр, интеллектуальное меньшинство с ориентиром на поиск идей, которые должны лечь в основание ответа очередному историческому вызову. Деятельность интеллектуального меньшинства далеко не всегда воспринимается благожелательно и, тем не менее, эта деятельность абсолютно необходима. Интеллигенция должна выполнить свое предназначение. Но уже в этом сокрыта проблемная ситуация. Дело усложняется еще и тем, что сама интеллигенция – это тоже проблема. Поскольку остается открытым вопрос о способах, формах и методах реализации интеллигенцией своего предназначения. Наиболее важная и слабо разрешимая на сегодняшний день проблема состоит в том, что интеллигенция практически отчуждена, не имеет прямого отношения к средствам производства [5, с. 4-11; 8, с. 18-22].

Важнейшей задачей интеллигенции является ее участие в осуществлении гуманитарного образования, которое является не только средством просвещения среднего класса, формирования его идеологии Общего дела, но и важнейшим фактором преемственности поколений.

Подводя итог, следует отметить следующее:

1. Существует неразрывная связь в осуществлении двух процессов: формирования среднего класса и создания условий и предпосылок становления гражданского общества. Средний класс выполняет роль условия или специфического фактора становления гражданского общества. Он обеспечивает экономические, политические и социокультурные основания гражданского общества.

2. Становление среднего класса невозможно без формирования его духовности, в основе которой лежит особая идеология. На повестке дня стоит вопрос о субъекте данной идеологии. Это – интеллигенция, а в нашем случае – интеллектуальное меньшинство, находящееся как вне, так и внутри среднего класса.

3. Основой духовности, идеологией среднего класса является идея Общего дела – это отношение к становлению и развитию гражданского общества, когда средний класс – не просто абстракция, а реальность, когда все участники выступают с мерой ответственности за гражданское общество заявляя о себе в статусе консолидированного субъекта социальной активности в системе координат общественного развития, где вертикаль власти и горизонталь социальных коммуникаций демонстрируют потенциал движения к номосу или аномии, к космосу или хаосу.

Важным направлением востребованности интеллигенции является интеграция совместных усилий в интеллектуальном поле, независимо от противоречий, которые несут в себе факторы этнической принадлежности и конфессиональных пристрастий. Основной вектор этих усилий видится в противодействии деструктивным процессам современной культуры, которая находится в состоянии кризиса. Интеллигенции следует более активно проявлять себя в актуализации проблем духовного характера, в противостоянии аполитической деморализованности общества. Её задача состоит в артикуляции проблем социального развития, в частности, таких, как культура СМИ, рекламы, культура речи, этическая и экологическая культура; формировании идеологии среднего класса с ориентиром на адаптацию идеи Общего дела, от

результатов которого зависит судьба гражданского общества – надежды XXI века в условиях транзитивности и глобализации мира.

Список использованных источников

1. Александрова О.С. Специфика становления та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства / О.С.Александрова. – Суми: Университетська книга, 2008. – 364 с.
2. Гидденс Э. Социология / Э.Гидденс; [пер. с англ.; общ. ред. Л.С. Гурьевой, Л.Н. Иосилевича]. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
3. Голенкова З.Т. Средние слои в современной России / З.Т.Голенкова, Е.Д.Игитханян // Социологические исследования. – 1998. – № 7. – С. 44-53.
4. Заславская Т.И. К вопросу о «среднем классе» российского общества / Т.И.Заславская, Р.Г.Громова // Мир России. – 1998. – № 4. – С. 3-22.
5. Кальной И.И. О притязании и призвании интеллигенции / И.И. Кальной // Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Том 21 (60). – № 3. – Симферополь, 2008. – С. 4-11.
6. Кальной И.И. Гуманитарное образование и воспитание: социально-философский анализ / И.И.Кальной // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 164. – С. 14-18.
7. Кальной И.И. Гражданское общество как одна из составляющих системы координат общественного развития / И.И.Кальной // Ученые записки ТНУ им. В.И.Вернадского. Серия «Философия. Социология». Том 17 (56). – № 2. – Симферополь, 2004. – С. 3-12.
8. Кизима В.В. Интеллигенция, ценности и смыслы в меняющемся мире / В.В.Кизима // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 164. – С. 18-22.
9. Левада Ю.А. «Средний человек»: фикция или реальность? / Левада Ю. // От мнений к пониманию. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – С. 288–304.
10. Резник Ю.М. Социокультурные основания гражданского общества / Ю.М.Резник, А.Д.Шоркин // Гражданское общество: истоки и современность. – СПб.: «Юридикский центр Пресс», 2006. – С. 218-306.
11. Роль интеллигенции в формировании идеологии среднего класса / Монография [Науч. ред. И.И.Кальной, А.В.Горбань]. – Симферополь: Синтагма, 2010. – 472 с.
12. Резник Ю.М. Парадоксы и перспективы гражданского общества / Ю.М.Резник // Ученые записки ТНУ им. В.И.Вернадского. Серия «Философия. Социология». Том 17 (56). – № 2. – Симферополь, 2004. – С. 13-29.
13. Средний класс в современном российском обществе / Под ред. М.К.Горшкова, Н.Е.Тихоновой и А.Ю.Чепуренко. – М.: РНИСиИП/РОССПЭН, 1999. – 299 с.
14. Согомонов А. «Средний класс» и образование: QUID PRO QUO? (конфликт толкований и концептуальная повестка на XXI век) / А.Согомонов // Отечественные записки. – 2002. – № 2. – С. 38-46.
15. Умов В.И. Российский средний класс: Социальная реальность и политический фантом / В.И.Умов // Политические исследования. – 1993. – № 4. – С. 32-44.

Gorban, A.V. The role of intelligentsia in shaping the spiritual foundations of middle-class post-Soviet society

In the article the issue of the middle class through the prism of the formation of its spiritual component. Emphasized that as being the former Soviet Union rather amorphous entity, the middle class is capable, nonetheless, become the basic part that promotes the development of civil society. Wrought role of intelligentsia as intellectual minority able to play a role ideologue, «intellectual eyed», middle-class educators through humane education.

Key words: spirituality, middle class, civil society, intelligentsia, humanitarian education, ideology.

Модернізація соціальної політики як фактор формування середнього класу в сучасному українському суспільстві

Соціальна політика є потужним фактором формування українського середнього класу, за умов її модернізації за такими пріоритетними напрямками: створення системи соціального захисту; створення безпосередньо інституту підтримки середнього класу; забезпечення зайнятості населення; збільшення людського потенціалу; формування трудового потенціалу.

Ключові слова: соціальна політика, середній клас, держава.

Актуальність теми дослідження обумовлюється специфікою трансформаційних процесів сучасного українського суспільства. Перехід із «соціалістичної» формації до постіндустріальної цивілізації, від закритої господарської системи до відкритої, від комунального матеріально-технологічного середовища до некомунального, призвів до панування подвійної інституціональної системи і бінарної системи цінностей. За таких обставин, особливо значущим є пошук стабілізуючого чинника в суспільстві, яким, на нашу думку, є середній клас. Саме соціальна політика може призвести до становлення чисельного середнього класу, за умов її модернізації в сучасній Україні.

Поняття «соціальна політика» було запроваджено в науковий обіг у Франції Ш. Фур'є – теоретиком утопічного соціалізму. На його думку саме завдяки державні монополії могла бути реалізована соціальна політика. Водночас, Німеччина першою почала займатися соціальною сферою життєдіяльності суспільства наприкінці XIX ст. (1883 р.), поштовхом до чого були укази О. Бісмарка про державну допомогу сім'ям німецьких робітників.

У сучасному розумінні соціальна політика – це один з методів державного регулювання, що має назву «держава загального добробуту».

На сучасному етапі розвитку суспільствознавчої думки роль держави у реалізації соціальних програм, сутність і специфіку соціальної політики як чинника поліпшення добробуту населення досліджують такі вчені: В. Антропов, Н. Борецька, К. Горохова, І. Григор'єва, В. Капіцин, Н. Коваліско, В. Колков, Л. Константинова, В. Куліков, Е. Лібанова, П. Манжол, С. Москаленко, В. Римський, І. Савченко, О. Сергієнко, Т. Сидоріна, А. Сіленко, І. Соболева, М. Стрежнева, В. Студинський, В. Танци, Т. Ганслі, О. Шкаратан, Л. Якобсон, О. Яременко, В. Ярська, E. Einhorn, G. Esping-Andersen, J. Meyer, K. Polanyi, J. Torfing та інші.

Разом з цим, специфіка модернізації соціальної політики як чинника формування середнього класу в сучасному українському суспільстві досліджена недостатньо, що і визначаємо за мету цього дослідження.

Соціальна політика є потужним фактором формування середнього класу при вирішенні наступних завдань: по перше, необхідно розробити певні штрихи до її концептуалізації, а по друге, виділити основні проблеми й напрямки реалізації соціальної політики в сучасному українському суспільстві. Ці питання детально розроблені в авторській монографії [1, с. 146-184]; у статті ж розглянемо найбільш суттєві моменти, що окреслюють шляхи розвитку середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Штрихи до концептуалізації соціальної політики в Україні. Навколо цього питання постійно виникають дискусії, які ускладнюються відсутністю єдиних концептуальних рамок і теоретико-методологічних підстав розгляду проблеми.

Елементи суспільної системи вибудовуються у вигляді певної ієрархії, що постійно відтворюється й модифікується в континуумі «соціальний порядок – соціальний дисбаланс». За своєю суттю соціальна нерівність виступає як відносини між індивідами й соціальними групами, що мають різний доступ до суспільних ресурсів.

Проблема життєздатності й забезпечення цілісності суспільства є проблемою регулювання відносин нерівності, метою яких стає знаходження оптимуму у співвідношенні двох його протилежностей: активізації здібності саморозвитку й нейтралізації потенціалу, що саморозвивається. Ефект від регулювання соціальної нерівності й, отже, можливість соціальної політики набуває реальності за наявності необхідних передумов, пов'язаних, у першу чергу, із загальною масою й сукупним об'ємом ресурсів у конкретному суспільстві.

Смислове призначення соціальної політики – організоване регулювання соціальних відносин, здійснюване зацікавленими суспільними суб'єктами в напрямку формування стійкої, збалансованої соціальної структури суспільства. Як результат, – досягається оптимальний рівень соціальної нерівності, забезпечується сприятливий морально-політичний клімат і закладаються потрібні умови для відтворення й розвитку людського потенціалу [7, с. 37].

У сучасному суспільстві соціальна політика покликана, найперше, виконувати дві тісно поєднані між собою основні функції-захисту й розвитку [15, с. 67-68]. Їх можна номінувати як базисні, фундаментальні. Крім них, до головних функцій соціальної політики в сучасному суспільстві варто віднести такі:

- соціофундаментальну, пов'язану з виробництвом та вдосконаленням суспільства як цілісної соціальної системи, підтримкою його стабільності й упорядкованості;
- соціоінтегративну, завдяки якій людина, незалежно від її соціального статусу, етнічного чи релігійного походження, статі, стану здоров'я, по-перше, не відчуває себе «іншою», чужою, по-друге, має змогу реалізувати свій соціальний потенціал;
- соціально-адаптивну, завдяки якій суб'єкти соціальної політики та соціальних програм допомагають тим соціальним групам, які через певні причини не спроможні брати участь у суспільному виробництві, освоювати інші різновиди соціально-корисної діяльності;
- соціопродуктивну, зміст якої полягає в підтримці в людини потреби та здатності до активного життя;
- соціодинамічну, спрямовану на розвиток людини та соціальних спільнот і способів їх життя;

- вдосконалення соціальної інфраструктури, завдяки якій реалізуються цілі соціальної політики [6,с.96-97].

За своєю природою соціальна політика допускає постійний багатосторонній діалог, явний або неявний, формалізований у рамках відповідних інститутів і такий, що ведеться в просторі суспільної думки [18,с.75].

Практична реалізація соціальної політики залежить від політичного ладу, рівня економічного розвитку, відносин власності, структури управління, культури, моралі, особливостей історії й традицій. Однак особливу роль відіграє спосіб розподілу суспільного продукту [18,с.75].

Умовно принципи розподілу суспільного продукту можна звести до таких: ліберальний підхід, що, зазвичай, спирається на індивіда з мінімізацією державного впливу на життя населення; соціально-демократичний (варіант – соціальна ринкова економіка), що передбачає певну роль держави в перерозподілі доходів між різними групами населення, облік потреб соціально слабких груп; планово-економічний підхід (базується на централізованому регулюванні виробництва й розподілі).

В центрі реалізації соціальної політики лежать *принципи справедливості й соціальної відповідальності*.

У сучасній науці виділяються чотири методологічні трактування, які пояснюють *соціальну справедливість*: егалітаризм – необхідність отримання всіма членами суспільства однакових благ; роулзівський підхід – можливість максимізації корисності найбільш забезпечених осіб; утилітаризм – максимізація загальної корисності всіх членів суспільства; лібералізм – справедливість, що встановлюється ринком [16,с.14].

Загалом, у сучасному розумінні справедливість є мірою відповідності між вчинком того чи іншого індивіда та його оцінкою в суспільній думці. Соціальна справедливість виражається у зв'язку «внесок-винагорода». Принцип об'єктивності визначає сутність справедливості, ідея якої може бути реалізована певною мірою тільки через всебічне врахування різних інтересів і потреб людей та їх спільностей [3,с.229].

Соціальна справедливість ґрунтується на таких засадах: 1) перехід до інформаційного суспільства, де основною формою власності і вищою цінністю є інтелектуальна власність, тобто власність на знання та інформацію, без якої неможливий розвиток інших форм власності й суспільства в цілому; 2) керівна та консолідуюча роль культурно-історичного суб'єкта в соціальній структурі суспільства. На нашу думку, це середній клас (культурно-історичний суб'єкт); 3) наявність багатокладної економіки й регульованого ринку при провідній ролі державного сектора, тобто планово-товарна економіка; 5) реалізація принципу «від кожного – за здібностями, кожному – за працею», який, до речі, так і не був реалізований в умовах адміністративно-командної системи; 6) сильний соціальний захист тих прошарків населення, які з певних причин не можуть працювати; 7) демократичні форми організації в усіх сферах життєдіяльності суспільства; 8) високий рівень науки, культури (особливо правової й моральної) та ефективне використання досягнень духовного виробництва у вирішенні соціальних проблем [3,с.232].

Інший принцип, якого необхідно дотримуватися в процесі реалізації соціальної політики, – *принцип соціальної відповідальності*. У зв'язку з цим необхідно пам'ятати, що, взявши на себе зобов'язання із забезпечення необхідних соціальних стандартів, держава не може самотужки гарантувати їх реалізацію. В цьому їй має допомогти громадянське суспільство в особах

головних і найбільш зацікавлених його суб'єктів, тобто представників бізнесу. Саме в цій площині в контексті соціального діалогу і виступає інститут соціальної відповідальності бізнесу [10,с.32].

Соціальна політика в сучасній Україні: специфіка, основні проблеми й напрямки реалізації. Характерними рисами сучасної соціальної політики в Україні стали відмова від патерналістської моделі (через обмежені фінансові можливості держави) і відсутність чітких орієнтацій щодо вибору іншої оптимальної моделі (через залишковий принцип фінансування соціальних програм). В Україні держава виступає в ролі пожежника для попередження й гасіння можливих соціальних конфліктів.

Соціальна політика, що нині здійснюється в Україні, будується за таким принципом: держава, визнаючи ринкові відносини, лише доповнює та корегує ринкові механізми перерозподілу ВВП, орієнтуючись при цьому на гарантоване задоволення тільки мінімальних базових потреб і надання соціальної допомоги найбільш уразливим категоріям населення. Як результат – Україна входить у нове століття з безліччю проблем, пов'язаних із безробіттям, неререформованими системами заробітної плати й пенсійного забезпечення, невирішеними питаннями щодо попередження та подолання бідності, запровадження соціального страхування, адресної допомоги. На сьогодні в Україні склалася ситуація, коли можна без перебільшення стверджувати: негативні наслідки соціально-економічних перетворень відчула значна частина населення нашої країни. Це 15 млн. пенсіонерів, 3,5 млн. інвалідів, люди похилого віку, робітники, що потребують вирішення питань, пов'язаних з безробіттям, охороною праці, заборгованістю із заробітної плати, пенсій тощо. Вирішення саме цих проблем, як справедливо підкреслює А.Сіленко, повинно стати пріоритетним у соціальній політиці України в ХХІ ст. [13,с.122].

Однак вирішення всіх цих вище окреслених проблем ускладнюється такими чинниками: 1) складністю проблеми вибору господарської системи; 2) специфікою легітиматії влади в Україні; 3) поглибленням проблем майнової диференціації в соціальній сфері; 4) вибором неправильної моделі конкурентоспроможності; 5) несформованістю культурно-історичного суб'єкта (на сьогодні жоден клас, жодна соціальна група, жодна політична партія як провідна сила суспільства не здатні ефективно вирішити суперечності переходного періоду, оскільки зрілий культурно-історичний суб'єкт ні раніше, ні в епоху перемін так і не сформувався); 6) поширенням аномії; 7) специфікою української історичної політичної культури, яка визначається через концепт патерналізму; 8) необхідністю змінити або відкорегувати роль держави в реалізації соціальної політики; 9) існуванням інститутів непрозорої адаптації соціальних гарантій до розвитку соціально-економічного середовища; 10) проблемою вибору режиму реалізації соціальної солідарності й соціальної політики.

Отже, виділивши проблеми в реалізації соціальної політики в Україні, перейдемо до розгляду її сутності та змісту. Для цього необхідно вирішити такі завдання: *виділити концептуальні засади соціальної політики; обґрунтувати її завдання; виокремити головні напрямки її здійснення*.

Концептуальні засади соціальної політики в Україні: 1) підвищення добробуту; 2) зростання оплати праці в кілька разів; 3) страховий принцип соціального захисту; 4) відмова від уявлень про державу як про власника страхових внесків громадян; 5) ринкова альтернатива натуральному пільгуванню.

Розглянемо їх ґрунтовніше. Сучасна економіка, по-перше, вимагає якісно нової робочої сили, висококваліфікованих працівників, а їх праця – гідною

оплати, по-друге, доходи населення формують платоспроможний попит, а останній – головний двигун росту в ринковій економіці. Підвищення добробуту, таким чином, – не тільки результат, але й абсолютно необхідна передумова економічного зростання. Таке становище підносить соціальні завдання до рангу пріоритетних, тобто є першою концептуальною основою ефективної соціальної політики [8,с.4-5].

При падінні виробництва неминуче зниження доходів працівників. Відповідно, зростання виробництва, згідно з концепцією соціальної держави, повинно супроводжуватися підвищенням не лише підприємницьких прибутків, але й оплати праці. Причому пріоритетним є не просте збільшення заробітної плати, але й скорочення її відриву від вартості робочої сили, підвищення її частки у ВВП.

Оплата праці, забезпечення її позитивної динаміки (кратного росту) і становлять сьогодні головний пріоритет. Саме з цього, а не з реформування ЖКГ, освіти й охорони здоров'я, не з маніпуляцій з пільгами, потрібно було починати соціальні реформи, якщо малося на меті підкорення їхнім інтересам населення й економіки. Реалізація цього пріоритету – друга концептуальна передумова ефективної соціальної політики.

Домінуючий принцип соціального захисту в ринкових умовах – страховий, і його слід реалізовувати, забезпечуючи в першу чергу підвищення рівня оплати праці. Це – третя концептуальна обставина сучасної соціальної політики.

Привабливість страхових засобів у інвестиційному плані пов'язана з тим, що вони виступають як «довгі гроші», якими можна розпоряджатися протягом довготермінових періодів (10-40 років). Однак до практичної реалізації інвестиційного потенціалу пенсійних нагромаджень в Україні ще далеко. Так, усе ще відсутня відповідна правова база, не визначені напрямки надійного тривалого розміщення засобів у реальному секторі економіки на базі масштабних інвестиційних програм і проектів. Не створені інститути, які б надавали вичерпну інформацію про активних суб'єктів фондового ринку. Немає належного державного й недержавного нагляду за використанням пенсійних нагромаджень і т.д.

Таким чином, необхідні відмова від уявлень про державу як власника страхових внесків громадян і визнання належних їм засобів як резервованої частини вартості відтворення працівника. Це четверта концептуальна передумова діючої соціальної політики.

Дійсна ринкова альтернатива натуральному пільгуванню – не подачки у вигляді нееквівалентних грошових компенсацій і мізерних добавок до пенсій, а різке (до належного, об'єктивно необхідного рівня) підвищення заробітної плати й на цій базі – страхових виплат. Така п'ята концептуальна умова ефективної моделі соціальної політики [8,с.9-17].

Завдання соціально-управлінської діяльності у сфері соціальної політики щодо успішної її реалізації в українському суспільстві:

1. Перетворення соціальних відносин у сфері праці й зайнятості. Йдеться про активну боротьбу з безробіттям, про розширення й реальне забезпечення соціально-економічних прав трудящих як у державному, так і в приватному секторах господарювання, про створення необхідних умов для поступового формування соціально-партнерських відносин між працею та капіталом.

2. Створення сприятливих інституційних умов для розвитку конструктивної та легітимної підприємницької діяльності і в соціальній сфері економіки, і в структурах громадянського суспільства.

3. Зміна характеру управлінської діяльності державної влади в напрямку її легітимзації й демократизації. Доречно відновити колективну й персональну відповідальність представників влади за зміст та ефективність ухвалених рішень, за їх прямі й непрямі наслідки, поступово долати корумпованість державного апарату, домагатися реального розподілу влади та бізнесу, закладати систему незалежного правосуддя, здатного вести боротьбу з економічною злочинністю [6,с.96-97].

Виходячи з концептуальних засад і головних завдань соціально-управлінської діяльності у сфері соціальної політики, **пріоритетні напрямки реалізації соціальної політики в сучасному українському суспільстві такі.**

1. **Створення системи соціального захисту.** В умовах глибокої трансформації суспільства система соціального захисту, на думку науковців, повинна мати три найважливіші виміри [5,с.191]:

1) Мережу соціального порятунку, яка б забезпечувала можливість психофізичного виживання людей за кризових соціально-економічних обставин.

2) Соціальне забезпечення, яке б гарантувало певний рівень життя людини (компенсація втрати регулярного доходу, компенсація «додаткових витрат», попередження причин відсутності регулярного доходу).

3) Соціальне обслуговування, яке б гарантувало певний рівень участі людей у суспільному житті.

2. **Створення інституту підтримки середнього класу.** До пріоритетів діяльності соціальної держави, що сприятимуть динамічному процесу формування в Україні нової системи соціально-класової структури і, насамперед, середнього класу, прискоренню процесів соціальної структурованості, відносимо:

- забезпечення нормативно-правових засад для посилення дієздатності держави в здійсненні соціальної, правової політики, спрямованої на посилення соціальної структурованості суспільства, основу якої складатиме середній клас;

- законодавче забезпечення формування такої стійкої соціальної верстви людей, як власників, зокрема, житла, нерухомості, землі, акцій, засобів виробництва тощо;

- створення нормативно-правової бази для підвищення рівня життя населення, збільшення рівня доходів, їх легалізації, зменшення розшарування населення за рівнем доходів (доходи 10% найзаможніших верств населення в Україні перевищують доходи такої ж кількості найбідніших у 12-15 разів);

- збереження позитивних тенденцій економічного зростання, динамізацію розвитку економіки на інноваційній основі, в першу чергу відносин власності, її детінізація, посилення антиінфляційної політики держави;

- удосконалення законодавчої бази для динамізації соціально-трудових відносин як чинника зміцнення добробуту населення, передусім його бідних і середніх верств;

- збагачення нормативно-правової бази та зміцнення інститутів капіталізації заощаджень населення; завершення формування нормативно-правової бази податкового законодавства як соціорегулюючого чинника розвитку суспільства, посилення добробуту населення, прискореного розвитку середнього класу;

- удосконалення законодавчого поля реформування системи соціального страхування, насамперед пенсійного забезпечення як умови підвищення доходів людей похилого віку;

- підвищення професійного рівня населення, їх освітнього, в тому числі правового, рівня як чинника посилення їх соціальної безпеки, соціальної структурованості суспільства [14,с.190-191].

Український середній клас розвивається шляхом суперпозиції двох суб-класів: «середнього класу за доходом» та «середнього класу за особливим здобутком» [2,с.172].

Для успішної організації середнього класу в Україні потрібні обґрунтування розробки та прийняття відповідних стандартів і створення належних соціально-економічних умов, побудова правової демократичної держави, що ініціює відповідну політичну та економічну поведінку середнього класу як цілком для нього зрозумілу. Правові норми мають бути адекватними економічним, соціальним та політичним умовам розвитку середнього класу й не відірватися від них. Узагальнюючи наявні пропозиції [4;17;11;12;6], можна запропонувати складові системи соціального захисту середнього класу.

Такими складовими є: *економічні* – здійснення реформ та руху до ринку; податкові пільги; економічна свобода; свобода споживання; свобода виробництва й торгівлі; свобода вибору робочого місця; свобода володіння та розпорядження приватною власністю; система прямих та непрямих податків; забезпечення високим прожитковим мінімумом; забезпечення екологічної безпеки. *Соціальні*: соціальні права; соціальне страхування; нормальне становлення й розвиток особистості; гідний рівень життя; страхування на випадок хвороби; профілактичні огляди різних груп застрахованих; заходи з охорони праці, створення умов, які дозволяють громадянам заробляти кошти будь-якими засобами, що не суперечать закону. *Політичні*: гарант стабільності; соціальний стабілізатор суспільства; соціальний лідер суспільства; зацікавленість у збереженні соціального порядку; діє ринковий механізм взаємодії попиту та пропозиції; забезпечення дійсної конкуренції; захист від політичного переслідування та адміністративного свавілля; забезпечення максимальної стабільності громадського життя. *Правові*: розробка юридичних норм; нормативно-правові основи благодійності; система законодавчих актів; захист від злочинних намагань [2,с.174].

3. **Забезпечення зайнятості населення.** Зміна становища соціальних груп вимагає, насамперед, забезпечення зайнятості. Н. Коваліско пропонує такі заходи щодо реалізації цієї мети: по-перше, проведення реальної оцінки структури, причин і масштабів безробіття, перегляд положень про безробіття, про статус та права безробітного в Україні; по-друге, розширення доступу до мережі освіти й професійної перепідготовки для забезпечення конкурентоспроможності людей у просторі ринкової економіки; по-третє, підтримка великих підприємств державного економічного сектора, підприємств приватного та, передусім, малого й середнього бізнесу.

Одночасно подоланню почуття «зайвої людини» сприятимуть такі заходи: а) організація громадських робіт, б) створення системи додаткової освіти з набуття професій, які користуються попитом на ринку праці, і в) передбачають подальше працевлаштування.

Для того, щоб соціальна політика не знижувала трудову мотивацію людей і не стимулювала пасивність, потрібна визначеність меж бідності та малозабезпеченості. Програма скорочення бідності передбачає доступність, спершу, освіти, медичних і побутових послуг, а також розвиток системи «захищеної зайнятості», яка б надавала мінімальний дохід за соціально корисну працю на спеціально створених державою та органами місцевої влади робочих місцях [6,с.96].

4. **Збільшення людського потенціалу.** На думку Е.Лібанової, роль і значення людського потенціалу, якості населення багаторазово збільшується з огляду на системну демографічну кризу та хвилю депопуляції, що охопила чи не всі розвинуті країни світу. Україна також вступила в цей період свого розвитку. Демографічні прогнози свідчать про практичну неможливість подолання тенденції скорочення чисельності населення в найближчій перспективі. Але відбуватиметься не просто зменшення загальної чисельності населення, а очікуються значні структурні зрушення: передовсім на тлі випереджального скорочення чисельності населення працездатного віку спостерігатиметься зростання чисельності осіб старшого віку. Демографічне старіння – це закономірний наслідок зростання тривалості життя, тому не є негативним явищем. Однак цей процес потребує адекватних змін державної політики, зокрема реалізації низки заходів, які протидіятимуть соціальній ізоляції осіб похилого віку, поширенню серед них бідності та хвороб [6,с.9].

5. **Формування трудового потенціалу.** Необхідність швидкого економічного зростання в умовах скорочення чисельності населення вимагає покращення умов і посилення стимулів формування трудового потенціалу та максимально ефективного його використання. Основним напрямком політики, спрямованої на досягнення зазначеної мети, на думку Е.Лібанової, є розширення меж і підвищення вікових рівнів економічної активності, створення можливостей максимально великій частині населення брати участь в економічній діяльності, забезпечення належних умов праці, сприяння набуттю високого рівня освіти та кваліфікації, підтримання здоров'я нації [9,с.11-18].

Виконати завдання щодо поліпшення добробуту населення за всіма пріоритетними напрямками держава зможе тоді, коли за її діями буде здійснюватися контроль з боку громадянського суспільства, основними суб'єктами якого є представники середнього класу. У сучасних українських умовах середній клас може віднайти власну нішу щодо проведення контролю за владною вертикаллю в органах місцевого самоврядування й саме таким чином взаємодіяти на базі партнерства та через діалог з державою в реалізації соціальної політики в Україні. Аналіз сутності місцевого самоврядування як інституту соціальної політики можна визначити за *перспективу подальших наукових досліджень* у запропонованому напрямку.

Список використаних джерел

1. Александрова О.С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О.С.Александрова. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 252 с.
2. Борецька Н.П. Політика соціального захисту середнього класу / Н.П.Борецька // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 170-183.
3. Гернего О. Ідея соціальної справедливості як важливий фактор регіонального та загальнодержавного розвитку / О.Гернего // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 2. – С. 229-235.
4. Заборовський В. Еволюція соціальної структури: перспективи генерацій / В.Заборовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 8-35.
5. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / [Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безсонов М.А., Евдокимова И.А.]. – Харьков : Основа, 1997. – 230 с.
6. Коваліско Н. Соціальна політика у регулюванні процесів стратифікації в українському трансформаційному суспільстві / Н.Коваліско // Психологія і суспільство.

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – 2007. – № 3. – С. 92-97.

7. Константинова Л.В. Социальная политика: штрихи к социологической концепции / Л.В.Константинова // Социологические исследования. – 2005. – №2. – С. 36-43.

8. Куликов В. Социальная политика как приоритет и приоритеты социальной политики / В.Куликов, В.Роик // Российский экономический журнал. – 2005. – № 1. – С. 3-17.

9. Лібанова Е.М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття / Е.Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1 (9). – С. 9-22.

10. Мельник С. Становлення соціально орієнтованого бізнесу в Україні як складова державної соціальної політики / С.Мельник // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 5. – С. 32-36.

11. Москаленко В. Середній клас і рівень доходів / В.Москаленко // Праця і зарплата. – 2004. – № 16. – С. 4-5.

12. Ситников А.И. Формируется ли «средний класс»? / А.И.Ситников // Российский экономический журнал. – 1999. – № 3. – С. 26-35.

13. Сіленко А. Соціальна політика та її пріоритети у перехідному суспільстві / А. Сіленко // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 118-128.

14. Скуратівський А. Правовий вимір діяльності соціальної держави / А.Скуратівський, В.Скуратівський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2007. – № 4. – С. 184-192.

15. Соболева И. Социальная политика как фактор устойчивого развития / И.Соболева // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 3. – С. 67-73.

16. Студінський В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики / В.Студінський // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та суспільний журнал. – 2009. – № 1. – С. 13-16.

17. Тресвятська Т. Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні / Т.Тресвятська // Україна: аспекти праці. – 2005. – №7. – С. 22-30.

18. Якобсон Л.И. Социальная политика: попечительство или солидарность / Л.Якобсон // Общественные науки и современность. – 2008. – № 1. – С. 69-80.

Александрова Е.С. Модернизация социальной политики как фактор формирования среднего класса в современном украинском обществе

Социальная политика является мощным фактором формирования украинского среднего класса, при условии ее модернизации в таких приоритетных направлениях: создание системы социальной защиты; создание непосредственно института поддержки среднего класса; обеспечение занятости населения; увеличение человеческого потенциала; формирование трудового потенциала.

Ключевые слова: социальная политика, средний класс, государство.

Aleksandrova, O.S. Modernization of social policy as a factor in forming middle class in modern Ukrainian society

Social policy is a powerful factor in forming the Ukrainian middle class. Modernization of social policy should be implemented in such priority areas: creating a system of social protection, the creation of the institute directly support the middle class, ensuring employment, and increase human potential, the formation of labor potential.

Key words: social policy, the middle class, the state.

УДК 316.42:364-783.4

Буяшенко В.В.

Соціальне піклування: особливості трансформації

Розглядаються особливості трансформації соціального піклування в життєдіяльності українського суспільства пов'язані з переходом від державної соціальної відповідальності до індивідуальної соціальної відповідальності та соціальної відповідальності змішаного типу.

Ключові слова: децентралізація, індивідуалізація, полісуб'єктність, соціальний актор, соціальна взаємодія, соціальний механізм, соціальне піклування.

Сучасні практики соціального піклування в Україні пов'язані з кардинальною трансформацією структури суспільного організму, пошуком, вибором і апробацією найбільш ефективних технологій, співзвучних реаліям сьогодення. Ці процеси, з одного боку, характеризуються високою інтенсивністю, а, з іншого, – протиріччями та дискусіями, оскільки пов'язані з переходом від державної (патерналістської) соціальної відповідальності до індивідуальної (громадянської) соціальної відповідальності та соціальної відповідальності змішаного типу. Головна проблема сучасних перетворень у практиці соціального піклування – внутрішня суперечливість і неузгодженість теоретичних, інституційних, соціально-культурних і повсякденних компонентів у його структурі. У той час, як оптимальна його модель передбачає дотримання принципів антропосоціального і соціально-культурного балансу, які передбачають відповідність повсякденних і інституційних структур суспільної життєдіяльності, а також динамічну рівновагу між культурними і соціальними компонентами.

Неузгодженість, розмитість ідентичностей, втрата результативності і соціальної ефективності традиційних способів регулювання соціальної взаємодії та вирішення соціальних проблем сприяє появі деструктивних тенденцій у суспільній життєдіяльності сучасності. Оновлення соціального простору в умовах фундаментальних трансформаційних процесів, пов'язаних одночасно з глобалізацією та індивідуалізацією життєвих практик, з розмежуванням та взаємопроникненням культурних форм, зі змінами та ускладненнями контекстів соціальної нерівності вимагає реформування звичних форм соціального піклування та інституалізації нових, орієнтованих на принципову зміну характеру функціонування і взаємодії соціальних інститутів.

Зазначені нами тенденції формування нової моделі соціального піклування властиві для більшості пострадянських держав, що зазначається в дослідженнях С. Є. Веліканова [2], А. М. Колота [5], Л. В. Константи нової [6], П. В. Романова [11], В. Е. Шедякова [18], О. Р. Ярьської-Смирнової [11] та ін. Визначальною особливістю цього формотворчого процесу є полісуб'єктність: розподіл соціальних повноважень та соціальної відповідальності між усіма

структурними рівнями суспільного організму: від мікрорівня до макрорівня. Ці зміни сьогодні здійснюються в двох зустрічних напрямках – «згори», державними інституціями, які задають загальні стратегії, і «знизу», структурами повсякденності (недержавними інституціями), які безпосередньо втілюють ті чи інші стратегії з врахування власної специфіки, ресурсів та потенціалу. «Згори» визначаються інституційні зміни соціального піклування (концепції реформ, закони, перерозподіл повноважень, реорганізація фінансових потоків, управлінських структур, організаційні, функціональні зміни). «Знизу» здійснюється їх трансформація на рівні взаємодії конкретних акторів (населення, соціальні служби, громадські організації, об'єднання, ініціативної групи), з врахуванням їхньої специфіки (соціальної, культурної, ціннісної тощо).

Історія соціального піклування свідчить, що пострадянські країни вже здійснювали подібні трансформації у дореволюційний період. Так, з середини XIX ст. на території царської Росії починають формуватися нові підходи у розвитку соціального піклування – його децентралізація та індивідуалізація. У 1909 році створюється Союз установ, громад і діячів з суспільного та приватного піклування. Головна задача цієї організації – об'єднання усіх установ суспільного та приватного піклування з метою надання методологічної допомоги різним організаціям у розробці зразків статутів, форм надання підтримки нужденним тощо. З'їзд представників цього Союзу розглядав різні питання, наприклад, хто повинен брати на себе зобов'язання опікуватися нужденними; кого варто підтримувати; які джерела підтримки; яким чином упорядкувати діяльність приватних благодійних організацій; хто і як повинен займатися навчанням дітей в сиротинцях тощо. Тобто, ставилося питання не просто про структурну організацію діяльності соціального піклування, а й про визначення індикаторів змісту цієї діяльності.

Діяльність цієї громадської організації спонукала до наукового осмислення форм соціального піклування, що з самого початку здійснювалося за різними видами практики. Так, при осмисленні індивідуальних форм підтримки та опіки вагому роль відіграли дослідження З. Фрейда [17], Б. Ф. Скіннера [14], Ж. Паже [13] (в діяльності яких аналізуються механізми функціонування соціальних інститутів, мотиви людської діяльності), групової роботи – К. Левіна [9], Дж. Хоманса [16], Г. Лебона [8], Г. Зімеля [4] (роботи яких пов'язані з дослідження соціальних груп як специфічного феномену у структурі суспільства), організаційного рівня соціального піклування – Р. Мертон [10] (який розглядав управлінські аспекти соціального піклування), у розумінні суспільного життя у вигляді багатоманітної взаємодії людей – М. Вебера [1], Е. Дюркгейма [3], В. Парето [12], (які зосереджували свою увагу на функціях і структурі суспільства). Аналіз і узагальнення існуючої наукової літератури, присвяченої еволюції поглядів на зміст соціального піклування та його функціональну структуру, дозволяє зробити висновок про те, що воно завжди було і залишається специфічним соціальним механізмом, що забезпечує відтворення соціальної рівноваги суспільства та усунення соціальних проблем, створює умови для охорони здоров'я людини, збереження та відновлення її життєвого та духовного потенціалу.

Динаміка розвитку поглядів на зміст та організаційну структуру діяльності соціального піклування знаходилася в щільному зв'язку з інтерпретацією та осмисленням проблем суспільної взаємодії, взаємозв'язку його елементів у структурі суспільства, визначенням закономірностей та факторів розвитку суспільства, суспільних ідеалів та прагненням особистості до здійснення

своїх ідеалів, відносинами між особистістю та культурою. З XX ст. усі ці проблеми у тій чи іншій мірі стали об'єктом вивчення різних соціальних наук, які досліджують певні типи взаємодії як з середини цих явищ, так і ззовні. Однак виникає цілий комплекс соціальних зв'язків (наприклад, соціальна допомога, соціальна підтримка, соціальна реабілітація, соціальна корекція, соціальна адаптація, соціальний захист), в яких фіксуються деякі факти (явища, процеси) і які не вивчаються до цього часу жодною з «офіційно» існуючих соціальних наук. Саме на цей тип зв'язків утворює предметне поле діяльності соціального піклування та визначає його функціональну структуру, яка представлена такими елементами: а) органи управління різного рівня (ініціативна група, місцева влада, державні інституції тощо), що розробляють і реалізують певні соціальні проекти та координують процес їх реалізації; б) соціальні організації та установи (громадські організації, місцеві громади тощо), які займаються реалізацією соціальних проектів; в) методично-дослідницькі та інформаційно-правові центри, що займаються дослідженням соціальних проблем та розробкою інструментарію щодо їх усунення; г) навчальні центри, що опікуються професійною підготовкою соціально-орієнтованих фахівців.

Організаційна структура практики соціального піклування в українському суспільстві сформувалася в кінці XX, початку XXI століття. Вона поєднує в собі державну і недержавну складові. Створена мережа державних соціальних відомств України має наступний вигляд: очолює і координує її діяльність, втілює у життя переважну частину державних заходів щодо соціального захисту нужденних Міністерство соціальної політики України, яке включає такі установи й заклади:

- державна служба зайнятості населення (мережа центрів зайнятості);
- мережа обласних та міських управлінь та районних відділів соціального захисту;
- територіальні центри обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян;
- відділення соціальної допомоги;
- дитячі будинки-інтернати;
- будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;
- спеціальні будинки інтернати;
- психоневрологічні інтернати;
- пансіонати для ветеранів;
- протезно-ортопедичні заводи;
- заклади спеціальної освіти.

Другим соціальним відомством є Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, що має у своєму складі обласні, міські та районні соціальні служби для молоді. Воно опікується школами-інтернатами для дітей-сиріт, спеціалізованими школами-інтернатами для дітей з різними видами захворювань, дітей, які мають складнощі у навчанні. Інше соціальне відомство – Міністерство внутрішніх справ України має у своєму складі спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, кімнати тимчасового перебування, притулки для неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, підпорядковані районним, міським державним адміністраціям. Станом на 1 липня 2010 р., в Україні функціонувало 88 притулків для дітей, та 32 центри соціально-психологічної реабілітації дітей [15].

Періоди кардинальних реформ, з одного боку, загострюють увагу на відомих соціальних закономірностях, взаємозалежностях, детермінантах соціальних процесів, а, з іншого, виявляють нові тенденції та зв'язки, які

вимагають нової соціально-філософської рефлексії. Теорія структурації Е. Гіденса дозволяє аналізувати сучасні трансформаційні процеси у сфері соціального піклування в цілості. Вона дає можливість фіксувати процеси постійного відновлення і взаємовпливу інститутів і практик в ході їх динамічної трансформації. За рахунок цього при дослідженні соціального піклування ми можемо охопити усі рівні суспільної життєдіяльності та зберегти концептуальну цілісність його усвідомлення. Спираючись на вищезазначене, окреслимо деякі суттєві аспекти взаємодії державної і недержавної складової соціального піклування, які виникають на перехресті інститутів, функцій та практик в період його трансформації.

Інституційні перетворення соціального піклування, які визначаються на державному рівні, мають переважно ліберальний характер і передбачають мінімізацію безпосередньої державної відповідальності та її перерозподіл на користь недержавних організацій та установ. Якщо у XIX ст. організаційними принципами реформування соціального піклування були децентралізація та індивідуалізація, то сьогодні це – децентралізація та полісуб'єктність.

Формування нової моделі соціального піклування супроводжується інституційною трансформацією соціалістичної держави загального добробуту радянського зразка. До особливостей цієї трансформації можна віднести істотні зміни форм взаємодії держави та суспільства, скорочення та видозміну соціальних функцій держави, зміну способів втручання та регулювання державою соціальних відносин, інституційні, організаційні, структурно-функціональні зміни у соціальній сфері взагалі. Ліберальний характер перетворень спонукає відмовитися від патерналізму, державної системи зрівняльного розподілу соціального блага, системи централізованого планування та управління. Лібералізація – це не тільки і не стільки скорочення соціальних функцій державних інституцій, це й одночасне відтворення і створення приватних і суспільних ініціатив у соціальній сфері. Нова модель соціального піклування повинна передбачати партнерську взаємодію між державною та недержавною складовою соціального організму, і тим самим децентралізувати його функції та перерозподілити відповідальність між усіма інституційними структурами суспільства від макрорівня до мікрорівня. І в першу чергу повинна змінитися роль держави як головного інституту соціального піклування. Система загального гарантованого соціального забезпечення повинна трансформуватися у систему адресної соціальної підтримки. Окрім того, зменшується масштаб втручання держави у процеси регулювання доходів і заробітної платні, у процеси зайнятості та працевлаштування населення, особливо в недержавному секторі.

Зміна соціальної ролі держави у суспільстві супроводжується трансформаціями у системі способів державного втручання. Ми цілком погоджуємося з В. В. Корженком, Н. М. Мельтюховою, Г. С. Одінцовою, В. Б. Дзюндзюком [8], які стверджують, що система традиційного прямого управління соціальними процесами та відносинами відходить на другий план, акцент робиться на формуванні соціально відповідального середовища. Середовища, яке активізує недержавну соціальну відповідальність, висуває власні соціальні ініціативи та самостійно шукає інвестиції та ресурси для їх втілення.

Зазначено інституційні перетворення у сфері соціальної підтримки визначають тенденції розвитку нової моделі соціального піклування в Україні. В цій моделі змінюється роль держави та органів місцевого самоврядування, скорочуються масштаби державного втручання, формується приватний сектор

соціальних послуг, змінюється соціальна позиція родини та особистості в бік збільшення частки її соціальної участі та відповідальності, скорочується доля соціальних зобов'язань підприємств і одночасно зростає доля їх соціальної відповідальності, збільшується роль недержавних інституцій у сфері соціальної підтримки. Результатом таких інституційних трансформацій є скорочення державної та корпоративної соціальної відповідальності за умови певного зростання соціальної відповідальності суспільства на усіх щаблях його організації. При цьому варто зазначити, що сьогодні скорочення соціальних зобов'язань держави та підприємств ще не компенсується у повному обсязі приростом соціальних можливостей недержавного сектора та індивідів. Великий спектр традиційних державних зобов'язань та соціальних потреб, які регулярно відтворюються, залишається поза зоною реалізації та задоволення, що створює вакуум соціальної відповідальності і приводить до збільшення соціальних патологій і напруги.

Варто зазначити, що у порівнянні з моделлю соціального піклування, яка формується, трансформація державної участі в здійсненні соціальної підтримки має глибокі внутрішні протиріччя і виглядає як набір половинчатих мір. Держава, з одного боку, намагається віддати більшу частину своїх функцій і повноважень, але не може цього зробити у повній мірі через недостатній розвиток недержавних соціальних інститутів і слабкість родини як суб'єкта соціальної підтримки, які обумовлені глибокою традицією сильної держави, централізацією влади, регіональною роздрібненістю та спротивом бюрократичного апарату. Ці суперечки спостерігаються в усіх соціальних реформах: децентралізація повноважень на тлі централізації фінансових потоків; збільшення централізації управління соціальною сферою та регулювання суспільного сектору. Результатом такої половинчастості є досить стійке закріплення та розповсюдження цілої системи нелегітимованих практик та подвійних стандартів соціальної підтримки, які санкціонуються державою начебто таємно: тіньова зайнятість та доходи; приховування доходів підприємств з метою економії на соціальних виплатах; практика тиску держави на бізнес з метою їх примусу до соціальної відповідальності; неофіційна плата за соціальні послуги; феномен фальшивих пільговиків; корумпованість відомств та установ, які надають соціальні послуги; невиконання соціальних зобов'язань державою як роботодавцем. Тому можна сказати, що держава на рівні інститутів намагається задати одні (нові) правила гри, але в той же час на практиці продовжує багато у чому грати за старими правилами. Наслідки такої гри закріплюються в новоутвореннях соціальної взаємодії, серед яких феномен інституційної диференціації соціальної сфери (розподіл профільних інститутів соціальної сфери на елітні та масові – освіта, охорона здоров'я, сфера дозвілля, туризму) та загострення проблеми доступу до якісних соціальних послуг, що привели до збільшення соціальної нерівності.

Процеси перерозподілу соціальної відповідальності на інституційному рівні неоднозначно відтворюються на рівні соціальних практик та культурних зразків соціальних акторів. Так, наприклад, можна зафіксувати порушення відповідності між нормативними настановами, актуалізованими потребами громадян та структурно-організаційними перетвореннями, які задаються зараз у сфері соціальної підтримки. Соціальна підтримка більшістю суспільства сприймається як безсуб'єктна практика, соціальні очікування стосовно державних зусиль у даній сфері в реальності не виправдовуються. Лише менша частина населення ідентифікує себе з ліберальною моделлю соціальної підтримки та готова відновлювати ролі та функції взаємодії, які на неї

покладаються. Через мінімізацію державної соціальної відповідальності, більшість не має необхідних можливостей та вимушена ставати соціально відповідальною. На фоні низької довіри як до державних так і недержавних інституцій соціального піклування основними джерелами додаткових ресурсів та механізмів соціальної підтримки на рівні структур повсякденності стають родинні і міждодинні мережі піклування. Така лібералізація набуває примусового характеру, оскільки знецінює звичні правила соціальних дій, які накопичені попереднім соціальним досвідом, і в умовах ресурсних обмежень формує загальний соціальний травматичний синдром та додаткові джерела соціальної напруги в суспільній життєдіяльності.

На наш погляд, найсуттєвіше протиріччя полягає в тому, що при переважно патерналістських настроях, очікуваннях, архітепових особистісних характеристиках у сфері соціальної підтримки отримує розповсюдження вимушене сприйняття ліберальної моделі. У такому випадку не виникає загального соціального ефекту, так як соціальна відповідальність такого типу не впливає на соціальну солідарність і розвиток соціальних ресурсів. На сьогоднішній день можна констатувати, що інститути та практики соціальної солідарності в українському суспільстві за період реформ (за винятком мережових форм солідарності на мікрорівні, які не мають інституціалізованого характеру) не сформувалися. Найбільше соціальне навантаження, найбільші соціальні витрати так і лежать на найбільш нужденних. У той час навіть сама ліберальна модель соціальної підтримки, яка діє сьогодні на Заході, передбачає наявність стійких інституціалізованих форм соціальної підтримки на макрорівні (через бюджет, страхування, НКО, корпоративну соціальну підтримку, місцеве самоврядування). Перспективи такої лібералізації, яка має переважно вимушений характер індивідуальної соціальної відповідальності та малу ресурсну базу не виглядають привабливими для українських громадян.

Таким чином, для сучасних трансформаційних процесів соціального піклування властиві: 1) внутрішні суперечки інституційних перетворень, які мають половинчастий характер; 2) наявність невідповідності між інститутами і практиками у процесі реформування соціальної сфери; 3) необхідність ставити питання про соціокультурну обумовленість соціального піклування, враховуючи що кожна з зарубіжних моделей має свої ментальні підстави, цим визначається множинність моделей соціального піклування.

Простір соціального піклування сьогодні є насиченим і різноманітним, але при наявності багаточисельних інтерпретацій його концептуалізація не завершена. Ліберально орієнтовані інституційні реформи є дискурсивно та ідеологічно неоформленими. Як результат – протиріччя між декларованою і реальною соціальною підтримкою, що фіксується в багатьох дослідженнях. Багато напрямів соціального піклування через це набули характер об'єкту, який зникає (родинна, молодіжна підтримка), вони декларуються, але в реальності їх віднайти дуже важко набагато легше зафіксувати їх анти прояви. Окрім того, в Україні соціальне піклування знаходиться під сильним впливом політичної риторики, так як тема соціальної підтримки є однією з найбільш експлуатованих у політичних дискусіях, особливо у передвиборні періоди, що неоднозначно відбивається на реаліях суспільної життєдіяльності, у зв'язку з надлишковим популізмом теми. Трансформація торкнулася різних соціально вразливих груп населення, наслідком чого стала їх стигматизація, яка ще більше провокує нерівність. Але не усі асоціальні феномени отримали необхідне оформлення на рівні нормативного дискурсу (соціальне сирітство, бездомність), що стримує рішення цих проблем.

Якщо у науковому просторі різноманітність дослідницьких позицій супроводжується методологічною невизначеністю та полідисциплінарним дискурсом соціального піклування в методологіях різних соціальних наук, то в практично-орієнтованих інтерпретаціях соціального піклування переважає економічний детермінізм і прагматизм, де воно розглядається переважно тільки з точки зору його економічних підстав та економічної ефективності. Це загрозово, так як ігноруються соціальні закономірності і детермінанти розвитку суспільства. Якщо у радянські часи домінували крайнощі, коли заради соціальної мети, мети соціальної рівності ігнорувались і піддавались примусовим змінам економічні закономірності, то сьогодні присутні крайнощі іншого типу, коли заради економічної мети (розвиток ринкових відносин) ігноруються соціальні закономірності, що стосуються регулювання суспільної життєдіяльності, формування соціальної структури, міри соціальної нерівності, не говорячи вже про соціокультурні детермінанти (ментальність, цінності, традиції), які піддаються примусовій трансформації. На наш погляд необхідно пам'ятати, що соціальна підтримка має двійний характер ефективності – соціальний та економічний. За умови ринкової економіки в управлінському плані основним питанням організації практики соціального піклування є питання знаходження балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Тому тільки економічним інструментарієм без залучення потенціалу соціальних наук, які досліджують соціальну складову соціального піклування, соціальні проблеми не вирішити. Поки в нашому суспільстві не склалося нового консолідованого уявлення про соціальну справедливість, найбільш продуктивним в цьому плані може бути соціально-філософська теорія соціального піклування, яка дозволяє розглядати його крізь призму відповідних інституцій, практик, дискурсів на основі інтегративної методології.

У цьому плані інтересним і позитивним є досвід риторики національних проектів (національний проект «Проти насилля» (Вірменія), національний проект «Новий грузинський консерватизм», національний проект «CASA – ALBA» (Молдова), національний проект «Усе для добробуту народу» (Південна Корея), національний проект «Доступне й комфортне житло – громадянам Росії» тощо). В досить стандартні економічні проекти, пов'язані, пов'язані з додатковим фінансуванням окремих галузей соціальної сфери, вноситься ціннісно-ідеологічна складова, спрямована не те, щоб надати їй певний мобілізований характер. Але, на наш погляд, здається, що таке ціннісне і мобілізаційне посилення адресоване скоріше не до усього суспільства, а до державного апарату, бюрократам різних установ та рівнів, для того щоб їхнє економічне відношення до соціального піклування доповнити соціальним і культурним контекстом, збільшити її значення і пріоритетність, здолати стереотипне ставлення до соціального піклування як до вторинної, витратної сфери, яка забезпечується ресурсами за залишковим принципом.

У цілому можна вважати, що соціально-філософська інтерпретація соціального піклування здатна претендувати на його комплексний, синтетичний аналіз, оскільки в сутності соціального піклування більше саме соціального, ніж економічного чи правового, що робить філософську методологію адекватною для його концептуалізації. Це пов'язано з тим, що безпосередньою сферою реалізації соціального піклування є сфера соціального (соціальна взаємодія, соціальна нерівність, соціальна структура, соціальний потенціал тощо). Домінантні цілі та результати соціального піклування фокусуються в цій сфері (цілі соціальної стабільності, соціального захисту, соціальної без-

пеки, солідарності, соціального розвитку). При цьому економічні, правові, політичні, управлінські складові соціального піклування частіше виступають в якості технологічних засобів, механізмів перетворення моделей соціального піклування та не вичерпують його в цілісності. Якщо сфера соціального представляє собою предмет філософського знання, то комплексна, centruючи і смислоутворююча інтерпретація соціального піклування стає можливою саме в межах філософської методології.

Філософське осмислення соціального піклування виконує дві функції: 1) функцію програмного, цілепокладаючого, прогностичного знання, яке передусє практиці і визначає на методологічному та технологічному рівні параметри її перетворення; 2) функцію експертного знання, за допомогою якого здійснюється комплексна експертиза практик соціального піклування, які вже втілюються, з метою їх оцінки, вияву скритих проблем, протиріч та корегування. Більшість досліджень соціальної підтримки мають експертний характер, і в той же час є постфактумом, і в цьому сенсі є вторинними по відношенню до практики, що слабо сприяє створенню перспективних концепцій і адекватних моделей соціального розвитку, в той час, як концептуальне філософське осмислення соціального піклування, на наш погляд, має випереджувальний характер і сприяє формуванню адекватності його практик.

Соціальне піклування є особливою функціонально значимою сферою суспільної життєдіяльності, зміст якої регулювання соціальних відносин у напрямі формування стійкої, збалансованої соціальної структури суспільства, внаслідок чого досягається оптимальний рівень соціальної нерівності, забезпечується позитивний соціальний клімат і формуються необхідні умови для розвитку людського потенціалу. В сучасних умовах об'єктивний і масштабний характер соціального піклування визначається рівнем соціальної диференціації, складністю соціальних відносин, а також висуванням людського капіталу на провідне місце у числі факторів суспільного розвитку.

Соціальне піклування може бути представлено як соцієтальна цілісність утворена взаємодією основних елементів – макросуб'єктів соціального піклування – соціальної держави і соціального суспільства та мікросуб'єктів соціального піклування, представлених ближнім соціальним довіллям – родина, приятелі, друзі, – які реалізують усю сукупність соціальних зобов'язань в конкретному суспільстві. Якісне перетворення та інтегруюча роль соціального піклування в межах сучасного функціонально недиференційованого суспільства виражаються у тому, що воно виступає ключовим фактором його соціальної інтеграції та соціального розвитку.

Соцієтальний характер соціального піклування втілюється на практиці у різних її моделях – ліберальній, корпоративній, солідарній, патерналістській. Дані моделі диференціюються в залежності від того, який суб'єкт суспільної життєдіяльності переважає – родина, приватний, суспільний сектори, корпорації, держава – домінує у процесі його реалізації, і, відповідно, базові принципи якого виду соціальної відповідальності – індивідуальної, колективної, суспільної або державної – детермінують процеси регулювання соціальних відносин. Соцієтальний характер соціального піклування передбачає не тільки стійке поєднання його основних елементів, а й дотримання принципів анропосоцієтальної відповідності та соціокультурного балансу, а також динамічну рівновагу між культурними і соціальними компонентами як умову стійкості системи. Реалізація цих принципів забезпечує не тільки здійснення інтегративної функції соціального піклування, а й наявність ідентифікаційної відповідності, оскільки воно представляє моделі, стандарти та

стилі поведінки, успадковані або запозичені з різних історичних систем, різних культур, а тому слабо поєднані поміж собою. Це дозволяє нам вважати, що сучасний етап у розвитку нашого суспільства є перехідним і це безпосередньо надає ознак перехідності діючій моделі соціального піклування.

Оцінюючи ситуацію що склалася з точки зору співвідношення інституційних, реально-практичних соціокультурних параметрів, можна визначити інтегрований образ сучасної моделі соціального піклування в Україні як моделі прогресивно-адаптаційної, яка характеризується двома векторами розвитку: 1) вектор стратегічного соціального вибору прогресивного характеру; 2) вектор виживання. Вони є суперечливими, їх одночасна реалізація обумовлює перехідну сутність даної моделі, що є природним в умовах соціально-економічної трансформації суспільної життєдіяльності. Оскільки в зазначеній моделі одночасно сходяться консервативна та перспективна стратегії, то вона виконує дві цільові функції: з одного боку, – це створення умов для виживання тієї частини населення, яка не володіє достатнім потенціалом для самозабезпечення та саморозвитку, а з іншого – це апробація тих практик соціального піклування, які накопичені досвідом світової спільноти, демонструють найбільшу соціальну результативність, з метою вибору з числа найбільш адекватних для нашого суспільства та визначення їх в якості ключових принципів вітчизняної моделі соціального піклування.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологич. мысль Запада). – ISBN 5-8243-0421-1.
2. Великанов С. Е. Институциональное развитие системы социальной защиты в России: автореф. дис. на соиск. науч. ст. кан. соц. н. по специальности 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы / Сергей Евгеньевич Великанов // Новочеркасск, 2009. – 19с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии [Текст] / Э. Дюркгейм / Пер. с фр. и послесл. А.Б.Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 432 с. – (История социологии в памятниках). – ISBN 5-88373-036-1.
4. Зиммель Г. Избранное. – М.: Юрист, 1996. – Т.1 : Философия культуры. – М.: Юрист, 1996. – 671с. – ISBN 5-7357-0052-9. – Т.2 : Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – 607с. – ISBN 5-7357-0175-4.
5. Колот А. М. Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі / А. М. Колот // «Дзеркало тижня». – №2. – 23 січня 2010.
6. Константинова Л.В. Трансформация социальной политики : проблемы соответствия институциональных, практических и дискурсивных параметров / Л.В. Константинова // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – №2(6). – С. 49-60.
7. Корженко В.В. Тенденції та перспективи європейської інтеграції України: державно-управлінські виміри: Монографія / В.В. Корженко, Н.М. Мельтюхова, Г.С. Одинцова, В.Б.Дзюндзюк та ін. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – 320с.
8. Лебон Г. Психология народов и масс / Г.Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238с. – ISBN 978-5-8291-1283-7.
9. Левин К. Динамическая психология / К.Левин. – М.: Смысл, 2001. – 576с. – ISBN 5-89357-092-8.
10. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура / Пер. Е.Н.Егорова. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 [7]с. – ISBN 97662-0143-1.

11. Оценка эффективности деятельности учреждений социальной поддержки населения / Под ред. П. В. Павлова и Е. Р. Ярской-Смирновой. Серия «Научные доклады: независимый экономический анализ». – М. : Московский общественный фонд; Центр экономической политики и гендерных исследований, 2007. – 234 с. – ISBN 5-89554-324-3.

12. Парето В. Компедиум по общей социологии / Государственный университет Высшая школа экономики / А.А.Зотов (пер. с итал.) – 2-е изд. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2008. – 512с. – Перевод с изд. : *Compendio di sociologia* / Vilfredo Pareto. Firenze, 1920. – Библиогр. : 508-511. – ISBN 978-5-7598-05.

13. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка / В.Б. Большаков (пер. с фр.) – М. : Академический проект, 2006. – 479с. – (Серия «Психологические технологии») – ISBN 5-8291-0739-2.

14. Скиннер Б.Ф. Оперативное поведение / Б. Ф. Скиннер // История зарубежной психологии. Тексты / Под ред. Гальперин П.Я., Ждан А.Н. – М. : Издательство Московского университета, 1986. – С. 60-95.

15. Статистика і аналітика Міністерства у справах см'ї, молоді та спорту України [Електрон. ресурс] : Режим доступу: <http://www.ditu.gov.ua/statistiks/380>

16. Хоманс Дж. Социальная психология. Тесты / Под ред. Г. М. Андреевца, Н. Н. Богомоловой, А. Н. Петровской. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – С.82-91.

17. Фройд З. Вступ до психоаналізу: Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками [Текст] / Петро Тарашук (пер.). – К. : Основи, 1998. – 709с. – ISBN 966-500-013-6.

18. Шедяков В. Е. Якість соціального управління як чинник національної безпеки / В. Е. Шедяков // Стратегічна панорама. – 2009. – №1. – С.39-43.

Буяшенко В.В. Социальная забота: особенности трансформации

Рассматриваются особенности трансформации социальной заботы в жизнедеятельности украинского общества связанные с переходом от государственной социальной ответственности к индивидуальной социальной ответственности и социальной ответственности смешанного типа.

Ключевые слова: децентрализация, индивидуализация, полисубъектность, социальный актер, социальное взаимодействие, социальный механизм, социальная забота.

Buyashenko, V.V. Social care: features of the transformation

The features of the transformation of social care in the life of Ukrainian society associated with the transition from state social responsibility to individual social responsibility and social responsibility of mixed type

Key words: decentralization, individualization, polisub'yektnist, social actor, social interaction, social mechanisms, social care.

УДК 316.356

Буковинський А.Й.

Аналіз історично-філософського аспекту соціальної сутності сім'ї

З'ясовуються соціально-філософські засади, у порівняльному зрізі, уявлення про сім'ю. Ґрунтуючись на аналізі провідних соціально-філософських та антропологічних теорій ХХ ст. автор пропонує власне визначення терміну сім'я у контексті глобальних змін у економіці, суспільно-політичному, культурному та світоглядному житті західної цивілізації.

Ключові слова: сім'я, сімейні цінності, родина, соціальна група.

Сім'я вважається одним з фундаментальних інститутів суспільства, що додає йому стабільність і здатність відтворювати населення в кожному наступному поколінні.

Сім'ю можна вважати за початкову форму групового життя людей, оскільки саме тут закладається і формується вміння жити в суспільстві. В порівнянні з іншими соціальними групами, сім'я займає у багатьох відношеннях абсолютно особливе положення.

З точки зору перспективи реорганізації, сім'я постійно змінюється, трансформується, відображаючи особисті життєві стилі, що спостерігаються в сучасному суспільстві. Сім'я не просто є гнучким соціальним інститутом; вона є одним з постійних чинників людського досвіду.

Питанням дослідження сутності сім'ї присвячено багато праць вчених. Серед них слід зазначити роботи А.Антонова, Н.Бердяєва, Ю.Волкова, А.Кравченко, В.Розанова, Л.Слюсар, Е.Фрома та інших. Проте слід відмітити, що ще багато питань залишаються поза увагою науковців.

Метою статті є аналіз історико-філософського аспекту соціальної сутності сім'ї.

Існує багато визначень поняття «сім'я». У більшості з них вона розглядається як соціальний інститут чи соціальна група. Так, згідно М.Прокопова, сім'я – це «мала соціальна група, члени якої сполучені браком або кровною спорідненістю, спільністю побуту, взаємодопомогою, і взаємною і моральною відповідальністю» [1, с.129].

Першою спробою визначення сім'ї і сімейних цінностей належить філософам афінської школи (Платон, Аристотель). Сім'я в Античну епоху була представлена як економічна і господарська структура, як елемент держави, сутність браку полягала в дітородінні, на чолі сім'ї стояв батько. Церква проповідувала стримане відношення до сім'ї, цінність сім'ї розглядалася виключно в ім'я Бога.

Видатний давньогрецький філософ Платон у своєму творі «Держава» [2] звертав увагу на необхідність гарантування всім без винятку дітям можливість отримати однакову освіту. Він зазначав, що у віці двадцяти років відбувається перший відбір серед молоді у відповідності з природними задатками, причому філософ наголошував на рівноправ'ї статей – «однакові природні властивості

зустрічаються у живих істот тієї чи іншої статі, і за своєю природою як жінка, так і чоловік можуть взяти участь у всіх справах, однак жінка у всьому більш немічна ніж чоловік. ...А хто є однаковими за своєю природою, тим треба надати можливість займатися однаковою справою» [2,с.207]. Але, на думку автора, ця точка зору була скоріше авторитарною, ніж демократичною, оскільки за жінками закріплювались додаткові обов'язки, такі як військова служба. Платон запропонував поділ суспільства за природними здібностями та за системою освіти, яка повинна була підготувати кожну людину праці за покликанням і певного місця в соціумі.

Крім того, основною небезпекою для держави, на думку філософа, становить майнове розшарування та наявність сім'ї, оскільки саме багатство і сім'я виступають джерелами егоїстичних, особистих інтересів людини, які можуть суперечити суспільним інтересам. У зв'язку з цим Платон фактично заборонив приватну сферу і, зокрема, вагому її складову – традиційну родину для двох класів – правителів та воїнів. Сім'я, на думку Платона, ніби розчиняється у державі: всі члени полісного суспільства повинні керуватися передусім інтересами держави. Жінки і чоловіки час від часу зустрічаються і з'єднуються з метою дітонародження, статеві контакти таємно регламентуються державою: майбутні батьки повинні мати однакові здібності (тобто належати до одного класу), кращі чоловіки повинні були спілкуватися з кращими жінками для народження здорових громадян. Все виховання покладене на державу. Таке становище дозволяє кожному члену держави виконувати покладені на нього обов'язки.

Таким чином, при подібному розподілі ролей у суспільстві, запропонованому Платоном, родина припиняє виконувати свої функції та розчиняється у соціумі, який цілковито панує у всіх сферах життя своїх громадян: держава визначає вік, оптимальний для дітонародження, регламентує зачаття, народження та виховання корисного потомства.

Проте слід зазначити, що, у своєму останньому незакінченому творі «Законои» [3] Платон дещо переглянув свої погляди, відмовившись від повного знищення сім'ї, однак залишивши за державою функцію сімейного контролю за допомогою законів.

Учень Платона, видатний давньогрецький філософ Аристотель не погоджувався з багатьма положеннями концепції свого вчителя. Пануючі висоти в його філософії завойовує концепція «хомо фабер» (людина діяльна), відповідно до якої головне в людині – це реалізація здібностей до дії. На думку мислителя, головною метою кожної людини виступає реалізація її здібностей у суспільстві, де вона мешкає, тобто розкриття цих талантів пов'язане із спільним існуванням людей. Сім'я виступає першим видом комунікації людей та найважливішим елементом державного устрою, підкреслював Аристотель. Вона є первісним осередком, з якого виникла держава.

Згідно Аристотеля сім'я це «перша природна форма гуртожитку, що не змінювалася у всі часи людського існування [4,с.4]». Дійсно, сім'я в зображенні Аристотеля неодмінно має три подвійні частки і відповідні їм три форми стосунків, «перші і самоощонайменші частки сім'ї: пан і раб, чоловік і дружина, батько і діти [4,с.8]», а тому «у сім'ї мають місце стосунки троякого роду: панські, подружні і батьківські [4,с.9]». Відповідно до цього Аристотель розрізняє в сім'ї владу панську і владу домогосподаря, перша влада – влада над рабами, друга, – над дружиною і дітьми. Перша тягнеться на предмети, необхідні для життя, на рабів у тому числі, друга має на увазі користь сім'ї, дружини, дітей.

На противагу Платону, Аристотель був мислителем, який задав «біологіську парадигму» в трактуванні жінок. Чоловік сподобляється їм активній

формі, жінка – пасивній матерії, тілу. Аристотель писав, що жінка є жінкою в силу відсутності чоловічих властивостей. Жінка є істотою, що страждає природною неповноцінністю. Навіть більше, на думку Аристотеля, чоловіча сперма забезпечує дитині форму, а жінка відповідальна за матерію, тому тільки чоловік виступає батьком дитини: «чоловік дає запал й силу життя, а жінка-мати лише виконує роль пасивної посудини» [4,с.397].

Аристотель також критикував платонівську ідею щодо знищення сім'ї. Він вважав, що це призведе до загибелі держави. Діти, які не будуть знати своїх батьків, будуть зневажати всіх дорослих. Сім'я, підкреслював давньогрецький філософ, є вихідною й основною ланкою суспільства, це «спілкування, яке природним чином виникло для задоволення повсякденних потреб... [4,с.377]».

Також, на думку мислителя, держава та сім'я виконують різні функції. Родина забезпечує умови для задоволення відтворення населення. Отже, головна функція сім'ї – народження та виховання здорових нащадків. Виконання цієї функції може забезпечити лише сім'я. Тим не менше, мислитель виступає за детальне законодавство, яке регулювало б шлюбно-сімейні стосунки. За визначенням Аристотеля, виховання дітей – це той аспект життя сім'ї, який держава повинна контролювати особливо ретельно. Виховання дитини – передусім виховання громадянина.

Під час виховання дитини, необхідно, на думку мислителя, суворо дотримуватися наступного правила: треба виключити з поля зору дитини, підлітка, юнака все те, що не відповідає достоїнству вільно народженої людини: лихослів'я; непристойні картини та статуї; комедії, які висміюють суспільство і державу.

Наступною важливою віхою у розумінні сутності сім'ї став період Середньовіччя, яке стало новим етапом у формуванні філософського розуміння сім'ї. В цей час змінюється ставлення до статі, сім'ї та відносин між чоловіком й жінкою. Протягом цієї епохи, людина передусім стала виступати як носій певної соціальної ролі, яка обумовлена її станом привабливості (на відміну від античності, де людина ідентифікує себе з родом). Християнство в цю епоху стало не просто пануючою релігією, але й тією силою, яка впливала на всі сфери духовного (мистецтво, наука, філософія тощо) та матеріального (економіка, господарство) життя.

Одним з найяскравіших представників того часу є Августин Блаженний, який вважав за необхідне існування сім'ї, перш за все, задля продовження роду: «Тому подружнє життя треба прославляти, бо воно робить із розпусти похоті певне благо... [5,с.21]».

Античність виокремлювала тільки два види любові: чуттєве кохання та божественний Ерос. У християнстві акцентується увага на інший вид кохання, в ньому з'являється пропагування нового виду любові – любові-співчуття до свого ближнього незалежно від статі, соціального статусу, релігійної приналежності тощо.

Остаточно виправдання подружнього життя християнською церквою в Європі відбулося в епоху пізнього середньовіччя, коли на Тридентському Соборі шлюб було визнано таїнством, а безшлюбність залишалася обов'язковою тільки для ченців та священників.

Цей етап завершився в кінці середньовіччя, ознаменувавши появу нового історичного періоду – епохи Відродження. Лише ця епоха змогла змінити зневагу до тілесності, яка існувала в попередній період, новим усвідомленням значущості людини і всіх проявів її буття. Філософів цього періоду цікавив творчий, діяльний індивід, його почуття та емоції, його прагнення до свободи і самовираження. Однак мислителі епохи Ренесансу практично не приділяли

уваги філософському аналізу феномену сім'ї, як традиційній структурі, що зберігає цінності феодального суспільства.

У епоху Відродження широко розвивається філософія любові; любов чоловіка і дружини прагне зайняти законне місце в сім'ї. Стали можливими шлюби, засновані на добровільному союзі, з'явилися нові духовні віяння. Проте, як і раніше, більшість шлюбів визначалися грошовими і становими стосунками.

Були спроби й заперечення доречності існування сім'ї. Так, зокрема, італійський мислитель-утопіст Т. Кампанела у своїй роботі під назвою «Місто сонця» [6] підкреслював, що головною причиною всіх бід і негараздів виступає соціальна нерівність, існуючий поділ на бідних та багатих. Влада грошей приводить до панування в суспільстві приватних інтересів, що веде до руйнування моралі, прагненню зробити якомога більше незважаючи ні на що, що врешті решт призводить до знищення людини.

Т. Кампанела закликав змінити існуючий стан речей і побудувати державу, життя в якій будуватиметься на відсутності приватної власності. З ліквідацією приватної власності пов'язана ліквідація сім'ї та введення спільності жінок, бо «власність утворюється у нас і підтримується тим, що ми маємо кожен своє окреме житло і власних жінок і дітей, а звідси виникає себелюбство [6, с. 8]». Спільність жінок, на думку К. Кампанели, допоможе державі контролювати народження та виховання дітей, які після вигодовування мають дуги віддані спеціальним вихователям, які навчають їх основам наук, водночас вивчаючи їхні нахили й здібності. Таким чином, можна зробити висновок, що по-суті Кампанела запропонував побудувати своєрідну державу-комуну, елементом якої має бути сім'я.

Епоха Нового часу є наступним історичним періодом, який остаточно формує уявлення про повну протилежність духовного й тілесного, раціонального й природного, того, хто пізнає й того, що пізнається. В цей час домінує ділова установка на брак, проте, колишні розпорядження поступово застарівають. Стосунки між чоловіком і дружиною в шлюбі знаходяться в тісній залежності від соціокультурних представлень, що існують в суспільстві.

Англійський філософ XVII ст. Ф. Бекон мав досить скептичні погляди на родину: «Той, у кого є жінка та діти, став заручником долі, бо сім'я є перешкодою на шляху здійснення великих заходів, як добродійних, так і зловмисних. Без сумніву, що найкращі заходи, які принесли найбільшу користь суспільству, виходили від нежонатих та бездітних людей, які і своїми уподобаннями, і своїм багатством якби злились з суспільством та обдарували його [7, с. 527]». Отже, англійський мислитель протиставляв сімейні та суспільні інтереси і вважав, що сім'я перешкоджає суспільному служінню.

Однак сім'я потрібна для того, щоб, по-перше, прив'язати чоловіка до своєї країни (тобто родина виступає своєрідними кайданами, які перешкоджають його мобільному пересуванню) і, по-друге, сім'я апелює до людяності чоловіка, пом'якшуючи його суворий характер. Таким чином, можна зробити висновок, що Ф. Бекон говорить про привабливість створення сім'ї з точки зору тільки чоловіка, адже призначення жінки – тільки сімейна сфера, що навіть не обговорюється.

Інший англійський філософ Дж. Локк розглядав всі існуючі соціальні структури, зокрема, сім'ю крізь призму теорії «суспільної угоди». Так, на його думку, «шлюбне співтовариство утворюється за допомогою добровільної угоди між чоловіком і жінкою; і хоча воно переважно зводиться до з'єднання і до права кожної людини на тіло іншої, оскільки це необхідно для основної мети – потомства, воно в той же час спричиняє за собою взаємну підтримку і допомогу [8, с. 306]».

Деякі ж мислителі цього часу, зокрема, французькі просвітники відмітили необхідність зміни приниженого становища жінки у суспільстві і в сім'ї, яке обумовлене як об'єктивними (існуючим законодавством), так і суб'єктивними чинниками (системою виховання). Подібних поглядів притримувалися і французькі соціалісти-утопісти А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, англійський філософ Дж. Міль, які вважали, що існуюче становище жінки обумовлене певною соціальною роллю, яку диктує їй суспільство, та виступали за її емансипацію. Зокрема Ш. Фур'є вважав, що головним принципом соціального прогресу є розширення прав жінки, Дж. Міль відстоював майнові та політичні права жінок, виступав за надання рівного виборного права всім громадянам незалежно від статі та соціального походження.

Ще один представник цієї епохи, французький філософ-матеріаліст К.-А. Гельвецій акцентував увагу на існування різноманітних форм шлюбу в залежності від професії подружжя. Так, у селянській родині «подружжя обопільно й щоденно потребує один одного... Подружжя, дбаючи одне про одного, тобто про поліпшення своїх земель, бачиться мало, не знає нудьги, отже й знеохоти [9, с. 404]». В інших сім'ях, де подружжя займається різною діяльністю, особливо де чоловік виступає у суспільній сфері, «жінка тоді для нього є власність розкоші й утіхи [9, с. 404]». А оскільки підґрунтям добробуту держави виступає, на думку мислителя, освіта та виховання, а першою вихователю для дитини виступає його мати, то Гельвецій все ж відстоював рівність жінок і чоловіків у всіх сферах життя.

Протилежних поглядів дотримувався філософ Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що у кожній статі своє призначення: чоловік має бути активним й сильним, жінка ж, відповідно, пасивною та слабкою. Чоловік уособлює розум, а жінка – емоції, пристрасті, неконтрольовані почуття, тому чоловік у порівнянні з жінкою є вищою істотою. На думку філософа, тільки чоловік має можливість, здійснивши інтелектуальне пізнання світу й себе, наблизитися до істинної людської природи і стати справжньою людиною. Жінкою ж керують пристрасті, які не тільки заважають їй наблизитися до стану розвитку справжньої людини – чоловіка, але й шкодять в цілому суспільству, його розвитку.

На думку мислителя, родина виникла у стародавні часи як природна спільність. Він писав: «Найбільш стародавній із всіх суспільств та одним єдиним природним є сім'я... Таким чином, сім'я – це, якщо хочете, прообраз політичних суспільств, правитель – це подoba батька, народ – дітей... [10, с. 170]».

Проблеми як в сім'ї, так і в соціумі, підкреслював Руссо, походять від неправильного виховання, тому «сім'я повинна виходити із інтересів вітчизни, держави, й ці інтереси повинні проявлятися у вихованні дитини. ...Хіба гарний син, гарний чоловік, гарний батько не є одночасно й гарним громадянином? [11, с. 15]».

В епоху Нового часу з'являється та розвивається капіталістичне суспільство. Виникає виробництво, виробнича сфера, яка є відчуженою від приватної, сімейної сфери (на відміну від попередніх періодів, натурального господарства). Отже, сім'я втрачає роль економічної одиниці суспільства. Зростає мобільність населення, що призводить до обмеження або навіть розривання сімейних стосунків між родичами. Найважливішим для багатьох сімей стає накопичення та примноження багатства, бо воно виступає мірою оцінювання людини.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант, продовжуючи традицію Аристотеля щодо розуміння неоднакового становища чоловіка та жінки в суспільстві і сім'ї, обґрунтовує її з точки зору раціоналізму. Шлюб по Канту – «це етично-правовий інститут, при цьому роль чоловіків в союзі – досить істотна, зважаючи на «природну перевагу [12, с. 549]».

Погляди І.Канта на шлюб і сім'ю суперечливі. З одного боку, він оперує поняттям «чистого» шлюбу (оскільки його джерелом є «чистий» розум), а з іншого боку – ідеалізує норми, що «діють при його житті, і правила шлюбно-сімейних стосунків [13,с.199]».

І.Кант вважав, що, створити союз можна за допомогою договору подружжя і відповідного висновку людей, що відносяться до законодавців і служителів закону (судді, мери, губернатори), тобто церковне таїнство тут припиняло грати велику роль. В основному теорія природного права відстоювала раціональну політику шлюбно-сімейних стосунків, але на практиці виявилася досить малодійовою.

Як і І. Кант І. Фіхте розглядає шлюб з точки зору природного права. Початкова теза вчення І. Фіхте: «чоловік – стать діяльна, жінка – пасивна». Тому філософ підтримує І. Канта, кажучи про те, що «жінка не є юридичною особою, держава гарантує чоловікові право власності на все майно дружини. Відмінності статей в духовній сфері виявляються не менше, чим у фізичній, оскільки чоловіки на відміну від жінок всі свої знання отримують виключно за допомогою розуму [14,с.106]». Проте Фіхте визнавав, що жінка, поза сумнівом, повинна мати однакові права з чоловіками не лише в сім'ї, але і в суспільстві. Філософ відводить жінці вирішальну роль в духовному житті сім'ї. Наприклад, він вважає, що її природний потяг виражається в любові, яка служить об'єднанням природи і розуму. У любові виявляється етична натура жінки. Жінка – носій і розповсюджувач любові серед людей. Чоловік не здібний до любові, моральність його натури полягає у великодушності.

Видатний німецький мислитель Г. В. Гегель також визнавав верховенство сильною половиною людства, оскільки за чоловіками закріпився діяльний початок, а жінка, згідно ученню філософа, вдає із себе «пасивний і суб'єктивний початок [15,с.198]». «Субстанціальне призначення жінки – життя в сім'ї, тоді як дійсне субстанціальне життя чоловіка виявляється в державі, науці і ін. [15,с.198]». Г. Гегель заперечує можливість для жінки займатися суспільною діяльністю: держава відкидає небезпеки, коли жінки знаходяться на колі уряду, бо вони «керуються випадковими схильностями і думками [15,с.201]».

З другої половини XIX століття особливе значення у вивченні проблем сім'ї почав представляти конкретний історичний матеріал, необхідний для пояснення основних закономірностей історичного розвитку сім'ї, що відзначають залежність форм сім'ї і системи цінностей від спільної зміни історичних умов.

Один із засновників марксизму Ф.Енгельс вважав, що сімейні стосунки істотно впливають на всю систему соціальних відносин: «суспільні порядки, за якими живуть люди певної історичної епохи і певної країни... обумовлюються ступенем розвитку, з одного боку – праці, з іншого – сім'ї [16,с.26]». Значущість сім'ї обумовлена її визначальною функцією, адже в ній здійснюється «виробництво самої людини [16,с.26]».

Сім'я розглядалася мислителем як сума проявів економічних відношень (розділення праці, розподіл продукту праці, приватна власність). Революція та як наслідок – виникнення соціалізму, – на думку Ф.Енгельса, повинні були знищити приватну власність, а широке залучення жінок у суспільне виробництво допоможе встановити справжню рівність і подолати дискримінацію. Подальший розвиток суспільства позбавить жінок тягаря введення домашнього господарства. В такому суспільстві утвердиться нова форма сім'ї, основою якою виступлять справжні людські почуття (кохання), а не зиск і прагматичний розрахунок, щира взаємна повага та рівність статей.

Поступово впродовж Нового і, пізніше, Новітнього часу, на перший план виходить індивідуалізація особи, в сім'ї і браку, «прогресивне» відношення

батьків до дітей; у подружньому зв'язку почали бачити союз двох індивідів, що люблять і поважають один одного за властиві ним якості. Не дивлячись на те, що брак як і раніше влаштовується як комерційна операція, міцність, тривалість і ефективність цієї операції тепер залежать від таких чинників, як особисті схильності і симпатії.

Серйозну увагу філософському аналізу сім'ї приділяли й російські мислителі XIX – початку XX ст., причому можна виділити два напрямки щодо розуміння сім'ї в філософії Росії: перший напрямок розвивається у руслі західництва, а другий базується на православ'ї.

Послідовники першого напрямку (зокрема, М.Чернишевський, Д.Писарєв, О.Герцен) засуджували погляди своїх ідейних попередників – соціалістів-утопістів (наприклад, Ш.Фур'є) за відмову від сім'ї, за нерозуміння ними її ролі у суспільстві. Так, О.Герцен високо оцінював традиційну селянську родину, дотримання її членами моральних настанов і вважав, що така сім'я може стати прикладом для Європи та ґрунтом для подальшого перетворення Росії (теорія «російського соціалізму»).

М.Чернишевський вважав за необхідне «радикальне перетворення відносин статей між собою, а також й всього порядку суспільства [17,с.401]». Варіант такого перетворення суспільства, заснований на сполученні ідей французького утопічного соціалізму та філософії «здорового егоїзму» німецького філософа Л. Фейєрбаха, російський мислитель запропонував у своєму романі «Що робити». Викладаючи в ньому програму соціалістичного перетворення суспільства, автор детально обговорював і різні аспекти емансипації жінок (найбільш важливими з яких є економічна незалежність та позбавлення від сімейного ґноблення).

Інший російський мислитель Д.Писарєв піднімав проблему диференціації статей і нерівності між чоловіком та жінкою. На його думку, треба надати рівні можливості жінкам, передусім можливість отримати гідну освіту. Саме знання дозволить жінкам відчувати себе незалежною, самостійною людиною, розвине в ній сили для боротьби та протесту проти існуючих соціальних порядків. Це, в свою чергу, дозволить жінці правильно виховувати дітей і створювати нормальні стосунки в сім'ї. Отже, головним питанням для російських західників постає проблема несправедливого становища жінки у суспільстві та сім'ї й можливості його подолання.

Для представника іншого напрямку російської філософії – слов'янофільства, О.Хом'якова, сім'я – це божественно санкціонований союз статей для подолання статевого антагонізму (який, в свою чергу, виступає історичною даністю та волею Бога), в якому «серце жінки» облагороджує «розум чоловіка». Однак висока оцінка, яку О.Хом'яков давав жінкам, зовсім не заважала йому розглядати емансипацію як право жінки на розпусту нарівні з чоловіками, що, на його погляд, призведе до глибокої деградації всього суспільства. Полемізуючи зі Жорж Санд, російський мислитель оцінював емансипацію жінок як таку, яку веде до «війни статей». Тільки діти та сім'я можуть бути, підкреслював О.Хом'яков, священним захистом, який «рятує слабкість жінки від буйної енергії чоловічої зверхності [18,с.262]». Отже, погляди Хом'якова з цього питання є цілком традиційними: статі тлумачиться ним у чисто біологічному значенні, а підкорення жінки – як «природна» та «божественна» даність, тому сім'я – її призначення.

Російський філософ «київського кола» М.Бердяєв в своїх роботах також аналізував проблеми сім'ї в першу чергу у співставленні її з феноменами статі та кохання. «Таємниця статі, до розуміння якої, на його думку, наблизились лише містики, полягає в тому, що диференціація людини на чоловіка та жінку затемнює факт істинної природи людини, яка є бісексуальною, тобто андро-

геном. Людина в своїй повноті, як образ і подоба Бога, предвічний Адам, є цілісна андрогенна людина, діва-юнак [19, с. 15]».

М.Бердяєв, як і І.Фіхте, наполягав на аморальності продовження шлюбу через відсутність кохання. Тому, не дивлячись на досить скептичне ставлення до сім'ї, М.Бердяєв вважав її існування доцільним: «Сім'я перш за все є буржуазністю «світу цього», в ній глибини статі залишаються неусвідомленими... І все-таки сім'я, як і будь-який закон, має те саме релігійне виправдання і сенс, як і держава [19, с. 16]».

Глибоко релігійний російський мислитель В.В. Розанов досить часто звертався до проблеми статі, сім'ї, шлюбу. На його думку, сім'я не є предметом філософського дослідження, вона є темою багатого художнього (белетристичного) відтворення. Він надавав сім'ї та подружнім стосункам сакральне значення: «Шлюб є не тільки таїнством, але й найбільш великим з таїнств: народжуючись, помираючи і нарешті вступаючи у шлюбний, тобто найглибший зв'язок з людиною та людством, кожен з нас підходить до краю індивідуального буття свого [20, с. 45]». Причому для В. Розанова сім'я є не просто священною, але є «сходиною підняття до Бога [20, с. 45]».

Ідея сім'ї у В. Розанова в значній мірі відповідає «динаміці його духовних пошуків від «філософії розуміння» до «філософії життя [20, с. 6]». В них філософ сполучає соціологію сім'ї і метафізику. На цьому стику сім'я як соціальний інститут спирається на якісь містичні підстави. Ігнорування цих підстав, підміна їх суспільно-громадській доцільністю може вести до деструктивних явищ в сім'ї і в суспільстві в цілому.

Зростання індивідуалізації людини, автономії особистості, бурхливі соціальні процеси, які врешті-решт послабили стандарти й норми сімейних відносин, які відмічаються протягом ХХ століття, ставлять під загрозу задоволення всіх видів одвічних, базових прагнень і потреб людини, ведуть до дестабілізації сім'ї.

Сучасні шлюби укладаються на основі шлюбного контракту, адже він дає кожній із сторін виключне право на володіння тілом, почуттями і увагою партнера. Таким чином, ринкова орієнтація у людських стосунках та привласнююча психологія людей призводять до деградації сім'ї, тому що в ній не знаходять задоволення базові потреби людини – потреба подолати свою самотність й ізольованість та потреба в укоріненості.

Таким чином, проаналізувавши та порівнявши найбільш помітні філософські напрямки щодо сім'ї як соціального організму, можемо досить умовно поділити їх на чотири групи.

Представники *першої групи* (зокрема, Аристотель), надають сім'ї наступні характеристики:

- є найважливішим елементом державного устрою;
- є первісним осередком виникнення держави;
- є основною ланкою суспільства;
- є взірцем певної норми, коли інтереси суспільства і сім'ї практично збігаються.

Друга група вчених (Платон, Кампанелла) стверджують, що сім'я:

- є найбільшою небезпекою для держави;
- є джерелом особистих інтересів;
- має існувати лише як елемент держави-комуни виключно з метою дітонародження;
- має бути розчинена в суспільстві.

Представники *третьої групи* (Енгельс, Чернишевський, фемінізм) вважають, що сім'я:

- є соціальним інститутом;

- є визначальною функцією держави;
- є сумою проявів економічних відношень;
- має надавати жінці більше прав, бо інакше вона є лише інструментом тиску і гноблення і має бути знищена.

Четверта група вчених вважає, що сім'я:

- має як позитивні, так і негативні впливи на суспільство;
- є цілісністю з унікальною природою;
- породжує неспівпадіння з інтересами держави;

Таким чином, напрями тлумачення поняття сім'я можуть бути засновані виходячи з різних критеріїв чи ознак. На нашу думку, критерії можуть бути наступними:

- *в залежності від розподілу ролей* – класично-патріархальна (сім'я, побудована на класичних канонах, чоловік має ведучу вирішальну роль, жінка в усьому слідує за чоловіком, панує беззаперечне підпорядкування чоловікові), класично-матріархальна (сім'я, побудована на класичних канонах, жінка в родині виступає в ролі лідера), класично-рівноправна (сім'я, побудована на класичних канонах, велика увага приділяється врахуванню інтересів та можливостей дружини та чоловіка);

- *за типом панування влади у родині* – авторитарна (сім'я, побудована на абсолютному підкоренні влади чоловіка), демократична (сім'я, побудована на взаємоповазі членів родини, врахуванні особистої думки всіх, в тому числі і дітей, спільне вирішення всіх виникаючих питань, переважають гармонійні стосунки співпраці), ліберальна (відсутність заборон один до одного з боку чоловіка чи дружини, панування егоцентричних інтересів, відчуженість, відстороненість членів сім'ї один від одного, відсутність прихильності);

- *за ступенем взаємодії з зовнішнім середовищем* – відкрита (сім'я, що легко піддається впливам зовнішнього середовища); закрита (сім'я, що не піддається впливам зовнішнього середовища, встановлює власні правила розподілу ролей, обов'язків, влади);

- *за обсягом надання прав жінкам* – емансипована (жінки працюють нарівні з чоловіками, мають економічну незалежність, вирішують ключові сімейні питання, мало часу приділяють домашнім справам), неемансипована (жінка в сім'ї виступає в ролі берегині, основна її діяльність пов'язана з веденням домашніх обов'язків, має певну залежність від чоловіка);

- *за рівнем духовності* – духовна (сім'я, заснована на орієнтуванні своїх членів до духовних цінностей і християнської моралі), ліберальна (сім'я, яка заснована на відсутності певної моралі, прищеплення конкретних духовних цінностей, дає можливість всім членам родини самостійно обирати за себе орієнтири).

В сучасних українських умовах, що характеризуються конфліктом між потребами суспільства і соціальними умовами, в яких живе подружжя, особливо гостро піднімаються проблеми сім'ї на рівні держави і суспільства; вимагають рішення демографічні проблеми і потреби у вихованні гідних громадян своєї Вітчизни, виявлення етнокультурних цінностей і традицій сімейно-шлюбних стосунків. У такому контексті проблеми сім'ї є предметом подальшого соціального та історико-філософського дослідження.

Список використаних джерел

1. Основы социологии: Учебное пособие / Под общ. ред. проф. М.В.Прокопова. – М.: РДЛ, 2001. – 192 с.
2. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон; предисл. Е.И.Темнова. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
3. Платон. Законы / Платон – М.: Мысль, 1999. – 445 с.

4. Аристотель. Сочинения: В 4 т. / Аристотель. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983.
5. Зубец О.П. Трактаты о любви: Сб. текстов / О.П.Зубец. – М., 1994. – 187 с.
6. Кампанелла Т. Город Солнца / Томмазо Кампанелла. – London, 1620. – 32 с.
7. Бэкон Ф. Новый Органон, Афоризмы об истолковании природы. и царства человека / Ф.Бекон // Сочинения: в 2-х т. – Т. 2. – М., 1978.
8. Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. / Дж.Локк – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
9. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. Сочинения в 2-х т. / К.А.Гельвеций. – Т.2. – М., 1974.
10. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического Права / Пер. с франц. А.Д. Хаютина, В.С. Алексеева-Попова. – М.: КАНОН-пресс, 1998. – 416 с.
11. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2-х т./Под ред. Г.Н.Джибладзе; сост. А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1981. – 656 с.
12. Кант И. Сочинения в 6-ти т. / И.Кант. – М., 1969.
13. Фишер К. Германия / К.Фишер // История философии в 7-ми т. – Л., 1957.
14. Фихте И. Практическое наукоучение / И.Фихте // Сочинения в 2-х т. – Т. 1. – М., 1998.
15. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф.Гегель / Сочинения в 8-ми т. – Т. 7. – М.-Л., 1954.
16. Маркс К. Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф. – т. 21. – М., 1955.
17. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений / Н.Г.Чернышевский, Т. 1. – М., 1939.
18. Хомяков А.С. О старом и новом / А.С.Хомяков. – М., 1988.
19. Бердяев Н. Письмо будущей жене Л.Ю.Рапп / Н.Бердяев // Эрос и личность. Философия пола и любви. – М., 1989.
20. Розанов В.В. Религия. Философия. Культура / В.В.Розанов. – М.: Республика, 2002.

Буковинский А.И. Анализ исторически-философского аспекта социальной сущности семьи

Выясняются социально-философские принципы, в сравнительном срезе, представления о семье. Основываясь на анализе ведущих социально-философских и антропологических теорий XX ст. автор предлагает собственное определение понятия семья в контексте глобальных изменений в экономике, общественно-политической, культурной и мировоззренческой жизни западной цивилизации.

Ключевые слова: семья, семейные ценности, семейство, социальная группа.

Bukovina, A.I. Analysis of historically-philosophical aspect of social essence of family

Socially-philosophical principles turn out, in a comparative cut, ideas about family. Being base on analysis of leading socially-philosophical and anthropological theories of XX of item an author offers own determination of concept family in the context of global changes in an economy, social and political, cultural and world view life of western civilization.

Key words: family, domestic values, family, task force.

Конструювання віртуальних соціальних середовищ засобами фантастики

Розглядаються соціокультурні аспекти моделювання віртуальної соціальної реальності в фантастичній прозі. Окреслюється коло значень понять «фантастичний», «наукова фантастика», та «віртуальний» у сучасному науковому знанні. Здійснено аналіз ролі прогностичної ролі фантастики як форми віртуальної реальності та шляхи конструювання соціального простору засобами фантастики.

Ключові слова: фантастичність, наукова фантастика, віртуальність, прогнозування, футурологія.

Актуалізація проблеми віртуальності, з огляду на стрімкий розвиток її форм, форсований тотальним входженням інформаційних технологій, викликала необхідність переосмислення цього феномена в глибшому філософському контексті. Виходячи з розуміння віртуальності як фундаментальної неklasичної характеристики реальності – здатності буття містити в собі потенційно безкінечну кількість імовірних світів, які не можуть, як правило спостерігатися одночасно, однак можуть бути виявлені або актуалізовані за певних умов (специфічними проявами віртуальних конструктів можна вважати міф, літературу та деякі інші види мистецтв), цілком доцільним є спеціальний розгляд тієї частини літератури, яка надає нові виміри концептуального простору для мисленнєвих експериментів і проєктів соціального планування, і навіть ефективні та евристичні засоби для розширення онтології. Такою літературою є науково фантастична література (і особливо її піджанр соціальної фантастики), тому філософське дослідження різноманіття фантастичних творів у яких втілюються моделі віртуальних світів є актуальним і перспективним. В той же час необхідним видається дослідження прогностичного потенціалу наукової фантастики, особливо в контексті розвитку футурологічних досліджень, які в свою чергу, з поміж інших застосовують методи екстраполяції та моделювання для конструювання гіпотетичної реальності.

Проблема осмислення феномена наукової фантастики в її різних аспектах має свою дослідницьку традицію, характерну як для вітчизняної, так і закордонної наукової теоретичної рефлексії. Розглядаючи становлення й розвиток феномена наукової фантастики в його історичному контексті, слід зазначити, що її виникненню передував тривалий процес розвитку форм фантастичної образності у світовій культурі. Загальні проблеми дослідження предтеч наукової фантастики – міфу, утопії та антиутопії – викладаються в роботах Ф.Кесіді, Є.Тейлора, О.Фрейденберг, А.Лосева та ін. Дослідженню наукової фантастики були присвячені статті історико-літературного, проблемно-теоретичного й узагальнюючого характеру, звернені до концептуального осмислення сучасної ситуації в науковій фантастиці в цілому або до аналізу різних значних течій

опубліковані літературознавцями В.Івашевим, Ю.Кагарлицьким, відомими письменниками-фантастами І.Єфремовим, С.Лемом, а також фантастознавцями Е.Харитоновим, Т.Чернишовою, В.Гаковим. Фундаментальну проблему передбачення мистецтвом відкриттів у науці розглядає відомий німецький філософ Ф.Шелінг. Питанням філософії мистецтва присвячені також роботи М.Гегеля, Ф.Ніцше, Н.Бердяєва та ін.

Проблема передбачення фантастикою наукових відкриттів, передбачення майбутнього припускає вивчення футурологічної бази. Тут слід зазначити роботи футуролога І.Бестужева-Лади, Ю.Лебедєва, С.Лема та ін. У філософії також відзначається інтерес до прогнозування. Практично одночасно з появою футурології на Заході одержали розвиток філософські концепції, орієнтовані на розуміння не тільки минулого й сьогодення, але й майбутнього. Широко поширилися праці П.Тейяра де Шардена, що містять розробку гуманістичної концепції майбутнього людства, теорії індустріалізму Р.Арона й У.Ростоу з описом майбутнього постіндустріального суспільства, роботи С.Тоффлера. Філософський підхід до наукової фантастики як соціокультурного феномену викладається А.Левін розглядає фантастику певний тип мови культури і диференціює її від інших близьких їй жанрів.

Якщо розглянути в цілому комплекс наукової літератури по обраній темі, то можна констатувати, що характерною рисою досліджень, присвячених науковій фантастиці в цілому або окремим її аспектам, є філологічна й науково-популяризаторська спрямованість більшості досліджень. Слід визнати, що в науці дотепер немає загальноприйнятої концепції поглядів на наукову фантастику, що однозначно пояснює її джерела, завдання, цілі й соціальні функції. Таким чином, аналіз ряду досліджень показує, що у філософському плані дана проблематика вивчена ще недостатньою мірою.

Водночас, слід зауважити, що у зв'язку з актуалізацією спеціальних філософських досліджень уявлюваного, віртуального та семантик імовірних світів, на даний момент сформувалося плідне підґрунтя для розробки науково-фантастичної літератури з філософських позицій.

Перш ніж переходити до безпосереднього розгляду проблеми конструювання віртуального середовища у фантастиці та можливостей прогнозування розвитку реального середовища за допомогою моделювання вторинних реальностей різних типів необхідно визначити статус понять «фантастичний». Відомий польський фантаст і футуролог і фантастознавець Станіслав Лем відзначав існування двох форм фантастичного: 1) поняття, що існує в колективній свідомості, завдяки чому кожен член такої спільноти здатен описати ілюзорний, віртуальний об'єкт, що відповідає денотату (наприклад, гном); 2) феномен, який не був вигаданим до теперішнього моменту, однак може бути сконструйований шляхом комбінування різних елементів реальності (марсіанський сантехнік) [6, с.25]. Однак загальноприйняте розуміння наукової фантастики як одного з жанрів художньої літератури не завжди співвідноситься з поняттям фантастичної (нереальної) інформації. Обидва поняття тривалий час існували до певної міри незалежно. Так, наприклад, структурні елементи зі сфери релігійних вірувань не дозволялося довільно змінювати в інтересах літературної творчості доти, доки дана релігія користувалася широкою підтримкою в межах певної культури. Особливо жорстко заборонялися будь-які викривлення релігійних догматів (для прикладу, фантастичні, однак загальноприйнятої християнським суспільством концепції непорочного зачаття). Однак проблема впливу релігійної парадигми на структуру попередників жанру наукової фантастики (казки, легенди, а згодом оповідання, повісті або

роману з атрибутами фантастичного) виходить за межі теми статті і вимагає окремого дослідження.

Особливість літератури полягає в тому, що вона бере на себе – точніше, зобов'язана брати – одночасно кілька нерівнозначних функцій. Вона може повідомляти про те, що фактично існує (наприклад, наркоманія та корупція) або про те, що має відбуватися згідно з актуальними для певної епохи законами естетики або нормами моралі (наприклад, люди мають поважати один одного), і, нарешті, про те, що взагалі не відбувалося, однак про що було б приємно почути, навіть якщо етична якість пропонованої інформації видається сумнівною (наприклад, про незвичайні якості героя – лицарської, еротичної або якої-небудь іншої природи). Таким чином, художня література вирішує принаймні три соціально важливі завдання: інформаційне, дидактичне і розважальне. Наукова фантастика, з поміж іншого, ставить перед собою особливі цілі, зокрема в сфері прогнозування, що однак не звільняє її від вирішення завдань, притаманних іншим літературним жанрам. Тому нерідко в структурі науково-фантастичних творів нерідко спостерігаються одразу чотири елементи: знайомий, повчальний, розважальний і прогностичний.

Науковим передбаченням розвитку феноменів буття у майбутньому займаються прогностика та футурологія. Предметом досліджень прогностики може бути широкий спектр не лише соціокультурних об'єктів, але й фізичних явищ (наприклад, можна прогнозувати протікання хімічної реакції). Футурологія, як правило, більше асоціюється із прогнозуванням соціальних об'єктів. Крім того, відмінність футурології полягає в тому, що футурологічне прогнозування розглядає значний період, на якому аналізується розвиток об'єкта, тобто оперує значними проміжками часу. Важко уявити футурологію, що аналізує майбутнє на п'ять років уперед. Тому футурологію слід розглядати як науку прогнозування розвитку соціальних об'єктів на період більше десяти-п'ятнадцяти років. Основою для прогнозування подій є той принциповий факт, що світ існує, розвивається за певними законами. В іншому випадку жодне прогнозування було б неможливим. Підводячи підсумок розвитку філософії у свій час, великий німецький філософ Гегель у своїй роботі «Філософія права» писав: «Що є розумним, те є дійсним; і що є дійсним, те є розумним». «Розумність» в цьому контексті слід розуміти як неминучість, тобто закономірність. І далі в цій роботі він відзначає: «...мета філософії полягає в тому, щоб показати, як держава, цей моральний універсум, має бути пізнана» [2]. Теж саме можна віднести й до основних принципів футурології: необхідно пізнати закони розвитку аналізованого об'єкта. Тому в основі футурологічного прогнозування полягають принципи закономірності процесів у світі та імовірнісний характер їх реалізації в майбутньому. При цьому імовірнісний розподіл подій носить суб'єктивний характер – хоча закони є об'єктивними, але пізнає їх людина.

Отже, основою прогнозування є якомога глибше пізнання світових закономірностей, а в області футурології – розвитку людини, суспільства, держави і т.д. – максимально можливе пізнання законів розвитку цих об'єктів.

Одним з методів прогнозування соціальних об'єктів є конструювання майбутнього. Однак таке конструювання повинне відповідати закономірностям розвитку об'єкта. А якщо ні, то це конструювання приречене на невдачу.

Багато дослідників розробляють сценарії розвитку соціальних об'єктів на основі екстраполяції існуючих станів і тенденцій. Однак закономірність розвитку не означає його інерційності та поступової еволюції. Наукова футурологія активно використовує теорію катастроф [1] – теорію, що описує різкі переходи, коли малі й локальні зміни спричиняють глобальні наслідки. Для

сучасного світу характерними стали кризи й обвальні процеси, безперервно чергуються етапи зумовленості й непередбачуваності.

Ідея стрибків у природі ще на початку XIX століття була сформульована Г.Гегелем. У своїй роботі «Наука логіки» [3] він писав: «взагалі зміни буття суть не тільки перехід однієї величини в іншу, але перехід якісного в кількісне й навпаки, новоутворення, що є перериванням поступового і є якісно іншим у порівнянні з попереднім існуванням». В XX столітті у зв'язку з аналізом складних нелінійних відкритих систем синергетика розробила загальні принципи розвитку природних і суспільних організмів і їх механізми, частиною якої є теорія катастроф. Тому використання цієї теорії у футурології є важливим принципом і одним із актуальних напрямків моделювання досліджуваних об'єктів.

Слід відмітити ще одну особливість футурологічних досліджень, яка полягає в тому, що зі збільшенням горизонту прогнозування його точність зменшується і для дуже великих проміжків часу практично стає рівною нулю, тому зконструйовані футурологами та фантастами віртуальні суспільні моделі далекого майбутнього можуть вважатися лише гіпотетичними експериментальними концепціями серед безлічі варіантів імовірного розвитку соціальної реальності. Реалізація прогностичної функції наукової фантастики здійснюється шляхом створення віртуальних моделей матеріального та ідеального світу – фантастичних технологій, наукових явищ, середовищ існування (так звана «тверда» наукова фантастика), або гіпотетичних соціальних явищ, варіантів розвитку суспільства, нерідко в комплексі з альтернативною моделлю культури та історії (соціальна фантастика).

Особливість моделювання віртуальної реальності у науковій фантастиці полягає зокрема і в тому, що нерідко остання може породити явище «віртуальності у віртуальності», тобто введення у світи, зображувані фантастами – а, як вже зазначалося, твір художньої літератури сам по собі є різновидом віртуального середовища – опису різноманітних форм віртуальної реальності, в які потрапляють персонажі. Мова йде в першу чергу про піджанр кіберпанку, представники якого розвивали тему конструювання альтернативної реальності, згенерованої у просторі комп'ютерних мереж. Нерідко, як у випадку з «Нейромантом» Вільяма Гібсона [4], протагоністи можуть під'єднувати власну нервову систему безпосередньо до віртуального домену кіберпростору, завдяки чому відчуття реального світу повністю підмінюються віртуальним середовищем Матриці. Як результат – ефект російської ляльки «матрьошки» – головний герой живе у Мурашнику, мегаполісі недалекого майбутнього, корумпованому та криміналізованому дистопічному світі високих технологій, більшість рис якого ми бачимо вже зараз (віртуальний світ першого рівня), водночас, цифрові технології в межах вигаданого фантастом світу генерують кіберпростір в якому протагоністи проводять значну частину свого життя (віртуальне середовище другого рівня). Ще складніша конструкція представлена у голлівудському екранізованому варіанті розвитку ідей Гібсона. Вторинна віртуальна реальність змодельована у трилогії братів Вачовські «Матриця» забезпечує настільки повне занурення у штучне середовище, що герої твору, перебуваючи у кіберпросторі все життя, навіть не підозрюють про існування реальної дійсності. Більш того, суб'єкт, що перебуває в Матриці, має можливість бачити сні, переглядати відео, читати книги згенеровані віртуальним світом, тобто з'являється віртуальний простір третього рівня.

Як зазначалося вище, методологічною основою прогнозування у науковій фантастиці є екстраполяція, як спосіб побудови моделі розвитку феноменів

буття згідно з поміченими в сучасних подіях закономірностями [5, с.110]. У своїй доповіді «Футурологія як дослідження і винахід майбутнього» на Всеросійській науковій конференції «Футурологічний конгрес: майбутнє Росії і світу» доктор філософських наук В.Супрун відзначив, що екстраполяція в сучасному прогнозуванні не завжди є ефективна. Із цим можна погодитися лише частково – більшість фантастів часто використовували екстраполяцію й робили досить непогані прогнози. Швидше за все, можна запропонувати такий компроміс – екстраполяцію в сучасній науці краще використовувати в комплексі з іншими методиками прогнозування. Суть екстраполяції полягає у поширенні наявних у минулому тенденцій на майбутній період. Так, екстраполяція в часі застосовується для перспективних розрахунків населення. Саме екстраполяція дозволяє науковій фантастиці стати особливим методом прогнозування майбутнього людської цивілізації. Про це у свій час писав ще Р.Желязні: «Наукова фантастика, більш ніж будь-який інший літературний жанр, відчуває нову свідомість безперервного висхідного розвитку, тому що саме ця свідомість породжує її улюблений прийом – екстраполяцію [5]».

Усі прогнози можна умовно розділити на пасивні та активні. Прогнози пасивного характеру мають мінімальний вплив на ланцюжок наступних подій, що ведуть до передбачуваного факту майбутнього. Активні прогнози, навпаки найбільш здатні впливати на розвиток майбутнього. Слід відзначити, що активні прогнози можуть використовуватися, виходячи з політичних кон'юктурних цілей, в комплексі з іншими пропагандистськими технологіями з метою просування яких-небудь ідей.

Існує немало підтверджень того факту, що наукова фантастика вже використовувалася в якості створення прогнозів на серйозному рівні, зокрема на Заході у військових цілях. Ще в 1950-х роках американська некомерційна організація RAND Corporation (Research And Development – дослідження й розробки) зайнялася проблемою організації взаємодії експертів. Її діяльність була продиктована військовими завданнями проти Радянського Союзу в контексті холодної війни. В умовах швидкого вдосконалювання систем озброєння доводилося вирішувати, яким технологіям і стратегіям віддати пріоритет. В 1964 р. корпорація RAND застосувала метод Дельфі для складання прогнозу важливих наукових відкриттів, технічних досягнень і соціальних новацій на період до 2030 року. До роботи було залучено десятки експертів, у тому числі письменники-фантасти Айзек Азімов і Артур Кларк, відомі своїм інтересом до футурології. Сьогодні ще рано підводити остаточні підсумки цього проекту, але близько половини зроблених тоді наукових прогнозів уже здійснилися (хоча не завжди в передбачений термін), а в області автоматизації результат наближається до 70% [7].

Фантаст Артур Кларк запропонував ідею створення системи супутникового зв'язку на геостационарних орбітах для організації глобальної системи зв'язку. Дотепер геостационарну орбіту в західних джерелах також називають «орбітою Кларка». Крім того, Артур Кларк передбачив за допомогою екстраполяції глобальні системи на основі розвитку геостационарних орбіт. Пропозиція Кларка про геостационарну орбіту була реалізована й забезпечила створення в другій половині XX століття глобальних систем комунікації різного типу, аж до Інтернету. Вже в 1954 році Артур Кларк у листі до директора відділу науки американського національного Бюро Погоди припустив, що орбітальні супутники можна буде використовувати для прогнозування погоди [9, с.90]. Геніальна ідея була підтримана й згодом реалізована. У 1957 році експерта-

ми RAND була названа передбачувана дата запуску першого супутника, як з'ясувалося згодом, похибка прогнозу склала всього два тижні.

Серед фантастів радянського та пострадянського простору, які успішно застосовували активні прогнози, необхідно згадати І.Єфремова. Екстраполяція дозволила письменникові не тільки спрогнозувати родовище алмазів у Якутії в оповіданні «Алмазна Труба» і ртутне родовище на Алтаї, показане в «Озері Гірських Парфумів», але й стати засновником нового розділу палеонтології – тафonomії, науки про закономірності дослідження прадавнього життя на Землі. Один з основоположників голографії Ю.Денисюк підкреслював, що ідею свого відкриття він запозичив у оповіданні І.Єфремова «Тінь Минулого». На сьогоднішній день голографія визначає одну з найбільш жорстких вимог до когерентності лазерів [9].

Окрім очевидної диференціації моделей прогнозованої фантастами реальності на вірні та хибні (тобто ті які отримують підтвердження в реальному світі та ті, які не здійснюються), варто виділити критерій обґрунтованості проведеного футурологічного дослідження. Вірні прогнози можуть бути позбавлені корисного значення, і в той же час прогнози неправильні – нести цінну інформацію. Якщо припустити, опираючись на певні дані, що 40% пасажирів поїзда, що рухається в сильний мороз із відкритими вікнами, простудяться, а потім відзначити, що скло у вагонах вилетить у результаті зіткнення поїздів, а застуду отримають лише 40% учасників пасажирів, то такий прогноз напевно збудеться, однак щодо того, що відбулося, він буде зовсім несуттєвим. Прогноз був занадто «вузьким», хоча й вірним. Прогноз може бути також хибним, однак все ж істотним, найкраще це продемонструвати на прикладі соціальної моделі з наукової фантастики.

Р.Хайнлайн в 1940 році – незадовго до бомбардування німцями Ковентрі – написав оповідання «Solution Unsatisfactory» («Незадовільний розв'язок») [8]. Події світової історії аж до п'ятдесятих років у цій розповіді представлені виходячи з того факту що у грудні 1938 року було розщеплення урану, та припущення, згідно з яким вже в 41 році США розробляють різновид ядерної зброї та використовують її. Подальший розвиток війни був змодельований в контексті марного намагання об'єднання світу силовими методами, ініційованого США. Реальний світ пішов іншим шляхом, який привів до «рівноваги страху». Так що ж у цьому несправдженному прогнозі є суттєвим? Хайнлайн в 1940 році визначив співвідношення між поняттями «надпотужної зброї» і світу, розділеного на ворогуючі табори, показав дилемність військового шантажу в ситуації, що вимагає політичних розв'язків. Сценарій Хайнлайна – це прогноз «на самознищення»: адже герой оповідання Манінг персоніфікує політику «пентагонівських яструбів», типову для крайнього крила американських стратегів п'ятдесятих років; розвиток подій доводить, що навіть у випадку перемоги в атомній війні «яструбам» не вдалося б стабілізувати світ силою зброї. Отже, сьогодні ми можемо розглядати новелу Хайнлайна як альтернативу реальним подіям, яка, на щастя, не здійснилася. Віддаленість від нас часу, з якого проектувалася предикція, надає цьому твору особливу виразність. Пророкування окремих ізольованих явищ зазвичай виявляється несуттєвим; Хайнлайн, зі свого боку, представив хибний але обґрунтований варіант розвитку подій від такої вихідної точки, на якій світ дійсно опинився відразу після опублікування оповідання. Розвиток подій показаний невірно, тобто сам прогноз є неправильний, однак події відбуваються в межах відповідного, точно обкресленого простору реальних можливостей.

Таким чином, наукова фантастика є особливим методом прогнозування майбутнього людської цивілізації, тому що використовує екстраполяцію та моделювання. Це доводять прогнози вітчизняних і закордонних письменників-фантастів. Крім того, наукова фантастика, як жанр популярної літератури, що має свою цільову аудиторію, здатна змінювати саме майбутнє людства за допомогою активних прогнозів (прогнози А.Кларка, А.Азімова, І.А. Єфремова й ін.). Недостатній рівень філософського осмислення наукової фантастики, зокрема творів соціальної фантастики, конструювання віртуальної реальності та соціальних аспектів їх об'єктивації, відображає суттєву прогалину в сучасних дослідженнях. Без врахування вищезазначеного кола питань значний обсяг теоретичних, методологічних та соціальних проблем не може бути розв'язаний у відповідності з запитамі сучасності.

Список використаних джерел

1. Арнольд В.И. Теория катастроф / В.И.Арнольд. – М.: Наука, 1990. – 128 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф.Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: [в 3-х томах]. / Г.В.Ф.Гегель. – М., 1970. – Т.1. – С. 103.
4. Гибсон У. Нейромант: Фантаст.роман / У.Гибсон; пер. с англ. Е.Летова, М.Пчелинцева. – М.: Аст, 2000. – 317с
5. Желязны Р. Мой пристрастный взгляд на особенности научной фантастики / Р.Желязны // Вариант единорога. – М.: Эксмо, – 2010. – С.284.
6. Лем С. Фантастика и футурология [текст]. / С.Лем. – М.:АСТ, 2004. – Т. 1. – 591 с.
7. Сергеев А. Тени будущего / А.Сергеев // Вокруг света. – 2008. – № 11. – (2818). – С. 110.
8. Хайнлайн Р. Угроза с Земли. Расширенная Вселенная / Р.Хайнлайн. – М.: ЭКСМО, 2003. – 542 с.
9. Шевякин А.П. Загадка гибели СССР / А.П.Шевякин. – М.: Вече, 2004. – С.90-94.

Калашник О.В. Конструирование виртуального социального пространства посредством фантастики

Рассматриваются социокультурные аспекты моделирования виртуальной социальной реальности в научно-фантастической прозе. Обозначается круг понятий «фантастический», «научная фантастика», и «виртуальный» в современном научном знании. Проанализирована прогностическая роль фантастики как формы виртуальной реальности и способы конструирования социальной реальности посредством фантастики.

Ключевые слова: фантастичність, научная фантастика, виртуальность, прогнозирование, футурология.

Kalashnik, O.V. Construction of Virtual Social Field in Science Fiction

The sociocultural aspects of modeling of virtual reality in science-fiction are considered. The range of concepts «fantastic», «science fiction», and «virtuality» in modern scientific knowledge is denoted. The prognostic role of fiction as a form of virtual reality and ways of construction of social reality by means of science fiction are analyzed.

Key words: science fiction, virtuality, forecasting, futurology.

Витоки філософії фемінізму

Аналізуються витоки важливіших питань філософії фемінізму.

Ключові слова: *гендер, пол, маскулінне, фемінінне, фемінізм, гендерна ідентичність, гендерна теорія.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Скиба Э.К.

Истоки философии феминизма

Анализируются истоки важнейших вопросов философии феминизма.

Ключевые слова: *гендер, пол, маскулинное, фемининное, феминизм, гендерная идентичность, гендерная теория.*

Постмодернизм выдвинул, как известно, ряд важных для философии феминизма теоретических вопросов. Вопрос авторитарности и власти является одним из таковых. Сфокусировавшись на вопросе научного знания, его росте и влиянии на многие сферы жизни в обществе модерна, постмодернисты утверждают, что во имя науки власть использовала свой авторитет дисциплинарно разнообразными способами. Указывая на элемент власти в подобных современных практиках, постмодернисты расширили традиционное поле действия власти от государства и экономики до таких областей как сексуальность и ментальное здоровье. М.Фуко, изучая состояние постмодерна, указал на особую роль дискурсивных практик и доказал, что их конечной целью является максимально возможный контроль над индивидом. М.Фуко связывал характеристики дискурса с властными функциями, вводя понятие системы исключения и системы контроля за производством дискурса. Он показал, что пол личности на протяжении длительного периода истории человечества, особенно с середины XVII в., стал объектом контроля и подчинения. По Фуко, гендерные отношения тоже должны рассматриваться как форма проявления власти, так как пол индивида является одним из элементов властных отношений. Контроль над любыми проявлениями пола возможен лишь при помощи упоминавшихся выше дискурсивных практик – способа интерпретации тех или иных проблем, приписывании им общественной значимости. Социальные институты, считает Фуко, постоянно воспроизводят «истину» о сущности пола, следствием этого становится фиксация всех проявлений пола и приписывании им нормативности и оценочности. Поскольку, по мнению критиков, дефиниция всегда эссенциальна, необходима «норма». Но когда норма создана, ее объяснение организует наше понимание всех других вариаций и вариантов, исходя из логики «нормального». Власть «нормы» проявляется в ее способности установить «различие» и «замаскировать» это различие, превратив его то – ли в разновидность, то –

ли в отклонение. Изученная М.Фуко «проблема различия» как методология постструктурализма оказали огромное влияние на то, что в критике называется «феминизмом различия». Фуко анализирует, как гетеросексуальность была превращена в норму и все отклонения от нее стали рассматриваться как отклонение от морали. Именно этот упор на норму ценою всего другого, отличного, и ассоциирует Фуко с авторитарностью культуры модерна. Жиль Делез и Феликс Гваттари в «Анти-Эдипе» проводят постструктуралистическую атаку на авторитарность и власть. По их мнению, авторитарность пронизывает психоаналитическую теорию, которая с помощью, например, Эдипова комплекса стремится контролировать свободное выражение человеческого желания. Для Делеза и Гваттари индивиды – это «машины желания», не обладающие чувством единства, обычно ассоциируемого с идентичностью человека, но они находят возможность выражать свое желание, будучи обузданными социополитическими авторитетами. Психоанализ становится для ученых символом того, как желание подавляется. В оппозицию ему они позиционируют «шизоанализ», основанный на опыте шизофреника, который в их схеме становится своего рода идеальной моделью человеческого поведения. В философии Ж.-Ф. Лиотара критика авторитаризма проходит красной нитью. Цель Лиотара – уничтожение авторитарности, вызванной метанарративами («grandnarratives»), подавляющими, как он утверждает, креативность индивида. «Мы не должны более полагаться на них, – заявляет он, – мы не должны позволять им руководить нами ни в публичной, ни в частной жизни. Не нужно бороться с метанарративами. Следует просто перестать верить им, и они сами «увянут» [5]».

Одна из проблем, которую нельзя оставить без внимания, рассматривая власть и авторитарность любого рода, это конструирование ценностных суждений о справедливости и разуме. Лиотар обращается к этой проблеме в «Просто игре» («JustGaming», 1979), доказывая, что можно делать ценностные суждения, даже не имея опоры на «grandnarratives» [7]. Принципом новых нарративов, которые не будут претендовать на универсальную и властную легитимность, станет «языковая игра» – понятие, заимствованное у Л.Витгенштейна, – которая позволит разоблачить ложные претензии языкового сознания на универсальность. Языковая игра определяется Лаканом как форма символического действия, совершаемого каждым актом коммуникации. При этом правила такой игры лежат в области социальной прагматики, а не семантики, они не общеобязательны, не универсальны. Необычно важным для гендерной философии является также другое понятие, введенное Лиотаром, то, что он называет «событием» (event), а также концепты «отличного» (differend) и «сублимированного» (sublime). Событие, по Лиотару, – это такой случай, который решительно изменяет наш взгляд на мир и подвергает в процессе все наши идеологические предположения сомнению. Признать, что есть события, которые не могут быть предсказаны или охвачены «аккуратной» универсальной теорией, значит признать не только ограниченность «grandnarratives», но и важную открытость будущего. Эта открытость становится предметом веры для постмодернистов: будущее не может рассматриваться как нечто, определенное заранее, такое, что все человеческие усилия делает бессмысленным. В книге «Differend» (1983) ученый анализирует конфликты интересов между сторонами, которые нельзя разрешить, но которые должны быть признаны, и должны рассматриваться как таковые всегда. Каждая сторона представляет то, что Лиотар называет отличной «фразой режима», чьи цели несоизмеримы друг с другом, и не одна из этих сторон не имеет этического права заставить

другого согласиться с ее желаниями. На практике, особенно в политической практике, происходит так, что одна сторона в споре или конфликте заставляет другую принять свою точку зрения, «разрешая» таким образом, конфликт. На лиотаровском языке референций один фразовый режим осуществляет доминирование над другим – классический пример авторитаризма в действии. И именно задача философов помочь таким подавляемым фразовым режимам обрести свой голос, то, что Лиотар описывает как «философскую политику». Философская политика, поиск новых, контркультурных фразовых режимов, должна рассматриваться как наивысшее выражение философии постмодерна. Сопротивление на уровне «малого нарратива» становится этическим актом в деле и именно «различие» должно защищаться всеми силами в постмодерном мире.

Признавая важность идей Ж.Бодрийяра, некоторые положения его философии подверглись критике со стороны феминистов. Ж.Бодрийяр утверждает, что системам власти не нужно более сопротивляться, вместо этого их нужно «соблазнить», «очаровать для подчинения» [2]. Феминисты чрезвычайно критично отнеслись к имплицитно выраженному сексизму в понятии соблазнения и обвиняли Ж.Бодрийяра в навязывании и усилении сексуальных стереотипов. Для многих Ж.Бодрийяр – «наивысший проповедник постмодернизма, убедительно показавший, что «реальность» уже совсем иная. Другие считают, что многие важные идеи еще «не прочитаны» в текстах Лиотара. Третьи полагают, что самое главное – это то, что постмодерный мир различий дал возможность угнетаемым найти свой голос и бороться против своего угнетения. Эта проблема обретения своего голоса во многом связана с возможностью использовать слово «я». Постструктурализм, послуживший обоснованием «феминизма различия», сделал возможным рассмотрение вопроса гендерной идентичности. Самым главным аргументом для Л.Иригарэ, например, является то, что гендерная идентичность, особенно женская, не зафиксирована, это текущий процесс, который нельзя сводить к любой эссенциальности или норме поведения (в этом случае патриархат – извлеченная норма поведения). Теоретики вслед за Л.Иригарэ используют эту форму аргумента, бросая вызов патриархату, особенно предположениям о специфически мужских и женских чертах, ведущих к гендерным стереотипам и используемых для угнетения женщин [3]. Ницше, ухватившись за грамматическую основу субъекта Канта, подверг критике веру в связанное и целостное «эго» как продукт неверно использованной веры в грамматику. З.Фрейд внес свою ленту в эту идею, привлекая внимание к конфликтам между аспектами «эго». В итоге, постмодернизм канонизировал множественные или шизофренические «эго»; завершив, таким образом, коррозию «эго» с тем, чтобы появилась некая идентичность, могущая служить основой новой идентичности. Именно подобные дилеммы очень остро чувствуются и горячо обсуждаются в гендерных исследованиях. С одной стороны, такие философы, как Д.Батлер доказывают, что не существует «сердцевинной» идентичности, нет эссенциального «я». Нет эссенциальной категории «женщина», которая служила бы целям объединения массового политического движения. Вместо этого эго и его/ее гендер реализуются только как перформанс. Другие, однако, выступают в поддержку эссенциалистской категории «женщина», поскольку если ее нет, какой постижимой цели служит тогда феминизм? Если мы позволим себе отойти от эссенциалистской реальности угнетения женщин, мы одновременно снимаем с себя ответственность перед реальными женщинами, делая «феминизм» просто академической уловкой. Поскольку

«поздний капитализм», используя фразу Э.Манделя, популяризированную Ф. Джейсоном, – это главный «игрок» постмодерна, или постиндустриальных обществ, что отмечено многими теоретиками и критиками, его присутствие в гендерной теории неоспоримо. Реакция против доктрины марксизма в работах таких мыслителей, как Лиотар и Бодрийяр является частью иного культурного направления, известного сейчас как «постмарксизм». Постмарксизм занимает сегодня важное теоретическое положение и включает не просто фигуры, отошедшие от своих прежних марксистских идейных платформ (Лиотар, Бодрийяр и др.). Как известно, после разрыва с «Socialisme ou Barbarie» в шестидесятых годах Лиотар сознательно дистанцировался от своего марксистского прошлого и в своих работах, таких как «Либидальная экономика» («Libidinal Economy», 1974) он передает ту фрустрацию, которую он ощущал по отношению к официальному марксизму. «Либидальная экономика» утверждает, что марксизм не смог охватить различные либидальные побуждения (libidinal drives), испытываемые всеми индивидами, поскольку эти побуждения находятся над любой теорией контроля.

Ошибка именно марксизма, по мнению философов феминизма, была в том, что он попытался подавить эти энергии, и, совершая это, разоблачил свою латентную авторитарность. Как отмечается, за яростной атакой Лиотара на марксизм лежит вера в то, что ни человеческую природу, ни исторический процесс нельзя предсказать, а потому – и контролировать, как утверждала теория марксизма. Ж.Бодрийяр также пришел к критике марксизма, – как и структурализма, – отвергая в итоге идею о том, что за всеми явлениями стоят скрытые структуры, которые и должны быть идентифицированы и объяснены учеными-аналитиками. Вместо этого Бодрийяр приходит к утверждению, что мир постмодерна – это мир симулякра, в котором мы не можем дифференцировать реальность и симуляцию. Симулякр не репрезентирует что-либо, кроме себя самого, нет никакой другой реальности, на которую может быть референция. В то же время Ф.Джеймсон уверен, что только марксизм предлагает философско-связанное и идеологически вынужденное решение дилеммы историзма, неизбежно возникающей в философии истории. Только марксизм может дать нам адекватный отчет об эссенциальной «тайне» культурного прошлого. Эта тайна может «разыгрываться» вновь, только если человеческое переживание, событие, является единственным. Только таким образом, а не посредством пристрастий антикваров или проекций модернистов мы можем взглянуть на те жизненно важные требования, которые возлагают на нас такие вековые проблемы, как сезонное изменение экономики примитивного племени, страстные диспуты о природе Троицы, конфликтующие модели полиса и универсальной империи и т.д. Эти проблемы могут вновь обрести свою первоначальную важность для нас, только если они пересказаны в единстве одной великой коллективной истории, какую бы завуалированную или символическую форму они ни принимали, только если они рассматриваются как разделяющие единую фундаментальную тему (для марксизма это коллективная борьба за обладание царством Свободы, отвоєванного у царства Необходимости), только если их постигать как жизненно важные эпизоды в едином обширном незаконченном сюжете. Как писал в «Манифесте» К.Маркс, история любого существовавшего до сих пор общества – это история классовой борьбы – угнетаемого и угнетателя, находящихся в постоянной оппозиции друг к другу, ведущих непрерывную борьбу. Джеймсон уверен: именно в обнаружении следов этого непрерывного нарратива, восстановлении в тексте репрессированную и скрытую реальность

этой фундаментальной истории доктрина «политического бессознательного» находит свою функцию и свою необходимость [4]. Утверждение Джеймсоном политического бессознательного предполагает, что мы предпринимаем именно такой окончательный анализ и исследуем множественные пути, ведущие к срыванию масок с культурных артефактов как социально символических актов. Большую ценность имеет форма того, что Альтюссер называет «экспрессивной каузальностью» [1], являющейся, как отмечается комментаторами, обширной интерпретирующей аллегорией, в которой последовательность исторических событий, текстов или артефактов переписывается языком некоего более глубокого, подспудного и более фундаментального нарратива, являющегося аллегорическим ключом или фигуральным содержанием первой последовательности эмпирического материала. Для гендерных исследований его система очень показательна, она демонстрирует «несовместимость» частного и публичного, психологического и социального, поэтического и политического. Эта система также важна в идеологическом климате плюрализма, лежащем в основе гендерной теории, с его государственным признанием открытого (свободы) против его неизбежного оппонента в бинарной оппозиции – закрытого (тоталитаризма).

Не в меньшей степени (очевидно, в большей) важна для гендерной теории концепция «политического бессознательного» Ф. Джеймсона. Она состоит в том, что интерпретация на языке экспрессивной каузальности или аллегорических господствующих нарративов остается постоянным соблазном именно потому, что подобные господствующие нарративы (masternarratives) вписаны в тексты так же, как и в наши мысли о них. Подобные аллегорические нарративные обозначаемые являются постоянным измерением литературных и культурных текстов именно потому, что они отражают фундаментальное измерение нашего коллективного мышления и наших коллективных фантазий об истории и реальности.

Список использованных источников

1. Altusser L. Reading Capital, Marx's Immense Theoretical Revolution / L. Altusser// New Left Books. – London, 1970. – P. 182-193.
2. Baudrillard J. De la Seduction / J. Baudrillard. – P., 1979. – 270 p.
3. Irigaray L. Ce sexe qui n'est pas un / L. Irigaray. – Paris: Editions de Miteit, 1977. – 217 p.
4. Jameson F. The Political Unconscious/ F. Jameson. – Routledge, 1996. – 208 c.
5. Lyotard J.- F. Postmodern Condition: A Report on Knowledge/ J.-F. Lyotard. – the University of Minnesota Press, 1984. – 110 p.
7. Lyotard J.-F., Thebaud J. Just Gaming / J.-F. Lyotard, J. Thebaud. – Manchester University Press, 1986. – 288 p.

Skiba, E.K. Origins of feminist philosophy

The philosophy origins of the main theoretical issues of feminist philosophy are analyzed.

Key words: gender, sex, feminine, masculine, feminism, gender identity, gender theory.

УДК 355.1

Ананьїн В.О., Пучков О.О.

Воєнна безпека суспільства та держави в сучасних умовах

Досліджується сутність та роль воєнної безпеки в загальній системі національної безпеки сучасного суспільства та держави.

Ключові слова: безпека, національна безпека, воєнна безпека, війна, збройні конфлікти, воєнна сфера, воєнна сила, збройні сили.

Останні десятиріччя принесли багато нового у світовому розвитку. Світова спільнота перебуває в процесі пошуку та усвідомлення нових смислів свого існування і розвитку, нових життєвих цінностей та орієнтирів. Сучасний світ наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, зіткнувся з низкою нових небачених раніше глобальних проблем, зазнав радикальних економічних, політичних, соціальних та інших змін, які потребують формування нових засад забезпечення безпеки. Поширилися традиційні і формуються нові глобальні ризики та загрози: тероризм, наркотрафік, розповсюдження ЗМЗ, піратство, торгівля людьми тощо.

Воєнна безпека є одним з найважливіших видів (компонентів) національної безпеки. З моменту виникнення держави як політичної форми організації суспільства, забезпечення його воєнної безпеки пов'язувалося, насамперед, з воєнною силою. Саме вона розглядалася в якості найбільш ефективного, а нерідко, по суті, єдиного засобу політики. Логіка воєнно-силового мислення породила тисячі війн і збройних конфліктів. Реалізація подібного мислення у вік науково-технічного прогресу була поєднана із вдосконаленням зброї і способів ведення збройної боротьби і призвела до різкого збільшення кількості людських жертв в ході сучасних локальних війн і збройних конфліктів. Нині географія збройних конфліктів охоплює майже всі регіони світу. Це свідчить про те, що у світі ще не створений ефективний механізм запобігання війн і збройних конфліктів.

Великий теоретичний інтерес для аналізу процесів, що відбуваються в області забезпечення безпеки у воєнній сфері, представляють дослідження, В.Абрамова, Д.Афіногенова, Е.Афоніна, В.Бадрака, Ю.Бута, С.Власюка, А.Гриценка, В.Грубова, Г.Крючкова, В.Костецького, М.Лабуша, Е.Лисицина, В.Мандрагелі, В.Манілова, С.Мануйлова, О.Панфілова, В.Радецького, А.Синайського, В.Сорокіна, В.Сліпченка, В.Смолянюка, А.Пап'яна, В.Телелима, М.Требіна, В.Чорного, М.Цюрупи, М.Шевченка, Л.Шершньова, П.Шуляка та інших вітчизняних та закордонних вчених.

Метою даної статті є розгляд сутності феномена воєнної безпеки, її ролі в загальній системі національної безпеки. Окремі теоретичні положення з проблем безпеки були викладені авторами цієї статті в попередніх працях [1].

Безпека, у загальному розумінні, означає надійне існування якого-небудь об'єкта при наявності всіляких йому загроз. Воєнна безпека – це сукупність гарантій суверенітету, територіальної цілісності країни і захисту її життєво важливих інтересів за допомогою воєнної сили. Воєнна безпека країни тісно

пов'язана з поняттям воєнної безпеки. Воєнна безпека – загрози життєво важливим інтересам держави, що можуть призвести до збройного конфлікту. Вона формується під впливом чинників воєнної безпеки. До них варто віднести наступні: нестабільність політичної обстановки у світі; наявність у сусідніх держав могутніх збройних сил, угруповання яких носять явно агресивний характер; прагнення окремих країн (або коаліцій) домінувати в регіоні; поширення в регіоні зброї масового ураження і засобів його доставки; наявність у країні політичних сил, здатних використовувати у своїх інтересах збройне насильство та інші.

Ряд військових вчених Росії воєнну безпеку розглядають як наявність можливості розв'язання війни. Під воєнною загрозою ними розуміється «... можливість розв'язання війни з боку ... відомого потенційного супротивника» [2, с.6]. Такий підхід близький до визначення воєнної безпеки, сформульованого О.Бодруком, Г.Перепелицею, та іншими українськими вченими.

Немає нічого незвичайного в тому, що в науці та політиці поняття «національна безпека» пов'язувалося раніше і пов'язується нині із здатністю держави захистити себе за допомогою воєнної сили. При цьому мається на увазі, що уже факт наявності в країні досить могутньої воєнної організації, тобто воєнної сили, може зупинити агресора. У зв'язку з цим в області безпеки першорядне значення приділялося зміцненню власних збройних сил і створенню воєнних блоків. Однак воєнну безпеку країни не можна зводити тільки до її оборони, що тривалий час здійснювалась у вітчизняній науковій літературі. Якщо оборона країни припускала захист від зовнішньої агресії, то поняття воєнна безпека, будучи більш широким, містить у собі захист громадянина, держави, суспільства від передбачуваної воєнної загрози.

Зовнішня і внутрішня політика будь-якої країни націлена на відстоювання своїх національних інтересів, тобто забезпечення найбільш сприятливих умов існування, включаючи збройний захист свого суверенітету. Основними гарантами воєнної безпеки виступають воєнні і невоєнні засоби. Воєнні засоби, як правило, представлені силовими структурами воєнної організації держави (збройні сили, прикордонні війська, національна гвардія, жандармерія та ін.). Невоєнні засоби більш різноманітні і чисельні. Вони являють собою сукупність економічних, політичних, інформаційних і інших засобів.

Головним джерелом воєнної безпеки в другій половині ХХ сторіччя був антагонізм двох соціальних систем. Кожна із систем, розглядаючи одна одну як потенційного ворога, сприймала діяльність протилежної сторони як безпосередню воєнну загрозу. Звідси і виникало прагнення створити таку систему безпеки, у якій би переважав могутній воєнний компонент. Це приводило до зростання чисельності збройних сил і засобів знищення.

В даний час світ знаходиться дещо в іншій ситуації. Ліквідована біполярність, значно ослаблена можливість виникнення світової війни, але світ не став від цього більш стабільним. На зміну ідеологічним протиріччям прийшли етнічні, конфесійні, цивілізаційні та інші, що сприяють росту локальних війн, конфліктів, актів тероризму. Свідченням тому є релігійна війна в Афганістані, сербсько-албанське озброєне протистояння в Косові, грузино-абхазський конфлікт в Грузії, арабо-ізраїльське протистояння в Палестині, сербсько-хорватсько-мусульманське протистояння в Боснії та інші.

Незважаючи на факт різкого зменшення кількості «класичних» війн між державами, кількість конфліктів із застосуванням сили залишається великою. Так, за даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру, у 2001 році відбувалося 24 великих збройних конфлікти в 22 точках світу. Більшість із них мали внутрішній характер. Головною проблемою в кожному випадку була суперечка за політичну владу або території між угрупованнями усеред-

ині держави, хоча в ряді випадків були присутні і міждержавні протиріччя. Аналіз сучасних конфліктів однак показав, що на перший план виходять етноконфесійні та етнокультурні чинники. Прикладом цього можуть бути Афганістан, Сомалі, Ірак, Кіпр, Турція, Югославія та інші. За даними західних аналітичних центрів загроза застосування воєнної сили існувала наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя в 73 районах світу. Таке становище свідчить, що збройне насильство ще залишається розповсюдженим засобом реалізації своїх інтересів країнами (групами країн), політичними угрупованнями і та інші.

В сучасному світі зростає активність терористичних організацій яких виявляється близько п'ятисот. Їхній бюджет оцінюється щорічно від п'яти до двадцяти мільярдів доларів. У сучаснім світі тероризм трансформався у складне міжнародне соціально-політичне явище і став атрибутом системи міжнародних відносин. В останні роки безпрецедентно збільшилася кількість смертоносних актів насильства ціною життя виконавців («суїцидний тероризм»). Смертники вчинили теракти на території щонайменше 26 країн у різних регіонах світу. Нещодавні терористичні акти у Бомбеї, Лондоні, Мадриді, Москві та ряді інших міст засвідчили, що сучасна система міжнародної безпеки не в повному обсязі здатна протистояти загрозі терористичної діяльності. Розвиток ядерних технологій збільшив небезпеку ядерного тероризму. «Вперше в історії – стверджує С.Ефіров, – тероризм тісно пов'язаний з проблемами життєдіяльності, тому що терористи стоять на порозі оволодіння засобами масового ураження» [3, с.47]. Міжнародні терористичні організації зараз готові до проведення не тільки окремих акцій, а і до широкомасштабних терористичних операцій і являють собою серйозну загрозу усьому світовому співтовариству.

Сукупність основних чинників, які викликані протиріччями соціального розвитку в ХХ – п. ХХІ ст., зберігає реальну загрозу розв'язання та ескалації війн та збройних конфліктів у світі в майбутньому. Але форми і способи ведення війн будуть зовсім іншими, ніж сьогодні. Якщо країна не бажає виявитися об'єктом збройного насильства або ж у разі потреби бути готовою протидіяти йому, вона повинна мати досить могутню для рішення даного завдання воєнну організацію, що представляла б собою сукупність державних і недержавних структур силового характеру (у тому числі і призначених для підготовки громадян країни до захисту своєї Батьківщини). Структура цієї організації і можливості окремих компонентів визначаються багатьма конкретно-історичними умовами: геополітичним положенням; політикою держави; рівнем соціально-економічного розвитку; наявністю або відсутністю воєнно-політичних союзників; членством у міжнародних системах безпеки; формою державного устрою і правління; соціально-етнічною структурою суспільства і та інші.

Найбільш конфліктні країни так званого «третього світу», у якому відбувається лівові частина збройних конфліктів. Сучасний світ дуже нестабільний і переважаний зброєю. У ньому спостерігається зростання кількості держав, озброєних біологічною, хімічною і ядерною зброєю. Усе більша кількість вчених і політиків вважають, що локальні війни (збройні конфлікти) виступають в останні десятиліття як головні загрози безпеки для країн. Вони вимагають принципово іншої стратегії, реалізувати яку успішно здатні підрозділи і частини інакше озброєні, укомплектовані, навчені і структурно організовані, ніж існуючі в даний час. Військові фахівці вважають, що час масових армій минає. По-перше, вони занадто дорогі для суспільства і застосовуються більшою своєю частиною вкрай рідко. По-друге, масові армії, як правило, відзначаються недостатнім вишколом особового складу, що робить їх малопридатними для негайного введення в дію. В даний час армії чисельністю 0,5-0,7 відсотка від

населення країни вимагають на своє утримання не менш 2-5 відсотків валового внутрішнього продукту (ВВП). Більшість західноєвропейських країн орієнтуються на ці міжнародні стандарти при визначенні чисельності своїх збройних сил.

У воєнно-науковій літературі зустрічаються пропозиції, а на практиці зроблені перші кроки, поділу частин і з'єднань збройних сил (при розробці визначальних критеріїв) на боеготовні (аеромобільні, спецназ, морську піхоту й інші підрозділи), боездатні (усі повітрянодесантні частини, частина військово-морського флоту, частина сухопутних військ) і інші частини та з'єднання. Це дозволить у випадку виникнення збройного конфлікту вчасно локалізувати його, а при виникненні воєнної загрози з якого-небудь напрямку досить швидко підсилити угруповання своїх військ за рахунок перекидання додаткових сил і засобів, що знаходяться в стані постійної бойової готовності. Немаловажне значення в сучасних умовах здобуває принцип дислокації військ на напрямках найбільшої концентрації загроз безпеки, у районах найбільш пристосованих для життєдіяльності військ.

Людство вступає у війни шостого покоління. У доповіді «Стратегічні технології для армії ХХІ століття», підготовленої на початку 1995 року Федеральною радою по дослідженнях (США), названі дві технологічні тенденції, що якісно змінять бойові дії в ХХІ столітті. Це нові види зброї, що діють на принципах спрямованої енергії, лазерної пучкової енергії і використання бойової техніки оснащеної роботами, комп'ютеризація поля бою і та ін. Доля військових витрат США склала в 2009 р. більш 50 відсотків світових. Більш усіх держав в світі військові витрати складають США – 547 млрд. доларів, Великобританії – 59,7 млрд. доларів, Франції – 58,3 млрд. доларів, Німеччині – 36,9 млрд. доларів [4].

Військові фахівці ряду країн (України, Росії, Франції, Німеччини, Казахстану й інших) бачать вихід із ситуації, що створилася, у поступовому переході до комплектування армії на контрактній основі, як в США, Канаді, Великобританії та інших країнах. На їхню думку, такий підхід дозволить знизити загальну чисельність збройних сил, піднявши при цьому їхню укомплектованість і боездатність. При цьому виникає ряд проблем. Це проблема підготовки навченого резерву, проблема ослаблення зв'язків армії із суспільством і інші.

Проте, розрахунки фахівців свідчать, що навіть при існуючому в даний час способі комплектування збройних сил, сучасні системи озброєння, розвідки і зв'язку дозволяють забезпечити надійну оборону меншими за чисельністю силами. У зв'язку з цим у ряді країн (Великобританії, Франції, Німеччині, Бельгії й інших) розроблені програми скорочення чисельності своїх збройних сил. Так, з вересня 1996 р. загальний військовий обов'язок скасований у Голландії, Італії, Португалії. Франція планує скоротити свої збройні сили до 2015 року з 502460 чоловік до 352700. Проводять військову реформу Беларусь, Польща, Казахстан, Російська Федерація і інші країни.

У найбільш розвинутих в економічних відносинах країнах спостерігається зниження кількісного складу збройних сил, що компенсується більш удосконаленою організаційною структурою, бойовою технікою й озброєнням. Силкові структури держав орієнтуються на участь у локальних війнах, збройних конфліктах, антитерористичних та миротворчих операціях.

Разом з тим досвід історії показує, що безпека, заснована винятково на воєнній силі – ілюзорна. У сучасних умовах принципового значення набуває еволюція воєнних аспектів забезпечення безпеки від самодостатньої ролі до виконання обмежених функцій у загальній системі безпеки. Ставка на воєнну силу або загрозу її застосування, на жаль, виступає лише свого роду каталі-

затором посилення напруженості і конфронтації. Тому важко не погодитися з думкою Є.Мануйлова, О.Панфілова, В.Смолянюка, М.Требіна та інших українських вчених, які вважають, що система забезпечення безпеки держав, нині існуюча, знаходиться в прогресуючому протиріччі з інтересами безпеки людства. Це обумовлено диспропорцією військового компонента в структурі системи безпеки, що сам по собі починає являти загрозу всій системі.

Викладені вище положення свідчать про факт необхідності зміни місця і ролі виконуваної цілого ряду воєнних структур у забезпеченні безпеки в діючій системі соціальних координат. Усе більша кількість учених дійшли висновку, що небезпечний у воєнному відношенні світ необхідно будувати на інших основах, що кардинально відрізняються від колишніх. У силових структур у сучасних умовах з'являються додаткові завдання, виконуючи які забезпечується безпека країни. До них можуть бути віднесені: підтримка паритету на рівні мінімального стримування, що знижується; утримування у стані технічної готовності сил і засобів раннього попередження; технічний контроль за дотриманням договорів за обмеженням озброєнь і та інші. Тобто, ми бачимо, що армія й інші силові структури активно функціонують не тільки безпосередньо під час війни або озброєного конфлікту, але й у мирний час. Це вимагає визначеного вдосконалення усієї воєнної системи сучасних країн.

Орієнтація національної безпеки тільки на захист держави воєнними засобами від насильницької загрози ззовні визнається застарілою усе більшою кількістю вчених у світі. Директор Вашингтонського інституту вивчення політики Р. Барнет вважає, що за останні десятиліття прагнення вирішувати які-небудь питання за допомогою воєнної сили не привели до позитивного результату, а тягар гонки озброєнь став нестерпним. Американський політолог К.Боулдінг переконаний, що гонка озброєнь не зміцнює обороноздатність країни, а навпаки, веде до її підризу. Це дозволило дослідникам зробити висновок, що проблема забезпечення безпеки держави воєнними засобами втрачає свою гостроту. Ряд учених вважають, що в даний час нараховується близько 200 видів невоєнних засобів забезпечення безпеки. Провідне місце серед них займають політичні засоби, під якими розуміються такі теоретичні концепції, форми, методи і прийоми діяльності державних і суспільних інститутів, установ і організацій, що забезпечують мирне рішення суперечних проблем. Цим і визначається спрямованість якісних перетворень у змісті воєнних аспектів забезпечення безпеки в рамках нової її моделі.

Важливим елементом концепції воєнної безпеки країн є питання про рівень оборонної достатності (могутності). Кількісні і якісні параметри оборонної достатності визначаються деякими умовами. До них варто віднести: геостратегічне положення країни; реальна міжнародна обстановка; наявність надійних союзників (факт входження у воєнно-політичні союзи); наявність реальних загроз з боку конкретних країн та інші.

Кожна країна, виходячи зі своїх політичних орієнтацій і можливостей, визначає для себе цей рівень. Однак при уважному розгляді силових структур цілого ряду західноєвропейських держав можна переконатися, що їхній рівень оборонної достатності явно перевищений.

Кожна країна має свої специфічні проблеми в області безпеки. Зміст і характер обумовлених загроз, а також способи і засоби для їхньої нейтралізації безпосередньо залежать від рівня розвитку конкретної країни. Безпека завжди певною мірою суб'єктивна, тому важко не погодитися з думкою українського вченого О.Дергачова, що за характером обумовлених країною загроз можна зробити висновок, який соціум вона являє собою.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що суспільство з однієї сторони має потребу в сучасній боездатній армії, щоб з ним не намагалися

говорити мовою сили, а з іншого боку – армія потрібна суспільству, як консолідуюча його сила. Питання, як будувати таку армію кожне суспільство і держава мають вирішувати, виходячи з конкретно-історичних умов, особливостей свого економічного і соціально-політичного стану і перспективи розвитку. Усе це повинно знаходити висвітлення в концепції національної безпеки конкретної країни. В даний час зниження чисельності силових структур державні діячі компенсують не тільки підвищенням їхньої якості, але як вважають О.Бодрук, Х.Булл, В.Грубов, Д.Лейк, С.Лобелл та інші вчені, і за рахунок знаходження союзників і створення (або входження) до колективної системи безпеки.

Ідея створення, наприклад, європейських структур колективної безпеки виникла ще у 1950 році. Створення у 1974 році Ради Європи пожвавило процес консолідації зусиль європейських країн щодо спільної політики в галузі безпеки і оборони. Усього 22 держави – члени ЄС висловили готовність щодо забезпечення сил ЄС. Необхідно відмітити, що поряд з рішенням щодо створення спільних європейських бойових груп у 2004 році було прийнято ще два аналогічних конкретних рішення про організацію Європейського оборонного агентства (ЄОА) та європейської жандармерії.

Усі ці рішення стали віхами розвитку європейської оборони в новому напрямку. При цьому необхідно вважати, що в центрі нових концепцій безпеки перебуває певна трансформація підходів до можливості використання військової сили, оскільки сьогодні зміст безпеки визначають не стільки військові, стільки соціально-економічні досягнення.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми національної безпеки суспільства. Монографія. / [Ананьїн В.О., Павленко Л.І., Пучков О.О. та ін.]; за ред. Ананьїна В.О. – К.: НВФ «Славутич-Дельфін», 2008. – 51 с.
2. Клокотов Н.П. К вопросу о военной опасности. / Клокотов Н.П., Касенков М.М. // Военная мысль. – 1991. – № 8. – С. 5-11.
3. Эфиров С.А. Терроризм как катастрофогенный фактор / Эфиров С.А. – М.: Алгоритм, 2001. – 247 с.
4. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам. / За ред. В.Б. Толубка. – К.: НАОУ, 2004. – 176 с.

Ананьин В.А., Пучков А.А. Военная безопасность общества и государства в современных условиях

Исследуется место и роль военной безопасности в общей системе национальной безопасности современного общества и государства.

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, военная безопасность, война, вооруженные конфликты, военная сфера, военная сила, вооруженные силы.

Ananyin, V.O., Puchkov, O.O. Military security of society and state in modern conditions

Investigate the role and place of military security in the overall national security system of modern society and the state.

Key words: security, national security, military security, war, armed conflict, military, military force, the armed forces.

Армія та суспільство: проблема осмислення взаємодії в філософії Давнього світу

Аналізується проблема взаємодії армії та суспільства в працях видатних філософів Давнього світу (Конфуція, Лао-цзи, Платона, Аристотеля, Флавія Веґеція Рената, Сенеки тощо). Доведено, що армія в суспільстві відіграє подвійну, амбівалентну роль, виступаючи то як необхідний елемент існування суспільства, то як деструктивна і дегуманізована сила, що втручається в справи суспільства.

Ключові слова: армія, суспільство, взаємодія, Давній світ.

Сучасне суспільство перебуває на шляху трансформації від індустріальної стадії розвитку до побудови якісно нової цивілізації, що базується на новітніх технологіях, індустрії інформації та послуг. Цей процес відбувається в умовах загострення глобальних проблем, виникнення міжцивілізаційних протиріч, мінливого характеру геополітичної обстановки. Новітня епоха не тільки не позбавилася війн і воєнних конфліктів, збройного насильства та воєнної небезпеки, але й навпаки підвищила значущість військової сили та армії – її легітимного носія у житті сучасного соціуму. Армія була, є і буде невід'ємним інститутом сучасної держави. Трагічні події початку III тисячоліття в США і Росії, Північній Африці та Близькому Сході свідчать, що армія модифікує свої функції, змінює модель взаємодії із суспільством, щоб ефективно захистити соціум від нових загроз існуванню цивілізації. Крім глобальної трансформації суспільства країни колишнього СРСР переживають складні перетворення, пов'язані з транзитивними процесами переходу від посттоталітарних до демократичних держав. Актуальність соціально-філософського аналізу місця та ролі армії в суспільстві в умовах трансформації всіх сфер життєдіяльності соціуму, пов'язаної зі входженням суспільства в якісно нову еру розвитку, визначенням його особливостей і шляхів здійснення обумовлена певними обставинами. Насамперед, потрібна нова методологія досліджень накопиченого досвіду взаємодії армії та суспільства в межах соціально-філософського підходу. Рухаючись вперед, ми не повинні залишати поза увагою філософсько-методологічні та практичні досягнення попередніх поколінь. В минулому сучасне суспільство знаходить основу для серйозного логіко-гносеологічного аналізу сьогодення та передбачення майбутнього людства.

Армія в суспільстві відіграє подвійну, амбівалентну роль, виступаючи то як необхідний елемент існування суспільства, то як деструктивна і дегуманізована сила, що призводить до ексцесів, які виявляються у втручанні армії в життя суспільства характерними для цього соціального інституту способами і засобами.

Осмислення взаємодії суспільства та армії з глибокої давнини цікавило філософів і політичних мислителів усіх великих культур. Ще в давньоін-

дійському збірнику наставлянь «*Закони Ману*» (VI ст. до н.е.), в якому було відображено ідеологію брахманізму, зазначалося, що армія контролює підданих, придушує виступи нижчих каст.

У Китаї, де зародилась одна з найдавніших і видатніших культур, філософи класичної епохи міркували про те, як забезпечити процвітання суспільства, допомогти людині вижити і сприяти її безпеці в умовах неспинного руху і змін [3;9;10]. Місце і роль армії в житті суспільства, особливості їх взаємодії досить глибоко і всебічно досліджувалися конфуціанством, моїзмом, даосизмом, школою законів («фа-цзя») [4]. Основу для серйозного аналізу було закладено ще в «*І цзин*» («*Книзі Змін*»), де з погляду аналізу взаємодії армії та суспільства найбільш важливою є тема сьомої гексаграми «Ши» («Військо») [12,с.177]. Коментуючи дану гексаграму, *Чжусе Лян* у своєму творі про мистецтво управління військом підкреслював: «Цивільне йде першим; за ним випливає військо» [5,с.115]. Перша риса гексаграми «Військо» фіксує початок мобілізації армії. Коментар до першої риси говорить: «Війську виступати за законом. Без сумнівності – нещастя» [12,с.239]. Відомий китайознавець *Юліан Шуцький* пояснює це так: «Успіх можливий лише тоді, коли застосування *війська* впливає не з одного бажання перемоги (якої однаково бажають сторони, що воюють), а з залізної необхідності, з вищих законів стратегії» [12,с.239]. Коментар «І цзина» до другої риси говорить: «Перебування в осередку війська. Щастя. Огуди не буде. Цар тричі пожагує наказ» [12,с.240]. Мається на увазі, що полководця, якщо він дотримується помірності, супроводжує успіх, а право на управління армією та ведення воєнних дій надається владою цивільною. Третя риса гексаграми уособлює командирів нижчої ланки. Підкреслюється особлива значущість взаєморозуміння і порядку у взаєминах на даному рівні, а також у відносинах з вищим військовим командуванням. Коментар до третьої риси: «У війську може бути віз трупів. Нещастя» [12,с.241]. Четверта риса – слабка позиція, невигірне положення під час війни. Коментар говорить: «Війську відступати в тил. Огуди не буде» [12,с.241]. Мається на увазі, що краще залишити невигідні позиції і відступити. П'ята риса – цивільне управління, що дає своєю владою мандат армії. Під цим розуміється загальний випадок делегування влади для виконання якогось завдання, тому цивільна влада зовні не є присутньою у сьомій гексаграмі. Коментар «І цзина»: «На ріллі є дичина. Сприятливо триматися слова. Огуди не буде. Старшому синові – верховодити військом. Молодшому синові – віз трупів. Стійкість до нещастя» [12,с.242]. Шоста й остання риса гексаграми символізує кінець місії армії і повернення воїнів до мирного життя. Ідея, можливо, уособлює прийняття всім суспільством плодів праці якоїсь частини його членів. Коментар: «Великий государ володіє частками. Він засновує царство, примикаючи до будинків [феодалів]. Нікчемні люди так не діють» [12,с.243]. У «*Книзі Змін*» підкреслюється, що з військового походу воїни повертаються додому і стають членами суспільства, що дозволяє їм уникнути небезпек перебування всередині ізольованої військової касты і принести народу, в ім'я якого і велася війна, знайдені ними за час епітнів знання, сили і досвід. Ідеальний правитель, стверджує текст, сприяє гармонізації взаємин воїнів з цивільним населенням, винагороджуючи їх відповідно до заслуг.

У сьомій гексаграмі, і особливо наприкінці її, схематично представлено ідею (яка надалі буде розвиватися в рамках китайської філософії) про те, що військовики, і особливо вищі командири, повинні мати не тільки спеціальну військову і технічну підготовку, але й добру загальну освіту. Китайською мовою це називається гармонізацією *вень* і *у-вень* («цивілізація», «культура») відповідає за удосконалення творчих здібностей і цінностей, що приносять

блага всьому суспільству. У («військовий початок») має на увазі оволодіння теорією і практичними навичками управління людьми в кризовій ситуації. З погляду *Сунь-цзи* та його послідовників, гармонія *вень* і у необхідна воїну не лише заради входження в цивільне життя після закінчення походу, але й під час кампанії і навіть у ході самого бою.

Родоначальник давньокитайської філософії *Кун Фу-цзи* (*Конфуцій*) приділяв велику увагу взаємовідносинам між людьми у всьому складноорганізованому соціумі, проблемам виховання громадян. Аналізуючи місце і роль армії в державі, він відзначав: «[У державі] повинно бути досить їжі, повинно бути досить зброї, і народ повинен довіряти [правителю]». У першу чергу «можна відмовитися від зброї», у другу – «можна відмовитися від їжі... Але без довіри [народу] держава не зможе вистояти» [7,с.111]. Проблему взаємодії військового і цивільного управління *Конфуцій* розглядав через призму верховенства цивільного, загальні принципи якого повинні бути основою для військового. Він вчив: «Управляючи царством, що має тисячу бойових колісниць, варто серйозно відноситися до справи і спиратися на довіру, дотримуватися економії у витратах і піклуватися про людей; використовувати народ у відповідний час» [7,с.55]. Він виділяє якості воїна, необхідні для перемоги над ворогом [7,с.83].

Один з найбільш ранніх даоських текстів, створений навіть до «*Дао де цзина*», «*Інь фу цзин*» («*Канон прихованих знаків*») у лаконічній манері показує особливості взаємодії армії та суспільства: «Відкинь джерело наживи – це в десять разів краще, ніж збирати армію» [5,с.11]. Потім і «*Дао де цзин*», найвідоміший даоський текст, розвиває тему мотивів, що лежать в основі висування армії на провідну роль у житті соціуму. Одним з головних виявляється жадібність: «Коли в країні існує *дао*, коні угноують землю; коли в країні відсутній *дао*, бойові коні пасуться на околицях. Немає більшого нещастя, ніж незнання меж своєї пристрасті, і немає більшої небезпеки, ніж прагнення до придбання [багатств]. Тому (той), хто вміє задовольнятися, завжди задоволений [своїм життям]» [7,с.28]. «*Інь фу цзин*» стверджує, що починати відтинання джерела наживи і жадібності потрібно зі свого будинку: «Досліджуй тричі і вдень, і вночі – це в десять тисяч разів краще, аніж збирати армію» [5,с.11]. Деякі з найбільш глибоких і проникливих висловів про армію, її місце в житті суспільства походять з класичного «*Дао де цзина*»: «Гарне військо – засіб [що породжує] нещастя, його ненавидять всі істоти. Тому людина, що слідує *дао*, його не вживає. Шляхетний [правитель] під час миру воліє бути поступливим [у відношенні до сусідніх країн] і лише на війні застосовує насильство. Військо – знаряддя нещастя, тому шляхетний [правитель] не прагне використовувати його, він застосовує його, тільки коли його до цього змушують. Головне полягає в тому, щоб дотримуватися спокою, а у випадку перемоги не прославляти себе. Прославляти себе перемогою – означає радіти вбивству людей. Той, хто радіє вбивству людей, не може завоювати співчуття в країні. Благополуччя створюється повагою, а нещастя приходить від насильства. Ліворуч шикуються воєначальники флангів, праворуч стоїть полководець. Говорять, що їх потрібно зустріти похоронною процесією. Якщо вбивають багатьох людей, від цього треба гірко плакати. Перемогу варто відзначати похоронною процесією» [7,с.23].

У цілому в рамках давньокитайської філософської традиції склалися важливі принципи взаємодії армії та суспільства: з одного боку, вторинність військової сфери стосовно життя соціуму, з іншого – розуміння важливості цієї сфери для суспільства, гарантій його безпеки і створення умов його нормального розвитку.

Давньогрецькі мислителі, починаючи з *Геракліта* і *Демокрита*, також обмірковували питання взаємовпливу організації озброєних людей і суспільних інститутів. В *«Державі»* Платона та в *«Політиці»* Аристотеля є глибокі судження з питання взаємодії армії та суспільства. Відповідно до вчення Платона, держава (поліс) виникає тому, що кожний з людей неспроможний самостійно задовольнити свої потреби і змушений звертатися за допомогою до інших: «Кожний з нас сам по собі є недостатнім і має нестаток у багатьох» [Держ. II, 369 В]. Потреби в їжі, житлі, одязі тощо вимагають існування селян і ремісників, торгівля – торговців і т.д. Усі вони складають нижній рівень, що забезпечує матеріальні потреби людей. Захист держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів обумовлює необхідність у прошарку стражів (воїнів), а нестаток управління – в тих, хто опанував «царським мистецтвом», тобто усвідомив ідеали справедливості та добра і здатний їх здійснювати. Це – «філософи». «Економічно-політичне» обґрунтування структури держави у Платона доповнюється обґрунтуванням психологічним: як у душі людини повинні гармонійно сполучитися розум, воля та бажання і відповідні чесноти, так і в державі повинні існувати і відповідним чином співвідноситися класи людей. Причому роль людини в державі визначається перевагою в її душі тієї або іншої здатності – розуму, мужності або розсудливості [1, с.182-185]. Аристотель зазначав, що держава не може існувати без війська.

Для суспільної свідомості Афінської республіки періоду її піднесення і могутності сформувався особливий взаємозв'язок поміж суспільством і армією: бути громадянином – тобто право брати участь у справах держави і служити в афінському війську, мав право тільки вільнонароджений, який обробляє рідну землю (пізніше – який має земельну власність). Саме через господарсько-етичне відношення до рідної землі формувалося почуття причетності до долі батьківщини. Сільськогосподарська праця визнавалася цивільною школою воїна, а служба у війську – священним і почесним обов'язком кожного громадянина [11, с.76-78]. З Афін до нас дійшла цікава інформація про організацію фінансування флоту. Кораблі будувалися за рахунок держави – на кошти, отримані від здачі в оренду Лаврійських срібних рудників. Однак держава фінансувала утримання лише двох кораблів, призначених для перевезення посольств, термінових повідомлень тощо, – «Паралії» і «Саламіні» (пізніше «Аммоніади»). Утримання (тобто ремонт, закупівля оснащення, набір команди тощо) інших кораблів було однією з повинностей (літургій), що покладалася на багатих громадян – триєрархією [2, с.128-146]. Більшість давньогрецьких мислителів визначали тенденцію, характерну і для наших днів, – деструктивні наслідки впливу армії на відносини всередині полісної демократії. Давньогрецькі мислителі та історики зазвичай засуджували використання військової сили з метою узурпації політичної влади (тиранами, олігархами й авантюристами), давши цьому назву «проблема Алківіда».

В епоху Давнього Риму армія стала відігравати більш важливу роль в житті соціуму. У *«Короткому викладі військової справи»* Флавій Вегетій Ренат відзначав: «Римський народ підкорив собі весь всесвіт тільки завдяки військовому досвіду, завдяки мистецтву добре влаштовувати табір і своєму військовому досвіду» [3, с.206]. Йому ж, до речі, належить і славновісний афоризм: «Si vis pacem para bellum» («Якщо хочеш миру, готуйся до війни»), що неприховано свідчить про взаємозв'язок між майбутнім держави і станом його армії. Шостий римський цар Сервій провів так звану центуріатну реформу соціального та військового устрою. Нова військова організація була заснована не на родовому принципі, як куріатна, а на майновому, причому до військової організації, а отже, до складу *Populus Romanus* були прийняті плебеї. Особи

вищого стану склали 18 центурій вершників, перший майновий розряд (понад 100 тис. асів) виставляв 80 центурій важковагових воїнів, другий майновий розряд (від 75 тис. асів) виставляв 20 центурій воїнів, що вже не мали панцирів, третій (від 50 тис. асів) – 20 центурій із ще більш легким озброєнням, четвертий (понад 25 тис. асів) – 20 центурій, озброєних лише списом і дротиком, і п'ятий розряд (понад 11 тис. асів) – 30 центурій пращивників. Люди з цензом нижче першого класу (пролетарі) складали 1 центурію і були вільні від військової служби. Згідно з цим розподілом і визначалася більшість у народних зборах (таким чином, стан вершників і перший майновий розряд мали 98 центурій зі 193) і призначалися податки (пролетарі податків не платили). Саме римляни вперше створили в структурі армії розвинуту і добре організовану систему постачання. Це дозволило їм не лише значно збільшити чисельність армії, задіяної у воєнних діях, але й підвищити мобільність військової техніки. Якщо греки розробляли різні тактичні ситуації, то римляни звели всі їх заходи в єдину і створили військовий статут, в якому було чітко прописано структуру війська та правила його використання в тих або інших випадках [6]. У цьому аспекті римська армія практично не відрізнялася від сучасних армій. Характерно, що саме з цього моменту воєнна наука і військова справа настільки проникають в життя суспільства, що ними цікавляться чимало філософів і істориків. Деякі з них ніколи не мали до армії безпосереднього відношення, але їх здобутки ввійшли у скарбницю світової думки з проблем взаємодії армії та суспільства. Мова йде, насамперед, про *Полібія*, який у VI книзі своєї *«Загальної історії»* розповідав про римську військову організацію, *Тита Лівія*, який у VIII книзі *«Історії Рима»* повідомляв про реформи Марцелла, *«Гальських війнах»* Юлія Цезаря, *«Юдейській війні»* Йосипа Флавія та ін. Так, *Сенека* в *«Листах Луцілію»* вказує, що солдатська служба і праця хлібороба та ремісника однаково важливі для суспільства і почесні [8, с.156], тут же ми зустрічаємо досить цікаві думки про величезне значення моралі і моральності для життєдіяльності армії та суспільства («Перемігший мечем (мова йде про Ганнібала. – М.Т.) був переможений пороками» [8, с.89]), про необхідність військового навчання в мирний час («Якщо не хочеш, щоб воїн здригнувся у бої, загартувуй його перед боєм» [8, с.45]), багато уваги приділяв філософ і проблемі готовності людини до страждань і смерті, як в умовах воєнного, так і мирного часу.

Для певних історичних етапів Римської імперії характерне поєднання цивільної і військової влади в одних руках. Лише в часи Костянтина Великого був послідовно проведений принцип розподілу військової і цивільної влади. На рівні провінцій або груп провінцій призначалися дукси або коміти, на вищому рівні префекти Преторії до кінця правління Костянтина були позбавлені військової влади, що перейшла до командувачих.

Таким чином, ще у Давньому світі проблема взаємодії армії та суспільства цікавила філософів, вони намагалися з'ясувати місце і роль армії в суспільстві, проаналізувати позитивні і негативні наслідки втручання військових у життя соціуму. Часи мінають, але думки великих заслуговують того, щоб до них зверталися і шукали відповідь на сучасні проблеми людства.

Список використаних джерел

1. Богомолов А.С. Античная философия / А.С.Богомолов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 356 с.
2. Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов / Сост. К. Королева; прилож. Г.Кантора. – М.: АСТ, 2002. – 665 с.

3. Искусство войны: Антология: в 2 кн. // Кн. 1. Древний мир / Сост., подгот. текста, предисл., коммент. Р.Светлова. – СПб.: Амфора, 2000. – 397 с.
4. История китайской философии / пер. с кит., общ. ред. и послесл. М.Л.Титаренко. – М.: Прогресс, 1989. – 552 с.
5. Китайское искусство войны. Постижение стратеги. / Перевод с англ.. Р.В.Котенко. – СПб.: Евразия, 2000. – 256 с.
6. Махлаюк А.В. Римские войны. Под знаком Марса / А.В.Махлаюк. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 447 с.
7. Мудрецы Поднебесной: Сб. / Лао-цзы. «Дао дэ цзин»; Конфуций. «Лунь юй»; Мо-цзы. «Мо-цзы»; Мэн-цзы. «Мэн-цзы»; Чжуан-цзы. «Чжуан-цзы»; Сюнь-цзы; Хань Фэй. – Симферополь: Реноме, 1998. – 384 с.
8. Сенека М.А. Наедине с собой / М.А.Сенека. – Симферополь: Реноме, 1998. – 384 с.
9. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы; Пер. с кит., предисл. и коммент. Н.И.Конрада. – М.: АСТ, 2002. – 558 с.
10. Требин М.П. Армия і суспільство: осмислення взаємодії в філософії Давнього Китаю/ М.П.Требин // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2001. – Випуск X. – С. 116-123.
11. Цюрупа М.В. Соціальна філософія та філософсько-соціологічні проблеми війни, миру, армії. Курс лекцій / М.В.Цюрупа, Л.М.Будаг'янц. – К.: КВГІ, 1999. – 96 с.
12. Шуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга Перемен» / Ю.К.Шуцкий. – СПб: Алетейя, 1992. – 474 с.

Требин М.П. Армия и общество: проблема осмысления взаимодействия в философии Древнего мира

Анализируется проблема взаимодействия армии и общества в трудах выдающихся философов Древнего мира (Конфуция, Лао-цзи, Платона, Аристотеля, Флавиуса Вегеция Рената, Сенеки и др.). Доказано, что армия в обществе играет двойную, амбивалентную роль, выступая то необходимым элементом существования общества, то как деструктивная и дегуманизованная сила, которая вмешивается в дела общества.

Ключевые слова: армия, общество, взаимодействие, Древний мир.

Trebin, M.P. Army and Society: Problem of Comprehension of Co-operation in Philosophy of the Ancient World

The problem of co-operation of army and society in labours of prominent philosophers of the Ancient world is analysed (Konfuciyu, Lao-czi, Plato, Aristotle, Flaviyu Vegetiya Remuage, Seneki and other). It is well-proven that an army in society plays double, ambivalent role, coming forward both the necessary element of existence of society or as destructive and dehumanized force which interferes in the matters of society.

Key words: army, society, co-operation, Ancient world.

Проблема культового образу в християнському сакральному мистецтві

Розглядається проблема місця та значення культового образу в християнському сакральному мистецтві. В ній розглянуто боротьбу іконоборців та шанувателів ікон стосовно зображень Бога та святих, підкреслено зв'язок між культовим образом та символом, розглянуті культові образи Христа та святих в християнському сакральному мистецтві.

Ключові слова: сакральне, образ, символ, ікона, культ, мистецтво, естетичний процес.

Символ як позначення сакрального найбільш чітко виявляється у сфері мистецтва. Мистецтво завжди має символічний характер. Воно ніколи не обмежується тільки зображенням будь-яких об'єктів навколишнього світу. Мистецтво цей світ передає у символічній формі, тобто в певній мірі цей світ відтворює. Проблема взаємозв'язку символу та культового образу в мистецтві має важливе значення для розуміння місця та ролі категорії сакрального в естетичному процесі. Особливо ця проблема стосується релігійної естетики, оскільки культові образи завжди грали важливу роль у відправленні релігійного культу. На деяких аспектах проблеми культового образу в сакральному мистецтві середньовіччя вважаємо за доцільне зупинитися в цій статті.

Тлумачення проблеми культового образу у мислителів ранньохристиянської доби та середньовіччя, зокрема Аврелія Августина, Іоанна Дамаскіна, Оригена, Фоми Аквінського, Григорія Палами, Феодора Студіта [1-6] дозволили зробити висновок, що в їхніх працях було акцентовано увагу на питаннях теологічного осмислення сакрального образу та символу як проявам християнського типу духовності. Праці християнських теологів мали глибокий вплив на формування уявлень про образ та символ в релігійно-естетичних парадигмах католицизму та православ'я. Вони вплинули також на подальший розвиток як сакрального мистецтва, так і образотворчого мистецтва взагалі. Погляди християнських теологів та філософів середньовіччя вплинули на використання сакральних образів в іконопису, скульптурі в такі епохи європейської історії як середньовіччя та Ренесанс.

В німецькій класичній філософії проблема образу в мистецтві була розглянута Гегелем та Шеллінгом. Гегель у вченні про естетичний ідеал розглядає ступені його розвитку як «форми мистецтва». Він розглядає «форми мистецтва» в залежності від співвідношення між ідеєю та її зовнішнім образом. На думку Гегеля у символічній художній формі, яка характерна для мистецтва Сходу, зовнішній образ лише вказує на ідею. У класичній художній формі, яка притаманна античності, ідея та образ знаходяться у рівновазі та відповідають одне одному. Для мистецтва середньовіччя та Нового часу над

зовнішньою формою домінує духовний елемент – глибина душі та безкінечність суб'єктивності.

Серед праць з естетики та мистецтвознавства, які присвячені взаємодії сакрального та естетичного, проблему взаємозв'язку культового образу та символу в сакральному мистецтві середньовіччя глибоко розкрито у фундаментальній праці Г.Бельтінга «Образ і культ» [7]. Г.Бельтінг стверджує, що в християнському мистецтві середньовіччя естетичне було невід'ємним від сакрального. У культовому мистецтві середньовіччя сакральне й естетичне становили органічну єдність. Стосовно взаємозв'язку культового образу та символу Г.Бельтінг відзначає, що «роль образів виявляється через символічні дії, які здійснювали перед ними їх прихильники і супротивники з той пори, як взагалі почали створюватися зображення» [7].

Відомий німецький дослідник історії культури Т.Буркгардт використовує багатий мистецтвознавчий матеріал у праці «Сакральне мистецтво Сходу й Заходу» [8]. Ця книга є важливою для розуміння місця та ролі канонічних образів у сакральному мистецтві. У ній зібрано фактичний матеріал стосовно особливостей сакрального мистецтва в різних культурних парадигмах. Основна ідея цієї роботи Т.Буркгардта полягає в тому, щоб показати велику єдність сакрального через різноманіття форм сакрального мистецтва. Т.Буркгардт підкреслює символічне значення культових образів у християнському мистецтві. Він розрізняє релігійне та сакральне мистецтво і стверджує: «Мистецтво у власному розумінні слова не може називатися «сакральним» тільки на тій підставі, що його теми породжуються духовною істиною; його формальна мова також повинна свідчити про подібне джерело... Ніяке мистецтво не заслуговує цього епітета, якщо його форми не відбивають духовного бачення, характерного для визначеної релігії» [8, с.7]. В праці А.Безансона [9] проблема культового образу розглядається в історичному аспекті на фоні ідейної боротьби іконоборців та шанувателів ікон. Ця боротьба, на думку автора, мала безпосереднє відношення до формування концепції культового образу в сакральному мистецтві християнського середньовіччя.

Бог в релігіях, що належать до традиції авраамічного монотеїзму розглядається як «Художник», «Великий Архітектор Всесвіту», що створив людину «за своїм власним образом». Акт створення витвору сакрального мистецтва є таким чином «трансперсональним» актом. Він розглядається як містерія, містичне дійство, пов'язане з життєвим поривом душі художника до Божественного Духу. Тому навіть самі інструменти скульптора, архітектора, художника, в акті творчості уподібнюються космічним силам, які диференціюють початкову матерію, представлену необробленим каменем, деревом, полотном.

Проблема взаємозв'язку культового образу та символу в сакральному мистецтві знайшла також відповідне місце у творах представників російської релігійної філософії кінця XIX – початку XX ст. За філософсько-богословською концепцією Софії у В.С. Соловйова стояв поетичний образ прекрасної Диви, вічної Жіночності. Щодо релігійно-естетичної концепції софіології о. Павла Флоренського, то в його поглядах на перший план виступає саме естетичний аспект Софії – абсолютна Краса, яка втілилася в Матері Божій. У сучасній російській естетиці проблему культового образу в релігійному мистецтві розглянуто в працях Д. М. Белової, В. В. Бичкова, Ш.М. Шукурова та інш. [10- 12].

У історії культури людства культові або сакральні образи впродовж тривалого часу грали провідну роль для побудови міфологічної картини світу, формування етичних й естетичних норм, розвитку філософії і мистецтва. Ці образи могли бути персоніфікованими або неперсоніфікованими, або поєд-

нувати в собі ці якості. Так, у релігійно-культурній традиції Стародавньої Індії деякі сакральні образи, особливо на початкових ступенях формування, нероздільно поєднують в собі персоніфіковані й неперсоніфіковані риси. Прикладом цього є бог Агні в «Рігведі», одночасно і як особистий бог і як Священний вогонь. У буддизмі сакральні образи представлено переважно неперсоніфікованим началом. У деяких стародавніх релігійних традиціях, де перевагу віддано персоніфікованим рисам сакрального образу, релігійна свідомість схильна додавати сакральним образам або зооморфну зовнішність (Стародавній Єгипет) або антропоморфний вигляд (Давня Греція та Рим).

Персоніфіковані сакральні образи наділені індивідуальною долею, яка розгортається як міфологічне оповідання або священна історія. Найбільш персоніфіковані сакральні образи присутні в релігійно-культурній традиції християнства. Прикладом таких культових образів є образ Ісуса Христа, Диви Марії, християнських святих. Всі ці образи наділено виразними особистими характеристиками.

Вищі культові образи зведені релігійною свідомістю в статус божественних образів. На божественні образи переноситься найважливіша властивість сакрального – його «іншість» відносно профанного, пов'язаного з повсякденністю. Сакральне узгоджується у врівненні з уявленнями про співучасть божества в бутті світу – теофанії.

Використання культових образів в християнському сакральному мистецтві пов'язано з релігійним канонам. Релігійний канон побудовано на глибокому символічному розумінні Бога, людини і світу. У релігійних культурах канонічний образ є сукупністю уявлень про індивідуальну форму існування феномену сакрального. У цьому образі ідея сакрального отримує іконічний вираз і втілюється в тілесні, доступні до сприйняття форми. За допомогою культового образу релігійна свідомість конкретизує ідею присутності сакрального й додає сприйняттю сакрального наочність.

Символізм людини відносно Бога найбільш яскраво втілюється в християнстві, завдяки існуючій в ньому міфологемі Боговтілення. Сама людина, з релігійної точки зору, є символом Бога, бо, за монотеїстичними релігіями, створена за його образом та подібністю (Бут.: 1, 26). Отже, християнська релігія завжди підкреслює існування Божих рис у людей. Найяскравіше цей символізм Бога та людини має прояв у догматі про Боголюдину Халкідонського собору 451 року. Цей догмат стверджує, що у Христа дві природи – божественна та людська, а Бог став людиною саме в Христі. Як помічає християнський автор II ст. Іріней саме Боговтілення розкриває перед людиною перспективу стати Богом: «Син Божий стає Сином людським, щоб син людський став сином Божим». Завдяки Боговтіленню у Христі є образ Отця, який людина може бачити внутрішнім поглядом.

Сакральне мистецтво християнства характеризується можливістю зображати релігійні ідеї та образи у символічній формі, зображати невидиме через видиме. Отже, згідно з християнськими уявленнями, зображення Бога в сакральному мистецтві не повинні бути кумирами, ідолами або фантазією, що було притаманно язичницьким віруванням. На відміну від язичництва, християнська естетика передбачає, що зображення Бога чи людини завжди повинні подаватися у сакральному мистецтві тільки у символічному вигляді.

Межа нескінченності Бога і космосу в сакральному мистецтві визначається тільки на основі твердих встановлених канонам правил. Як відмічає Т. Буркгардт, традиція сакрального образу є по суті теологічною, а її джерела – надприродними [8, 51]. Згідно грецьким Отцям церкви сакральне мистецтво символізує межу, що розділяє світ плотський від світу духовного. Тому

сакральні образи виникають так само як Богоявлення Істини, яке розум не може досягнути безпосередньо.

Культові образи були призначені для їхнього публічного шанування, але в окремі історичні періоди вони були предметом знущання й могли бути взагалі знищені [7, 13]. Це найчастіше відбувалося в періоди зміни однієї релігії іншою, наприклад, у часи, коли християнство стало державною релігією Римської імперії. Завдяки зміні релігійної парадигми багато зображень та статуй язичницьких богів було знищено прихильниками християнської віри.

Проблема відношення до культових образів найбільш гостро постала й тоді коли християнство вже затвердилося як державна релігія. Образи богів та святих, відображені в іконах і скульптурах, були створені для виявлення пошани до них з боку віруючих. Але деякі християне, розглядали їх як прояви язичництва. Отже, знущання над культовими образами у різні історичні періоди було як з боку тих, хто встановлював нову віру, так і з боку тих, хто, ображаючи своїми діями матеріальні символи віри – образи, реліквії і святі дари, виявлялися насправді еретиками й порушниками єдності віри.

Священнослужителі й богослови, приймаючи активну участь у дискусії стосовно використання образів в сакральному мистецтві завжди переслідували практичну мету. Ця мета полягала в тому, що церков повинна була створити єдину формулу для використання образів в культових дійствах. Отже, шанування образів служило для церкви приводом для регламентації культу, й сприяло утвердженню християнської релігії.

Боротьба іконоборців та шанувальників ікон й була виразом протистояння стосовно використання образів в релігійному культі та мистецтві. Представники обох напрямків сперечалися перш за все через особливий рід образів, і були стурбовані їх використанням, яке вони називали «шануванням», відрізняючи його від «поклоніння» Богу. Це були не зображення, створені на стінах храмів, а портретні образи, що використовувалися в релігійних процесіях [7, 16]. За уявленнями віруючих ці зображення були дуже давніми або мали небесне походження, діяли чудеса, пророкували і допомагали перемогти злі сили.

Проти шанування таких образів й виступили іконоборці. Завдяки їх проповідям значна частина християн у Візантії почала знищувати ікони, у яких іконоборці бачили прояви язичницького поклоніння ідолам. Візантійські імператори Ісаврійської династії заборонили ікони від імені християнської релігії, хоча перш за все мали на увазі власні інтереси. Оскільки державна єдність складалася в епоху середньовіччя завдяки єдності віри, імператорам потрібно було займати жорсткі позиції стосовно шанування ікон у той час, коли не існувало чітко встановленого канону. Використання ікон різного походження, написаних без чітко визначених канонів правил, в ідеологічному сенсі піддавало державну єдність Візантії небезпеці.

Традиція, що негативно ставиться до культових образів, виражених засобами мистецтва, має давню історію. Іконоборцями за своїми поглядами були неоплатоніки. Негативно відносилися до зображень Бога та людей іудеї та мусульмани. Отже, ідейна основа іконоборства існувала ще в іудаїзмі, який заперечував не тільки зображення Бога, але й людей. У іудеїв Яхве був присутній як зримий Бог тільки в Писанні. Головна заповідь стверджувала: «Не сотвори собі кумира». Тому іудеї не повинні були робити ніяких образів, схожих на людину або зображення, які були б схожі на ідолів сусідніх племен. Отже, у релігіях авраамічного монотеїзму атрибутом єдиного Бога була його незримість. Іконою такого Бога могло бути тільки саме Священне Писання. Тому саме свиток Тори іудеї шанували як культовий образ [7, с.20].

Іконоборчий рух виник не тільки у суперечках християнських теологів, але й під впливом проповідей засновника ісламу пророка Мухаммеда, який різко критикував християн за шанування ікон. Отже, іконоборці знаходили обґрунтування своїх поглядів як в античному неоплатонізмі, так і в канонічних уявленнях інших релігій авраамічного монотеїзму. Але вони потерпіли поразку, оскільки на Вселенському Соборі, що відбувся у 787 р. в Нікеї, був обґрунтований догмат шанування ікон в релігійній обрядовості. Цей догмат сприяв укріпленню авторитету церкви, оскільки вона придбала важливий метод впливу на свідомість віруючих і розповсюдження християнської віри, застосовувавши культові образи, затверджені канonom.

Але й на більш пізніх етапах середньовічного християнства виникали різні іконоборські рухи. Так, проявом іконоборства була альбігойська єресь у Франції та рух гуситів в Чехії, які були спрямовані не тільки проти римсько-католицької церкви, але й існуючого порядку в державі, цією церквою освяченого. Рух альбігойців і гуситів був спрямований проти церковних установ, що, на їхню думку, зловживали образами. Шляхом знищення образів вони сподівалися зломити владу церкви, якій ці образи належали. Проповіді альбігойців та гуситів викликали великий гнів з боку католицької церкви, яка побоювалася втрати влади, одним з джерел якої було шанування ікон. Третя хвиля іконоборчого руху була пов'язана з протестантизмом та Реформацією, зокрема з лютеранством та кальвінізмом.

Отже, християнська теологія створювала єдині формули для використання образів. Дійсну владу могли здобувати тільки ті ікони, що своєю сакральною аурую виділялися з матеріального світу, до якого вони, з іншого боку, належали [7, 19-20]. Сакральні властивості спочатку приписували не образам, які в ранньому середньовіччі носили клеймо язичницьких, а таїнствам. Таїнства були пов'язані з речами (хліб, вино, олія), які були освячені в процесі релігійного ритуалу. Якщо образи були освячені, вони сприяли укріпленню влади церкви. Завдяки освяченню образів, священники не тільки ставали важливішими фігурами культу, ніж художники-іконописці, але й виступали в релігійній свідомості справжніми творцями ікон. Святі чудотворці, які не були освячені, на відміну від служителів офіційної церкви, ставали гласом Бога або самі по собі, або завдяки благодаті [7, с.20]. Для того, щоб визначити цінність образів, приходили на допомогу й культові легенди, що усе пояснювали волею Бога. Богослови, не зумівши домогтися освячення, посилювалися на «архетип», що шанувався в його копії [7, с.20], і застосовували теологічні аргументи. Так, легенди про виникнення образів Христа або приписували їм надприродне походження в якості образа, що впав з неба або бачили в них відбиток лику самого Христа [7, с.18].

Християни прокладали собі власний шлях між традицією зображення богів при політеїзмі і заборон зображення образів у іудеїв. На відміну від іудаїзму та ісламу, де канон встановлює сувору заборону на зображення Бога та людини, християнство дає нам приклад можливості зображення Божественного, невидимого, трансцендентного засобами сакрального мистецтва. Оскільки в християнстві існує уявлення про Боговтілення і догмат о двох природах Ісуса Христа, християнський канон припускає символічне зображення Бога. Таким чином Бог в іконопису символічно передається через зображення людини. Глибоко символічний за своїм змістом догмат про дві природи Христа є тою основою, на якій може існувати сакральне мистецтво в християнстві. Більш того саме цей догмат, поєднаний з естетичними ідеями античного символізму, що беруть свій початок у світі єйдосів Платона, завжди стимулював розвиток європейського мистецтва. Уявлення про Боголюдину сприяли можливості

подальшого існування живопису, скульптури та інших пластичних видів мистецтва у народів, що сповідували християнство. У той же час відсутність таких уявлень в іудаїзмі та ісламі, робило неможливим символічне зображення Бога в образі людини. Результатом цього є відсутність розвитку таких жанрів образотворчого мистецтва, як живопис та скульптура, в іудаїстській та ісламській культурі.

В різних напрямках християнства існували різні уявлення про зображення Бога та святих. Глибока різниця між православними та католиками існувала в канонічних уявленнях щодо зображення Діви Марії. Трактовка образу Діви Марії в католицизмі або Богородиці в православ'ї суттєво відрізняються за змістом. Якщо в католицизмі акцент надається вознесенню Діви Марії, для трактовки образу Богородиці в православ'ї важливим є «успєніє Богородиці», її «ходження по стражданням». Якщо образ Діви Марії в католицизмі був певним чином уніфікований, в православних країнах існували уявлення про те, що різні образи Богородиці, які були зображені на чудотворних іконах, з'явилися якимось дивним чином у якомусь певному місці й тому були пов'язані з конкретним місцем шанування ікони. Прикладами особливо шанованих на Русі ікон Богородиці є Володимирська, Смоленська, Тверська, Казанська та інш. З найдавніших часів в православ'ї збереглися практично незмінними основні типи зображення Богородиці (Оранта, Одиґітрія та ін.), що виникли ще у Візантії. Слід відмітити, що в образі Богородиці не тільки духовне, але й тілесне має велике сакральне значення. Так, виразним символом сакральності образу Богоматері виступає саме материнська утроба. За часи Київської Русі культ Богородиці досить довго змикався з язичницьким культом Великої Матері, що йде своїм корінням у праслов'янські часи.

У XII і XIII ст. шанування Діви Марії в католицьких країнах широко розповсюджується в країнах західної Європи. В зв'язку з цим сама ця епоха в історії католицизму іноді називається епохою культу Діви Марії. В католицизмі Діва Марія стала символом панівної християнської Церкви. Ідея величчя образу Марії в середньовічних зображеннях виражена укрупненням її фігури порівняно з іншими персонажами. В образі Діви Марії в католицизмі підкреслюється її тілесна природа, пов'язана з материнством. Якщо Христос – Боголюдина «по еству», то кожен християнин потенційно є Боголюдина «по благодаті», і перша в цьому ряду – Діва Марія, в особі якої людська природа разом з найбільш тілесними своїми аспектами саме як Матір підноситься вище за безтілесну духовність ангелів. Таким чином, в католицьких образах Богоматері Марії, хоча й у зашифрованій формі, продовжує жити образ Великої Матері, який існує майже у всіх міфологіях і релігіях.

В християнському сакральному мистецтві велика увага приділялась не тільки зображенням Бога, Діви Марії, але й зображенням святих. Святий є не тільки етичною моделлю для віруючих. Він є також небесною інстанцією, до якої звертаються за допомогою в скрутних життєвих випадках. Отже, святи ставали відомими не тільки завдяки легенді про них, але також і завдяки їхньому зображенню. Образ святого, зображений на іконі або виражений через скульптуру створював ефект безпосередньої присутності святого в житті віруючих, у той час як агіографічне описання його життя, легенда про святого відносилася виключно до минулого. Отже, лише образу можна було поклонятися [7, с.23].

Одна справа, коли невидимого Бога хотіли зробити в його образі видимим, і зовсім інше – коли зображували святого, що мав усе-таки видиме тіло. Для рішення цієї проблеми теж існувала формула про дві природи Христа, з яких може бути зображена тільки людська. В іконі було важливо припускати

неподільну єдність незримого Бога і зримої смертної людини в тому самому обличчі. Якщо Бог, як людина, став видимим, то можна створювати також і його образ. Такі ікони мали харизматичні властивості, що могли бути звернені іноді й проти церковних організацій, якщо ікони не стали їх власністю. Існували уявлення по те, що святі безпосередньо є заступниками народу. Вони були поза владою церковної ієрархії. Святі говорили без її посередництва, голосом неба, проти якого будь-який офіційний авторитет церкви був неспроможний [7, с.19].

Сакральні образи, згідно з церковними уявленнями, були наділені здібністю до дії. У них виявляла себе надприродна сила. Бог і святі, як стверджувала церква, були в них і віщали через них. З цим пов'язували безпосереднє очікування благодаті, що мало часто більший вплив на віруючих, ніж поняття про Бога, або думка про життя після смерті. Безпосередня допомога від ікон у разі особистої потреби означала для християн більше, ніж положення спекулятивної теології.

Культовий образ святого має силу завдяки існуванню його історичної особистості [7, с.23]. Образ був у цьому зв'язку символом того, що в сьогоденні могло бути пізнане лише опосередковано. Він був символом колишньої та прийдешньої присутності Бога в житті людини [7, с.24]. Образ існував у сьогоденні. Разом з тим образ проникав у минуле і майбутнє, в історичне і в сповіщений час безпосереднього сприйняття Бога. Так, одна з католицьких молитов називає римську ікону Христа подарунком на пам'ять, який Ісус залишив, щоб таким чином обіцяти вічне споглядання Бога.

Релігійна пропаганда за допомогою образу, що доповнювалася в цій ситуації пропагандою словесною, відповідала середньовічній практиці культу святих у двоякому сенсі. Святий, з одного боку, був зразком для наслідування, з другого, він був, помічником, який ще за життя безкоштовно лікував хворих.

Присутність святого концентрувалася в матеріальності живописного образу або статуї, які мали фізичне буття. Агіографічна література містила дивовижні біографії святих. Існували також молитви, що просили про милість дарування подібності святому. Образ святого виконував різні функції. За допомогою ікони віруючий міг зосередити увагу на житті святого. Його образ також служив для шанування святого. Образ святого мав також значення відносно того місця, де він виник. Присутність святого як би концентрувалася в матеріальності іконописного образу чи статуї, що володіли фізичним буттям і як тип зображення, що мав власне обличчя, яке відрізняло його від образів того ж святого в інших місцях. Давні назви ікон мають також топонімічний характер: вони називають місце культу.

Тип зображення святого міг відрізнитися від образів того ж святого в інших місцях. Спогад про святого, що викликався образом, відносився як до його власної історії, так і до історії місця шанування. Святий був пов'язаний з якимось конкретним місцем, але його значення зростало саме тоді, коли він був вшанований за межами цього конкретного місця, особливо тоді, коли його шанували всі представники релігійної конфесії.

Хоча середньовічна естетика заперечувала погляд на художника як творця, однак визнання людини творцем мало глибокі передумови в самому персоналістському характеру християнської релігії. Цей персоналізм християнства й проявлявся особливо у християнському символізмі, в основі якого стояла не якась абстрактна форма, а саме Боголюдина, особистість Ісуса Христа, а як наслідок цього сама людина, у всій повноті її буття.

Культові образи в періоди середньовіччя та Ренесансу мали велике значення як для відправлення релігійного культу так і для розвитку мистецтва взагалі. Тільки в Новий час ступінь дії сакральних образів та їх вплив на

мистецтво починає значно скорочуватися. У XX столітті в Росії і на Заході розгорталися могутні кампанії по впровадженню в культурну свідомість замість традиційних сакральних образів християнства культових образів політичних вождів, релігійних харизматиків нових культів і інших претендентів на духовну владу, чий образи повинні були скласти основу нової соціальної міфології.

Список використаних джерел

1. Августин Блаженный. О граде Божием / Августин Блаженный. – М.: АСТ, 2000. – 1296 с.
2. Иоанн Дамаскин Три слова в защиту иконописания / Иоанн Дамаскин; [пер. с греч. А. Бронзова; ред. В. А. Кроха]. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 192 с.
3. Ориген О началах / Ориген // Мистическое богословие Восточной церкви: [пер. с древнегреческого] / Сост. и предисл. Л. С. Кукушкина. – М.: ООО «Изд. АСТ». Харьков: «Фолио», 2001. – С. 29 – 304.
4. Фома Аквинский Сумма теологии: [пер. с лат.] / Фома Аквинский. – М.: Элькор – МК, 2002. – Ч. 1: Вопросы 1-43. – 2002. – 560 с.
5. Григорий Палама. Триады в защиту священно-безмолвствующих / Григорий Палама: [пер. с греч. В. Вениаминова] / Добротолюбие / Сост. и предисл. Л. С. Кукушкина. – М.: АСТ, 2001. – 391 – 514.
6. Феодор Студит. Послания / Преподобный Феодор Студит. – М.: Приход храма Св. Духа сошествия, 2003. – Кн. 1. – 2003. – 480 с.; Кн. 2. – 2003. – 491.
7. Бельтинг Х. Образ и культ. История образа до эпохи искусства: [пер. с англ.] / Ханс Бельтинг. – М.: Прогресс – Традиция, 2002. – 752 с.
8. Буркхардт Т. Сакральное искусство Востока и Запада: принципы и методы / Титус Буркхардт. – М.: Алетейя, 1999. – 213 с.
9. Безансон А. Запретный образ. Интеллектуальная история иконоборчества: [пер. с англ.] / Аллен Безансон. – М.: МИК, 1999. – 423 с.
10. Белова Д. Н. Образ Богоматери – эстетический идеал православия // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. №5. 2001 – С. 84-94
11. Бычков В. В. Русская теургическая эстетика / В. В. Бычков. – М.: Ладомир, 2007. – 743 с.
12. Шукуров Ш. М. Образ храма / Ш. М. Шукуров. – М.: Прогресс – Традиция, 2002. – 496 с.

Шелюто В.М. Проблема культового образа в христианском сакральном искусстве

Рассматривается проблема места и значения культового образа в христианском сакральном искусстве. В ней рассмотрена борьба иконоборцев и иконопочитателей относительно изображения Бога и святых, подчеркнута связь между культовым образом и символом, рассмотрены культовые образы Христа и святых в христианском сакральном искусстве.

Ключевые слова: сакральное, образ, символ, икона, культ, искусство, эстетический процесс.

Shelyuto, V.M. The problem of cult image in the Christian sacred art

The article is devoted to the problem of place and value of image in the Christian sacred art. In the article is considered the fight of enemies and admirers of icons in relation to the image of God, saints, underlined connection between sacred image and symbol, is considered the cult images of Christ and saints in the Christian sacred art.

Key words: sacred, image, symbol, icon, cult, art, aesthetical process.

Позитивні цінності суспільства: моральна та релігійна складова

Аналізуються моральні та релігійні складові таких світоглядних феноменів, як цінності, які мають регулятивний характер на соціо-культурному рівні. Здійснюється спроба діагностувати проблему формування українського суспільства на сучасному етапі.

Ключові слова: цінності, сакральне, священне, індивідуалізм, соборність.

Аби в суспільстві не панувала, за влучним висловом Гоббса, *bellum omnium contra omnes*, мають бути не тільки загальноприйняті, але й дієві для усіх обмеження власних асоціальних потягів, бажань, прагнень. Що складає дієвість обмежень? Дієві – це, звичайно, в першу чергу вільно обрані самим індивідом. Проте, тут вже означаються певні складнощі: одна з класичних проблем етики – подолання відстані між наявним (безпосередня здатність діяти згідно власних потреб) і належним (вільно обрані загальнозначимі цінності та принципи). Вільно визнане індивідом самообмеження власних інтересів (належне в розумінні) ще не стає, як показує досвід, достатньо дієвим для повноцінного існування суспільства. Закони, юридичний контроль з боку держави мають, на нашу думку, такий самий підпорядкований статус в суспільстві, як і свідомо обрані принципи, норми і цінності і лише загострюють питання: *заради чого я маю дійсно їх дотримуватися?* Іншими словами, мало просто знати як варто діяти, а як не варто і навіть бути в цьому переконаним. Головне питання дослідження може бути сформульовано наступним чином: *в яких випадках ми не можемо не діяти так, як належить ї, головне, чому?*

Актуальність цього питання підтверджується цілою низкою праць сучасних дослідників в широкому діапазоні дослідження найвищих (регулюючих) принципів: А.Блум (проблема релятивізму), Б.Шейн (міф американського індивідуалізму), Ч.Тейлор (проблема ідентичності) та ін.

Отже, що складає сутність самообмеження, через яке людина «не здатна переступити» за будь-яких обставин? Зазвичай в таких випадках говорять про «святині», але чи існують ці непорушні позитивні загальноприйняті цінності в сучасному світі на регулятивному рівні? Негативні регулятиви (страх безладу, хаосу, анархії) очевидно згуртовують суспільство лише формально – через визнання необхідності законів, та інших державних інституцій. Цим забезпечується лише зовнішній контроль.

В подальшому ми будемо виходити з припущення, що ніякий рівень зовнішнього контролю потреб людини (ні індивідуальний, ні суспільний) не здатний повноцінно організувати суспільство. Проте логічно припустити, що і внутрішній самоконтроль може бути доцільним, лише за умови наявності, по-перше, позитивної ціннісної мотивації і, по-друге, доступності та загальнозначимості її (мотивації) здійснення. Зрозуміло, що абстрактні цінності на кшталт комуністичних не додають наснаги аби заради них дисциплінувати і обмежувати себе в бажаннях та потягах. Конкретні можливості самообмеження вкорінені в сус-

пільно-історичному бутті народу і більш точно, на нашу думку, в його етосі, в особливостях ідеї належного.

Звідси відразу виникають питання: чи існує для нації своя, специфічна форма *належного* поза межами історично-ситуативного самовизначення? чи закладається воно в часи формування нації незмінно? Адже українці і росіяни, як і, наприклад, німці й англійці, зберігають свою звичаєвість протягом багатьох віків. Моральні норми змінюються, але чи змінюються глибинні світоглядні запити? І наскільки вони збігаються з сучасними аксіологічними контурами націй? Адже існують стійкі особливості світовідношення, в одному випадку, наприклад, спільні для східних слов'ян, в іншому – для германського світу. Іншими словами – чи повинна мораль шукати опертя в світоглядних особливостях народу і які з них є визначальними?

Те, що вимоги моралі часто «прив'язують» до автономних можливостей розуму і універсальних, за своїм значенням, прав людини і принципів демократії, не викликає довіри. Не тому, звичайно, що ці речі не взаємопов'язані. Але якою мірою вимоги моралі можуть спиратися саме на ці феномени? Адже ці, як і будь-які інші цінності, у якості засад моралі вимагають принаймні одного з двох: або ціннісно абсолютно не заангажованої людини, здатної на цінності інших дивитись, як на свої, або людини, для якої зазначені універсальні цінності є надцінністю, свого роду навіть святинею. Отже, чи можливе дотримання моралі заради неї самої? Якщо окрема людина в будь-якому культурному середовищі може «увірувати» в цінності демократії і правову свідомість як найвищі і дійсно покладати їх в основу своєї моралі, а, зрештою, і моральності, то в національних масштабах така *зміна* у самовизначенні виглядає проблематичною. Лишається питання: на якому ґрунті має відбутися така зміна? Тому зазначені універсальні цінності можуть підтримувати мораль за умови, коли вони визначаються через вищі ціннісні *достовірності*, притаманні даному суспільству. Образно кажучи, коли їх не стільки визнають поміж інших цінностей, скільки «сповідують» як певний *спосіб* життя. Такі метацинності є граничними і виступають умовою можливості існування усіх інших цінностей. Надалі називатимемо їх сакральними, оскільки вони, по-перше, мають, на наш погляд, трансцендентний характер, по-друге, на відміну від чистих форм розуму, які можна раціонально збагнути, означають метафізичну сутність певних культур.

Хоча у різних людей, навіть однієї спільноти, цінності різні, всі вони, загалом, визначаються зняттям запитання «В ім'я чого?», оскільки самі ж і виступають останніми життєвими смислами. Натомість сакральні цінності відповідають, скоріше, на питання «Як я існую? який глибинний *характер* моєї присутності в світі?» Крім таких глибинно-функціональних визначень, як «спосіб життя», «характер присутності в світі», сакральні цінності мають, звичайно, і визначення змістові. Проте варто пам'ятати, що через їх трансцендентний характер змістовий бік сакральних цінностей (визначений людською спільнотою в конкретно-історичній ситуації) може не збігатися з їх сутнісною інтенцією. За змістом сакральні цінності часто називають святинями.

Близьке за значенням поняття «святині» викликає два застереження. Святині детерміновані занадто конкретним історичним змістом, вони є артефактами сакрального ставлення до світу. Відповідно – адекватно репрезентують таке сакральне ставлення лише в гранично усталених сферах – власне, в релігійній сфері (через догматику). Друге застереження полягає в тому, що святині, через зазначений об'єктивуючий вектор, можуть приховувати і часто приховують справжнє сакральне розуміння речей. Гадаємо, життя соціальних організмів визначається саме сакральними цінностями. Можна припустити,

що дотримання моралі саме по собі, якщо це не примітивний морально-нормативний ригоризм, не може бути вихідною цінністю навіть для окремої людини. Самі по собі моральні чесноти – або занадто абстрактні, або занадто емпіричні, і прагнення бути, наприклад, завжди шляхетним, гідним та ін. все рівно мало б віднайти свого роду «спосіб дотримання» зазначених чеснот. Таким найпростішим принципом є сам розум в ідеї автономної моралі. Але на питання «В ім'я чого я маю докласти зусиль, аби дотримуватися моралі?» автономна мораль мала б дати відповідь – в ім'я розуму, який встановлює автономію моралі (тобто мораль як щось *беззаперечне*), а не в ім'я моралі, яка поза універсальними можливостями розуму лишається чимось емпіричним і випадковим. Тільки на те, що не викликає вже подальших заперечень і сумнівів, ми можемо опертись в морально не визначеній ситуації. Але й зазначені «універсальні» західні цінності – демократія і правова свідомість – є, на наш погляд, цінностями більше формальними ніж глибинно-змістовними, оскільки самі слугують формою репрезентації такої сакральної цінності західного світу, як *цінність індивідуального «Я»*. Глибинна повага і визнання *будь-якого* індивідуального «Я» – це, звичайно, зовсім не те, що являє собою сучасній індивідуалізм, як більш пізня і в моральному відношенні вже спотворена форма існування західного світу. На відміну від звичайного егоїзму, за яким своє «Я» існує *над* іншими (хоч би при цьому таке право визнавалось і за іншими), усвідомлення цінності індивідуального начала визрівало на Заході в далеко не егоцентричному контексті. І античність, і християнське середньовіччя вибудовували найвищі цінності в рамках онтологічного підходу. Цілком онтологічним був і контекст формування ідеї цінності індивідуального начала особистості.

Г.Зіммель у своєму нарисі, присвяченому історії західного індивідуалізму, зауважує: «Спільною для всіх європейців є думка, що епоха італійського Відродження створила те, що ми називаємо індивідуальністю» [1, с.193]. Проте при цьому визнає, що і середньовіччя не було позбавлене рис індивідуальності. Зіммель вирізняє ще два етапи в історії становлення ідеї індивідуальності – це XVIII і XIX століття. Індивідуалізм XVIII століття «мав своїм фундаментом уявлення про *природну рівність* індивідів» [1, с.194] і ґрунтувався на «природній релігії» [1, с.195]. «Якщо людина, – пояснює це положення Зіммель, – позбавиться усього того, чим вона не є, то залишиться її справжня субстанція, людина взагалі, людяність, що живе в ній, як і в будь-кому іншому» [1, с.195].

Те, що природне начало як основоположне у визначенні людини мало сакральний статус для XVIII століття і «сповідувалося» разом з культом розуму як свого роду «природна релігія» не викликає сумнівів. Іншими словами, цінність індивідуального все ще врівноважується цінністю всезагального, яке все ще має онтологічний статус. Або, як писав Зіммель: «Головний метафізичний мотив практичної вимоги XVIII с. – «свобода і рівність» – був таким: цінність кожного одиничного утворення ґрунтується тільки в ньому самому, в його відповідальності за самого себе, але якраз тут виявляється те, що є загальним для нього і для всіх інших» [1, с.196]. Отже, «найглибшою точкою індивідуальності є точка всезагальної рівності» [1, с.196].

Попри всю відмінність християнських і просвітницьких цінностей, трансцендентних цінностей (не від світу цього), заповіданих через одкровення, і цінностей «природної релігії» спільним лишається *віра* у щось позаособистісне, що «виринає» індивідуальність з егоцентричного кола.

Лише в XIX столітті на зміну індивідуалізму всезагальної рівності приходять індивідуалізм відмінностей (Ф.Шлейєрмахер, романтики), коли *культ* індивідуальної неповторності людини *самої по собі* починає готувати простір для сучасних форм індивідуалізму. Проте цей культ, на наш погляд, не під-

носитися до рівня вищої сакральної цінності – він «затоплює» європейську культуру знизу, як певне спокусилив єврейство, яке все більше сприймається і схвалюється Європою, але надто очевидно суперечить будь-якій онтології принципово. За межами суб'єктивної волі людини йому просто немає в чому вкорінюватися, а солідарність цих волей може призвести до легітимації бажаної ідеї, але не до її сакралізації. Не випадково вже згадуваний ГЗімель наприкінці свого нарису зауважує, що нова форма індивідуалізму не витіснила попередню – вони переплітаються і доповнюють одна одну. До того ж навіть індивідуалізм відмінностей за своєю природою ще зберігає інтерес до відмінностей як таких, а це означає здатність культурно засвоювати досвід попередніх (відмінних) епох з їх потребою у святинях і, відповідно, в сакральному ставленні до світу.

Отже, сакралізація цінності індивідуального «Я» визрівала і в основному відбувалася в європейському світі в ще сакральному просторі, коли спочатку «космос» – означав порядок, а не нескінченні космічні простори для майбутніх підкорювачів всесвіту, а далі – надприродна істина християнства і ще далі – природна гармонія епохи Просвітництва, які вимагали в останній глибині *служіння*, а не *вивільнення* сил індивідуальності. Відповідно індивідуальне «Я» – цілком достовірно означувало індивідуальну відповідальність перед цими найвищими порядками буття, і поважність відповідальності *будь-якого* іншого «Я» не викликала сумніву, будучи загалом самоочевидною істиною.

Те, яких форм набрала ця найвища сакральна цінність європейського людства в наш час, ми розглядати не будемо. Зазначимо тільки, що «розчаклування світу» завершилось, після апофеозу постмодерну, глобальною проблемою ідентичності.

Виходячи з поставлених на початку питань, важливо було б з'ясувати: якою була найвища сакральна цінність киеворуського етосу? Як вона трансформувалася чи збереглася в українському і російському культурному світі? Чи можлива її зміна, якщо виходити з потреб і вимог сучасного світу? Якщо ні, то які форми організації суспільства вона передбачає?

Християнство, прийняте за часів Київської Русі, відіграло, безперечно, потужну об'єднуючу і організуючу роль для тодішнього суспільства. Але, сприйняте іншим етосом, воно набрало інших духовно-сміслових відтінків, ніж римське чи навіть візантійське християнство, попри більшу формальну близькість останнього. Його головною особливістю, на нашу думку, було *прагнення* до соборності.

Проте соборність, якщо це – не стадний колективізм, уможливорює *розмикання* індивідуальних ціннісних достовірностей до такої самої самоочевидної достовірності Божої правди життя. Інакше кажучи, заповіді любові, співчуття, взагалі допомоги іншим поступово втрачають свій імперативно-примусовий характер і стають такою ж внутрішньою потребою, як і суто індивідуальні потреби.

Там, де такої трансформації не відбувається і де не вибудовується культура такої трансформації, варто говорити не про соборність, а про релігійний інстинкт або релігійне передчуття найвищої цілісності на тлі домінуючого общинного способу життя. Соборність, відповідно, могла відбутися лише в майбутньому, лише з розвитком індивідуального досвіду. Зворотним боком общинного способу життя виявилася у східнослов'янському світі неухильність (якщо не сказати – байдужість) до розвитку індивідуального начала людини, а в світоглядному плані – нездатність вибудовувати вільне (в тому числі від візантійських авторитетів) розуміння християнського способу життя. Саме тому з розширенням індивідуального досвіду виникала і поглиблювалася

суперечність: індивідуальний досвід вимагав тривалого шляху свободи волевиявлення, а держава, з метою ефективності, використовувала вже існуючий суспільно-організаційний ресурс, в даному разі – общинний характер життя. Зрозуміло, що таке «використання» не може не схилитися до прямого диктату *єдиної* волі, коли загальне (єдине) рішення має бути усіма *прийняте*, а не *вироблене*. За його відсутності стає неможливим уникнути міжусобиць. А там, де виникає підтримання єдиної волі, з потреб загальної безпеки (московська держава), там, разом з деспотичною, за своїм характером, державною ідеологією виникає з необхідністю і спотворений ідеал ідеї соборності. Домінантою російського православ'я стають аскетика і байдужість до соціальної організації. Це, з одного боку, вивільняє величезний духовний ресурс для розвитку культури містичного споглядання, з іншого – прирікає російське православ'я на те, щоб стати, раніше чи пізніше, анахронізмом власної культури.

На Заході пробудження індивідуального начала призвело до створення орденів у романському світі (спроби внутрішньої реформи католицизму) і до Реформації у германському. Цим самим індивідуальне начало, підносячись поступово до рівня вищої сакральної цінності, демонструвало і свою головну особливість: бути *тут і тепер*, бути цілісно і до кінця в теперішньому і віднаходити *себе* в нових формах у майбутньому, роблячи їх *справжнім* теперішнім. Таке уточнення теперішнього не виглядає надмірним: давно підмічено, що західна людина загалом надає тому, що з нею зараз відбувається, так би мовити, остаточного значення. Натомість в східнослов'янському світі якщо і має місце глибинно відповідальне ставлення до того, що відбувається безпосередньо зараз, то, як правило – *заради* якоїсь *майбутньої мети*; це – ситуація, коли ніщо в даний момент, не відбувається, з точки зору життєвого смислу, остаточно.

Заповідана найвища сакральна цінність руського світу – соборність, трансформувалася в російській культурі в ідею «духовної» месіанської *держави*, де інституції *даються* особистості згори, а не *виробляються* з досвіду її власних (особистісних) ціннісних достовірностей.

Україна, проіснувавши тривалий час у ролі «причпного вагону» російської імперії, залишилась в питаннях організації громадянського, а відтак і державного, життя інфантильною і непрозорою для самої себе. В українському світі було більше простору для формування цінності індивідуальної свободи, ніж у російському. Проте індивідуальне начало (як і будь-яке інше) вимагає для свого становлення саме як *суспільної цінності* онтологічного визнання. Якщо припустити, що сакральні цінності лишаються незмінними, то онтологічне визнання індивідуального начала мало б здійснюватися через його узгодження з ідеєю соборності. Проте російська ідея соборності була, як ми вже зазначали, затьмарена ідеєю месіанської держави, а українська (унія) лишалася занадто формальною. У наявному житті український світ виробив у собі лише підозріле ставлення до існуючої державності і, зрештою, – специфічно провінційний «неодивідуалізм».

У Росії соціально не інтегрований і все більше зростаючий потенціал індивідуальної ініціативи дістав наприкінці XIX століття радикальний вихід у марксистському вченні: відбулася підміна соборності підкреслено соціалізованим колективізмом плюс абстрактна (і тому в уяві – безмежна) можливість індивідуальної ініціативи (коли навіть куховарка може керувати державою). У російському варіанті ідея всезагальної рівності, хоча й виявилася спотвореною реально встановленим комуністичним режимом, проте спричинила безпрецедентний розвиток індивідуального досвіду. Цей досвід, на нашу думку, так і не здобувши онтологічного визнання у якості складової частини сакральної

цінності (давно спотвореної), призвів наприкінці ХХ століття до руйнування квазісоборної ідеї комунізму і спробував надалі ціннісно-сакральню «самоконституюватися» через пряме звернення до західних цінностей. Проте до сакралізації ідеї індивідуальності цей досвід так і не призвів і, якщо дотримуватися попереднього припущення про незмінність вихідних сакральних цінностей, «в обхід їй» призвести і не міг.

Повернення до архаїчного православ'я, яке або безкінечно *вимагає* дотримання заповідей, або безкінечно *прощає* за їх недотримання, зрозуміло, проблему не вирішує. Між вимогою і прощенням існує *співучасть* у подоланні сучасних форм духовного самовідчуження. Проте допомогти іншим може, очевидно, той, хто звертається до них зрозумілою мовою – мовою, яка виникає з власного досвіду подолання духовного самовідчуження. Успіх протестантських проповідників в Україні безпосередньо пов'язаний зі спробами останніх задіювати у своїх зверненнях до прихожан індивідуальний досвід вирішення ціннісних проблем. Але протестантизм виявляється ще більш вразливим у можливості здійснювати ідею соборності. Це й зрозуміло, оскільки сам він виникає свого часу як вираження в релігійній сфері найбільш послідовного німецького індивідуалізму і разом з ним проходить свій історичний шлях до все більшої самодостатності індивідуального досвіду.

Реформа православ'я, спрямована на онтологічне визнання цінності індивідуального (зокрема релігійного) досвіду, виглядає на сьогоднішній день утопічною. Увірувати в західний спосіб життя на наших теренах можна з таким самим успіхом, як і в ідею комунізму.

Відтак зв'язок із соборністю – сакральною цінністю, яку ми гіпотетично визнали найвищою – лишається розірваним. І саме це, гадаємо, позбавляє енергії строкаті політичні ідеї «національного спасіння». І «інтеграція в цивілізований європейський світ», і «навіки з Росією» – обидва гасла лишаються гаслами, які прирікають національний організм на другорядність, як приречений на другорядність будь-який організм, що не здійснює свого способу існування.

Список використаних джерел

1. Зиммель Г. Индивид и свобода // Зиммель Г. // Избр. Т. 2 – М, 1996. – 607 с.
2. Риккерт Г. Философия жизни / Г.Риккерт. – М, 2000. – 240 с.

Жулай В.Д. Позитивные ценности общества: нравственная и религиозная составляющая

Анализируются нравственные и религиозные составляющие таких мировоззренческих феноменов, как ценности, имеющие регулятивный характер на социо-культурном уровне. Осуществляется попытка диагностировать проблему формирования украинского общества на современном этапе.

Ключевые слова: ценности, сакральное, священное, индивидуализм, соборность.

Zhulay, V.D. Positive values of the society: moral and religious components

Moral and religious components of such world outlook phenomena, as the values having regulatory character at socio-cultural level are analyzed. Attempt to diagnose a problem of formation of the Ukrainian society at the present stage is carried out.

Key words: values, the sacral, the sacred, individualism, conciliarism (sobornost).

Православно-церковні цінності в процесах державотворення козацької доби

Православно-конфесійні особливості «козацької християнської республіки» та їх трансформації у цінності тогочасного суспільства набувають не лише ретроспективної теоретичної самодостатності, а є передусім важливою дискурсною рефлексією для осмислення еклезіального, конфесійного, помісного відродження витокової сутності українського православ'я, прикладом розвитку українського державотворення в контексті православно-конфесійних ознак.

Ключові слова. «Козацька християнська республіка», православ'я, віра, церква, православний обряд, духовність.

Воєнно-політична організація запорозьких козаків відіграє важливу роль не тільки у національно-визвольній боротьбі, а й стає прообразом, проектом справжньої держави. Спочатку козацькі виступи мали виключно становий характер і замикалися на обороні своїх прав і вольностей в соціальній структурі Польщі. Пізніше українські козаки почали виявляти виразну національно-світоглядну ідентичність, яка стала, зрештою, визначальною для них і вельми корисною для подальших державницьких змагань українського народу. Переплетіння, взаємодія та взаємовплив вільнолюбивих і національно-релігійних православних засад лежать не тільки в основі світогляду козацтва – вони є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будівлі козацької держави. В Запорозжжі сформувалась нова українська (козацька) державність, яку М.Костомаров називав «християнська козацька республіка» [1, с.24].

Праці релігієзнавчої тематики, що стосуються теми даної статті, вийшли у 90-х рр. ХХ ст. [2;3;4]. У них аналізується конфесійність «козацької республіки» під кутом її історіософських рефлексій. Багатий фактологічний матеріал надали цим працям вагому наукову цінність і дали змогу нам у процесі дослідження зробити власні компаративні узагальнення, висновки, можливість з'ясувати «затемнені» або вилучені раніше з наукового обігу аспекти життєдіяльності українського православ'я козацької доби, характеристику його особливостей.

Формулювання цілей статті зумовлено необхідністю дослідження впливу на державотворче життя в Україні основних православно-конфесійних положень і практики реалізації «козацької християнської республіки» в Запорозькій Січі.

Запорозжжя було християнською республікою, проте, незважаючи на ключові ознаки державності, Запорозька Січ є оригінальною, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою та професійною общиною. Причиною тому є внутрішні й зовнішні фактори, що не сприяли такому проекту української державності перерости в нову якість. Проте свій яскравий

слід у формуванні національної ідеї державності України козацтво, безумовно, залишило. Йдеться, насамперед, про сам цей феномен, особливості його політичного, економічного, соціального життя, побут, традиції, релігію.

Козацтво показало, що існує такий народ, як українці. Цей народ прагне створити свою державу, він спроможний її захистити. Тож можна відзначити, що протягом XVI – першої половини XVII ст. в умовах національної бездержавності Запорозька Січ виступала ще й своєрідною переддержавою, репрезентуючи політичну волю українського народу бути наступником християнської традиції і церкви, заснованої ще князем Володимиром в Київській Русі. Бо саме «по упадку самостійної державної організації українців в половині XVI ст., – за словами М. Чубатого, – християнська церква заступила українському народові колишню державну владу та стала одинокою установою, репрезентуючи цілий нарід» [5, с. 2-3].

Національно-релігійна самосвідомість козацтва почала помітно зростати у середині XVI ст., коли поєдналися економічно-торгові і культурні зв'язки між розділеними доти українськими землями, – що зміцнювало релігійно-культурну єдність народу і сприяло його згуртуванню для спротиву посиленому соціальному й національному гніту.

Складність ситуації, в якій у цей період опинилися вікова Київська митрополія, полягає у тому, що на її канонічній території співіснували та перепліталися кілька конфесій. Тому духовна діяльність кожної з них була спрямована на певні соціальні і національні прошарки населення. Польща значно посилювала світську і духовну експансію на національні права українського населення та його релігію. У контексті цих подій виникли необхідні передумови подальшого розвитку православ'я як релігії українського етносу.

Українське православ'я цієї доби остаточно звільнялося від візантійської спадщини, настирливого нав'язування московського протекторату. Звільнення від візантійського взірця православної ортодоксії і консерватизму простежується не лише на рівні побутової релігійності з притаманними їй рисами народності, демократизму, евангелізму, а й на горішньому рівні догматично-богословських творів.

Риси народності українського православ'я свідчать про те, що у церковно-му житті брали активну участь світські особи. Зазначаючи це, М. Грушевський писав: «Народне українське життя не прийняло ортодоксії й зісталось на завсігди при певній духовній і релігійній свободі – широкому погляді на віру і мораль» [6, с. 8]. Практично це виразилося у виникненні і поширенні братського руху.

Оберігаючи національну самобутність українського народу та його церкви, братчики обґрунтували ідею збереження і розвитку старослов'янської та української мов. Мовна політика, на їх думку, долає елітарність кліру і допомагає наблизити його до мирян. «Народ, що в церкві не чує своєї рідної мови, звичайно, не шанує і не береже її, як скарбу найдорожчого», – зазначав І. Огієнко [7, с. 4].

Відзначаючи роль братств у розвитку духовності українців, С. Ярмусь пише, що «крім всякої іншої благочестивої діяльності, дуже важливою ділянкою у праці братств було моральне виховання молоді, організація шкіл, а згодом – й друкарень» [8, с. 71]. Українське православ'я переклало Святе Письмо національною мовою. Ще з часів Остромирового (1056 р.) і Київського (1092 р.) Євангелій і до 1581 р., коли в Острозі було надруковано Біблію, український народ мав низку святої літератури, надрукованої національною мовою.

Про побутовість українського православ'я говорить те, що воно, на відміну від інших православних церков, намагалося продовжити двовірний синкретизм давньокіївського християнства. Насамперед це стосувалося православно-го обряду, в якому збереглося багато побутових елементів язичництва або виробилися власні відмінності. Так, в українському православ'ї є проповіді щоденні та на будь-який випадок життя, місяцеслов святих, пов'язаний з повсякденним господарським життям селянина. Відповідну специфіку надавало козацьке православ'я і такій обрядовій сфері, як вінчання, хрещення, освячення плодів, квітів тощо.

Перераховані риси сприяли формуванню в українському православ'ї принципу демократизму, що виявився у так званій соборності. Українська церква ще від києвохристиянських часів намагалася протиставити грецькій практиці призначення ієрархів обрання церковних посадових осіб – від патріарха до ієрея. Залучення до цього процесу мирян, вірних церкви, у козацьку добу полегшило формування національної самосвідомості; участь усіх віруючих у церковних справах ставала інтегруючим моментом у боротьбі проти іноземної духовної експансії.

Виокремилася в українському православ'ї й власна «трійця» – Ісус Христос, Богоматір, Святий Миколай. У цьому контексті підкреслимо, що ідейний всесвіт середньовіччя був у всіх своїх елементах і проявах загальнолюдським, тобто насичений релігійними уявленнями. Наприклад, війна в ньому була залучена до системи християнських цінностей як чинник, підпорядкований вищій меті, – захисту християнського світу від ворожих зазіхань. Ймовірно, щоб підсилити релігійну ідею й надати візирець для наслідування «християнським воїнам», церква використовувала образи Діви Марії та інших «святих воїнів» як покровителів і захисників християнських армій. Вони, як «воїни Христа», зобов'язані були вести війська у бій з ворогами християнства, йти на чолі воїнів, покликаних своєю вірою виконувати волю Бога та його церкви.

Окрім того, в самий розпал лицарської епохи трійця великих і найпотужніших покровителів європейського лицарства – Діва Марія, архангел Михаїл і св. Георгій – була пов'язана спільним знаменником – боротьбою з древнім змієм (драконом, трансформованим Біблією у сатанинський символ антихриста, символ абсолютного зла) і перемогою над ним. Діва Марія вважалася покровителькою багатьох чернечо-лицарських орденів Європи, у тому числі одного з найбільших – Тевтонського. Ймовірно, культ Діви Марії був запозичений Західною Європою від грецької візантійської церкви, де поклоніння Богородиці розвинулося раніше і набуло суворіших форм. Поступово вона набирає в очах середньовічних лицарів образу феодальної королеви. Лицарі «служували» їй, обираючи її «Дамою свого серця і своїх помислів», її ікона і святий одяг виконували захисні функції під час багатьох воєн і сутичок.

З огляду на військові особливості релігійності козаків Богоматір стає і їх заступницею, а Свято Покрова – основним релігійним святом українського козацтва. За святий обов'язок вони вважали участь у богослужіннях, релігійних обрядах. Богослужіння в день загальної військової ради супроводжувалися виносом знамен, клейнодів. Релігійні церемонії на свято Покрови, Різдва, Водохрещення, Пасхи, Богоявлення ознаменували гарматними пострілами. При читанні Євангелія в церкві козаки стояли за традицією з напівоголеними шаблями, символічно демонструючи свою готовність будь-якої миті захистити православну віру.

Як для західноєвропейського лицарства, так і для українського козацтва і, зокрема, для запорожців, одне з найкардинальніших завдань полягало в

захисті християнської віри та церкви. Недаремно відомий дослідник козацтва Д. Яворницький у своїх наукових працях представляв козацтво як лицарів і протекторів православної віри та церкви [9]. Християнська православна релігія була пануючою формою ідеології на Запорозькій Січі. На території Січі існувала церква Богородиці (Діви Марії) Покрови, на гроші ж запорожців були споруджені Трахтемирівський та Межигірський монастирі, де козаки заліковували свої рани і хвороби та доживали віку. Крім того, православні церкви та монастирі засновувалися по всій території Запорозжя, в його паланках.

Релігійні діячі листувалися з козацькою старшиною, щоб отримати дозвіл на збирання подаянь для церкви, ремонт храмів у «вольностях запорозьких». У свою чергу старшина, виконуючи прохання духовенства, сприяла у виготовленні Євангелій, святих ікон, призначення настоятелів у церкви, з яких запорожці вирушали у військові походи, і саме християнські священники зазвичай благословляли їх. Отже, «козацька християнська республіка» залишила нам у спадок не лише моральний кодекс, традиції, а й величні храми. Як свідчать історичні документи, запорозька січова церква була таким же унікальним явищем, як і саме лицарське товариство.

Ось тому Д.Яворницький наголошував, що особливою рисою характеру запорозьких козаків була їх наскрізна релігійність, яка відкидала будь-який прояв лицемірства, чим вони завжди і вирізнялися з-поміж інших. Захист системи вірувань предків і православної церкви становили міцне підґрунтя всього їхнього життя [10].

Крім задоволення духовних потреб населення, храми виконували ще кілька важливих функцій у житті козацтва. Церкви на Запорозжі служили місцем, перед яким і в якому козаки проводили свої ради. Тут проходило обрання запорозького керівництва, зустрічалися високопоставлені гості, зачитувалися важливі укази і повідомлення тощо.

У запорозькій січовій церкві під святим престолом зберігалася скриня з військовими клейнодами, які виносилися звідти лише в особливих випадках, у тому числі під час обрання запорозького керівництва. Деякі коштовні речі старшини також зберігалися в церкві, у схованках.

Запорозьке керівництво, особливо в період Нової Січі, прагнуло зберегти свою автономію у вирішенні релігійних питань, що стосувались Вольностей Запорозьких. Досягненню цієї мети сприяли ті щедри дари, які запорожці постійно давали на церкви і на утримання духовенства. Матеріально зацікавлені в підтримці дружніх стосунків із Запорозьким військом, духовні особи, у тому числі і київські митрополити, досить помірковано ставились до управління Кошем церковною справою на Запорозжі.

Церкви і монастирі служили для запорожців і місцем, де повинні були відбувати покарання деякі злочинці (козаки, які довгий час гайдамачили). Інколи козаків, звинувачених в гайдамацтві, крадіжках коней, засуджували до покарання киями під шибеницею. Тоді товариші злочинця і священники мали право взяти його на поруки, зобов'язавшись відвести злочинця на покарання до монастиря.

Церква на Запорозжі була і місцем, де козаки, що вирішили стати побратимами, в присутності священника розписувались, що дають перед Богом клятву братерства. Для закріплення такої клятви запорожці цілували святий хрест і Євангеліє.

Запорозжці під час довгих походів інколи не мали можливості задовольняти свої духовні потреби за допомогою священників, і тому обов'язки останніх часто виконували самі козаки. Певно, що це робилося з багатьма відхиленнями від

канонічних православних норм згідно з розумінням козаків. Так, запорожці, що вмирали під час походів, не маючи поруч себе священників, «сповідалися Богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому» [10,с.262]. У часи, коли Запорозжя спустошувала чума і духовенство частково вмирало, а частково розходилося, козаки змушені були ховати померлих без участі духовних осіб і самі «бувають, правда, по нужді... попами» [9,с.49].

Після Андрусівського договору, за яким за Росією закріплювався регіон Сіверщини і вся Лівобережна Україна та на два роки Київ, а за Річчю Посполитою – землі Білорусії й Правобережної України, Запорозжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Тож договір відображав компроміс між двома монархіями, що стався за рахунок розподілу Української держави, і мав надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу. Ситуація, що склалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави. На тривалий час, як засвідчили подальші події, загальмувався й деформувався процес розвитку нації, її політичної свідомості, мови, культури. Відбулися події і стосовно української православної церкви, пов'язані із зміною юрисдикції Київської митрополії.

Феномен Запорозької Січі полягає в тому, що в ній вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників простого народу. В історії українського народу з невеличкого укріплення Січ перетворилася на державно-політичне утворення з демократичним устроєм – козацьку республіку. Ця християнська республіка відіграла провідну роль у становленні козацтва як вільного українського стану населення та поширення козацьких порядків на всю Україну.

Переплетіння, взаємодія та взаємовплив вільнолюбивих і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світогляду козацтва – вони є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будівлі козацької держави. Глибока релігійність, послідовний захист православної віри – характерні риси духовного життя Запорозжя.

За цих обставин Київська митрополія стала не тільки релігійно-церковним, а й національно-культурним центром (і певною мірою – національно-політичним), який об'єднував сформований український етнос, а церква – живим національним організмом, захисницею духовності народу і провідницею його суспільно-політичного розвитку. Відтак, у поєднанні церковних і суспільних сил містилося джерело внутрішньої сили, життєвості українського народу.

Список використаних джерел

1. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Д.С.Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с. (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках).
2. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
3. Історія релігії в Україні: видання у 10 т. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – Т. 2. – 376 с.
4. Історія християнської церкви на Україні. – К.: Наукова думка, 1992. – 104 с.
5. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. Рим – Нью-Йорк: Видання Українського католицького університету, 1965. – Т. 1. – 816 с.
6. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М.Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
7. Огієнко І. Наука про рідномовні зв'язки / І.Огієнко // К.: Слово, 1991. – №4. – С. 4.
8. Ярмусь С. Досвід віри українця: вибрані твори / С.Ярмусь. – К.: Світ знань, 2002. – 512 с.

9. Яворницький Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750-1751 гг. / Д.И.Яворницький. – Екатеринослав, 1915. – 104 с.

10. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: видання у 3-х томах / Д.І.Яворницький. – Л.: Світ, 1990. – Т.1. – 319 с.

Харьковщенко Ю.Е. Православно-церковные ценности в процессах образования государственности козацкой эпохи

Православно-конфессиональные особенности «козацкой христианской республики» и их трансформации в ценности тогдашнего общества не только приобретают ретроспективную теоретическую самодостаточность, а и прежде всего являются важной дискурсивной рефлексией для осмысления экклезиального, конфессионального, поместного возрождения истоковой сущности украинского православия, примером развития процесса образования украинского государства в контексте православно-конфессиональных признаков.

Ключевые слова. «Казачья христианская республика», православие, вера, церковь, православный обряд, духовность.

Kharkovshchenko, Y.Y. Orthodox Church Values in Formation of State of the Cossack Era

Orthodox and confessional specific characters of the «Cossack Christian Republic» and their transformation into the values of those days society not only gain retrospective theoretical self-containment, but also above all it is an important discursive reflection for conceptualization of ecclesiological, confessional, and manorial renaissance of original essence of Ukrainian Christianity, an example of development of Ukrainian State formation process in the context of the orthodox and confessional features.

Key words. «Cossack Christian Republic», Orthodoxy, faith, church, orthodox custom, spirituality.

УДК 316.75: 124.4

Дичковська Г.О., Ткач І.Є.

Теократизм: ідеологічно-світоглядні пріоритети

Розглянуто концептуальні світоглядні пріоритети теократичних систем, їх ідеологічно-владну спрямованість. Виявлено глибинні імперативи внутрішньої конфліктності теократії.

Ключові слова: теократія, світогляд, влада, ідеологія, маніпуляція.

(матеріали конференції «Україна: творення особистого і суспільного буття»)

Теократизм в тій чи іншій формі супроводжує людство протягом всього його існування. Можна сказати, що осмислення, аналіз теократизму присутній у надзвичайно широкому спектрі філософських, релігійно-політичних творів. Від давньої античної спадщини, через усе Середньовіччя, в секуляризаційних дискусіях Нового часу та протестантизму можна знайти тексти, в який поруч із аналізом політичного життя загалом, зустрінемо більше чи менше міркувань, присвячених теократії, взаємовідносинам світської та церковної влади, а також намагання осмислити суть влади Бога на землі [1;2;3].

Водночас ця проблема і на сьогодні не вичерпала себе. У даній роботі ставимо собі за мету виявити ідеологічно-світоглядні пріоритети теократизму, специфіку їх формування та функціонування. При аналізі даної проблеми методологічно було використано численну спадщину філософії психоаналізу (З.Фрейд [4], Е.Фромм [5], К.-Г.Юнг [6]) та ідеї сучасних авторів (В.Макаренко [7], А.Менегетті [9], Н.Пезешкіан [10], І.Ткач [11], О.Коваль [12]). Дуже цікавою є робота Ірини Пантелєєвої «Бінарні концепти комунікації у контексті культурних взаємовідносин у суспільстві (на прикладі опозиції «свій – чужий»)» [13]. Авторка не торкається проблеми теократизму, але її міркування безпосередньо пов'язані із нашим дослідженням. Вивчаючи «мову ненависті» та її ідеологічно виражені пріоритети дослідниця приходиться до висновку, що в міжкультурній взаємодії суспільство все ще перебуває в стереотипах численних «мов нелюбові» до Іншого, «мов конфронтації», які є виявом неприйняття і осудження Іншого [13,с.94-97]. В теократичних системах на усвідомленому і несвідомому рівні дуже часто використовується догматизована форма осудження Іншого. Того, що не належить до даної церковної структури чи має інші уявлення про сакральне.

В контексті заявленої теми необхідно виявити специфіку світоглядних пріоритетів теократизму, проаналізувати глибинні імперативи, що формують дану специфічну форму суспільної влади. Отже, як функціонує ідеологія теократизму, якою користуються всі релігійні системи?

Кожна релігійна структура проголошує, що вона прямує до Бога, до Абсолюту і в той чи інший спосіб це доводить. Розуміння Абсолюту і Бога є найрізноманітніші, але всі вони зводяться до одного: можливість для людини та суспільства **досягнення абсолютного Блага у вічності та всемогутність.**

Такі ментальні установки спонукають людей на суттєві звершення і навіть подвиги. І, хоч на сьогодні релігія не є такою домінантно-керуючою матрицею, якою була вона ще на початку минулого століття, її впливи ще достатньо

серйозні на суспільство і окрему особистість навіть тоді, коли нема явних ознак цього процесу.

До кожного з нас на вулиці іноді підходили люди та затівали стандартну розмову:

- Ви бачите як усе погано? Терористи, глобальне потепління, алкоголізм, наркотики... Розумієте, буде кінець світу. Ви хочете спастися?

- Ну, хто ж не хоче спастися?

- В такому разі ходіть до нас, в нашій церкві ви знайдете спасіння.

Ця примітивна агітаційна сектантська схема використовується у більшості релігійних систем, але, як правило, значно тонше і делікатніше, маніпулятивний момент приховано більш суттєво. Особистісний кінець світу – смерть – є усвідомленою реальністю будь-якої людини. Подолання цього природного екзистенційного страху (за М.Шелером [14], С.К'єркергором [15]) відбувається через досягнення Духу в собі. Це складний і важкий для людини шлях, бо проходження через екзистенційний страх і жах, через «долину плачу» (суфізм), через «чорноту серця» (православ'я, ісихазм) є дійсно непростим процесом.

На профанному рівні пройти цей процес загалом неможливо. В силу того, що більшість людей саме на ньому і функціонує (за А.Маслоу 95% людей не пізнавали самоактуалізації і пікових переживань [16]), церковні інститути виробили простішу схему. Істинний Бог є добром, і якщо робитимеш добре, будеш винагороджений Богом, якщо ні – будеш покараний. За цією схемою проглядає добродійний патерналізм із суттєвими елементами маніпуляції. Проблема починається там, де необхідно визначити, що таке «добре». Дуже швидко критерієм добра стає думка релігійного авторитету. І тоді добрим може бути спалення відьми, накладання анафем, знищення невірних, руйнування чужої релігії, десакралізація іновірців тощо. І саме в такому ракурсі стає видно, що «добре» дуже легко і швидко перетворюється на суттєвий фактор владно-політичного домінування даної церковної структури або держави, яка виступає паралельною ідентичністю.

Для того, щоб взяти на себе можливість визначення критеріїв «добра», будь-яка церква доводить свою істинно-Божість (способів доведення дуже багато, починаючи від спадкоємності традиції духовного лідера (рукопокладення від апостолів, наслідники чи послідовники Магомета тощо) до суто раціонального доведення істинності власних догм). Це дає змогу як реалізувати претензію на всемогутність (Бог всемогутній), так і на узурпацію Блага (визначення ЩО є благом, можливість отримання блага тощо). Як зазначає К. Бассіоне, з «фантазією про всемогутність пов'язана жажлива позиція стосовно свого ближнього: збереження власного життя гарантується тільки смертю іншого» [17, с.88].

Одним із надзвичайно потужних маніпулятивно-церковних засобів є принцип послуху. Першочергово, звичайно послух стосувався послуху Бога. Тобто людина має слухати Бога в собі і діяти згідно Його сутності. В цьому виявляється як максимальна суб'єктність людини, так і її відповідальність за власну дію та здатність до духовної еволюції. Але в реальності цей принцип переродився на послух ієрархові і почав служити десуб'єктизації особи, яка не може визначати власну дію і їй необхідна безпосередня вказівка до дії. За таку дію особа відповідальності не несе, бо це не її дія, але за свій послух вона повинна бути винагороджена благом від ієрарха (від Бога).

Така дивна система, коли самодесуб'єктизація (заперечення буття) є одночасно сакралізацією (ствердженням буття) породжує тотальну соціальну шизофренію. За твердженням італійського онтопсихолога А.Менегетті на цю

хворобу хворіють тотально всі, і тільки дуже незначна частина людей виходить із її лещат. Абсурдом цієї шизофренії є її налаштованість на несвідоме суїцидальне знищення особи [8].

Шизофренізацію свідомості спостерігають і інші дослідники (С. Кара-Мурза, Е. Фром). Е.Фром вводить навіть поняття *псевдомислення*, суть якого в тому, що думки *зкладаються індивідуі зовні*. Люди, що здатні протистояти цій масованій атаці і *виробити власне дійсне мислення*, становлять мізерну меншість [5]. К.Бассіоне вважає, що «в дуже ранньому дитинстві ми вчимося уступати вимогам тих людей, від чиєї «любові» ми були залежні. Не маючи здатності це проаналізувати, ми навчилися прирівнювати свободу до непослуху [17, с.87]». Часто теократії намагаються зберегти вказану «дитячість» власної пастви і в дорослому житті людей. Від покоління до покоління передається «виховання слухняності шляхом покарання...» та залякування, цей досвід насилля та страху передається від батьки до дітей [17, с.86-87]. В даному випадку теократія часто використовує замість фізичного покарання ідею караючого Бога, своєрідного психологічного батога, який переслідує людину у випадку невідповідності її поведінки певним нормам чи правилам.

Вказані дослідники вважають цей процес сучасним явищем, а А.Менегетті – архаїчно-історичним, що закладено ще в священних текстах [8]. Аналогічно розмірковує М.Мосс. На його думку, вплив суспільства на людську психіку настільки великий, що людина здатна здійснювати самознищення, причому не на рівні прямої суїцидальної дії, а через власну фізіологію. Особа «сама себе знищує, і дана дія є неусвідомленою [18, с.30]». Таке твердження видається більш вагомим. Власне, і наш Г.Сковорода називав біблію Змієм, що спокусив багатьох (радянська пропаганда на цій основі оголошувала Г.Сковороду атеїстом, що абсурдно для кожного, хто читав його твори) [19]. У цій фразі виявляється алегоричне твердження, тотожне міркуванням А.Менегетті та Е.Фрома, тобто Г.Сковорода бачив подвійну структуру Біблії і ту шкоду, що завдає профанне її прочитання.

В цьому контексті відомий Мойсеїв декалог, яким так чи інакше послуговуються всі морально-релігійні системи, набуде дещо іншого смислового звучання (прямим шрифтом дано цитату з Біблії, курсивом – смислове розуміння, яке до сьогодні є домінуючим, в дужках – пояснення в ідеологічно-світоглядному ключі). На подвійність смислового тексту старого заповіту звернув увагу А.Менегетті [9]. Саме тут, особливо в першій заповіді, закладається суспільна шизофренія, яка руйнує особистість, бо в своєму намаганні іти до Бога (добра, Блага, істини, самоактуалізації), людина іде до страху, самовтечі від відповідальності за свої дії, до звинувачення інших і намагання переконати Бога в своїй досконалості:

1. Я Господь, Бог твій. «Хай не буде тобі **інших богів, передо Мною**»: *Я твій начальник, я тобою керую, не смій мене ослухатися, роби тільки те, що я сказав, за те, що визнаєш іншого (можновладця) будеш нещадно покараний* (повна десуб'єктизація, повне підпорядкування ієрарху під страхом покарання).

Дана матриця на психологічно ціннісному рівні тотожна ідеї «Не сміє бути нікого, окрім мене». Тобто, якщо людина уподібнюється Богу, найвищому авторитету, то директивна установка «Нехай не буде тобі інших Богів, крім мене» виявляється способом знищення Іншого. Водночас, якщо поняття «Бог» отожденовати із поняттям «Любов», то зміст вказаного зміниться цілком протилежно: «Нехай не буде тобі інших цінностей та директив, окрім

Любові». Під таким кутом зору цінність Іншого незмірно зростає, деспотія перетворюється у діалог та взаємодію Я-ТИ.

Аналогічна смислова плутанина формується в базових символах віри ісламу: «немає бога крім Аллаха» закономірно переростає в такі імперативні догми: «Ніхто не достойний поклоніння крім Аллаха», «єдина вірна релігія – іслам» тощо. Тобто тут також бачимо Аллаха як караючого деспота, який єдиний є правильним, як аналогічно правильними є ті, що сповідують його релігію. Звідси мусульманська нетерпимість і зверхність до іновірців – адже вони точно знають, що єдино правильним є Аллах, а значить і вони, його послідовники. Поглянемо на цей ісламський символ віри з іншого боку: «ніхто/ніщо не достойно поклоніння окрім Бога», «немає Бога окрім Бога», «немає Бога окрім Любові». Таким чином одразу стає зрозумілою безпідставність «вибраності», виключності ісламу чи Аллаха. Іслам перетворюється в релігію любові, а не в релігію зневаги.

Нажаль прагнення домінувати і маніпулювати настільки сильні, що релігійні інститути свідомо чи несвідомо часто користуються священними текстами саме для утвердження власної влади та панування: «Не смій діяти без дозволу (благословення) Бога» перетрансформовується у «Не смій діяти без дозволу (благословення) церкви (ієрарха)». Справа в тому, що ці два твердження прямо протилежні за змістом. Бо якщо перше активізує суб'єктність і звернення людини до кращої частини своєї душі і спонукає її діяти у впевненості-любві та без страху, то друге діє в напрямку десуб'єктизації і перетворює людину у інфантилізовану-бездієву істоту, не здатну до відповідальної дії.

Під цим кутом зору декалог звучатиме дещо інакше. Переосмислення канонічного священного тексту може здаватися святотатством. Але, врешті, філософське мислення має виходити за рамки догматики, крім того давно відомо, що всі священні тексти, в тому числі Біблія, мають кілька рівнів прочитання. Тобто в подальшому тексті ми претендуємо на інший рівень прочитання Декалогу, а не на щось абсолютно нове. Більше того, є підстави вважати, що такий тип прочитання здійснюється далеко не вперше. Уже згадуваний Г. Сковорода та наш сучасник А. Менегетті намагаються побачити в текстах більше ніж профанний зміст звичайних виконавських директив. Декалог має відкривати в людині богоподібність, а не залякувати її.

Тому дозволимо собі під вказаним кутом зору переосмислити, а власне, навіть не переосмислити, але прочитати глибинний зміст відомих заповідей:

1. Я той, хто Є, Творець життя, осердя Твоє. **Нехай не буде в тобі інших Богів крім БОГА. Ти є. Коли ти є – ти в БОГОВІ. Живи в істині серця свого. Твори своє життя і знай, що ти його твориш.**

2. Не копіюй бездумно нікого і нічого, бо воно обмежує Творення твоє. Пустопорожній повтор – це зникнення Бога з твого життя. *Твори, а не уподібнюйся. Копіювання – це шлях в ніщо, де тобі буде погано і боляче... Твоє творення – це винагорода безмежна Тобі і кожному...*

3. Клич і призывай Мене, бо те, що без Мене – марне воно. *У найменший речі хай буде Бог і любов, бо тоді вона не марна...але коли робиш що без Мене, не кажи, що воно Боже...*

4. Свято – то Божа справа. *Кінець і початок кожної справи освячені відпочинком, в якому світло для дії подальшої...*

5. Прийми батьків своїх такими, як вони є і не осуджуй їх. *Подякуй їм за те, що боже вони зробили і зроби те, чого вони не зробили...*

6. Визнавай Життя в кожному і в собі. *Не ховайся від світу. Давай життя і подолаєш навіть вбивцю...*

7. Люби. Не переступай своєї любові, не зраджуй Любов, бо серце своє не обдуриш. *Сила Любові, і тільки вона, долає смерть.*

8. Давай і бери водночас. *Повнота серця дасть тобі повноту в житті.*

9. Кажі те, що Є. *Не бійся казати те, що є.*

10. Бажай щастя собі і комусь. *Ділися своїм щастям і воно поповнюватиметься безконечно...*

Осмислюючи декалог ми не намагалися брати під сумнів позитивну налаштованість самого тексту Біблії; це спроба показати, що людська психіка, орієнтована на страх і насильство, в будь-якому тексті бачитиме насамперед деспотію і підкорення, а не розкриття власного творчого (божого) потенціалу. Теократизм, заснований на страхові, в тій чи іншій мірі міститиме у своєму світогляді вказані маніпулятивно-владні компоненти. Разом з тим слід підкреслити, що теократичні системи містять і елемент дійсного пошуку Бога, істинного Духу в людині і без цього компоненту наше життя перетвориться на жах взаємонависті та руйнування.

Підсумовуючи варто сказати, що справжній теократизм – це пробудження Бога в підданих, це збільшення їхньої здатності до суб'єктності, відповідальності і творення Блага, це вибудовування ієрархії саме за принципом можливості творення і пробудження в інших «божистого». Псевдо-теократизм – це підпорядкування суспільства на основі псевдо-володіння істиною благодаті, на основі догматичного твердження про власну причетність (і навіть тотожність) до Бога. Це величезної сили маніпулятивна деспотія, збудована на страхові, яка дуже важко ідентифікується, в силу її самоототожнення із позитивними, божественними, релігійними істинами.

Ідеологічно-світоглядні пріоритети теократизму формуються не тільки на основі пошуку божественної істини та благодаті, вони, нажаль, мають тенденції домінування, залякування та маніпулювання. Об'єктивний аналіз та щире намагання зберегти позитивно-гуманістичну складову теократичних систем сприятимуть продуктивному розвитку діалогу між церковними структурами та суспільством.

Список використаних джерел

1. Франк С. Л. Философские предпосылки деспотизма [Текст] / С.Л.Франк // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 114-127.
2. Мангейм К. Идеология и утопия [Текст] / К.Мангейм // Утопия и утопическое мышление. – М.: Прогресс, 1991. – С. 113-169.
3. Машкин Н. А. История Древнего Рима. Учебное пособие для ун-тов [Текст] / Н.А.Машкин. – М.: ОГИЗ, Гос. изд. политической литературы, 1947. – 680 с.
4. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» [Текст] / З.Фрейд // Психология масс. Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ, 1998. – 592с.
5. Фромм Э. Человек для самого себя [Текст] / Э.Фромм // Психоанализ и этика. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – С. 23-257.
6. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное [Текст] / К.Г.Юнг / пер.с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.
7. Макаренко В.П. Главные идеологии современности [Текст] / В.П.Макаренко – Ростов на/Д.: Феникс, 2000. – 480 с.
8. Менегетти А. Кино, театр, бессознательное [Текст] / А.Менегетти: пер. с итальянского. – М.: Онтопсихология, 2001. – 384 с.
9. Менегетти А. Система и личность [Текст] / А.Менегетти. – М.: ННБФ «Онтопсихология», 2007. – 352 с.

10. Пезешкиан Н. 33 и одна формы партнерства [Текст] / Н.Пезешкиан; пер.с нем. – М.: Институт позитивной психотерапии, 2005. – 288 с.
11. Дичковська Г. Теократизм як світогляд, ідеологія та форма організації суспільно-політичного буття [Текст] / Г.Дичковська, І.Ткач // Схід. – № 5 (96). – 2009. – С. 107-111.
12. Коваль О.А. Маніпулювання релігійною свідомістю: сутність і засоби [Текст]: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11: «Релігієзнавство» / О.А.Коваль. – К., 2006. – 18 с.
13. Пантелєєва І. Бінарні концепти комунікації у контексті культурних взаємовідносин у суспільстві (на прикладі опозиції «свій – чужий») [Текст] / І.Пантелєєва // Схід. – № 5 (96). – 2009. – С. 91-95.
14. Шелер М. Положення людини в космосі [Текст] / М.Шелер // Читанка з історії філософії: У 6 кн.; під ред. Г. І. Волинки. – К.: Довіра, 1993. – кн. 6.: Зарубіжна філософія ХХ ст. – С.146-151.
15. Кьеркегор С. Болезнь к смерти / С.Кьеркегор // Страх и трепет. – М.: Республика, 1993. – С. 251-350.
16. Маслоу А. Психология бытия [Текст] / А.Маслоу. – К.: Ваклер, 1997. – 303 с.
17. Бассионе К. Когда ломается воля к автономии [Текст] / К.Бассионе // Контроль сознания и методы подавления личности: Хрестоматия; К.В.Сельченко. – Мн.: Харвест, 2004. – С. 74-119
18. Мосс М. Физическое воздействие на индивида коллективно внушенной мысли о смерти [Текст] / М.Мосс // Контроль сознания и методы подавления личности: Хрестоматия. – Мн.: Харвест, 2004. – С. 29-46.
19. Сковорода Г.. Книжечка, що називається SILENUS ALCIBIADIS, тобто ікона АЛКІВІАДСЬКА (Ізраїльський змій) [Електронний ресурс] / Григорій Сковорода. – Режим доступу: http://varsavva.narod.ru/zmij_ukr.html

Дичковская Г.О., Ткач И.Е. Теократизм: идеологически-мировоззренческие приоритеты

Рассмотрены концептуальные мировоззренческие приоритеты теократических систем, их идеологически-властная направленность. Выявлены глубинные императивы внутренней конфликтности теократии.

Ключевые слова: теократия, мировоззрение, власть, идеология, манипуляция.

Dychkovska, G.O., Tkach, I.Y. Theocracy: ideological world outlook values

The conceptual world outlook values of theocratic systems and their ideological power direction are considered. The deep imperatives of inner theocracy conflict are revealed.

Key words: theocracy, world outlook, power, ideology, manipulation.

УДК 1(091): 141.201.1

Колісник О.В.

Концепція творення ідентичності Чарльза Тейлора в контексті діалогу сучасності

Аналізується концепція творення новочасної ідентичності, її генеза, виміри та способи реалізації у світі культурних смислів, відомого канадського та американського філософа Ч. Тейлора.

Ключові слова: самоідентифікація, ідентичність, самість, автентичність.

До однієї з найбільш дискусійних та актуальних проблем сучасної філософської думки взагалі належить, безумовно, проблема самоідентифікації, ідентичності, самості людини. Ідеї взаємодії та взаємовпливу локальних, суб'єктивних, індивідуальних «життєвих світів» та загальних, глобальних, інформаційних соціокультурних а також віртуальних реальностей привертають все більше коло дослідників. Істотні виміри даної проблеми стали предметом уваги багатьох науковців. Так, отримавши концептуальне обґрунтування у філософських поглядах Г.В.Ф. Гегеля, Р.Декарта, І.Канта, Дж.Локка, Д.Юма даний феномен людського існування продовжує набувати нових значень, та інтерпретацій своєї реалізації та акцентуації у світі людського «Я» завдяки творчості М.Гайдеггера, Е.Гуссерля, Е.Еріксона, Дж.Міда, Ж.-П.Сартра, Х.Ортеги-і-Гассета, Е.Фромма, З.Фрейда, К.Г.Юнга.

Філософія постмодерну сприяла появі нового бачення проблеми самості, відкриваючи такі аспекти ідентичності, самоідентифікації, як наративна ідентичність П.Рікера, комунікативна ідентичність Ю.Габермаса, морально-онтологічна ідентичність Ч.Тейлора. Мета даної статті полягає в аналізові концепції творення новочасної ідентичності, її генези, вимірів та способів реалізації у світі культурних смислів, відомого канадського та американського філософа Ч.Тейлора.

Зазначимо, що під ідентичністю ми розуміємо образ себе в усіх його зв'язках із зовнішнім світом, почуття адекватності та стабільного володіння власним «Я» незалежно від змін «Я» та ситуацій, це фіксація у свідомості власної сутності із подальшим самовизначенням, завдяки якому індивід усвідомлює себе і конструює смисли навколо якоїсь культурної властивості або сукупності властивостей.

Попередній досвід людства свідчить, що ідентичності, самоідентифікації не є чимось раз і назавжди даними. Залежно від умов часу вони змінюються, при чому саме в напрямі від більш сталих до менш тривких. Постійно звужується сфера впливу традиції, і все більше набирає силу тенденція, що пов'язана з самостійним вибором способу життя, виробленням неординарної системи цінностей та моделей поведінки.

Одним із найбільш відомих та авторитетних американських фахівців у царині дослідження самості, ідентичності в аспекті моральних та духовних базових (backgrounds) уявлень, які задіяні у творенні розуміння власної суті, й ведуть врешті до самоздійснення, є канадський філософ Чарльз Тейлор, твори якого, стали органічною складовою європейського філософського простору.

Дослідження Чарльза Тейлора модерної ідентичності, самості окреслює вимоги сучасності до індивіда, які обумовлюються з однієї сторони соціальними ролями, що наявні у даний момент у суспільстві та історичною ситуацією, а з іншої потребують від людини виходу за межі вже існуючих трафаретних схем. Реальність, розпадаючись на безліч непередбачуваних фрагментів, пропонує людині нові форми активного прояву себе. Таким чином, індивід опиняється в ситуаціях, у яких він має керуватися різними, часом взаємовиключними цінностями, що й виступає у даному випадку руйнуючим фактором його самості, показником кризи ідентичності. Якщо різні ситуації припускають різні цілі, розумність дії починає витіснятися її прагматичністю. Так, внаслідок політики ефективності та управління виникає масова філософія споживацтва та маніпулювання, виявляючи себе у нових формах комунікації між людьми, що не може не вплинути на критерії визначення людиною своєї внутрішньої природи, своєї самості. Відповідно до цієї ситуації формується й спілкування людей, провідною детермінантою яких стає не традиція, а філософія залежності, пристосовництва, що у свою чергу врешті веде до відчуження. В посттрадиційному світі виникає парадоксальна на перший погляд ситуація: чим більше людина стає залежною від тієї чи іншої групи у соціумі, тим більше зростає її відчуження від людей, що навіть переростає у вороже ставлення до них.

Якщо звернутися до попередньої історії розвитку людства і простежити, яким чином відбувалося становлення ідентичностей, то можна констатувати, що нинішня криза ідентичності не є першою. Перехід від традиційного аграрного суспільства до індустріального теж супроводжувався кризою самоідентифікації. Зазначимо, що в традиційному суспільстві переважали так звані первісні ідентичності – сім'я, патріархальність, релігія, приналежність до певного етносу. Зокрема, в індустріальному суспільстві концентрація промислового виробництва і урбанізація ведуть до того, що потреба у комунікації зростає набагато більше, але вони все більше стають суто фрагментарними, та функціональними. Наслідком є виникнення своєрідної ізоляції індивідів.

Аналізуючи процеси у суспільстві, кризу традиційних моральних цінностей, канадський дослідник визначає ідентичність як власне те підґрунтя, яке в даній ситуації допоможе чітко орієнтуватись серед власних смаків та бажання, думок та прагнень, яке набуває смислу, те, що допомагає визначити, що для нас є важливим, а що ні. «Артикулюючи свою самотність, я визначаю себе. Я реалізую потенціал, який є суто моїм» [3, с.36]. Обґрунтовуючи свою думку, Ч.Тейлор у праці «Мультикультуралізм і «Політика визнання» показує історію становлення індивідуальної ідентичності через формування самотності людини, коли на місце визнання через становий статус приходить визнання людини завдяки тому, чого вона насправді варта, як вона розкрила у дійсності свою автентичність, себе, свій потенціал.

Філософ у праці «Джерела себе. Виникнення сучасної ідентичності» досліджує характер ідентичності з точки зору переваги діалогічного та морально-онтологічного чинників у її формуванні, оскільки головний критерій відповіді на питання про природу власного «Я», про наявність смислової основи, того, «що відрізняє тих, хто в середині, від тих хто назовні», як зазначає дослідник, ґрунтується перш за все на інтерактивних компонентах, комунікації з іншими [3, 18]. Тобто, сучасна людина легше усвідомлює та відшукує сенс свого буття, коли вона його формулює, для того, щоб висловити.

Ідентичність людини, таким чином, є показником, що визначає межі цінностей, мотивацію, аспекти бачення добра і зла. Вона виступає фундаментом, який дозволяє людині не загубитись у інформаційному просторі, який заповнений маніпулятивними технологіями сучасних засобів масової інформації,

що часто спрямовані на спотворення, порушення цілісності моральної картини світу. Наслідком такої спрямованої руйнівної сили інформації в сучасному світі врешті постає жахлива криза ідентичності. Ч.Тейлор як раз аналізує причини, коли, особистість не знає своєї позиції з питань принципового значення, не має орієнтирів у цих питаннях, не знає як відповісти собі на них. «Але бути здатним відповідати за себе – означає знати, де ти перебуваєш і що хочеш відповісти. Ось чому ми природно схилиємось до обговорення нашої базової орієнтації в термінах того, хто ми. ... Як тільки цієї орієнтації досягнуто, вона визначає, з якої позиції ми відповідаємо, а отже, визначає нашу ідентичність» [3, с.47]. Говорячи про моральну орієнтацію, що є показником людини-співрозмовника, яка є у повній мірі відповідальною за себе, Ч.Тейлор підкреслює проблему вибору відповідної людині системи орієнтації у просторі, згідно із якою індивід намагається віднайти свій шлях.

Означені ідеї він розвиває далі в роботі «Етика автентичності»: «Головна риса людського життя, про яку я хочу нагадати, це його докорінно діалогічний характер. Ми стаємо повноправними людьми, здатними зрозуміти себе, і, отже, визначити свою ідентичність, коли оволодіваємо мовами людського спілкування» [5, с.41]».

Наголошуючи на тому, що людська ідентичність створюється діалогічно, на засадах нашого спілкування, Ч.Тейлор розвиває ідею важливості комунікації у сучасному світі, що знайшла своє ґрунтовне дослідження також у філософській творчості М.Бубера, Ю.Габермаса, К.Ясперса та інших.

Так, стверджуючи й усебічно обґрунтовуючи положення про те, що «справжнє буття людини» можливе лише в тісному зв'язку з іншими людьми, К.Ясперс називає цей сутнісний зв'язок, ці засадничі відносини між людьми комунікацією. Для німецького філософа проблема порятунку від самотності через «екзистенціальну комунікацію» є не лише питанням, що стосується виявлення «екзистенції», але й проблемою, від розв'язання якої взагалі залежить подальша доля всієї культури. К.Ясперс, на відміну від філософсько-антропологічної концепції Ч.Тейлора, розглядає наслідки цього процесу крізь призму проблеми комунікації [2, с.1297]. Бо саме в міжлюдському спілкуванні, на його думку, найвиразніше оприявнюється відмінність між індивідом як особою, персоною та індивідом як одним із маси, й водночас – змістова відмінність у характері комунікативних спільнот, до яких ці люди належать. У теперішньому технічному світі, зазначає К.Ясперс, людина почувається самотньою, покинутою, адже її відірвано від коріння, вона перетворюється на людину «маси», а тому прагне віднайти щось пересічне для своєї поведінки. Бо «маса», за самою своєю природою, аморфна, позбавлена самосвідомості та традиції, уніформна, безґрунтова й пуста [4, с.321]. Вона є об'єктом пропаганди та навіювання, бо сама не знає, чого вона прагне. Одне з найважчих завдань сучасної епохи саме й полягає в тому, щоб повернути таку людину масової культури, до участі у духовному житті, адже відірвана від свого підґрунтя та розчинена у безликому соціумі людина не є людиною у справжньому сенсі цього слова. Ю.Габермас вважає, що життєвий світ існує у вигляді мережі комунікативних дій. «Я у своєму тілі і як своє тіло знаходжу себе в інтерсуб'єктивному світі, за яким колективні життєві світи як текст і контекст взаємно проникають один в одного, перекривають і переплітаються один з одним [1, с.314]».

В умовах сучасного відкритого суспільства у пошуках самоідентичності індивід уже не спирається виключно на традиційні цінності, простір його існування у більшій мірі визначається стратегією успіху. Однією з вищих цінностей у таких умовах постає свобода раціональної дії, що поєднує суб'єктів дії спільними інтересами і спільними правилами гри. Ч.Тейлор з цього приводу вважає, що часто погордливе прагнення людей до справжньої комунікації

у вузькому колі однодумців та друзів призводить до нового, так би мовити «м'якого», «патерналістського деспотизму» [3, 122].

Торкаючись проблеми спілкування у формуванні самості особи, Ч. Тейлор, продовжуючи традицію Л. Вітгенштейна, підкреслює вагоме місце мови у цьому процесі. Мова як раз виступає об'єднуючим та формуючим фактором взаємообміну по відношенню до носіїв самостей, їх орієнтації у світі, оскільки тільки у процесі віддзеркалення один одного під час комунікації можливо сформулювати уяву і про себе, описати бачення своєї самості по відношенню до інших.

Безперечно, неможливо, стати людиною, не говорячи вже про формування своєї самоідентифікації, без залучення до мовного простору й мови взагалі. Саме під час користування мовою для особи з'являються межі суспільного та приватного, досвід використання та володіння інформацією по відношенню до понять, які вживаються нею у певному спільному просторі з іншими. Ця істина лежить в основі афоризму Л. Вітгенштейна «узгодженість значень вимагає узгодженості суджень» [8, 242]. Це торкається не тільки традиції, як джерела орієнтації у світі, а також і новації, які можливі, якщо людині притаманний оригінальний творчий підхід до дійсності, проте навіть вони обумовлюються можливостями даної конкретної мови. Так, коли особа не може пояснити, що з нею відбувається, або що вона відчуває до тих пір, поки вона не озвучить це своєму співрозмовнику підтверджує той факт, що можна бути самістю лише стосовно інших, тобто вступаючи у діалог із оточуючими у просторі та часі. «Людська істота завжди може бути самотньою, може ступити за межі мислення та бачення своїх сучасників, може навіть бути цілковито незрозумілою іншим. Але самотнє бачення буде спотворене і врешті загубиться у внутрішньому безладі, якщо його не можна якось співвіднести з мовою та баченням інших» [3, 49].

Ч.Тейлор відкриває можливість поєднання різних аспектів бачення проблеми ідентичності, зупиняючись більш детально на розгляді зазначеного феномену з точки зору такої системи координат, як благо. Філософ вважає, що відчуття своєї самості, образу себе, який має відповідати певним придуманим даним індивідом, слабкостями його «Его» та стандартами соціуму, щоб подати себе у кращому світлі, не пов'язано з ідентичністю, а є лише самоспостереженням. Справді сильна людина є вільною, як від думок інших про себе, так і власних, ілюзій і комплексів. Проте, як стверджує Ч.Тейлор, людина абсолютно не може існувати без свого бачення блага, й ця система поглядів даної особи фактично і є відображенням її суті, та підґрунтям її самоідентифікації.

В даному випадку ми зустрічаємось із оригінальним баченням дослідника проблеми самості та ідентифікації: «ми є самостями лише в тому, що певні речі мають для нас значення. Те, що я являю собою самість – моя ідентичність – істотно зумовлюється тим, у який спосіб речі є для мене значущими; моя ідентичність виробляється лише через певну мову інтерпретацій, що я її засвоїв як спосіб ефективного висловлення цих питань» [3, 53]. Тобто Ч. Тейлор переконаний, що тільки особа, яка здатна до самоінтерпретування, саморозуміння, який властива орієнтація на певну систему моральних цінностей, в основі якої знаходиться ідея блага, й володіє справжньою самоідентифікацією. Таким чином, критерії оцінювання виступають вагомими показниками важливості саморефлексії в нашому житті. Проте, Ч. Тейлор перш за все підкреслює необхідність наявності моральної саморефлексії.

Відкрити свою внутрішню суть, моральний горизонт для самих себе, та для оточуючих, що між іншим, знаходиться далеко від індивідуального простору, Ч. Тейлор пропонує здійснити також за допомогою системи цінностей та оцінювання. Це рамки «трансцендентальної пропозиції», які людина завжди

поділяє із своїм соціумом (community) [7, 11]. У даному випадку простежується вплив комунітаризму на філософську творчість дослідника. Так, поділяючи думку, що у сучасному світові, ми можемо ставити свої власні акценти, вибираючи щось згідно наших бажань, уподобань та пріоритетів, спираючись на особливості нашої власної природи, ми також вважаємо, що, ніколи повністю не можна уникнути колективної основи. Найбільш показовим прикладом є мова. Ми не вибираємо мови, але мова визначає значною мірою нашу ідентичність. «Мова є трансцендентним горизонтом», в якому ми можемо вільно висловлювати свою ідентичність [7, 11]. Отже, спільнота людей не може бути безпосередньою, вона завжди опосередкована мовою, орієнтацією на якусь загальну мету, на істину, на Бога.

Крім того, щоб говорити про поняття ідентичності, про «Я» (the self), необхідно мати прагнення до самовираження, що у свою чергу не виникає на порожньому місці. Самовираження є продуктом сучасної культури. Такий спосіб сприйняття себе, розуміння своєї самості на основі саморефлексії виникає через культивування західного індивідуалізму, який формується завдяки певним факторам, серед яких поява релігійного плюралізму в межах християнської Європи, розділення публічної та приватної сфер, зростання соціальної мобільності. Саме з того часу, за словами Ч. Тейлора, обов'язком кожного індивіда стає самовираження, як життя відповідно до своєї самотності.

Також необхідно враховувати, що фактичну дійсність для комунікації створює ситуація. Адже це певна конкретна дійсність, яка впливає на діяльність особи, відкриває перед нею можливості або обмежує їх. Ситуація може бути типовою або унікальною. Остання найбільше й найповніше розкриває людину як для самої себе, так і для інших людей. Лише в такий спосіб людина спроможна зрозуміти себе, актуалізуючи стан, коли ми стаємо самими собою.

Таким чином, форми спілкування, в які вступає людина у сфері своєї життєдіяльності, тотожні сукупності її соціальних ролей. Безперечно, що вони є необхідними для людини, але недостатніми для виявлення її самості. Тобто, людині не вистачає для відчуття себе один із найвагоміших діалогів – розмова із собою, оскільки саме такому виду комунікації відводиться належна функція, за допомогою якої людина приходить до самої себе, стаючи справжнім підґрунтям свого власного, автентичного, персонального буття. Людське існування як «знак» сповіщає нам про глибинний, інтимно-особистісний вимір її буття – такий, що є не-об'єктивним та безумовним, самодостовірність чого висвітлює сутність нашого існування і дає можливість віднайти його.

Підводячи підсумок, зазначимо, що сама назва книги «Джерела себе» говорить, як сильно її автор вірить в пряму залежність долі людства від способу й шляхів того, як воно само себе розуміє, тобто від його філософії. І тому так переконливо звучить відповідь Ч.Тейлора на античний інтелектуальний імператив «Пізнай самого себе» : «Щоб пізнати себе, відкрий свої джерела і пізнай спочатку їх». І тільки так, вважає Ч.Тейлор, людина здатна не заплутатись в бутті, залишитись собою, чи стати навіть кращою [3, с.252].

Отже, хотілось би підкреслити, що у сучасному світі ідентифікації постійно змінюється, не закріплюючись на тривалий час, та визначаються соціально. Безперечним є той факт, що даний феномен складається історично й спирається на моральні критерії та соціальні ролі, що допомагають індивіду сформулювати власні цілі та прагнення, які працюють, проте лише у конкретно взятому соціумі.

Традиційно, при дослідженні самоідентифікації, самості людини виділяють такі суттєві формуючі аспекти, як сім'я, стать, вік, професія, клас, національність, раса, проте у сучасному світові цих аспектів набагато більше, й самоідентифікація не дарується соціумом. Співтовариство може

взяти участь у питаннях визначення суті людини, але власну самість людина має створювати лише сама. Тобто, контекст діалогу сучасності передбачає, що людина повинна відкривати самостійно межі себе, своєї самості, оскільки підґрунтя її гармонійного творчого розвитку тісно пов'язано із бажанням чи небажанням особи до саморефлексії та самоздійснення.

Особливо цінним у концепції Ч. Тейлора є звернення уваги та аналіз джерел самості людини, її автентичності через простеження зв'язку між розумінням самості та баченням морального, між ідентичністю та благом. Аналіз впливу таких вагомих мотиваційних аспектів, як моральні цінності, бажання, критерії оцінювання, релігійне виховання, способи комунікації на модерний внутрішній вимір людини, відчуття самих себе як істот із внутрішньою глибиною, відкриває нові джерела модерної ідентичності, ніж це прийнято традиційно розглядати. Індивідуалізм, автентичність, у такому випадку, виступають і як досягнення ідентичності модерну, і як подальший ресурс, підґрунтя для майбутнього розвитку людини, її самості.

Список використаних джерел

1. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // А.М. Єрмоленко. Коммунікативна практична філософія: [підручник]. – К., 1999. – С.287-325.
2. Грицанов А.А. Карл Ясперс // Всемирная энциклопедия. Философия / А.А.Грицанов. – М., 2001. – С.1296-1298.
3. Тейлор Ч. Мультикультурализм и «политика признания» / Ч.Тейлор. – К., 2004. – 172 с.
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс; пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
5. Taylor Ch. The Ethics of Authenticity / Ch.Taylor. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1991. – 118 p.
6. Taylor Ch. The sources of the self: The making of the modern identity / Ch.Taylor. – Cambridge, Massachusetts and London, England, 1989. – 680 p.
7. Taylor Ch. The Validity of Transcendental Arguments in Philosophical Arguments / Ch.Taylor. – Cambridge (Mass.), – Harvard University Press, 1995.
8. Wittgenstein L. Philosophical Investigation. – Prentice Hall, 1999. – P. 242.

Колесник А.В. Концепция создания идентичности Чарльза Тейлора в контексте диалога современности

Анализируется концепция создания современной идентичности, ее генезис, способы реализации в мире культурных смыслов, известного канадского и американского философа Ч. Тейлора.

Ключевые слова: самоидентификация, идентичность, самость, подлинность.

Kolisnyk O.V. The concept of creating identity by Charles Taylor, in the context of the dialogue of the modern world

Examines the concept of creating a modern identity, its genesis, methods of implementation in times of cultural semantic world, by famous Canadian and American philosopher Charles Taylor.

Key words: selfidentification, identity, the self, authenticity.

УДК 904.: 75.046.3(477.7)

Хамула Д.В.

Сын Ликурга Дриант – тайный лик Диониса-дендрита

Дриант розглядається в якості протодіонісичного герою, пов'язаного із культом Деревного Діоніса. Простежено взаємозв'язок між Дриантом і Левкіппом, Левкіппом і Лікургом в контексті діонісійського міфу.

Ключові слова: Дриант, Лікург, Левкіпп, Діоніс-дендрит, німфи, протодіонісичний герой.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Хамула Д.В.

Сын Ликурга Дриант – тайный лик Диониса-дендрита

Дриант рассматривается в качестве протодионисийского героя связанного с культом Древесного Диониса. Прослежена взаимосвязь между Дриантом и Левкиппом, Левкиппом и Ликургом в контексте дионисийского мифа.

Ключевые слова: Дриант, Ликург, Левкипп, Дионис-дендрит, нимфы, протодионисийский герой.

В народной среде, где древнейшие формы культов плодородия держались очень крепко, почитание Диониса в виде дерева не случайно, поскольку оно символизировало силу растительных начал, а Дионис был богом этих сил [12,с.33]. Из описания Павсанием Кадмейского кремля, – места средоточия культа Диониса-быка (Семелин чертог или «буколион») [26,с.42], мы узнаём об одной фиванской легенде, по которой с неба вместе с молнией, ударившей в Семелу, упал древесный столб (stylos), о появлении которого предвещал оракул. Полидор, обложил этот столб листовой бронзой, и наименовал Дионисом Кадмейским [Paus. IX,12,4]. Еврипид утверждал, что этот столб обвился плющом [3,с.155]. По схолиям к речи Демосфена узнаём, что и идол Афины Паллады также упавший с неба – был масличным [8,с.699].

Вяч. Иванов предполагает, что деревянные идола с масками, изображавшиеся на ленийских вазах, могли быть культовой заменой фиванского «столпа» в афинском буколионе [3,с.159]. Надо полагать, что от такого деревянного идола Диониса происходит форма гермы, в виде которой почитался Дионис и Гермес. Несмотря на то, что древние придавали имена тем или иным идолам, нельзя забывать о том, что они, будучи язычниками, никогда не ото-

жествляли сам идол с изображаемым им богом, как неправильно полагали позднее первые христиане. В «Орестии» Эсхила главный герой, спасаясь от Эриний – богинь отмщения, обняв кумир Паллады на Акрополе, взывает к ней, незадолго после этой сцены к нему спускается и сама богиня. «Достаточно ли ясно этим сказано, что кумир – лишь изображение божества, а не само божество?» – так настойчиво вопрошает Ф. Зелинский [2, с. 73]. Любой кумир становится объектом поклонения, т.е. настоящим предметом культа, только с момента его официального посвящения. Причём, посвящение это сопровождалось обращением к богу с вопросом угодности того или иного изваянного кумира [2, с. 75].

Дионис, выступая в роли универсального покровителя растительности и плодоношения часто почитался под соответствующими данной этимологии эпиклезами: Карпофорос, Евкарпос, Поликарпос [6, с. 399]. Среди эпиклез Деметры также прослежено имя Карпофорос [16, с. 73–77], что, по мнению Д. Пиппиди и А.С. Русаевой, подтверждает взаимосвязь этих богов [22, р. 124; 6, с. 399].

Прекрасной иллюстрацией возникновения культа деревьев (дендролатрии) может служить басня Эзопа «Земледелец и дерево» [Fab. Aesop. 102, р. 52 Halm]: «На участке земледельца было дерево, оно не приносило плодов, а служило только убежищем для воробьёв и стрекозущих цикад. Земледелец собиравшись срубить дерево как бесплодное и, взявши топор, нанёс удар. Цикады и воробьи просили земледельца не срубать их убежища, но позволить им петь и услаждать самого земледельца. Он же, вовсе не заботясь о них, нанёс второй и третий удары. Когда земледелец расщепил дерево, он нашёл там улей пчёл и мёд. Отведав его, земледелец бросил топор, стал почитать дерево, как священное, и заботиться о нём. Люди не столько любят и уважают по существу справедливое, сколько преследуют свою выгоду». У Эзопа же в басне «Лягушки требующие царя» фигурирует бревно в качестве предмета почитания, являющееся олицетворением царя [14, с. 52–54]. Образ старого дерева в приведенной басне Эзопа скрывает за собой символику Мирового Древа, о чём ясно свидетельствует обитание внутри него пчёл. Из мирового фольклора известно, что пчёлы, как правило, среди прочих мифологических обитателей Древа, занимают среднюю его часть. Например, об этом ясно говорится в одном хеттском заклинании: «И его... занимает, капану же змея занимает, середину же его пчела занимает. На зелёную (макушку) орёл сел, вниз же к капану змея обратилась, к середине же пчела обратилась» [4, с. 466]. Не забудем при этом, что в хеттской религии были боги, например Тешуб, некий дионисийский прообраз, его атрибутами была пантера, лабрис, виноград [3, с. 278]. Исследования В.Г. Ардзинбы свидетельствуют о том, что пчеле отводится средний – земной уровень, в то время, как орлу – верхний мир, а змея – подземный уровень Мирового Древа [4, с. 467]. А.Е. Наговицын, завершая параграф о Мировом Древе, делает следующий вывод: «В целом ряде традиций образ Мирового древа связан с символикой пчелы, что, как мы показали выше, имеет непосредственное отношение к символике великих богинь-матерей» [4, с. 476]. Эта семантическая связь пчелы с древними богинями плодородия земли высвечивает древнейшие символы дионисийской религии, органично вошедшие в неё из глубины веков.

Культе дендрита в связи с дионисийской обрядовой символикой, которая прослеживается в вышеприведенной эзоповой басне, на мой взгляд, прослеживается и через злодеяния эдонского Ликурга, в беспамятстве убившего

топором своего сына Дрианта, будучи уверенным, что он рубит лозу. Затем, как повествует предание, отец отрезал у трупа сына нос, уши, а также пальцы ног и рук [Apollod. III, 5, 1; Hom. IIos. VI, 130–140]. В самом имени Дрианта налицо его древесная природа, подтверждаемая природой его матери менады-виноградной лозы Амбросии [Nonn.: Dion. XXI, 63]. Ликург, таким образом, рубит священный, вероятно, дуб или лозу обрубая ветви (пальцы, нос, уши). Р. Грейвс назвал его «дубом-царём», убиваемым ритуально каждый год [1, с. 77]. Дриант мог выступать протодионисийским жертвенным героем, более близким к самому Дионису, нежели иные герои в силу близкой своей одноприродности с божеством, олицетворявшим всякое произрастание в природе, и образ дерева здесь, следует полагать, первейший в системе этих символов. В подтверждение этого можно вспомнить слова Ферекида говорившего, что слово «Ниса», столь важное в культе Диониса, означает дерево [1, с. 76].

Дионис постоянно ведёт войну с врагами своего культа. Обращаясь к этой теме, мы как бы вновь возвращаемся к вопросу манифестации античного героического служения в дионисовой религии. Последнее весьма отчётливо проявляется в борьбе Диониса ведомой с фракийским Ликургом [9, с. 177]. Сохранились вазовые композиции, в которых Дионис сам принимает участие в битве с Ликургом [11, с. 185]. Часто в этих сценах Дионис показан только наблюдателем [11, с. 184–185]. Ликург был жестоко наказан, сначала безумием, в котором он убивает топором своего сына Дрианта, а затем смертью от своих подданных по требованию Диониса [Apollod. III, 5, 1; Hom. IIos. VI, 130–140]. По слову Иванова, «В лице Ликурга, лютого волка плотоядного (omestes, lukos omophagos), легко узнаётся фракийский пра-Дионис Омадий». В культе Ликурга Дионис раздваивается на жертву и преследователя [13, см. с. 179–180]. Иванов считает, как и Людольф Стефани, что главным атрибутом Ликурга, как члена вакхического цикла, в античных изображениях, является buplex – обоюдоострая секира [3, с. 25, см. прим. 1; 9, с. 131]. Овидий называет этот атрибут «bipennifer» [Metam. IV, 22; Trist. V, 3, 39], а Сенека – «securiger» [Oed. 471]. В росписи одной вазы из альбома Ф. Ингирами, вероятно, следует видеть именно Ликурга, изображённого верхом на муле с ритуальным топором в руках [20, Т. ССLXIII] (рис. 1). Он здесь выступает в своей иконографии, очень близкой к Дионису. Специфическая одежда, не характерная для Диониса, позволяет видеть в нём, скорее всего именно Ликурга. На чёрнофигурном кратере из Эрмитажа также, вероятно, в восседающей верхом на муле фигуре, следует видеть Ликурга, в сопровождении Диониса и его фиаса [9, виньетка на с. 5, с. 133] (рис. 2). Этот атрибут, как и родство с растительным началом объединяет культы Диониса и Ликурга (Ликург был сыном нимфы Дриады). Известны изображения Диониса с лабрисом в руках. Яркий образец представляет медальон килика мастера Амброзиуса [17, Taf. LVII-4, s. 187; 15, abb. 120, s. 92, 70; 12, рис. 3.4.11; 13, с. 179].

Итак, можно вполне предположить, что эзопова басня «Земледелец и дерево» может изображать в закодированной мифологической форме поздний вариант легенды о Дрианте или легенду близкую по содержанию. Ещё следует рассмотреть Дрианта в связи с нимфами-дриадами, олицетворявшими, как известно, то же, что олицетворялось в Дрианте – дерево, на что указывает и определённое созвучие его имени с их общим названием. И поскольку Дриант, как я предположил, входит в круг главных протодионисийских героев, следует закономерно видеть в этом предании отголосок того протодионисийского периода, когда служительницы его культа, – менады приносили в жертву

мужчин. Дриант то и был одним из наглядных олицетворений такой жертвы, своеобразный жертвенный царь-жрец. Древесная природа нимф чётко прослеживается по легенде о Дафне и богине Дафойне через лавр [1, с.57]. Мрачная сторона Дионисова древопочитания проявляется ещё и в культе Диониса-Мейлихия, в котором почитается чёрная смоковница [3, с.21], которая сестра винограда: «συκην μελαιναν, αιτελου κασιγνητην» [19, fr.31.(19.), s.59; 3, с.21]. Не следует забывать о почитании Диониса (союзника-охотника Артемиды) под именем Дафнид [3, с.77]. История о нимфе Дафне красноречиво свидетельствует о прямом тождестве нимф и менад. В Темпейской долине культ богини Дафойне был чисто оргиастическим, в котором служили менады, жующие лавр [1, с.57], унаследованный Аполлоном от Диониса [3, с.41]. Вот ещё пример дионисийской природы нимф: Левкипп, сын Эномая был давним соперником Аполлона в нежном чувстве к Дафне, и присоединившись тайно к танцам нимф в женской одежде пал жертвой, будучи растерзанным теми же нимфами, после того, как во время их купания по хитрой просьбе Аполлона выяснился пол Левкиппа [Paus.VIII,20,2;1, с.55]. Иванов отмечает наличие левкиппидских менад [3, с.61]. В связи с Дриантом-дендритом, думаю, можно провести аналогию через Левкиппа. Дриант по имени связан с нимфами-дриадами и мог быть, как и Левкипп в их обществе, до какого-то определённого, неизвестного нам момента, после которого он и был принесён ими в жертву, где в позднейшем варианте этого предания вместо них жрецом выступил его отец Ликург. Последний, как известно, и сам был жертвой дионисийского безумия и был убит дикими лошадьми [Hom.:II.VI,130-140; Apollod.III,5,1], которые, скорее всего, были олицетворением тех же менад. Конями размыкан и дионисийский герой Орест [3, с.80]. На то, что лошади семантически близки менадам, может указывать Дафойне, имевшая лошадиную голову, а царь-жрец Левкипп был олицетворением жертвенной лошади, разрываемой на куски неистовствующими женщинами [1, с.57]. Правда Иванов отмечает, что Левкипп выступает в качестве солнечного бога (белая лошадь) – светлой ипостаси Диониса, почему, как он поясняет, миф о Дафне переносится на Аполлона в связи со способностью лавра изгонять всё тёмное [3, с.41;24, s.237]. Т.е. исследователь хотел сказать, что, то связанное со светлым, что было у Диониса закономерно было отдано Аполлону. Но я хотел бы в связи с этим метким замечанием Иванова поставить вопрос: почему же всё таки в этом древнем мифе, связанным с лошадиной природой, восходящей к оргиастической Дафойне, который затем был предан Аполлону, приносится в жертву именно «белоконный», а не «черноконный» (Меланипп) бог? Следует полагать именно потому, что изначально он нёс в себе исключительно дионисийскую тёмную природу, а будучи перенесённым на Аполлона в виде мифа о Дафне этот глубинный смысл уже не отслеживался или просто игнорировался. А символика лавра, способного изгонять подземных духов вполне вписывается в рамки характерной для дионизизма инверсии: переход жертвы в преследователя и наоборот, где лошадь в пространстве одного мифологического времени выступает то мужским коррелятом жертвы, то женским коррелятом жреца. Точно также могло происходить и с лавром, которым дионисийское, при определённых обстоятельствах, гонит самоё себя. Вот почему именно и складывается представление о нём, как об очистительном, изгоняющем всё тёмное символе. Такое же противопоставление двух сторон одного бога, по моему мнению, являет связь быка со змием, где бык – светлая сторона, а змий – тёмная одного дионисийского культа, «Дионис-бык в мире живых и

змий в подземном царстве» [3, с.46,112]. Тёмная сторона змия-Диониса может заключаться, например, в амфиклейском предании об убиенных младенце, спрятанном в сосуде и змие – его охранителе, затем вместе и погребённых [3, см.с.48; Paus.X,33,9.10]. Посему бык, как гонитель Диониса, и как форма новорождённого бога Диониса-*tautomorphos*'а, приносился ему в жертву и затем перешёл также и на Аполлона.

Вполне закономерно предположить, что под личиной Ликурга мог скрываться Дриант, поскольку в некоторых вариантах предания не Дриант был сыном Ликурга, а напротив [Hom.:II.VI,139; Nonn.:Dionys.XX,183;5, с.796]. По той же схеме Дриант, вероятно бывший дриадой, приняв мужской облик, приносится в жертву. Менады-нимфы-дриады, служители богини Ночи и нарождающегося культа Диониса приносят в жертву протобога Ликурга-Дрианта, ставшего впоследствии почитаться в качестве Диониса-дендрита. В связи с историей о Левкиппе интересно будет вспомнить пелопонесский вариант мифа о Дафне, где лесной преследователь нимфы-охотницы становится жертвой её подруг [Paus.XIII,20]. Близка по смыслу и история Актеона (ловчего скитальца – ипостась Диониса-Загрея) [3, с.32], переодетого в женское платье, что бы тайно овладеть лесной нимфой [3, с.41]. Вспомним также историю об Итисе, принесённого своею матерью Прокной в жертву музам [Eurip.:Her.1022], вскрывающую её изначальную дионисийскую природу [3, с.42]. Если история с Дафной отражает дионисийский аспект аполлонийской природы в формате погони, то история с другой нимфой Тельфусой, источник которой Аполлон заваливает камнем, на котором устраивает своё святилище, является прямым свидетельством его вытеснительной политики по отношению к Дионису [3, с.51]. Как считали Иванов и Рапп, в последствии эти нимфы перевоплотятся в Эриний, вселяющих безумие, среди которых, кстати, встречается Тельфуса [3, с.51-52,79;25, Rapp s. v.Erinys,1339]. Эрии вообще по своей природе суть те же архаические первоначальные менады [3, с.66-67]. Со змеями в руках менады-Эринии часто предстают с кожей чёрного цвета [Aesch.:Eumen.51; Aesch.:Septen contra Theb.975; Paus.VIII,34,3], сохраняя тем самым в мифологии проекцию прадионисийских менад [3, с.286]. Такова Эриния с чёрной кожей на Эрмитажной вазе [10, табл.VI-5, с. 270]. Иногда они появляются из под земли [7, прим.2, с.51;10, с.270]. Со змеей и чёрной кожей, выходящей из земли, видим наводящую ужас Эринию на вазе у П.Ф. Ганкарвиля [18, Pl.41] (рис. 3). Такого же рода, могущая быть в древности менадой, была Ара – олицетворение проклятия за нарушение законов [8, с.142;23, p.650].

Приложения

Рис.1

Рис.2

Рис.3

Список сокращений:

ОАК – Отчёт Императорской Археологической Комиссии.

Список использованных источников

1. Грейвс Р. Мифы Древней Греции. – М.: Прогресс, 1992. – 642 с.
2. Зелинский Ф.Ф. Древнегреческая религия / Эллинская религия. – Минск: Экономпресс, 2003. – С. 1-152.
3. Иванов Вячеслав. Дионис и прадионисийство. – СПб.: Алетей, Петербург – XXI век, 1994. – 344 с.
4. Наговицын А.Е. Древние цивилизации: Общая теория мифа. – М.: Академический Проект, 2005. – 656 с. – («Культуры»).
5. Реальный словарь классических древностей по Любкеру; [Под ред. членов Общества классической филологии и педагогики Ф. Гельбке. Л. Георгиевского, Ф. Зелинского и др.]. – СПб.: Изд-е Общества классической филологии и педагогики, 1885. – 1552 с.
6. Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев. К.: Издательский дом «Стилос», 2005. – 559 с.
7. Стефани Л. Описание вещей, открытых при археологических разысканиях 1858 года в окрестностях Керчи // ОАК за 1859 г. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1862. – С. 27-144.
8. Стефани Л. Объяснение нескольких ваз Императорского Эрмитажа // ОАК за 1862 г. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1863. – С. 29-169.
9. Стефани Л. Объяснение вещей, найденных близ Керчи в 1862 году. Приложения // ОАК за 1863 г. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1864. – С. 3-210.
10. Стефани Л. Объяснение нескольких ваз Императорского Эрмитажа // ОАК за 1863 г. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1864. – С. 211-278.
11. Стефани Л. Объяснение некоторых художественных произведений Императорского Эрмитажа // ОАК за 1867 г. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1868. – С. 3-212.
12. Хамула Д.В. Дионис в античной коропластике и вазопиcи Северного Причерноморья: семантика в контексте культа. – Одесса: Полиграфическая фирма ООО «Удача», 2009. – 204 с., + 50 л. ил.
13. Хамула Д.В. От протодионисийского героя страстотерпца до Диониса-Арея // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. пр.; [за ред. Даниленка В.Я.]. – Харків: ХДАДМ, 2010. – (Мистецтвознавство: №4). – С. 177-186.
14. Шмидт Р.В. К вопросу о возникновении культа деревьев // Докл. АН СССР. – Л.: АН СССР, 1928. – В. №4. – С. 52-54.
15. Boardman J. Schwarzfigurige vasen aus Athen. Kulturgeschichte der antiken welt. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1994. – B-d. I. – 282 s., Rotfigurige vasen aus Athen die archaischezeit. – B-d. IV. – 288 s.
16. Bruchmann C.F.H. Epitheta deorum qual apud poetas Graecos legentur. – Leipzig: Dr. und Verlag von B.G. Teubner, 1893. – 225 s.
17. Gerhard Eduard. Auserlesene Griechische vasenbilder. Hauptsächlich Etruskischen fundorts. Erster Teil Gotterbilder. Archaeologen des konigl. Museums zu Berlin. – Berlin: Gerdruckt und Verligt bei G. Reimer, 1840. – T. I. – 232 s. – I-LXXVIII taf.
18. Hancarville Pier. Fran. Antiquites Etrusques, Grecques et Romaines tirres du cabinet de M. Hamilton envoye extraordinaire de S.M. Britannique `a la Cour de Naples. – T. I. – Florence, MDCCCII. – iv, 56 s., 128 t.
19. Hiller Eduards. Anthologia Lyrica sive Lyricorum Graecorum veterum praeter Pindarum reliquiae potiores. Post Theodorum Bergkium. – Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri, MDCCCXC. – XX, 381 s.

20. Inghirami F. Pitture di Vasi Fittili esibite dal cav. Francesco Inghirami per servire di studio alla Mitologica ed alla storia degli Antichi popoli. – T. III. – Poligrafia Fiesolana dai Torchi dell' autore, MDCCCXXXV. – 160 s. T. CCI-CCC.

21. Oratores Attici Lycurgus, Aeschines, Hyperides, Dinarchus, Gorgiae Lesbonactis, Herodis, Alcідамантіс declamations fragmenta Oratorum Atticorum...; [graece cum transl. reficta a Carolo Mullero] Accedunt scholia in Orationes Isocratis, Aeschinis, Demosthenis et inden Nominum et rerum absolutissimus quem collegit J. Hunziker. – Vol. II. – Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, Institutii Imp. Francie Typographo, MDCCC LVIII. – 831 s.

22. Pippidi D.M. I Greci nel Basso Danubio: Dall'eta arcaica alla conquista romana // Biblioteca storica dell'antichità – Milano: Il saggiatore, 1971. – 8. – 342 p., il., 16 pl.

23. Preller L. Griechische Mythologie. – Erster b-d (I): Theogonie und Goetter. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1860. – xii, 673 p.

24. Rohde E. Psyche. – Tübingen: J. C. B. Mohr, 1907. – B-d. I. – 329 s.

25. Roscher W.H. Ausführliches der Griechischen und Römischen Mythologie / W.H. Roscher. – Leipzig: Druck und Verlag von B.G. Teubner, 1886-1890, B-d. I. – 3024 s.

26. Wilamowitz-Moellendorf Ulrich. Aristoteles und Athen. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1893. – 428 s.

Khamula, D.V. Son of Lycurgus Driant – the secret face of Dionysus-dendrite

Driant son of Lycurgus, is regarded as a hero protodionisian associated with the cult of Dionysus, Woody. Traced the relationship between Driantom and Leucippus, Leucippus and Lycurgus in the context of the Dionysian myth.

Key words: Driant, Lycurgus, Leucippus, Dionysus, dendrite, nymphs, an ancient hero, dedicated to Dionysus.

УДК 13:82.01

Попов В.Ю.

Тотожність та ідентичність в античній філософській епістемі

Проаналізовано еволюцію концепту тотожності крізь призму особливостей античної ідентичності. Обґрунтовується теза про те, що антична філософія тотожності була засобом формування особи яка здатна до панування над собою, іншими людьми та хаосом.

Ключові слова: тотожність, ідентичність, «турбота про себе», космоцентризм, позаособистність, катарсис, античне «Я».

Проблематика інтерпретації категорії тотожності (та її протилежності – відмінності) посідає значне місце у всій класичній західній філософії, починаючи від коментаторів платонівського «Софіста» та закінчуючи гегелівськими та шопенгауєрівськими історико-філософськими студіями.

У новітній західній філософії дискусія про тотожність та відмінність, започаткована М.Гайдеггером у його «Identität und Differenz», знайшла своє продовження у працях Т.Адорно, Г.-Г.Гадамера, В.Байєрвальтеса та, набувши досить своєрідного філософського забарвлення, стала ключовою у працях «класиків» постмодерну Ж.Дельоза та Ж.Деррида. Але, на жаль, проблематика тотожності не знайшла належного місця у новітньому україно-російському історико-філософському дискурсі. Дане питання побіжно розглядається у працях В.Асмуса, О.Лосева, М.Мамардашвілі. У сучасній російській історико-філософській науці проблемі тотожності присвячена низка робіт, зокрема Г.Левіна, В.Васюкова, М.Новоселова та інших, але лише одна з них – монографія Р.Лошакова, присвячена античній експлікації цього поняття. Втім, поняття тотожності безпосередньо пов'язано з самовизначенням, самістю, всім тим, що у сучасній літературі об'єднується під назвою ідентичності. Незважаючи на велику зацікавленість вчених цим поняттям, наразі в українській філософській літературі немає робіт, які б відповідали вимогам сучасності.

Метою нашої статті є певне заповнення цієї лакуни, тобто виявлення головних специфічних рис, що притаманні античному розумінню тотожності крізь призму тодішніх ідентифікаційних практик.

Концепт тотожності-ταυτότης, витоки якого знаходимо ще в парменідівській поемі «Περὶ φύσεως», здобуває свою філософську визначеність у платонівському діалозі «Софіст» (254e) [1, с.389], де він розглядається як первісна категорія сущого. Арістотель надає тотожності значення крайньої форми подібності або єдиносутності. Тотожність розглядалася Платоном як атрибутивна категорія (бути тим же), що відображає незмінне в часі сутнє (найбільш це характерно для діалогу «Тімей»), а Аристотелем (у «Метафізиці») як певна категорія відношень між речами (бути таким же). Ці атрибутивна

та релятивна концепції тотожності, відтворюються в подальших історико-філософських студіях.

Як вважає сучасний німецький філософ В.Хесле, «...для традиційної метафізики було аксіомою, що все є ідентичним самому собі» [2,с.112]. У межах різних шкіл традиційної філософії виділялася різні сутності, які розглядалися як субстанції, або носії, ідентичності. Зазвичай однією з головних властивостей, або модусів, такої сутності традиційна філософія визначала її самототожність, ідентичність самій собі в різні моменти часу, яка була покликана забезпечити єдність індивіда в його персональній історії. Сучасна українська дослідниця Н.Пелагеша на підставі цього стверджує, що «Предметом розгляду традиційної філософії були метафізичні проблеми природи, структура та функціонування цих сутностей, тоді як їх соціальний аспект залишався поза межами філософської проблематики. У традиційній філософії практично не порушується питання про те, як можлива самоідентифікація, які психологічні і соціальні механізми є в її основі [3,с.9]».

Традиційне розуміння античної та середньовічної (тобто традиційної) філософії, що базується на розумінні античності лише як першоджерела європейської раціональності та врешті-решт гегелівському панлогічному тлумаченні історії філософії, дійсно примушує сучасних дослідників до подібного роду висновків. Але цей погляд на античну спадщину останнім часом піддається все більш нищівній критиці. П.Адо та М.Фуко зруйнували подібний образ античної філософської епістемі. Предметом розгляду античної філософії, з їх погляду, були не метафізичні проблеми природи як такої, а «піклування про себе» (М.Фуко), тобто формування власної ідентичності, особливого філософського способу життя на підставі певних знань про Всесвіт-Космос. Ще більш чітко цю думку висловив П.Адо: «В процесі нашого дослідження ми переконалися, що є, з одного боку, філософське життя, а точніше, певний спосіб життя, який визначається як філософський та такий, що протиставляється способу життя нефілософов, а з другого боку, філософський дискурс, який виправдовує, пояснюють і обумовлює цей спосіб життя [4,с.188]».

Виглядає необгрунтованою й теза про асоціальний характер античної філософії, особливо зважаючи на інтерес Платона та Аристотеля до проблем вдосконалення державного устрою та виховання справжнього громадянина поліса (для давніх греків, як відомо, соціальне збігається з політичним). Таким чином, проблема ідентичності в цю епоху (не набувши ще власного «імені») існувала й вирішувалася за допомогою певних філософських засобів. Концепт тотожності, який розвивався античними філософами був, з одного боку, передумовою, з другого – наслідком цих філософських практик.

Окреслимо більш повно головні особливості античної епістемі філософського розуміння тотожності. У своїх «Дванадцяти тезах про античну культуру» Олексій Лосев в якості головної риси античної епістемі виділяє її позаособистісний («внеличностный») космологізм. Саме ця риса визначає тлумачення головних категорій античної філософії: Логоса, ідеї (ейдоса), Софія та інших. Розуміння всіх цих термінів, згідно з Лосевим, має безособистісний, почуттєвий характер [5,с.18].

На жаль, О.Лосев не проаналізував античне розуміння тотожності (ταυτότης-idem), але за аналогією можна припустити, що й античне розуміння тотожності він вважав позаособистісно-космологічним. Погоджуючись, в цілому, з цією оцінкою античної епістемі тотожності, яку дійсно можна назвати космологічною, необхідно внести в її розуміння певні корективи.

Антична модель ідентичності будується на принципі згоди із собою (згідно з П.Адо та М.Фуко) та не може бути вираженою інакше, ніж у політичних термінах. Людина Античності – завжди тією чи іншою мірою людина політична. Сама людська психологія розглядається з погляду опису схильностей до справедливості чи несправедливості (Платон), співвідношення розумного й нерозумного начал (Аристотель), наявності або відсутності здатності переживати почуття сорому (Демосфен) – усе це визначає характер «політики». «Політика» стає самодостатньою й замикається у собі, набуваючи космологічного значення. Вона не просто пронизує собою життя, а ніби стає самим життям, показуючи собою свого роду зразковий універсум, урівноважений порядок якого передбачає з'єднання природного й надприродного, універсум, який є мірилом всіх мірил.

Саме в епоху Античності самі політичні відносини набувають екзистенційного змісту більше ніж коли-небудь згодом. Будь-яке ухиляння від світу виявляється марним, якщо в результаті не несе у собі здатності до остаточного й безповоротного повернення. Піти, щоб повернутися, отже призвести до зіткнення природного й надприродного. Точкою їх зіткнення покликане служити саме людське «Я». Безліч таких точок утворює сукупність позицій, що складають світ людських істот – поганський світ багатьох форм взаємодії природи й духу. Кожна розумна людина, пізнаючи себе, визначає своє місцезнаходження серед інших і, дізнаючись про своїх сусідів, висловлює власну ідентичність. В остаточному підсумку, самопізнання зводиться до опису свого простору; самовираження ж обертається маніфестацією етнічної приналежності. Інакше кажучи, «зовнішнім» проявом людського «Я» стають умови певної місцевості, тоді як «внутрішнім» робиться причетність до життя того чи іншого державного утворення. Між «внутрішнім» і «зовнішнім» немає суворого кордону, одне плавно перетікає в інше. Характер, приписуваний народу, що створює якусь державні інституції, постає лише психологізованим відображенням властивостей території, де проживає цей народ. Особливості самого ставлення певного етносу до цієї території, у свою чергу, виявляються своєрідною матеріалізацією поглядів на властиву йому соціальну поведінку, детерміновану нічим іншим, як рисами його характеру.

Античне «Я» є осередком трьох видів панування, до яких входить панування над собою, панування над іншими людьми і панування над хаосом. Усі ці відносини влади відзначаються взаємними перетинаннями і накладаннями. Жоден із них немає цілковитої автономності від інших, проте вони розглядаються як способи ідентифікації людської одиничності, яка протистоїть множинному Іншому. Саме в епоху Античності етика, яке є пошуком та набуттям себе, самоствердженням і саморозкриттям, постає політичною етикою, оскільки виступає головною проблемою політики. Зумовлено це тим, що етичний аналіз людського «Я» в цю епоху неминуче виявляється аналізом незліченних форм єднання природного з надприродним, єднання, прообразом і водночас уособленням якого є саме політичне в його античному розумінні. Проте «Я» як вузлова точка, у якій природне і надприродне сплітаються одне з одним, неминуче вимагає до себе відчуженого ставлення, інакше кажучи, воно неодмінно має бути перетворено на об'єкт, стати незмінним, досконалим і незалежним. Власне, набуття такого «Я» і є набуттям особи, покликаного відрізнити окрему людину від інших.

Мати власне «Я» за доби Античності – це, по-перше, бути здатним підпорядкувати в собі природне начало духовному, по-друге, мати рішучість усуватися від інших людей, по-третє, відрізнитися готовністю дивитися на

себе з боку. Однак у цьому присутній досить очевидний парадокс: кожне з цих трьох умінь купується лише ціною того, що антична людина зобов'язана визнати себе спотвореною залежністю, недосконалістю й мінливістю. Вона повинна видатися занадто незначною, щоб самотійно долучитися до духовності, занадто слабкою, щоб зберігати дистанцію стосовно чужих впливів, занадто боязкою, щоб наважитися спостерігати саму себе. Тому її існування виявляється існуванням у присутності інстанції філософів-посередників, які історично формують ідеал його власного «Я». Ці посередники, які є чимось середнім між жерцями та правителями, наділені справжньою владою, владою у найдавнішому значенні цього терміна. Займаючись кодифікацією суджень, вони відмежовують божевільні емоційні думки від поміркованих висновків розуму. Тим самим визначається легітимність будь-яких дій, здійснених відповідно до різних за походженням спонукань, а й накреслюється сама проблема легітимності людської діяльності.

Античне «Я» виступає субстанцією особистості, першоосновою згоди із собою. Тільки в ньому всі риси людської натури беруть свій початок, лише у ньому вони знаходять свій кінець. Таке «Я» покликане служити ознакою особливого статусу природи людини, що робить останню настільки несхожою до інших земних істот.

Античне філософування підпорядковується політиці у найвищому сенсі цього терміну – філософи зайняті проблемою того, чим є особа і що виявляється благом для неї. Цей зв'язок з політикою не є випадковим, проте зрозуміти його можна лише оцінивши, якою мірою давньогрецька і давньоримська етика довершеної конструкції благого життя в той час виступає як політична онтологія світоустрою. Образ «Я» за доби Античності виявляється результатом всеосяжної етизації та естетизації буття, що відображається в ідеї гармонійного Космосу. Одночасно філософія була діяльністю, що визначала саме буттєвий зміст «політики» і немислиме без субстанціоналістського тлумачення людського «Я». Це означає, що філософ, беручи на себе функції посередника (що сприяє тому, щоб усі, хто звертається до його знань, змогли б отримати можливість розраховувати на згоду із собою і розпізнали справжні контури своєї ідентичності), перетворює саме філософське міркування на практику обґрунтування ідеального «Я» чи, точніше, ідеальності «Я», властивого людині. Антична «його-субстанція» служить символічним першоджерелом «політичного», завдяки чому сама влада етично й естетично усвідомлюється як творчість.

Однак ця загальна характеристика античної епістемі тотожності не буде повною без указівки на її певну еволюцію у часі, втім вона знайде більш повне розкриття у наших подальших публікаціях. Поки що зазначимо, що ця космологічна епістема «підкування про себе» в епоху пізньої античності перетворюється на христологічну епістему «подолання себе». Категорія тотожності-таυτότης, яка в античній епістемі пов'язана з космологічною самодостатністю ідентичністю, перетворюється в таємничу містичну триєдність Божественних Осіб – *identitas* християнської догматики, яка намагається знайти тотожність в іншості та іншості у тотожності (*ταυτόν ἐν ἑτερότητι καὶ ἑτέρον ἐν ταύτότητι*).

Пізня античність була тим ґрунтом, на якому зросло і зміцніло християнство – найважливіший компонент європейської цивілізації. Важко переоцінити значення цього історичного перехрещення доль: могутня, але вже схильна до занепаду імперія й релігія, що починала свій нелегкий, але переможний хід. Через Рим і Візантію християнство сприйняли народи континентальної

Європи, насамперед Західної та Центральної, знайшли у ньому – всі разом і кожен індивідуум окремо – духовний сенс свого земного існування, поєднання в певну спільноту, засновану на вищих цінностях і таку, що заперечує – в ідеалі – будь-яке протистояння людини людині. Після середньовіччя європейська ідентичність невіддільна від християнства. Звісно, християнство – це не тільки Європа, але європейську цивілізацію без християнства і поза християнством уявити неможливо.

Христоцентрична епістема тотожності є розв'язанням трагічних суперечностей, притаманних пізньоантичному світовідчуттю. Вона стала засобом подолання ідентифікаційної кризи, найбільш яскравим симптомом якої було гностичне світозаперечення. Сучасний російський філософ Роман Лошаков вважає, що ««Катарсисом» цієї трагедії грецького гнозису стала містерія християнського Одкровення» [6, с. 23]. Християнське Одкровення, що ґрунтується на Старому заповіті, визначає новий тип ідентифікації та нову епістему тотожності, яка стане предметом наших подальших розвідок.

Список використаних джерел

1. Платон. Софист / Платон // Сочинения: в 3-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1971. – С. 275 – 345.
2. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В.Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – №10. – С. 112 – 118.
3. Пелагеша Н.Є. Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н.Є.Пелагеша. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.
4. Адо П. Что такое античная философия? / П.Адо; [пер. с фр. В.П.Гайдамак]. – М.: Изд-во гуманитар. лит., 1999. – 320 с.
5. Лосев А.Ф. Двенадцать тезисов об античной культуре/ А.Ф.Лосев. // Студенческий меридиан. –1983. – №9 – 10. – С. 17 – 23.
6. Лошаков Р. А. Различие и тождество в греческой и средневековой онтологии / Р.А.Лошаков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, РХГА, 2007. – 233 с

Попов В.Ю. Тожество и идентичность в античной философской эпистеме

Проанализирована эволюция концепта тождества сквозь призму особенностей античной идентичности. Обосновывается тезис о том, что античная философия тождества была средством формирования личности, способной к господству над собой, другими людьми и хаосом.

Ключевые слова: тождество, идентичность, «забота о себе», космоцентризм, внеличностность, катарсис, античное «Я».

Popov, V.Yu. Sameness and identity in the ancient philosophical episteme

The evolution of the concept of identity through the prism of the ancient identity is analysed. The thesis that the ancient philosophy of identity was a means of formation of personality, able to rule over themselves, other people and chaos.

Key words: identity, identity, «self-care», cosmocentricity, apersonality, catharsis, antique «Self».

Месіанська складова імперських концепцій Риму

Досліджується месіанська складова імперських концепцій Риму. З'ясовуються першопричини виникнення та становлення ідеологеми «Москва – третій Рим».

Ключові слова: Перший Рим, Другий Рим, Третій Рим, імперія, месіанізм, церква, концепція.

Концепція «Русского мира» потребує компаративного аналізу положень теорій Першого та Другого Риму. Виникнення та розвиток концепції «Москва – третій Рим» показує, що ідеологема слугувала спрямовуючим фактором розвитку духовної культури, церковної та державної ідеології Московського царства й Російської імперії і є адекватним запитом сьогодення.

Проблема імперських концепцій Риму привертає до себе увагу науковців різних галузей знання і з різних позицій. Ті чи інші її аспекти досліджують такі науковці, як М. Громов, О. Дугін, Р. Кісь, М. Самардак, Н. Сініцина, П. Штепа та багато інших.

Дана стаття призначена з'ясувати месіанську складову концепцій Риму. Дослідити ідеологічні та історико-релігійні першопричини виникнення та становлення ідеї Третього Риму.

Виходячи з політичної думки Стародавнього світу та епохи Середньовіччя в світі могла функціонувати одна імперія. Таке політичне переконання, яке мало місце ще в язичницьку епоху, неабиякого значення набуло вже в християнському Римі.

Якщо протягом перших трьох століть римські імператори нещадно нищили прихильників і послідовників християнства, то в 313 р., за царя Константина Великого, Міланським едиктом воно було проголошено пануючою релігією в імперії. Імператор усвідомив роль і значення християнства для зміцнення єдності держави, а тому проголосив його державною релігією, рівноправною з іншими (язичницькими) культурами. Водночас Константин сприяв формуванню християнської церкви, утвердженню її привілеїв. Як зазначає німецький історик Я. Буркхардт в праці «Час Костянтина Великого»: «Часто намагаються, проникнути в релігійну свідомість Костянтина і накреслити картину передбачуваних змін в його релігійних переконаннях. Це – абсолютно даремна праця. Відносно геніальної людини, якій честолобство і жадання влади не залишають спокійної години, не може бути і мови про християнство і язичество, про свідому релігійність або нерелігійність; така людина по суті безрелігійна (unreligios). Якщо він, хоч одну мить, подумає про свою дійсну релігійну свідомість, то це буде фаталізм». Цей «убивчий егоїст», зрозумівши, що в християнстві полягає світова сила, користувався їм саме з цієї точки зору, в чому полягає велика заслуга Костянтина. Але останній давав певні гарантії і язичеству. Якої-небудь системи у цієї непослідовної людини марно було б шукати; була лише випадковість» [5].

Однак, постійні напади на Рим та й, навіть, та причина, що місто, в якому все нагадувало про його язичницьке минуле дало поштовх до руйнування імператорської влади і це призвело до розхитування ідеї Риму. В зв'язку з цим, центр імперії поступово переміщується на Схід. В 330 році столиця була перенесена у Візантію, який став називатись Другим Римом.

У 476 році Одоакр усунув останнього західноримського імператора Ромула Августула і проголосив себе королем. Проте, щоб закріпити своє право на управління Італією, він відправив від імені римського сенату посольство до Зенону із запевненням, що для Італії імператора не треба і що таким імператором має бути Зенон; але в той же час Одоакр просив Зенона подарувати його титулом римського патриція і уповноважити управляти Італією. Прохання Одоакра було виконане: він став узаконеним правителем Італії.

Після падіння Західної Римської імперії титул імператора, ідея світової монархії збереглися лише у Візантії. Вона об'єктивно постала з римських античних традицій. Основу політичної доктрини візантійського самодержавства становила християнська концепція богообраності імператорської влади. Вона продовжила римсько-елліністичу традицію «святицтва» влади, її благословення «милістю Божою». Церква з V ст. була залучена до церемонії коронації новообраних імператорів, символізувала божественне освячення їх влади. Склався пишний імператорський культ. Однак священною була не особа імператора, а його державна влада.

Релігійний та ідейний характер мали війни Візантійської імперії з Персидською імперією в VII ст. До того часу, поки функціонує поряд інша імперія, Візантія не могла утвердитися як справжня імперія. І лише після перемоги візантійського імператора Іраклія (610–641 р.р.), над Перською імперією, титул базилевс (точніше, василевс – «цар царів») став офіційним титулом імператора Візантійської імперії, оскільки раніше належав персам.

Таким чином, Візантія стала другим конкретно-історичним втіленням «царства «Ромейського». Саме їй тепер, на думку константинопольського патріарха Фотія «увірена доля християнського царства і християнської церкви, що виникли з пришествя Христа і мусять перебувати до другого Його пришествя». Фотій переконаний в тому, що «як владити Ізраїлю тривало до пришествя Христа, так і від нас – греків, ми віруємо, не відніметься царство до другого пришествя Господа нашого Ісуса Христа». Греки не бажали проводити далі принцип пересування «Ромейського царства» і вірили, що скіпетр уселенської церковно-державної влади ніколи не випаде з їх рук. [10, с.419].

Однак, у війнах XIV – XV століть з турками-османами Візантійська імперія поступово втрачала свої володіння. Власне, це була вже не імперія, а так звана «деспотія» За цих обставин останні візантійські імператори вимушені були звернутися за допомогою до католицького Заходу. На що Захід відповідав вимогами приєднатись до Західної, тобто Римо-католицької Церкви. Зрештою царгородський двір вирішив узяти участь у об'єднующому соборі в Феррарі, а потім у Флоренції (1437 – 1439), зорганізованому папою Євгенієм IV. На соборі були присутніми візантійський імператор Іоан Палеолог, Царгородський патріарх Йосиф II, представники інших східних патріархатів. Після багатомісячних дискусій Унія між Римом і Східними церквами була підписана і зіткнулася із запеклим неприйняттям Унії з боку духовенства, чернецтва та народу.

Таким чином, в 1453 р. турки-османи захопили Візантію – «Другий Рим» остаточно теж впав. Після захоплення Константинополя багато ідеологів Візантійської імперії та православ'я емігрували до Москви.

Дійсно, християнсько-православна Візантія перестала існувати, а Росія була єдиною з православною державою. Ці політичні реалії її покликали до життя ідею її духовної першості. Ідея визрівала, і в 1492 р. московський митро-

полит Зосима при викладенні «Пасхалії» – календар щорічних пасхальних свят на наступну «восьму тисячу» років – переконує, що тисячоліття бере початок з «нового царя Костянтина» і «нового Рима». Більше того, митрополит Зосима образно подав московського князя Івана III нащадком видатного візантійського василевса Костянтина, а «новим Римом» назвав Москву.

Тим самим вищесказане дає початок ідеї Третього Риму. Аргументація Зосима полягала в тому що, так як імператор Константин заснував новий Рим, а Володимир Великий охрестив Русь, то Іван Третій повинен стати імператором нового Константинополя – Москви. Класичне ж формулювання даної концепції вийшло від псковського ченця Єлеазарського монастиря Філофея. Російські, українські та зарубіжні науковці майже одностайно вбачають в сформульованій теорії Філофея «Москва – це Третій Рим», виключно політичний зміст. Однак, як зазначає релігійний мислитель, богослов Г. Флоровський: «Це була саме есхатологічна теорія, і у самого старця Філофея вона строго витримана в есхатологічних тонах і категоріях. «Яко два Рим падоша, а третій стоїть, а не четвертому бити»... У посланні до великого князя Філофей саме застерігає і навіть загрожує, але не славословить. Лише вже повторно ця апокаліптична схема була використана і перетлумачена офіційними книжниками в панегіричному сенсі. І тоді перетворюється на своєрідну теорію офіційного хіліазму» [15].

У посланні «велико князю дяку» М.Г. Місіюрю Мунехіну Філофей писав: «...скажемо декілька слів про нинішнє преславне царювання пресветлейшого і високопрестольнейшого государя нашого, який у всій піднебесній єдиний є християнам цар і сохранитель святых божих престолів, святей уселенській апостольській церкві, що виникла замість римській і константинопольській і існуючій в граді богом бережений Москві, церкві святого і славного першого Пречистого пречистої богородиці, що одна у всесвіті красивіше сонця світиться. Так знай, боголюбец і христілюбєц, що всі християнські царства прийшли до кінця і зійшлися в єдиному царстві нашого государя, згідно з пророчими книгами, і це – російське царство: бо два Рим пали, а третій стоїть, а четвертому не бувати» [12]. Ідею «Москва – третій Рим» відразу ж підхоплює місцеве духовенство. Зокрема, її використовує сам Філофей у посланні і самому московському царю Василю Івановичу в якому пропонує істинному і єдиному християнському царю взяти на себе місію єднання всіх слов'янських народів і християнських церков під скіпетром білого царя: «Так хай знає твоя державність, благочестивий цар, що всі православні царства християнської віри зійшлися в єдиному твоєму царстві: один ти у всій піднебесній християнам цар» [13].

Філофей відчував вимоги часу посттатарської Русі. Він прагнув слабкій церковній організації протиставити інституційно міцну, взаємопов'язану. Держава й Церква з єдиним організаційним осередком у Москві мусили мати, хоча б у найзагальніших рисах, однакові ідеологічні переконання. Мислитель пішов далі – він багатозначно роз'яснював теологію народу, вбачаючи потребу культу царя й Церкви, поєднаних засобами християнської містики. Такий ґрунт давав би можливість узасаднити і підтримати будь-які внутрішні й зовнішні дії, в тому числі територіальний експансіонізм. Поряд із цим духовенство витратило багато років і зусиль для того, щоб розтлумачити князям та боярам її виняткову вагу. Зокрема, видатний церковний діяч Й. Волоцький розвиваючи візантійську доктрину дійшов до такого висновку: «За своєю природою цар подібний до інших людей, але за своїм достоїнством він рівний Всевишньому Богові. Він не просто раб Божий, але Його представник, що оберігає чистоту віри та безпеку Церкви. Для цього Бог дав йому меч» [7]. М. Дяконов інтерпретує переконання Й. Волоцького як «теократичний

абсолютизм» [7, с. 103 – 105]. Термін недосить вдалий, з точки зору сьогодення, але сенс побудови історика зрозумілий: Й. Волоцький виступав за необмежену, фактично абсолютну владу московського государя за умови його православ'я. Церква вища за світську державу, але з огляду на царський духовний сан, вона підпорядкована йому, і він має також право призначати й контролювати єпископів.

«Російське релігійне покликання, покликання виняткове, пов'язується з силою та величчю російської держави, з виключним значенням російського царя. Імперіалістична спокуса входить у месіанську свідомість» [1, с. 81].

І все ж такі ця ідея набуває офіційного статусу аж у 1589 році. Таким чином, з концепції «Москва – Третій Рим» витікають есхатологічно-месіанські ідеї з політичним акцентом.

В XVII столітті поряд із ідеологемою «Москва – третій Рим» постала більш популярніша в народі ідея «Святої Русі». Ідея Святої Русі інтегрує в собі в моральні чесноти святості, є її онтологічною основою. Давньоруські мислителі вбачали певну позитивну роль для державотворення Русі не лише в ратних і політичних справах, але й у своєму відлюдненні, усамітненні та самозаглибленні. «Вітчизна істинна», «горній Єрусалим», для них обов'язково вбирають в себе Руську землю. «Свята Русь» являє собою перший етнокультурний образ соборності. Ці дві ідеї приходять у зіткнення і переможцем виходить політизована імперська ідея «Москва – Третій Рим».

Але справжній «цезаропапізм», тобто втручання мирської влади в релігійну сферу, витворився за часів правління Петра I. Хоча ідеологія петровської епохи, дещо підхитнула концепцію «Москва – третій Рим». У тодішньому суспільстві панувала думка, що все що було до царювання Петра I – це невігластво та безпідставне панування релігії. Назва нової столиці – Санкт-Петербург мала за мету не лише прославлення небесного покровителя Петра I, але й набувала сприйняття столиці як про Новий Рим в політичній точці зору цієї ідеї. Тут відразу помітні відбитки Першого Риму. Зокрема, в символіці Санкт-Петербургу простежуються трансформовані відпечатки герба Ватикану, як наступниці Риму. Більше того, в столиці Росії вшановується культ святих апостолів Петра і Павла, покровителів міста Риму та й, не випадково, й в топонімі Санкт-Петербург є слово «Санкт», тобто «святий».

Отже, нова столиця набуває містичного і релігійного значення. Однак, зміст Санкт-Петербургу як Нового Риму полягає в тому, що святість там не головуює, як це було в «московський період», а підпорядковується державі. Державна служба трансформується в «служение Отечеству», яке веде до спасіння душі. Петро I вважав державну службу єдиною істинною молитвою. Все це явне втручання мирського, секулярного, профанного начала в сферу релігії, та використання її в своїх цілях.

Проте, започатковувався цей процес ще під час правління Івана III. Князь прийняв татарський титул «цар», поповнивши його візантійською формулою «з Божої ласки». Можна вважати, що він вчинив так тому, що сам титул «цар» у ті часи не мав великого значення, позаяк його використовували татарські князі, а раніше він траплявся у асирійських, вавилонських, грецьких, єврейських, єгипетських правителів. Проте, московський володар не використовував термін «цар» у документах державного значення. Також російські князі перейняли спосіб правління, заснований на терорі, удосконаливши його «Божою ласкою». Як зазначає відомий мислитель М. Бердяєв духовною атмосферою Московського царства є «...східна культура християнізованого татарського царства» [3, с. 7]. Цар землі руської повинен був бути справедливим і суворим. У старих літописах обидві ці риси взаємонакладалися і не могли існувати одна без одної.

У 1710 році, після смерті патріарха Андріана, Петро I скасував патріарше управління Церквою, з 1721 до серпня 1917 року заснований ним Святійший Правлячий Синод – вищий державний орган церковно-адміністративної влади Російської імперії, що замінив собою патріарха в частині загальноцерковних функцій та зовнішніх зносин.

Повернення до ідеї Москви – Третього Риму, але в більш прихованому вигляді, приходить разом з революцією 1917 року. «Третій Рим став столицею Третього Інтернаціоналу, а ідея загального порятунку через дійсну Віру, що збереглася незайманою лише в межах Святої Русі, була замінена на місію побудови комунізму у всьому світі, вирушаючи від унікального історичного досвіду російської соціалістичної держави. Міф більшовицької Революції, соціалістичної Вітчизни і нового комуністичного порядку ідеально наклався на древні пласти колективного несвідомого» [8], – підкреслює російський політолог О. Дугін.

М. Калінін з цього приводу писав: «Ми, росіяни, є першими в історії будівничими соціалізму. Цю честь історія призначила нам, росіянам. Лише подумати: як багато це говорить! Тисячі років минуть. Все людство, вивчаючи історію, з захопленням дивуватиметься тому фактові, що такий простий наш народ перший збудував соціалізм. Це велика честь нашому народові. Та думка, що в майбутньому людство пам'ятатиме нас – зміцнює наше завзяття сьогодні... Ніколи жодна країна, жодний народ не мав так багато творчої сили і хисту, так багато героїв праці, як мав народ московський за всю його історію. Європа колись дивилася на російський народ з погордою, звисока, як на малокультурний народ. А тепер він очолює все прогресивне людство» [11, с. 76]. Відомий український націоналіст Ю. Вассиян підкреслював, що Москва ж, галасуючи про «Третій Рим», у результаті дала лише більшовизм [4, с. 59 – 81].

Англійський історик А. Дж. Тойнбі, зауважував, що «серйозні історичні наслідки» ідеї «Москва – третій Рим» і «в середині ХХ ст, можливо, ще не розвернулися повною мірою». На думку мислителя вищезазначена концепція, обґрунтовувала право Москви використовувати авторитет Візантії, цій «блідій тіні Римської імперії», «для доказу віри в безсмертя своєї універсальної держави – перш за все в політичних цілях». Ідеал, ув'язнений в понятті «Москва – Третій Рим», не удалося, вважає А. Дж. Тойнбі, зруйнувати навіть Петру I, і стара теорія поступово знайшла собі «нове вираження в термінах ідеології вестернізуючого світу» [14, с. 507 – 510].

З розпадом Радянського Союзу ідея «Москва – Третій Рим» отримує нове дихання, в нинішній пострадянській Москві починають проступати напівзабуті риси «Третього Риму» – у знову злетілих двоглавих орлах, у церемонії інаугурації президента, що все більше наближається до акту вінчання на царство, в усталюванні симфонії держави й церкви за старою цезарепапійською візантійською традицією [6, с. 115].

Таким чином, імперсько-месіанська ідеологема «Москва – третій Рим» сформульована в XV столітті церковним мислителем постала на таких визначальних засадах російської життєвості і духовності, як православність, самодержавність, експансивність, месіанізм. Водночас, ідеологічно їх обґрунтовували та підпорядковували державно-імперським завданням.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. Русская идея // Вопросы философии / Н.А. Бердяев. – М., 1990. – №1. – с. 77–144.
2. Бердяев Н.А. Русская идея // Вопросы философии / Н.А. Бердяев. – М., 1990. – №2. – с. 87–154.

3. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев – М.: Наука, 1990. – 224 с.
4. Вассиян Ю. Суспільстно-філософські нариси / Ю.Вассиян. – Чикаго, 1958. – 137 с.
5. Васильев А.А. «История Византийской империи» [Электронный ресурс] / А.А. Васильев. – том 1 (Время до крестовых походов до 1081 г.) Режим доступа к изданию: <http://gumilevica.kulichki.net/VAA/vaa121.htm#vaa121para01>
6. Громов М.Н. Москва – «новосияющие Афины» // Практична філософія: Науковий журнал / М.Н. Громов. – К., 2002. – №2. – с. 112–118.
7. Дворник Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації Дух і Літера [Електронний ресурс]. / Ф. Дворник. – Київ, 2000. – 528 с. Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/dvornik/dv18.htm>
8. Дугин А. Москва: идея, доктрина, иероглиф [Электронный ресурс] / А. Дугин. – М.: Арктогея, 1997. Режим доступа к книге: <http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/98/254/43.html>
9. Дьяконов М.А. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей древней Руси до конца XVI в. / М.А. Дьяконов – СПб., 1889. – 224 с.
10. Малинин В.Н. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания / В.Н. Малинин – К.: Историко-литературное исследование, 1901. – 1026 с.
11. Панкратова А.М. Великий русский народ / А.М. Панкратова. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 183с.
12. Послание Старца Филофея к Мисирю Мунехину о неблагоприятных днях и часах. [Электронный ресурс] Режим доступа к изданию: <http://old-ru.ru/07-20.html>
13. Послание великому князю Василию об исправлении крестного знамения и о содомском блуде [Электронный ресурс]. Режим доступа к изданию: <http://old-ru.ru/07-19.html>
14. Тойнби А. Дж. Постигание истории: сборник; [пер. с англ. Е.Д. Жаркова] / А.Дж. Тойнби. – М.: Рольф, 2001. – 640 с/
15. Флоровский Г. Пути русского богословия [Электронный ресурс] / Г. Флоровский – Париж: УМКА–Press, 1983. Режим доступа к журналу: http://krotov.info/library/f/florov/puti_00.html

Мельник Л.Н. Мессиянская составляющая имперских концепций Рима

Исследуется мессиянская составляющая имперских концепций Рима. Выясняются первопричины возникновения и становления идеологии «Москва – третий Рим».

Ключевые слова: Первый Рим, Второй Рим, Третий Рим, империя, мессиянизм, церковь, концепция.

Melnyk, L.M. The messianic component of the Roman imperia concepts

The messianic component of the Roman imperia concepts is investigated in the paper. The initial causes of arising and formation of the ideology unit «Moscow is the third Rome».

Key words:: First Rome, Second Rome, Third Rome, imperia, messianism, church, concept.

Трансформації інтонаційного досвіду людини епохи Середньовіччя

Аналізуються історико-культурні зміни видової специфіки інтонаційного досвіду людини середньовіччя, завдяки якому виявляються її сутнісні характеристики.

Ключові слова: інтонація, інтонаційна практика, образ людини, християнська антропологія, культурологічна рефлексія.

Складність визначення сутності людини, плінність образу якої пов'язана з тим, що поєднує в собі характеристики універсальності і унікальності, тривога за подальше її існування привертає увагу дослідників та спонукає до пошуку ефективних засобів міркування і дій. Сутнісна специфіка людського, на нашу думку, може бути дешифрована і проаналізована через розгляд певних історико-культурних трансформацій інтонаційного досвіду, що пронизує етос як живу структуру життя, відбивається в його цінностях і нормах, відображається в свідомості, рефлектуючи в специфічних формоутвореннях філософії, науки, мистецтва, моралі. Це дає можливість уточнити питання: що в образі людини можна побачити крізь інтонацію? Чи дозволяє інтонація почути «голос» людської сутності? На які важливі відчуття, почуття, потреби вказують типи, рівні, види інтонування в кожному конкретно-історичну епоху і як вони впливають на формування ідеалу людського?

Інтонація має місце у всіх актах людського життя, але як норма, у «чистому» вигляді вона представлена в музиці, яка здатна відтворювати сутнісні характеристики людини саме тому, що навчилася «згортати» культуру в інтонацію (В.Медушевський). Тому більшість робіт, де розглядається феномен інтонації, відноситься до музикознавчої галузі (Б.Асаф'єв, Є.Браудо, М.Гарбузов, Л.Мазель, Ю.Холопов та ін.). Завдяки інтенсивному розвитку методів музичної археології, історіографії й антропології з'явилася нова галузь – музична культурологія, де розробляється ідея інтонаційного образу світу (Є.Герцман, К.Жабінський, К.Зенкін, І.Лисенко, О.Михайлов, В.Розін, Ю.Чекан, Т.Чердніченко, Ю.Шейкін). Останнім часом філософи звернулись до антропологічних аспектів музики (В.Суханцева, О.Фінслер, О.Полтавцева). Ці тенденції свідчать про те, що вузькоспеціалізований погляд на феномен інтонування себе вичерпав, і продуктивність самого музикознавства на сьогодні визначається більш широким контекстом гуманітарних досліджень. Тому, аналізуючи образ людини середньовіччя, ми звернемося не тільки до музики, а й до філософської спадщини, історичних досліджень («Школа анналів»), культурологічних (А.Гуревич, П.Гуревич, Й.Гейзінга) та естетичних джерел (Д.Золтаї, А.Канарський), зосереджуючись на феномені інтонування як акті комунікації та предметі культурологічної рефлексії, який є новим маргінальним напрямом в філософській антропології.

Мета статті – простежити особливості інтонаційної практики середньовіччя і довести, що історико-культурні трансформації інтонаційного досвіду людини цього періоду виявляють її певні «образи» і транслують не лише історичну мінливість людського, а й її багатомірність як буттєву особливість культури.

Якщо давньогрецьке гармонійне світовідчуття знаходить своє адекватне вираження в тілесно-пластичній інтонаційності, то християнське світовідчуття, намагаючись проникнути в реальність «чистого» духу, долає обмеження матерії ціною саморозірваності, витягуючи радість із болю. Саморозірваність була наслідком постійного подолання суперечності між всім кінцевим, реально обмеженим (прикутість людини до місця, землі) і – прямо протилежним, що виростало у свідомості індивіда як безмежне й нескінченне, котре виступало не чистою абстракцією, а вигадливо сполучалося з тим же кінцевим, але взятим в його безлічі [1, с.130]. «Цей світ...можна було б назвати подвоєним ... Про кожний предмет... крім його фізичної природи, існувало ще інше знання: знання його символічного змісту, його значень у різних аспектах відносин людського світу до світу божественного [2, с.63]». Такий символізм був пов'язаний із уявленням принципово іншої, ієрархічно побудованої міри, центром якої була людина, а сторонами – небо (верх, божественне, нескінченне) і земля (низ, пекло, кінцеве). Подібна кількісна впорядкованість була лише «переверненим» відбиттям реальних відносин людей, де земне, обмежене привертало менше уваги, ніж райське, безмежне. Тому метою середньовічного пізнання був, у першу чергу, Бог, а по-друге – прагнення проникнути в природу людини як одиничної й кінцевої істоти, що народжується з божественного – загального й нескінченного. Однак, розуміння божественного як еталона, до якого зобов'язана прагнути людина, вимагає адекватних засобів, пошук яких веде у надчуттєве конструювання образу Бога й людини. З огляду на те, що подібне завдання (як міра належного) перевищувало реальні можливості звичайної людини, виступало колосальним і безмірним, то виникало питання: як досягнути неосяжне? Тільки в уявленні: те, що не може бути охоплено почуттям, стає уявним – суб'єктивно оголюється як негативний бік сприйняття або як почуття нескінченного [1, с.145].

Різні інтонаційні форми представленості безконечного, як найбільш безпосереднє вираження «чистої» духовності, яка вперше народжує еротичну чуттєвість, супроводжують всю епоху й здобувають у середньовіччі риси архітектонічності – «моменту» пластики, але взятого в його знятому, безмежному прояві, що виступає способом побудови всіх форм життєдіяльності середньовічного індивіда [1, с.149]. Межа саморозірваності створює ґрунт для появи нової інтонаційності, у якій відбилися зміни в способі життя й системі цінностей людини. Який зміст має така інтонаційна спрямованість християнського ідеалу? Який образ людини він народжує?

Середньовічна людина в описі історичних джерел (М. Блок, Ж. Дюбі, Р. Мандру, Ж. Ле Гофф, Л. Февр, Й.Гейзінга й ін.) з'являється надзвичайно чутливою: сльози, ридання, заламування рук, неприємність є нормою у всіх верствах населення. Подібна гіперсензитивність характеризувалася швидкою зміною станів, інтонаційність яких втілювалася в полярних емоціях: від захоплення до гніву, від пригніченості до ейфорії, від непевності до самовдоволення. «Коли світ був на п'ять століть молодший, ... – пише Й. Гейзінга, – страждання й радість, невдача й удача розрізнялися набагато відчутніше; людські переживання зберігали той ступінь повноти й безпосередності, з яким й досі сприймає горе й радість душа дитини ... Через постійні контрасти,

строкатість форм усього, що торкалося розуму й почуттів, щоденне життя збуджувало й розпалювало пристрасті, що проявлялися то в несподіваних розривах грубої... й звірачої жорстокості, то в поривах щиросердечної чуйності» [3, с. 9]. Відмітною рисою такої чуттєвості була, по-перше, нерозчленованість інтелектуальної й емоційної сфер, що афективно забарвлювало знання цієї епохи: «Люди цього часу в... способах аргументувати не відчували потреби в строгій точності, ... звільняючись від неї під пануванням шалених пристрастей» [4, с. 187]. По-друге, такі сфери сприйняття як слух, дотик, нюх були представлені в життєдіяльності людини ширше, ніж в кінці середньовіччя. Почуттєвою опорою виступав слух – люди в основному слухають, а не читають. Лікарі визначають хворобу по звуку й запаху. Молитви сприймаються й заучуються на слух. До музики звертаються всі шари середньовічного суспільства: ченці й клірики вдосконалюються у вокалізах григоріанських хоралів, сеньйори – у модуляціях мирських пісень, селяни – у звукоімітаціях ширіварі. Таку інтонаційну специфіку сприйняття Л. Февр назвав візуальною відсталістю: «Вони не помістили його (зір) ще серед почуттів, необхідних для пізнання отриманих даних. Очевидна річ: перехід від якісного до кількісного необхідно лежить в основі... того, що ми називаємо візуалізацією сприйняття» [4, с. 424].

Про домінування аудіальної форми інтонаційності в ранньому середньовіччі свідчить доля скульптури, якої, як відомо, з V по X ст. взагалі не існувало. Чому? Тому що язичеська краса статуї була для християн ворогом, бо статуя бога для грека або римлянина й була самим богом. Поклоняючись статуї, їй намагалися догодити на людський лад – охороняли, годували, одягали, тобто скульптура заміняла бога й користувалася його священними правами. Віра в ідентичність особистості й зображення була настільки загальноприйнятною й непорушною, що змушувала, наприклад, римлян в імператорську епоху тягти статуї своїх ворогів у в'язницю, щоб помститися їм [5, с. 413]. Ідеал християнства заперечував подібну ідентичність, оскільки ніхто не здатний бачити Бога, тому його зобразити неможливо. Такому ж осуду піддавалось й образотворче мистецтво: відповідно до поглядів папи Григорія Великого, живопис служить одній-єдиній меті – дівіше оформлювати релігійне навчання мас. Тому цілком зрозумілим була аудіальна спрямованість інтонаційної практики культури раннього середньовіччя – словесно-музичних, у першу чергу.

Історія музики, зміст якої за своєю природою є інтонаційним, свідчить, що ранньохристиянський її етап був пов'язаний з «повітряним» співом, формальне членування якого вже не обумовлювалось танцювальною ритмікою античності, а представляло ритмічну побудову нового типу – псалмоспів, інтернаціоналізація якого підкріплювалась не тільки ідеєю єдиного Бога, але й єдиною мовою – латиною [6, с. 315]. Потреби новоявленої культурної універсалізації, які були пов'язані з духовними запитами феодалізму, висувають на передній план у християнській герменевтиці теологічно регульовану моралізацію особистісного буття, тенденцію релігійного вчування як аскетичного заперечення життя [7, с. 103]. Що сприяло вкоріненню аскетизму, і які інтонації супроводжували подібне вчування?

Домінантою аскетичного переживання були інтонації протесту і страждання, які заглушували гедоністичні риси попередньої ідеології, а строго ієрархічна, «пірамідальна» структура феодального суспільства ізолювала «мирян» від «духівництва», розділивши, таким чином, церковну й народну сфери життя. Ті акти життя, які опиралися на усвідомлення значущості реального людського буття, у тому числі й «світська» музика, – розцінювалися як символ чуттєвості, гріховної тілесності, породження зла.

Тому боротьба проти їх демонічно-згубного впливу велася за допомогою строгих обмежень, заборон, анафем і жорстоких гонінь на сретиків. Звертання до Бога, питальні інтонації якого прориваються при рішенні традиційних антропологічних проблем, не залишають місця тілу, що перебуває в низькому й гріховному фізичному світі¹. Дискусії про антиномію душі й тіла, що розгорнулися в полі середньовічної культури, сприяли усвідомленню нового, конкретно-історичного образу людини. Першим, хто після Аристотеля поставив головне антропологічне питання по-іншому (тобто в першій особі), бо у давньогрецького мислителя людина говорить про себе в третій особі), був Августин, для якого людина була великою таємницею, усвідомлення якої повинне починатися з інтонацій здивування й захоплення. Здатність фокусувати увагу на найтонших проявах людського духу, на важковловимих, часом скороминущих переживаннях, уміння аналізувати душевні стани й виявляти найглибші підстави почуттів і спонукань – становить особливість антропологічної концепції Августина, яка вказує на зміну інтонаційного контексту епохи. Нове інтонування відображає спроби встановити розходження між морально змістовним і аморальним. Етос музики одержує новий, моралізуючий зміст.

Текст стає домінуючим в культовій дії. Так, Августин вказує, що предметом насолоди при ідеальному виконанні псалмів є не голос співака, а його слова. Підкреслюючи первинність тексту, він у той же час описує прихований у вируючій вокалізації алілуй екстаз, пневматизований у літургії хорал: «Хто святкує, не говорить слів, це спів радості без слів; це голос, що розквітає в радості серця, яке прагне, наскільки це можливо, виразити афект, навіть якщо розум і не розуміє цього» [7, с. 113]. Тут важливий вже не текст, а здійснювана через нього вокалізація, незв'язаний потік суб'єктивних емоцій. Але псалм співається «серцем», а не «голосом», і почуття, які нагадують скоріше плач, ніж спів, вириваючись через голос виконавців, натрапляють на знеособлену манеру виконання молитов, ціль яких – викликати благоговіння. Суперечливість реальних живих інтонацій, що виражають багатогранні почуття людини, і знеособлена манера виконання псалмів приводять до того, що перегрів емоцій, що рвуться назовні, зіштовхується з аскетичним охолодженням почуттєвого впливу. Як зняти цю напругу, що розриває людину? Вихід був знайдений в алегоризації й символізації світу як тексту, що вимагав «дисциплінації» його форм.

Алегорія, як зображення будь-якого явища за допомогою конкретного предметного образу, є досить прямолінійною, тоді як символ, що транслює в частковому загальному, умовно позначає сутність явища, наголошує на виходженні образу за власні межі й вказує на присутність змісту, інтимно злитого з образом, але йому не тотожного. На відміну від алегорії, зміст символу не існує як певна раціональна формула, яку можна «вкласти» в образ і потім витягти з нього, дешифрувати простим зусиллям розуму, у нього треба «вжитися» [9, с. 157]. У середні віки цей глибокий символізм недиференційовано співіснував з дидактичним алегоризмом, що відбивало схему середньовічного світу, представленого Хрестом, вертикальна поперечина якого була простором від небес до пекла. Горизонтальна ж поперечина являла собою кінцевий час

¹ Подібний прояв почуттів у ранньому середньовіччі вважався неприпустимим. Так, у своїй «Сповіді» Августин застерігає, що обов'язкова для християнина любов до ближнього в жодному разі не може бути прирівняна до таких екзистенціалів, як жаль, викликаний трагедією; бо неприпустимо, щоб глядач, побачивши чужі страждання, відчував катарсисно-художню насолоду [11, с. 38-39].

від створення світу до останнього його дня, причому центр цього часу (смерть Христа) припадав на серце людини.

Алегоризація наповнює легенди й міфи, запозичені з біблії й античності, де спостерігаються численні паралелі між музикою і явищами космосу. Алегоричне тлумачення муз дається в термінах інтонаційної теорії (Арібо Схоластик): одна муза означає людський голос, дві – подвійність автентичних і плагальних ладів (або ж двоїстий розподіл музики на небесну й людську), три музи означають три роди звуків, чотири музи – чотири тропи або чотири основних консонанси й т.д.

Визнання необхідності алегоризації означає, що примат сакрального тексту відносний, бо музика, що виражає морально-тенденційне, релігійне переживання трансцендентного, дає тексту щось таке, чого він не містить. Тому функцією музики є наочне подання тексту, розуміння його алегоричного значення, що вимагає канонізації музичних форм, які запозичуються й переробляються з піфагорейсько-неоплатонівської традиції й трактатів елліністичного періоду.

Шлях раціоналізації модальних тональностей чітко простежується в англійського музичного критика Алкуїна, який піднімає церковні лади до структурованого рівня наукової абстракції, викристалізованих в оновленій музичній практиці. Ченці Арецо розробляють нотне письмо, засноване на системі ліній і ритмічному читанні назв нот без співу. Ускладнення канонізації й потреба в точній фіксації окремих типів мелодій привела Гвідо д'Арецо до розвитку теорії церковної музики, для якого виконання й обробка мелодії стали, у першу чергу, музично-технічним, а не змістовним завданням. Таким чином, перші теоретики модальних систем створили передумови для аналізу й раціональної регуляції звукового простору середньовіччя, що відповідає напрямкам нової інтонаційної практики людини.

Розвиток феодальної культури XI-XIII ст., нові умови життя – спеціалізація ремесел, перебудова натурального господарства на виробництво товарів, формування нових міських центрів – перетворили й духовну культуру окремих міст, дали певний імпульс науковим дослідженням, стимулювали розвиток теології нового типу, яка змушена шукати раціональне обґрунтування догм. Нова культура міських верств, побудована за принципом корпоративності, де людина обертається в строго обмеженому середовищі й належить до своєї касты (громади, гільдії, цеху), поступово реабілітує й оновлює світське мистецтво, і, насамперед, народну музику, що зіграла провідну роль у народженні й розквіті поліфонії.

Про першу поліфонічну структуру (органум) повідомляв у трактатах «Musica Enchiridialis» філософ Іоанн Скот Еріугена, для якого гармонія одночасно лунаючих звуків літургійної мелодії в супроводі органа, означала рідне, звичне переживання й стала предметом філософського аналізу. Подолавши уявлення про музику Піфагора й Августина, І.С.Еріугена подав її як внутрішню гармонію одночасно існуючих частин космосу, суспільства або музичного твору, тобто як порядок і єдність синхронного різноманіття.

Поява поліфонічних творів, що втілювали спільні переживання людей, нівелювала диктат божественної musica sacra і відобразила таку акустично-готичну архітектуру звуку, що призвела до народження нової форми й структури інтонаційності. У поліфонізмі композиторської музики – одночасному звучанні протилежних і розбіжних голосів з їхнім взаємним переплетінням і протиставленням – віталосся використання елементів інтонаційної практики

світських мелодій як вираження іншої картини світу (наспіви трубадурів, неканонічний текст, ритми танців у виконанні мандрівних акторів).

Все це почуттєве життя благозвучності, що виражає екзистенційні стани людини, свідчить про те, що індивідуальність вперше прориває бар'єри моралізації, йде процес гуманізації суб'єктивності. Зростаюча суб'єктивність у жодному разі не означала в середні віки незалежну індивідуальність, що опирається тільки на свої власні сили. Тому претензія на приватне життя дається взнаки тільки усередині ієрархічних рамок феодалізму, де з'являються нові форми почуттєвої виразності людини: «домашнє музикування»; автобіографічні оповіді, у яких прориваються екзистенціальні страждання, співчуття, співпереживання не тільки до Бога, але й до долі реальної земної людини². Поряд з існуючими трьома моделями героїчного образу людини – мученика, ченця, святого – з'являються нові, що втілюють світський кодекс *куртуазії* й *аристократизму*, який існував здебільшого в уяві людини, але вимагав поєднувати відвагу з мудрістю, а доблесть із розумом («Пісня про Роланда») [12, с.40]. Увага до особистості людини *при житті* була зафіксована в XII-XIII ст. у відношенні до святих: не тільки чудеса, що відбуваються з ними після смерті, є критерієм відбору для канонізації, але й їхнє добродетельне і благочестиве життя як таке отримує більшу значимість. Тому іншим, більше організованим (пов'язаним з органом) стало й переживання – поступово воно вивільнилося з полону трансцендентності й наблизилось до справжньої людської почуттєвої насолоди. Одна з найяскравіших людських емоцій – сміх, що вважався ганебним і тому не мав своїх інтонацій у мистецтві, в XIII столітті узаконюється. Так, у концепції теолога-домініканця Альберта Великого сміх розглядається як прообраз райської радості, а в «Гімні Творін» Франциск Ассизський радить своїм братам частіше проявляти веселість.

Характерне неприйняття християнського аскетизму, опора на земне життя яскраво проявляються в народній («сміховій») культурі, де відбувається карнавальне перевертання звичних ієрархічних уявлень про «верх» і «низ», мирське й божественне. Амбівалентність почуттів людини, розширення сфери особистісного, бажання перетворити страждання індивіда в поему як кращий спосіб душевної анестезії тіснять компетенцію Бога у світі і приводять до прогресу королівської юстиції. В остаточному підсумку, як у цьому зізнається Людовик Святий, земне життя коштує того, щоб бути прожитим [12, с.41]. Подібна колізія інтонаційної практики втілювалася у філософській теорії в принципі «двоїстої істини» (С. Брабантський, І. Дунс Скот, В.Оккам), у моделях ідеального суспільства («Країна Кокань», «Райська книга»), у зображенні оголеного людського тіла (фігури всміхнених ангелів Реймського собору, вигляд Бога в Ам'єнському костюлі), в спробах порівняльного аналізу нових інтонаційних форм і засобів їхнього оформлення в музиці: Франк Кельнський створює ритмічно фіксовану нотацію, Філіп де Вітрі й Іоанн де Муріс уводять параметри такту, Іоанн де Грохео розробляє соціологічну систему нових форм (різноманіття суспільних верств з розмаїтістю музичних форм), що свідчить про те, що відкриття людської міри виникає з реального процесу суспільного й культурного життя, і тільки пізніше запозичується теорією. Однак, у цілому,

2 Подібний прояв почуттів у ранньому середньовіччі вважався неприпустимим. Так, у своїй «Сповіді» Августин застерігає, що обов'язкова для християнина любов до ближнього в жодному разі не може бути прирівняна до таких екзистенціалів, як жаль, викликаний трагедією; бо неприпустимо, щоб глядач, побачивши чужі страждання, відчував катарсисно-художню насолоду [11, с.38-39].

музика цього періоду була «короткозорою... вона пройшла крізь власну історію без саморефлексії, не усвідомивши, що вона, насправді, зробила» [10, с.5].

Прагнення до цілісності вимагає гармонізації існуючої саморозірваності й тягне до розширення життєвого простору, що приводить до зсуву акцентів у видовій специфіці інтонаційності, висуваючи на перший план візуалізацію, домінування якої стало характерною рисою пізнього середньовіччя: «[Всі] мислять винятково в зорових уявленнях. Усе, що хочуть висловити, вкладають у зоровий образ. Повністю позбавлені думки алегоричні театральні сцени, так само як і поезія, могли здаватися терпимими саме тому, що задоволення приносило тільки те, що було зримим» [3, с.318]. Слід зазначити, що бажання людини розв'язати конфлікт між потенційною і актуальною нескінченністю привело до відкриття оптики й прогресу в розвитку зору, що свідчило про початок технічного прогресу, який завжди є наслідком революції почуттів і тектонічних зрушень у бутті. Візуальність як основа інтонаційної представленості культури пізнього середньовіччя відігравала роль структурного принципу, що гарантував цілісність всієї системи. Бачення розглядалося як здатність, що дає можливість людині зсередини брати участь в артикуляції Буття, тому й Святе Письмо повинне бути не тільки почутим, але й «побаченим». Тому середньовіччя перекладає і тлумачить із пристрастю, що затьмарює аналогічні вправи інших епох, створює етимології, глоси, коментарі, компіляції, енциклопедії. Середньовічна екзегеза – багатоступінчаста інтерпретація сакральних текстів – не сподівається зробити свій предмет ясним: це не стільки переклади, скільки записи інтуїції (В.Бібіхін).

Відштовхуючись від образу Христа – Бога й людини, в якому сутність і існування збіглися, антропологічні пошуки прямо або опосередковано вказують на готично-просторову візуальність, що, нібито, здатна інтегрувати в людини всі лінії інтонаційності. Плотін розповідає про бачення із закритими очами, яким володіють всі, але користуються лише деякі. М.Екхарт уважно розглядає відносини між прообразом і зображенням, вважаючи, що завдяки такому аналізу може бути роз'яснене майже все, що написано про буття Сина. Розуміння сутності людини Я.Бьоме пов'язує з подоланням недосконалості статі, яку бачать всі; повноту й гармонію людини великий містик знаходить в андрогінізмі.

Найбільш повно ідея візуальної спрямованості інтонаційності виявилась в архітектурі як пануючому принципі мислення й виді мистецтва. Якщо романський стиль (X-XII ст.) символізував твердиню духу, «ставив людину на коліна» (О.Роден) і сприймався як важке, давлюче, велике мовчання, то в готичному стилі (XII-XV ст.), який за легкість і ажурність називають «симфонією в камені», виявляється інтерес до явищ земного світу. Реалістичні елементи нового стилю, що з'єднали в соборі строго архітектонічні й пластично-почуттєві деформації природних форм (скульптурні зображення мавп, диких левів, кентаврів, солдат, що борються, мисливців, що сурмлять у ріг), вказували на змішання святого і світського, клерикального й цивільного, нормативно-канонічного й індивідуального, втілюючи різноманіття «експресивних і болісних почуттів» людини [13, с.119]. Храмовість, як модель світобудови, втілилася в одязі того часу зі спрямованими нагору вертикальними лініями, у звуковій матерії (поліфонія), у живописі (іконопис), у дискусіях про сутність людини. «Нестійка» рівновага (А.Хаузер), яку готика встановила між твердженням і запереченням життя, внутрішньою сутністю й догматикою, послідовне олюднення форм буття й поява нових світоглядних узагальнень свідчили

про завершення періоду алегоризації. Так з інтонаційних відтінків людських почуттів склався портрет людини епохи.

Таким чином, ідея безсмертя окремої людської душі, принципової духовної рівності і єдності людства трансформує в епоху середньовіччя звичні людські почуття в особливі феномени, народжуючи одухотвореність, пов'язану із прагненням до вдосконалення індивідуального духу. Процес одухотворення реалізується завдяки вrostанню в культуру, де індивід починає відрізняти ціннісне від доцільного й корисного. За допомогою інтонації репрезентуються різні аспекти образу людини, артикулюється й музикується інтенція її архітектонічного світосприйняття. Саморозірваність людини, необхідність «балансувати» між ієрархічно представленим феноменальним і емпіричним світами супроводжувалася трагічними інтонаціями, які відбилися на початку середньовіччя в нелюдському аскетизмі, тяжінні до смерті, що уособлювало підпорядкування індивідуального загальному й вказувало на домінуючу **канонічного образу людини** (святого, богослова, аскета).

Але фіксація єдиного офіційно схвалюваного ідеалу істотно звужувала адаптаційні можливості «безмовної більшості», яка народжувала еретиків – імпульсивних, рішучих, схильних до аналізу людей. Серед цих двох моделей розсіювалися численні типи особистостей, що представляли народну культуру і лицарську субкультуру. Світоглядний поворот, що почався з усвідомлення приналежності людини не тільки до християнського світу, але й до свого цехового осередку, де особисті характеристики були можливі остільки, оскільки вони прийняті й схвалені колективом, народжує **корпоративну** особистість. Кінець епохи інтонує убик багатства життя, перетворюючи «людину внутрішню», літургично-моралізуючу в яскраву індивідуальність, найчастіше ціною власного життя (П.Абеляра жорстоко переслідували, а Давид Динанський і Сігер Брабантський були вбиті).

Спроби реконструкції середньовічного образу людини, її емоційного життя свідчать про те, що сутнісні аспекти особистості не можуть бути передані за допомогою локальних тонів, тому що складаються з амбівалентності почуттів, їх протиставлення і збуджуючих тенденцій. Образ людини в християнській антропології (канонічний і корпоративний) можна визначити як «сповідально-життєвий» (В.Біблер), на що вказують інтонації «розуму, який причащається».

І хоча в культурній ієрархії сприйняття перцептивні модальності, зрозуміло, міняються по періодам, соціальним верствам, країнам, позиція Л.Февра, на нашу думку, у цілому є досить аргументованою: значна частина середньовіччя – аудіально орієнтована епоха, тому що дух побаченим бути не може. Домінування наприкінці середньовіччя візуальних форм інтонаційності свідчить про розпад єдиного комплексу інтонаційних контекстів епохи – етично-моралізаторського, смисло-життєвого й символічно-алегоричного. Візуальність стає «принципом надії» (Е.Блох) на відродження цілісної, гармонійної людини, а висування екзистенціальних станів, як дійсно людських, готує ґрунт для наступного кроку в антропології – виникнення гуманістичної доктрини Ренесансу.

Список використаних джерел

1. Канарский А.С. Диалектика эстетического процесса. Генезис чувственной культуры / А.С.Канарский. – К.: Вища школа, 1982. – 191 с.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. – М.: Искусство, 1972. – 319 с.

3. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й.Хейзинга; [пер. с нидерландского Д. В. Сильвестрова – 5-е изд.]. – М.: Наука, 1988. – 544 с. (Библиотека истории культуры).

4. Febvre L. Le Problème de l'incroyance au XVIe. La religion de Rabelais, Paris, Albin Michel / L. Febvre // Coll. L'évolution de l'humanité. – Paris: Gallimard, 1942. – 548 p.

5. Февр Л. Иконография и проповедь христианства / Л.Февр // Бои за историю; [пер. с фр. А.А.Бобовича, М.А.Бобовича, Ю.Н.Стефанова; ст. А.Я.Гуревича; коммент. Д.Э.Харитоновича]. – М.: Наука, 1991. – С. 393-413.

6. Февр Л. Главные аспекты одной цивилизации / Л.Февр // Бои за историю; [пер. с фр. А.А.Бобовича, М.А.Бобовича, Ю.Н.Стефанова; ст. А.Я.Гуревича; коммент. Д.Э.Харитоновича]. – М.: Наука, 1991. – С.282-346.

7. Золтаи Д. Это и аффект. История философской музыкальной эстетики от зарождения до Гегеля / Д.Золтаи; [пер. с нем. Т.Длугач, И.Науменко]. – М.: Прогресс, 1977. – 371 с.

7. Гуревич П.С. Мазохизм как антропологическая загадка [Электронный ресурс] / П.С.Гуревич // Теоретический журнал «Credo new». – 2008. – № 4. – Режим доступа: <http://www.credonew.ru>

8. Аверинцев С.С. София-Логос. Словарь / С.С.Аверинцев; [2-е, испр. изд.]. – К.: Дух і Літера, 2001. – С. 155-161.

9. Ansermet E.A. Les fondements de la musique dans la conscience humaine / E.A.Ansermet. – Neuchatel: La Baconnière, 1961. – P.609.

10. Августин Блаженный. Исповедь / Августин Блаженный. – Минск: Издательство белорусского экзархата, 2000. – 334 с.

11. Ле Гофф Ж. С небес на землю / Ж. Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С.25-47.

12. Февр Л. Чувствительность и история / Л.Февр; [пер. с фр. А.А.Бобовича, М.А.Бобовича, Ю.Н.Стефанова; ст. А.Я.Гуревича; коммент. Д.Э.Харитоновича] // Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – С.109-125.

Маргелис Н.В. Трансформации интонационного опыта человека эпохи Средневековья

Анализируются историко-культурные изменения видовой специфики интонационного опыта человека средневековья, благодаря которому выявляются его существенные характеристики.

Ключевые слова: интонация, интонационная практика, образ человека, христианская антропология, культурологическая рефлексия.

Margelis, N.V. Transformation of the intonational experience of human being from the Middle Ages

Here you can find the analysis of the historical and cultural changes in the species specificity of intonational experience of human being from the Middle Ages, that helps to reveal essential characteristics of such people.

Key words: intonation, intonation practice, the image of man, Christian anthropology, cultural reflection.

УДК 141.2: 327.461

Скубашевська О.С.

Етика перекладу в інформаційному суспільстві: постановка питання

Експлікується сутність поняття етики перекладу та її актуалізація в інформаційному суспільстві. Розкривається актуальність так званого повороту до етичних питань у перекладі у вітчизняній та зарубіжній перекладознавчій і філософській літературі в останні роки та доводиться необхідність звернення до етичних норм в епоху становлення інформаційного суспільства.

Ключові слова: етика перекладу, інформаційне суспільство, мультикультурність.

Етика належить до філософських дисциплін, це особливе гуманітарне вчення, предметом якого є мораль як форма індивідуальної та суспільної свідомості, загальні закономірності їх буття, а центральними проблемами – добро і зло, сенс життя людини, справедливість, проблема належного, відношення між людьми. Термін етика також вживається для позначення системи моральних і етичних норм певної соціальної, професійної групи. Останнім часом коло етичних проблем стрімко розширюється: сьогодні в нього входять відносини людини і до природи, і до науки, і до політики, і до питань життя і смерті, і до самого себе, гендерні, міжконфесійні та інші взаємовідносини. Робота перекладачів завжди викликала численні немовні, нелінгвістичні питання, багато з яких мають етичний характер. Перекладацька етика – це доволі нова галузь етичних досліджень, актуальність якої зростає в інформаційному суспільстві. До чинників, які актуалізують етичну тему у перекладі, традиційно зараховують як такі, що мають суто лінгвістичний характер, зокрема, сюди відноситься проблема еквівалентності у перекладі, так і нелінгвістичні чинники філософського характеру, а саме змістовний аспект перекладу, тобто вміння донести витлумачене (герменевтика), проблема застосування технічних засобів перекладу (машинний переклад), мультикультурність у перекладі і проблема можливості міжетнічного порозуміння, норми професійної поведінки перекладача, тощо.

Метою даної наукової розвідки є експлікація сутності поняття етики перекладу і перекладача та актуалізація зазначеної проблематики у сучасній вітчизняній та зарубіжній філософії і теорії перекладознавства.

Етика перекладача відноситься до сфери професійної етики, предметом якої визнають «сукупність морально-етичних настанов і ціннісних орієнтацій, що визначають систему норм та принципів, які виступають регулятивами у конкретній специфічній діяльності» [4, с.67]. Треба підкреслити, що професійна етика стосується моральних питань, які виникають через те, що спеціаліст-професіонал, фахівець має спеціальні знання, і того, як це знання мають використовуватися при виконанні професійної діяльності. Фахівець

несе додаткові моральні зобов'язання, адже здатен діяти і приймати поінформоване рішення в ситуації, коли широка громадськість цього зробити не може за відсутністю відповідної підготовки. Звичайний член суспільства не може нести відповідальність за те, що не зміг діяти правильно у випадку, коли потрібна, наприклад, швидка і професійна медична допомога, скажімо, у разі автомобільної аварії, тому що не-медик не може, наприклад, виконати трахеотомію. З іншого боку, повністю підготовлений лікар (забезпечений необхідним обладнанням) був би здатен поставити діагноз і провести процедуру і має нести кримінальну відповідальність за бездіяльність. Додаткові знання наділяють фахівця владою й силою, бо професіоналу довіряють. Але професіонал може зловживати своєю владою. Наочним прикладом може стати фахівець, який здійснює непотрібні клієнту роботи, при чому цілком ймовірно, що клієнт не буде мати достатньо знань, щоб це зрозуміти і буде сплачувати за безкінечне лікування, ремонт або консультування. Там, де фахівець має справу з іншими людьми, в його обов'язок і відповідальність включається поведінка з позицій загальнолюдської і професійної етики. Перекладачі, як і члени будь-якої іншої професійної групи, можуть зіткнутися з різними етичними дилемами у практиці своєї професії. У різних країнах були розроблені кодекси професійної поведінки перекладачів, які встановлюють вимоги щодо якості, неупередженості, незалежності і таємниці перекладу. Дотримання етичних норм у перекладі є відповідальністю кожного перекладача.

Звичайно, коли йдеться про етику у перекладі, не можна оминати увагою лінгвістичну складову. Завдання перекладача полягає у адекватному перекладі, метою якого є етичний підхід до збереження будь-яких лінгвістичних і екстралінгвальних контекстів, інтертекстів і проявів індивідуальності, збереження культурного минулого, але й водночас наведення мостів до нинішнього і майбутнього контекстів. Безперечно, переклад, який є неадекватним, і не відповідає завданням, які були поставлені до нього, є неетичним перекладом. Американський літератор і перекладач Еліот Вайнбергер зауважив, що «коли згадуємо слово «переклад», неможливо оминати увагою – неначе в перший раз – цей неприємний італійський каламбур *traditore traduttore*» (з італійського – «перекладач є зрадник»). Цей відомий – більшість перекладачів би сказали, ганебний – італійський афоризм являє собою застарілу мудрість про те, що перекладений текст – це обов'язково зрада, тому що в перекладі завжди щось губиться (англ. *lost in translation*), а ідея повної еквівалентності у перекладі є недосяжною. Перекладач постає немов би дволиким Янусом, відразу посланцем, медіумом, посередником з одного боку, але й у якоюсь сенсі – зрадником, адже повинен неминуче застосовувати певні трансформації, перетворення тексту, який має зазвучати іншою мовою – мовою перекладу. Вчені-перекладознавці і практикуючі перекладачі доказово спростовують сумнівне твердження «перекладач є зрадник». Але насправді проблема йде далеко за межі тільки «утопічної мрії точного перекладу» [12, с.35].

З точки зору лінгвістики, професійна етика перекладу традиційно була визначена наступним чином: перекладач не може спотворювати зміст оригінального тексту. Ця концепція перекладацької етики є надто вузькою, навіть з точки зору замовника перекладу: є багато випадків, коли перекладачу замовляють змінити зміст вихідного тексту тим або іншим чином, наприклад, при адаптації тексту для телебачення, дитячої книги або рекламної кампанії. З

внутрішньої (інсайдерської) точки зору перекладача, етика перекладу є більш складним питанням.

Вузькі межі розуміння етики перекладу як тільки лінгвістичної відповідності розширюються завдяки глобальним цивілізаційним викликам сучасності, які не можуть не вплинути на царину перекладу. Серед таких сучасних проблем етики перекладу є, зокрема, питання про те, коли трансформації перекладу перетворюються на маніпуляції? Або як перекласти текст, який перекладач вважає образливим, або текст незаконного змісту, відверто сексистський, неонацистський, неполіткоректний текст, або текст, який був вочевидь отриманий незаконним шляхом, або текст рекламної кампанії для екологічно безвідповідальної хімічної індустрії. Інакше кажучи, як діяти, коли професійна етика (лояльність по відношенню до замовника перекладу) стикається з особистою етикою (власними політичними і моральними переконаннями)? Перекладач має перекладати будь-які тексти, задовольняти потреби замовників і не мати особистої точки зору щодо замовлення. Але, як свідчить практика, дуже часто це неможливо в повній мірі. Йдеться про міру суб'єктивізму в перекладі, адже перекладач – це людина, зі своїми думками, позицією, переконаннями і почуттями. Перекладачі, як і всі професіонали, хочуть пишатися тим, що вони роблять; серйозне зіткнення їх особистої етики і професійної етики ускладнює або робить неможливим відчуття цієї гордості.

До етичної теми перекладу відносяться також проблеми машинного перекладу і питання етичності його застосування. Машинним називають переклад усних текстів з однієї мови на іншу з допомогою комп'ютерної програми. Якість машинного перекладу залежить від тематики та стилістичного вихідного тексту, а також граматичної, синтаксичної та лексичної спорідненості мов, між якими проводиться переклад. Машинний переклад художніх текстів практично завжди виявляється незадовільної якості. Тим не менше для технічних документів при наявності спеціалізованих машинних словників і при певному налаштуванні системи на особливості того чи іншого типу текстів можливе отримання перекладу прийнятної якості, який потребує лише певного невеликого редакторського коригування. На складне етичне питання, чи зможе машина замінити людину-перекладача та чи не перетвориться людина тільки на редактора перекладу, поки що дана негативна відповідь, адже машина не може врахувати всі можливі лінгвістичні і екстралінгвальні контексти, багато помиляється у перекладі багатозначних слів, омонімів, окупаційних утворень, скорочень, тощо. Прикладами таких помилок можуть слугувати переклад назви американського ВНЗ New Jersey State University як Державний університет Нової Фуфайки (замість Державний університет Нью-Джерсі) або сумнозвісний переклад назви російського Інституту Білки як Squirrel Institute (тобто як Інститут Білки, правильний переклад – Institute for Protein Research).

Нарешті, етична складова повинна залучатися і до процесу інтерпретації та розуміння змісту тексту для перекладу і тексту, отриманого в результаті перекладу. Змістовний аспект перекладу – герменевтика – є мистецтвом тлумачення текстів, вмінням донести витлумачене, адже інтерпретація тексту завжди має передувати перекладу, якщо звичайно не йдеться про переклади текстів, які роблять заради грошей і не зважають на якість перекладу. Перш ніж приступити до перекладу, перекладачі витрачають багато часу на читання і перечитування тексту та на роботу з довідковими посібниками, які можуть допомогти їм правильно зрозуміти і передати у перекладі всі темні місця, дво-

значні слова, посилання, алузії чи асоціації. Адже «хороший переклад завжди являє собою критичний внесок у розуміння перекладеного твору» [7, с.297].

Отже, етика перекладу вміщує в собі стандарти адекватного перекладу, герменевтичні проблеми тлумачення тексту, проблеми використання машинного перекладу, питання авторства тексту і авторства перекладу, відображення у перекладі деяких ідеологічних і лінгвістичних питань, зокрема, політичної коректності і гендерної складової. Етика перекладача включає професійні стандарти поведінки перекладача в цілому і у ситуативних контекстах, його кваліфікацію, а саме відповідний завданню кваліфікаційний рівень перекладача і компетентність, загальні моральні якості і принципи, професійну гордість, міру суб'єктивізму в роботі перекладача. Залучення етики до перекладу може принаймні забезпечити привід для роздумів щодо етичного відношення до інших і до себе, до мови та її трансформації у перекладі, тощо.

В Україні етичні питання у перекладі, питання відповідальності перекладачів постають дуже гостро. Численними є свідчення недотримання прав інтелектуальної власності, коли переклади робляться без згоди автора оригінального тексту. Або тексти перекладаються українською не з оригіналів, а з перекладів російською мовою, на яку були вже попередньо перекладені російськими перекладачами, що призводить до подвійних маніпуляцій з текстом і, як слідство, до його неминучого спотворення. Але у випадку такого подвійного «перекладу з перекладу» спотворення тексту і його низька перекладацька якість, на жаль, не перевищують міркування комерційної вигоди, адже такий переклад буде коштувати дешевше, ніж переклад, скажімо, з англійської або французької мов. Всі зазначені обставини актуалізують потребу у підвищенні етичної складової у перекладацькій діяльності.

Хоча проблемам етики у вітчизняній філософії присвячено численні дослідження, але етичним проблемам перекладу, на жаль, приділяється ще вкрай мало уваги в Україні. Філософи вивчають етичні вибори юристів і медиків, педагогів і бізнесменів, науковців і фінансових робітників, але етика перекладача не стала об'єктом спеціального філософського або перекладознавчого дослідження.

У вітчизняній теоретичній перекладацькій літературі етика перекладу розглядається доволі поверхнево, побіжно, часто лише у якості невеликого і порівняно незначного розділу або навіть декількох сторінок у роботах з теорії перекладознавства, практично відсутні спеціальні ґрунтовні дослідження етики перекладу і у філософії. Про професійну придатність перекладача, як необхідну етичну складову професії, пише І.Алексєєва, а вслід за нею – О. Кретова, яка також робить спробу визначити сутність поняття професійної етики перекладача і запропонує свої правила перекладацької етики. Міжкультурні непорозуміння і проблеми міжкультурного перекладу з філософської перспективи вивчала К.Мальцева. До питань етики у перекладацькій професії звертаються такі перекладачі і теоретики перекладу як А.Гудманян, В.Комісаров, Р.Мін'яр-Белоручев, Г.Мірам, Г.Сидорук та інші. Однак в багатьох перекладознавчих працях етична тема перекладу лімітується загальними фразами про деякі правила поведінки перекладача, конфіденційність і незаангажованість, а у кращому випадку супроводжується наочними прикладами з перекладацької практики.

Натомість підхід зарубіжних філософів та теоретиків і практиків перекладу до етичних питань у перекладі набагато більш серйозний, особливо це помітно

в останні десять років. Така увага до етичних проблем у перекладі пов'язана з великою роллю етичної і ідеологічної складової у європейській і світовій лінгвістичній парадигмі, свідомством чого є, зокрема, політична коректність англійської мови, яка дуже непросто транслюється на українську. Велика кількість зарубіжних робіт останніх років присвячена саме сучасним етичним питанням у перекладі, зокрема, спеціальне видання з проблем етики під багатомовною назвою «Повернення до етики» професійного часопису The Translator під редакцією теоретика і перекладача Е.Пима, збірки «Нація, мова і етика перекладу» під редакцією С.Берманн та М.Вуд та «Переклад і інтерпретація конфліктів» під редакцією М.Салама-Карр, посібники з етичних питань, як наприклад, посібник «Етика тлумачення і перекладу» видання Національної акредитаційної комісії перекладачів і тлумачів Австралії, численні статті у фахових виданнях та розділи у підручниках і монографіях та багато інших. Етичні питання, яких торкаються автори, є дуже різноплановими і окреслюють доволі широке коло проблем: від етики у перекладі розважальних і ток-шоу до перекладу Біблії з позиції етики, від проблем копірайту і авторського права на переклад до перекладу у конфліктних ситуаціях, зокрема, переклад під час війн в Іраку та у Югославії, від етичних норм у перекладі репортажів про терористичні напади до особливостей комунального перекладу у зонах, постраждалих від природних катаклізмів, тощо.

Однією з найвідоміших і найвпливовіших робіт з етики перекладу стала монографія «Скандали перекладу» 1998 року видання професора англійської мови, американського теоретика перекладу, перекладача Лоренса Венуті, який зухвало порушує численні етичні питання, зокрема, проблему авторства перекладу, авторського права, відповідальності перекладача, проблем філософії перекладу та його глобальних культурних наслідків. У монографії Л. Венуті наводить багато цікавих перекладацьких історій, наприклад, про те, що переклад англійською мовою бестселера Умберто Еко «Ім'я Троянди» насправді не включає дванадцять сторінок оригіналу, що впливає на сприйняття роману. Аналогічним чином, автор розглядає, як японську літературу перекладено англійською мовою, і звинувачує видавців та перекладачів, які нібито діють разом з метою показати лише один аспект японської літературної культури – шляхом перекладу лише певних авторів, які не є яскравими представниками японської літератури. Я.Кавабата, Ю.Місіма, Д.Танізаки, а пізніше К.Абе і К.Ое були протягом тривалого часу єдиними представниками японської літератури у англійському перекладі, і ситуація почала змінюватися лише нещодавно. У монографії автор наводить шоковую інформацію щодо дуже невеликої кількості зарубіжної літератури, що перекладається англійською мовою. Статистика дивовижна, особливо в світлі того факту, що для більшості мов англійська є найбільш популярною мовою для перекладу. Одним з найважливіших є заклик автора підвищувати рівень свідомого відношення до перекладу як з боку професіоналів, так і непрофесіоналів, які також мають повною мірою усвідомлювати, які саме процеси відбуваються при перекладі тексту і яким чином текст перекладу відрізняється від оригіналу.

Таким чином, у зарубіжних працях з перекладознавства і філософії була порушена ціла низка етичних питань, які ще ніколи не розглядалися у вітчизняній літературі ані перекладознавства, ані з філософії. Треба відзначити, що за останні роки і у сучасному вітчизняному перекладознавстві також позначилася тенденція повороту до проблем етики перекладу. З 2005 року у Національному

педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова в курс підготовки магістрів спеціальності 8.030507 «Переклад» введено дисципліну «Етика перекладача», яка має на меті ознайомлення студентів із специфікою морально-етичних правил поведінки перекладача в моделюючих ситуаціях. На семінарських заняттях майбутні перекладачі вперше стикаються з питаннями, подібними до вищезазначених, і намагаються знайти свої етичні відповіді у проблемних ситуаціях. Одним з пунктів студій магістрів-перекладачів є професійна клятва перекладача – Клятва Ієроніма.

Таким чином, аналіз зарубіжної і вітчизняної теоретичної перекладознавчої і філософської літератури за останні роки доводить, що відбувається очевидний поворот до проблем етики і етичних питань у перекладі. Сьогодні, коли різні нації, суспільства і навіть цілі цивілізації співпрацюють або сходяться у конфронтації, перекладачі, як посередники між ними, стикаються з проблемами, які не були відомі до цього часу. Перекладознавство серйозно звертається до етики у перекладі, яка розглядається широко і стосується як філософських і соціальних проблем людських взаємовідносин, детермінованих культурними і ситуаційними складовими, так і питань лінгвістичних, зокрема питань еквівалентності у перекладі.

Новий темп життя в інформаційному суспільстві, безперечно, вимагає перманентного пошуку підходів до вирішення ще незнаних до сих пір проблем, більшість з яких мають етичний характер. Пильне вивчення і розв'язання етичних проблем перекладу сприятиме відображенню сучасної динаміки спілкування і світових змін, які сьогодні дуже часто кидають виклик встановленим нормам, допомагатиме залученню теорії ближче до історичної практики перекладу та підвищенню ступеня обізнаності суспільства з проблем перекладу.

Список використаних джерел

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. Заведений / И.С.Алексеева. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2004. – 352 с.
2. Гудмания А.Г. Вступ до перекладознавства: Конспект лекцій (англ. мовою) / А.Г.Гудмания, Г.І.Сидорук. – К.: НАУ, 2005. – 96 с.
3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: Учебное пособие / В.Н.Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 424 с.
4. Кретьова О.І. До питання професійної етики перекладача / О.І.Кретьова // Вісник Черкаського університету. – Випуск 124: Педагогічні науки. – 2008. – С. 64-70.
5. Мальцева К. С. Міжкультурні непорозуміння і проблема міжкультурного перекладу: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філос. Наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія; філософія культури» / К.С.Мальцева. – К., 2002. – 20 с.
6. Мирам Г. Профессия: переводчик / Г.Мирам. – К.: Ника-Центр, 1999. – 160 с.
7. Эко У. Сказать почти что то же самое. Опыты о переводе / У.Эко; перев. с итал. А.Н.Ковалю. – СПб.: Симпозиум, 2006. – 574 с.
8. Allain J.-P. The role of ethics in deregulated 21st century [Електронний ресурс] / J.-P.Allain // AIIC. – May-June, 2001. – Режим доступу: <http://www.aiic.net/ViewPage.cfm/article240>
9. Ethics of Interpreting and Translating: A Guide to Obtaining NAATI Credentials. – Canberra: National Accreditation Authority for Translators and Interpreters Ltd, 2010. – 10 p.
10. Gouadec D. Translation as a Profession / D.Gouadec – Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007. – 396 p.

11. Chesterman A. Proposal for a Hieronymic Oath / A.Chesterman // The Translator. – Special Issue. The Return to Ethics. – Vol. 7. – No. 2. – St. Jerome Publishing, 2001. – P.139-154.

12. Lederhändler L. Translating Fictions: The Messenger Was a Medium. [Electronic document] // Transcultural: A Journal of Translation and Cultural Studies. – Vol. 1, 2. – 2009. – P. 35-46. – Access mode: <http://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/TC/article/viewArticle/6423>

Скубашевская О.С. Этика перевода в информационном обществе: постановка вопроса

Эксплицируется сущность понятия этики перевода и его актуализация в информационном обществе. Раскрывается актуальность так называемого поворота к этическим вопросам в переводе в отечественной и зарубежной переводоведческой и философской литературе в последние годы и доказывается необходимость обращения к этическим нормам в эпоху становления информационного общества.

Ключевые слова: этика перевода, информационное общество, мультикультурность.

Skubashevskaya, O.S. The ethics of translation in the information society: the problem's perspectives

The essence of the term «ethics of translation» examines. The author reveals the relevance of the so-called return to ethics in Translation Studies in Ukraine and in foreign TS and philosophical literature in recent years, as well as the necessity to resort to ethics within the context of information society.

Key words: ethics of translation, information society, multicultural.

Екологічна глобалізація та гуманітаризація освіти

Необхідність пізнання процесів глобалізації диктується реальним розвитком, результатом якого є досягнення і негативи. Глобалізація несе позитивне, створює передумови розвитку, комунікативний і культурний взаємозв'язок зі світом, в той же час – посилення нерівності, диференціації життя, втрату ціннісних орієнтирів, руйнування природного довкілля. Вирішення цих проблем лежить в площині гуманітаризації освіти.

Ключові слова: глобалізація, гуманітаризація, освіта, природне довкілля, екологія, культура

Глобальний характер сучасного суспільства сформований багатьма визначальними тенденціями: всепланетарністю екологічних процесів і високими темпами розвитку техніки; систематизацією різноспрямованих контактів різноманітних екокультур і прискореним розвитком засобів масової комунікації. Це дає підстави характеризувати екологічну глобалізацію як загальноцивілізаційний процес, що не вносить стабільності в екологічний простір світу. Проблема полягає в необхідності визначення інтегрального вектора цього процесу, екстраполяції його в глобалізаційне майбутнє; пошуку шляхів (прийомів та засобів) вирішення його завдань в площині гуманітаризації освіти.

З'ясовуючи причини розвитку явища екологічної глобалізації, варто зауважити, що людство є його свідком та учасником уже віддавна. Планетарний масштаб транснаціональних екологічних програм, діяльність партій зелених, ойкуменістичний рух – багато з цих явищ стали сучасними прикметами часу. В екологічних наукових колах виділяють так звану «пізню», або новітню глобалізацію (60-ті роки XX століття, початок діяльності Римського клубу), коли її процеси набули значного прискорення й інтенсифікації [1].

Культурно-цивілізаційну гомогенізацію людства геніально передбачив К.Ясперс ще в першій половині XX століття, вказуючи на те, що об'єднання людей планети підлягає нівелюванню. Всезагальне стає поверховим, нікчемним і байдужим. Цього нівелювання прагнуть, наче воно створює єднання людей. Наукові та правлячі еліти підштовхують до посилення цього нівелювання, оскільки там прагнуть не до комунікації гетерогенного, а до спільного світогляду. Раси змішуються, культури відриваються від власного кореня і спрямовуються у світ технічно обладнаної економіки, у порожню інтелектуальність. Захоплення розширенням простору вже починає перетворюватися у відчуття його тісноти [2].

Суспільні процеси переходу з індустріальної епохи в інформаційну проаналізовано в одній з яскравих праць Ф.Фукуями [3]. З другої половини XX століття стрімко зростає злочинність, традиційна родина розпадається, зменшується рівень суспільної довіри. Усе це спричиняє прогресуючий

індивідуалізм, який загострюється через розвиток глобальних інформаційних технологій.

Більшість дослідників глобалізації переконані, що етнокультурне розмаїття врешті-решт буде звужене чи зредуковане шляхом глобальної гомогенізації культури. Гомогенність у сучасному глобальному світі породжує проблему збереження екологічно-національної культурної ідентичності. Цивілізаційні новачки витісняють національно-культурні традиції. Те, що відбувається сьогодні, завдяки глобалізації, вважає Т.Фрідман, – це турбоеволюція, в якій майже немає сенсу. Навіть найстійкіші культури не спроможні їй протистояти. Нівелювання культур спричинює втрату ціннісних орієнтацій, які надають смисл досягненням людства. Яскраві асоціації щодо взаємодії екологічно-ідентичних і техногенно-гомогенних чинників виклав Т.Фрідман наголошуючи, що світові перипетії сьогодні можна пояснити як взаємодію між новим, як веб-сайт в інтернеті, і старим, як сучкувате оливкове дерево на берегах Йордану. Останнє є символом нашого коріння, ідентичності – сім'я, спільнота, рідна природа, та екологічна ніша, що надає нам родинне тепло, радість індивідуальності, впевненість і соціально-екологічну безпеку. Т.Фрідман доводить, що етнічна і культурна фрагментаризація і модерністська гомогенізація – це не два суперечні процеси, не два протилежні фактори сучасності, а однаково фундаментальні прикмети сучасного суспільного розвитку, консолідуючі аспекти глобальної реальності [4].

Особливо швидких обертів набули процеси дослідження екологічної глобалізації за останні три десятиріччя. Головний фактор розвитку інформаційного суспільства – виробництво та використання науково-технічної а також екологічної інформації. На цьому наголошує Д.Белл, стверджуючи, що інформація й теоретичне знання є стратегічними ресурсами постіндустріального суспільства [5]. В свою чергу, інформаційна революція породжує новий виток сучасного етапу екологічної глобалізації.

Оцінити результатуючий вектор багатогранного, різноспрямованого процесу екологічної глобалізації ставилось за мету в даній роботі. І, оскільки екологічна глобалізація торкається практично всіх сфер життєдіяльності людини, доцільною в даному контексті виступає позиція досягнення адекватних дослідницьких інтерпретацій на основі міждисциплінарного підходу з використанням важелів гуманітаризації освіти у вивченні природи та перспектив розвитку суспільства.

У дослідженнях розвитку екологічних глобалізаційних процесів можна виділити як позитивні, так і негативні їх ознаки. До найбільш загальних позитивних ознак відносять, зокрема, створення єдиної екологічної мережі в Європі, щораз більший доступ до екологічної інформації та стрімке зростання рівня екологічної культури, екологічної зацікавленості в суспільстві. Негативними ознаками є щораз менша залежність потоків забруднювачів від контролю з боку національних урядів, створення так званих «сміттєзвалищ планети» в країнах з відсталою економікою, зниження універсальної цінності національної екологічної культури й поступова втрата нею своїх етнічних особливостей.

Слід звернути увагу і на різні можливі аспекти тлумачення глобальної екологічної інтенсифікації. Серед них слід виокремити свого роду оптимістичний підхід за яким привабливими вбачаються соціально-екологічні і технологічні перспективи, які відкриває глобалізація: у майбутньому одна досліджувана біосфера, одна глобальна екологічна культура, одне суспільство, кероване глобальними структурами. До другого песимістичного концепту можна віднести ті погляди, де у творенні такого моносвіту вбачають реалізацію

програми екологічного апокаліпсису, появу глобальної диктатури, нівеляцію національних і культурних природних особливостей, неминуче зіткнення цивілізацій. Третю реалістичну групу складають погляди, в яких визнається неоднозначний і суперечливий характер екологічної глобалізації, а відтак не поспішається пророкування її наслідків.

Оскільки «заборонити» екологічну глобалізацію неможливо, то треба віднайти конструктивне рішення щодо розв'язання її проблем управління ситуацією, що істотно змінили життєвий контекст людського існування. Інтенсивне освоєння людиною оточуючого середовища, призвело до втрати однієї з базових світоглядних дихотомій – дихотомії природи й культури. Природа все більше перетворюється сьогодні в один із елементів культури, тому для підтримки її існування необхідні безперервні зусилля з боку останньої. Включення природи як блага в процес соціального обміну розвиває природну межу людини як суб'єкта. Виникає загроза зникнення базових цінностей цивілізації. Усе це зумовлює необхідність становлення й впровадження принципів гуманітаризації життєвого середовища.

Безперечно, техногенне ослабляє національне й унікальне природне стандартизуючими силами й технологіями. Однак вихід не в протистоянні. Адже здобутки техногенної цивілізації дозволяють навіть найменшій, найслабшій унікальній природній системі в наш час скористатися новими технологіями для збереження своєї самобутності, екологічної культури та ідентичності. Надбання світової науки й техніки – це лише засоби, що повинні слугувати досягненню вищої цілі.

Як бачимо, питання збереження природних традицій в умовах техногенного світу резонує нині в більш глибоку проблему – знаходження оптимального балансу між збереженням природної ідентичності та виконанням того, що є найнеобхіднішим для виживання в рамках глобалізаційної системи. Суспільство, яке хоче сьогодні процвітати економічно, зберігаючи природне довкілля, має постійно продукувати все досконаліші прийоми узгодження цих двох феноменів. Але слід відкинути ілюзії про те, що сама лише участь у глобальній економіці та єдиній екологічній мережі зробить суспільство здоровим та успішним. Одночасність, паралельність процесів екокультурної диференціації, у тому числі ускладнення екологічно етнічної мозаїки – з одного боку, та всеосяжної екологічної глобалізації – з іншого, часто здається чимось парадоксальним, внутрішньо контраверсивним. Таким чином, особливості природної глобалізації є внутрішньо суперечливими, діалектичними явищами, яким властиві бінарні тенденції.

Окреслюючи проблеми, спричинені розвитком екологічних глобалізаційних процесів, неможливо не зупинитись на принципово визначальних чинниках, що «запускають» і визначають перебіг процесів цієї глобалізації. Безперечно, мова йде про коло питань, пов'язаних із розвитком технології. Наука і технологія вже не задовольняються досягненням контролю над природним середовищем, у якому живе людина, а значною мірою маніпулюють, коли суб'єкт і об'єкт науки міняються місцями. Сутнісною ознакою глобальної епохи стає те, що наукові ідеї і технології перестають бути опосередкованою ланкою і стають самоціллю, тобто метою стають засоби. Відбувається процес відчуження науки і технології від людини, наслідки якого важко передбачити.

Стрімкий розвиток інформаційної революції випереджає еволюційно сформовані пристосувальні, адаптивні можливості людини. Труднощі в узгодженні психофізіологічних властивостей людини з вимогами сучасної техніки й технології на сьогодні є очевидними. У світ разом з інформатизацією на зміну природної входить новий вид реальності – «віртуальна», штучне псевдосере-

довище. Це нове технологічне середовище врешті-решт зробить могутній, і поки що цілком непередбачуваний, вплив на екологію людської душі. Сьогодні така перспектива виявляється, зокрема, у феномені повної заглибленості у «віртуальну реальність», де метою виступає саме зовнішньо безцінна гра.

Аналізуючи екологічно духовну ситуацію ХХІ століття, вслід за К.Ясперсом, можна зробити висновок про те, що сучасну людину постійно супроводжує раніше невідомий жахливий страх перед життям, перед можливими природними катаклізмами [2]. Самотність і розгубленість людини в цьому світі призводять до того, що ці страхи посилюються неминучістю зникнути у безкінечному просторі.

Зараз навряд чи можна серйозно говорити про якийсь принципово новий – оптимістично орієнтований – світоглядний вектор екологічної глобалізації. Найдраматичніші наукові відкриття дедалі частіше стосуються сфери, яку можна назвати «внутрішньою реальністю», а саме сфери того, чим є природа людської істоти. Не слід забувати, що екологічний кризовий стан спричинений не наукою взагалі, а діяльністю людини, керованою системою цінностей глобальної техногенної цивілізації. Тому на часі нині переосмислення, а подекуди й кардинальна заміна існуючих цінностей.

Кожна дискусія на тему екологічно обґрунтованого людського життя мусить поставити питання, які стосуються фундаментальних етичних принципів. Знайти відповідь на ці питання і взяти на себе відповідальність людство має на шляху гуманітаризації освіти, зокрема її екологізації. Інакше глобальний прогрес науки й техніки змушений буде зайняти власну позицію, яка, найочевидніше, зводиться до звичайного натиску прогресуючих наукових знань, що дозволить маніпулювати людським життям, природним довкіллям, тобто перетворювати, іноді досить невдало, людські істоти, взагалі будь-які елементи біосфери на продукт науки.

Соціально-екологічні проблеми на світовому глобальному рівні більш ніж актуальні, але продовжують залишатися у свідомості людини багато в чому новими і неоднозначними. Побутові установки і стереотипи суспільної свідомості формують інколи негативне ставлення населення до реальних дій, направлених на поліпшення екологічної ситуації. Екологічні проблеми, їхні соціальні аспекти опиняються у фокусі соціальних і економічних інтересів різних шарів і груп соціально-диференційованого суспільства, що неминуче додає громадській думці з питань екології політичне забарвлення. Виходячи з того, що сьогодні екологія стала інтегральною міждисциплінарною галуззю, яка розглядає не тільки закономірності існування біоти, а й залучається до глобального соціально-природного аналізу буття взагалі, екологічні знання визначають унормоване ставлення людини до довкілля за умов глобалізації. Екологічна складова стає більш фундаментальним критерієм ефективності суспільного розвитку, усуваючи на другий план економічну парадигму. Тому екологічні знання набувають сьогодні не тільки теоретичного значення, їх поступове втілення в повсякденну практику необхідно на рівні усвідомленого стилю життя.

Екологічна глобалізація передбачає зміну поведінки, ціннісних орієнтирів, визнання Природи вищою цінністю. Задовольняючи свої потреби, людина повинна в певній мірі їх обмежувати відповідно до природних законів. Сучасна біосфера вимагає невідкладного системного регулювання, а людська діяльність як потужний екологічний важіль потребує всебічного антропологічного аналізу.

Процес екологічної глобалізації повинен базуватись на принципах системності організації. Екологічна парадигма сьогодні зазвичай означає турботу про

природу чи усунення негараздів, які вже створено людиною в біосфері, про що говорять політики, у засобах масової інформації та навіть у навчальних закладах. Але екологічна глобалізація вимагає дещо іншого розуміння екології. Біосфера – складна саморегульована синергетична система. Соціум зі всім його розгалуженим, багатоскладовим господарством існує в рамках цієї системи як один з її підлеглих елементів. В цей же час суспільні стереотипи позиціонують сумнівну уяву незалежність людини від природного довкілля. Неупереджені наукові дослідження свідчать про зворотнє: людина як один з видів, що населяють Землю, не може без катастрофічних для себе наслідків переступати закони, що об'єктивно діють, і обмеження, які накладаються біосферою на всі організми, що в ній мешкають. Цілий ряд спостережуваних сьогодні глобальних кризових явищ в економічній, соціальній, демографічній сферах мають у своєму витoku саме цей конфлікт людини з природним середовищем. І хоча в оцінках науковці та експерти один від одного нерідко були надто далекі, основним і загальним концептом зростаючої екологічної глобалізації стали перебудова свідомості, становлення нових стандартів гуманізму та гуманітаризації освіти, вибудування за екологічними пріоритетами.

Майбутнє людської цивілізації в умовах екологічної глобалізації залежить від того, які цілі переслідує людина і якими цінностями вона керується в своїй діяльності в природному і соціальному світі. У свою чергу, формування цілей і цінностей окремої людини обумовлене стратегією виживання людства, тим вибором спрямованості глобального розвитку, який здійснюється в контексті протиріч між безмежними можливостями технологічних досягнень і обмеженістю земних ресурсів, соціального прогресу і етичної деградації. Поведінка людини в біосфері оцінюється, зазвичай, через призму її інструментального розуму, який оперує категоріями користі, вигоди, раціональності і стає все більш глухим до етичних основ буття, а також до того, що може бути назване екологією духу.

Глобалізація суспільства, формування, світової спільноти, тобто єдиного економічного, політичного і культурного простору на планеті Земля, привели й до глобалізації екологічної освіти. Власне екологічна освіта сьогодні є визначальним фактором гуманітаризації освіти.

Проблема формування екологічної свідомості під час навчального процесу полягає в тому, що обізнаність з екологічною проблемою є фрагментарною, недиференційованою, студенти краще орієнтуються в глобальних екологічних проблемах, ніж у проблемах своєї місцевості, країни. Значна частина студентів вважають себе непричетними до розв'язання проблем довкілля, а інші, хто усвідомлює особисту причетність до екологічних проблем, вбачають їх в дотриманні елементарних правил поведінки в біосфері і не усвідомлюють екологічного значення майбутньої професійної діяльності, пов'язаної з опосередкованим використанням природних ресурсів [6].

Причини, що визначають протиріччя формування екологічної свідомості і поведінки, закладено у структуру змісту існуючої екологічної освіти і виховання, обмеженість часу, відведеного на екологічні дисципліни, а іноді і повну їх відсутність. Все це не сприяє усвідомленню особистої причетності до проблем довкілля, відповідальності за його стан, не надає інформації, необхідної для прояву практичної поведінки у зоні безпосереднього впливу і відповідальності. За параметрами обсягу, збалансованості та актуальності проблематики екологічні знання задовольняють хіба що потребу у загально-освітній проінформованості, аніж вимогу дотримання екологічних законів та норм у професійній та повсякденній діяльності.

Концепція гуманітаризації сучасної освіти, повинна включати розуміння проблематики, пов'язаної з інтернаціоналізацією екологічної освіти, розвитком інформаційно орієнтованого суспільства щодо екологічних проблем. Розуміння екологічних проблем, як науково осмислених і педагогічно артикульованих глобальних проблем, повинно зайняти значне місце в міжнародно орієнтованій системі освіти, концепція якої формується в результаті глобалізацій суспільства. Необхідність введення дисциплін фундаментальної та прикладної професійно орієнтованої екології в навчальні програми обумовлена існуванням єдиного суспільного (економічного, політичного, культурного) простору на планеті Земля, яке одночасно є і простором єдиної природи як системи з незліченними зв'язками.

Екологічна парадигма як нормативне знання екоглобалізаційного розвитку, що формується загальним уявленням про місце й роль людини в світі та досягненнями її соціальної практики, має змінний характер. Сьогодні звертає на себе увагу те, що управління глобальними процесами на основі концепції сталого розвитку в міжнародних стосунках 1990-х рр., і особливо початку XXI століття, вступає в суперечність із неоліберальною за характером глобалізацією, що продукує внутрішню нестабільність глобальної політичної системи. Це пов'язано з нерівномірністю розвитку матеріальної і духовної складових глобального процесу та набуває у ряді випадків форми конфлікту культур, коли традиціоналістсько-орієнтована частина етнонаціональних еліт в державах прагне зберегти життєвий устрій, що склався, законсервувати життєві стандарти, норми, цінності етносу, конфесії тощо. Ці намагання є реакцією на уніфікацію цінностей, глобальне поширення масової культури, нівелювання особливостей та втрату високих ціннісних орієнтирів у житті сучасної людини.

Однак існують і позитивні впливи глобалізаційних процесів. Взяти хоча б розширення доступу до ресурсів (у тому числі освітніх), збагачення можливості знань. Засоби масової інформації і комунікативні технології дозволили зробити загальним надбанням всі історично відомі унікальні природні об'єкти, досягнення мистецтва та літератури. Технологічний розвиток та глобалізація культури дозволяє будь-якому індивіду мати особисті, індивідуальні бази даних і знань, неосяжні фонди бібліотек, відео, освітні інформаційні системи, відкриває можливості для творчого індивідуального спілкування.

Глобалізація інформаційного обміну та комунікації не завжди веде до злиття різних культур та стирання екокультурних відмінностей. Специфікою сучасної світової культури є саме її полімодальність й толерантність до різних етнічних ідентичностей, зокрема і екологічних. Глобалізація не лише не скасовує, а й посилює гармонію світових культур, на що вже вказував В.Андрущенко [7].

Безумовно, на сучасному етапі важко виділити сумарний ефект глобалізаційних процесів, бо вони мають різний ступінь прояву у різні періоди в сфері людського буття. Тому, аналізуючи сутність та закономірності функціонування глобального суспільства, будемо виходити із розуміння змісту глобалізації як об'єктивного, природного процесу інтеграції людства в єдине ціле, що фіксує сучасну стадію еволюції світу, який стає все більш взаємопов'язаним, природно взаємозалежним та все більш універсальним.

Ці тенденції визначаються одним з найважливіших соціальних інститутів суспільства – системою освіти, роль і значення якої зростає в період формування єдиного глобалізованого світового простору. У сучасних дослідженнях, що стосуються гуманітаризації освіти, остання розглядається як інститут, який не лише пасивно зазнає впливів глобалізації, а й сам здатен зумовлювати її майбутній напрям. Саме тому гуманітаризація освіти стає все більш сутте-

вим важелем впливу на екоглобалізаційні процеси. Навколо освіти, особливо вищої, групуються багато ключових питань екологічної глобалізації: інтернаціоналізація природних ресурсів; транснаціональне забруднення біосфери; забезпечення міжнародної якості біотехнологій; регіональна і міжрегіональна співпраця з метою подолання екологічних криз; інформаційна і комунікаційна технології екологічного моніторингу.

Необхідно зазначити, що система освіти сама здатна впливати на екологічну глобалізацію, формуючи лінію майбутньої екологічної культури, екологічної поведінки в межах регіону, держави і світу в цілому. Освіта у всій широті та неоднозначності цього поняття була і залишається локомотивом усіх суспільних змін новітнього часу. Більше того, вона завжди мала випереджувальний характер, являючись передвісником еволюції суспільства. Тому для розуміння особливостей взаємовпливу процесів екологічної глобалізації та гуманітаризації освіти необхідно розглянути специфіку глобальних процесів в рамках нової модифікації управління, реформування, реструктуризації системи освіти з точки зору нових вимог. На базі аналітичних досліджень гуманітаризації в освіті, можна виділити головні аспекти її впливу на розвиток освітніх процесів – політичний, соціально-економічний та культурний, дослідження яких найближчим часом мають стати пріоритетними для вітчизняних філософів і науковців.

Зокрема екополітичний аспект глобалізації, на думку більшості дослідників, характеризується насамперед, збільшенням політичних акторів та розмиванням суверенітету національних природних об'єктів і, як наслідок, зменшення державного впливу на природне довкілля. Соціально-екологічна глобалізація демонструє найвищі темпи свого розвитку порівняно з іншими сферами міжнародних відносин. Екологічний вимір соціальних процесів часто використовується як ключовий двигун глобалізації. Його прояви – потоки природних ресурсів, екологічно чистих продуктів, біотехнологій, наявність специфічних природних збурень по всьому світу, транснаціональне розміщення відходів. Національна екологічна система стає менш керованою зсередини, а процеси, що в ній відбуваються визначають, так звані центри екологічної глобалізації.

Політична й соціально-екологічна форми глобалізації тісно пов'язані з потоком культурних зв'язків та інформації щодо екологічної поведінки в усьому світі. Глобалізація соціально-екологічної та політичної активності супроводжується хвилями екологічної трансформації в сфері культури, процесом, що називають екокультурною глобалізацією, або конвергенцією глобальної екологічної культури. Крім того, культурна глобалізація перекреслює ототожнення національної держави з національним природним довкіллям, зіштовхуючи один з одним транскультурні форми природоорієнтованого, уявлення про відповідальність перед природою. Загроза уніфікації, втрати своєї національної екологічної культури й окремішності спонукає до сплеску етнічної активності, пробуджує інстинкт збереження національних природних скарбів.

Феномен екологічної глобалізації зосереджується переважно на соціально-економічній боці проблеми: транснаціональні перенесення забруднень, утилізація відходів, розширення ринків екологічно неповноцінних продуктів. Але нині викристалізуються нові тенденції у розумінні природи цього явища:

- гомогенізація біосферного простору, життя за єдиними екологічними принципами, дотримання єдиних норм екологічної етики;
- зростаюча взаємозалежність об'єктів природного довкілля, розвиток єдиної загальноєвропейської екологічної мережі;

- взаємопроникнення, взаємообумовленість процесів та структур в рамках біосфери, результатом чого є формування нових екологічних цінностей.

Отже, екологічна глобалізація є багатовимірним процесом, у якому одночасно відбуваються як гомогенізація, так і гетерогенізація екокультурних просторів, як руйнація, так і стабілізація. Проте домінування першого чи другого все більше залежить нині від усвідомлення людством екологічних гуманістичних цінностей. Це вимагає від освіти інтенсивної гуманітаризації підготовки молодого покоління до життя у «глобальному помешканні», збереження його національної природної ідентичності, поєднання традиційної екологічної культури з модерною. Означені аспекти глобалізації ставлять нові завдання комплексного реформування освітньої галузі з метою забезпечення можливостей для розвитку держави в цілому, посилення її позицій на глобальній арені.

Список використаних джерел

1. Медоуз Д. Х. За пределами роста / Д.Х.Медоуз, Д.Л.Медоуз, Й.Рандерс; [пер. с англ. Д. Н. Кавтарадзе]. – М.: Прогресс, 1994. – 304 с.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1991. – 427 с.
3. Фукуяма Ф. Глобалізація безкінечна / Ф.Фукуяма // Глобалізація, Європейський союз та Україна. Незалежний культуротворчий часопис. – 2000. – Вип. 19. – С. 36-41.
4. Фрідмен Т. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію / Т.Фрідмен; [пер. з англ.]. – Львів: Б.в., 2002. – 624 с.
5. Белл Д. О социальных границах информационного общества / Д.Белл. // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – 342 с.
6. Юрченко Л.І. Формування екологічного світогляду в процесі освіти та виховання / Л.І.Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В.Лях. – Вип. 66. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – С. 12-21.
7. Андрущенко В. Вища освіта в контексті глобалізації / В.Андрущенко // Дзеркало тижня, 2002. – № 3. – С.1-2.

Юрченко Л.І. Екологическая глобализация и гуманитаризация образования

Необходимость познания процессов глобализации диктуется реальным развитием, результатом которого являются достижение и негативы. Глобализация несет позитивное, создает предпосылки развития, коммуникативную и культурную взаимосвязь с миром, в то же время – усиление неравенства, дифференциации жизни, потерю ценностных ориентиров, разрушения природной окружающей среды. Решение этих проблем лежит в плоскости гуманитаризации образования.

Ключевые слова: глобализация, гуманитаризация, образование, природная окружающая среда, экология, культура.

Yurchenko, L.I. Ecological globalization and humanism of educations

The necessity of cognition processes of globalization is dictated the real development the result of which is achievement and negatives. Globalization carries positive, creates pre-conditions of development, communicative and cultural intercommunication with the world, at the same time – strengthening of inequality, differentiation of life, loss of valued purpose, destruction of natural environment. The decision of these problems is in the plane education, which made are more humane.

Key words: globalization, humanism, education, natural environment, ecology, culture.

Формування мовної картини світу у філософсько-освітньому аспекті

Розглядається специфіка формування сучасної мовної картини світу у свідомості молоді у філософсько-освітньому контексті, відзначаються проблеми, які виникають під час цього процесу. У статті вивчалась становлення української ментальності у лінгвокультурологічному аспекті.

Ключові слова: сучасна мовна картина світу, гуманістично спрямована діяльність, загальнолюдські цінності, діяльність.

У сучасному суспільстві становлення мовної картини світу і розвиток комунікативної культури дітей і молоді – важливий фактор формування почуття громадянськості і патріотизму, виховання інтелігентної, духовно багатой особистості, що шанує свою рідну мову і свій народ. І це зрозуміло, адже мова є духовним стрижнем будь-якої нації. Завойовники всіх часів прагнули позбавити підкорені народи їхньої мови, адже, як відомо, у народу та у його мови одне життя й одна смерть. В історії відомі численні приклади, коли зі зникненням мови зникав народ. Скажімо, з XVIII століття внаслідок втрати своїх носіїв перестала існувати полабська мова – і зник один із слов'янських народів (полабські слов'яни жили між Одрою й Лабою). І навпаки, зберігаючи рідну мову, народ зберігає себе, як самобутню спільноту. З трагічної історії вірмен відомо, що їх залишилася десята частина на десятій частині території, решту було знищено або розпорошено по країнах світу. Проте продовжує існувати вірменська мова. І процвітає прадавній вірменський народ [2]. Зважаючи на особливу соціальну значущість формування у свідомості молодих людей самобутньої мовної картини, мовна соціалізація є одним із завдань освіти.

Мовна соціалізація була предметом вивчення багатьох дослідників. Зокрема, ними відзначалося, що люди набувають досвіду не лише на початковому етапі свого розвитку, навчаючись говорити, а й потім в освітніх закладах, удосконалюючи свої комунікативні здібності, і надалі протягом всього життя, вступаючи в нові соціальні, комунікативні практики (Дж. Лейв, І. Вагнер), приймаючи щораз на себе нові ролі в суспільстві, адже, як слушно зазначив І. Охс, будь-яка нова взаємодія передбачає мовну соціалізацію. Спочатку дослідження мовної соціалізації були пов'язані з приблизно однорідними монологічними спільнотами (S. Heath), а згодом у дослідженнях почали звертати увагу на особливості процесу мовної соціалізації у національно-культурологічному контексті в рамках лінгвістичної і соціокультурної неоднорідності між двома і більше мовами та культурами. (J. Bell, P. Duff, J. Langman, H. Lotherington, D. Poole, S. Roy, S. Schechter) [5, c. 45-47]. При розгляді основних вимог до процесу мовної соціалізації в моно- і гетерогенних спільнотах, її змісту, організації, форм, методів і прийомів дослідники виділяють засадничі принципи гуманізації та демократизації виховного процесу, взаємодії сім'ї та вихов-

ного закладу, природовідповідності, культуровідповідності, безперервності, диференціації, індивідуалізації та цілісності виховного процесу, принцип особистісно орієнтованих виховних впливів, аксіологічний принцип [2, c. 16]. У нормативно-правових і наукових концепціях, що стосується виховання особистості, ставиться наголос на пріоритеті культуротворчості виховного впливу та на принципі культуровідповідності [4, c. 105]. Акцентуючи увагу на аналізі системи виховання, що здійснюється на засадах культуровідповідності, дослідники не завжди чітко окреслюють шляхи реалізації зазначеного принципу у виховному процесі. Зокрема, ними не береться до уваги, що особистість у процесі соціалізації повинна не лише засвоювати національну культуру, а й стати її носієм і креатором, адже через національну культуру людина репрезентує себе світові. Крім того, не завжди належно оцінюється комунікативний аспект процесу опанування культури, а проте за межами культури «...спілкування перетворюється на «конфлікт монологів» [7, c. 14]. Тому мовна соціалізація людини на комунікативно-культурологічній основі перетворюється для неї на умову входження в глобалізовану людську цивілізацію і є запорукою осмислення життєвої позиції і життєвої місії для повноцінної самореалізації особистості.

Зважаючи на значущість мовної соціалізації на комунікативно-культурологічній основі та її результату – мовної картини світу – для становлення особистості, виникає потреба розглянути деякі особливості цього процесу, що й передбачається здійснити у цій статті.

Розглянемо деякі засади мовної соціалізації в культурно-комунікативному аспекті. Найбільш важливим із них є положення про становлення мовної особистості шляхом осягнення основ культури і мовної соціалізації, що є частинами одного й того ж процесу. С. Хез (S. Heath) підкреслював, що будь-яке вивчення мови є вивченням культури [9, c. 5]. Підтримуючи цю точку зору, Агар (Agar) ототожнює цей процес з лінгвокультурою, підкреслюючи, що мова і культура тісно пов'язані між собою, і тому не можуть вивчатися ізольовано одна від одної. У процесі мовної соціалізації мова і культура створюють і концептуалізують одна одну. Вивчення мови вважається одночасним оволодінням як лінгвістичних, так і соціокультурних знань [11]. Під час лінгвокультурного становлення особистості мова є «переважно символічним медіатором, через який транслюється та ілюструється, відображається і заперечується, відтворюється і трансформується культурне знання» [8, c. 339]. Це становлення здійснюється у контексті механізмів самозбереження національно-етнічних надбань та в умовах постійних змін, що характеризують сучасне суспільство, зокрема українське [6, c. 159]. Основним із таких механізмів збереження надбань українського народу, його ментальності є соціалізація молодого покоління.

Поняття «ментальність» у різні часи розуміли як суперечливу цілісність картини світу, як дорефлекторний шар мислення, колективне несвідоме, глобальний, всеохоплюючий ефір культури тощо [1, c. 4]. В українському науковому дискурсі поняття «ментальність» є предметом вивчення лише в останні десятиріччя, хоча дух українського народу, національний характер, психологічний склад етносу та інші дотичні до ментальності розглядалися багатьма українськими дослідниками: М. Костомаровим, П. Кулішем, О. Потебнею, Д. Чижевським та ін.

Основу ментальності складають позаіндивідуальні аспекти особистості, оскільки ментальність передбачає пошук спільного у духовному світі людей, представників певної спільноти. Ментальність «наче об'єднає в собі потік

психічних образів і уявлень, що притаманні не окремим індивідам, а саме духовним спільнотам у процесі створення власної «картини світу» [6, с. 160]. Безперечно, важливим репрезентантом його світу є мовна картина, що є історично сформованою в повсякденному пізнанні спільноти та відображеної мовними в мові сукупністю уявлень про світ, певним способом відображення і концептуалізації дійсності крізь призму культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу; інтерпретацією навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами відображення дійсності у свідомості того чи іншого етносу, які засвоюється дитиною у процесі її соціалізації. За влучним висловом В.Буяшенка: «Ментальність – парадигма співбуття» [цит.: 1, с. 6]. Поняття «ментальність» включає як способи збагнення світу, так і результати цього збагнення – образи й уявлення, тобто змістову сторону сприйняття світу. При цьому враховується й поведінкова сторона людської діяльності: крім ментальних процесів та їхнього змісту, до поняття менталітет включаются й учинки. Звісно, ментальні норми спочатку відпрацьовуються у процесі свідомої адаптації індивіда до зовнішніх умов, але для того, щоб та чи інша реакція людини стала «ментальною», вона повинна пройти тривалий шлях від когнітивного прийому, що багаторазово повторюється, через його легітимізацію, через перетворення його в норму реакції, у стереотип, у звичку свідомості – до закріпленої інформації про «нормальне» для певного етносу світобачення [6, с. 160]. Безперечно, ці норми складаються в певну єдину систему, що нав'язується як обов'язкова всім носіям мови, необхідної для консолідації суспільства, забезпечення успішної життєдіяльності в усіх його сферах. Ця система засвоюється молодим поколінням у процесі його соціалізації. До мовних одиниць – репрезентантів колективного досвіду, покликаних моделювати стереотипи поведінки, що засвоюються молоддю як притаманні тому народу, до якого ця молодь належить, є приказки і прислів'я. Ці одиниці свідчать про такі ментальні риси українців, як працьовитість, індивідуалізм, позитивне ставлення до приватної власності.

Шанобливе ставлення українського народу до людей праці і праці загалом репрезентуються наступними виразами: *Щоб лиха не знати, треба своїм плугом на своїй ниві орати. Без діла жить – тільки небо коптить. Не дивись на чоловіка, а на його діло. Праця чоловіка годує, а лінь марнує. Народ цінить соціально схвалену працю, її високу моральну цінність: Зароблена копійка краща за крадений карбованець. Трудова копійка годує довіку. Краще своє латане, ніж чуже хапане. Відзначено ціннісно-сміслову та матеріально-прагматичну мотивації до праці: Коли є до чого жагота, то кипить в руках робота. Де руки й охота, там скоро робота. Хочеш їсти калачі – не сиди на печі. Будеш трудиться – будеш кормиться. Українці негативно ставляться до лінивих. Наприклад: Лежачого хліба ніде нема. Поможі Боже! – А ти не лінуйся, небоже! [6, с. 160].*

Слід зазначити, що ставлення українців до праці неоднозначне, оскільки ними підкреслюється невідповідність праці і її результатів: *Роби, роби, а їсти нема що. Працюй як коняка, а їж, як собака. Шилом моря не нагрієш – від тяжкої роботи не розбагатієш. У такому ставленні деякі дослідники вбачають соціальний фаталізм українців, тобто віру в автоматичність історичного процесу, неможливість позбутися соціальної диференціації, обмеженість свого впливу на власну долю тощо [6, с. 160].*

Особливістю української ментальності є визнання індивідуалізму як позитивної риси, шанобливе ставлення до господаря-індивідуаліста, що дбає про своє господарство: *Господаря і Бог любить. Без хазяїна – чужі руки кочерга,*

Привикай до господарства з молоду – не будеш знати на старість голоду. Не в дорогу вдавайся, а в хазяйстві кохайся. Де господар не ходить, там нивка не родить [6, с. 161].

Приватна власність сприймається українцями як засіб самовираження і самореалізації. Інколи ця власність сприймається не тільки позитивно, але й негативно, як вияв а) жадоби та б) заздрості до чужого майна: а) *З сусідом дружи, а тин городи. Нікому не вір, той ніхто не зрадить. Брат мій, а хліб їж свій. Ліпше моє, ніж наше: Сват не сват, а мого не руш нічого. Б) Сусід спати не дає – добре живе. На чужій ниві все ліпше пиєниця. Чужа доля підкопе. З огляду на посилений персоналізм української ментальності зрозумілою постає прагнення до інтровертного заглиблення у внутрішній світ особистого переживання [6, с. 160].*

Формування мовної картини світу у свідомості молодих людей, оволодіння нею, як соціокультурним феноменом, здійснюється через інтерактивні практики і моделі повсякденної поведінки. Становлення цієї картини передбачає засвоєння молоддю не лише знань, у ній репрезентованих, а й механізмів формування цієї картини. Це актуально, адже мовна картина світу є динамічним феноменом, здатним відображати не лише успадковане від минулих поколінь, а й нове, створене сучасними носіями цієї картини. Про здатність представників етноспільноти бути не лише її носіями, а й креаторами йдеться у теорії мовної соціалізації, згідно із якою дослідники застерігають від розгляду мови тільки як інтерпсихологічного когнітивного сприйняття і розвитку. За цією теорією повторювані у процесі соціалізації загальновідомі практики є невід'ємною частиною засвоєння різноманітних ролей тих, хто вивчає мову, допомагаючи їм посилювати активну участь у них, постаючи засобом на шляху до оволодіння соціокультурними нормами [9; 10; 11]. Соціалізація при цьому розуміється як процес опанування знань, які не лише засвоюються, а й використовуються, на їх базі створюються нові знання через інтерактивні практики в специфічних історичних, політичних, соціокультурних контекстах. Навіть уже відомі знання набувають неповторного забарвлення у практиці особистості, адже використовуються щораз в інших контекстах. Саме тому ці знання доцільно розглядати як інтерпсихологічно розподілені і сконструйовані. Інтерпретація мовних фактів та їх практична реалізація у безпосередніх контекстах не може здійснюватися окремо від соціокультурних контекстів, які є з'єднувальною ланкою між особистістю і соціокультурним середовищем. Це середовище, до якого особистість включається, має безпосередній вплив на її інтерактивні загальноприйнятні комунікативні практики, які формуються через поточні, періодично повторювані соціоісторичні основи культури, контекстуально обґрунтовані з позиції певної культури види діяльності.

Зміни у соціокультурній практиці, активними учасниками і медіаторами якої виступають, крім інших, представники молодого покоління, є основою змін у репертуарі прислів'їв і приказок, які в оновленому варіанті не тільки привертають увагу своїм незвичним змістом, а й певним чином відображають зв'язок традиційних для висловлювань змістів (а отже й тих, що уже фіксувались у минулому) з актуально осмисленими змістами, подібними, але не тотожними минулим. На базі усвідомлення цього зв'язку, які водночас свідчать і про сталість мовного репертуару, і про його динамічність, виникають нові вислови: *Банк не видасть, свиня не з'їсть. Покажи мені свій диплом, і я скажу, хто ти. На бюджет та смак товариш не всяк. З ганчір'я по нитці – робітничкові сорочка. Від тюрми та відставки не зарікаються. Не таке все страшне, як комусь хотілося. Вздовж дороги щити, а в Києві дядько [6, с. 161].*

Як слушно зауважує С. Ригованова, у таких новотворах відбито проблеми сучасної України в скептично-жартівливому тоні, адже сучасне українське суспільство перебуває у вкрай зниженому тонусі, депресивному стані. Тому й звучать у сучасних прислів'ях та приказках повчання-перевертні, адже закладені у звичні високоморальні цінності нові орієнтації постають аксіологічно неадекватними звичайному світобаченню українців, які, на жаль, є притаманними сучасному світу. Наведемо декілька паремій зазначених у всеукраїнській щоденній газеті «День»: *Багата правда суду не боїться. Розумна голова, та поганій країні дісталася. Будеш добре трудитися – будеш добре інших годувати. Кожен чужого багатства коваль. Не відкладай на завтра те, що можна украсти сьогодні* [6, с.162].

Формування мовної картини світу і водночас із цим опанування культурою, що є сукупністю не лише матеріальних, а й духовних цінностей, вироблених у процесі історії, і взаємовідносин, що склалися у спільноті, сприяє соціальній адаптації особистості. Причому ця ідентичність не є сталим феноменом, кожна нова епоха ставить до цієї ідентичності інші вимоги.

Дитяча мовна соціалізація зазвичай відбувається в підтримуючому середовищі, у якому дитина засвоює сукупність матеріальних, а й духовних цінностей, вироблених етноспільнотою як певний сталий феномен, процес же подальшої мовної соціалізації часто відбувається в набагато менш сприятливій атмосфері, а тому особа, яка соціалізується і використовує на початках обмежений лінгвістичний і соціокультурний мовний репертуар, неминуче стикається з труднощами, які поступово долає і набуває ознак представника певної етнокультури у мінливому середовищі, активного учасника подій сучасності. Прикладом такої активної участі є пошук нових ознак української ментальності у журналістиці. Часто заголовком стають відомі прислів'я, які змінюються і структурно, і семантично. Так, відоме прислів'я «Дурень думкою багатіє», пристосоване до сучасності, звучить як: «Україна: багатіємо думками» [6, с.161].

Мовна картина світу формується у свідомості молодого покоління під час соціалізації, що є інтегративним процесом, важливими напрямками якого є осягнення основ культури і мови. Особливо важлива ця інтегративність для сьогодення, коли посилюється втягування України в загальносвітовий глобалізаційний процес і спостерігається тенденція до взаємозближення культур, і тому «...важливо швидше утвердити систему патріотичних цінностей – патріотизму саме до України. Не до абстрактної вітчизни, а до України» [7, с.4]. У цьому контексті оволодіння мовою, як соціокультурним феноменом, здійснюється через інтерактивні практики і моделі повсякденної поведінки і сприяє соціальній адаптації особистості, що є водночас неповторною особистістю і представником етноспільноти, креатором її ментальних цінностей.

Список використаних джерел

1. Додонов Р.О. Філософський аналіз процесу формування і функціонування етноментальності: автореферат дис. на здобуття наукового ступеня доктора філос. наук: спец: 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». – К., 1999. – 23 с.
2. Пономарів О.Д. Українська мова у вихованні та навчанні [Електронний ресурс] / О.Д.Пономарів. – Режим доступу: <http://www.ntu-kpi.kiev.ua/901-3>
3. Попова В. Естетична підготовка вчителя (історико-педагогічний аспект) / В.Попова // Педагогіка, психологія та мед.-біол. проблеми виховання і спорту. – Х., 2002. – № 7. – С. 38-44.

4. Попова В. Естетичний аспект викладання гімнастики та рухливих ігор на педагогічних курсах України кінця ХГХ – поч. ХХ ст. / В.Попова // Педагогіка, психологія та мед.-біол. проблеми фіз. виховання і спорту. – Х., 2002. – № 9. – С. 3-11.

5. Солодка А. Інтеркультурна трансформація і вторинна мовна соціалізація у кроскультурних комунікативних контекстах / А.Солодка // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький. – № 15. – 2008. – С. 45-47.

6. Ригованова В. Вияв менталітету українців крізь призму прислів'їв та приказок: лінгвокультурологічний аспект / В.Ригованова // Наукові записки. – Випуск 81(3). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 4-х ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Вінниченка, 2009. – С. 159-162.

7. Швырка В.Н. Формирование эстетических знаний студентов в условиях взаимодействия культур / В.Н.Швырка // Вісник Луганського держ. ун-ту ім. Тараса Шевченка: Пед. науки. – Луганськ, 2002. – №8 (52). – С. 302-306.

8. Garret P.B. Baquedano-Lopez P. Language socialization: Reproduction and continuity, transformation and change / P.B.Garret // Annual Review of Anthropology, 2002 – № 31. – P. 339-362.

9. Heath S.B. Ways with words: Language, life and work in communities and classrooms / S.B.Heath. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1983. – 324 p.

10. Poole D. Language socialization on the second language classroom / D.Poole. – Language Learning, 1992. – № 42. – P. 593-616.

11. Schieffelin B.B. Language socialization across cultures / B.B.Schieffelin, E.Ochs. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 367 p.

Ашиток Н.И. Формирование языковой картины мира в философско-образовательном аспекте

Рассматривается специфика формирования современной языковой картины мира в сознании молодежи в философско-образовательном контексте, отмечаются проблемы, которые возникают во время этого процесса.

Ключевые слова: современная языковая картина мира, процесс обучения, общечеловеческие ценности, деятельность.

Ashitok, N.I. The Forming of Linguistic Picture of the World in Philosophical and Educational Aspects

In the article the specific of forming of modern of linguistic picture of the world is examined in consciousness of young people in philosophical-educational context, problems which arise up during this process are marked. The article is devoted to the research of the Ukrainian mentality on a lingua-cultural background.

Key words: modern of linguistic picture of the world, educational process, common to all mankind values, activity.

Соціальні передумови реформування військової освіти в контексті модернізації українського суспільства

Розглядаються основні напрями реформування військової освіти за сучасних умов, розкривається їхній зміст та особливості, обґрунтовуються засади підвищення ефективності цього процесу.

Ключові слова: військова освіта, модернізація, реформування, соціальні передумови, суспільство.

Будь-яка епоха відчуває потребу в особистості з певним рівнем знань і принципів поведінки відповідно до специфічних для неї завдань соціального, духовного та культурного розвитку. Ця вимога набуває особливої актуальності у нашій країні під час модернізації усіх сфер суспільного життя, мета якої – найбільш повно розкрити гуманістичну сутність суверенного існування, реалізувати закладену в незалежності здатність бути провідною силою у долученні України до досягнень світової цивілізації.

У щорічному Посланні до парламенту про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2011 році Президент України наголосив, що модернізація економіки, зміни в соціальній системі захисту, медицині, інших сферах вимагають і нової якості освіти. Уже не перший рік Україну лихоманить від різних експериментів та новацій у цій сфері. Це призводить до нестабільності освітньої галузі. Сьогодні в Україні існують сотні вищих навчальних закладів, де формальний підхід до отримання диплому призводить до суттєвого зниження якості освіти. Переважання спеціальностей гуманітарного спрямування над технічними спричинило дефіцит таких важливих професій, як інженер, технолог, конструктор, тощо.

Виходячи з цього, Президент України вимагає від уряду зваженої програми реформування освіти, яка спиратиметься на широку соціальну підтримку. На його думку, реформа освіти та виховання має пройти широку громадську експертизу. Серед ключових напрямів реформи Президент України виділив такі: подолання корупції в освітній галузі, раціональне використання бюджетних ресурсів держави та місцевої влади, якісна підготовка кадрів, максимально швидке запровадження сучасних технологій, формування доступних навчальних електронних бібліотек (електронні підручники, бази даних національної та світової літератури тощо). На його переконання, саме через реформу освіти можна впритул наблизитися до радикальних змін у сфері науки, яка також потребує не лише підтримки, але й глибокого реформування [1, с.3-4].

Як свідчить суспільно-історична практика передових країн світу, долю побудови правової, демократичної держави з розвинутим громадянським суспільством вирішує людина, її світогляд, рівень освіти та культури, її моральні установки, ідеали – словом, усе те, від чого залежить лінія її поведінки. Тому реформування національної системи освіти відіграє надзвичайно важливу роль у трансформаційних процесах, які відбуваються в Україні. Мова йде не просто про окремі удосконалення тих чи тих напрямів освітньої практики,

а про перехід системи освіти на якісно новий рівень функціонування зі зміною парадигмальних засад свого розвитку на чому, зокрема, й наголошував Президент України. Здійснення цього процесу стихійним способом призводить лише до суто механічного поєднання інноваційних проектів з традиційною освітньою практикою, що, з одного боку, знецінює та дискредитує загалом корисні починання, а з іншого – призводить до посилення стагнації в освітній сфері та наростання у ній деструктивних процесів, що ми можемо сьогодні спостерігати в Україні [2].

Зважаючи на вищезазначене, у вересні 2010 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні», метою якого є, по-перше, упорядкування освітнього простору нашої держави, по-друге, забезпечення покращення функціонування та інноваційного розвитку освіти в Україні, підвищення її якості та доступності, інтеграції до європейського освітнього простору зі збереженням національних досягнень і традицій. Відповідно до зазначеного нормативно-правового акту, 2011 рік оголошений «Роком освіти та інформаційного суспільства» (п. 1) [3].

В умовах переходу до інформаційного суспільства виникають перспективні підходи до розвитку освіти. Такі підходи ґрунтуються на розумінні інформаційної ситуації, у якій знання, культурно-духовне надбання у системі пізнання як наслідок індивідуальної та колективної науково-технологічної обробки інформації, духовно-ціннісного досвіду є одночасно і продуктом споживання, і продуктом виробництва.

Освіту, як і супутнє їй виховання, можна розглядати як спосіб соціалізації особи, її включення до системи суспільних зв'язків та відносин. Таким чином трактована освіта завжди виявляється суспільно визначеною й загалом гуманітарною. Про названу обставину не слід забувати, особливо, коли мовиться про розробку концепції освіти, визначення її орієнтацій, структури, складових та пріоритетів розвитку.

Значення освіти в умовах переходу до інформаційного суспільства полягає у вирішенні проблем безперервної освіти, оптимальної мотивації індивідуальної пізнавальності; уточненні мети розвитку особистості, її мотивів та значень; модернізації змісту, організації освіти відносно сучасних уявлень про світ, місце у ньому людини; специфікації освіти щодо таких видів діяльності людини, які раніше не були відомими, а тепер змінюють загальний портрет суспільства, соціальні відносини у ньому; застосуванні таких технологій пізнання, які сягають буттєвих глибин та реалізації людського у суспільстві, природі, Всесвіті тощо [4].

Як відомо, складовою і невід'ємною частиною загальнодержавної освіти є система військової освіти. Модернізація національної системи освіти, складність масштабного реформування Збройних Сил України актуалізує проблему формування творчої особистості військового професіонала, здатного ефективно розв'язувати складні військово-професійні проблеми та передбачає новий підхід до професійної підготовки майбутніх кадрів, спрямований на подолання кризи в освіті, яка виявляється, передусім, у невідповідності знань запитам особистості, суспільним потребам і світовим стандартам, у знеціненні престижу військової служби, освіченості та інтелектуальної діяльності.

У сучасному суспільстві очевидним стає той факт, що гуманістична парадигма освіти на перше місце висуває потреби та інтереси особистості. Це потребує розробки ефективних засобів для діагностики інтересів та індивідуальних якостей особистості військовика, дослідження психології механізмів професійного самовизначення людини [5, с.240]. Виходячи з цього, головним критерієм роботи вищих військових навчальних закладів повинен стати високий рівень підготовки випускників, раціональне поєднання

їхніх теоретичних знань з умінням застосовувати їх на практиці. Це означає необхідність раціонального моделювання процесу навчання та безперервний пошук його ефективних форм та методів, удосконалення програм, навчальних планів, розробка нових навчальних методик, навчальних посібників тощо.

Відтак, військовий професіонал повинен мати не лише високий рівень підготовки у суто військовій справі, але й чітко орієнтуватися в інших сферах діяльності, особливо в адміністративно-господарській та економічній. Певною мірою цьому сприятиме реалізація одного з напрямів реорганізації системи військової освіти, а саме – максимальна інтеграція військової освіти до загальнодержавної системи освіти.

Організаційний напрям реформування військової освіти України відбувається на тлі скорочення Збройних Сил України. Під час зазначеного процесу необхідно привести параметри системи військової освіти у відповідність до нових завдань, структури та чисельності військової організації України, створити умови, які б забезпечили задоволення потреб національного війська у кваліфікованих військових фахівцях.

У зв'язку з подальшим реформуванням Збройних Сил України та уточненням завдань, що стоять перед ними, важливою проблемою є удосконалення форм та змісту підготовки магістрів військово-соціального управління. Як зазначає більшість фахівців (М. Власко [6], М. Наumenко [7], М. Нецадим [8], Ю. Приходько [9], та ін.), перехід до інформаційного суспільства передбачає, що майбутній магістр військово-соціального управління повинен увійти до самостійної діяльності озброєним досягненнями світової та вітчизняної наукової думки, маючи серйозний духовний багаж та постійний інтерес до нового у військовій науці, техніці, культурі, суспільному житті. Отже, військова освіта має працювати на сучасне і майбутнє шляхом формування особистісних якостей військового керівника, його знань, умінь, навичок, світогляду і, безперечно, визначати науково-технічний, моральний і духовний потенціал Збройних Сил України загалом. Тому, вочевидь, є логічним, що значна увага при модернізації вищої військової освіти повинна приділятися якості підготовки магістрів військово-соціального управління.

На нашу думку, необхідно виділити два чинники, які висувають нові вимоги до методологічної, світоглядної, системної підготовки магістрів військово-соціального управління.

Перший викликаний інформатизацією суспільства, в усіх сферах якого дуже швидко продукуються, оновлюються і розповсюджуються факти, дані та знання про явища природи, суспільства і техніки. У зв'язку з цим істотно зростає роль системних, міждисциплінарних знань військового керівника, необхідних для раціональної та усвідомленої обробки потоків різноманітних фактів з метою вирішення нових, нестандартних проблем. У цій новій парадигмі найголовніше місце посідають аналітичні здібності військового керівника, тобто його спроможність шукати і знаходити необхідну інформацію, точно формулювати проблеми та гіпотези, бачити у сукупності даних певні закономірності, знаходити розв'язання складних професійних завдань тощо [10].

Другий чинник пов'язаний з побудовою системи підготовки магістрів військово-соціального управління на засадах інноваційної діяльності. Магістр військово-соціального управління повинен мати цілісні знання про інноваційні механізми, уміти застосовувати їх на практиці.

Зазначені чинники обумовлюють нові підходи до побудови системи військової освіти [11]. По-перше, стає актуальним суттєве оновлення змісту та методики навчання, включення до навчальних програм управлінських, економічних та правових знань, поглиблене вивчення інформаційних технологій, іноземних мов тощо.

Нагальною потребою є укрупнення спеціальностей підготовки військових фахівців, особливо оперативно-тактичного рівня, що дозволить виключити випадки замовлення військових фахівців обсягом до десяти осіб. Аналіз державної атестації випускників вищих військових навчальних закладів свідчить про те, що рівень практичної підготовки випускників до виконання обов'язків на посадах за призначенням залишається на низькому рівні. Досить часто випускники не мають відповідної методичної підготовки з питань підтримання бойової та мобілізаційної готовності підрозділів і частин, зміцнення військової дисципліни і статутного порядку, роботи з підлеглим особовим складом тощо.

Болючими є питання, що стосуються науково-педагогічних працівників вищих військових навчальних закладів. Через низький життєвий рівень професія військового викладача стає неprestижною, зникла зацікавленість у професійному зростанні шляхом навчання в ад'юнктурі та докторантурі, захисту дисертацій тощо. Загроза постійного скорочення, невизначеності через необґрунтовані реорганізації вищих військових навчальних закладів робить викладацьку професію неперспективною.

Таким чином, сучасна система вищої військової освіти України характеризується значною кількістю суперечностей та проблем, які вимагають проведення серйозних фундаментальних та прикладних наукових досліджень. Частина з них вже здійснюється науково-дослідним управлінням (проблем військової освіти та науки) центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України.

Разом з тим з метою вирішення решти нагальних проблем пропонується низка перспективних напрямів, які будуть сприяти підвищенню ефективності підготовки військових фахівців в умовах переходу до інформаційного суспільства, визначати тенденції, умови та механізми оновлення військової освіти та підвищення її якості. До них належить, по-перше, модернізація вищої військової освіти, її ресурсне забезпечення; удосконалення державного та галузевого стандартів військової освіти; наукове забезпечення контролю якості вищої військової освіти [8]; теоретичні засади інформатизації вищої військової освіти.

По-друге, психолого-педагогічні засади розробки та реалізації особистісно-орієнтованих освітніх технологій; соціально-психологічна адаптація військовиків до умов екстремальних ситуацій; виховання у системі військової освіти; теорія і технологія розвитку систем управління військової освіти різного рівня; структура та зміст освітньо-кваліфікаційних характеристик і освітньо-професійних програм підготовки військових фахівців; сучасні моделі інтеграції військової науки і військової освіти; розумна інтеграція військової та цивільної освіти; обґрунтування показників, процедур і технологій оцінки якості та ефективності навчального процесу.

По-третє, інформатизація військової освіти, узагальнення результатів та досвіду вищих військових навчальних закладів у розробці та застосуванні новітніх інформаційних і комунікаційних технологій; розвиток організаційно-методичної, нормативно-правової бази застосування інформаційно-комунікаційних технологій; розробка стандартів застосування інформаційно-комунікаційних технологій у системі військової освіти тощо.

За умов переходу до інформаційного суспільства надзвичайно велика роль належить теорії військової освіти, яка покликана обґрунтувати стратегічні завдання її модернізації. Індивідуалізація навчання у системі військової освіти є нагальною, пріоритетною проблемою, яку необхідно досліджувати комплексно. Проблема індивідуалізації навчання та виховання слухачів (курсантів) значною мірою розроблена педагогічною наукою. Але зміни, які відбулися в останні роки в соціально-політичній та економічній сферах краї-

ни, вимагають нових підходів до вирішення зазначеної проблеми. Передусім необхідно уточнити й наповнити цю проблему новим змістом, розробити методи та форми активної взаємодії педагогів і слухачів (курсантів), повніше враховувати особистісний аспект у навчальному процесі.

Індивідуалізація навчально-виховної роботи – веління часу, запорука якісного вирішення завдань військово-професійної підготовки слухачів (курсантів). Вона передбачає високий рівень педагогічної культури та майстерності науково-педагогічних працівників, усіх категорій посадових осіб вищих військових навчальних закладів. Лише за умови постійного врахування індивідуальних особливостей слухачів (курсантів) можливе наукове керівництво навчально-виховним процесом та зведення до мінімуму елементів стихійності при розв'язанні складних завдань особистісно-орієнтованого педагогічного процесу в системі військової освіти [7].

Відтак, система військової освіти повинна забезпечувати усі умови для підготовки військових фахівців на рівні сучасних вимог і тим самим здійснювати вагомий внесок до підтримання необхідного рівня боєздатності та боєготовності Збройних Сил України. Питання її реформування повинно стати загальнонаціональною справою [1, с.3-4].

Досвід показує, що актуальні завдання, які стоять перед вітчизняною військовою освітою, неможливо розв'язати старими методологічними засадами організації та проведення військово-навчального процесу у Збройних Силах України. Тому вкрай необхідним є обґрунтування сучасних теоретичних та методологічних засад підвищення ефективності підготовки військових фахівців в умовах становлення інформаційного суспільства навчання і виховання військовиків. У зв'язку з цим підґрунтя та технології сучасних педагогічних концепцій мають стати надійними орієнтирами розвитку національної системи військової освіти та її виходу на світовий освітянський простір. Головні аспекти педагогіки співробітництва, гуманістичної педагогіки, особистісно-орієнтованої та особистісно-розвиваючої педагогіки сприяють оптимальному розв'язанню вищезазначених актуальних завдань національної системи військової освіти. Але, на жаль, відчувається недостатність таких напрацювань, психологічних та педагогічних аспектів запровадження принципів, методів та форм цих концепцій до системи військової освіти [11].

Таким чином, в Україні відбувається складний, але творчий і цілеспрямований процес становлення стрункої та ефективної системи військової освіти. Очевидно, що не всі проблеми будуть розв'язані відразу. Аналіз питань стосовно підвищення ефективності підготовки військових фахівців в умовах становлення інформаційного суспільства дозволяє зробити висновок, що її ефективність значно зросте при виконанні таких умов:

- зміна філософії навчання та викладання, тобто переходу від стратегії викладання до стратегії навчання, до використання педагогічних технологій, спрямованих на заохочення до набуття самостійних знань та наукових досліджень майбутніми військовими фахівцями;

- запровадження чіткої системи критеріїв оцінки знань та умінь майбутніх військових фахівців [12];

- формування механізмів залучення вищих військових навчальних закладів, науково-педагогічних працівників та майбутніх військових фахівців до обговорення та реформування вищої освіти в контексті модернізації українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Янукович В. «Настав час проявити український характер, довести і собі, і світові, що Україна – це країна-лідер» / Віктор Янукович // Віче. – 2011. – № 7 (292) – С.2-5.

2. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: навчальний посібник / Лутай В.С. – К.: Центр «Магістр-S» Творчої спільки вчителів України, 1996. – 256 с.

3. Указ Президента України від 30.09.2010 р. № 926/2010 «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» // Офіційний вісник України. – 2010. – № 75. – Ст. 2659.

4. Мудрак В.І. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти в глобальному інформаційному просторі / Мудрак В.І. // Вища освіта України – Додаток 3 (т. 1) – 2006 р. – Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» – С.245-247.

5. Покась В.П. Філософія інтернатної освіти: сутність та стратегія реалізації / Віталій Петрович Покась // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 32. – С.236-241.

6. Власко О.М., Власко М.П., Павлич В.В. Військовій освіті – систему управління якістю підготовки військових фахівців / Власко О.М., Власко М.П., Павлич В.В. // Військова освіта: Збірн. наук. праць. – К., 2008. – № 2 (22). – С.76-85.

7. Науменко М.І. Військова освіта України: стан, проблеми, перспективи інноваційного розвитку / Микола Іванович Науменко // Наука і оборона. – К.: МО України. – 2009. – № 2. – С.24-32.

8. Нещадим М.І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: Монографія / Микола Іванович Нещадим. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 852 с.

9. Приходько Ю.І. Якість освіти як системна категорія / Юрій Іванович Приходько // Військова освіта: Збірн. наук. праць. – К., 2008. – № 2 (22). – С.13-23.

10. Серветник Р.М. Формування професійної компетентності офіцера-керівника / Руслан Миколайович Серветник // Військова освіта: Збірн. наук. праць. – К., 2008. – № 2 (22). – С.41-46.

11. Стасюк В.В. Теоретико-методологічні засади підготовки військових фахівців в сучасних умовах / Василь Васильович Стасюк // Вісник Національної академії оборони України. Збірник наукових праць. – К.: Міленіум, 2006. – С.70-74.

12. Ягулов В.В. Військова освіта в Україні та її вплив на національну безпеку / Василь Васильович Ягулов // Освіта як фактор національної безпеки. – Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Академія муніципального управління, 2003. – С. 124-132.

Черный В.С. Социальные предпосылки реформирования военного образования в контексте модернизации украинского общества

Рассматриваются основные направления реформирования военного образования в современных условиях, раскрывается их содержание и особенности, обосновываются принципы повышения эффективности этого процесса.

Ключевые слова: военное образование, модернизация, общество, реформирование, социальные предпосылки.

Chornyi, V.S. Social preconditions of reformation of the military education in the context of modernization of Ukrainian society

The main directions of reformation of military education in modern conditions are considered in this article. It discloses their contents and features, justifies the principles of improvement of the efficiency of this process.

Key words: military education, modernization, reformation, social background, society.

Лексико-граматична основа побажань у здійсненні прагматичних інтенцій мовця засобами німецької та французької мов

В конкретному мовному соціумі функціонують певні шаблони, призначення яких – висловити побажання адресату. В сучасних німецькій та французькій мовах здійснюються типові, з точки зору лексико-граматичної організації, ілокутивні акти. Конкретний зміст та форма дезидератів визначаються прагматичною інтенцією мовця і розподіляють побажання між офіційним, розмовним та фамільярним регістрами мови.

Ключові слова: ілокутивний, ілокутивний мовленнєві акти, дезидерати, стереотипи, мовні регістри, соціум

Мовленнєва поведінка людей є стабільно актуальною проблемою сучасного мовознавства, лінгвістичної філософії і антропології. При цьому досить малодослідженим її аспектом є мовленнєвий поведінковий зміст, який «закодовано» в системах німецької та французької мов в площині ввічливості. Згідно теорії мовленнєвих актів Д.Остіна та Д.Серля (1962), будь-яке висловлювання є не тільки мовною структурою, побудованою за правилами лінгвістики (так званим ілокутивним актом), але й засобом здійснення певної мовленнєвої дії, спрямованої на реалізацію прагматичних інтенцій мовця (ілокутивним актом). Свого часу В. Гумбольдт зауважив, що «мова, відповідно до безмежних можливостей її вживання..., вимагає застосування адекватних до цих можливостей мовних елементів» [2, с.69].

В сучасних дослідженнях з теорії мовленнєвих актів вживається термін «ритуалізація суспільства, що говорить» [7, с.238]. Поняття ритуалізації означає різну ступінь насиченості конкретної мовної системи певними кліше, набором висловлювань, покликаніх гармонійно, у відповідності до правил даного мовного соціуму, спілкуватися із співрозмовником.

Матеріалом для аналізу є лексико-граматична основа ілокутивних актів із значенням побажань у німецькій та французькій мовах. Зважаючи на те, що побажання – це висловлене, виражене бажання здійснити, одержати, здобути що-небудь [4, с.54], для позначення цих структур скористаємося терміном «дезидерат» (від лат. desideratus – бажаний).

В обох мовах, що порівнюються, функціонує велика кількість мовних шаблонів, призначення яких – зичити реципієнту певних гараздів з конкретного приводу. Поруч із стереотипними, безлицими штампами існують більш особистісні, ситуативно визначені побажання. Різниця між першою і другою групою подібних мовленнєвих актів цілком очевидна, адже вона зумовлена

вимогами суспільного етикету: в процесі висловлення побажань вихована людина завжди бере до уваги віковий, соціальний, родинний, професійний статут адресата [5, с.12].

Лексичні елементи та граматичне оформлення дезидератів визначаються їх належністю до різних мовних регістрів – фамільярного, розмовного, офіційного.

Оскільки побажання, висловлені адресату, як правило, носять доброзичливий характер, мовні елементи дезидератів представлені різними частинами мови з позитивною конотацією. У німецькій мові – це іменники: *Gesundheit* – здоров'я, *Besserung* – одужання, *Genesung* – одужання, *Wohl* – добробут, *Erfolg* – успіх, *Glück* – щастя, *Liebe* – кохання, *Schaffenskraft* – творчі успіхи, *Freude* – радість, *Vergnügen* – утіха, задоволення, *Spaß* – утіха, задоволення, *Mahlzeit* – смачного, *Erfüllung* – здійснення, *Verwirklichung* – здійснення. Носії французької мови вживають іменники: *santé* – здоров'я, *bonheur* – щастя, *succès* – успіх, *soleil* – сонце, *beauté* – краса, *amour* – кохання, *sourire* – посмішка, *humeur* – настрій, *joie* – радість, *optimisme* – оптимізм та ін. У німецькій мові у сполученні з іменниками вживаються прикметники: *gut* – добрий, *fröhlich* – веселий, радісний, *schön* – добрий, красивий, *angenehm* – приємний, *best* – найкращий, *herzlich* – щирий, *innig* – щирий, *aufrecht* – щирий, *freudig* – радісний, *glücklich* – щасливий, *stabil* – стабільний, *vergnügt* – веселий, *besinnlich* – затишний, та інші. У формулах ввічливості французькою домінують прикметники: *bon* – добрий, *heureux* – щасливий, *excellent* – дивовижний, *joyeux* – радісний та ін.

Іншим лексичним засобом побудови побажань німецькою і французькою мовами є дієслова: *genesen* – одужувати, *verwirklichen* – здійснювати, *erfüllen* – здійснювати, *hoffen* – сподіватися, *grüßen* – вітати, *réussir* – мати успіх, *se soigner* – піклуватися про себе, *se remettre* – одужувати, *se porter* – почуватися, *apporter* – приносити, *combler* – сповнювати, *accomplir, réaliser* – здійснювати. В обох мовах у побажаннях здобути або отримати що-небудь дієслова супроводжуються прислівниками. У німецькій мові: *gut* – добре, *bald* – швидко, *leicht* – легко, *erfolgreich* – успішно. Носії французької мови додають до дієслів прислівники: *bien* – добре, *vite* – швидко, *facilement* – легко, *heureusement* – успішно, *merveilleusement* – чарівно.

З точки зору синтаксичної організації, побажання, адресовані другу, колезі, близькому родичу, найчастіше мають форму простого еліптичного речення: носії німецької етнокультури зичать добра реченнями: *Viel Erfolg!* – Успіху! *Viel Glück!* – Щастя! Французькі приватні побажання реалізуються висловлюваннями: *Amitié!* – Дружби!, *Ensemble!* – Єднання!, *Soleil!* – Сонця! Іншою синтаксичною основою формул ввічливості, що аналізуються, особливо у фамільярному та розмовному регістрах, є зазвичай словосполучення *іменник + прикметник*. Німецькі побажання містять: *guten Appetit* – смачного! *frohes Ostern!* – радісного Великодня! *guten Abend* – весело провести вечір, *gute Reise* – щасливої дороги, *schönes Wetter* – доброї погоди, *langes Leben* – довгих років життя. Часто вживаною є формула *Alles Gute!* – всього найкращого. Вона може пасувати до різних подій у житті реципієнта. Слід відзначити велику частотність використання у мовленнєвій поведінці німців одиниць – кліше, прив'язаних до конкретних ситуацій спілкування: побажання за столом, тости, як правило, дуже лаконічні: *Prost! Gesundheit! Zum Wohl!* – За здоров'я! Побажання успіху формулюються часто з урахуванням професійного статусу адресата: *Hals- und Beinbruch!* (студентам на екзамені) *Gut Nass!* (плавцям) *Glück ab!* (льотчикам) *Glück auf!* (гірникам) *Gut Blatt!* (гравцям у карти).

Французькі структури також охоплюють дрібні, повсякденні сфери життя: *bonne douche* ! – приємного душа! *bons achats*! – вдалих покупок! *bonne fin de la journée*! – щасливого закінчення дня! Але поруч із ними функціонують побажання-кліше більш широкого і нейтрального спектру: *bon appétit* – смачного, *bonne soirée* – приємного вечора, *bonne chance* – успіху, *bonne et heureuse année* – щасливого нового року, *meilleurs vœux* – найкращі побажання, *meilleurs succès* – найкращих досягнень, *innombrable plaisir* – нескінченного задоволення, *joyeuses Pacques*! – радісного Великодня! Як свідчать наведені приклади побажань, висловлених за структурою *іменник + прикметник*, в обох мовах, що порівнюються, необхідним є узгодження складових частин у формі роду та числа.

У словосполученнях *дієслово + прикметник (або дієприкметник)*- і німецька, і французька мови вживають дієслова у наказовому способі. При цьому синтаксична організація дезидератів буває як спрощеною, так і більш складною [6,с.239]. До спрощених структур можна віднести неопширені прості речення, побудовані за схемою *дієслово + прикметник (або дієприкметник)*: *Bleib gesund*! – Бувай здоровим! *Pass auf dich auf*! – Бережи себе. *Hab keine Angst*! – Не бійся. *Sei glücklich*! – Бувай щасливим! *Sois heureux*! – бувай щасливим!; *Soyez bien portant* ! – бувайте здорові! Синтаксично ускладнені структури побажань у вигляді простих речень можуть містити як головні, так і другорядні члени речення: *Obtiens tout ce que tu veux pour ta fete*! – *Отримай* все, чого бажаєш на твій день народження!; *Reste telle que tu es*! – *Залишайся* такою, як ти є!; *Accueillez la Nouvelle Année sous la pluie de champagne* ! – *Зустріньте* Новий Рік під дощем шампанського! *Lassen Sie es gut schmecken*! – Смачного! Менш емоційно насиченими є прості речення із дієсловом волевиявлення *souhaiter* – бажати, зичити: *Je te souhaite le plus de bonheur possible* – Зичу тобі якнайбільше щастя; *Nous vous souhaitons nos meilleurs vœux* 2011 – Наші найкращі побажання у 2011 році; *Je vous souhaite une santé de fer* – Бажаю вам залізного здоров'я.

Крім дійсного і наказового способів у висловлюваннях-побажаннях порівнюваних мов часто вживається умовний спосіб (Konjunktiv), (Subjonctif). У німецькій мові : *Es lebe ukrainische Jugend*! – Хай живе українська молодь! *Gehe mein Wunsch in Erfüllung*! – Хай здійсниться моє бажання! Часто Präsens Konjunktiv замінює конструкція з модальним дієсловом *mögen* (Präsens Konjunktiv) + Infinitiv основного дієслова: *Möge mein Wunsch in Erfüllung gehen*! *Möge es dir gut gehen*!- Хай тобі щастить!

Формальною ознакою подібних речень французької мови є наявність у препозиції сполучника *que* = нехай : *Que la vie vous comble de joie et de bonheur* ! – *Нехай* ваше життя буде насичене радістю та щастям!; *Que mes pensées te guident vers la réussite* ! – *Нехай* мої думки приведуть тебе до успіху!; *Que ton Noël soit rempli de plaisir*! – *Нехай* твої Різдвяні свята сповнюються насолодою!

В якості речень-дезидератів в обох мовах застосовуються і складно-підрядні речення. В головній їх частині найчастіше знаходяться дієслова *wünschen* – бажати, *mögen (möchte)* – хотіти та *souhaiter* – бажати. Підмет підрядного додаткового речення в таких випадках стоїть у формі кон'юнктиву: *Ich wünschen Ihnen, dass Ihre Träume in Erfüllung gehen*! – Я бажаю вам, щоб Ваші мрії здійснились. *Nous souhaitons que tu gagnes* – ми *бажаємо*, щоб ти переміг. Найбільш офіційної тональності набувають дезидерати, які містять дієслово *дозволяти* у наказовому способі: *Erlauben Sie, Ihnen Erfolg zu wünschen*. – Дозвольте побажати Вам успіху. *Gestatten Sie mir, Ihnen alles Gute zu*

wünschen. – Дозвольте мені побажати Вам усього найкращого. *Permettez-moi de vous souhaiter de réussir* – Дозвольте мені побажати вам успіху.

Отже, ілокутивні мовленнєві акти, досліджені в статті, спрямовані на доброзичливе волевиявлення на адресу співрозмовника. Подібна прагматична інтенція мовця реалізується на основі різних частин мови із позитивною конотацією та певних синтаксичних структур: іменник+прикметник, дієслово+ прислівник (прикметник), (дієприкметник), еліптичне речення, просте поширене речення, складнопідрядне речення. Морфологічним оздобленням досліджених структур є дійсний, наказовий та умовний способи дієслів. Предметом спеціальної уваги в перспективі можуть бути дезидерати, закріплені за різними сферами функціонування німецько- та франкомовного соціумів – родина, професія, навчання, та ін.

Список використаних джерел

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С.Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Мальцева Д.Г. Германия: страна и язык. Landeskunde durch die Sprache: Лингвострановедческий словарь / Д.Г.Мальцева. – М.: Астрель, 2001. – 416 с.
4. Тлумачний словник української мови / Голов.ред.В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь, 2005. – 1728 с.
5. Формановская Н.И. Речевой этикет. Русско-немецкие соответствия / Н.И.Формановская, Х.Р.Соколова. – М.: ВШ, 1989. – 96 с.
6. Kerbrat-Orecchioni C. Le discours en interaction / Kerbrat-Orecchioni C. – Paris: Arman Colin. – Vol.16, 2006. – P. 238-239.

Гришкина В.Б., Кухарь О.В. Шевченко А.А. Лексико-грамматическая основа пожеланий в осуществлении прагматических интенций говорящего средствами немецкого и французского языков

В конкретном языковом социуме функционируют определенные шаблоны, назначение которых – выразить пожелание адресату. В современных немецком и французском языках осуществляются типичные, с точки зрения лексико-грамматической организации, иллокутивные акты. Конкретные содержание и форма дезидератов определяются прагматической интенцией говорящего и распределяют пожелания между официальным, разговорным и фамильярным регистрами языка.

Ключевые слова: локутивный, иллокутивный речевые акты, дезидерати, стереотипы, языковые регистры, социум

Grishkina, V.B., Kukhar, O.V., Shevchenko, A.O. Lexico-grammatical basis of wishes in realization of pragmatic intentions of the speaker in the German and French languages

Definite clichés are used in the concrete language society their purpose is to express a wish. Illocutive acts typical of their lexico-grammatical organization are realized in modern German and French languages. The definite content and form of desiderates are defined of pragmatic intention of the speaker. They distribute them between official, colloquial and familiar registers of the language.

Key words: locative, illocutive acts of speech, stereotypes, registers of the language, society.

Українське козацтво як лицарська спільнота: проблема визнання

Розглянуто феномен українського козацтва з позиції лицарства. Досліджується самоідентифікація козаків як лицарської спільноти та їх визнання в Європі 16-18 ст. Показано моральні засади українського козацтва.

Ключові слова: українське козацтво, лицарство, самоідентифікація, мораль, лицарські чесноти.

(матеріали конференції «Україна: творення особистого і суспільного буття»)

Сучасні українські політичні, економічні, соціальні, культурні, духовні реалії вкотре актуалізують питання про сутність українства та напрацювання відповідної часу української ціннісної матриці. Одним з ідеалів, який загалом прийнятний у нашому суспільстві, його різних аксіологічних системах, є українське козацтво. Постає питання про певний моральний кодекс честі такої спільноти, що прирівнює українське козацтво до подібних військових формувань вищого ґатунку відповідного періоду – лицарства.

Дослідження теми українського козацтва здійснюють насамперед історики, зокрема М.Грушевський, Д.Яворницький, В.Брежуненко, В.Голобуцький, П.Голубовський, В.Горобець, М.Дашкевич, М.Карамзін, С.Леп'явко, І.Мельниченко, В.Мільчев, О.Путро, О.Русина, Т.Чухліб, Т.Яковлева та інші. Філософське осмислення цього феномену присутнє, зокрема, у напрацюваннях таких науковців, як Г.Дичковська, Г.Нестеренко, П.Сас, В.Сергійчук, В.Щербак, Н.Яковенко.

Завданням цієї статті є аналіз феномену козацтва з етико-історичної позиції для розкриття козацтва як лицарської спільноти крізь призму власної самоідентифікації та зовнішнього визнання козацтва як лицарської європейської спільноти.

Насамперед зауважимо внутрішню різноманітність українського козацтва на різних етапах розвитку – від його зародження наприкінці XV ст. до занепаду наприкінці XVIII ст. Сутнісним ядром козацтва як достатньо цілісної соціальної групи постає свідомо індивідуальна та колективна самоідентифікація людини як козака, члена козацької спільноти, самоусвідомлення і життєве прийняття козацтвом моральних засад в цілісності. Тобто, бачимо гармонійне моральне співіснування мікро- та макрорівнів. Це є гідним прикладом для наслідування єдності правдивої думки та дії для реалізації повноти буття окремої людини як складової спільноти та спільноти реалізованих на засадах спільної духовності індивідів. Варто зауважити, що найяскравіше така єдність проявляється наприкінці XVI та у XVII ст.

Звернімося до витоків цього унікального історичного, морального феномену. Зазначимо, що передумови виникнення українського козацтва

постають на сьогодні суперечливим дослідницьким питанням. Відомі спроби вивести коріння цього явища з іншої, не української, етнокультурної групи. Так, за подібністю звучання [хозар][козар][козак] козацькі інтелектуали кінця XVII – початку XVIII ст., зокрема, гадяцький полковник Г. Граб'янка, гетьман П. Орлик виводили українське козацтво від Хазарського каганату, наголошуючи на споконвічності воєнних занять козаків та відстоюючи таким чином право козацтва на лідерські позиції в Гетьманщині.

Натомість у XIX ст. дослідники пропонують варіанти походження козаків від різних груп князівських часів. Наприклад, М.Дашкевич доводить їх зв'язок із «болохівцями», П.Голубовський – із бродниками, а М.Карамзін убаचाє в козаках нащадків половців та «чорних клобуків». Проте найпопулярнішою теорією стає ухорницька (XIX ст.). На думку її провідного представника М.Грушевського, козаки – це свободолюбні люди, які йшли у Дике поле, де відсутній панський гніт. Засобами існування ставали насамперед мисливство та рибальство, водночас їх не лякала можливість конфлікту з татарами. Таким чином, виокремлюється моральна детермінанта – прагнення людини до свободи, її реалізації у спільноті однодумців, прагнення до повноти буття, з можливістю ризику для виходу з умов, які обмежують її самоздійснення.

Радянська наука дещо змінила цю теорію, наголошуючи на класовій експлуатації та трактуючи козаків насамперед як селян-утікачів. На сьогодні дієвим є стереотип козака як селянина-втікача, бунтівника-маргінала, що применшує значущість козацтва його зведенням до досить поширеного пересічного соціального явища у різні часи в різних народів [5, с.173-175]. Звісно, селяни присутні у складі козацьких формувань. Проте сучасні дослідження доводять, що дух козацьких співтовариств не базується на аграрних цінностях. Приміром, українське козацтво до кінця XVI ст. не мало фактично жодних контактів із селянством. Та й те, що українське козацтво сформувалося як група з великими становими привілеями, не дає можливості виводити його корені від селянства. Справа в тім, що наприкінці XV – на поч. XVI ст., коли формується козацтво, український селянин для боротьби з експлуатацією ще не мав потреби вдаватися до таких радикальних засобів, як відхід у козаки. У степу було багато землі, мало робочих рук, можливість перейти у краще місце за умов панського утиску.

Ще один застосований засіб «десакралізації» українського козацтва – це формалізація, візантійський архетип надмірної естетизації, так звана шароварщина (як на матеріальному, так і на духовному рівні). Він активно прищеплювався з радянських часів для знецінення, завуалювання сутності феномену української якісно зорганізованої спільноти, здатної відстоювати власні інтереси та протистояти зовнішнім чужинським посяганням. Таке визнане автентичне унікальне соціальне утворення, високо оцінене на світовому рівні, руйнує симулякрійність будь-якої імперської ідеології з позиції вищості останньої. Тому вкотре актуалізується потреба пізнання власне української історії як джерела архетипічної сили свого роду, народу-нації.

Наразі історики активно розробляють так звану теорію «Великого кордону», в межах якої козацтво осмислюється як спільнота прикордонна, яка постала на межі християнської та мусульманської, осілої та кочової цивілізацій. «Людьми прикордоння» були й міщани, мешканці Канева, Черкас, інших прикордонних замків. Їх основною діяльністю була насамперед охорона рубежів, а не торгівля чи ремісництво. Ці люди брали активну участь у формуванні козацтва. Поза прикордонням міщани дуже сторожко ставились до козаків, які заважали торгівлі. Розглядати міщанство як джерело станових привілеїв козацтва

також неможливо, тому що міщанські привілеї і права зовсім іншого характеру. Контакти козацтва з українським міщанством мали досить складний характер.

Ідеологічним підґрунтям боротьби козаків за лицарські права постали надбання негербової дрібної шляхти і боярства. Фактично цей нижній прошарок старого феодально-лицарського стану був аналогічний козацтву за суспільними функціями, що виконувалися, і способом життя. Природно, що прикордонне боярство, яке у правовому відношенні посідало місце між шляхтою і вільним селянством, значною мірою показалося.

Соціальна самосвідомість українського козацтва значно посилювалося зі влиттям у нього досить сильної та організованої спільноти бояр півдня України наприкінці XVI ст. Передумовою такого об'єднання в українському прикордонні стала польсько-литовська унія 1569 р. Якщо права бояр у Великому князівстві Литовському закріплювалися, то польське право не визнало такої категорії населення, а шляхта – їх лицарських прав. Тепер умовою визнання шляхетства виступала не воєнна служба, а наявність землі з кріпаками. Однак бояри нівеливали спроби перетворити їх на селян збройним опором. На півночі України, де можливості показатися у боярства не було, воно вело боротьбу за свої права не один десяток років, не поступаючись натиску польської адміністрації.

Загалом основою самосвідомості козацької спільноти було кілька ключових понять. Запорізькі козаки заявляли, що вони служать загальному благу і Вітчизні. Військова, лицарська спільність козаків була міцною, ґрунтувалася на засадах справжнього лідерства за певною аналогією до родинних взаємин (ініціація сакрально-релігійною посвятою на козака як члена органічної козацької військової спільноти, братання між козаками тощо).

В офіційних документах Війська Запорізького козаки апелювали до таких лицарських чеснот як мужність, відвага, честь, здатність до самопожертви, лицарська служба, захист Вітчизни (Речі Посполитої) і православної віри. Для прикладу, під час переговорів про найм з Е.Лясотою, послом австрійського імператора Рудольфа II, гетьман говорив про перспективу боротьби з турками як ворогами Святого Хреста. Коли ж матеріальна складова пропозиції імператора не задовольнила пересічних козаків, гетьман подав у відставку, заявивши, що він не бажає залишатися вождем людей, що так мало дорожать своєю славою і честю. Цей приклад ілюструє різні уявлення про честь: дотримання даного слова у гетьмана, адекватна матеріальна оцінка своїх військових можливостей – у пересічних козаків.

Применшенням лицарської честі в козацькому середовищі вважався відступ. Про це, приміром, говорить полковник М.Ширай у листі до підчашого Великого князівства Литовського Я.Радзівіла. Одразу полковник не тільки констатує применшення честі, але і повідомляє про козацьке рішення виправити становище і знову йти в похід на московські землі. Про лицарську службу йдеться у листах гетьманів П.Сагайдачного, І.Кулаги та ін.

Значущим елементом козацької гідності була можливість її відстояти за допомогою зброї. Цікаво символічне значення шаблі для козака. Так, гетьман І.Мазепа в одному зі своїх віршів писав: «Нехай буде тая слава, Же през шаблю маєм право». Король Владислав IV радив Б.Хмельницькому не шукати захисту від свавілля шляхти у Варшаві, а згадати, що козаки мають на боці шаблі.

Важливим для українських козаків було поняття лицарського слова. У договорі з польським урядом записано «тримати непорушне... під своїм добрим цнотливим рицарським словом». Такої обіцянки з боку козаків було достатньо, вона визнавалася королівськими комісарами як правочинна. Вимога дати лицарське слово не ходити в походи на Туреччину звучала під час переговорів 1619

р., а для Х. Радзівіла лицарського слова козацького полковника Путивльця було досить у 1628 р. для того, щоб видати йому значну суму грошей для підготовки козаків до походу на Прибалтику.

Козаки не тільки відчували себе лицарями, але і ждали від уряду визнання своїх прав. Про це в 1626 р. писав М.Дорошенко, Х.Радзівілу з проханням: щоб Його Королівська милість наші права і вольності, які належать рицарським людям, надав і упривілейював. Козаки абсолютно чітко уявляли свої права як стародавні: хочемо користуватися свободами вольності життя, користуватися своїми маєтностями і свободами, що належать лицарським людям. Так саме, як ми отримали від своїх предків права і вольності, щоб і наші наступники прийняли їх цілими і непорушними.

Ідентифікація себе як воїнів-лицарів досить чітко простежується й в інших козацьких спільнотах. Приміром, на Дону навіть за часів С. Разіна селяни приймали в козаки неохоче, а їхній масовий вплив на Дон датується 1705-1710-ми рр. Донці негативно ставилися до втікачів, не сприймаючи їх рівними собі. Один з документів 1689 р. абсолютно чітко показує ставлення Кола до біглих селян: останні приходили на Дон безперестану і зайнялися обробіткою землі, чому спротивилися козаки. Так, рішенням козацького з'їзду постановили: послати до всіх містечок свій присуд, щоб ніхто ніде хліба не орав і не сів, а якщо стануть орати, того бити до смерті і грабувати, а хто захоче орати, і ті б йшли в колишні свої місця, хто де жив. Отже, козаки чітко відмежовувалися від аграрної діяльності, яка перешкоджала військовій.

Одним із ключових понять, на яких ґрунтувалося козацьке визначення самих себе, була теза про те, що козаки «шаблею добувають свій хліб», отже, мають заслужене право на відповідне матеріальне забезпечення. Приміром, наприкінці 1622 р. королівські комісари, не вказавши запорожцям місць постою і прокорму, не запропонували найму, наказали не робити походи на Чорне море. Козаки обурилися, оскільки це означало, що всі традиційні джерела матеріального забезпечення були б перекриті. Джерелами «козацького хліба» були: 1) здобич під час війни; 2) стації – збирання продуктів із місцевого населення; 3) платня за службу (як регулярні виплати реєстрових козакам так і платня козакам, які наймалися для служби іноземному монарху). Крім того, козаки могли отримувати прибутки від господарської діяльності, але це вже не є особливий «козацький хліб». Одним з обов'язкових елементів тогочасної війни для професійних військових була здобич.

Цікавим проявом гуманізму є те, що бій сприймався вояками як робота, що рано чи пізно закінчиться. Поза військовими діями фіксуються прояви взаємоповаги між «ворогами». Наприклад, у 1690 р. Я.Пасек, шляхтич і вояк, написав про козака, що це така ж людина, як і я, такий же воїн, як і я, і на ньому шкіра не залізна, як і на тобі. Частим явищем після бою були бенкети вчорашніх супротивників. У 1625 р., після бою С.Конєцпольського з запорожцями був підписаний мир. Обидві сторони відзначили цю подію спільною гулянкою. У 1651 р. так само був відзначений Білоцерківський мир.

Спілкування відбувалося навіть під час коротких пауз між боями. Анонімний шляхтич, один із захисників Збаража в 1649 р., писав, що після важких триденних боїв домовилися про перепочинок і була зустріч і приятельські розмови польських вояків і козаків, що облягали фортецю. Причому вояки з обох боків пішли за вал, пригощали один одного тютюном і розпитували про покинуті домівки, знайомих і т.п. Після закінчення облоги, за традицією, гримнув спільний бенкет, Поляки дуже приязно відгукувалися про своїх, здавалося б, ворогів. Приміром, про вінницького полковника І. Богуна: «людина правдиво

лицарська, але дуже при тім нахабна», про брацлавського полковника Д. Нечая: «відважна людина», про Б. Хмельницького «стародавній воїн». Таким чином, професійний вояк, нехай з іншого табору, сприймався з повагою.

У той же час цивільний не мислився близьким і своїм. Він не належав до числа «людей меча» і тому міг бути знехтуваним чи ігнорованим. Цікаво, що навіть шляхетське походження, за мирного способу життя, не змінювало такого ставлення. Коли в 1663 р. до польського війська масово залучили шляхту, то професіонал Я. Лось відгукнувся так: «люди нікчемні, невоєнні», а Я.Пассек заявив, що краще свиней пасти, ніж такими людьми командувати. Така ж ситуація була й у козацькому війську Б.Хмельницького. Переяславський полковник П.Головацький, оглядаючи загони селян і міщан, радив їм: вистачить з панами воювати, йдіть гречку сіяти. Одним з найсильніших аргументів проти селянської природи козацтва є чітко виражене самовизначення козаками себе як військових людей, лицарів, що не мають нічого спільного з «гречкосіяями».

Незаперечним фактом було і власне лицарське визнання українського козацтва «ззовні». Дуже красномовним моментом є визнання цього статусу за козаками з боку шляхетського стану. У 1625 р. С. Конєцпольський, під час походу проти повсталих козаків, писав, що він поважає їх як лицарських людей. Навіть після розгрому козацького повстання 1638 р. і принизливих для козаків умов «Ординації», М. Потоцький підтверджував, що для нього безсумнівною є спільна лицарська природа козаків і шляхти.

Про це нагадував у своїх порадах до короля Яна Казимира гетьман Павло Тетеря, радячи надіслати від імені монарха заохочувальний лист на Запоріжжя. До такого висновку підштовхує, зокрема, логіка дій польського уряду, що розглядав козацтво не просто як групу найманців. З найманцями розплатуються грошима, а козацтво одержує станові привілеї і місце в соціальній структурі Речі Посполитої. Таке визнання було б неможливим, якби основу козацтва складали втікачі-кріпаки, яких польська шляхта ніколи б не сприйняла як хоч у чомусь рівних собі. Натомість Запоріжжя вважалося школою лицарства в Польщі, а шляхта сприймала козаків як нижній прошарок лицарського стану.

Відносини козацтва зі шляхетським станом пройшли всі етапи – від спорідненості і співробітництва до антагонізму. До другої половини XVI ст. домінувало доброзичливе ставлення шляхти до козацтва як союзника в боротьбі з татарами. Ці дві групи ріднив насамперед воєнний характер діяльності, а князі і пани ставали немовби офіцерським корпусом козацтва. Але наприкінці XVI ст. кріпацтво як соціальна система відносин починає поширюватися на степове прикордоння, де неминує вступає в конфлікт із козацьким землеволодінням. Пам'ятною для польської шляхти стала суперечка між Д.Чаплинським і Б.Хмельницьким за Суботів.

Історики традиційно пишуть про ворожнечу козаків та польської влади. Ця точка зору добре документована, підкріплена величезною кількістю прикладів виступів козаків проти уряду. Однак уважне вивчення комплексу документів дає підставу для сумніву в цьому. Фактично, королівська влада аж ніяк не була непримиреним ворогом запорожців. За універсалом короля Стефана Баторія козаки в 1572 р. одержали право власного суду, гарантії недоторканності своїх земель і майна, а також звільнення від податків. Поступово запорізьке козацтво вросло в політичну систему Речі Посполитої. Якщо документи кінця XVI – початку XVII ст. підписувалися «гетьман і усе Військо Запорізьке», «гетьман і все запорізьке лицарство», то вже в 1630-х рр. традиційною стає така титулатура: «гетьман Війська Речі Посполитої Запорізького», «гетьман Його Королівської Милості Війська Запорізького».

Одним з достоїнств козака як лицаря була постійна готовність до захисту Вітчизни від ворогів. Реальні війни, у яких козаки брали участь разом з урядовими військами, не могли не сприяти розвитку відчуття Речі Посполитої як своєї Вітчизни. Адже не даремно Богдан Хмельницький дуже довго не наважувався на остаточний розрив з Річчю Посполитою, намагаючись знайти компроміс з державною системою. Констатація готовності служіння Вітчизні абсолютно чітко прописана, наприклад, у листі П. Сагайдачного до князя Х.Радзівіла, а у відповідь на подаровану все тим же Х. Радзівілом шаблю гетьман І.Кулага дякував і обіцяв докласти максимальних зусиль, щоб замочити ту шаблю в крові коронного неприятеля. Ті ж мотиви служіння Вітчизні є підставою для політичних вимог, що висував від імені Війська Запорізького гетьман М. Дорошенко в 1626 р.

Звернімо увагу також на висловлювання православних ієрархів, найбільш, напевно, історично грамотної частини тодішнього українського суспільства. У 1621 р., звертаючись до польського уряду, вони називали козаків нащадками дружинників Київської Русі. Це можливо саме в тому випадку, якщо основу козацтва склали бояри, які були спадкоємцями дружинників князівської доби. Гіпотеза про боярство як основу формування козацьких привілеїв підтверджується і на рівні термінології. Універсал Сигізмунда III, датований 1590 р., наказує набрати до козацького реєстру 1000 пахолков вправних, а пахолки – це військове «службові негербовані люди, бояри».

Варто зауважити, що самоідентифікація козацтва не була постійним явищем. Так, у XVIII ст. поступово втрачається відчуття спільноти козацьких професійних воїнів. Виразніше ці процеси проявлялися на Лівобережжі, де від Хмельниччини у козацтві надзвичайно великою була кількість покозачених. До цього додавався спосіб життя, який основою своєю на цій території мав все ж господарство, а не війну. Повільніше процеси розмивання лицарського самоусвідомлення відбувалися на Запоріжжі.

Отже, українське козацтво сформувалося наприкінці XV – на поч. XVI ст. та утвердилося як специфічна лицарська спільнота, розквіт якої відбувався наприкінці XVI – у XVII ст. Сутнісним ядром самоідентифікації постають служіння Вітчизні, захист християнської віри, поняття лицарської честі, гідності. Професіоналізм лицарської козацької спільноти у тогочасній військовій справі, поєднаний з відповідними моральними якостями, здобуває визнання на вищих рівнях влади іноземних держав та фіксується у письмових джерелах. Таким чином, лицарська традиція українського козацтва як лицарської спільноти може слугувати ціннісним орієнтиром формування та утвердження духовно-діяльнісної любові до України.

Список використаних джерел

1. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В.Брехуненко – Київ – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 336 с.
2. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування / В.Голобуцький – Д.: Січ, 2004. – 421 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. Козацькі часи – до кінця 1625 / М.Грушевський – К.: Наукова думка, 1995. – 625 с.
4. Дичковська Г.О. Україна сакральна: ідеологія українського буття / Г.О.Дичковська // Гілея: наук. вісник; гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 14. – С.205-212.
5. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. / О.Донченко, Ю.Романенко – К.: Либідь, 2001. – 334с.

6. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С.Леп'яко – Чернівці: Сіверянська думка, 1996. – 285 с.

7. Листи Івана Мазепи. 1687-1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Т. 1. – 479 с.

8. Мельниченко І. Як козаки з чехами воювали: доля українських козаків у Білгородській битві та придушенні чеського антигабсбургського повстання 1618-1620 рр. / І.Мельниченко // Київська Старовина. – 2001. – №1. – С. 178-182.

9. Мільчев В. Запорозжці на військовому кордоні Австрійської імперії наприкінці ХУІІІ ст. / В. Мільчев // Пам'ять століть. – 2003. – №2. – С. 50-56.

10. Нестеренко Г. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: монографія / Г.О.Нестеренко – К.: В-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2007. – 360 с.

11. Путро О. Українське козацьке військо / О.Путро // Київська Старовина. – 1997. – №5. – С.3-33

12. Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайоме Кліо / В.Горобець, О.Русина, Т.Чухліб. – К.: Наукова думка, 2002. – 311 с.

13. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI -перша половина XVII ст.) / П.Сас. – К.: Наукова думка, 1998.в

14. Сергійчук В. Іменем війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / В.Сергійчук – К.: Україна, 1991. – 253 с.

15. Стороженко І. Генезис організаційних структур українського козацтва / І.Стороженко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2003. – С.21-40.

16. Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / Упор. І. Бутич. – К.-Л.: НТШ, 2002. – 757 с.

17. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.Щербак. – К.: КМ Академія, 2006. – 300 с.

18. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. / Д.Яворницький – К.: Наукова думка, 1990. – 558 с.

19. Яковенко Н. Паралельний світ (Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХУІ-ХУІІІ ст.) / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

20. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667) / Т.Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 664 с.

21. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty / Tazbir J. – Poznan, 1998.

Радченко О.Б., Репан О.А. Украинское казачество как рыцарская общность: проблема признания

Рассмотрено феномен украинского казачества с позиции рыцарства. Исследуется самоидентификация казаков как рыцарское сообщество и их признание в Европе 16-18 вв. Показано моральные основы украинского казачества.

Ключевые слова: украинское казачество, рыцарство, самоидентификация, мораль, рыцарские доблести.

Radchenko, O.B., Repan, O.A. Ukrainian Cossacks as a knightly fraternity: recognition problem

The present article is devoted to phenomenon of Ukrainian Cossacks from the perspective of a knighthood. It presents a research on self-identification of Cossacks as a knightly fraternity and theirs recognition in Europe of XVI th – XVIII th centuries. It shows the moral bases of Ukrainian Cossacks.

Key words: Ukrainian Cossacks, knighthood, self-identification, moral, virtues.

УДК 130.2 (477.54/62) (075.8)

Титар О.В.

Національна ідентичність в просторі культури Слобожанщини

Досліджено дискурси національної ідентичності, їх репрезентація в культурному полі Слобожанщини. Доведено необхідність актуалізації й артикуляції національного і регіонального компоненти в освітніх практиках, забезпечення пріоритетності національних ідеалів і цінностей у вихованні громадян України.

Ключові слова: національна ідентичність, регіональна ідентичність, громадянськість, постколоніальна парадигма, національний ідеал.

Проблеми національної ідентичності присвячені праці Б.Андерсена [1], Е.Гелнера [2], У.Кімліки [10], а також українських дослідників, наприклад, Л.Нагорної [4]. Найчастіше національна ідентичність аналізується в дискурсивних полях націоналізму, консерватизму (примордіалістська модель, модель «офіційних» націоналізмів), конструктивізму, деконструкції (взаємопроникнення модерністських та постмодерністських дискурсів), лібералізму, зв'язки національної та індивідуальної ідентичності є глибокими та багатоманітними, багато факторів їх взаємовідношень залишилися поза дослідницькою увагою.

Тож завданням нашої роботи є дослідження національної ідентичності, її вираження в національній культурі – українській та локальній – слобожанській. Ціль статті – дослідити дискурси національної ідентичності, їх представленість в культурному полі Слобожанщини.

З поняттям ідентичності пов'язано поняття Я, в психологічному, соціальному та філософському планах проблема ідентифікації є дуже складною, тому ми можемо говорити про поєднання кількох Я-образів в процесі визначення індивіда самого себе або визначення соціальної групи як єдності. При цьому нас найбільше цікавлять моменти визначення соціальної ідентичності, її зміни та самопрезентації я.

Індивідуальна ідентичність – ставлення людини до самої себе, те становлення, що відбувається під час соціальної взаємодії, та особливо підтримується освітніми практиками. Під час ідентифікації відбувається приписування собі тих чи інших образів, набір таких норм, установок та образів закладається в результаті виховання в родині та національній державі, що формується в сучасній культурі. Для формування стійких ідентичностей необхідно досягнення певного балансу індивідуального та соціального рівнів.

Одних з перших широко використовувати поняття ідентичність почали психоаналітики. В «Загальній психопатології» К.Ясперса власна ідентичність є ознакою свідомості Я, її свідомість пов'язана з сталістю особистості – залишатися тим, ким був ти завжди [7].

В філософії та психології поняття ідентичності розповсюджується завдяки працям Е.Еріксона, психосоціальна ідентичність розуміється ним як «без-

перервна самототожність», що заснована на прийнятті особистістю цілісного образу свого Я у сукупності його соціальних зв'язків [6].

Але в багатьох психоаналітичних концепціях, зокрема у психоаналізі Ж.Лакана, говорить, що такої само тотожності майже не можливо досягти: людина та її особистість не може бути тотожна якомусь зі своїх атрибутів, Я знаходиться у постійних пошуках самого себе, несвідоме постійно заважає особистості визначити сталу, стабільну ідентичність, тобто Лакановський психоаналіз говорить про фрагментованість ідентичності [3].

Останнім часом поширюється поняття кризисної ідентичності. Постійні зміни в сучасному світі та постмодерністська деконструкція сприяла розповсюдженню поняття про «протеївську ідентичність». Для розуміння кризисної ідентичності американський психіатр Р.Дж.Ліфтон пропонує концепцію «протеїзму» (Протей – давньогрецьке божество, що здатне постійно змінювати свою форму, крім тих моментів, коли воно захоплено у полон й має зберігати свій вигляд) [11]. Тобто стверджується думка про те, що сучасна людина повинна постійно змінювати свою ідентичність, тільки при рефлексії над нею можна говорити про деякі її сталі ознаки. Причини протеївської ідентичності полягають як у становленні нової масової глобальної культури, так і у явищах глибоких соціальних криз, що викликані процесами модернізації та руйнування імперій, розпаду СРСР та змін у колоніальній системі. Мультимедійна культура забезпечує розповсюдження інформації миттєво усім світом, що забезпечує постійне оновлення та обмін культурних цінностей. Модернізація, відмічає Р.Дж.Ліфтон, стосується Східної Азії (Китай, Гонконг, Японія), а також пострадянських суспільств. Руйнування біполярного світу, що присутній був під час «Холодної війни», призвело до криз в ідентифікаційних практиках громадян усього світу. У людини, що потрапила під вплив кризових явищ, виникає почуття відірваності від світу та самого себе, втрата довіри до держави та політиків, політичного життя загалом, у людини виникає почуття «бездомності» та «безбатьківства» [11].

Проблема становлення протеївських ідентичностей пов'язана зі становленням постколоніального світу, розпадом та переформуванням імперій. Найбільше таким аспектом ідентичностей займався дослідник та інтелектуал Е.Саїд [5]. Він стверджує, що саме імперія та імперіалізм («Культура й імперіалізм» (1993)) консолідували суміш культур та ідентичностей у глобальних масштабах, тобто той фактор, що спіймав Протея у полон, – це імперія.

Головним способом відображення та побудови ідентичності, на переконання Е.Саїда, є наративи. З одного боку, тут присутні колоніальні, імперські наративи, з іншого наративи Просвітництва, що спонукали людей у колоніальному світі до опору, повалення імперської залежності та побудови нових ідентичностей. Тому гранднاراتивам Просвітництва та взагалі незалежній національній освіті відводиться велика роль у відстоюванні власної ідентичності, їх руйнування під час постмодерної деконструкції дало змогу відновлюватись колоніальним наративам та дискурсам у новій формі, або взагалі примітивізувати наративні практики. Відміна гранднاراتивів у постмодерній культурі мала як позитивні, так і негативні наслідки: «імперіалізм бореться передусім за землю, однак володіння землею, право на її заселення та обробіток, її утримання, відвоювання і планування її майбутнього – ці питання відображались, дискутувались і якийсь час навіть вирішувались в наративі. За словами одного критика, нації самі по собі є нараціями. Здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури й імперіалізму, адже це один з головних зв'язків між ними» [5, с.13].

Становлення ліберальних суспільств змінює систему освіти, ліберальна освіта заснована на політ коректності, тому часто проблеми ідентичності знаходяться поза наративами у такій освітній програмі, вони замовчуються вже не з питань цензури, а заради нівеляції «гострих кутів» та болісних моментів пригнічених раніше ідентичностей.

Зокрема наприклад, дискусія щодо зміни освіти розгорілась у Сполучених Штатах у 1960-1980-х роках, вона торкалась питань про значення, зміст та цілі ліберальної освіти, способи її реалізації, стара структура та авторитет американської освіти були поставлені під сумнів, під впливом антивоєнного та антиімперіалістичного протестів демократизувалась змістовна та тематична складова освіти. Тобто демократизація та лібералізація освіти співпала з втраченою наративів своєї колишньої довіри, в тому числі наративів Просвітництва та опору, як ніколи парадоксально актуальних для постколоніального та деколоніального світу: «Велика іронія є в тому, що наші пошуки наново насаженої, відновленої традиції в метрополії почались після виснаження модернізму і проявляються у вигляді постмодернізму або, як я казав раніше, цитуючи Ліотара, втрати легітимізуючої влади наративу західної емансипації та просвітництва [5, с.103]».

Новим способом артикуляції впливу та маніпуляції ідентичностями стає не тільки освіта, а й мас-медійна культура, що виробляє та есенціалізує ідентичності, роблячи араба більш «арабським», англійця більш «англійським», «тубільця» більш «тубільським», ніж він є насправді.

У дослідженнях 1990-2000-х років розуміння національної ідентичності переміщується у бік розуміння ідентичності як «співгромадянства» та поширюються ліберальні концепції національної ідентичності та національної освіти, яка виховує відповідального громадянина, що на раціональних основах об'єднується з іншими громадянами та дбає про спільні суспільні інтереси.

Тож можемо говорити, що політична компонента та компонента спільного вибору стає домінуючими у сучасних визначеннях ідентичності, а значить роль освіти тільки посилюється.

Зокрема європейські ідентичності аналізуються австралійськими дослідниками, що претендують на відсторонений об'єктивний розгляд європейських реалій та перспектив. За матеріалами конференції, що проходила в Австралії, було укладено збірку «Громадянство та ідентичність в Європі» (1999) [9], що в ряді публікацій констатує значний інтерес до проблеми національної ідентичності в Європі, який пробудився у 1990-х роках. Серед причин такого інтересу називаються збільшення іммігрантів, що «являють загрозу для національної ідентичності» [9, с.2], страх того, що Об'єднана Європа може перетворитись на «федеральну наддержаву» [9, с.3], зміни пріоритетів колективної самоідентифікації та протидія глобалізації та глобалізації ним процесам загалом. Л.Холмс та Ф.Муррей вважає одним з найголовніших факторів зміну зразків колективної ідентичності: «Коли суспільство підійшло до постіндустріального етапу розвитку, в наслідок чого змінився характер розподілу праці і широко розповсюдилась вища освіта, послабили такі традиційні поняття як робочий клас або ще більш аморфний середній клас» [9, с.3]. Також констатується той факт, що національна ідентичність європейців має декілька рівнів та шарів, що мирно уживаються один з одним [9, с.14].

Дослідники Флорентійського Європейського інституту у науковій збірці «Громадянство в Європі: між національною спадщиною та пост національними проектами» (2001) [8] достатньо уваги приділяють питанням національної ідентичності, відмічаючи актуальність питання про європейську ідентичність: «Європа є кандидатом для побудови постмодерністської ідентичності нового

типу, в якій мимовільність і спонтанність символічних проявів і жорстка нормативна реальність юридичних законів разом визначають «громаду» [8, с.238].

В книзі Д.Міллера «Громадянство та національна ідентичність» (2000) [12] з точки зору означення себе як належним до певної «національної спільноти» [12, с.28] дається визначення національної ідентичності та нації.

Деякі антропологи відзначають, що ідентичність є не стільки результатом об'єктивних культурних відмінностей між групами, як результатом переконання певних членів групи у своїй окремішності чи представників інших груп, у тому, що такі відмінності існують. Звідси видно, що ідентичність може формуватися як «внутрішньо», самими учасниками групи, або ж «зовнішньо», в гірших випадках часто шляхом дискримінаційних дій і висловлювань з боку домінуючої групи чи більшості у поліетнічному суспільстві.

Для зовнішнього спостерігача культурні відмінності між членами різних етнічних груп, що проживають на території однієї держави, можуть здаватися незначними, проте для самих цих груп усвідомлення своєї окремішності може бути життєво важливим, а найкращим способом артикуляції є освіта та сформовані освітні пріоритети.

Коли говорити про ідентичності сучасної Слобожанщини, то важливо відзначити фактор пограниччя в слобожанських етнічних та національно-культурних ідентифікаціях. Важливими для розуміння етнічної ідентичності є висновки когнітивної психології (Дж.Тернер), теорій соціальної ідентичності (Г.Таджфел), символічного інтеракціонізму (Г.Мід, Е.Гоффман, Ф.Барт), що розуміють ідентичність як ситуативну та контекстуальну структуру. Етнічна ідентичність розгортається у специфічному соціальному просторі. Просторова організація суспільства є певною моделлю соціальних відносин (Е.Дюркгейм, П.Сорокін), пограниччя втілює та моделює етнічну та культурну неоднорідність території, суміщення та невідповідності «ідеологічної» та «малої», «приватної» (Ю.Хлебовчик) батьківщини або, в наших термінах, батьківщини як «території функціонування національних державних уніфікованих норм», «території як форми регіонального успіху» та «території особистого емоційного спілкування». Географічний та геополітичний простір в такому разі є проекцією соціального та культурного простору, соціокультурних та етнічних структур, він закріплює існуючі соціальні відносини, з глобалізацією культур відбувається метафоризація поняття пограниччя. При цьому етнічні, етнічно-культурні пограниччя можуть втрачати глобальні прив'язки до культур (українська – російська культура) і зустрічатися у ситуаціях дисперсного розселення етнічних спільнот серед українського етносу-нації. Слобожанське пограниччя демонструє розмивання мовної ідентичності, але вона, в той же час, залишається важливим фактором етнічної ідентичності, хоча значення її як політичної національної ідентичності зменшується (поза залежністю, якою мовою я спілкуюсь – російською, українською чи суржилом, я належу до громадянської української нації).

В результаті дослідження національної ідентичності, можна сказати, що фактор етнічної ідентичності продовжує грати значну роль, хоча найвагомішим фактором став фактор політичної громадянської ідентичності, її вираження в локальній слобожанській з ідентичностями пограниччя, не тільки російського та українського, а пограниччя офіційної та приватної сфери, пограниччя різних субкультур та етнічних груп.

Головним способом відображення та побудови ідентичності є наративи. З одного боку, в культурі Слобожанщини присутні колоніальні, імперські наративи, з іншого – наративи Просвітництва, що спонукають до побудови нових ідентичностей, одночасно кризові явища пострадянського часу породжують

«протеївський» характер слобожанських національних ідентичностей – вони артикулюються лише в моменти рефлексії або стають задіяні в результаті освітніх практик.

Ліберальні концепції національної ідентичності та національної освіти, яка виховує відповідального громадянина, що на раціональних основах об'єднується з іншими громадянами, є найбільш актуальними для сучасного стану культури Слобожанщини.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б.Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм/ Е. Гелнер // Націоналізм: Антологія; упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 292 – 310.
3. Лакан Ж. Семинары / Ж.Лакан // Книга 2.: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа(1954/55); пер с фр. А. Черноглазова. – М.: Гнозис, 1999. – 520 с.
4. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л.Нагорна.- К.: ІПІЕНД, 2002. – 272 с.
5. Саїд Е. Культура й імперіалізм / пер. з англ. / Е.Саїд. – К.: Вид-во «Часопис «Критика», 2007. – 608 с.
6. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эрикссон; пер. с англ., общ. ред. и предисл. А.В.Толстых. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
7. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс; пер. с нем. Л.О.Акопян. – М.: Практика, 1997. – 1053 с.
8. Eder K. European Citizenship Between National Legacies and Postnational Projects / K. Eder, B. Giesen. – Oxford: University Press, 2001. – 291 p.
9. Holmes L. Citizenship and Identity in Europe / L.Holmes, Ph.Murray. – Aldershot: Ashgate, 1999. – 166 p.
10. Kymlicka W. Contemporary Political Philosophy: Introduction / W.Kymlicka. – Toronto: Clarendon Press, 1990. – P. 50-94.
11. Lifton R.J. The Protean Self. Human Resilience in an Age of Fragmentation. / R.J. Lifton. – N.Y.: Basic Books, 1993. – 262 p.
12. Miller D. Citizenship and National Identity / D.Miller. – Cambridge: Polity Press, 2000. – 221 p.

Титарь Е.В. Национальная идентичность в пространстве культуры Слобожанщины

Исследованы дискурсы национальной идентичности, их репрезентация в культурном поле Слобожанщины. Доказывается необходимость актуализации и артикуляции национального и регионального компонента в образовательных практиках, обеспечение приоритетности национальных идеалов и ценностей в воспитании граждан Украины.

Ключевые слова: национальная идентичность, региональная идентичность, гражданственность, постколониальная парадигма, национальный идеал

Titar, O.V. National identity in space of culture of Slobozhanshchina

Discourses of national identity, them representation in a cultural field of Slobozhanshchina are investigated. Necessity of actualisation and an articulation of a national and regional component for educational experts, maintenance of first priority of national ideals and values in education of citizens of Ukraine is proved

Key words: national identity, regional identity, citizenship, postcolonial paradigm, national ideal.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 303.8

Головач Н.А.

Формування понять сталого розвитку та їх категоризація

Досліджується специфіка сталого розвитку та визначено основні терміни, поняття, що застосовуються для розуміння та тлумачення сталого розвитку.

Ключові слова: поняття, термін, концепція, сталий розвиток.

У науковій літературі є безліч підходів до визначення поняття «сталий розвиток», які відрізняються один від одного, перш за все, в силу різного розуміння взаємодії економічних, екологічних та політичних факторів розвитку, а також відсутністю єдності поглядів на ролі та значення цих факторів у сучасних умовах.

Причому розглядається часом досить вузький аспект цієї воістину глобальної проблеми. Тут немає критики будь-якого підходу до вивчення або вирішення даної проблеми. Це було б не справедливо і не розумно, оскільки на сьогоднішній день все, що створено по обговорюваній темі є лише теоретичні припущення.

Окремі аспекти сталого розвитку розглядались такими вченими як: М.І. Дробноход, Н.Н. Мойсеев., В.А. Коптюг, В.І. Данилов-Данильян, А.П. Назаретян, О.Б. Вебер та ін.

Найбільш поширеним є визначення сталого розвитку, запропоноване Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку в 1987р. Комісія прийшла до висновку про те, що вирішення екологічних проблем у відриві від соціальних і економічних неможливо, сталість в екологічному аспекті недостатня, про сталий розвиток необхідно говорити в широкому сенсі. Комісія представила в ООН змістовну Доповідь «Наше спільне майбутнє». Ось пропонуване в ньому визначення: «Sustainable development» Сталий розвиток – це розвиток, який сприяє задоволенню потреб нинішнього покоління без зменшення можливостей майбутніх поколінь задовольняти їхні власні потреби.

На жаль, за детальним і ретельно теоретичним обґрунтуванням сталого розвитку не проглядається зрозуміла, обґрунтована і чітко сформульована мета цього процесу. Формула «нинішнє покоління має створити умови для життя наступних поколінь» при всій її справедливості не дає відповіді на питання не тільки про цілі сталого розвитку суспільства, але і глобальної стратегічної цілі розвитку світової спільноти в цілому. Проте, відображаючи основний

зміст, це визначення надто загальне, саме тому воно постійно доповнюється і уточнюється.

Концепція сталого розвитку також розроблялась міжнародним співтовариством, проте поступово. Наприклад, Міжнародний інститут сталого розвитку (ПСД, Вінніпег, Канада), заснований в 1990 р., дає таке визначення терміна: сталий розвиток означає об'єднання єдиного навколишнього природного середовища, економічної ефективності і добробуту народів.

У Росії під сталим розвитком суспільства у російському контексті на законодавчому рівні розуміють розвиток, що забезпечує збалансоване вирішення соціально-економічних завдань і проблем збереження сприятливого навколишнього середовища та природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь людей.

Мойсеев Н.Н. зазначає: «під терміном «сталий розвиток» необхідно розуміти як розробку і реалізацію стратегії суспільства, дії якої забезпечують можливість переходу біосфери і суспільства до стану рівноваги»[4,с.255]. Дещо інше трактування цього терміна пропонує Коптюг В.А., який зазначає, що «концепція сталого розвитку передбачає досягнення розумної збалансованості соціально-економічного розвитку людства і збереження навколишнього середовища, а також різке скорочення економічного диспаритету між розвиненими країнами і тими, що розвиваються шляхом як технологічного прогресу, так і раціоналізації споживання»[3,с.3-16].

В Україні поняття «сталий розвиток» також, як і в Росії закріплено на законодавчому рівні, зокрема у проекті Концепції сталого розвитку України застосовується таке визначення: сталий розвиток – це процес розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь.

Таке визначення сталого розвитку, на нашу думку, також є неповним, адже розвиток суспільства не можна звести до розбудови держави, особливо в аспекті майбутніх поколінь, хоча, безперечно, на сучасному етапі розвитку людства держава є важливою інституцією. Зведення завдань реалізації засад сталого розвитку тільки до розбудови держави, як пропонується в концепції, – це шлях до авторитаризму.

Звертаючись до теоретичного визначення даного поняття, можна виокремити два аспекти: в широкому розумінні – сталий розвиток розглядається як тривалий економічний розвиток (як основа задоволення людських потреб), що ґрунтується на певних умовах і нормативах; у вузькому значенні – сталий розвиток означає створення суспільних благ для багатьох поколінь та дотримання визначальних передумов його здійснення.

У сучасному розумінні концепції «сталий розвиток» не співпадає з економічно стабільним розвитком. Концепція сталого розвитку виражає достатньо просту ідею: необхідно досягнути гармонії між людьми і між суспільством і природою. Тобто мова йде про формування у майбутньому соціоприродної системи, здатної вирішувати сукупність протиріч, які проявляються у наш час. Серед них: протиріччя між природою і суспільством, між розвинутими країнами і тими, що розвиваються, між теперішніми і майбутніми поколіннями, між багатими і бідними, між уже сформованими потребами людей і розумними потребами і т.д.

Таким чином, концепцію сталого розвитку можна визначити як стратегію виживання і неперервного розвитку цивілізації в умовах збереження навколишнього середовища.

На нашу думку, найбільш адекватним трактуванням поняття «сталий розвиток» є визначення В.І. Данилова-Данильяна. На його думку, «сталий розвиток – це такий розвиток, при якому не знищується його природна основа, умови життя, що створюються, не призводять до деградації людини і соціально-деструктивні процеси не розвиваються до масштабів, що загрожують безпеці людства»[2]. Це визначення охоплює всі сфери суспільного життя, всі загрози існуванню цивілізації і спрямоване на попередження небезпеки виживання суспільства.

Історично склалося, що багато фахівців в області сталого розвитку розглядають цей фактор через призму рішень міжнародної конференції ООН в Ріо-де-Жанейро. У 1992 році на Конференції, нарешті, офіційно було розглянуто поняття «sustainable development», яке було перекладене на російську мову як «устойчивое развитие». Однак цей переклад є дуже приблизним. Якщо звернутися до Оксфордському словнику, то оригінал англійського поняття «sustain» означає «витримувати».

Концепція «сталий розвиток» постійно уточнюється. Дехто з вчених взагалі вважає, що «сталий розвиток» – невдалий переклад англійського терміну sustainable development (від sustain – підтримувати). Наприклад, доктор філософських наук А.П.Назаретян, пише, що оскільки розвиток передбачає наявність несталіх станів, то більш точно передає зміст концепції термін «регульований розвиток: цілеспрямований контроль за змінами, що відбуваються, прогнозування і компенсація найбільш небезпечних несталостей і диспропорцій розвитку»[5, с.145-152].

На неточність перекладу англійського терміну sustainable development вказує також О.Б.Вебер. Він пише, що в російській мові немає задовільного семантичного еквіваленту sustainable development. Під ним розуміють розвиток «такий, що не постійно підтримується» чи розвиток, що само підтримується (варіанти: «допустимий», «збалансований»). Мова йде про такий розвиток, який би не підривав природні і соціальні умови існування людства в довгостроковій перспективі[1, с.38-45].

А.Федотов, хоч і не заперечує право на існування концепції «сталого розвитку», але він вважає, що необхідно зробити крок для переходу від концепції сталого розвитку, що сформульована в самому загальному вигляді, до конструктивного розуміння сталого розвитку і реального управління таким розвитком[6, с.50-57]. Він пише, що перехід людства до сталого розвитку неможливе без конструктивної теорії сталого розвитку, що включає зокрема: теорію сталості біосфери, ресурсну модель світової системи, модель сталості світової системи і механізми управління нею[6, с.51].

Українські вчені розуміючи, що в українській мові не має поняття, адекватного англійській, скористалися близьким за значенням поняттям «стійкий». Оскільки поняття стійкості спирається на уявлення стійкості в русі об'єктів або розвитку процесів, вчені в більшості своїй стали по-своєму інтерпретувати сталий розвиток, як забезпечення позитивного тренда в цьому нерівномірному (з прискореннями і гальмуваннями) процесі розвитку.

Російський соціолог О.Б.Вебер пише, що в науковому і політичному дискурсі розрізняють зростання як зміни, переважно, кількісні і розвиток як зміни якісні. Розвиток, в свою чергу, поділяється на допустимий, або сталий (sustainable), і недопустимий, несталі (unsustainable). Поеднання зовнішньо протилежних один одному понять «розвиток» і «сталість» привело до появи принципово нової концепції. Прогрес вперше був визначений як сталий розвиток. Акцент переноситься з кількісних на якісні параметри, на створення

гідних умов існування для всіх – у згоді з природою і не за рахунок майбутніх поколінь[1, с.39-40].

Отже, існує відсутність єдиного розуміння та тлумачення основних понять часто призводить до різних результатів у дослідженнях, до «різночитання» одних і тих же проблем. Складність тлумачення тих чи інших понять обумовлена тим, що саме поняття «сталий розвиток» є суміжним, поставши на стику наукових напрямів – системи наук про суспільство в цілому. Отже, однією з проблем подальших досліджень ми вбачаємо вивчення можливостей уніфікації розуміння поняття сталий розвиток у науці та практиці.

Список використаних джерел

1. Вебер А.Б. Политика мирового развития: между реальностью глобализации и императивом устойчивости / А.Б. Вебер // Полис. – 2003. – № 5. – С.38-45.
2. Данилов-Данильян В.И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ). – [Электронный ресурс] / В.И. Данилов-Данильян. – Режим доступа: Открытая экономика. Экспертный канал <http://www.opes.ru/>.
3. Коптюг В. А. На пути к устойчивому развитию цивилизации / В. А. Коптюг // Свобод. мысль. – 1992. – № 14. – С. 3–16.
4. Моисеев Н.Н. Быть или не быть человечеству? / Моисеев Н. Н. – М., 1999. – 288 с.
5. Назаретян А.П. Демографическая утопия «устойчивого развития» / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1996. – № 2. – С.145-152.
6. Федотов А. От стихийного к управляемому устойчивому развитию / Федотов А. // Международная жизнь. – 1995. – № 7. – С.50-57.

Головач Н.А. Формирование понятий устойчивого развития и их категоризация

Исследуется специфика устойчивого развития и определены основные термины, понятия, применяемые для понимания и толкования устойчивого развития.

Ключевые слова: понятие, термин, концепция, устойчивое развитие.

Golovach, N.A. Forming of concepts of sustainable development and their kategorization

Specifics of sustainable development examined and main terms often used for correct understanding and interpretation of sustainable development are defined.

Key words: concept, term, concept, sustainable development.

Політична реальність та понятійні структури в контексті системних трансформацій

Проаналізовані механізми системних трансформації у політичному полі буття крізь призму взаємозв'язків динаміки понятійної структури політичної науки та політичної реальності. Розроблена модель дослідження кореляції аспектів віртуального та реального політичного простору. Пропонується альтернативний погляд на роль понятійного інструментарію політичної науки у сфері реальних соціополітичних трансформацій.

Ключові слова: модель, реальність, понятійна структура, ентропія, епістемологічний злам, системні трансформації.

«Звісно, в абсолютному плані тлумачення символів може стати розгадуванням інтенцій [розкриттям внутрішнього світу], проте у цей внутрішній світ ми проникаємо як злодії, не переконавшись в тому, що там нікого немає»

Емануель Левінас

У часи зародження політичної теорії, у часи переходу до реальності під вплив тотальних понятійних структур, ми в першу чергу, досліджуючи процес кореляції реального та віртуального просторів, звертаємось до первинності реальних об'єктів, взаємозв'язків, відносин. Натомість сьогодні, ми (не позбавляючи себе необхідності аналізу первинних основ такого взаємозв'язку, який, можна сказати, слугував відправною точкою у марксизмі) прагнемо віддати належне дослідженню механізмів трансформації реальності крізь призму впливу на неї понятійних структур, які у свою чергу характеризуються власною динамікою.

Головною проблематикою даної роботи є експлікація зв'язку, сформованого в процесі генералізації, політичного знання та реальності політичної системи. У цьому контексті ми спочатку розпочнемо аналіз взаємозалежності моделі політичної реальності (того, що ми маємо на виході теорії) та самої реальності у межах однієї понятійної структури, перейшовши згодом до причин та механізмів трансформації, власне, понятійних структур також у відношенні до системних змін реальних об'єктів.

У науковому дискурсі існує досить багато визначень поняття «модель», проте важливим для нас є те визначення, яке характеризує модель як «не лише відображення або копію певного стану речей, але й як передбачувану форму діяльності, репрезентацію майбутньої практики та основних форм діяльності» [2, с.11]. Теорія репрезентації в аналізі моделей, які є нічим іншим як репрезентацією реальності, виходить з таких моментів: відмінності між теорією, моделлю та висловлюванням, редукції реальності як функції моделі, рівня онтологічних зобов'язань моделі. В контексті розрізнення теорії та моделі ми

вважаємо доцільною ту точку зору, яка об'єктивує принцип ізоморфізму¹ у їх відношеннях. Натомість важливим є те, що моделлю фактично може виступати будь-яке висловлювання, проте так як нас цікавлять лише наукові моделі, єдиними контекстно важливими висловлюваннями для нас будуть науково обґрунтовані висловлювання.

Модель, як така, ніколи не перебуває у стані тотожності із реальністю, адже ніщо не може розглядатися як модель самого себе, модельне відношення виявляється у певному сенсі асиметричним. Модель репрезентує лише певну частину реальності (актуальної або інтенціональної) та певну складову якостей цієї частини. Якби, говорячи про системний характер моделей, нам вдалось би експлікувати можливість єдиної універсальної моделі, то це б ствердило факт існування єдиної істинної теорії, яка охоплювала б усе, що може бути репрезентоване. Проте це швидше веде до платонівського ототожнення буття та мислення або до абсолютної тотожності в ідеалізмі Ф. Шеллінга, якою Г.Гегель називав «ніч, коли всі коти сірі». Важливою тому для нас є проблема онтологічних зобов'язань моделі, як функції елімінації дійсності. М.Вартофський виділяє тут такі три підходи, які в подальшому матимуть для нас значення: 1. Відмова від онтологічних зобов'язань (теорія без денотата). 2. Онтологічне відтермінування. 3. Прийняття онтологічних зобов'язань: концепція тотожності та концепція рівнів.

Генеалогія розвитку понятійних структур політичної науки несе в собі певною мірою характеристики цих трьох підходів: починаючи від теорії без денотата (яка ґрунтується на вірі у існування реальних об'єктів та на тому, що фактично з такої віри можна виводити емпірично обґрунтовані висловлювання) та прямує до прийняття онтологічних зобов'язань. Онтологічне відтермінування матиме місце в контексті переходу від однієї до іншої знакової системи. «Мова йде не про те, яку онтологію ви дійсно сповідуєте, обравши даний мовний каркас, а про те, який каркас вам потрібно обрати» [2, с.48]. У контексті філософії мови – це «зовнішнє питання», яке піднімає Р. Карнап досліджуючи зміну самих знакових структур². Під час аналізу зміни понятійного поля політичної реальності нова теорія буде а пріорі містити онтологічне відтермінування доти, доки понятійна структура не відповідатиме структурі реальності.

Яку ж роль відіграють моделі соціальної реальності у зміні стану самої реальності? У соціальній системі в певних просторово-часових рамках існує безліч інформаційних моделей, які конструюють образ ідеального стану системи у вигляді актуальних та інтенціональних моделей реального світу. Ці моделі об'єктивно включають в себе весь набір команд, які фактично є імпульсами до переформатування системи. Продукуючи моделі, реальність таким чином долає небезпечні рівні ентропії³ (в теорії інформації – міра невизначеності майбутніх станів системи). Для цього системі потрібно створювати

¹ Ізоморфізм (рос. изоморфизм, англ. isomorphism, нім. Isomorphie f, Isomorphismus m) – властивість, що виражає однаковість будови якихось сукупностей елементів, незалежно від природи цих елементів. Взаємна однозначність між системами або об'єктами, що розглядаються. Строго доведений ізоморфізм для систем різної природи дозволяє переносити знання з однієї галузі на іншу.

² Наприклад, у статті «Емпіризм, семантика та онтологія» Р.Карнап задається питанням про онтологічний статус чисел у порівнянні із статусом реальних об'єктів, доводячи, що вирішення цієї проблеми, яка мала місце ще у Берклі та Юма, знаходиться у полі диференціації зовнішнього на внутрішнього питання мовної структури.

³ Ентропія – похідне поняття від поняття «стан об'єкта» або «фазовий простір об'єкта». Вона характеризує рівень варіативності мікростану об'єкта. Чим вища ентропія, тим в більшій кількості сутнісно відмінних мікростанах може знаходитися об'єкт за умов певного макростану.

актуальну (модель реального на даний момент світу) та інтенціональну, або оптативну (модель віртуального майбутнього світу, потенційно можливого та при цьому бажаного з точки зору підвищення шансів системи на успішне подолання ентропії). Друга модель відіграє роль загальної (або кінцевої, а не проміжної) мети системи для кожного даного періоду її діяльності. Проте основне значення інтенціональної моделі світу полягає в обслуговуванні боротьби з ентропією, ця модель повинна відповідати критерію зростання або, ще краще, відносного зменшення ентропії, тобто *збільшенню впорядкованості системи*. Що стосується інформації у формі команд, то вона виражає алгоритм або взагалі програму перетворення моделі актуального світу в модель оптативного світу, а з точки зору фізичних складових ці команди є нічим іншим як управлінням впорядкованою послідовністю матеріальних дій та породжених ними перетворень, які представляють собою у сукупності процес переходу від існуючого, реального на даний момент світу до нового реального світу, потенційно можливого (з визначеної кількості альтернатив) та необхідного з точки зору боротьби з ентропією – кінцевий результат перехідного процесу. А так як будь-яка модель світу у своїй цілісності охоплює в якості своєї підмоделі також модель самої керованої системи, то це значить, що інтенціональна модель світу повинна включати в першу чергу необхідні в майбутньому стани (та відповідні перетворення) цієї системи як найбільш важливу мету її практичної діяльності, що пояснює еволюцію керованих систем.

Важливим є те, що ці моделі та відповідні їм команди є нічим іншим як відмінними формами одного і того ж феномену, а саме символічної структури, так що перетворення першої моделі в другу – це чисто символічний процес, тоді як реальності (дійсна та майбутня), які описані в цих моделях, є фізичними явищами, а значить перетворення першої у другу – це вже матеріальний, а не ідеальний процес. Натомість перехід від інформаційного процесу до фізичного можливий завдяки управлінню, яке є нічим іншим як нерозривною єдністю, точкою контакту інформаційних та фізичних процесів, або пунктом перетворення перших у другі. Саме у цьому пункті команди як ідеальні феномени перетворюються в матеріальні (в фізичні акти, події) та породжують тілесні феномени в ході перетворення самої системи. Таким чином, управління логічно розглядати як процес, в якому відбувається перетворення ідеального в матеріальне, тобто як процес матеріалізації інформації, або як втілення ідеального.

Наступне важливе для нас запитання – це наповненість інформаційних моделей, з яких формуються команди керівних ланок системи, та які приводять систему у відповідність цим модельним формам. Понятійна структура науки – найбільш раціональна із можливих розумних структур реальності, тому найбільш адекватна для формування моделей та їх втілення у системі, яка прагне досягти високих рівнів впорядкованості. Ідеологіям також вдалося досягти значних результатів у аспекті модельних перетворень, визначені телеологічної зумовленості фізичної реальності, проте це вдалося в більшості лише «раціональним» ідеологіям, таким як марксизм. Проте, фактично такі моделі не були раціональними по причині внутрішньо-реальнісної невідповідності смислу необхідних перетворень та продукованої системою смислів мети. Тому сьогодні потреби системи у внутрішній стабільності та впорядкованості (проте стабільності динамічної а не застигlosti форм) вирішуються у розвинутих постіндустріальних суспільствах наявністю раціональних структур науки, в тому числі і політичної науки, які виконують практичне значення у моделюванні реальності. Фактично такі науки, будучи виключно інструментальними та темпорально означеними необхідністю швидкого вирішення практичних

проблем системи, віддаляються від вищих рівнів наукового узагальнення використовуваних моделей, позбавляючи таким чином себе у багатьох випадках виключного раціонального наповнення на користь наповнення афективного. Проте нас цікавлять, власне, ті сучасні політичні моделі, які ми маємо на виході сучасної науки, які потребують достатньої верифікованості, фактуальної зумовленості, для того щоб стати інформаційною моделлю майбутніх системних перетворень. Тут фактично ми використовуємо лише ті моделі, які несуть онтологічні зобов'язання, проте в моменті раціональності не передбачають можливості зміни об'єкта – момент втрати суб'єктом раціональності побудови актуальних та інтенціональних моделей (специфіка політичної науки).

Це був опис першого аспекту розгляду системних змін у політичній історії, натомість в подальшому ми перейдемо до розгляду можливості змін самих понятійних структур, в межах яких формуються моделі та зміни самої реальності під впливом цих моделей. Сучасна філософія науки в контексті виходу за межі апологетики раціоналізму у поєднанні із досягненнями квантової механіки, розвитком синергетики та ін., формулюючи поняття нелінійного розвитку понятійних структур змушує нас дедалі частіше акцентувати увагу та поняттях «парадигми» (Т. Кун), «науково-дослідницьких програм» (І. Лакатос), «епістемологічного профілю» (Г. Башляр), «архіву знання» (М. Фуко) та ін.

Сам термін «епістемологічний розрив», який ми хочемо використати тут у контексті розгляду трансформацій понятійних структур належить Г. Башляру, погляди якого вплинули на формування уявлення про відносну закритість понятійних схем у М. Фуко, що він називає «архівом» та безпосередньо на Л. Альтюссера, що має місце у його структуралістській інтерпретації генеалогії поглядів К. Маркса у роботі «За Маркса».

У концепції Г. Башляра у зв'язку із поняттям епістемологічного зламу формувалося уявлення про перехід від одного до іншого епістемологічного профілю. Натомість експлікація наукового та буденного способу пізнання у Г. Башляра надавала епістемологічному розриву функції їх відмежування, поряд із фіксацією епістемологічних розривів між пізнаннями, які базуються на різних логіко-методологічних принципах та наукових ідеалах. Саме другий аспект відмежування для нас тут має значення. Поняття епістемологічного розриву зображає непрозорість, невиводимість різних типів знання. «Воно передбачає визнання некумулятивного характеру розвитку та дисконтинуальності (пі)знання, яке рано чи пізно виявляє наявність нездоланної для себе «епістемологічної перешкоди» як межі власних змін, що вимагають зміни установок на вдосконалення вже наявного знання установками на пошук інших пояснювальних принципів» [1]. Таким чином, мова йде не про філіацію ідей, а про перевертання перспектив. Це, власне, і має на увазі І. Лакатос коли говорить про зміну ядра науково-дослідницької програми. Епістемологічний розрив передбачає становлення іншої «епістемологічної неперервності» в рамках іншої дослідницької програми. Як зазначав Г. Башляр: «Раціональна думка не «починається». Вона очищує. Вона виправляє. Вона нормалізує» [1].

Такий підхід об'єктивно експлікує символічну зумовленість наукових пошуків, що дозволяє говорити про різні види раціоналізму, реалізму, емпіризму і т.д. В повному об'ємі така визначеність має місце сьогодні, та коли в її аналізі ми приходимо до явища різного рівня раціональної інтерпретації фактуальності світу, ми формуємо інтенції до усвідомлення розвитку тих каркасів, від яких залежать самі теоретичні конструкції починаючи з емпіричного рівня та закінчуючи кінцевою моделлю.

Реальність, яка знаходиться в інтерпретативному поліні понятійної структури №1 (див. Рис. 1), має можливість переходу до певного нового стану відповідно до експлікації будь-якої із групи інтенціональних моделей №1, які, у свою чергу, формуються із можливих модельних варіацій інтерпретації наявної реальності (хід розвитку поданий вище). Якщо взяти аналогію із розвитком самої науки, запропонованого І. Лакатосом, то це фактично розвиток в межах однієї програми, та усі ad hoc гіпотези, які підтримують та водночас піддають сумніву раціональності ядра програми, є тими таки моделями системи, які стабілізують її управлінськими методами, проте на постійній понятійній та телеологічній основі. Йдеться про впорядкування елементів системи, яке, якщо це стосується системи політичної, не виходить за межі ціннісного використання, зумовлюючи на даний момент розвиток, понятійних конструктів. Проте ці моделі, як і гіпотези в науці, на шляху до вдосконалення системи можуть породити сумнів в об'єктивності базисних принципів системної стабільності. Ці моделі, що ми бачимо на прикладі раціональних утопій французьких соціалістів, не детермінують народження нових понятійних структур з новими моделями системної стабільності, вони породжують сумнів, з якого починається усвідомлення символічної зумовленості та інтенція до усвідомлення істинних потреб реального світу.

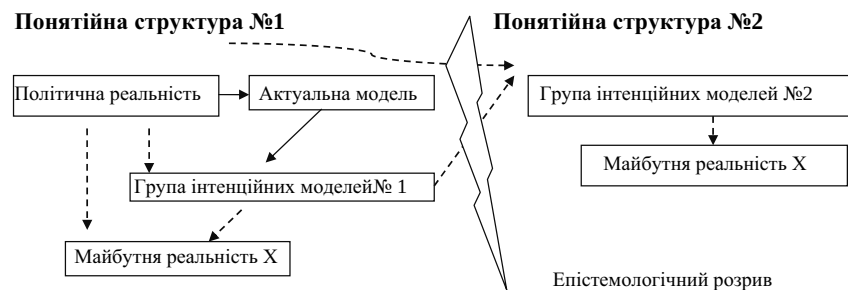

Рис. 1

На цьому етапі реальність остаточно виходить з під контроль домінуючого смислу, з'являються перші основи альтернатив. У подальшому із наполегливості та активності батьків нових основ та/або із рівня раціональності нових моделей і виростає можливість формування нових понятійних структур. Світ фактично переходить від однієї фактуальної реальності до іншої та від однієї групи моделей до іншої. Допоки факти не стануть знову (проте якісно відмінно) символічно обумовленими, доти моделі будуть моделями із онтологічним відтермінуванням, а реальність буде системно не стабільною у зв'язку із надмірним плюралізмом власної інтерпретації.

Згодом система поступово прагнучи стабілізації піддається домінуючій структурі смислів та розвивається у певній телеологічній зумовленості у відповідності із новими групами моделей та новими смислами. Якщо підійти до цього процесу деталізуючи вплив локального смислу, закономірно, що для розвитку нового понятійного каркасу буде мати велике значення те, що Г. Башляр називає «регіональним раціоналізмом». Однак про це вже а лінеа.

Варто зазначити у підсумку, що таке перенесення окремих теоретичних напрацювань філософії науки, постструктуралізму, феноменологічної соціології, неорационалізму у сферу інтерпретації взаємозалежності понятійного та реального політичних вимірів, дає нам можливість аналізу механізмів впливу

політичної науки на трансформативні процеси та можливість розуміння слабких місць цієї науки. Якщо після відкриття Е. Шрьодінгера класична фізика розпрощалася з принципом визначеності та лінійності, що зрештою дало можливість більш точної інтерпретації явищ завжди єдиного фізичного світу, то після кожного наступного відкриття у галузі соціальних наук соціальна реальність переходить в межах однієї форми до іншого змісту невизначеності, вона змінюється разом із поступом своєї інтерпретації. Зазвичай в науковому дискурсі має місце розгляд проблем смислопродукування в межах певного історичного етапу розвитку політичної системи; аналіз впливу «реальності» на когнітивні структури, проте рідко йдеться про трансформаційні процеси, які пов'язані з експлікацією, власне, понятійних структур науки. Ми відходимо від розгляду впливовості ідеологій, соціальної міфології та інших складових символічної функції структури, що сьогодні все ще залишається важливою проблемою у політичній філософії, розглядаючи, натомість, вплив лише найбільш раціональних форм пояснення дійсності. Закономірність такої зміни пріоритетів полягає у природній потребі будь-якої соціальної системи до збільшення рівня впорядкованості, чого можна досягти шляхом приведення її інститутів у відповідність із інформаційними основами раціональної моделі. Надто коли ці раціональні моделі і самі у більшості є еклектичними, сутнісно наповненими істинами різних символічних структур. Як писав У. Еко: «Мудрим є не той, хто заперечує, мудрим є той, хто відбирає та поєднує поблиски світла, звідки б вони не виходили» [4, с.204].

Список використаних джерел

1. Башляр Г. Философское отрицание – [Електронний документ] – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/bachelard/01/02.html#1>.
2. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание: Пер. с англ./ Общ. ред. и послесл. И. Б. Новика и В. Н. Садовского. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.
3. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 416 с.
4. Эко У. Маятник Фуко. – СПб.: Symposium, 2009. – 728 с.

Купченко А.С. Политическая реальность и понятийные структуры в контексте системных трансформаций

Проанализированы механизмы системных трансформаций в политическом поле бытия через призму взаимоотношений динамики понятийной структуры политической науки и политической реальности. Разработана модель исследования корреляции аспектов виртуального и реального политического пространства. Предлагается альтернативный взгляд на роль понятийного инструментария политической науки в сфере реальных социополитических трансформаций.

Ключевые слова: модель, реальность, понятийная структура, энтропия, эпистемологический разрыв, системные трансформации.

Kupchenko, O.S. Political reality and conceptual structures in the context of systemic transformation

The article analyzed the mechanisms of systemic transformation in politics through the prism of being conceptual structure of relations between the dynamics of political science and political reality. The model correlation study aspects of virtual and real political space. Proposed an alternative view on the role of conceptual tools of political science in the real socio-political transformations.

Key words: model, reality, conceptual structure, entropy, epistemological break, system transformation.

Методологічні основи дослідження та аналізу державної політики

Досліджено державну політику як категорію політичного аналізу, аналізується зміст даного поняття, різниця в тлумаченні державної політики в демократичних та авторитарних державах, а також особливості її дослідження в умовах пострадянського простору, зокрема в Україні.

Ключові слова: політика, державна політика, публічна політика, державна влада, аналіз політичних дій (недій).

Реалізація політичної влади у контексті демократичних держав передбачає функціонування державної політики в умовах існування громадянського суспільства. Існуюча структура інститутів влади не відповідає сучасним вимогам демократичного розподілу влади, особливо це проявляється в країнах пострадянського простору. У боротьбі за владні повноваження між різними політичними, державними та громадськими інституціями державна політика залишається основним дієвим механізмом, хоча й зазнає впливу громадських інституцій та процесу глобалізації в тому числі. Все це актуалізує дослідження феномену державної політики в межах політичних досліджень, що викликає необхідність пошуку методологічної основи такого дослідження та з'ясування понять «державна політика» та «публічна політика», які досить часто підміняють одне інше в наукових дискурсах.

Основам аналізу державної політики та визначенню її змісту присвячені праці таких науковців, як О. Антонов, Т. Брус, О. Кілісевич, О. Кучеренко, В. Ребало, В. Романов, О. Рудік, В. Тертичка, В. Шахов та ін. При цьому науковці зазначають, що особливістю цього процесу наукового пізнання є міждисциплінарність, активне взаємопроникнення різних дисциплін, необхідних для розуміння державної політики, яке проявляється в поєднанні понятійного та методологічного арсеналу кількох наук.

Дана стаття має на меті проаналізувати основні методологічні підходи до аналізу та дослідження державної політики в межах сучасної політичної науки. Для цього необхідно виявити відмінності в тлумаченні понять «державна політика» та «публічна політика» та виявити основні наукові концепції їх дослідження та аналізу в межах вітчизняної та зарубіжної наукових шкіл політичного аналізу.

Що таке «державна політика»? Як співвідноситься вона з поняттям «публічна політика»? Дати відповідь на це питання виявилось не так-то легко, навіть при наявності на сьогоднішній день достатньої кількості наукових розвідок, більшість з яких акцентує увагу на специфіці перекладу терміну з англійської мови на російську та українську. Звідси і різні тлумачення та окреслення різного предмету дослідження. Український дослідник В. Тертичка [1]

пропонує на початку всіх політичних досліджень, а особливо при з'ясуванні різниці між термінами «державна влада» та «публічна влада», спочатку визначитися з терміном «політика», яка є спільним поняттям для даних визначень і в інших мовах, наприклад, в англійській, має по декілька термінів, які відображають різні за змістом поняття.

Типовими прикладами визначень цих двох понять можна вважати такі:

- політика (politics) – це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб; суспільна наука, що вивчає політичні інституції і принципи та поведінку влади. Політику в цьому розумінні досліджують переважно політичні аналітики;

- політика (policy) – це план, курс дій або «напрямок дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією та інше»; певний курс дій, обраний заради вигідності, зручності тощо [2, с.262]. Саме в такому контексті розуміється термін «державна політика» загалом чи її відповідний напрям: зовнішня, внутрішня, економічна, соціальна, культурна тощо. Близькими за змістом (але не синонімами) є терміни «програма» і «стратегія». Відповідно, політика як курс або напрям дій є предметом аналізу політики, який здійснюють аналітики політики.

Щодо терміну *public*, то його докладно охарактеризовано в дослідженні «Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки» [2, с.11-14]: для сфери аналізу політики усталеним є вживання (із варіантами: державна, публічна, громадська, суспільна) «державна політика». Тобто, за контекстом і змістовими особливостями для поняття *public policy* адекватним є «державна політика», і зворотний переклад (в анотаціях до статей, в авторефератах тощо) англійською мовою як *state policy* не відповідає сфері вживання дефініції «державна політика» в українській практиці та не сприяє кристалізації аналізу державної політики.

В сучасній суспільно-політичній думці досить часто паралельно вживаються терміни «державна влада» та «публічна влада», які в англійській редакції мають однакове вираження як *public policy*.

Термін «публічна політика» є відносно новим. Він був введений в лексику європейської адміністративної та політичної науки в 1970-х роках як буквальный переклад терміну *public policy*. Цей термін протиставляється терміну *politics*, який позначає діяльність і боротьбу традиційних політичних дійових осіб (зокрема, політичних партій, зацікавлених груп, синдикатів чи нових соціальних рухів), спрямованих на захоплення законодавчої чи урядової влади з дотриманням конституційних чи інституційних норм. Як зазначає група французьких дослідників, «поняття публічної політики відноситься до гри влади, в рамках інституційної окремої частини, між різними публічними особами, які, у співпраці чи в протистоянні з приватними чи напівдержавними дійовими особами намагаються конкретно розв'язати колективну проблему» [1, с.43].

Однак, погодимося з українською дослідницею С.В. Ситник, що зміст поняття «публічна політика» може варіюватися залежно від конкретного контексту [3].

Можна навести декілька наступних дефініцій:

· публічна політика як транспарентний процес прийняття політичних, у тому числі й управлінських рішень. Ступінь публічності, у такому разі, буде

визначатися наявністю каналів доступу зацікавлених груп до цього процесу і, відповідно, це дає можливість стверджувати про наявність/відсутність публічної політики;

- публічна політика як цілеспрямований вплив, який здійснюється структурами публічної влади. Таке значення публічної політики найчастіше вживається у контексті реалізації публічного управління;

- публічна політика як програма, що містить стратегії розвитку держави. Як правило, мова йде про галузеву політику (у сфері охорони здоров'я, освіти, промислову політику тощо). У такому разі поняття «публічної політики» тотожне розумінню поняття «державної політики»;

- публічна політика як визначений курс дії публічної влади. Таке значення може мати місце у контексті реалізації певної ідеології правлячого класу;

- публічна політика, сутністю якої є публічна діяльність. Остання розуміється як репрезентована у публічній сфері активність політичних та неполітичних акторів, які через взаємодію прагнуть реалізовувати власний інтерес. Наприклад, діяльність держави проявляється у сфері задоволення соціальних запитів, відповідно публічна діяльність здійснюється з метою оптимізації та раціоналізації управлінських рішень. Публічною є діяльність держави спрямована на задоволення запитів соціальних груп;

- публічна політика як механізм підтримки публічного порядку. У такому контексті можна послатися на праці американського вченого Ервінга Гоффмана, який стверджував, що взаємодіючи у суспільстві люди виробляють способи підтримки, руйнування та відновлення публічного порядку, який є базовим для підтримки соціального порядку – політичного та економічного.

Останній підхід розуміння публічної політики через публічний порядок, на наш погляд, є достатньо перспективний, щоб розуміти сучасні політичні процеси та передбачати їх подальший розвиток. Навіть за відсутності чіткого визначення самого поняття «публічний порядок», його зміст є зрозумілим як для політологів, так і для юристів (дана категорія запозичена з практики міжнародного арбітражу) та включає наступні параметри: державний устрій, суспільний устрій, громадянські права і свободи). Такий методологічний підхід виявився для нас достатньо прийнятним, так як саме з поданої Гоффманом ідеї публічного порядку бере початок так звана наукова концепція «соціальної драматургії», яка дала наукове життя поняттям «теорія ігор», «правила гри», «політичні актори» тощо.

Л. Пал вважає, що спільними для всіх визначень державної політики є її розуміння як дороговказу як для тих, хто її втілює в життя, так і для тих, хто її дотримується. Не лише держава, а й будь-яка особа має мати свою політику, але державною ця політика стає не тому, що вона чинить якийсь вплив на суспільство, а тому що бере свій початок в уряді чи інших державних органах. Державна політика – напрям дії або утримання від неї, які обрані органами держави для розв'язання певної проблеми.

Для української політичної науки більш характерним є вживання саме терміну «державна політика», який і раніше широко використовувався в політичній теорії та практиці, коли за часів радянської влади всі сфери суспільного життя контролювала влада, отже термін «державна політика» вміщував майже всі аспекти управління країною. Пострадянський простір, який зазнав демократичних перетворень, додав до системи політичної влади інших акторів – інститут місцевого самоврядування, громадянське суспільство, політичні

партії тощо, однак центральним актором політичного життя залишається держава, тому для таких країн термін «державна політика» не обмежується лише діями одного актора в особі держави, а вміщує дії всіх акторів політичної системи, які мають відношення до предмету справи і можуть посприяти розв'язанню конкретної проблеми чи пропозиції.

Особливої уваги потребує дослідження державної політики за умов політичного буття в країнах пострадянського простору. Як вже зазначалося вище, термін «публічна політика» прийшов до нас разом з поширенням демократичних цінностей та розбудовою держави в напрямку масштабної демократизації політичного процесу. Дійсно, в демократичних державах, де окрім державної влади активно в політичному процесі беруть участь органи місцевого самоврядування та інституції громадянського суспільства, термін «державна політика» не охоплює всю сферу політики, тому термін «публічна політика» є більш вдалим та слушним. Як зазначає українська дослідниця державної політики в умовах пострадянського простору О.П. Дем'янчук, «... відсутність або низький розвиток громадянського суспільства, в тому числі і політичних партій, в посткомуністичних країнах деформує структуру дійових осіб у реалізації публічної політики, і це стосується майже всіх сфер суспільної діяльності. Таким чином, стає очевидним, що формування й реалізація публічної політики в посткомуністичних державах виявляються зосередженими майже виключно в руках вищої виконавчої та до певної міри законодавчої влад» [4, с.33].

Оскільки органи державної влади вищої ланки (виконавча та законодавча влади) виступають ініціаторами розробки і впровадження більшості політичних рішень на пострадянському просторі, залучають і розподіляють необхідні ресурси, координують дотримання інтересів різних секторів економіки та суспільства і, зрештою, самі оцінюють успішність своєї діяльності, це свідчить про те, що публічна політика на практиці в даному географічному просторі майже дорівнює державній політиці, вони співпадають по колу суб'єктів та сферам їх впливу на політичний процес в даних державах.

Щодо методологічних основ дослідження державної політики, необхідно зазначити, що при розгляді призначення та функціонального навантаження структурних елементів політичної системи, в межах якої ми досліджуємо державну владу, основний акцент робиться на тому, що не стільки інститут, як організаційно оформлені структури на кшталт, держави, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, тощо, визначають зміст сучасних процесів державної політики, скільки характер взаємодій політичних акторів чи то, як часто сьогодні говорять науковці, «правила гри». Політична система розглядається нами як певний інтегрований механізм, що не лише забезпечує існування суспільства як цілісного організму, але й є тією інституційною конструкцією, у якій суб'єкти політики реалізують свої власні та групові інтереси, використовуючи владу. Попри різне тлумачення поняття «інститут», на наш погляд, більш доцільним виявилось використання цього терміну у значенні формальних і неформальних «правил гри», які існують в суспільстві, структурують та упорядковують людську діяльність.

Інституціоналізація державної політики є важливою умовою, так як саме інституційна визначеність є не тільки базовим демократичним принципом, а й можливістю через державну політику здійснювати ефективне управління.

Для розуміння суті інституціоналізації державної політики необхідно розглянути два таких ракурси:

- державна політика як інститут, а отже й «нові правила взаємодії», що докорінно змінюють процес обміну ресурсами, інформацією та впливом між такими політичними акторами, як держава і громадянське суспільство, забезпечують врядування та відповідно формують новий механізм управління;
- державна політика як процес - це сукупна діяльність інституціоналізованих і неінституціоналізованих суб'єктів політики, що переслідують певні політичні цілі та реалізують свої права у сфері влади.

Важливими інститутами процесу державної політики є ті, які у першу чергу забезпечують формування та реалізацію політичного інтересу - невід'ємної якості всіх суб'єктів політичного процесу. Серед таких інститутів виокремлюються: інститут участі, інститути представництва та делегування, інститут зворотного зв'язку, інститут політичної конкуренції, інститут співробітництва, інститут субсидіарності тощо. Такі інститути формують поле державної політики, упродовжуючи відповідні правила взаємодії. Особливістю цих правил є те, що вони покликані перетворювати громадян з активних споживачів державних послуг в учасників процесу вироблення державної політики.

Варто звернути увагу на те, що політичний інтерес має такі канали реалізації: діяльність владних структур (представницька, президентська, виконавча); політичний вплив партій, організацій, ЗМІ та тиск масових політичних сил (мітинги, страйки, тощо).

Поширення неформальних рухів та об'єднань нових неінституціоналізованих (різного типу груп інтересів) форм взаємодій засвідчують наявність політичної ініціативи громадян, здатної реалізувати політичні інтереси, які не можуть бути реалізовані в межах формальних структур із використанням державної влади. Відповідно завданням, на виконання якого зорієнтовані інститути державної політики, є забезпечення безпеки існування та регулювання конкурентного політичного середовища.

Оскільки державна політика на сучасному етапі розвитку політичної науки має вміщувати в себе всі інституціоналізовані та неінституціоналізовані політичні практики, а також формулювати правила гри, виконувати функцію «соціальної драматургії», то для її дослідження та аналізу може бути застосований не тільки інституціональний метод, а й такий перспективний метод наукового аналізу, який має досить розвинутий категоріальний апарат та власну методологічну основу, як мережевий підхід, який вже досить позитивно зарекомендував себе в межах політологічних досліджень.

Підсумовуючи зазначимо, що термін «політика» в сучасній політичній теорії вміщує всі аспекти політичного життя, поєднуючи в собі і великі стратегії і конкретні дії політичних акторів, в тому числі й держави як провідної ланки політичної системи сучасних суспільств. В демократичних державах, які передбачають наявність значного кола політичних акторів, залучених до процесу прийняття політичних рішень в суспільстві, найбільш поширеним терміном для визначення політичного поля їх діяльності є термін «публічна політика», який вміщує в себе державну політику.

В пострадянських країнах, які також стали на шлях демократизації, відбувається певна плутанина з вживанням термінів «публічна політика» та «державна політика», однак, аналіз політичного буття в цих країнах доводить провідну роль саме інститутів вищої державної влади в політичній системі,

отже, публічна політика в цих державах є по суті державною. Для наукового аналізу та дослідження державної політики в Україні та на теренах всього пострадянського простору найбільш поширеним виявляється інституціональний метод, однак, певні перспективи в даному ракурсі має й мережевий підхід, який застосовується до аналізу політичних процесів в демократичних державах.

Список використаних джерел

1. Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політичний менеджмент. - 2004. - № 6 (9). - С. 3-22.
2. Кілієвич О. Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки / О. Кілієвич. - К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. - 510 с.
3. Ситник С.В. Між теорією та практикою публічної політики / С.В. Ситник. - [Ефект. ресурс]. - Режим доступу: http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2010/11/blog-post_12.html
4. Дем'янчук О.П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду / О.П. Дем'янчук. - [Ефект. ресурс]. - Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NaUKMA/Polit/2000_18/05_demyanchuk_op.pdf

Музыченко А.В. Методологические основы исследования и анализа государственной политики

Исследовано государственную политику как категорию политического анализа, анализируется содержание данного понятия, разница в интерпретации государственной политики в демократических и авторитарных государствах, а также особенности ее изучения в условиях постсоветского пространства и в Украине в частности.

Ключевые слова: политика, государственная политика, публичная политика, государственная власть, анализ политических действий (недействий).

Muzychenko, G.V. Methodological bases of the state policy analysis and research

A state policy as the category of the political analysis is considered, is studied the maintenance of the given concept, a difference in state policy interpretation in the democratic and authoritative states, and also feature of its studying in the conditions of the post-Soviet territory, including Ukraine.

Key words: a policy, a state policy, the public policy, the government, the analysis of political actions (non-action).

Вплив кризових процесів як політична складова розвитку цивілізацій

Розглядаються процеси цивілізаційного розвитку під призмою перманентних кризових процесів, як стимулів трансформації глобального масштабу. Проводиться аналіз інтегративної діяльності міжнародного товариства на шляху врегулювання політичних конфліктів.

Ключові слова: цивілізація, криза, небезпека, голод, трансформація, глобалізація, міжнародна співпраця.

Формування та розвиток процесів, що зумовлюють цивілізаційний поступ, як засвідчують основні історичні джерела відбувається з застосуванням і перманентним перебігом конфліктів та кризових процесів. На противагу конфліктам почали формуватися та виникати новітні системи захисту та спротиву в базисі, побудовані на колективній безпеці. Воєнні угруповування типу НАТО, ЄС за мандатом ОБСЄ та ООН спроможні виступати в ролі посередників, пригальмовуючи кризові процеси та сутички. Проте вони не спроможні вдало та якісно боротися з терористичними загрозами сучасного, технократичного середовища, не спроможні керувати та контролювати соціальні мережі, які своєю діяльністю викликали ряд революцій на Близькому Сході. Спроба С. Хантінгтона на основі концепцій А. Тойнбі сформувати нову систему сприйняття розвитку цивілізаційних процесів вдало продемонстрована в роботі «Зіткнення цивілізацій» [1]. Тут виникає суперечка, в основі якої стоїть система формування цивілізацій, ядром якої виступає група морально-етичних норм, сформованих в релігійній вченні. Тобто згідно з цим припущенням цивілізація не може існувати, формуватися та розвиватися без релігійних доктрин і морально-ідеологічного підґрунтя. Але сучасна політична еліта живе в парадигмі світського життя, не застосовуючи та не приділяючи домінуючої уваги теософським вченням і релігійним основам при управлінні суспільством. Основна проблема при вивченні цивілізацій та їхнього подальшого прогностичного розвитку постає під прискільким синергетичних потоків сучасних конфліктів. Особливо в парадигмі кризових процесів глобального характеру, котрі своєю присутністю впливають не тільки на соціум, а також на навколишнє середовище і комбінацію глобальної політичної поведінки в реаліях постійної терористичної та міжнародної боротьби за панування в багатовекторному і слабо прогнозованому суспільстві. Отже, слабка та низько прогнозована парадигма розвитку сучасного суспільства постає новим прототипом перехідного цивілізаційного процесу від біполярного середовища до багатовекторного суспільства з поступовим звуженням та концентрацією влади в єдиному елітарному прошарку населення, який починає формуватися. Бачимо, що проблема швидкого трансформування політичних систем перехідного типу в сучасних умовах постає під призмою повного трансформування етнокультурних, економічних та політичних систем глобального середовища.

Отже, процес трансформування починає уповільнюватися в політичних системах перехідного типу у зв'язку з відсутністю можливості вибору вірного вектору розвитку. Тобто процеси політичного характеру в сучасних умовах взаємозалежні від процесів цивілізаційного характеру. На сучасному етапі розвитку нашого глобалізованого суспільства цивілізація перебуває на початковій стадії процесу повної трансформації, як в сфері внутрішніх так і зовнішніх елементів об'єднаного характеру. Модель взаємодії світової політики, заснованої на рівнях наднаціональної форми, згрупованої на основі Вестфальського договору 1648 року після тридцятилітньої війни, в своїй основі застаріла. Будь – які зміни, що можуть цю систему призвести до:

- трансформації, тобто внутрішньої перебудови;
- реорганізація, зміни структури управління, без зміни її основ;
- модернізація, перебудови якісних і кількісних характеристик.

Вона застаріла, ця система потребує перегляду та формування нової більш досконалої моделі міжнародних політичних комунікацій. Отже, робота спрямована на розгляд боротьби цивілізації з кризовими процесами та спробою систематизувати нові підходи до міжнародних відносин, орієнтованих на подолання криз і конфліктів.

Об'єктом дослідження виступають групи конфліктів, рівня політичного, економічного, конфесіонального, конфлікти між різними етнічними групами та територіями, що своїми деструктивними діями впливають на сучасні цивілізаційні процеси різних регіонів в геополітичному та стратегічному руслі. Складна парадигма розвитку сучасного політичного світу в багатополарному руслі не спроможна забезпечити науковців досконалими методами прогнозування розвитку подій на рівні міжнародних відносин.

Метою цієї роботи є розгляд систем розвитку цивілізації в умовах перманентних криз на базисі класичного та альтернативного підходів до сприйняття кризових процесів, синтезуючи комбінований підхід і підхід на основі авторського сприйняття кризових та конфліктних процесів четвертого типу. Альтернативні системи сприйняття кризових процесів дадуть в майбутньому змогу розробити та згрупувати нові елементи аналізу політичних систем на рівні міжнародних та глобальних взаємодій, що дозволить більш розгорнуто та масштабно сприймати та контролювати розвиток деструктивних політичних процесів у конструктивному руслі.

В умовах розвитку сучасного міжнародного середовища, коли перехід векторів впливу політичного та економічного спрямовані із заходу на схід потрібно сформувати нову систему розвитку цивілізацій. Ця система має бути в своїй основі розроблена та інтегрована у всі сфери життя кожної країни і стати основним елементом наднаціональної інтеграції. Система нового цивілізаційного розвитку має враховувати всі права не тільки в релігійному чи етичному планах, вона має бути швидко інтегрована та зумовити підтримку політичної та економічної стабільності. Сучасна криза є результатом діяльності зразу багатьох синергетично зумовлених помилок та процесів, що в своїй основі є надзвичайно заплутаними та мало піддаються обробці і аналізу. Одною з основоположних проблем, що зумовили, а потім запустили процеси кризового, конфліктного характеру, стала проблема збільшення числа голодуючих у світі [2]. Причина, за якою збільшується число голодуючих в світі, зовсім не пов'язана з ростом чи продуктивністю праці в секторі сільського господарства. Вона пов'язана більшою мірою з різкими перепадами та прірвою в доходах між бідними та багатими верствами населення, а саме:

- по – перше, це різна система оподаткування, для різних верств населення, як у середині країни так і в міжнародному просторі;

- по – друге, різкий стрибок світових цін на основні аграрні продукти.

Проблема росту цін на продовольчі групи товарів росте і одночасно набуває рис кризового характеру, що не можуть не обійти стороною і політичні системи, які задіяні в формуванні і регулюванні економічної сфери життя держави. На цій основі виникли протистояння в Мексиці, Індонезії, Філіппінах, Камбоджі, Марокко, Сенегалі, Гватемалі, Мавританії, Перу, Болівії, Гаїті та інших країнах [3]. Тобто система розвитку в глобальних умовах неефективна, і все більш поглиблює соціально-економічну і соціально-політичну прірву, яка існує між багатими та бідними верствами населення в різних регіонах і зумовлює дестабілізацію політичного характеру, що прямо і пропорційно впливає на формування кризових процесів у суспільстві. Які в свою чергу виконують дестабілізаційні функції, подолання яких, в сучасному геополітичному просторі, є хоч важко виконуваним завданням, але в свою чергу і пріоритетним. Отже, для вироблення стабільної політичної системи в умовах транзитивних перетворень потрібно:

- зберегти існуючі системи управління міжнародними політичними процесами;

- сформувати нові правила міжнародних відносин, що в своїй основі матимуть легку структуру, придатну до змін;

- втілити підходи формування нових міжнародних та міжнародних відносин, включаючи економічну похідну, для зменшення числа голодуючого населення у світі.

Для втілення проекту розвитку цивілізаційних процесів світове співтовариство повинне побудувати на міжнародному рівні ключовий орган управління. На рівнях внутрішньодержавного управління завжди існує влада в тій чи іншій формі, зараз настав переломний період, в умовах якого потрібно побудувати новітню систему управління міжнародними політичними інститутами на рівні міжнародних відносин, яка б спромоглася вчасно реагувати на політичні деструктиви, на кризові процеси зовнішнього характеру та на терористичні загрози, в яких приймають участь радикальні угруповування. Колегіальний орган управління на міжнародному рівні повинен виконувати функції:

- регулятивні, тобто регулювати міжнародні відносини між різними державами, з різним рівнем розвитку, враховуючи рівність їхніх інтересів. Формувати політику колективної безпеки в окремих регіонах чи в групі регіонів, враховуючи політичні, економічні та релігійні особливості, культурну насиченість регіону;

- законотворчі, розробляти нові підходи до міжнародної політики в економічному руслі, враховуючи політичні інтереси різних держав на принципах рівності.

Світове співтовариство повинно просуватися у напрямку вироблення чітких норм та стратегії розвитку нової наднаціональної системи безпеки та управління на міжнародному рівні, задля запобігання розвитку кризових процесів, незалежно від рівня на якому вони можуть виникати, чи то на внутрішньому (в середині держави), чи на зовнішньому (міждержавному) рівні. Для виконання цих форм управління потрібна вся повнота влади, тобто згода всіх суб'єктів міжнародних відносин на формування системи колективної безпеки яка спричинить створення новітніх систем цивілізаційного розвитку. Умови та принципи створення міжнародного регулятивного органу повинні базуватися на принципах дотримання внутрішньополітичного існування всередині окремих держав не впливаючи на їхню внутрішню політику, створюючи умови політичної децентралізації влади.

Західна цивілізація утворилася, як унікальна система історико-культурних цінностей, що своїм розвитком спричинила процеси глобалізації. В цій системі потрібно виробити новітню групу модернізаційних процесів, для розвитку цивілізації у майбутньому. Саме криза західної цивілізації є одним з негативних чинників, що спричинили та спричинять дисбаланс у економічному, культурному, релігійному, міжнародному та політичному полях. Криза в західній цивілізації спричинена відсутністю, в першу чергу, моральних стимулів. Внаслідок її розвитку сформувався різкий спад всіх процесів соціального розвитку. Бачимо, що втрата самоідентифікації різних за своїм культурним рівнем народів та етнічних груп спричиняє занепад і в інших сферах соціокультурного простору. Стимулює знищення моралі, що призводить до занепаду не тільки в політичних чи економічних детермінантах, втрата самоідентифікації призводить до знищення основних елементів культурного простору соціальних груп. В загальних рисах цивілізацію ототожнюють з великим об'єднанням, що в своїй основі поєднує різні народи, системи, групи цінностей, уставів та моралі, які органічно переплетені в єдиній структурі [4, с. 18]. Отже, цивілізацію варто сприймати, як систему об'єднань соціальних мегагруп:

- по – перше, об'єднання, що прийшло на зміну первіснообщинному ладу. Цьому сприяли розвиток, економічних відносин, соціальні зв'язки, комунікації, розвиток демократії, та налагодження політичних комунікацій на рівні держав, а потім на рівні міжнародної співпраці. При цьому кризові процеси відігравали роль об'єднавчого характеру перманентними рефлексіями, допомагаючи в пошукові вірних напрямків розвитку та інтеграції.

- по – друге, в більш вузькому розумінні це соціокультурна група. Саме застосування об'єднавчих цивілізаційних процесів на макрорівнях допомагало зберегти етнічні та культурні цінностей в невеликих групах. Цьому сприяв незначний вплив розвитку культурних цінностей в глобальному його сприйнятті та слабка зміна в урегулюванні кризових процесів на макрорівнях [5, с. 270-271].

Бачимо, що культура є феноменом розвитку груп та об'єднань соціального, економічного, військового і політичного характеру, своїми нормами виробляє принципи взаємодії у внутрішньому середовищі й допомагає в комунікаціях чи інтеграції із зовнішніми суб'єктами. Культура в політичному та прикладному значенні допомагає виробити цінності, якими керується соціокультурна група на шляху свого розвитку, як писав Г. Ріккерт «Ми завжди будемо запитувати про «суть» нашого існування, суть можна розглянути і синтезувати з основних цінностей, на основі яких розвивається цивілізація» [6, с. 162]. Фактично, нова система цінностей розвитку цивілізаційних процесів має бути спрямована на удосконалення духовного і матеріального начал, шляхом в першу чергу політичної трансформації в руслі глобалізаційних процесів. На жаль, в умовах західної цивілізації процеси інтеграції та подальшого розвитку деградували, перетнувши межу трансформативних процесів, почали рефлектувати в руслі:

- матеріального збагачення і накопичення матеріальних цінностей шляхом економічного зростання, використовуючи всі методи боротьби. Перетворюючи в політичному руслі демократичні принципи на імперіалістичні амбіції та тоталітарні погрози країнам третього світу, що ми можемо бачити на прикладі війни в Іраку.

- боротьби за демократію, використовуючи принципи авторитарного управління та ведення перманентних воєн із загостренням економічних та політичних конфліктів не тільки із боку США, а із боку Російської Федерації, що можна спроектувати на прикладі Північної Осетії.

Якщо декілька наступних десятиліть сучасна цивілізаційна система не знайде заміни цінностям матеріального зразка, чи не трансформує їх у духовну площину, то буде самознищення споживчими і деструктивними процесами зсередини. Ось чому створення та реконструкція на фундаменті Вестфальської системи нової міжнародної групи взаємодії потрібно стимулювати та організувати на основі демократичних принципів заходу та моральних цінностей сходу. Так, науковець Н.С. Розов синтезує цінності за принципами:

- принцип подвійності, тобто система цінностей, сформованих на основі уже існуючих можливостей та тенденцій розвитку цивілізаційних процесів. При цьому варто використовувати досвід управління та боротьби з кризовими процесами і системи, які спроможні синтезувати на основі накопиченого в минулому досвіду;

- принцип корекції, при використанні якого до архетипу культурних форм прищеплюються новітні ідеї культурного характеру, що спроможні в малі проміжки синтезуватися у всіх, в тому числі і в політичних сферах життя;

- принцип багатовимірної опори, спрямований на заперечення однієї форми цінностей, синтезуючи в собі декілька моделей культурних парадигм, які використовуються в розвитку цивілізаційних процесів;

- принцип обмеження ціннісних систем, застосовується для регулювання правил взаємодії різних ціннісних систем при прийнятті рішень [7, с.92-99].

Отже, ці системні принципи спрямовані на взаємну співінтеграцію та доповнення. На основі цих субціннісних систем, можна будувати цивілізаційну структуру демократичного зразка. Використовуючи права людина, але при цих векторах розвитку також потрібно розробити систему норм поведінки, культурних принципів соціальних структур та політичних груп, які спроможна обмежити загрозливі тенденції кризового та конфліктного характеру. В політичних системах культурні норми мають відгравати домінуючу роль для загального збалансування та співінтеграції різних системнополітичних комплексів у єдину глобальну структуру управління. В балансі розвитку цивілізаційних норм та принципів проходять незворотні зміни і занепад західної цивілізації, як основоположної в стимуляції глобальних процесів. Цивілізаційні процеси сходу, з його моральними принципами взаємоповаги, сім'ї, стриманості, гармонії – протистоять фундаментальним цінностям західного матеріального світогляду з його споживчими ціннісними елементами та структурами. В політичному аспекті поєднання цих принципів сходу та заходу спроможні трансформувати сучасне суспільство на шляху якісно нового стрибка в системі глобальних цінностей та утворенні нових наднаціональних і міжнародних систем управління і комбінованої колективної безпеки в боротьбі з терористичними та техногенними загрозами світового масштабу. Сумісність різних за своєю основою систем культурного рівня можна продемонструвати на прикладі Китаю, який у собі абсорбував матеріальні цінності західної цивілізації з системами соціальної поведінки в умовах східного цивілізаційного регіону [8]. В цьому прикладі бачимо механізм вдалого об'єднання традиціоналістських культурних форм сходу з модерністськими течіями заходу, що дало можливість створити новітню синергетичну систему західного зразка на основі древніх традицій сходу. Робимо висновок, що система, побудована на основі досвіду Китайського типу, має загальне цивілізаційне значення. Україна, в умовах свого геополітичного простору, повинна стати ключовим елементом перетворень та комунікацій на шляху об'єднання систем цивілізаційного зразка. В своїй основі Україна отримала весь спектр етно – моральних норм, релігійну різноманітність та культурну насиченість європейської моделі в поєднання із східною філософією, спроможна самоінтегруватись та стимулю-

вати процеси цивілізаційної інтеграції, отримавши в цьому процесі домінуючу економічну та політичну роль.

В цій роботі проведена спроба синтезувати нові моделі та акцентовано увагу на найбільш проблемних зонах кризового характеру в розвитку цивілізації глобального зразка. Треба підкреслити, що моделі даного типу запропоновані на розгляд не є універсальними, скоріше альтернативними і потребують подальшого дослідження для субінтеграції в просторі сучасних реалій. Історична роль України в процесі розвитку цивілізаційних систем полягає в об'єднувчій та інтегративній функціях. На межі перетину різних систем відіграє ключову роль в об'єднувчих процесах. Подальший процес осмислення цивілізаційних процесів у політичному руслі, покладає на дослідників задачі та проблематику швидкої трансформації і адаптації соціокультурних угруповувань у єдину глобальну систему взаємозалежних детермінантів. В процесі трансформації буде перебудована не тільки система міжнародних зв'язків і комунікацій, буде переосмислена роль політичних структур та політики, як основоположного елементу розвитку процесів цивілізаційних процесів та кризових проявів, що завжди її супроводжуватимуть.

Список використаних джерел

1. Хантингтон С. «Столкновение цивилизаций» / С. Хантингтон // М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
2. State of Food Insecurity in World 2006. Roma, 2007
3. Global Research. April 21, 2008 (www.globalresearch.ca)
4. Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект. Пресс, 1998.
5. Толстых В.И. Цивилизация и модернизация в контексте глобализации / В.И. Толстых // Философия, наука, цивилизация. – М.: Эдиториал УРСС, 1999.
6. Риккерт Г. Ценность жизни и культурные ценности / Г. Риккерт // Логос, кн. 1,2. – М., 19912-1913.
7. Розов Н.С. Философия гуманитарного образования. / Н.С. Розов // – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1993.
8. Чженфэн. Обобщение исследований строительства социалистической духовной цивилизации / Чженфэн // Лилунь юй сяньдахуа, 1997. – №8. (Пер. с кит. Н.А. Абрамовой).

Остапак В.И. Влияние кризисных процессов, как политическая составляющая развития цивилизаций

Рассматриваются процессы цивилизационного развития под призмой перманентных кризисных процессов, как стимулов трансформации глобального масштаба. Проводится анализ интегративной деятельности международного общества на пути урегулирования конфликтов.

Ключевые слова: цивилизация, кризис, опасность, голод, трансформация, глобализация, международное сотрудничество.

Ostapayk, V.I. Influence of management processes as part of political development of civilizations

The processes of civilization under the prism of permanent crisis processes of transformation as a global stimulus. An integrative analysis of international community towards resolving political conflicts.

Key words: civilization, crisis, danger, hunger, transformation, globalization, international cooperation.

Типологія підходів до моделювання політичних процесів

Розглянуто деякі існуючі в науці варіанти класифікації підходів до моделювання різноманітних об'єктів пізнання та запропоновано власну типологію підходів до моделювання політичних процесів.

Ключові слова: політичний процес, типологія, моделі, моделювання.

Для сучасної політичної науки є актуальним розширення застосування у вивченні політичних явищ та процесів методів, які були б адекватні за своєю складністю тим явищам, що вивчаються за їх допомогою. З огляду на це набувають особливого значення методи моделювання політичних процесів, що часто складають основу наукового розуміння тих чи інших процесів. Позитивні аспекти побудови моделей у науково-дослідній діяльності загальновідомі [1;2]. Відносно соціальних процесів, але в аспекті соціологічному, питання застосування різноманітних моделей детально вивчалися Ю.М.Плотинським [3]. В той же час залишається багато теоретичних проблем, що пов'язані із використанням таких моделей у вивченні саме політичних процесів. Значне місце серед цих проблем посідає завдання вибору адекватних дослідницьким завданням методів моделювання, яке базується на тій чи іншій типології даних методів.

Отже, завданням даної статті є аналіз наявних у науці досягнень у типології підходів до моделювання та адаптація існуючих варіантів класифікації до типології підходів до моделювання політичних процесів. Слід зауважити, що багато дослідників користуються відносно цієї проблеми терміном типологія методів моделювання, який, на нашу думку, є не зовсім придатним, оскільки існує безліч методів моделювання, що весь час доповнюються новими або ж видозміненими, які досить складно увести в певні типологічні рамки. В той же час більш загальний сенс застосування як старих, так і нових методів моделювання змінюється повільніше, що надає нам можливість достатньо раціонально їх типологізувати. Тому ми вважаємо, що більш вірним буде казати про типологію не методів, а підходів до моделювання.

Підходи до типології моделей надзвичайно різноманітні та відображають як різні наукові традиції, властиві окремим сферам науки, так й звичайне багатоманіття основань типології.

До найбільш простого виду субстратної типології можна віднести виділення моделей за кількістю змінних, що враховуються. За цією основою виділяють одновимірні, бінарні і багатофакторні моделі [4,с.188–190].

Одновимірна модель – це модель з однією змінною, за допомогою якої можна отримати відповіді на відносно прості питання на кшталт «Скільки?» і «Що це»? Наприклад: «Скільки виборців проголосувало за дану партію? Що представляє собою електорат певного кандидата? ... Для вивчення такої змінної, як електоральний вибір, досить підрахувати кількість тих, що проголосували за ту або іншу партію або кандидата і представити ці значення у вигляді процентного розподілу» [5,с.56].

Бінарна модель призначена для відтворення різних видів взаємодій двох змінних. Характер взаємодії цих двох змінних може бути визначений за допомогою так званої таблиці взаємної зв'язаності ознак, в якій можна представити, наприклад, відносини між віком виборців та їх голосуванням за ту чи іншу політичну партію на виборах до парламенту [5,с.56].

Множинні моделі застосовуються при дослідженні політичних ситуацій з трьома змінними і більше. Серед моделей цього типу колектив авторів під керівництвом Є.Ю. Мелешкіної виділяє регресійну, інтерактивну, шляхову і багатофакторну моделі [5,с.56–61]. Регресійна модель використовується при аналізі впливу двох незалежних змінних величин на залежну третю змінну; інтерактивна модель фіксує взаємодію трьох змінних і більше, спрямованих на вирішення загальної задачі; шляхова модель «вибудовує ланцюжок прямих і не прямих дій однієї змінної на іншу». Маємо зазначити, що дуже близькою до неї є теорія графів. Багатофакторна модель, на думку вказаних авторів, відтворює взаємодію багатьох змінних – явних і прихованих. Сутність багатофакторного аналізу «полягає у відповіді на питання: чи не знаходиться система змінних, пов'язаних між собою, в залежності від двох (чи більше двох) базових прихованих чинників? Отже, метою багатофакторного аналізу є виявлення прихованих чинників» [5,с.60].

Слід зауважити, що, на нашу думку, вірніше було б використовувати для називання моделей, які мають справу із більше ніж двома змінними, назву багатофакторних, як найбільш широкую, маючи на увазі що фактично регресійні, шляхові та інтерактивні моделі є певними різновидами саме таких моделей, що різним чином враховують багато факторів. Про це свідчить навіть друга назва найбільш застосовуваного виду регресійного аналізу – «багатофакторний(множинний) регресійний аналіз» [6,с.337–339]. Теоретично багатофакторні моделі представляються найбільш адекватними при вивченні політичних процесів, оскільки з самого початку орієнтовані на множинність учасників і дій, властиву, як відомо, політичним процесам.

Іншим варіантом типології моделей є типологія за цілями моделювання. Зазвичай розрізняють дві основних мети моделювання: моделювання для вивчення і пізнання об'єкту і моделювання з метою оптимізації або управління об'єктом. У першому випадку створюється пізнавальна модель, що відбиває механізм функціонування об'єкту, суть процесів, що протікають в ньому, його структуру та внутрішні зв'язки [див., напр.: 7]. До моделей цього типу слід відносити також, на нашу думку, і більшість створених до теперішнього часу моделей політичних процесів і явищ.

У другому випадку моделювання носить допоміжний характер в процесі управління об'єктом і з цієї точки зору моделі політичних процесів повинні, в перспективі, стати моделями такого, другого, роду. Для того, щоб управляти, треба знати, чим управляти, тобто необхідно мати модель керованого об'єкту, яка передусім повинна задовольняти цілі управління. Модель, призначена для супроводу процесу управління повинна мати більш формалізований характер і зобов'язана відбивати причинно-наслідкові зв'язки між вхідними і вихідними сигналами об'єкту. В даному випадку модель може не відбивати внутрішніх механізмів об'єкту, а також ті параметри і стани, які не використовуються для синтезу алгоритму управління. Математична модель, що служить для цілей управління і оптимізації, є зазвичай окремим випадком пізнавальної моделі. Пізнавальна модель може бути з успіхом використана для цілей управління, проте побудова такої моделі, як правило, пов'язана зі значними труднощами і не завжди є можливою. Слід зауважити, що пізнавальні моделі часто взагалі неможливо використовувати при управлінні, зважаючи на алгоритмічну і обчислювальну складність їх реалізації [8].

На думку Ф.Ф. Пашенко, усе, що нині розуміється під моделями, може бути представлене у вигляді двох великих класів: символічні і речові моделі.

До речових моделей відносять зазвичай матеріальні моделі, наприклад, макети досліджуваних систем. У символічних моделях опис системи або явища дається тією чи іншою мовою (розмовною, логічною, математичною тощо). Причому в принципі можливий перехід від однієї мови опису об'єкту до іншої. У політологічних дослідженнях зазвичай застосовуються саме символічні моделі, найбільш поширеними серед яких є математичні (кібернетичні) моделі. Моделі цього класу використовуються як для пізнавальних цілей, так і для розробки систем управління і оптимізації функціонування досліджуваних об'єктів [8].

В класифікації В.А. Штофа символічні моделі відносяться до типу розумових, або ідеальних моделей [9, с.25–26] і, власне кажучи, саме вони й лежать в основі усіх дослідницьких моделей. В.А. Штофф влучно пригадує слова К. Маркса про те, що «найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати чарунку з воску, він вже побудував її у своїй голові. У кінці процесу праці виходить результат, який вже на початку цього процесу був у уявленні людини, тобто ідеально» [10, с.189]. Цю характеристику дій навіть самого невмілого архітектора цілком можна застосувати і до характеристики уявних, або ідеальних, моделей. Останні, перш ніж втілитися в дійсність і стати завдяки практичній діяльності матеріальними моделями, існують спочатку в людській голові як образи цієї дійсності, як певні теоретичні схеми. У цьому сенсі вони і можуть бути названі ідеальними. Ідеальний характер цих моделей не обмежується тільки тим, що вони виступають у вигляді модельних представлень, що вони конструюються подумки, в голові. Ці моделі можуть бути названі ідеальними також і тому, що навіть тоді, коли їх елементи і відносини зафіксовані за допомогою знаків, малюнків або інших матеріальних засобів, усі перетворення в них, усі переходи до іншого стану, усі перетворення елементів здійснюються подумки, тобто у свідомості людини, яка спирається при цьому на певну семантику і користується логічними, математичними, та іншими специфічними правилами і законами [9, с.26].

Р. Хоффман дещо розширює наведену вище типологію моделей. Він розрізняє наступні види моделей: 1) «речова» модель, що репрезентує прототип в структурному або функціональному плані; 2) символічна репрезентація; 3) діаграмна репрезентація; 4) «умоглядна» або «образна» модель як набір розумових дій, що представляють субстантивну, символічну або діаграмну моделі в уяві. «Ніхто, мабуть, не в змозі мати в уяві усіх подробиць і динаміки повної комп'ютерної програми з гри в шахи, але будь-яка людина в змозі мати мнемонічний образ, що представляє усю програму в термінах загальної архітектури» [11, р.346–347].

Г.С. Баранов, розглядаючи зміст поняття моделі у соціальних науках, вірно зауважує, що через гносеологічну специфіку соціальних явищ їх речове або предметно-технічне моделювання в більшості випадків або неможливо, або значно ускладнено. «Тому ... представляють інтерес передусім символічні, діаграмні і наочно-образні моделі (включаючи математичні і комп'ютерні)» [12, с.129].

Ю.М. Плотинський вказує на те, що найчастіше в якості основи для класифікації моделей береться вид мови, якою вони формуються:

- змістовна модель формується природною мовою;
- формальна модель втілюється за допомогою однієї чи кількох формальних мов (наприклад, мов математичних теорій або мов програмування) [3, с.89–90].

За функціональною ознакою змістовні моделі розділяються на описові, пояснювальні і прогностичні.

До формальних моделей Ю.М. Плотинський пропонує відносити математичні і комп'ютерні моделі. Використання формальних засобів аналізу дозволяє вивчити поведінку моделі, отримати нові, неочевидні результати. У будь-якому випадку результати формального моделювання використовуються для уточнення змістовних і концептуальних моделей. Вивчення моделі – «прогін», оцінка ролі різних чинників, виявлення закономірностей – найефективніше здійснюється за допомогою саме формальних методів аналізу.

Більш високим рівнем типології моделей, до якого відносяться усі вище названі типи, Ю.М. Плотинський вважає когнітивний рівень. На його думку, когнітивний рівень необхідно враховувати, тому що в запалі концептуальних суперечок і за зависою високих абстракцій нерідко забувають найголовніше – практичні, прикладні рішення приймаються саме на основі когнітивної моделі. Крім того, в соціальних науках провідна роль когнітивних чинників обумовлена тим, що когнітивні моделі є невід'ємною частиною соціальної реальності, більше того, вони багато в чому формують, конструюють саму реальність [3, с.92]. Не заперечуючи наведених аргументів на користь серйозного внеску когнітивних факторів у політичну дію, маємо все ж таки зазначити, що запропонований Ю.М. Плотинським підхід щодо виокремлення когнітивних моделей є недостатньо інформативним з точки зору саме типології, тому що всі моделі, які створюються у політичній науці, та й у соціальних науках взагалі, кінець кінцем виявляються когнітивними. Отже, у такому випадку сама типологія втрачає сенс.

Дещо інші типи моделей розрізняють В. П. Горбатенко та І. О. Бутовська [13]: статичні та динамічні; макромоделі (з великою кількістю параметрів, що описують складні сутності суспільних явищ) та мікромоделі (які досить докладно характеризують окремий об'єкт), моделі одного рівня збільшення. Цитовані автори вважають, що у соціальному моделюванні застосовуються трендові та імітаційні типи моделей.

Як вірно зазначають В. П. Горбатенко та І. О. Бутовська, головною позитивною ознакою трендових моделей є те, що вони досить об'єктивно відображають динаміку розвитку процесу не нетривалий термін [13].

Другий тип моделей на думку цитованих авторів – імітаційні моделі. «Імітаційна модель відображає взаємодію між різними факторами та об'єктами, які пов'язані з досліджуваним процесом. Предметом імітаційного моделювання може бути взаємодія людей у малих групах, взаємодія соціально-економічних факторів, що впливають на розвиток країн та регіонів, взаємодія сторін-учасниць якогось конфлікту, взаємодія учасників процесу прийняття колективного рішення та ін.» [13, с.35–36].

В. П. Горбатенко та І. О. Бутовська цілком вірно зазначають, що у разі застосування імітаційної моделі на початкових етапах дослідження не слід перебільшувати її привабливість. На думку цитованих авторів, головною умовою імітаційного моделювання передусім є глибоке і всебічне знання основних факторів досліджуваного процесу [13]. Останнє твердження потребує, на нашу думку, певного коректування. Йдеться про те, що виконання висловленої вимоги до застосування імітаційних моделей, з одного боку, дійсно є вкрай бажаною. В той же час очевидно, що повсюдне виконання цієї вимоги дозволяє будувати імітаційні моделі лише тих процесів, які вже досконально вивчені. В результаті ми стикаємось із фактом можливості побудови лише банальних моделей. Одночасно можна стверджувати, що відомо безліч випадків, коли імітаційні моделі будувались на підставі дещо мінливих та непевних уявлень про об'єкт вивчення як раз з метою з'ясування суттєвих його рис [див., напр.:

1, с. 9–12, 21]. Більше того, привабливість імітаційного моделювання для багатьох дослідників і міститься у тому, що воно дозволяє значно поглиблювати наші знання про об'єкт вивчення, створюючи спочатку достатньо примітивні моделі, що базуються в основному на певних припущеннях про поведінку об'єкту чи протікання процесу. Подальше ж вивчення моделі та порівняння результатів моделювання із протіканням оригінального процесу дозволяє поступово коригувати модель у бік кращого виконання нею функції відображення та, таким чином, вдосконалювати наші знання про об'єкт вивчення.

Є й ще одне зауваження з даного приводу: інколи трапляється ситуація, за якої модель достатньо точно відображає певні сторони об'єкту моделювання, дозволяє отримувати прогноз його поведінки чи станів із заданою точністю, але, в той же час, з рівнянь моделі досить складно вивести достатньо зрозумілий опис змодельованого об'єкту [14, с. 56–58].

Виходячи із зазначених вище підходів до типології методів моделювання та з тих міркувань, які супроводжували наші дослідження методів моделювання політичних процесів [14; 15], вважаємо за корисне запропонувати класифікацію методів моделювання за характером відображення власне процесу протікання політичної дійсності, та за характером моделювання та подальшого оперування із побудованою моделлю. Згідно із характером відображення процесу політичної дійсності можна виокремити наступні типи методів, чи, скоріше, підходів до, моделювання:

- методи моделювання станів політичного процесу. Їх можна було б охарактеризувати також, як методи моделювання політичної статистики. До цієї групи ми пропонуємо відносити такі кількісно-модельні методи, що дозволяють створювати моделі, що відображають змінювані у часі «зрізи» політичної дійсності, причому за рамки власне методу виходить проблема поєднання у дослідницькому проекті цих зрізів. До таких методів можна віднести створення баз даних, методи контент-аналізу, політичне картографування тощо;

- методи моделювання дискретної динаміки, які, на відміну від попередньої групи, з одного боку, передбачають відтворення динаміки політичних процесів власне засобами моделювання, але, з іншого, обмежують ступінь відображення безперервності динаміки процесу певними дискретними станами, що втілюються у часовому проміжку кроку моделі. До таких методів ми пропонуємо віднести різноманітні математико-статистичні методи аналізу часових рядів та методи математичного імітаційного моделювання на кшталт методів теорії ігор та кінцево-різницевої моделі Д. Форестера;

- методи моделювання безперервних динамічних систем, що відтворюють майже безперервний плин політичної дійсності. Моделі даного типу реалізуються, як правило, за допомогою систем диференціальних рівнянь та їх подальшого аналізу.

За характером моделювання та подальшого оперування із побудованою моделлю можна виокремити наступні типи моделей:

1) моделювання статичних показників (статистичних, просторових, евенційних (подієвих) тощо), яке передбачає подальше порівняння різних у часі станів процесу, що вивчається. Цей тип можна умовно розділити на два підтипи:

1.1) моделювання-фіксація стану (бази даних, картографування, контент-аналіз тощо) за умов відсутності в моделі попередніх припущень про характер закономірностей функціонування процесу, що вивчається,

1.2) моделювання-прогнозування стану (математико-статистичні методи аналізу часових рядів, в т.ч. регресійний, кореляційний, дисперсійний аналіз тощо). Власне кажучи, йдеться про моделювання динаміки процесу, але за допомогою дещо обмеженого науково-методичного апарату: цей підтип

моделей характеризується попереднім висуненням гіпотез щодо характеру, наприклад, статистичного, функціонування процесу, який вивчається, та подальшою перевіркою висунутих гіпотез. Отже, моделі цього типу, з одного боку, спрямовані на з'ясування справжньої закономірності розвитку процесу, що вивчається, але, з іншого, вже від початку моделювання містять припущення про характер цього процесу. Не варто стверджувати про певну упередженість або позанауковість подібних моделей – як і решта, вони мають певну нішу застосування та корисні, наприклад, коли ми маємо накопичений попередниками досвід дослідження аналогічних процесів, що вже визначили певні межі закономірностей розвитку таких процесів.

2) моделювання-імітація справжньої динаміки процесу, яке складається у багатоступеневій побудові інтерактивної імітаційної моделі процесу, яка постійно перевіряється з оригіналом (верифікується) на певних «контрольних відрізках» та уточнюється за структурою та алгоритмом з метою досягнення більшої відповідності оригінальному процесові, який моделюється. В моделях даного типу не обов'язковим є знання точних закономірностей протікання модельованого процесу, що надає можливість модельного вивчення та прогнозування поведінки об'єктів, які ще не вивчені наукою досконально. Не буде перебільшенням сказати, що головним критерієм істинності моделі буде ступінь відповідності наданого нею прогнозу наступної динаміки або хоча б станів об'єкту його істинним динаміці чи станом. На нашу думку, слід й у даному типі виокремити два підтипи:

2.1) «предметне» або «лінійне» моделювання – побудова моделей на зразок теорії ігор чи кінцево-різницевої моделі, що передбачає певну лінійність та дискретність процесу, що вивчається. Отже, процес може бути нескінченно складним, але виражатися у моделі він має за допомогою саме переведення цієї нескінченної складності у більший чи менший набір лінійних, функціональних, тощо взаємозв'язків певних «предметів»-показників;

2.2) нелінійне моделювання «поведінки процесу». Цей підтип моделювання також виходить з необхідності імітації процесу, що моделюється, але засадничим виступає припущення про принципову нелінійність політичних процесів, що дозволяє застосовувати до них специфічні методи синергетики. Дещо спрощуючи, можна стверджувати, що якщо у попередньому типі моделювання нарощування складності процесу імітується за допомогою лінійного нарощування кількості елементів та кількості і якості їх взаємозв'язків, то у даному підтипі головним є складність власне елементів процесу поряд із дисипативністю системи усього процесу. Адекватними методами нелінійного моделювання зазвичай визнаються методи теорії хаосу та синергетики [16].

Отже, нами було розглянуто деякі варіанти типології моделей різноманітних процесів в аспекті можливості їх адаптації до типологізування підходів до моделювання політичних процесів, та окреслено власну типологію цих підходів, що базується як на досягненнях попередніх типологій, так й на нашому досвіді побудови моделей політичних процесів. Проблемою подальших досліджень у даному аспекті представляється деталізація останнього підтипу – нелінійного підходу до моделювання.

Список використаних джерел

1. Павловский Ю.Н. Имитационное моделирование / Ю.Н.Павловский, Н.В.Белотелов, Ю.И.Бродский. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008 – 240 с.

2. Моисеев Н.Н. Математика в социальных науках / Н.Н.Моисеев // Математические методы в социологическом исследовании. – М., 1981. – С.10 – 24.

3. Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов : 2-е изд., перераб. и доп. / Ю.М.Плотинский. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
4. Лавриненко В.Н. Исследование социально-экономических и политических процессов : уч. пос. – 2-е изд., перераб. и доп. / В.Н.Лавриненко, Л.М.Путилова. – М. : Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2010. – 205 с.
5. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под ред. Е.Ю.Мелешкиной. – М. : «Весь мир», 2001. – 304 с.
6. Венецкий И.Г. Основные математико-статистические понятия и формулы в экономическом анализе : Справочник / И.Г.Венецкий, В.И.Венецкая. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Статистика, 1979. – 447 с.
7. Самарский А.А. Математическое моделирование: Идеи. Методы. Примеры / А.А.Самарский, А.П.Михайлов. – 2-е изд., испр. М. : Физматлит, 2002. – 320 с.
8. Пащенко Ф.Ф. Введение в состоятельные методы моделирования систем : в 2-х ч. / Ф.Ф.Пащенко. – М. : Финансы и статистика, 2006. – Ч.1: Математические основы моделирования систем. – 328 с.
9. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А.Штофф. –Л.: Наука, 1966. – 302 с.
10. Маркс К. Капитал. Т.1. / К.Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 23.
11. Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science / R.R.Hoffman // The Ubiquity of metaphor : metaphor in language and thought. – Amsterdam, 1985. – P. 327 – 380.
12. Баранов Г.С. Модели и метафоры в социологии К.Маркса / Г.С. Баранов // Социологические исследования. – 1992. – № 6. – С. 128–142.
13. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: Навч. посібник / В.П.Горбатенко, І.О.Бутовська. – К. : МАУП, 2005. – 152 с.
14. Полевой Н.А. Прогнозирование смены парадигм исторического познания: поиск метода / Н.А.Полевой. – Одесса: Фенікс, 2010. – 168 с.
15. Польовий М.А. Головні риси нейромережевої моделі політичної системи / М.А.Польовий // Актуальні проблеми політики. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип.31. – С. 106 – 114.
16. Макроэволюция в живой природе и обществе / отв. ред. Н.Н.Крадин. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 248 с.

Полевой Н.А. Типология подходов к моделированию политических процессов

Рассмотрены некоторые существующие в науке варианты классификации подходов к моделированию разнообразных объектов познания и предложена оригинальная типология подходов к моделированию политических процессов.

Ключевые слова: политический процесс, типология, модели, моделирование.

Polevoy, M.A. Typology of approaches to modeling of political processes

Some existing in science variants of classification of approaches to modeling of various objects of cognition are considered. Own typology of approaches to modeling of political processes is offered.

Key words: political process, typology, models, mode

Консолідуюча роль політичної еліти у перехідному суспільстві

Досягнення консенсусу у суспільстві можливо лише з урахуванням інтересів усіх його суб'єктів, провідником даного процесу виступає політична еліта. Умовою підвищення ролі політичної еліти у процесі консолідації суспільства є ріст її моральної та правової відповідальності перед суспільством за свою діяльність. Під час перехідного періоду саме політична еліта повинна виступати провідником реформ, генератором нових ідей та цінностей, своєрідною референтною групою для суспільства.

Ключові слова: консенсус, консолідована демократія, модернізаційні процеси, політична еліта, ефективність політичної еліти.

Ключовим суб'єктом формування консенсусу у суспільстві є політична еліта. Саме їй належить провідна роль у формуванні національної ідеї, визначенні суспільних інтересів, стратегії внутрішнього та зовнішнього розвитку держави. Політична еліта під час трансформації перебуває в ролі групового творця принципів переходу від однієї системи до іншої. Політична консолідація передбачає певну єдність на рівні політичної еліти та суспільства навколо цінностей та цілей розвитку (неприйнятними є суперечки щодо форми режиму, економічної системи тощо), а також спільно визнаних правил гри в межах політичної системи. Актуальність цієї теми зумовлена, насамперед, особливостями сучасного стану розвитку України, який в плані його соціокультурної специфіки характеризується інтенсивним руйнуванням старих форм суспільно-політичного життя та активними пошуками нових, зміною соціальних парадигм і прагненням адекватних моделей соціально-політичного устрою. Для Української держави чи не найголовнішою практичною проблемою є формування та функціонування професійної ефективно діючої політичної еліти.

У цьому контексті існує постійна потреба всебічного вивчення світових і вітчизняних теоретичних розробок з проблем формування політичної еліти, її місця та ролі в системі управління сучасним суспільством. Дослідження проблем розвитку та функціонування політичної еліти в теперішньому українському суспільстві беруть початок з дев'яностих років ХХ ст. За період незалежності України вітчизняні дослідники зробили спробу докорінного переосмислення проблем соціальних умов становлення та функціонування політичної еліти. В Росії та Україні проблемою консолідуючої ролі політичної еліти тією чи іншою мірою займаються Г.Ашин, О.Гаман-Голутвіна, І.Куколев, М.Пірен, С.Вовканич, В.Полохало, В.Фесенко та ін.

Метою нашого дослідження є визначення місця та ролі політичної еліти у процесі консолідації суспільства яке перебуває на стадії трансформації.

В умовах перехідного суспільства, теоретично, політична еліта повинна виступати провідником реформ, генератором нових ідей та цінностей, своєрідною референтною групою для суспільства. За визначенням західних дослідників, еліта – це меншість населення, яка приймає важливі у суспільстві рішення і керує більшістю (П. Шарон), здійснює найважливіші функції у суспільстві, має найбільшу вагу і вплив (С. Келер) [6, с.348]. Демократичні концепції еліт (Р. Даль, Й. Шумпетер, Х. Зіглер, Т. Дай, К. Манхейм) розглядають їх не лише як групу, здатну до управління, а й як силу, покликану оберігати та консолідувати суспільство, тобто еліта оголошується головним захисником демократичних цінностей [5, с.166].

Значна кількість теоретиків модернізаційних процесів відзначають виняткову роль політичної еліти в забезпеченні успішності демократичного переходу і процесу консолідації. Зокрема, Г.О'Доннел та Ф.Шміттер вважають, що в посткомуністичних країнах, еліта є головними акторами при здійсненні переходу до демократії [10, с.44]; Л.Даймонд, Х.Лінц та С.Ліпсет також переконані, що відданість політичної еліти демократичним принципам сприяє стабільності демократії [9, с.16]; представники елітистського підходу до аналізу перехідного періоду (Д.Хіглі, Р.Гантер, М.Бартон) беззаперечно підкреслюють, що еліта виступає в ролі основного елементу досягнення стабільності та життєздатності демократичного режиму, особливо, коли політична еліта досягає згоди щодо демократичності правил гри та сталості демократичних інститутів [11, с.10].

Необхідність у соціально-політичних перетвореннях висуває значну кількість завдань перед усіма групами суспільства, успішність яких залежить від спільної роботи усіх його ланок. Проте в умовах перехідного періоду особлива відповідальність покладається саме на представників політичної еліти. Від того, наскільки ефективно і своєчасно вона відповідатиме на зовнішні і внутрішні виклики, значною мірою залежить успіх модернізаційних змін. Ці виклики виникають в усіх без винятку сферах суспільного життя, а брак адекватної відповіді на них може спричинити кризові явища, що загальмують увесь реформаційний процес, призведуть до його згорання [8, с.66].

Однією з умов стабілізації політичної ситуації і посилення демократії є політично-психологічна атмосфера у суспільстві, у якій переважна більшість громадян поділяють думку про те, що курс, який здійснює правляча еліта, є найбільш оптимальним на даному етапі, забезпечує ефективний і поступальний характер суспільного розвитку. На стабілізацію суспільно-політичної ситуації суттєвий вплив здійснює й консолідуюча ідея, якщо така існує у суспільстві (яка зароджується тільки природнім шляхом). Досягнення консенсусу як політичної еліти, так і суспільства можливо лише шляхом урахування інтересів усіх головних суб'єктів політичного процесу [4, с.66].

З отриманням незалежності ідеї демократії і ринку були доволі швидко дискредитовані в очах багатьох українців через різке погіршення рівня життя, яке відбувалось під гаслами їх запровадження. Але навіть в таких кризових умовах українська політична еліта не спромоглась запропонувати будь-якого успішного проекту національної ідеї. Це спричиняло поглиблення різноманітних розколів в суспільстві, не сприяло консолідації його сил на завдання модернізації.

Очевидно, що будь-які масштабні перетворення істотно поглиблюють протиріччя в суспільстві. Загострення конфліктів у соціальній, політичній, етнічній площинах може призвести до різних деформацій у розвитку соціуму і держави, істотно загальмувати провадження реформ. Причинами посилення

суперечностей в транзитних суспільствах є підвищення політизації мас, етнічна строкатість населення, швидке соціально-економічне розшарування суспільства тощо. Поглиблення матеріального розшарування характерне для всіх пострадянських суспільств. Основним завданням політичної еліти в цьому аспекті є пом'якшення негативних ефектів цього процесу, запровадження ефективної системи соціального захисту для найбідніших прошарків населення. Натомість політична еліта України орієнтується переважно на власні вузько корпоративні інтереси і не надає достатньої уваги питанням «соціальної ціни» перетворень. Це призводить до дискредитації ідей демократичних перетворень в очах значної частини народу, позбавлення реформ широкої масової підтримки та істотної кризи легітимності самої політичної еліти.

Соціальна неефективність сучасної української політичної еліти полягає не у відсутності знань і вмінь, а у тому, що вона не вважає за необхідне брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватися як моральними засадами політичної еліти, так і дієвими механізмами її політичної відповідальності та тиском громадянського суспільства. Два останні чинники для політичної еліти України поки що не є дієвими. А мораль сучасної вітчизняної еліти не включає таку чесноту як служіння суспільству [2, с.32].

Політична еліта в стабільних суспільствах виступає зразком соціальної поведінки, на який орієнтуються неелітні групи. У демократичній державі еліта не тільки здійснює пряме управління державою та суспільними справами, але й опосередковано впливає на суспільство.

Проте, в населення України склався переважно негативний образ правлячої еліти, оскільки вона не здійснює всіх тих важливих соціальних функцій, які має виконувати у стабільному суспільстві – референтної групи, взірця суспільної поведінки, морально-психологічного мобілізатора та провідника мас. На рівні української політичної еліти вже сформувалися чіткі стандарти політичної поведінки і культури, які зводять нанівець несміливі спроби окремих соціальних груп та індивідів привнести в політичний процес дійсно демократичні цінності та стандарти [7, с.47].

Також вагому роль у демократичній державі відіграє формування результативної, корисної для суспільства політичної еліти. Соціально-політична результативність діяльності еліти визначається багатьма факторами: вмінням розробляти і проводити оптимальний політичний курс з метою поступового реформування суспільства; представництвом інтересів суспільства, а не окремих кланів, на загальнодержавному рівні; здатністю досягати політичного консенсусу. Так, соціально-політичну результативність політичної еліти можна оцінювати з погляду на те, як їй вдається дотримуватися принципів рівномірної політичній участі різних груп суспільства й запобігати загостренню соціальних чи ідеологічних розбіжностей громадян; дотримуватися запропонованих нею правил гри, створювати прецеденти правового виходу з ситуацій пов'язаних з їх порушенням, повсякчас підтримувати ідеали та цінності, що здатні консолідувати суспільство [4, с.68].

Умовою підвищення ролі політичної еліти у процесі консолідації суспільства є ріст її моральної та правової відповідальності перед суспільством за свою діяльність. Тоді як, українська політична еліта не демонструє здатність концентрувати в собі політичну і соціальну відповідальність, уміння підтримувати двосторонній зв'язок з більшою частиною суспільства. Так, правляча еліта України, з метою забезпечення себе масовою підтримкою на виборах, віддає перевагу методам інтеграції суспільства, які ґрунтуються на

основі провокації протиборства з зовнішніми або внутрішніми ворогами, замість того, щоб об'єднувати громадян навколо позитивного соціально-економічного і політичного будівництва. Така тактика, в результаті, призвела до зростання недовіри до політичної еліти з боку українського суспільства, рівень якої досяг найнижчої позначки за дев'ятнадцять років незалежності нашої держави

Безсумнівно, українська політична еліта відіграє значну роль соціально-політичних процесах, що зумовлено і специфікою пострадянського перехідного періоду, коли громадянське суспільство, що могло б стати повноцінним партнером держави у справі реалізації перетворень, перебуває лише на стадії формування, і ментальністю населення, яке звикло до пасивної позиції у питаннях життя держави, і тривалими традиціями ініціювання та запровадження реформ «згори», характерними для СРСР. Втім, за таких умов політична еліта України, не відчуваючи контролю і стимулювання до реформ з боку суспільства, віддає перевагу суто формальним перетворенням, а не реальним системним змінам.

Тому, можна дійти висновку, що результативність політичної еліти у процесі консолідації українського суспільства знаходиться на надзвичайно низькому рівні, що не дає їй право претендувати на суспільне визнання, тобто на статусну легітимність. Тоді як тільки демократична еліта, яка пройшла складний і довготривалий процес формування еліти, здатна консолідувати суспільство, взаємодіяти зі всіма його прошарками задля його ж блага. В Україні існування глибоких суперечностей між різними сегментами політичної еліти і постійна боротьба між ними стали на заваді консолідації політичного класу і перетворення його на відповідального суб'єкта модернізаційних змін. Крім того, можна констатувати, що вітчизняна політична еліта, яка сформувалась у добу незалежності, не стала виразником інтересів більшості прошарків суспільства, що також перешкоджає її ефективній діяльності.

Список використаних джерел

1. Зеленько Г. І. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на пострадянському просторі // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2006. – Т. 2. – С. 253 – 266.
2. Консолідація суспільства і відповідальність еліти в умовах виборчого процесу – 2006 р. в Україні / За ред. Мітрянської С. – Ужгород: Ліра, 2006. – 100 с.
3. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації // Політичний менеджмент. – Спецвипуск, 09.2007. – С. 126 – 131.
4. Наумкіна С.М., Чеमेкова С.В. Політична еліта як вирішальна сила соціальних перетворень / С.М. Наумкіна, С.В. Чемекова // Актуальні проблеми політики. Зб. наукових праць. Вип. 9. – Одеса: Юридична література, 2000. – С. 165 – 169.
5. Олексенко О. Політична еліта і демократія: дилема поєднання / О. Олексенко // Вісн. Черкаського ун-ту. Політологія та культурологія. – 2008. – № 5. – С. 166–168.
6. Побочий, І. Складові ефективності політичної еліти демократичного суспільства / І. Побочий // Політологічний вісн. : зб. наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 40. – 512 с.
7. Полохало В. Структурування політичних еліт в процесі виборчих кампаній в Україні і Росії / В. Полохало // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 43 – 47. 47.

8. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізації них процесах початку 1990-х років / М. Сидоренко // Політичний менеджмент. – Спецвипуск. – 2006 – С. 162 – 171.
9. Diamond L., Linz J., Lipset S., Eds. Politics in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy, 2nd ed. / Larry Diamond, Juan J. Linz, Seymour Martin Lipset / Boulder, Colorado: Lynne Rienns Publishers, 1990. – 286 p.
10. O'Donnell G., Schmitter Ph. Transition from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 356 p.
11. Higley J., Gunther R. (eds.) Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe / John Higley, Richard Gunther / Cambridge University Press, 1992. – 354 p.

Равлик І.О. Консолидирующая роль политической элиты в условиях переходного общества

Достижение консенсуса в обществе возможно только с учетом интересов всех его субъектов, проводником этого процесса выступает политическая элита. Условием повышения роли политической элиты в процессе консолидации общества есть рост ее моральной и правовой ответственности перед обществом за свою деятельность. Во время переходного периода именно политическая элита должна выступать проводником реформ, генератором новых идей и ценностей, своеобразной референтной группой для общества.

Ключевые слова: консенсус, консолидированная демократия, модернизационные процессы, политическая элита, эффективность политической элиты.

Ravlyk, I.O. Consolidated role of political elite in a transition society

Achievement of consensus in a society perhaps only with consideration of interests all his subjects, the political elite is a guide of this process serving. The condition improving of the role of political elite is the growing its moral and legal responsibility before the society for its activity during the process of consolidation. During the transformation period even the political elite should be guide of reforms generator of ideas and values from the society.

Key words: consensus, consolidated democracy, the process of modernization, political elite, efficiency of political elite.

Особливості використання інформаційно-психологічного впливу в індустріальному та постіндустріальному суспільствах

Розглядаються розбіжності у використанні інформаційно-психологічного впливу в індустріальному та постіндустріальному суспільстві, особливостях застосування та суб'єктах впливу на життя сучасного суспільства.

Ключові слова: інформаційно-психологічний вплив, суб'єкт впливу, сила впливу, канали впливу, соціальна мережа.

Інформаційне суспільство відкриває можливості більш ефективного маніпулювання людьми, їх цінностями, нормами, установками. Подальше поширення інформаційних технологій, інтернетизація та комп'ютеризація суспільних відносин зумовлюватимуть поглиблене використання інформаційно-психологічного впливу як засобу політичної, економічної та зовнішньополітичної боротьби. Тому постає проблема необхідності проаналізувати, яким чином ці зміни вплинули на використання інформаційно-психологічного впливу, які задіюються ресурси та можливі результати таких дій.

Дослідження інформаційно-психологічного впливу (ІПВ) буде неповним без аналізу розбіжностей у його використанні в індустріальному та постіндустріальному суспільствах, що є основним завданням статті. Окрім цього потребують визначення суб'єкти ІПВ в індустріальному та постіндустріальному суспільствах.

Частина дослідників (М.Гродненський, І.Панарін, М.Сенченко та ін.) суб'єктами впливу визначають лише офіційні військово-політичні органи країни, які здійснюють вплив, наслідуючи радянські підходи до аналізу проблематики [1;2;3]. В.Циганов та С.Бухарін розглядають суб'єкти ІПВ як суб'єкти інформаційних війн, тобто як тріаду: органи управління (центри впливу), їх агенти впливу та зацікавлені особи [4]. Вони виходять за ідеологічні межі, зазначаючи, що методи та технології інформаційно-психологічного впливу можна застосовувати не тільки у зовнішньополітичній боротьбі, але й у бізнесі. Відповідно, суб'єктами можуть бути як органи влади окремої країни, так і бізнес структура, оскільки метою є оволодіння капіталом та владою над об'єктом. Окрім цього суб'єктами також виступають агенти впливу, яких знаходять всередині організації, що здійснює вплив, і виконують роль втілювачів стратегії інформаційної війни. Зацікавленими особами в такій моделі є особи, які отримують вигоду від втілення стратегії, – це можуть бути всі громадяни країни, певна група осіб або власники акцій корпорації.

Аналізуючи основних носіїв ІПВ, можна погодитися з думками Г.Грачова та І.Мельника, що ними можуть бути: держава, суспільство, окремі особистості. Дослідники виокремлюють такі основні засоби ІПВ на людину:

- засоби масової інформації;

- література (художня, науково-технічна, суспільно-політична, публіцистична, спеціальна тощо);
- мистецтво (зокрема, різні напрями масової культури тощо);
- освіта (система дошкільної, середньої, вищої, а також так званої альтернативної освіти тощо);
- виховання (усі форми виховання в системі освіти, громадських організацій – формальних та неформальних, в сім'ї, система соціальної роботи тощо);
- особисте спілкування (ділове, професійне, повсякденне) [5,с.33-34].

Однак ключовою розбіжністю здійснення ІПВ в інформаційному суспільстві від попереднього етапу, на нашу думку, є чимраз більша кількість **суб'єктів впливу**. Якщо в індустріальному суспільстві за наявності таких ресурсів, каналів впливу та масштабів застосування суб'єктами виступали передусім військово-політичні органи влади та наддержавні утворення, за нинішніх умов їх контингент зростає. Суб'єктами інформаційно-психологічного впливу, на нашу думку, узагальнено виступають:

- держава (в тому числі іноземні держави), органи влади і управління та інші державні структури, заклади та відомства, а також спецслужби іноземних країн;
- глобальні організації (Світовий банк, МВФ, Римський клуб тощо)
- суспільство (громадські, політичні, бізнесові та інші організації, а також іноземні);
- транснаціональні корпорації;
- різні соціальні групи (формальні та неформальні, впливові та випадкові, великі (розгалужені) та локальні за сферою інтересів, за місцем проживання, роботи, навчання тощо);
- регіональні еліти, що прагнуть до більшої самостійності/незалежності своєї діяльності стосовно позицій центральних органів влади;
- окремі особи (представники державних, політичних та громадських організацій, соціальних груп тощо), які діють індивідуально (напр., блогери) або групами.

Змінюється також **форма впливу** як сукупність зовнішніх ознак, визначених змістом цього феномену. Доцільно типологізувати форму впливу за видами суб'єктів. Перший вид складає інституціональна форма. Це форма впливу різних соціальних інститутів та організацій, наприклад: інститут керівника держави, парламент, уряд, силові структури, церква, політична партія, ЗМІ, профспілки, тіньові угруповання тощо. Другий вид – це форма впливу соціальних спільнот та груп. Мова йде про вплив етносу (напр., нації); великих соціальних груп: класів, прошарків (напр. інтелігенції), демографічних груп (молоді), малих соціальних груп (клану, сім'ї). Третій вид – індивідуальна форма впливу (політика, громадського діяча, вченого, революціонера, полководця тощо). Складниками такого впливу можуть виступати конкретні інформаційно-психологічні операції, акції [6,с.18].

Наслідками (реакціями) на вплив є зміна поведінки людей, їх переконань, цінностей, установок, міфосфери тощо. Така зміна може: зумовлювати, в одному випадку, нівелювання прав та свобод людини, формувати загрози інформаційно-психологічної безпеки людини, посилювати дестабілізацію в соціумі тощо. В іншому випадку – сприяти консолідації суспільства, створювати майданчики для формування консенсусу політичних позицій тощо. Відповідно, основною дилемою сучасної демократії стає, з одного боку, розуміння, що демократичний спосіб правління ґрунтується на довірі, що свобода слова, обмін ідеями можуть спричинитися до більш справедливого та кращого прийняття рішень. З іншої боку, ми частково беремо участь в обговоренні

певних питань, не осмислюючи проблеми, а покладаючись на спрощені прийоми переконання та обмежені роздуми.

Аналізуючи феномен інформаційно-психологічного впливу, необхідно також визначити таку характеристику, **як сила впливу**. Застосовуючи фізичні парламенти, силу впливу можна визначити від нуля (повної індиферентності) до суб'єктивного максимуму (рівня, коли певний індивід перестає відчувати посилення інформаційного сигналу). Силу впливу визначають обсягом та інтенсивністю спрямованої інформації на об'єкт впливу. Якщо накреслити умовну шкалу сили впливу, її можна звести до таких рівнів:

- слабкий опосередкований вплив (на неосновний об'єкт впливу, на не референтну групу, випадкову аудиторію);
- слабкий спрямований вплив (поширення чуток, анекдотів, здійснення провокацій, латентні дії);
- сильний опосередкований вплив (метод «снігового кому», ефект натовпу, лобіювання);

- сильний цілеспрямований вплив (інтенсивна пропаганда в умовах тоталітарної держави, масована PR-кампанія, «промивання мізків», реклама, інформаційно-психологічні операції, інформаційно-психологічна війна).

Вагоме значення має класифікація впливу. Якщо врахувати, що вплив здійснюють політичні і не політичні суб'єкти, що переслідують найрізноманітніші цілі, часто далекі від політики, то навряд чи можна визначити вплив як чисто політичний феномен. Вплив можна розглядати в трьох напрямках:

- на державну владу;
- на політичний процес;
- вплив як самостійний процес.

Детермінантами впливу за цих обставин виступають умови, тобто сукупність внутрішніх та зовнішніх обставин, які впливають на розвиток самодетермінації певного явища. Узагальнено їх можна трактувати як:

- детермінанти, пов'язані з потребами людини (за А.Маслоу);
- детермінанти, що поєднують сукупність мотивацій та установок;
- систему диктату (регламентації, обмеження), відображену в людській психіці (від традицій, стереотипів до державної системи).

Аналіз особливостей використання ПІВ неможливий без розгляду питання щодо **каналів впливу**. Слушною є думка дослідників В.Ю.Мейтуса та В.В.Мейтуса, що канал є не лише засобом доставки інформації, а завжди пов'язаний із середовищем, в якому він існує. Тому канал є технологічним компонентом процесу передавання інформації тій спільноті користувачів, на яку цей канал зорієнтовано. Тобто поширювана каналом інформація посилюється тією довірою чи недовірою, яку користувач відчуває до транслятора (журналіста, оглядача, політика тощо) [7, с.219].

Окрім вже традиційних каналів впливу (газет, радіо, наочної агітації, мітингів, демонстрацій тощо) пріоритетну роль відіграють телебачення, Інтернет та мобільний зв'язок. Окремо слід зупинитися на використанні соціальних мереж та блогування як ефективних та перспективних каналів впливу. Дослідження свідчать, що соціальні медіа стають все більш ефективним інструментом впливу. Інтернет-блоги (напр., «Живий Журнал») – новий, але вже досить ефективний канал ПІВ. Він поліфункціональний, постійно розширюється, його використовують:

- для поширення ідей, ідеологій, громадських і політичних рухів (пропагандистська функція);
- для інформування, координування, стимулювання зацікавлених груп – об'єктів впливу (організаційна та консолідаційна функція);

- для протидії офіційній ідеології, політичним опонентам чи іноземним спецслужбам (контрпропагандистська функція);

- для формування громадської думки чи поступової зміни усталених у суспільстві цінностей, стереотипів, міфів тощо (як елемент стратегії м'якої сили («soft power»)) та стратегії розумної сили («smart power»)).

Особливістю цього каналу впливу є його умовна «необмеженість». Навіть за авторитарного режиму та офіційної цензури опоненти влади чи зовнішні структури (спецслужби), які мають на меті дестабілізувати політичну ситуацію в країні, можуть донести потрібну інформацію до об'єкта впливу. Проблемою є необхідність зацікавити і знайти спільні позиції з аудиторією, на яку спрямовано вплив. Для здійснення зазначених кроків в індустріальному суспільстві було необхідно задіяти значні людські та матеріальні ресурси: друкування листівок, брошур, поширення радіопередавачів та радіопрограм, засилання агентури, залучення спеціальної техніки, що перешкоджала отриманню радіосигналів, формування складної системи поширення чуток тощо.

Політики на сьогодні активно використовують Інтернет-блоги для залучення своїх прихильників, та координування їх дій та пропагування власних ідей[8]. Суб'єкти впливу у блогосфері використовують т.зв. «ботів» – найнятих користувачів, які висловлюють підтримку та захоплення ідеями/діями певного політика (суб'єкта впливу) або виступають критиками його опонентів і застосовують окремі методи ПІВ (дезінформування, маніпулювання, поширення чуток, переконання, психологічний тиск), але їх діяльність не є ефективною через низький рівень розуміння методики впливу та необхідність вивчення об'єктів впливу як зазначеними суб'єктами, так і виконавцями. Однак такі дії не перешкоджають подальшому застосуванню та розширенню блогосфери. Оскільки Інтернет характеризується найвищим рівнем поширення та отримання інформації, а також сформованим переконанням наявності «свободи вираження і можливості швидкого пошуку односторонності»[9] (відчуття власного контролю над ситуацією і, відповідно, блокування системи психологічного захисту та бар'єрів), можна прогнозувати подальше зростання ефективності такого каналу впливу та його використання суб'єктами впливу.

Соціальні мережі також стають ефективним каналом ПІВ. Окрім прямої функції обміну та отримання інформації соціальні мережі часто мають кілька базових форм (або топологій): *ланцюгові* (лінійні) мережі, у яких члени пов'язані між собою у ряд, а комунікації відбуваються через найближчий вузол; *зіркоподібні* (колісні) мережі, у яких члени пов'язані з центральним вузлом і мають через нього проходити для комунікації одне з одним; *загальноканалні* (повністю взаємопов'язані чи повно матричні) мережі, у яких кожен член пов'язаний з усіма іншими і може здійснювати комунікацію безпосередньо з кожним вузлом [10, с.298-299]. Вони сприяють організації соціальних комунікацій та реалізації базових соціальних потреб. Слушною видається аналіз соціальних мереж, зроблений російськими дослідниками щодо привабливості соціальних мереж, які надають такі можливості:

- отримання інформації/підтримки від інших членів соціальної мережі;
- верифікація ідей через участь у соціальній взаємодії;
- соціальна вигода від контактів (причетність, самоідентифікація, соціальне ототожнення, соціальне сприйняття тощо);
- рекреація (відпочинок);
- основними категоріями соціальної мережі є: довіра, думка, вплив, репутація [11, с.5].

Використовуючи методи структурно-функціонального і порівняльно-типологічного аналізу та визначаючи розбіжності здійснення впливу в

індустріальному та постіндустріальному суспільствах, можемо прийти до висновку, що:

- інформаційний ресурс став основним засобом впливу;
- відбувається зростання кількості каналів впливу та зменшення можливостей об'єктів впливу щодо їх перекриття чи блокування;
- майже відсутні політичні та географічні обмеження у поширенні інформації; оперативності та масштабності її подання, неможливості централізованого контролю за нею і «критичних вузлів» та багатогранністю комунікації – синтезом діалогових та монологічних комунікацій; у складності розмежування інформації, що спрямована на цільову аудиторію (можливу аудиторію супротивника) та власну аудиторію;
- соціальні мережі, які активно розширюються, стають каналом для надання необхідної інформації суб'єктом впливу;
- формується чітка диференціація об'єктів впливу та охоплення масштабних аудиторій;
- відбувається зменшення здатності об'єкта впливу блокувати інформацію, оскільки вона надходить через емоційне сприйняття та впливає на несвідоме мислення;
- формується залежність об'єктів впливу від отримання необхідної інформації та стираються межі між реальними подіями і фактами та віртуальною реальністю і системою образів;
- методика здійснення ППВ виходить з площини зовнішньополітичного застосування у сферу внутрішньополітичної боротьби;
- протидія здійснюється не тільки проти визнаних ворогів, але й проти задекларованих партнерів як на міждержавному рівні (напр., союзники по коаліції чи блоку), так і у політичній чи бізнесовій площині (політичні блоки, бізнес-асоціації тощо).

Підсумовуючи зазначимо, що в індустріальному суспільстві кожне нове покоління отримувало поступово адаптовану та визначену регламентацію свого способу життя. У результаті вирівнювалися соціокультурні відмінності поколінь. Зміни, що генеруються глобальними процесами, науково-технічний потенціал, дії ЗМК, здійснюють подвійний вплив на гуманітарну сферу. Вони сприяють її розвитку, проте одночасно руйнують попередню систему соціальних спільнот. Ще ніколи так швидко не змінювалися структура суспільної взаємодії, матеріальні та духовні чинники діяльності людини. Виникла дилема: з одного боку, велика кількість інформації дає можливість більш об'єктивного аналізу явища чи процесу, тобто на найвищому рівні вирішувати поставлені завдання, з іншого – узалежнює індивіда чи соціум загалом, дає можливість впливати на нього, формувати відповідні настанови, цінності, переконання. Відбувається підміна реальності, виникає ефект заміщення, коли реальний світ починають ототожнювати зі світом, представленим ЗМІ. Електронні ЗМІ в режимі non-stop стимулюють політичну боротьбу, що набуває радше стилістичного, аніж сутнісного характеру. Все це зумовлює необхідність подальших наукових розробок в напрямі вивчення інформаційно-психологічного впливу.

Список використаних джерел

1. Гродненский Н. Четвертая мировая: США в войне за мировое господство. – Мн., 2004.
2. Панарин И. Информационная война и геополитика. – М., 2006.
3. Сенченко Н. Четвертая мировая «информационно-психологическая» война. – К., 2006.

4. Цыганов В.В., Бухарин С.Н. Информационные войны в бизнесе и политике. Теория и методология. – М., 2007.
5. Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. – М., 1999.
6. Власов В.И. Влияние (социально-политический аспект). – М., 1999.
7. Мейтус В.Ю., Мейтус В.В. Массы, движения, революции. – К., 2008.
8. Аксенов П. Зачем политикам «Живой Журнал?» ?// <http://www.news.co.uk>
9. Блоги набирают обороты. По материалам: Washington ProFile.// <http://www.podrobnosti.ua/society/2007/07/12/439775.html>.
10. Арквілла Дж., Ронфельдт Д. Мережі і мережеві війни. Майбутнє терору, злочинності та бойових дій. – К., 2005.
11. Губанов Д.А., Новиков Д.А., Чхартишвили А.Г. Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства. – М., 2010.

Смола Л.Е. Особенности использования информационно-психологического воздействия в индустриальном и постиндустриальном обществах

Рассматриваются отличия в использовании информационно-психологического воздействия в индустриальном и постиндустриальном обществе, особенностях применения и субъектах влияния на жизнь современного общества.

Ключевые слова: информационно-психологическое воздействие, субъект воздействия, сила воздействия, каналы влияния, социальная сеть.

Smola, L.E. Features of the informationa-psychological influence in the industrial and postindustrial societies

The article discusses the differences in the use of information-psychological influence in the industrial and postindustrial society, especially the application and entities impact on modern society.

Key words: information-psychological influence, an impact, force of influence, channels of influence, social network.

Діяльність етнополітичних партій: консолідація політичної нації чи загострення міжетнічних відносин?

Аналізуються особливості розвитку етнополітичних партій, їх вплив на міжнаціональні відносини та процеси національної консолідації. Значна увага приділяється діяльності етнопартій в європейських державах та в Україні. У стабільних демократичних країнах діяльність етнополітичних партій може доповнювати етнополітику держави, сприяти консолідації політичної нації, однак в перехідний етап розвитку такі партії часто сприяють загостренню міжетнічних конфліктів та посилюють дезінтеграційні процеси в державі.

Ключові слова: етнополітична партія, політична нація, національні меншини, етнополітика, етнонаціональні рухи.

Процес розвитку етнополітичних партій є доволі тривалим, зокрема, починаючи з кінця XIX ст. у більшості країн Європи етнічні чинники стають доволі впливовими у політичному житті держав. Етнічні спільноти починають створювати власні політичні партії з метою відстоювання своїх інтересів в органах влади. Зокрема, на початку XX ст. в Австро-Угорщині існували німецька, угорська, чеська, польська, русинська, словенська та італійська партії. Подібна ситуація склалася в Чехословаччині, Німеччині та Англії. Проте активне наукове вивчення етнополітичних партій відбувається лише у другій половині XX ст.

Сьогодні партії етнічних груп існують як в розвинутих демократичних, так і недемократичних країнах. Етнополітична партія – партія, члени якої відстоюють інтереси окремої етнічної групи, мають намір представницьким чином брати участь в політичному житті держави, у якій проживають. Діяльність етнополітичних партій в демократичних країнах чітко регламентована законодавством і не виходить за межі дозволеного законом, однак в деяких країнах етнополітичні партії заборонені законодавством.

Мета роботи – проаналізувати особливості, передумови розвитку та діяльність етнополітичних партій, їх вплив на процес консолідації політичної нації, а також можливість негативних наслідків їх діяльності – загострення міжнаціональних відносин та посилення дезінтеграційних настроїв в державі.

Вивченню даного питання присвячено ряд праць, зокрема, серед зарубіжних вчених, це праці Р.Брюейкера, Е.Сміта, К.Дойча, М.Дюверже, П.Бурдье, Е.Шилза. Серед українських дослідників особлива увага приділяється у працях таких науковців як Варзар І.М., Євтух В.Б., Римаренко Ю.І., Кресіна І., Колодій А.Ф., Курас І.Ф., Кіссе А., Картунов О.В., Майборода О., Шкляр Л.Є. та ін.

Практика показує, що немає єдиного підходу і єдиного успішного методу вирішення цього складного питання, зокрема, деякі країни підтримують політичну діяльність своїх національних меншин, створюючи їм пільгові умови; інші законодавчо підтримують захист регіональних мов; в окремих країнах прийнятною є двомовність, навіть коли носі другої мови представляють абсолютну меншість, а в інших – не визнають мову етносів навіть на території їх етнорегіону.

Виділяють різні типи етнополітичних партій – партії титульних етносів, партії корінних народів та партії національних меншин. Оскільки проблема, яку ми аналізуємо, є доволі широкою, то ми більшою мірою зосередимо свою увагу на аналізі партій національних меншин. Роль етнічних партій може бути різною, зокрема, у стабільних демократичних країнах вони доповнюють етнополітику держави, найчастіше захищаючи права національних меншин, а в перехідний етап розвитку держави етнічні партії можуть сприяти виникненню та загостренню міжетнічних конфліктів. Позитивним прикладом діяльності сучасних етнополітичних партій у країнах Європи можна назвати партії угорців у Словаччині та Румунії, албанців у Македонії, фризів у Нідерландах, поляків у Литві [7].

Практика показує, що етнічний чинник в країнах Східної і Західної Європи діє доволі по-різному. Зокрема, в парламентах Іспанії, Італії присутні кілька етнічних партій. До того ж загальнонаціональні партії в цих державах доволі критично ставляться до етнополітичних партій, проте відносини між більшістю та меншістю є доволі конструктивними. Також у багатьох країнах Західної Європи заохочують участь організацій національних меншин у складі правлячої більшості, тобто етнічна група не повинна бути в опозиції, а відносини між більшістю та меншістю не повинні будуватись за принципом «влада—опозиція». Загальнонаціональні партії вносять свої корективи на місцевих виборах, вважаючи, що у місцевих органах влади повинні бути представлені усі регіональні меншини.

Вступ країн Східної Європи до ЄС вніс певні корективи у їх національне законодавство щодо міжнаціональних відносин. Наприклад, у Румунії представництво меншин у Парламенті спеціально визначено Конституцією, зокрема, у 2000 році у парламенті Румунії було 18 представників національних меншин, а угорці подолали 5% бар'єр. Активною партією етнічних угорців в Румунії є Демократичний альянс угорців Румунії (ДАУР). Аналітики зазначають, що важливу роль у розвитку угорських партій в інших державах відіграє сама Угорщина. Однак на сьогодні питання діяльності етнополітичних партій в Румунії є одним із дискусійних і у ЗМІ активно обговорюють питання про те, як обмежити представництво меншин в румунському парламенті.

Цікава ситуація щодо етнічних груп склалася у Словаччині, зокрема, в країні виділяють три найчисельніші національні групи: угорці (11%), русини (5%) та роми (5%), однак становище цих трьох груп абсолютно різне. Угорці активно представлені у всіх владних структурах, вони позитивно вплинули на приєднання країни до ЄС. У Словаччині угорська меншина, що складає 9,7% усього населення, створила Словацьку угорську коаліційну партію (СУКП), що бере участь у правлячих коаліціях починаючи з 1998-го року. В період між виборами 1998-го і 2002-го року СУКП призначила віце-прем'єр-міністра, двох міністрів і державного секретаря в міністерстві освіти. В уряді, що прийшов до влади у жовтні 2002-го року, СУКП знову здобула посади заступника прем'єр-міністра з питань національних меншин та міністрів екології, сільського господарства, регіонального розвитку. Проте словацькі

русини демонструють низьку політичну активність. Більш як 30% русинів, які брали участь в останніх парламентських виборах, не хотіли голосувати за жодну політичну партію, електоральні симпатії русинів повністю протилежні до угорських. Під час референдуму щодо приєднання Словаччини до ЄС, русини дали чи не найбільший відсоток голосів проти.

Етнополітичну партію можна розглядати як окремий суб'єкт міжетнічних взаємин, а також вона виступає як джерело політичної влади окремого народу-етносу, особливо національних меншин. На переконання професора І. М. Варзара «етноменшини можуть і повинні брати участь у процесах державотворення як прямим і безпосереднім, так і опосередкованим, представницьким чином, через свої політичні партії і громадсько-культурні асоціації» [1, с.298]. Держава, в свою чергу, має визнати їх право-юридичними органами влади, поряд з етнокультурними та етнорелігійними організаціями.

На сьогоднішнє питання існування етнополітичних партій залишається доволі неоднозначним, оскільки більшість науковців наголошує на тому, що створення та розвиток таких партій значною мірою сприяє дезінтеграційним процесам в державі, загостренню міжетнічних конфліктів, протистоянню титульного етносу та національних меншин. Наприклад, Доналд Л. Горовіц, стверджує, що етнополітичні партії є головним елементом, який привносить етнічними конфліктами в партійну політику [2]. Натомість Моріс Дюверже, розглядає етнополітичні партії як фактор, що зі своєю появою сам у майбутньому буде викликати етнічні конфлікти [3].

Діяльність етнополітичних партій ми розглядаємо у контексті етнополітичного процесу, зокрема, В. Устименко наголошує, що «під етнополітичним процесом слід розуміти, по-перше, політичні аспекти функціонування в Україні етнополітичних спільнот, маючи на увазі їхню можливу політичну організацію та інтереси, вимоги до держави, як і в цілому участь у політичному житті суспільства та особливості політичної поведінки, по друге, регулювання цього функціонування, а також пов'язаних з етносом питань з боку держави, офіційних та загальнонаціональних політичних інститутів, розуміючи під цим наявність офіційної (державної) політики в питаннях прямо чи опосередковано етнічного плану» [12, с.73-74].

Політичні вимоги національних меншин присутні у більшості випадків їхньої діяльності і проявляються вони головним чином у забезпеченні представництва в органах влади різних рівнів. Складність полягає в тому, що проблема представництва не повинна суперечити визнаному і закріпленому в більшості конституцій принципу рівного виборчого права.

Одним з методів запобігання і зняття міжетнічного напруження, вважає український дослідник А. Кіссе, може бути адекватна виборча система. Тобто існує зв'язок між стабільністю політичної системи і репрезентованістю етнічних груп в органах влади. Аналізуючи основні виборчі системи сучасності, автор приходить до висновку, що мажоритарна система спроможна забезпечити більшу стабільність, тоді як пропорційна допомагає досягнути кращої репрезентативності: «Пропорційна система сприяє появі «відчуття приналежності» у представників меншин і допомагає їм відчувати себе інтегрованими в суспільство. Але її недоліком вважають те, що вона може призвести до ситуації, коли кожна етнічна група буде представлена власною партією, а кожна партія спиратиметься на підтримку лише однієї етнічної групи. Як наслідок, виборці віддаватимуть голоси «рідній» партії, незалежно від того, якого кандидата вона висуне» [4, с.107-110].

Виборча кампанія може відображати природу міжетнічних взаємин і визначати характер політики після виборів. «Водночас кампанія, яка акцентує увагу на загальних, а не суто етнічних проблемах, має більші перспективи для виборчого політичного процесу, який буде більш стабільним та репрезентативним. З огляду на це, для етнополітичної партії доцільним буде об'єднання з іншою, більш впливовою політичною силою. Наприклад, ряд представників Меджлісу кримськотатарського народу на парламентських виборах у березні 2006 р. були присутні у партійних списках від «Нашої України» [8, с.2].

З 90-х років в Україні теж створюються етнічні партії, зокрема за роки незалежності в нашій державі було створено близько 20 етнополітичних партій. Зокрема, серед найбільш активних можна виділити: Демократична партія угорців України, Політична партія «КМКС» Партії угорців України, партія «Руський блок» (попередня назва Партія «За Русь єдину»), «Партія політики Путіна», Російська партія Криму, Партія мусульман України. Якщо дати загальну характеристику цих партій, то можна наголосити, що майже усі етнічні партії є нечисельними, їх діяльність найчастіше має регіональний характер і залежить від компактного проживання етноспільноти. Наприклад, обидві угорські партії мають досить вагомий підтримку з боку сусідньої Угорщини і представлені в обласній раді Закарпаття. Вони мають на меті створення в рамках Закарпаття «Притисянського району» з центром у м. Берегове, який об'єднав би угорськомовні населені пункти області. Передвиборна програма 2006 р. «КМКС» Партії угорців України містить наступні вимоги: надати національним меншинам право на створення всіх форм автономії; розширити сфери застосування угорської мови (зокрема, двомовність діловодства в населених пунктах, де мешкає хоча б 20% угорців); забезпечити державне фінансування закладів освіти та культури національних меншин тощо [9, с.8]. Інша партія угорців – Демократична партія угорців України у передвиборній програмі 2006 року заявила про наступні завдання: представництво національних громад у Верховній Раді; національно-культурна автономія під егідою Угорщини; реалізація права на навчання угорською мовою та підтримка державою угорськомовних видань; реабілітація репресованих закарпатських угорців [10, с.3]. Значна чисельність та компактне проживання угорців в регіоні робить їх ваговою політичною силою, з якою не можна не рахуватись у політичних процесах Закарпаття.

Щодо кримських татар, то на парламентських виборах у березні 2006 року представники меджлісу були присутні у партійних списках від «Нашої України». Щодо інших політичних сил, представлених в АРК, то напередодні парламентських виборів вони знову акцентували увагу на близькій для виборців етнічній тематиці. Обласна організація Партії регіонів йшла до кримського парламенту спільним списком з «Руським блоком» і акцентувала увагу на вирішенні мовної проблеми та наданні російській мові статусу державної.

Низка етнополітичних партій мають чітко виражений дезінтеграційний характер, зокрема, на виборах 2002 року «Руський блок» виступав із програмою, основними принципами якої були «...приєднання України до Союзу Росії і Білорусі, встановлення та закріплення єдиного економічного, інформаційного та культурного простору Росії, України та Білорусі; надання російській мові статусу державної нарівні з українською мовою» [11]. Результати парламентських виборів 2002 року показали, що політична мобілізація на дезінтеграційному рівні (створення політичних партій та блоків на основі національних меншин) себе не виправдала. Зокрема, «Руський блок» опинився на шістнадцятому місці серед політичних партій, отримавши 0,73%

голосів виборців. Серед регіонів, які віддали найбільшу кількість голосів за цей блок – АР Крим, Луганська, Харківська області.

Досвід показує, що більшість національних товариств співпрацюють з політичними партіями, проте як саме політичні партії України ставляться до національних меншин та міжнаціональних проблем, ми намагались дізнатись, проаналізувавши програми партій. Ставлення політичних партій України до вирішення проблем національних меншин є різним, однак найчіткіше воно проявляється у передвиборних програмах. Контрастність та невизначеність політичних орієнтацій національних меншин можна пояснити декількома чинниками. Наприклад, різна історична доля національних меншин України. Деякі проживають на своїх етнічних землях, інші мігрували на територію України сотні років тому, а інші є недавніми мігрантами. Є меншини, які у недавньому минулому мали певні привілеї, а є меншини, які зазнавали депортацій та репресій. Слід врахувати те, що кожна особливність розвитку тієї чи іншої національної меншини впливає на політичні симпатії та політичну активність.

Одним із способів узгодження інтересів і мирного розв'язання етнічних суперечок є формування і утвердження демократичного режиму. Але зв'язок між демократією та етнічними конфліктами має два аспекти, вважає український дослідник А. Кіссе: «З одного боку, демократія може допомогти зменшити етнічні напруження, з іншого – перехід до демократії створює сприятливі умови для зростання всіляких упереджень, що зрештою виливається в етнічні конфлікти. Водночас успішна демократизація потребує національної єдності як основної передумови, яку важко виконати у випадку наявності етнічних конфліктів, особливо в поліетнічних суспільствах» [5, с.334]. В даному контексті вчений звертає увагу на ідеї «інтегральної демократії», за якої етнічне сегментування суспільства не підкріплюється, але волею державних діячів забезпечується співучасть етнічних груп у владі.

Задля вирішення питання участі національних меншин у суспільно-політичному процесі країн-членів Ради Європи, прийнята Резолюція міжпарламентської Асамблеї про забезпечення участі та представлення національних меншин у парламентському процесі. Асамблея рекомендує країнам Ради Європи належним чином враховувати вимоги етнічної та національної розмаїтості, рівного представництва національних меншин у парламентських органах влади.

Таким чином, проблема представництва національних меншин у багатьох європейських державах вирішується кількома методами: завдяки спеціальним нормам у виборчому законодавстві; внаслідок демократичних традицій, що склалися, високого рівня політичної культури народів; створення різних консультативних органів, залучення представників меншин до виконавчих органів.

В багатьох країнах дотримуються думки, що національні меншини варто обмежувати від участі у владі, оскільки присутність національних меншин сприяє виникненню опозиції в державі. З іншої сторони, в багатьох державах вважають, що присутність представників національних меншин в органах влади знімає етнічну напругу в суспільстві, запобігає виникненню етнічних конфліктів. На думку ряду дослідників, зокрема, О.Майборода, «етнічність має бути присутня у владі або своїми носіями, або ж пріоритетним ставленням до себе» [6, с.18]. Також О.Майборода підкреслює, що врахування етнічного чинника має бути обов'язковим елементом передвиборної стратегії. Водночас не можна випускати з поля зору й те, що наголос на етнічному чиннику в передвиборній боротьбі стимулює політизацію етнічності.

Український досвід свідчить, що поразка «етнічної» виборчої стратегії на парламентських виборах 1998, 2002 років дає підстави стверджувати, що в нашій державі проблема етнічних партій не є настільки актуальною. І це добре розуміють лідери етнополітичних організацій. Зокрема, Асоціація національно-культурних об'єднань України обрала тактику співпраці з політичними партіями та виборчими блоками з розрахунком, що ті включать до своїх списків найвідоміших представників етногруп. Компактно розселені угорці, румуни, росіяни, звісно, виберуть «своїх» депутатів по мажоритарних округах, однак їх вибір може бути різним щодо політичних партій. Як показує практика, розігрування етнічної карти на виборах приносить успіх лише кільком кандидатам-представникам меншин.

Досліджуючи дане питання, ми переконались, що діяльність етнополітичних партій має доволі складний та суперечливий характер. З однієї сторони науковці розглядають їх діяльність як об'єктивний процес, на який впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори. Діяльність етнополітичних партій зумовлена активністю та впливом інших держав та окремих політичних сил, що, в результаті негативно відбивається на розвитку нації та національній консолідації держави. Результати низки соціологічних досліджень свідчать про те, що українці позитивно не сприймають створення і діяльність партій етнічних меншин, такі партії є маловпливовими, їх діяльність є ситуативною, вони часто загострюють міжетнічні відносини, сприяють протистоянню титульного етносу та національних меншин, посиленню дезінтеграційних процесів в державі. Сучасна правова держава не заохочує утворення етнополітичних партій, справедливо вбачаючи в них перешкоду для досягнення національної солідарності та консолідації, а часто – і етноконфліктну компоненту суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. Варзар І. Из контекстов минувших лет: Выбранное в концептуальных и мемуарных измерениях / І.Варзар. – К.: ФАДА, ЛТД, 2003. – Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – 592 с.
2. Доналд Л. Горовіц. Міжетнічні конфлікти /Пер. з англ. О. А. Ківшик. – Харків: Каравела, 2004. – 684 с.
3. Дюверже Морис. Политические партии /Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.
4. Кіссе А. Выборочная система как засіб врегулювання етнічних конфліктів / А.Кіссе // Політичний менеджмент. – 2006. – №2. – С.107-115.
5. Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз/ А.Кіссе. – К.: Логос, 2006. – 380 с.
6. Майборода О. Етнічна карта на парламентських виборах не стане козирною: не той розклад / О.Майборода // Контекст. – 2001. – №11. – С. 18-25
7. Москаленко Д. Партии национальных меньшинств в Украине: воспоминания о будущем / Д.Москаленко // Моя Батьківщина. – 2006. – 11-31 жовтня; Самар В. «Наша Украина» и меджлис: вместе, но порознь / В.Самар // Зеркало недели. – 2005. – 17 декабря.
8. Передвиборна програма Закарпатської обласної організації політичної партії «КМКС» Партія угорців України // Новини Закарпаття. – 2006. – 24 березня.
9. Передвиборна програма Закарпатської обласної організації Демократичної партії угорців України // Новини Закарпаття. – 2006. – 24 березня.
10. Русский блок на выборах // Русское дело. – 2002 – № 8.

11. Устименко В. Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // Наукові записки: Зб. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2002. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 19. – С. 73-117.

12. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Луцишин Г.И. Деятельность этнополитических партий: консолидация политической нации или обострение межэтнических отношений?

Анализируются предпосылки возникновения, особенности развития этнополитических партий, их воздействие на международные отношения та процессы национальной консолидации. Особое внимание отводится положительным примерам деятельности этнополитических партий в европейских государствах та Украине. Подчеркивается, что деятельность этнических партий в стабильных демократических странах может дополнять этнополитику государства, содействовать консолидации политической нации, однако в переходной этап развития этнополитические партии часто могут содействовать обострению межэтнических конфликтов и усиливать дезинтеграционные процессы в государстве.

Ключевые слова: этнические партии, политическая нация, национальные меньшинства, этнополитика.

Lutsyshyn, H.I. Activity ethnic parties: consolidation political nations of intensifying ethnic conflicts?

This article analyses the specials of development of ethnic parties and parties of national minorities. The special attention is given to the positive examples of development of ethnic parties in the European states, and also the analyzed and of ethnic parties in Ukraine. It is underlined that activity of ethnic parties in stable democratic countries can complement the ethno politics states, assist to consolidation of political nation, but in transformation period ethnic parties can intensify the ethnic conflicts and processes of disintegration.

Key words: ethnic parties, political nation, national minorities, ethno politics.

УДК 23.00.02

Веденєєв В.О.

Аналітична модель політичної культури як засіб трактування політико-культурних явищ в політичному процесі

Досліджується аналітична модель політичної культури, яка б дала можливість адекватно описувати і трактувати природу і роль політико-культурних явищ в політичному процесі.

Ключові слова: аналітична модель, парадигма, політичний процес, політична культура, політико-культурне явище.

Досвід розвитку державності переконливо свідчить про те, що політична культура є важливим фактором політичної еволюції, від якого залежить виконання людьми своїх громадянських обов'язків, успіхи політичних перетворень, баланс сил у суспільстві та інші аспекти політичного життя. Без розуміння особливостей культурної регуляції політичних інтеракцій неможливо зрозуміти підгрунтя багатьох традиційних для політики протиріч. Все це і обґрунтовує актуальність порушеної проблеми.

Тому мета статті – питання, пов'язане з розробкою аналітичної моделі політичної культури, яка б дала можливість адекватно описувати і трактувати природу і роль політико-культурних явищ в політичному процесі. Виходячи з мети статті, автор ставить наступні завдання: по-перше, на основі аналізу аргументовано обраних антропоцентристського і цивілізаційного підходів розробити найбільш придатну (з точки зору мети) логіку вивчення політичної культури, по-друге, сформулювати відповідну синтетичну парадигму, використовуючи принципи і критерії якої, надати інтерпретацію природи і ролі політичної культури у політичному процесі.

Оскільки аналіз існуючих парадигматичних моделей, які розкривають природу культури і влади (політики) як родових по відношенню до політичної культури, не є ані метою, ані завданням статті тож обмежимося виключно перерахуванням цих моделей та прізвищ дослідників, які їх розробляли: теологічна (А.Августин, Ф.Аквінський), натуралістична (Р.Александр, К.Лоренц, Е.Уілсон,) та соціальна (Дж.Армстронг, У.Куайн, Дж.Смарт).

Треба мати на увазі, що всі без винятку теоретичні моделі політичної культури, по-перше, вимірюють зміст політичного процесу та характеризують сукупність передбачуваних зв'язків між елементами цієї системи[1,с.18] специфічно, виходячи з особливостей тієї парадигми, в рамках якої вони існують, а, по-друге, «формулюються свідомо або несвідомо... під впливом особи, що цю модель конструює»[2,с.3]. Ці емпірично або нормативно сформульовані уявлення суб'єкта, що пізнає політичне життя, задають межі смислової інтерпретації політико-культурним явищам в політичному процесі, вводять певні обмеження на тлумачення їх природи, джерел їх формування і розвитку, межі соціального існування, а також, до певної міри,

впливають і на способи обробки фактологічної бази даних, засоби кількісного аналізу історичного матеріалу [3, с. 15-16].

Культурологічне вимірювання політичного процесу, інакше кажучи, побудова певної аналітичної моделі політичної культури є доволі складним процесом, а обрані підходи повинні створити той конструктив, який і дасть можливість адекватно описувати і трактувати природу і роль політико-культурних явищ в політичному процесі. Тепер більш докладно розглянемо обрані підходи.

Найбільш цікавою є та гілка антропологічної методології, яка виділяє як основу владних і культурних процесів не природні, а соціальні, тобто набуті риси і властивості людини. Зокрема, йдеться про науковий напрям, який в США має назву культурантропологія, а в Західній Європі – «соціальна антропологія». Цей підхід виражає логіку, за аргументацією якої людина є самодостатнім джерелом соціального і політичного порядків, втіленням так званої «соціальної основи», статус якої не може заперечувати жодна соціальна структура і спільнота. У руслі цієї парадигми формулюються положення, які обґрунтовують розуміння людини, виходячи із розуміння природи самої людини, і оголошують його інваріантні, універсальні риси і властивості джерелом усіх суспільних форм і стосунків. Таким чином, не людина оголошується залежною стороною від групових форм життєдіяльності, а навпаки, ці форми життєдіяльності від людини. Політика, влада та інші сфери соціального життя визначаються цілісністю її (людини) універсальних, особистих якостей, які є проявом її інтер'єрної діяльності та формою самовираження.

Таким чином, політична влада оголошується тут не зоною втілення економіки або протистояння еліт, а сферою самореалізації індивіда. Тому не влада і політика дають людині можливість, використовуючи їх спеціально створені структури і інститути, реалізувати свої потреби, а навпаки – владні зв'язки виникають лише на основі людських інтенцій, за умови необхідності самовираження особою своїх переконань і уявлень.

Суверенний вибір людиною цілей і часу своєї політичної участі, які, втім, ні в якому разі не гарантують реалізації наміченого, надає політиці пошуковий, внутрішньо альтернативний характер. Тому політику можна визначити як «ризиковий, – не зумовлений своїми підсумками – вид діяльності, за допомогою якого люди ... змінюють свій статус в суспільстві» [4, с. 15-16]. Характерно і те, що політика, як писав французький культурантрополог П.Кластер, виникає, як і будь-яка сфера суспільного життя, «поза всяким примусом і ... насильством» [5, с. 11], як простір для здійснення соціальних дій. А отже і межі політики та ступінь її проникнення в соціальну царину в умовах мінливого вибору людини можуть модифікуватися в доволі широкій амплітуді.

Завдяки визнанню фундаментальної ролі (соціальних) інваріантних якостей людини, культура знаходить свій атрибутивний статус, що дає підстави розглядати її як форму інтер'єрної переробки особою суспільного досвіду, спосіб існування і орієнтації в соціумі, засіб творчої відповіді людини на зовнішні виклики світу. Враховуючи здатність людини до вільного вибору безлічі різних варіантів реалізації політичних інтересів, виконання ролей, здатності змагатися за збереження або підвищення свого статусу і таке інше, політичну культуру можна було б трактувати як результат боротьби різних уподобань людей, їх поглядів і цінностей, що дають різні відповіді на одні і ті ж запити зовнішнього середовища. При цьому сама можливість спільної участі людей в політичній діяльності припускає, що всі загальні інтереси можуть носити виключно конвенціональний і переважно парціальний характер. Тим самим не лише відкидається і позбавляється обґрунтування груповий та

індивідуальний диктат в політичній грі, але й обґрунтовується верховенство консенсусу як культурної і соціальної норми політики. В результаті культура постає як форма визначення індивідуального вибору людиною своєї стратегії політичної поведінки, стратегії, пов'язаної з індивідуальною вибірковістю, завдяки чому культура і має характер явища з самого початку невизначуваного і недетермінованого.

Наведені вище оцінки, як нам здається, дозволяють стверджувати, що культурантропологічна методологія інтерпретації політики і культури дають можливість глибоко та усебічно описувати роль і природу політико-культурних явищ в стосунках влади. Переакцентовуючи увагу з аналізу зовнішніх (структурних, інституалізованих) детермінант на аналіз діяльності активної, суперечливої, але одночасно цілісної за своєю природою людини, політична культурантропологія орієнтує на вивчення таких джерел і чинників політичного процесу, як цінності, символіка, корпоративний кодекс поведінки, міфологія, ментальність, одним словом – на усі компоненти внутрішньо орієнтованої, змістовно визначеної поведінки людини.

Визнання вибіркового привласнення політичних цінностей, поступового визрівання культурних орієнтацій перетворює людину на носія можливого, а не зумовленого розвитку подій, розкриває політичний процес як форму співіснування альтернативних цілевизначення і цілездійснення. Принципово важливо і те, що пріоритет соціально набутих людиною рис, які визначають статус культури, а також визнання універсальних якостей і характеристик людини, як таких, що захищають її існування як специфічної, так і родової істоти, дають можливість в найзагальнішій формі ставити питання про якісну визначеність соціо-(політико-) культурних феноменів та їх відмінність від інших соціальних і політичних явищ.

Проте, незважаючи на ці очевидні переваги культурантропологічного підходу, що не втрачає ґносеологічного-описового значення ні на мікро-, ні на макрорівні, все ж не можна не звернути увагу і на ряд властивих йому рис, які спотворюють певним чином, на наш погляд, і владні, і соціокультурні основи політико-культурних явищ. Зокрема, як макромодель, що трактує природу та межі розповсюдження політики, ця парадигма по суті виносить за рамки її аналізу цілий клас структурних і соціокультурних джерел, які мають груповий характер і здатні пояснити багато фундаментальних рис цієї сфери життя. Звичайно, в політико-правовій, соціологічній та філософській думці мали місце теорії, що закріплювали за явищами групового порядку – такими, наприклад, як «колективна», «загальна» воля, «воля народу» та ін. – напівміфічний зміст (М.Вебер, Н.Коркунов, Л.Петражицький та ін.). З нашої ж точки зору, явища групового характеру (не є простою сукупністю індивідуальної волі та інтенцій окремих людей, що їх становлять) виступають доволі специфічним і істотним джерелом як політичного, так і соціокультурного. Політична історія рясніє фактами групових конфліктів і мотивацій (у тому числі ціннісних), що існують поряд з індивідуальними мотивами і формами політичної поведінки. Групове, як самостійне джерело політичного, є однією з причин формування як соціокультурних, так і політичних феноменів.

Із запереченням сутнісного значення групового в культурантропологічній парадигмі треба зв'язати і відому неадекватність природи політичного процесу парціальній моделі поведінки і дії людини як політичного суб'єкта. Бо, як показує багаторічна практика еволюції державності, політики та влади в цій області діє величезна кількість не актуальних, а довготривалих, стратегічних цілей та інтересів. Тому, реалізуючи подібні установки, суб'єкт в принципі

обмежений в можливостях діяти «відразу», «по ситуації», не звертаючи увагу на стратегічні міркування.

Такі ж істотні заперечення викликає і занадто оптимістична оцінка ролі людського вибору політичної участі. Це не просто виключає у ряді випадків вирішальну роль зовнішніх по відношенню до людини чинників, приховуючи специфіку мобілізаційних, неконвенційних форм політичної поведінки. Складається враження, що такий підхід все ж спрощує і характер самої індивідуальної політичної участі. Адже оскільки людина «непостійно бере участь у політичному процесі», бо політика має для неї «відносно невелике значення» [6, с.343,345], то сама по собі інтенція політичної участі – навіть у рамках індивідуально-суверенного вибору – може лежати в абсолютно іншому смисловому і емоційному просторі, який не має ніякого відношення до міркувань політичного самовираження. Думається, що людина звертається до політики з іншої, прямо протилежної причини. Оскільки включення в цю сферу людських взаємин визначається для неї можливістю задовольнити свої інтереси і потреби за рахунок використання владно-політичних механізмів, в умовах коли інші засоби неефективні. Тому політична участь є для людини швидше не засобом самовираження, а формою кризової соціальної поведінки. Розуміння ж переважно такого характеру політичної участі, у свою чергу, дає основу поставити під сумнів антиконфліктну інтерпретацію політичного процесу, а також притаманність політико-культурним явищам норм консенсусу і недопущення насильства.

Одним словом, плідність найбільш прийнятної концептуальної культурантропологічної моделі вимагає певного доповнення її такими підходами, які були б здатні поміняти ряд її внутрішніх рис, що обмежують її аналітичні можливості. На наш погляд, такі конструктивні можливості мають принципи так званого «цивілізаційного підходу». З одного боку, він зберігає пріоритет самоцінності людського існування, переваги прав і свобод особи як універсальних критеріїв громадського і політичного розвитку, а з іншого, пластичніше застосовує ці принципи для аналізу наростаючого різноманіття форм соціального і політичного життя, устроїв і умов існування народів, етносів, груп і індивідуумів.

Заперечуючи лінійну заданість соціального і політичного розвитку» [7], і відстоюючи ідею унікальності вже сформованих громадських порядків, логіка цивілізаційної різноманітності отримала якнайповнішу теоретичну інтерпретацію в концепції «гілок розвитку» (Я.Мураками, С.Сато). Ця концепція закріплює за кожною вже існуючою спільнотою (цивілізацією) право на власну «історичну правду», на власну версію еволюції, існування та організації, що пов'язані з матрицею цієї цивілізації [8].

Новий (в порівнянні з А.Фергюсоном) понятійний образ цивілізації, що тлумачиться не як «останній» компонент тріади після дикості та варварства або як цивільний, політичний стан суспільства, а як «сукупність усіх форм життєдіяльності, що розвинулися з генетичної матриці і відображали себе в релігії, мистецтві, економіці, тобто, в усій сукупності проявів... колективної особи» [9, с.49], перетворив на основний об'єкт нової історичної логіки «поліфундаментальний різноманітний світ», світ, де кожна компонента – суть рівноцінний суб'єктивований вимір цілого, а їх розвиток не пов'язується з протистоянням один одному, а навпаки – сприяє і доповнює один одного [10, с.88-100]. Характерним є те, що навіть в поглядах, які визнають провідну роль матеріальних чинників виробництва, під впливом ментальних модифікацій була сформульована позиція, що переносить акценти на специфічність для кожного історичного суб'єкта засобів і методів «обробки природи» [11, с.32].

В цілому, вищезазначена постановка питання, по суті, урівноважила статус різноманітних (економічних, ментальних, територіальних, технічних і інших) чинників і елементів суспільства, що впливають на характер і темпи організації і еволюції соціального і політичного процесів. Переплетення і дія ментальних і інституціональних структур, інтеграційних і дезінтегративних зв'язків, макро- і мікромутацій в принципі не дозволили виявити домінуючий чинник організації соціуму, здійснення влади, протікання політичного процесу.

Сенс такого розуміння цивілізації неминуче акцентує увагу дослідника на механізми спадкоємності в передачі досвіду, традицій або, інакше кажучи, на чинники, що забезпечують цілісність і якісну визначеність (унікальність) етосу, суспільства. Можна сперечатися про «непроникність» людських світів (О.Шпенглер) або про спільний рух до «постцивілізаційної стадії розвитку людства» (А.Тойнбі), або про протилежні перспективи їх еволюції, проте у будь-якому випадку провідним поняттям, що пояснює і природу цивілізацій, і тенденції їх еволюції є поняття культури. Саме культура вибирає у своїх нормах особливості архетипів свідомості і типових зразків діяльності специфічного суб'єкта, об'єднує різносторонні прояви його активності. Культура формує цивілізацію як щось ціле, фіксуючи в ній специфічні для неї «людські сліди» тих або інших суспільних вчинків. Як писав свого часу К.Леонтьєв, «загасання, гниття, танення» культури веде до того, що цивілізація втрачає свої історичні особливості. До такого ж стану речей може привести і псевдоморфоз, коли застаріла культура не дає молодій культурі проникнути у свої власні форми, затвердити таким чином неповторні риси нової стадії розвитку цивілізації.

Через культуру, її зовнішні і внутрішні форми знаходять своє вираження різні види соціальної детермінації, різні логіки суспільного розвитку, що впливають на ті або інші зміни змістовної складової цивілізації. При цьому культура може не лише виявляти унікальні і неповторні характеристики соціальної, політичної і інших сторін окремої цивілізації, але і описувати формування цивілізацій, які базуються на дифузійних процесах, інокультурній взаємодії соціумів і етносів.

Свого часу потреба в розширенні перспектив історичного бачення, включення в об'єкт теоретичного дослідження сфери матеріального життя, яке не укладалося в рамки традиційного аналізу культури, привело до розмежування понять культури і цивілізації [12]. Культура тоді розглядалася як внутрішня, духовна, творча, а цивілізація як зовнішня матеріально-духовна сила, спрямована на забезпечення людини засобами для існування. Зараз же у рамках нового підходу до інтерпретації цивілізації по суті виявилися здоланими її протиріччя з культурою, на які свого часу вказували О.Шпенглер, І.Гердер і інші мислителі.

Проте при такому високому статусі культури, її рольове значення в еволюції цивілізації може оцінюватися по-різному [13, с.13-31]. І, не дивлячись на те, що в теорії все ж зустрічаються твердження, що заперечують за політичною культурою статус чинника, який детермінує політичний процес [14, с.52] (як політична форма цивілізаційного устрою), все ж більшість теоретиків розуміють її як окремий компонент, специфічне джерело соціальної енергетики, що поєднує офіційні і реальні структури влади [15, с.44]. Політична культура – соціокультурний чинник політики, який характеризує відношення співпадання елементів культури соціальному устрою [16, с.83], є однопорядковим в порівнянні з іншими компонентами, які також впливають на розвиток політичної системи.

Таке відношення до оцінки ролі культури допускає навіть (у той або інший період) переважання природних чинників, які порушують культурну самодетермінацію соціального розвитку суспільства і політичного процесу.

Звичайно, «цивілізаційна» методологія не може дати вичерпних пояснень соціогенеза, усіх причин і передумов формування культури і влади (політики). Більше того, її феноменологічна логіка, схильність до релятивізму до певної міри підриває значення універсальних принципів культурантропології. Проте принципово важливим є те, що при поясненні природи політико-культурних явищ і цивілізаційний, і культурантропологічний підходи повинні використовуватися спільно.

Підґрунтям цієї синтетичної парадигми є принципи антропоцентризму, які становлять антитезу тео- і природоцентризму, а також утверджують фундаментальний статус людини як джерела соціокультурних і владно-політичних процесів. Єдина логіка антропо-цивілізаційного підходу визначає, по-перше, головну роль вільного самовизначення суб'єкта у виробництві соціального і політичного процесів, по-друге, підтримує розуміння нелінійності соціального і політичного розвитку, по-третє, стверджує пріоритет вільного людського волевиявлення як основи існування тих або інших культурних етосів. Одночасно цим заперечується пріоритет надіндивідуальних, анонімних рис соціальної взаємодії як фундаментальної основи соціокультурних явищ, рис, які найчастіше тягнуть ідеологізованість політичної культури і недооцінку персональних якостей політичних суб'єктів. Тому і сама культура розуміється як результат здійснення специфічної активності специфічного суб'єкта, який володіє одночасно з універсальними (родовими) властивостями також і набором унікальних, тобто персоніфікуючих його рис і характеристик.

Інакше кажучи, в руслі цього синтетичного підходу домінує принципова установка на переважання в організації соціального і політичного процесів природної активності живої, реальної людини, примат його свавілля, самовираження, творчості. У будь-яких цивілізаціях – від локальних до всесвітніх – влада і її політична форма складаються залежно від реально існуючих джерел і ресурсів впливу, а культура виступає як чинник, здатний якісно змінити її зміст і спрямованість, провести селекцію варіантів розвитку. Тому антропоцивілізаційний підхід виходить з ідеї культурного плюралізму, наявності альтернативної логіки в розвитку політичного процесу. У цьому сенсі упор робиться, по-перше, на специфічності, сформовані природним чином риси специфічного суб'єкта, носія політичної культури і актора політичного процесу, по-друге, на необхідності розкриття характерних для цього часу конфліктів і протиріч, в яких цей суб'єкт бере участь.

Цей підхід також дозволяє уникнути редукції причин як соціального розвитку в цілому, так і культурних явищ зокрема, до біологічних, економічних, правових або будь-яких інших чинників, які нібито володіють привілейованим положенням в детермінації цих явищ. Виходячи з визнання багатовимірності світу, цивілізаційна методологія припускає враховування різноманітних умов, детермінант, що беруть участь в опосередкованні культурних і владно-політичних явищ. В той же час нею відкидається штучне втручання у формування соціального і культурного простору.

Скріплюючи різноманітні фрагменти, образи соціального і політичного розвитку, ця парадигма не дає розпастися світосприйняттю дослідника на окремі складові, наповнюючи його бачення об'єктів дослідження певним сенсом, примушуючи побачити цілісність картини світу і її культурних компонентів. У свою чергу це дозволяє уникнути помилкових уявлень про

владу і політичну культуру як про явища, що хаотично формуються і не несуть в собі внутрішньої логіки і доцільності.

Важливо також і те, що різноманітно пояснюючи мотиви і передумови соціального і політичного розвитку, антропо-цивілізаційний підхід раціонально окреслює коло первинних мотивів і способів взаємодії людини з політичною владою. У цьому сенсі він дає можливість враховувати не лише індивідуальні (наприклад, пов'язані з потребою в самовираженні особистості), але і групові джерела культурної мотивації залежно від тих або інших тимчасових або постійно існуючих обставин. Це орієнтує як на конкретне розуміння змісту політико-культурних явищ, так і на враховування їх реальної ролі в політичному процесі.

Цей підхід позбавляє і антропологічну логіку від надмірностей антропоморфізму, які пов'язані з тим, що людина постає як епіцентр соціального порядку, а її соціальні права як центр її земного існування, що таким чином і зводить людську суть до суто соціальних начал. Адже цивілізація, що інтерпретована як одна з форм природного існування людини в геополітичній, природній, соціокультурній і інших середовищах, а, отже, і як така, що має певний зв'язок з космічною організацією життя, здатна розкрити в культурних явищах і глибший зміст, що характеризує зв'язки людини і з позасоціальними формами буття. У цьому плані культура може оцінюватися як форма перешкоди або зближення з космічною суттю людини. А в суто прикладному значенні політична культура цивілізації може розглядатися як чинник формування або руйнування ноосфери, форма відповідальності або безвідповідальності нинішніх держав перед майбутніми поколіннями за збереження життя на Землі, за екологічну чистоту навколишнього середовища і таке інше. Інакше кажучи, такий аспект цивілізаційного аналізу, представляючи культурні об'єкти як чинник коеволюції, розкриватиме їх додаткові риси і властивості, що формуються в тому або іншому співтоваристві, на тих або інших фазах соціального і політичного процесів.

Отже, як бачимо, пізнавальні і смислові рамки цієї синтетичної парадигми, що пропонує специфічні критерії соціокультурного виміру політичного процесу досить широкі і придатні для будь-яких теоретичних підходів, що визнають людину як епіцентр соціальних і політичних змін. Одночасно ці концептуальні рамки відсікають ті тлумачення політичної культури, які, по-перше, базуються на односторонніх підходах до її природи, по-друге, абсолютизують її фізіологічні підґрунтя або позбавляють її власне людських контурів і представляють, наприклад, як анонімний прояв економічних або інших соціальних процесів. Тому соціокультурні виміри політичного процесу, засновані на таких помилкових, односторонніх тлумаченнях природи і джерел культурних об'єктів, в принципі нездатні відобразити увесь зміст політико-культурних явищ, розкрити їх справжню роль в організації державної влади та управління. З'єднання антропоцентристських і цивілізаційних підходів надає лише найзагальніші, первинні критерії соціокультурного виміру політичного процесу. Більш предметні принципи інтерпретації політико-культурних явищ може надати аналіз типових форм активності людини у відповідній сфері її життєдіяльності.

Список використаних джерел

1. Льюнг Л. Идентификация систем. Теория для пользователя / Пер. с англ. / Под ред. Я.З. Цыпкина. – М.: Наука, 1991. – 432 с.
2. Ripley R.B. Policy Analysis in Political Science. – Chicago: Nelson-Hall Publishers, 1985. – 229 p.

3. Ирхин Ю.В. Человеческое измерение политики: теоретико-философские аспекты проблемы. – М.: Луч, 1993. – 222 с.
4. Панарин А.С. Политология на рубеже культур // Вопросы философия. – 1993. – № 8. – С. 15-31.
5. Claster P. La société contre l'État. – Paris: Les éditions de minuit, 1974. – 186 p.
6. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in five Nations. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 562 p.
7. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Пер. с англ. М. Колопотина. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2008. – 764 [4] с.
8. Столяров А. Запад и Восток: новая «эпоха пророков» [Электронный ресурс] // Phenomen.Ru. – 08.08.2005. – Режим доступа: <http://www.phenomen.ru/public/journal.php?article=18>
9. Формации или цивилизации? (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 34-59.
10. Алтухов В.Л. Смена парадигм и формирование новой методологии (попытка обзора дискуссии) // Общественные науки и современность. – 1993. – № 1. – С. 88-100.
11. Benoist A. de Europe-tiers monde: la nouvelle alliance // Eléments. – Hiver 1983-1984. – № 48-49.
12. Ефимов Ю.И., Громов И.А. Человеческий фактор и культура – Л.: Наука, 1989. – 189 с.
13. Павленко Ю. Итоги цивилизационного развития человечества // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 13-31.
14. Devine D.J. The Political Culture of the United States: The Influence of Member Values on Regime. Maintenance. – Boston, Mass.: Little, Brown and Company, 1972. – 383 [xxi] p.
15. Badie B. Culture et politique. – P.: Economica, 1983. – 140 p.
16. Митрошина И.А. Значение социокультурных факторов для теории развития и практики // Социология культуры: современные зарубежные исследования. Реф. сб. / Отв. ред.: И.С. Андреева, И.Л. Галинская; Сост.: И.Л. Галинская. – М.: ИНИОН АН СССР, 1987. – С. 82-95.

Веденеев В.А. Аналитическая модель политической культуры как средство трактовки политико-культурных явлений в политическом процессе

Исследуется аналитическая модель политической культуры, которая бы дала возможность адекватно описывать и трактовать природу и роль политико-культурных явлений в политическом процессе.

Ключевые слова: аналитическая модель, парадигма, политический процесс, политическая культура, политико-культурное явление.

Vedeneev, V.A. Analytical model of political culture as a means of interpretation of the political and cultural phenomena in a political process

The analytical model of political culture which would enable to adequately describe and interpret the nature and role of the political and cultural phenomena in a political process is investigated.

Key words: analytical model, paradigm, political process, political culture, political and cultural phenomenon.

УДК 32.019.5:[17.022.1:659.118]

Білівітіна А.С.

Створення та репрезентація іміджу у політичній рекламі

Розглядаються соціальні та психологічні аспекти побудови іміджу, висвітлюються особливості його репрезентації у політичній рекламі. Аналізуються шляхи формування у політичній рекламі привабливого іміджу політичного актора.

Ключові слова: політичний імідж, політична реклама, політичний маркетинг, комунікація, цільова аудиторія.

У сучасних українських реаліях велика роль надається рекламі як комунікативному інструменту політичного маркетингу. Проблема побудови ідеальних образів і впровадження їх у масову свідомість в умовах сьогодення посідає одне з головних місць у політичній рекламі, яка допомагає формувати та підтримувати бажаний образ політичної сили, її імідж. Образ або імідж (з англ. image – образ) є тим стрижнем, на який нанизуються висловлювання, виступи, усі події, до яких політичний актор має відношення, тощо. Імідж політичного актора – це сприйняття його суспільством, конкурентами, іншими політичними акторами. Окрім того, образ, який створює політичний актор цілеспрямовано, або такий, що створюється без його активної участі, впливає на ставлення громадян не лише до нього, але і до представників політичної еліти взагалі.

У політичних рекламних кампаніях іміджевий чинник у порівнянні з ідеологічними чинниками останнім часом відіграє важливу роль. У зв'язку з цим перед учасниками виборчих кампаній постало завдання розроблення іміджевих стратегій, тобто перенесення ваги реклами політичних доктрин на рекламу певних якостей політичних лідерів.

Проблема побудови іміджу політичного лідера останні роки набула певної популярності серед західних та вітчизняних науковців, але слід зазначити, що майже не розглядається зв'язок іміджу з політичною рекламою.

У сучасному розумінні імідж – це стереотипізований образ конкретного об'єкта, що існує у масовій свідомості. Основою іміджу є формальна система ролей, якими людина послуговується у своєму житті і які доповнюються особливостями, рисами характеру, зовнішніми даними, одягом та іншими атрибутами. Імідж політичного актора формується як на основі політичної реклами та маркетингових заходів, так і на основі реальної поведінки, а також під впливом оцінок і думок інших людей. Будучи феноменом індивідуальної, групової чи масової свідомості, імідж функціонує як образ-уявлення, в якому у складній взаємодії поєднуються зовнішні та внутрішні характеристики об'єкта. Носієм політичного іміджу може бути не тільки особистість, але й партія.

Громадяни сприймають саме той образ, який постійно відтворюється суб'єктом політики та засобами масової комунікації: певні риси, якості лідера, взяті в єдності політичних, біографічних, світоглядних, зовнішніх якостей,

що відповідають баченню електорату. Образ політика або політичної партії повинен гармонійно відповідати діям, поведінці, висловлюванням та програмі, щоб не виникало протиріч, які спричиняють недовіру громадян. Наприклад, поведінка політичного актора у реальних умовах має співпадати з образом, який створюється у політичній рекламі, і відображати загальну іміджеву стратегію. Саме в межах політичного маркетингу, однією з функцій якого є просування певних ідей, програм, політичних акторів, виробляються засоби створення політичного бренду, побудови іміджу політичних сил, його репрезентації. Таку функцію в системі політичного маркетингу виконує реклама. Політична реклама є своєрідним провідником ідей, ретранслятором образів, символів, міфів, які функціонують у масовій свідомості [1, с.86].

Отже, політичний імідж слід розглядати як емоційно забарвлений образ, ідеалізовану модель політичних сторін функціонування суспільства та його інститутів, які знаходяться в реальних зв'язках і відносинах з усім соціумом, ідеальними структурами або міфами та цілеспрямовано формуються суб'єктами політики в індивідуальній, груповій та суспільній свідомості з метою досягнення політичних, економічних, соціальних результатів, пізнання, особистої кар'єри і самовираження [2, с.118].

Імідж будь-якого політичного актора, який намагаються сформувати та репрезентувати у політичній рекламі, має певні особливості. По-перше, це полягає у його спрощеності відносно об'єкта, який є його носієм. Великий обсяг інформації зводиться у політичній рекламі до обмеженого набору символів і передає виборцям декілька простих повідомлень, що легко запам'ятовуються, про носія іміджу. По-друге, частина образу повинна бути мінливою, динамічною і змінюватися відповідно до поточної ситуації, щоб образ носія іміджу відповідав вимогам сучасності і залишався в контексті подій, які турбують суспільство в конкретний момент. Але, водночас, в образі носія іміджу повинні бути незмінні характеристики, які демонструють цільовій групі стабільність його поглядів, переконань, логічність та послідовність дій, не викликають почуття хаотичної непередбачуваності. По-третє, імідж у політичній рекламі поєднує в собі як риси, характерні для самого політичного актора, так і такі, які очікує від нього цільова аудиторія. Тут важливо звернути увагу на те, що ті й інші риси разом повинні гармонійно відображати цілісний образ, який викликає довіру громадян до його носія.

Іміджева складова реклами може сприяти створенню та підтриманню позитивного образу політичного актора, а також може бути інструментом створення негативного образу конкурентів, хоча це суперечить нормам моралі та українському законодавству.

Реклама, яка орієнтована на побудову або підтримання іміджу кандидата, має за мету підкреслити персональні якості та характеристики кандидата, створити особу як бренд [3, с.155]. Реклама, яка спрямована на створення негативного образу конкурентів часто передає невірні данні і має за мету викликати негативні асоціативні емоції у виборців при згадуванні назви партії конкурентів або імені конкурента. На жаль, така реклама має місце під час виборчих кампаній в Україні. Наприклад, напередодні президентських виборів 2009-2010 років центральною маркетинговою ідеєю рекламної кампанії Юлії Тимошенко було гасло «Вона працює». У відповідь конкуренти створили рекламний ролик з негативним емоційним супроводом, побудований на тезі «Якщо вона так працює, можливо буде краще, щоб вона відпочивала».

Виборцям важливо володіти інформацією про кандидата, щоб ідентифікувати та скласти власні уявлення про нього [4, с.469]. Але відколи громадяни стають добре інформованими, вони потребують підтвердження стосовно отриманих даних та їх оцінка кандидата базується в основному на реальному досвіді щодо нього [5, с.54].

Основною метою політичної реклами є просування кандидата, партії або певної ідеї. Важливу роль в процесі створенні політичної реклами відіграють виборці, які намагаються зрозуміти та запитують, як той чи інший кандидат або та чи інша програма вплине на їх життя. Для того, щоб відповісти на це запитання, створюючи іміджеву рекламу, політичні актори фокусуються на цільовій аудиторії та її способі життя. Наприклад, в більшості рекламних роликів Партії Регіонів та Віктора Януковича зокрема відображаються різні групи потенційного електорату, а саме пенсіонери, молодь, шахтарі, металурги, тощо, і наголошується на запропонованих партією або кандидатом шляхах вирішення тих проблем, які безпосередньо торкаються цих прошарків населення.

Особлива увага у політичній рекламі приділяється також саме образу лідера для його популяризації серед виборців. Робити акцент на позитивних рисах та якостях кандидата є загальноприйнятим у політичній рекламі. Найяскравіше це проявляється у рекламних кампаніях Блоку Юлії Тимошенко, повністю побудованих на її особистості та лідерських якостях.

У політичній рекламі ефективним є використання поточних реальних подій, фокусування на ситуаціях, де поєднання бренду та події може надати бажаний результат. Так, тривалий час в рекламі політичної партії «Наша Україна» (на той час «Народний Союз «Наша Україна») використовувались відеоматеріали подій Помаранчевої революції. Відсилання до цих подій мали викликати у виборців асоціації політичної сили з демократичними принципами, свободою слова та волевиявленням.

Досить часто в українській політиці образ політичної сили будується, виходячи з універсальних побажань виборців щодо ідеального кандидата, а не на основі сильних сторін та позитивних рис політичної сили безпосередньо. Тому більшість українських партій та їх лідерів дуже схожі за своїми іміджевими характеристиками, що ускладнює процес позиціонування серед інших та, скоріше за все, може викликати недовіру у виборців. Напередодні президентських виборів 2010 року одними з основних очікувань серед населення було проведення реформ в економічній сфері. Підтвердженням тому є дані соціологічних опитувань, проведених відповідними агентствами, зокрема центром Разумкова напередодні передвиборчої кампанії 2009-2010 років [6]. Ці данні свідчать про те, що у той період люди гостро відчували на собі наслідки економічної кризи і проблема реабілітації економічної ситуації в країні була однією з головних. Тому «політичною модою» виборчої кампанії 2009-2010 років були обіцянки кандидатів у президенти щодо реформування економічної системи.

У політичній рекламі висвітлюють дві складових іміджу. Насамперед, це персональні характеристики лідера, до яких належать фізичні та психофізіологічні особливості, характер та тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень, тощо. Іншою складовою є соціальні характеристики. При цьому маєтеся на увазі статус лідера, який пов'язаний не лише із займаною офіційною позицією, а й із походженням. Зі статусом тісно пов'язані моделі поведінки політика з різними соціальними верствами, інтереси яких він представляє, які його підтримують і є союзниками, а також опонентами і

конкурентами. Соціальна належність значною мірою відображає й цінності, яких дотримується політик. Прикладом може бути реклама, в якій кандидат спілкується з людьми похилого віку, пенсіонерами, що створює образ людини турботливої та такої, якій можна довіряти [7, с.33].

Виходячи з вищезазначеного, репрезентацію іміджевих характеристик у політичній рекламі можна розділити на певні блоки: персональні, соціальні та ідеологічні. В межах маркетингової кампанії ефективним щодо сприйняття інформації виборцями буде для кожного окремого блоку створити власне рекламне повідомлення. Персональний блок має демонструвати аудиторії психологічні особливості політика (у випадку політичної партії персональні характеристики може передавати її лідер), індивідуальний стиль прийняття рішень, наявність харизми. Соціальний блок передає відносини політичного актора з громадянами, різними соціальними групами, союзниками та конкурентами, з представниками засобів масової інформації. Символічний блок відображає програму політичного актора, його основні політичні ідеї та наміри.

Образ лідера у політичній рекламі має більш символічний зміст — політики стають ніби знаками відображення певних ідеологій, того чи іншого можливого майбутнього, певного курсу дій. Чітке позиціонування політичного курсу притаманне кампаніям Віктора Ющенка (прозахідний курс) та Віктора Януковича (проросійський курс), що знайшло відображення у політичній рекламі та є невід'ємною частиною іміджу вищезазначених політиків.

При формуванні іміджу у політичній рекламі варто спиратися на реальні особистісні характеристики, а саме: темперамент, характер, зовнішність, сімейні традиції, хобі тощо. Індивід має почувати себе комфортно в образі, який створюється. Інакше почуття дискомфорту і нервозності, яке відчуватиме носій іміджу, можуть відчуті виборці. У результаті це стане бар'єром на шляху його сприйняття.

Важливими якостями для формування іміджу, зокрема у політичній рекламі, є створення такої моделі поведінки політичного актора, яка б відповідала поточній політичній, економічній та культурній ситуації в країні або окремому регіоні. Тобто, політичний актор має справляти враження людини або групи людей, професіоналів, які добре розуміють свою справу та можуть запропонувати адекватні шляхи вирішення актуальних проблем. При цьому політик повинен спиратися на вимоги виборців, що залежать від соціального і демографічного походження, ідеологічних переваг, а також поточної ситуації. Тобто імідж, який репрезентується у політичній рекламі для досягнення поставленої мети, має відповідати масовим очікуванням.

Політична реклама, у свою чергу, має передаватися за допомогою тих засобів, які найбільш ефективні у роботі з цільовою аудиторією і через канали, якими вона звикла отримувати інформацію і яким довіряє. За цільову аудиторію обирається одна або кілька соціальних груп, об'єднаних за певними критеріями. Наприклад, критерієм об'єднання студентів і інтелігенції є рівень освіти, культурні інтереси тощо. У ширшому масштабі, населення Західної України об'єднане критичним ставленням до Росії, а населення Східної України — позитивним. Під час роботи з цільовою аудиторією гостріше постає проблема конкуренції, тому що свідомість однієї групи стає ареною боротьби між кількома образами.

Моделюючи імідж, потрібно враховувати вимоги населення, насамперед тому, що для політика оперття на маси в усякому суспільстві і державі є винятково важливим. Знання вимог, очікувань, а також особливостей спілкування

певної цільової групи дає можливість успішно адаптувати іміджеві характеристики в їхній свідомості.

Щодо того, як лідер має виглядати, слід зазначити, що риси і якості його як особистості, які демонструються громадянам у політичній рекламі, мають бути однозначними, чітко визначеними, яскраво вираженими, постійними і гармонійно відповідати його поведінці під час будь-яких інших форм комунікації з виборцями.

Із вищезазначеного зрозуміло, що імідж формується як сукупність характеристик, зорієнтованих на населення тієї території, де його заплановано впроваджувати загалом. Тобто окремі іміджеві характеристики, включені в цілісний образ для того, щоб залучити ті групи або верстви населення, для яких вони є значущими. Однак складність полягає в тому, що одна й та сама риса іміджу здатна викликати суперечливі емоції у представників різних спільнот: від повного схвалення до ненависті. Адже в будь-якому суспільстві, тим більше в період нестабільності, існують антагоністичні групи. Для освоєння свого потенційного електорату кандидат змушений виступати як посередник між конфронтуючими, оскільки, будучи прихильником позицій одних, він може викликати негативну реакцію з боку інших. Такі дії можуть призвести як до згладжування суперечностей, так і до їх загострення. Суперечності у програмних заявах та іміджевих характеристиках, що виникли внаслідок орієнтації на антагоністичні групові інтереси, так само сприяють зниженню коефіцієнта корисної дії.

Жодна людина за своєю природою не є ідеальною, тому і образ політичних акторів не повинен складатися лише із позитивних рис, інакше є вірогідність викликати у виборців почуття настороженості та недовіри. Визнання деяких незначних негативних рис образу не послаблює сильний імідж. Визнання вад політичним актором у власній інтерпретації може пом'якшити або й зовсім нейтралізувати контрпропагандистські випадки конкурентів. Помірна самокритика може сприяти підвищенню рівня довіри. Не можна сказати, що висунення обвинувачення в економічних злочинах саме собою є позитивним фактором у біографії політика. Однак Юлії Тимошенко вдалося підвищити власний політичний рейтинг саме завдяки затриманню, інтерпретуючи дії влади як політичну розправу.

Імідж може переноситися із загального на частку. Наприклад, під час голосування за представників тієї чи іншої партії, імідж партії переноситься на конкретних людей. Наприклад, електорат Комуністичної партії України більшою мірою складається з тих людей, які основну частину свого життя прожили у Радянському Союзі, розділяли основні політичні та соціальні ідеї того часу і зараз, голосуючи на виборах за КПУ, ідентифікують її програму з політикою, яку проводили представники правлячої партії Радянського Союзу.

Іміджеві характеристики підвищуються, якщо умови поширення — комунікатор і канал — також мають позитивний імідж, або падають, якщо їхній імідж негативний. Іміджеві характеристики можуть посилити вплив на громадян або послабити, якщо вони подаються в контексті певних подій. Чим значніше контекст, тим більше він впливає на імідж.

Важливим додатком формування політичного іміджу у політичній рекламі є використання немовних засобів комунікації. Спілкуючись, люди одночасно виражають свої думки і бажання двома способами — мовним і немовним. Якщо немовні сигнали й імпульси не узгоджуються, потік спілкування порушується. Ефект від надходження і сприйняття інформації залежить від внутрішнього

бажання і прагнення людини, яка її сприймає, і ґрунтується переважно на немовних чинниках.

Політична реклама, яка спрямована на побудову або підтримання іміджу має наступні функції: інформативну, номінативну та адресну. Інформативна функція несе аудиторії певну інформацію про політичного актора, яка допомагає створювати новий образ або підтримувати вже існуючий. Номінативна функція спрямована виокремити політичного актора серед інших, продемонструвати його відмінні якості. Адресна функція покликана об'єднати політичного актора з його електоратом, відповісти на запити цільової аудиторії.

Вже було зазначено, що важливою іміджевою категорією є фактори сприйняття іміджу політичного лідера виборцями, адже імідж - це не тільки те, чого прагнуть досягти за допомогою виборчих технологій, а й той образ, який оцінюється громадською думкою, яка має властиві концептуальні, етичні, естетичні та політичні підвалини.

Поки в Україні не ідеологія, історія і традиції певної партії, а фактор особистості, імідж її лідера відіграє вирішальну роль на виборах. Людська психіка орієнтується на певні символічні характеристики, образи та стереотипи. Тому відбувається не раціональне осмислення виборцями діяльності того чи іншого політичного лідера, а за допомогою символізації та інсценування впроваджуються у свідомість стійкі значення. Політичні лідери можуть символізувати те, що реально може не існувати, але що очікує громадськість. Символічними стають зовнішність, вік, лінії та кольори одягу, поведінка, жести, особливості промови, міміка політика та їхні характеристики, власне, сам політичний лідер виступає символом. Цікавим ходом, який характеризував стилістику політичної реклами БЮТ, став імідж Ю.Тимошенко, а саме: коса заплетена у вигляді вінця над головою. Юлією Тимошенко створено образ непримиреного борця проти існуючого режиму. І це дає можливість утримувати значну кількість прихильників.

Отже, однією з основних функцій політичної реклами є формування та репрезентація іміджу кандидата, партії або ідеї чи програми. Основними характеристиками формування іміджу у політичній рекламі є його спрощеність, динамічність та відповідність часу та місцю. Персональні, соціальні та ідеологічні характеристики політичного актора, які відображаються у політичній рекламі, за умов гармонійного їх поєднання, створюють цілісний образ, викликають довіру та прихильність громадян.

Список використаних джерел

1. Подгорная Л.Д. Политическая реклама как форма коммуникации современного общества / Л.Д. Подгорная // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2006. – № 8 – С. 85–94.
2. Кривошеїн В.В. Іміджева складова політичного світосприйняття: структура елементарного рівня / В.В. Кривошеїн // Грані. – Д., 2002. - №4 – С. 117-121
3. Kaid, Lynda Lee. Political Advertising / Lynda Lee Kaid, ed., Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. – 2004. - P. 155-202.
4. Cohen, Joel. Alternative Models of Categorization: Toward a Contingent Processing Framework / Cohen, Joel and Kunal Basu // *Journal of Consumer Research*. - 1987. - № 13 (4) – P. 455-472.
5. Swaminathan, Vanitha. The Evolution and Antecedents of Transformational Advertising: A Conceptual Model / Swaminathan Vanitha, George M Zinkhan, and Srinivas K. Reddy // *Advances in Consumer Research*. – 1996. – № 23 (1) – P. 49-55.

6. Матеріали Центру Разумкова. У чому проявився вплив економічної кризи на Ваше життя? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=408.

7. Акайомова А.В. Політичний імідж та основні його характеристики / А.В. Акайомова // Політичний менеджмент. – К., 2009. - № 5 (38). – С.29-35.

Биливитина А.С. Создание и репрезентация имиджа в политической рекламе

Рассматриваются социальные и психологические аспекты построения имиджа, освещаются особенности его репрезентации в политической рекламе. Анализируются пути формирования в политической рекламе привлекательного имиджа политического актора.

Ключевые слова: политический имидж, политическая реклама, политический маркетинг, коммуникация, целевая аудитория.

Bilivitina, A.S. Construction and representation image in political advertisement

Social and psychological aspects of construction of image are considered, its features of representation in political advertisement are revealed. Formation ways to political advertizing of attractive image of the political actor are analyzed.

Key words: political image, political advertisement, political marketing, communications, target audience.

Символізація як проблема псевдоморальності політики (український контекст)

Досліджуються проблеми взаємодії та співвідношення політики та моралі, використання моральних критеріїв у політичній діяльності в умовах політизації масової свідомості та переоцінки ціннісних орієнтирів. В українському суспільстві, яке є транзитним, відбувається трансформація окрім політичної та інституційної, моральних й ціннісних систем, що посилює ризики формування псевдоморальної політики з метою збереження, зміцнення та легітимізації влади. Автор розглядає вплив на ці процеси символізації політики та її інструменти.

Ключові слова: транзитне суспільство, мораль, псевдоморальність, політизація, символізація, символічне насильство.

Проблема взаємодії та взаємозалежності політики і моралі, моральної політики є багатопланою і однією з центральних в політичній та етичній теорії, що привертала увагу мислителів ще за часів Геракліта, Демокріта, Платона, Арістотеля, Фукидіда. Внутрішня протилежність моралі і політики стала предметом філософського осмислення в працях Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, В. Парето, Г. Моски, Х. Арена. Сучасні теоретичні й методологічні проблеми морально-етичного чинника як стимулу й регулятора суспільно-політичного і духовного процесу у суспільстві досліджуються в працях В. Андрущенко, А. Єрмоленка, С. Кримського, О. Лосева, Л. Левчук, М. Михальченка, І. Надольного, В. Павлова, І. Попова. Вплив символічного на політичний процес й діяльність суб'єктів політики досліджували П. Бурд'є, В. Бушанський, Є. Мамонтова, В. Полянська, С. Поцелуєв, Н. Череповська та інші.

Метою статті є розглянути вплив символізації на моральні аспекти політики, зокрема політичний процес та діяльність суб'єктів політики в українських реаліях.

Органічний зв'язок політики та моралі полягає в тому, що усвідомлення людиною своїх політичних потреб неодмінно пов'язується з моральним вибором. Дилема моралі та політики була сформульована ще у філософсько-політичних трактатах давньогрецьких мислителів, які вже тоді виявили її складність і неоднозначність. Так, згідно з етико-політичним вченням Конфуція політична державна влада є відлунням вічних законів неба, носієм яких є правитель. Тому головним принципом політичної та моральної поведінки є сповідування принципу «кожному належне». Природний закон справедливості має перемогти, людина повинна вірити в це і підкорятися йому.

Демокріт вважав, що підкорення окремої людини інтересам держави – її моральний обов'язок, у цьому сутність суспільної справедливості. Джерело ж моралі – в душі людини, імпульси якої мають контролюватися розумом [16]. Арістотель і Платон взагалі отожднювали політику і мораль: людина живе заради держави, а не держава заради людини. Окремий індивід, як носій моральних і політичних якостей, «розчиняється у всезагальному», тобто у державі. Платон вважав ідеальною, досконалою державу, яка є втіленням людських моральних чеснот – справедливості, мужності, чесності. Політика, на його думку, є наукою про те, як на основі знання про людину зробити її суспільно корисним громадянином [11]. Арістотель, окрім цього, вважав, що моральні якості не є вродженими, а формуються практичними діями. Людина в політиці має певну моральну мотивацію і свободу політичної поведінки [2].

Середньовіччя та ранній Новий час дали зразки іншого трактування проблеми моралі і політики. Ф. Аквінський, твердячи про божественне походження державної влади, про духовну вищість церкви, відповідно трактував природу моральних норм, сутність етичних принципів. Єдине джерело моралі – всемогутня воля Бога, підкорятися їй – моральний обов'язок кожної людини.

Інший підхід до проблеми співвідношення політики та моралі – «мета виправдовує засоби» сформулював Н. Макіавеллі. Доводячи принципову розбіжність політичного і морального світів, він виходив з того, що у політиці домінує суспільна доцільність, а в моральному світі – етичні переконання. Відтак у реальному політичному житті правитель використовує заради досягнення своїх цілей будь-які засоби, в тому числі й аморальні – підступність, убивство, обман. Н. Макіавеллі не наполягав, що політика має бути аморальною, але стверджував, що вона є такою насправді. Політик, який керується тільки принципами абсолютного добра, пропаде, тому що живе серед людей, які орієнтуються на інші принципи. Треба вибирати менше зло в ситуації конфлікту з моральними цінностями, але використання зла неминуче. Володареві не обов'язково мати всі чесноти, але обов'язково слід поводитися так, наче він їх має. Словом, володар повинен здаватися милосердним, вірним, людяним, щирим, побожним, але йому треба так опанувати себе, щоб за потреби він міг стати зовсім іншим і робити все навпаки [9].

У XVIII ст. І. Кант обґрунтував історичний тип автономної моралі, простої і суворої, котра знати не хоче жодних політичних хитрощів і мудрувань. Він критикував підхід до принципів моралі з погляду емпіричної корисності, так само як і уявлення про людину як засіб для будь-яких цілей. Мислитель був переконаний, що справжня політика не може зробити жодного кроку, не шануючи норм моралі. Тому у своїй філософії мислитель моральний закон ставить вище за природне право [7, с. 442–443].

У новітній соціально-філософській політичній та етичній думці домінує визнання важливості моральних критеріїв політичної діяльності, утверджується розуміння, що між політикою та мораллю існує діалектичний взаємозв'язок. Однак цей зв'язок не означає їх повного злиття. Політика і мораль взаємодіють як форми суспільної свідомості й практики. Це вічні союзники й супротивники. Політика сприяє утвердженню мережі соціальних зв'язків людини, групи, спільноти з державою. А мораль покликана забезпечувати і здійснювати духовне єднання суспільства. Політика і мораль є об'єктивно необхідними та спорідненими регуляторами суспільного життя. Політика заглиблена у практичні проблеми, а мораль – у сферу духовних цінностей, апелює до совісті, духовності людини.

Цікавими є погляди Х. Арендт, яка відносила мораль до сфери приватного, а політику – до сфери публічного. В той же час вона вважала, що мораль здатна впливати на політичні дії завдяки двом специфічним контрольним органам, що входять в структуру вчинку. Це – «прощення» і «обіцянка». Вони мають сенс лише в суспільстві, оскільки «ніхто не може пробачити сам себе і ніхто не може відчувати себе в полоні обіцянки, даній лише самому собі» [1, с.314]. Це дозволяє їм виконувати в політиці функції, аналогічні функціям моралі в приватній сфері. «Моральність в полі політики, – відзначає Х. Арендт, – не може апелювати ні до чого, окрім здатності обіцяти, і ні на що не може спертися, як на добру волю, з готовністю прийнявши весь ризик і всю небезпеку, до яких неминуче схильні люди як істоти, що діють, прощати і дозволяти себе прощати, обіцяти і стримувати обіцянки» [1, с.326].

Сучасні протиріччя нашого життя, перш за все – політизація масової свідомості, пріоритет матеріального над духовним та переоцінки вартісних орієнтирів загострюють конфлікт між «корисністю», втіленою в політичних рішеннях, і «добром» як моральною цінністю. Це – так звана моральна дилема в політиці. Суть її полягає у співвідношенні мети та засобів, у тому, що в політиці трапляються ситуації, коли цілі досягаються за допомогою етично неприйнятних засобів. В історії політичної думки можна простежити дві основні моделі співвідношення моралі і політики. Згідно з першою, мораль не є необхідною умовою політики. Н. Макіавеллі розв'язав цю дилему однозначно – мета виправдовує засоби. Тобто будь-яка блага мета допускає навіть найаморальніші вчинки, спрямовані на її досягнення. Діаметрально протилежна точка зору полягає в тому, що в ході досягнення будь-яких політичних цілей необхідно виходити з безумовного пріоритету моральних міркувань. Етичний закон єдиний для всіх і розмежування політики і моралі є недопустимим.

У розв'язанні моральної дилеми в політиці є і третя позиція. Це позиція політичного реалізму, близька до поглядів Н. Макіавеллі. Її суть полягає в тому, що в ситуації зіткнення моральних цінностей людині слід обирати найменше зло. Тобто вважається, що в політиці, вибираючи між більшим і меншим злом, перевагу потрібно віддати останньому, а задля досягнення високоморальної мети придатні й аморальні засоби. Саме цей принцип стає домінуючим у сучасній політичній практиці. Однак політичний реалізм приховує в собі і небезпеку повного ігнорування моральних норм задля досягнення ідеалізованих політичних цілей.

Моральні поняття – добро, справедливість, чесність, порядність – завжди, в усі часи, характеризують політичну діяльність влади, держави, партій, політиків. Коли етичні поняття наповнюють повсякденне життя людей, відіграють у ньому реальну роль, суспільство або підтримує, морально санкціонує і стимулює політичну діяльність, або ж засуджує, блокує, зупиняє аморальні рішення, дії та вчинки влади. Політика, не підкріплена моральністю, приречена на поразку. Безчесна, цинічна особистість, для якої егоїстичні інтереси понад усе – тимчасовий персонаж на політичній сцені. Термін його перебування обмежують, скорочують до мінімуму саме міцні моральні засади суспільства. Тільки політик, який справді виражає соціальні сподівання людей, керується ними і прагне послідовно втілювати їх у життя, отримує тривалу підтримку громадськості. А моральність кожного представника політикуму визначає етичність всієї влади і, опосередковано, суспільства.

Чи існує моральна політика в Україні? Чи дотримуються українські можно-владці моральних норм у своїй діяльності? Перш за все необхідно усвідомити, що мораль неможливо насадити штучно. Вона є результатом історичного

розвитку суспільства і відображає найбільш властиві йому цінності, норми, принципи, традиції. Мораль (від лат. *moralis* – вдача, етичний) – одна з форм суспільної свідомості і його реалізації на практиці, що затверджує суспільно необхідний тип поведінки людей. На відміну від правових норм, дотримання яких підтримується і контролюється державними органами, норми моралі опираються на громадську думку і дію, на переконання, традиції і звичку. Мораль знаходить вираз у вчинках людини стосовно суспільства, владних структур, колективу, сім'ї. Основними проблемами в моралі є питання про те, що таке «хороший звичай, поведінка, діяльність», що «пристойно, порядно, гідно» і так далі. Мораль – це складова частина світогляду, вона багато в чому визначає для особи соціально-політичне сприйняття світу. Таким чином, можна стверджувати, що мораль створюється, викристалізовується у суспільстві в процесі його функціонування.

В той же час кожна людина являє собою єдність соціального та індивідуального. Соціальне характеризує людину як члена суспільства, представника тієї чи іншої соціальної групи. Індивідуальність ж людини є результатом її особистого розвитку та життєдіяльності. Звичайно, що соціально зумовлені норми та принципи здійснюють вплив на людину, однак у процесі набуття індивідуального, неповторного життєвого досвіду, у людини поступово формуються власні цінності і світогляд, які також впливають на її діяльність та світосприйняття, а відповідно – і на її моральність.

Здобуття Україною незалежності та проголошення курсу на побудову демократичної держави зумовили необхідність зміни духовно-культурних орієнтирів суспільного розвитку, які б відповідали задекларованим цілям. Відбулося заперечення старих цінностей, етичних норм та принципів, які домінували в свідомості суспільства протягом останніх сімдесяти років. Натомість, проголошувались нові, характерні для демократичного суспільства ціннісні орієнтири, які з цілком об'єктивних причин через елементарний брак часу, не встигли засвоїтися, стати елементами суспільної свідомості. Це призвело до масової маргіналізації суспільства. Як відзначає М. Прайс, у перехідний період, коли втрачені основні ідеали, цінності, загальна ідеологічна платформа, важко консолидувати масову свідомість. Ситуацію ускладнює поява нових політичних норм і часткове збереження старих. Отже політична соціалізація, з одного боку, є необхідною, а, з іншого – складно здійсненою і такою, яка ризикує перетворитися на маніпулювання свідомістю [14, с.58].

За таких умов в суспільстві суттєво зростає роль і значення інтелігенції та засобів масової інформації, які є провідниками змін. Саме вони найбільшою мірою сприяють легітимації нового суспільно-політичного порядку та нових цінностей у суспільній свідомості, допомагають досягти суспільного консенсусу. В Україні в перші роки незалежності ні інтелігенція, ні засоби масової інформації у повній мірі такими провідниками на стали. Це зумовлено перш за все тим, що радянська машина зробила все, щоб української інтелігенції, як охоронця національної історичної пам'яті, ретранслятора національних цінностей, звичаїв та традицій, не стало. Засоби масової інформації ж опинилися, як правило, в руках олігархічних кланів і переймалися не так інтересами національного будівництва, як власною вигодою.

Консолідуючою основою для українського етносу впродовж багатьох віків була релігія, яка звертається до душі й розуму віруючого й допомагає йому навіть у скрутних ситуаціях ставити на перше місце духовні потреби, вірити в добро, справедливість і чесність, а також самостійно формувати певну соціальну поведінку [5, с.90]. Християнська віра не тільки визначає

головні соціально-культурні орієнтири життєдіяльності, а й стає духовною основою етичного виміру політики. Впродовж віків українська церква сприяла гуманізації держави, насиченню її принципами моральної відповідальності, збагатила суспільну свідомість ідеями справедливості, милосердя, спасіння душі. Інтегруючи її місія полягала в тому, що вона не обмежувала свободу людей, але виховувала у них смиренність духу, толерантність і шляхетність. На жаль, сучасна українська християнська церква через свої внутрішні чвари не дає підстав стверджувати, що вона може бути духовною і етико-моральною основою розвитку новітньої України.

Ще однією особливістю суспільного розвитку, на яку слід звернути увагу, є те, що не відбулося очищення влади. Владні повноваження в державі продовжували здійснювати люди, які ще вчора служили радянській системі, з гордістю називали себе комуністами, а наступного дня змінили риторику на ліберально-демократичну. Політична доцільність та бажання втриматись на владному олімпі виявилися сильнішими за ідеологічно-ціннісні переконання. Незважаючи на те, що останніми роками в політику прийшли нові люди, варто зважати на те, що вони є певною мірою «дітьми радянської системи», які були виховані на основі її принципів та норм, а відповідно й засвоїли її базові настанови. Пропорційна виборча система та існування закритих партійних списків обумовили можливість обіймати політичні посади людьми, які не лише просто-таки не відомі суспільству, а й мають «сумнівне минуле». Залежність позиції окремого депутата парламенту від позиції фракції, а точніше того чи іншого політичного лідера, призвели до того, що доля країни опинилася в руках осіб, які, приймаючи те чи інше рішення далеко не завжди керуються національними інтересами. На цю обставину звертає увагу вітчизняний дослідник Г. Шибанов: «...впродовж новітньої доби ми побачили, як через брак інтелектуалів-патріотів, які б звіряли свої дії з совістю, щиро переймалися проблемами людей, владні «поверхи» в Україні заповнило немало сумнівних осіб... А тому Україна опинилася в лещатах небувалої за всю її історію корупції і морального розкладу тих, хто волею випадку став управляти людьми...» [18]

У період тривалої соціально-політичної і духовної кризи українського суспільства моральні вимоги майже втратили свою обов'язковість. Особливість політичних процесів в Україні визначається низьким рівнем освіти, культури, браком морально-етичної свідомості нашого політикуму, який сповідує переважно макіавеллістську парадигму політичних відносин, нехтуючи моральними імперативами та використовуючи будь-які засоби для досягнення мети. Тому політика перетворилася на арену боротьби різних угруповань за сфери впливу і розподіл ресурсів, де закони цивілізованої конкуренції витісняються егоїстичними розрахунками. Діяльність вітчизняних політиків підпорядкована корисливим інтересам, що вимірюється певним матеріальним еквівалентом і здійснюється за межами моралі і права. Позиції, на яких стоїть переважна більшість політичних партій, позбавлені поступового, поетапного відстоювання власних ідейних переконань, власного варіанту розвитку шляхом політичного діалогу, а мають ситуативний характер і змінюються разом із зміною політичної кон'юнктури. Дотримуючись таких принципів, український політичний клас справляє деморалізуючий вплив на суспільство і є джерелом соціального і морального зла.

Ще не сформоване громадянське суспільство, слабкість системи незалежних, незаангажованих ЗМІ спричиняють поширення у суспільстві популізму та демагогії, обумовлюють актуальність проблеми відповідальності політиків перед населенням. Щодо цього російський теоретик А. Гусейнов зазначає:

«Суспільна атмосфера в нашій країні зараз вкрай насичена моральними симптомами практичного безсилля і психологічного відчаю. Політичні, літературні та інші партії, що конкурують між собою, сходяться в одному: всі вони апелюють до моралі, щедро користуються моральними оцінками, і при цьому кожна зі сторін намагається дискредитувати іншу – насамперед морально... Політики ніяк не хочуть обмежитися обговоренням конкретних питань про структуру влади, податки тощо, а виставляють на ристалище не більше і не менше, як благо народу... Одне слово, суспільне протистояння зі сфери конкретних проблем переноситься в метафізичну сферу. І в цьому вбачається знак цивілізованості – моральна лайка» [19, с.8-9].

Не виконують свого призначення у суспільстві за таких умов політологи та аналітики. Вони повинні перш за все правдиво, об'єктивно оцінювати реальність, давати неупереджені оцінки, висновки й рекомендації та моделювати майбутню ситуацію. Переважна більшість пішла шляхом політичного заробітчанства і, перебуваючи під крилом тієї чи іншої політичної партії або лідера, поширюють у суспільстві сформатовану під них інформацію.

Враховуючи ці особливості, характерну для вітчизняних політичних реалій моральність, на нашу думку, можна позначити поняттям «аморальна псевдоморальність». Під нею необхідно розуміти намагання політиків утвердитися у суспільній свідомості як виключно моральні особистості, що є, як правило, діаметрально протилежним і суперечить їх реальним діям, поведінці та діяльності в політичному процесі. При цьому, псевдоморальність використовується виключно в корисливих цілях й покликана забезпечити політичному товару, на який перетворюється політичний суб'єкт в сучасних умовах, попит на електоральному ринку та легітимність.

Найбільш яскраво ці тенденції простежуються під час виборчих кампаній, коли аморальна псевдоморальність досягає свого апогею. Засобом для її поширення й однією з умов її функціонування є символізація політичної реальності.

Символізацію в широкому розумінні можна розглядати як властивий людині психологічний процес заміщення різноманітних аспектів соціального життя та діяльності людини, одних образів іншими, що характеризуються лише умовною подібністю із первинними уявленнями, однак, набуваючи символічного значення, сприймаються як такі. Символізація є не лише формою означення навколишнього світу, засобом пізнання та образного осягнення дійсності шляхом творення символів, але й засобом її заміщення, підміни дійсності з метою маніпулювання свідомістю. В контексті тематики статті символізацію можна трактувати як процес цілеспрямованого конструювання за допомогою спеціальних технологій та поширення політичними суб'єктами певних образів, ідей та смислів з метою закріплення їх у суспільній свідомості, здобуття влади та підтримання легітимності.

Українська дослідниця Н. Череповська зауважує, що «символізація є своєрідним кодуванням певної інформації в певну форму, переходом реальності із однієї форми в іншу, заміщенням одного через інше. Результатом цієї діяльності і є символ, який складається із абстрактної ідеї та чуттєвої форми, що отримується завдяки аналогії. Форма символу виконує знакову функцію заміщення (репрезентує ідею в чуттєвій формі) та образну функцію (надання символічному вираженню ідеї образної багатозначності, багаторівневості тощо). Змістом символізації в такому контексті є символотворення» [17].

Сьогодні завдяки медіатизації суспільства символізація набуває якостей інструменту конструювання соціальної реальності. Французький соціолог П. Бурдьє ввів поняття «символічного насильства». «Символічне насильство»

реалізується у боротьбі за формування суспільної свідомості на символічному рівні, а точніше, у змаганнях за монопольне право означувати нові об'єкти або перейменовувати вже існуючі за допомогою символічного капіталу, який отримується суб'єктами у попередній боротьбі і гарантується законом» [3].

Однією з специфічних рис постіндустріального світу є посилення ролі символізації суспільно-політичних відносин. На основі трактування символічної політики В. Полянською [12], символізацію можна охарактеризувати як таку, що діє в царині політичної свідомості та спрямована на конструювання і підтримання легітимності влади на рівні довіри до її інститутів і персон. Вона реалізується через субституції (підміна політичної реальності в свідомості громадян), відтворення існуючого кредитування або суспільного договору в символічних діях, нагнітання чогось (підміна політичної реальності та шантаж політичної свідомості маніпулятивними засобами), відтворення харизматичного права на легітимну владу. Символізація примножує, використовує символічний капітал, оперує ним, мобілізуючи або відчужуючи громадян від політики. Капітал символізації – образи, сталі та дієві внаслідок їх цілеспрямованого оформлення відповідно з заданою метою [12].

Послуговуючись трактуванням символічної політики, яке наводить С. Поцелуєв [13, с. 62], символізацію політики можна розуміти як процес, спрямований не на раціональне осмислення, а на навіювання стійких смислів та значень за допомогою інсценування візуальних ефектів. Разом з тим, як зазначає С. Поцелуєв, «будь-яка політична дія ... має експресивно-символічну сторону, яка служить емоційно-смісловим «клеїстером» для різноманітних елементів суспільного життя. Така символічна експресивність аж ніяк не завжди націлена на обман почуттів; вона взагалі необхідна будь-якому політику, щоб привертати до себе увагу, створювати мотиви, провокувати дії. У цьому сенсі символічний аспект політики є в моральному відношенні цілком легітимним і навіть незамінним засобом, особливо коли інші дискурсивні ресурси недоступні» [13, с. 62].

Однак, незважаючи на наявність певної стихійності набуття символічного значення у функціонуванні політичних суб'єктів, символізацію політики слід розуміти в першу чергу як цілеспрямований процес свідомого надання політичним акторам, їх діяльності та мові символічного значення задля їх легітимізації та зміцнення політичних позицій.

Схожої думки дотримується Є. Мамонтова. Дослідниця під символізацією розуміє «перетворення на символ будь-якої дії, що свідомо здійснюється їх учасником. Процес символізації відбувається не у просторі стихійної нерегульованої комунікації, а проявляється як цілеспрямоване використання символічних ресурсів для завоювання влади, її легітимації, укріплення та утримання через звернення до сутності символу як конструкції, яка через поєднання у собі суб'єктного та об'єктного, предметного та абстрактного, раціонального та ірраціонального спроможна надавати будь-яким сферам буття якостей феноменів» [10, с. 654]. С. Поцелуєв, зокрема, зазначає, що відбувається свідоме використання естетико-символічних ресурсів влади для її легітимації та зміцнення шляхом створення символічних «ерзаців» (сурогатів) політичних дій і рішень. «Влада, – на думку С. Поцелуєва, – символічно інсценізує те, чого реально не існує, що вона не може або не хоче робити, однак те, що очікує отримати від неї публіка» [13, с. 62]. Перефразовуючи дослідника [13, с. 62–63], символізація активно використовує естетичні та моральні ресурси символу й виступає однією з найважливіших форм естетизації політичного. Естетизована політика надає всім політичним явищам і проблемам саме естетичних, а не

власне політичних характеристик. Як наслідок, політичні дії починають оцінювати передусім за критеріями видовищності та розважальності. Символізація, на відміну від явних політичних хеппенінгів, зумовлюється переважно прагматичними мотивами, а тому часто приховує від публіки інсценуваність власних дій під маркою «реалізму». «Однак будь-яке інсценування політики тією чи тією мірою її естетизує, адже воно вимушене – аби успішно «збути» публіці свій символічний сурогат – робити політичні символи красивими, приємними, спокусливими» [13, с. 63].

Бажаний вплив політичного суб'єкта здійснюється шляхом маніпулювання свідомістю завдяки мас-медіа. ЗМІ, інформатизація суспільства, поширення інформаційних технологій суттєво впливають на сприйняття реальності, і політичної також. Ж. Бодрійяр зазначав, що «в постмодерному світі, де стираються відмінності між медіа-продуктами і реальністю, все може бути лише тим чи іншим видом симуляції» [4, с. 16]. Теоретик вводить термін «симулякр» – правдоподібна подоба відсутнього об'єкту, копія, яка не відображає жодного реального об'єкту [4, с. 18]. В даному контексті важливе місце належить знакам, символам. Саме символ, багато в чому завдяки появі та поширенню масової культури, здійснює функцію організації маси у єдине ціле. Водночас, завдяки символізації, візуалізації формується свого роду гіперреальність – симулятивна дійсність. Її можна розглядати й як візуальний симулякр дійсності, який призводить до того, що реальне стає більш істинним, ніж сама істина [15]. Політики, політичні партії та інші суб'єкти політичних відносин перетворюються на товар масового споживання, головними ознаками якого є не зміст, а яскравість обгортки, її виразність, видовищність та пишність. Боротьба за політичну владу перестав бути боротьбою політиків, політичних партій та їх програм у традиційному розумінні й перетворюється на боротьбу образів. В цьому контексті доречними будуть слова Д. Іванова, який стверджував, що «ми живемо в епоху політики образів і образів політики» [6, с. 405]. Людина, її свідомість перестав сприймати дійсність критично, піддається впливу маніпуляції та навіювання й висновки про моральність того чи іншого політика робить на основі поглинутої раніше, спеціально сконструйованої та відповідним чином поданої інформації. Відповідно, процес поширення необхідної для політичного суб'єкта інформації, що формує імідж й дає уявлення про моральність (насправді псевдоморальність, оскільки риси іміджу у переважній більшості відповідають суспільним очікуванням, а не об'єктивному відображенню особистості) суб'єкта є аморальним, оскільки є заснований на використанні недостовірної, неправдивої інформації задля досягнення політичної влади, що є само по собі аморально.

Таким чином, можна дійти до висновку, що на сучасному етапі розвитку моральність українського суспільства, і особливо в політиці, не відповідають декларованим демократичним та гуманістичним цінностям. Українські політики будь-якими методами намагаються задовольнити власні забаганки, часто інстинктивно, нехтуючи моральними постулатами. В таких умовах символізація в переважній більшості випадків перетворюється на інструмент, засіб досягнення визначених політичних цілей – здобуття влади, підтримання легітимності чи трансформації нормативно-інституційної системи – що здійснюється шляхом цілеспрямованого конструювання, свідомого надання політичним акторам, їх діяльності та мові значення за допомогою спеціальних технологій та поширення політичними суб'єктами певних образів, ідей та смислів, їх заміщення іншими із подальшим закріпленням у суспільній свідомості.

У суспільстві назріла гостра необхідність змін. І зміни необхідно розпочинати з утвердження нової моралі у свідомості людей. Підґрунтя моральної політики сучасної України має формуватися на основі максимального врахування інтересів і запитів громадян й спиратися на національно-державні традиції [6, с. 196]. Відповідний рівень політичної свідомості і культури, публічність, толерантність, плюралізм створюють умови для побудови відкритого громадянського суспільства, яке здатне контролювати владу, здійснювати ефективний вплив на неї. Це передбачає відкритість влади, ротацію кадрів, циркуляцію еліт, ідеологічний плюралізм, терпимість до опонентів, політичну відповідальність політиків. У свою чергу, це зменшить негативні наслідки процесу цілеспрямованої маніпулятивної символізації політики й наблизить принципи здійснення політики до імперативів моралі.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. *Vita activa, или о деятельности жизни* / Пер. с нем. и англ. В. В. Бибикина. — СПб.: Алетейя, 2000. — 438 с.
2. Аристотель. *Политика* / Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. — С. 439 — 699.
3. Бурдьє П. *Начала: Choses dites* [Текст] / П. Бурдьє; пер. с фр. Шматко Н. А. — М.: Socio-Logos, 1994. — 288 с. // Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/nachala122.04.10>;
4. Бурлачук, В., Танчер В. Символ и симулякр. Концепция символа в социологии постмодерна // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 15–29.
5. Гордієнко М. Релігія як духовна субстанція української ідентичності // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2006. Книга II. — Львів: «Логос», 2006. — С. 85–95.
6. Информационное общество: Сб. — М.: АСТ, 2004. — 507 с.
7. Кант И. *Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане* // Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. — М.: Политиздат, 1991. — С. 435 — 444.
8. Липинський В. *Мораль і політична дія* // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — К.: Вид. «Смолоскип», 1998. — С. 196–201.
9. Макиавелли Н. *Государь*. — М.: Планета, 1990. — 80 с.
10. Мамонтова Е. Концепт «євроінтеграція» у геополітичному дискурсі України: символічний аспект // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. Том 14. Випуск 13. — 2009. — с. 654-659 // Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vonu/Sip/2009_13/index.html
11. Платон. *Государство*. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. — М.: Мысль, 1994. — С. 79 — 420.
12. Полянська В. Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 87–97 // Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=360>
13. Поцелуев С. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Политические исследования. — 1999. — № 5. — С. 62-75 // Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/334645.html> 26.04.10
14. Прайс М. Телевидение, телекоммуникация и переходный период: право, общество и национальная идентичность. — М.: МГУ, 2000. — 336 с.
15. Румянцева А., Савенкова Е. Визуальные стратегии власти: реклама как самоорганизация глупости или один из феноменов масс-медиа // — Самара: Самар. гуманит. акад., 2008. — 182 с. стр. 26-34 // Режим доступа: <http://www.phil63.ru/vizualnye-strategii-vlasti-reklama-kak-samoorganizatsiya-gluposti-ili-odin-iz-fenomenov-massmedia>

16. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. *История политической думки* / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
17. Череповська Н. Символізація як засіб психологічного захисту в умовах збільшення інформації // Режим доступа: <http://www.newacropolis.org.ua/ua/study/conference/?thesis=4151>
18. Шибанов Г. Рівень свідомості. Який він? // День. — 2007. — 27 жовтня. — № 185.
19. Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. 1991 / Общ. ред. А. А. Гусейнова. — М.: Республика, 1992. — 446 с.

Дебенко И.Б. Символизация как проблема псевдоморальности политики (украинский контекст)

Исследуются проблемы взаимодействия и соотношения политики и морали, использование моральных критериев в политической деятельности в условиях политизации массового сознания и переоценки ценностных ориентиров. В украинском обществе, которое является транзитным, происходит трансформация кроме политической и институциональной, еще и моральных и ценностных систем, что усугубляет риски формирования псевдоморальной политики с целью сохранения, укрепления и легитимизации власти. Автор рассматривает роль и усиление на эти процессы символизации политики и ее инструменты.

Ключевые слова: транзитное общество, мораль, псевдоморальность, политизация, символизация, символическое насилие.

Debenko, I.B. Symbolization as the problem of the pseudo moral politics (Ukrainian context)

In the article the author research the problems of interaction and correlation between politics and morality, using moral criteria in political activity when we can see the process of politicization of mass consciousness and revaluation of values. In the Ukrainian society, which is transitional, the process of transformation passes not only in the political and institutional systems, but also in the areas of morality and values. From this reason the threat of becoming the pseudo moral politics in order to save, strengthen and legitimize the authority. The author analyzes the role and influence of the symbolization of politics and its instruments on these processes.

Key words: transit society, morality, pseudo moral politics, politicization, symbolization, symbolic violence.

Безпекове середовище навколо України: генеза

Висвітлюється середовище безпеки навколо України, основні гравці, відносини між ними, загрози і виклики, а також певний прогноз на майбутнє.

Ключові слова: Росія, США, Євросоюз, безпека, загроза, виклик.

Тема цього матеріалу – вплив світових політичних змін на безпеку нашої держави. Тема неосянна, всеохоплююча і надзвичайно глобальна, як і ті зміни, що тривають у світі вже понад три десятиріччя, принаймні з кінця 1970-х років. Але, виходячи із зрозумілих вихідних, сконцентруємося переважно на Європі, і проблемах її безпеки.

До початку 1990-х років Європейський континент підходив з достатньо стабільною системою колективної безпеки, яка включала в себе два ворогуючі блоки: Варшавський Договір і головний його чинник – СРСР проти – НАТО і США, які у сукупності охоплювали практично всі країни Європи за виключенням нейтральних і позаблокових країн, таких як Фінляндія, Австрія, Югославія (СФРЮ) та інші. Слід усвідомлювати, що і нейтральні країни насправді були певним чином «приписані» до блоків. Наприклад, СФРЮ тяжіла до Сходу, а Австрія – до Заходу. Власно йшлося про протистояння Радянської імперії із її сателітами, що були оформлені у військово-політичний Варшавський договір і РЕВ та США і їхніми союзниками по НАТО, об'єднаними у Європейські економічні співтовариства.

Водночас, відносини між блоками вже доволі давно набули сталості, а конкуренція, вибухала конфліктами лише на периферії протистояння у країнах Азії і Латинської Америки. Створення потужних засобів технічної розвідки (візуальна розвідка земної поверхні з супутників і глобальні системи радіо і радіотехнічної розвідки), а також розробка і втілення заходів довіри мінімізували можливості непередбачуваної військової ескалації на головному – Європейському театрі військових дій.

Протягом десятиріч протистояння була сформована потужна правова база європейської безпеки, тобто взаємодії блоків, яка включала в себе загальні положення Гельсінського Заключного Акту 1975 р. і діючої вже майже 15 років Наради з питань безпеки в Європі. Вже після 1985 року, тобто після приходу М.Горбачова до влади була напрацьована достатньо розвинена база щодо обмеження озброєнь. Йдеться про Договір про ракети середньої і малої дальності 1986 року, Договір про обмеження звичайних збройних сил в Європі (1990 року). Паралельно США і СРСР з початку 1970-х років напрацювали базу обмеження, а потім і скорочення стратегічних наступальних (START-1) і оборонних (Договір про ПРО) озброєнь. В 1990 році на хвилі ейфорії, пов'язаної з перебудовою, і начеб то подоланням ціннісних розділів континенту, була

підписана Празька Декларація, яка проголошувала створення спільного європейського дому.

Наприкінці 1980-х років відбулися кардинальні трансформації цієї системи. Ми в минулому, 2009 року, святкували 20-ти річчя падіння Берлінської стіни, яке знаменувало розвал Варшавського Договору і падіння двополярного світу. Під тиском східноєвропейських революцій 1989 року, уможливлених ерозією радянського авторитарного режиму, відбулася деградація Радянської імперії. Це знайшло вираження у блискавичному розпуску Варшавського Договору (1991 рік) і катастрофічному послабленні наддержави – СРСР, що закінчилося у грудні 1991 року Біловезькими угодами і постановою 15 нових незалежних держав. Механізм розпуску Радянського Союзу був оформлений через Співдружність незалежних держав, у складі якої Україна посідає доволі амбівалентне місце – з одного боку держави-засновника, а з іншого, досі не ратифікувавши її Статут, Київ не може розглядатися як повноправний член організації.

Зараз багато кажуть про стрімке посилення Росії після десятиріччя путінського правління, але не слід забувати, що провідним процесом останніх 20-ти років був безпрецедентний процес розширення глобального Заходу і його інституцій, що триває після 1980-х років минулого століття.

Фактично вперше з XVI століття (часів Реформації і розпаду середньовічної *Res publica christiana*) практично вся Європа об'єднана в єдину систему міжнародних політичних та економічних інституцій, які уособлюють певні єдині цінності. Йдеться насамперед про НАТО у військовій площині та ЄС в економічній та політичній площині. Вся Європа включно зі східноєвропейськими країнами включена в такі інституції як Рада Європи, Організацію безпеки і співробітництва в Європі, діє Європейський суд з прав людини тощо, чи не основними клієнтами якого останнім часом стали громадяни Росії.

Слід наголосити, що ЄС за цей час збільшився в два рази: з 12 до 27 членів, а НАТО з 17 до 29. Як і будь-яке наднаціональне утворення державного типу ЄС створив, умовно кажучи, проміжні адаптаційні інституції, механізми, що дозволяють країнам, які не є членами Союзу, але входять у коло його інтересів активно взаємодіяти з організацією. Йдеться про такі інституції як угоди про асоціацію, підготовчий інститут кандидатства до ЄС, який зараз активно працює на Західних Балканах, а також програми партнерства. Діють Середньоземноморське партнерство і запропонованого для країн Центральної та Східної Європи, у тому числі для України, Східне партнерство Європейського Союзу. Відбувається поступове формування все тіснішої інституційної системи відносин РФ-ЄС. І хоча наголос у цих механізмах робиться на економічне співробітництво, але й без певних питань не можуть бути уникненні. За великим рахунком, саме безпековий вимір виступає чи не основним для Східного партнерства. Водночас, попри такі інтенції Європейський Союз поки-що не готовий платити за безпеку свого східного кордону, його керівництво, що переживає складний період переустановлення після запровадження Лісабонського договору вагається, і намагається зарадити півзаходами.

НАТО також має подібні партнерські програми, найвідомішою з яких є «Партнерство заради миру» (наявні і діють також Рада євроатлантичного партнерства, середньоземноморський діалог, Стамбульська ініціатива співробітництва, Рада Росія-НАТО, комісії Україна-НАТО і Грузія-НАТО), яка започаткована ще у 1992 році. Нагадаю, що Україна стала чи не першим членом цієї інституції. Причому, слід усвідомлювати, що партнерські програми Альянсу не є благо чинністю Брюсселю. Навпаки, вони дозволяють країнам –

партнерам робити суттєвий внесок у європейську і світову безпеку, зокрема брати за бажання активну участь у миротворчій діяльності НАТО. Україна у такий спосіб взаємодіє з країнами НАТО в усіх нині здійснюваних місіях. Наслідком цього зауваження є міркування про можливість партнерів мати від НАТО певні гарантії безпеки, можливо у вигляді розповсюдження статті 4 Вашингтонського договору 1949 року. Йдеться про створення ефективного механізму безпекових консультацій.

Процес розширення Заходу, безперечно, мав не тільки позитивні (відбулися докорінні зміни політичного ладу в країнах Європи, впали авторитарні політичні режими тощо), але й достатньо суперечливі наслідки. Йдеться, насамперед про далеко немирний розпад низки країн, які були у сфері впливу Радянського Союзу. Розділ СРСР і Югославії (тільки Чехословаччина уникла такої долі внаслідок високого рівня політичної культури і специфічності історичного шляху) мав наслідком руйнівні війни, які тягнулися понад 8 років з 1991 по 1999 роки. І тут слід зауважити, що окрім Балканського епізоду, відомого своїми масштабами і нечуваною в Європі після Другої світової, жорстокістю, величезними проблемами супроводжувався і розпад СРСР. І хоча деструкція величезної євразійської імперії відбулася доволі м'яко, за її результатами виникла велика кількість збройних конфліктів.

Зупинимося насамперед на конфліктах в Балто-Чорноморському регіоні. Йдеться про Придністровський конфлікт, Абхазький, Південноосетинський, Нагорнокарабахський і внутрішньоросійський - Північнокавказький. З цих конфліктів донині не вирішений жодний. Придністровський і Нагорнокарабахський – заморожені, Абхазький і Південноосетинський спровокували російсько-грузинську війну 2008 року, а у північнокавказькому після кількарічного затишшя після двох чеченських війн, спостерігається тенденція до ескалації. Понад те, донині відсутній серйозний прогрес у пошуку механізмів і способів врегулювання.

Наслідком цих конфліктів і процесів геополітичних трансформацій загалом стала деструкція правової бази європейської безпеки. Її підірвала насамперед суперечність між принципами свободи самовизначення привалює над територіальною цілісністю держав та непорушністю кордонів, проголошених Гельсінськими домовленостями. Слід зауважити, що Гельсінські домовленості проголосили ще один дуже важливий принцип – принцип реального обмеження суверенітету держав і пріоритетності гуманітарних цінностей прав людини над правами держав і принципом невтручання у внутрішні справи. Це дуже принциповий момент, який, зокрема, підважує активну пропаговану свого часу у Росії концепцію «суверенної демократії».

Безумовне домінування США у світі загалом і Європі зокрема, що тривала всі 1990-ті роки подовжило життя Гельсінської правової системи, за рахунок набуття нею, сказати б, «декоративної» ролі. Насправді важливі проблеми вирішувалися завдяки одноосібному лідерству і домінуванню, у тому числі і моральному, Сполучених Штатів Америки. Саме таким чином були вирішені Балканські кризи 1996 і 1999 років.

Але з часом це домінування поступово розмивалося: складні для американської політики наслідки 8-річного правління адміністрації Дж. Буша, переніс фокусу американської уваги на азіатські проблеми у Великій дузі нестабільності, а також брак політичної волі Євросоюзу і європейських національних держав, суттєво підвищили можливість для реалізації впливу Російської Федерації на ситуацію в Європі, насамперед у Центральній і Східній.

Об'єктивно, що відродження можливостей Росії, після подолання нею періоду дезорганізації 1992-1997 років, призвело до суттєвих змін в європейській безпековій ситуації. Власно, суттєва частина російської слабкості 1990-х років, як втім і сучасної сили путінсько-мєдведевської РФ, має виразно психологічний характер. Йдеться, насамперед, про самосприйняття і самопозиціонування російських еліт. Стисло розглянемо основні етапи змін в російській політиці.

У 1991- 1997 рр. Росія позиціонувалася як молодший партнер Заходу. Президентом РФ був Б.Єльцин, а влада в країні належала різним альянсам представників державної бюрократії, у тому числі силовій, директорського корпусу і новопосталих великих власників, очолюваних «младореформаторами». Ця зовнішня політика уособлювалася з фігурою першого Міністра закордонних справ Росії Андрія Козирєва, неодноразово звинувачуваного російською імперсько-націоналістичною опозицією у зраді національних інтересів Росії. Основним результатом цього етапу у ретроспективі стала поразка сил, які виступали за пере заснування російської держави на нових, європейських цінностях і перемога пострадянських реваншистів, які розглядали РФ як продовження Радянського Союзу за нових умов, його певну реінкарнацію з відповідними наслідками, зокрема і щодо політики безпеки, традиційних альянсів і ворогів.

Період між 1997-2003 роками характеризувався жорсткою боротьбою за спадок хворого Б.Єльцина між різними фракціями у правлячому альянсі з поступовим зростанням ваги силовиків, насамперед «чекістів», репрезентованих В.Путіним (Варто навести дані провідного російського фахівця О.Криштановської, що вихідці з спецслужб у Росії і донині посідають до 40 % посад у органах державної влади, а у ключових секторах, зокрема в ТЕК, до 70 %. Наприклад тут [1]). Слід також наголосити на специфічних психологічних рисах, що виховувала служба у радянських органах безпеки, що втім далеко не унікально для спецслужб [2]). У 1997р. – з приходом на посаду Міністра закордонних справ Росії Примакова і до 2003 року Росія прагнула стати одним з мажоритарних акціонерів Заходу. Саме з цим були пов'язані рішення новообраного президента В.Путіна про приєднання до очолюваної США боротьби з міжнародним тероризмом і саме цим визначалася політика Москви. Відомими військово-політичними наслідками якої став ухід РФ з військових баз у Камрані (В'єтнам) і Лурдесі (Куба). На пострадянському просторі ця політика була втілена у Стамбульській декларації ОБСЄ 1999 року.

Формальна відмова від фактично втраченого глобального статусу Російської Федерації і набуття нею статусу провідного регіонального актору - одного з мажоритарних акціонерів глобального Заходу – таку ціль переслідував Кремль. Водночас, нерозуміння у Москві механізмів функціонування західних інституцій, глибинний ціннісний розрив фактично унеможлилювали досягнення компромісу. В.Путін і керівництво РФ мислило у категоріях Realpolitik, інших доктрин XIX сторіччя і прагнуло стати одним з учасників «концерту великих держав». Така позиція не знайшла і не могла знайти суттєвого розуміння на Заході.

Протягом періоду після приходу В.Путіна до влади посилювалася західна критика Російської Федерації за порушення прав людини, обмеження свободи слова, підпорядкування великого бізнесу інтересам Кремля. Водночас, стрімке зростання цін на нафту і пов'язане з цим формування нового російського варіанту petrostate (нафтової держави), призвело до поліпшення економічної ситуації в Росії і формування знаменитого «путінського суспільного консенсусу» – «громадянські свободи в обмін на зростаючий економічний добробут».

Суттєвою проблемою у відносинах України, Росії і Заходу стала Помаранчева революція 2004 р. в Україні, яка сприймалася у Росії з одного боку як спецоперація Заходу (Показово, що в Росії панівні позиції зберігає уявлення щодо відсутності у середніх і малих країн навіть потенціальних можливостей приймати якісь рішення стосовно своєї долі без опертя на «великі держави»). З такої точки зору Центрально-Східної Європи, і у т.ч. України для Росії просто не існує, а наявне поле бою з США із західноєвропейськими державами, насамперед Німеччиною, великою Британією і Францією), а з іншого – як таке собі посягання США на безпосередню зону впливу Російської Федерації (остатньо перегорнути видану в Петербурзі у 2009 році без сумніву елітним і бездоганно культурним видавництвом «Алетейя» збірку «Оранжевые сети от Белграда до Бишкека» під загальною редакцією Н.Нарочницької, щоб усвідомити викривленість сприйняття українських подій у Росії).

Тут слід нагадати про діагностовану ще класиком американської зовнішньополітичної думки Дж.Кеннаном в середині 1950-х років фобію Кремля, яка розглядає будь-які дії іноземних чинників у кордонах країн, прилеглих до Росії як спрямовані безпосередньо проти її безпеки (Принагідно зазначимо – саме в цих психологічних проблемах причина неможливості пояснити Кремлю те, що вступ України до НАТО не загрожуватиме безпеці Росії. Рациональні аргументи у цьому випадку апіорі не приймаються).

З 2003 року до весни 2009 рр. розгорталася боротьба за статус Росії як прагматичного партнера – конкурента Заходу. Цей етап можна метафорично підсумувати у формулі: «Поряд із з Європою, обережно проти США; і над країнами СНД». У межах цієї політики здійснювався і здійснюється жорсткий тиск на Україну, насамперед через постачання енергоносіїв і методи інформаційно-політичного протистояння[3]. Варто лише додати, що не виключений прихід російських лібералів до влади в Кремлі не означатиме значних позитивних наслідків для Києва. Їхня позиція щодо України характеризується не менш, а може ще й більш жорсткою риторикою на адресу Києва, про що свідчить, зокрема така доволі відверта книга як «Ящик водки» А.Коха і І.Свінарєнка.

Такий курс призвів до загострення відносин з США, найбільша їхня ескалація відбулася під час Російсько-грузинської війни 2008 року. Ця війна, і у багатьом пов'язаний з нею попередній Косовський прецедент, поставили крапку на Гельсінських домовленостях.

Норми, що регулювали суто військові питання, почали руйнуватися ще раніше. У 2001 році США вийшли з Договору про ПРО, а наприкінці 2007 року РФ оголосила мораторій на виконання ДЗЗСЄ. Справедливості ради слід зазначити, що цей Договір було поставлено під сумнів ще розпуском Варшавського договору, з реалій існування якого він виходив. У результаті протягом цих років була зруйнована правова база європейської безпеки.

Публічною реакцією на це Москви стала Евіанська пропозиція Дм.Медведева про підписання Договору про європейську безпеку, проект якого було розроблено і оприлюднено у грудні 2009 року.

Прихід до влади Б.Обами трохи зменшив напруження шляхом перезавантаження і практичного визнання розділеності континенту на сфери впливу НАТО–ОДКБ (читай РФ) і сірої зони, в яку потрапила Україна. Причина нової «розрядки» – значні спільні інтереси. Це насамперед Афганістан, мусульманський фундаменталізм тощо. Останнім часом йдеться, навіть, про правове оформлення сформованої міжнародної конфігурації. Наприклад на вистовлену у січні 2010 року думку експерта німецького фонду «Наука і політика» М.Кляйн доцільно опрацювати угоду про співробітництво між НАТО і ОДКБ. Вона ж

пропнє у межах розроблюваної Стратегічної концепції НАТО уникати тем, що дратують Росію. Йдеться зокрема про енергетичну безпеку і потенційне членство України і Грузії. На семінарі «Партнерство НАТО і його перспективи» (Осло, Норвегія, 14.01.2010), що проводився у рамках обговорення нової Стратегічної концепції НАТО підкреслювалося, що кількопровідних європейських держав-членів Альянсу надають пріоритету партнерству з РФ, розглядаючи його як запоруку збереження стабільності в Європі. Йдеться, насамперед про Німеччину і Францію.

Водночас, значення і тривалість «перезавантаження» американсько-російських відносин і пов'язаного з ним поліпшення стосунків Москви з НАТО не слід перебільшувати. За оцінками аналітиків Інституту національних стратегічних досліджень Національного університету оборони США і Директорату Єврокомісії з питань зовнішніх відносин сьогоднішня «відлига» є тимчасовою та у дальшому, найпізніше у 2012-2016 роках, зміниться тривалим загостренням суперечностей між Білим домом і Кремлем. Про це свідчать вже наголошувані нижче фундаментальні світоглядні і ціннісні протиріччя між контрагентами. Тим більше, що російський авторитарний режим відчуває себе загрожуваним з боку західних ідей. Розходяться також оцінки перспектив один одного. Москва проголошує приєднання Заходу і свій майбутній розквіт, натомість думку Вашингтону про РФ досить не політкоректно, але гранично чітко сформулював віце-президент США Джо Байден у лютому 2009 року на Мюнхенській конференції з питань безпеки.

До фундаментальних проблем додаються і комплекс інших значущих проблем. Йдеться про різне сприйняття питання нерозповсюдження ЗМУ, загалом зрозумілу переоцінку Москвою значення ядерної зброї – останнього свідчення колишнього наддержавного статусу, різні підходи до іранської ядерної програми, боротьби з тероризмом, прагнення РФ до енергетичного монополізму на Європейському континенті, а також до зони привілейованих інтересів на пострадянському просторі.

За цих умов посилюється активність менших держав, які прагнуть отримати свої дивіденди у нестабільній ситуації. У контексті інтересів України слід відзначити наполегливу позицію Румунії, яка за правління президента Т.Бесеску проводить політику щодо гуртування румунськомовного населення навколо Бухаресту. Йдеться зокрема про юніоністські плани щодо Молдови і триваючі кампанії навколо начеб-то наявних утисків румунських меншин в Україні (Черновицькій і півдні Одеської області). Попри загальне вирішення питань щодо розмежування прибережного шельфу в районі острова Зміїний, Бухарест протидіє українським планам стосовно розвитку судоходного каналу Дунай-Чорне море, функціонування якого загрожуватиме економічним інтересам Румунії.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що на авансцену європейської політики повертаються засоби тиску, не виключено що і військові. Після мирного антракту 1990-х – першої половини 2000-х років аналітики знову змушені говорити про відновлення проблематики «hard security». Але не це найважливіше у безпековому контексті. Значно гірше, що зростає непередбачуваність і не прогнозованість подій у безпековій сфері, процеси у якій стають все більш некерованими.

Україна, внаслідок насамперед власних помилок і слабостей, потрапила у «сіру зону» між РФ і ЄС-НАТО, за яку, безумовно, точитиметься конкуренція між Росією і Заходом. Просто за фактом наявності двох конкуруючих сил, як би вони самі це не заперечували. Загрозливість безпекової проблематики

гарно відчують у Москві. Їхня, вище згадувана пропозиція про врегулювання проблем «hard security», – проект Договору про європейську безпеку свідчить саме про це. Водночас, головні проблеми носитимуть невоєнний і несиловий характер. Йдеться, насамперед про енергетичну безпеку, організовану транскордонну злочинність, наркотрафік, корупцію, екологічні проблеми тощо. Не варто і забувати про таку трохи екзотичну, але надзвичайно важливу проблему як використання інструментарію спецслужб організованими злочинними, у тому числі корупційними угрупованнями, їхнє прагнення отримати вплив на європейські міжнародні, і національні, у т.ч. і українські інститути. На півдні України, а саме на Кримському півострові, де існує доволі значна мусульманська громада не можна виключати намагань ісламістських клерикальних центрів поширити фундаменталістські версії Ісламу, сприяти постанню радикалістських і, навіть, екстремістських структур. У перспективі це загрожуватиме можливістю появи терористичних проявів, зокрема і міжнародного характеру.

Проте найбільші проблеми і слабкості України, які суттєво заважають вирішенню загальних безпекових проблем, мають одне велике джерело – це невирішеність питань ідентичності, та як наслідок внутрішня слабкість Української держави, її інституцій, руйнівна політична конкуренція, безвідповідальність еліт, відсутність стратегічного мислення, те, що наприклад Петро Лелик назвав «великим базаром». Власно таку ситуацію маємо, і обговорювати її ще раз мабуть не варто. До такого стану прислужилися кілька чинників, один із них – відсутність прямих військових загроз у межах теорії генези держави Ч.Тіллі доволі дотепно проаналізував болгарський дослідник В.Ганєв [4].

І тут, нажаль як ніколи доречне порівняння З.Бжезинського, який ще у 2005 році на зустрічі зі студентами Києво-Могилянської академії казав, що існує дуже велика небезпека перетворення України ХХІ століття на таку собі Польщу ХVІІІ століття – на хвору людину Європи. Принагідно варто лише нагадати, що з «німого сейму» 1717 року і до останнього поділу 1795 року охоронцем «золотої свободи» польської шляхти і фактичним протектором Речі посполитої був Санкт-Петербург [5]. Отже переорієнтація зовнішньополітичного курсу України із Європи на Москву не надасть бажаного результату, і, навіть, не забезпечить від складних проблем у стосунках з РФ. Власно є і широко відомі і набагато ближчі за часом приклади – зокрема Білорусь президента А.Лукашенка.

Вирішення цих проблем не можливе у межах гри з нульовою сумою (наскільки виграв гравець, настільки програв його опонент), що характеризувала ситуацію у Центрально-Східній Європі протягом останніх 5-10 років. У різних вимірах програють усі. Тому нагальним завданням української безпекової політики має стати докорінна зміна правил гри у регіоні, відмова від конфронтації, але не за рахунок незалежності і суверенітету держави, її стратегічно вірного європейського курсу.

Список використаних джерел

1. www.polit.ru/lectures/2008/07/31/rus_elita.html
2. В.Горбулін, О.Литвиненко Національна безпека: український вимір // <http://www.nbu.gov.ua/voennie%2017-11-08.pdf>
3. В.Горбулін, О.Литвиненко «Українсько-російський тектонічний розлом» у № 6 журналу «Національна безпека: український вимір» // http://www.nbu.gov.ua/zurnal_06.pdf

4. Ganev V.I. Post-Communist as an episode of State Building: a reversed Tillyan perspective Communist and PostCommunist Studies.Vol. 38, N 4.
5. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. – К., 2008.

Литвиненко А.В. Среда безопасности вокруг Украины: как она формировалась
Освещается среда безопасности вокруг Украины, ее основные игроки, отношения между ними, угрозы и вызовы, а также прогноз будущего
Ключевые слова: Россия, Евросоюз, безопасность, угроза, вызов.

Lytvynenko, O.B. Security environment of Ukraine: how it has been shaping
The main topic of the article is history of security environment of Ukraine, its main actors, relations between them, threatens and challenges, and a forecast of the future
Key words: Russia, the U.S.A., the EU, security, threat, challenge.

Співвідношення етнічної і національної ідентичності

Подано теоретичний матеріал, який стосується співвідношення національної і етнічної ідентичності. Показано три форми взаємодії між даними видами ідентичностей: ототожнення, розрізнення, протиставлення, яка розкривається на основі аналізу примордіаліського, інструменталіського, конструктивіського напрямів та теорії етносу.

Ключові слова: нація, етнос, етногенез, примордіалізм, етнічна ідентичність, національна ідентичність.

Вперше в науковій літературі інтерес до проблематики національної і етнічної ідентичності виник в XIX столітті, що було пов'язано з суспільними процесами які переживала Європа і Південна Америка, де виникли і поширювались рухи за звільнення від колоніальної залежності і з'явилися нові національні держави. З середини 70-х років XX століття концепція національної і етнічної ідентичності стали набувати все більшу значимість, як відповідь на геополітичну ситуацію постколоніального світу, яка змінювалась, і політичну активізацію етнічних меншин в промислово розвинутих країнах. Особливо, це актуально для сучасної України, яка складається з великої кількості національних меншин. Сучасні уявлення про роль і місце етнічної і національної ідентичності складаються під впливом конкуруючих трактувань діалектики етносу і нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму. Підвищення мобілізаційної ролі етнічної ідентичності наприкінці XX століття пов'язують із реакцією суспільної свідомості на форсовану глобалізацію, викривленим відображенням у ній поділу націй на «бідні й багаті», посиленням соціальної конфліктності в умовах перехідних економік, розвитком транспортних комунікацій і засобів зв'язку, що стимулюють консолідацію різних етнічних діаспор.

Для значної частини українських дослідників очевидно, що оформлення української етнонаціональної ідентичності варто розуміти як творення загальнонаціональної ідентичності, спільної для всіх громадян [3, с. 12]. Це цілком узгоджується із громадянською, політичною концепцією держави. Творення такої загальнонаціональної ідентичності зовсім не означає зникнення етнічних ідентичностей. Стирання окремих етнічних ідентичностей в Україні у результаті асиміляції чи інших соціально-демографічних процесів та дій, може порушувати гармонію міжетнічного спілкування та природну поліетнічність. Так, немає жодної необхідності, щоб місцеві росіяни, румуни, болгары, поляки, угорці, татари, євреї, греки тощо почали вважати себе в етнічному плані українцями. Водночас цілісність держави вимагає того, щоб масиви усіх етнічних груп відчували Україну своєю батьківщиною.

Значні помилки в роздумах про національну і етнічну ідентичність пов'язані з великою складністю проблем, що розглядаються, так із недоліками в методології, яку використовували при аналізі останніх. Дійсно істотними стають питання про те, що лежить в основі етнічної і національної ідентичностей, чи можна між ними ставити знак рівності, як ці типи ідентичності співвідносяться між собою.

Багато зарубіжних і вітчизняних вчених роблять акцент на вивченні різних аспектів етнічної і національної ідентичностей. Так, вивчаючи сутність їхню, можна виділити декілька основних підходів:

- примордіаліський (К. Гірц, С. Грінберг, Е. Сміт, У. Коннор), який розглядає етнічність як спільність з об'єктивними характеристиками приналежності: територія, мова, расовий тип, релігія, психічний склад, світогляд і інше);
- інструменталіський (С. Олзак, Дж. Нейгел, Ф. Барт), виходять з того, що етнічність детермінується ситуаційно;
- конструктивіський (Б.Андерсон, Е. Хобсбаум, В.Тішков), пояснюючий національну і етнічну ідентичність як сконструйовану реальність, а не як об'єктивну реальність;

- теорія етносу (Ю.Бромлей, М.Мнацакян).В поясненні етнічності має схожість з примордіалістами. Був зроблений висновок про те, що кожний соціально-економічний формації характерний тип етнічної спільності.

Проблема співвідношення етнічної і національної ідентичності між собою є недостатньо розробленою. Одні автори ототожнюють ці види ідентичності, інші проводять відмінності, однак у вживанні цих понять залишається багато неясного. Частіше за все терміни етнічної і національної ідентичності використовуються як синоніми. У вітчизняній літературі цієї проблематики торкалися Л. Нагорна, Обушний, Шульга, І. Кресіна та інші.

Метою даного дослідження є визначення співвідношення і сутності етнічної і національної ідентичності і вияву їх діалектичної взаємодії в соціальній реальності. Для реалізації цієї мети необхідно виділити наступні цілі:

- проаналізувати сучасні теоретичні концепції етнічної ідентичності, і визначити її сутнісні характеристики;
- провести аналіз теоретичних концепцій національної ідентичності, виявити її вихідні принципи;
- проаналізувати сутнісні основи тотожності, різниці і протилежності етнічної і національної ідентичностей.

Важливість з'ясування проблеми етнічної та національної ідентичності пов'язана насамперед з тим, що в ситуації гострої соціальної нестабільності саме етнічні спільноти відіграють вирішальну роль для самозбереження індивіда чи групи, з якою він себе ідентифікує. Це багато в чому пояснює поширення сепаратизму, фундаменталізму, ксенофобії тощо, які слід розуміти як симптоми соціальної дезорієнтації, розриву тих зв'язків, з яких була сплетена звична тканина людської спільності. Сила ксенофобії – у страху перед невідомим, тією темрявою, що може накрити людей, як тільки зникнуть кордони земель, що означають об'єктивні, постійні, позитивні межі спільної приналежності до якогось цілого. І ця колективна приналежність, бажано до груп чи об'єднань, що мають певні символи членства та знаки відмінності, нині є більш важливою, ніж будь-коли раніше для суспільств, усі сили яких, здавалося б, об'єдналися для того, щоб зруйнувати відносини, котрі пов'язують людські істоти в різні спільноти. Саме тоді, коли суспільство занепадає, нація або етнічна група опиняється «останнім прилиском» [2, с. 13].

В минулому індивідуальність індивідів задавалась їх походженням і приналежністю до певного соціального прошарку. В сучасному суспільстві ідентичність перестала бути фіксованою назавжди даною реальністю. Людина як цілісність зараз знаходить себе в своїй діяльності і в цьому відношенні постійно контролює саму себе. Індивіди можуть вибирати і конструювати свою тотожність з певною спільнотою, способом життя, що обумовлює в теперішній час багатоманітний характер ідентичностей.

Національна ідентичність не є продуктом розвитку етнічних спільнот. Вона має свою власну основу ідентифікації у вигляді політичних спільнот громадян. Ні одна з з'явившихся націй не володіла на момент своєї появи спільністю культурних ознак (мова, традиції, звичаї). Нації являли і являють собою полікультурні і поліетнічні утворення [1, с.128].

Етнічна і національна ідентичність має різну ступінь стійкості. Вибір національної ідентичності обумовлений політичними і економічними перевагами індивідів, що робить його ситуаційним. Етнічна ідентичність характеризується ознакою постійності, так як заснована на стійкості культури і походження, які є стійкими і не змінюються швидко.

Етнічна і національна ідентичність може знаходитись в три видах співвідношення:

1. ототожнення. В політиці це ототожнення виявляється намаганням якоїсь етнічної групи захопити владу в державі і встановити свій диктат над представниками інших етнічних спільнот. Етнократія може проявлятися як в обмеженні прав етнічних меншин, так в політиці геноциду. Назва етнічної спільноти переноситься також в назву нації. В культурі відбувається ототожнення етнічної культури з культурою власної нації. В суспільній масовій свідомості вказані «приналежності» не розрізняються, виникають складності в визначенні. Відбувається відмова також від своєї етнічної ідентичності на користь титульної.

2. розрізнення. В політиці це виражається створенням громадянської нації. Керівні пости в державі займають представники різних етнічних спільнот, які не прагнуть вийти із складу нації і визнають її необхідність. В культурі відбувається розрізнення національної і етнічної культур. Національна культура об'єднує етнічні культури, які входять в її склад, і саме вони надають нації колорит. В суспільній масовій свідомості відбувається свідоме розрізнення двох типів ідентичності: за походженням і по громадянству.

3. протиставлення. В політиці відбувається боротьба між двома типами ідентичності, коли яка-небудь етнічна спільнота бажає вирватися із складу нації. В культурі вона проявляється у відродженні рідної мови, звичаїв, традицій етнічної спільноти і їх використання на противагу національним. В суспільній масовій проявляється у запереченні національною ідентичністю етнічної і навпаки. Одні індивіди ототожнюють себе тільки з етносом, інші – тільки з нацією.

В області наукового аналізу етнос стоїть в ряді одних із найскладніших і неоднозначних соціальних категорій. Як правило виділяють три підходи до теорії етнічності: примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм [6, с.97]. Примордіалістський підхід підрозділяють на два напрями: соціобіологічний і еволюційно-історичний. Обидва ці напрями розглядають етнічність як об'єктивну даність. При трактовці етнічності соціобіологічним напрямом виходить із еволюційно-генетичної ідеї. Один із представників цього напрямку Поль Ван де Берке, розглядав етнічність як результат розширення кровно-родинних зв'язків. З точки зору цього напрямку, усвідомлення групової приналежності

закладено в генетичному коді і є продуктом ранньої людської еволюції, коли здатність розпізнати родинну групу була необхідна для виживання в умовах природного відбору. Прибічники еволюційно-історичного напрямку примордіалістського підходу розглядають етноси як соціокультурні спільноти. Етнічність, згідно такого погляду, це розділена членами групи культурна спільнота з об'єктивними характеристиками приналежності: мова, релігія, звичаї, обряди, звички. Американський вчений Дж. Бенкс відмічав, що етнічна група являє собою різновид культурних спільнот, розуміючи під культурою моделі поведінки, символи, цінності і інше, створені людиною компоненти суспільства. Конструктивістський підхід розглядає етнічність більш як форму соціальної організації, ніж чим вираження певного культурного компоненту. Спільність мови, культури являють собою інтелектуальний конструкт політиків, вчених. Інструменталістський підхід розглядає етнос як спільність індивідів, що мають однакові інтереси, таким чином етнічність як ресурс, що використовується індивідами для досягнення економічної, політичної і інших цілей.

Що стосується розуміння нації як вищої стадії розвитку етносу, то на цей рахунок є протилежні аргументи. На думку більшості вчених, нація являє собою явище Нового часу. Е.Геллнер вважає, що нації не прокидаються, а створюються [11, с.89]. В своїй книзі «Нації і націоналізм» він вказує на те, що нації – продукт людських переконань, пристрастей. «Група людей стає нацією, якщо і коли члени цієї групи визнають спільні права і обов'язки по відношенню один до одного в силу, об'єднуючи їхнє членство. Саме взаємне визнання такого об'єднання і перетворюють їх в націю, а не інші спільні якості, якими б вони не були, які відділяють цю групу від усіх, що стоять назовні» [11, с.123]. Таким чином, нація не є примордіальна спільність. Нація при такому підході виступає як соціальний конструкт, в формуванні якого грає важливу роль і держава і еліти, що винаходять культурні традиції утвердження своєї легітимності. Е. Хобсбаум в своїй монографії «Нації і націоналізм після 1780» стверджував, що «ми не вправі вважати, що для більшості людей національна ідентифікація – якщо така існує – виключає чи... переважає по своїй значимості всі інші способи самоідентифікації. Фактично вона завжди поєднується з іншого роду ідентифікацією» [12, с.264]. Отже, розроблені в теорії етносу поняття «етнос» погано співставляються з реальністю. Воно не дозволяє нам виділити етнічні групи серед всіх інших видів соціальних спільнот. Згідно конструктивістського підходу, основним в феномені етнічності є поняття ідентичності. Це поняття є близьким до поняття етнічна самосвідомість, що використовується в теорії етносу як головна її ознака. Однак, якщо в основі самосвідомості етнічної спільноти лежать примордіальні характерні їй риси культури, то ідентичність розуміється як операція соціального конструювання «уявних спільнот», заснованих на вірі, що вони пов'язані природними зв'язками. Конструктивістський підхід дозволяє виявити багатоманітну природу етнічної ідентичності. Етнічна свідомість багатоманітна, вона може бути роздвоєною, а тому не вкладається в насаджувану одиничну ідентичність. Саме державна влада і державна бюрократія перетворює культурну різницю в основу диференціації народів. Таким чином, на відміну від примордіалістського підходу конструктивізм може пояснити механізм нових етнічних спільнот. Згідно з поглядами норвежського теоретика конструктивізму У.Барта, центральним моментом в аналізі досліджуваного феномену є етнічний кордон, який визначає групу, а не сам по собі наявний в рамках цих кордонів культурний матеріал. Етноси складаються в силу територіальної,

соціальної і політичної ізольованості. Якщо ця ізольованість зберігається протягом довгого часу, то вона стає причиною появи культурної відмінності. Підводячи підсумок можна дати визначення етнічній групі як спільноті на основі культурної ідентифікації по відношенню до інших подібних спільнот з якими знаходяться в тісних зв'язках. Етнічна ідентичність – це відповідальність індивідів і груп з певною культурною цінністю.

Національна ідентичність – це ідентичність розвинутих індустріальних суспільств, а етнічна ідентичність - це ідентичність, характерна, перш за все для аграрних суспільств. Першою етнічною спільнотою був рід, хоча це положення є дискусійним. Вважається, що для родових спільнот істотними є кровні, а не етнічні зв'язки. При переході до землеробства відбувається поступове знищення родових зв'язків, які замінюються економічними зв'язками сусідів. Осіле життя землеробів сприяє появі багатьох локальних культурних груп. Кожна така група об'єднується уже не за родовими зв'язками, а спільними релігійними віруваннями, традиціями, обрядами і іншими культурними характеристиками. Ці локальні культурні об'єднання людей прийнято називати етнічними групами. Теоретично в основі етнічної групи лежить культурна ідентичність, тобто самовідчуття всередині людини конкретної культури [1, с.129]. Для роду і племені характерні такі етнічні ознаки як спільність діалекту, єдність релігійних уявлень, обрядів і власного імені. Народність з'являється із змішуванням племен і утворенням племенних союзів. На відміну від племені, де переважають ще кровні зв'язки, в народності починають переважати культурні характеристики. Об'єднання декількох племен створює основу до появи народності. В цих умовах людина ідентифікує себе з сім'єю. Однак в певних випадках може ідентифікувати себе як представника певної культурної групи. Етнічність - категорія, яка співставляється, тобто краще проявляє себе при протиставленні однієї групи етнічної іншим. В такому співставленні різних культурних спільнот краще за все проявлялась етнічна ідентичність. До моменту зіткнення з іншими культурами вона ніби спить, але в момент зіткнення етнічність активізується. В умовах моноетнічного середовища критерії етнічної ідентичності проявляються слабше, ніж в полі етнічному. Головним проявом етнічності на буденному рівні свідомості, є етнічна ідентичність [4, с.146]. Ця форма ідентичності відрізняється наявними їй суб'єктивними параметрами. Об'єктивну основу етнічної ідентичності на теоретичному рівні складають наступні елементи: спільна система ціннісно-світоглядної орієнтації і уявлення, спільність мови, обрядів, звичаїв, релігії, історичних долей. Етнічність в цілому лежить поза сферою повсякденного життя людей, що звичайно, не означає, що вона не грає ніякої ролі в їх житті. Людина ототожнює себе не з абстрактною етнічною спільнотою, а з культурою конкретного народу.

В сучасному інформаційному суспільстві індивід має можливість володіти культурними рисами не одної, а декількох етнічних спільнот і приймати участь в декількох культурах. В таких умовах етнічність перестає бути такою, в якій є чітке поняття того, що являє собою етнічна група і до якої етнічної групи належить той чи інший індивід. Етнічна ідентичність стає багатоманітною і релятивіською. Сприймавши ряд культурних якостей іншого етносу, індивід поряд з набутими якостями, зберігає елементи першої етнічної приналежності. Однак вибір однієї чи декількох етнічних ідентичностей стає суб'єктивним. Більше того, індивід в сучасному суспільстві може відмовитись від етнічної ідентичності як застарілої і не потрібної. Важливою причиною існування подібної ситуації є існування більш широкій ідентифікації з нацією. Національна

ідентичність є більш надійною соціальною опорою, ніж належність до етнічної групи [8, с.39]. Питання про співвідношення етнічної і національної ідентичності набуло в останній час особливої гостроти. Багато спеціалістів в області міжетнічних відносин стали сумніватись в правомірності зарахування нації до категорії етнічних спільнот. В сучасній дискусії про сутність нації виділяють етатистське і етнічне розуміння досліджуваного феномену.

Слово «нація» - латинського походження і першопочатково означало рід, плем'я чи походження. Поступово дане слово починає означати більш великі, замкнуті групи, які необхідно відрізнити від інших подібних груп. Тепер же воно означає державу чи політичне утворення, яке визнає вищий центр у вигляді спільного уряду, а також як територія, що охоплює державу і її жителів [7, с.352]. Теорія «нації» в уявленнях ліберальних мислителів середини 19 ст. виділила чотири критерії, що дозволяли зараховувати «народ» до нації. Перший критерій полягав в тому, що «народ» повинен бути достатньо великим. Другий критерій – «нація» повинна мати історичний зв'язок народу з державою. Третій - нація повинна володіти культурною елітою з національною письмовою мовою. Четвертий - здатність «нації до завоювання». Після 1-ої світової війни з'явився принцип самовизначення «нації» президента США Вільсона. Модель національно-державницького устрою Європи після 1-ої світової війни полягала у спробі створити континент, чітко поділений на самостійні держави, кожна з яких мала б етнічно і лінгвістично однорідне населення. Таким чином, можна говорити або про демократичне розуміння «нації» як про політичний союз, або про націоналістичне розуміння «нації» як етнонації. Отже, нація являє собою сплав культурної і національно-економічної спільноти [8, с.12]. І так як етнос, характеризується своєю культурною стійкістю, яка забезпечується діхронними інформаційними зв'язками, національна і етнічна ідентичність можуть ототожнюватись. В соціальній реальності іноді нація може намагатись співпасти з етносом, а етнос з нацією. Частіше за все ототожнення етнічної і національної ідентичності відбувається тоді, коли нація проголошується не через волевиявлення народу (знизу), а рішенням політичного керівництва (зверху). В останньому випадку національну ідентичність починають винаходити, фабрикувати, знаходячи різні ознаки, підтверджуючі єдність. Нація як політико-правове і економічне співтовариство в такому випадку відсутнє, тому влада створює націю як етнічно гомогенну спільноту. Політичний вимір національної ідентичності витісняється культурним, мовним, релігійним тощо. Державно об'єднані етнонації розглядають державу, яка носить їх ім'я, перш за все як свою, а не як державу, яка крім їх інтересів, повинна захищати етнічні інтереси меншин. В культурному житті відбувається ототожнення етнічної культури з культурою всієї нації.

Але національна і етнічна можуть в певних випадках протиставлятися. Важливою основою протиставлення двох типів ідентичності є зіткнення цивілізацій, яка найбільше проявилось в сучасності. Національна ідентичність вперше з'явилась в західно-християнській, техногенній цивілізації, раціонально-об'єктивно орієнтованій. В глобальному змісті цій цивілізації протистоїть так звана екзистенціально-ціннісно орієнтована цивілізація, яка підтримує етнічні спільноти. Національна ідентичність являє собою модель глобальної спільноти. В цій моделі цивілізація нівелює етнічні відмінності як непотрібні. На цій основі часто виникають протистояння між національною і етнічною ідентичностями. Шлях від відмінностей до протистояння і потім до взаємного заперечення, обумовлений ще однією істотною обставиною. Етнічна і національна ідентичність не є універсальною і досконалою. Так, національна

ідентичність для свого існування потребує в певній мірі культурної гомогенності, якою вона не володіє. Прагнення створити спільну культуру приводить до зіткнення з інтересами етнічних спільнот. Наприклад, кожна нація повинна мати єдину державну мову для забезпечення єдиного комунікативного простору [1, с. 130]. Найбільш яскраво протилежність національної і етнічної ідентичності в політиці виражається в ситуації, коли етнічна спільність прагне вийти із складу нації. В такому випадку етнічна спільнота веде боротьбу за незалежність і створення власної держави. В чому полягає різниця між національною і етнічною ідентичністю? Вони виникли в різних типах суспільств і носять відбиток тих цінностей, які були характерні тим суспільствам. Це в основному виражено в різниці аграрного і індустріального суспільства. Етнічна ідентичність заснована на духовній близькості людини до природи і членів своєї спільноти, яка базується на родинних зв'язках, вона в такому випадку є емоційна, афективна, ірраціональна. Національна ідентичність заснована на раціональному, прагматичному виборі свого членства. Етнічна і національна ідентичність різним чином виражають себе в політиці. Справа в тому, що етнічне розуміння нації вважається досить небезпечним. Етнічна ідентичність виражає себе політично як етнічний націоналізм. Національна ідентичність – як ліберально-демократичний націоналізм. Різниця між етносом і нацією в політиці можна виразити через дуальність демократії і етнократії. Якщо національна ідентичність і етнічна розрізняються, тоді об'єктивними ознаками національної ідентичності будуть: наявність громадянства, спільність суспільно-політичного життя, економічних інтересів, спільна офіційна мова, спільність християнсько-демократичних цінностей, спільні перспективи. Національна ідентичність – це ідентичність зі своєю індивідуальністю. Важливим в ній є момент вибору, коли громадянин вирішує свою долю, довіряючи її в руки тих, хто схожий на нього, так як виражає його власні інтереси. Крім того, громадянин може бути вибраний нацією, яка ототожнює себе з іншим громадянином.

Беручи до розгляду та аналізу такий феномен, як національна ідентичність, слід аналізувати два її основні аспекти – культурну та політичну ідентичності. Розглядаючи ж етнічну ідентичність, необхідно провести детальний аналіз культурної основи, на якій базується дана ідентичність. Отже, говорячи про етнічну ідентичність, основний акцент роблять на усвідомленій належності до культурної спільноти. Тобто етнічна ідентичність – це стан процесу ідентифікації особи (на певний момент часу), яка крім власної індивідуальної неповторності усвідомлює свою належність до певної культурної спільноти і пов'язана з нею почуттям солідарності через спільні цінності та погляди. Національна ідентичність – це та сама етнічна ідентичність, якщо, звісно, нація етнічна, або, як її називав Майнеке, культурна, до якої додається усвідомлення спільності політичних інтересів. Якщо ж нація не базується на етнічній основі, а є суто політичним об'єднанням, в такому випадку крім усвідомлення політичних інтересів членами нації слід звернути увагу на те, що етнічна культура, характерна для етнічної нації, замінюється національною культурою, яка включає в себе політичну культуру універсальну культуру спілкування між етнічними групами, які складають цю націю.

Національна ідентичність визначається як процес ототожнення, уподібнення себе з певною нацією. В особистості з'являються суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти, прийняття її групових норм і цінностей. А саме: усвідомлення власної згоди та причетності до низки цінностей стосовно рідної мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, які закріплені

в єдиній системі політичних і громадських організацій держави. Це певна самоідентифікація індивідів у національному контексті [5, с. 54].

Вчені виділяють п'ять найважливіших джерел формування національної ідентичності. По-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників, визнають, що їхні спільні характеристики схожі, й спільно прагнуть продовжувати спільне співіснування. По-друге, спільне історичне минуле (причому не лише переможні моменти, а й спільні поразки), спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє. По-третє, спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дійова ідентичність. По-четверте, постійне проживання в одній країні, батьківщина, держава. Це той територіальний елемент, який скріплює зв'язок між нацією і державою як політичним інститутом, що здійснює законну владу в межах певного простору. По-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру», спільна культура, спільні політичні принципи (демократія чи верховенство закону).

Один із визнаних західних авторитетів у питаннях національної ідентичності Е. Сміт характеризує її як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка. Поняття національної ідентичності передбачає насамперед самотність, історичну індивідуальність, наявність популярної в масах національної ідеї. Національна ідентичність може химерно поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, а її ідеологія – хамелеоноподібно перетворюватися на інші ідеологічні різновиди: лібералізм, фашизм, комунізм [10, с. 43].

Якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентитетів – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість), то конституїтивною основою національної ідентичності виступають ознаки, значно менш «відчутні на дотик» – свідомість, політична воля, громадянство. Можна бути етнічним українцем і не бути ним у духовному сенсі. Джерела «невловимості» національної ідентичності перебувають, очевидно, саме у цій площині.

Одним з головних компонентів і важливим фактором існування та збереження окремішньої етнічної ідентичності, її неповторною характерною рисою є мова [1, с. 131]. Вона відіграє надзвичайно важливу роль як основа соціальної свідомості певного індивіда чи спільноти. На різних рівнях аналізу дедалі більше уваги приділяється тому безспірному факту, що етнічна ідентичність пов'язана не стільки з реальним використанням мови всіма членами групи, скільки з її символічною роллю у формуванні почуття спорідненості з групою й одночасно в процесах міжгалузевої диференціації [6, с. 75].

Суттєве значення для етнічної ідентичності мають культурні особливості, традиції, звичаї, їжа, помешкання, одяг та інші об'єктивні фактори. Важко переоцінити і значення суб'єктивних факторів, зокрема таких, як етнічна обізнаність, етнічні почуття, етнічна свідомість тощо. Етнічність певною мірою визначається тим, що врешті-решт особа відчуває і думає про себе. Адже самосвідомість, самовизначеність особи є однією з головних відповідей на потребу людини належати до якоїсь спільноти, щоб вижити. Загалом же збереження етнічної окремішності є досить складною справою, оскільки питання про належність чи неналежність особи до етнічної групи вирішується людьми, які не входять до цієї групи, а також власним визначенням самої особи.

Національна ідентичність — це насамперед уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості (ідентичності). Тут ідеться не лише про відокремлення «ми» від «не ми». Національна ідентичність набагато складніший феномен.

Отже, основні відмінності між етнічною та національною ідентичностями є такими: в ідентифікації з нацією значно виразнішими, ніж в ідентифікації з етносом (для якої важливими в першу чергу є антропологічний, обрядовий та релігійні моменти), є територіальний і політичні компоненти. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у зв'язках членів спільноти як співгромадян, а отже — у спільних актуальних інтересах. Нарешті, національна ідентичність є переважно суб'єктивно, а не об'єктивно детермінованою. Вияв особою своєї національної ідентичності — це її особистий духовний вибір.

Люди можуть розмовляти різними мовами, мати відмінні культурні орієнтації й уподобання, але наявність у них стійких комунікативних зв'язків і спільних економічних і соціальних інтересів створює фундамент для високого рівня їхньої групової — національної солідарності. В суспільствах, що сформувалися як політичні нації, національна ідентичність є, по суті, відчуттям такої групової солідарності. Розмаїття ідентичностей етнічних в одному й тому ж суспільстві не становить для нього ніякої загрози, за умови, що держава оберігає як особисті права індивідів, так і колективні права етнічних і національних спільнот.

Як правило, процес формування національної ідентичності відбувається паралельно (але не обов'язково синхронно) із процесом державотворення. Розмивання расових і етнічних основ ідентичності під впливом глобалізаційних процесів збільшує питому вагу «сконструйованих» національних ідентичностей. Полеміка між прихильниками глибокої об'єктивної закоріненості національної самоідентифікації та прибічниками поглядів на націю як «уявлену спільноту» дістала новий імпульс у зв'язку з гострими ідентифікаційними кризами кін. 20 — поч. 21 ст. й активним заміщенням національної ідентичності іншими — наднаціональними, субнаціональними, релігійними ідентичностями. Але оскільки національна ідентичність має потужні внутрішні резерви самовідновлення, її здатність виконувати інтеграційні й мобілізаційні функції не ставиться під сумнів. Національна ідентичність включає певні стереотипи й уявлення про характер міжетнічних комунікацій, про зовнішній світ, єдине громадянство та національні інтереси. Цим самим вона забезпечує гомогенність і згуртованість соціуму, визначає способи соціальної взаємодії між його членами та механізми соціалізації індивіда. Національна ідентичність створює відчуття захищеності від ударів долі та причетності до високих культурних цінностей, компенсує індивідові втрату індивідуальності, спричинявану стандартизацією виконуваних ним анонімно-казенних функцій та формальних соціальних ролей. Національна ідентичність створює механізми гармонізації у свідомості індивіда національної (групової) та особистісної ідентичності, власних цінностей і національних традицій.

Список використаних джерел

1. С.Бойко, Т.Воропаєва Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України // Календар-щорічник. Українознавство, 2006. — С. 128-133.

2. Б.Гончар В пошуках ідентичності етносу і нації // Освіта, 1999. — №26-27, 12-19 травня. — С. 12-15, 14-17.
3. Е.Геллнер Нації і націоналізм. — М.: Прогрес, 1991. — 320 с.
4. М.Обушний Етнонаціональна ідентичність — феномен самовизначення українців. — К.: РВЦ «Київський університет», 1999. — 40 с.
5. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. - К.: Либідь, 1997. — 384 с.
6. І. Кресіна Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). — К.: Вища школа, 1998. — 123 с.
7. О. Майборода, М. Обушний Національна політика в умовах розбудови української держави (аналітичний огляд) // Політологічний вісник. — К.: Либідь, 1995. — 133 с.
8. Мала енциклопедія етнодержавознавства. // Відп. ред., кер. авт. колективу Ю.І.Римаренко. — К.: Генеза, Довіра, 1996. — 942 с.
9. Л. Нагорна Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі // Розбудова держави. — 1997. — №7-8. — С. 37-45.
10. Е.Сміт Національна ідентичність. — К.: Основи, 1996. — 168 с.
11. Е.Геллнер Нації і націоналізм. — М.: Прогрес, 1991. — 320 с.
12. Е.Хобсбаум Нації і націоналізм після 1780 року. — СПб.: Алетея, 1998. — 306 с.

Мазур Л.В. Проблема соотношения этнической и национальной идентичностей

Подан теоретический материал, который касается соотношения национальной и этнической идентичностей. Показано три формы взаимодействия между данными видами идентичностей: отождествления, различения, противопоставления, которые раскрываются на основе анализа примордиалистского, инструменталистского, конструктивистского направлений и теории этноса.

Ключевые слова: нация, этнос, этногенез, примордиализм, национальная идентичность, этническая идентичность.

Mazur, L.V. Problem of correlation ethnic and national identity

Filed a theoretical material, which refers to the ratio of national and ethnic identities. Show three forms of interaction between these types of identities: unidentified, differentiation, opposition, which is revealed by analyzing trends and theories of ethnicity such as primordialism, instrumentalism, constructivism.

Key words: nation, ethnos, ethnogenesis, primordialism, national identity, ethnic identity.

Особливості інституалізації опозиційного уряду в Україні

На основі комплексного аналізу джерел зроблено спробу визначити ключові особливості процесу інституалізації опозиційного уряду в Україні. Ґрунтовно зупиняючись на вітчизняній історії даного органу, викладається авторський погляд на перспективи формування та функціонування опозиційного кабінету в Україні.

Ключові слова: опозиція, парламент, опозиційний кабінет.

Тіньовий кабінет – явище в західній політиці далеко не нове та базується на багатовіковій політичній традиції, він займає провідне місце в процесі здійснення опозиційної діяльності та здатен суттєво впливати на її якість. Ефективність опозиційного урядування суттєво підвищується, якщо він повністю включений в парламентський процес, а необхідність його існування, місце та роль однаково сприймаються як опозицією, так і владою.

Реалії сучасного вітчизняного політичного процесу, ключовими характеристиками якого є конфронтація у полі «влада-опозиція», ситуативність опозиційної діяльності, слабкість опозиційного лідерства, невизначеність суб'єктів опозиційної діяльності, відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності та низький рівень демократичної політичної культури суспільства, актуалізують потребу в розробці наукової основи діяльності опозиції в цілому, створення ефективних механізмів впливу на політичне поле. Така форма організації опозиційної діяльності в парламенті як тіньовий кабінет може стати суттєвим фактором забезпечення балансу та стабільності між провладною більшістю та парламентською меншістю, а також конкретним механізмом впливу на владу через організовану парламентську діяльність. Важливим в цьому аспекті стає питання чіткого розуміння сутності інституту тіньового кабінету, що зумовлює потребу теоретичного осмислення проблем формування та функціонування опозиційних кабінетів в Україні, оскільки існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки даної тематики.

Відсутність ґрунтовних досліджень даної тематики пов'язана з тим фактом, що до недавніх пір існування даного органу вважалося можливим лише у обмеженому колі країн вестмінстерської політичної моделі, а ефективність роботи в інших політичних системах вважалася сумнівною. Вітчизняні автори праць, присвячених дослідженню тіньового кабінету, у своєму аналізі послуговувалися теоретичним здобутком західних дослідників. Інститут тіньового уряду, безперечно, згадується у великій кількості робіт, присвячених опозиційній діяльності взагалі, але ці згадки не виходять за межі загальних визначень інституту та окреслення його основних функцій. Зокрема, слід згадати наступні праці: аналітичні доповіді центру Разумкова, видання Центру

політико-правових реформ, праці В.Березовського «Тіні кабінета міністрів або тіньові кабінети як феномен російської політики», Конончук С. та Ярош О. «Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження», Циганков А.П. «Сучасні політичні режими: структура типологія, динаміка», видання з конституційного права зарубіжних країн. З-поміж усіх вітчизняних дослідників найбільш системне бачення проблем, пов'язаних із можливістю створенням тіньових кабінетів в Україні, пропонують українські дослідники С.Конончук та О.Ярош. У праці «Уряд і «тіньовий кабінет» автори намагались окреслити як основні аспекти зарубіжного досвіду функціонування тіньового кабінету, так і основи та можливості формування та умови ефективної роботи такого органу в Україні. З огляду на наявний брак теоретичних досліджень щодо функціонування опозиційного уряду в Україні, в даній статті ставиться за мету висвітлити ключові особливості вітчизняних тіньових кабінетів, проаналізувати спроби законодавчого закріплення та виокремити чинники їх ефективності.

В Україні тіньові кабінети починають формуватися ще у 1997 році, коли свій альтернативний кабінет створила партія «Громада». Однак фактично до прийняття змін до Конституції, якими було суттєво підвищено статус парламенту, що, в свою чергу, сприяло його структуруванню, повноцінних органів не було створено. Найбільш наближеним до класичної концепції тіньового кабінету був орган, створений Партією Регіонів, який формувався та функціонував виключно в парламентському полі, проголосив чіткі принципи своєї діяльності, регулярно проводив засідання та оприлюднював їх протоколи, ухвалював відповідні заяви та проекти законів, створив громадську приймальню тощо. Крім того представники опозиції активно лобіювали прийняття змін до Регламенту Верховної Ради щодо діяльності опозиції, які були прийняті у 2008 році.

Отже, наразі відбувається активний процес формалізації роботи опозиційних партій, що дозволяє оптимізувати та раціоналізувати діяльність суб'єктів парламентського процесу. Неврегульованість законодавчого визначення прав парламентської опозиції, в свою чергу, стримують процес структурування парламенту, формування та функціонування парламентської опозиції, підвищує ймовірність серйозних конфліктів. Використання концепцію тіньового кабінету на вітчизняному ґрунті вимагає від політичних сил серйозної організованості та розуміння самої суті роботи в такому форматі. Як показує аналіз, формування опозиційного кабінету на монопартійній основі забезпечує стабільність його роботи та конструктивність діяльності.

Вітчизняний політикум неодноразово намагався закріпити статус опозиції на законодавчому рівні, підтвердження чого є чисельні проекти законів, більшість з яких містить окремі розділи та статті щодо функціонування опозиційних кабінетів. Аналіз даних законопроектів показує, що більшість з них в цілому відповідає загальноприйнятим західним традиціям та нормам. Однак за відсутності демократичної політичної культури та відповідальної еліти регламентація діяльності опозиційного уряду (та опозиції в цілому) видається лише формальністю. Можна говорити про законодавче закріплення діяльності тіньового кабінету як органу опозиційної фракції та інструменту опозиційної боротьби в парламенті лише за існування чітких «правил гри», закріплення яких гарантує непорушність певних правил. Однак, вітчизняні політики намагаються піти іншим шляхом: зафіксувати безліч прав та можливостей за органом, ефективність якого для багатьох експертів залишається сумнівною. Декілька спроб створення даної структури на вітчизняному

ґрунті не сформували певних механізмів, правил та традицій адже опозиційний уряд був або популістським інформаційним приводом, який реально не існував, або реальним органом, який працював в умовах конституційних змін та підвищеної ролі парламенту. В умовах української нестабільності та політичної боротьби «до повного знищення» передбачається, що опозиційний уряд буде, перш за все, засобом контролю урядовців. Отже, в разі надання тіншовим міністрам широких повноважень втручатися в діяльність уряду, положення закону використовуватимуться для того, щоб ставити «палиці в колеса» конкурентам, що знаходяться при владі. Фактично, опозиційний кабінет має стати ефективним засобом парламентського контролю та трибуною для критики уряду. Надання йому більш широких повноважень дестабілізує і до того не завжди стабільну роботу парламенту. Перетворення опозиційного уряду в центр вироблення альтернативної політики вимагає значних інтелектуальних і фінансових ресурсів. Його вплив на прийняття урядових рішень обмежується та обмежуватиметься можливостями впливу політичних сил, які його створять, на ситуацію в парламенті, або мірою підтримки цих ініціатив Президентом [2, с.27].

Сьогодні утвердженню в Україні тіншового кабінету як центрального консультативно-дорадчого органу опозиційної партії заважає низка чинників, серед яких: нестабільність політичної системи (зокрема, конституційні зміни останніх років президентсько-парламентської системи до парламентсько-президентської та назад), слабкість опозиційних лідерів, недостатній кадровий потенціал, боротьба між суб'єктами опозиційної діяльності, відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності, низький рівень політичної культури як політиків, так і суспільства.

На відміну від розвинених демократичних країн, де відданість демократії, лояльність до політичних інститутів та орієнтація на конституційні шляхи захисту своїх інтересів є базовими принципами розвитку країни, українське суспільство наразі знаходиться на етапі трансформації політичної культури, що включає в себе трансформацію політичної свідомості, поведінки мас та культури діяльності політичних інститутів. Формування демократичної політичної культури на рівні функціонування політичних інститутів починається з встановлення плюралізму політичної діяльності, невід'ємним елементом якої виступають політичні партії через артикуляцію різних політичних інтересів [1, с.134]. В вітчизняних умовах партії слабко впливають на прийняття державних рішень (особливо це проявлялось до 2004 року, коли владна еліта, зокрема, Президент, не був представником жодної партії), вони мало чисельні та не представляють інтереси певних груп. З іншого боку, Верховна Рада, яка має бути ареною політичної боротьби між політичними силами, не змогла утвердитися в системі державної влади як впливовий незалежний орган. Це пов'язано, в першу чергу, з політичною системою, яка тяжіє до суперпрезидентської республіки, де законодавчий орган перетворюється на підконтрольний президенту орган та законодавчий додаток до Кабінету Міністрів.

Вітчизняна багатопартійна система, безперечно, також створює суттєві перепони на шляху утвердження в Україні традиції створення опозиційних урядів, і законодавче закріплення прав та обов'язків опозиції та надання їй офіційного права створення даного органу з певним набором додаткових можливостей ніяких суттєвих змін не внесе. Однак виключати взагалі можливість ефективної роботи тіншового кабінету в українських реаліях не варто. Власне,

в умовах багатопартійності можна виділити три шляхи розвитку інституту опозиційного уряду:

1. Найбільша опозиційна фракція формує опозиційний уряд на моно партійній основі (якщо дозволяє кадровий потенціал).

2. Формування кількох «напівмертвих» опозиційних кабінетів низкою опозиційних сил, жоден з яких не має достатнього кадрового резерву для якісної роботи, обмежується популістськими заявами та обіцянками.

3. Формування коаліційного опозиційного кабінету кількома опозиційними фракціями.

Перший шлях забезпечить стабільність роботи даного органу. Опозиційна команда розподіляє зони впливу між тіншовими міністрами, формує стратегію роботи, готує альтернативні програми розвитку тощо та навіть за відсутності будь-якої законодавчої регламентації може ефективно опонувати владі. Створення опозиційних кабінетів іншими партіями меншості особливо не буде впливати на його роботу.

Другий варіант в результаті спричинить повну профанацію та дискредитацію самої ідеї опозиційного уряду. Конструктивний діалог з владою, в якому головним чином полягає діяльність опозиційної команди, зокрема, в Великобританії, в нашій країні може трансформуватися в постійні спори одного тіншового уряду з другим, їх загальним опонуванням третьому, невизнанням діяльності четвертого та угодою про співпрацю з п'ятим. Поки опозиційні команди будуть вирішувати питання, хто є наразі головним, уряд залишиться без опонентів та зможе в повній мірі використати власну «необмежену» владу [5, с.28].

Третій шлях, з одного боку, є компромісом та можливістю структурувати роботу парламенту, може забезпечити чіткий розподіл обов'язків та конструктивну критику, однак на практиці, виходячи з західної концепції опозиційного уряду, за таких умов змінюється сама суть тіншових кабінетів, які в багатопартійних системах стають органом власне парламентських опозиційних сил в широкому розумінні. З іншого боку, у вітчизняних умовах, коаліційний опозиційний кабінет створює широке опозиційне лобі та стає праобразом майбутньої урядової коаліції, яка може бути створена за умови перемоги на наступних виборах. Однак, практика доводить, що вітчизняним політичним силам важко домовитись про формування офіційного уряду та розподіл державних посад, не говорячи вже про опозиційний уряд та умовні посади міністрів без реальних повноважень.

Виходячи з цього, можна виокремити низку факторів, які доводять доцільність формування та функціонування опозиційних кабінетів в рамках вітчизняної політичної системи, зокрема, даний орган забезпечує:

- утвердження сучасних форм та вироблення традицій конструктивної діяльності політичної опозиції;
- інформування суспільства щодо альтернативних шляхів політичного, соціального, економічного, культурного розвитку Української держави;
- формування та збереження професійної команди, кожен член якої постійно та системно працює над програмою розвитку відповідної галузі та формує безпосередні зв'язки з реальними урядовими департаментами;
- розширення правових засобів для вираження й захисту інтересів виборців-прихильників опозиційних політичних партій.

• посилення публічного контролю за діяльністю урядових структур, стимулювання відповідальної й виваженої діяльності чинного уряду за допомогою критичних зауважень з боку опозиційного уряду [4].

Отже, вітчизняна система розподілу владних повноважень не сприяє утвердженню концепції тіньового урядування. Зокрема, вестмінстерська модель політичної системи не передбачає формального розподілу влади на виконавчу і законодавчу гілки. Уряд працює в Парламенті і через Парламент. Парламентська більшість виконує функцію легітимації рішень уряду, а опозиція виступає опонентом і критиком уряду, пропонує альтернативні рішення. З іншого боку, в Україні діє відмінна політична модель та система правовідносин: існує розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; уряд користується значною автономією щодо прийняття політичних рішень; суттєві повноваження має глава держави Президент; правові відносини регулюються Конституцією, законами України та іншими правовими актами. Через відмінності в політичній моделі в Україні неможливе у повному обсязі запозичення британського досвіду діяльності парламентської опозиції, адже це вимагало б докорінної зміни політичної системи в нашій країні. Натомість, окремі процедурні моменти і політичні практики «вестмінстерської моделі», зокрема, ті, що стосуються співпраці Уряду і опозиції (в тому числі, створення опозиційного кабінету), на наш погляд, будуть корисними для української політичної системи, парламентської опозиції.

Основною проблемою в процесі формування опозиційних кабінетів знаходяться не в правовому полі (поточні права та можливості опозиційних депутатів є достатніми). Вітчизняні політична еліта в основному не розуміє специфіку та завдання роботи тіньового кабінету: партії використовують даний орган скоріше для власної реклами та привернення уваги електорату, ніж для організації та підвищення якості власної роботи. Основною помилкою в подібних дискусіях є думка про те, що формування та функціонування опозиційного уряду можливе поза стінами парламенту.

Все перелічені формати в цілому можуть бути в тій чи іншій мірі ефективними, однак з огляду на забезпечення стабільної роботи даного органу та структуризації парламенту найоптимальнішим є шлях формування опозиційного уряду на моно партійній основі, ефективність якого доведено практикою Партії Регіонів. При цьому ключовими питаннями в цьому руслі є, з одного боку, недостатній кадровий потенціал, який змушує партії формувати блоки та коаліції, з іншого, питання механізмів визначення офіційної опозиції. Однак всі процеси, що наразі відбуваються у вітчизняному політичному полі, від практики формування тіньових кабінетів до запропонованих положень щодо закріплення існування та функціонування даного інституту на законодавчому рівні, свідчать про початок інституціоналізації опозиційного уряду в державі, метою якої є стабілізація політичної системи та парламентського процесу.

Список використаних джерел

1. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення / М.Дмитренко // Политический менеджмент. – 2005. – № 5. – С.134-138
2. Конончук С. Уряд і «тіньовий кабінет»: як можлива вестмінстерська модель у політичному полі України? / С. Конончук, О. Ярош. – К., [Український незалежний центр політичних досліджень], 2007. – 44 с.

3. Конончук С., Ярош О. Сто днів «тіньового уряду» Януковича. Уроки для опозиції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/04/9/3413134/>

4. Лагутов Ю. Особливості створення та функціонування «опозиційного уряду» в умовах парламентсько-президентської моделі державного устрою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sd.net.ua/2009/09/09/opozicijnijj_urjad_v_suchasnikh_umovakh.html

5. Проблеми подальшої інституціоналізації коаліції та опозиції у Верховній Раді України. Матеріали круглого столу (м. Київ, 12 червня 2008 року) / За заг. ред. В.П. Крижанівський, Е.Р. Рахімкулов ; Програма сприяння парламенту України П. – К.: «К.І.С.», 2009. – 72 с.

Негуляева А.А. Особенности институализации оппозиционного правительства в Украине

На основе комплексного анализа источников предпринята попытка определить ключевые особенности процесса институализации оппозиционного кабинета в Украине. Основательно останавливаясь на отечественной истории данного органа, предлагается авторский взгляд на перспективы формирования и функционирования оппозиционного кабинета в Украине.

Ключевые слова: оппозиция, парламент, оппозиционный кабинет.

Negulyaeva, G.O. Features of institutionalizing opposition government in Ukraine

Based on comprehensive analysis of the sources attempt to identify the key features of the process of institutionalization opposition cabinet in Ukraine. The author's sight on the prospects for the formation and functioning of opposition cabinet in Ukraine.

Key words: Opposition government, opposition, parliament.

Ідентичність та білінгвізм в Україні: історико-політологічний аспект

Розглядаються особливості формування національної, політичної та культурної ідентичності, пропонується аналіз впливу ідентичностей на формування двомовності, світоглядних та політичних орієнтацій особи за масового (соціального) білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, ідентичність

Сучасний розвиток України вимагає дослідження питань двомовності та впливу згаданого феномену на формування української політичної нації, створення громадянського суспільства та становлення української модерної нації-держави. Націотворчий процес в Україні яскраво засвідчує кореляцію проблеми становлення української нації з проблемою ідентичностей, що ускладнюється наявністю масового білінгвізму.

Доба незалежності відкрила перед вітчизняними науковцями можливості політично не заангажованого дослідження ідентифікаційних процесів в Україні. Проблемі формування ідентичностей в Україні в історичному контексті приділили увагу вітчизняні дослідники С. Грабовський, Б. Кравченко, Є. Маланюк, М. Попович, О. Стрижак, О. Струкевич, П. Толочко, Р. Шпорлюк. Останнім часом побачили світ праці західних дослідників з проблем формування національної ідентичності, зокрема Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Сміта. Приділили увагу особливостям згадуваних процесів в Україні О. Гнатюк, А. Каппелер, З. Когут. Проте вплив особливостей формування української політичної, національної та культурної групової ідентичностей на розвиток масового білінгвізму, взаємодій та взаємовпливів ідентичностей і білінгвізму потребує більшої уваги.

Формування на основі давньоруської спадщини української ідентичності (яка найчастіше зберігала «руську» оболонку) відбулося в інтервалі XIV – початку XVII ст. Факторами, які прискорили цей процес, були наступні: татарсько-турецька агресія, польсько-шляхетська експансія після Люблінської унії 1569 р. та церковно-католицька експансія після Берестейської унії 1596 р. Відповідно на ці виклики стала етносоціокультурна консолідація населення українських земель, військово-політичним центром якої стало Запоріжжя, а релігійно-культурними – Київ і Львів. Національно-культурне самоствердження дістало вияв у координації діяльності козацтва і братств, у появі своєрідного комплексу народно-козацької культури, у бурхливому розвитку освіти [1, с. 60–61].

Криза ідентичності, пов'язана із спольщенням і покатоличенням, не піддавалася розв'язанню мирними шляхами. Визвольна війна середини XVII ст., яка була по суті національною революцією, відкрила новий період в історії України – період обстоювання власної ідентичності і боротьби за державність.

Українська держава являла собою самодостатній політичний організм дуже недовго, якихось три-чотири роки. Вже після поразки під Берестечком шанси на збереження незалежної державності різко впали. За тих конкретних умов, в яких опинилася Україна у 1653 р., вибір доводилося робити не між незалежністю і протекторатом котроїсь із сильних держав, а між російською, польською чи турецькою альтернативою [1, с. 65–66].

Переяславська рада – на думку І. Дзюби – результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За умов такої недовизначеності, недосформованості проявився розкол і у «верхах», і в «низах» суспільства – на «західну» і «північно-східну» орієнтації при невізрілості ідеї «опертя на власні сили» [2, с. 127]. Як бачимо, різновекторні геополітичні орієнтації українського суспільства починають формуватися вже за тих часів.

М. Рябчук зазначає, що зовсім не ця специфіка – не мова, культура, історія та місцеві звичаї – визначала у ту добу людську ідентичність, а – передусім – віра і приналежність до певного суспільного стану [3, с. 34].

Українці, продовжує дослідник, парадоксальним чином самі збудували чи, точніше, суттєво допомогли збудувати імперію, котра відплатила їм урешті запереченням самого факту їхнього існування й енергійною протидією будь-яким формам національного відродження. А втім, цей парадокс не так уже й важко збагнути, взявши до уваги, що українці XVII – XVIII століть ще не мали новочасної національної ідентичності: перш за все вони були православними, по-друге – царевими підданими й членами певного стану, і лише по-третє – «тутешніми», тобто специфічним регіональним різновидом «русько-православної» чи «православно-слов'янської» людності (з певною місцевою автономією й історично легітимізованими правами).

Як наслідок, масова міграція освічених малоросів до Московії, хоч і посприяла просвітництву й певній модернізації відсталого краю, не призвела все ж до його культурної асиміляції, тобто «малорусизації» (чи, сказати б у сучасних термінах, «українізації»). Навпаки, їхня «регіональна», донціональна ідентичність суттєво прислужилася формуванню багаторегіональної, наднаціональної імперської ідентичності у Росії, загальмувавши натомість розвиток новочасної національної ідентичності в Україні [3, с. 73].

Разом з тим, вважає Е. Вілсон, в Росії справжня «національна» ідентичність, у сенсі поступового усвідомлення «суспільством» себе як чогось автономного від підданства династичній державі, починає розвиватись лише в XVIII ст. [4, с. 128–133].

Випавши після входження до складу Росії із центральноєвропейського контексту, Україна опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які впродовж другої половини XVII і XVIII століть проявлялися в інституалізації національних спільнот. Розчленування України до мінімуму знизило рівень соціальної солідарності і горизонтальної ідентифікації. Безперервні війни, турецько-татарські набіги завдавали непоправної шкоди генофонду українців.

Надзвичайно болюче вдарила по Україні трагічна для всього слов'янського світу боротьба російської і польської ідей. Гострота російсько-польського суперництва в українському питанні посилювалася кількома факторами. По-перше, відсутність досить високого мовного бар'єра полегшувала і Росії і Польщі ідеологічне обґрунтування «права» на Україну. По-друге, на рівні

української еліти, спочатку сполонізованої, а потім зрусифікованої, ідеї національної самоідентифікації виявлялися надто невиразними, що спрощувало для обох сюзеренів завдання духовної експансії. По-третє, відлякуючий імідж Росії як «європейського жандарма» зумовлював пасивне ставлення Європи до поневоленої України [1, с. 70–71].

Після приєднання України до Росії, а особливо після невдачі всіх спроб від'єднання, після остаточного зруйнування Запорозької Січі та остаточної ліквідації Гетьманщини, в ситуації безвиході сформувалася особлива ідентичність – малоросійство. Хоч первісно поняття «Мала Русь» означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, щодо Московії, Російської імперії, підпорядкованості їй старої Русі, України. Таким чином малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною запоззятого вірнопідданства імперії.

Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму, політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів [2, с. 128–129].

Дальшому розмиванню ще не сформованої національної ідентичності сприяла цілеспрямована політика форсованої русифікації, яку царизм розглядав як знаряддя створення уніфікованого і гомогенного політичного простору. Такою політикою царський уряд намагався остаточно стерти з народної пам'яті сліди української автономії, повністю асимілювати українців. Русифікація здійснювалася шляхом мовних заборон, цілеспрямованого асиміляторства в освітній та культурній політиці, організованих переселень, а також різних заохочень для тих, хто проводив офіційний курс. Офіційними каналами її виступали система управління, освіта, армія, видавнича політика.

Специфіка України полягала в тому, що до асиміляції, зумовленої соціо-економічними та соціокультурними факторами, додавався концентрований імперський тиск у формі «нав'язування етнічності» – аж до намагань цілковито викоренити мову, культуру, традиції українства.

Люди, що жили й працювали одночасно і в російському імперському, і в національному секторах, поступово перетворювалися у національний напівфабрикат. Внутрішня стихія їхня лишалася своя, національна, але зовнішність їхня уже була російська. Вони не тільки не ідентифікували себе із власним етносом, але й над усе намагалися розчинитися у суспільному середовищі метрополії [1, с. 84–87].

Адже використання російської мови свідчило про культурну близькість, про природне набуття цієї мовою ролі *lingua franca*, а також про привабливість імперської культури, – не меншою мірою, ніж про штучний адміністративний тиск. Справді, багато чинників і далі заохочували українців ставати росіянами як у ширшому сенсі («россияне»), так і у вузькому, етнічному («русские»). Одним із таких чинників були міць і престиж імперії [4, с. 136].

В українській частині Росії XIX століття, відзначає Е. Вілсон, існувало значно більше різноманіття варіантів ідентичності. По суті, сама українська ідентичність великою мірою окреслилася завдяки цьому різноманіттю. Подібно до Речі Посполитої XVII століття, тут теж існував вибір – від можливості бути «gente Ukrainus natione Russus» – аж до повного відкинення погляду, що, будучи українцем, треба також бути хоч трохи росіянином. Оскільки до 1906 року

не існувало потужного політичного українського руху, доводиться розглядати головним чином письменників, митців та істориків, щоб дослідити ці різноманітні репрезентації. Власне тому, що відверто політичні прояви української ідентичності були ускладненими, український національний рух був рухом літературно-мистецьким. У кожному разі, проблема мови є центральною для з'ясування, що означало бути українцем у ті часи.

Багато тодішніх українських письменників і далі розглядали Україну та Росію як регіональні спільноти в рамках двокультурної держави і погоджувалися з тим, що це передбачає якусь спільність ідентичностей. Погляд, що кожен народ має розмовляти своєю мовою, який став центральним для пізнішого українського (і російського) націоналізму, ще не був загальнопоширеним. Механізми використання мови визначалися соціальним середовищем не менше, ніж етнічним [4, с. 146–147].

Щоб належним чином оцінити феномен подвійної ідентичності, наголошує Л. Нагорна, треба розглянути його у різних аспектах – політичному, етнонаціональному, культурному – і обов'язково в екзистенційному, у площині особистого вибору. У політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була величиною із знаком «мінус» – нечітка самоідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці. Криза ідентичності потягнула за собою і кризу легітимності, коли суспільство розділилося у виявах лояльності чи нелояльності до існуючої системи.

У етнонаціональній площині подвійна ідентичність теж обернулася чималими втратами, загальмувавши процеси консолідації української нації, зумовивши порівняну слабкість імпульсів національного відродження, пізній перехід українського національного руху у його політичну фазу. Проте слід мати на увазі, що ні російська, ні українська нація ще не сформувалися остаточно, і на рівні масової свідомості українці виразно не відокремлювали себе від росіян.

Взагалі процес формування української ідентичності неможливо об'єктивно відтворити поза контекстом спільного культурно-історичного досвіду українців і росіян.

Специфічну подвійну ідентичність можна розглядати як «родову пляму» русифікаторства, а можна – як чинник плідної російсько-української культурної взаємодії, джерело взаємозбагачення здобутками історичного досвіду й політичної думки. Адже в культурі етнічна належність значить набагато менше, ніж спільний культурний і інформаційний простір. (Проте, чи можемо ми обрахувати втрати української культури від такої «взаємодії та взаємозбагачення»? – Л.В.)

Важливо завжди мати на увазі, що впродовж більш як трьох століть російська і українська культури розвивалися в рамках єдиного геокультурного поля; канали вертикальної циркуляції у них були наскрізними. Просторові, генетичні, мовні та функціональні зв'язки між цими культурами дають підставу для аналізу їх в рамках єдиної геокультурної спільноти, своєрідного макропростору.

Те, що українська культура протягом XV – XX ст. була включена у дві геокультурні спільноти – європейську і російську – зумовило її внутрішню двоїстість і створювало додаткові вісі конфліктності. В українській культурі виразно виявлялися дві орієнтації: на взаємодію з панівною культурою і на

автономізацію: після 1654 р. вони набрали промосковської і антимосковської форм.

Говорячи про екзистенційний аспект подвійної ідентичності Л. Нагорна закликає на допомогу філософську антропологію, що розглядає питання про вибір людиною власних культурних орієнтацій, виходячи з цінностей індивідуальної свободи. Те, що відчуття національної ідентичності формувалося в Україні в умовах бездержавності під сильним ідеологічним і політичним пресом з боку держав-метрополій, зумовило присмак оборонності в українській самосвідомості. Українець змушений був не тільки плекати свою історичну індивідуальність, але й доводити своє право на неї. Втім, не стільки драконівські заборони, скільки асиміляційні та акультураційні процеси робили міських українців у Російській імперії напівросіянами.

Ці та інші обставини і спричинилися до того, що, на відміну від поляків, українство Наддніпрянщини на межі XIX і XX ст. не ідентифікувало себе як окрему суспільну спільноту, практично не відчувало себе народом. Не маючи скільки-небудь впливових політичних і громадських організацій, воно розглядало себе як частину російського народу або взагалі не переймалося проблемами ідентичності.

Проблеми ідентичності на початку XX ст. стали, таким чином, гострим подразнюючим чинником, що створив в Україні додаткову вісь конфліктності. Український рух, який вступив у фазу політизації, зупинити якимись заборонами було вже неможливо; за ним стояло прагнення народу до свободи самовиявлення, до рідної мови. Цей рух ніякою мірою (принаймні до початку світової війни) не загрожував цілісності держави, оскільки, за винятком нечисленних радикалів, його ідеологи не йшли далі вимог автономії України у складі Росії. Протистояння імперській політиці було для України не лише захистом власної ідентичності, але й напівусвідомленим протестом проти уніфікаторства взагалі, проти нищення права на індивідуальний вибір [1, с. 87–107].

Коли Москва заходила так далеко у своїх намаганнях знищити окремішню українську ідентичність, що йшлося навіть про вилучення української мови з громадського вжитку, коли режим намагався перекрити всі інші можливості для свободи думки, українська справа ототожнювалась передусім з мовним питанням, із захистом мови [5, с. 288–289].

Очевидно, що пояснення і розгадку «малоросійської ідентичності» слід шукати не стільки в особливостях української ментальності, скільки в принциповій позанаціональності й деспотичному характері імперської політики, яка ставила знак рівності між прихильністю до національних цінностей і сепаратизмом – з усіма політичними наслідками, які з цього випливали [1, с. 96].

Отже, в процесі інкорпорації українських земель до складу Російської імперії формувалась так звана «малоросійська» ідентичність, що призвело до свідомої чи несвідомої втрати ідентичності культурної. Домінуючими видами ідентичності залишались політична – через лояльність до центру та локальна.

В контексті соціального розвитку українських земель в складі імперії це призвело до формування масового білінгвізму, за якого Схід України асимільовано практично повністю, Захід залишався переважно українським, зазнаючи асиміляційних впливів тих держав, до яких входили українські землі.

Варто відмітити також вісь місто – село: населення міст Сходу значно швидше набувало подвійної ідентичності аніж українське село. Допоки Україна залишалась сільськогосподарським краєм, а населення – селянським,

українській культурній ідентичності (а, отже, і мові) загрози зникнення не було. Проте, модернізаційні процеси кінця XIX ст. та цілеспрямована політика асиміляції дали початок новим змінам, що проявились уже в XX ст.

Список використаних джерел

1. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
2. Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності / І.М. Дзюба. // Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети. / Вступ. слово М.В. Поповича. – К.: Україна, 2006. – С.125–158.
3. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
4. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон. / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
5. Шестакова А.В. Національне питання в Україні: історія, тенденції та перспективи / А.В. Шестакова. // Украина: гражданское общество в контексте европейской интеграции / Отв. ред.: Л.Ф. Компанцева, Г.А. Петровская. – Луганск: Знание, 2004. – С.283–305.

Панасюк Л.В. Идентичность и билингвизм на Украине: историко-политологический аспект

Рассматриваются особенности формирования национальной, политической и культурной идентичности, предлагается анализ влияния идентичностей на формирование двуязычия, мировоззренческих и политических ориентаций личности в условиях массового (социального) двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, идентичность

Panasiuk, L.V. Ukraine: identity and bilingualism (historical and political aspects)

The author of the article analyses the phenomenon identity and bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to societal and political point to form identity and bilingualism (bilingual society).

Key words: language, bilingualism, identity.

Політичний ідеал та національна ідея: проблеми формування державної ідеології в українському суспільстві

Розглядається взаємозв'язок політичного ідеалу та національної ідеї, досліджується роль державно-національної ідеології в формуванні політичної свідомості.

Ключові слова: політичний ідеал; національна ідея; національна мрія; державна ідеологія; політичний міф; політична довіра.

Актуальність поставленої проблеми визначається тим, що на сьогоднішньому етапі розбудови української державності залишаються до кінця не визначеними не тільки шляхи та напрямки такого розвитку, а невизначений і несформований єдиний стрижень, який міг би консолідувати різні політичні погляди, ідеї, течії.

Відсутність єдиної державно-національної ідеології, яка б відповідала інтересам і потребам різних прошарків населення, і тим самим стимулювала б розвиток країни, призводить до неможливості ні розвитку держави, ні соціально-політичного розвитку суспільства.

Проблема формування єдиної державної ідеології висвітлювалась різними дослідниками в контексті досліджень економіки, політики, культури тощо. Але найчастіше вона зводилась до вибудовування системи цінностей певної групи і виправдовувала експансію даної групи стосовно інших груп суспільства за принципом «усі хто не з нами, той проти нас». Подібна експансія групи, нації, класу тощо здійснювалась не раз у повній відповідності з ідеологією. Але в даному разі йдеться не про доцільність чи необхідність повернення до того феномену, який колись називався ідеологією наукового комунізму, або до створення будь-якого його аналогу. Як зазначає В. Бабкін, «сьогодні ідеологія має бути не довільним набором догм, упереджених уявлень панівних верств населення, приправлених міфами та облудними обіцянками а чітко визначеною глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку, що спирається на наукові дослідження і висновки» [1, с. 70].

Державна ідеологія починається з політичного ідеалу, який повинен мати максимально-творчий національний масштаб. Він має набутися форму єдиної національної ідеї, національної мрії, ідеології, політичної довіри, навіть міфу у процесі його формування.

Сам факт масштабності політичного ідеалу може привести його до національної ідеї. З іншої сторони, за словами І. Кресіної, більш помірковані «тлумачі» національної ідеї стверджують, що вона має стати своєрідним «синтетичним ідеалом», де було б усього потроху: і ліберального, і національно-культурного [2].

Безперечно, сьогодні перед українським народом встала нагальна потреба відтворення національної ідеї. Якщо обмежитися формально-логічним визначенням, то національна ідея – це соціально-психологічний феномен, що має багатшарову структуру, де співіснують ідеї, погляди, почуття широкого спектра – від національного до націоналістичного. Це сукупність ідей, систем, поглядів для об'єднання нації навколо загальної мети, корінних принципів даної держави, що відбиває довгострокові внутрішні і зовнішні інтереси народу, що в ній проживає, спрямованих на зміцнення державності і подальший її розвиток [3, с. 8].

Національна ідея також передбачає забезпечення економічного росту нації, посилення ролі національної держави в розміщенні економічних ресурсів і задоволенні економічних потреб суспільства [4, с. 166]. У літературі справедливо відзначається, що на сучасному етапі, коли мова все ще йде про те бути або не бути українській державі й українській нації українська ідея повинна бути вкрай сконкретизована [5, с. 14]. Проте, ми маємо визнати, що в Україні національна ідея поки що не розроблена, незважаючи на існування національної історії, національних традицій, національних інтересів [4, с. 165]. Це пояснюється тим, що соціальний і культурний виміри українського суспільства можуть у будь-якій точці розмикатися, розколюватися. А це означає, що в суспільстві ослаблені механізми і можливості приймати ефективні рішення, створювати необхідні організаційні форми. Сюди можна віднести й існування різних форм соціальної патології: суперечливі політичні та економічні рішення, двовладдя, не дотримання посадових обов'язків, не вчасне виконання договорів, не сплата податків, порушення законів, умов і правил, нехтування суспільними інтересами і т.д. Все це характеризується стійким прагненням не стільки переборювати розкол, скільки адаптуватися до нього, до процесів, що підсилюють дезорганізацію, незважаючи на можливість незворотності [6].

Виникає питання, на основі чого може відбутися синтез стремління і прагнень різноманітних спільнот, їх об'єднань, партій тощо? Адже очевидно, що держава існує лише постільки, поскільки існує головна, загальна ідея. І навпаки, якщо зникає така об'єднуюча ідея, то рано чи пізно розпадається і держава. Як зазначав з цього приводу російський дослідник В. Медиков «... у суспільстві, стурбованому виключно матеріальними потребами, ніколи не сформується національна ідея, а це значить, що якщо людина, суспільство не піклуються про душу, духовний розвиток, вони приречені на вимирання. Святе місце порожнім не буває. Якщо немає стрижня, ідеї, то це місце заповнюється потворними формами» [7]. Далі В. Медиков продовжує свою думку: «Людина – це не шмат м'яса. Це в першу чергу душа. А потім уже тіло. Грубо: душа – 99%, тіло – 1%. І там, де є ідея, є життя і його продовження. Це можна простежити по окремій людині, по сім'ї, колективу, суспільстві, країні» [7].

На певному етапі історії держави, роль стрижневої ідеї, мабуть, може виконувати політичний ідеал. Але в цьому аспекті, мається на увазі політичний ідеал не окремої особистості. Мова йде про такий політичний ідеал, котрий сприймається багатьма і у такому випадку, набуває ознаки ідеалу суспільного і служить своєрідним синтезатором тих політичних ідеалів, що існують у суспільній свідомості в даний час. Для цього мають бути певні підстави.

Сьогодні наукова думка схиляється до того, що стрижнем української національної ідеї є ідеал соборності – вільне об'єднання індивідуальностей, єдність різноманітностей. Ідеал соборності супроводжував формування українського національного характеру, який визначає живучість, працьовитість, поступливість. Національний ідеал – це найвища мета національних прагнень

і устремління. Він визначається глибинними інтересами і потребами нації і є метою національно-демократичних і ідейних спрямувань. Вочевидь, що для його досягнення необхідні колективні зусилля, активна діяльність усіх членів суспільства [4, с. 165]. Більшість дослідників наголошують на тому, що національна ідея виступає як внутрішній чинник нації, тоді як зовнішнім виступає державність, що сила національної ідеї обумовлюється поєднанням в ній чуттєвого та національного начала, що вона включає як чітко визначену мету – ідеал, до якого прагне нація, так і шляхи реалізації цього ідеалу. Можна погодитись з С. Бандуркою та В. Греченком, коли вони пишуть про те, що характерною особливістю національної ідеї є її саморозгортання, яке можливе за умов еволюційного розвитку [8, с. 227]. Розглядаючи проблему національної ідеї, необхідно враховувати конкретно-історичні обставини, основні тенденції і особливості державотворення в сучасній Україні. Як зазначав І. Курас, «... своєрідність ситуації, що склалася в Україні, полягає в тому, що відбуваються два паралельні процеси – становлення державності й подальша консолідація української нації як багатоетнічної, полікультурної спільноти» [9, с. 259].

Разом з тим, між національною ідеєю та політичним ідеалом існує певне і досить небезпечне протиріччя. Так на думку Є. Бистрицького, справжнє політичне значення національної ідеї полягає у вирішенні проблеми легітимації політичної влади і політичного режиму. Політика є реальним уособленням поділу єдиного – влади – між членами суспільства та знанням про законність її розподілу. Йдеться про неможливість заздальгидь легітимну політичну організацію спільноти – тієї спільноти, яка ще тільки виборює право на цілне утвердження розподіленої між її членами (громадянами) влади. Національна ідея ще не є достатньою ознакою політичної організації нації, хоча нею і можна позначати сферу політичного – сферу розподілу влади. Але в такому разі національна ідея – не є і не може бути поняттям власне політичного шару людських взаємин, її таїна – це таїна легітимації певної влади. Ототожнення національної ідеї з режимом (реалізованим політичним ідеалом), що отримує соціально-політичну легітимність на її основі, призводить до виникнення небезпечної ситуації його самоузакоплення і загрози політичної сваволі. Тобто, однозначне політичне розуміння національної ідеї неодмінно зумовлює наївне, спрощене на користь владників, позакритичне уявлення про їхню неможливість природну легітимність [10, с. 330-331].

З іншого боку, неможливо не погодитися з точкою зору про те що будь-яка країна, незважаючи на домінуючий у демократичних суспільствах принцип ідеологічного плюралізму має свою державно-правову ідею, що об'єднує весь народ, що має загальнонаціональний характер [11]. Усвідомлюючи абстрактний характер закликів до впровадження ліберально-демократичних, загальнолюдських цінностей, значна частина вчених та громадсько-політичних діячів виявляють постійне прагнення поєднати їх з українською національно-державною ідеєю [12].

В цьому зв'язку також постає питання про необхідність державної і національної ідеології (за відповідних умов їх можна вважати за одне і те ж, хоча більш детальний аналіз говорить, що це не зовсім так). Сьогодні з'являються нові концепції, де під ідеологією розуміють універсально широкий контекст існуючих в суспільстві уявлень про сутність суспільства і цілі його розвитку. Але зазвичай, на питання про необхідність існування державної ідеології відповідають, як правило негативно, що її взагалі існувати не може, тому що вона може бути лише класовою або партійною [10, с. 327].

Але, як видається, саме відсутність у нас об'єднуючої національно-державної ідеології є однією з причин розгулу сепаратизму, анархії, націоналізму й інших деструктивних тенденцій. Національна ідеологія – це комплекс ідей щодо будівництва держави, свободи нації і людини, соціальної стабільності, демократії, екологічної безпеки тощо. Її відсутність гальмує і духовно-культурний розвиток української нації, і національних меншостей. «Анклави новоприбулих і древніх етносів, імітуючи чужий досвід, відзначається в одному з досліджень, що розкривають цю проблему, часто діють на користь соціальним силам, що не зацікавлені у відновленні української державності. Це може призвести до етнічного розірвання і руйнації етнонаціональної цілісності» [4, с. 166]. Мабуть, не випадковим є те, що нігілістичне відношення до єдиної державної ідеології на практиці найчастіше веде до підміни загальних інтересів груповими, клановими, або в кращому випадку, до зведення інтересів ідеології до політики, а в більшості випадків і до політиканства. Прикладів тому можна привести скільки завгодно з нашого повсякденної практики. Але необхідно врахувати те, що держава – більш широке утворення, ніж класи або партії, що ідеологія і політика – це різні форми суспільної свідомості. Та й межі таких понять як «держава» і «нація» також не співпадають одне з одним. Держава – це не етнічна одиниця, а народ як політично й економічно організована спільність. Вона хоча і складається з безлічі підсистем різноманітного рівня і конфігурацій, але являє собою функціонально взаємозалежну систему. Все це й обумовлює наявність спільного інтересу, що повинен бути вище будь-яких приватних інтересів локальних груп. Саме на цій основі виникає система цінностей, що набувають загального значення.

Слушним здається зауваження О. Лановенка про те, що насамперед треба задекларувати «точку відліку» у вигляді тієї безумовної соціальної і громадянської цінності, яка була б близькою і зрозумілою переважній більшості населення країни. Адже, якщо задекларована соціальна і громадянська цінність буде близькою і зрозумілою, скажімо, лише незначній частині населення, вона виявиться у функціональному плані недостатньо ефективною і буде нездатною об'єднати людей для досягнення відповідної мети. Якщо ж така цінність буде близькою і зрозумілою значній, але не переважаючій частині населення, вона обов'язково викличе розкол у суспільстві [13, с. 3].

Отже, державно-національна ідеологія повинна задовольняти потреби різноманітних соціальних прошарків населення, обґрунтовувати становлення державності не як радикальну зміну знаків розвитку і всіх цінностей, а як систему технічних прийомів, що, з одного боку, повинні стимулювати розвиток країни, а з іншого боку – дозволити зберегти індивідуальність нації, етнонаціональних спільнот. Їхні інтереси і цінності можуть бути виражені як спільні цілі даної держави і знайти відбиток у її ідеології. У цьому зв'язку важко погодитися з тими, хто заперечує єдину державну ідеологію. Без такої ідеології національної згоди неможливий ні розвиток державності, ні соціально-політичний розвиток суспільства. Хоча виступи проти ідеології, її існування й активної ролі мають досить широкий розмах, вони ніяк не усувають того реального факту, що вона була і залишається вельми значним фактором усякого суспільного ладу, необхідним і важливим засобом його функціонування і розвитку.

Відсутність державної ідеології, що одухотворяє й активізує народ, що консолідує суспільну свідомість і соціальні інститути, негативно відбивається не тільки на стані економіки і культури, але і суспільної психіки. Як показують дослідження психологів і медиків, при відсутності в державі іде-

ології немислиме життя не тільки держави, але й окремої людини [14, с.47]. Життя без державної ідеології призводить до таких характерних явищ, як корупція, бандитизм, проституція, безробіття. Величезна кількість населення України зараз живе в стані зтяжненого психоемоційного і соціального стресу, що викликає зріст депресій, психозів, наркоманії. Не можна не погодитись з Б. Панасюком в тому, що вирішати загальнонаціональні проблеми без участі народу, який їх усвідомив і сприйняв, практично неможливо [15, с.4].

Крім того, розвиток сам по собі потребує ідеологічної впевненості. Цілком очевидно, що не будучи підкріплені повноцінним ідеологічним життям, загальнолюдські цінності неминуче перетворюються в недієздатний ідеал, неспроможний допомогти у вирішенні будь-яких соціальних конфліктів. А відмовившись від ідеології, суспільство не може відмовитися від виконання своїх основних функцій, що здійснюють цілком конкретні соціальні групи. Якщо ж не розвивається свідомість групи, її ідеологія, то поведінка цієї соціальної групи стає непередбаченою і регламентується не загальноновизнаними нормами, що завжди враховуються при формуванні ідеології, а неясними й інстинктивними позивами колективного несвідомого. Це яскраво демонструється сьогодні в міжетнічних та соціальних конфліктах, у так званому «феномені юрби». Крім того, не можна зажадати від соціальної групи неможливого – забути свій груповий інтерес або зневажити ним. Основою ж політично усталеного суспільства, скоріше за все, є система взаємодіючих соціальних груп, самосвідомість яких розвинена до рівня розгорнутих ідеологій. «Жодне цивілізоване суспільство, жодна політична система не обходиться без ідеології, – зазначає І. Чудінова, – оскільки саме ідеологія встановлює зв'язок між світоглядом і нормами поведінки людей, надає сенс змінам, що відбуваються у суспільстві, пояснює і виправдовує суспільні реалії через співвідношення їх з вищими цінностями» [21, с.122]. Тому саме поняття «ідеологія», навіть без його конкретного наповнення є цінністю національною. Цілком деідеологізовані суспільства історії невідомі. Швидше за все, і в майбутньому таких суспільств не виникне, тому що людина не може жити без думок, творчості, ідей. Це її відмінна родова особливість, що може зникнути тільки з загибеллю всього людства. Розвиток економіки, культури, політики без якоїсь ідеології неможливі. Але ж зрозуміло, що «гуманістичному суспільству необхідна і гуманістична ідеологія» [17, с.55].

І, нарешті, найголовніше – ідеологія може те, чого не можуть інші форми систематизації ідей: виробляти суб'єктивні уяви бажаного (мрії), тобто фактично певний політичний ідеал, тому що сама по собі ідеологія тісно пов'язана з політикою.

В цьому відношенні цікавою є думка А. Сміта, котрий у своїй книзі «Націоналізм у XX сторіччі» відзначав, що національний ідеал повинен містити в собі певний тип солідарності і політичної програми, тобто неминуче веде до націоналізму. А той у свою чергу, містить такі елементи як мрію, культуру, солідарність і політику [18]. Якщо взяти до уваги наявність зазначених елементів у національному політичному ідеалі (уявивши гіпотетичну можливість, що він поділяється усіма), то здається, що таке поняття як «мрія» завжди існує, як правило, суб'єктивно й автономно. Насамперед зауважимо, що значення мрії в становленні ідеалу характеризується тим, що вона активізує діяльність людини. Мрія впливає з важливих принципів, що визначають умонастрій народу, таких, наприклад, як розуміння гідності людини, розвиток її самосвідомості під впливом умов життя. Певно, що соціальні умови визначають характер мрії, її мету та значущість. Але ж на цій стадії ідеал не

має чітких ознак: дістають розвиток лише прагнення людини як виявлення її матеріальних та духовних потреб. Показовим є те, що в сучасній науковій і публіцистичній літературі з'явилося таке поняття як «українська національна мрія» [19; 20; 21; 22].

Кожна мрія з необхідністю вплетена в тканину будь-якого ідеалу і грає значення підпорядковане. Проте, деякі дослідники навпаки вважають ідеал компонентом мрії. Найчастіше функції та сферу побутування національної мрії змішують з історичною пам'яттю [20, с.70] або відповідними показниками національної ідеї [20, с.4-5]. На думку В. Заблоцького та В. Ляшенка, національна ідея має «існувати не інакше, як у вигляді національної мрії» [19, с.3]. Водночас дослідники вважають національну мрію «суттєвою складовою частиною національної ідеї». Національній мрії приписуються ознаки, характерні для національної психології в цілому. До важливих ознак національної мрії відносять її суспільну дієздатність, можливість саму себе реалізовувати.

Ю.Канигін та З.Ткачук певні, що «не можна «загальмувати» на мрії, не зробивши вирішальних кроків до логічного осмислення програми дій», що «ідеї передують мрії» і що настають моменти, коли мрія повинна «логічно вибудуватися в програму, яка дасть уявлення про те, що і як треба робити», тобто мрія сама стає програмою дій [20, с.97]. З цього приводу цікаві зауваження І. Кресіної: «Подібні «вимоги» до національної мрії є якраз результатом мрійливого, неконкретного підходу до аналізу такого цілком певного соціально-психологічного феномену, яким є національна мрія. Адже якщо припустити, що вона «відкрита» і «зразкова для інших», то чому б українцям не запозичити американську чи японську мрію і не запропонувати, в свою чергу, їм трошки від своєї мрії?» [22, с.15].

Водночас, одним з істотних відмінностей української національної мрії від національної ідеї і політичного ідеалу являється те, що її виробляє етнос, нація в цілому, а еліта може її більш чи менш вдало сформулювати. Національну мрію не можна вигадати, тим більше «запровадити» у свідомість людей. Вона народжується в глибинах народного руху. На відміну від національної ідеї, та політичного ідеалу національна мрія не звернена у минуле, не обтяжена рефлексіями історичних сюжетів. Національна мрія якраз спрямована у майбутнє. У мрії фіксується прагнення повернути минуле, знов зажити безжурним життям [22, с.20]. Порівняно з національною ідеєю та політичним ідеалом, що динамічно коригуються в своїх змістових параметрах залежно від суспільно-політичних парадигм розвитку нації, національна мрія більш консервативна. Як продукт національної психології вона не підвладна політичній кон'юктурі. Тому її не можуть заступити нав'язувані лідерами і елітою ідеологеми.

Заслуговує на увагу і питання про природу та доцільність існування політичної довіри та міфу. Слід погодитися з авторами «Політологічного енциклопедичного словника», що політична віра – це ставлення до дійсності, продиктоване глибокою прихильністю до політичного ідеалу, векторно-регуляторний чинник змін у суспільному житті [23, с.56]. З іншого боку, мабуть не вірно прямо ототожнювати політичний ідеал з політичною вірою, котра за думкою авторів словника є «особисто набуті, емоційно пережиті й визнані політичні ідеали...» [23, с.56]. Дійсно, політична віра, як одне з основних джерел громадської думки, важливий чинник, що визначає політичну атмосферу країни. Вона зумовлюється освітою, політичною практикою, пропагандою, утвердженням авторитету держави, партій, громадсько-політичних організацій та їхніх лідерів. Витоки політичної віри у довір'ї політичному авторитетові, інституціям, впливовість яких тісно пов'язується з моральністю, гуманізмом,

домінантою людського життя, генетичним ходом культури. Завдяки цьому політична віра, з одного боку, зумовлює вірність і впевненість у правомірності конкретних політичних зусиль, а з іншого — стимулює політичну інтенцію на вольову сферу людей у такий спосіб, що на їхньому озброєнні опиняються ти чи інші політичні цінності, передусім ідеал, надія чи мрія, тобто духовні спонуки пізнання й діяльності [23, с. 56]. Чим більше в політиці прихованого, недоступного громадянам, непізнаного, тим ширшою є сфера політичної віри як одного із чинників політичного ідеалу.

Політичний міф також не варто плутати ні з ідеологією, ні з мрією. Але так само як мрія й ідеологія він щільно уплетений у тканину політичного ідеалу. Міф — це цінність особливого роду, що вказує на напрямок життєдіяльності людини. Він стабілізує суспільство, а воно, у свою чергу, не може існувати без міфів і саме створює їх [24]. Чи вірили люди в міф про головну роль робітничого класу, або «направляючу і керівну» роль КППС у радянському суспільстві? У міф про дружбу народів і національну єдність? У міф про можливість побудови комуністичного суспільства? У якійсь мірі вірили, а в якійсь ні. Справа навіть не в цьому, а в тому, що сьогодні наше суспільство не в змозі визначити напрямки свого розвитку. І не останнє місце, мабуть, тут займає відсутність узвичаєних міфів, як цінності в суспільній свідомості. Тому і міф, і ідеологія, і мрія, як складові політичного ідеалу та національної ідеї, є тими цінностями, котрі не можна ігнорувати в політичній діяльності.

Список використаних джерел

1. Бабкін В.Д. «Наукова ідеологія» чи «ідеологічна наука»? // Правова держава: Щорічник наукових праць. — Випуск восьмий. — К., 1997.
2. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. — К.: Вища школа, 1998.
3. Ковалев А.М. Государственная идеология. Что это такое? // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12.- Социально-полит. иссл. -1994. — №1.
4. Нація і держава: теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / Римаренко Ю. — Київ — Донецьк, 1998. — Кн. 1.
5. Свідзинський А. Українська національна ідея та шляхи втілення // Універсум.-1996.- № 11-12.
6. Ахизер А. Патология власти // Рубежи. — 1997. — №1-2.
7. Медиков В.Я. Идеї, ідеології, образи // Незалежна газета. — 2000. — 20 вересня.
8. Бандурка С.М., Греченко В.А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть: Монографія. — Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ, 2000.
9. Курас І.Ф. Державотворчі інтереси в сучасній Україні // Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність. Статті. Виступи, інтерв'ю 90-х років. — К., 1999.
10. Бистрицький Є. К. Національна ідея, громадянське суспільство, політична нація // Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. — К.: Політична думка, 1996.
11. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. — К., 1997.
12. Державна ідеологія в сучасній Україні: Матеріали науково-практичної конференції.- 20 травня 1994.-К.: Просвіта, 1995.- 88 с.; Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції.- 22-23 листопада 1996. — К.: Генеза, 1997. — 430 с.
13. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології // Віче. — 2000. — № 3.

14. Рачков П.А. О смерти и бессмертии идеологии // Вестн. Моск. унт-та.- Сер. 7. — Философия. — 1999. — №2.
15. Панасюк Б. Основа ідеології суспільного життя // Економіка України.- 1999. — №12.
16. Чудинова И.М. Идеология и политика // Социально-гуманитарные знания.- 1999. — №4.
17. Волков Ю.Г., Малицкий В.С. Гуманизм и общество будущего //Социолог. исследования. -1993. — № 5.
18. Smith A. Nationalism in the Twentieth Century. — Oxford, 1979.
19. Заблоцький В., Ляшенко В. Українська мрія. Ліберальний вимір // Схід.- 1995.- № 2.
20. Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія.- К., 1996.
21. Грабовський С. Українське буття та людина: деякі проблеми філософського розмислу // Філософсько-антропологічні читання. — К.: Стилос, 1997.
22. Кресіна І. Незнищеність української мрії // Віче. — 1998. — № 6.- С.14-23.
23. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. — К.: Генеза, 1997.
24. Бачинский В. Власть мифа: онтология проникающей трагедии // Философск. и социолог. мысль. — 1993. — № 2. — С.103-128.

Семенченко Ф.Г. Политический идеал и национальная идея: проблемы формирования государственной идеологии в украинском обществе

Рассматривается взаимосвязь политического идеала и национальной идеи, исследуется роль государственно-национальной идеологии в формировании политического сознания.

Ключевые слова: политический идеал; национальная идея; национальная мечта; государственная идеология; политический миф; политическое доверие.

Semenchenko, F.G. Political ideal and national idea: problems of formation of state ideology in Ukrainian society

In the article the interconnection of political ideal with the national idea has been considered. The role of the state and national ideology in the formation of political consciousness has been investigated.

Key words: political ideal; national idea; national dream; state ideology; political myth; political confidence.

Ідеологічні витoki сучасних українських націоналістичних партій

Висвітлюється процес розвитку ідеології сучасних українських націоналістичних партій. Розглянуто цілу низку концепцій і доктрин провідних ідеологів даного політичного напрямку та зауважено їх роль на даному етапі державотворення в Україні.

Ключові слова: ідеологія, українських націоналізм, націоналістичні партії, інтегральний націоналізм, держава.

Тема розвитку ідеології сучасних українських націоналістичних партій є досить актуальною. Це пов'язано як із об'єктивними факторами (ріст популярності цих партій протягом останнього часу), так із різного роду суб'єктивними чинниками. Як досить яскравий приклад останніх можна навести думку лідера Єдиного центру В. Балоги, який вважає, що в Україні всі партії мають бути націоналістичними. Про це він повідомив 22 жовтня 2010 року на прес-конференції в Івано-Франківську, відповідаючи на запитання про своє ставлення до ініціативи окремих політичних сил заборонити в Україні націоналістичні партії. Його мотивація, при цьому, була наступною: «Якщо говорити про те, що таке націоналістична партія, то будь-яка партія, яка зареєстрована Мін'юстом, повинна бути націоналістичною. І що ж таке націоналізм? Якщо ми з вами українці, незалежно від того, якої ми нації чи віросповідання, – всі повинні бути націоналістами, всі повинні переживати за те, що в наших руках держава – Україна. І тому вішати ярлики і говорити, що націоналізм «это плохо, а мы – это хорошо» – це не той шлях, що об'єднає країну» [1]. Подібного роду думки все частіше лунають з вуст не лише політиків, але й – науковців, політологів, громадських діячів тощо. Тому і є нагальним дослідження ідейно-політичних витоків ідеології сучасних українських націоналістичних партій. У цьому й полягає наукове завдання даної статті.

Попри існуючу думку про те, що націонал-державницькі партії є малочисельними, маловпливовими, а що найгірше – без чіткої ідеологічної платформи, та виробленої на її базі стратегії й тактики діяльності [2], насправді ж ідеологія українських націоналістичних партій має досить значну традицію. Починаючи від початку ХХ століття низка ідеологів українського націоналізму (М. Міхновський, Д. Донцов, Ю. Вассиян, М. Сціборський, О. Чемеринський, Д. Андрієвський, С. Ленкавський, В. Старосольський, С. С. Дністрянський, О. Бойдуник, В. Мартинець, Ю. Липа та інші) не лише створили розроблену повноцінну ідеологічну модель націоналізму, але й сприяли розвою його доктринальних концепцій на кшталт «чинного націоналізму», «інтегрального націоналізму» тощо.

Існує досить багато робіт присвячених даній темі дослідження. Насамперед, слід згадати таких авторів, як А. Астаф'єв [24], О. Баган [4; 41], І. Васюта [11], В. Л. Згурська, А. Ілленко [3; 9], Р. Кісь [26], М. Ковальчук [20], М. Мандрик [14; 23], М. Міщук [19], В. Мороз [30], [], С. Пивовар і

В. Ситнік [6], В. Потульницький [16], В. Рог [32], О. Сич [28], П. Стецюк [18], Ф. Турченко [5]. Проте, переважна більшість із вказаних публікацій розкриває лише окремі аспекти проблеми. Тому важливими завданнями є аналіз витоків і повне висвітлення процесу становлення ідеології сучасних українських націоналістичних партій. У вирішенні цих завдань і полягає мета даної статті.

А. Ілленко звертає увагу на те, що сьогоденне українське суспільство досить часто знаходиться в полоні шкідливих міфів. В тому числі й про український націоналізм. Зокрема про те, що нібито український націоналізм – це явище суто галицьке і яке до Східної України ніякого стосунку не має. Або що український націоналізм ніколи не мав і не має жодної соціальної програми. Або ж коли навіть самі націоналісти інколи не приділяють достатню увагу початковому етапу розвитку своєї ідеології [3]. Націоналістичні ідеї, які сьогодні зазнають масових перекручень і фальсифікацій, все ж опановують українське суспільство, стають дієвим чинником у формуванні політичного обличчя сучасної України [4, с. 4]. Слід погодитися з даним автором у тому, що для усунення шкідливих міфів і з'ясування того, яким є справжнє походження українського націоналізму, варто звернутися історії перших українських націоналістичних партій, одним із провідних ініціаторів котрих був М. Міхновський.

Однією з головних причин утворення першої політичної партії на Наддніпрянській Україні стало прагнення відсепарувати український рух від російських революціонерів і вивести українську молодь з-під російського політичного впливу [5, с. 102]. Як відомо, першою політичною партією на Наддніпрянській Україні вважається Революційна українська партія (РУП). Через два дні після заснування РУП Д. Антонович зустрівся з М. Міхновським і попросив його написати програму для новоствореної партії. М. Міхновський погодився і вже 19 лютого 1900 року на роковинах Т. Шевченка у Полтаві, а згодом, 26 лютого – у Харкові, він висловлює ті думки, що згодом лягли в основу концепції «Самостійної України». Ґрунтуючись на ідеях М. Драгоманова та Ю. Бачинського, М. Міхновський дав у цій брошурі історико-правове обґрунтування необхідності радикального вирішення національного питання в Україні [6, с. 134]. У роботі «Самостійна Україна» М. Міхновський заклад теоретичні підвалини самостійництва як політичної ідеології. Використовуючи історичну аргументацію, він обґрунтовує право та необхідність національно-визвольної боротьби українського народу за своє політичне і культурне відродження [7, с. 128-134].

У 1900 році, незалежно від РУП, було створено Українську соціалістичну партію (УСП), засновником і лідером котрої був Богдан Ярошевський, а серед членів були переважно українці польської культури, окрім самого Б. Ярошевського, також – М. Меленевський, В. Міхновський та ін. За свідченням П. Феденка, вони «пішли стежкою, яку протоптало старше покоління демократів «хлопоманів», що покинули польську національність і прилучилися до українського руху». Одною з провідних засад УСП був розвиток «національної свідомості українських мас» [8, с. 30, 31]. Якщо РУП діяла переважно на Лівобережжі України, то УСП розгортає свою роботу, значною мірою, на Правобережжі. Обидві ці партії намагалися сполучати в своїй ідеологічній платформі соціальні та національні цілі, причому національне питання пропонувалося розв'язати шляхом утворення суверенної української держави. На той час цей постулат був величезним проривом у кволий та зверненій на Росію українській політиці. З огляду на спільність основних позицій РУП і УСП в 1903 році здійснили об'єднання в єдину партію, але через ряд тактичних розбіжностей успішним воно не було й вже через півроку партії вирішили надалі

існувати окремо [9]. Ідеологічні засади РУП було сформульовано в роботі М. Міхновського «Десять заповідей УНП».

Після виходу з РУП групи, що утворила Український соціал-демократичний союз («Спілку»), і котра згодом увійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків), стало очевидним, що ідеологічний розкол українського національного руху загрожує його існуванню взагалі.

Д. Дорошенко пригадував, що йому та його сподвижникам у той час гасло самостійної України було ближчим ніж соціал-демократична доктрина, однак вони довіряли керівництву Української соціал-демократичної партії й слухняно виконували його директиви [10, с. 66, 67]. Подальші історичні реалії яскраво засвідчили, що надмірна довірливість українців до всіляких соціалістичних ідей стала однією з головних причин трагічної історії України протягом ХХ століття.

Протягом 1920-х років праворадикальну течію в національно-визвольному русі представляла Українська військова організація (УВО), яка виникла на ідейному фундаменті нового різновиду українського націоналізму, котрий отримав назву «інтегрального націоналізму». Провідним його ідеологом став колишній соціаліст Д. Донцов, який вважав, що нація – це абсолютна цінність і для неї немає вищої мети, як здобуття незалежної державності й соборності – єдності всього народу в межах суверенної держави. Тоді як уряд ЗУНР у вигнанні та його прихильники в Галичині відстоювали концепцію внутрішньоукраїнського сепаратизму, інтегральні націоналісти домагалися «повної соборності й самостійності України без огляду на те, в які соціальні та політичні форми вилиється ця самостійність». Не останню роль у створенні УВО відіграло розчарування західною демократією, котра ігнорувала звертання уряду ЗУНР щодо відновлення західноукраїнської державності. Тому діячі, які поділяли ідеологію інтегрального націоналізму, протиставили проантантівській, сепаратистській орієнтації Є. Петрушевича курс на власні сили всього українського народу, готового боротися за здобуття національно-державної незалежності України [11, с. 36, 37]. Аналізуючи ідеологічну сутність УВО, З. Книш підкреслив, що усвідомлення незавершеності національно-визвольних змагань й почуття обов'язку перед своєю Батьківщиною, змушували колишніх українських вояків продовжувати далі. Таке переконання так глибоко залягало в підсвідомості більшості з них, що на перших порах не було потреби вербувати членів до УВО: всі, хто служив у лавах якої-небудь з українських військових частин, автоматично вважалися здатними працювати в УВО [12, с. 274, 275].

Справу УВО в 1920-х роках продовжили суто націоналістичні організації: Група Української Націоналістичної Молоді (ГУНМ) та Легія Українських Націоналістів у Чехословаччині, Українська партія УПНР чи так звані «Загравісти» та Союз Націоналістичної Молоді (СУНМ) у Львові [13, с. 426]. ГУНМ була задумана як ідеологічна група для самооборони та боротьби з радянськими тенденціями й «зміновиховщиною», тобто політичною невизначеністю та ваганнями, намаганнями переглянути ідеали визвольної боротьби. Відтак ГУНМ стала своєрідною ланкою у формуванні організованого націоналізму та кристалізації його ідейних засад, з її рядів вийшли Ю. Вассиян і В. Мартинець – діячі, які згодом стали одними з фундаторів ОУН та її ідеології [14, с. 36, 37]. ГУНМ у своїх статутах й інших документів не наголошувала на тому, що вона є націоналістичною організацією. Але її ідеологія й завдання були тотожні з ідеологією та завданнями та діяльністю націоналістичних організацій, котрі формувалися до 1929 року, аж до злиття в ОУН. Утворена в 1925 році в Подєбрадах (ЧСР) Легія українських націоналістів (ЛЮН) і ГУНМ у 1927 році ГУНМ та ЛЮН утворили Союз Організацій

Українських Націоналістів (СОУН). Її завдання чітко відобразили націоналістичний характер організації, що «мала плекати ідеологію українського націоналізму; продовжувати визвольні змагання за привернення суверенності Українській Соборній Державі» [15, с. 364, 365, 367].

Державницька ідеологія, котра зародилася в часи першої світової війни та революційних подій в Україні протягом 1917-1920 років, знайшла своє відображення і в політичній науці. Вчені-державники починають досліджувати саме ті історичні явища, котрі майже ігнорувалися народниками, інакше розуміють сутність історичного процесу та застосовують зовсім інші критерії для його оцінки [16, с. 25]. Одним із фундаторів національно-державницького напрямку в українській політичній науці на еміграції був С. С. Дністрянський. У своїй теорії суспільних зв'язків він намагався обґрунтувати право народного самовизначення України на її етнічній території на основі національних демократичних традицій українського народу й теорії права народів на самовизначення [17, с. 696]. Ще в своєму авторському проекті Конституції ЗУНР від 1920 року С. Дністрянський сформулював положення про ЗУНР як правову, самостійну (суверенну) демократичну, соціальну та національну державу [18, с. 10]. Слід зауважити, що під час роботи над проектом Конституції ЗУНР С. Дністрянським враховувалися навіть особливості менталітету українського народу та рівень його правової культури.

Помітну роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху в Західній Україні відіграла Українська радикальна партія (УРП), котра, утворившись у березні 1919 року в Станіславі на чолі з Л. Бачинським, протягом 1921-1923 років у складних умовах польського окупаційного режиму проводила значну організаційну роботу, в якій головний наголос робився на якість членів, а не на їх кількість. У тих умовах суспільно-політичного розвитку ця партія пристосовувалася до суспільно-політичної боротьби, а тому її члени мали проявляти високий рівень ідейності та дисципліни. У 1923 р. УРП остаточно стала організованою силою, очистивши свої ряди від тих елементів, особистісні характеристики яких зламались під час війни, або ж у перші повоєнні роки [19, с. 84, 87].

Зародження ідеології новітнього українського націоналізму було своєрідною відповіддю на виклик, кинутий українцям геополітичною стратегією світової спільноти. На політичній карті Європи не існувало України, вона була поділена між сусідніми державами, проте націоналістичні ідеї закликали, незважаючи ні на що, до продовження боротьби за власну самостійну соборну державу, котру проголошувалось найвищою цінністю. Саме таку мету поставили перед собою українські націоналістичні організації та групи, що виникли впродовж 1920-х років. При цьому, націоналістична ідеологія з пануючими в ній культом волі та сили, духом самовідданості національній справі здобула чимало прихильників серед українського населення Галичини й Волині та українських емігрантів [20, с. 61]. Згідно твердження Ю. Бойка, до середини 1920-х років існувала українська націоналістична ідея і націоналістичне світовідчуття, але ще не було націоналістичної ідеології та націоналістичного світогляду. Лише в другій половині 1920-х років український націоналізм піднісся на рівень філософського усвідомлення суспільно-політичних процесів, щоб вже в 1930-х роках розвивати свої стратегічні та програмні завдання. Зокрема, історичний процес розглядався під кутом зору розвитку національного духу [21, с. 81, 82]. У міжвоєнний період спостерігався справжній розквіт націоналістичної ідеології.

Один із провідних теоретиків українського націоналізму Д. Мирон-Орлик зазначав, що ідеологія – це життєтворча система вартостей, ієрархія цілей,

потреб і «кормуючих засад», що кристалізують суспільні прагнення та надають зміст і спрямування національному розвитку. Втілюючись у провідні засади та ідеї, ідеологія становить зміст і мету життя в зв'язку з минулим, сучасним і майбутнім. У зв'язку з цим важливим завданням ставилось визначення націоналістичного світогляду на перспективу. Також підкреслювалось, що значення українського націоналізму полягає в тому, що він «повертає до глибин українського духу, до першоджерел українства, до духовно-вольової субстанції української нації і має на меті її добро, а не як демолібералізм, соціалізм чи комунізм, що є штучно створеними, нанесеними ззовні чужими доктринами і не є витвором українського духу, української дійсності і потреб [22, с. 17, 20].

Одним із фундаторів ідеології інтегрального націоналізму був Д. Андрієвський. У своїх статтях, опублікованих в журналі «Розбудова нації» він, фактично, вперше сформулював ідеологічні засади українського організованого націоналізму. У своїх листах і статтях Д. Андрієвський також прагнув накреслити концептуальні засади програми діяльності майбутньої організації, що мала об'єднати всі українські націоналістичні сили.

Журнал «Розбудова нації» як легальне видання за кордоном мав відігравати роль зв'язуючої ланки між Проводом українських націоналістів та націоналістичними організаціями, що були розсіяні на теренах Європи, Північної та Південної Америки, окупованих українських землях, а також тими, що не визначилися зі своєю політичною позицією, згуртувавши їх навколо ідеї українського націоналізму. На сторінках цього свого офіційного видання ПУН публікував заяви, комунікати, інформаційні звіти референтур, постанови, й одночасно накреслювалися напрямки діяльності для всіх інших друкованих націоналістичних видань, що виходили в різних країнах світу. В. Мартинець називав «Розбудову нації» своєрідною ідеологічно-програмною лабораторією, де обговорювалася ціла низка проблем суспільно-політичного характеру [23, с. 153-155].

Головним джерелом ідеології «чинного націоналізму» слід вважати критичний аналіз досвіду Української національної революції на основі особистого досвіду Д. Донцова. Будучи сучасником державного апокаліпсису 1917-1921 років, Д. Донцов, закономірно, шукав причини цієї національної трагедії. Головною з них, на його думку, було захоплення українськими політиками широкого діапазону різних ліберальних, федеративних, соціалістичних ідей, зокрема марксизму, а також сліпа віра в «міжнародну справедливість» (М. Грушевський, В. Винниченко). На противагу цьому Д. Донцов формулює еклектичну доктрину – філософію чину [24, с. 78]. Брак власної національної ідеології та політичної думки приводили до того, що частина української найсвідомішої провідної верстви (яких на початку ХХ ст. називали «щирими українцями») долю України ставили у повну залежність від поступового розвитку т. зв. російської демократії. Такому підходу й, зокрема, москвофільству Д. Донцов протиставляв українську самостійницьку політику, тобто політичний ідеал суверенної української нації, її духовності й культури.

Протягом першої чверті ХХ століття, у своїх численних статтях і брошурах, Д. Донцов розробляє широку систему політичних і філософських принципів націоналізму на основі ідейних заповітів Т. Шевченка. При цьому, він докладає багато зусиль для духовного, інтелектуального переродження українського народу з раба-підніжка своїх сусідів – на пана і господаря своєї землі [4, с. 44, 45]. У праці «Націоналізм» засадничими підставами націоналізму Д. Донцов визначив: зміцнення волі нації до життя, до влади, до експансії; прагнення до боротьби та «свідомість її конечности, без якої не можливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані тріумф жадної

нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу» [25, с. 44, 45]. Д. Донцов особливо наголошував на значенні вольового чинника національної ідеї – чинника, без якого не тільки неможливе динамічне функціонування нації, але й діяльне розгортання національної ідеї як національної ідеології як чинної системи національно-світоглядної орієнтації і цінності [26, с. 18]. Аналізуючи ідеологію в цілому, й ідеологію націоналізму в даній праці Д. Донцова, С. Ленкавський означив останню як світогляд, що приймає нематеріальний чинник – волю – за основу буття, як етика, вважає за добро те, що зміцнює силу нації, як історичний світогляд [27, с. 232]. Філософсько-ідеалістична основа ідеології ОУН та визнання визначального впливу Д. Донцова на формування ідеології українського націоналізму (без його абсолютизації) – це була та площина дискусії, попри котру не міг пройти осторонь С. Ленкавський, як співтворець ідеологічних основ ОУН [28, с. 158].

Зародження ідеології новітнього українського націоналізму було своєрідною відповіддю на виклик, кинутий українцям геополітичною стратегією світової спільноти. На політичній карті Європи не існувало України, вона була поділена між сусідніми державами, проте націоналістичні ідеї закликали, незважаючи ні на що, до продовження боротьби за власну самостійну соборну державу, котру проголошувалось найвищою цінністю. Саме таку мету поставили перед собою українські націоналістичні організації та групи, що виникли впродовж 1920-х років. При цьому, націоналістична ідеологія з пануючими в ній культом волі та сили, духом самовідданості національній справі здобула чимало прихильників серед українського населення Галичини й Волині та українських емігрантів [20, с. 61]. Згідно твердження Ю. Бойка, до середини 1920-х років існувала українська націоналістична ідея і націоналістичне світовідчуття, але ще не було націоналістичної ідеології та націоналістичного світогляду. Лише в другій половині 1920-х років український націоналізм піднісся на рівень філософського усвідомлення суспільно-політичних процесів, щоб вже в 1930-х роках розвивати свої стратегічні та програмні завдання. Зокрема, історичний процес розглядався під кутом зору розвитку національного духу [21, с. 81, 82].

У «Статуті союзу організацій українських націоналістів» (липень 1927 року) мова йшла про репрезентацію та оборону української національно-визвольної та державно-соборницької ідеї, а також – захист інтересів українського народу пропагандою його визвольних змагань перед світовою спільнотою та міжнародними політичними чинниками. Також у цьому документі наголошувалося на важливості формування, плекання та поширення українську національну свідомість [29, с. 12]. А вже в програмних документах Організації українських націоналістів було визначено ідеологічні та світоглядні засади українського націоналізму.

Серед низки націоналістичних ідеологічних концепцій найближчими до «чинного націоналізму» можна вважати націократичну доктрину М. Сціборського, націосоціальну теорію Я. Стецька та ідеологію інтегрального націоналізму Ю. Вассіяна.

В основу своєї концепції націократії М. Сціборський поклав рівновагу між приватною власністю та державним контролем. При цьому, такі поняття, як демократія, диктатура, приватна ініціатива, приватна власність, державна власність, республіка, монархія – все це в нього лише набір інструментів, котрі відкидаються чи застосовуються в залежності від ситуації. А головним регулятором Сціборський визначає націоналізм [30, с. 9]. Поняття націоналізму окреслюється М. Сціборським як любов до власної батьківщини й патріотичне відчуття, доведені до самопосягати й культу жертвенного фанатизму.

Джерелами його формування є національний інстинкт, національний дух і національна свідомість [31,с.54]. Аналіз «Націократії» М. Сціборського дає підстави зробити висновок: ідеологія українського націоналізму дає вичерпні відповіді на актуальні завдання в ділянці державотворення, вона позбавлена ідеї тоталітаризму, а свої економічні, політичні, правові моделі конструює на основі принципу національної солідарності та пріоритету національних інтересів [32,с.105,106]. Слід зауважити, що ідея націократії була покладена в основу державного устрою в конституційному проєкті під назвою «Нарис проєкту основних законів (Конституції) Української Держави», що був підготовлений М. Сціборським протягом 1939-1940 років [33,с.8].

Необхідно підкреслити, що одним із центральних аспектів розвитку ідеології українського націоналізму було поняття нації. Один із провідних теоретиків націоналізму В. Старосольський наголошував на тому, що національні рухи звичайно відбуваються в супроводі ідеології, яка не тільки прагне означити їх практичні цілі, але також теоретично визначити суть національного руху, ствердити, що вони збігаються з завданнями національного руху загалом [34,с.10]. У своїй концепції національно-державного будівництва Старосольський розглядав націю як політичну спільноту, яка виступає метою та основною рушійною силою державотворчих змагань [35,с.702].

Розвиваючи ідеологію інтегрального націоналізму, Ю. Вассиян розглядав процес боротьби за вільну українську націю, насамперед, як подолання світогляду раба духом свободи та волі. При цьому, джерело людської волі як визначального індивідуального та суспільного рушія вбачається в релігії [36,с.197,202]. Націоналізм у Ю. Вассияна постає не як форма людської агресивності, а як спосіб людського зростання. Через спільне відчуття енергетики рідної землі, спільне наближення до сакрального, через спільну духовну націленість створити національне прекрасне кожна етнічна спільнота отримує колосальну здатність до самовдосконалення й зростання [37,с.490]. Відтак, лише національна свідомість здатна в своєму розвитку витворити ідеал самостійності як синтез політичного мислення. Загалом, із вчення Ю. Вассияна випливає, що націоналізм має протистояти всім суспільно-політичним доктринам і вченням, котрі послаблюють моральні якості національного духу.

Д. Армстронг, розглядаючи інтегральний націоналізм, зауважив, що для нього є характерними наступні риси: віра, що найвищою цінністю є нація; звернення до містичної ідеї єдності всіх особистостей, формуючих націю; ірраціональність – залежність раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно вірним» емоціям; наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів як уособлення «волі нації»; культ дії, війни та сили як вираження вищої біологічної життєздатності нації. Ці риси й втілені в ідеологію інтегрального націоналізму, носієм котрої стала ОУН [38,р.14]. Інтегральним націоналізмом існував поруч із «донцовським» («чинним») націоналізмом, як споріднений із ним, але дещо відмінний варіант радикального націоналізму.

Слід зауважити, що український націоналізм протягом свого розвитку далеко не завжди спирався виключно на теорію «інтегрального націоналізму». Одною з її альтернатив була концепція «Самостійної України» П. Федуну-«Полтави», викладена в однойменній праці. Автор передбачав побудову на українських етнічних землях незалежної Української держави, в якій уся повнота влади належала б народу. Аналізуючи основні етапи еволюції української державності, П. Федун прийшов до висновку, що українцям притаманне прагнення до самостійницького державного існування, а отже цілком закономірною та логічною є їх збройна боротьба проти окупантів, насамперед – більшовицьких [39,с.143-145,164,176-186].

Нині український націоналізм є закономірним продовженням традиції першої половини 1920-х років. Його ідеологія ґрунтується переважно на тих засадах, котрі були закладені саме в той період. Домінуюча роль у розвитку націоналістичної ідеології в Україні на даному етапі належить Організації українських націоналістів, Конгресу українських націоналістів (КУН) та ВО «Свобода». І хоча в політичному просторі України, ОУН і не відіграє активної ролі, проте її ідеологія є засадничою для КУНу та ВО «Свобода».

КУН у процесі свого формування на початку 1990-х років скористався тією ідеологічною базою, котра була напрацьована ОУН (б) протягом більш як піввікової історії свого існування. При цьому, визначальною була доктрина побудови Української Самостійної Соборної Держави [40,с.9]. Окрім цього, український націоналізм, як визначальна ідеологія КУНу світоглядowo виходить із засад глибокого християнства, чим заперечує ідеї безбожницької за своєю суттю матеріалістичної цивілізації. Йому властивий всебічний ідеалізм, тобто плекання всього духовного, ідеального в людині та суспільстві [41,с.9].

Серед провідних ідеологем ВО «Свобода», сформульованих, серед іншого, в «Програмі захисту українців» є ідея побудови могутньої Української Держави на засадах соціальної та національної справедливості, з практикою якнайширшого прямого народовладдя [42]. Поряд із цим лідери ВО «Свобода» вважають, що їхня політична сила – єдина партія класичного типу, тобто така, що ґрунтується на ідеологічних засадах. Провідна її ідея вбачається в «національній і соціальній революції», котра спрямована до людей і заради людей [43]. Така позиція досить яскраво демонструє сучасну тенденцію еволюції сучасного українського націоналізму в напрямку до побудови в Україні соціальної держави, за прикладом найбільш розвинених західноєвропейських політико-правових моделей.

Протягом тривалого часу в Наддніпрянській Україні та на західно-українських землях поступово формувалися засади ідеологічної концепції, домінуючим чинником котрої були ідеї соборності, самостійності, просвіти народу та духовності. Розвиток національної ідеології, як і національної свідомості був тісно пов'язаний із відтворенням духовної пам'яті народу, котра сприяє самоусвідомлюваному й упорядкованому вивільненню з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної духовної творчості. Саме ці ідеї й лягли в основу ідеології сучасних українських націоналістичних партій.

Увесь досвід української історії переконливо підтверджує одну з головних ідеологічних настанов: без цілісної, самодостатньої та цілеспрямованої ідеології державотворення, побудованої на духовних і національних пріоритетах, наша країна приречена бути додатком політики інших держав. Лиш усвідомлення власних національних пріоритетів і втілення їх у життя може забезпечити нашій державі гідне й повноцінне існування в світовому співтоваристві. Тому саме доктрина повноцінного державного будівництва є одною з найбільш актуальних в ідеології сучасних українських націоналістичних партій.

У плані подальшої перспективи дослідження даної тематики важливою є характеристика ідеології сучасних українських націоналістичних партій.

Список використаних джерел

1. Балоба : Ідеологія Єдиного Центру – державний прагматизм [Електронний ресурс] / В. Балоба. – Режим доступу : http://edc.org.ua/ua/person_comment/person_id/46/element_id/895_Baloga:_Usi_partii_v_Ukraini_mayut_buty_nacionalistichnyymi.

2. Іван Гавдида. Інтерв'ю, що не відбулось [Електронний ресурс] / В. Тилишак. – Режим доступу : http://www.ber.te.ua/~saran/Ivan/articles_06.htm.

3. Перша українська націоналістична партія [Електронний ресурс] / А. Ілленко. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/013905/>.
4. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух : історія та ідея / О. Баган. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 192 с.
5. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.
6. Пивовар С. До проблеми української державності в «Самостійній Україні» М. Міхновського / С. Пивовар, В. Ситнік // Вісн. Київ. лінгвіст. ун-ту. Серія : Історія. – 2003. – № 14. – С. 133-143.
7. Міхновський М. Самостійна Україна / М. І. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 126-135.
8. Феденко П. Український рух у XX столітті / П. Феденко. – Лондон : Вид-во «Наше слово», 1959. – 271 с.
9. Перша українська націоналістична партія [Електронний ресурс] / А. Ілленко. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/013905/>.
10. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 272 с.
11. Васюта І. К. Національно-визвольний рух в Західній Україні (1918-1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35-85.
12. Книш З. Євген Коновалець в очах молодшої генерації УВО / З. Книш // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 274-287.
13. Бойдуник О. Організація Українських Націоналістів і засади власних сил народу / О. Бойдуник // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 421-443.
14. Мандрик М. Ідейна кристалізація та організаційне становлення українського націоналістичного руху 20-30-х рр. XX ст. (Ч. 2. Закінчення) / М. Мандрик // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 7. – С. 34-47.
15. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації українських націоналістів / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359-379.
16. Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.
17. Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики / С. С. Дністрянський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 689-702.
18. Стецюк П. Проект Конституції ЗУНР академіка С. Дністрянського / П. Стецюк // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 10.
19. Мішук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія : ідеологія, організація, політика (1918-1939 рр.) : дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02 / Мішук Мар'яна Богданівна. – Івано-Франківськ, 2007. – 236 с.
20. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський : (1881-1969) / М. Ковальчук. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 128 с.
21. Бойко Ю. Ідеологія українського націоналізму / Ю. Бойко // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 81-88.
22. Орлик Д. Ідея і чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму / Д. Орлик (Д. Мирон). – К. : Українська видавнича спілка, 2001. – 224 с. – (Серія : ідеологічна спадщина).

23. Мандрик М. В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920-1930 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Мандрик Марія Вікторівна. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 222 с.
24. Астаф'єв А. Український радикальний націоналізм : теза про ієрархію / А. Астаф'єв // Молода нація : альманах. – 2001. – № 4. – К. : Смолоскип, 2001. – С. 65-92.
25. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – С. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. – С. 44, 45.
26. Кісь Р. Національна ідея / Р. Кісь // Українська національна ідея. Бюлетень Всеукраїнського Наукового та Професійного Товариства імені Миколи Міхновського : [науковий збірник]. – 1998. – № 4. – К. : Українська видавнича спілка, 1998. – С. 17-29.
27. Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова / С. Ленкавський // Донцов Д. Націоналізм. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – С. 228-232.
28. Сич О. Внесок Степана Ленкавського у формуванні та розвиток ідеології ОУН / О. Сич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Вип. 13. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 152-161.
29. Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – [редкол. : В. Верига та ін.]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1 : 1927-1930. – 480 с.
30. Мороз В. У пошуках українського Піночета? / В. Мороз // Сціборський М. Націократія. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С. 4-14.
31. Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.
32. Рог В. Микола Сціборський : чин і творчість / В. Рог // Сціборський М. Націократія. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С. 102-106.
33. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – [редкол. : В. Верига та ін.]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – Т. 7 : Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН). – наук. ред. Н. Миронець та ін.]. – 208 с.
34. Старосольський В. Й. Теорія нації. – Нью-Йорк ; Київ : Наук. Т-во ім. Т. Шевченка : Вища шк., 1998. – 157 с.
35. Згурська В. Л. Проблема націоналізації держави у концепції політичного права Володимира Старосольського / В. Л. Згурська // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 702-705.
36. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм : Антологія ; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 197-208.
37. Вассиян Ю. Простір між Москвою і Візантією / Ю. Вассиян // Український націоналізм : історія та ідеї. Науковий збірник. – Вип. 1. ; за ред. О. Багана. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 473-494.
38. Armstrong J.A. Ukrainian nationalism. / J. A Armstrong ; Ukrainian Academic Press. A Division of Libraries Unlimited, Inc. – Englewood, Colorado, 1990. – P. 14.
39. Федун («Полтава») П. Концепція Самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу // П. Федун («Полтава»). Твори ; упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. – Львів : НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; Галузевий державний архів СБУ, 2008. – Т. 1. – С. 143-186.
40. Передмова // Матеріали Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів ; за ред. С. Стецько та ін. – К. : Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997. – С. 18-22.
41. Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Баган // Матеріали Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів. – К. : Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997. – С. 30-35.
42. 100 днів «Свободи» у місцевих радах // Свобода. – 2011. – 3-9 березня. – С. 2.

43. Лебедь Н. Кто заменит в украинском парламенте 20 лет сидевших там рухивцев? Н. Лебедь // Аргумент. – 2011. – 26 апреля – 2 мая. – С. 6.

Сытник А.Н. Идеологические истоки современных украинских националистических партий

Освещается процесс развития идеологии современных украинских националистических партий. Рассмотрено целый ряд концепций и доктрин ведущих идеологов данного политического направления и отмечено их роль на данном этапе государственного строительства в Украине.

Ключевые слова: идеология, украинских национализм, националистические партии, интегральный национализм, государство.

Sytnyk, O.M. The ideological origins of modern Ukrainian nationalist parties

An author is do an attempt to trace the process of development of ideology of modern Ukrainian nationalistic parties. A wide range of concepts and doctrines of the leading ideologues of the political trend and observed their role at the present stage of state in Ukraine.

Key words: ideology, Ukrainian nationalism, nationalistic parties, integral nationalism, state.

УДК930.1:321.02-055.2(477)

Смирнова І.Є.

Проблема ґендерної рівноправності в українській політиці

Нозглядається проблема ґендерної рівноправності в українській політиці. Робиться висновок, що розроблені міжнародним співтовариством стандарти ґендерної рівності, були закріплені і в українському законодавстві, насамперед Конституції та Законі «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». Але прийняті закони відрізняються декларативністю положень і на практиці не забезпечують рівність прав жінок і чоловіків, особливо в сфері професійної політики та державного управління.

Ключові слова: ґендер, рівноправність, політика, дискримінація жінок, державне управління.

Останнім часом для пояснення політичного процесу дедалі частіше використовується ґендерний підхід, який передбачає з'ясування специфічної ролі жінок і чоловіків у сучасному політичному житті, органах державного управління, політичних партіях та громадських організаціях. Для України, яка переживає модернізацію політичної системи, визначення стану політичної активності жінок теж є актуальною проблемою. Її рішення передбачає реформування не тільки вітчизняного законодавства, але й вимагає принципових змін культурних, соціальних, економічних і політичних норм, і вимагає формування нового мислення, основою якого виступає трансформація стереотипних уявлень про чоловіків і жінок. Забезпечення на практиці рівних прав і можливостей для обох статей у сфері владних відносин повинне стати важливим кроком на шляху розвитку демократичного суспільства.

Дослідженню участі жінок у соціальному, політичному, історичному і культурному аспектах життя в сучасному світі, і зокрема в країнах західної Європи та в Україні присвячена значна кількість робіт вітчизняних і закордонних авторів. Категорія «ґендер» уперше була введена в науковий обіг Дж. Скотт [48]. Соціальні розходження між чоловіком і жінкою і їх вплив на політичну сферу аналізуються в роботах Дж. Батлер [35], А. Кахілл [37], Н. Ходорів [39], К. Пейтман [46], Д. Зіммерман, К. Уест [29]. Аналіз розвитку жіночого руху за право участі в голосуванні представлений у роботах закордонних авторів А. Дворкіна, Дж. Чафетс [38], Е. Дюбуа [40], Б. Фрідан [42], Б. Райян [47]. Значний інтерес викликають дослідження представників радикального плину жіночого визвольного руху – К.Міллет [45] і С.Файерстоун [41], що розглядають систему патріархату як основу політичного й економічного гноблення жінки. Проблеми аналізу, демографічного складу електорату, а також політичних відмінностей електоральної поведінки жінок у порівнянні з чоловіками знайшли відображення в роботах Р. Мендел [44], С.Керролл [37], Р. Келлі [43]. Серед робіт російських дослідників заслуговує на увагу збірник «ґендерна реконструкція політичних систем» [24]. Розглядаючи українські

праці з гендерної проблематики, можна відзначити роботи І. Жеребкіної [9], І. Грабовської [4;5], Л. Трофименко [27;28], І. Цикул [31;32], присвячені жіночій участі в політичних процесах України. Проблему жінки в українській культурі другої половини ХХ ст. досліджено в монографії О. Стяжкіної, яка розглядає дану тему з позиції гендеру [26]. Інші її праці присвячені аналізу гендерних досліджень в Україні в 1990 – ті рр. [25].

Аналіз стану вивченості теми дослідження дозволяє стверджувати, що в науковій літературі проблема участі жінок у політичному житті українського суспільства розглянута недостатньо. Виникає об'єктивна необхідність вивчення проблеми участі жінок як активного суб'єкта політичного процесу, здатних захищати свої політичні інтереси.

Мета статті – охарактеризувати гендерні аспекти політичних відносин в Україні, розкрити загальні тенденції становлення та розвитку гендерного паритету у владних структурах України.

Слід чітко розрізняти поняття стать (sex) і гендер (gender). Стать – це термін, що позначає ті анатомо-біологічні особливості людей, на основі яких люди визначаються як чоловік або жінка. Гендер – це складна соціальна конструкція, у межах якої розглядається конструювання гендеру через різні інститути соціалізації, культуру, поділ праці. Втілюючи у своїх діях очікування, пов'язані з гендерним статусом, індивіди конституюють гендерні відмінності й одночасно зумовлені ними домінування і владу [33]. На думку Дж. Скотт, усвідомлення гендерної приналежності – конституюючий елемент соціальних стосунків, що базуються на сприйнятті міжстатевих відмінностей, а стать – це пріоритетний спосіб виразу владних відносин [48].

Аналізуючи міжнародно-правовий аспект державної політики щодо жінок слід звернутися до основних міжнародних документів (до них приєдналась і Україна): Загальна декларація прав людини (1948); Європейська конвенція з прав та основних свобод людини (1950); Конвенція про дискримінацію у сфері праці і зайнятості (1958); Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966); Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) [6]. У 1981 р. було прийнято Конвенцію про примусову чи обов'язкову працю; 1984 р. – Конвенцію про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; 1989 – Конвенцію про права дитини [3].

Чинне законодавство України, зокрема її Основний закон – Конституція, де-юре гарантує жінкам та чоловікам рівні права. Конституція проголошує, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (ст.21). Стаття 24 Конституції України вказує, що «не може бути привілеїв або обмежень за ознаками ... статі... Рівність прав жінки та чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у суспільно-політичній і культурній діяльності, в одержанні освіти та професійної підготовки, у праці та винагороді за працю; спеціальними заходами щодо охорони праці та здоров'я жінок, установленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [12,с.10].

Конституція України та інші джерела Конституційного права забезпечують рівноправну участь чоловіків і жінок у політичній сфері, у діяльності громадських організацій, вступі на державну службу (ст.4). Підписавши Загальну декларацію прав людини, Конвенцію ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» [11,с.138], ратифікувавши міжнародні договори про

права і свободи особистості, підсумкові документи IV Всесвітньої конференції зі становища жінок (Пекін, 1995) [23], Верховна Рада України у липні 1995 р. прийняла постанову «Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», у якій йшлося про те, що українська держава зобов'язується проводити політику щодо включення жінок у всі процеси сучасного суспільства, залучення до розробки і прийняття економічних, політичних, соціальних і правових рішень [15].

У перший раз в історії незалежної України проблема гендерної рівності знайшла своє відображення в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість. Дієвість. Результативність», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 15 березня 2003 р. №344 і схваленій Верховною Радою [20]. Наступним важливим кроком до гендерної рівності в Україні було прийняття 2005 р. Верховною Радою Закону «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків», що набрав сили 1 січня 2006 р. [19].

Серед інших законодавчих актів слід відзначити Указ Президента України «Про впорядкування роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади стосовно забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків», прийнятий 26 липня 2005 р. [21] та постанову Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р., якою була затверджена «Державна програма по встановленню гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» [22].

У реальній системі компонентів як державної, так і політичної влади України існував різкий гендерний дисбаланс на рівні прийняття рішень, як на державній службі, так і в партіях, суспільно-політичних блоках. Якщо у Радянській Україні долаання гендерних стереотипів відбувалося шляхом декларативного встановлення рівності між чоловіком і жінкою, а гендерна рівність в СРСР забезпечувалася квотуванням, то з отриманням Україною незалежності ситуація кардинальним чином змінилася. Вже на перших вільних, демократичних виборах в Україні в 1991 р. більшість жіночого населення проголосувала проти жінок-кандидатів. У Верховній Раді України І скликання жінки становили близько 3% депутатів і 7% – у місцевих Радах. Безпосереднім вирішенням жіночих проблем займалася одна з 22 комісій ВР – Комісія по справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства, яку очолювала В. Єщенко [10,с.93]. Якщо згадати, що в Україні живе 27,7 млн. жінок, то представництво їх на парламентському рівні є мізерним. Небагато у той час було жінок серед голів облрад, представників Президента на місцях. На початку 1990 – х рр. в уряді України була лише одна жінка – міністр соціального забезпечення.

На виборах 1994 р. до парламенту було обрано всього 17 жінок (4%). Після виборів 1998 р. жінки становили вже 8% від загальної кількості депутатів. Здавалося б зовні, що ситуація змінилася на краще [15]. У виступі на Міжнародній конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» тодішня голова Державного комітету України у справах сім'ї та молоді В. Довженко заявила, що «на Саміті Тисячоліття (вересень 2000 р.) главами держав-учасниць було визначено шість основних загальнолюдських цінностей, які повинні бути в центрі уваги всіх країн світу. Серед них найважливішою є рівність жінок і чоловіків. Лише від українців залежить, чи зможуть вони належним чином використати цей потенціал» [8,с.15]. Наприкінці 90 – х рр. ХХ ст. ситуація з представництвом жінок в українському парламенті залишалася складною. Як зазначалося в офіційній доповіді України з питань використання Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» на

початку 1999 р. жінки складали 6,3% у Верховній Раді України та обіймали лише 6,7% вищих державних посад [18, с. 7].

Парламентські вибори 2002 р. наочно продемонстрували становище українських жінок у політиці. Тоді до вищого законодавчого органу пройшло всього 23 жінки (5,1% від загальної кількості його складу). З них: в мажоритарних округах – 8 (3,6%); за партійними списками – 15 жінок (6,7%). [16, с. 21]. Цей результат став вчетверо меншим за представництво жінок у Верховній Раді часів УРСР. Ситуація виглядала ще більш кричущою на фоні того, що особи жіночої статі складали понад 60% виборців і становили панівну частину державного виконавчого апарату – 74,8% від загальної кількості [2].

Президентська кампанія 2004 р. дещо поліпшила ситуацію із представництвом жінок у владі. Після ротації парламентських кадрів та просування партійних списків кількість жінок у Верховній Раді зросла до 5,6%.

Парламентські перегони 2006 р. не стали знаковими у сприйнятті та висвітленні політичними партіями та блоками гендерної тематики. Фактично жодна з п'яти політичних сил-переможниць на виборах до Верховної Ради 2006 р. не зробила чіткого акценту у своїй програмі на аспекті гендерної рівності. По рівню жінок-депутатів Україна на той час посідала 155 місце в світі [34]. Незважаючи на деяке відсоткове збільшення жінок-депутатів сферою їх діяльності продовжували залишатися такі проблеми як соціальне забезпечення, розвиток мережі дошкільних установ та навчальних закладів, охорона здоров'я. Проблемам гендерної рівності увага не приділялася [15].

Загалом низький відсоток жінок в українському парламенті за всі роки незалежності можна пояснити дуже стриманим та упередженим ставленням до жінок-лідерів з боку українського суспільства, яке продовжує залишатися дуже консервативним стосовно вирішення гендерних питань. Як слушно зазначає Ірина Добржанська, серед громадян побутує думка, що жінці не місце у великій політиці [7].

На фоні невисоких показників представництва жінок у парламенті України цікавим виглядає той факт, що ще в 2003 р. Україна зобов'язалася до 2015 р. виконати проголошену Декларацією ООН програму «Цілі тисячоліття». Її 6-й пункт був присвячений рівності прав жінок і чоловіків [34]. На думку деяких посадовців, поліпшити ситуацію можна також за допомогою прийняття цілісного Виборчого кодексу. Цей крок може стати своєрідним проривом України в утіленні в життя тих суспільних цінностей, які на Київській сесії ПА ОБСЄ пропагував у стінах українського парламенту Генеральний секретар Ради Європи Т. Девіс: «Рівність чоловіків і жінок – невід'ємна частина прав людини, що є передумовою розвитку демократії та соціальної справедливості» [2].

Україна значно відстає від європейських країн за рівнем залучення жінок на вищі керівні посади в органах виконавчої влади. Як засвідчують статистичні дані, у 1994 р.; жінки становили 43 % штату адміністративних і керівних органів. На 1997 р. цей відсоток зріс майже до 50%, а у 2000 р. відсоток жінок сягнув 72%, але тільки 4% з них працює на керівних посадах. У той же час чоловіки складають на державній службі 25%, але 95% з них – це керівники. Отже, жінок неохоче приймають до лав влади [17, с. 254]. Цікаво, що на початку 2000 – х рр. на державній службі займали керівні посади 51,5% жінок і 48,5% чоловіків. Проте, аналізуючи розподіл жінок і чоловіків на керівних посадах за категоріями, спостерігається різке зменшення кількості жінок на вершині владної піраміди [1].

Чим нижчий рівень органів влади, тим вони доступніші для жінок. Так, в обласних радах жінки становлять менше п'ятої частини керівників, у районних радах – трохи більше третини, у сільських і селищних радах – більше 40% [15].

Представлений порівняльний аналіз професійної диференціації серед державних службовців дозволив О.Кулачек стверджувати ще більш радикально – про гендерну дискримінацію на державній службі [13, с. 37]. Можна цілком погодитися і з висновком І. Цікул про те, що для сучасної України характерною є тенденція обмеження доступу жінок до процесу розробки та ухвалення рішень у державному секторі. Процеси досягнення рівномірної присутності жінок і чоловіків у вертикальному зрізі кадрового складу інститутів виконавчої влади відбуваються досить повільними темпами [32, с. 11].

Окреслені тенденції вказують на необхідність застосування в Україні спеціальних стратегій на загальнодержавному рівні, зазначених у Пекінській платформі дій, стосовно досягнення рівного представництва чоловіків і жінок у державних і владних структурах. Для цього слід визнати доцільним: 1) внесення змін і доповнень до існуючих законів, зокрема до Закону України «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування», «Про систему центральних органів виконавчої влади», що сприятиме практичному вирішенню питань, пов'язаних зі статусом посад у державному апараті; 2) створення урядової структури, що має проводити роботу за загальною стратегією з метою контролю за впровадженням принципу рівності прав жінок та чоловіків; 3) інтеграція питань статусу жінок у всі владні структури уряду; 4) застосування аналізу, що базується на врахуванні гендерних питань як пріоритетного напрямку державної політики [14, с. 14].

Таким чином, демократичні перетворення в Україні стали добрим підґрунтям для підвищення статусу жінки в суспільстві, але якщо у західному суспільстві розвиток демократії пов'язується з розширенням участі жінок у процесі вироблення та прийняття управлінських рішень, руйнацією негативних стереотипів щодо повноправної участі жінок в державному управлінні, то в Україні спостерігається розвиток протилежних західній практиці тенденцій. Гендерні диспропорції в центральних та місцевих органах влади сучасної України є яскравим прикладом порушення гендерної паритетності у владних структурах. Оцінка формування та діяльності інститутів виконавчої влади свідчить про наявність вертикальної професійної дискримінації, що проявляється у відмінностях в посадовому становищі чоловіків і жінок. Аналіз гендерного складу державних службовців доводить, що жінки практично позбавлені можливостей кар'єрного просування, займаючи державні посади в рамках шостої-сьомої категорій, не маючи можливостей впливати на процес розробки та ухвалення управлінських рішень. Все це свідчить про наявність в Україні феномену «скляної скелі», що виявляється в обмеженості доступу жінок до керівних ланок управління вищих категорій.

Список використаних джерел

1. Бровко В. Гендерная политика в Украине / В. Бровко [електронний ресурс].- Режим доступу: <http://h.ua/story/56941/>.
2. Гендер і політика: 2002 та 2006 роки. Що змінилося? [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.deputat.org.ua/pp_analit_391.htm. – 23 квітня 2006 р.
3. Головченко В. Права жінок в Україні під кутом зору міжнародно-правових стандартів / В.Головченко // Право України. –1999. – №7. – С. 38 – 41.
4. Грабовська І.М. Політичне лідерство в Україні: гендерний аспект / І.М.Грабовська // Сучасність: Часопис незалежної української думки. – 2006. – №3. – С. 79 – 96.

5. Грабовська І.М. Про українську жінку в українській політиці і не тільки / І.М.Грабовська //Сучасність. – 2004. – №3. – С. 82 – 91.
6. Денис Б. І. Захист прав жінок в конституційно-правовому та міжнародному аспекті як шлях до розбудови демократичної правової держави / Б.Денис [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=159.
7. Добржанська І. Гендерні проблеми політичних відносин в Україні / І.Добржанська // Політична наука в Україні: стан і перспективи: Матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10 – 11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів: ЦПД, 2008. – 308 с.
8. Довженко В. Управління гендерними процесами в Україні та шляхи його вдосконалення / В.Довженко // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції (5–6 липня 2002 р.). – К.: КНУ, 2002. – С. 14 – 18.
9. Жеребкіна І. Женское. Политическое. Бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине / И.Жеребкіна. – Х.: Ф – Пресс, 1996. – 376 с.
10. Зленко В. Потісність, політична еліта! / В.Зленко // Віче. – 1994. – №3(24). – С. 92 – 97.
11. Конвенція о ликвидации всех форм расовой дискриминации // Избирательные стандарты в международном праве и их реализация в законодательстве Российской Федерации. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 130 – 163.
12. Конституція України. – К.: Преса України, 1999. – 49 с.
13. Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії / О.Кулачек. – К.: Основи, 2005. – 302 с.
14. Кулачек О.І. Гендерна паритетність у державному управлінні становлення та тенденції розвитку в Україні.: Автореф. дис. ... канд. наук з державного управління / Українська Академія державного управління при президенті України. – К., 2003. – 20 с.
15. Марусик Т., Герегова С. Гендерна культура у трансформаційних процесах українського суспільства / Т.Марусик, С.Герегова [електронний ресурс].-Режим доступу: http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/15_1/10.pdf.
16. Мельник Т. Вибори 2002: гендерний аналіз / Т.Мельник // Гендерний погляд на вибори 2002. Матеріали міжнародної конференції. (17 – 18 травня 2002 р.). – К.: КНУ, 2002. – С. 21 – 25.
17. Нікітіна В. Жінка в українській політиці / В.Нікітіна // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві. – К.: Перса України, 2003. – С. 253 –256.
18. Оніщенко Н.М., Томашевська М.О. Правове регулювання гендерних процесів в Україні: стан і перспективи розвитку / Н.М. Оніщенко, М.О. Томашевська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2005. – №28. – С. 3 – 10.
19. Офіційний сайт Верховної Ради України [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. – 8 вересня 2005 р.
20. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. – 15 березня 2003 р.
21. Офіційний сайт Президента України [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.President.gov.ua>. – 26 липня 2005 р.
22. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. – 27 грудня 2006 р.
23. Пекінська платформа дій [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www/ozis/kn/ua/ppd/html> Page 11.
24. Степанова Н.М. Политика гендерного равенства в скандинавских странах // Гендерная реконструкция политических систем / Редакторы-составители сборника: Степанова Н.М., Кириченко М.М., Кочкина Е.В.-СПб.: ИСПГ-Алетей, 2003. – 991 с.

25. Стяжкіна О.В. Гендерні дослідження в Україні в 90-ті роки ХХ століття й історична наука / О.В.Стяжкіна // Наукові праці: Збірник.-Миколаїв, 2000. – Т.8: Історичні науки. – С. 159 – 164.
26. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття / О.В.Стяжкіна. – Донецьк: Норд Прес, 2002. – 270 с.
27. Трофименко Л.С. Жіноче політичне лідерство: історіографічний аспект / Л.С.Трофименко // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2001. – Вип. 6. – С.127 – 134.
28. Трофименко Л. С. Феномен жіночого лідерства в Україні.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – 20 с.
29. Уэст К., Зиммерман Д. Создание гендера / К. Уэст, Д. Зиммерман // Хрестоматия феминистских текстов. – СПб.: ИСПГ-Алетей, 2000. – С. 193 – 219.
30. Харченко Л.В. Гендерні проблеми політичної еліти України у трансформаційний період розвитку / Л.В.Харченко [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://intkonf.org/k-filos-n-harchenko-lv-genderni-problemi-politichnoyi-eliti>. – 29 листопада 2006 р.
31. Цікул І.В. Трансформація інституту партійного лідерства в сучасній Україні (гендерний підхід) / І.В. Цікул [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postua.info/cikul.htm>. – 26 лютого 2007 р.
32. Цікул І.В. Гендерні аспекти формування паритетної демократії в Україні.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2009. – 20 с.
33. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в 20 ст. / Н. Чухим [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n17/texts/chuhym.htm>.
34. Ямпольская И. Гендерные аспекты управления / И. Ямпольская [електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.ises.com.ua/6.doc>. – 26 жовтня 2007 р.
35. Butler J. Gender Trouble / J. Butler // Continental Feminist Reader. – Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2003. – P. 29 – 57.
36. Cahill A. Introduction: The Politics of Sexual Identity / A. Cahill // Continental Feminist Reader.- Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2003. – P. 23 – 29.
37. Carrol S. Women as Candidates in American Politics / S. Carrol. -Bloomington (Ind.): Indiana University Press, 1994. – 90 p.
38. Chafets J. and Dworkin A. Female Revolt. Women's Movement in World and Historical Perspective / J. Chafets, A. Dworkin. – Houston: Rowman and Allamheld Publ., 1986. – 230 p.
39. Chodorow N. Femininities, Masculinities, Sexualities: Freud and Beyond / N. Chodorow. – Lexington, Ky.: University Press of Kentucky, 1994. – 132 p.
40. Dubois E. Woman Suffrage and Women's Rights / E. Dubois. – New York and London: New York University Press, 1998. – 308 p.
41. Firestone S. The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution / S. Firestone. – New York: William Morrow and Company, 1970. – 274 p.
42. Freidan B. The Feminine Mystique / B. Freidan. – New York: W. W. Norton, 2001. – 430 p.
43. Kelly R. and Boutilier M. The Making of Political Women / R. Kelly, M. Boutilier. – Chicago: Nelson-Hall, 1978. – 112 p.
44. Mandel R. Women's Leadership in American Politics: the Legacy and the Promise / R. Mandel // The American Women 2001 – 2002. – NY: W.W. Norton and Company, Inc., 2001. – P. 43 – 63.
45. Millet K. Sexual Politics / K. Millet. – Urbana: University of Illinois Press, 2000. – 397 p.

46. Pateman C. The Sexual Contract / C. Pateman. – Stanford: Stanford University Press, 1988. – 264 p.
47. Ryan B. Feminism and the Women's Movement / B. Ryan. Dynamics of Change in Social Movement, Ideology and Activism. – NY: Routledge, 1992. – 110 p.
48. Scott J. Gender and the Politics of History / J. Scott. – New York: Columbia University Press, 1999. – 110 p.

Смирнова И.Е. Проблема гендерного равноправия в украинской политике

Рассматривается проблема гендерного равноправия в украинской политике. Делается вывод, что разработанные международным сообществом стандарты гендерного равноправия были закреплены и в украинском законодательстве, прежде всего в Конституции Украины, Законе «Об обеспечении равных прав и возможностей женщин и мужчин». Но принятые законы отличаются декларативностью положений и на практике не обеспечивают равенства мужчин и женщин, особенно в сфере профессиональной политики и государственного управления.

Ключевые слова: гендер, равноправие, политика, дискриминация женщин, государственное управление.

Smirnova, I.Y. Problem of gender equality in the Ukrainian policy

The article deals with the problem of gender equality in the Ukrainian policy. It is judged, that the standards of gender equality developed by the international community have been fixed in the Ukrainian legislation too, first of all in the Constitution of Ukraine, the Law «About maintenance of the equal rights and opportunities of women and men». But the accepted laws differ with pretentiousness of positions and do not provide equality of men and women in practice, especial in sphere of a professional policy and the government.

Key words: gender, equality, policy, discrimination of women, government.

УДК 324(477)

Ніколаєнко Н.О.

Застосування адміністративного ресурсу у президентській виборчій кампанії 1999 року

Розкрито проблеми застосування адміністративного ресурсу у президентській виборчій кампанії 1999 року. Проаналізовано основні форми його використання під час даної виборчої кампанії.

Ключові слова: адміністративний ресурс, політичні технології, некоректні політичні технології, політичний процес, виборчий процес.

Прихід нового електорального циклу актуалізував наукове обговорення проблем адміністративного впливу на поведінку виборців. Даний феномен, отримав назву адміністративного ресурсу, нерідко його зводять до нелегальних методів впливу влади на перебіг виборчої кампанії, а саме фальсифікації результатів виборів. Між тим, адміністративний ресурс включає в себе широкий набір легальних, напівлегальних незаконних методів, що використовуються на всіх стадіях виборчої кампанії. Повністю виключити їх вплив на електорат в сучасних умовах неможливо [1, с. 8].

Дослідженням проблем використання адміністративного ресурсу сьогодні активно займаються зарубіжні науковці, політичні технологи, до них можна віднести: Є. Малкіна та Є. Сучкова, А. Чуклінова, Д. Парамонова, В. Дінсе, А. Ніколаєва; серед українських дослідників: О. Сич, А. Поліщук, В. Полохало, М. Бучин та інші. В той же час, відсутня комплексна робота на науковому рівні суті адміністративного ресурсу.

Мета і завдання дослідження – розглянути та проаналізувати проблеми застосування адміністративного ресурсу під час президентської виборчої кампанії 1999 року.

Термін адміністративний походить від латинського *administration*, що означає керування, управління [7, с. 32]. Як правило, цей термін вживають для ширшого окреслення системи органів державно-виконавчої влади, а у вузькому розумінні для означення керівного персоналу установи, підприємства, організації [1, с. 9]. Термін ресурс також має латинське походження (*resurge* – підіймаюся, виникають знову) використовується для позначення матеріальних засобів, цінностей, запасів, коштів, що їх в разі потреби можна використати.

Таким чином, вживаючи термін адміністративний ресурс безвідносно до контексту його конкретного застосування, під ним розуміють ту сукупність засобів, яку адміністративний апарат державної виконавчої влади може використовувати для досягнення поставлених перед ним цілей [1, с. 10].

На практиці використання адміністративного ресурсу призводить до позбавлення людей свободи вибору й волевиявлення на підставі їх адміністративної залежності від керівництва. Використовуючи адміністративний ресурс державний службовець досягає особистих або політичних цілей

(наприклад, примусити виборців голосувати за чи проти якогось питання), при цьому застосовуючи важелі адміністрування, посадову підпорядкованість підлеглих йому людей. Застосування адміністративного ресурсу в управлінні суспільством є характерним для недемократичних режимів як продовження практики адміністративно-командного управління[2,с.358].

Особливого розмаху практика застосування адміністративного ресурсу в Україні набула під час виборів 1999 р. та референдуму за народною ініціативою в 2000 р. Адмінресурс став основною складовою виборчої кампанії 1999 року.

Адмінресурс є явищем не таким вже й однозначним і, головне, зовсім не обов'язково спрямованим проти опозиції. Навіть тільки тому спроби виграти виборчу кампанію за допомогою тільки адмінресурсу (або – протистояння йому), приречені на невдачу. Головною помилкою тут звичайно буває навіть не опора на ті сили, які в реальності не дуже хочуть допомагати кандидату, а просто плутанина понять[5,с.216].

Найбільшою проблемою для адмінресурсних (а також –антиадмінресурсних) кампаній є проблема співвідношення звернення до адміністрації і до населення.

Станом на 2 серпня 1999 року було зареєстровано дев'ять кандидатів у президенти України – Л.Кучму, П.Симоненка, Є.Марчука, О.Ткаченка, О.Мороза, Г.Удовенка, Ю.Костенка, Н.Вітренко та В.Олійника. Але пізніше, завдяки рішенням суду незареєстровані претенденти теж стали кандидатами. Технологічно це виглядало наступним чином. В. Онопенко, обгрунтовуючи своє подання до Верховного Суду стверджував, що Центрвиборчком не має розроблених норм та критеріїв оцінки достовірності підписних листів. Верховний Суд задовольнив скаргу В. Онопенка на відмову ЦВК зареєструвати його[7,с.34]. Парадокс у цій неоднозначній ситуації полягав у тому, що ніхто так і не довів, що В. Онопенко таки зібрав мільйон підписів. За версією суду, Центрвиборчком не зумів переконливо довести, чому визнано недійсними близько 600 тисяч підписів, зібраних на підтримку лідера Української соціал-демократичної партії. ЦВК виконав рішення суду. За опрацьованим сценарієм розвивалися події і з іншим претендентом. Хоча відповідну ситуацію і називали тоді «правовим абсурдом».

Отже, в цілому було зареєстровано 15 кандидатів у Президенти. До речі звертає на себе увагу невідповідність кількості зібраних підписних листів і результати голосування. У деяких кандидатів число голосів «за» на виборах виявилось меншим за кількість зібраних підписів на підтримку.

Достатньо показовою була велика кількість учасників виборчих перегонів у контексті розпорошення голосів виборців. Симптоматично, що Президент України Л.Кучма вказував, що не вважає, що збільшення кількості зареєстрованих Центрвиборчкомом кандидатів на посаду глави держави ускладнить його власну передвиборчу кампанію[10,с.108].

«Канівська четвірка» як нова технологічна стратегія стала спробою нереалізованих домовленостей про єдиного кандидата, альтернативою «кандидату від влади», тобто чинному президенту. В альянсі брали участь О.Мороз, О.Ткаченко, Є.Марчук та В.Олійник.

За час свого існування «канівська четвірка» здійснила ряд гучних заходів. Одним із них стало звернення до ПАРС з проханням надіслати до України місію для контролю за виборами. Публічність «канівської четвірки» стала складовою її спільної рекламної стратегії на виборах (традиційні спільні прес-конференції по понеділках). Ідеологічно, саме висуванець «канівської

четвірки» мав стати «рятівником держави», разом з тим, процес висування єдиного кандидата став перманентним[9,с.24].

Виборча кампанія будувалася, як альтернативна президентській. За деякими свідченнями, в обговоренні спільних намірів на першому етапі брав участь і лідер комуністів П. Симоненко, проте потім відійшов від процесу[9,с.26].

Під час початкового етапу виборчої кампанії кандидатами активно використовувався адміністративний ресурс, зокрема, технології формування баз даних, і вплив на підлеглих щодо підписів за тих чи інших учасників процесу.

Загалом масова кампанія зі збору підписів на президентських виборах 1999 року викликала багато запитань і нарікань. Некоректні політичні технології, які використовувалися під час президентських підписних перегонів, ненабагато відрізнялися від технологій під час збору підписів на парламентських виборах 1998 року, коли український політикум набув своєрідного досвіду виконання цієї відповідальної процедури.

Одним із найгостріших моментів, які виникли у ході «підписної кампанії», виявилось питання про видання додаткових підписних листів претендентам у кандидати[9,с.34].

Найбільше звинувачень про порушення в процесі збору підписів висловлювалося на адресу діючого президента. Разом з тим, лідерами в збиранні та оприлюдненні відповідних фактів були представники лівих сил. Основним лейтмотивом відповідних порушень був тиск на підлеглих з вимогою збору підписів. Зокрема, під час однієї з нарад тимчасової комісії Верховної Ради, яку очолював О.Єльшкевич, кандидат Н. Вітренко навела такий приклад: прем'єр-міністр В. Пустовойтенко, виступаючи в Харкові перед директорським корпусом, пообіцяв вигнати з роботи кожного, хто посміє поставити свій підпис на підтримку будь-кого іншого крім Л.Кучми[10,с.111]. На такі чисельні порушення виборчого законодавства постійно вказувала парламентська комісія О. Єльшкевича.

Виходячи з них, найбільший тиск чинився на працівників бюджетної сфери: вчителів, керівників державних підприємств, як, приклад, у Галицькому районі Івано-Франківської області заступник завідувача відділу освіти Галицької райдержадміністрації у примусовому порядку роздавав підписні листи директорам загальноосвітніх шкіл і зобов'язав їх збирати підписи на підтримку Л. Кучми; голова Хотинської райдержадміністрації в категоричній формі наказав головам сільських рад особисто збирати підписи за певного претендента, один із сільських голів, виконуючи цю вказівку, зібрав підписи, чинячи тиск на жителів села; у райцентрі Широкому Дніпропетровської області райдержадміністрація відмовилася прийняти господарські документи КСП «Тихий Став», мотивуючи тим, що керівники господарства не привезли жодного листа на підтримку Л. Кучми; у місті Жовті Води Дніпропетровської області збирали підписи на підтримку претендента на кандидата у Президенти України Л. Кучми у студентів під час складання іспитів і т. ін. Разом з тим, у ЗМІ з'явилися повідомлення відносно застосування адмінресурсу і на користь інших осіб[11,с.11].

Під час відповідного періоду була застосована технологія так званих лжезбирачів підписів, фальшивки могли бути використані для підміни аутентичних документів на останньому етапі перевірки. До речі, ЦВК зайняло на цьому етапі достатньо обережну і своєрідну позицію щодо перевірки порушень. За інформацією ЦВК, до них надійшло кілька тисяч повідомлень про порушення, але немає органу, який міг би їх перевірити. ЦВК – не слідчий орган і не займається оперативною роботою[11,с.14].

Основні нарікання відносно прозорості процесу перевірки підписів зводилися до застосування адміністративного ресурсу, а саме, формальність перевірок підписних листів провладного кандидата, невідаха підписних листів іншим кандидатам.

За Л. Кучму віддали свої голоси 56,25% учасників виборів, або 15 мільйонів 870 тисяч 722 громадян. За його суперника, лідера Комуністичної партії Петра Симоненка, проголосували 37,80% виборців, або 10 мільйонів 665 тисяч 420 громадян. Результати голосування принесли їй певні несподіванки. Так, у Донецькій області, виборчій вотчині комуністів, де вже в першому турі лідер комуністів випереджав усіх своїх суперників, 14 листопада він зазнав відчутного фіаско – тут за Л. Кучму проголосувало 52,9% громадян [13, с. 5].

У нас не буде адміністративного тиску на виборах 1999 року, – неодноразово запевняв виборців України Президент Л. Кучма. У тому ж вітчизняну громадськість та закордонних політиків запевняли інші урядовці [8, с. 4].

Можна окреслити вже апробовані типові механізми адміністративного ресурсного впливу. З цією метою звернімося до надзвичайно цікавого документу – матеріалів Семінару керівників обласних організацій однієї відомої партії. Документ датований 1999 роком, не втратив своєї актуальності і сьогодні цілком може слугувати яскравою ілюстрацією способів використання адмінресурсу [8, с. 14].

На семінарі (наradі) керівників лідер партії, тоді – впливова керівна особа в парламенті – орієнтував своїх однопартійців так: «Ви будете звертатися до керівників району і там вам будуть допомагати. У нас сьогодні в більшості областей члени партії належать до їх керівників» [16, с. 28].

А виступ представника Вінницької області варто зачитувати майже в повному обсязі: «Раніше в нас була така телерадіокампанія «Простір», яка постійно рекламувала Марчука та Вітренко. Зараз нам вдалося цей канал закрити. Працює телестудія КТБ, але зараз знаходиться в підвішеному стані, але якщо не перейдуть на наш бік, вони перестануть існувати. Ми видаємо «Вінницьку газету», її засновником є міська рада. В адміністративному порядку ми зараз примусили глав райдержадміністрацій, щоб в газетах, в яких вони є засновниками, постійно друкувалися матеріали на підтримку Леоніда Даниловича Кучми. Ми намагаємося більшість інформації, яка стосується агітації за Кучму, щоб вона не була відкритою, а відбувалася в прихованій формі» [16, с. 32].

Застосування адміністративного ресурсу на Закарпатті теж не відрізняється «оригінальністю», зокрема, про це свідчить такий факт: «ми сьогодні співпрацюємо з державним телебаченням і практично три телерадіокампанії уклали юридичні і не тільки юридичні угоди з нашою партією. Єдине радіо, яке працює сьогодні в Закарпатті, практично є рупором обласної партійної організації. В кожній організації є список авторитетних членів партії, з якими беруться інтерв'ю і робляться телепередачі і тому ми можемо забезпечити досить високий рівень агітації» [16, с. 40].

Наведені приклади змушують зробити висновок: варто під великий сумнів ставити «об'єктивні» матеріали місцевої преси, яка повністю залежна від владних структур.

Другий напрям дій адмінресурсу – формування виборчих комісій і їх діяльність. Звернімося до знайомого документу. Чернівецька організація тієї ж партії. «В нас 4 територіальні комісії очолюються людьми, не те, щоб від нашої партії, але «нашими». Ми отримали згоду представити від інших кандидатів у президенти наших людей. І якщо ви побачите, що в Чернівецької облпар-

торганізації член комісії – член нашої партії – виступатиме від Марчука чи там Мороза, то ви знаєте, про що йде мова. Кримська організація: 6 виборчих дільниць сформовано цілком з членів нашої партії» [15, с. 7].

З виступу представника з Вінниці. «Ми плануємо на кожну дільницю розставити спостерігачів, причому так, щоб спостерігачами були люди авторитетні на тій дільниці. Це дасть змогу в прихованій формі в період голосування проводити агітацію. Яким чином? Стоїть спостерігач, людина, яка там проживає, досить авторитетна. Приходять люди голосувати, питають: «А ти що тут робиш?» Він каже, що я представник такої партії, яка підтримує такого-то кандидата, дивлюся, щоб був порядок. Це дає результати» [15, с. 4].

Доповідач з Чернівців: «... у 50% округів ми не маємо достатнього впливу, щоб впровадити ці технології. Тому на цих виборчих дільницях голосування буде чесне, нормальне. Після того, коли ми побачимо, що «Іван Іванович» має там, наприклад, 20%, а «Марія Степанівна» 30%, то тоді вже вступають у дію ті 50% виборчих дільниць, на які ми маємо свій вплив. Є три методи. Перший метод: там, де проголосовано за «Марію Степанівну», там ставиться ще одна крапка і цей бюлетень рахується як недійсний. Друге: від пункта А до пункта В є пункт С – підраховуються ще раз голоси і в кінцевому випадку проходить врегулювання отими 50%-ми, які ми маємо. Така технологія дає перевагу від 12% до 15%» [15, с. 5].

Як бачимо, масові порушення на минулих президентських виборах були логічним продовженням і розвитком тих тенденцій і тих технологій, які безкарно культивувалися раніше. І саме їхня безкарність і спровокувала їх тотальне поширення. Без жорсткого застосування передбачених законодавством мір покарання винних у фальсифікаціях виборів жодне найдосконаліше унормування передвиборного процесу і процедури виборів, жодні законодавчі новачки не матимуть сили.

Проаналізувавши приклади застосування адміністративного ресурсу під час президентської виборчої кампанії, можна виділити основні способи застосування адміністративного ресурсу під час президентських виборів 1999 року:

1. Збір підписів, шляхом тиску на виборців.
2. Опосередкований вплив на електорат під час голосування, методи «підказки» та рекомендацій голосуючим.
3. Підтасування результатів голосування; махінації під час підрахунку голосів у окружних виборчих комісіях.
4. Зловживання службовим становищем численних держчиновників, здійснюваних в інтересах чинного Президента Л. Кучми
5. Тиск на конкурентів у всіх можливих формах: інформаційна блокада, відсторонення від виборів, карне переслідування тощо.
6. Активне використання медійного адміністративного ресурсу.
7. Контроль за голосуванням студентів, військових та співробітників деяких інших структур.
8. Організація голосування солдатів, міліціонерів, ув'язнених, примушування їх масово голосувати за відповідного кандидата чи політичну партію (блок).
9. Маніпуляції з визначенням меж виборчих округів на основі врахування розстановки політичних сил;
10. Використання адміністративного ресурсу для ефективного проведення власної виборчої кампанії кандидата (партії) влади [3, с. 49].

Важливим є питання про індикатори адміністративного ресурсу під час виборів 1999 року, тобто маємо визначити, за наявності яких саме ситуацій можемо однозначно говорити про застосування адміністративного ресурсу.

В цілому можна виділити так основні індикатори його виявлення: насильницьке втягування громадян до лав відповідних політичних партій, погрози застосувати силу, репресії проти виборців, якщо вони не проголосують за відповідного кандидата чи політичну партію; порушення закону під час формування списків виборців [3, с. 51].

Отже, під адміністративним ресурсом, з одного боку, розуміють здатність органів державної влади впливати на політичний процес, виконувати свої функції. У цьому розумінні адміністративний ресурс набуває нейтрального значення, яке є характерним для демократичних країн. З іншого боку, адміністративний ресурс – це незаконний вплив органів державної влади на виборчий процес, що є аномальним явищем для демократично держави, з яким треба боротися, активно йому протидіяти.

Підсумовуючи вищесказане, можна виокремити також методи контролю використання адміністративного ресурсу: ефективний громадський моніторинг; чіткі законодавчі механізми, що регламентують можливі форми використання адміністративного ресурсу; незалежна судова влада.

Проте в цілому вплив від використання владних важелів на кінцеві результати виборів у краях розвинутої демократії мінімальним. Виокремлено ряд чинників, як сприяють такій ситуації: наявність достатньо високої політико-правової культури та традицій вільного волевиявлення у громадян; наявність сталого виборчого законодавства; значна кількість об'єктивних та незалежних засобів масової інформації; розвиненість інститутів громадянського суспільства, що сприяють активному громадському контролю над процесом виборів; наявність системи забезпечення гарантій непорушності права громадянина на вільне волевиявлення; наявність чітко визначених законодавством меж повноважень осіб.

Аналізуючи виборчі кампанії починаючи з проголошення незалежності України і до сьогодні ми бачимо що адміністративний ресурс стрімко почав набирати свої обороти починаючи з 1998 року і це є дуже небезпечним явищем для України, тому що внаслідок впливу різноманітних чинників застосування адміністративного ресурсу в ході виборчих кампаній, багато громадян, політиків та державних службовців сприймають використання адміністративного ресурсу, як абсолютно нормальне явище, один зі способів збереження влади, який не тягне за собою кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Як одна з головних виборчих технологій адміністративний ресурс був успішно використаний під час президентських виборів 1999, 2004, 2010 років та парламентських та 2006 та 2007 років. А факт втручання органів влади у виборчий процес став одним з ключових в українській політології. Адміністративний ресурс почали застосовувати під час парламентських та місцевих виборів 1998 року. Далі його застосування відбувалося по висхідній під час президентських виборів 1999 року, парламентських та місцевих виборів 2002 року.

Список використаних джерел

1. Админресурс: тема номера. // Украинская инвестиционная газета. – 2004. – 28 сентября – 4 октября. – С. 8– 11.
2. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії. / В.М.Бебик – К.: Освіта, 2001. – 358 с.

3. Ганжуров Ю. Правила гри та гра без правил: Парламент Президента України в контексті політики комунікацій / Ю.Ганжуров // Віче. – 2006. – С. 48-51.

4. Динсе В. Николаев А. Административные технологии в региональных избирательных кампаниях / В Динсе, А.Николаев // Власть. – 2000. – С. 24-28.

5. Зимоха А. Цели и методы воздействия на территориальную картину выборов / А.Зимоха // Актуальные проблемы современной науки. – 2000. – С. 206-216.

6. Золотухін А. Стрільба на ураження або абетка виборчих технологій / А.Золотухін // Віче. – 2002. – С. 16-18.

7. Каплан Ю. Політичні технології в Україні: особливості адміністративного ресурсу президентських виборчих кампаній 1999р. / Ю.Каплан // Віче. – 2000. – С. 32-34.

8. Каплан Ю. Адмінресурс під час виборчих кампаній 1999р. / Ю.Каплан // Віче. – 2000. – С. 4 -14.

9. Кочубей Л. Канівська четвірка як основна політична виборча кампанія 1999 року / Л.Кочубей // Політичний менеджмент. – 1999. – С. 23-34.

10. Кочубей Л. Проблеми дослідження адміністративного простору / Л.Кочубей // Політичний менеджмент. – 2001. – С. 108-111.

11. Николаев А. Административный ресурс в региональных избирательных кампаниях / А.Николаев // Полис. – 1999. – С. 11-14.

12. Поліщук А. Виборчий процес та застосування адмінресурсу / А.Поліщук // Політичний менеджмент // 2002. – № 3. – С. 17-23.

13. Полохало В. Адмінресурс в процесі виборчої кампанії 1999 році в Україні / В.Полохало // Політична думка. – 1999. – С. 3-8.

14. Почепцов В. Коммуникативные технологии. / В.почепцов – К., 2001. – 370 с.

15. Президентські вибори 1999р.: моніторинг порушень виборчого законодавства // Політичний менеджмент. 1999. – №2. – С.3.

16. Сич О. Адміністративний ресурс у технологіях тіньової політики України / О.Сич // Визвольний шлях. – 2001. – С. 28-40.

Николаенко Н.А. Применение административного ресурса в президентской избирательной кампании 1999 года

Раскрыты проблемы применения административного ресурса в президентской избирательной кампании 1999 года. Проанализированы основные формы его использования во время данной избирательной кампании.

Ключевые слова: административный ресурс, политические технологии, некорректные политические технологии, политический процесс, избирательный процесс.

Nikolaenko, N.A. lication of administrative resource in the presidential electoral campaign of 1999

The problems of application of administrative resource are exposed in the presidential electoral campaign of 1999. The basic forms of his use are analysed during this electoral campaigns.

Key words: administrative resource, political technologies, improper political technologies, political process, electoral process.

Проблема та можливості сталого еколого-економічного розвитку України

Розглядаються проблеми та можливості становлення узгодженого еколого-економічного розвитку України.

Ключові слова: сталий розвиток, моделі суспільства сталого розвитку, чинники становлення усталеного розвитку.

Екологічна ситуація, що склалася на Україні кваліфікується катастрофічною. Квітучий і благодатний колись край оголошено зоною суцільного екологічного лиха. Політика колишнього СРСР зробила економіку України однією з екологічно «найбрудніших» і до того ж перенасичену хімічними, металургійними, гірничовидобувними виробництвами зі вкрай застарілими технологіями. Матеріало-і енергоємність виробництва у 8-10 разів, а за використанням води в 15 разів більше, ніж у розвинутих країнах [1, с.38]. «Забруднені та ерозовані землі, насичені отрутохімікатами та пестицидами водойми, малі річки, перетворені на стічні канали, безоглядні звалища отрутохімікатів та добрив, розташовані в зонах масового населення. Пестицидне навантаження на ґрунти України становить в середньому 3 кг на 1 га, що в 6 разів більше за світовий показник (у Закарпатті – 8,7 кг, а в Криму – 12,7 кг). В атмосфері 78 міст України вміст шкідливих речовин перевищує норми в 60 і більше разів. Лише в трьох містах України (з 52 обстежених) вміст бензопірену в повітрі не перевищує установлені гранично допустимі концентрації. 40 відсотків чорноземів деформовано внаслідок нераціональної господарської діяльності» [1, с.38; 2, с.68, 108-112].

Це і визначило доцільність розробки науково-обґрунтованої концепції сталого екологічно розвитку держави. І зокрема, уже в преамбулі Закону України про охорону навколишнього середовища від 25 червня 1991 р. зазначено, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини є невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку України, яка з цією метою здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням довкілля, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Досить плідно в контексті забезпечення сталого розвитку суспільства працюють українські вчені: В.Андрущенко, Г.Балюк, Г.Білявський, О.Васюта, В.Вербицький, Т.Галушкіна, Т.Гардачук, М.Горін, Б.Данилишин, М.Демчишин, К.Дергачова, Є.Камінський, А.Качинський, М.Кисельов, О.Кіндратець, В.Крисаченко, Л.Мельник, Г.Марушевський, Я.Мовчан,

В.Мокрий, М.Ожелечко, С.Позняк, Л.Руденко, А.Сальнікова, С.Семенець, А.Сіленко, С.Степаненко, А.Толстоухов, О.Таріко, М.Хилько, І.Черваньов, С.Чумаченко, В.Шевчук, А.Яцик та ін.

Але, попри значну кількість публікацій, проблема усталеного екорозвитку ще не отримала достатнього наукового обґрунтування, не була поставлена так виразно, як того потребує сучасна практика життєдіяльності. Враховуючи актуальність і недостатню розробленість означеної проблематики, автор обрав її предметом даного дослідження.

Попри всі зусилля світової науки людства немає готових моделей сталого розвитку суспільства. До цього часу ані ринкова, ані командно-адміністративна економіки так і не спромоглися кардинально вирішити зростаючі екологічні проблеми. Звідси – можливо і не випадковою є критика ринкової моделі екологічного розвитку, що вона не є панацеєю при вирішенні екологічних проблем, адже і донині все світове господарство здійснюється за рахунок нищівної експлуатації природних ресурсів. «Екологічні вимоги нині розглядаються як альтернативи економіці, як небезпечний чинник гальмування соціально-економічного розвитку. Протиставлення економіки та екології як несумісних галузей людської діяльності – це, – як справедливо зауважує М. Кисельов, – мабуть одна з найнебезпечніших хиб нашої доби» [3, с.42]. Це дійсно так, адже неспинне економічне зростання кваліфікується виявом соціального прогресу взагалі. Це відверто антиекологічний підхід, адже більше – не завжди краще. Більше того, час усвідомити що економіка – не мета соціального розвитку, а лише засіб, хоч і першочерговий. Тому вчені дедалі частіше роблять висновок про те, що «орієнтації сучасної цивілізації на індустрію і неспинний економічний розвиток є стратегічною помилкою. На цьому шляху принципово неможливо досягти усталеного розвитку, хоч би як удосконалювалася система природокористування. Йдучи по ньому, ми назавжди приречені йти слідом за подіями і лише марно прагнемо виправити наслідки своїх власних руйнівних дій» [3, с.42].

Міжнародна конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) однією з головних проблем, що розглядалися, висунула *нероздільність задач економічного розвитку та збереження природного середовища і сформулювала такі установки*: економічний розвиток у відриві від екології призводить до перетворення Землі в пустелю; екологія без економічного розвитку закріплює зубожіння й несправедливість; рівність без економічного розвитку – зубожіння для всіх; екологія без права на дію є частиною системи покріпачення; право на дію без екології торує шлях до колективного знищення, яке рівною мірою зачіпає усіх [4, с.22].

Визначальними показниками (критеріями) сталого розвитку було запропоновано фізичне виживання та стабільні умови життєзабезпечення. Останнє передбачає рівність прав сучасних та майбутніх поколінь на цілісний стан біосфери та її природних ресурсів. Реалізація цього критерія потребує від сучасного покоління відмови від постійного і швидкого зростання добробуту і переходу до принципу стабільного добробуту.

Загалом програму сталого розвитку Комісії Брундтланд було підтримано в цілому ряді наукових досліджень і звітів міжнародних організацій, а також на Конференції по навколишньому середовищу та розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) і Йоганнесбурзі (2002 р.). І все ж інтерпретація поняття «сталого розвитку» вимагає більш конкретного визначення. З одного боку під ним розуміють такий економічний розвиток, який забезпечує стійкий рівноважний

стан навколишнього середовища, а з другого боку – стійке, постійне економічне зростання. Але економічний розвиток і економічне зростання це не одне і те ж. Економічний розвиток – більш широке поняття, яке враховує соціальні, екологічні та інші складові, характеристики ж економічного зростання обмежуються здебільшого доходом та валовим продуктом на душу населення.

Але розгляд двох домінуючих концепцій розвитку світової системи – ресурсної та біосферної – класичне розуміння «сталого розвитку» поки що недостатньо прояснює шляхи ліквідації глобальної екологічної кризи. Класичне визначення сталого розвитку – як такого, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби, безсумнівно близькі до ресурсних концепцій. Біосферній же концепції відповідає таке трактування сталого розвитку, коли господарча діяльність не веде до перевищення критичного порогу збурення біосфери або коли зберігається такий обсяг природного середовища, який здатний забезпечити стійкість біосфери з включеною в неї господарською діяльністю людини. Це такий шлях господарювання, «який призводить до мінімуму виснаження природних ресурсів і зменшує забрудненість навколишнього середовища» [5, с. 6].

«Екологічна політика визначається як організаційна та регулятивно контрольна діяльність суспільства і держави, спрямована на охорону та оздоровлення природного довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування і природоохорони, забезпечення нормальної життєдіяльності та екологічної безпеки громадян... Екологічна політика передбачає всебічне екологічне обґрунтування кожного господарського проекту, організацію постійного моніторингу стану природного довкілля, незалежної і компетентної екологічної експертної служби, охорону окремих об'єктів природи, контроль за раціональним використанням природних ресурсів, проведення необхідних природоохоронних заходів, всебічний розвиток системи екологічної освіти та екологічного виховання» [3, с. 38]. Шкода, звичайно, що цей феномен радше є бажаним ніж дійсним, оскільки він не найшов свого завершеного втілення у Державній програмі охорони навколишнього природного середовища, не став нормативним документом, який визначатиме особливості державної політики України по забезпеченню сталого екорозвитку, стратегію природоохоронної діяльності загалом. Для забезпечення сталого екорозвитку в Україні, на наш погляд, необхідне наступне:

1. *Стабілізація політичної влади та подолання управлінського фрагменталізму.* Мова йде про довіру населення до представників владних структур та компетентності останніх. Відсутність чіткої управлінської вертикалі, нескінченне «перетягування каната» між гілками влади, невміння керівництва знаходити внутрішні резерви саморозвитку і орієнтація лише на зовнішні інвестиції не додають авторитету українській управлінській еліті. Зрозуміло, що якщо представники уряду не виглядають досить компетентними в традиційному розумінні, то про що можна говорити коли йдеться про сучасні тонкі й складні реалії екополітики. Тут мають місце суцільні декларації. Державне стратегічне мислення та виважена екологічна політика майже відсутні [6, с. 40].

Зазначимо, що ще на початку 90-х років в Україні, як і в більшості держав посткомуністичного простору, так званий політпотік для багатьох діячів виявився досить живильним, у ньому зросли, заляльковувалися і проклянувалися сепаратисти, націоналісти, шовіністи, тощо. «Не так давно цей потік, що вигравав всіма кольорами політичної райдуги, був виразно зеленого кольору. Нині

екологія обдурена – ліві, праві, центристи діють так, наче ніякої екологічної кризи в країні не було і нема. Екологія є лише слівцем з набору популістської косметики» [7, с. 60].

2. *Подолання ейфоричних сподівань на автоматизм ринкового саморегулювання.* Слід уяснити, що орієнтація на ринкову дихотомію, як в Україні, так і інших посткомуністичних державах дезорієнтує пошук ефективної стратегії природокористування, а осмислення того, що ні соціалістичний, ні ринковий соціально-економічний устрій не є достатньо «екофільним» ставить прихильників жорсткої формаційної орієнтації у тупикову позицію. Як зазначається в матеріалах Міжнародної екологічної конференції в Ріо-де-Жанейро, «приватна власність у багатьох відношеннях стає каменем спотикання на шляху до сталого розвитку цивілізації» [8, с. 10]. Про неусувні вади ринкової економіки, її безперспективність як у соціально-економічному, так і політичному відношенні уже давно говорять на Заході. Тобто модель розвитку, реалізована десятком індустріально розвинутих країн, себе вичерпала і не може бути взірцем ні для слаборозвинутих, ні для країн з перехідною економікою.

Слід враховувати і те, що замість народної приватизації в Україні відбулась, сказати б, феодалізація державних підприємств, керівники яких, маючи в своїх руках адміністративні важелі, масово повідкривали свої приватні кишенькові малі підприємства. Це дало можливість таким «приватизаторам» продавати власність «своїм» чималою частини державної економіки відносно дешево малим підприємствам, які штучно отримували високі прибутки. Тобто відбувався унікальний, але безперспективний процес часткової приватизації, де прибутки потрапляють у приватний сектор, а борги зависають на державі. Державні підприємства швидко перетворились на феодалські годівниці, втратили будь-які стимули для ефективного функціонування, що й спричинило не в останню чергу структурну економічну кризу.

3. *Правове забезпечення природоохоронної діяльності, створення правової екологічної держави.* Для реалізації політики сталого екорозвитку держави необхідна розвинута система екологічного законодавства, яка надає їй цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, гарантує дотримання та захист екологічних прав громадян, зокрема права на екологічну безпеку, ефективне використання природних ресурсів на базі розширення форм власності та користування, застосування превентивних, оперативних, стимулюючих заходів, а в передбачених законом випадках й притягнення винних до юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Згідно ст. 20 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» на Міністерство охорони навколишнього природного середовища України покладено державний контроль за використанням і охороною земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентальної і виключної (морської) економічної зони республіки, а також за додержанням норм екологічної безпеки. В системі Міністерства цими питаннями займається Державна екологічна інспекція, яка створена відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 13 серпня 1993 р. №641, а на місцях – держуправління охорони навколишнього природного середовища та інспекції охорони Чорного і Азовського морів. Спеціальні підрозділи державного контролю в системі Міністерства згідно ст. 20 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» знаходяться в стадії створення. Розроблено і затверджено Мінприроди України Положення

про інспекції охорони Чорного і Азовського морів та про екологічні інспекції державних управлінь охорони навколишнього середовища по областях, Києву та Севастополю.

Правове забезпечення державної екологічної політики сталою розвинуто здійснюється шляхом систематизації екологічного законодавства. У цьому плані є певні успіхи. Так, прийнято Рамковий Закон про охорону навколишнього природного середовища (25.06.1991 р.), Закон України про природно-заповідний фонд України (16.06.1992 р.), Закон України про охорону атмосферного повітря (16.10.1992 р.), Постанова Верховної Ради про Червону Книгу України (29.10.1992 р.), Закон України про тваринний світ (3.03.1993 р.), Лісовий кодекс України (21.01.1994 р.), Кодекс України про надра (27.07.1994 р.), Водний Кодекс України (6.06.1995 р.), Закон України про екологічну експертизу (9.02.1995 р.), Закон України про приєднання України до Конвенції 1979 р. про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (29.10.1996 р.), Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води, затверджена Постановою Верховної Ради України в березні 1997 р., Закони України «Про відходи» (1998), «Про рослинний світ» (1999), «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» (2000), «Про об'єкти підвищеної небезпеки» (2000) та ін.

Звичайно заслуговують на увагу й інші документи, зокрема такі як: Гіриничий закон України; Кодекс автомобільного транспорту; Закон України про транзит нафти, газу і нафтопродуктів через територію України; Закон України про альтернативні джерела енергії; Закон України про захист рослин; Національна програма охорони земель; Постанова Верховної Ради України про Основні напрями державної політики України у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки; Закон України про відходи; Закон України про ратифікацію Конвенції про охорону та використання транспортних водотоків та міжнародних озер; Закон України про ратифікацію Конвенції про охорону мігруючих видів; Закон України про ратифікацію Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, які знаходяться під загрозою зникнення; Закон України про ратифікацію Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті; Закон України про ратифікацію Конвенції ООН по боротьбі з опустелюванням тощо.

Законотворчі досягнення України в забезпеченні сталою екорозвитку незаперечні, але максимум політично можливого супроводжується мінімумом ефективної практичної віддачі.

4. *Формування економічного механізму регулювання природокористування.* Мова йде про формування широкого спектру економічних інструментів управління раціональним природокористуванням, які можна умовно об'єднати в наступні групи: система штрафів та позовів на відшкодування збитків за порушення природоохоронного законодавства; плата за забруднення навколишнього природного середовища; плата за спеціальне використання природних ресурсів; прямі субсидії для вирішення екологічних проблем (державне фінансування науково-дослідних та проектних робіт, місцеві субсидії для виконання конкретних природоохоронних завдань і ін.); формування екологічних позабюджетних фондів для фінансування природоохоронних заходів і видів робіт; введення пільгового оподаткування та кредитування при здійсненні природоохоронних заходів і видів робіт.

5. *Раціональне освоєння капіталовкладень, виділених на природоохоронні цілі.* Розгляд структури витрат на природоохоронні цілі показує, що найбільше коштів (близько 58 %) виділялось на охорону і раціональне використання водних ресурсів. Пріоритетність у виділенні коштів на водоохоронні заходи пояснюється дефіцитом водних ресурсів в Україні і тим значенням, яке має ефективний захист від забруднення для забезпечення сприятливих умов життя населення і подальшого розвитку господарського комплексу. Незважаючи на відчутне падіння обсягів промислового виробництва, забруднення відкритих водойм і підземних горизонтів майже не зменшується. В той же час неякісна вода є причиною спалахів інфекційних хвороб і різного роду патологій. Друге місце по обсягу виділених коштів капітальних вкладень посідають заходи по охороні атмосферного повітря, що складає 93,8 % річного обсягу [9, с.126].

6. *Своєчасність введення в дію природоохоронних об'єктів.* Ситуація в цьому напрямку досить несприятлива. Як видно із «Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища і України» [9, с.126-127], в Севастополі, Донецькій, Закарпатській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Одеській, Тернопільській, Черкаській, Чернівецькій обл. заплановані потужності по очистці стічних вод, уловлювання і знешкодження шкідливих речовин, системи зворотного водопостачання взагалі у дію не вводились.

7. *Ресурсне забезпечення економіки країни і утилізація сміття.* На сьогодні для економіки України проблема ресурсного забезпечення стоїть дуже гостро. В той же час зношеність та низький рівень основних виробничих фондів обумовлює високу ресурсоемність виробництва, а застаріла технологічна база призводить до утворення великої кількості відходів, що забруднюють природне навколишнє середовище. Основною причиною незадовільного стану використання відходів є відсутність економічних стимулів використання відходів та недостатність законодавчої бази щодо відповідальності за невикористання відходів, що негативно впливає як на стан економіки України, так і на стан навколишнього середовища.

8. *Проведення державної екологічної експертизи.* Державна екологічна експертиза є одним із найбільш дієвих засобів управління охороною навколишнього природного середовища. Це вид експертної діяльності, що здійснюється виключно органами Мінприроди України з метою забезпечення контролю за відповідністю проектних рішень вимогам природоохоронного законодавства, діючих нормативно-технічних та інструктивно-методичних документів у галузі охорони довкілля і використання природних ресурсів. Щороку, з 1993 р. експертними підрозділами розглядається близько 5 тис. одиниць програм, схем, концепцій, проектів і таке інше. За результатами проведеної державної екологічної експертизи майже половина проектних матеріалів було відправлено на доопрацювання внаслідок наявності істотних

9. *Організація державного екологічного моніторингу та інших видів спостереження.* Ще у 1993 р. було завершено передпроектну стадію робіт і визначено вимоги щодо структури, автоматизованих функцій і видів забезпечення екологічного моніторингу України як системи в цілому, так і складових її частин. Було проведено інвентаризацію мережі спостережень центральних органів державної влади України, відповідальних за моніторинг. До інвентаризаційного переліку включено: пункти спостережень по 9 областях, характеристика показників стану середовища (періодичність контролю,

кількість пунктів спостережень, мінімальний та максимальний показники, ГДК, відповідність методикам чи стандартам, ін.).

10. *Проведення заходів по збереженню біологічного різноманіття.* Біологічні ресурси годують і вдягають нас, забезпечують житлом і ліками. Ці ресурси містяться в природних екосистемах лісів, садів, пасовищ, луків, рік, озер і морів і т.д. Останні досягнення в галузі біотехнології продемонстрували важливе потенційне значення генетичного матеріалу рослин, тварин, мікро-організмів для сільського господарства, охорони здоров'я, добробуту людей і охорони навколишнього середовища. Крім іншого, збереження біорізноманіття вигідно і соціально-економічно.

Україна, незважаючи на економічні труднощі, докладає зусиль до дотримання основних принципів міжнародних договорів і конвенцій з питань біологічного розмаїття. За допомогою Міжнародного Банку реконструкції і розвитку розроблено і впроваджується в рамках Глобальної Екологічної програми проект «Збереження біорізноманіття Східних Карпат», завершена розробка проекту «Збереження біорізноманіття в українській частині дельти Дунаю», підготовлені пропозиції щодо участі України в другій стадії програми GEF.

11. *Проведення активної міжнародної екологічної політики.* Україна є стороною понад 20 міжнародних конвенцій, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, а також більш як 10 двосторонніх угод у цій галузі. Це: співробітництво з міжнародними організаціями в галузі охорони навколишнього середовища (ЮНЕП, СЕК ООН, ПРООН, МАГАТЕ, ФАО, центр ООН по населених пунктах, Комісія сталого розвитку, Глобальній екологічний фонд та ін.); участь у регіональних природоохоронних заходах (Чорне море, Дунай, Карпати, Донбас та ін.); участь у чорнобильській тематиці (проблеми відходів, водний та повітряний перенос) тощо.

12. *Розробка державної політики в галузі екологічної освіти, екологічного виховання та інформування населення України.* Забезпечення сталого екорозвитку неможливо без широкого залучення екологічних знань і відповідних дій. Забезпечення сталого екорозвитку буде більш ефективним, коли буде здійснюватись не лише «знизу» – удосконалення технологій, запровадження альтернативних енергетик, біологічних методів боротьби зі шкідниками сільського господарства тощо, а й «зверху» – «екологізація форм суспільної свідомості (науки, культури, етики, світогляду), підняття рівня духовного розвитку та екологічної компетентності нашого сучасника» [3, с.46].

13. *Активізація природоохоронної діяльності громадян, масових громадських організацій і рухів.* Сьогодні вже цілком зрозуміло, що вирішенням екологічних проблем не може бути прерогативою тільки вчених, чиновників чи підприємців. Люди дедалі більше відчувають на собі негативні наслідки екологічно шкідливих виробництв, які знищують природу і підривають здоров'я. Розвиток освіти і зростання масштабів екологічної інформації, безпосереднє екологічне буття дають нам змогу краще усвідомити екологічну небезпеку, що і спонукає до екологічної активності.

Розвиток екологічного руху призвів до створення екологічних організацій за типом «зелених» на Заході. Це: Українська Екологічна асоціація «Зелений світ», «Всеукраїнська екологічна ліга», Екологічний союз «Врятування від Чорнобилів», Національний Екологічний Центр, недержавний Інститут екології, Академія Екологічних Наук України, Асоціація «Еколоміст», організація «Зелена Україна», Товариство сталого розвитку України.

Серед усіх (іх понад 400) екологічних організацій і рухів України насамперед слід виділити першу національну, найвпливовішу і понині з широкою сіткою по всій Україні, справді неурядову екологічну асоціацію «Зелений світ», і Чимало неурядових організацій, що виникли як частини «Зеленого світу», стали впливовими і незалежними. Це такі організації, як «Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів», «Комітет порятунку Дніпра та малих рік», Кримська асоціація «Екологія і світ». З'явилась і «нова хвиля» українських екологічних об'єднань типу: «Мама-86» (екологічна організація матерів, яка має офіційну ліцензовану Міністерством охорони здоров'я України лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Дитина і довкілля» (організація, що розробляє проблеми неформальної освіти молодших школярів), «Діти просто неба» (об'єднання постійно діючої конференції ековихователів юного покоління шкільного віку в таборах), «Еко-право» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досьє» (школа юних екологів-журналістів) тощо. Всього понад 400 екологічних організацій і рухів. Переважна з них більшість – автономні, малочисельні і фінансово-незабезпечені. На жаль, діяльність більшості з них характеризується низькою результативністю, відсутністю вагомих результатів [10, с.76-94, 123-124].

Отже, забезпечення сталого екорозвитку проблема багатопланова. Його не можна досягти і без збереження у первозданному вигляді природних територій та об'єктів, без виконання рекреаційних програм, організації відпочинку населення тощо. Такий широкий діапазон необхідних відзначених і невідзначених передумов для переорієнтації системи сучасного матеріало-та енергоємного, екологічно небезпечного природокористування підкреслює масштабність завдань, що постали перед Україною [10, с.277]. Об'єднання в єдиний комплекс різнопланових заходів – від удосконалення технологій до формування екологічної свідомості громадян і переосмислення засад та стратегій подальшого існування людства – буде надзвичайно корисним для досягнення стану сталого розвитку, реалізації його головної установки – задоволення потреб нашого часу, не створюючи при цьому загрози самій можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Список використаних джерел

1. Кисельов М. Екологічна компонента процесу державотворення / М. Кисельов // Розбудова держави. – 1997. – № 7/8. – С. 38-46.
2. Хилько М.І. Екологічна безпека України: у запитаннях та відповідях / Хилько М.І., Кушерець В.І. – К.: Знання України, 2006. – 144 с.
3. Конференция ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992 года). – Новосибирск, 1992. – 62 с.
4. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении / Сост.: Китинг М. – Женева: Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.
5. Кисельов М. Екологічна політика та державотворення / М. Кисельов // Схід. – 1998. – № 4. – С.38-42.
6. Хилько М.І. Політичні аспекти проблеми подолання екологічної кризи / М.І. Хилько // Розбудова держави. – 1998. – №7/8. – С. 57-63.
7. Конференция ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992 года). – Новосибирск, 1992. – 62 с.

8. Національна доповідь: Про стан навколишнього природного середовища в Україні, 1993. – К.: Вид-во Раєвського, 1994. – 178 с.

9. Екологічний рух сьогодні: Теорія. Стратегія. Тактика. Компанії. Акції. Практика. – К.: ЮНІКОРН, 1996. – 168 с.

10. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси. Монографія. – Видавець ПАРАПАН, 2009. 284 с.

Кирик В.Л. Проблемы и возможности устойчивого эколого-экономического развития Украины

Рассматриваются проблемы и возможности становления сбалансированного эколого-экономического развития Украины

Ключевые слова: устойчивое развитие, модели общества устойчивого развития, факторы становления устойчивого развития.

Kyryk, V.L. Problems and opportunities for sustainable ecology-economic development of Ukraine

The problems and possibilities of establishing a balanced ecology-economic development of Ukraine are analyzed.

Key words: sustainable development, social model of sustainable development, formation factors of sustainable development.

УДК 323.21

Сеїтосманов А.С.

Економічна самоорганізація сільських громад у контексті сталого соціально-економічного розвитку сільських територій

Нозглянуто сутність економічної самоорганізації населення як базової характеристики соціального капіталу сільських громад в процесі сталого соціально-економічного розвитку в сільських районах України.

Ключові слова: економічна самоорганізація населення, сталий розвиток, місцеве самоврядування.

Соціально-економічний розвиток сільських територій є пріоритетним завданням держави і суспільства, оскільки він направлений на реалізацію конституційних цілей України відносно своїх громадян, що проживають в сільській місцевості, і чий рівень життя унаслідок попередніх неефективних державних реформ виявився нижчим за іншу частину населення.

Разом з тим, для вирішення цього важливого завдання, необхідний пошук комплексних управлінських рішень, які враховують весь спектр існуючих проблем культурного, соціального, економічного, правового, інституційного характеру.

Ступінь розробки теми дослідження. Самоорганізації населення, як унікальній соціальній характеристиці суспільства було присвячено багато наукових досліджень. Вітчизняні фахівці Бабаєв В.Ю., Бабінова О.О., Жовнірчик Я. Ф., Зайченко В. В., Кольцова Д. В., Осауленко О. Г., Пеліванова Н., Плющ Р. М., Піроженко Н. В., Работа Ю. І., Сидоренко В. В., Стойка А. В., Орловський О.С., Остапенко О.Г. присвятили свої дослідження питанням організаційно-правових механізмів державного регулювання розвитку самоорганізації населення на локальному рівні. Питанням економічного об'єднання сільгоспвиробників присвячені праці Зиновчука В.В., Модован Л.Л., Коринца Р.М., Галанець В.В., Гриценко Н.П. Разом з тим, ще значна частина проблем в цій багатогранній і складній сфері потребує більш детального вивчення, зокрема економічна самоорганізація сільських громад у контексті сталого соціально-економічного розвитку сільських територій.

Основні завдання дослідження. З огляду на викладене в роботі пропонується:

- дослідити сутність економічної самоорганізації населення як базової характеристики соціального капіталу сільських громад в процесі сталого соціально-економічного розвитку в сільських районах України;

- проаналізувати функціонування органів місцевої влади сільських територій щодо сприяння економічній самоорганізації населення в процесі планування сталого розвитку.

Стратегія виведення сільських територій з депресивного стану повинна охоплювати широкий діапазон питань від історичної духовності українського села до конкретних механізмів економічного розвитку окремого домогосподарства. Як мінімум, необхідно забезпечити баланс економічних стратегій розвитку аграрного сектора одночасно із завданнями ефективної соціальної політики держави відносно сільського населення. Кожне з перерахованих завдань є пріоритетним, і тому розроблені стратегії розвитку сільських територій повинні забезпечувати принцип «Win-Win» (взаємодоповнюючий вигаш кожної сторони). Будь-який із запропонованих сценаріїв розвитку повинен передбачити захист інтересів населення сільських територій, і зокрема малих сільгоспвиробників, кількість яких, за різними оцінками, складає до 85 % працездатних селян. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що велика частина громадян сільських громад з одного боку є найуразливішою групою, а з іншого боку, вони власники найбільш цінного і перспективного ресурсу для розвитку сільських територій – розпайованої землі сільськогосподарського призначення. Понад 2/3 сільськогосподарських угідь було передано у приватну власність громадян та юридичних осіб, більш ніж 6,9 млн. громадян отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), майже 6,5 млн. селян (94,2%) (на 1 січня 2009 р.) замінили сертифікати на державні акти на право власності на земельну ділянку. Крім того, громадяни України подвоїли розміри своїх присадибних земельних ділянок або ділянок, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства. У власності та користуванні 25 млн. громадян зосереджено 19,7 млн. га сільськогосподарських угідь [7, с.5].

Враховуючи вищесказане, почнемо аналіз з розгляду значення і перспектив розвитку аграрного сектора.

Аграрний сектор України має істотний вплив на основні економічні показники країни, виробляючи 17% ВВП і близько 60% фонду споживання населення [2]. Крім того, аграрний сектор є одним з основних бюджетотворювальних секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить 8-9 відсотків, а також посідає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту. Необхідно відзначити, що в умовах прогнозованого зростання світових цін на сільськогосподарську продукцію, аграрний сектор держави може стати ключовим конкурентоспроможним напрямом економіки в світовій економічній системі. Підвищення рентабельності продажів сільськогосподарської продукції відбудеться, в першу чергу, за рахунок різкого підвищення світового попиту на продукти харчування, викликаного втратами урожаю внаслідок кліматичних змін. У цій ситуації, спостерігатиметься стратегічне підвищення інтересу інвесторів до сільського господарства України. Разом з тим, слід підкреслити, що інвестування в модернізацію аграрного сектора на основі сучасних технологій без урахування довгострокових соціальних інтересів населення сільських територій може привести до зворотного ефекту, зокрема привести до зростання безробіття, вимушеної міграції трудових ресурсів і, як наслідок, зростання соціальних проблем сільського населення. Зіновчук В.В. у своїй науковій праці «Сільськогосподарська кооперація: теорія, методологія, практика» відзначає, що проблему економічного розвитку сільських територій слід розглядати з двох сторін. Експерт звертає увагу, що беспорний факт збереження великотоварного виробництва слід розглядати з формуванням нової системи економічних відносин, в яких участь самих виробників у великотоварному виробництві забезпечується зокрема створенням таких правових форм як

кооперативи [1, с.2]. На думку Зіновчука В.В. саме такий механізм забезпечить захист сільського населення в економічній конкуренції в аграрній сфері.

Про необхідність соціальноорієнтованого характеру реформування аграрного сектора України, що захищає інтереси вітчизняних сільгоспвиробників, згадується в експертній доповіді НІСД до Послання Президента України В.Януковича до Українського народу «Україна ХХІ. Стратегія реформ і суспільної консолідації» [9].

Таким чином, перед органами державного управління і місцевого самоврядування постає складне, в управлінському плані, завдання забезпечення сталого соціально-економічного розвитку сільських територій. Модель сталого розвитку – це такий формат і спосіб діяльності суспільства і держави, яка забезпечує задоволення потреб нинішнього покоління, без позбавлення шансу аналогічних соціальних стандартів життя у майбутніх поколіннях. В даному випадку, термін «сталий розвиток» використовується в трактуванні, наданому експертами ООН, а саме, за критеріями сталого розвитку, викладеними в експертних рекомендаціях ООН в «Місцевій повістці 21» [6], в яких підкреслюються такі характеристики системи прогнозування і планування на місцевому рівні:

- одночасно розглядати економічні, соціальні і екологічні аспекти існування і розвитку;
- чітко формулювати цілі як в галузі стану навколишнього середовища, так і у сфері рівня життя людей в даному населеному пункті;
- містити план дій з конкретними довгостроковими цілями;
- містити систему моніторингу і звітності.

У концепції «сталого розвитку», експертами ООН підкреслюється, що створення економічних, соціальних і екологічних основ для сталого розвитку країни неможливе без участі в цьому процесі місцевих співтовариств, покликаних здійснювати пошук шляхів і засобів забезпечення сталого розвитку в конкретних регіонах, міських і сільських населених пунктах. Це означає, що в умовах складних викликів, з якими зіткнулося сільське населення, система державного управління і місцевого самоврядування повинна переосмислити парадигму розвитку сільських територій. Особливе значення експерти ООН надають в «підході участі» (participatory approach) рівню самоорганізації місцевих співтовариств. Передбачається, що саме здібність до самоорганізації громад визначає ефективність процесів соціального або економічного розвитку на місцевому рівні. На нашу думку, самоорганізація населення як ключовий індикатор рівня соціального капіталу громади, є інституційним механізмом, що забезпечує захист її інтересів. Даний вивід має істотне відношення до перспектив розвитку сільських територій в процесі модернізації аграрного сектора економіки.

В експертних колах під «самоорганізацією» населення часто мається на увазі соціальна самоорганізація, тобто об'єднання і консолідація співтовариства, що допомагає організувати громаду навколо вирішення соціальних проблем. Проте, для реалізації «підходу участі», без якого неможлива реалізація принципів «сталого розвитку» на сільських територіях, на нашу думку, необхідне введення поняття «економічна самоорганізація» громади.

У цьому дослідженні зроблена спроба дати науково-методичне обґрунтування поняття і механізмів розвитку «економічної самоорганізації» сільських громад, як необхідному різновиду соціального капіталу для інституційного забезпечення сталого розвитку сільської території. Для первинного визначення поняття оцінимо рівень соціального капіталу на основі порівняльного

аналізу характеристик соціальної і економічної самоорганізації сільського населення (табл. 1).

Як правова форма для соціальної самоорганізації розглядатимуться варіанти ОСН і ГО, для економічної самоорганізації – сільськогосподарські кооперативи. Подібне порівняння може бути методично вірним, оскільки схожими принципами даних правових форм самоорганізації сільського населення, закріплених Законами України «Про органи самоорганізації населення» [5], «Про об'єднання громадян» [4], «Про кооперацію» [3] є:

- суспільна спрямованість;
- демократичність управління;
- можливість неприбуткового статусу;
- добровільність участі;
- відвертість;
- соціальна спрямованість.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз характеристик соціальної і економічної самоорганізації сільського населення

Характеристики і властивості	Соціальна самоорганізація	Економічна самоорганізація
Правові форми	ОСН, ГО	Сільськогосподарські кооперативи
Мета	Об'єднання для вирішення місцевих соціальних питань домогосподарств і членів їх сімей	Об'єднання для зниження собівартості виробленої продукції і підвищення рентабельності бізнесу
Членство	Фактично всі члени громади, яких зачіпає дана соціальна проблема	Найбільш активні з числа працездатних членів громади, ініціювавших створення організації
Можливість розширення об'єднання	Існує без обмежень	Можливо, але за «жорсткіших» умов членства
Рівень солідарності і довіри між членами	Невисокий в перший момент об'єднання. Подальше зростання можливе в процесі реалізації соціальних ініціатив	Спочатку високий рівень, сформований попереднім досвідом співпраці
Прогнозований період активної співпраці	Як правило, на період реалізації однієї соціальної ініціативи (проекту)	Регулярний, по мірі розгортання спільної економічної діяльності
Наявність ознак процедур формального управління	Прісутні, але використовуються не регулярно	Прісутні, використовуються регулярно
Роль лідерів	Значна роль на етапі формування	Значна роль на всіх етапах формування і функціонування
Вимоги до підготовки лідерів	Середні вимоги на етапі формування	Високі вимоги на всіх етапах формування і функціонування
Соціальний ефект	Значний ефект досягається за рахунок кількості отримувачів вигод	Значний ефект досягається за рахунок довгостроковості і регулярності участі отримувачів вигод
Період формування самоорганізованих груп	3-6 місяців	6-12 місяців

Як видно з таблиці 1, не дивлячись на те, що, соціальна самоорганізація у формі ОСН або ГО має ряд переваг за кількістю і відносною швидкістю фор-

мування, економічна самоорганізація має вищий рівень соціального капіталу. Важливо відзначити, що формування економічних моделей самоорганізації (наприклад, у формі сільськогосподарських кооперативів) має складніший і довший шлях. Можливо, що ці особливості стали причиною низької ефективності і соціально-економічної значущості реалізованих державних програм з підтримки економічної самоорганізації у формі кооперативів. Органи місцевої влади не змогли забезпечити системну і повсюдну реалізацію інформування, навчання, консультування і правової підтримки розвитку економічної самоорганізації працездатного населення у формі кооперативів.

Тому, завдання економічної самоорганізації сільського населення не тільки не знімається з порядку денного, а навпаки, набуває ще вищого пріоритету. Необхідно також врахувати, що важливим елементом при аналізі, моніторингу і прогнозуванні розвитку сільських територій є специфіка взаємозв'язків між економічними і соціальними секторами. Фактична відсутність економічної диверсифікації в структурі зайнятості сільського населення створює жорсткі залежності між показниками економічного і соціального рівнів розвитку. Інакше кажучи, незважаючи на малорентабельність, працездатне сільське населення не має альтернативних форм економічної діяльності, окрім сільськогосподарського виробництва. Відповідно, економічний спад достатньо швидко і прямо пропорціонально відбивається на соціальному рівні сільського населення в цілому. Приведена нижче інформація підтверджує жорсткі взаємозв'язки між економічними і соціальними показниками. Згідно даних пояснювальної записки Державної цільової програмі розвитку українського села на період до 2015 року відмічено значне зниження зайнятості працездатного населення. В документі указується, що за 2001-2006 рр. «чисельність осіб, зайнятих у сільському господарстві, зменшилася на 7 %», а в несільськогосподарській сфері – у 2,7 рази» [2]. В цілому, за даними Держкомстату України, за 18 років (1990-2007) чисельність сільського населення скоротилася на 2млн. 265 тис. осіб. Причому, порівняно з 1990-2002 рр. у 2003-2007 рр. показник скорочення населення села збільшився з 100 тис. осіб в рік до 170-200 тис. осіб. Рівень прихованого безробіття склав 57 % (1,4 млн. чол.) всього працездатного населення сільських територій. Разом з тим, важливо відзначити, що у сільськогосподарському виробництві Україні зайнято 4,9 млн. чол., або 24,4 % від загальної чисельності [8].

Самозанятість сільських жителів в підсобному господарстві складає близько 97 %, що пояснює факт того, що більше 80 % молочної продукції, близько 60 % м'ясний і 70 % овочевій продукції виробляється індивідуальними господарствами. Проте, проведена ними малооб'ємна, несертифікована продукція не конкурентоздатна. Тому ж вона має сильну залежність від сезонної динаміки цін. Відсутність системи доступних оптових ринків привела до того, що велику частину прибутків від реалізованої сільськогосподарської продукції отримує посередник, а не виробник, що несе основні витрати і ризики.

Інша проблема, пов'язана з розрізненим, малооб'ємним виробництвом сільськогосподарської продукції, полягає в практичній неможливості отримання доступних кредитів для розвитку бізнесу малих сільгоспвиробників. Банки не цікавляться кредитуванням малих сільгоспвиробників з їх роз'єднаним бізнесом і малоліквідним матеріально-технічним активом. Як результат, відсутність можливості рентабельного самостійного бізнесу і регулярно оплачуваної роботи приводить до зuboжіння сільського населення, міграції трудових ресурсів, погіршення якості соціальних послуг, погіршення демографічних показників, масових міграцій працездатних громадян в міста. Як правило,

показники рівня життя (зокрема рівня прожиткового мінімуму) сільського населення нижче аналогічних індикаторів життя городян. Явище бідності також більшою мірою поширене серед домогосподарств сільських територій. Так, наприклад, згідно досліджень ПРООН, проведених в Криму в 2009 р., у 80 % сільських районів півострова більше половини домогосподарств мали дохід нижче встановленого прожиткового мінімуму [10].

Початі з середини 90-х спроби підтримки економічної самоорганізації сільського населення були малоефективними як з точки зору інституційної підтримки, так і правового регулювання. Певні сподівання були закладені затвердженням Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [2]. Зокрема, в деяких її розділах з'явилися завдання, направлені на розвиток сільськогосподарської кооперації. В той же час, велика частина Програми стосується реформування аграрного сектора, як економічної галузі, фактично не зачіпаючи інституційний розвиток економічної самоорганізації сільських жителів, як головної умови відродження сільських територій. Необхідно відзначити, що нечисленні важливі заходи щодо розвитку економічної самоорганізації в даному документі не отримали свого практичного продовження. Так, наприклад, розділ 4 «Удосконалення системи та механізму оподаткування» передбачав впровадження нових європейських моделей підтримки сільськогосподарського виробництва. Проте, до сьогодні не вирішена правова колізія, що стосується статусу неприбутковості сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу. Через це держава не може стимулювати економічну самоорганізацію на селі. У Програмі відсутні пріоритетні завдання навчання селян самостійній організації правових форм кооперації. Як результат, значна частина (за різними оцінками до 80 %) домогосподарств малих сільгоспвиробників здійснюють свою підприємницьку діяльність без застосування відповідної системи бухгалтерського обліку і діловодства.

Повертаючись до питання можливих вирішень економічних проблем сільських територій, необхідно згадати про можливі наслідки необдуманих з погляду соціальних інтересів сільської громади процесів залучення крупних інвесторів. Надії економічного зростання, пов'язані із залученням крупних зовнішніх інвестицій в модернізацію аграрного сектора, також мають специфічні для сільських територій погрози. Мова йде про те, що часто при визначенні інвестиційної регіональної стратегії, очікувані від інвестування економічні вигоди представляються достатніми, щоб соціальні і екологічні аспекти розвитку даної території мали другорядний характер. Разом з тим, тільки одна така властивість сучасних технологій сільськогосподарського виробництва, як впровадження автоматизованих систем, може привести до вивільнення значної кількості трудових ресурсів на селі. При цьому, головний ресурс основної маси сільгоспвиробників – земля, що оброблюється, через непропорційну конкуренцію може бути безвозвратно втрачена для багатьох з них. На думку міжнародних і національних експертів, один з пріоритетних напрямів державної підтримки малих сільгоспвиробників (що складають до 80% працездатного населення сільських територій), повинний бути спрямований на об'єднання їх в різні правові форми (кооперативи, кластери). На сьогодні існує ряд причин, що перешкоджають економічній самоорганізації сільського населення:

- низький рівень самостійного інституціонального потенціалу сільського населення, що стало результатом попередньої багаторічної централізованої системи управління сільськими територіями (колгоспи, радгоспи);

- правова неінформованість і неписьменність більшості сільських громадян, обумовлена інформаційною ізоляцією сільського населення порівняно з міським населенням;

- відсутність упевненості в тому, що об'єднання малих сільгоспвиробників в різні економічні, юридично зареєстровані форми (в першу чергу, кооперативи) принесуть економічні вигоди для розвитку їх прибуткової діяльності;

- нездатність органів місцевого самоврядування і профільних підрозділів райдержадміністрацій забезпечити інформаційно-роз'яснювальну і навчально-консультативну роботу з сільським населенням з питань економічної самоорганізації (сільськогосподарської кооперації);

- відсутність на районному і місцевому рівнях інституційно забезпечених програм розвитку економічної самоорганізації сільського населення.

Серед приведених вище причин, на нашу думку, найпріоритетнішим завданням повинно стати вдосконалення органів державного управління і місцевого самоврядування. Від їх професійного розуміння ролі місцевої влади залежить реалізація важливого елементу сталого соціально-економічного розвитку – економічної самоорганізації сільського населення. Наприклад, як показав досвід реалізації проекту ПРООН в Криму в 2006-2011 рр. з економічного розвитку сільських територій автономії, велика частина фахівців профільних управлінь райдержадміністрацій, посадових осіб місцевого самоврядування мають, в кращому випадку, поверхневе розуміння регуляторної ролі органів місцевої влади з питань економічного розвитку і зайнятості працездатного населення сільських територій. Не дивлячись на окремі зусилля КМУ, Міністерства аграрної політики і продовольства України, обласних адміністрацій, процес підвищення кваліфікації фахівців управління агропромислового розвитку, представників місцевого самоврядування (сільських і районних рад) не набув системний і методично послідовний характер. У вже згаданій Державній цільовій програмі розвитку українського села обслуговуюча кооперація, запропонована як організаційно-правова форма господарювання, не підкріплена заходами щодо навчання в даній сфері. Як результат, не пов'язані частини державної програми понизять ефективність її реалізації. Таким чином, не дивлячись на те, що політична актуальність підтримки соціально-економічного розвитку сільських територій зростає з кожним роком, концептуальні підходи просування економічної самоорганізації сільського населення і механізми їх реалізації в системі державного управління не мають комплексних організаційно-методичних рішень.

Успішна реалізація принципів сталого розвитку можлива при повноцінній участі всіх зацікавлених учасників, включаючи організоване в кооперативи працездатне сільське населення. Дієва підтримка економічної самоорганізації повинна стати пріоритетним завданням для всієї системи місцевого самоврядування і районних адміністрацій.

Ефективний розвиток економічної самоорганізації можливий лише при системному і методичному навчанні посадових осіб і депутатів сільських рад, як первинних представників системи державного управління і найбільш наближених до громади.

Економічна самоорганізація у формі кооперативів дає крім зниження витрат на виробництво продукції, можливості укрупнення партій, її сертифікацію, і, як наслідок, ефективніший збут. Крім того, об'єднані в кооператив, самозайняті селяни є привабливішими для отримання банківських кредитів. Кооперативи, що захищають економічні інтереси їх членів, можуть збудувати вигідніше партнерство з потенційними інвесторами (і з іншими бізнес-партнерами), ніж

це б зробив кожен окремий сільгоспвиробник. Формування широкої мережі сільськогосподарських кооперативів дозволить пом'якшити соціально-економічну напругу, пов'язану з активізацією ринку землі сільськогосподарського призначення.

Процес розвитку економічної самоорганізації сільського населення повинен бути строго послідовним. Тобто, на першому етапі місцева влада повинна сприяти створенню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, чий неприбутковий статус є в деякій мірі безпечним середовищем взаємодії членів кооперативу в період організаційного становлення кооперативу, як юридичної організації. У подальшому члени кооперативу можуть створювати нові складніші з погляду економічних взаємин, форми кооперативів.

Регіональні власті мають ефективніше брати участь в інституційній інтеграції моделей розвитку економічної самоорганізації, запропонованих різними міжнародними програмами (ПРООН, ЄС, КАМІП та інші).

Регіональні центри підвищення кваліфікації державних службовців повинні розробити і впровадити навчально-методичне забезпечення з короткострокового вивчення посадовими особами місцевого самоврядування принципів і механізмів розвитку різних форм самоорганізації сільського населення, включаючи економічну самоорганізацію у формі кооперативів.

Районні ради повинні ініціювати розробку і затвердження районних середньострокових програм комплексної підтримки кооперації, як організаційно-правової форми розвитку економічної саморганізації сільського населення.

Глибокі кризові явища, що охопили сільські території України вимагають негайну необхідність реалізації органами державного управління і місцевого самоврядування сільських територій України нових управлінських підходів, заснованих на принципах сталого соціально-економічного розвитку.

Застосування односторонніх підходів розвитку, спрямованих на зростання тільки економічних показників, створить соціальні проблеми, пов'язані із зростанням безробіття, збільшенням міграційних процесів, деморалізацією сільського працездатного населення. При розробці і реалізації програм розвитку необхідно враховувати той факт, що соціальні і економічні процеси на сільських територіях тісно взаємозв'язані через відсутність економічної диверсифікації і високим відсотком самозанятості працездатного сільського населення.

Ключовим принципом реалізації сталого розвитку сільських територій є збалансований розвиток економічних, соціальних і природоохоронних стратегій. Всі заходи для місцевого розвитку, включаючи процес залучення інвестора, повинні відповідати критеріям сталого розвитку, тобто бути соціально орієнтованими і обґрунтованими з погляду збереження навколишнього середовища.

В перспективі доцільно розглянути саморганізацію населення в контексті наближення до європейських стандартів.

Список використаних джерел

1. Зіновчук В.В. Сільськогосподарська кооперація: теорія, методологія, практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / В.В. Зіновчук. – К., 2000. – 35 с.
2. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, Постанова КМУ від 19.09.2007 р. №1158. – Режим доступу: www.minagro.gov.ua/page/?3800

3. Про кооперацію, Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV – Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 5. – ст. 35.

4. Про об'єднання громадян, Закон України від 16.06.1992 № 2460-XII – Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 34. – ст.504.

5. Про органи самоорганізації населення, Закон України від 11.07.2001 № 2625-III – Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 48. – ст. 254.

6. Рекомендації всесвітньої конференції із сталого розвитку – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/conferen/wssd/agenda/21/>

7. Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні: Аналітичний звіт / За ред. Я.А. Жаліла – К.: НІСД, 2011. – 29 с. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2011_table/0202_dop.pdf

8. Стан ринку праці в сільській місцевості. Трудові ресурси села, зайнятість та ринок праці – Режим доступу: <http://agroua.net/economics/documents/category-58/doc-8/>

9. Украина XXI века. стратегия реформ и общественной консолидации: Экспертный доклад Национального института стратегических исследований к Посланию Президента Украины В. Януковича к Украинскому народу. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/191/>

10. Уровень жизни в 14 районах Автономной Республики Крым: Отчет Программы Развития и Интеграции Крыма ПРООН. 2009г. – Режим доступу: http://www.undp.crimea.ua/maincontent.php?type=main_media

Сейтосманов А.С. Экономическая самоорганизация сельских общин в контексте устойчивого социально-экономического развития сельских территорий

Рассмотрена сущность экономической самоорганизации населения как базовой характеристики социального капитала сельских общин в процессе устойчивого социально-экономического развития в сельских районах Украины.

Ключевые слова: экономическая самоорганизация населения, устойчивое развитие, местное самоуправление.

Seytosmanov, A.S. Economic self-organization of population in context of local social-economic development of rural territories

In the article the economic self-organization of population is considered as base description of social capital of rural communities in the process of sustainable socio-economic development in the rural districts of Ukraine.

Key words: economic self-organization of population, sustainable development, local self-government.

УДК 32:0504.03

Топоровський Д.В.

Екологічна компонента політичної культури українського суспільства

Висвітлюється взаємовплив політико-культурних детермінант та екологічної політики держави.

Ключові слова: політична культура, екологічна культура, політична складова екологічної культури, екологічна політика, екологічні рухи, екологізм.

Умови суспільства, що трансформується, так званого перехідного періоду, диктують свою логіку розвитку: з одного боку, збільшуючи кризові явища і підсилюючи існуючу невизначеність екополітики, і як доктрини, і як політичної практики, але, з іншого боку, надаючи можливість переорієнтувати її зміст з адміністративної моделі прийняття (що не виправдує себе) рішень на активне залучення суспільства в цей процес. У такій ситуації особливу значимість набуває саме громадянська позиція, суспільна думка, тобто від того, яким чином поведе себе громадськість, багато в чому буде залежати і вектор напрямку подальшого розвитку. Екологічна модернізація передбачає не тільки високу ступінь стурбованості і зацікавленості цими питаннями, але, насамперед, наявність політичних можливостей суспільної самоорганізації, широких можливостей політичної участі в процесі прийняття владних рішень, розвиток позиції громадянської відповідальності за свої дії. А така постановка питання вимагає вивчення не тільки інституціональної рефлексії, але і політико-культурних основ взаємин суспільства і навколишнього природного середовища. Тим більше, що сформовані на даний час інституціональна і нормативно-правова основи управління охороною навколишнього середовища і природокористування недостатньо ефективні.

Загальновідомими в контексті пошуку екологічної парадигми співжиття людини і природи стали наукові праці М.Абіха, В.Вернадського, Д.Габора, Е.Гертнера, Е.Гірусова, А.Гора, О.Джарині, Ж.Дорста, Р.Дюбо, П.Ерліха, І.Коломбо, Б.Коммонера, Е.Ласло, В.Лося, М.Медоуза, М.Месаровича, Г. та Е. Одумів, К.Паавера, Р.Парка, Е.Пестеля, А.Печчеї, П.Тейяр де Шардена, Я.Тінбергена, А.Урсула, Б.Уорда, Дж. Форреста, Г.Хефлінга, В.Хьосле.

Досить плідно в контексті взаємозв'язку екології і культури працюють українські вчені: В.Андрущенко, Г.Балюк, Г.Білявський, О.Васюта, В.Вербицький, Т.Галушкіна, Т.Гардашук, М.Горін, Б.Данилишин, М.Демчишин, К.Дергачова, А.Качинський, М.Кисельов, О.Кіндратець, В.Крисаченко, Л.Мельник, Г.Марушевський, Я.Мовчан, В.Мокрий, М.Ожелечко, С.Позняк, Л.Руденко, О.Салтовський, А.Сальнікова, С.Семенець, А.Сіленко, С.Степаненко, А.Толстоухов, О.Таріко, М.Хилько, І.Черваньов, С.Чумаченко, В.Шевчук, А.Яцик та ін.

З'явилися і перші дисертаційні дослідження еколого-світоглядного спрямування (О.Варго, О.Добридень, Л.Курняк, І.Ліпіча, Г.Науменка, І.Сухина, О.Романова та ін.).

Але, попри значну кількість публікацій, проблема впливу політико-культурних детермінант на екологічну політику держави ще не отримала достатнього наукового обґрунтування, не була поставлена так виразно, як того потребує сучасна практика життєдіяльності.

Перш ніж приступити до виявлення конкретних напрямків політико-культурної детермінації відносин українського суспільства до навколишнього природного середовища, слід зазначити, що ця залежність носить обоюсторонній характер. Тобто не тільки цінності і норми сучасної політичної культури визначають відношення суспільства до навколишнього середовища, до екологічних проблем, але існує і зворотна залежність культурних архетипів, що сформувалися, від об'єктивних природних умов існування суспільства [1, с.81-88].

Взагалі науковий інтерес до питань впливу об'єктивних природних умов існування на політичний лад держави виник досить давно і на сьогоднішній день добре вивчений, який у світовій так і у вітчизняній літературі. Оскільки це не є темою нашого безпосереднього дослідження то лише зазначимо, що він не втратив актуальності для сьогоднішньої науки і досить плідно використовується багатьма дослідниками в якості методологічної і фактологічної бази вирішення корінних екзистенціальних суперечностей «людина – природа», «мирське – сакральне», «індивід – соціум», «традиція – інновація», що лежать в основі формування українського менталітету.

Поняття «ментальність» або «ментальність» є досить затребуваним. Воно було запозичено з західної науки, але в даний час усебічно розроблено вітчизняними дослідниками. Під менталітетом, як правило, розуміють «сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення» [2, с.352], стереотипів, архетипів соціальної поведінки, діяльності, що формуються в народі протягом історії і впливають на його сучасний спосіб життя, діяльність, тип суспільного мислення. Тобто, менталітет виступає аналогом якогось особливого антропологічного, етнокультурного типу суспільства і, власне кажучи, є центральним елементом політичної культури.

Сам же термін «ментальність» пов'язане з такими його латинськими аналогами як «менталіс», «менс», «ментіс» – розумовий, розум, думка або інтелект. З погляду політологів *ментальність* – це певний рівень індивідуальної і суспільної свідомості, а також пов'язаний з ним спектр життєвих позицій, політичної культури та моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно-визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій; спільний для членів соціально-політичної групи чи організації «політично-психологічний тезаурус» [3, с.192], який дозволяє одноманітно сприймати оточуючу соціально-політичну реальність, оцінювати її і діяти у відповідності з певними встановленими у суспільстві нормами поведінки. Відтак, виходячи з розуміння менталітету як об'єднаного чинника, що утворює особливу політико-психологічну спільність людей, можемо розглядати його як певну суму потенцій, що зумовлюють неповторність світобачення і життєдіяльності певної нації.

Перша спроба виявити суму потенцій, що складають національний характер українського народу, пов'язана з іменем М.Костомарова, якого справедливо вважали не лише видатним українським істориком, а й політологом. В основу його концепції була покладена ідея вивчення історії народу – ідеалів, прагнень, боротьби, здобутків і втрат, економічного, культурного і духовного становлення. Формування національного характеру, який в свою чергу впливає на формування політичної культури, М. Костомаров пов'язує з географічним положенням країни,

яке було «першим приводом відмінності народностей взагалі». І саме географічні умови, на його думку, надають певному народові «своєрідного типу» [4, с. 53].

Зазначені особливості породили з одного боку козацький «лицарський» стиль життя і тип політичної культури, а з іншого – стиль потаємного існування і маргінальний тип. Тривале перебування українського народу в імперських лещатах спричинило знищення мужнього, «лицарського» і збільшення прихованого, спрямованого на елементарне біологічне виживання у психіці й культурі українського етносу. Першою причиною наявності в українській політичній культурі стійких самоврядних потенцій є особливе геополітичне положення України, суспільно-політичний розвиток її народу в умовах кордонної цивілізації.

Не викликає сумніву, що політична культура в різних суспільствах фрагментована, а особливо в Україні. На думку Б. Цимбалістого, політична культура українців навіть глибоко фрагментована, бо поділяється на схід та захід, релігійні віросповідання (католики й православні) та на велику кількість політичних партій [5, с. 97]. Далі він зазначає, що «якщо проводи цих під- культур будуть взаємно толерантні, здатні співпрацювати, йти на потрібні компроміси, тобто не матимуть тієї міжгрупової ворожості, що панує в широких масах – стабільність створеної демократичної системи не буде загрожена» [5, с. 99].

Фрагментарність політичної свідомості пояснюється тривалою бездержавністю української нації, насиллям над нею чужинської влади. Постійне відчуття національної образи з боку сильних сусідів та власні національні слабості – притаманна українству розчуленість і схильність до анархії – не могли бути підґрунтям політичної культури. Більш того, велика ставка робилася на животворчу силу релігії, незважаючи на значні конфесійні розходження та протистояння. Так, В. Липинський значне місце приділяв релігії, стверджуючи «наявність релігійного кореня в українського народу» [6, с. 14].

Якщо В. Липинський вважав, що в основі політичного життя в Україні повинні стояти моральний авторитет, традиційно гетьманська влада, дисципліна, послух і відповідна моральна сила усього народу, то Д. Донцов одстоює силу як таку, сильну владу й політичне володарювання над іншими. Д. Донцов свої політичні ідеї обґрунтував не на основі принципів природної раціональності, а на емоційному захваті, розрахованому на войовничість людини, на її жадобі до влади. Б. Цимбалістий підкреслює, що «політична культура – це продукт історичного розвитку. У випадку України – цей досвід був гірким... Оскільки для того, щоб зрозуміти політичну культуру українців, треба звернути увагу на джерела впливу, які протягом історичного шляху стримували чи спиняли розвиток української політичної культури...» [5, с. 78].

На думку Н. Тархової українській ментальності властиві такі системотворчі ознаки:

- *інтровертивність* вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що проявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісного – індивідуального світу;

- *кордоцентричність*, що проявляється у синтетементалізмі, чутливості, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості та естетизмі народного життя;

- *перевага емоційно-чуттєвого* над волею й інтелектом, морального буття – над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення;

- *анархічний індивідуалізм*, що виявляється в різних формах – від центрального, партікулярного прагнення до особистісної свободи;

- *меншовартість* – певний тип самооцінки, пов'язаний з визначенням недостатності своїх національних особливостей порівняно з іншими народами

та націями. Скажімо, внаслідок браку внутрішніх національних якостей, що виникли в результаті зовнішніх обставин. Комплекс меншовартості породжує комплекс образи, що може в свою чергу породити міжнаціональні конфлікти;

- притаманні політичній культурі українців *риса несталості*, неадекватність виразної мети, рвучкість руху, прямування до вибору нового, перевага особистості над громадянством [4, с. 54].

Тобто, українська ментальність має суперечливий характер. Це означає, що в культурі нації одночасно проявляються протилежні якості: героїзм і пасивність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість. Кожна з них має свої причини та умови виникнення та свою роль в історичному процесі і вплив на політичну культуру нації. І головним засобом подолання негативних рис та деформації української ментальності та політичної культури повинна стати реалізація спільної мети нації – побудова суверенної, соборної, демократичної української держави [7, с. 121].

Ментальні особливості не тільки прямо пов'язані зі специфічними умовами розвитку історії, але й здійснюють на неї визначальний вплив. Очевидно, що, будучи підґрунтям політичної культури, зазначені вище архетипи української ментальності визначають повсякденне життя суспільства в політичному просторі і безпосередньо впливають на взаємини в системі «людина – суспільство – природа».

Взагалі існують десятки різних визначень і тлумачень політичної культури. Ми ж будемо дотримуватися наступного визначення: «Політична культура – 1) якісний склад політичного життя суспільства, що визначається історичними, соціально-економічними і політичними умовами і відображає рівень засвоєння суб'єктом – суспільством, групою, особою – відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні політичної, соціокультурної дійсності; 2) сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення» [8, с. 588]. Тобто, якщо поглянути на це визначення дещо спрощено, то можна виокремити два основні підходи до змісту поняття політична культура, які, проте, нерідко об'єднуються в єдине ціле. Згідно з першим підходом, політичну культуру розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів. Відповідно до другого підходу, у політичній культурі вбачають процес, спосіб конкретної форми реалізації сутнісних сил людини, її знань, суспільно-політичних тверджень [8, с. 588-589; 2, с. 435].

Здавалось би все правильно і наведене визначення не викликає заперечення. Але, у зазначених та ін. виданнях, які аналізують підходи до визначення, структуру, суб'єкти, функції, норми, риси ментальності політичної культури загалом і української зокрема, фактично відсутній екологічний контекст політичної культури. На наше переконання, це неочачо, адже індустріальна цивілізація, спосіб господарювання останніх десятиліть учинили небажану екологічну кризу. Масштаб господарської діяльності і способи досягнення матеріального прогресу при домінуючій ціннісній орієнтації на економічне зростання створили реальну загрозу безпечному існуванню людського суспільства. Відповідно і вихід із ситуації, що склалася, бачиться у формуванні нових принципів розвитку, що отримали назву постіндустріального, постсучасного (постмодерн) суспільства.

Індустріальний світ, що породив новий середній клас з його баченням ієрархії потреб, заклав основу майбутньої екологічної модернізації західних суспільств, породив нові потреби, які виходять за межі традиційних цінностей індустріальної епохи.

Тобто постсучасність знаменує не тільки докорінні перетворення в системі господарювання, «але і породжує новий, особливий постмодерністський тип культури, у тому числі і культури політичної, де екологічні цінності займають свою, особливу, нішу, віграють важливу політичну роль, а можливо і визначальну нову ступінь суспільного розвитку» [9, с.234].

Так, зокрема в ході вивчення феномену постмодерну вчені прийшли до висновку, що зростаюча роль екологічних мотивів у політичній культурі сучасних суспільств улаштовується зміною домінуючої економічної парадигми суспільної свідомості індустріального суспільства. Економічне зростання поступово перестає бути домінуючим соціальним орієнтиром, значення економічних критеріїв як стандарту раціональної поведінки знижується, матеріальний добробут поступається місцем турботі про якість життя.

У свою чергу модифікація цінностей індустріального суспільства породжує нові політичні проблеми і служить імпульсом для виникнення нових політичних сил, однією з яких стає екологічний рух, тому що екологічні стандарти все більше займають одне з перших місць у визначенні «якості життя». Екологічні цінності, виступаючи провідною опорою постматеріалізму, «стають найважливішою складовою політичної культури постіндустріальних суспільств, перетворюються в політичні проблеми, стають невід'ємною частиною політичного процесу, політичної модернізації. Задоволення екологічних потреб, тісно пов'язаних із соціальними, стає новим напрямком розвитку соціальної держави» [9, с.235].

Хоча на цей рахунок існують й інші думки. Наприклад, дослідник Т.Гардашук вважає, що «екологізм» є новим типом ідеолого-політичного руху, популярність якого визначається не стільки гостротою власне екологічних проблем, скільки кризою традиційної політичної ідентифікації, характерним для західної цивілізації. Взагалі-то «екологізм визначають як філософсько-світоглядний та суспільно-політичний феномен ХХ ст. Проте, як і будь-який інший феномен такого рангу екологізм не виник раптово, а мав вагомий історичний, суспільно-політичний, світоглядно-філософський передумови свого становлення. У сучасній літературі існує ціла низка підходів до періодизації, класифікації, аналізу та інтерпретації течій і напрямків, що об'єднуються загальним поняттям екологізму» [10, с.75].

Якщо звернутися до української історії, то період могутньої індустріалізації за рахунок необмеженого перетворення навколишнього середовища довівся на радянську епоху. Радянська стратегія форсованої екстенсивної індустріалізації цілком відповідала відношенню до природи як до безмежного ресурсу для обслуговування інтересів системи. Підсумком бурхливого індустріального розвитку стали не тільки численні локальні екологічні проблеми, але навіть екологічні ризики масштабу Чорнобиля, що на хвилі процесів демократизації суспільства викликали високий інтерес і стурбованість з боку населення, а також різноманітної громадянської ініціативи в сфері екології. Однак надалі ситуація докорінно змінилася, і екологічні питання були знову виключені з політичного простору. І причиною тому не тільки глибокий економічний занепад, фінансова криза, у якій опинилася наша держава. Хоча, це теж є вагомою причиною відходу проблем якості навколишнього середовища на другий план.

Основною ж причиною, на наш погляд, є те, що екологічні пріоритети були виключені зі сфери державних інтересів, тобто модель прийняття рішень залишилася адміністративно-управлінською, яка орієнтована на одностороннє прийняття рішень без участі суспільства, а інститути громадянського суспільства не встигли скластися як самостійні політичні сили, продовжуючи залежати від держави. Більше того, на наш погляд, опозиційна роль екологічного руху в демократизації української політичної системи, також як і у формуванні громадянської культури, за термінологією Г.Алмонда, дещо перебільшена. Тобто, екологічні цінності не були укорінені в суспільній свідомості, а, політична участь населення контролювалася і направлялася самою державою. Навіть популярність західних стандартів життя з відповідною роллю питань екології (відомі доповіді Римського клубу «Межі зростання», зокрема, діяльність справді неурядової української організації «Зелений Світ», «Грінпіс» та інших екологічних організацій), характерна для початку і середини 90-х рр., не змогли відродити інтерес суспільства до цих проблем [11, с.326-331].

Іншими словами, для української політико-культурної традиції характерна орієнтація на державу і його інститути як засіб дозволу чи заборони будь-яких проблем, а не на інститути громадянського суспільства і особисту політичну участь. У свій час складні умови «виживання» і ведення господарства заклали особливе відношення громадян до влади, як власне до держави, так і до конкретних носіїв державної влади. Звично цю властивість української ментальності пов'язують з чітко вираженим етатизмом, патерналістською роллю держави, злитістю суспільства і держави в масовій свідомості, пріоритетом суспільних інтересів над потребами особистості.

Можна припустити, що цей суттєво визначальний принцип української політичної культури діє і стосовно екологічних питань. Зокрема, проведені на початку 90-х рр. опитування суспільної думки наочно продемонстрували, що суспільство не готове саме приймати рішення в сфері екології, думаючи, що регулювати питання природокористування, займатися охороною навколишнього середовища повинні державні органи влади, а не громадські інститути чи мешканці [12, с.472-473, 478-479]. Хоча, в той же час респонденти уявляють державу основною причиною існуючих екологічних проблем.

І це не новина. Проведені в різних країнах опитування громадської думки свідчать, що респонденти схильні звинувачувати державу в наростанні екологічної кризи [11, с.48]. Очевидно справа в тому, що принципи екологічної політики, що застосовуються в умовах традиційних у більшості країн Заходу практик плюралістичної або представницької демократії, орієнтовані на високий рівень політичної участі громадян, на повсякденне залучення індивіда в процес прийняття рішень через різні інститути громадянського суспільства, на підвищення ролі особистості в політичному процесі і т.д. На жаль український народ у своїй більшості інертний у справі вирішення екологічних проблем. Про це свідчить і огляд результативності природоохоронної діяльності в Україні, зокрема дані Комітету з Екологічної Політики [13, с.12-13].

Крім «ресурсного», утилітарного сприйняття навколишнього середовища й орієнтації на державу в постановці і вирішенні екологічних проблем важливим політико-культурним фактором, що визначає взаємини в системі «людина – суспільство – природа», є відсутність власницьких установок у суспільній свідомості українських мешканців.

Українській суспільній свідомості властиве переконання про те, що природні ресурси, земля повинні належати всьому суспільству, а значить регулюватися державою як виразником суспільних інтересів. Відсутність

власницьких установок, що є основою ліберально-демократичних систем, не дозволяє сформувати й укоренити політичні цінності індивідуалізму, що лежать в основі західних моделей прийняття політичних рішень у сфері екології, заснованих на залученні громадян у реалізацію принципів екологічної політики «на місцях».

Крім цього, розвиток інституту приватної власності є однією з найважливіших умов формування середнього класу і громадянського суспільства як основного транслятора екологічних інтересів суспільства в структуру владних органів. Однак, на наш погляд, у даний час передчасно говорити як про формування принципу громадської відповідальності, так і про можливості побудови громадянського суспільства в Україні. Ситуація виглядає досить-таки суперечливо. Звичайно, існують формальні показники, що свідчать про наявність досить великої кількості екологічних організацій різної спрямованості. Так за даними статистики на 2007 рік в Україні нараховується близько п'ятсот зареєстрованих екологічних організацій. Але ці рухи не однорідні, вони поєднують різноманітні напрямки, що розрізняються за метою, ідеологією, репертуаром дій. «Серед них виділяють екополітичні, екофілософські, екоанархіські, освітні, рухи за охорону дикої природи й ін. Формально це дозволяє оцінити український рух екологічної спрямованості як досить стійке явище. Але реально екологічний рух не виконує функції представництва екологічних інтересів, тому що знаходиться за межами політичної участі, оскільки населення в'язло бере участь в охороні навколишнього середовища» [9, с.238-239].

Тобто стереотипи соціального мислення, що сформувалися в ході історичного розвитку не дозволяють розвиватися процесам екологічної модернізації за західним зразком. Пануючі в суспільстві культурні коди і стандарти визначили особливий тип відносини до навколишнього природного середовища, а значить і специфічні принципи взаємин у системі «суспільство – навколишнє середовище», створили зовсім інші умови соціально-політичного й економічного розвитку суспільства, піддаючи сумнівові можливість «західного» шляху стратегії вирішення екологічних проблем.

Архетип сприйняття соціальної реальності містить у собі стійкі елементи, властиві епосі індустріального розвитку, сутність яких укладена в максимальному перетворенні навколишнього природного і соціального середовища. Тобто, ідеали індустріалізму органічно наклались на традиційні цінності українського суспільства, стали вираженням «традиційного» сприйняття навколишнього природного середовища. Тому індустріальні цінності змогли досить глибоко укорінитися в українській суспільній свідомості.

Характерно, що питання про динаміку стану навколишнього середовища в майбутньому показало одну з найглибших протиріч у суспільній свідомості (поряд з національним питанням). Суспільство розділилося практично нарівно, половина вважає, що екологічні цінності будуть превалювати в майбутньому, і суспільство стане приділяти їм більше уваги, інша половина висловила за подальший технічний прогрес, розвиток раціоналізму, відмовлення від сентиментальності в цих питаннях. Тобто екологічна проблематика сприймається в українській суспільній свідомості досить суперечливо, і поки складно сказати, яка з цих тенденцій буде превалювати в майбутньому [14].

Таким чином, можна сказати, що українська політична культура являє собою якусь комбінацію архаїчних, традиційних і сучасних цінностей, що у реальній соціальній практиці складним чином переплітаються і нашаровуються один на одного. Виявлення культурної мотивації соціальних змін дає підставу припустити, що соціум, у якому ідентичність індивідів шукає опору в

корпоративних зв'язках, де панують неформальні, тіньові політичні відносини, де інституціоналізація відбувається поза участі громадян, не може в даний час стати простором для оформлення і реалізації екологічних інтересів. У такому суспільстві будь-які екологічні ініціативи або приречені на провал, або змушені підкорятися пануючій системі корпоративних політичних відносин, тобто «бути бажаними влади». Другий варіант надає право на фізичне існування, але позбавляє політичної самостійності і суспільної довіри, а виходить, перетворює у формальний інститут вираження суспільних інтересів, що, власне, ми і спостерігаємо на прикладі Партії Зелених України.

З іншого боку, менталітет українського суспільства тяжіє до ідеалів колективізму, соціальної справедливості, соціальної відповідальності, що може стати ціннісною основою взаємин у системі «суспільство – природа». Тобто вирішення екологічних проблем може бути досягнуте на основі відмовлення від крайнього індивідуалізму на шляху розвитку інтеграційних, комунікативних процесів на основі колективістського етосу. З цього погляду екологічні ідеї в умовах української політико-культурної традиції мають благодатне підґрунтя для реалізації.

Так чи інакше, але подальше міркування про напрямки політико-культурної детермінації суспільних відносин у сфері екології вимагає звертання до конкретних цифр, фактів, що підтверджують ті або інші висновки, тобто власне емпіричного дослідження екологічної складової політичної культури українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Крисаченко В.С. Україна: природа і люди / В.С. Крисаченко, О.І. Мостяєв. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.
2. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
3. Топоровський Д.В. Еколого-політична компонента української ментальності: до постановки питання / Д.В. Топоровський // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ІНТАС, 2007. – Вип. 28. – С. 185-198.
4. Тархова Н. Вплив національного менталітету на формування політичної культури / Н. Тархова // Нова політика. – 2002. – № 9. – С.52-54.
5. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 3. С.78-102.
6. Липинський В. Релігія і церква і історії України / Липинський В. – Нью-Йорк, 1956.
7. Корж С. А. Розкол ціннісних орієнтацій як сутнісна риса сучасного українського суспільства / С.А. Корж // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – № 67. – С.158-166.
8. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
9. Топоровський Д.В. Екологічний чинник української політичної ментальності / Д.В. Топоровський // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ІНТАС, 2007. – Вип. 29. – С. 233-243.
10. Екологічні виміри глобалізації: Монографія / [відп. ред. М.М. Кисельов]. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 260 с.
11. Хилько М.І. Екологічна політика: Монографія / Хилько М.І. – К.: Абрис, 1999. – 363 с.

12. Крисаченко В.С., Хилько М.І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К.: Знання України, 2002. – 598 с.

13. Огляд результативності природоохоронної діяльності. – №6. Україна. – К.: Друкарня вид-ва «АртЕк», 2000. – 232 с.

14. Кіндратець О.М. Сталий розвиток: політологічний аспект / О.М. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 126-136.

Топоровский Д.В. Экологическая компонента политической культуры украинского общества

Освещается взаимодействие политико-культурных детерминант и экологической политики государства.

Ключевые слова: политическая культура, экологическая культура, политическая составляющая экологической культуры, экологическая политика, экологические движения, экологизм.

Toporovskiy, D.V. The environmental component of the political culture of Ukrainian society

The mutual influence of politico-cultural determinants and state ecological policy are analyzed.

Key words: political culture, ecological culture, political component of ecological culture, environmental policy, environmental movements, environmentalism.

УДК 94 (477)

Ткач Д.Ю.

Соціальна програма ОУН на шпальтах «Розбудови Нації»

Розглядається та аналізується соціальна програма Організації українських націоналістів, яка була викладена на сторінках альманаху.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, соціальна політика, націоналізм, соціалізм, Розбудова Нації.

(матеріали конференції «Україна: творення особистого і суспільного буття»)

Аналізуючи стан справ вітчизняної історичної науки невідомо кидаються в очі відмінності у глибині досліджень різних періодів. Поруч із розкритими темами, які переважно доповнюються новими деталями та фактами, знаходяться малодосліджені пласти інформації. Така нерівномірність є результатом багаторічного табу на гострі та «незручні» теми. Партійна кон'юнктура СРСР протягом значного терміну формувала особливий погляд на події минулого. Звідси і походять ті очевидні перегини, коли певні теми розвивались на основі спеціальних інститутів, а інші обмежувались лише поверховою, та часто – позбавленою об'єктивності, характеристикою.

Натомість сьогодні перед науковцями не існує значних перешкод або «табу» на певні теми. Однак водночас, важко знайти сучасні дослідження, які були би адаптовані для сприйняття нефахівцями. Цілком можливо, що це є виклик до молодих науковців.

Одними із гострих і малодосліджених питань сучасності залишаються сторінки з історії Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Звідси і походить сучасний суспільний конфлікт який охопив помітну частину українців. Відсутність достовірної та перевіреної інформації частіше за все заповнюється власними домислами, перекрученими фактами та відвертою фальсифікацією.

Актуальність дослідження історії ОУН є безумовним фактом: тільки систематичне, комплексне і глибоке дослідження здатне поставити крапку в емоційній суперечці та перевести дискусію в більш конструктивне русло. Збалансована і неупереджена оцінка ролі ОУН в історії України, може спиратись лише на фактичному матеріалі.

Сьогодні загальновідомою є мета, яку ставила перед собою ОУН. Не менш відомими є і методи, якими користувались члени організації. Щоправда, для більшості нефахівців, на цьому знання завершуються. Серед білих плям історії організації також залишаються програмні засади в економічній та соціальній сферах. Такий стан справ обумовлений, ймовірно, відсутністю кваліфікованих спеціалістів, які б комфортно почували себе в означеній тематичі. Дана стаття є результатом пошуку найменш відомих сторінок діяльності ОУН.

Об'єктом дослідження є соціальна програма українського націоналізму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

Предметом дослідження є суспільна дискусія навколо розробки соціальної програми ОУН, яка розгорнулася на сторінках альманаху «Розбудова Нації».

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1928 по 1934 роки (час існування альманаху).

«Розбудова Нації» була головним друкованим органом керівників ОУН – Проводу українських націоналістів. На сторінках видання відбувались дискусії по майже всім політико-економічним темам сучасності. Зокрема публікувались відомості про стан справ в інших державах; відбувалось інформування про умови життя та проблеми українців, які мешкали в СРСР та Польщі; періодично піднімались дискусії серед фахівців; друкувались результати спеціальних досліджень. Тут же публікувались реферати – проекти, які передбачалось реалізувати в умовах існування власної держави. На підставі рефератів складались ключові програмні документи ОУН. Варто відмітити, що нерідко появи такого проекту передувала жвава дискусія на сторінках видання. Таким чином, «Розбудова Нації» стала не тільки рупором націоналістичної думки, але і одним із інструментів її формування.

Історіографія піднятої проблеми складається із праць двох періодів. Перший період охоплює роботи, які з'явилися в діаспорі до отримання Україною самостійності. Достатньо відомим є «Нарис історії ОУН», підготовлений одним із активних членів організації П.Мірчуком [15]. Дана праця цікава, у першу чергу, як одна із перших спроб комплексного висвітлення історії ОУН. В ній достатньо стисло та змістовно подається опис основних подій, починаючи від створення організації і до початку Другої світової війни. Схожою роботою, присвяченою історії створення організації є «Становлення ОУН» підготовлена представником іншого мельниківського крила – З.Книшем [10]. Обидві праці стали своєрідним фундаментом, який в подальшому неодноразово використовувався у діаспорних та вітчизняних дослідженнях.

Другий період публікації наукових робіт з історії ОУН розпочинається з початку 1990-х років в Україні. Так, наприклад, серед робіт, які торкалися формування ОУН варто виділити дослідження М.Мандрик [13]. Історико-політологічний аналіз планів ОУН стосовно можливої моделі держави належить перу А.Рибак [23]. Більш вузьким хронологічно, але співзвучним тематично виглядає реконструкція планів державного будівництва провідників ОУН (б) перед початком радянсько-німецьких бойових дій, здійснена І.Патриляком [19]. Економічну платформу організації була досліджена не так давно В.Панченком [18]. Торкаючись сучасних досліджень з історії ОУН не можна оминати увагою фундаментальне дослідження, проведене робочою групою істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА [17].

Одним із обов'язкових складових пошуку є визначення термінології. В даному дослідженні найчастіше використовується словосполучення «соціальна програма». Оскільки трактування в різних джерелах має різні значення, в даному дослідженні наводяться в якості прикладу декілька формулювань. Так, перше взято із словника «Вікіпедія», який пояснює термін як «комплекс узгоджених заходів за цілями, строками, ресурсами та виконавцями у масштабах визначеної території та галузі соціальної сфери, що спрямовані на вирішення комплексу соціальних проблем» [25]. Поруч з тим «Политологический словарь» дає наступне визначення: «Соціальна політика – одне із головних напрямлень внутрішньої політики держави, завданням якого є забезпечення тих соціальних ресурсів, із яких воно бере підтримку, створює передумови для розгорнутого відтворення та своєї діяльності і стабільність суспільної

системи» [21]. Таким чином, друге визначення обмежує соціальну політику лише умовою існування держави.

Все дослідження варто розділити на дві складові: 1) аналіз соціальної політики в Польщі та СРСР і місце української нації в ньому; 2) пошук найбільш ефективних форм організації соціальної сфери для незалежної України. Варто відмітити, що на сторінках альманаху відбувався постійний моніторинг справ не тільки на території Польщі та СРСР. Націоналісти друкували також і відомості про справи в інших країнах, але цей розгляд не увійшов в цю статтю. Справа в тім, що порівнюючи між собою різні форми організації державного життя, різні режими, вони намагались знайти ту «золоту середину», яка би могла бути реалізована в Україні. Однак те, що стосується соціальної сфери, нажаль, виокремити не має змоги – відомості про соціальне життя зазвичай були замінені описом загального економічного становища та характеристикою політичних режимів.

Інша справа – Польща та СРСР. Основна етнічна територія України була розподілена між цими державами (а в СРСР навіть формально виділена в окрему республіку). Деякі дописувачі альманаху мали контакти із галичанами та наддніпрянцями, а також були знайомі із польськими та радянськими виданнями, то ж в повній мірі могли виділяти особливості соціальної політики цих держав. Що стосується стану справ на інших етнічних українських землях, то такі відомості надто дрібні для того щоб дозволити зробити належні висновки.

Для членів ОУН, в переважній більшості, соціальне питання існувало тільки в національному контексті. Критика більшовизму, як правило, супроводжувалась протиставленням комуністичної ідеології націоналізму: «Націоналізм не знає диктатури окремого інтересу, що встановлює режим частини над цілістю, насилуючи різнородну дійсність в межі одної площі чи просто її виключаючи. Зате вважає цілокупність взаємно доповнених інтересів природною базою засобів, що вдержує націю як живу збірну одиницю у всіх формах її буття» [5, с.39]. Ю.Руденко розвинув цю тезу у статті «Справа економічного відродження України», наголосивши, що марксистському протиставленню класів, яке допускає вирішення проблем одного класу за рахунок іншого, протиставляється націоналізм, який сприймає націю як живий організм, в якому класи мусять гармонійно доповнювати один одного [24, с.197—198]. Гостра критика радянського режиму була пов'язана також з тим, що останній знищує традиції української нації, в тому числі і усталені норми соціальних взаємовідносин. В якості яскравого прикладу наводився факт ліквідації більшовиками інституту приватної власності.

Члени ОУН обґрунтовували тезу про те, що Україна в СРСР була донором, а відтак і ключовою територією для існування союзу: «...зараз Москва визискує Україну й мало дбає про розвиток продукційних сил. Вже тепер, мільйони селянства, пізнавши на ділі, що таке пролетарська диктатура, все рішучіше починають протестувати проти господарської політики компартії, як також активно виступати проти радянської влади взагалі» [8, с.13].

Оцінюючи загальний стан справ в СРСР варто навести цитату В.Богуша, який досліджував економічне положення СРСР: «Ми певні й твердо пересвідчені, що робітники, селяне й службовики не в стані будуть витримати довгий час будівництва «совєтського» соціалізму (фактично державного капіталізму), бо зі справжнім соціалізмом він власне майже нічого спільного не має, а як державний капіталізм, не може справитися з проблемою індустріалізації країни та дуже гальмує розвиток продукційних сил (особливо затримує інтенсифікацію сільського господарства)» [3, с. 429].

Не набагато кращими були справи українців Польщі. І хоча, на відміну від сусіднього Радянського Союзу, тут розвивалась ринкова економіка, існували українські кооперативи, національний тиск йшов пліч-о-пліч із тиском соціальним. Характеризуючи взаємовідносини між українцями та польською владою, націоналісти підкреслювали: «Економічна політика, яку веде Польща на Західніх Землях від самого початку їх окупації, має всі ці хиби колоніальної політики. Вивозячи з них нафту, дерево, збіжжя, сіль та худобу, колонізуючи їх надміром свого населення з етнографічних польських земель, висилаючи сюди своїх робітників, вона майже нічого не вкладає в ці землі» [16,с.6]. Перелічуючи основні форми тиску на селянство, було виділено три основні методи: 1) надзвичайно високі податки (серед яких за право випасу худоби, за дрова, будівельні матеріали); 2) заселення українських територій поляками і фінансова підтримка останніх за український рахунок; 3) розповсюдження та підтримка шинків по українській етнічній території. Справа в тім, що Польща встановила монополію на виготовлення спирту, а тому значний відсоток прибутків до державної казни відбувався за рахунок українців, які відвідували такі шинки. Поруч з цим українські кооперативи хоча і мали можливість існувати, але зазнавали набагато більшого тиску зі сторони влади, аніж їх польські сусіди. Навіть місцеві соціалісти, прикриваючись універсальними гаслами боротьби за рівність, мали різне відношення до українських та польських робітників: «Українське робітництво вже пізнає шкідливість клича про класову солідарність, яка принесла йому загрозливі наслідки. Шовінізм ППС, не зважаючи на той клич, доходять до гидких розмірів, а навіть до поліційного вислужництва» [16,с.11].

Порівнюючи стан справ українців східних та західних земель, націоналісти закладали основу власної соціальної програми.

Протягом 1928 року відбувався процес підготовки до Конгресу українських націоналістів – це був час написання тематичного реферату. В результаті Конгресу була утворена Організація українських націоналістів, яка зафіксувала низку цілей для соціальної сфери.

Виокремлюючи методи інших держав, націоналісти все частіше констатували факт, що кожна нація і, відповідно кожна держава має масу власних особливостей через що універсальних формул управління просто не існує. Крім того, що кожен період вимагає нових рішень, в кожній державі вони можуть набувати абсолютно різних форм. Для оунівців була характерною особлива віра в мудрість нації: «Соціалісти та республіканці, як і консерватисти, не вірять в мудрість та соціально-політичну творчість нації, а тому намагаються накути їй чужосторонні часто вигадані й ніде до нині невидані форми життя. Для того вони готові покалічити наш нарід, вбити його органічну структуру, знасилувати його духовну природу, аби могли свобідніше заціпити йому свої засади й принципи» [2,с.10]. В той же час націоналісти прагнули якомога швидше розпалити в українцях почуття самоповаги та значимості, як окремої частини світової спільноти. Чітка національна самоідентифікація мала би сприяти вирішенню і економічних, і соціальних проблем українців. Характеризуючи спосіб формування власної програмної платформи, один із провідних ідеологів Ю.Вассиян відмічав: «Націоналізм розбудовує свою програму методично, т. з. не за абстрактними засадами філософії, моралі, соціології, уложеннями в схеми, але відчитанням потреб нації з безпосереднього наглядання її життя та визволенням засобів енергії, необхідних для її здійснення» [5,с.37].

Соціальними проблемами селянства займався також один із провідних фахівців М.Сціборський. У власних публікаціях він відстоював необхідність створення сприятливих умов для розвитку селянства. В процесі підготовки власного реферату, присвяченого аграрній політиці, він означив і складову соціальної програми: «Зараз можна лише обмежитися твердженням, що націоналізм поставиться засадничо й практично вороже до соціально-економічної павперизації села. Аграрна політика має бути спрямована не на зниження земельних норм, а лише на підвищення їх до рівня міцного середняцького селянського господарства» [26,с.337].

Як вже відмічалось раніше, оунівці критикували більшовицький режим, який ліквідував приватну власність в Україні. М. Сціборський з цього приводу відмітив, що колгоспи, як форма ведення господарства є більш притаманною російським суворим умовам життя і абсолютно неефективна в українських реаліях. Висновок був очевидний: «Економічний ефект приватне власницького трудового господарства, при умові сприяння йому держави, буде безперечно більший, ніж ефект усупільненого господарства, при порушуючому його інтереси змісті аграрної політики, як це маємо приклад в Радянському Союзі...» [26,с.338].

Важливою соціальною проблемою, яка потребувала свого вирішення стосувалась і слабкості національних класів. Те, що українці були представлені тільки селянами, на думку Д.Андрієвського було явищем ненормальним. Звідси і походить прагнення «сприяти виробленню інших національних верств: робітничої, купецької, промислової та інших» [1,с.220].

Питаннями організації промислової політики традиційно займався Л.Костарів. Відповідно, він же торкався і соціальних питань робітництва. Найбільшу проблему оунівців бачив у відсутності потужного національного робітництва та кваліфікованих фахівців: «Українці являються лише підручними робітниками й не дивлючись на їх здібність до техніки (більшість підстаршинських посад у технічних армійських частинах та флоті в Росії занимали українці), високою технічною кваліфікацією похвалитися вони не можуть» [12,с.193]. Тому незалежна Україна, на думку націоналіста, мусила б подбати про формування власних спеціалістів в різних промислових сферах.

Крім цього, оунівець також торкнувся питання існування ремісників. Оскільки в цілому поодинокі ремісництва вже не могли виступати конкурентом потужних промислових виробників, Л.Костарів запропонував державі прийти на допомогу ремісництву «шляхом пристосовання його до нових виробничих процесів і нових умов ринку» [12,с.194].

Шукаючи ключ до формування соціальної програми, націоналісти ввели в обіг термін «соціальність», під яким, ймовірно, варто розуміти систему суспільно-політичних цінностей та ідеалів, які лягають в основу практичної діяльності держави. З.Пеленський в якості ілюстрації навів наступний приклад: «Ідея французької соціальності класично висловилася в часі французької революції в три слова: воля, рівність, братерство. Ідея італійської соціальності, – це фашизм. Ідея американської соціальності, – це їхня ославлена prosperity, яка завжди в стані гнучкості й експансивності утримує американську суспільність. Ми знаємо змісл англійського соціального common sens'у, що втримує Імперію в стані соціальної єдності. Ідея московської соціальності, – це комунізм» [20,с.364]. Ю.Вассиян у статті «Ідеологічні основи українського націоналізму» назвав національність найглибшою, найзагальнішою та найтривкішою основою людської «соціальності» [6,с.67].

На початку 1929 року був проведений Конгрес українських націоналістів, з якого розпочинає свою історію Організація українських націоналістів. В черговому номері «Розбудови Нації» була розміщена стисла програма ОУН, яка мала бути втілена в умовах незалежної України. Її складовою вже був і соціальний блок. В ньому проголошувались визнання права приватної власності (але із обмеженням правом вільного продажу землі); необхідність законодавчого затвердження експропріації поміщицьких земель без викупу; підтримання середнього селянського господарства; здійснення індустріалізації на основі співпраці приватної власності із державними підприємствами; забезпечення взаємодієвпливів між суспільними групами на основі «волі праці, права коаліцій і вільних умов працівників та працедавців»; затвердження 8-годинного робочого дня із подальшим його скороченням по мірі можливості; забезпечення загальної соціальної підтримки; рівний доступ до освіти [7, с.3].

Планувалось втілення програми в два етапи: 1) зміна державно-політичного стану шляхом революції та 2) зміна господарсько-суспільних умов шляхом послідовних реформ [14, с.6].

Дещо пізніше був надрукований повний текст постанов Конгресу українських націоналістів. Крім означених вище положень, більш детально в ньому була розвинена тема існування профспілкових організацій, які мали би отримати доступ до місцевого самоуправління. Кожен промисловий об'єкт мав би створити власну виробничу раду, до якої б входили підприємці, робітники та керівники. В аграрному секторі також могли формуватись аналогічні органи, метою яких було вирішення нагальних соціальних потреб працівників. Додатково був введений пункт, який проголошував обов'язковість допомоги безробітним. Люди, які досягнули 60-річного віку мали право отримувати пенсійну державну допомогу [22, с.134].

Ці постанови стали основою соціальної програми ОУН. Подальші дискусії, які продовжувались на сторінках альманаху стосувались, здебільшого, окремих питань та їх вирішень на прикладі інших держав. Зокрема, здійснювалось планування темпів розвитку економіки і, як результат, вирішення соціальних проблем суспільства. В одній із публікацій В.Богуша, присвяченій питанням господарства України, передбачалось, що за умов незалежності «промислове виробництво збільшиться в 4—5 разів, сільське господарство піднесеться в 2—3 рази. Тоді принаймні 30% хліборобського населення України знайде собі працю по містах та промислових закладах, як також у торгівлі та перевозі, а решта селян-хліборобів зможе нарешті досягнути бажаного добробуту» [4, с.11].

Червоною ниткою крізь всі публікації «Розбудови Нації» на соціальні та економічні теми проходила теза про колоніальний статус українців. Невідомий автор, підкреслив, що «Кольоніальна політика займанців на наших землях ґрунтується на соціальному визиску українських мас» і тому: «Назріваюча українська національна революція буде також революцією соціально поневолених українських мас проти чужих експлуататорів» [16, с.4].

Оцінюючи те, що українці східних та західних областей мають дещо різні соціальні проблеми, була висловлена пропозиція обрати дві тактики з метою впровадження єдиної соціальної програми – перша мала бути спрямована для західних областей, друга – для східних. Так, для українців, які мешкали на території СРСР рекомендувалось роз'яснити необхідність нової – національної революції, яка в соціальній сфері «мусить іти за кличем збереження для українського селянства здобутків Великої Революції та протесту проти колективізації, ворожого українському селянству» [16, с.5]. В той же час, для західних областей пропонувалось пояснити необхідність революції під гаслом

протистояння ворожому капіталу: «Боротьба з визиском українського села польським двором, страйкова акція, поділ поміщицьких земель, прогнання польських колоністів, повернення їх земель українським селянам» [16, с.5].

Дуже лаконічною є фраза Я.Дуба щодо ймовірного соціального протистояння або конфліктів між класами в незалежній Україні: «Щойно тоді, коли Українська Нація справді досягне такого добробуту, який нині мають найпереводніші нації, а Українська Держава стане могутньою, соціальна боротьба на Україні зведеться до мінімальних розмірів, а політичні чвари втратять під собою ґрунт» [9, с.255].

Ідеологи ОУН прагнули переконати, що «Український націоналізм виразно зазначає, що в національному визволенні українські народні маси знайдуть і своє соціальне визволення» [16, с.10].

Таким чином, можна підбити підсумок – соціальна програма ОУН була сформована протягом 1928-1929 років. В значній мірі цей процес відбувався під впливом спостережень за помилками інших держав. Члени ОУН прагнули створити унікальну форму державного управління, яка могла максимально задовольняти потреби населення. Цілком очевидним є той факт, що значна доля уваги націоналістів прикута до проблем селян, адже українська нація все ще залишалася аграрною за своїм складом. Однак тут же ми помічаємо і прагнення формувати національне робітництво та інтелігенцію. За соціальними конфліктами члени ОУН бачили приховане переважно національне протистояння. Звідси походить прагнення до створення національної держави, яка могла би регулювати відносини між різними класами та забезпечувати їх стабільний розвиток.

Список використаних джерел

1. Андрієвський Д. До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів (Реферат члена Проводу Д. Андрієвського на Конференції 7-8 квітня) / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – 1928. – №6. – С. 217—222.
2. Андрієвський Д. Наша позиція / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – 1928. – №1. – С. 8—11.
3. Богуш В. Загальне економічне положення С.С.С.Р. / В. Богуш // Розбудова Нації. – 1928. – № 12. – С. 425—428.
4. Богуш В. Роля України в світовім господарстві / В. Богуш // Розбудова Нації. – 1930. – № 1—2. – С. 11—15.
5. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Розбудова Нації. – 1928. – №2. – С. 33—42.
6. Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму / Ю. Вассиян // Розбудова Нації. – 1929. – №3—4. – С. 65—77.
7. Від Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1929. – №1-2. – С. 1—3.
8. Дніпрянський Б. Революція національна й пролетарська / Б. Дніпрянський // Розбудова Нації. – 1929. – №1-2. – С. 7—16.
9. Дуб Я. Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України / Я. Дуб // Розбудова Нації. – 1928. – № 8—9. – С. 251—257.
10. Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – К. : Видавництво ім. О.Теліги, 1994. – 128 с.
11. Костарів Л. Проблеми української промислової політики / Л. Костарів // Розбудова Нації. – 1929. – № 5. – С. 137—142.
12. Костарів Л. Упромисловлення України / Л. Костарів // Розбудова Нації. – 1929. – № 6—7. – С. 191—195.

13. Мандрик М. Український націоналізм : становлення в міжвоєнну добу / М. Мандрик. – К. : Видавництво імені О. Теліги, 2006. – 392 с.

14. Мартинець В. По Конгресі / В. Мартинець // Розбудова Нації. – 1929. – №1-2. – С.4 – 7.

15. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук. – Львів, 2003. – Т.1. 1920—1939 – 642 с.

16. О. Б. Соціально-економічні проблеми українського націоналізму (До питання нашої соціальної програми) / Б.О. // Розбудова Нації. – 1932. – №1—2. – С.3—13.

17. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. – К. : Наукова думка, 2005. – 52 с.

18. Панченко В. Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920-1950-х роках / В. Панченко. – Дніпропетровськ : Свідлер А.Л., 2009. – 304 с.

19. Патриляк І. Державне будівництво в планах ОУН (травень 1941 року) / І. Патриляк // Київ. старовина. – 2003. – № 2. – С. 90—113.

20. Пеленський З. Ідея української соціальності / З. Пеленський // Розбудова Нації. – 1928. – №10-11. – С.363—371.

21. Политология : Энциклопедический словарь / [общая редакция и составление : Ю.И. Аверьянов]. – М. : Московский коммерческий университет, 1993. – 431 с.

22. Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1929. – №3—4. – С.131—134.

23. Рибак А. Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). (Історико-політологічний аналіз) : Монографія / А. Рибак. – Острог : Острозька академія, 2007. – 224 с.

24. Руденко Ю. Справа економічного відродження України / Ю. Руденко // Розбудова Нації. – 1928. – №5. – С. 195—199.

25. Соціальна політика [Електронний ресурс] // Сайт «Вікіпедія: вільна енциклопедія». – Режим доступу до ресурсу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_політика

26. Сціборський М. До аграрної політики націоналізму / М. Сціборський // Розбудова Нації. – 1928. – № 9. – С. 332—338.

Ткач Д.Ю. Социальная программа ОУН на полосах «Розбудовы Нации»

Рассматривается и анализируется социальная программа Организации украинских националистов, изложенная на страницах альманаха.

Ключевые слова: Организация украинских националистов, социальная политика, национализм, социализм, Розбудова Нации.

Tkach, D.Yu. The conception of social development of Ukraine on the pages of magazine «Rozbudova Nacii»

Reviews and analyzes the social program of the Organization of Ukrainian Nationalists, described in the pages of the almanac.

Key words: Organization of the Ukrainian nationalists, social policy, nationalism, socialism, Rozbudova Nacii.

УДК 327.57

Котович І.О.

Ідея технотронного суспільства в геополітичній концепції Збігнева Бжезінського

Проаналізовано погляди Зб. Бжезінського на суспільство в еру технотроніки. З'ясовано модель та риси міжнародної політики в технотронному суспільстві.

Ключові слова: технотронне суспільство, постіндустріальне суспільство, міжнародна політика, глобальна реальність.

Осмилення нової реальності, що приходить на зміну індустріальному суспільству, почалося вже в 60-ті роки ХХ століття. Розвиток комп'ютерних, інформаційних і комунікаційних технологій та поступове проникнення їх у різні сфери життя людей стимулювало появу наукових досліджень футурологічного характеру. Наприкінці 60-х років з'являються перші теоретичні концепції, в яких аналізуються ті зміни, що відбуваються в світі й формулюються уявлення про майбутнє цивілізації.

У 70-х роках почала розвиватися точка зору, згідно з якою науково-технічний прогрес призводить до трансформації колишнього «індустріального» суспільства в якісно інше «постіндустріальне» суспільство. Комп'ютеризація виробництва, різних галузей трудової діяльності, спілкування, побуту, дозвілля та проблеми, труднощі, протиріччя, які з нею пов'язані – все це широко обговорюється дотепер.

Американський політолог Збігнев Бжезінський був одним із перших, хто звернув увагу на роль інформаційних технологій і комунікацій та на пов'язані з цим цивілізаційні зміни. У своїй спробі осмислити сучасні тенденції, змалювати динамічну картину того, що відбувається в суспільстві, він сформулював теорію технотронного суспільства із настанням «технотронної ери».

На думку Бжезінського, ери є історичними абстракціями. Вони до того ж зручні з теоретичної точки зору, оскільки їхнє завдання – служити віхами на шляху, який протягом певного відрізка часу зазнає непримітних, але разом з тим дуже глибоких змін. Питання щодо закінчення однієї ери та початку іншої вирішується абсолютно умовно та довільно, оскільки чітко визначити кінець або початок окремих ер не є можливим.

Вплив науки і техніки на людину та суспільство є головним джерелом сучасних змін, що створюють суспільство, яке стає все менш схожим на свого індустріального попередника. «Післяіндустріальне суспільство стає технотронним суспільством» – пише Зб. Бжезінський [5, с.15]. Технотронним він називає таке суспільство, яке, на його думку, культурно, психологічно, соціально і економічно формується під впливом техніки та електроніки, зокрема в галузі обчислювальної техніки та засобів масових інформації.

Збігнев Бжезінський спеціально вводить неологізм «технотронний», оскільки, на його думку, він найбільш точно визначає характер основних імпульсів для змін в наш час – техніки та електроніки.

Бжезінський виключає індустріальний процес як головний визначальний фактор соціальних змін, що перетворює звичаї, соціальну структуру та духовні цінності суспільства. У технотронному суспільстві наукові і технічні знання поєднуються із виробничими можливостями, які постійно збільшуються, і починають безпосередньо впливати на всі сторони життя. Відповідно до цього, здатність миттєво розраховувати найскладніші взаємовідношення у поєднанні зі зростаючою доступністю для людини біохімічних методів контролю розширює потенційну сферу свідомого вибору людиною напрямів розвитку і цим самим робить необхідним для неї бути в змозі керувати, вибирати і змінювати. В індустріальному ж суспільстві технічні знання застосовувалися в першу чергу з однією конкретною метою – для прискорення і поліпшення методів виробництва. Соціальні наслідки, що виникають при цьому, є вторинним продуктом виконання цієї основної задачі на думку вченого.

Можливість застосування цих нових методів обчислення і засобів інформації підвищує соціальну значущість людського інтелекту і нагальну необхідність освіти.

Спираючись на позицію американського вченого, засновника кібернетики та теорії штучного інтелекту Норберта Вінера, згідно з якою зародком більш ранньої індустріальної революції були дослідження XV ст., пов'язані з навігацією (морський компас), а також із застосуванням пороху і друкарства, Бжезінський за аналогією для технотронної революції називає функціональним еквівалентом навігації – прорив у космос; еквівалентом пороху слугує сучасна ядерна фізика, а в якості еквівалентів друкарства, на його думку, виступають телебачення і засоби масової інформації. Як наслідок цієї нової технотронної революції поступово виникає суспільство, яке своїми економічними, політичними і соціальними аспектами все більше відрізняється від індустріального [7, с.189-190].

Основними рисами нового технотронного суспільства є:

1. Автоматизація праці – робота у промисловості перетворюється на її обслуговування, а управління машинами переходить від людей до автоматики і кібернетики.

2. Зміщення інтересів людей з матеріального добробуту на психічне благополуччя.

3. Зміщення акценту для освіти як для основи соціального просування – головним є не наявність освіти, а її якість. Університети стають «резервуаром думки», джерелом безперервного активного політичного планування та соціальних нововведень [5, с.21]. При цьому знання стає знаряддям влади, а ефективна мобілізація таланту – важливим засобом здобути цю владу. У технотронному суспільстві плутократична еліта поступово відходить на другий план.

4. Гостро постає проблематика політичного відчуження. Все більш наполегливо стоїть завдання забезпечення реальної участі громадян у прийнятті рішень, які здаються дуже складними і дуже далекими від інтересів пересічного громадянина. Тенденція домагатися індивідуальної підтримки з боку мільйонів неорганізованих громадян, які легко потрапляють під особистісний вплив, стає все більш актуальною для технотронного суспільства. При цьому для того, щоб маніпулювати емоціями людей і контролювати їх мислення, успішно використовуються новітні засоби інформації [6, с.123].

Сам факт технотронного суспільства відображає появу нових взаємовідносин між людиною та її розширеною глобальною реальністю. Ці нові взаємини характеризуються напруженістю, оскільки людина ще має умоглядно

охарактеризувати їх і тим самим зробити їх зрозумілими для самої себе. Ця розширена глобальна реальність одночасно і розпадається, і давить.

На думку Збігнева Бжезінського, проблема утвердження індивідуальності особистості в технотронному суспільстві ще ускладниться виникненням розривів між поколіннями, а супутній розпад традиційних зв'язків та цінностей лише посилить цю прірву. Оскільки старша еліта захищає те, що вона розглядає не тільки як свої кровні законні інтереси, а й більш принципово – як свій власний спосіб життя, зіткнення може призвести навіть до ще більш гострих суперечок ідейного характеру. Діалог між поколіннями стає «діалогом глухих» – він більше некладається в консервативно-ліберальні або націоналістично-інтернаціональні рамки [3, с.117].

Глобальна реальність в зростаючій мірі поглинає індивіда, робить його причетним до цієї реальності, а іноді навіть пригнічує. Зміни, спричинені засобами масової інформації та електронно-обчислювальними машинами, сприяють появі надзвичайно взаємозалежного суспільства, члени якого знаходяться в безперервному і тісному зорово-слуховому контакті: вони постійно взаємодіють між собою, миттєво приймають участь в найвідповідальніших соціальних експериментах, прагнуть до все більшої особистості участі навіть в найбільш віддалених від них проблемах. Нове покоління вже не складає собі уявлення про світ виключно через читання або ідеологічно обгрунтовані аналізи сучасної дійсності, або через її ґрунтовні описи – воно «також пізнає цей світ і як би заочно відчуває його з допомогою зорово-слухових засобів інформації», – зазначає Бжезінський [5, с.21]. Ця форма інформації про реальність є для нас головним джерелом новин, створюючи безпрецедентну глобальну близькість.

Однак, на думку Бжезінського, ця нова реальність не буде реальною «глобального села» Маршалла Маклюєна. На його думку, враховуючи такі чинники, як особиста стабільність, особиста близькість між людьми, беззастережне визнання ними одних і тих самих цінностей і традицій, правильніше використовувати поняття «глобальний місто», яке представляє собою нервову, неспокійне, напружене і фрагментарне сплетіння й зціплення взаємозалежностей, для яких більш характерна взаємодія, аніж близькість [2, с.204].

Система миттєвої інформації створює щось схоже з глобальною нервовою системою. Випадкові перебої в роботі цієї нервової системи будуть вельми відчутно порушувати нормальний перебіг життя міста саме тому, що в цьому процесі «нервової взаємодії» будуть відсутні незмінно властиві тісним зв'язкам між жителями села риси взаємної довіри й почуття стабільності, що є взаємно зміцнювальним для людей.

Все більш інтенсивне залучення людини в глобальні події відображається в новому розумінні міжнародних справ. У недавньому минулому про події міжнародної політики дізнавалися, вивчаючи історію та географію, читаючи газети. З входженням до технотронної ери і при миттєвому обміні великими обсягами інформації, проблеми іноземних справ навалюються у вигляді розрізнених, спорадичних, ізольованих, але безпосередньо зачіпаючих особистість подій: акти та катастрофи, що відбуваються як за кордоном, так і вдома, сплітаються в єдиний запутаний вузол. Їх вже не можна розподілити на чітко розмежовані категорії – «ми» і «вони».

Держави з найбільш розвиненою промисловістю вступають в еру, в якій техніка, електроніка та кібернетика в зростаючій мірі стають головним визначальним чинником соціальних змін, змінюючи звичаї, соціальну структуру, цінності й глобальне світогляд суспільства. У технотронній еру для політичного життя на світовій арені типовими є складність і суперечливість. Глобальний

політичний процес в зростаючій мірі розвиває традиційні відмінності між внутрішньою та зовнішньою політикою. Держави різних розмірів, що знаходяться за своїм розвитком у різних історичних епохах, взаємодіють одна з одною, породжуючи при цьому тертя, вступаючи у різноманітні компроміси і змінюючи союзників. Тому Бжезінський вважає, що формальні правила гри підтримують ілюзію, ніби ведуть її тільки гравці, іменовані «державами», і коли спалахує війна, держави дійсно стають єдиними гравцями, що мають значення. Але, за винятком періодів воєн, ця гра насправді ведеться на набагато менш формальній основі зі значно більш змішаним складом учасників. Деякі держави переважають своєю міццю, інші – «міні-держави» – перебувають у підпорядкуванні у міжнародних корпорацій, у великих банків і фінансових об'єднань, міжнаціональних релігійних або ідеологічних організацій, а також у виниклих міжнародних інститутів, які в одних випадках «представляють» інтереси дрібних «гравців», а в інших лише маскують панування найбільших [4, с.120].

У глобальній політиці проявляється тенденція до більш широких, більш взаємозалежних форм співробітництва, але, разом з тим, і до відмови від вкоріненої відданості певним інститутам та ідеології. Людство стає більш цілісним і згуртованим, незважаючи навіть на те, що відмінності в становищі окремих суспільств збільшуються. У таких умовах зближення, замість того, щоб призводити до єдності, викликає тертя, що підсилюються новим почуттям глобальної тісноти. Парадокс спрямованості глобальних змін полягає в тому, що людство стає водночас і більш об'єднаним, і більше роз'єднаним.

Критичні ситуації – такі періоди, як війна, криза, напруженість у міжнародних відносинах – найбільш плідні для аналізу, на думку Бжезінського. Кризова ситуація допускає більш різкі якісні оцінки відповідно до давньої людської схильності розділяти навколишню реальність на добро і зло. Але за винятком подібної критичної ситуації, яка в найбільш крайній своїй формі включає альтернативу війни або миру, глобальна політика не пристосована для точних формулювань і недвозначних прогнозів навіть за умови значних змін [2, с.218-219].

На думку Бжезінського, з приходом технотронної ери виникає нова модель міжнародної політики. Світ перестає бути ареною, на якій відносно замкнуті, «суверенні» і однорідні держави взаємодіють, співпрацюють, стикаються або ведуть між собою війни. «Міжнародна політика, в первинному сенсі цього терміна, – визначає Зб. Бжезінський, – зародилася, коли людські групи почали визначати себе та інших за допомогою взаємовиключних термінів (територія, мова, символи, вірування) і коли подібні визначення перетворилися, в свою чергу, на панівний чинник у відносинах між цими групами» [5, с.24]. Поняття національних інтересів, яке ґрунтується на географічних факторах, традиційній ворожості або дружбі, потребах економіки і безпеки, передбачало таку ступінь незалежності та самобутності, яка можлива тільки доти, доки держави досить відокремлені одна від одної у часі та просторі, щоб бути в змозі маневрувати і зберігати відокремлену самобутність.

«В еру класичної міжнародної політики зброя, масові засоби інформації, економіка та ідеологія – все це було, по суті, національним», – пише Бжезінський [1, с.48]. Він вважає, що засоби зв'язку зміцнили національну інтеграцію. Національна економіка, що ґрунтувалася часто на принципах автаркії, стимулювала одночасно і усвідомлення, і розвиток колективної зацікавленості. Націоналізм настільки уособлював почуття спільності інтересів, що нація перетворилася в продовження окремої особистості. У технотронну еру ці чотири чинники (зброя, ЗМІ, економіка та ідеологія), на думку Збігнева

Бжезінського, стають глобальними. Зброя тотальної руйнівної сили може бути пущена в хід будь-де на земній кулі. Тепер можна швидко досягти будь-якого району по всій планеті. Зростає значення міждержавних зв'язків. У той же час все ще інтенсивним є вплив націоналізму, але і він починає падати. Ці зміни найбільш відчутні, природно, в найбільш розвинених державах, але жодна країна не володіє імунітетом від них. У результаті з приходом технотронного суспільства розпочалася нова ера – ера глобального політичного процесу. Але хоча цей процес і носить глобальний характер, до справжньої єдності людства ще далеко. Сучасний світ зазнає змін, багато в чому схожих із тими, які були колись викликані появою великих населених центрів. Зростання таких центрів послабило тісні зв'язки і лінії прямого підпорядкування і сприяв виникненню безлічі залежностей, одночасно конкуруючих між собою і взаємно одна одну виключаючих [4, с.141].

Одночасно з позитивним впливом і невідворотним, глобальним характером технотронної революції, Бжезінський називає країни «третього світу» її жертвою. Оскільки в світі, що живе під знаком електронних взаємозв'язків, абсолютна або відносна слаборозвиненість буде нетерпимою. Це зумовлюється тим, що більш розвинені країни починають виходити за рамки тієї індустріальної ери, в яку менш розвиненим країнам ще тільки належить вступити.

Передбачити хід економічного і політичного розвитку слаборозвинених країн, на думку Бжезінського, є надзвичайно важким. Деякі з них можуть домогтися відчутного прогресу й протягом найближчих двох десятиліть досягти економічного рівня більш розвинених на даний час держав. Острівці розвитку можуть більш щільно усяяти карти Азії та Африки, якщо припустити, що в цих районах світу в цілому будуть зберігатися відносний мир і політична стабільність.

Але якщо навіть взяти до уваги ці найбільш оптимістичні перспективи, необхідно зважати на те, що, хоча матеріальні умови життя в країнах «третього світу» у деяких відношеннях покращуються, такі поліпшення будуть неминуче відставати у своїх темпах від росту факторів, що сприяють змінам у психіці. «Основні революційні зміни здійснюються в результаті розвитку системи освіти і масової інформації, – визначає Бжезінський. – Ці зміни, необхідні і бажані для того, щоб створити сприятливу для прийняття нововведень атмосферу, породжують в умах людей також гостре розуміння нинішніх недоліків і відсталості» [1, с.44].

Можна очікувати, що в міру зростання розриву між «третім світом» і світом розвинених країн, почуття «гострої образи» в країнах «третього світу», цілком ймовірно, зростатиме. А, фактично, може і посилитися коли спектр розвитку розшириться і включить в себе, крім кількох найбільш розвинених після-індустріальних технотронних держав, також декілька зрілих індустріальних держав, 10-15 поки ще слаборозвинених країн (які досягнуть рівня нинішніх менш розвинених держав, що знаходяться на стадії ранньої індустріалізації), численну групу (близько 60) країн, що стоять на доіндустріальній стадії розвитку, і, нарешті, країни, що живуть ще у вкрай примітивних умовах. Третя і четверта групи, що охоплюють більшість населення земної кулі і в кращому випадку лише частково домоглися справжнього прогресу, виявляться, цілком ймовірно, центрами надзвичайно нестійкої політичної активності, обурення, напруженості й екстремізму.

Сукупний результат технотронної революції і приходу технотронного суспільства суперечливий, за словами Бжезінського. З одного боку, це означає початок глобального суспільства, з іншого – дроблення людства і відрив його від традиційних коренів. Технотронна революція розширює спектр умов люд-

ського існування. Вона поглиблює прірву в матеріальних умовах життя людей і, разом з тим, зменшує їх суб'єктивну терпимість до такої нерівності [3, с. 106].

Хоча, в ході розвитку історичного процесу, відмінності між товариствами поступово збільшувалися, тільки з часу індустріальної революції вони набули гострого характеру. У наші дні в деяких державах ще живуть в умовах, які дуже схожі з тими, які панували в дохристиянські часи, а в багатьох країнах умови життя не краще за ті, які існували в середні століття.

У результаті в поведінці і поглядах людства може виникнути глибокий потрійний розкід. Співіснування аграрного, індустріального та нового технотронного суспільств, кожне з яких дотримується своїх специфічних поглядів на життя, ускладнило б взаєморозуміння між ними в той самий час, коли воно стало б найбільше можливим, і це зробило б глобальне прийняття певних норм менш імовірним, незважаючи на те, що необхідність в ньому була б більш нагальною.

Цей глобальний розкол на три частини міг би піддати ще більшого випробуванню і без того слабку структуру суспільного і політичного ладу і призвести до внутрішнього, а тому, можливо, і до міжнародного хаосу. «Зростаюча анархія в країнах «третього світу», дуже ймовірно, викликала б вибухи расових і націоналістичних пристрастей...», — пише Зб. Бжезінський. — Щонайменше, це викликало б появу у світі великих вогнищ розпаду і хаосу; в гіршому випадку нестійкість в «третьому світі» могла б виявитися причиною виникнення між більш розвиненими країнами потенційно антагоністичних і заплутаних ситуацій» [5, с. 16].

У найбільш розвинених країнах земної кулі напруженість між людиною «внутрішньою» і «зовнішньою» — тобто між людиною, цілком поглинутою з'ясуванням внутрішнього сенсу свого існування, і людиною, глибоко пов'язаною зі своїм оточенням, породжує гостру кризу філософської, релігійної, і психічної особистості. Ця криза посилюється страхом перед тим, що податливість людини може зробити можливим руйнування того, що колись вважалося в неї незмінним. Науковий вибух — це аспект усієї реальності, який найбільш стрімко розвивається та зростає швидше, ніж населення, промисловість та міста. Такий вибух швидше збільшує, аніж зменшує подібне почуття невпевненості особистості. Вибух у науковому пізнанні створює небезпеку інтелектуального дроблення, за якого почуття невпевненості зростає у прямій пропорції до розширення людських знань. У результаті прискорюються пошуки нових суспільних і політичних форм [4, с. 103].

Вплив Сполучених Штатів як першого глобального суспільства на решту світу відображає ці суперечливі тенденції. Хоча Сполучені Штати прагнуть глобальної стійкості і використовують свої колосальні ресурси для запобігання революційних переворотів, громадський вплив їх на світ носить новаторський і творчий характер, вважає Бжезінський. Незважаючи на те що такий вплив викликає люту ворожість до себе, він прискорює об'єднання інших суспільств, і не тільки тому, що починаючи з 60-х рр. XX ст. регіоналізм став зовнішньополітичною догмою Вашингтону, а й тому, що ці країни бачуть в єдності найкращий засіб боротьби з американським впливом. У своїй ролі першого глобального суспільства, Америка об'єднує, змінює і стимулює інші суспільства. Так «американізація» викликає спільні прагнення і надзвичайно диференційовані реакції.

У «третьому світі» вплив Сполучених Штатів служить причиною загострення соціальних суперечностей і конфлікту між поколіннями. У розвинених країнах світу виклик Сполучених Штатів все більш концентрується на люд-

ській особистості, але в «третьому світі» головною проблемою Бжезінський називає дроблення суспільства.

Технотронна революція глобально впливає на світ. Вплив цей носить суперечливий характер: він допомагає рухати вперед справу співробітництва між державами навіть у ще більшому ступені, аніж руйнує існуючі суспільні або економічні структури; він закладає фундамент благополуччя і стійкості і одночасно зміцнює сили, що сприяють підтриманню нестійкого стану і революції. Але, оскільки, на думку Бжезінського, Сполучені Штати Америки є розповсюджувачами технотронної революції, вони таким чином, допомагають створенню великих організацій, більш здатних чинити опір її впливу і змагатися з нею в області економіки. Модернізація, іноді завуальовано, а іноді цілком відкрито наслідую американський зразок, потенційно сприяє зростанню економічного благополуччя, але в ході цього процесу вона руйнує існуючі інститути і викликає появу невдоволення, що обертається безпосередньо проти джерела цих змін — Америки. У результаті виникає гостра напруженість між тим типом глобальної стійкості та порядку, до якого прагне Америка, і нестійкістю, нетерпінням і розчарованістю, до розвитку яких вона сама мимоволі веде.

Сполучені Штати стали першим в історії технотронним глобальним суспільством, чий зовнішній культурний та економічний кордони все важче окреслити. І доти, доки США лишаються лідером в галузях новітньої техніки, кібернетики, радіоелектроніки та комунікації, жодна держава не зможе це оскаржити.

Список використаних джерел

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. — Львів — Івано-Франківськ, 2000.
2. Абрамян Е. А. Цивилизация в XXI веке. Анализ обстановки в мире и перспективы будущего. Глобальные кризисы. Четвертое издание. — М.: Терика, 2009.
3. Баталов Э.Я. Мировое развитие и мировой порядок. Анализ современных американских концепций. М.: РОССПЭН, 2005. 366 с.
4. Баталов Э.Я. О философии международных отношений. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2005. 128 с.
5. Бжезінський, Збигнев (1928-). Между двумя веками : роль Америки в эру технотроники : пер. с англ. / Збигнев Бжезінський М. : Прогресс, 1972.
6. Barrington Moor, Jr., Political Power and Social Theory, Cambridge, 1958.
7. Norbert Weiner, The Human Use of Human Beings, N. Y., 1967.

Котович И.А. Идея технотронного общества в геополитической концепции Збигнева Бжезінського

Проанализированы взгляды Зб. Бжезінського на общество в эру технотроники. Определены модель и черты международной политики в технотронном обществе.

Ключевые слова: технотронное общество, постиндустриальное общество, международная политика, глобальная реальность.

Kotovich, I.O. The idea of technetronic society in the geopolitical concept of Zbigniew Brzezinski

Author analyzes the views of Zb. Brzezinski on society in the technetronic era. Defined the model and features of international politics in technetronic society.

Key words: technetronic society, postindustrial society, international politics, global reality.

Сучасна загальноєвропейська політика щодо наукової сфери: пошук нових можливостей

Проаналізовано основні характеристики спільної політики країн ЄС у науково-технічній сфері від її зародження до сьогодення.

Ключові слова: *рамкові програми, Європейський науковий простір, Лісабонська стратегія, транснаціональна мобільність дослідників.*

Євроінтеграційні прагнення України вимагають ретельного аналізу політики ЄС щодо найважливіших сфер суспільного життя та інтерпретації її основних положень в контексті сучасних українських реалій як зовнішніх умов для формування національної політики, а також оцінки позитивних та негативних аспектів взаємодії України з Європейським співтовариством та пошуку шляхів оптимізації такої взаємодії.

Питанням аналізу європейських принципів організації та оцінювання науково-технічної діяльності, міжнародного наукового співробітництва, а також питанням входження України в європейський науковий простір присвячено роботи В. Артемової, С. Бублика, Т. Гончарової, І. Єгорова, Л. Кавуненко, Б. Маліцького, В. Ситника, В. Соловйова, та ін. Але потреба в узагальненні даних про особливості спільної політики країн Європейського Союзу щодо наукової сфери з урахуванням останніх подій та тенденцій викликала необхідність написання даної статті.

Процеси переходу до економічних систем, базованих на знаннях, характерні не тільки для Європи, але й для всіх розвинених країн світу, призводять до поступового зміщення акценту зі сфери матеріального виробництва та надання матеріальних послуг до сфери продукування і втілення інноваційних проектів [8, с. 116]. В сучасному світі фактично відбувається боротьба за кількість та якість знань, отриманих в результаті досліджень, й у цій боротьбі країни ЄС використовують переваги консолідації зусиль всіх членів співтовариства.

Спільна політика ЄС у сфері науки і техніки почалася із затвердження першої програми спільних наукових досліджень ще у 70-х роках, а на сьогоднішній день діє вже Сьома рамкова програма з наукових досліджень і розвитку технологій (РП7) на 2007-2013 рр. [5]. Розробка та реалізація середньотермінових рамкових програм взагалі є основним механізмом здійснення загальноєвропейської політики у сфері науково-технічного розвитку. Вони розробляються Європейською комісією та подаються на розгляд Європейської Ради і Парламенту. Характеристика «рамкова», закладена в назві програми, означає, що вона окреслює загальні риси політики ЄС в сфері науки і технологій на найближчі кілька років: стратегічні цілі, пріоритетні напрямки та розміри фінансування досліджень і розробок. Окремо виділяються лише найважливіші та найбільші проекти загальноєвропейського масштабу.

У 1999 р. започатковано Болонську реформу, що має на меті створення єдиного європейського простору освіти та досліджень. Реформа здійснюється у ліберальний спосіб, тобто за допомогою так званого «усунення перешкод

для руху». Болонський процес прагне додати до чотирьох свобод спільного європейського ринку (свободи руху капіталу, робочої сили, товарів і послуг), п'яту – свободу руху знання. Адже для сучасної Європи це доповнення є одним з головних «козирів» у боротьбі за світове економічне лідерство. Сподівання покладаються на забезпечення мобільності на спільному ринку праці дослідників, що акумулювали специфічні переваги і здобутки національних систем освіти і науки [2, с. 3]. Болонська реформа проводиться за активної участі Європейської Комісії та Ради Європи.

Перед розробниками спільної політики країн-членів ЄС постало складне завдання, адже ЄС не є єдиним державним утворенням, – країни, що складають спільноту, фактично залишаються конкурентами. Отже, необхідно було розробити такі принципи співробітництва, що не порушували б національних інтересів та заохочували до співпраці на взаємовигідних умовах. Зважаючи на це, були сформульовані базові принципи політики ЄС в науково-технічній сфері, такі як пріоритетність «доконкурентних досліджень» (вже не фундаментальних, але ще й не прикладних), фінансування лише міжнародних проектів у пропорції 50/50 (бюджет ЄС / учасники проекту), а також доступність результатів наукових досліджень для всіх членів ЄС, незалежно від їх участі у проекті.

Зазначимо, що питанню забезпечення відкритого доступу до результатів досліджень приділяється багато уваги. Ще у 2006 р. у ЄС були прийняті «Звіт про обов'язковий відкритий доступ до досліджень, які фінансуються державним коштом» та «Звіт Наукової ради ЄС про обов'язкову публікацію результатів наукових досліджень у репозитаріях відкритого доступу». А вже наступного року було запропоновано використовувати кошти європейських дослідницьких проектів на видання результатів досліджень у відкритому доступі та фінансувати за рахунок бюджету ЄС створення репозитаріїв відкритого доступу. Тенденцією останнього часу є поширення думки, що за публікацію результатів досліджень повинен платити не читач (адже він вже профінансував їх як платник податків), а дослідницька організація, виділяючи на це частину бюджету проекту. Автор статті за бажанням може використати своє право ембарго, що дозволяє відстрочити дату появи інформації у відкритому доступі на строк до 12 місяців.

Наявність повнотекстової інформації та експериментальних даних у відкритому доступі значно прискорює та полегшує проведення інтегрованих досліджень на межі наук, що становлять найбільший масив сучасних наукових розробок.

Досвід застосування процедури передачі авторських прав при оприлюдненні результатів досліджень також привів наукову громадськість Європи до думки про необхідність заміни такої процедури видачею ліцензії на право публікації [3].

Потрібно зазначити, що розробники загальноєвропейської науково-технічної політики, намагаючись врахувати національні інтереси кожної країни, водночас прагнуть «вписати» їх в систему інтересів всієї спільноти. Адже пріоритетами у фінансуванні досліджень з бюджету ЄС (так звані «Критерії Райзенхубера») визначено такі проекти, що справляють позитивний вплив на створення єдиного європейського ринку, соціальне й економічне згуртування членів співтовариства, отримання економічного ефекту одночасно в багатьох регіонах та різних сферах економіки; сприяють координації науково-технологічної політики між країнами; стимулюють інформаційний обмін та мобільність наукових кадрів в межах ЄС. Подібні проекти вимагають концентрації фінансів та кадрів, що не під силу окремим, навіть провідним, європейським країнам.

Сучасна загальноєвропейська науково-технологічна політика характеризується спрямованістю на збільшення інвестицій у наукову сферу. Зокрема, на фінансування Сьомої рамкової програми виділено найбільшу, у порівнянні з попередніми програмами, суму (50,5 млрд. євро). Вже зараз планується, що витрати на Восьму рамкову програму будуть не меншими, а можливо, і вдвічі більшими (від 50 до 100 млрд. євро). Метою Єврокомісії є збільшення витрат на науку у національних бюджетах до 3% ВВП.

Другою тенденцією є розширення міжнародної співпраці, зокрема з пострадянськими країнами, адже за змістом діюча рамкова програма істотно розширює можливості співпраці з ЄС науково-дослідних організацій країн, що не входять до складу Євросоюзу. Початок суттєвим змінам у науковому співробітництві з третіми країнами було покладено Шостою рамковою програмою (на 2002-2006 рр.). Враховуючи низьку інноваційну активність підприємств таких держав, як Україна, а також їх все ще потужний науковий кадровий потенціал, реалізація спільних науково-дослідних проектів в межах цієї програми дасть більший економічний ефект саме для ЄС, принаймні у найближчій перспективі. Тому Україні необхідно постійно зберігати орієнтацію на власні національні інтереси в сфері науково-технічного прогресу, для запобігання незбалансованості співпраці з ЄС в цій сфері.

Ще на початку 2000 року Європейська Комісія запропонувала проект створення Європейського наукового простору (ЄНП), що згодом був затверджений. Найважливішим постулатом документу було оголошення Європейського наукового простору відкритим для всіх країн світу, що означає намагання вийти в цій сфері за межі не тільки регіону, але й континенту. У Сьомій рамковій програмі виділено 6 цільових регіонів, з якими ЄС реалізовує активне міжнародне науково-технічне співробітництво «для зміцнення наукової, технологічної та дослідницької конкурентоздатності ЄС» [5]. Одним з пріоритетних напрямків було визнано залучення найближчих до ЄС країн з перехідною економікою, що мають все ще потужний науковий потенціал, а саме колишніх країн СНД. Для активізації міжнародного науково-технічного співробітництва з цими країнами були створені такі організації, як INTAS (Міжнародна асоціація сприяння співробітництву з вченими з нових незалежних держав колишнього Радянського Союзу), МНТЦ (Міжнародний науково-технічний центр у Москві), УНТЦ (Український науково-технічний центр у Києві) та ін. Країнам, що входять до цільових регіонів, надано можливість брати участь у дослідженнях, що проводяться в ЄС, на умовах вкладання лише інтелектуального потенціалу, тобто за рахунок фінансів Єврокомісії, в той час як члени ЄС та асоційовані члени зобов'язані надавати кошти для фінансування наукових програм.

Програма імені Марі Кюрі в складі Сьомої рамкової програми надає кошти для забезпечення транснаціональної мобільності науковців та дослідників, адже це є одним з найбільших пріоритетів сучасної Європи.

Євросоюз вбачає в розвитку наукової сфери головний фактор підвищення конкурентоспроможності Європи та прагне висунути знання на роль найбільшого економічного ресурсу регіону. Одним з трьох головних пріоритетів Стратегії соціально-економічного розвитку ЄС до 2020 року, основні положення якої схвалено Європейською Радою під час самміту 24-25 березня 2010 року, визначено «розумне зростання» – розвиток економіки, заснованої на знаннях та інноваціях [11].

Мотиви створення Європейського наукового простору очевидні – поповнення кадрового ресурсу за рахунок бідніших країн, які не використовують цей ресурс повною мірою за недостатністю фінансування та сформованої стратегії науково-технологічного розвитку, та запобігання втраті кадрів, що від'їжджають до США. Задля реалізації цієї мети країнам Євросоюзу було

запропоновано збільшити витрати на міжнародне науково-технічне співробітництво та полегшити доступ іноземних дослідників до роботи в наукових установах ЄС.

Сьома рамкова програма містить вже чітко сформульовані цілі створення єдиного наукового простору:

- створення максимально сприятливих умов для інноваційних досліджень у Європі;
- підвищення результативності наукової діяльності;
- посилення інноваційних процесів у Європі [6].

Як бачимо, ключовими словами тут є «інноваційний» та «результативність». Водночас, у ЄС добре розуміють, що орієнтація виключно на практичний результат наукової діяльності позбавляє необхідного підґрунтя майбутні прикладні дослідження, що призводить до стагнації науки. На цю проблему ще на початку Болонської реформи, що знаменувала поворот до ринково-орієнтованої, прагматичної системи освіти та науки, звертала увагу частина європейської академічної спільноти. Не відкидаючи важливості діалогу з ринком, критики Болонського процесу застерігали від перетворення такого діалогу на єдиний пріоритет досліджень та освіти взагалі. До того ж, орієнтація на практичний результат та скорочення термінів навчання докторантів вже призвели до падіння рівня дослідницьких робіт на здобуття наукового ступеня та інфляції наукової проблематики.

Зважаючи на згадані проблеми, сьогодні у ЄС приділяють увагу створенню для європейських вчених можливості працювати без установки на обов'язкову технологізацію результату. Серед основних напрямків науково-технічної стратегії ЄС зазначено «Посилення уваги до фундаментальних наукових досліджень як фундаменту прикладних знань та інноваційних технологій» [6].

Сьомаю рамковою програмою передбачено створення спеціальної Європейської ради з досліджень (ERC), завданням якої є експертиза проектів та надання грантів на проведення фундаментальних досліджень. До уваги приймається лише наукова цінність досліджень, незалежно від можливостей подальшого практичного використання їх результатів. В основу роботи Ради покладено поняття «межових досліджень» (frontier research), тобто досліджень, що проводяться, по-перше, на межі різних наук, а по-друге, на межі людського знання взагалі.

Підвищення уваги до фундаментальних досліджень вимагатиме збільшення дослідницького бюджету ЄС, можливо навіть його подвоєння.

Слід зазначити, що наукова громадськість Європи вважає більш ефективними не великі дослідницькі колективи та мережі колективів, а маленькі групи дослідників (або мережі з 2-5 груп), що демонструють більш раціональний спосіб організації роботи. До того ж, підвищенню ефективності, на погляд європейських науковців, сприятиме відмова від контрактної системи на користь грантової та залучення переважно молодих вчених до проведення фундаментальних досліджень.

Політика ЄС щодо гармонізації та збалансованості фундаментальних та прикладних досліджень свідчить про системний та стратегічний підхід до розвитку наукової сфери.

Безумовно, пріоритет надається тим проектам, які сприяють технологічному та соціальному розвитку всього Співтовариства. Наголошується на принципі субсидіарності, взаємної допомоги та максимальної концентрації зусиль та ресурсів країн-учасниць. Можливість лобіювання інтересів певного члена ЄС блокується принципом спільного фінансування, згідно якого жодна з країн не може обирати, у фінансуванні якого проекту вона братиме участь, виходячи з власних інтересів, а в якому – ні.

Недаремно в Сьомій рамковій програмі робиться особливий наголос на збільшенні обсягів фінансування науки країнами Євросоюзу. Адже, як свого часу зазначив У. Черчилль, «Ніщо не приводить до успіху швидше за надлишок засобів» [1]. В Євросоюзі чудово розуміють, що успіхи американської науки зумовлені насамперед величезними обсягами фінансування, і відповідно доступом до найновішого обладнання й матеріалів та заохоченням вчених.

Лісабонська стратегія 2000 року зафіксувала амбіційні плани «перетворення Євросоюзу до 2010 р. у найбільш динамічну й конкурентоспроможну в світі економічну зону, що ґрунтується на економіці, заснованій на знаннях» [6]. Проте, коли у 2005 р. Європейська рада розглянула результати реалізації Лісабонської стратегії за п'ять років і дійшла висновку, що досягти запланованого до 2010 року явно неможливо, головною причиною провалу було названо саме недостатність фінансування наукових досліджень та інновацій країнами ЄС. Дійсно, фінансування на рівні 2% ВВП в середньому по Європі виглядає недостатнім в порівнянні з американським, японським та корейським показниками. Воно дозволяє лише підтримувати функціонування науки на мінімальному рівні, запобігаючи її стагнації. Проте, бурхливий розвиток, на який розраховували, приймаючи Лісабонську стратегію, таке фінансування забезпечити неспроможне. Тому одним з основних напрямків науково-технічної стратегії ЄС було визначено нарощування витрат на науку та доведення їх рівня в кожній європейській країні протягом наступного десятиріччя щонайменше до 3% ВВП.

Проблемою, що ускладнює процес реалізації спільної науково-технічної політики в Європі, є нерівномірність розвитку країн-членів. Досить швидко розширення ЄС за рахунок країн Східної Європи викликало необхідність вирішення низки економічних проблем, що були створені включенням у єдиний ринок країн зі значно нижчим рівнем розвитку. Незважаючи на успіхи у проведенні реформ, впровадженні інновацій та розвиток наукової сфери в таких країнах відбувається повільніше. На подолання цієї проблеми спрямована реалізація таких напрямків науково-технічної стратегії як об'єднання європейського інформаційного середовища та наукового простору, сприяння максимальному розповсюдженню інновацій в усіх країнах ЄС, посилення міжрегіонального науково-технічного співробітництва та вироблення спільної політики проведення досліджень.

На науку у Європі покладаються в справі рятунку неконкурентоспроможних галузей виробництва, але на перше місце висувається розвиток новітніх галузей, адже лише вони спроможні забезпечити економічне лідерство у світі. Особлива увага приділяється дослідженням у сфері інформаційно-комунікативних технологій. Бурхливий розвиток телекомунікацій та Інтернету є джерелом збільшення продуктивності праці та водночас важливим фактором впливу на процеси, що відбуваються у суспільстві. Кінцевою метою політики країн ЄС в цій сфері є повна інформатизація суспільного життя, і перш за все освіти, де інформаційно-комунікативні технології мають стати базовими [7, с.101].

Широке розповсюдження високошвидкісного Інтернету вважають однією з найважливіших умов забезпечення доступності знань та можливості приймати участь у їх створенні [10]. З метою інформування наукової громадськості про можливості отримання фінансування дослідницьких проектів, створено Інформаційну службу програм з дослідницької діяльності та розвитку (Community Research & Development Information Service).

Суттєвим недоліком реалізації європейських дослідницьких програм є надмірна бюрократизація, що її супроводжує. Особливо це стосується програм співробітництва, учасники яких висловлюють незадоволення необхідністю

постійно документувати, звітувати, оновлювати плани, пояснювати та обґрунтовувати кожен витрачений цент або годину дослідження. Таке прискіпливе ставлення Комісії до програм співробітництва легко пояснити, адже на їх реалізацію спрямовано дві третини коштів РП7, але характерно, що комісар з науки Мойра Гейган-Квін, приступаючи до виконання обов'язків на початку 2010 року, своїм першочерговим завданням на цій посаді назвала створення менш бюрократичної структури, яка б сприяла ефективності досягнення цілей ЄС, зокрема у створенні Європейського наукового простору [9].

На конференції, що відбулася в лютому 2011 року в Будапешті, було відзначено, що деяких успіхів в цьому напрямку вже вдалося досягти, зокрема зменшити кількість фінансових документів, що подаються для участі у проектах в межах Рамкової програми [12]. Але на майбутнє рекомендовано встановити більш гнучкі фінансові та адміністративні правила, що зробить процедури співробітництва більш сприятливими для потенційних заявників.

Серед проблем, які доведеться вирішувати найближчим часом, також є гармонізація законодавства національних держав щодо вільного пересування дослідників в межах ЄС, збільшення національних бюджетів на науку, вдосконалення системи спільного планування досліджень, вирішення питань фінансування розвитку наукової інфраструктури.

Стратегією соціально-економічного розвитку ЄС до 2020 року в частині «інтелектуального зростання» передбачається досягти обсягу фінансування досліджень на рівні 3% сукупного ВВП ЄС, забезпечити доступ до цифрового Інтернету кожному громадянину ЄС та отримання університетської освіти щонайменше 40% молодих європейців [4].

Наступна Рамкова програма ЄС, як сподіваються її розробники, зможе відповісти на найбільші соціальні виклики сучасності, спираючись на переваги та враховуючи відмінності між членами Співтовариства.

Висновки: Політика ЄС щодо науково-технологічного розвитку спільноти носить системний та стратегічний характер. Розвиток наукової сфери є серед найбільших пріоритетів європейської економічної та гуманітарної політики як головний фактор підвищення конкурентоспроможності Європи та побудови «суспільства знань».

Пріоритетними у здійсненні європейської науково-технологічної політики є принципи субсидіарності, взаємної допомоги та максимальної концентрації зусиль та ресурсів країн-учасниць. Серед тенденцій сучасної загальноєвропейської політики можна назвати розширення міжнародної співпраці, зокрема з пострадянськими країнами та збільшення обсягів фінансування наукової сфери.

Проблеми в реалізації загальноєвропейської політики пов'язані з необхідністю гармонізації національних інтересів всіх країн-членів, а також вирішення питань спільного фінансування наукових досліджень, нерівномірності розвитку окремих регіонів ЄС та відмінностями структурних елементів національних систем освіти й присвоєння кваліфікацій. Процес вирішення цих проблем відбувається за активної участі як посадовців, так і представників наукової спільноти.

Список використаних джерел

1. Арутюнов В.С. Социологические основы научной деятельности / В.С. Арутюнов, Л.Н. Стрекова. – М. : – Наука, 2003. – 299 с.
2. Вища освіта України і Болонський процес : навчальний посібник / [М.Ф. Степко, Я.Я. Болубаш, В.Д. Шинкарук та ін.]; за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 384 с.

3. Відкритий доступ : Нотатки з конференції Європейської Комісії «Наукове видавництво у європейських наукових дослідженнях: доступ, поширення і збереження у цифрову добу» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://nauka.profi.net.ua/index.php?newsid=1173161795>

4. Європейська Рада схвалила стратегію «Європа-2020» // Євробюлетень. – 2010. – № 20. – С. 16.

5. Сьома рамкова програма ЄС з досліджень (2007-2013) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://cordis.europa.eu/fp7/home_en.html

6. Ситник В. Сучасна політика ЄС у сфері наукової діяльності [Електронний ресурс] // НІСД. Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку – травень 2008. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May08/02.htm>

7. Україна в 2007 році : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : Монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. – К. : НІСД, 2007. – С. 98-109.

8. Україна : Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : Монографія / За ред. О.С. Власюка. – К. : НІСД, 2006. – С. 116-138.

9. Abbot A. The future of European research [Електронний ресурс] – Nature 463, 722-723 (2010) | doi:10.1038/463722a – Режим доступу : <http://www.nature.com/news/2010/100209/full/463722a.html>

10. Europe 2020 Integrated Guidelines / Council Recommendation on broad guidelines for the economic policies of the Member States and of the Union [Електронний ресурс] – European Commission, Brussels, SEC(2010) 488/3 – Режим доступу : http://www.era.gv.at/attach/BEPG_en.pdf

11. Europe 2020 is the successor of the Lisbon Strategy, which expired in 2010 [Електронний ресурс] – European Research Area, Austrian portal – Режим доступу : <http://www.era.gv.at/space/11442/directory/11486.html>

12. R&D into higher gears – Press Release / Summary of the Conference «Half Time-High Way Interim Evaluation of FP7» [Електронний ресурс] – Hungarian Presidency of the Council of the European Union – Режим доступу : http://www.eu2011.hu/files/bveu/documents/FP7_press_release_20110225_0.pdf

Малярчук Е.В. Современная общеевропейская политика в научной сфере: поиск новых возможностей

Проанализированы общие характеристики совместной политики стран ЕС в научно-технической сфере от её зарождения до процессов переосмысления, происходящих в настоящее время.

Ключевые слова: рамочные программы, Европейское исследовательское пространство, Лиссабонская стратегия, транснациональная мобильность ученых.

Maliarchuk, K.V. Contemporary European policy regarding scientific sphere: searching for new opportunities

The article analyzes general traits of the joint policy of EU countries in the sphere of science and technology from its initiation to the current rethinking processes.

Key words: framework programs, European Research Area, Lisbon strategy, transnational mobility of researchers.

УДК 327 (438):(4-11)+(4-191.2)

Корюкалов М.В.

Зовнішня допомога для розвитку у структурі Європейської політики сусідства та Східного партнерства

Розглядається роль зовнішньої допомоги в рамках Європейської політики сусідства та Східного партнерства, основні цілі та методи її надання. Доведено необхідність встановлення взаємозв'язку між зовнішньою допомогою та іншими напрямками зовнішньої політики ЄС. Запропоновано методи використання зовнішньої допомоги для посилення політичних відносин між ЄС та його сусідами, зокрема Україною.

Ключові слова: зовнішня допомога для розвитку, Європейська політика сусідства, Східне партнерство, Європейський інструмент сусідства і партнерства.

Зовнішня допомога для розвитку (ЗДР) – це добровільна передача ресурсів від донора (держави, міжнародної організації або приватного фонду) до держави-реципієнта з метою підтримки її економічного, соціального і політичного розвитку та процвітання, що здійснюється на безповоротній основі. Європейський Союз та держави-члени ЄС разом є найбільшим донором зовнішньої допомоги для розвитку. ЄС та держави-члени разом надають більше 60 млрд. доларів США щорічно у якості допомоги для розвитку, і ця цифра складає близько 55% всього обсягу зовнішньої допомоги у світі.

ЄС надає зовнішню допомогу для розвитку більше ніж 160 державам світу. Ці держави можна поділити на 3 групи: кандидати та потенційні кандидати на членство, держави-сусіди ЄС та всі інші (держави, що розвиваються). Зовнішня допомога ЄС у всіх трьох випадках є різною: вона відрізняється як за політичними пріоритетами, так і за методами і обсягами. Відповідно, зовнішня допомога має розглядатися як інструмент зовнішньої політики донора, і її роль (функції) у системі зовнішньої політики визначається загальним контекстом відносин між донором і реципієнтом.

Після прийняття рішення про розширення ЄС до 27 держав-членів ЄС поставив перед собою завдання визначити формат відносин з новими сусідами ЄС. Таким чином у 2004 р. було розроблено і представлено Європейську політику сусідства (ЄПС) як новий інструмент зовнішніх зносин ЄС. ЄПС поширюється на 16 держав Східної Європи, Закавказзя та Середземномор'я. У 2008 р. представлено нову ініціативу – Східне партнерство – яка мала посилити зовнішню політику ЄС стосовно 6 східних сусідів. Відповідним чином відбувається і еволюція ролі зовнішньої допомоги, яку ЄС надає цим державам.

Ця стаття має на меті визначити, яким чином ЄС використовує зовнішню допомогу для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей в рамках ЄПС та Східного партнерства.

Тема Європейської політики сусідства є широко дослідженою у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. В Україні ці проблеми вивчаються В.Копійкою, М.Мироною, Т.Шинкаренком та О.Шнирковим. Їхні дослідження аналізують досвід розширення ЄС та еволюцію ЄПС і містять рекомендації щодо використання досвіду розширення у євроінтеграційній політиці України. Серед зарубіжних дослідників слід виділити А.Ашлунда, М.Колінза, Б.Мілчера, Б.Слея та А.Уорнера, які критично аналізують можливості розвитку держав СНД після розширення ЄС у 2004 р. та 2007 р., посиленнях їхніх відносин з ЄС в рамках Європейської політики сусідства.

Відносини між Україною та ЄС в рамках Східного партнерства досліджуються у роботах Г.Перепелиці та О.Шаповалової, дослідники критикують Східне партнерство за асиметрію очікувань від нього, які мають ЄС та держави-сусіди, зокрема Україна.

Концептуально-теоретичним підґрунтям політики із надання допомоги є концепція «нормативної сили» ЄС, розроблена Й.Маннерсом. Використання цієї нормативної сили у відносинах ЄС із його сусідами досліджено у роботах О.Шаповалової, а також Й.Маннерса та Г.Хауккала.

Ефективність політики ЄС із надання зовнішньої допомоги проаналізовано у роботах В.Нанівської та В.Гуменюк, а також у дослідженнях С.Бута, Р.Канбура, Д.Ламсдейна та Ф.Тарпа. Всі ці автори відзначають, що потенціал інструменту зовнішньої допомоги використовується не повністю.

Загалом для цих досліджень (як українських, так і зарубіжних) характерна така закономірність: одна частина з них фокусується на теоретичних та/або політичних аспектах міжнародної співпраці та розвитку, політичних відносин між донорами та реципієнтами, а друга – на питаннях ефективності ЗДР і механізмів її підвищення. Тобто, в українській та зарубіжній науці не вистачає усвідомлення того, що надання ЗДР – це складова системи зовнішньої політики, що її можна використовувати для інтенсифікації політичних відносин між державами та досягнення політичних пріоритетів як держав-донорів, так і реципієнтів. Ця стаття серед іншого має сприяти заповненню цієї лакуни у науці.

Завданнями цієї статті є визначити місце зовнішньої допомоги для розвитку у системі Європейської політики сусідства та Східного партнерства, порівняти цей вид допомоги із політикою надання допомоги для розширення ЄС та допомоги державам, що розвиваються, і за рахунок цього визначити методи використання зовнішньої допомоги для інтенсифікації політичних відносин між ЄС та його сусідами, зокрема Україною.

Як вже було зазначено, надання зовнішньої допомоги для розвитку сусідам ЄС є складовою ЄПС. ЄПС було розроблено з метою структурувати політичний простір навколо ЄС та закріпити домінуючий вплив ЄС у цьому регіоні за рахунок підтримки держав-сусідів, більш інтенсивної співпраці у сфері політики, безпеки, економіки та культури. ЄПС також має сприяти виконанню одного із стратегічних завдань Європейського Союзу, визначеного у Європейській стратегії безпеки у грудні 2003 року, а саме розбудові безпеки у сусідських регіонах [1, с.176]. Рівень прагнень ЄС у його відносинах зі своїми сусідами залежить від міри, до якої вони поділяють ці цінності у дійсності [2, с.7].

ЄС разом із країнами-сусідами намагається визначити комплекс пріоритетних завдань, виконання яких наблизить їх до Європейського Союзу. Ці пріоритетні завдання мають входити до спільно погоджених Планів дій, що поширюються на ключові сфери, у яких здійснюються конкретні заходи. Специфіка зовнішньої допомоги в рамках ЄПС полягає у тому, що перебуває

на рівні підтримки саме цих конкретних заходів – не на рівні політичного пріоритету, не на рівні сфер співпраці, а саме на рівні підтримки конкретних проєктів. Для політики ЄС у цьому є своя логіка. ЄС не планує розширення на схід у коротко- та середньостроковій перспективі, тому питання надання ЗДР протягом 2005-2010 рр. не політизувалося всередині ЄС (як це було свого часу із допомогою для розвитку державам ЦСЄ) і, як правило, не політизувалося у відносинах між ЄС та державами-сусідами ЄС. Тому зовнішня допомога використовується лише як фінансовий інструмент підтримки прогресу у визначених сферах співпраці.

Такими сферами є політичний діалог і демократичні реформи, торгівля та заходи, спрямовані на підготовку партнерів до поступової участі у внутрішньому ринку ЄС, правосуддя та внутрішні справи, енергетика, транспорт, інформаційне суспільство, охорона довкілля та дослідницько-інноваційна діяльність, а також соціальна політика та культурно-освітні контакти між людьми.

ЄПС передбачає суттєві зміни методики надання зовнішньої допомоги у порівнянні з попереднім періодом. Головна відмінність у тому, що ЄПС намагається пов'язати зовнішню допомогу із загальним політичним контекстом взаємовідносин із країнами-сусідами ЄС. Але ці зв'язки видаються дуже слабкими. Цей висновок підтверджується і тим, що ЄС не надто фокусується на ефективності своєї допомоги у досягненні інших політичних пріоритетів. Втім, тих методів, за якими допомога надається у другій половині 2000-них рр., на думку європейських функціонерів, вистачає для досягнення цілей ЄС: закріплення себе як основного зовнішньополітичного партнера країн-сусідів, підтримання стабільності та безпеки у регіоні [3, с.1602]. Але дослідники та політики з країн-сусідів досить критично ставляться до ЄПС взагалі та до зовнішньої допомоги в її рамках зокрема.

Найголовнішим моментом цієї критики є асиметрія очікувань від зовнішньої допомоги, які мають ЄС та країни-сусіди. Ця асиметрія спричиняється різницею між декларованими пріоритетами та практичною роботою ЄС із впровадження ЄПС взагалі та наданням зовнішньої допомоги зокрема [4, с.2].

Так, ЄПС передбачав встановлення з сусідніми країнами такого рівня відносин, який був би більший, ніж просто партнерство і відрізнявся від статусу членства лише відсутністю спільних комунітарних інституцій [1, с.256]. Але за 7 років ЄПС так і не створив принципово нових умов для такого рівня відносин, в першу чергу тому, що не запропонував своїм сусідам відповідних механізмів. З боку ЄС це було цілком виправдано. Його мета не полягала у сприянні вступу країн-сусідів до ЄС. Але очікування країн-сусідів полягали у тому, що ЄС створить додаткові можливості для інтеграції, значно лібералізує пересування товарів, людей, послуг та капіталу, і буде надавати масштабну фінансову допомогу для проведення реформ [5, с.8]. У аналітичних матеріалах та науці існує формула «реформи в обмін на інтеграцію», яка й відображала очікування країн-сусідів від ЄС в рамках його політики сусідства.

Результатом реалізації ЄПС має стати відкритий інтегрований ринок на пан'європейському рівні з чітко визначеною політичною, регулятивною і торгівельною структурою, де країни ЄС грали б роль відповідного мобілізуючого центру, зв'язаного з сусідніми країнами системою пільгових відносин у певних диференційованих рамках, більш глибокою економічною інтеграцією, політичними та культурними відносинами, ширшою транскордонною співпрацею, що в цілому дозволило б створити зону добробуту та спільних цінностей [6, с.13].

Зовнішня допомога в рамках ЄПС має надаватися відповідно до спільних планів дій, які мають бути направлені на досягнення вищезазначених цілей.

Але якщо ЄПС було впроваджено ще з 2004 р., то запуск її компоненту, пов'язаного із наданням зовнішньої допомоги, планувався на 2007 р. Враховуючи, що рішення в ЄС проходять досить довго, а також те, що запуск нової політики зовнішньої допомоги треба було узгодити із країнами-реципієнтами (сусідами ЄС), фінансування перших програм допомоги в рамках цієї нової модальності було виділено лише у грудні 2008 р. Різні країни отримали це фінансування тільки протягом 2009 р. та навіть на початку 2010 р. (з огляду на різні бюджетні процедури та перепони).

Крім цієї методологічної складності, існує ще одна: затримка програм зовнішньої допомоги ЄС в рамках ЄПС на 5 років (якщо порівнювати з самою ЄПС) та на 3 роки (якщо порівнювати із датою номінального запуску нової модальності надання допомоги – 1 січня 2007 р.). Втім, на практиці це компенсувалося тим, що у всіх країнах-сусідах ще продовжувалися програми допомоги в рамках TACIS (країнам СНД) та MEDA (країнам Середземномор'я). Ці програми продовжуються до кінця 2011 р. Тобто, 2007-2011 рр. стали своєрідним «перехідним періодом» для того, щоб і ЄС, і країни-сусіди змогли переорієнтуватися на новий формат надання та використання зовнішньої допомоги.

Впродовж бюджетного циклу 2000-2006 рр. для програми MEDA було асигновано близько 5,3 мільярдів євро, а для програми TACIS – близько 3,1 млрд. євро. Крім цього, Європейський інвестиційний банк надав позики бенефіціарам програми MEDA приблизно на суму 2 млрд. євро, а бенефіціарам програми TACIS на суму 500 млн. євро [6, с.8].

Починаючи з 1 січня 2007 року, в рамках реформування механізмів допомоги ЄК, програми TACIS, MEDA та різноманітні інші програми були замінені на єдиний інструмент – Європейський інструмент сусідства і партнерства (ЄІСП). На думку дослідників, це гнучкіший інструмент, спрямований на впровадження розробленої політики. Цей інструмент призначено для розв'язання питань сталого розвитку та наближення до методологій і стандартів ЄС – шляхом підтримки узгоджених пріоритетів, що містяться у Планах дій (що розробляються ЄС та країнами-сусідами в рамках ЄПС, а також у Стратегічному партнерстві з Росією, яке раніше також реалізовувалось у рамках програми TACIS). На бюджетний цикл 2007-2013 рр. близько 12 млрд. євро будуть виділені з бюджету ЄК для підтримки реформ, які проводитимуться в країнах-сусідах, що в реальних показниках становить підвищення на 32% (у порівнянні із програмами TACIS та MEDA разом узятими) [7, с.18]. Важливо відзначити, що розмір фінансових ресурсів, що виділяються для окремих національних програм, залежить від потреб та поглинаючих можливостей відповідної країни, а також від обсягів проведення узгоджених реформ. Цей висновок вступає у протиріччя з офіційною задекларованою позицією ЄС про непов'язаність обсягу зовнішньої допомоги та рівня політичних відносин.

У загальних стратегічних документах для кожної країни на семирічний період, у Національних індикативних програмах на трьохрічний період і в детальних щорічних програмах визначені пріоритетні напрямки допомоги з боку ЄС, що надається в рамках функціонування всіх цих інструментів, а також країни, на які поширюватимуться ці інструменти. Пріоритети, визначені у Планах дій та погоджені з органами влади відповідної країни, також використовуються для управління процесом підготовки програм допомоги, у тому числі і у діяльності інших донорів та міжнародних фінансових організацій.

Загальний бюджет ЄІСП на 2007-2013 рр. складає 12,3 млрд. євро, з яких 8,7 млрд. євро – на Середземноморський регіон та 7 млрд. євро – на Східну Європу, Південний Кавказ та Росію. У рамках ЄІСП було розроблено Національні індикативні програми на 2007-2010 рр. Основними пріоритетами визначено сприяння таким сферам діяльності:

- розвитку транспортних та енергетичних мереж;
- охороні навколишнього середовища;
- прикордонному та міграційному врядуванню, митній справі, боротьбі з організованою злочинністю;
- культурному обміну, зв'язкам між громадянами, обміну інформацією;
- протидії нелегальному поширенню зброї.

Попри збільшення допомоги на 32%, вона не повністю відповідає потребам країнам-сусідам щодо інтенсифікації політико-правового та соціально-економічного наближення до рівня ЄС, а також стосовно прискорення взаємної секторальної інтеграції та вступу до ЄС [8, с.14]. Очевидно, що наближення країн-сусідів до рівня соціально-економічного, інфраструктурного та гуманітарного рівня Євросоюзу пов'язане з необхідністю зростання обсягів іноземних інвестицій в їхню економіку та розвитком міжнародної економічної співпраці.

Крім того, аналіз сфер та статей витрат, передбачених ЄІСП, вказує на те, що він є передусім не засобом забезпечення економічного розвитку, а засобом запобігання політико-економічній нестабільності у відповідних регіонах. Ця обставина додатково посилює вплив ЄІСП на динаміку відносин між ЄС та країнами сусідами.

Допомога ЄС для розширення досягла своїх цілей *inter alia* тому, що була пов'язана із іншими напрямками зовнішньої політики ЄС – економічної співпрацею, спільними енергетичними проектами, регіональними ініціативами і т.д. ЄС зробив деякі висновки із своєї допомоги для розширення, і намагався застосувати цей підхід і в рамках ЄПС [9, с.233]. Особливо це стосується співпраці в енергетичній сфері. Її було зміцнено завдяки Меморандумам про взаєморозуміння або завдяки відповідним Деклараціям, що їх ЄС підписав з Азербайджаном, Білоруссю, Україною, Єгиптом, Йорданією та Марокко. У 2009 р. Україні та Молдові відкрили можливості до вступу – якщо відповідні умови буде виконано – до Договору про енергетичну спільноту, а Грузія набула в цьому договорі статусу спостерігача.

У тому, що стосується економічної інтеграції, особливого прогресу протягом 2005-2010 рр. досягнуто не було. Угоди про асоціацію, які передбачають певну лібералізацію режиму торгівлі, були підписані із країнами Середземномор'я ще на початку 2000-них рр. – в рамках Євро-середземноморського партнерства («Барселонського процесу»). Протягом дії ЄПС жодних додаткових угод, які були б направлені саме на лібералізацію та усунення торгівельних бар'єрів, досягнуто не було – ні з країнами Середземномор'я, ні Східної Європи.

Разом з цим, ЄС декларує свою готовність вести переговори зі своїми сусідами про створення глибоких та всебічних зон вільної торгівлі, якщо сусіди будуть готові до таких угод. ЄС готовий надавати зовнішню допомогу для гармонізації норм та правил, які регулюють торгівлю. Такі угоди розробляються з початку 2007 р. (зокрема, з Україною), але ще досі ні з ким не підписані. Але товарообіг між ЄС та сусідами продовжує зростати. Протягом 2004-2008 рр. експорт ЄС до країн-сусідів зріс на 63%, а імпорт із країн ЄПС – на 91% [10, с.4]. Певною мірою це пояснюється тим, що товарообіг з новими державами-членами ЄС (2004 р. та 2007 р.) став рахуватися як товарообіг з

ЄС, що різко збільшило відповідні цифри. Тобто, це зростання не є доказом цілеспрямованої політики ЄС щодо збільшення економічної співпраці та обсягу інвестицій до країн-сусідів. Слабкість цього напрямку політики ЄС негативним чином позначилася і на ефективності зовнішньої допомоги.

Усвідомивши слабкість потенціалу ЄПС у тому вигляді, у якому ця політика була прийнята у 2003-2004 рр., у грудні 2006 року ЄС розробила та узгодила Стратегію посилення ЄПС, яка передбачає більш предметне та «вузькосекторне» співробітництво з країнами-сусідами. Відповідно до цієї Стратегії, зовнішня допомога передбачає підтримку секторальних програм розвитку у країні-реципієнті допомоги.

У перегляді ЄПС у другій половині 2000-них рр. відновлюється внутрішнє протистояння держав членів ЄС (яке спостерігалось протягом підготовки розширення ЄС у 1990-тих рр.): Франції, Італії та Іспанії з одного боку та Німеччини з іншого (тепер до Німеччини додаються Польща і Швеція). У самому кінці 2000-них рр. це протистояння починає стосуватися і політики надання зовнішньої допомоги, тобто, питання зовнішньої допомоги починає політизуватися.

Наприкінці 2006 р. Німеччина виступає з пропозицією посилення ЄПС, розробивши ініціативу «ЄПС плюс». Основна ідея цієї ініціативи – надання більших можливостей наближення до ЄС тим сусідам, які цього прагнуть і готові до цього [11,с.97]. Крім того, ця ініціатива передбачала посилення регіональної співпраці, а саме збільшення фінансування міжнародних транскордонних програм. «ЄПС плюс» так і не була прийнята на офіційному рівні, але певні моменти з неї були враховані у Стратегії посилення ЄПС у 2006 р., а деякі стали основою для Східного партнерства. У 2007 р. Франція та Італія і Іспанія (меншою мірою) скептично ставилися до ідеї посиленої співпраці зі східними країнами-сусідами ЄС. Натомість вони пропонували посилити співпрацю із південними сусідами шляхом створення Середземноморського союзу. Як і у випадку з розширенням ЄС всередині 1990-тих рр., компроміс було знайдено у тому, щоб підтримати обидві ініціативи: і Східне партнерство, і Середземноморський союз. Це дозволило зміцнити позиції Франції і Німеччини, але разом з тим не послаблювало позицій жодного впливового гравця в ЄС.

Але на відміну від компромісу у Корфу 1994 р. (який свого часу дозволив узгодити позиції Франції та Німеччини щодо напрямків розширення ЄС), компроміс 2007 р. не передбачав збільшення фінансування для жодного регіону, тому що спільний бюджет ЄСП для всіх країн-сусідів на 2007-2013 рр. вже був остаточно затверджений.

У результаті цього компромісу у травні 2008 р. було представлено Східне партнерство, а у липні 2008 р. створено Середземноморський союз. Варто відзначити, що ці ініціативи, хоча являються схожими в рамках ЄПС, досить серйозно відрізняються за цілями і за обсягами зовнішньої допомоги.

Середземноморський союз було створено з метою вироблення узгодженої імміграційної політики, розвитку економіки і торгівлі, просування основних цінностей правової держави, а також захисту навколишнього середовища. Союз має займатися питання енергії та енергетики, безпеки, боротьби з тероризмом, нелегальною міграцією, торгівлею людьми та наркотиками. Така увага до питань «третього стовпа» пояснюється тим, що південні сусіди являють собою серйозну загрозу для ЄС у плані гуманітарної безпеки [12,с.14]. На цьому прикладі найкраще видно, що допомагаючи південним країнам-сусідам, ЄС підвищує рівень безпеки своїх громадян. Складність у реалізації програм

Середземноморського союзу у 2009-2010 рр. була пов'язана із призупиненням процесів мирного регулювання арабо-ізраїльського конфлікту та війною у секторі Гази. Крім того, окремі політики не вірять у ефективність цього Союзу, наголошуючи на неможливості розділу країн арабського світу на учасників Союзу і інших [12,с.17].

У самому кінці 2010 р. почалися заворушення та революції у країнах Магрибу: Єгипті, Тунісі, Лівії та Сирії. Це знову ж таки наголошує на недостатності зусиль ЄС для забезпечення безпеки цього простору, і одночасно з цим вимагає збільшення відповідного фінансування. Так, коли у 2007 р. ЄС бойкотував уряд Хамас у Палестинській автономії, він розділяв гуманітарну допомогу та допомогу для розвитку. Перша продовжувала надаватись, а друга була згорнута.

Східне партнерство було започатковане з метою створення стратегічного партнерства зі східними сусідами ЄС, подальшого спрощення візового режиму та поступового руху до його лібералізації, укладення поглиблених зон вільної торгівлі, підтримки процесу адаптації законодавства та зміцнення інституційної здатності країн-партнерів, сприяння регіональному розвитку на основі політики регіонального вимірювання ЄС, створення інтегрованої системи управління кордонами та співпраці у сфері енергетичної безпеки [13,с.3]. Таким чином Східне партнерство замінює дискусії та переговори про вступ цих держав до ЄС. Ця позиція не є актуальною щодо країн-сусідів ЄС, що входять до Середземноморського союзу, тому що вони не претендують на членство в ЄС (на відміну від східних країн).

Східне партнерство фінансується з фонду Інструменту Європейського Сусідства і Партнерства, що передбачає виділення 600 млн. євро (2009-2013 рр.), з яких 250 млн. – це кошти, що вже передбачені Європейською політикою сусідства, а 350 млн. євро – це нові кошти, які були виділені на реалізацію проекту Східне партнерство.

Східне партнерство не означає, що ЄС підтримує євроінтеграційні наміри своїх східних сусідів. Але він залишається зацікавленим у виключному впливі на цей регіон, у своїй провідній ролі у політичному структуруванні цього простору та забезпеченні того, щоб загрози, які виходять з цього регіону, не впливали на безпеку ЄС. Для цього ЄС і пропонує такі форми співпраці, які не накладають на нього зобов'язань щодо прийому держав до ЄС у коротко- чи середньостроковій перспективі, але передбачають більш вигідні умови співпраці для східних партнерів. ЄС збільшує обсяги зовнішньої допомоги, але не доводить своїх фінансових зобов'язань до такого рівня, який передбачає підтримку інтеграційних процесів.

Ця асиметрія очікувань вже була проаналізована у дослідженні О.Шаповалової [4,с.7]. Дослідниця доходить до висновку, що Східне партнерство не володіє оптимальними засобами досягнення своїх цілей, тому що ця політика обмежена необхідністю застосування нормативного підходу, не сприяє вирішенню актуальних проблем східних сусідів та слабо пов'язана із політикою ЄС щодо Росії.

Дійсно, Східне партнерство – це та політика, яка влаштовує ЄС, але не завжди влаштовує країни, на які вона направлена [14,с.169]. Основне, чим вона не влаштовує ці країни – це відсутністю чіткої перспективи вступу. Тим не менш, за допомогою цієї політики ЄС пропонує такі можливості співпраці, які наближають східних партнерів до ЄС, причому швидкість та ефективність такого наближення повністю залежить від самих держав. Формулу «реформи в обмін на інтеграцію» автор вважає недоречною хоча б тому, що реформи

мають здійснюватися для власного народу, а не для ЄС. Той факт, що ЄС в них зацікавлений, не означає, що використання цієї зацікавленості можна бути ефективним у політичному торгу.

Дослідники відзначають ще одне проблему, яка загострює політичні протиріччя між країнами-членами ЄС та сусідами у наданні та використанні зовнішньої допомоги. Це проблема обсягів фінансування країн різних регіонів, сусідніх до ЄС. Так, із 12,3 млрд. євро 8,7 млрд. євро виділяється на Середземноморський регіон та 3,7 млрд. євро – на Східну Європу, Південний Кавказ та Росію. Але в перерахунку на кількість жителів у 2007-2010 рр. країни Європи отримали набагато більше допомоги, ніж країни Північної Африки. Протягом 2007-2010 рр. Єгипет отримав 1,8 євро на кожного жителя, Туніс – 7 євро, а Молдова – 25 євро [10, с.8]. На початку 2011 р. коли у деяких з цих країн розпочалися масштабні заворушення, голови МЗС 6 країн-членів ЄС (Франція, Іспанія, Кіпр, Греція, Мальта, Словенія) звернулися до Єврокомісії із вимогою збільшити обсяги допомоги південним сусідам за рахунок східних сусідів. У лютому 2011 р. Міністр індустрії Тунісу розкритикував обсяги зовнішньої допомоги ЄС, назвавши їх неадекватними потребам цієї держави в контексті громадських заворушень. ЄС пообіцяв надати Тунісу 258 млн. євро до 2013 р. з них 17 млн. мали бути надані якнайшвидше [10, с.10]. Зацікавлені держави-члени ЄС та південні сусіди наполягають на збільшенні фінансової допомоги ЄС. Щоправда, при цьому вони не дають зобов'язань інтенсифікувати свої реформи, апелюючи лише до відповідальності ЄС за цей регіон.

Ці держави пропонують збільшити допомогу за рахунок того, що Європейський інвестиційний банк виділить додаткові 2,5 млрд. євро для надання пільгових кредитів цим державам протягом найближчих років. 1 млрд. євро має бути зарезервовано для Тунісу [10, с.10]. Єгипет висловив сподівання на те, що ЄС пробачить його борги.

За рахунок цієї допомоги 6 держав-членів ЄС намагаються посилити роль Середземноморського Союзу у врегулюванні конфліктів у Середземномор'ї. І дійсно, Союз краще потребує подібної фінансової і політичної підтримки для того, щоб його локомотив – Франція – посилити свої позиції у ЄС і для підвищення своєї ролі у регіоні. Враховуючи, що громадські заворушення у країнах Магрибу дійсно загострюють проблеми безпеки у сусідньому для ЄС регіоні, автор очікує збільшення фінансової допомоги цим країнам. Компроміс, на думку автора, буде знайдено за рахунок того, що це збільшення буде відбуватися не за рахунок східних сусідів, а за рахунок збільшення загального бюджету ЄСП. Крім того, у бюджетному циклі 2013-2020 рр. пропорція допомоги, яку отримають країни Середземномор'я, буде більшою, ніж зараз [15, с.3].

Німеччина у свою чергу пропонує тісніше ув'язувати питання обсягів допомоги із швидкістю реформ у країнах-реципієнтах. Цю позицію Німеччина висловила у листі Міністра закордонних справ Німеччини до уповноваженої ЄС з питань зовнішньої політики Кетрін Ештон. Щоправда, Німеччина пропонує використовувати цей підхід лише стосовно сусідів ЄС. Відповідно до німецької позиції, у центрі уваги співпраці із сусідами мають бути ефективне урядування та демократичні реформи. З огляду на повалення диктаторських режимів у Тунісі і Єгипті, голова німецького МЗС вимагає протягом півроку запропонувати нову концепцію підтримки реформ у країнах регіону. Німеччина також пропонує реагувати скороченням допомоги на порушення принципів правової держави та негативний розвиток ситуації щодо демократичних перетворень. І дійсно, ЄС згортає зовнішню допомогу Білорусі після виборів Президента у грудні 2010 р., які ЄС визнав недемократичними. Паралельно

з наданням фінансової допомоги країнам-сусідам пропонується поглиблення економічної інтеграції.

Отже, протягом 2006-2010 рр. політичний механізм ЄПС переживає період трансформації. За планами ЄС, ця політика мала надавати рівні можливості для співпраці як державам, які прагнуть членства, так і тим, які не ставлять собі це за мету. Зрозуміло, що для перших така рівність була політично «неприйнятною» [13, с.8]. Крім того, ЄПС не могла забезпечити реалізацію політико-економічних інтересів ЄС у ширшому геополітичному контексті. Саме це викликало пізніший спільний перегляд її змісту у напрямі здійснення регіональної та секторальної диференціації. Цей перегляд відбувається поступово і стосується різних аспектів ЄСП, у тому числі зовнішньої допомоги, яку ЄС надає своїм сусідам. У 2008 р. стартують ініціативи Східне партнерство та Середземноморський союз, які передбачають певне посилення рівня взаємовідносин та збільшення обсягів допомоги. Варто відзначити, що це збільшення має одночасно стосуватися і південних, і східних країн-сусідів. Саме на такій позиції провідні держави-члени ЄС змогли досягти компромісу.

На початку 2011 р. після заворушень у країнах Північної Африки поновлюються протиріччя стосовно пріоритетів ЄПС, в тому числі стосовно обсягів і методів надання допомоги між Німеччиною, Польщею та Швецією з одного боку, та Францією, Іспанією та Італією з іншого. Перші усвідомлюють асиметрію очікувань ЄС та країн-сусідів від ЄПС та Східного партнерства, і прагнуть усунути цю асиметрію, тим самим закріпивши підвищивши ефективність ЄПС і ЄСП. Другі прагнуть збільшити обсяги допомоги для південних країн-сусідів та підвищити рівень безпеки у Середземноморському регіоні. Одночасно з цим і ті, і інші прагнуть за рахунок цього підвищити свій вплив на європейську політику. Враховуючи ці ініціативи, у квітні 2011 р. Європарламент приймає резолюцію про те, що визнання «європейської перспективи» може прискорити реформи у державах-сусідах ЄС. У цій резолюції ЄП пропонує поставити фінансову допомогу, яка надається в рамках ЄПС, у чітку залежність від результатів реформ у країнах-сусідах. Європарламент висловив цю ідею у формулі про «диференціацію на основі результатів та чітко визначених критеріїв [10, с.18]». Чим активніше держава проводить реформи, тим більше обсяги зовнішньої допомоги ЄС буде їй виділяти. Така формула, незважаючи на її очевидність, є абсолютно виправданою у політиці із надання ЗДР. Але автор критично ставиться до можливості її запровадження з огляду на те, що ця формула не стане переконливим аргументом для країн-сусідів для інтенсифікації їхніх реформ, а зацікавленість ЄС у сусідньому регіоні буде змушувати його збільшувати свою фінансову допомогу незалежно від швидкості необхідних реформ. Тому актуальним питанням є готовність країн-сусідів, зокрема України, використати цю формулу для інтенсифікації реформ та наближення до ЄС.

ЄСП має на меті сприяти наближенню країн-сусідів до ЄС та підтримати економічні реформи та демократію у них. Втім, ЄС не має такої наполегливості щодо ефективності цього інструменту, як у наданні допомоги кандидатам на членство, тому велика відповідальність покладається на самих реципієнтів. ЄСП не дає можливостей інтеграції та слабкіше пов'язаний із іншими напрямками зовнішньої політики ЄС (лібералізацією торгівлі, візового режиму, збільшення економічних зв'язків та інвестицій). Ця проблема має стати предметом наступних наукових досліджень.

Ця непов'язаність негативно впливає і на рівень політичних відносин між ЄС та сусідами, зокрема й Україною. По-перше, ЄС не дуже активно

використовує свій досвід надання допомоги іншим країнам (зокрема кандидатам на членство). По-друге, ЄС не дуже якісно моніторить ефективність впровадження програм допомоги в Україні. Україна, зі свого боку, не має стратегії залучення та використання допомоги, не включає питання допомоги до переговорів з ЄС. Тобто, Україна і ЄС разом відповідальні за те, що вони недостатньо використовують потенціал, який має допомога як інструмент зовнішньої політики. У випадку відносин Україна-ЄС цей інструмент варто використовувати для наближення стандартів та законодавства України до норм *acquis communautaire*, лібералізації торгівлі і в'їзного режиму, підвищення спроможності уряду забезпечувати сталий розвиток.

Проблеми, які стоять зараз Україною, слід сформулювати у вигляді проблем та викликів, що стосуються співпраці між Україною та ЄС. Вирішення цих проблем відповідно має стати завданнями угоди про асоціацію між Україною та ЄС, поступове виконання якої буде таким чином означати надання відповіді на ці виклики. Метою цієї роботи має бути досягнення «копенгагенських критеріїв», ця робота має стати шляхом до інтеграції України з ЄС, а зовнішня допомога – інструментом для цього процесу.

Список використаних джерел

1. Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В.В.Копійка. – К.: Юрид. думка, 2005. – 448 с.
2. Milcher S. The economics of the European Neighbourhood Policy: An initial assessment / Milcher S., Slay B. – Warsaw, March 2005. – 28 p.
3. Haukkala H. The European Union as a Regional Normative Hegemon: The Case of European Neighbourhood Policy / Haukkala H. // Europe-Asia Studies. – 2008. – Vol. 60, No. 9. – p.1601-1616.
4. Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей / О.Шаповалова // International Review. – 2010. – № 3. – С.2-8.
5. Aliboni R. The Geopolitical Implications of the European Neighbourhood Policy / Aliboni R. // European Foreign Affairs Review. – 2005. – vol. 10. – P.1-16.
6. Представництво Європейської Комісії в Україні. Програми допомоги Європейського Союзу та співпраця України з ЄС. – К.: ТОВ «МЕКС». – 2009. – 36 с.
7. Гнидюк Н. Інструмент європейського сусідства та партнерства та фінансова допомога Євросоюзу. / Н.Гнидюк. – К.: Фундація українсько-польської співпраці. – 2010. – 182 с.
8. Hoekman B. Regionalism and Development: the European Neighborhood Policy and Integration à la carte / Hoekman B. // The Journal of International Trade and Diplomacy. – 2007. – Vol. 1. – №. 1. – P.1-55.
9. Aslund A. The EU Enlargement: Consequences for the CIS Countries / Aslund A., Warner A. // Development Perspectives and Dilemmas. – Carnegie Papers. – 2005. – p. 224-238.
10. Booth S. EU External Aid: Who is it for? / Booth S., Herbert S. – London: OpenEurope, 2011. – 22 p.
11. Baracani E. The European Neighbourhood Policy: a new anchor for conflict settlement / E.Baracani // Global Europe Papers. – 2008. – Vol. 2. – P.134-151.
12. Kanbur R. The Economics of International Aid / R.Kanbur // In Tarp F. Foreign Aid and Development: Lessons Learnt and Directions for the Future. – London: Routledge. – 2008. – P.112-145.
13. Перепелиця Г.М. Нові інструменти «Східного партнерства» і можливості країн-учасниць / Г.М.Перепелиця // International Review. – 2009. – № 2. – С.1-9.

14. Tiede W. The EU's Eastern Partnership – Objectives and Legal Basis / Tiede W., Schirmer J. // The European Legal Forum. – 2009. – Vol. 3. – P.168-174.

15. Гуменюк В. Бюджетна підтримка ЄС: нереалізований потенціал / В.Гуменюк // Європейські акценти (МЦПД). – 2010. – Число 10. – С.1-6.

Корюкалов М.В. Внешняя помощь для развития в структуре Европейской политики соседства и Восточного партнерства

Рассматривается роль внешней помощи в рамках Европейской политики соседства и Восточного партнерства, основные цели и методы её предоставления. Доказана необходимость установления взаимосвязи между внешней помощью и другими направлениями внешней политики ЕС. Предложены методы использования внешней помощи для усиления политических отношений между ЕС и его соседями, в частности Украиной.

Ключевые слова: внешняя помощь для развития, Европейская политика соседства, Восточное партнерство, Европейский инструмент соседства и партнерства.

Koryukalov, M.V. Official development aid in European Neighbourhood Policy and Eastern Partnership

The article analyzes the role of official development aid in European Neighbourhood Policy and Eastern Partnership, its principal goals and methods. The necessity to establish connections between development aid and other directions of foreign policy of the EU is proven. Ways of using development aid to strengthen political relations between the EU and its neighbours (especially Ukraine) are proposed.

Key words: official development aid, European Neighbourhood Policy, Eastern Partnership, European Neighbourhood and Partnership Instrument.

Розуміння природи влади й справедливості в соціокультурних реаліях ісламської цивілізації

Розглядається проблема розуміння справедливості і влади в ісламських соціокультурних реаліях в історичному та в ціннісно-цивілізаційному вимірах, проаналізовано конституюючі структурні елементи цих понять, зазначені сучасні інтерпретації понять влади та справедливості в модерному суспільно-політичному дискурсі.

Ключові слова: *Іслам, влада, шаріат, сакральна влада, община влада, халіфат, халіф, імам, мазхаб, ісламська держава, справедливість в ісламській традиції.*

В наш час намагання мусульман знайти вихід із тривалої кризи в якому опинився ісламський світ на сучасному етапі свого розвитку та невдала екстраполяція західних моделей демократії стає причиною зміцнення позицій Ісламу у мусульманських країнах. Коранічне одкровення стверджується як джерело ідентичності та як практична ідеологія на тлі політичної фрустрації, економічних та соціальних проблем. Тому сучасні ідейні лідери ісламських суспільно-політичних рухів, проголошуючи Коран першоосновою своїх ідейно-політичних положень і програм, ведуть інтенсивний пошук обґрунтування в коранічних термінах та формулюваннях своїх програмних задач боротьби за суспільство соціальної справедливості – суспільство істинно мусульманського способу життя, зразкового втілення принципів справедливості, що сягають коранічної традиції [17, с. 12].

Питання розуміння влади і справедливості вже на ранньому етапі ісламської історії були одними з головних, які повинно було вирішити мусульманське суспільство, щоб залишитися автентичним. Навіть у VII столітті, в період мединської держави, що дуже був відмінним від подальших періодів в розвитку ісламської цивілізації, містилися різні акценти в розумінні характеру влади і справедливості, і, більш того, – різноманітні підходи в її практичному здійсненні [9, с. 27]. Тому, вже в той час формувалася теоретичний базис, а саме система понять в контексті феноменів влади та справедливості, які ґрунтувалися як на коранічному знанні, так і на традиційних уявленнях [16, с. 28]. В світлі цього важливим і необхідним уявляється аналіз розуміння справедливості та влади в ісламській традиції, бо це дає можливість зрозуміти характер і суть як політичного процесу в мусульманських країнах в цілому так і певних його елементів зокрема [6].

Коли говоримо про справедливість в мусульманській культурі, ми стикаємося з двома поняттями ісламської автентичної традиції, а саме це *кист* та *адль*, що однаково перекладаються на українську мову як «справедливість».

Етимологічно термін *кист* походить з дієслова, що означало «ділити на долі; ділити як треба, за домовленістю», тобто «ділити правильно, справедливо» [1, с. 636]. На ранній стадії розвитку людського суспільства, коли доля людей безпосередньо і досить жорстко визначалася їхнім місцем у суспільстві, принцип узгодженого справедливого поділу міг бути і дійсно став основою найперших уявлень про правильні, справедливі стосунки між людьми.

Спочатку в мекканських сурах Корану зміст поняття *кист* збігався з родоплемінними уявленнями про справедливі стосунки між людьми, коли для кожної людини встановлюється належна йому відповідна доля в наслідок домовленості, угоди між людьми в середині певної групи, общини тощо. Проте з поширенням релігійної проповіді пророка Мухаммада, з впровадженням в свідомість його послідовників ідеї передвизначеності їхньої земної долі самим Аллахом, відбувалася фундаментальна трансформація смислу поняття *кист*, що, зрештою, перетворила його на одне з фундаментальних понять в Ісламі.

Суть такого перетворення полягає у тому, що *кист* став означати надане не суспільною угодою в силу домовленості між представниками тієї чи іншої групи людей, а надане самим Аллахом. Тому правильна поведінка людини, справедлива щодо усіх інших людей, має виражатися у націленості людини на додержання, забезпечення, охорону усього того, що надане і передвизначене йому та іншим від народження Аллахом (доля, здібності тощо). Ігнорування, заперечення цього передвизначеного, будь-який замах на надане людині Аллахом стає порушенням Його волі, і тому є тяжким гріхом. Проте жорстке дотримання його викликає благосклонність Аллаха: «...воістину Аллах любить справедливих!» [8]. Цей тричі повторюваний в Корані рефрен зустрічається в його найпізніших за часом сурах і є пов'язаним з жорстким приписом «відмірювати» кожній людині згідно з передвизначеною йому Аллахом долю. В цьому полягає суть ісламського уявлення про справжню справедливість у стосунках між людьми – членами певного суспільного колективу [15].

Наступне поняття *адль* початково сягаючи найзагальнішої ідеї «вирівнювання», «поновлення правильної, належної форми», «рівноваження», в до-ісламську епоху слугувало для визначення встановлення рівноцінної відплати за вбивство – одного з найтяжчих злочинів, яке, згідно родоплемінному праву, тягнуло за собою вищу міру відплати: стягнення і повне та безумовне відшкодування в адекватних розмірах чи формах. Отже, поняття *адль* в суспільній свідомості сучасників пророка Мухаммада відповідало уявленню про «вище правосуддя», завдяки якому підтримувалася, а при необхідності й поновлювалася «вища справедливість» [7, с. 13].

В найбільш ранніх сурах Корану, в яких дуже яскраво описується характер відплати Аллахом людині за її вчинки, ще не йдеться про мірило цієї відплати. Тільки в сурах заключного, третього періоду духовної діяльності пророка Мухаммада в Мекці вводиться поняття *адль* для позначення як принципу визначення міри відплати (нагороди чи покарання), так і самої процедури її встановлення [4, с. 140].

На перший погляд Пророк безпосередньо використовував вже існуючий термін, який в до-ісламському арабському родоплемінному середовищі позначав «вищу справедливість». Але при більш уважному розгляді проступає фундаментальна трансформація понятійного змісту *адль* згідно тієї нової релігійної ідеології, яку проповідував Пророк. Мухаммад повною мірою скористався традиційним уявленням про *адль* для впровадження в свідомість своїх послідовників нової для них ідеї про «вищу справедливість» як про

«божественну справедливість» Аллаха, який неминуче відплачує кожному за зроблене – як добро, так і зло [5].

Виходячи з того, що в Ісламі єдиним джерелом вищої правосудності та її втіленням є сам Аллах, в понятті *‘адль* мала поступово приглушатися та неминуче слабшати первинна ідея рівної відплати, що встановлюється згідно з певною суспільною угодою. І дійсно в Корані міститься думка про те, що винагорода Аллаха може бути не тільки рівною, а і значно більшою, ніж діяння людини: «...і якщо буде добре, Він подвоює це і дарує від Себе нагороду велику!» [8]. Проте, в будь-якому випадку, винагорода буде відповідати тому, що зроблено, і буде найповнішою. Така інтерпретація характеру відплати Аллаха, хоча і не призвела до повної редукції в понятті *‘адль* до первинного значення «рівного відшкодування», відсунула його тим не менш на задній, так би мовити, фоновий план та сприяла трансформації поняття *‘адль* в ісламський термін, який виражав юридичне поняття «правосуддя, правосудності, судової справедливості згідно з волею Аллаха» [7, с.14].

В Корані, де багато йдеться про єдину та безмежну владу Аллаха, для її визначення використовуються терміни, які своїм значенням вказують, що єдина влада Аллаха має різні прояви в земному житті. До того ж терміни, якими виражається суть цих проявів влади, далеко не є синонімами. Це такі терміни, як: *султан*, *мульк*, *хукм*, *‘амр*. *Султан* – влада зовнішня, панування, що приходить ззовні [7, с.213]. Це така влада, яку мали чи намагалися мати в Аравії іноземні правителі. *Мульк* – влада через володіння майном, влада-власність, царська влада [7, с.169]. Так правили місцеві арабійські царі, князі тощо. *Хукм* – влада приймати рішення, виносити вирок, роз’язувати суперечки [7, с.282]. Так визначалася влада міжплемінних арбітрів (*хакамів*). *‘Амр* – це пряма вказівка, наказ, що тягнув за собою конкретні дії чи події [1, с.43]. Таку владу мали племінні й військові вожді. Причиною паралельного існували різноманітних уявлень про природу влади було те, що в ісламській ідеології відбувся синтез до-ісламських традиційних уявлень та коранічного одкровення. Такий доктринальний підхід став основою різноманітності підходів та уявлень, зокрема стосовно влади, в ісламській суспільно-політичній теорії та практиці.

Одне з таких уявлень про владу можна назвати «сакральним». Згідно з ним, людина, яка очолює колектив, спільноту, державу, не просто виконує волю Бога, але перебуває з ним в контакті, здійснює роль посередника між Богом та людьми – тому слова і вказівки такої людини священні [12, с.298]. Це уявлення пояснює характер сприйняття мусульманами Суни (діянь Мухаммада та його висловлювань) [3]. В світлі сакрального уявлення, Суна як джерело знання про волю та заповіді Аллаха, стала майже рівною за важливістю Корану, бо вона, як і Коран, освячена зв’язком Мухаммада з Аллахом. Вищезгадане уявлення породжувало в ісламському суспільно-політичному дискурсі концепцію про сакральність влади, яка була пов’язана з ідеєю посланства Мухаммада, його роллю пророка (*набі*) та посланця (*расул*). В контексті цієї концепції, прямий зв’язок Пророка з Аллахом та допомога Аллаха своєму посланцю була причиною перемог Мухаммада та встановлення його легітимної влади над мешканцями Хіджазу, а згодом майже над усією Аравією [14, с.27].

Аналізуючи політичну діяльність Мухаммада, у сенсі як він здійснював свою владу, як знаходив для неї форми, що дозволяли вводити в життя нове, не пориваючи повністю з традицією, ми стикаємося з існуванням серед ранніх мусульман ще одного уявлення про природу влади, яке умовно можна назвати «общинним». Згідно з ним, божественна воля проявляє себе через

общину-плем’я, а вже та доручає здійснення цієї волі, тобто влади над собою, певній людині чи декільком людям. На думку вже згаданого російського дослідника Арабського халіфату О.Г. Большакова, таке уявлення сягає традиції арабійського родоплемінного суспільства, де влада була поділена між різними особами, які здійснювали її заради загального блага племені. Вождь, кахін-оракул, оратор, третейський суддя та інші були носіями влади в соціумі до-ісламської Аравії [2, с.37]. Мухаммад об’єднав в своїх руках багато з цих функцій, частково прийнявши пов’язаний з ними авторитет. Проте його дії розумілися і проголошувалися ним в іншому контексті, а саме, як виконання волі Аллаха та прояв Його влади.

На думку деяких науковців, зокрема М.Б. Піотровського, розв’язуючи питання ефективності влади в їхніх прикладних та релігійних аспектах, мусульмани перших поколінь після Пророка (середина VII – середина VIII століть н.е.) спиралися і на власні традиції, вже створені Ісламом, і на більш глибоку спадщину стародавньої Аравії, з її досвідом співіснування родоплемінних, ранньокласових та розвинених класових інститутів, і на засвоєну в завойованих країнах і привнесену новонаверненими мусульманами ідейно-політичну спадщину інших стародавніх та ранньосередньовічних суспільств [9, с.64].

Співіснування різних політичних інтересів та різних культурних й ідейних впливів сприяло тому, що два типи вищенаведених уявлень про природу влади (сакральне і общинне), хоча і складали єдине ціле, стали більш чітко розмежованими усередині поняття влади як такої. Принцип сакральності влади, підсилений багатовіковими східними традиціями обожнювання влади в середовищі підкорених мусульманами народів, набув першочергового значення в тих релігійно-політичних рухах, що шукали і знаходили наділений особливою благодаттю посередників між Аллахом та людьми, посередників, які в силу своїх особливих стосунків із Богом покликані стати на чолі спільноти [14, с.84].

Учасники одного з таких рухів, *шиїти*, пов’язували сакральність та благодать із традицією, властивою близькосхідній спадщині, – утримувати владу в одній родині. У якості носіїв влади прибічники такого руху висували членів родини Пророка, його нащадків. Зокрема особливу благодать бачили у своєму вожді сподвижники четвертого халіфа, двоюрідного брата і зятя Мухаммада – Алі ібн Таліба, вважаючи його найближчою до Пророка людиною, а внаслідок цього такою, яка має найбільше прав очолити спільноту після смерті Мухаммада [13]. Пізніше родинними зв’язками з Пророком обґрунтовувала свої права на владу династія Аббасидів. Сакральне уявлення про природу влади стало переважним у шиїтів, в уявленні яких їхні керманичі — *імами*, були посередниками між Богом та людьми [10, с.279].

Общинне уявлення було в VII-VIII століття переважним для системи поглядів і догматів, яка стала з часом називатися *сунізмом* [10, с.209]. *Халіф*, глава держави за доктриною сунізму, був у принципі виборною особою. Його право на владу обумовлювалося не прямим зв’язком з божеством, а зв’язком і угодою з общиною, яка доручала йому замінити попереднього халіфа, той – заміняв свого попередника, і так аж до Абу Бакра, який заступив Мухаммада. Такий характер легітимації влади відбився й у виборах халіфів, і в ритуалі присяги, і, нарешті, у терміні *валі аль-‘ахд*, що звичайно перекладають як «спадкоємець престолу», але який насправді означає «спадкоємець угоди» (з общиною). Формально члени общини вибирали зі свого середовища самого гідного, а він, в свою чергу, повинен був стежити за правильністю дотримання *шаріату*. Правила життя вже були дані людям, і халіф, як будь-який інший член

общини, був відповідальний перед Богом за їхнє дотримання. В ідеалі халіф не мав права ні скасовувати, ні змінювати, ні перетлумачувати їх [2, с. 190].

Крайньою формою прояву обцинних уявлень був *харіджизм*. Харіджистський релігійно-політичний рух намагався втілити в життя право кожної людини стати халіфом, виборність халіфа, його підпорядкованість обцині тощо. Ідеї харіджизму, попри те, що були мало пов'язанні з реальним характером умовами життя середньовічної епохи, приваблювали своєї егалітарністю широкі маси. Харіджизм неодноразово був ідейним обґрунтуванням потужних народних виступів, зокрема і тому, що об'єднував у собі егалітарні ідеали та жорстке дотримання духу і букви Корану, тобто обцинне уявлення та обцинний по духу зразок ідеальної влади [10, с. 84].

В сучасну епоху в ісламському світі спостерігається цикл переосмислення термінів, пов'язаних із поняттям «влада». Через потребу сприйняття та розуміння нових, запозичених понять, із стародавніх термінів виводяться нові терміни. З поняття *хукм* народився термін *хукума* (уряд), із *шарі'а* (божественний закон) — *ташрі'а* (законодавство). Термін *султан* як правитель поступово виходить із ужитку з колапсом середньовічних держав, але поширюється термін *султан-влада* в двох його різновидах: *султа(н) дінійя* — духовна влада і *султа(н) сійясійя* — політична влада. Поширення у значенні «політика» набуває вищезгаданий термін «сійяса» [11, с. 301]. У прагненні відновити норми справжнього, чистого Ісламу та репрезентувати їх в сучасному світі провідне місце посідають намагання відновити єдність влади, в контексті якої не розрізняється духовне та мирське. Якщо раніше ця єдність, яку часто намагалися відновлювати, специфічного терміну не мала крім загального поняття *таухід* (єдинобожжя) і відповідна йому «єдність світу», то в наші дні, в починає широко вживатися спеціальний термін — *шумулія* (тотальність) [11, с. 303].

Резюмуючи вищенаведений огляд ісламської суспільно-політичної традиції, зазначимо, що питання розуміння справедливості та природи влади завжди були центральними проблемами в мусульманській історії та визначало основні тенденції розвитку суспільно-політичного життя.

Понятійний апарат мусульманської ідеології є важливим елементом ісламської традиції. Сам понятійний апарат мусульманської ідеології не дається в її найголовнішому джерелі — Корані — в концептуально готовому вигляді (тобто не є репрезентованим в послідовно викладеній теорії), тому він завжди виводився з коранічного тексту аналітично. Тому кожна епоха з 1400-річної історії Ісламу привносила свої відтінки в тлумачення його основних положень, видозмінюючи їхній первинний понятійний зміст та структуру їхніх ієрархічних взаємовідносин. В результаті, в залежності від історично обумовлених суспільно-політичних ідеалів в соціумі, одні і ті ж загально-мусульманські поняття наповнювалися та продовжують наповнюватися досить різноманітним змістом. В цьому полягає причина того, що жоден з численних *тафсірів* (коментарів Корану), жоден з найбільш поширених *мазхабів* не має монопольного права на остаточне та тотально визнане тлумачення фундаментальних принципів Ісламу.

Справедливість в ісламській традиції сприймається в світлі двох понять — *кист* і *'адль*, серед яких поняття *кист* репрезентує встановлення «правильних» суспільних відносин, а поняття *'адль* — правосудне вирішення виникаючих в цих відносинах проблем. Ці коранічні поняття та їх похідні створили в ісламській традиції ту фундаментальну понятійну основу, з якої походить будь-яке мусульманське уявлення про справедливість як в її найзагальнішому вигляді, так і в контексті показу її найважливіших, з точки зору мусульман-

ської догматики, системоутворюючих аспектів. Крім того, ці поняття стають вагомим чинниками у визначенні меж і характеру трансформаційних процесів в ісламській політичній культурі.

Наріжним каменем ісламської політичної традиції є сприйняття влади як єдиної, що походить від Аллаха. За часів пророка Мухаммада ідеал єдиної влади, значною мірою, здійснювався. Різноманітність же проявів влади пояснювалася тим, що Аллах є єдиним, а людей, що виконують його накази — безліч, тому кожна людина виконує свою функцію і ці функції різняться між собою. Окремі прояви не мали автономної природи, а були лише функціональним здійсненням божественної влади на землі. Отже, Пророк як посланець Аллаха об'єднував в своїх руках всі можливі типи та функції влади, яка була надана йому Аллахом.

Розглядаючи історію становлення різноманітних мусульманських релігійно-політичних рухів, можемо побачити існування уявлень, які не знайшли прямого відображення у класичних теоріях ісламської політико-правової думки, що торкалися питань влади. Ці уявлення про владу, а саме «сакральне» та «обцинне», проявилися в певному комплексі загальних ідей, стереотипів, ціннісних орієнтацій. Обидва уявлення про владу, сакральне та обцинне, існували і здійснювалися в рамках загально-мусульманського ідеалу єдиної влади. І сакральні лідери шіїтів, і обцинні лідери харіджитів, і, навіть, сунітські халіфи залишалися в першу чергу керівниками обцини віруючих, лідерами, які керували і контролювали усі аспекти життя підлеглих як духовними, так мирськими.

Обидві тенденції (обцинна і сакральна), які з самого початку існували в мусульманському суспільстві, дійшли до наших днів і продовжують жити, пристосовувавшись до нових умов. В психології має місце шіїтських *імамів* та сунітських *валі*(святых) займають харизматичні лідери, що використовують сакральні традиції мусульманської влади для легітимації своєї діяльності. Обцинні традиції знайшли своє продовження, наприклад, в концепціях ісламського соціалізму, поєднавши в собі деякі західні прогресивні ідеї з традиціями властивого Ісламу егалітаризму.

Список використаних джерел

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. — Москва: Издатель Валерий Костин, 2001. — 944 с.
2. Большаков О.Г. История Халифата: В 4 т./ Восточная литература РАН — М., 2000. — Т.1: Ислам в Аравии (570-633 г.г.). — с. 37
3. аль-Бухари. Сахих. — Москва: УММА, 2003. — 959 с.
4. Грязневич П. А. Развитие исторического сознания арабов (VI — VII вв.). — Очерки истории арабской культуры V — VIII вв. — М.: Наука, 1982. — 347 с.
5. Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада. — М.: УММА, 2002. — 485 с.
6. Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока: Сб. науч. работ. — Ереван: АН Армянской ССР, 1986. — 229 с.
7. Ислам: Энциклопедический словарь / Сост. Г.В. Милославский, Ю.А. Петросян, М.Б. Пиотровский. — 1-е изд. — М.: Наука, 1991. — 315 с
8. Коран: Перевод с арабского М.—Н. О. Османова. — М.: Ладомир, 1999. — 926 с
9. Пиотровский М.Б. Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах: история и современность. — М.: Наука, 1984. — 312 с
10. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. — Москва: Восточная литература РАН, 2004. — 471 с.

11. Ражбандинов М.З. Египетское движение «Братьев-мусульман». – Москва: Институт востоковедения РАН, Институт изучения Израиля и стран Ближнего Востока, 2004. – 432 с.

12. Сапронов П.А. Власть как метафизическая и историческая реальность. – СПб.: Церковь и культура, 2001. – 816 с.

13. Табатабаи Мухаммед Хусейн. Шиизм в Исламе: Пер. с перс. – Кум: Всемирная ассамблея «АХЛ-Е БЕЙТ». – 315 с.

14. фон Грюнебаум Г.Э. Классический Ислам (600 – 1258 гг.): Пер. с англ. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

15. Шагаль В.Э. Арабский мир: пути познания. – М.: ИВ РАН, 2001. – 288 с.

16. Abdur Rahim. The Principles of Muhammadan Jurisprudence According to the Hanafi, Maliki, Shafii and Hanbali Schools. – Westport, Conn.: Hyperion Press, 1981. – 567 p.

17. Laupidus Ira M. Contemporary Islamic Movements in Historical Perspective. Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1983. – 344 p.

Кушниренко В.А. Понимание природы власти и справедливости в социокультурных реалиях исламской цивилизации

Рассматривается проблема понимания справедливости и власти в исламских социокультурных реалиях в историческом и ценностно-цивилизационном измерении, анализируются конституирующие элементы вышеупомянутых понятий, описываются современные интерпретации понятий власти и справедливости в современном общественно-политическом дискурсе.

Ключевые слова: Ислам, власть, шариат, сакральная власть, общинная власть, халифат, халиф, имам, мазхаб, исламское государство, справедливость в исламской традиции.

Kushnirenko, V.O. Understanding the nature of power and justice in social and cultural realities of Islamic civilization

The article considers the problem of understanding of justice and power in Islamic social and cultural realities in the historical and civilizational value dimensions, analyzes constitutive structural elements of these notions, and indicates the modern interpretations of the concepts of power and justice in modern social and political discourse.

Key words: Islam, historical Sharia, nomocracy, constitutionalism, Ash-Shura, Caliphate, Caliph, law adjusting authority, umma, state, sovereignty, justice in Islamic tradition.

УДК 323.21 (477.8) «1867/1914»

Монолатій І.С.

Інституціоналізація та взаємодії етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини і Буковини)

Відображені висновки комплексного дослідження інституційних процесів у сфері етнополітики Австро-Угорщини, що стосуються забезпечення прав та потреб етнічних політичних акторів, процесів зовнішньої та внутрішньої інституціоналізації українських, польських, єврейських, румунських і німецьких політичних акторів Галичини і Буковини. Простежено генезу етнічного каталізатора політичної мобілізації, визначено співвідношення професійної структури та ліній соціального розмежування в етнічному вимірі. Проаналізовано платформи та стратегії діяльності політичних партій, створених за етнічним принципом. Розглянуті мобілізаційні фактори електоральної та протестної електоральної участі, каталізатори конкуренції між різностатусними етнонаціональними спільнотами, варіативність захисту групових інтересів, компроміси та консенсуси формалізованих та неформалізованих етнічних політичних акторів.

Ключові слова: інституціоналізація, етнічні політичні актори, політизація етнічності, державна етнонаціональна політика, політична участь, політична мобілізація, захист групових інтересів, міжетнічний конфлікт, міжетнічний компроміс, міжетнічна взаємодія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Monolatii, I.S.

Institutionalization and interactions of ethnic political actors in Austria-Hungary (by the example of Galicia and Bukovina)

The article is the conclusions of a comprehensive study of institutional processes in the sphere of ethnic policy of Austria-Hungary concerning the rights and needs of ethnic political actors, processes, internal and external institutionalization of Ukrainian, Polish, Jewish, Romanian and German political actors in Galicia and Bukovina. Traced the genesis of ethnic political mobilization of the catalyst, determined the ratio of the occupational structure and social lines of demarcation in the ethnic dimension. Analyzed by platforms and strategies of political parties created during the ethnic principle. Considered factors electoral mobilization and protest electoral participation, the catalysts of competition between ethno-national communities with equal and different status, variability protect group interests, compromise and consensus formal and informal ethnic political actors.

Key words: institutionalization, ethnic political actors, politization of ethnicity, state ethnic policy, political participation, political mobilization, protection of group interests, ethnic conflict, interethnic compromise, interethnic interaction.

The importance and timeliness of the present article are determined by a fundamental impact that ethno-national communities can have on building inter-ethnic relations as and when they interact. In view of ethnical diversities, the significance of

interactionism becomes particularly apparent when one takes into consideration the fact that ethno-nations, as independent subjects, play a certain role in political processes and predictably defend the solutions to inter-group conflicts that satisfy solely their own interests [1, c.358]. Initiatives that are offered by at least one of them and directed at changing or saving the existing status-quo particularly under conditions of a ranging system of inter-ethnic relations, induce counter-acting processes. The societal importance of interactionism is indisputable because common incentives and group reactions directly affect inter-ethnic relations [4, c.614-626]. The latter, while being a core element in the structure of interactionism of ethno-national communities, is among the factors that have a direct influence on political processes in multi-ethnic countries.

The problem studied in this article is of particular scientific interest due to the variety of the types of interethnic interactions. The ambivalence of subject-object relations (direct and indirect) diversifies the phenomenon of interactionism, hence it becomes imperative to understand all of its aspects and take into consideration specific nature of various contacts among groups [1, c.5-6]. Additionally, the importance and timeliness of the subject matter of this study are defined by some other criteria. These include the dynamics of interethnic interactions, which can make relations among ethno-national communities likely to adjust, as well as the interactionism in the ethno-political sphere among groups of equal or non-equal statuses in the times when in the Western Ukrainian region ethnic groups become politicized. The article analyzes and brings together various theories, and offers a new solution to the problem of inter-ethnic interactions on the Western Ukrainian lands in 1867–1914. The answer to this scientific problem helps to obliterate one of the lacunas in the history of ethno-political studies, and to comprehend theoretical problems, created by Ukrainian empirical materials. The work results in the following key scientific and practical outcomes.

The multiethnic structure of the Western Ukrainian population, its specific quantity and quality, and conditions of ethno-national communities predetermined socio-cultural and ethno-cultural dimensions, as well as the existence of an *our-stranger* dichotomy. The ethno-national and ethno-social population structure of the region has become an objective background for problem studying. Herewith, the specific features of inter-ethnic interactions in the context of political processes in the times of transition can be explained by a combination on facts about the social, economic and political situation of ethno-national communities. The analysis of the ethno-social structure of the region has led to the conclusion, that there was a difference in area and dispersed life styles of Ukrainians, Poles, Jews and other immigrating minorities [2, c.119-120].

In addition, it also shows that the majority of ethno-national communities that resided on the Western Ukrainian territories during the studied period were socially unstructured. On the other hand, the interethnic distance that existed in the Western Ukrainian ethno-political sphere both in terms of social and ethno-psychological discourses, defined the lines of social division between the urban and the rural, cultural labour division, specific life styles of the region's ethnic groups, as well as an intersection of interests of *strangers* and *ours*.

The studied region can be treated as a special device that erects social boundaries between ethno-social groups for which an ethnic factor and a political context played a vital part in the period of transitions. Western Ukrainian areas became a special arena for political demands, which were made by ethno-religious communities as a response to a heavy colonizing pressure from other ethnics during the medieval and modern times when the autochthonous Ukrainian population was stateless [10, s.123, 145].

In the period of transition, in the Western Ukrainian land ethnic differences used to coincide with those of the social nature. However, in both studied provinces of Austria, i.e. Galicia and Bukovina as a whole and in each individual province in particular, the correlation between different social and ethnic groups differed. Typical social dividing lines between the urban and the rural modified the counteracting triangle that consisted of a multi-ethnic city (first of all with the Polish and Jewish population), a Christian village (populated with majoring Ukrainians) and a Jewish '*shtetl*'. The population of Galicia was made of two large competing groups of Poles and Ukrainians, when in Bukovina those were Romanians and Ukrainians. The Jewish minority had always been the third tangible player. While in Galicia all landowners were Poles without any exception, and peasants were mainly Ukrainians, in Bukovina the first ones were Romanians and Poles, and the second group consisted of Ukrainians and Romanians for the most part. However, for Bukovina this division was not absolute. Both in Galicia and Bukovina, Jews played a part of an intermediary between the first and the second. They had an exclusive role of an innkeeper, a merchant and a landlord [9, s.89-110].

The counteracting triangle of a Ukrainian-Pole-Jew was supplemented with German/German speaking and Romanian officials (in Galicia and Bukovina respectively), and in an ethno-social composition their parts were utterly different. While taking into consideration the chronotope of the study, the majority of the populations were made of rural habitants who were predominantly Ukrainians. For some time, they were said to be a people of '*serfs and popes*'. It was only in the late 19th century when the situation began to change due the emergence of the secular intelligentsia. Minor nobility took a separate niche in the ethno-social body and identified itself mostly with the Ukrainian population. However, as it lived in its airproof nobiliary environment, it remained, in fact, separated from the wider Ukrainian community [7, s.56]. On the other hand, within the region Ukrainians made only a small part of the urban population, as only every other tenth Ukrainian in the Western Ukrainian area including the Transcarpathian area was a city dweller, when for Poles and Jews this ratio was far higher. Taking into consideration the conditions and the role of a city in the public life of that period, this fact meant that the Ukrainian community was by large deprived of any control not only over the state power and governance, provincial and local self-governance, but also over industrial production, social infrastructure, modern communications, etc. The Ukrainian ethnic group retained their numerical superiority, but in terms of its influence on societal and social-economic processes, it succumbed to Poles, Romanians, Germans and Jews. An underdeveloped social and professional structure of the ethnical majority was a result of a long-lasting suppression and stateless status [5, s.178-180; 8, s.144-145]. Mass labour immigration, a severe social and economic situations, high mortality, a purposeful de-nationalisation and colonisation of the Western Ukrainian lands became heavily unfavourable factors for Galician and Bukovinian Ukrainians.

During the studied period, the share of the Ukrainian population gradually decreased. The Western Ukrainian urban population consisted largely of Poles who were craftsmen, merchants, workers, liberal professions and officials. In Bukovina, they were replaced with Romanian burgers. However, most of Jews remained the urban poor despite of their trade or craft occupations. The societal top tier was taken by rabbi families from Orthodox Jews and tzadiks from Hassidic Jews, but the lower strata of the Jewish population was poor, socially and legally deprived. Richer and better-educated Jews tried to undertake news roles of landowners, entrepreneurs, and liberal professions. Their majority assimilated into the local German or Polish environment, and seldom into the Ukrainian milieu [3, c.78-79].

Inter-ethnic social distance, as well as the *stranger* and *ours* social-cultural dichotomy caused by the community's cultural resources became the factors that triggered the ethnic principle of how members of a Western Ukrainian ethnic group were structured politically. This century-long coexistence of the unique semiotic opposition *stranger-ours* was a reflection of numerous aspects, like ethno-religious problems, a societal counterpoise, cultural mutual influences, a myth of the neighbourhood. By large all of these were rooted in stereotypes of a *stranger* perception. Consequently, inter-ethnic relations in the Western Ukrainian areas were far from being univalent and that could 'fit' a single pattern. Interestingly, those relations had a diverse character, i.e. friendly, neutral, unequal, and inimical. Their amplitude swung between the pole of good will, lenience, cooperation, and above all economic and cultural dialogue, and the pole of isolationism, intolerance, suspicion, estrangement and even hostility. Different religions, i.e. Christianity including Catholic Church, Armenian and Greek Catholic Church, Orthodox, Protestant, and Judaism, different ethnic groups (Ukrainians, Poles, Romanians, Moldavians, Germans, Armenians, Russians, Jews, and others), representatives of utterly different civilizations, i.e. Byzantium, Latin and Near East, co-existed and interacted here. The studied area was a nodus of cultures that belonged to leading ethnic nations, i.e. a noble Polish, a boyar Romanian, as well as a traditional Ukrainian and Jewish one. However, Christian and Jewish traditions were most imposing. Herewith, the dividing line between them was most distinct. Nevertheless, despite of socio-cultural isolationism and mutual estrangement, these tendencies were not the only ones that defined the picture [4, c. 159].

The division of the studied chronotope into the so-called ethnic ghettos clearly exposes an interethnic socio-cultural distance that mutually separates those of *strangers* residing on the Western Ukrainian lands. Interactions of the ethnic majority with the representatives of other ethnic groups were either changed completely or considerably modified. For example, the way Poles, Romanians, Moldavians or Germans were perceived did not suffer from any barrier, and in general, they were marked with a relatively neutral statement of *otherness*, while in case of Jews those barriers were relatively stable. The attitude of non-Jews to Jews can be described with a term *other ours*. Therefore, with a view to a self-sufficient value of solitude, the existing interethnic separation was for a mutual benefit [5, s. 320-322].

Distinct features of the ethno-social development of the region found its reflection in fixed mass stereotypes, when a peasant was associated with a Ukrainian, a landowner – with a Pole or a Romanian, and a merchant – with a Jew. Ukrainians gradually assimilated the representatives of other nationalities, and this trend became vivid for contemporaries and took place «at the bottom», first of all in rural communities, where Ukrainians were undeniably a majority and the Ukrainian folk culture with its rich traditions dominated. Alternatively, an assimilation process moved up-to-down taking those Ukrainians who belonged to the societal upper crust (gentry, intelligentsia, clergy, and burgesses). The specific character of ethno-national and ethno-social structure of the Western Ukrainian population in the period of transition led to further aggravation of relations between Ukrainians and other ethno-nations, thus causing additional difficulties with a dialectics of interactions of *stranger* and *ours* ethno-nationalisms. Despite of a formal equality of all ethnic groups, ethnic minorities dominated in the political, economic and cultural life of Galicia and Bukovina, as part of Austria-Hungary. Representatives of national minorities noticeably dominated in economically advanced strata, among city and town dwellers, they had a greater than that of Ukrainians influence on the political power and local self-government [4, c. 617].

Therefore, the *stranger-ours* dichotomy existed, as it was a inter-related complex of religious symbols, a living language of daily communications, as well as reflective conceptions of an individual or a certain group of individuals. Religious, ethnical, social or other features differentiated them from the general environment. A territory, as a background for an interaction of ethno-national communities, and a firing ground for a desperate battle for scarce resources (first of all, for the land) became a determining factor of the *stranger-ours* opposition. Apparently, this led to the next step of a group dissatisfaction, which worked as a correlating factor of *strangers-ours* interactions. In 1867–1914, in the Western Ukrainian area, social and ethno-cultural dimensions of the *stranger-ours* dichotomy were also defined by another important circumstance. In the modern times with their numerous innovations in various spheres of the public life, a new identifier, an ethnic identifier came into being and slowly fought for its right to exist next to the religious one.

In the studied chronotope, political parties, structured in accordance with the ethnic principle were an immediate subject of the political process. As some political players articulated *we*-interests outside their surrounding, this encouraged the socialization of ethnic group members who through the mediation of parties directed their activities at implementing the interests of ethnic groups. The ideology of the parties that were established on the basis of the ethnic identity and operated in the Western Ukrainian area reflected the interest of party members [10, s. 23, 47-50].

The key defining features of the political culture often were the protection of their own interests, readiness to satisfy those interests by means of 'strangers', as well as numerous objective reasons for interethnic antagonisms. They resulted in the ethno-political situation where political actors of various ethnic communities personalized mostly competing or conflicting institutionalizing forces. Despite of the discrepancies in the ideology and the availability of their own full-scaled spectrum of forces, ethnic parties were unanimous and adamant in demanding to restore their own states. The versatility of their demands was substantially modified depending upon the availability of a social base for political players and a variety of social values preached by individual bearers of ethnic features. In particular, this could be domination of a progressive or on contrary conservative world-view, a support of different scenarios of a societal progress and means of its achievement. They became apparent, as Austria-Hungary was modifying its political system, and specifically when it established in an efficient system for managing ethno-national processes [8, s. 98, 123; 6, s. 289-300].

First and foremost, it was the multinational population of Austria-Hungary with its ethno-national structure made of the so-called state peoples (Germans and Hungarians) and ethnic minorities that caused the implementation of the priorities of the ethno-national state policy. Hence, 1860-s Habsburg's state ethno-policy included equal constitutional rights and freedoms, equality for all citizens disregarding their ethnic origin, as well as guarantees that citizens of the dualistic imperia who belonged to different ethnic and religious communities had a full and equal right to participate in all spheres of the public life of the country. In a relatively short time span, the Habsburg empire as a dualistic state managed to introduce effective methods with which to influence and harmonize the interests of different ethnic communities, as well as to develop the strategies that incorporated those interests in the ethnic state policy [8, s. 189-190].

However, in its essence the ethnic policy cannot be defined as a harmony of groups in the ethnic diversity. In the ethno-national sphere, the empire experienced numerous problems that naturally occurred in the process of ethnic revivals started by various ethnic communities. Other difficulties were triggered by the inertia that existed in the ethno-national sphere as a relatively autonomous sub-system of the society. Current methods and procedures for ethnic individuals to exercise their

rights required further reformation and improvement. This implied principles of building special advisory bodies that were made of national minorities and worked at local self-government. It also included the ways, in which individuals from a national minority could exercise their rights personally and through the mediation of national societies and ethnic parties (In particular, this as some sort of final but late accord took place after the collapse of Austria-Hungary in the times of Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) in 1918–1919.) [4, c.510].

Facts proved that the state applied confrontation methods against *strangers*. This implied first of all installation and conservation of vertical inter-ethnic relations, satisfaction of interests of the leading ethnos by means of *strangers*. The latter, Jews in particular, while being '*on their way to equality*' had not been yet recognized as a separate nation which testified to a segregation model of inter-ethnic relations applied to them. In the studied chronotope (in Galicia, in particular) state bodies pursued attacking policies towards group interests mostly those of Ukrainians and Jews. Vertical inter-ethnic relations ended up in positioning the state as an unconditional defender of the interests of the leading (Polish) ethno-nation in the region. Under those conditions, the state faced a dilemma whether to create opportunities for ethnic minorities to nurture their cultural resources, to obtrude socio-cultural values of the state nation upon those minorities or to combine such values in harmony with those of *strangers* through dedicated policies and methods. Such a dilemma reflected the focus of the ethnic leaders, on one hand, at implementing an ethno-political model of the state (as declared by the ruling dynasty and the government), and on the other hand, propagating an ethnic or political concept of the nation. This resulted in mobilizing members of ethnic groups and evolving strategies for inter-group interactionism [6, s.78-85].

During the transition period, the evolution of group interactionism strategies in the Western Ukrainian area manifested itself in its level of influence (open and publicly declared, or hidden, latent forms) and worldview parameters (an influence of the national psychology, socio-historical experience, etc.). Such strategies being aggregated by parties in a form of objectives, the implementation of which could facilitate the position of '*ours*', became evident in party programmes, flyers and addresses, propagating publications, and public literature. The latter included the works written by those who laid claims for an ethnic leader status or at least represented a core of most active members of parties or public institutions.

An ideological factor played the most significant part in ethno-political mobilization of the Galician community. In fact, all ethnic minority organizations (national societies, political parties) created a certain ideology that reinforced their group solidarity. The ideological factor had a great power that encouraged unification and further actions. A political interest was one of the criteria for ethno-political mobilization. Such factors as '*insecurity*' and the so-called principles of justice played a particular role in political mobilization of minorities, as well as other groups. Most likely, these factors were the most effective under the circumstances of ethno-political mobilization. Therefore, during the studied chronotope, ethnic parties used them as political slogans. Such criteria as the authority of a party or a national society representing minority interests, and influential ethnic leaders also had a vital importance in the process of ethno-political mobilization of the community. These could be explained by the level of a national self-consciousness of a group, its ethnic culture, understanding of the problems of ethnic development and ways out, the level of ethnic identity, and ethnic leadership as a powerful consolidating factor.

An ethno-political mobilization factor proved that ideological and organizational impacts of political parties that operated in the Western Ukrainian region in the transition period worked as a tool that converted the power of ethno-national communities of equal or different statuses into a mobilizing impact on the party masses, i.e. a member of an ethnic party, a party follower and as a result a potential elector. Hence, one could witness a process of ethno-political mobilization when a politician and/or an activist organized and brought together potential voters to support a candidate and/or a political party programme. The evolution of group interactionism strategies of the studied chronotope had three stages of ethno-mobilizing processes of national minorities: latent, organizational and political. At the first stage, minorities declared about their existence only nominally, therefore this stage was characteristic of a quick assimilation and dispersion of national minorities. At the second stage, ethno-national communities became active participants of internal political processes. Thus, later they reached the third, political stage. It was characteristic of creating political movements and parties that took part in elections of different levels (up to regional councils - '*Seim*') and in the political life of the state (*Reichsrat*) [6, s.123, 134].

The similarity of objectives, which were articulated by Ukrainian and Polish political players (an ethno-political renaissance, in particular) became apparent at the very beginning of the transition period. Attacking policies against *strangers* were pursued by Poles first of all in Galicia and then Romanians in Bukovina. In interactionism strategies, Jewish and German groups applied the tactics aimed at protecting *their* ethno-group interests and co-existing with other, often dissimilar in the religious aspect communities (Ukrainians, Jews). Overall, ethno-political mobilization of ethnic minorities of the studied period ensured their transition into ethno-nation. Noteworthy, as a result, ethnic minorities often failed to act as a monolithic formation. When united in a much stronger organisation, representatives of different political parties (Bukovina Germans, for example) often fought for leadership. Lastly, the ethno-political mobilization turned ethnic groups residing on the studied territories into potential political players. In the Western Ukrainian area, in the period of transition, the ethno-political mobilization factor served as an alternative to assimilation with dominating nations and occasionally manifested itself in strengthened communications, conducted joint events and declaration of their active life stand in relation to this or the other political decision made by the centre. Ethnic mobilization and active participation in social and political processes proved that in the transition period ethnic subjects of the studied chronotope became noticeable players at the political chessboard [5, s.120; 10, s.224].

Subjects and ethno-political trends were defined by the ethno-national policies of the Austrian state that was institutionalized in the Western Ukrainian area in the transition period, as well as by ethno-group interests and defence strategies articulated by parties. Priorities of Habsburg's ethno-national policies in the studied chronotope were the result of the state institutionalization, as well as the result of the ethnic movements that accomplished their core objectives. Austria-Hungary's strategy in the ethno-political domain was based mainly on two factors: the ethno-demographic one and the chosen ethno-political model of its development, which implied harmonized relations between the state and ethnic minorities. Initiatives of the ruling dynasty and governments of the Danube monarchy in the realm of ethno-political policy, which was rooted in ethno-pluralism, could be narrowed to the following triad: to ensure a state sovereignty, to preserve a territorial integrity and to achieve a sustainable political system. However, due to the discrepancies in the way the state perceived *strangers* and *ours*, legitimacy of the power became a

means with which to reach such objectives. As an additional instrument and due to strengthening of the statehood in general, official Vienna pursued a course on securing multiculturalism as a guarantee of tolerant co-existence of ethno-national communities. Overall, central government activities in the sphere of ethno-national relations testified to the fact that it was ready to provide sound conditions to preserve cultural resources of ethnic minorities and to abort relations of inter-ethnic subordination.

Efforts of the state aimed at building an above-nation multiethnic political nation resulted in establishing/functioning of the competing groups that were represented by political players who depending upon the status of their ethnic subject played an ambivalent role. Those, who were nurtured by the environment of the leading ethnos, defended state interests, and the others that united members of ethnic minority groups protected against the dictatorship of the first ones. Attempts to politicise the so-called offended ethnicities became a prerequisite for successful protection of their interests. The feedback of ethnic minorities to uncovered prejudice of regional authorities and a vertical system of inter-ethnic relation created by the state were mostly defensive. Herewith, they became the subjects that exhibited an attacking behaviour concerning other ethnic communities, but never against the nation-state. On one hand, this resulted in an assault of the state and its dominating nation on the rights and group interests of ethnic minorities, and on the other hand, a clash of interests of communities of equal and different statuses.

In the ethno-political behaviour of ethno-national communities of the studied chronotope, we differentiate the following distinctive features: protection of languages, demands to introduce autonomy in its territorial and non-territorial variants, reforming of the election law, a fight for favourable conditions to preserve cultural resources of the ethnicity, and protection of other group interests. Numerous party institutions or other political figures articulated ethno-nationalisms and represented ethno-group interests of subjects of the political processes of the studied period. On one hand, objectives for ethnic consolidation, which were aggregated by political players and ethnic leaders, defined the patterns of ethno-political behaviour of ethnic groups that was aimed at obtaining full civic and ethnic rights. On the other hand, the attacking strategy of the central power aimed at integrating subordinated groups into one imperial organism worked as a catalyst for shaping the political behaviour of ethnic minorities [4,c.356].

Presence or absence of their claims on limited resources, power in particular, became a determinant factor that influenced the character of ethno-political behaviour of the groups during the evolution of ethnic identifiers. Political behaviour of individual bearers of a ethnic culture representing ethno-nations oscillated widely from an active participation in ethnic movements or on contrary, counter-position to the new power or inertial contemplation how a new ethno-political organism got institutionalized on the Western Ukrainian lands. The period of transition offered dispersed ethnic minorities that demonstrated integrating ethno-political behaviour a time space for adaptation to new societal and political realia. For this reason, the pattern of ethno-behaviour on the basis of tendencies that dominated at a group level was characteristic mostly of reactions/answers by ethno-national communities to external challenges aimed at protecting group interests and values.

Different objectives that ethno-area and dispersed communities tried to achieve in the times of politicization of ethnicities resulted in different dominants in ethno-behaviour of the subjects of interethnic interactions. The intersection of demands of ethnic minorities included the demand for autonomy within its territorial and national-cultural variants, civic equality, etc. Ethno-political behaviour of subordinated groups

testified to the presence of two major platforms, where they could reach a compromise. Those implied cooperation in developing the statehood and an opposition to the state. The latter turned out to be unacceptable for all ethno-national communities on the Western Ukrainian lands, particularly for Jews and Germans. In order to reach parity in rights with the nation-state, all ethnic minorities without any exception strove to create favourable conditions to preserve their own cultural resources. This defined the key criterion in the way they saw a compromise for ethno-national communities of different statuses, which implied an integration into the state as subjects of the political nation with equal rights. At the same time, the absence of common large-scaled campaigns run by ethnic minorities and aimed at their integration in the ethno-political organism of Habsburg's monarchy as equal subjects, and the lack of mutual support proved that their cooperation was occasional and did not define a dominant trend in dual or multiple interactions [9,s.145;10,s.221-222].

Interactionism of ethno-national communities of different statuses was modified by the discrepancies in the interests of Ukrainians and immigrating communities, as well as their response to the attempts of one of the subjects of interactions to achieve the objectives that contradicted the interests of subordinated groups, as well as readiness/non-readiness of the latter or their representatives to protect *they*-interests. Political positioning of disperse communities was of particular importance, as it defined the character of reaction patterns of the autochthonous ethnic majority of the Western Ukrainian region.

Both objective and subjective reasons obstructed the cooperation of groups of different statuses. Former reasons included natural prevalence of *we*-interests in ethno-group consciousness, and as a result, inability of the majority of *ours* ethnic individuals to make a step for the benefit of *strangers*, permanent dead-end situations of disperse ethnic minorities, when their loyalty was requested by both Poles and Ukrainians at one and the same time. Subjective reasons included the absence of a platform built by ethnic minority political players in order to resolve their problems in the most complex manner, political will of immigrating communities to support fair demands of the ethnic majority of the region and the political culture that would take into consideration the consequences of bilateral partnership for the third party.

The language became another vital element that galvanized the disputes on values between ethno-national communities of different statuses. Attempts of subordinated groups to protect this important cultural resource catalyzed their ethno-political mobilization. This tendency found its vivid reflection in the fight of ethnic minorities for a native language school and those societal values that corresponded to their *we*-interests. It was supplemented with the demands to increase the number of educational institutions to be financed from the public budget, widen the opportunities for ethnic minorities to gain vocational and professional training, as well as higher education. The competition of ethno-nationalisms that was prompted by the efforts of ethnic minorities to protect their cultural resources, i.e. to preserve the space for a socio-cultural distance, on one hand, and the attempts of the authorities to ruin it by imposing *we*-values on *strangers* on the other hand, defined the latent essence of value disputes and conflicts between different ethnic subjects of interactions [4,c.389-390].

An integration of subordinated groups into the ethno-political organism of the empire took place in three directions, i.e. language and communications, political and legal, and social-economic. The ethnic factor significantly influenced each of the three. In the first place, the state built a single information space and the German-speaking environment disregarding a cultural diversity and proclaimed tolerance. This task was of paramount importance on the road to shaping a state identity and

territorial patriotism. It was complemented with the demand to nurture a loyal to the ruling dynasty population and to decrease the number of ethnic individuals who were dissatisfied with the work of the central and local government, i.e. political and legal integration. In the studied period, the state recognized and applied certain political instruments to legitimize its supremacy. In this matter, it tried to (re-) construct relevant samples that could help to find one's way in the political space of the subjects of the Western Ukrainian ethno-political sphere. Those orientation samples structured the interpretation of inter-ethnic interactions, so that the subjects of the ethno-political sphere could understand their experience connected with the liberal theory of the state and integrate it in their life space [3, c.80].

Interethnic interactionism of ethno-national communities of the Western Ukrainian lands in the period of transition was known for a chain of political disputes and conflicts. As political players and ethnic leaders responded to real or perceived injustice, conflicts and disagreements focused their attention on the rivalry of *ours* and *strangers*' ideologies. Ethno-political conflicts and disagreements were based on a contraposition of aspirations of different subjects of interethnic interactions, which in dialectics manifested itself as a denial of *they* – strivings. Initiatives of ethnic groups, which were aimed at changing or saving societal realia, testified to their refusal to interact in line with the 'rules of the game' or *visa versa* their protection, as well as their intention to impede achieving such results that could be recognized by a competing party [10, s.189-193].

First and foremost, ethno-social disagreements and conflicts were caused by the ethnic background. While disagreements over sparse resources (land in the first place) became a source of the ethno-social conflict in its latent form, as well as in the form of explicit regional ethno-social conflicts (agricultural strikes in particular), early 20th competition in the economic area acquired a new specific shape. As a result, the economic rivalry transformed into a pivoting framework for interethnic interactions.

An active struggle that had different forms and methods between *ours* and *strangers* for the land and domination in trade and small-scale production in rural and urban areas was aimed at reaching at least two objectives. The first objective was to force *strangers* (Jews in villages, Jews and partly Poles in cities and towns), i.e. those who were involved in intermediary activities and represented a merchant stratum, out of economic processes. The second one was to make the most of a psychological pressure, social obstruction, or radical methods of fighting, such as economic boycotts, physical abuse, etc. In a tense societal atmosphere of the ethnic and social exploitation, a part of the ethnic majority of the region, radically minded in particular, resorted to brutal force while trying to compensate its lack of professional skills, business intuition, as well other factors that could help to succeed in its fight for the labour market. This situation was aggravated by unfair economic and administrative policies of the central and regional governments in relation to the Ukrainian village, especially while implementing the idea of 'colonizing parceling'. In the times when on one hand, the region faced the Ukrainian-Jewish-Polish ethno-social rivalry, and interethnic interactions, on the other hand, an uncompromising struggle remained a dominating tendency in the economic area [7, s.67-74].

Main socio-cultural disagreements in interethnic interactions, sometimes growing in conflicts, were caused by both objective and subjective factors. The former included the fight for the national church under the conditions when ethnic and confessional values were tightly interwoven. The subjective factors included efforts of the government and Polish political players to use a religion as an additional means for assimilating *strangers*, as well as a means for realizing a Catholic version of

ethno-nationalism. The driving reason for worsening multi-subject disagreements between groups of different statuses was the attempt of the state and the dominating ethno-nations to level sustainable cultural sub-systems and to assimilate *strangers*. Besides, the response of the discriminated ethnic majority of the region to acculturation of *others* triggered the disagreements between the subjects of different statuses. As inter-group disagreements took place in various spheres of the public life, we define two groups of socio-cultural conflicts for their major impacts. The first group included the disagreements and conflicts caused by a religious factor. This implied clashes between different churches, disagreements between churches and the state, and the discrepancies within the church itself. The conflicts caused by the ethnic factor belonged to the second group. They included disagreements between subjects of interethnic interactions over values graded according to social interests [4, c.453-483].

Peculiarities of the interethnic disagreements and conflict in the Western Ukrainian region in late 19th – early 20th centuries in their rivalry for sparse resources proved that in the studied chronotope, ethnicity became a relatively independent conflict-generating factor, and growing ethno-national self-consciousness became one of the key reasons for conflicts in political, economic and cultural areas. For most studied cases, the main reason for conflict-generating tension was the fact that an ethno-nation tried to set its own values over those of the others.

The co-existence of ethno-nations in the studied chronotope caused a natural 'faceless social order', i.e. a 'neutral' module of their co-being. It appeared as a result of self-isolation of ethnicities, as well as a consequence of stable and active contacts with *strangers*. At the same time, contacts that appeared between *ours* and *strangers*, or intensification of such contacts instigated the aberration of neutral relations into new qualities. The 'low' level of inter-group interactionism was focused on modelling neutral relations of ethno-national communities of both equal and different statuses. As the absence of evaluation of the given situations did not add anything positive, then such an unemotional condition ascertained a 'passive' positive state, which parties did not managed to reach as a result of their initiatives. Taking into consideration traditional out-group reproaches, saturation of *strangers*' images added negative colours, rather than predicted a probability of their positive variations [4, c.558]. In most cases, ethnic tolerance remained a constructive element of interethnic interactions in the Western Ukrainian region. Despite of the differences that existed in group attitudes about values and norms, ethno-political behaviour and ethno-cultural tradition were characteristic of a relatively common concept of ethnic tolerance, forbearance and compliance. Therefore, tolerance and intolerance had a defining role in practicing violence and non-violence, in the dynamics of integrating and disintegrating processes. As already mentioned, in certain cases the multi-ethnic society of the studied region faced radical tendencies rooted not only in bigotry, but also in the rejection of 'otherness'.

This resulted in destructive interethnic relations and consequently in conflicts. Understandably, in the political field, possibilities reached by an ethnicity due to its status gave it a chance for an institutionalised form of ethnic policy of the authorities or nation-state, which were realized by political players, and provided guarantees that ethnic interests would be considered in decision-making. Another sign of ethno-policy in the studied region was a growing opposition of the members of dominating groups to unfair, in their eyes, provision of ethnic minorities with political and civic freedoms. Therefore, the nature of interethnic compromises was linked with the problem of *ours-strangers* interactions, and consequently interethnic understanding/reconciliation. This meant a special juxtaposition in ethnic group dialogues and a specific 'receipt' of an

attitude to *neighbours* and *guests*. Hence, the problems of interethnic relations faced by *others* in the Western Ukrainian region put a new item on the agenda, i.e. a need to search for non-violent solutions and ways for interactions between ethno-national communities. The official concept of the nation-state implied an idea of integration of different groups that would allow, on one hand, subjects of the ethno-political sphere to preserve their specific features, and on the other hand, to ensure their interaction and mutual enrichment by means of equal dialogues. Therefore, both in theory, and in ethno-political practice, which was based on the principles of interethnic group tolerance, the authorities and the nation-state regulated conflicts in the multi-ethnic society by means of turning interethnic disagreements into compromises of ethnic minorities [5, s.167, 232].

In the times when ethnicities were politicised and intensively interacted with other ethnic and vigorously competed for sparse resources, ethnic groups and their leaders demanded and stood for preserving their own ethno-cultural traditions. Under such circumstances, there was a need for optimizing intercultural interactions and adjusting them to the terms and rules of the multi-ethnic society. Hence, involvement of the *others* occurred in the framework of separation (ethno-centric ways of interaction) or integration (ethno-relativistic means), then the culture of interethnic interaction in the Western Ukrainian region implied cooperation of *strangers* and *ours*, and regulation of their disagreements at the individual and group levels.

Dialectics of interethnic relations and activities of political players represented mainly a culture of an interethnic competition [4, c.517]. As subjects of interethnic interactions faced a challenge of how to protect their group interests, a competition being a dominating factor in group interactionism defined a relevant culture of interactions. In particular, interethnic socio-cultural distances and interaction experiences in various spheres of the public life facilitated the domination of negative attitudes in the ways ethnic groups perceived and evaluated each other. As tolerance for *others* was often manifested at an individual level, mass culture of their interactions was marked by derivatives of non-conformism. Various behavioural patterns of non-conformism differed depending upon an ethno-political situation, but were based on the common denominator of isolating ethno-political behaviour. In view of the dominating tendency in the latter, the type of the culture of interethnic interactions is classified as dialogue- and non-violent-defensive, factors that defined the culture of interactionism of *otherness* as such that differ in the origin of their statuses and roles.

In the studied chronotope, the problem of group interaction is particularly apparent when looking through the prism of their direct interactionism or separate political players. The initiatives of each of them were such that had at least partial impact on changing and/or setting the moods of *our* group members towards those of the *other* ones [4, c.565, 587-588]. In this case, not only their actions about *others* were important, but also their readiness, on one hand, to interact on the principles of tolerance, and on the other hand – put forward acceptable for *others* proposals to regulate contradictions. Contacts of ethnic individuals at the personal level are perceived as an everyday level of culture of interethnic interaction. These relations, as well as communications between ethnic individuals from two or more communities are a natural consequence of poly-ethnicity in the Western Ukrainian region. This created an objective background for building a space for ethnic contacts where mutual tolerance and good neighbour attitudes dominated and partly ruined the atmosphere of mutual repulsion.

List of sources and literature

1. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія / Максим Гон. – Рівне : Волинські береги, 2006. – 431 с.

2. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України : проблеми теорії, методології, практики. Монографія / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис ; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.

3. Монолатій І. Західноукраїнська етнополітична сфера : суб'єкти і тенденції імперського простору / І. Монолатій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 37. – С. 74–83.

4. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.

5. Andlauer T. Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914) / Teresa Andlauer. – Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2001. – 373 S.

6. Dziadzio A. Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914. Władza – obywatel – prawo / Andrzej Dziadzio. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2001. – 307 s.

7. Galizien um die Jahrhundert Wende. Politische, soziale und kulturelle verbindungen mit Österreich. Herausgegeben von Karlheinz Mack ; mit einem Geleitwort von Erhard Busek und einer Einleitung von Richard Georg Plaschka. – Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1990. – 115 S.

8. Hye H.P. Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans Peter Hye. – Praha : Karolinum nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998. – 260 S.

9. Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895 / Dariusz Maciak. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. – 407 s.

10. Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina / Rudolf Wagner. – München : Der Südostdeutsche Verlag, 1984. – 272 s.

Монолатій І.С. Інституціоналізація і взаємодія етнічних політичних акторів в Австро-Венгрії (на прикладі Галиції і Буковини)

Освещаются выводы комплексного исследования институциональных процессов в сфере этнополитики Австро-Венгрии, касающихся обеспечения прав и потребностей этнических политических акторов, процессов внешней и внутренней институционализации украинских, польских, еврейских, румынских и немецких политических акторов Галиции и Буковины. Прослежен генезис этнического катализатора политической мобилизации, определено соотношение профессиональной структуры и линий социального размежевания в этническом измерении. Проанализированы платформы и стратегии деятельности политических партий, созданных за этническим принципом. Рассматриваются мобилизационные факторы электорального и протестного электорального участия, катализаторы конкуренции между разнотатусными этнонациональными общностями, вариативность защиты групповых интересов, компромиссы и консенсусы формализованных и неформализованных этнических политических акторов.

Ключевые слова: институционализация, этнические политические акторы, политизация этничности, государственная этнонациональная политика, политическое участие, политическая мобилизация, защита групповых интересов, межэтнический конфликт, межэтнический компромисс, межэтническое взаимодействие.

Конфліктність міжетнічних відносин переходних країн пострадянського простору: історичні передумови та сучасність

Більшість етноконфліктологічних поглядів та концепцій, що перебувають в сучасному науковому полі, нехай навіть як об'єкт критики, містять евристичний потенціал і можуть бути продуктивно використані в науковому аналізі етнічних конфліктів, науковій і практичній експертизі, посередницькій діяльності. Адже, нині постала необхідність перейти до таких досліджень етнічних конфліктів, які б розглядали їх як складні явища, що мають різні рівні і способи детермінації, різні форми еволюції, різні типи результатів.

Ключові слова: *етнос, міжетнічні відносини, перехідне суспільство, міжетнічний конфлікт, поліетнізм, національне питання, етнічний ренесанс, етноцентризм.*

Внаслідок взаємодії різноманітних чинників, насамперед великих міграційних процесів, характерних для всіх періодів історії, у сучасному світі фактично не існує етнічно однорідних держав. Тому, проблема визначення цивілізованих форм співіснування етнонаціональних спільнот у поліетнічних за складом населення країнах, віддавна є предметом дослідження науковців.

Невід'ємною функцією кожної держави є забезпечення сприятливих умов для розвитку та функціонування міжетнічних відносин, оскільки вони виступають необхідним елементом суспільної злагоди, об'єктивно передумовою територіальної цілісності держави, важливою складовою зовнішньополітичної діяльності.

Міжетнічні відносини характеризуються як відносини взаємодії між суб'єктами-народами, етнічними групами, особами, а також всередині певного етносу, які відображають конкретно-історичні умови його життя, етнічний статус, норми, традиції, пріоритети й цінності, що склалися. Міжетнічні відносини можуть набувати ознак як співробітництва, так і конфлікту. В даній статті ми зосередимо увагу на другій ознаці міжетнічних відносин, а саме їх конфліктній сутності.

Дана проблематика є надзвичайно актуальною з огляду на те, що з ускладненням міжнародного суспільно-політичного розвитку, підвищення в ньому ролі етнічного фактора, розширенням участі етнічних груп у справах суспільства зростають вимоги до етнополітичної науки, до рівня розуміння і усвідомлення етнополітичної теорії та практики широким загалом, до якостей прийнятих ними етнополітичних рішень і вчинюваних етнополітичних дій.

В умовах поліетнізму, властивого сучасному пострадянському простору, важливим залишається з'ясування таких актуальних етнополітичних аспектів: по-перше, меж і сфер взаємодії етнічного і політичного, впливу етнічності на політичний вибір та політичну поведінку, механізмів політизації етнічності; по-друге, роль етнічного чинника у формуванні конфлікту, причини виникнення конфліктного потенціалу міжетнічних відносин в СРСР та міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі.

Особливо актуальні зазначені проблеми для України з її поліетнічним складом населення та потребою у зв'язку з цим вибудувати таку систему заходів у сфері міжетнічних відносин, які б сприяли безконфліктному, інтегративному розвитку українського суспільства.

Всебічний та ґрунтовний аналіз феномена перехідного суспільства на тлі глибоких змін, які відбуваються в сучасному світі, зумовлений цілою низкою причин соціально-економічного, суспільно-політичного, духовно-культурного, філософсько-світоглядного, науково-теоретичного характеру. Особливо це стосується пострадянських країн. Тривалість кризових явищ у цих суспільствах, які нещодавно вийшли з жорстких обіймів ідеологічного контролю, вимагає пошуків нових підходів до розуміння сутності, місця і ролі перехідних процесів.

Історичні зміни, які мали місце в країнах Центральної Європи з кінця 80-початку 90-х років, а потім і в колишніх республіках СРСР, отримали в науковій літературі назву перехідних або трансформаційних суспільств. Термін «трансформація» походить з латинської мови, що в перекладі означає змінювати, перетворювати. Суспільні науки почали використовувати дане поняття з 50-60-х років, для характеристики нових соціальних процесів та опису радикальних структурних змін.

Будь-яка складна соціосистема, що знаходиться в стані розвитку намагається зберегти свою рівновагу. Однак в результаті наростання нелінійних відносин вона починає випробовувати внутрішні зміни, сума яких в певні моменти перевищує допустиму для даної системи межу напруги. В такий переломний момент система змушена перейти поріг стійкості, і тоді стає неможливим передбачити, в якому напрямку піде подальший розвиток: чи стан системи буде хаотичним, чи він перейде на новий, більш високий та диференційований рівень впорядкованості та організованості. Така загальнонаукова картина нерівноважних систем та виникаючих в них час від часу трансформаційних процесів [1, с. 15].

Проблема міжетнічних відносин у СРСР до його розпаду у вітчизняній науковій літературі висвітлювалася лише з марксистсько-ленінських позицій. Суспільствознавці дотримувалися теоретичного положення про те, що національне питання існує лише в експлуататорському суспільстві, а при соціалізмі зміцнюється міжнаціональна єдність і забезпечується всебічне зближення націй та етносів на основі цілковитої рівності. Критичне осмислення міжнаціональних взаємин було неможливим, оскільки в марксистсько-ленінській теорії національне питання підпорядковувалося соціально-політичному розвитку суспільства і на перше місце висувалося об'єднання трудящих незалежно від їхньої національної приналежності. Про жодні міжетнічні суперечності в СРСР теоретично не могло бути мови, адже вони не вписувалися в офіційні ідеологічні схеми.

Розв'язання національного питання в СРСР оцінювалось як одне з найвагоміших досягнень соціалізму і підкреслювалось його велике міжнародне

значення. Ініціювавши перебудову, компартійне керівництво СРСР, безумовно, не припускало, що вона зумовить різке загострення міжетнічних відносин на широкому євразійському просторі. Проте боротьба за перетворення СРСР у правову державу спричинилася до того, що населення союзних республік почало домагатися правових, політичних й економічних гарантій для права націй та етносів на самовизначення [1, с. 26].

Розвиток СРСР на межі 80-90-х років підтвердив висновок про національний ренесанс у нинішньому світі та підвищення ролі нації як суб'єкта світового розвитку. СРСР розпався на низку незалежних держав. Не витримала іспиту часом багатонаціональна федерація південнослов'янських народів СФРЮ. Розділилася на дві окремі держави колишня ЧССР.

Науковий аналіз проблеми міжетнічних відносин актуалізується ще й тим, що на європейському континенті витворилася нова форма співпраці між самостійними державами – Європейський Союз, хоча на початку ХХ ст. марксистки не допускали подібних відносин між європейськими країнами. Це ще одне підтвердження помилковості марксизму-ленінізму в питанні міжетнічних відносин.

Роль етнічного чинника у формуванні конфлікту очевидно варто шукати не у визначенні сутності самого конфлікту, а в детермінантах формування його суб'єктів. Поняття «етнічний конфлікт» дуже умовне і переважно застосовується для позначення ситуації, коли «етнічне походження стає найефективнішим засобом мобілізації груп населення, політичних інститутів і рухів при тому, що держава виявляється неспроможною задовольнити висунуті вимоги» [2, с. 157]. Безумовно, головна роль етнічного чинника в конфлікті визначається тим, що він виконує функцію мобілізації як населення, так і політичних еліт за етнічною ознакою в протистоянні з ворожою стороною. Мільтон Есман називає цей феномен функцією етнічної мобілізації [3, с. 180].

Етнічна ознака є найусталенішою і однозначною, вона водночас об'єднує і роз'єднує людей. Класифікація людей і соціальних груп за етнічною ознакою не передбачає напівтонів та неоднозначних тлумачень. За етнічною ознакою може відбуватися поляризація соціально-політичних сил, поділ на «ми» й «вони», «свій» – «чужий».

В цьому сенсі можна говорити про те, що етнічний чинник виконує не тільки мобілізаційну, а й диверсифікаційну функцію, тобто функцію роз'єднання, розмежування і поляризації суспільства.

Більшість аналітиків вважають, що одна з головних передумов конфліктів у просторі СНД закладена в особливостях формування радянської держави як унітарної і жорстко централізованої. «Радянська керівна еліта, – підкреслює Д. Малишева, – вбачала в етнічній, національній, релігійній розмаїтості загрозу тоталітарному характеру панування і тому постійно боролася за уніфікацію» [2, с. 192].

Це панування було побудовано на жорсткій етнотериторіальній адміністративній ієрархії і здійснювалося через регіональні центри, підпорядковані центральній політичній еліті. Водночас остання мала у своєму розпорядженні величезні політичні та економічні ресурси. Використовуючи розподільні механізми та потужний примусовий апарат, загальносоюзна політична еліта придушувала будь-які спроби організації національних рухів, забезпечувала стабільність радянської державної системи. Внаслідок такої ієрархії колишні союзні республіки зберегли, хай і спотворені, національні культурні традиції,

набули необхідних умов для свого незалежного існування: адміністративну систему, національну політичну еліту тощо.

Руйнація тоталітарного режиму не тільки послабила центральну владу, а й викликала невдоволення національних еліт, відповідальних за стан справ у республіках, але при цьому позбавлених необхідних ресурсів. За цих умов етнополітичний чинник став могутньою основою масової політичної мобілізації. В останнє десятиліття він став переважати всі інші конфліктогенні чинники. Його вплив на формування кризових ситуацій у різних регіонах світу сьогодні такий великий, що більшість регіональних протистоянь стали класифікувати як «етнічні конфлікти».

За складністю етнічних конфліктів, що спалахують на території колишнього Радянського Союзу, можемо поділити їх на п'ять категорій, кожна з яких несе свою власну загрозу як окремому регіонові, так і всьому пострадянському просторові [4, с. 176].

Внутрішній етнічний вибух. Сам по собі не будучи міжетнічним конфліктом, внутрішній етнічний вибух загрожує новоствореним державам на пострадянському просторі. Перш за все, Російській Федерації. Націоналізм у період різкого підйому, або різкого спаду активної участі має в політичному житті може побороти центральні інститути, де релігійні, етнічні, регіональні та політичні сили змагаються за владу. Російській Федерації загрожують психологічні проблеми росіян сприйняти Росію як окрему державу.

Оскільки Російська держава стала імперією до того, як російський народ зміцнів як нація, а Радянська держава ставилася до росіян, на відміну від інших народів, як до нації, що має екстериторіальні права, росіяни не повинні були визначати свою сутність і встановлювати кордони своєї держави. Здійснене опитування громадської думки свідчило, що майже третина етнічних росіян не вірили, що Російська Федерація – це те ж саме, що й Росія.

Дві третини росіян, котрі брали участь в опитуванні, вважали, що Росія має бути більшою за Російську Федерацію і територіально відповідати колишньому Радянському Союзу; одна третина вважала, що Росія має бути меншою. Крім того, значна частина опитуваних із обох груп заявляли, що не хотіли б брати участь в обороні Російської Федерації як держави.

Такі почуття сприяють внутрішній нестабільності Росії, де Москва втратила ефективний контроль за багатьма регіонами. А також за її межами, оскільки чимало росіян виступають за реставрацію колишньої імперії. Ця неоднозначність росіян різко ускладнює розбудову держави і може призвести до дезінтеграції державної влади на всій території велетенської Російської Федерації. Ми вже стали свідками втрати контролю за власністю збройних сил.

Іредентистські претензії Росії. З цією проблемою пов'язаний статус 24,5 мільйонів етнічних росіян, що проживають за межами своєї етнічної батьківщини. Хоча 23 мільйони з них і є громадянами 14 держав колишнього Радянського Союзу, а лише 50 000 – громадяни Російської Федерації, вони дають підстави для націоналістичних дискусій в Росії про статус Росії й реставрації імперії. Напередодні розпаду радянського Союзу, радянські географи підрахували, що довкола Російської Федерації є понад 50 пунктів, які слід негайно пристосувати для життя російських громад. Беручи до уваги нестабільність та присутність 270-тисячного військового контингенту, який принаймні номінально перебуває під командуванням Російської Федерації і знаходиться на території колишніх союзних республік, можливість висунення таких іредентистських претензій виглядає дуже реальною [4, с. 178].

Іредентистські претензії інших держав. Колишні радянські республіки також незадоволені існуючими кордонами. Дехто прагне розширити їх за рахунок сусідів. При цьому забувають про існування понад 18 мільйонів людей 14 «основних» національностей, котрі проживають за межами територій «своїх» країн. Приблизно стільки ж осіб ще не мають своєї міжнародно визнаної держави. Конфлікти в Закавказзі – Вірменія – Азербайджан, Грузія, Північний Кавказ – є проявами цих проблем. Аналогічні суперечки потрясають Молдову, Україну, Білорусію, держави Середньої Азії. Сюди ж слід віднести загрози цілісності Російської держави з боку татар, бурятів, угро-фінських груп та інші.

Конфлікти за ресурси, що мають етнічне підґрунтя. Не будучи етнічними конфліктами у повному сенсі – зрештою, всі етнічні конфлікти включають не лише суто етнічний аспект – конфлікти за ресурси на етнічному ґрунті (за воду, нафту, доступ до портів та інших систем комунікацій) посідають не менш важливе місце у загальній системі конфліктів. Держави Середньої Азії діляться на такі, що мають запаси води – Киргизія та Таджикистан; й інші – ті, які залежать від постачання води ззовні.

Заочні конфлікти. Під такими конфліктами ми розуміємо використання етнічних, мовних чи культурних зв'язків однією групою держав всередині, або за межами колишнього Радянського Союзу, з метою розколу, впливу чи іншого способу контролювати події, що там відбуваються. Сьогодні ці конфлікти ще не перейшли у військову стадію, однак підійшли до них дуже близько – особливо у Нагірному Карабасі та Придністров'ї, коли допомога ворогуючим сторонам надається ззовні різними державами. Оскільки дедалі більше країн приймають економічну і політичну участь у справах держав на периферії колишнього Радянського Союзу, ризик спалаху таких «заочних» конфліктів зростатиме [5, с.228].

Будь-який етнічний конфлікт – війна тамілів у Шрі-Ланці, осетино-інгушський конфлікт за Приміський район у Північній Осетії тощо – все це, по-суті, боротьба національних еліт за свою етнократичну державність або автономію, у якій місця «чужинцям» немає. Агресивні дії спрямовуються на інший етнос, тому що він є «зайвим елементом» у створюваній етнократичній політичній системі. Відбувається ніби інтерференція двох причин – глибинного конфлікту ідентичностей, що виникає в результаті націєбудівництва і деетнізації, і неминуче присутньої в будь-якій поліетнічній державі етнічної стратифікації. Такого роду інтерференція різко збільшує потенціал етнічної деструктивності.

Отже, прояви етнічної деструктивності (етнорадикалізм, етно- і міжетнічні конфлікти) підтверджують єдину природу цих суспільних явищ кінця ХХ – початку ХХІ століття [6, с.447].

Керуючись цією тезою та враховуючи численні дослідження генези та розвитку деструктивних етнополітичних феноменів на теренах колишнього Радянського Союзу, процес розгортання етнічної деструктивності можна принципово поділити на послідовні етапи:

1. відродження рідної мови та елементів етнічної культури;
2. зміцнення почуття етнічної спільності, нарощування етнічної ідентичності;
3. етнічне самоствердження через посилення етноцентризму і формування етнонаціоналістичних політичних організацій;
4. «мовна суверенізація» і витіснення інших мов, у тому числі за допомогою законодавчих механізмів;

5. активне відторгнення всього чужого, створення «образу ворога» в особі метрополії і «п'ятої колонії» з представників іншого етносу, перетворення етноцентризму на шовінізм і перехід етнонаціоналізму в стадію радикалізму;

6. формування конкретних цілей боротьби – від не територіальної культурної автономії до повної державної незалежності;

7. «війна законів» з центральною владою, економічна суверенізація;

8. здійснення фактичної суверенізації контрольованої території, звернення до міжнародних інститутів у пошуках визнання і підтримки свого права на самовизначення;

9. проголошення повної незалежності, націоналізація державного майна, юридична суверенізація;

10. створення етнократичної моделі політичної системи.

Цю схему можна накласти практично на будь-яку ситуацію етнополітичної напруженості, в тому числі на пострадянський розвиток колишніх республік СРСР.

З появою нових міжетнічних конфліктів вчені та політики обговорюють проекти оптимального державного устрою: створення його на основі культурно однорідного співгромадянства або, навпаки, зміцнення поліетнічності за рахунок поліпшення системи управління та вдосконалення культурної політики. Ці суперечки ведуться і в Росії у зв'язку з постійним переосмисленням розпаду СРСР та етнічними конфліктами, що періодично виникають на пострадянському просторі. При цьому в Росії майже всі вони набувають політичного підтексту. Узяти хоча б диспут між прихильниками трьох добре відомих концепцій етнічності: примордіалізму, конструктивізму та інструменталізму.

Багато теоретиків цілком обґрунтовано вважають їх протиставлення штучним, оскільки вони є цілком поєднувані одна з одною. Так, примордіалізм описує відносно стійкі властивості етнічних спільнот: етнічну самосвідомість, солідарність і схильність до спілкування. Конструктивізм, навпаки, акцентує увагу на порівняно рухливих елементах етносу, що сформувалися внаслідок цілеспрямованої діяльності етнічної еліти. Інструменталізм зосереджується, і небезпідставно, на ролі лідерів національних рухів – «етнічних підприємців», – які набувають політичний капітал, використовуючи міжетнічні протиріччя [7, с.5].

Усі названі концепції не лише можуть співіснувати, а й повинні були б використовуватись як такі підходи, що взаємно доповнюють один одного. Тільки в такому разі науковці здатні наблизитися до розуміння реального співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів розвитку етносів, усталених та мінливих його сторін. Проте в сучасній Росії кожна з концепцій найчастіше застосовується окремо від інших як інструмент у боротьбі певних політичних сил.

Так, представники федеральної влади тяжіють до конструктивізму та інструменталізму, бо їм зручніше пояснювати реальні проблеми підступами або змовою якихось етнічних підприємців (особливо зарубіжних), ніж зізнатися в нерозумінні об'єктивної природи багатьох етнополітичних процесів [8, с.92].

Лідери сепаратистських рухів, навпаки, частіше звертаються до примордіалізму. При цьому в протистоянні з центральною владою їх влаштовує його соціально – історична версія, яка дозволяє відстоювати історичне право народу на територію.

Ще гостріша дискусія та помітніша заангажованість в обговоренні центрального питання етнополітики – походження нації та пов'язаних з нею понять. Саме їх визначення (або відмова від нього) відбиває прихильність автора не лише до певної теоретичної концепції, а й до політичної доктрини [9, с.53].

У Росії визначення нації надзвичайно різні: від традиційних, що ототожнюють її з етнічною спільністю, до нових, у яких нація та спів громадянство постають як синоніми. При цьому лідери національних рухів неросійських народів більше наголошують на етнічному складникові нації, а представники федеральної влади – на державно-політичному [10, с.246].

Такі факти свідчать на нашу думку про те, що в сучасній Росії, так само як і у колишньому СРСР міжетнічні відносини розглядаються тільки в розрізі нібито «рівноправності народів». Етноси, що населяють Росію звичайно здогадуються про приховану логіку подібного ведення політики. Цілком зрозуміло, що Росії потрібні Чечня, Тува, Калмикія і не потрібні чеченці, тувинці, калмики. Крім того ми не можемо ігнорувати і факту постійного тиску федеральної влади на етноси, що населяють територію Росії.

З кожним роком простежується зростаюча неадекватність державної політики Росії реальним, стійким тенденціям етнополітичного розвитку. Об'єктивні тенденції свідчать про посилення етнічної самосвідомості, появу різних етнічних спільнот та ускладнення форм і характеру взаємодії між ними. У той же час державна політика Росії спрямована на «незауваження» ускладнень етнічних процесів, вирішуючи все адміністративними методами управління державою. Така неузгодженість політики держави до реальних настроїв суспільства і зокрема етнічних, на нашу думку є важливим чинником можливості виникнення в подальшому досить серйозних та складних міжетнічних конфліктів, тим більше, що вже є наявний приклад чеченського збройного протистояння.

Список використаних джерел

1. Александр Данилов. Переходное общество; проблемы системной трансформации. – М., 1998. с.432.
2. Александр Дмитриев, Владимир Кудрявцев. Введение в общую теорию конфликтов: Юридическая конфликтология. Монография. Ч. 1 / Дмитриев А.В., Кудрявцев С.В., Кудрявцев В.Н.; Отв. ред.: Кудрявцев В.Н. – М.: ИНИОН РАН, 1993. – 212 с.
3. Д. Зенгхаас. Етнічні конфлікти: причини та шляхи розв'язання // Політичні читання. – 1994. - №2. с.180.
4. Валерий Тишков. О природе этнического конфликта // Свободная мысль. – 1993. №4.с. 176.
5. Л. Дробижева. Этнополитические конфликты. Причина и типология (конец 80-х начало 90-х годов)//Россия сегодня. Трудные поиски свободы. М., 1993. С.227-236.
6. Иван Варзар. Из контекстов минувших лет. Выбраное. Книга 1: Держава і народ – етнос у політологічному дискурсі. К., 2003. с.573.
7. Етнічні конфлікти і міжнародна безпека / Brown Michael B.ed.- Princeton, 1993. – Р.5.
8. Д. Малышева. Этнические конфликты на юге СНГ и национальная безопасность России // Мировая экономика и международные отношения – 1994. - №3. – с.91-92.
9. Есман Мильтон. Політичні та психологічні фактори етнічних конфліктів / Montville, Joseph v.ed. – 1991- р.53.

10. Пол Гобл. Етнічні конфлікти у колишньому Радянському Союзі //»Спостерігач», №8, вересень 1994р., с.246.

Парийчук-Брухаль Р.И. Конфликтность межэтнических отношений переходных обществ стран постсоветского пространства: исторические предпосылки и современность

Большинство конфликтологических взглядов и концепций, что попадают в поле зрения современного научного поля, пусть даже, как объект критики, вмещают в себе эвристический потенциал и могут быть продуктивно использованы в научном анализе этнических конфликтов, научной и практической экспертизе, посреднической деятельности. Необходимо перейти к таким способам исследования этнических конфликтов, которые рассматривали бы их как сложные явления, которые имеют разные уровни и способы детерминации, разные формы эволюции, разные типы результатов.

Ключевые слова: этнос, межэтнические отношения, переходное общество, межэтнический конфликт, полиэтнизм, национальный вопрос, этнический ренессанс, этноцентризм.

Parijchuk-Brukhal, R.I. The conflict of ethnic relations transitional countries post-soviet space: historical pre-conditions and contemporaneity

Most available ethnic conflict views and conceptions as an object of critics include eristic potential and may be productively used in scientific analysis of ethnic conflicts, scientific and practical evaluation, and intermediary activity. It's high time to research such ethnic conflicts considered as composite phenomena that have different levels and ways of determination, different forms of evolution, and different types of results.

Key words: ethnos, ethnic relations, transitional society, ethnic conflict, national question, ethnic renaissance.

Передумови політики «перезавантаження» російсько-американських відносин та їх вплив на формування нової геополітичної ситуації у світі

Розглядаються передумови та чинники стратегічного зближення Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки в контексті політики «перезавантаження», перелічуються фундаментальні питання двосторонніх інтересів держав та їх вплив на формування нової геополітичної ситуації у світі та окремих державах.

Ключові слова: політика «перезавантаження», російсько-американські відносини, стратегічні наступальні озброєння, ядерне стримування.

Актуальність дослідження проголошеної у 2009 р. Вашингтоном і Москвою політики «перезавантаження» обумовлена тим, що створення нової архітектури міжнародних відносин в галузі безпеки й стримування ядерного потенціалу, як і раніше, неможливе без вибудовування ефективних зв'язків між Москвою та Вашингтоном. Переведення діалогу двох держав у більш конструктивне русло дозволить вирішити низку проблем, пов'язаних з ядерною та енергетичною безпекою, зміною клімату, трансформаціями на пострадянському просторі. Так, співробітництво обох країн надзвичайно важливе для врятування режиму нерозповсюдження ядерної зброї, який опинився під загрозою розвалу. Суперництво США й Росії через доступ до енергоносіїв негативно позначиться на цінах на газ та нафту, боротьба зі світовим тероризмом піде на спад без тісного співробітництва Вашингтона й Москви, а спроби реформувати міжнародні фінансові й військові організації будуть мати успіх, лише якщо Москві буде надана можливість внести свій конструктивний внесок.

Росія не втрачає статусу світової ядерної держави й досі лишається єдиною країною, яка своєю зброєю масового знищення може фізично знищити США. Тому, без активної взаємодії з Російською Федерацією проблеми з нерозповсюдження, обмеження, скорочення й безпечного зберігання ядерної зброї не можуть бути розглянуті.

У зв'язку зі сказаним вище, особливий інтерес має розгляд та аналіз передумов зближення сторін в контексті політики «перезавантаження» й те, як нова Угода між двома державами вплине на побудову нової геополітичної архітектури світу.

Характер, значення та перспективи політики «перезавантаження» є предметом дослідження багатьох сучасних політологів та теоретиків у галузі

міжнародних відносин, серед яких С.М. Рогов, О.Д. Богатуров, О.Г. Арбатов, Д.В. Суслов та ін.

Мета статті – розгляд передумов стратегічного зближення Росії та США, його вплив та наслідки.

Перш за все не можна не усвідомлювати, що без Росії неможливо вирішити питання ні ядерних запасів, ні ядерного роззброєння. Оскільки США й Росія мають 95% всіх ядерних арсеналів світу, вони несуть відповідальність за забезпечення їх безпеки. Для цього слід в першу чергу зміцнити розхитаний режим контролю над стратегічними ядерними озброєннями. Співробітництво обох країн також надзвичайно важливе для спасіння режиму нерозповсюдження ядерної зброї, який опинився під загрозою розвалу.

Друга за важливістю галузь взаємодії – енергетика. Росія володіє 30% всіх розвіданих запасів газу й контролює транспортування енергоносіїв по трубопроводній системі з усієї пострадянської території в інші країни світу. Суперництво Сполучених Штатів й Росії через доступ до енергоносіїв в Євразії й спроби воєнними методами вирішити суперечку про належність арктичних ресурсів, що уже має місце, негативно позначиться на цінах на нафту й газ [1, с.63].

Триваюча нині боротьба зі світовим тероризмом, поза сумнівом, піде на спад без тісного співробітництва між Вашингтоном й Москвою. Без допомоги Росії не вдасться стабілізувати ситуацію в таких країнах як Афганістан, Ірак й Пакистан.

Низка інших питань також вимагає негайного вирішення, хоча це не завжди отримує належний резонанс. Досягнення прогресу в плані стабілізації клімату буде залежати від того, чи вдасться налагодити співробітництво у цій галузі трьома країнам, відповідальним за викиди в атмосферу 45% усіх парникових газів – США, Росії й КНР. Зусилля, спрямовані на боротьбу з незаконною торгівлею людьми, наркотиками, зброєю, зникаючими видами тварин й рослин, а також з піратською продукцією і відмиванням грошей немислими без Росії, оскільки ця країна є або джерелом, або перевалочним пунктом для подібного роду контрабанди.

Придушення кібератак, забезпечення простору для торгівлі й телекомунікацій, а також недопущення повернення до військово-повітряного патрулювання часів холодної війни – все це в першу чергу й головним чином стосується Росії. Якщо зацікавленість Сполучених Штатів досить висока й якщо, як висловився заступник державного секретаря Уільямс Бернс, коментуючи відносини між Вашингтоном й Москвою, «більше речей нас об'єднують, аніж розділяють», тоді адміністрація Барака Обама стане перед необхідністю відкрити нову сторінку у взаєминах з Росією. А йдеться про необхідність повністю змінити політику.

У спільному комюніке, оприлюдненому 1 квітня 2009 року, президент США Барак Обама й Президент Росії Дмитро Медведєв зобов'язались спільними зусиллями забезпечити заключення «юридично зобов'язуючого» договору, який замінить би собою перший Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), почати «всезагальний діалог зі зміцнення євро-атлантичної й європейської безпеки», підтримати Глобальну ініціативу по боротьбі з актами ядерного тероризму й знайти «всезагальне дипломатичне рішення» іранської проблеми.

Перш за все Обама змінив тональність спільного діалогу. Звідси метафора віце-президента Джо Байдена про натискання на кнопку «перезавантаження», перегляд Вашингтоном позиції з приводу ядерного досьє Ірану й спроби ув'язати її з рішенням про розміщення елементів системи протиракетної оборони в Центральній Європі. Слід також відзначити очевидну готовність адміністрації відмінити поправку Джексона – Веніка (Росія досі позбавлена статусу найбільшого сприяння в торгівлі з США через те, що Радянський Союз колись чинив перепони євреям, бажаючим емігрувати, хоча ці обмеження давно відмінені). Вашингтон відразу ж взявся за вирішення конкретних й невідкладних питань: підготовка нової угоди, яка має прийти на зміну СНО-1, інтенсифікація діалогу між Вашингтоном та Москвою з приводу іранської ядерної загрози, а також вивчення можливостей більш тісного співробітництва по Афганістану [2, с.91].

Немає жодних підстав, які завадили б двом країнам, наділеним майже усім світовим ядерним арсеналом, встановити більш жорсткий режим, який передбачає значне скорочення ядерних озброєнь, а також заключити нові домовленості про те, як зробити безпечнішими програми інших ядерних держав. Ніщо не заважає найкрупнішому у світі виробнику енергоносіїв й найкрупнішому в світі споживачу енергії вступити в реальне партнерство. Ніщо не повинно їм перешкоджати спільно працювати над усуненням нестабільності на величезній території колишнього Радянського Союзу й на прилеглих територіях, а також над тим, щоб зробити менш важким процес інтеграції в новий світовий порядок таких зміцнених держав, як Китай та Індія. Можливо, це цілі не на найближчу перспективу, але вони можуть й повинні стати суттю стратегічного партнерства США й Росії.

Американо-російські відносини зіпсувалися не тільки через розбіжності між Вашингтоном та Москвою з таких питань як розширення НАТО, статус Косово й можливе створення американцями системи протиракетної оборони в Центральній Європі. Немалої шкоди завдало неприйняття Росією загального спрямування зовнішньої політики адміністрації Джорджа Буша – зокрема, того, що Володимир Путін та його оточення вважають надлишковою односторонністю Вашингтону й схильністю до застосування військової сили. Таким чином, якщо стиль й суть зовнішньої політики Обама трансформується тією мірою, якою це планує його команда, то й політика Сполучених Штатів щодо Росії зміниться в кращий бік, незалежно від того, як будуть вирішуватися конкретні питання, з яких у обох країн є серйозні розбіжності.

Уже сьогодні звертають на себе увагу новий акцент Росії на необхідність економічної співпраці й перебудови міжнародної фінансової архітектури, а також те, що її лідери стають більш поступливими в вирішенні тих питань, з яких раніше у Москви була особлива думка і було «більш якісне рішення». До подібних питань відноситься в першу чергу вибудування більш дієвої архітектури безпеки в Європі чи створення більш справедливого світового економічного порядку.

Символічні заходи Вашингтону важливі для того, щоб процес зближення двох країн був розпочатий, та ніщо не може послужити кращим його каталізатором, аніж найшвидша відміна поправки Джексона – Веніка без зайвого шуму й висування зустрічних умов. Обама пообіцяв Медведеву, що буде наполегливіше добиватися прийому Росії до Всесвітньої торгової організації, ратифікації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань й пожвавлення угоди

про співробітництво у галузі мирного використання атомної енергії. Він також готовий енергійніше працювати над договором, який покладе край виробництву ядерного палива для зброї. Ці символічні жести здатні надати потужний імпульс розвитку відносин, але за умови, що Вашингтон не буде зупинятися на досягнутому, а Москва відповість тим же.

Однак якими б не були перші кроки, реальний і тривалий прогрес буде залежати від здатності обох сторін просунутися у вирішенні найбільш важливих проблем. За відправні могли б послужити три питання, які особливо виділила адміністрація Обама в своїх перших спробах відновити тісні контакти з Москвою: контроль над озброєннями (контроль над стратегічними ядерними озброєннями й зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї), Іран та Афганістан. Як визнають обидві сторони, головний пріоритет – не допустити паузу між завершенням строку дії СНО-1 й постановкою більш амбіційних завдань з контролю над стратегічними озброєннями.

Питання навколо Ірану і його програми – друга важлива проблема, що чекає свого вирішення. Судячи з того, як формулюється це питання, обидві сторони, схоже, уже значно зблизили свої позиції. Й хоча Д. Медведев енергійно заперечував проти спроб адміністрації Обама ув'язати американські плани розміщення елементів ПРО в Центральній Європі з прогресом по іранському ядерному досьє, атмосфера навколо американо-російського діалогу помітно потеплішала й, схоже, Москва готова більш активно працювати над цією проблемою. Прогрес залежить перш на все від того, чи зможуть лідери Росії перекопати самих себе, що значно важливіше не допустити перетворення Ірану на ядерну державу, ніж поставити під загрозу свої численні інтереси, так чи інакше пов'язані з Тегераном [3].

Мова, наприклад, про отримання доступу до іранської нафти й газу, розділення ресурсів Каспійського моря, продаж озброєнь й викорінення мусульманського екстремізму на Північному Кавказі й в Центральній Азії. Третій невідкладний пункт в американо-російській черзі денній щодо подолання наростаючої кризи в Афганістані. Російські лідери розуміють, що не в їх інтересах допустити провал зусиль Заходу: південний кордон Росії опинився б під загрозою з боку некерованої чи непередбачуваної держави, що знаходиться під владою талібів. Однак російських лідерів роздирає суперечливе бажання, з одного боку, зробити все можливе для успішного завершення операції в Афганістані, а з іншої – докласти будь-яких зусиль, щоб вивести американських військових з Центральної Азії.

Нарешті, щоб стосунки між США й Росією розвивалися на якісно іншому рівні, слід потурбуватися про вироблення абсолютно нових підходів. Якщо адміністрація Барака Обама сподівається подолати негативну реакцію Москви майже на будь-яку тему спільної черги денної й позбавити її від хворобливої підозри з приводу будь-якої американської ініціативи, не говорячи уже про трансформацію взаємовідносин в стратегічне партнерство, їй необхідно якомога раніше почати поглиблений й спрямований у майбутнє діалог з Москвою.

По-перше, якщо Вашингтон не докопається до коренів тих проблем, які викликають напруженість у відносинах й утруднюють просування в переговорах, зростає недовіра, й сторони почнуть голосно й емоційно висловлювати розбіжності з кожного знову виникаючого приводу.

По-друге, відкрито обговорюючи більш глибокі мотиви, що приховані за певною поведінкою на міжнародній арені, й прагнучи подолати накопи-

чений негатив, уряди обох країн підвищать шанси на усунення взаємних непорозумінь, які нерідко дозволяють добитися розумного компромісу й взаємовигідного вирішення.

По-третє, якщо адміністрація Обама виявить бажання всерйоз обговорювати фундаментальні питання відносин з Москвою, суттєво зростає вірогідність того, що політика США в російському напрямку буде більш послідовною, системною й продуманою. Попередні американські адміністрації здійснювали спроби налагодити щось на зразок стратегічного діалогу зі своїми російськими колегами. Але експерименти або носили короткотерміновий характер або, як у випадку комісії Гор – Черномирдін (створеної в 1990-ті роки для підтримки двостороннього співробітництва в галузі космосу, енергетики, науки й техніки), були більше сфокусовані на вирішенні поточних проблем, а не на поглибленому корегуванні вихідних передумов, які лежали в основі позиції кожної зі сторін [4].

Москва й Вашингтон прагнуть домовитися про гарантії регулярних контактів на вищому рівні, про підтримку дієвої черги денної й про чіткі керівні вказівки своїм бюрократіям, які ті мають беззаперечно виконувати. Щоб ці зусилля не були марними, вони мають спиратися на президентський перелік, тобто на вирішення конкретних завдань, схвалених двома президентами: справу слід доручати конкретним установам, яким належить прозвітувати про свої досягнення на певному етапі, після чого результати слід аналізувати на зустрічах у верхах.

Повністю забезпечити успіх може тільки ефективно працюючий механізм звітності ключових відомств перед президентом. У протилежному випадку результат, отриманий Вашингтоном, виявиться суттєво менше суми докладених зусиль. Неясно також, чи покликаний розглядуваний в даний час детальний механізм двосторонньої взаємодії стати пусковим для діалогу, що торкається самих основ американо-російських відносин. Серцевина даного стратегічного діалогу саме й складає чергу денну американо-російських відносин.

Чотири галузі виділяються серед інших – саме від них залежить безпека світу в XXI столітті: безпека в Європі, безпека на євразійському материкі й навколо нього (особливо на пострадянському просторі), ядерна безпека й енергетична безпека. Саме ці чотири пріоритетні галузі складають контекст найбільшого тертя між Сполученими Штатами й Росією. Мова в першу чергу про майбутні взаємозв'язки Грузії й України з НАТО, про роль балістичних ракет в Центральній Європі, про американо-російську взаємодію на пострадянському просторі й про химерне плетиво навколо нафтопроводів й газопроводів [5].

Кожне з цих питань має вирішуватися на фундаментальному рівні. Так, діалог про європейську безпеку слід розпочати з оцінки найважливіших загроз обома сторонами й продовжити відкритою дискусією про те, як зробити нинішні організації європейської безпеки більш прийнятними для ефективного усунення наявних загроз. Слід зняти тривогу тих країн, які знаходяться за межами цих організацій (перш за все Грузії й України), а також створити спільну конфігурацію, в рамках якої НАТО й паралельні організації в СНД могли б спільними зусиллями вирішити всі питання безпеки. Це безумовно, буде розмова між американцями, росіянами й європейцями, але саме двосторонній діалог між Вашингтоном й Москвою міг би стати важливою основою

для перевірки потенціалу більш широкого спілкування в сфері безпеки за участю Європи.

Важче за все підступитися до питання про взаємну безпеку на пострадянському просторі. Жодний інший пункт не викликає таких глибоких протиріч між США й Росією й такої напруги між ними. Відправним пунктом для дискусії повинен стати відвертий й практичний погляд на те, як кожна зі сторін розцінює власні інтереси й роль на пострадянському просторі, а також інтереси й стурбованості інших сторін. Необхідно обговорити конкретні джерела напруженості, діяльність НАТО, претензії й контрпретензії у зв'язку з сепаратистськими конфліктами в Молдові й на Кавказі, роль західних неурядових організацій в регіоні. Слід також говорити про засоби впливу Росії на своїх сусідів, а також про конкуренцію за доступ до нафти й газу. В процесі цього діалогу особливо важливо зрозуміти, яким чином Сполучені Штати й Росія можуть разом працювати над вирішенням найвибуховіших ситуацій, чи мовиться про майбутнє України чи про способи досягнення більш стабільних й конструктивних відносин між Росією й Грузією.

На черзі дня стоїть питання про енергетичну безпеку. США й Росія підійшли до енергетичного діалогу в 2002 році, після чого початковий імпульс поступово згас, а потів був частково відроджений в останні роки перебування коло керма адміністрації Джорджа Буша. Якою корисною не була дискусія щодо потенційних загроз й практичних заходів протидії їм, сторонам слід поглиблювати діалог й надалі. Обговорення поставок російської нафти й скрапленого природного газу на ринок Північної Америки й поглиблення співробітництва всередині консорціуму, – розробника нафтових родовищ в Каспійському басейні, а також енергійне прокладання дублюючих один одного трубопроводів неможливе без вирішення головного питання. Мова про те, які відносини мають намір розвивати в цій галузі Сполучені Штати й Росія: партнерські чи суперницькі?

Не слід ігнорувати дискусії навколо такої до кінця не проясненої теми, як зіткнення політичних цінностей Сполучених Штатів й Росії, чи перестати звертати увагу на політичні тенденції всередині Росії, які викликають стурбованість США. Ці питання також необхідно включити до черги денної дня двостороннього діалогу тому, що довготривале й більш глибоке партнерство залежить від хоча б часткового співпадіння цінностей, які цінують наші суспільства. Обидві сторони бажають віднайти способи цивілізованого й конструктивного обговорення цих відчутних питань.

Сполученим Штатам слід виявляти галузі, в яких перед обома країнами стоять схожі завдання: наприклад, проблема нелегальної імміграції чи протиріччя між боротьбою й міжнародним тероризмом й захистом громадянських прав. Вашингтон й Москва мають довести свою здатність вести конструктивний діалог з даної проблематики й лише потім переходити до більш делікатних тем.

Список використаних джерел

1. Арбатов А. Военно – политические аспекты отношений США и России [Текст] / А. Арбатов // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2009. – № 1 (19), Т. 7. – С. 57 – 74.

2. Богатуров А. Равновесие недоверия. Приоритеты России на фоне смены власти в США [Текст] / А. Богатуров // Международные процессы. – 2009. – № 3 (21), Т. 7. – С. 87 – 94.

3. Артемьев А. «Перезагрузка отношений с США /А. Артемьев/ // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 3 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/38/11943.html>.

4. Терехов А. У Москвы и Вашингтона по-прежнему сохраняются серьезные расхождения [Текст] / А. Терехов // Независимая газета. – М., 2009. – 15 декабря.

5. Суслов Д. Сила и слабость в отношениях России и США [Текст] / Д. Суслов // Независимая газета. – 2009 – 09 – 07.

Шепелев М.А., Шульгина М.В. Предпосылки политики «перезагрузки» российско-американских отношений и ее влияние на формирование новой геополитической ситуации в мире

Рассматриваются предпосылки и факторы стратегического сближения Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки в контексте политики «перезагрузки», перечисляются фундаментальные вопросы двусторонних интересов государств и их влияние на формирование новой геополитической ситуации в мире и отдельных государствах.

Ключевые слова: политика «перезагрузки», российско-американские отношения, стратегические наступательные вооружения, ядерное сдерживание.

Shepelev, M.A., Shulgina, M.V. Pre-conditions of politics of «restart» of the Russian-American relations and her influence on forming of new geopolitical situation in the world

Conditions and factors of strategic convergence of the Russian Federation and the United States in the context of the «reset» are analyzed, the fundamental issues of bilateral interests of States and their impact on the new geopolitical situation in the world and individual countries are listed.

Key words: Politics «reset», Russian – American relations, strategic offensive arms, Nuclear Deterrence.

УДК 329.63 (470)

Свечников С.К., Васильчук Є.О.

Відношення сучасного студентства до молодіжних субкультур

На прикладі соціологічного опитування, проведеного у лютому 2011 р. на факультеті культури та мистецтв Марійського державного університету (Російська Федерація), визначено загальні тенденції та перспективи розвитку сучасних молодіжних субкультур.

Ключові слова: молодіжна субкультура, урбаністична культура, неформальні об'єднання молоді.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Свечников С.К., Васильчук Е.О.

Отношение современного студенчества к молодежным субкультурам

На примере социологического опроса, проведенного в феврале 2011 г. на факультете культуры и искусств Марийского государственного университета (Российская Федерация), определены общие тенденции и перспективы развития современных молодежных субкультур.

Ключевые слова: молодежная субкультура, урбанистическая культура, неформальные объединения молодежи.

Молодежная среда является неоднородным социальным явлением, которому присущи особые черты сознания, поведения, стиля жизни. Для удовлетворения своих социально-культурных интересов она способна создавать собственные альтернативные культурные продукты, которые могут сосуществовать или противостоять официальной господствующей культуре и ее фундаментальным ценностям. Особенно остро этот протест выражается в период общественных изломов и кризисов. Деформационные общественные процессы способствуют появлению небольших групп молодежи, стремящихся отделиться от общества и противопоставить себя ему.

Для подготовки статьи значимыми являются исследования С. Ковальчука [1], Т. Латышевой [2], С. Свечникова [3], Е. Якубы [4], раскрывающих особенности развития молодежных субкультур.

Исследование особенностей социальных условий становления и формирования молодежных субкультур в полной мере не нашло своего отражения в научной литературе, что определяет актуальность предлагаемой статьи.

В ходе социологического исследования, проведенного кафедрой социально-культурных технологий в феврале 2011 г., была изучена степень осведомленности студентов факультета культуры и искусств (ФКИ) Марийского государственного университета (Российская Федерация) о существовании популярных современных молодежных субкультур, качества отношения к ним. Анкетный опрос охватил 120 студентов очной формы обучения, что составляет 70% процентов от всех студентов факультета (половозрастной состав респондентов (15% юношей, 85% девушек; 48% лиц от 18 до 20 лет, 52% – от 21 до 25 лет) соответствует генеральной совокупности).

При изучении возможной субкультурной самоидентификации респондентов выяснилось, что ранее причисляло себя к какой-либо субкультуре 6% студентов факультета (хип-хоп, глэм-рок, панк, гопник), а на момент проведения анкетного опроса представителями молодежных субкультур считало себя лишь 2% (хип-хоп и глэм-рок). Ничтожно малая доля участников молодежных субкультур среди студентов ФКИ, скорее всего, говорит о том, что на факультете как в формальной группе нет сбоев в процессе социализации. Студентам даны возможности для самореализации в разных сферах жизнедеятельности, отношения с однокурсниками, преподавателями и администрацией достаточно благоприятные.

С вопросом «Как Вы думаете, что такое молодежная субкультура?» справились далеко не все студенты ФКИ. Правильный ответ (эзотерическая, эскапистская, урбанистическая культура, созданная молодыми людьми для себя) дал лишь 41% опрошенных (33% студентов до 20 лет и 48% – от 21 и старше). Основная часть студентов (52%) ошибочно полагает, что молодежная субкультура – это особая культура, противопоставляющая себя массовой культуре (молодежная субкультура является сегментом массовой культуры). 5% опрошенных выбрали определение понятия «контркультура» (течение,

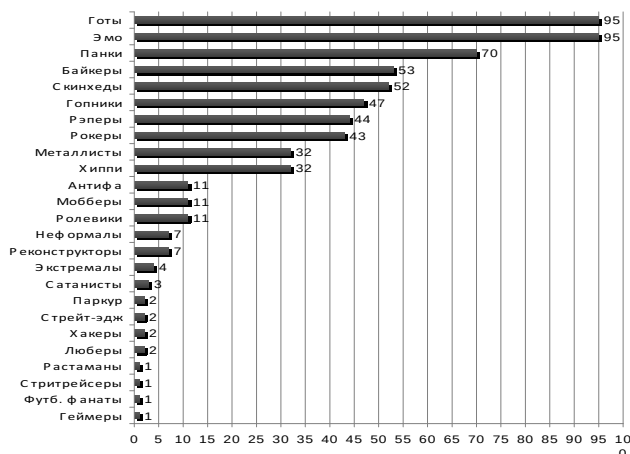

Рис.1. Известность молодежных субкультур (в % к числу опрошенных)

которое отрицает ценности доминирующей культуры). 2% отвечать отказались. Исходя из этих данных, можно сделать вывод, что большинство студентов ФКИ не имеет четкого научного представления о том, что такое «молодежная субкультура».

Вместе с тем анализ ответов на вопрос «Какие характеристики молодежной субкультуры кажутся Вам наиболее и менее важными?» показал, что представления студентов ФКИ о сущности молодежной субкультуры вполне адекватны. По их оценке, три основные характеристики молодежной субкультуры – это 1) общие сборы, мероприятия, 2) внешний вид, 3) общая знаковая система. Две последние позиции заняли отрицание общественных норм и противоправные действия.

Совершенно не удивили ответы студентов на вопрос «Какие молодежные субкультуры Вам известны?». Самыми известными субкультурами ожидаемо оказались готы и эмо (назвали почти все респонденты), а также панки (см. рис.1).

Обращают на себя внимание 7% респондентов, указавших в числе известных им субкультур неформалов («неформов»). Думается, здесь нет никакого недоразумения. Несмотря на определенную теоретическую тождественность понятий «молодежные субкультуры» и «неформалы», все-таки следует учитывать сложившуюся практику: в Йошкар-Оле, как и во многих других крупных провинциальных городах России, существует единая тусовка с едва заметным стилевым разделением на панков, фанатов хэви-метал, альт-рока и рок-музыкантов, сохраняющих коллективную идентичность неформалов.

Количественный показатель положительно настроенной к исследуемым субкультурам студенческой молодежи представлен на рис. 2.

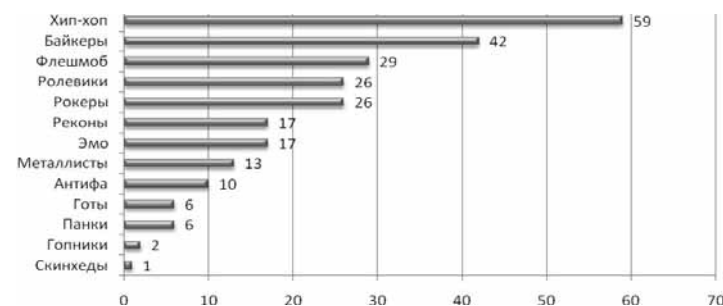

Рис.2. Положительное отношение студентов ФКИ к молодежным субкультурам (в % к числу опрошенных)

Устойчивое положительное отношение опрошенных студентов вызывает хип-хоп (субкультура, включающая в себя музыкальную (рэп), танцевальную (брейк-данс), спортивную (экстремальные виды спорта) и изобразительную (граффити) составляющие). Данный факт свидетельствует о значительном влиянии развлекательных СМИ на сознание современного студенчества. Положительное отношение к байкерской субкультуре (42%) сложно объяснить с рациональных позиций, так как байкеры имеют сходные музыкальные и имиджевые пристрастия с металлистами, к которым положительно настроены лишь 13% респондентов. Можно предположить, что подобный настрой обусловлен длительностью существования субкультуры и сложившейся вокруг неё

социальной мифологией, связанной с конструированием образа свободного и независимого героя дорог, для которого не существует каких бы то ни было рамок и ограничений. Возможно также смешение в сознании части студентов субкультур байкеров и мотоциклистов. Последние обладают отличной от байкеров внешней атрибутикой, тяготеющей к спортивному, а не рокерскому стилю, иными музыкальными пристрастиями и стереотипами поведения.

Крайне отрицательно подавляющее большинство опрошенных (70-77%) относится к криминогенным молодёжным группировкам – скинхедам и гопникам. Для большинства опрошенных студентов субкультурное сознание и поведение этих групп выглядит девиантным и противоречит общечеловеческой культуре. Сформированное негативное отношение студентов ФКИ к исследуемым молодёжным объединениям представлено на рисунке 3.

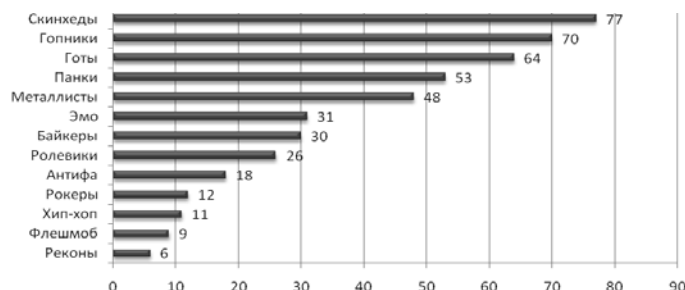

Рис.3. Негативное отношение студентов ФКИ к молодёжным субкультурам (в % к числу опрошенных)

Негативное отношение студентов ФКИ преобладает и в отношении эстетствующей субкультуры готы (64%). Это обусловлено, скорее всего, поверхностными знаниями и предвзятым отношением к этой субкультуре. Часто готы путают с сатанистами, приписывают им акты вандализма на кладбищах, ритуальные человеческие жертвоприношения, склонность к суициду, сексуальным извращениям и т. д. На самом же деле готы подчеркнуты неагрессивны и слегка асексуальны, их идеология замешана на пацифизме, они склонны к вычурной эстетизации своего стиля жизни.

В отношении объединений, существующих в России длительное время (панков и металлистов) негативная оценка колеблется в районе 48-53%. Негативное отношение к панкам и металлистам коренится в истории появления и развития молодёжных субкультур в СССР. Панк и металл, наряду с почти исчезнувшей на сегодняшний день субкультурой хиппи, – первые молодёжные субкультуры, пришедшие в Россию во времена перестройки. Консерватизм взглядов большей части населения, воспитанной традициями советской эпохи, не позволил сформировать нейтральное отношение к существованию данных групп молодежи, поэтому можно полагать, что сегодняшнее неприятие этих субкультур современными студентами уже априори сформировано в советские времена.

Студентам было предложено оценить деятельность молодёжных субкультур в общественном и личностном измерении. В рейтинге созидательных субкультур первое место с большим отрывом занял связанный с развлекательным культурным мейнстримом хип-хоп (66% опрошенных). Достаточно много студентов ФКИ (41%) приписывает созидательный характер деятельности

металлистам. Данный факт можно объяснить тем, что студенты ФКИ хорошо знакомы с творчеством зарубежных, российских и местных металлических рок-групп. Последние места ожидаемо заняли скинхеды и гопники (см. рис.5).

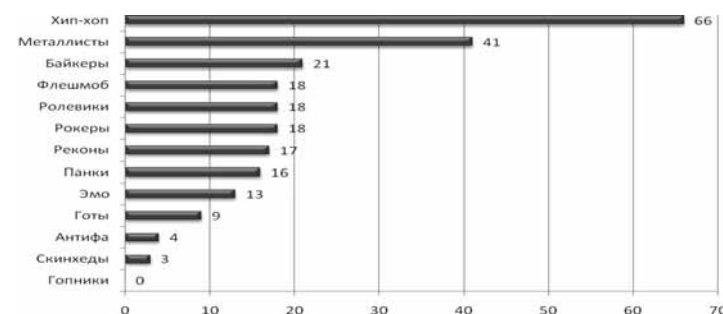

Рис.5. Субкультуры, которым приписывается созидательный характер деятельности

Среди субкультур, которые, по мнению респондентов, развивают личность, тоже первенствует хип-хоп. Не очень немного им уступают байкеры и рокеры. В аутсайдерах, как и в предыдущем случае, скинхеды и гопники (см. рис.6).

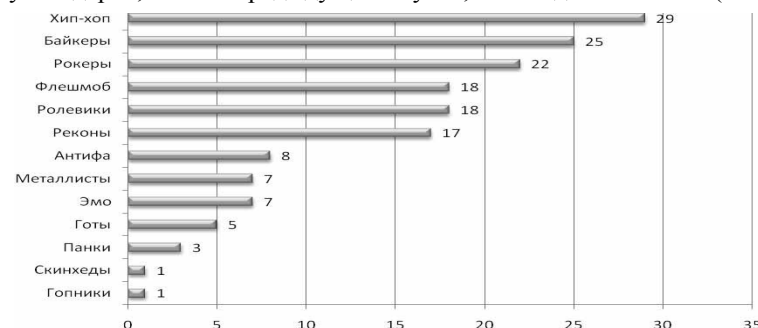

Рис.6. Субкультуры, которым приписывается развивающий личность характер деятельности

Скинхеды и гопники, соответственно, лидируют в рейтинге разрушительных субкультур. Хип-хоп и реконструкторы, по мнению 98% опрошенных студентов, ничего не разрушают. Почти четверть опрошенных (24%) полагает, что к деструктивным субкультурам можно отнести и готы (см. рис.7), что на самом деле не соответствует действительности.

Среди субкультур, которым приписывается разрушающий личность характер деятельности ожидаемо лидируют готы и эмо, опережая даже гопников, скинхедов и панков. По мнению более половины студентов, готы и эмо опасны не столько для общества, сколько для самих себя (деградация личности, склонность к суициду и т.д.). Это не более, чем предубеждение, во многом сформировавшееся под воздействием СМИ.

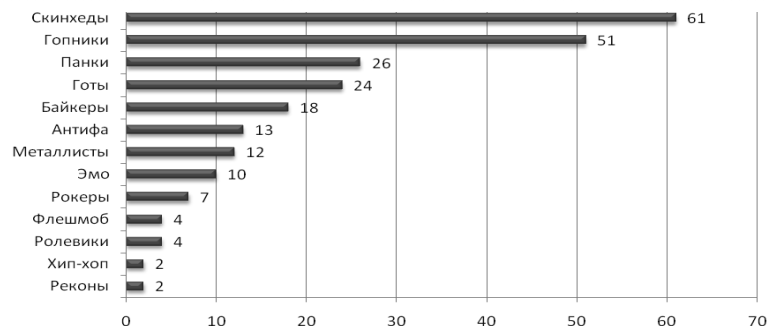

Рис. 7. Субкультуры, которым приписывается разрушительный характер деятельности

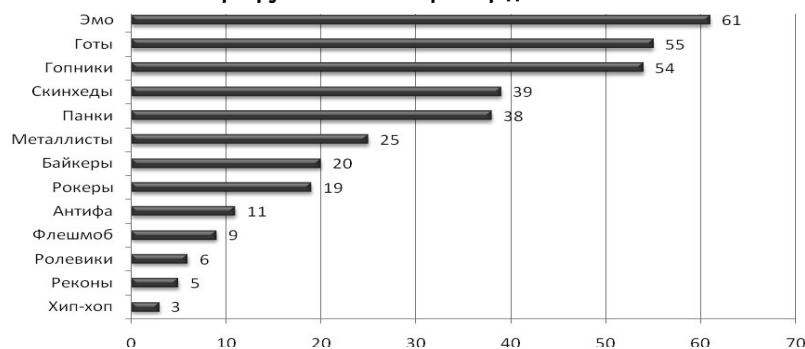

Рис. 8. Субкультуры, которым приписывается разрушающий личность характер деятельности

В ходе опроса выяснилось, что наименее осведомлены студенты о субкультурах, распространенных только в мегаполисах (например, антифа), носящих закрытый характер (реконструкторы, ролевики) или появившихся в Йошкар-Оле недавно (мобберы) (см. рис. 9).

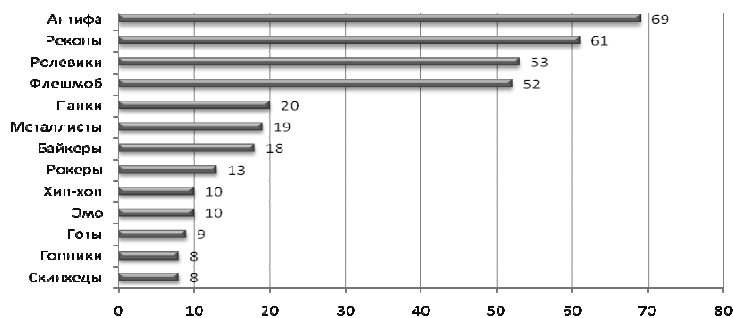

Рис. 9. Рейтинг неизвестных субкультур

Последний вопрос анкеты «Как Вы считаете, должно ли государство проводить работу с субкультурами?» должен был выявить то, как бы стали вести себя по отношению к молодежным субкультурам студенты на месте чиновников, связанных с работой с молодежью. Только 22% не стали бы вмешиваться в дела неформальных молодежных движений. 72% в той или иной степени стали бы воздействовать на молодежные субкультуры (см. рис.10).

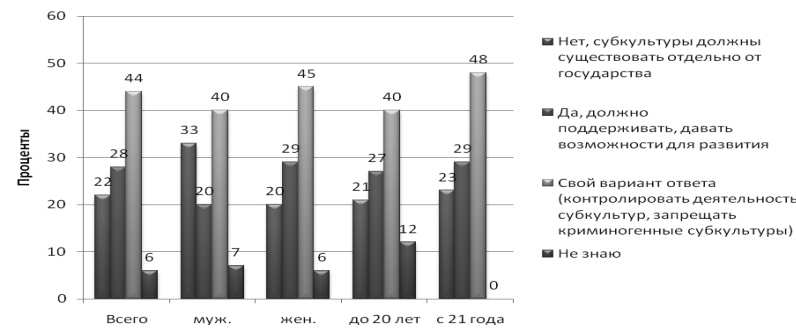

Рис.10. Отношение к проблеме взаимоотношений государства и молодежных субкультур

В целом проведенный опрос показал, что большинство студентов ФКИ мало знают о развитии молодежных субкультур в стране и в своем регионе. Отношение к представителям большинства молодежных субкультур формируется, как правило, под воздействием СМИ, а не в результате непосредственного общения и наблюдения. Как следствие, у многих возникают искаженные и упрощенные представления о цветущей сложности мира субкультурной молодежи.

В качестве дальнейших направлений исследований перспективными авторы статьи считают раскрытие вопросов, связанных с определением социально-психологических особенностей молодежных субкультур, обуславливающих их радикализм и неконформное отношение к окружающей действительности.

Список использованных источников

1. Ковальчук С. Ю. Неформальные молодежные объединения в условиях социальной трансформации современного российского общества : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С. Ю. Ковальчук. – Волгоград, 2008. – 26 с.
2. Латышева Т. В. Феномен молодежной субкультуры : сущность, типы / Т. В. Латышева // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 93 - 101.
3. Свечников С. К. Молодежь и рок-культура : В помощь учащимся, студентам, педагогам, слушателям курсов повышения квалификации / С. К. Свечников. – Йошкар-Ола : ГОУ ДПО (ПК) С «Марийский институт образования», 2007. – 67 с.
4. Якуба О. Молодіжні рухи та їх базова типологізація / О. Якуба // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2002. – № 24. – С. 127 – 134.

Svechnikov, S.K., Vasil'chuk, Y.O. The ratio of students to contemporary youth subcultures

On the example of a sociological survey conducted in February 2011 at the Faculty of Culture and Arts Mari State University (Russian Federation) The general trends and prospects of contemporary youth subcultures.

Key words: youth subculture, urban culture, informal groups of young people.

ДНЯЗ та проблеми його функціонування на сучасному етапі

Аналізується зміст договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), дається належна оцінка недолікам у реалізації положень Договору в сьогодення.

Ключові слова: ядерна зброя, нерозповсюдження, МАГАТЄ, міжнародна безпека.

Аналізуючи договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) слід трохи приділити уваги тому проміжку часу в який приймався цей договір та чинникам і передумовам, які сприяли ухваленню такої домовленості.

По-перше, слід зазначити, що даний період історії (друга половина XX ст.) характеризується напруженням міжнародних відносин, конфронтацією між державами на регіональних, глобальних рівнях, боротьбою за домінування у світі, гонкою озброєнь та мілітаризацією.

По-друге, таке загострення протиріч звісно не давало спокою та тривожило міжнародну спільноту. Хоча певні кроки до розрядки напруженості й були зроблені в 50х-60х роках, вони не мали реальних шляхів вирішення тих проблем, які мали глобальний характер для людства. Так протягом десятиріччя було прийнято ряд важливих угод по демілітаризованим зонам в Антарктиді, Латинській Америці та інших регіонах.

По-третє, по закінченню Другої Світової війни людство винайшло новий вид зброї масового знищення – ядерну зброю. США перша країна, яка у вересні 1945 продемонструвала населенню всієї земної кулі, що таке ядерні бомби та наслідки їх застосування. Авжеж, про роль ядерної зброї в міжнародних відносинах можна дискутувати багато. Велика чисельність експертів, сферою інтересів яких є міжнародна безпека, зазначають в сьогодення фактор ядерної зброї має величезну роль як засіб стримання загрози так і її поширення.

Натомість в другій половині минулого сторіччя, коли клуб ядерних держав почав стрімко зростати (перші ядерні випробування СРСР – 1949 р., Великобританії – 1952, Французької Республіки – 1960, КНР – 1964) [2] людство почало усвідомлювати, що даний процес поширення ядерних технологій треба не гальмувати, а зовсім припиняти. Гонка озброєнь підштовхувала до пошуку консенсусу та укладанню спільних міжнародних домовленостей.

Першим визначним документом у галузі обмеження ядерних озброєнь став договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах 1963 року [6]. Звісно, що цей договір мав певні обмеження для тих держав, які вже мали таку ядерну зброю, але ніяк не обмежував поширення такої зброї у тих державах, які можливо планували в майбутньому створити таку.

Отже, держави, які вже мали ядерну зброю та інші країни почали погоджувати свої позиції для підписання в найближчий час договору щодо нерозповсюдження такої зброї в світі. Взагалі ініціаторами такого договору

вважаються Ірландія та Фінляндія, які першими запропонували та підписали такий документ. Ініціатива цих країн була підхоплена комітетом ООН з роззброєння, який і почав її впроваджувати в життя. Трохи згодом договір був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН і відкритий для підписання державам 12 липня 1968 року в трьох світових столицях – Москві, Вашингтоні, Лондоні.

Зрозуміло, що на підписання такого важливого багатостороннього договору впливали й міжнародні події. Так, Сполучені Штати готові були підписати угоду вже в липні 1968, але Сенат відмовився ратифікувати ДНЯЗ у зв'язку з тим, що Радянський Союз ввів танки до столиці Чехословаччини, щоб придушити демократичні ініціативи Комуністичної партії цієї країни (ці події увійшли в історію під назвою «Празька весна») [3]. В цьому контексті СРСР завжди озирався на дії США і також затримував ратифікацію договору у Верховній Раді. Але в 1969 році змінюється політична еліта в США і до влади приходить новий президент Р. Ніксон. Він вносить документ до Сенату, і Сенат його схвалює. Незабаром ВР СРСР після декількох годин також ратифікує ДНЯЗ.

Сам же Договір про нерозповсюдження ядерної зброї набув юридичної та фактичної сили з березня 1970 року, коли ратифікаційні документи були надіслані більше ніж сорока державам в тому числі СРСР, США, Великобританії.

Щодо самої структури договору, то слід сказати, що він складається з преамбули та одинадцяти статей [2]. В преамбулі зазначається, що враховуючи всі наслідки створення та застосування ядерної зброї держави-підписанти договору зобов'язуються всілякими засобами забезпечувати безпеку людству та співробітничати як між собою так і в рамках МАГАТЄ в контексті ядерної діяльності тільки в мирних цілях. Новизною є той факт, що договір дозволяє ділитися здобутками та результатами мирних ядерних розробок державам, що мають власну ядерну зброю з тими державами, що не входять до ядерного клубу. Також підкреслюється, що Сторони повинні якнайшвидше припинити гонку озброєнь та здійснити всі заходи по ядерному роззброєнню світу.

В преамбулі ДНЯЗ згадується договір 1963 про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах та підкреслюється, що країни згідно цим двом документам повинні не тільки припинити накопичення ядерного потенціалу, а й відмовитися де-факто від існування ядерних боєзарядів у своєму національному арсеналі.

З першої ж статті договору країни, що мають ядерну зброю зобов'язуються не передавати власні досягнення у програмі по створенню ядерної зброї та не спонукати інші держави до створення такої. Натомість наступна стаття забороняє тим державам, що не мають ядерної зброї приймати ядерні розробки від інших країн та створювати самостійно такі [2].

Третя стаття тлумачить, що всі держави-підписанти даного документу повинні при необхідності не перешкоджати та при потребі допомагати Міжнародному агентству з ядерної енергії здійснювати моніторинг ядерної галузі держави для того, щоб унеможливити створення та розвиток ядерного арсеналу. Четверта та п'ята статті наголошують, що жоден пункт ДНЯЗ не повинен тлумачитися як такий, що обмежує суверенітет будь якої держави та забороняє застосовувати ядерні технології в мирних цілях. Також дані статті дозволяють державам, що не мають ядерних розробок залучатися до процесу ядерних вибухів у мирних цілях при низькій сплаті за ці послуги та блага [2].

Шоста стаття підтверджує право кожної країни приймати участь у переговорах щодо припинення ядерної гонки озброєнь. А наступна стаття підкреслює, що положення даного договору не забороняють країнам укладати регіональні

угоди з метою забезпечення абсолютної відсутності ядерних боезарядів на їх території. Восьма стаття чітко прописує процедуру прийняття поправок та доповнень до основних положень документу та механізм контролю щодо реалізації таких доповнень учасниками [2].

Останні три статті зазначають, що ДНЯЗ відкритий для підписання всім країнам. ДНЯЗ потребує обов'язкової ратифікації для тих, хто хоче підписати такий. Наприклад, в дев'ятій статті є всесвітньо відомий пункт, що визначає держави, що здійснили ядерне випробування до першого січня 1967 такими державами, що мають ядерну зброю. Перегляд даного положення вимагає багато країн, які вже де-факто мають ядерну зброю та здійснили ядерні вибухи. Передостання стаття прописує процедуру виходу із даного договору у разі, якщо суверенна країна відчуває ущемлення власних інтересів та декларує, що через 25 років після набуття чинності договору учасники даної домовленості повинні зібратися на конференції та вирішити чи продовжувати дію такого договору.

Наразі ДНЯЗ підписаний майже всіма членами Генеральної Асамблеї ООН (тобто незалежними державами), які в 1995 році продовжили дію договору безстроково. Французька республіка та КНР підписали договір тільки в 1992 році, а Індія, Пакистан, Ізраїль, КНДР наразі не є державами, що підписали ДНЯЗ (хоча Північна Корея спочатку приєдналася до договору 1968 р., але розірвала всі домовленості в 2003) [8]. Це пов'язано з тим, що всі ці країни спочатку підозрювались, а зараз де-факто мають ядерну зброю, і для них ДНЯЗ – це ще одна перепона на шляху розвитку їх національних програм накопичення ядерного арсеналу. Згодом автор розкриє ці складності регулювання та реалізації положень ДНЯЗ в світі.

Ще однією країною, яка в 1994 році стала учасником ДНЯЗ є Україна. Звісно, що входячи до складу Радянського Союзу дія договору поширювалася й на УРСР. Але після розпаду СРСР та біполярної системи міжнародних відносин, припинення «холодної війни» на міжнародній арені постала нова суверенна, незалежна країна, яка отримала у спадок один з найбільших за чисельністю та потужністю ядерних арсеналів на планеті (більше 1200 боеголовок, 130 стратегічних ракет, 560 крилатих ракет) [5]. Отже, тоді як перед Україною так і перед міжнародною спільнотою постало питання, що робити з цим спадковим майном і як себе поведе нова країна на політичній карті.

Який крок зробила Україна всі знають (але, на жаль, не всі цінують). Перед Україною також була висунута вимога, щодо приєднання до ОСО та ДНЯЗ. Україна приєдналася до зазначених договорів і також підписала меморандум про гарантії безпеки. (До речі цей меморандум доволі часто пригадують в Україні, коли виникають певні складності у двосторонніх відносинах між РФ та Україною).

Згідно з цим документом, який як і всі інші документи має певну юридичну силу, США, РФ та Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії прийняли на себе зобов'язання перед Україною утримуватися від застосування сили, економічного тиску та у разі потреби надати допомогу у випадку зазіхання на цілісність її території з боку інших держав [5].

Як і будь-який багатосторонній договір ДНЯЗ не є документом, що здатний об'єктивно враховувати всі міжнародні реалії, наприклад, як тероризм чи інтереси багатьох держав [6].

По-перше, основною вадою договору є те, що він не включає всіх учасників міжнародних відносин. Більш того в нього не входять держави, що можуть вважатися такими, що мають ядерну зброю (про це автор вже зазначав вище).

По-друге, до основного тексту не увійшли такі важливі принципи як застосування ядерної зброї тими державами, що її мають проти тих хто такої не має. Як приклад дослідники стверджують, що деяка частина ядерних ракет США під час холодної війни була спрямована на КНДР, яка на той час не мала ядерних технологій чи приклад Англії влада якої заявляла про застосування ядерної зброї у відповідь на агресивні дії з боку інших держав [2].

По-третє, автор як прибічник теоретичної школи політичного реалізму підтримує тезу про те, що держава – є основним суб'єктом міжнародних відносин. І вважає, що поки що в світі не існувало міжнародних організацій, які б моли реально впливати на суверенітет будь-якої з держав. Тому наступною вадою ДНЯЗ можна вважати відсутність реальних інструментів здійснення контролю над дотриманням положень договору країнами-учасницями. (Розробки в ядерній сфері в Іраці були знайдені випадково в 1991 році). Так в преамбулі і в статтях пригадується МАГАТЕ як один із механізмів моніторингу, але насправді чи може зараз це Агентство здійснювати вплив на позицію тоталітарного режиму в КНДР чи на недвозначне мовчання влади Ізраїлю щодо існування в них ядерної зброї [7].

До речі тут взагалі виникає небезпечна ситуація. Приклад КНДР можуть використати багато країн, що підписали ДНЯЗ. Північна Корея вже багато років використовує свої ядерні розробки не тільки для того, щоб жахати сусідів та міжнародну спільноту, а й для того, щоб домогтися від заходу економічних привілеїв в обмін на припинення розвитку ядерної програми. США, Японія та інші держави згідно різним рамковим угодам вже чимало надали коштів офіційному Пхеньяну [7]. Тому дивлячись на такі поступки чимало країн-підписантів можуть шантажувати великі держави та заявляти про свій вихід із ДНЯЗ, щоб також отримати певні привілеї.

Щодо прикладу Ізраїлю, то тут ми мабуть стикаємося із вічною проблемою протистояння євреїв з арабським світом. Багато арабських держав піднімають питання чи справедливо, що їх потенційний ворог має приблизно 200 ядерних боезарядів (за даними СИПРИ 2010 року) і при нагоді може використати їх, а вони, держави, що не мають ядерної зброї, повинні повністю дотримуватися положень договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Як наслідок вже можна констатувати негативну полеміку Єгипту, Ірану та інших держав щодо подальшої пролонгації договору.

Ситуація з Ізраїлем взагалі дуже напружена. Всім відомо, що у цієї країни є дуже потужний покривитель в обличчі Сполучених Штатів Америки. Іноді міжнародні експерти стверджують, що політика США на Близькому Сході ґрунтується від єврейських лобістських кіл як всередині самих Штатів Америки так і від спільного американо-ізраїльського комітету з громадських зв'язків (AIPAC) [3]. Тому недвозначне мовчання Ізраїлю з приводу власної ядерної зброї та відмова від приєднання до ДНЯЗ буде підкріплюватися позицією союзників з даних питань.

Логічним є те, що президент Ірану, Махмуд Ахмадінежад, вже не в перше на щорічних конференціях ООН піднімає питання та звинувачує подвійні стандарти держав, що мають ядерну зброю і в той же час справедливо наголошує чому його країна повинна дотримуватися всіх положень ДНЯЗ, якщо інші країни є стовідсотковими порушниками таких домовленостей.

Зараз дуже багато країн Близького Сходу взагалі виступають за створення без'ядерної зони в цьому регіоні на кшталт зон в Латинській Америці, Африці, Карибському басейні. Але дані ініціативи Росії, Туреччини натикаються на ту ж мовчазну позицію євреїв.

Наступною проблемою реалізації положень ДНЯЗ називають недотримання деякими країнами статті IV даного документу [1, с.275]. Так багато держав висувують тезу, що індустріально розвинуті країни не просто не допомагають розвивати технології мирного атому, а й навіть роблять перепони на шляху. Але скоріш це не вада договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а проблема взаємопорозуміння між окремими країнами-учасницями. Але в даному контексті дуже важливо передбачити ті ситуації, в яких мирне ядерне співробітництво може перерости у військове. Наприклад, США завжди пильно слідкує за співпрацею між РФ та Іраном. Росія одна з небагатьох ядерних держав, що продовжує двосторонній діалог з ісламською республікою щодо устаткування атомних електростанцій цієї країни [1, с.273].

Щодо механізму регулювання та дотримання положень ДНЯЗ слід зауважити, що треба не відмовлятися від нього, а шукати шляхи для реформування основного механізму та інструменту договору – МАГАТЄ. Багато фахівців із ядерного роззброєння наголошують, що цій організації слід надати більш широкого спектру повноважень. МАГАТЄ треба не тільки здійснювати контроль наявної інфраструктури тих ядерних об'єктів, що декларують держави (ядерні та неядерні), а й передбачати створення такого ланцюжка, який дозволить би будь якій державі розвивати свої ядерні технології у військових цілях.

На початку 90-х років ця організація висунула доволі перспективні проекти по моніторингу державних програм щодо імпорту та експорту ядерних матеріалів, повного переліку ядерної інфраструктури. Також ці ініціативи передбачали збільшення чисельності комісій МАГАТЄ як планових так і непланових, які б мали вільний доступ до всієї мережі ядерних об'єктів. Але насправді ці проекти були реалізовані частково, бо натикалися на шалений опір держав, які не зацікавлені в таких діях.

Деякі країни, маючи бажання створити ядерну бомбу та споглядаючи на держави, що не є учасниками договору, просто не в змозі власними силами підняти такий, перш за все економічний тягар. Тому теоретично, приєднавшись до ДНЯЗ, вони можуть спокійно спрямовувати гроші на розвиток хімічної чи біологічної зброї (авжеж якщо вони не є учасниками Конвенції про заборону хімічної зброї).

З іншої сторони положення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї періодично доповнюються та схвалюються як в регіональних безпекових організаціях так і на чергових конференціях по цій угоді (кожні п'ять років відбуваються зібрання учасників ДНЯЗ). Наприклад, після конференції в Нью – Йорку в 2000 році всі члени НАТО задекларували свою підтримку та дотримання всіх статей договору. Також вони підтвердили свої наміри ратифікувати новий договір, який забороняє всебічне ядерне випробування [4].

Наступна ж конференція 2005 року була провальною. Держави не змогли дійти згоди в жодному із питань. Деякі пояснювали це небажанням адміністрації колишнього президента США Джорджа Буша йти на компроміс. Чергова ж конференція, яка пройшла цієї весни продемонструвала, що проблеми у використанні атому в мирних цілях та у процесі ядерного роззброєння є, але держави учасниці готові обговорювати ці питання. На конференції було прийнято детальний план та декларацію по роззброєнню [4]. Члени ядерного клубу, а саме Великобританія, Росія, США, КНР та Франція підтвердили свої наміри скорочувати національні ядерні арсенали. Також було погоджено зустрітися наступного разу в 2012 році для того, щоб вирішити питання без'ядерної зони на Близькому Сході. Відповідно позиція країн арабського світу та Ізраїлю навряд чи буде єдиною по даному питанню.

В контексті існування Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, деякі держави, які мають спільне бачення статей договору об'єдналися в неофіційні комітети. Наприклад, Комітет Зангера та Група ядерних постачальників це два утворення, які мають на меті, по-перше, створити реальні перепони на шляху розповсюдження ядерної зброї, а, по-друге, скласти повний перелік тих матеріалів, які можуть бути використані для створення ядерних вибухових пристроїв. Ці неформальні групи об'єднують майже 50 країн (ядерна п'ятірка також має свої представництва там).

Отже, підсумовуючи викладене вище треба виділити два аспекти даного питання. З одного боку Договір про нерозповсюдження ядерної зброї – це величезний крок уперед по ядерному роззброєнню світу. Теоретично ДНЯЗ один з небагатьох документів, який вимагає від країн-учасниць договору унеможливити розповсюдження одного з найнебезпечніших видів зброї. Положення ДНЯЗ стали для багатьох держав приводом до перегляду своєї позиції по ядерній програмі. З другого боку він має певні недоліки, але на наш погляд, ці недоліки закладені не в самому договорі, а в його реалізації та сприйнятті іншими країнами. Тут треба говорити про егоїстичні інтереси суверенних держав, які власними діями на світовій арені прагнуть маніпулювати як положенням договору так і терпимістю міжнародної спільноти. Щодо погляду автора в майбутнє щодо життєздатності ДНЯЗ, то ми прогнозуємо подальше загострення протиріч між певними групами держав, що зашкодять створенню без'ядерних зон на планеті та стануть перешкодою по дотриманню положень договору, щодо заборони передачі та отриманню ядерних матеріалів.

Список використаних джерел

1. А.Г. Арбатов. Ставка на ядерные силы // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002 / Редактор-составитель Т.А. Шаклеина. Том IV. Документы. – М.: АНО «ИНО-Центр», 2002.
2. Договор о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО) [Електронний ресурс]: <http://www.voiaa-i-mir.ru/dicdefinition/?id=883>
3. Изъяны ДНЯО и практика его применения [Електронний ресурс]: <http://svr.gov.ru/material/4-3.htm>
4. Конференция 2010 года участников Договора о нераспространении ядерного оружия по рассмотрению действия Договора (ДНЯО) — шаг на пути к созданию мира, свободного от ядерного оружия [Електронний ресурс]: <http://www.un.org/ru/events/againstnucleartestsday/npt29062010.shtml>
5. Кулик Е. Ядерное оружие – методы сдерживания // Український часопис міжнародного права / Укр. асоц. міжнар. права. ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка; [Гол. ред. О.В.Задорожній]. – К., 2005. – №2 : Міжнародне гуманітарне право. – С.102-104.
6. М.Будник, Е.Маляревский, В.Шумбасов «К позиции Украины на Конференции по рассмотрению Договора о нераспространении ядерного оружия» [Електронний ресурс]: http://www.db.niss.gov.ua/docs/dis/konf_dn_1.htm
7. Современные проблемы ядерного нераспространения Г.А.Кауров, В.А.Стебельков [Електронний ресурс]: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=976>
8. Средства массовой информации и ядерная безопасность: Досье для семинаров журналистов по теме «СМИ и ядерная безопасность» / Сост. В.Давыдов. – М., 1997. – 268с.
9. Юдин Ю. Девятый элемент: КНДР и атомная бомба [Електронний ресурс]: <http://www.nationalsecurity.ru/>. Режим доступу: <http://www.nationalsecurity.ru/library/00072/00072element003.htm>

10. Ядерное оружие КНДР: угроза или шантаж: интервью с вице-презид. Академ. проблем безопасности, обороны В. Есіним / Независимое военное обозрение – 2005. 02. 25

Фомин А.А. ДНЯО и проблемы его функционирования на современном этапе
Анализируется содержание договора о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО), дается соответствующая оценка проблем на пути реализации договора на современном этапе.

Ключевые слова: ядерное оружие, нераспространение, МАГАТЕ, международная безопасность

Fomin, A.O. NPT and the problems of its functioning at the present stage
Analysis of the NPT as well as proper assessment of problems on the way of performance of an agreement at the present stage.

Key words: nuclear weapons, proliferation, IAEA, international security.

УДК 327(341.67)

Ястремська І.М.

Вплив індо-американської ядерної угоди на регіональну стабільність в Південній Азії

Індо-американська угода про мирне співробітництво в сфері атомної енергетики може мати дестабілізуючий вплив на ядерне стримування, спричинивши ядерну гонку на Індостані, та призвести до формування двох геополітичних альянсів: індо-американського на протипаку пакистано-китайському.

Ключові слова: індо-американська ядерна угода, регіональна стабільність, ядерне стримування, Південна Азія, геополітичний альянс

Міжнародна політична динаміка після подій 9/11 позначилася на відносинах між Індією та США, які перестали ставитись одне до одного як «відчужені демократії», залишивши в минулому більш як тридцятирічну практику економічних санкцій, ізоляції та політичного тиску. Співпадіння інтересів обох держав в геополітичній площині сприяло формуванню між ними стратегічного партнерства. В цьому контексті актуальності набирає дослідження того, як подібні зміни позначилися на проблематиці регіональної стабільності та ефективності ядерного стримування в Південній Азії.

Аналізом особливостей впливу індо-американської ядерної угоди на регіональну стабільність Південної Азії та особливостей геостратегічної взаємодії Індії, Китаю, Пакистану, США та Росії в рамках системи безпеки Субконтиненту під різним кутом зору та були присвячені роботи американських, індійських, та пакистанських вчених Дж. Ная, Р.Блеквіла, Д. Олбрайта, Дж. Ворріка, З.Чіми, З.Міяна та М.Рамани, М.Насралли та М.Садики. Окремі аспекти індійсько-американського стратегічного співробітництва були розглянуті в роботах українського вченого С.Галаки. Окрім того, автором було використано фактологічний матеріал видань IPRI Factfile та Державного Департаменту США, а також досліджень центру Naval Postgraduate School, Monterey.

Своєрідним підґрунтям для формування індо-американського стратегічного партнерства було підписання Акта про мирне співробітництво США та Індії в сфері атомної енергетики в 2006р. Індія набула ті ж права та обов'язки, що й визнані ядерні держави, чи, правильніше буде сказати, отримала усі переваги ядерної держави без накладання будь-яких обмежень [12].

Американська адміністрація активно просуває ідею, що індо-американське стратегічне співробітництво розвиватиметься відокремлено, незалежно від співробітництва з іншими регіональними гравцями, зокрема Пакистаном, і стратегія на зближення з Індією не повинна стати на заваді відносинам з Пакистаном та вплинути на характер взаємин з ним. Мета даного дослідження полягає в тому, щоб системно дослідити, чи матиме збільшення індо-американської оборонної та стратегічної взаємодії дестабілізуючий вплив на

стримування в Південній Азії. Для реалізації цієї мети були поставлені такі завдання:

1. розглянути, яким чином успішне виконання індо-американської ядерної угоди вплине кількісно та якісно на індійський арсенал та розвиток системи ПРО;

2. дослідити, як зазначені вище зміни позначаться на індійській та пакистанській доктрині мінімального ядерного стримування (credible minimum deterrence);

3. оцінити ймовірність нанесення превентивного удару по Пакистану;

4. визначити перспективи формування нових геополітичних альянсів в Південній Азії: індо-американського на протипаку пакистано-китайському.

Успішне виконання Угоди 123 вплине кількісно на індійський арсенал, даючи Індії можливість створювати більше ядерних боеголовок, оскільки вона надає гарантії неперервного безперебійного постачання ядерного палива з США та від ГЯП, навіть якщо Індія порушить угоду і більшість її ядерних реакторів не будуть передані під нагляд МАГАТЕ, у разі невиконання зазначеного положення Індія матиме можливість для дій у відповідь. Хоча гарантії безперервних поставок ядерного палива стосуються цивільних потреб, виконання угоди, безумовно, матиме непрямі наслідки для ядерного стримування в Південній Азії та позначиться на стабільності Субрегіону. Оскільки що Індія погодилася ідентифікувати 14 ядерних реакторів як такі, що призначені для мирних потреб і знаходитимуться під гарантіями МАГАТЕ, це дозволяє купувати ядерне паливо для них, що надасть їй змогу використовувати свій власний уран для військових цілей, уможлиблюючи значне і швидке чисельне збільшення індійського ядерного арсеналу[7]. На думку провідних індійських вчених З. Міяна та М.В. Рамани: «Вважається, що індійський ядерний потенціал становить близько 40-50 боеголовок, запасу ж ядерних матеріалів вистачить на значно більшу кількість, протягом найближчого десятиліття планується досягти показників 300-400 одиниць».[9] Колишній високопосадовець індійської розвідки на пряму пов'язує подібні перспективи з індо-американською ядерною угодою: «якщо угода виконуватиметься, Індія ... зможе створювати 50 ядерних боеголовок щорічно»[13].

Більш того, Індія матиме також можливість переробляти використане у імпортованих ядерних реакторах паливо, перетворюючи його на паливо для своїх реакторів на швидких нейтронах, які не підпадають під гарантії МАГАТЕ, що надасть їй змогу створювати ще більшу кількість ядерних боеголовок. Тож ядерна угода опосередковано забезпечуватиме постачання палива для існуючих восьми ядерних реакторів на швидких нейтронах та значної кількості тих, що наразі заплановано випустити. Розділ 6(III) Угоди 123 також підкреслює, що «Сполучені Штати підтримують індійське прагнення створити стратегічний резерв ядерного палива з метою забезпечити свого партнера від будь-яких перебоїв у поставках протягом усього терміну придатності індійських реакторів»[14]. Слід враховувати також те, що згідно з інформацією, наданою Д. Олбрайтом під час виступу перед комітетом Палати представників, масштабні індійські військові та цивільні програми доволі часто є взаємопов'язаними, мають спільну інфраструктуру та персонал, а певна кількість об'єктів традиційно має подвійне призначення[1].

Індо-американська ядерна угода також позначиться на якісному покращенні індійського арсеналу. Хоча США надаватиме ядерні технології під наглядом МАГАТЕ, але це не зашкодить розвитку індійської військової ядерної програми, адже в тексті угоди чітко прописано, що вона «жодним чином не

позначиться на будь-якій активності сторін, включаючи використання ядерних та неядерних матеріалів, компонентів, обладнання, інформації, технології та діяльності ядерних об'єктів, створених ними незалежно від цієї угоди для своїх власних потреб»[14]. Угода також не передбачає, що Індія відмовиться від ядерних випробувань, – що Індія відмовляється зробити, так це підписати ДВЗЯВ, який забороняє будь-які ядерні випробування. В тексті угоди не прописано наслідків проведення Індією ядерного випробування, лише в Розділі 14.2 зазначена необхідність негайного проведення двосторонніх консультацій в разі таких дій та врахування того, що припинення чи призупинення дії угоди може бути зумовлене серйозними змінами в безпековому оточенні, чи в якості відповіді на аналогічні дії інших держав, які загрожуватимуть національній безпеці[14]. Тож у Індії залишається потенційна можливість проводити ядерні випробування з метою якісного вдосконалення свого арсеналу. Але основну загрозу на думку Пакистану становить вертикальне ядерне розповсюдження: свого часу Індія започаткувала свою ядерну програму як мирну, використовуючи для її розвитку зарубіжну техніку, а потім перевела її на військові рейки. Аналогічно, відповідно до Угоди 123, індійські вчені матимуть доступ до провідних ядерних технологій США під наглядом ГЯП та МАГАТЕ, але ніщо не завадить їй провести ротацию кваліфікованого персоналу, перевівши досвідчених працівників, які долучилися до американської ядерної технології з цивільних підприємств на військові, де вони шляхом дублювання технології зможуть якісно вдосконалювати ядерні боеголовки та систему доставки[10].

Чимало теоретиків намагались пояснити сутність мінімального ядерного стримування. Для потреб нашого дослідження ми керуватимемося таким визначенням «спроба попередити нанесення удару, покладаючись на незначну кількість ядерних сил, здатних нанести у відповідь «удар відплати», зруйнувавши обмежену кількість цілей, які мають ключове значення»[5].

Базовий варіант ядерної доктрини 2003р. в Пакистані сприймають як агресивну провокуючу стратегію, яка не лише сприятиме ядерній гонці, але й посилисть стратегічну нестабільність у відносинах між Індією та Пакистаном. В Пакистані твердо переконані, що Індо-американська ядерна угода є прямим свідченням того, що Індія має настільки небезпечні ядерні амбіції, що її політика мінімального ядерного стримування виявляється обманом та фікцією[4;6]. Це впливає, зокрема з того, що Індія, будучи державою, яка значно переважає інших регіональних гравців в Південній Азії в економічному, політичному та військовому сенсі, розвиває свої ядерні запаси незалежно від наявності будь-якої прямої чи прихованої ядерної загрози з боку Пакистану чи Китаю, оскільки з цими країнами відносини поступово налагоджуються[10]. Отже, на думку Ісламабаду, індійська політика мінімального ядерного стримування існує лише для прикриття її грандіозних великодержавницьких національних інтересів, підсилені американською підтримкою прагнення Індії до утвердження в якості регіонального та глобальної потуги, а оскільки в близькому майбутньому Індія буде здатна вдосконалити свій ядерний арсенал кількісно та якісно, це значною мірою загрожуватиме пакистанській політиці мінімального ядерного стримування, тож для Пакистану в такому стратегічному оточенні цілком «справедливим» буде переглянути свою політику мінімального ядерного стримування, забезпечивши її трансформацію в доктрину достатнього ядерного стримування (sufficient credible deterrence) чи, навіть, задовільного ядерного стримування (satisfactory credible deterrence), яка передбачає наявність достатньої ядерної потужності як в якісному, так і у кількісному еквіваленті, щоб відбити будь-яку потенційну загрозу з індій-

ського боку, проте йдеться, що подібна політика не має бути прийнята як агресивна міжнародною спільнотою з огляду на її оборонний характер[10]. Індое-американське співробітництво вже позначилося на позиції Пакистану, як де-факто ядерної держави, стосовно ДНЯЗ – якщо раніше він заявляв, що підпише Договір в якості неядерної держави лише після підписання зазначеного документа Індією, то тепер стоїть на позиції неможливості його підписання ні за яких умов: з огляду на дисбаланс у звичайних видах озброєнь між Індією та Пакистаном, опора на ядерне стримування відповідно зростає.

Чимале занепокоєння Пакистану викликає також те, що Індія може використати воєнне співробітництво зі Сполученими Штатами для вдосконалення своєї системи доставки з метою розв'язування обмеженої війни і нанесення по Пакистану упереджувального превентивного удару нищівного характеру, здатного зруйнувати щент пакистанські ядерні потужності, які розташовані дуже близько до індійської території[2;4].

Індое-американське нове стратегічне партнерство також стимулюватиме розвиток індійської системи ПРО, що, як відомо, розвиваються в односторонньому порядку, становить основну загрозу забезпеченню ядерного стримування, оскільки надає державі ілюзію власної невразливості до ядерного потенціалу супротивника.

Це загрожує новою ескалацією ядерної гонки, оскільки регіональні суперники – Пакистан та Китай, схоже, відреагують на зростання індійської обороноздатності власним озброєнням. Пакистан наразі будує реактор, який надасть державі змогу наздогнати Індію за чисельністю ядерного потенціалу та також виробляти 40-50 боєголовок на рік[15].

США підтримують прагнення Індії до утвердження в якості регіонального та глобального гравця. Еволюція американо-індійських відносин відображає сутність змін, які відбуваються в глобальному розподілі сили на світовій політичній арені, пов'язаних з невідворотністю становлення Китаю та Індії в якості ключових держав нового світового порядку. Допомога у розкритті великодержавного потенціалу Індії є невід'ємною частиною національних інтересів США; адміністрація Буша-мол. остаточно зробила свій вибір на користь перетворення Індії у важливого геополітичного союзника Сполучених Штатів у питанні створення стабільного та сприятливого для США балансу сил на азіатському континенті, заснованого на китайсько-індійській рівновазі.

Сам факт набуття ядерної зброї Індією напряму пов'язаний з нуклеаризацією Китаю в 1964р., враховуючи прикордонний конфлікт між двома державами 1962р. Спільність американських та індійських національних інтересів в сфері безпеки щодо Китаю підкреслює Р.Блеквілл, колишній американський посол в Індії, за його словами, не існує двох інших держав, які б одночасно постали перед викликом, що являє собою зростання китайської потуги, намагаючись адекватно відреагувати на нього[3]. На думку ж Дж. Ная, жодна зі сторін не прагне приборкувати Китай в тому сенсі, як це було у випадку стратегії «стримування» по відношенню до агресивного Радянського Союзу часів холодної війни, але обидві хочуть створити міжнародну структуру, яка не викличе у Китаю бажання демонструвати свою силу[11]. З геополітичної точки зору, США зацікавлені завадити гіпотетичній можливості формування антиамериканської вісі Делі-Пекін-Москва.

В свою чергу в давньому співробітництві Пакистану з КНР також присутній ядерний вимір: літом 2010р. Китай погодився фінансувати побудову двох пакистанських ядерних реакторів – Чашма-3 та Чашма-4, попри доволі сумнівний послужний список Ісламської Республіки в питанні ядерного нероз-

повсюдження та загрозу потрапляння чутливих матеріалів до рук терористів. Ще наприкінці 90-х рр.. Китай вже допоміг Пакистану збудувати два ядерних реактори – Чашма-1 та Чашма-2[8].

Таким чином, підсумовуючи розгляд проблематики впливу геостратегічного зближення Індії та США, зокрема його ядерного виміру, на регіональну стабільність в південній Азії, автор дійшов наступних висновків:

1. Успішне виконання індійсько-американської ядерної угоди призведе до чисельного збільшення та якісного вдосконалення індійських ядерних сил, системи доставки та системи ПРО.

2. Можливість подібних змін викликає чимале занепокоєння серед кіл пакистанської наукової, політичної та військової еліти, переконаних, що індійська доктрина мінімального ядерного стримування є не більш, як ширмою, за якою ховаються амбітні експансіоністські прагнення головного регіонального візаві. Більш того, Пакистан переконаний, що політика мінімального ядерного стримування – доля слабких держав, які не можуть дозволити собі більшого, тож тепер, коли перед Індією відкриваються чималі горизонти військового співробітництва із США, вона неодмінно їх використає на свою користь, для нарощення критичної маси ядерного потенціалу до тієї межі, за якою природним стане закріплення де-юре нового статус-кво на доктринальному рівні. В самому Пакистані починають наголошувати на необхідності зміни доктрини мінімального ядерного стримування на доктрину достатнього чи задовільного ядерного стримування. Пакистан відійшов від традиційної позиції щодо ДНЯЗ – можливості підписання Договору в якості неядерної держави після аналогічного кроку з боку Індії, тепер він офіційно відмовляється це зробити, посилаючись на існуючий на Індостані диспаритет у конвенційних озброєннях.

3. Наразі нанесення превентивного удару по Пакистану видається малоімовірним, однак істерія, яка нагнітається пакистанськими науковцями з цього приводу, неодмінно спровокує новий виток ядерної гонки в Південній Азії, до якої ймовірно долучиться також Китай, що загрожує підірвати стратегічну стабільність та ефект ядерного стримування в регіоні.

4. Ядерне співробітництво Індії та США, так само, як і ІПН та КНР є похідною від їхніх фундаментальних геополітичних інтересів, які дедалі більше збігаються.

Список використаних джерел

1. D.Albright, Testimony before the House Committee on International Relations Hearing on the 'US-India Global Partnership and Its Impact on Non-Proliferation,' – October 26, 2005. <http://www.internationalrelations.house.gov/archives/109/alb102605.pdf>
2. Assessing the Risk of Inadvertent Nuclear War between India and Pakistan, <http://www.ccc.nps.navy.mil/research/theses/smith02.pdf>
3. R.Blackwill, Why is India America's Natural Ally? // In the National Interest, – May 2005
4. Z.I.Cheema, The Role of Nuclear Weapons in Pakistan's Defence Strategy // *IPRI*, – Winter 2002 – Vol. II, No. I. <http://www.ipripak.org/journal/summer2004/therole.shtm>
5. Draft Report of the National Security Advisory Board on the Indian Nuclear Doctrine <http://www.meadev.gov.in/govt/indnucl.htm>
6. 'India's Special Status will have Serious Implications for South Asia: Pakistan', cited in *IPRI Factfile*, p. 63.

7. Z.N. Jaspal, India's Anti Ballistic Missile Program: Impact on Pakistan's Security// *IPRI*, - Summer 2002 – Vol. II, No. I .

<http://www.ipripak.org/journal/summer2002/indiasanti.shtml>

8. Y.Joshi, Understanding U.S. Policy on China-Pakistan Nuclear Deal, – April 17, 2011. <http://www.pkarticleshub.com/2011/04/17/understanding-u-s-policy-on-china-pakistan-nuclear-deal/>

9. Z. Mian and M. V. Ramana, Wrong Ends, Means, and Needs: Behind the US Nuclear Deal with India// *Arms Control Today*, - January/February -2006 – Vol.36, No.1 – P.15.

10. M.Nasrullah, M.Sadiq, Indo-US 123 Agreement: Impacts on deterrence stability in South Asia // The South Asian Strategic Stability Institute, – January 07,2008 – London, UK.

11. J.S.Nye, An India-China axis? // Project Syndicate, -2005. <http://www.project-syndicate.org/commentary/nye20/English>

12. S.Squassoni, US Nuclear Cooperation with India: Issues for Congress// *CRS Report*. – November 21, 2006 – P. 19.

<http://www.coherentbabble.com/signingstatements/CRS/CRS-RL33292.pdf>

13. A. Sultan, Indo-US Civilian Nuclear Agreement: Implications for South Asian Security Environment// The Henry L. Stimson Centre – July 2006. <http://www.stimson.org/southasia/pdf/AdilSultan.pdf>

14. US and India Release of Text of 123 Agreement', US State Department. <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2007/aug/90050.htm>

15. J.Warrick, Pakistan Expanding Nuclear Program // Washington Post, – July 24 2006.

Ястремская И.Н. Влияние индийско-американской ядерной сделки на региональную стабильность Южной Азии

Индийско-американский договор о мирном сотрудничестве в сфере атомной энергетики может иметь дестабилизирующее влияние на ядерное сдерживание, спровоцировав ядерную гонку на Индостане, и привести к формированию двух геополитических альянсов: индийско-американского в противовес пакистано-индийскому.

Ключевые слова: индийско-американская ядерная сделка, региональная стабильность, ядерное сдерживание, Южная Азия, геополитический альянс

Yastremska, I.M. Impact of the Indo-US Nuclear Deal on the regional stability in South Asia

Indo-US Civilian Nuclear Agreement might as well destabilize nuclear containment as trigger nuclear arms race in Hindustan and lead to the emerging of the two geopolitical alliances: that of Hindu-American vs. the Pakistani-Chinese one.

Key words: Indo-US nuclear Deal, regional stability, nuclear containment, the South Asia, geopolitical alliance.

УДК 321.7: 303.833.5

Кокорський В.Ф., Смирнова К.Є.

Арабські революції: перспективи демократизації в регіоні

Розглядаються причини та наслідки арабських революцій у плані трансформації політичних режимів і перспектив демократизації. Здійснюється аналіз ролі структурних факторів і ціннісних зрушень в арабських суспільствах. Особлива увага приділяється участі різних політичних агентів, а саме колишньої правлячої еліти, армії, опозиційних, у тому числі ісламських, партій і рухів, у процесі політичних змін.

Ключові слова: арабські країни, авторитарний режим, демократизація, масові протести, правляча еліта, армія, молодь, демократичні рухи, ісламські партії, громадянські цінності

Арабський регіон займає виключно важливе місце у сучасній системі міжнародних відносин. Величезні ресурсні запаси, значний військовий потенціал, вигідне розташування торгових шляхів, залученість до багатьох конфліктних ситуацій забезпечують йому постійний вплив на розвиток подій у світі в цілому, а звідси й постійну увагу з боку дослідників і політичних аналітиків. Ще донедавна політичний застій в арабських країнах залишався винятковим у світі. Авторитарний устрій, десятиріччями незмінюваний, незалежно від форми державного правління, керівники, репресивні системи придушення будь-якого прояву невдоволення. І раптом ситуація буквально вибухнула зсередини. Спочатку Туніс, потім Єгипет, Ємен, Лівія, Бахрейн, частково Алжир, Йорданія, Ірак, Марокко, Оман, Сирія були охоплені демонстраціями, масовими протестами, зіткненням проурядових і опозиційних сил, які вимагали демократизації політичного режиму, забезпечення громадянських прав і свобод, боротьби з корупцією. Швидкість, із якою розгортались події, засвідчує, що ситуація в регіоні назривала давно і досягла певної критичної точки напруги. Виступи в Тунісі відкрили клапан, через який прорвалося невдоволення по всьому арабському світу. Виникло щось на зразок «ефекту доміно», котрий свого часу у Східній Європі призвів до краху авторитарних комуністичних режимів і початку демократичних транзитів, але наслідки якого в арабському регіоні залишаються ще доволі туманними і непевними.

У двох країнах, Тунісі та Єгипті, повстання завершилися усуненням діючих керівників держави і підтримуваних ними систем влади. Однак, повалення диктаторів не гарантує автоматичного руху країн до демократії. Як ми бачили на прикладі «помаранчевої революції» в Україні, пріоритетність власних інтересів окремих опозиційних груп і осіб, а не розробка стратегічної програми дій із демонтажу кланово-олігархічного режиму і подальшого руху до демократії призвели до ситуації перманентної політичної «грязі» й нестабільності. В результаті так і не були здійснені необхідні реформи, які б забезпечили інсти-

туціоналізацію механізмів більш демократичного функціонування і ротації влади. Тож можливим прогнозам стосовно подальшого розвитку ситуації мають передувати відповіді на ряд запитань. Треба поглянути, чи є в арабських країнах організовані політичні сили, які мають бажання і здатність очолити перетворення на основі чіткої стратегії реалізації демократичних реформ. Наскільки їх прагнення відповідають характеру суспільства в кожній окремій країні? Можливо, нам слід чекати відродження автократії під новою вивіскою або чергового витка дестабілізації і радикалізації суспільно-політичного життя в регіоні?

Отже, ми ставимо за мету визначити наслідки та перспективи арабських революцій у плані демократизації політичних режимів, вважаючи, що досвід подій у регіоні буде надзвичайно корисним для більш глибокого розуміння процесів, пов'язаних із режимними трансформаціями, у тому числі і в нашій країні, і, можливо, допоможе вдосконалити теорію демократизації.

Проблеми суспільно-політичних змін в арабському світі отримали висвітлення у працях як закордонних, так і вітчизняних дослідників. Серед останніх вітчизняних науковців значний вклад у їх вивчення внесли О. Богомолос [5], О. Волович [6], С. Зінко [8], Ю. Кочубей [14], В. Кушніренко [16; 17], В. Нагайчук [23], І. Семиволос [30]. Автором також були використані статті російських дослідників: І. Берга [1;2;3], В. Білана [4], Б. Долгова [7], А. Кашиної [10], Є. Кирсанова [11;12], І. Кудряшової [15], Д. Малишевої [18], Є. Михайлевського [21;22], Д. Огнесяна [26], А. Подцероб [27], П. Рябова [28], М. Сапронової [29]. Багатьох з них об'єднує песимізм у плані визначення демократичного потенціалу «арабських революцій», статичний погляд на суспільства регіону, акцент на соціально-економічних проблемах і питанні перерозподілу ресурсів як головної причини протестного руху. Слід також зазначити надмірне, на нашу думку, перебільшення ісламістської загрози як одного з можливих наслідків розвитку ситуації [1;2].

В той же час більшість західних авторів, навпаки, зустріли близькосхідні події зі значним оптимізмом, провіщуючи нову хвилю демократичних транзитів [1; 51]. У цьому контексті показовим є погляд Х. Дабаші [37], який сприймає арабські «революції» як частину загальнопланетарного руху, породженого зростаючою волею націй до демократії. М. ЛеВайн [45] осмислює новий характер «революцій», підкреслює їх орієнтацію на демократичні цінності і відмову від пошуку рішень у площині релігійного спадку. З іншого боку, Р. Фальк [41] аналізує проблеми консолідації «революційних» здобутків, небезпеки розколу опозиційних сил і насильства, а також звертається до регіональних наслідків арабських повстань. Значний інтерес становить стаття В. Армбаста [34], який торкається відносин між інститутом армії і політичними режимами та проблеми корупції. Роль нових медіа і соціальних інтернет-мереж у поваленні диктатури розглядають П. Бомон [35] і Н. Міляді [47].

На нашу думку, саме явище багатолюдних виступів проти діючих режимів влади і заклики до політичних свобод у різних країнах регіону є ознакою глибоких змін, що відбуваються в арабському соціумі. Однак задля поглибленого розуміння їх природи варто проаналізувати характер «революцій», основні риси, відмінні від попередніх вибухів народного невдоволення. Очевидно, що цього разу зміни прийшли не зовні, за підтримки зі світових центрів, а швидше всупереч інтересам найвпливовіших держав Західного світу, яких загалом задовольняли стабільні авторитарні системи влади, котрі підтримували їх політику в регіоні. Народні виступи були абсолютно стихійними і мали масовий характер. Імпульси до протестів йшли знизу, із глибини

суспільств, у першу чергу, з боку молоді. Розмір, інтенсивність спонтанної національної мобілізації виявилися дивовижними [41]. Протестні акції, які розпочинались в окремому місті, швидко охоплювали різні території країни. Жінки і чоловіки, представники різних вікових і класових груп, різноманітних політичних поглядів нарівні приймали спільну участь в акціях «народного волевиявлення» [21;46].

Що об'єднало громадян арабських країн у їх прагненнях до змін умов власного існування? Серед структурних факторів, які призвели до вибуху невдоволення, практично всі аналітики зазначають гостроту соціально-економічних проблем, тісно пов'язаних із демографічною динамікою. Арабське населення, 60 % якого – молодше 25 років, зростає на 2% щорічно (на протязі 1975 – 2005 – на 2,6 %) [33, с. 35–36]. В Єгипті та Алжирі середній вік становить 24 роки, Йорданії – менше 21 року, Ємені – менше 18 років [1]. Народжуваність перевищує темпи економічного зростання і обумовлює поширення безробіття. Його рівень у тих країнах, де відбулися протести, офіційно складає 11 – 15%, а фактично у два-три рази більший, коли біля 40-50% безробітних – молодь у віці 20 – 24 років [13;33, с.246]. Крім того, існує значна диспропорція між постійно зростаючою кількістю освічених молодих кадрів і їх незатребуваністю з боку держави та приватного сектору, розвиток якого стримується зокрема корупцією і патронажною бюрократизованою системою економіки. Так, в Тунісі щорічно на роботу не могло влаштуватись 29% колишніх студентів [27]. Вищу освіту має більше 43% єгипетських безробітних [13]. В Сирії їх доля серед випускників вузів у п'ять разів перевищує відповідну долю серед людей із початковою освітою [48]. Склалися ситуація закритості соціальних «ліфтів», коли навіть отримання освіти не надає можливостей поліпшити свій статус у суспільстві.

Зростання безробіття, за відсутності ефективної системи соціальної допомоги, загострює проблему бідності, що й так є достатньо поширеною в регіоні, за виключенням країн Перської затоки. Її рівень досяг критичної межі в Єгипті та Ємені, де 43,9 % і 45,2 % відповідно живуть менше, ніж на 2 долари в день [33, с.231]. Хоча протягом 1980 – поч. 1990 – х рр. арабські країни засвідчили помітне зниження пропорції «бідних» людей, ця обнадійлива тенденція запнула у сер. 90 – х, коли рівень бідності збільшився, і протягом 2000 – х залишалася майже незмінною [40, с.2]. При цьому уряди поступово відмовлялися від політики субсидування цін на товари першої необхідності [9, с.186]. Вкупі з негативними наслідками міжнародної фінансової кризи і злітом світових цін на продукти харчування в 2010 р. (в середньому на 30 – 50% [3]), на фоні залежності більшості арабських країн від імпорту продовольчих товарів, обмеженість доходів сприяла створенню підґрунтя революційної ситуації. Однак, ні в якому разі не слід розглядати її як головний фактор, а протести – як голодні бунти, бо масові виступи охопили й такі благополучні країни як Бахрейн і Лівія. Учасники скандували не економічні гасла, а здебільшого політичні.

Тут слід згадати подвійну роль, яку відігравала демографія у розвитку ситуації. Вона не тільки створила значний прошарок людей, позбавлених будь-яких перспектив і надій на краще майбутнє. Змінивши віковий склад населення, вона трансформувала характер суспільства, бо молоді, зазвичай, є більш активними і мобільними, більш здатними чинити опір, менш схильними терпіти багаторічне приниження та миритися із всесилля і безконтрольністю авторитарних режимів, аніж покоління дорослих. Переважно, вони є більш освіченими, інформованими та орієнтованими на зміни [27]. Молодь, нашттовуючись на

нездатність або небажання влади реагувати на її потреби, практично повну відсутність каналів для висловлення невдоволення, неможливість вплинути на ситуацію в умовах придушення опозиційних настроїв і політичного застою, все більше відчувала себе не тільки відчуженою, але й приниженою, що й знайшло вихід у повстаннях [3,с.30]. Нинішні покоління отримали у свої руки зброю, що обмежує репресивний характер влади, збільшує можливість приймати участь у визначенні власної долі та перспектив своєї країни, забезпечує прорив у публічну сферу громадської думки, вможливує новий тип політичної дії. Мова йде про сучасні засоби масової комунікації. Новітні технології змінили правила гри в країнах, де уряди історично тримали медіа під суворим контролем [35;47]. Інтернет і мобільні телефони кинули виклик офіційному дискурсу стосовно того, що дійсно відбувається. Разом із регіональними супутниковими телеканалами вони створили своєрідний віртуальний простір, міжнародну публічну сферу, де обговорюється розвиток ситуації у різних країнах, висловлюються критичні погляди, викриваються насильницькі дії влади та структур безпеки, поширюється дух опору [47].

Важливу роль сучасні ЗМК відіграють не тільки у створенні більш вільного інформаційного простору, але й безпосередньо в організації політичних дій та рухів. В Єгипті, Тунісі, Бахреїні, Сирії соціальні мережі Фейс-бук і Твіттер, Youtube, окремі блоги, sms-повідомлення були використані для поширення закликів до повстання, мобілізації, координації дій [22;53;54]. Миттєвість поширення ідей, притаманна цим засобам, частково пояснює швидкість, із якою революційна ситуація розгорталась у кожній окремій країні та поширювалась регіоном [35]. Тим не менш, їх роль не варто перебільшувати. Вони стали вагомим, але не вирішальним фактором, швидше інструментом, аніж каталізатором. Це доводять нестихаючі акції протесту в Ємені, де кількість користувачів всесвітньої мережі становить усього лише 1,8%, або в Лівії (5%) (для порівняння, вона складає 34% населення Тунісу, 21% – Єгипту, 88% – Бахрейну) [43;44].

Майже всі окреслені вище фактори мають потенційно дестабілізуючий характер. Вони сприяли виникненню та поширенню протестів і відкрили нові політичні горизонти. Однак, подальший процес реформування або створення нових систем влади повинен спиратись на певні стабільні передумови, серед яких найбільш важливим постає підтримання національної єдності. В країнах, які не володіють достатньо високим рівнем згуртованості суспільства, громадянської свідомості, ідентифікації з державою в цілому, ослаблення авторитарних скріплюючих структур здебільшого призводить до боротьби між собою різних груп, що за відсутності демократичних процедур вирішення конфліктів і слабкості урядових інститутів почасти набуває насильницького характеру. Так, у Ємені президентська влада базується на балансуванні між різними племенними і конфесійними об'єднаннями, і найменший збій у системі «стримувань і противаг» призводить до дестабілізації політичної ситуації [28]. Вписується у вищезазначену логіку й розвиток громадянської війни в Лівії, яка багато в чому має племенний і регіональний характер [51]. Для цих країн вкрай нагальним стає пошук консенсусу стосовно взаємного визнання прав і засад співіснування з метою попередження відцентрових тенденцій [42].

Здається, тільки Єгипет і Туніс можуть похвалитися належним рівнем національної ідентичності та державної єдності. Крім цього, порівняно з іншими, вони мають більш давні традиції парламентського життя і відносно модерної політичної організації, достатньо розвинуту для авторитарних країн структуру партійних об'єднань і рухів широкого ідеологічного спектру

[7,с.17;10], значну кількість організацій громадянського суспільства і профспілок, які отримали можливість більш вільно діяти в умовах дискваліфікації попередніх режимів. Відсутність аналогічної інфраструктури, наприклад, у Лівії, у випадку падіння режиму Каддафі, збільшує невизначеність ситуації, можливість довготривалої дестабілізації.

Для здійснення реформ, які б забезпечили реальні зміни, недостатньо тільки інтернет-активності або акцій громадянської непокорі. Там, де масові протести виконали свою функцію – ліквідували диктаторські режими персональної влади – основна діяльність переміщується з віртуального простору та міських вулиць на рівень політичних переговорів, компромісів, торгів. Подальший розвиток значною мірою буде визначатись взаємовідносинами між групами еліти і контролєті, між різними політичними силами. Послідовність та взаємозумовленість конкретних політичних рішень і дій, тактика, обрана тими акторами, які ініціюють та здійснюють демократизацію, важливіші для її результату, аніж існуючі передумови демократії [19,с.343]. Політична воля здатна частково нейтралізувати негативний вплив структурних факторів.

На відміну від оксамитових революцій у Східній Європі, в арабських країнах не відбувалось поділу правлячої еліти на консервативну та реформаторську. Розкол у правлячих колах виявився вже постфактум, коли в результаті масових протестів прийшло усвідомлення неможливості збереження статус-кво. Як вважають деякі автори, швидка втрата окремими режимами підтримки частини елітних фракцій пов'язана не з їх реформаторськими орієнтаціями, а з порушенням системи перерозподілу ресурсів і наданням преференцій окремим групам на шкоду іншим [11]. Скориставшись моментом народного невдоволення, «ображені» групи або клани сприяли поваленню небажаних керівників [4;27].

На нинішньому етапі дестабілізації і дезорганізації перспективи політичної трансформації частково залежать від однієї з найбільш організованих і корпоративно згуртованих сил у суспільстві – армії та її керівництва [24;25]. Ми не дарма виділяємо армію як окремого агента, бо на Близькому Сході військові структури завжди грали важливу роль, час від часу достатньо самостійну і визначальну в плані подальших траєкторій розвитку (що, можливо, пояснювалось слабкістю громадянських інститутів влади у новостворених постколоніальних країнах).

В Тунісі та Єгипті саме позиції армійського керівництва, орієнтованого на пасивне спостереження, а не активне втручання, забезпечили більш-менш мирний хід подій і швидке падіння авторитарних лідерів країн [25;27]. Важко сказати, чим ці позиції були обумовлені: боротьбою усередині правлячої еліти, прагненням зберегти стабільність або «громадянським» небажанням залучатися до насильства проти співвітчизників. В Сирії єдність силових структур (армії, керівництво та елітні підрозділи якої комплектуються переважно з представників правлячої конфесійної меншини алавітів, і структур безпеки) із політичним режимом забезпечує останньому стійку опору і дозволяє вдаватися до насильницьких заходів із метою самозбереження будь-якою ціною. Загалом, роль армії у нинішніх процесах має двоїстий характер. Навряд чи її керівники, які завдяки величезним інвестиціям в оборонний сектор стали одними з головних бенефіціаріїв старого режиму, тісно пов'язаним з державною бюрократичною елітою, правлячими партіями і системою розподілу економічних ресурсів, підтримують ініційовані реформаторськими силами радикальні перетворення, які, можливо, підірвуть їх привілейоване становище [35;41]. Дуже можливий варіант, що за кулісами публічної арени представники

військових і «старої», дезорганізованої, але все одно достатньо сильної, еліти будуть вести торги з окремими опозиційними групами з метою збереження власного становища за деякого відкриття політичної системи. При цьому збільшується можливість репродукції авторитарного, хоча й частково лібералізованого, режиму під іншою вивіскою. Таким чином, армія, якщо вона є достатньо інституціоналізованою і згуртованою, може відігравати стабілізуючу роль під час ліквідації старого порядку і не дозволити ситуації перетворитися на хаос. З іншого боку, самостійність силових структур у політичних справах є потенційною загрозою будь-якому режиму.

Отже, подальші перспективи реформування будуть залежати від сили та згуртованості дійсно продемократичних сил. Які агенти можуть стати двигуном необхідних перетворень? Старі опозиційні секularні партії ліберального та лівого напрямків не відігравали майже ніякої ролі в організації протестів і лише потім приєдналися та підтримали стихійні суспільні дії. Їх відрізняє слабкість, відсутність широкої підтримки й довіри з боку суспільства [15, с. 12; 27]. Більш того, деякі з них є опозиційними лише формально і являють собою приклад вбудованої в авторитарний режим «кишенькової» опозиції, що раніше виконувала функцію створення плюралістичної ілюзії. За цієї причини їх навряд чи можна вважати справжньою контрелітою, яка б об'єднала прагнучі демократизації суспільні групи та очолила перетворення. Об'єднання ж молодих активістів і створені в інтернет-мережі продемократичні рухи, які приймали дієву участь у протестах [53; 54], є надто аморфними та фрагментованими. Після досягнення спільної мети приховані протиріччя між різними політичними силами виходять на поверхню і заважають ефективності спільної дії, дестабілізують ситуацію, збільшують політичну невизначеність [41; 49]. Саме вони можуть бути використані контрреформаторськими групами.

Ймовірність подолання протиріч і єднання дій з метою просування реформ буде залежати від дійсної прихильності контреліти цінностям демократії, а стабілізації демократичних інститутів і механізмів здійснення влади, у випадку їх створення, – від поширеності згаданих цінностей у суспільстві. Саме у ціннісній сфері пролягає головна лінія розбіжностей в опозиційному таборі, насамперед, між прибічниками світського та «ісламського» шляхів розвитку. Ряд експертів стверджує, що епоха революцій, яка розпочалась на Близькому Сході, призведе до масової радикалізації регіону і початку нової хвилі ісламістської експансії у всьому світі [2; 12]. Арабські диктатори нерідко використовували відповідну загрозу для виправдання репресивного характеру своїх режимів в очах міжнародного співтовариства. Виступи народів власних країн вони намагались подати як «підступи» ісламських екстремістів, які прагнуть перетворити стабільні держави на новий Афганістан [3]. Однак, відмінною рисою нинішніх народних виступів є якраз відсутність релігійної риторики та доволі пасивна поведінка ісламських партій і рухів [12; 27; 39; 45]. Масові протести і повстання народились із загального суспільного збудження і не мали під собою релігійної основи, не були натхненні ідеями розбудови суспільно-політичного порядку за законами шаріату. Навпаки, вони орієнтувались на світські потреби і громадянські цінності і, здебільшого, об'єднали представників різних конфесій. Це дуже лаконічно відображає революційний лозунг «Туніс – це рішення!», який обіграє старий заклик ісламістів «Іслам – це рішення!» [45].

Здається, що ісламізм поступово втрачає першість як головна ідеологія опору в арабських країнах. Відбувається подальша маргіналізація радикальних організацій і зміна ролі поміркованих.

Ми не можемо погодитися з точкою зору деяких дослідників [31, с. 17], які акцентують несумісність ісламських цінностей і їх виразників та демократії як форми політичного устрою. Іслам як релігійна система є децентралізованим, неієрархічним і адаптивним, припускає можливості безлічі інтерпретацій і еволюціонує з плином часу [16, с. 137–138; 26]. Він не регламентує конкретну форму та організацію держави і не містить принципів, які б суперечили демократичній організації політичної системи. За межами арабського регіону існують країни з переважно мусульманським населенням, які мають значний демократичний досвід (Турція, Малайзія, Індонезія). Більш того, дослідження ціннісних орієнтацій населення неодноразово демонстрували, що більш релігійні мусульмани так само, як і менш релігійні, впевнені, що демократія, незважаючи на її недоліки, – найкраща форма державного управління [38, с. 95].

До того ж самі ісламісти (ми не приймаємо до уваги позиції маргінальних екстремістських організацій) підкреслюють свою прихильність демократії у розумінні свободи волевиявлення, справедливих виборів, конкуренції різних політичних сил, вказують на необхідність поваги до політичних і громадянських прав [7, с. 23–24]. Звичайно, у їх ідеології є моменти консервативного догматизму, наприклад, стосовно права жінок або членів немусульманських конфесій займати вищі державні посади. Однак, за умови створення системи представництва різних соціальних інтересів, ці моменти можуть вирішуватись у ході подальших суспільних та парламентських дискусій. З іншого боку, ісламські партії та рухи не монолітні; серед їх членів є і консерватори, і реформісти, більш відкриті впливам сучасності.

Звісно, існує можливість, що заяви ісламістів стосовно необхідності демократизації обумовлені лише прагненням прийти до влади. Авторитарні режими не могли створити умови для перевірки їх прихильності цінностям плюралізму, бо виявити це можливо тільки шляхом організації більш-менш вільної політичної конкуренції. Демократія передбачає участь різних сил у політичному житті, і немає ніяких причин для виключення ісламістів до тих пір, доки принципи їх діяльності не починають суперечити її основам. До того ж, самі «революції» частково довели спроможність ісламістів взаємодіяти з іншими політичними та суспільними групами, у тому числі секулярними або неісламськими, у вирішенні спільних проблем. Головні протиріччя між ними полягають у сфері поглядів, що цілком природно і відображає різні ціннісні орієнтації всередині самого суспільства. Що ж стосується ключових питань, то можна стверджувати наявність певного консенсусу відносно створення демократичних процедур, які забезпечать рівні умови участі для всіх політичних сил [30].

В цілому, поточний аналіз «революцій» дозволяє констатувати значні зміни у суспільній свідомості принаймні частини населення арабських країн, незалежно від їх політичних уподобань і сили релігійних вірувань. На відміну від колись традиційних для арабського світу воєнних переворотів, народні виступи стали моментом громадянського волевиявлення майже всіх прошарків суспільства, за виключенням тих, які були тісно пов'язані зі старим режимом. Слід вказати на здебільшого мирний характер поведінки їх учасників [21]. Можна погодитись із тим, що арабський «Майдан» став місцем, де утворюється нація, а люди перетворюються на громадян [30].

Таким чином, ми є свідками народження нової політичної реальності в арабському регіоні. Зроблено перший крок у напрямку до створення більш відкритих політичних систем і вільних суспільств. Відбувся своєрідний народний референдум, у якому громадяни арабських країн недвозначно висловили

погляди на їх майбутнє актом публічного заперечення репресивних режимів [32]. Подальші перспективи демократичних перетворень будуть залежати від вміння різних «фракцій» контреліти подолати власні розбіжності й протиріччя, нейтралізувати вплив представників старого істеблішменту, зацікавлених лише у косметичних, а не реальних змінах, виробити єдину узгоджену програму реформування, яка буде враховувати інтереси всіх етнічних, плеємних, конфесійних груп у полікультурних суспільствах. Ціннісні зміни у свідомості, які засвідчили революції – від пасивного сприйняття дійсності до активізму, від насильства до мирного тиску, від партикуляризму до громадянського єднання – загалом створюють сприятливе підґрунтя для втілення демократичних реформ у житті. Однак, значну загрозу в плані майбутнього політичного розвитку несуть ті соціальні проблеми, які власне й створили підґрунтя для «вибуху». Якщо в окремих країнах пройдуть більш-менш демократичні вибори та будуть створені умови для відносно вільної конкуренції політичних сил різного напрямку, стабілізація демократичних інституцій вимагає якомога скорішого лікування таких хвороб як дефіцит робочих місць, бідність, корупція, тобто політичні реформи повинні доповнюватись економічними. Становище найбільш незабезпечених прошарків населення повинно стати пріоритетом порядку денного [41]. Без сумніву, зміни в окремих країнах будуть також мати регіональні наслідки, необов'язково породжуючи аналогічні перетворення в інших країнах. Якщо ж хоча б в єдиній арабській країні буде створено більш-менш конкурентну політичну систему без втрати нею стабільності, це стане обнадійливим прикладом для продемократичних сил в арабському світі в цілому і буде спонукати їх до здійснення тиску на власні диктаторські режими. Крім того, визвольна географія повстань безумовно здійснює далекосяжний вплив і на інші регіони світу, насамперед, країни Африки і Центральної Азії [37]. Прогнози стосовно «четвертої хвилі демократизації» [20,с.64] вже не здаються такими утопічними.

Список використаних джерел

1. Берг І.С. Время протестов в арабском мире: оценки западных политиков и экспертов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/02-02-11b.htm>
2. Берг І.С. Немецкие эксперты о вероятности прихода к власти в Египте «братьев-мусульман» и его последствиях [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/22-02-11.htm>
3. Берг І.С. Северная Африка: движение к демократии по оценкам немецких экспертов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/27-02-11.htm>
4. Билан В.Н. Египет: армия или исламисты? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/31-01-11c.htm>
5. Богомолов О.В. Політичний іслам // Політика і час. – 2003. – № 12. – С. 52 – 61.
6. Волович О. Особливості глобалізації в Арабському Світі // «Східний світ». – 2010. – № 1. – С. 33 – 48.
7. Долгов Б. В. Демократия и исламизм в Египте // Ближний Восток и современность. – Вып. 27. – М.: НИОПИК, 2006. – С. 15 – 30.
8. Зінко С. Країни Близького Сходу в сучасних міжнародних інформаційних відносинах. – Львів: Ліга-Прес, 2009. – 362 с.
9. Касторный М. Стратегия социальной защиты населения в Египте // Востоковедный сборник. Вып. 2. – М., 2001. – С.186 – 195.
10. Кашина А.А. Ситуация в Тунисе: январь 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/02-02-11a.htm>

11. Кирсанов Е.Е. Ближний Восток: не очень политкорректные размышления [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/04-02-11c.htm>
12. Кирсанов Е.Е. Эпоха трансформации на Ближнем Востоке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/31-01-11b.htm>
13. Коротаев А. В., Зинькина Ю. В. Египетская революция 2011 г.: структурно-демографический анализ 04.03.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/research/2011/03/04/egyrev.html>
14. Кочубей Ю. Україна і проблеми Близького і Середнього Сходу // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2002. – Вип. 7. – С. 206 – 209.
15. Кудряшова И.В. Исламская цивилизационная доминанта и современное развитие мусульманских политий / И.В. Кудряшова // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 87 – 117.
16. Кушніренко В. Ісламське суспільство та його вестернізація // Політичний менеджмент. – 2003. – №1. – С. 136 – 141.
17. Кушніренко В.О. Шаріатська концепція реформування державної системи в ісламських країнах // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 37 – 47.
18. Мальшева Д.Б. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира // МЭМО, 1999. – №7. – С. 108 – 117.
19. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты, транзитологические теории и посткоммунистическая Россия // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность: Хрестоматия / Отв. ред.-сост. А.Д. Воскресенский. – М.: Издательский центр научных и учебных программ, 2000. – С. 337 – 368.
20. Мельвиль А.Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – №2. – С.64 – 75.
21. Михайлевский Е.В. Об изменении позиции государственных СМИ Египта к отражению происходящих внутригосударственных процессов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/11-02-11d.htm>
22. Михайлевский Е.В. Электронные коммуникации как важнейший фактор организации социальных волнений на примере событий в Египте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/02-02-11c.htm>
23. Нагайчук В.І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході // Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. проф. Б. Гуменюка і проф. С. Шергіна. – К.: Університет «Україна», 2009. – 508 с.
24. Об изменениях в военно-политической обстановке на Ближнем Востоке и в Северной Африке (31 января – 6 февраля 2011 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/07-02-11a.htm>
25. Об изменениях в военно-политической обстановке на Ближнем Востоке и в Северной Африке (7 – 13 февраля 2011 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/13-02-11c.htm>
26. Огнесян Д. Ценностная система ислама: начало пути // Отечественные записки – 2004 – №1(15) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=16&article=791>
27. Подцероб А.Б. События в Тунисе: причины и последствия <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/07-02-11b.htm>
28. Рябов П.П. Йемен: президент А.Салех идет на уступки? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/04-02-11.htm>
29. Сапронова М.А. Арабский мир: новые векторы политического развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – №12. – С. 91 – 101.
30. Семиволос І. Туніс і Єгипет є продовженням подій 2004 року в Україні // Круглий стіл «Вплив на Європу політичної ситуації в арабських країнах». – К.: Інститут Горшеніна. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kipu.org.ua/Projects/projects_31.html

31. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО Издательство «АСТ», 2003. – 603 с.
32. Africa D. Stealing Egypt's revolution [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/02/201121710152468629.html>
33. Arab Human Development Report 2009 – UNdevelopment programme. – N.Y., 2009. – 270 с.
34. Armbrust W. A revolution against neoliberalism? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/02/201122414315249621.html>
35. Beaumont P. The truth about Twitter, Facebook and the uprisings in the Arab world // The Guardian, Friday 25 February 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.guardian.co.uk/world/2011/feb/25/twitter-facebook-uprisings-arab-libya>
36. Carlstrom G. Background: Saleh's eroding support [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/spotlight/yemen/2011/02/20112279236457898.html>
37. Dabashi H. Delayed defiance 26.02.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/02/2011224123527547203.html>
38. Diamond L. Why are there no Arab democracies? // Journal of Democracy. – Jan. 2010. – Vol. 21., №1. – P. 93 – 112.
39. Egypt Protests – Changing the Rules of the Game [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27939>
40. Facing challenges of poverty, unemployment and inequalities in the Arab region. Arab NGO Network for Development. – Beirut, 2009. – 19 с.
41. Falk R. Post-Mubarak revolutionary chances [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/02/201121711284402313.html>
42. Grinberg L. Democracy is no panacea 28.02.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/02/2011225181951493541.html>
43. Internet Usage in the Middle East [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.internetworldstats.com/stats5.htm>
44. Internet Usage Statistics for Africa [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.internetworldstats.com/stats1.htm>
45. Le Vine M. The shaping of a New World Order [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/02/20112611181593381.html>
46. Mass protests continue in Egypt [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/02/20112851424979539.html>
47. Miladi N. Tunisia: A media led revolution? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/01/2011116142317498666.html>
48. Nabli M., Silva-Jaurequi C., Johansson de Silva S. Job Creation in a High Growth Environment: The MENA Region // Middle East and North Africa Working Paper Series. – 2007, No. 47. – Tab. 4.
49. Protesters flood Egypt streets [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/02/20112113115442982.html>
50. Ryan Y. Political ambiguity breeds violence [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/features/2011/03/20113112132797563.html>
51. Sadiki L. Libya's falling tyrant [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/02/201122120055942895.html>
52. Social networks, social revolution 21 Feb 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://english.aljazeera.net/programmes/empire/2011/02/201121614532116986.html>
53. 21.01.2011. «كوب سيف» على عتق. ٢٥ حوي رماطتلل [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.almasry-alyoum.com/article2.aspx?ArticleID=285442&IssueID=2022>

54. 21.01.2011. رداطلل او رقفل او بىذعتلا على ع قروثلا حوىة حومجم» رماطتلل نكادام نل عت. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dostor.org/politics/egypt/11/january/21/35460>

Кокорский В.Ф., Смирнова Е.Е. Арабские революции: перспективы демократизации в регионе

Рассматриваются причины и последствия арабских «революций» в плане трансформации политических режимов и перспектив демократизации. Осуществляется анализ роли структурных факторов и ценностных сдвигов в арабском обществе. Особое внимание уделяется участию различных политических агентов, а именно бывшей правящей элиты, армии, оппозиционных, в том числе исламских партий и движений, в процессе политических изменений.

Ключевые слова: арабские страны, авторитарный режим, демократизация, массовые протесты, правящая элита, армия, молодежь, демократические движения, исламские партии, гражданские ценности.

Kokorsky, V.F., Smirnova, K.E. Arab Revolutions: the Prospects of Democratization in the Region

The article deals with causes of Arabic «revolutions» and their consequences in terms of political transformation and democratization. The role of structural factors and value changes in Arabic societies are being analyzed. Particular attention is paid to the participation of different political agents, namely the former ruling elite, the Army and the opposition, including Islamic political parties and movements, in the process of transformation.

Key words: Arabic countries, authoritarian regime, democratization, mass protests, ruling elite, army, youth, democratic movements, Islamic parties, civil values.

Геополітична стратегія України: Придністров'я

Аналізуються геополітичні інтереси України у Придністров'ї ХХ -поч. ХХІ ст. Розглянуто проблему відносин України з Молдовою та Росією у цьому контексті.

Ключові слова: геополітика, Придністров'я, етнічні українці.

Складна та неоднозначна сучасна світова геополітика охоплює різні сфери суспільного буття: духовну, соціальну, економічну, політичну. Така різновекторність та надзвичайно висока «соціальна чутливість» потребує об'єктивного та високо професійного підходу, результатом якого постане правдиве відображення минулого у контексті сучасного.

Українське суспільство як частина світової спільноти також опинилося перед необхідністю уточнення власних геополітичних реалій сучасності, котрі виявили колізію «особистість» – «спільнота», «українське» – «антиукраїнське» (чи «псевдоукраїнське»), «українське» – «загальнонародське» тощо. На сьогодні тут продовжують існування симулякрійні наративи часів імперського та радянського панування, які «виправдовують» неукраїнськість давніх українських земель та їх мешканців. Усвідомлюючи складність геополітичної ситуації, та намагаючись врахувати інтереси всіх, слід не забувати про українців, адже ці люди, всупереч тривалій тотальній цілеспрямованій русифікації та денационалізації, зберегли свою самоідентифікацію як українці та виявляють прагнення поєднатися з українським суспільством. Прикладом є українці Придністров'я, яке повинно мати поважне зацікавлення з боку української геополітики.

Проблеми української геополітики та Придністров'я розкриваються у доробках таких дослідників, як Н. Беліцер, С. Герасимчук, О. Гриценко, З. Жмійко, Я. Матійчик, О. Нантой, О. Сушко, О. Чабала. Загалом сучасна геополітична політика України щодо Придністров'я є недостатньо дослідженою з позиції власне українських стратегічних інтересів.

Завданням цієї статті є окреслити геополітичні позиції України щодо Придністров'я наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. у контексті культурних, історичних та політичних взаємозв'язків.

З розпадом СРСР постало питання про відновлення культурно-історичної відділеності давніх українських територій Придністров'я та можливого доєднання їх до України. Проте тогочасна українська влада заявила про «нейтралітет» щодо прагнення своїх колишніх співгромадян. Відповідно звільнилося місце для чужих геополітичних інтересів.

Звернімося до передісторії цієї проблеми. 12 жовтня 1924 року на території УРСР було створено Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (МАРСР) із столицею у м. Балта. Територія МАРСР охоплювала 14 районів з населенням у 545,5 тисяч чоловік. Західний кордон МАРСР було офіційно задекларовано по річці Прут. 28 червня 1940 року СРСР відповідно до секретного додаткового протоколу Пакту Молотова-Ріббентропа анексував Бессарабію та північ Буковини, а також округ Херца. Звісно ж,

таке новоутворення здійснено з порушенням конституційних повноважень та без жодної згоди населення. «Йдучи назустріч побажанням трудящих», Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 року, об'єднавши ці анексовані території з територіями МАРСР, створює Молдавську РСР зі столицею в Кишиневі. Президія Верховної Ради СРСР 4 листопада 1940 року встановила кордон між Молдавською та Українською РСР, в результаті чого 8 з 14 районів МАРСР відійшли до України [2].

Звісно ж, українське населення, яке опинилося на території МРСР, «інтернаціоналізувалося», тобто русифікувалося. Меншою мірою відбувалася його асиміляція з молдавським населенням. Незважаючи на це, досить високим є показник населення, яке продовжує, всупереч насильницькій акультурації, визнавати свою українську приналежність у Придністров'ї. Зокрема, за переписом населення 1989 року загалом в МРСР національні меншини, які пізніше стали «російськомовним населенням», складали 35%. У Придністров'ї ж (без м. Бендери) жило 39,9% молдаван, 28,3% українців і 25,4% росіян. За даними перепису населення 1989 року, найчисленнішою національною меншиною в МРСР були українці (600366 чол., або 13,8%). Проте лише близько 50 тис. з них називали рідною мовою українську [2].

27.08.1991 р. парламент Молдовської РСР прийняв закон № 691 «Про декларацію про незалежність», котрий позбавив юридичної сили закон від 02.08.1940 «Про утворення союзної Молдавської РСР». Нерідко прихильники суверенітету Придніпровської Молдавської республіки (ПМР) стверджують: це рішення нівелювало єдиний юридичний документ про приналежність Придністров'я Молдавії. Проте держави-члени ООН визнають незалежність Молдавії у контексті розпаду СРСР як спадкоємиці Молдавської РСР, а не відповідно до закону 1991 р. Тому питання ПМР для них – внутрішня справа Молдавії. Натомість закон від 27.08.1991 у Молдавії діє. 05.11.1991 р. Придністровська МРСР переіменована на Придністровську Молдавську республіку [3].

З 1988 р. посилюється контраст між правобережною та лівобережною частиною МРСР. Тоді на території Придністров'я концентрувалося біля 30% усього промислового потенціалу МРСР. Кадри для цих промислових підприємств, у тому числі й некваліфіковані, завозилися переважно з РРФСР. Ігор Смирнов, лідер антиконституційного режиму, приїхав до Тирасполя в 1987 р. У повоєнному Тирасполі розміщено штаб 14-ї армії Одеського військового округу, а в ряді населених пунктів Придністров'я дислоковано численні військові частини. Відтак правобережні міста Тирасполь і Бендери мали специфічний склад населення: з особливо високим відсотком офіцерів-відставників, які своєю батьківщиною називали СРСР або ж (після його розвалу) – Росію.

ПМР проголошена унітарною державою, основна частина республіки, крім м. Бендери і м. Тирасполь, розташована на лівобережжі Дністра. Виокремлено 5 районів: Кам'янський, Рибницький, Дубосарський, Грігоріопольський, Слободзейський та 2 міста республіканського підпорядкування – Бендери і Тирасполь. Столиця і найбільше місто – Тирасполь. Офіційні мови – російська, українська, молдавська. Державний устрій – Президентська республіка, Президент – Ігор Смирнов. Загальна площа - 4163 км², населення 533500 (2007 р.). Основна частина віруючих — православні християни (Московського Патріархату). Також є католики, юдеї, старообрядці (липовани), приблизно 3,5% — атеїсти.

У 1992 р. загострюється геополітична ситуація: Молдавія не погодилася з відокремленням Придністров'я. У 1992 здійснено спробу ввести війська в

невизнану республіку, після чого почався збройний конфлікт, що тривав кілька місяців. За офіційними даними, з придністровської сторони під час збройного конфлікту загинуло 809 осіб, зокрема 271 мирний житель.

За 1992–2001 р. сепаратистський режим Придністров'я значно зміцнився: сформовано всі властиві державі структури влади, утворено окрему фінансову систему, створено армію, запроваджено окремі паспорти «громадян ПМР» та ін. До регіону почав надходити іноземний капітал. Цей режим, як пише Оазу Нантой, директор програм Інституту соціально-політичних досліджень (м. Кишинів), за своєю суттю є тоталітарним: один «придністровський» народ, один вождь (Ігор Смирнов), одна ідея (придністровська «державність»), одна мова – російська. Українська ж мова відсунута на задвірки і відіграє «декоративну» роль.

На такому фоні, звісно ж, загострюються взаємини між Молдовою та ПМР. Меморандум про засади нормалізації взаємин Республіки Молдова і Придністров'я підписано в Москві 8 травня 1997 р. У цьому документі Молдова та Придністров'я фігурують як дві рівноправні сторони переговорного процесу: всі рішення мають прийматися за взаємним погодженням сторін. Країнами-гарантами досягнутих угод постають Росія та Україна.

Окреслимо сучасне джерело української геополітики у Придністров'ї. За даними перепису населення Придністров'я (перший перепис населення ПМР 11-18.11.2004) понад 160 тис. (28,8%) жителів регіону становлять етнічні українці. Цього ж року провела свій перший перепис республіка Молдова. Зафіксоване зменшення чисельності населення Придністров'я на 24 % у 2004 р. порівняно з 1989 р.: відповідно 555 347 та 730 тис., що пояснювалося військовими втратами в конфлікті з Молдовою, еміграцією, а також природним спадом населення. Населення лівобережжя р. Дністер (без м. Бендери) : 546.400 тис. Населення Придністровських районів, розташованих здебільшого на лівобережжі, але які мають землі на правобережжі (без м. Бендери): 601.660 тис. Кількість населення всіх територій Молдавської РСР на право- і лівобережжі, що увійшли до складу ПМР після 1992 року: 730 тис. Національний склад Придністров'я у 2004 р.: молдавани – 31,9 %, українці – 28,8%, росіяни – 30,3%, інші – 9%. Скоротилася абсолютна чисельність жителів усіх національностей, але найбільшим скорочення було серед євреїв і молдаван, тому частка росіян і українців збільшилася. Частка немолдавського населення піднялася з 61% у 1989 до 68% в 2004.

Консул України в м. Бельці (Молдова) у 2004 р. надав інформацію про те, що близько 70 тис. жителів цього регіону є громадянами України, а отже і потенційним електоратом, об'єктом зацікавлення українських політичних сил насамперед у передвиборчий період. При цьому більшість українських політиків мають свої погляди на придністровську проблему, часто відмінні, а інколи й такі, що відверто суперечать позиції офіційного Києва [5].

Геополітичні інтереси України в Придністровському регіоні Республіки Молдова досить виразно проявились у 1992 році. Анатолій Зленко, міністр закордонних справ України, посів спільну зі своїм російським колегою Андрієм Козиревим позицію, підтримавши *de facto* сепаратистів. Неофіційно УНА-УНСО брала активну участь ще у появі так званої Придністровської молдавської республіки, воюючи на її боці. Учасник подій Андрій Шкіль писав: «Коли був перерозподіл, можна було попрацювати над тим, щоб мати можливість впливати на процеси, які там відбуваються, щоб розмови про ПМР точилися між Молдовою і Україною, витиснути Росію з процесу переговорів. Оце я ставив за завдання перед собою, коли там був. Ми пішли звідти, і момен-

тально, буквально через кілька тижнів, туди приїхало «Русское казачество». Ми лишили добру пам'ять, добрі стосунки, але жодних інших успіхів, нажалі, не досягли» [15]. Натомість О.Нантой звинувачує УНА-УНСО у співпраці з «Русским казачеством» на шкоду Молдові [2].

Українське населення Придністров'я у такій складній ситуації виявило бажання територіального доєднання-повернення до України. Проте внаслідок відсутності належної української геополітики Президента Л.Кучми щодо давніх українських земель Україна відмовляє у підтриманні законного прагнення українців у Придністров'ї.

Цим скористалася місцева влада, яка складаючись в більшості із колишніх військових, мала проросійську орієнтацію. Збройне протистояння весною – літом 1992 р. стало формальним приводом для вторгнення у Придністров'я російських геополітичних інтересів – без належних історичних, культурних, територіальних передумов: ПМР є частиною Молдавії, межує з Україною, але надто віддалена від Росії. Проте у ПМР введені російські війська під командуванням Олександра Лебеда як «залагоджувачі конфлікту».

Офіційно Росія не визнала незалежність ПМР, проте надає їй економічну, політичну та військову допомогу. Колишнє керівництво Молдови (комуністи, яких змінила ліберально-демократична коаліція на чолі з Гімпу) також неодноразово вимагало виведення російських військ. Москва, у свою чергу, пропонувала Кишиневу план врегулювання конфлікту, який передбачав збереження російської військової присутності в регіоні.

Офіційними особами ПМР проголошується та здійснюється всебічна орієнтація на Росію в будь-яких питаннях зовнішньополітичної діяльності. Таким чином, ПМР відкрито підтримувала Віктора Януковича під час подій Помаранчевої Революції, а лідер ПМР Смирнов разом із Володимиром Путіним направив йому вітання з обранням на посаду Президента до офіційного оголошення результатів виборів. ПМР є активним учасником проросійської організації СНД-2. У рамках цієї співдружності, згідно з домовленостями червня 2006 року, ПМР планувала участь у створенні колективних збройних митропорчих сил СНД-2 (разом із Абхазією та Південною Осетією).

Офіційна Молдова багаторазово виступала за виведення російських військ з Придністров'я, отримала міжнародну підтримку. У відповідь Росія лише формально погоджувалася, обіцяючи виведення військ, зокрема, у 2000, 2002, 2004 рр. Проте наприкінці жовтня 2010 року МЗС РФ в черговий раз підтвердило офіційну позицію Росії, згідно з якою виведення миротворців з Придністров'я не планується.

«Миротворчу операцію» в Придністров'ї здійснювали Спільні сили, до яких входили 402 російських військовослужбовців, 492 – придністровських, 355 – молдавських і десять військових спостерігачів від України. Функціонували 15 стаціонарних постів та КПП, які розміщені на ключових ділянках зони безпеки.

Відстоюючи інтереси Молдови на протигагу цьому, після безуспішних спроб знайти спільну мову з Ігорем Смирновим, Президент Республіки Молдова Володимир Воронін 1 вересня 2001 р. запровадив економічні санкції проти Придністров'я. Молдова ввела нові митні печатки, попередивши заздалегідь про це представників Тирасполя. Зрозуміло, що цей рішучий крок Кишинєва був швидше стихійним, тобто він не був елементом продуманої стратегії для вирішення придністровського конфлікту.

Щодо Придністров'я системно напрацьовується та підтримується відповідний ідеологічний проросійський ґрунт. Одним з його підсумків стали

результати у ПМР проведеного референдуму 17 вересня 2006 р. про входження Придніпров'я у склад Росії («за» 97 % тих, хто проголосував) та Молдови («за» – 3,4 %). Молдова, ОБСЄ, ЄС, ряд міжнародних організацій оголосили цей референдум незаконним і недемократичним. Питання про можливе входження в Україну не ставилося. Одним з пояснень останнього є відсутність відповідних системних напрацювань з боку України.

Якщо на виборах 2004 року на території ПМР існували українські виборчі дільниці, то для голосувань на парламентських виборах у 2006 та 2007 р. придністровським українцям доводилося їхати на правий берег Дністра, адже виборчі дільниці існували тепер лише в молдовській столиці м. Кишиневі та м. Бельцах, де є українське консульство. Відповідно, якщо у президентських виборах 2004 р. взяло участь понад 23 тис. жителів Придністров'я з українськими паспортами, то загальна кількість тих, хто голосував на території Молдови у 2006 р. – трохи більше ніж півтори тисячі (1732 чоловік). При цьому більшість голосів прогнозовано отримала Партія регіонів (954 голоси, тобто 55%); БЮТ (330 голосів, 19%), «Наша Україна» здобула 236 голосів (13,6%) [11].

На позачергових виборах до українського парламенту восени 2007 р. на дільниці у Молдові прийшло іще менше (1458 громадян) більшості знову здобули регіонали. Зокрема, на більшій із двох наявних дільниць у Кишиневі (на ній проголосувало 1263 виборці) ПР набрала 70,47%. Прихильники інших політичних сил розподілилися наступним чином: 123 голоси (або 9,74%) отримала ПСПУ Наталії Вітренко, 65 (5,15%) – БЮТ, 50 голосів (або 3,96%) здобула «Наша Україна» – Народна самооборона, і нарешті від 1 до 2%, тобто менше прохідного мінімуму, здобули комуністи, соціалісти та Блок Литвина [12].

Такі результати самі українці Придністров'я вважають закономірними і напряду пов'язаними із зусиллями, яких українські політичні сили доклали, проводячи агітацію в регіоні. «Трьохвідсотковий бар'єр подолали ті партії, котрі проводили роботу в Придністров'ї... Ті короткострокові візити представників і Партії регіонів Януковича, і Прогресивно-соціалістичної партії Наталії Вітренко, і інших лідерів голосування дали свої результати. Якщо Блок Литвина, Соціалістична партія і Компартія України набрали від 1 до 2% голосів виборців, то це тільки тому, що їм було не до думок придністровських українців», – заявив голова Співки українців Придністров'я Леонід Ткачук [13].

Придністров'я могло стати регіоном конкуренції геополітичних інтересів України з Росією. Але Росія володіє значно більшими ресурсами, ніж Україна, для впливу як на Придністровський регіон Молдови, так і на всю Республіку Молдова. Загальновідомими є й «русофільство» комуністів Молдови. О. Нантой вважає маловірогідним сценарій, за яким Молдова офіційно визнає безнадійність своїх спроб реінтегрувати Придністров'я. Він пише: «якщо Україна проводитиме політику під гаслом «Єдиний спосіб не пустити румунів та москалів до Придністров'я – це бути там самим», то, скоріш за все, цим самим вона підштовхне проросійський Кишинів до схвалення московського сценарію «спільної держави» [2]. Такий поворот подій, як здається, не викличе заперечень ні в ОБСЄ, ні в інших міжнародних структур. Адже очевидно, що Республіка Молдова не становить особливого інтересу для когось іншого крім «країн-гарантів». Що стосується Румунії, то вона сьогодні занадто зосереджена на своїх проблемах інтеграції до ЄС та НАТО і не бачить сенсу ризикувати цими пріоритетами заради Республіки Молдова, де при владі перебувають комуністи з їх відвертими антирумунськими настроями.

О. Нантой у 2001 р. прогнозував: якщо наприкінці 2002 р. Росія уникне ліквідації своєї військової присутності у східній зоні Республіки Молдова,

це означатиме, що надалі вона зможе використовувати Придністров'я як плацдарм для впливу на Україну, зокрема для провокування «гарячого поясу» Придністров'я – НовоРоссія–Крим. Як наслідок – розгортання спекуляцій з приводу статусу російської мови в Україні тощо. Російська влада в окресленій ситуації інтенсифікувала свої зусилля з «вирішення» придністровського конфлікту на основі моделі «спільної держави» і досягла бажаного геополітичного успіху [2].

Переговори за участю міжнародних посередників у форматі «5+2» (Молдова, Придністров'я, Росія, Україна, ОБСЄ, а також в якості спостерігачів – ЄС та США) з пошуку вирішення придністровської проблеми в лютому 2006 року зайшли в глухий кут, а потім були припинені. Водночас періодично проводяться консультації в цьому форматі.

Український дослідник О.Сушко прогнозує можливі варіанти розвитку придністровського конфлікту наступним чином. «Найбільш обговорюваний нині альтернативний сценарій – це можлива легітимізація розділу Молдови, нині, або із перспективою об'єднання з Румунією (малоймовірно), чи без такої перспективи (більш імовірно). Придністров'я за такого сценарію або отримає незалежний статус, або стане ексклавом Росії за зразком Калінінградської області» [4, с.10-12]. Гіпотетично припускається можливе приєднання до України.

Після можливого переходу Придністров'я під повний чи частковий легітимний протекторат Росії Україна отримає ще біля 450 км південно-західних зовнішніх проблемних кордонів, що означатиме суттєве посилення геополітичної вразливості. Гіпотетично зростуть російські важелі впливу як на Молдову, так і на Україну.

Після провалу плану Ющенка та поступового витіснення України із переговорного процесу по Придністров'ю НУНСівці зверталися до теми цього регіону переважно щоби показати нове, наступне після Грузії, джерело можливої агресії з боку Росії. «Якщо Медведєв говорить, що буде сприяти врегулюванню нестабільності в Придністров'ї, то для цього Росія вже ввела туди свої війська під виглядом миротворців», – зазначає депутат Андрій Парубій. «Цей крихітний шматок території нагадує Радянський Союз, де повсюди – російські блокпости і військова техніка. Можливий конфлікт на кордоні з Україною матиме серйозні наслідки для нашої держави, адже це ставить під загрозу не тільки нашу територію, а й створює причини для виникнення гуманітарної кризи і притоку біженців. Тому Україна повинна організувати країни Східної Європи для протистояння Росії», – переконаний «нашоукраїнець», – І в цьому нас повинні підтримати як сусідні країни, так і НАТО та США» [7]. «За тим же сценарієм, який Росія розіграла в Осетії, вона в будь-який момент, використавши будь-який привід, може діяти як в і Криму чи на Донбасі, так і в Придністров'ї», – вторить йому вже представник Народної Самооборони Тарас Стецьків [8].

На думку О.Сушка, яка відображає офіційну позицію сучасної України, наша держава зацікавлена в територіально цілісності та в європейськи орієнтованій Молдові. При цьому європейська орієнтація Молдови вбачається насамперед у реалізації моделі асоціативних відносин з ЄС (Угода про асоціацію) перспективою членства в ЄС. Прихід в Молдові до влади восени 2009 року уряду, сформованого «Альянсом за європейську інтеграцію», створив нову можливість для ренесансу євроінтеграційної політики Молдови. Натомість Д. Губенко застерігає на прикладі історичних аналогій: «Ідеологія, яку зараз нав'язують Україні, вже 20 років працює у Придністров'ї» [1].

Отже, прагнення етнічних українців, які внаслідок радянської геополітики стали громадянами Молдавської РСР, а надалі – йшли Придністров'я, не знайшли адекватного відгуку української влади. Відсутність відстоювання власних законних геополітичних інтересів спричинило українську геополітичну проблему Україна-Росія-Придністров'я. Таким чином, ігнорування замість вирішення проблеми дало її загострення, яке на сьогодні усунути на порядок важче.

Список використаних джерел

1. Губенко Д. Радянський заповідник // Український тиждень, №22 (135), 4.06.2010
2. Нантой О. Придністровський конфлікт та взаємини Молдови та України // Контекст. – 2001. - №10 /www.ucipr.kiev.ua/modules.php?...
3. <http://uk.wikipedia.org/wiki/%Придністров'я>
4. Сушко О. Іще раз про стратегічні інтереси України щодо Молдови / Придністровська проблема: погляд з України /www.irf.ua/files/ukr
5. Гриценко О. Панорама українського погляду на розвиток взаємин із Молдовою та проблему врегулювання придністровського конфлікту / Придністровська проблема: погляд з України /www.irf.ua/files/ukr
6. www.pridnestrovia.net/files/pmr-census-2004.doc
7. <http://nuns.com.ua/news/5234/>
8. <http://nuns.com.ua/news/4281/>
9. <http://bilozerska.livejournal.com/64953.html?thread=1773241&format=light>
10. <http://www.dt.ua/1000/1600/54521/>
11. <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P046?PT001F01=600&PID019=108>
12. <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/W6P046?PT001F01=600&PID019=108>

Фармуга А.В. Геополитическая стратегия Украины: Приднестровье

Анализируются геополитические интересы Украины в Приднестровье XX-нач. XXI в. Рассмотрено проблему отношений Украины с Молдовой и Россией в этом контексте.

Ключевые слова: геополитика, Приднестровье, этнические украинцы.

Farmuga, A.V. The geopolitical strategy of Ukraine: Prydnistrov'ya

The geopolitical interests of Ukraine in Prydnistrov'ya in the XX–beginning of XXI centuries are analyzed in the article. The problem of relations of Ukraine with Moldova and Russia in this context is considered.

Key words: geopolitics, Prydnistrov'ya, ethnic Ukrainians.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Орлянський В.С.

Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу

Рецензія на монографію: Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – 310 с.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Орлянский В.С.

Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процесса. Рецензия на монографию: Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – 310 с.

Под таким названием вышла монография В.Г.Космины [1]. Сразу же отметим: не так уж часто мы держим в руках столь фундаментальное издание, посвященное теории и методологии исторической науки. Меня всегда подкупала и подкупает одержимость ученого, его безграничная вера в свои силы и возможности. Одним из примеров такой одержимости явилось признание известного французского историка Франсуа Гизо, автора книги «История цивилизации в Европе», заявившего в одном из своих писем следующее: «В истории человечества есть для меня пробелы, огромные пробелы, но тайн для меня нет. Я много не знаю, миллионы событий мне не известны, но ни одно из них меня не удивляет» [цит. по: 2, с.19-20].

Примерно так рассуждал и начинающий российский историк Т.Грановский, командированный в Берлинский университет для пополнения своих знаний. В 1838 г. он писал своим друзьям: «У меня еще пока нет сведений, нужных для историка в настоящем смысле; я еще не знаю истории, но уже понимаю и чувствую ее». Говоря о видном немецком историке тех лет Леопольде фон Ранке, Грановский высказал такую мысль: «Он понимает историю» [цит. по: 3, с.40]. Глубоко «понимая и чувствуя ее» (историю), запорожский ученый В.Г.Космина так обозначил цель своей работы: «На основе анализа концепций цивилизационного развития человечества, выдвинутых историософской мыслью, и обобщения и критического переосмысления методологических достижений исторической и других социально-гуманитарных наук разработать действенную для сегодняшнего дня методологию цивилизационного анализа

исторического процесса» [1, с.11]. Надо полагать, что цель, поставленная автором, достигнута, так как указанную выше методологию можно считать им разработанной.

Конкретное содержание рассматриваемой методологии, ее сущность, важнейшие принципы и характерные особенности изложены в четырех главах монографии.

1-я глава посвящена изложению теоретического потенциала и методологического арсенала трех «классических» теорий цивилизаций – Н.Я.Данилевского, О.Шпенглера и А.Дж. Тойнби; 2-я – анализу тех методологических трудностей, с которыми встречалась историческая наука на протяжении XIX – XX веков; 3-я – рассмотрению сути методологического подхода, связанного с применением системно-коммуникативной теории Н.Лумана к историческим фактам и источникам и их последующей трансформации; наконец, 4-я – показу общей схемы системного анализа эволюции локальных цивилизаций современности, на основе той методологии, которую, как раз и разработал автор.

Предваряя подробное рассмотрение каждой из перечисленных выше глав, приведем чрезвычайно интересное высказывание Ф.Ницше о поразившей его в те годы «исторической болезни», суть которой заключалась в «избытке истории», как он выражался, когда реальная действительность была уже «не способна больше пользоваться прошлым как здоровой пищей» [4, с.227].

Надо понимать, что дело здесь не столько и не столько в том, что истории оказалось много или мало в конкретный временной промежуток: ее всегда столько, сколько смогло поработать, а главное – осмыслить, человечество. А в том, насколько умело человечество использует наработанный им же опыт своего существования в позитивных целях. Меняется облик мира, меняются содержание и место исторической науки в обществе. Глубоко прав Б.Г.Могильницкий, когда пишет, что «историческая наука на пороге XXI в. в своих сущностных параметрах столь же мало похожа на классическую историографию XIX в., сколько современный мир огромных скоростей и гигантских трансформаций на «доброе старое время» с его наперед заданными векторами развития» [5, с.3].

Монография В.Г.Космины как раз и посвящена этим сущностным параметрам истории как науки в современных условиях. Главенствующее место в числе этих параметров занимает, естественно, разработка методологии цивилизационного анализа исторического процесса. Автор монографии привел довольно примечательный пример. На такой довольно представительной научной конференции, как «Теория и методы исторической науки: шаг в XXI век» (Москва, 2008), из двух сотен ее участников лишь двое посвятили свои выступления этой важнейшей проблеме. Одной из причин такого положения является то, что слишком долгое время историки бывшего СССР стояли на позициях формационной теории, поэтому вполне объективно необходимо просто определенное время, чтобы в сознании профессиональных историков смогла отложиться новая теория истории – цивилизационная. Вторжение в постсоветское историческое сознание постмодернизма также не способствовало обозначенному процессу.

Автор рассматриваемой монографии придерживается точки зрения, что распространяющиеся идеи этого явления, по сути, и привели к кризису исторической науки, к размытию существующих особенностей и ценностей различных цивилизаций. В своей монографии В.Г.Космина осуществил успешную попытку применения методологического инструментария истори-

ческой и других социально-гуманитарных наук к цивилизационному анализу исторического процесса.

В первой главе монографии как раз и идет речь о путях использования в этих целях работ классиков «великих теорий цивилизаций» XIX–XX вв.: теории культурно-исторических типов Н.Я.Данилевского, исторического метода О.Шпенглера и методологии цивилизационного анализа всемирной истории А.Тойнби.

Рассматривая различные положения теории Н.Я.Данилевского, В.Г.Космина указал также и на такой практический аспект этой теории, как обоснование неминуемого торжества славянского культурно-исторического типа и цивилизационного доминирования при этом России. «Объективно, – отмечает В.Г.Космина, – Данилевский недалеко отошел от линейно-стадиальной концепции истории и, представляется, просто переделал гегелевскую схему «на русский манер», поместив на вершину мировой эволюции Россию вместо Пруссии» [1, с.21].

Такая жесткая оценка лишней раз показывает, насколько уязвимой оказалась оценка, данная Данилевским в отношении места России в мировом процессе. Особенно это относилось к внешнеполитическим устремлениям России на Балканах, что, понятно, не находило широкой поддержки в либеральных кругах российского общества. Однако главным в творчестве Данилевского все же надо считать не политическую публицистику, а его теоретические разработки, и прежде всего, его учение о культурно-исторических типах, которое во многом предвосхитило цивилизационные теории XX века.

Заметным явилось и глубокое познание В.Г.Косминой исторического метода О.Шпенглера, двухтомная книга которого «Закат Европы» получила особенно широкую популярность именно в постсоветское время. Но здесь присутствует некая особенность: ««Шпенглерiana», – как отмечает В.Г.Космина, – состоит главным образом из исследований филологов и культурологов, тогда как труды историков с анализом историко-методологического аспекта теории О.Шпенглера отсутствуют» [1, с.30]. Подвергалась эта теория и серьезной критике. Один из основоположников французской исторической школы «Анналов» Ж.Февр сравнивал его книгу даже с «политической микстурой, состряпанной этим ловким и пленительным краснобаем» [5, с.134].

Конечно, каждый имеет право иметь свое мнение и его высказывать. Однако справедливости ради, замечает В.Г.Космина, необходимо все же принимать во внимание особенности того времени, когда появился труд О.Шпенглера, а также специфику философского мировоззрения тех школ и течений, которые тогда определяли лицо исторической науки. «По большому счету, – пишет В.Г.Космина, – они (эти школы и течения. – В.О.) были заинтересованы больше в поиске аргументов для собственных мировоззренческих позиций, нежели во всестороннем анализе мировой истории» [1, с.32].

Следует отметить, что несмотря на столь пессимистическое название у книги О.Шпенглера, ее, тем не менее, ни в коей мере нельзя назвать таковой по своему содержанию. На это одним из первых обратил внимание Н.А.Бердяев. В своем труде «О.Шпенглер и «Закат Европы» (М., 1922) он писал, что, по своей сути, он не хочет тосковать по уходящей культуре прошлого, он хочет жить настоящим [5, с.138].

В качестве подзаголовка к своей книге Шпенглер избрал такие слова: «Очерки морфологии мировой истории». Это свидетельствует о том, что он в качестве объекта своего исследования считал не какие-то общеисторические

процессы, а совокупность конкретных исторических форм: «народы, языки и эпохи, битвы и идеи, государства и боги, искусства и произведения искусства, науки, правовые отношения, хозяйственные формы и мировоззрения, великие люди и великие события» [6, с. 129]. Такой способ своего мышления, поясняет В.Г.Космина, Шпенглер назвал физиогномикой, но автором такого определения все же является немецкий поэт Гете [1, с. 36].

Касаясь общего вывода, относящегося к учению Шпенглера, В.Г.Космина пишет: «Сила шпенглеровского метода проявилась прежде всего в его способности охватить сразу всю действительность, всю совокупность исторических фактов, чего раньше не удавалось ни одной методологии, будь то гегелевская, марксистская, позитивистская или неокантианская, которые пытались показать какую-нибудь конкретную общечеловеческую истину и как следствие, выпячивали одни группы или аспекты исторических фактов и преуменьшали другие» [1, с. 40].

Последнее, как нам представляется, обычно является примером открытой политической или иной ангажированности. Но как ее избежать? В.А.Пироженок пытается найти ответ на этот вопрос: «Как можно минимизировать обусловленное культурно-исторический и идеологической влияние эпохи, общества на содержание исторических исследований?» [7, с. 319]. А Н.М.Яковенко по поводу данной проблемы – проблемы заангажированности ученого – замечает следующее. Еще в II веке н.э. Лукиан из Самасаты призывал своих коллег: пока историк пишет свою работу – он должен быть иностранцем, у которого нет родины и который не знает никакого другого закона, кроме самого себя. Действительно, такой стерильности никогда и никому еще не удавалось достигнуть. Немецкий историк Генрих фон Трайчке иронично по этому поводу как-то отметил, что непредвзятым историк бывает только в одном случае, когда он мертв [8].

Наконец, третий классик «великих теорий цивилизаций», чьи труды исследовал В.Г.Космина, – это А.Тойнби, который по многим параметрам принципиально отличался от предыдущих ученых – Н.Я.Данилевского и О.Шпенглера: во-первых, «историсофия выдающегося английского мыслителя А.Дж.Тойнби, по сути дела завершает собой целую эпоху в развитии европейской историко-теоретической мысли» [5, с. 163]; во-вторых, Тойнби, в отличие от предыдущих двух авторов, был «чистым» историком. Его монументальный труд «Постижение истории» в 12-ти томах, как пишет В.Г.Космина, «буквально всколыхнул научное содружество историков и философов» [1, с. 42]; наконец, в-третьих, «Тойнби, – отмечает Л.Зашкильняк, – открыто заявил, что историк не может ограничиваться описанием событий, а должен искать ответ на вопрос о смысле истории, ее месте и задачах» [9, с. 174].

Автор монографии произвел глубокий анализ взглядов Тойнби на проблемы, связанные с вопросом теории цивилизаций. Прежде всего, он рассмотрел механизм развязывания этим ученым таких ключевых методологических оснований, как «суть и место цивилизаций (а значит – «горизонтального» соединения фактов) и их внутреннего развития и эволюции всего человечества («вертикального» соединения фактов)» [1, с. 48].

В.Г.Космина замечает, что, несмотря на широту и глубину воззрений Тойнби на «суть и место цивилизаций» в развитии человечества, тем не менее развернутое «категориальное определение» этого понятия, кроме замечания, что это есть «наименьший блок исторического материала» для исследования, у него отсутствует [1, с. 48]. Зато сегодня таких определений

предостаточно: С.Хантингтон понимает цивилизацию как целостность, которой присуще единство или сходство таких параметров как язык, история, религия. Российский историк К.В.Хвостова несколько уточняет это определение американского политолога: «Цивилизация это не столько набор ведущих признаков – параметров, сколько совокупность функциональных связей между этими параметрами». А вот ее коллега, Л.И.Семенникова, характеризует цивилизацию как способ жизнедеятельности общественной системы [10, с. 52]. У нашего украинского ученого, Ю.В.Павленко, свое определение этого понятия, уже связанное с проблемами всей мировой цивилизации [6, с. 8]. И каждый из перечисленных авторов по своему прав, ибо в качестве предмета своего исследования берет лишь одну сторону такого емкого понятия как «цивилизация».

Таким образом, делает вывод В.Г.Космина: теории Н.Я.Данилевского, О.Шпенглера и А.Тойнби явились знаменательными вехами на пути осмысления всемирной истории, прежде всего, как процесса сосуществования таких социокультурных общностей как цивилизации. А модели каждой в отдельности цивилизации крайне разнообразны: это и гражданское общество Фергюсона, и прогресс науки и культуры у Кондорсе, и политическая и культурная дифференциация у Бокля, наконец, это и вызовы – ответы у Тойнби, о котором шла речь ранее [11, с. 144].

Вторая глава монографии В.Г.Космины посвящена, тем не менее, отнюдь не этим моделям цивилизации, хотя каждая из них представляет несомненный интерес с точки зрения своеобразия человеческой деятельности, а концептуальному осмыслению связи и взаимообусловленности исторического процесса как такового, иными словами – его когерентности.

В.Г.Космина недвусмысленно ставит вопрос: «А можно ли хотя бы гипотетически этот «исторический процесс» описать именно как внутренне целостный и взаимосвязанный процесс, или в чем состоит «мировая история» как единая история всего мира?». И отмечает: мы «вынуждены будем признать, что удовлетворительных ответов в арсенале исторической науки пока не имеется» [1, с. 57]. Можно предположить, что вряд ли однозначные ответы будут найдены и в будущем – по той простой причине, что каждая эпоха имеет свое представление об истории как таковой, в том числе и мировой. Автор рассматриваемой монографии желает, чтобы «исторический процесс» выглядел «внутренне целостным». А что это такое? Каковы критерии этой целостности и возможна ли она в принципе?). Во введении к монографии Г.Касьянова говорится, что в ней пойдет речь «о роли истории (под которой понимается упорядоченный подбор знаний и информации о прошлом) и историков в конструировании исторической памяти и господствующего исторического нарратива, в создании стереотипных представлений о событиях и явлениях» [12, с. 5]. Стоит обратить внимание на лексику этого автора: «упорядоченный подбор знаний», «конструирование исторической памяти», «создание стереотипных представлений»... И как не согласиться с утверждением другого украинского историка, Н.М.Яковенко: «За каждым вариантом жизнеописания и за каждым отдельно взятым историком стоит присущее его времени и его культуре историческое сознание» [13, с. 45]? Так что дисциплинарная цель – создание какой-то универсальной, единой истории мира, о чем пишет А.Мегилл в своей монографии «Историческая эпистемология», и впредь будет, очевидно, оставаться недостижимой [см.: 1, с. 71].

Факты – это, как известно, пища для историка. Так было во все времена, но вот оценка этих фактов со временем меняются. С этим согласен и В.Г.Космина.

Он пишет: «Современная постнеклассическая наука рассматривает факт как элемент чрезвычайно сложной, способной к самоорганизации системы взаимосвязей, в которую включен и сам человек» [1, с. 72], а вместе с этим значительно обостряется проблема субъект–объектной дихотомии исторического факта и исторического источника – одна из труднейших в исторической науке [1, с. 93]. Автор всесторонне анализирует попытки ее разрешения на разных этапах развития науки, а завершает вторую главу монографии предложением использовать в цивилизационных исследованиях достижения постнеклассической социологии, что и стало предметом изучения в следующей, третьей главе. Объектом же внимания автора стали работы немецкого социолога Никласа Лумана (1927-1998), прежде всего «Социальные системы» и «Общество общества».

В центре теоретического рассмотрения Н.Луманом общества находятся не столько сами индивиды, сколько коммуникации между ними. Общество («общение») составляют как раз коммуникации, выстраивающиеся в смысловые системы. Эти системы наблюдают и за ходом своих операций, и за важными для них операциями в системах окружающего мира. Это позволяет исследователю, наблюдая наблюдения этих социальных систем (наблюдение второго порядка), анализировать и описывать смысловое содержание общества и его развития. Луман утверждает: «Нам больше не нужно знать, каков мир, если мы знаем, как он наблюдается, и умеем ориентироваться в области наблюдения второго порядка» [цит. по: 1, с. 142].

Надо сказать, что автор монографии достаточно досконально разобрался в содержании весьма сложной системной теории Лумана, которая:

- а) расширяет методологический арсенал исторической науки, прежде всего в изучении сложных цивилизационных систем;
- б) открывает внутреннюю системную связь исторических фактов и исторических источников в их смысловом соотношении;
- в) дает возможность произвести методологическую редукцию сложности факта и источника до уровня коммуникации, которая является определенной операцией в любой социальной системе [1, с. 143].

В.Г.Космина на базе этой теории смог обосновать и соответствующий метод исследования истории цивилизаций, прежде всего его смыслового содержания – метод наблюдения второго порядка. Он не без оснований считает, что «системно-коммуникативная теория Н.Лумана открывает перспективу системного изучения истории цивилизаций <...> непосредственно в рамках исторической науки – на основе установления смысловых связей фактов-коммуникаций» [1, с. 114]. Следует, однако, заметить, что общеизвестной болезнью постсоветских историков является некоторая отстраненность от общенаучных проблемных оценок исторического факта. Здесь можно согласиться с мнением Н.М.Яковенко про нелюбовь историков-практиков к философии истории [13, с. 11]. И все же, несмотря на это, автор монографии надеется, что широкое использование системной теории Лумана несет в себе большой потенциал в исследовании как всемирной истории в целом, так и разного рода микроисторий [1, с. 142].

Четвертая глава монографии В.Г.Космины написана на основе использования системной методологии Лумана. При анализе любой локальной цивилизации автор вводит в оборот такие исторические документы, которые вполне могли выступать в качестве коммуникаций, по крайней мере для данной цивилизации. Так, при рассмотрении Индийской цивилизации используются

коммуникации ранневедического периода – Веды, начиная с Самхит, а также другие сакральные и светские тексты.

Говоря о Китайской цивилизации, В.Г.Космина отмечает, что такие тексты, как «Ши цзин» и «Шу цзин», являются не только коммуникативным отображением процессов китайского общества, они на много столетий вперед обозначили контуры общего смыслового медиума китайской культуры. Довольно интересные коммуникативные элементы замечает автор и в конфуцианстве, которое он считает больше философско-этическим, нежели религиозным учением, с чем нельзя не согласиться. Элиас Канетти писал: ««Беседы» Конфуция – это древнейший законченный духовный портрет человека. Всю китайскую историю он группирует вокруг каких-либо образцов человека» [14, с. 92].

В отношении Западной цивилизации В.Г.Космина утверждает, что коммуникации личности никогда не были без остатка «поглощены» какой-то закрытой религиозно-политико-экономической системой сегментарного или стратификационного типа, а природно-климатические условия Западной Европы способствовали построению индивидуального, а не общинного, как на Востоке, уклада жизни [1, с. 180].

В отличие от европейских стран, в США, Канаде, Австралии и Новой Зеландии, их функциональные системы сразу закладывались переселенцами. Про такое своеобразие североамериканской цивилизации пишет и российский исследователь А.И.Липкин. Оригинальная утопическая антропология, именуемая «американской мечтой», заставляла человека искать источник успеха в самом себе, она объединила в себе религиозное самосознание и жизненный практицизм, жизненный успех и внешнее признание. Американский философ Дж.Сантаяна подчеркивал: «Американец – это удачливый мастеровой» [цит. по: 15, с. 108].

В Латиноамериканской цивилизации В.Г.Космина выделил прежде всего ту особенность ее цивилизационной идентификации, которая заключалась в слиянии уже сложившейся в пределах Западной цивилизации культуры иберийских государств и культур индейских цивилизаций Южной и Центральной Америки. В отличие от восточных цивилизаций, Латиноамериканская не имеет своего религиозно-культурного стержня.

Евразийская цивилизация охватывает пространство постсоветских славянских государств. Однако Украина, как отмечает В.Г.Космина, в этой цивилизации занимает особое место: в силу целого ряда исторических обстоятельств в продолжении длительного времени коммуникативные стили восточного типа (патримониальное государство, общинность) не стали всеохватывающими, тогда как в России этот стиль стал доминирующим. В этой цивилизации автор выделяет два этапа. Первый – до XVIII века, когда она сформировалась в завершенную систему с собственным стилем коммуникаций. Затем последовали попытки «вестернизации» Российской империи (реформы царей от Петра I до Николая II), однако эти попытки (некоторые контуры потенциальных функциональных систем), оказались «неспособными пробиться сквозь толщу самодержавной власти-собственности и православно-общинного менталитета массы населения. Главное – не было духовно, политически и экономически независимых от патримониального государства социальных носителей этих систем» [1, с. 245].

В послесловии своей монографии автор приводит слова российского историка А.П.Репиной о том, что на рубеже XX–XXI веков, в условиях развер-

нувшейся глобализации, возникла отдельная научная дисциплина – глобальная история, предметом которой выступают взаимосвязи между различными странами и цивилизациями [6, с.267]. Однако исследования этих связей имеют пока что больше историософское содержание, нежели конкретно-историческое.

Как отмечают философы, глобальная история предполагает и единую глобальную цивилизацию, которая пока еще «не имеет ни единых священных текстов, как это имеют локальные цивилизации, ни сложившегося диалога священных традиций, ни практики перевода символов с одной системы на другую» [16, с.183]. По мнению же В.Г.Космины, глобализация означает формирование пост-цивилизационных мировых систем коммуникаций, при этом наблюдается разная степень готовности различных стран и регионов мира к «подключению к соответствующим системам коммуникаций, что и порождает определенные диспропорции в происходящих глобализационных процессах» [1, с.269].

В целом же рассматриваемая монография В.Г.Космины отличается высоким теоретическим и методологическим уровнем исследования, несомненным умением обращения с системной теорией Лумана, что позволило использовать ее в разработке своего варианта методологии цивилизационного анализа исторического процесса. Необходимо также отметить широту и глубину понимания автором монографии того фактографического материала, который использовался им при рассмотрении специфики и особенностей каждой из локальных цивилизаций. Монография В.Г.Космины является заметным вкладом в развитие теории и методологии исторической науки.

Список использованных источников

1. Космина В.Г. Проблемы методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – 310 с.
2. Далин В.М. Историки Франции XIX-XX веков / В.М. Далин ; Ин-т всеобщей истории. – М. : Наука, 1981. – 328 с.
3. Левандовский А.А. Время Грановского : у истоков формирования русской интеллигенции / А.А. Левандовский. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 256 с.
4. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни / Ф. Ницше // Ницше Ф. Сочинения в двух томах. – М. : Мысль, 1990. – Т.1. – С.158–230.
5. Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX века : вып.1 : кризис историзма / Б.Г. Могильницкий. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – 210 с.
6. Шпенглер О. Закат Европы. – Т. 1. : Гештальт и действительность / О. Шпенглер ; [пер. с нем., вступ. ст. и примечания К.А. Свасьяна] – М. : Мысль, 1993. – 667 с.
7. Пироженко В.О. Об'єктивність та істина у історичному пізнанні / В.О. Пироженко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 45 (3) – 2011. – С.319-326.
8. Яковенко Н. Куди веде нас наше минуле? / Н. Яковенко // Форум націй. – 2007. – №1.
9. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів : ЛДУ ім. Ів.Франка, 1999. – 224 с.
10. Поляков А.Н. Цивилизация как социальная система : теория, типология и метод / А. Н. Поляков // Вопросы истории. – 2007. – № 11. – С.52–64.
11. Ионов И.Н. Теория цивилизаций и неклассическое знание : социокультурные предпосылки макроисторических интерпретаций / И.Н. Ионов // Общественные науки современность. – 2004. – №5. – С.141-156.

12. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.

13. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Вид-во «Часопис «Критика»», 2007. – 376 с.

14. Канетти Э. Человек нашего столетия / Э. Канетти ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – 473 с.

15. Рашковский Е.Б. Цивилизационные парадоксы США: взгляд из России / Е.Рашковский//Мировая экономика и международные отношения.–2007.–№9.–С.106-113.

16. Померанц Г. С. Живучесть древних основ : война цивилизаций или очередная эпидемия социальной чумы? / Г. С. Померанц // Знамя. – 2004. – №8 – С.181-187.

Orlyansky, V.V. Problems of the civilization analysis's methodology of the historical process. Review on a monograph: Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – 310 с.

Онопрієнко В.І., Ткаченко В.В.

Рецензія на книгу: Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 254 с.

25 років тому відбулася найбільша за всю історію атомної енергетики аварія на найпотужнішій у той час в СРСР Чорнобильській АЕС. Серед усіх трагедій, які пережило людство, чорнобильська катастрофа не має аналогів за масштабами рукотворного забруднення екологічної сфери, негативного впливу на здоров'я й психіку людей, їх соціальні, економічні й побутові умови життя. Масштаб Чорнобильської катастрофи – найтяжчий за всю історію людства техногенної катастрофи – добре відомий як вченим, так і політикам всього світу. В результаті цієї аварії була повністю зруйнована активна зона реакторної установки і у навколишнє середовище надійшло близько 3% радіонуклідів, які на момент катастрофи були накопичені в четвертому енергоблоці ЧАЕС. Лише у повітря потрапило принаймні у 400 разів більше радіації, ніж внаслідок вибуху атомної бомби в Хіросімі. Чорнобильська катастрофа призвела до трагічних наслідків, які виявилися значно складнішими, ніж це можна було собі уявити. Широкомасштабне радіоактивне забруднення довкілля, евакуація, переселення і соціальна дезінтеграція сотень тисяч людей, мільйони постраждалих, погіршення загального стану здоров'я і зростання рівня ракових захворювань, інвалідність і передчасна втрата життя, багатомільярдні економічні втрати – все це тільки частина трагічної спадщини Чорнобиля.

Хоча вже минуло чверть століття, однак нині ще зарано давати повну оцінку всіх соціально-екологічних (широкого спектру медичних, соціально-психологічних, демографічних, економічних та екологічних) наслідків цієї катастрофи. Навіть більше, з певністю можна стверджувати, що на сьогодні ще не народилися всі жертви аварії, і вона надалі завдаватиме шкоди, яку дуже важко, чи то й неможливо виправити. Що ж до впливу катастрофи на АЕС на людей, то реальні її наслідки, на думку вчених, стануть відомі лише до 2026 р., оскільки покоління, що потрапило під прямий вплив радіації, тільки почало заводити сім'ї й народжувати дітей.

Чимало співробітників із числа експлуатаційного персоналу й пожежної охорони атомної станції отримали значні дози опромінення. 30-кілометрова зона навколо станції виявилася зараженою радіацією. Загальна площа радіаційного забруднення України склала 50 тис. кв. км у 12 областях. Аварія призвела до забруднення понад 145 тис. кв. км території України, Республіки Білорусь та Російської Федерації. Внаслідок Чорнобильської катастрофи постраждало близько 5 млн. людей, забруднено радіоактивними нуклідами до 5 тис. населених пунктів Республіки Білорусь, України та Російської Федерації. З них в Україні – 2218 селищ і міст з населенням приблизно 2,4 млн. людей. Чорнобильська аварія призвела до безпрецедентного опромінення населення зазначених держав. З уражених районів було евакуйовано близько 300 тис. осіб. Вплив Чорнобильської катастрофи відчували на собі Швеція, Норвегія, Польща, Великобританія та ін. країни. Радіоактивні забруднення чорнобильського походження були зафіксовані не лише в європейських країнах, але й у Канаді, Японії й Сполучених Штатах Америки.

Точна кількість жертв і постраждалих в результаті чорнобильської трагедії невідома й досі. Про «інцидент на АЕС» у той день повідомили лише маленькою заміткою на останній шпальті однієї з радянських газет.

Про масштаби трагедії світ дізнався лише через кілька днів. Всі ці дні наслідки аварії ліквідували пожежники, солдати-строковики й добровольці без будь-якого захисту від радіації, про яку тоді ліквідатори навіть і не підозрювали. А евакуйовувати жителів із зараженої зони почали тільки через три доби.

Після аварії на всіх діючих енергоблоках ЧАЕС були здійснені технічні заходи, що істотно підвищують рівень їх безпеки. Посилено вимоги до експлуатаційного персоналу, проведено додаткове навчання операторів, встановлено більш жорсткі вимоги регламентів експлуатації АЕС. З метою приведення рівня безпеки діючих енергоблоків АЕС до сучасних вимог світових стандартів були розроблені проекти реконструкції. Енергоблоки були оснащені вдосконаленими системами безпеки, діагностичними системами контролю стану металу, трубопроводів й устаткування, оперативними системами діагностики та системами підтримки операторів, що дозволяють передбачати можливі аварійні ситуації й вчасно вживати заходів щодо їх запобігання.

Робота станції була зупинена 5 грудня 2000 р. Тим не менше 3,5 тис. людей як і раніше працюють на АЕС. Ядерне паливо не вивантажено з реакторів, і за ситуацією треба стежити.

Через десятки років відсутність людей у зоні відчуження, яка зазнала радіаційного зараження, призвела до того, що природа там розквітла пишним цвітом і зараз по багатьох показниках у кращому стані, ніж до катастрофи. Показання дозиметрів свідчать про те, що перебувати в зоні відчуження цілком безпечно. Туди постійно возять туристів, їм показують саму атомну станцію і влаштовують обід в їдальні Чорнобильської АЕС.

Після аварії над четвертим реактором ЧАЕС було зведено саркофаг, який в останні роки поступово руйнується. Приблизно через 5 років він може стати непридатним для «стримування» процесу витоку радіоактивних речовин зі зруйнованого енергоблоку.

Українська влада хоче забезпечити безпеку шляхом спорудження об'єкту «Укриття» – унікальної конструкції у вигляді арки заввишки 105 метрів, завширшки 257 метрів, завдовжки 150 метрів, яку зберуть поряд із четвертим реактором на рейки і «насунуть» на руїни реактора, щоб кілька десятків тонн радіоактивних матеріалів захоронити у могильник на десятки тисяч років.

Будівництво цього об'єкту постійно відкладається. Країни «великої сімки», які вимагали закриття ЧАЕС і обіцяли виділення коштів на «Укриття», досі так і не виконали свої обіцянки.

25-а річниця аварії на Чорнобильській атомній станції привернула увагу світової спільноти до події, що потрясла життя сотень тисяч людей в усьому світі та назавжди змінила ставлення до використання ядерної енергії. Ця тема є особливо актуальною з огляду на події, що розгортаються в цей час в Фукусімі (Японія).

У переддень 25-х роковин Чорнобильської катастрофи в Києві відбулася грандіозна міжнародна конференція, метою якої було, вкотре, привернути увагу світової громадськості до проблем безпеки атомних електростанцій, а також спробувати залучити кошти, необхідні для реалізації проекту «Укриття».

Враховуючи те, що конференція пройшла на тлі аварії на японській АЕС «Фукусіма-1», її результати виявилися досить вражаючими.

За підсумками конференції президент Віктор Янукович повідомив, що всього на ній вдалося зібрати 550 мільйонів євро (точніше, учасники конференції – країни та організації – зобов'язалися ці гроші виділити).

До конференції оприлюднювалися дані, що для реалізації проекту «Укриття» не вистачає близько 740 мільйонів євро.

Аварія завдала значної шкоди просуванню ядерних технологій на світовому енергетичному ринку. Чорнобильська катастрофа змусила критично переоцінити рівень безпеки всіх діючих і споруджуваних АЕС в усьому світі. Реакція громадськості на наслідки цієї аварії була такою, що деякі країни були змушені прийняти мораторій на подальший розвиток ядерної енергетики.

Незважаючи на величезну кількість публікацій по цій темі, «в Україні відсутні історичні, які б фундаментально займалися дослідженням чорнобильської катастрофи», оскільки ця проблема «дуже складна і дослідник має розумітися та орієнтуватися у фізико-технічній та соціальній сферах». Таку думку 4 травня 2011 р. під час презентації книги за матеріалами конференції «Зоря на ім'я Полин: пам'ятаючи Чорнобиль» висловила історик Наталія Барановська – один з упорядників цього видання. Але ми не можемо погодитися з її думкою.

Наталія Барановська займається дослідженням чорнобильської трагедії з 1992-го р. За роки, протягом яких їй довелося працювати над цією проблемою, було видано два великих збірники документів і чотири її особистих монографії. По цій темі науковець захистила докторську дисертацію. А її дослідження «Чорнобильська трагедія. Нариси з історії», що нещодавно побачило світ, своєю фундаментальністю, фактологічною базою, системністю викладеного матеріалу й самостійністю висновків само по собі свідчить про високий професіоналізм автора.

Монографія написана у формі історичних нарисів, із залученням широкого кола джерел. Робота висвітлює суспільно-політичні та науково-технічні передумови аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, що сталася 26 квітня 1986 р., розкриває початкові зусилля з її мінімізації та інформаційну ситуацію в країні, яка призвела до падіння довіри суспільства до влади. Аналізуючи основні напрями вирішення проблем, породжених аварією, автор зосередилася на інженерно-технічних та медико-біологічних, розкрила процеси, пов'язані із зоною відчуження та «Об'єктом “Укриття”», змалювала проблеми довкілля, якості життя, стан здоров'я і вплив аварії на долі людей. Окремі нариси присвячено висвітленню суспільної активності, породженої аварією, зусиллям держави з унормування постчорнобильського життя та факту закриття ЧАЕС, який розглядається як політичний крок і довготривалий процес. Цілком слушною, на нашу думку, є теза про те, що «Чорнобильська аварія стала подією великого суспільно-політичного значення для СРСР, і це наклало відбиток на хід розслідування її причин. Підхід до інтерпретації фактів і обставин аварії змінювався з часом, але єдиної думки з цього приводу немає й досі. Історична подія такого масштабу, як чорнобильська, була обумовлена сукупністю передумов політичного, ідеологічного й економічного характеру та мала наслідки, що за суттю й змістом, за результатами та впливами на суспільні процеси охопили значну кількість населення та виявилися пролонгованими у часі».

Як зараз відомо, інтенсивне насаджування АЕС в Україні викликало тривогу і негативну оцінку АН УРСР. Влітку 1980 р. до Ради Міністрів УРСР було передано лист президента АН УРСР академіка Б.Є. Патона про недоцільність спорудження ЧАЕС-2, а через рік на засіданні Президії Ради міністрів УРСР була заслухана його доповідь «Про можливі еколого-еконо-

мічні наслідки розміщення, будівництва та експлуатації в Українській РСР атомних энергооб'єктів». Ці попередження викликали негативну реакцію союзних владних структур, але, як вважає Н.П. Баранівська, «...зусилля вчених не були марними. Практичним їх результатом, зрештою, стало припинення спорудження Одеської АТЕЦ, а згодом і Кримської АЕС, відмова затвердити план розміщення майданчиків під будівництво Харківської АТЕЦ і АЕС у Донецькій області, на узбережжі Азовського моря, низки інших запланованих об'єктів атомної енергетики в Україні, а також відмову від збільшення кількості блоків на Хмельницькій, Рівненській та Південно-Українській атомних станціях».

Жодних заперечень не викликає й думка автора про те, що аварія на ЧАЕС мала й політичні наслідки. «Я думаю, що вплив Чорнобильської аварії на вихід України з СРСР був абсолютно визначальний», – зазначає Наталія Барановська.

Вона стверджує, що хоча чимало людей були невдоволені радянським режимом роками, саме ядерна катастрофа, її наслідки та невдалі спроби керівництва СРСР применшити масштаби трагедії, вплинули на політичну активність людей: «кристалізацію цього невдоволення Чорнобильська аварія підштовхнула. І звичайно виникло розуміння, що найкраще був би варіант – це бути незалежними, вирішувати самим, які станції будувати чи не будувати і взагалі як розвиватися».

Дослідниця вважає, що перші громадські організації почали формуватися саме навколо теми аварії на Чорнобильській АЕС і незабаром дві з них – «Зелений світ» і Союз «Чорнобиль» перетворилися у потужні політичні сили.

Н. Барановська пише: «Чорнобильська катастрофа справила величезний вплив на суспільно-політичні зміни в СРСР та світі. Вивчення напрямків цих змін дозволяє зробити висновки про падіння в суспільстві довіри до влади у зв'язку з інформаційною ситуацією в країні. Заспокоїливі повідомлення всередині країни та «глушіння» зарубіжних радіопередач, різноманітні страхітливі чутки, що народжувались в умовах інформаційної непевності і про які повідомляли керівників країни органи КДБ, створювали атмосферу недовіри і тривоги. Намагання владних структур створити видимість благополуччя, заборона проведення громадських панаяхид, зібрань «зелених» та інших акцій спровокували значний сплеск суспільної активності населення УРСР. Велику роль у розумінні істинних масштабів катастрофи відіграла реакція на подію громадськості та владних структур за кордоном. Раніше ніж в СРСР, інформацію про неї мала влада і громадяни в країнах Східної і Західної Європи. Незважаючи на політичне протистояння двох світоглядних систем, реакція громадськості була однозначно співчутливою. Однак, пропозиції моральної і матеріальної допомоги, які почали надходити до СРСР, сприймалися владними структурами вкрай негативно. Проте, політична боротьба, яка точилася між комуністичною та капіталістичною системою на початковому етапі чорнобильської ери не завадила проявам людського гуманізму. Наслідки Чорнобильської катастрофи стали величезною гуманітарною, політичною та соціально-економічною проблемою для незалежної України в її внутрішньополітичному вимірі та зовнішньополітичному аспекті».

Для незалежної України проблема Чорнобиля була і залишається однією з центральних і болючих економічних, соціальних, політичних, гуманітарних, морально-етичних проблем. Вона відбивається на всіх сферах суспільного життя, а також на міжнародних відносинах і співробітництві. Зусилля держави всі постчорнобильські роки зосереджені на необхідності принципового вирішення низки гуманітарних та фізико-технічних проблем. До них можна віднести завдання гарантовано безпечної експлуатації об'єкту «Укриття» та

перетворення його на екологічно безпечну систему; виведення електростанції з експлуатації; контроль радіоактивно забрудненої Зони відчуження та вирішення проблем радіоактивних відходів, що накопичилися там. Крім того перед Україною стоїть широке коло соціальних та медичних проблем, оскільки в результаті аварії виявились забрудненими величезні території, населення яких одержало статус постраждалого. Поряд з ліквідаторами та переселенцями, ця категорія населення потребує матеріальної й моральної уваги і підтримки держави. Великого політичного звучання набула така соціальна проблема як оздоровлення постраждалого населення і зокрема дітей, а також вирішення проблеми інвалідизації населення, частково дійсної, частково сфальсифікованої. Гостро стоять перед Україною проблеми довкілля та змін в якості життя населення. Медичні наслідки аварії для різних категорій населення є предметом неоднозначних, а часто і діаметрально протилежних оцінок представників різних медичних шкіл, напрямків, чи наукових або лікувальних колективів. Автор відмічає: “Чорнобильська катастрофа породила, розкрила, або спровокувала в суспільстві зіткнення діаметрально протилежних людських якостей – героїзму та відданості – з одного боку, користолюбства, не порядності і нехлюйства – з іншого. Її морально-етичні наслідки і впливи обумовлюють вкрай негативну ситуацію із зловживаннями та фінансовими махінаціями практично на всіх напрямках проблеми, реальної і категоричної оцінки яким суспільство та його відповідні інституції досі ще не зробили, хоча матеріалів з цього приводу накопичено більше ніж достатньо”.

Рецензована книга, розрахована на широку аудиторію, висвітлює історичну правду про Чорнобильську трагедію і нагадує всім читачам про необхідність створення умов, які б не дозволили повторитися подібним аваріям, що особливо актуально на тлі сучасних подій на японській атомній станції “Фукусіма-1”.

На наш погляд, у книзі доцільно було б навести порівняння головних заходів з ліквідації наслідків аварії, здійснювані в Україні, Російській Федерації та Білорусі, що не тільки дало б змогу оцінити зусилля різних держав у цьому напрямку, а й запозичити передовий досвід у розв’язанні цієї болючої проблеми.

Не зовсім зрозумілою є й авторська оцінка численних експертиз, в тому числі міжнародних, щодо сучасного стану медичних наслідків аварії для різних категорій населення.

Але ці незначні недоліки суттєво не впливають на загальне позитивне враження від книги, що є ґрунтовним науковим дослідженням, а не черговою публіцистичною розвідкою на чорнобильську тему. Рецензована монографія ґрунтується на численних документальних матеріалах, а її автору притаманні громадянські відчуття й відповідальність за долю України. Схвальних відгуків також заслуговує системність викладу матеріалу і спроба розглянути чорнобильську проблему як ключову для оцінки багатьох суспільно-політичних подій, що відбулися в СРСР після аварії.

Оноприенко В.І., Ткаченко В.В. Рецензия на книгу: Барановская Н. Чернобыльская трагедия: Очерки истории. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2011. – 254 с.

Onopriyenko, V.I., Tkachenko, V.V. Book review: Baranovs'ka N. Chernobyl tragedy. Essays on history. – K.: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, 2011. – 254 p.

Дупленко Ю.К.

Рецензія на навчальний посібник: Онопрієнка В.І., Ткаченко В.В. Історія української науки. Курс лекцій. – К.: Варта, 2010. – 652 с.

Історії вітчизняної науки присвячено величезний масив літератури. Різних аспектів проблеми торкалися у своїх дослідженнях провідні вітчизняні й зарубіжні вчені. Вони розглянули загальні соціально-політичні процеси, що визначили основні напрямки розвитку українського суспільства й безпосередньо вплинули на зміст і форми державної політики щодо науки у різні періоди. Але в сучасній українській історіографії до цього часу було відсутнє комплексне дослідження, присвячене висвітленню основних досягнень вітчизняної науки від доінституційних часів її розвитку до сьогодення. Саме цю прогалину й заповнив рецензований навчальний посібник, видання якого, на нашу думку, стало дуже своєчасним і актуальним, особливо у зв’язку із запровадженням у низці ВНЗ України відповідних навчальних курсів.

Автори рецензованої праці системно розглянули шляхи розвитку й головні досягнення вітчизняної науки Х—ХХ ст., докладно проаналізували існуючі теоретико-методологічні підходи до проблеми, змалювали розвиток різних наукових галузей і провідних науково-дослідних установ, дослідили головні перешкоди на шляху розвитку науки і показали шляхи їх подолання, виявили основний зміст, детермінанти й наслідки політики щодо науки, розглянули систему організації наукових досліджень, дали оцінку рівню розвитку головних напрямків наукових досліджень і провідних наукових шкіл, реконструювали контекст міжнародної та внутрішньої наукової комунікації.

Завдяки виданню цього чи не єдиного на сьогодні повного курсу лекцій з історії вітчизняної науки важлива інформація стала доступною широкому загалу читачів, студентській та аспірантській молоді. Дуже доречним є великий біографічний довідник «Видатні постаті української науки».

Незважаючи на навчальний характер рецензованої праці, значна частина представленого в ній фактичного матеріалу має оригінальну новаторську інтерпретацію.

У своїй фундаментальній праці автори не обмежилися висвітленням лише конкретних фактів, хоча систематичний їх виклад майже за 1000 років вже сам по собі був би нетривіальним і піонерським завданням, а розглянули широке коло методологічних питань. Мова йде, наприклад, про сутність української науки та її історичну самоідентичність. Це дуже актуальне і проблемне питання. Що розуміти під «українською наукою» й «історією української науки»? Наукові процеси, що відбувалися на теренах України чи науку, яку творили етнічні українці або вихідці з України? Чи треба «відлучати» від української науки представників інших національностей, які плідно працювали на науковій ниві України? Чи варто українську науку розглядати лише в її державницькому втіленні й як тоді бути з самодіяльними науковими товариствами, вільними науковими асоціаціями, що ніколи не зникали повністю? А як бути з наукою, що існувала в недержавні періоди української історії? Відповіді на ці питання є в курсі лекцій В.Онопрієнка та В.Ткаченка.

Рецензований навчальний посібник написано в жанрі соціальної історії науки, що передбачає розгляд розвитку науки як особливого соціального інституту, покликаного виконувати пізнавально-освітні функції. Автори зуміли на великому фактичному матеріалі вдало проаналізувати підвалини наукової політики, численні перетворення в організаційній структурі наукової системи,

що відбувалися протягом цілих століть, їх ідейні основи, досягнення й прорахунки, зміни у політиці щодо науки й визначенні її пріоритетів. Проблема матеріального забезпечення науки всебічно розкрита завдяки численним статистичним викладкам і порівнянням.

Велику увагу приділено складному і суперечливому радянському періоду історії української науки. На наш погляд, жовтневий переворот був своєрідною реакцією на хронічне відставання Російської імперії від західних держав не лише в економічній, але й у соціальній та політичній сферах. Нові форми соціальної організації повинні були стати інструментом виведення СРСР в лідери світового прогресу. Проте, якщо на ідеологічному рівні новий статус можна було задекларувати без будь-яких додаткових зусиль, то для його практичного підтвердження необхідні були вражаючі економічні результати, створення господарської системи, ефективність якої б задавала світові стандарти. Ось чому країна рад взялася не «наздоганяти» західні держави, використовуючи запозичені у них методи й технології, а досягти більш високого рівня розвитку, створивши власну якісно нову господарську й соціальну реальність.

Невдачі на цьому шляху не змусили себе довго чекати. Першою з них став крах ілюзій про природний характер соціалістичного суспільства, про можливість його швидкої побудови на основі «воєнного комунізму». Вже через три роки після приходу до влади більшовики змушені були змінити тактику й оголосити нову економічну політику. Невдовзі, однак, стало зрозумілим, що, сприяючи прогресу в економіці, НЕП не перешкоджає реставрації колишніх порядків, тобто забезпечує скорочення розриву, але не породжує нової соціальної системи. Отже, з кінця 20-х рр. основним інструментом «соціалістичного» будівництва стали неприкриті насильство й терор. Результати були вражаючими, але такий шлях розвитку не міг бути тривалим. Гігантське перенапруження сил в роки другої світової війни відтермінувало кризу даної системи, але не запобігло їй.

Важко не погодитися з думкою авторів, що в цей час «перед наукою були поставлені завдання швидкої модернізації економіки, а сцієнтизм розглядався як системна ознака комуністичного світогляду. Для пануючої в СРСР комуністичної ідеології (особливо в її тодішньому глобально-експансіоністському варіанті) наука була покликана дати безсумнівну санкцію на перемогу комунізму й розглядалася у якості одного з головних критеріїв владної легітимзації більшовицького режиму та його політики. Яскраво проявилось прагнення радянської влади створити «суцільний фронт» наукового супроводження виробництва, причому специфіка полягала в тому, що особливі надії поклалися не на академічний сектор науки, а на галузевий. Це був період небувалого зростання потенціалу відомчої науки, яка хоча й сприяла виконанню завдань модернізації економіки, але згодом, на жаль, перетворилася на тягар в процесах трансформації наукової системи. Передусім декларувалися прикладні завдання для реформування народного господарства країни, яка знаходилась в міжнародній ізоляції. Досягнення ж академічної науки були затребувані лише у післявоєнний період для розв'язання геополітичних цілей.»

Домінантною ідеєю книги є теза про те, що Українська академія наук з моменту її утворення не лише продовжила традиції національної науки, закладені НТШ і УНТ, але й суттєво їх розширила як у самій постановці досліджень, так і щодо одержаних результатів.

Дотримуючись концептуальних засад теорії тоталітаризму, характерної для західної політології та історіографії, В.Онопрієнко і В.Ткаченко зосередилися на загальних принципах й ознаках поняття та самого явища наукова

школа, розкриваючи соціокультурний феномен українських наукових шкіл у контексті функціонування їх в умовах Російської імперії чи радянської тоталітарної системи. Вони приділили значну увагу лідерам наукових шкіл, взявши за основний показник становлення наукової школи того чи іншого авторитетного вченого, дослідили його персональний внесок у науку, роль і місце у вітчизняному та міжнародному інтелектуальному просторі. В роботі значну увагу приділено проблемі формування наукових шкіл і професійних наукових співтовариств. Такі кваліфіковані наукові співтовариства в царині українознавства були сформовані у Науковому товаристві ім. Шевченка та Українському науковому товаристві в Києві. Створення подібних об'єднань в природознавстві, технічних, медичних, сільськогосподарських галузях, що відбулося в радянській період, означало досягнення українською наукою рівня цілісного інституціалізованого утворення. Саме процес формування професійних наукових співтовариств і наукових шкіл, які здатні експертно оцінювати результати досліджень в провідних наукових напрямках, складав зміст інституціалізації української науки в цей період.

Завданням синтезу української науки підпорядковано матеріал з розвитку української науки в діаспорі, і це дуже важливо.

Останні лекції курсу присвячено стану української науки на сучасному етапі, можливостям і проблемам виходу її у європейський і світовий простір, а також потребі використання її досягнень для створення сучасної інноваційної економіки в Україні.

Той факт, що навчальний посібник отримав гриф Міністерства освіти і науки як підручник для студентів і аспірантів, слід розцінювати як стимул подальшої інституціалізації курсу історії науки і техніки у ВНЗ України, оскільки поки що цей процес знаходиться в початковій стадії.

Незважаючи на деякі незначні недоліки — насамперед, нерівномірне навантаження різних лекцій та інколи надмірне використання складних наукових термінів — рецензований навчальний посібник, підготовлений згідно з навчальною програмою й узгоджений з вимогами кредитно-модульної системи, робить конкретний вагомий внесок у розуміння складного процесу становлення й розвитку вітчизняної науки протягом Х—ХХ ст. і стане у нагоді не лише студентам і аспірантам, а й широкому колу викладачів і науковців.

Дупленко Ю.К. Рецензия на учебное пособие: Оноприєнко В.І., Ткаченко В.В. «Історія української науки. Курс лекцій». — К.: Варта, 2010. — 652 с.

Duplenko, U.K. Book review: Onopriyenko V.I., Tkachenko V.V. History of Ukrainian science. Course of lectures. - K.: Varta, 2010. - 652 p.

Науково-практична конференція «Україна: творення особистого і суспільного буття». – м. Івано-Франківськ, 5–6 грудня 2010 р.

Науково-практична конференція «Україна: творення особистого і суспільного буття» - надзвичайно цікава тим, що тут відбувалося живе спілкування між представниками різних спеціальностей, різних вікових категорій, наукових і соціальних статусів. Творення взаємодії між різними представниками суспільства відбувалося в живих наукових і суспільно-політичних дискусіях. На конференції були люди із крайнього заходу (Закарпаття) і крайнього сходу (Луганськ) України. Студенти могли вступати у відкритий і прямий партнерський діалог із професорами і доцентами. Практики (політичні діячі, державні службовці) мали змогу

Інтелектуальні практиками дали змогу всім відчути, що творення особистого і суспільного буття – це реальне і посильне завдання для всіх, що це творення відбувається щодня і на конференції ми мали змогу усвідомити його важливість, а також свою причетність до даного процесу.

Спілкування із людьми-практиками, які мають змогу через живу дійсність перевіряти теоретичний набуток науковців збагачувало новим досвідом, наближало науку до реальності. Хочеться, щоб такий формат конференційної роботи поширювався, це сприятиме долученню молоді до наукового життя і сприятиме включенню потенціалу науковців до рішення не тільки до загально-теоретичних, але й практичних завдань сучасного суспільства.

Кузів Михайло, студент Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Програма

Організатори:

Українська академія наук, Гуманітарне відділення/ м. Київ
Інститут суспільних досліджень /м. Дніпропетровськ;
Центр гендерних досліджень при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника;
МГО «Осомисли» / м. Івано-Франківськ;
Громадська організація «КОЛО»/ м. Київ;
Мистецька агенція «Наш формат» .

Пленарне засідання

Відкриття конференції та вітальна промова.

З привітанням для гостей виступив Анатолій Грицан, директор Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Доповіді

1. Володимир Панченко, кандидат історичних наук, Інститут суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ):
«Економічні пріоритети сучасної України».

2. Ростислав Микитюк, заступник начальника Управління у справах сім'ї, молодіжної та гендерної політики виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради:

«Молодіжна політика як чинник перетворення сучасного українського суспільства. Практичний аспект».

3. Олег Репан, кандидат історичних наук, доцент, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, історичний факультет (м. Дніпропетровськ):

«Етичні імперативи козаків (людей рицарських) у 16-17 столітті».

Галина Дичковська

Кандидат філософських наук, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника:

«Філософський аспект ідеологій лібералізму та псевдолібералізму в сучасному світі».

Інтелектуальні практикуми

«Суб'єкт-суб'єктна взаємодія та результативний діалог». Ведуча **Галина Дичковська**.

«Я – Ти – Ми. Від Хотіти через Діяти до Досягти: Як реалізувати наполеонівські плани». Ведучі **Денис Бабинський та Ольга Барабаш**.

Секційні засідання

Секція 1. Українська діяльність у смислі: теоретичні аспекти

Керівник секції: Ольга Радченко
Секретар секції: Ігор Прокопюк

Доповіді

1. Ольга Радченко, кандидат філософських наук доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ):

«Аксіологічний простір України: українське та псевдо українське».

2. Ігор Прокопюк, аспірант Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка, Львів:

«Любов до України – шлях у Європу».

3. Надія Басенко, аспірантка кафедри української літератури Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника:

«Аналіз української літературної спадщини ХХ ст. у контексті творення сучасного культурного простору».

4. Ігор Ткач, викладач Івано-Франківської теологічної академії:

«Теократизм: ідеологічно-світоглядні пріоритети та вплив на свідомість сучасного українського суспільства».

5. Любомир Галицький магістр психології, психолог Підлузької ЗОШ: «Нейро-лінгвістичне програмування як спосіб впливу на свідомість молоді».

6. Олена Клімова, вчитель англійської, німецької мови та зарубіжної літератури, вчитель іноз. мови Вовчинецької ЗОШ:

«Мотивація вивчення іноземної мови в умовах глобалізації».

7. Денис Бабинський, аспірант кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника:

«Формування професійної ідентичності сучасної молоді».

8. Ольга Барабаш, магістр психології, психолог Івано-Франківського благодійного фонду «Солідарність»:

«Особиста криза та її подолання».

9. Анна Сокирко, аспірантка кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника:

«Українська ментальність: специфіка формування».

10. Олена Семак, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології

«Особистісні орієнтації, установки та їх вплив на формування реальності».

11. Христина Бутчак, магістр філософії, викладач філософії Івано-Франківського національного медичного університету:

«Трансформація свідомості українського суспільства на сучасному етапі».

12. Михайло Кузів, студент IV курсу інституту історії та політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника:

«Регіональні особливості політичної свідомості: феномен Закарпаття».

13. Марчій-Дмитраш Тамара, асистент кафедри теорії та методики дошкільної освіти Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника:

«Мотивація вивчення іноземної мови в умовах глобалізації».

14. Шаповал Ірина, здобувач наукового ступеня, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника:

«Мовно-ідеологічне маніпулювання свідомістю доби Радянського Союзу».

Секція 2. Українська діяльність у смислі: прикладні аспекти
Керівник секції: Парашук Любомир
Секретар секції: Анна Рябцева

Доповіді

1. Любомир Парашук, кандидат медичних наук, доцент кафедри екстреної медичної допомоги та медицини катастроф Івано-Франківського національного медичного університету (м. Івано-Франківськ):

«Надзвичайні ситуації та готовність українського суспільства до їх подолання».

2. Алла Макарова, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-економічної та гуманітарної підготовки Галицької академії:

«Техноцентризм як світоглядна антитеза антропоцентризму: впливи на українське молодіжне середовище».

3. Анна Рябцева, аспірантка Львівського політехнічного університету:

«Сучасні проблеми прикладного застосування технічного інтелекту».

4. Сергій Стуканов, аспірант кафедри соціальної філософії Донецького національного університету:

«Культура в процесі самоорганізації та концептуалізації буття України: проекції на українську людину».

5. Савченко Юлія Євгенівна Перший редактор Луганської обласної державної телерадіокомпанії, Луганськ;

«Взаємодія в українському суспільстві».

6. Юлія Стуканова аспірант кафедри історії Донецького національного університету:

«Інтелекція Донеччини в пошуках суспільного консенсусу».

7. Дмитро Ткач, науковий співробітник інституту суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ).

«Соціальна програма ОУН на шпальтах «Розбудови Нації».

8. Олександр Кушнір, магістр політології, незалежна політологічна агенція «Майбутнє України» (м. Івано-Франківськ):

«Українська геополітика: постановка проблеми».

9. Тетяна Демків, аспірантка каф. філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника:

«Гендерні пріоритети сучасної молоді».

10. Андрій Фрамуга, політолог, голова громадської організації «Спілка молодих політологів»:

«Придністров'я: українські геополітичні пріоритети»

11. Іван Дмитраш, магістр філософії (релігієзнавство), вчитель основ християнської етики Івано-Франківської гімназії №1 (м. Івано-Франківськ).

«Волонтерська діяльність як елемент суспільної взаємодії».

Круглі столи: Дискусії і пошук результативного рішення

Ведучі: Ігор Прокопюк, Олена Семак

1. Українська освіта, ідеологія та гуманітарна політика

2. Українська економіка і розвиток промисловості. Бізнес-взаємодія для успішності людини і України

3. Військо, медицина, силові структури – їх стратегічна спрямованість і практичне функціонування

Підсумковий круглий стіл: «Від взаємопоборювання до співпраці та співдії»

Формування діалогічної стратегії суспільно-політичного життя.

Автори матеріалів конференції

Панченко Володимир Григорович - кандидат історичних наук, Інститут суспільних досліджень (м. Київ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Макарова Алла Олександрівна - кандидат філософських наук доцент кафедри соціально-економічної та гуманітарної підготовки Галицької академії (м. Івано-Франківськ). – *Стаття// Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки.* - К.: КУТЕП, 2011. – Випуск 9.

Радченко Ольга Борисівна – кандидат філософських наук доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Стаття// Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки.* - К.: КУТЕП, 2011. – Випуск 9; *Стаття// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 48.

Репан Олег Анатолієвич – кандидат історичних наук, доцент, Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара, історичний факультет (м. Дніпропетровськ). – *Стаття//Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 48.

Дичковська Галина Орестівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Стаття// Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки.* - К.: КУТЕП, 2011. – Випуск 9; *Стаття//Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 48.

Ковцуняк Світлана Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства і теології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Стаття// Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки.* - К.: КУТЕП, 2011. – Випуск 9.

Паращук Любомир-Василь Дмитрович – кандидат медичних наук, доцент кафедри екстреної медичної допомоги та медицини катастроф Івано-Франківського національного медичного університету (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Фабрика Роберт Романович – асистент кафедри екстреної медичної допомоги та медицини катастроф Івано-Франківського національного медичного університету (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Андрусів Любомир Зіновієвич – асистент кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Прокопюк Ігор Мирославович - аспірант Львівської національної музичної академії ім. М.Лисенка (м. Львів). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Басенко Надія Вікторівна - аспірант кафедри української літератури Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Демків Тетяна Володимирівна - аспірантка кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Стаття// Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки.* - К.: КУТЕП, 2011. – Випуск 9.

Бабинський Денис Ярославович - аспірант кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника Івано-Франківськ, член Української спілки психотерапевтів, член Всесвітньої асоціації позитивної психотерапії (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Дмитраш Іван Васильович - магістр філософії (релігієзнавство), вчитель основ християнської етики Івано-Франківської гімназії №1 (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Ткач Ігор Євгенович - магістр філософії (релігієзнавство); ліценціат теології, Івано-Франківська Теологічна академія УГКЦ (м. Івано-Франківськ). – *Стаття//Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 48.

Шаповал Ірина Анатоліївна - здобувач кафедри англійської мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Савченко Юлія Євгенівна - перший редактор Луганської обласної державної телерадіокомпанії, (м. Луганськ).

Ткач Дмитро Юрійович - науковий співробітник інституту суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ). – *Стаття//Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 48.

Стуканов Сергій Ростиславович - аспірант кафедри соціальної філософії Донецького національного університету (м. Донецьк). – *Стаття// Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки.* - К.: КУТЕП, 2011. – Випуск 9.

Кушнір Олександр Мирославович - незалежна політологічна агенція «Майбутнє України» (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Фармуга Андрій Васильович - Голова «Спілки молодих політологів» та член правління «Центру політичних студій в івано-Франківській області» (м. Івано-Франківськ). – *Стаття//Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 48.

Тижбіряк Дарія Сергіївна - студентка Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Данилюк Євгенія Осипівна - студентка філософського факультету Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ). – *Тези// Гілея: науковий вісник.*– К., 2011. – Вип. 49.

Научно-практическая конференція «Україна: творення особистого і суспільного буття». – м. Івано-Франківськ, 5–6 грудня 2010 р.

Scientific conference «Україна: творення особистого і суспільного буття». – м. Івано-Франківськ, 5–6 грудня 2010 р.

ДОДАТКИ

Філософські науки

УДК 340.12

Хорольська К.Б.

Концептуальні підходи до розуміння передумов екологізації правосвідомості як засобу соціальної гармонізації

Проаналізовано особливості феномену екологізації правосвідомості як засобу соціальної гармонізації. Розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до розуміння передумов екологізації правосвідомості. Обґрунтовано необхідність розбудови в Україні антропоцентричної та екофільної моделі держави.

Ключові слова: екологізація правосвідомості, екософія права, верховенство права, соціальна гармонізація.

Українське суспільство характеризується загальним станом нестабільності в економічній, політичній, правовій, духовній сферах. Інституційною причиною такого становища є недостатня дієвість та забезпеченість заявлених у Конституції України основоположних норм, що негативно впливає на рівень та якість правосвідомості представників усіх прошарків населення країни. Передусім це проявляється у вигляді деформацій, адже саме правосвідомість, як один з головних показників рівня правової культури, є найбільш чутливою до змін правового клімату в державі, вона піддається найбільш значним викривленням у перехідний період розвитку суспільства. Тому факту, що «перехідна» правосвідомість й правова культура в сучасній Україні деформовані, багато в чому завдячує відсутності правової практики, адекватної вимогам конституційно визначеної перспективи розбудови в ній правової державності, яка б ґрунтувалася на науково виваженій стратегії формування особистості відповідного гатунку.

На жаль, особливо викривленою формою правосвідомості сучасних українців, на наш погляд, постає екоправова свідомість. Нещодавнє минуле України, а на разі й сучасність, засвідчують цілковиту детермінацію як у її

радянському, так і сучасному політикумі екофобної моделі мислення та розвитку соціуму. Наслідком такої світоглядно-парадигмальної обмеженості є системна криза українського суспільства, що виявляється як у вигляді реальної проблеми збереження життя мільйонів наших співвітчизників, так й збереження природного довкілля. Звідси постає необхідність нагального розв'язання цієї фундаментальної філософсько-правової проблеми буття сучасного українського соціуму.

Якщо проблемі формування правової свідомості приділялося багато уваги ще з радянських часів, так й у добу незалежності України, що знайшло своє відображення, зокрема, у працях О.Данильяна, Ю.Калиновського, Д.Керимова, С.Максимова, В.Нерсисянца, А.Ратинова, В.Чефранова тощо, то до вивчення його екологічного аспекту увага дослідників активізувалася лише на початку ХХІ ст. Але, на жаль, вагомих здобутків тут ще не багато і усі вони пов'язані з розробкою сучасної концепції екософії права такими дослідниками як Т.Бургарт, А.Гетьман, В.Захарова, Ф.-Е.Шварцкопф, К.Шилін, С.Шефель.

Метою нашої роботи є визначення причин загальної кризи правосвідомості щодо екосоціальних проблем шляхом аналізу вихідних передумов формування свідомості в цілому.

Міра людяності, що є породженням свідомості, та особливо проявляється там, де застосовується насильство, інтерпретується не тільки через ставлення до інших людей, а й через ставлення до життя загалом. Для індустріального суспільства індикатором людяності стали взаємини з природним довкіллям, оскільки відбулася втрата чуттєвого переживання руйнації останнього.

Втіленням пафосу незавершеного, відтак непросвітленого просвітництва, що є іманентним індустріальному соціуму, є антропоцентрична картина світу, у центрі якої стоїть людина, яка вкорінена в самій собі і є мірою всіх речей, а зрештою – і суб'єктом історії: «...людина є єдиною на землі істотою, створеною за бажанням Бога задля неї самої» (Постанова II Ватиканського собору римо-католицької церкви). Політичним виявом судження, що ми існуємо задля самих себе, а решта світу існує задля нас, є претензія на те, що «економічне зростання індустріальних країн начебто і є «розвитком» *par excellence*, а для країн третього світу як «країн, що розвиваються», – мало не єдиним рятівним візцем» [9, с.56].

Реалії існування українського соціуму яскраво ілюструють зазначені вище судження, оскільки всупереч тому, що відповідно до ст. 1 Конституції України Україна є соціальною державою, а в соціальній державі не тільки унеможливується антисоціальна взаємодія з певними групами населення, а й повинна панувати соціальна справедливість в усьому, кожен прагне власного добробуту, і не існує загальної волі, отож добробут усіх досягається руйнацією умов життя, а отже за рахунок усіх.

Рационалізація дії веде до підвищення ефективності втручання людей в навколишнє природне середовище, встановлення панування над ним. Модернізація суспільства визначається регулюванням дії раціональним розрахунком, і в цьому контексті вона збільшує свободу суб'єкта. Ринкова економіка постає як результат діяльності індивідів, кожен з яких раціонально переслідує свої цілі. Бюрократичні організації управляються законами, свідомо створеними людьми.

Відповідно до ідей Ю.Хабермаса зростанню панування людини над природою сприяє експансія цілераціональності, а емансипації від соціального примусу, утвердженню більш справедливих суспільних інститутів сприяє звільнення потенціалу комунікативної раціональності.

Цілеспрямована та комунікативна дії спираються на різні типи знання: перша керується правилами, які ґрунтуються на технічно корисному емпіричному

та теоретичному знанні, яке оцінюється з точки зору правильності; інша – нормами, які оцінюються з точки зору правильності та визнання їх учасниками взаємодії [2, с. 40].

Розмежування видів діяльності за Ю. Хабермасом з відповідними ним видами знання здійснене у руслі традиції, яка виходить від Аристотеля: 1) епістема (знання, споглядання); 2) фронезіс (практична мудрість, яка відповідає праксису – вчинкам); 3) техне (мистецтво) [1, с. 154]. На основі цього, ми говоримо про можливість застосування ідей Хабермаса щодо тлумачення основ повсякденної правосвідомості, яка визначається як уявлення, почуття, волевиявлення осіб, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання у правомірності чи неправомірності судових дій, у справедливості чи несправедливості самих законів [5, с. 158-161].

Інструментальний розум завжди спрямований на підпорядкування собі оточуючого середовища, на управління, панування. Стратегічний розум спрямований на інших людей з метою маніпулювання їх рішеннями. Необмежене поширення інструментального розуму на всі соціальні сфери призвело б до повної дегуманізації суспільства. Саме для стримування систем цілераціонального розуму слугують правові норми, які вводять його у певні рамки.

Тому, коли говорять про нормативний підхід до діяльності, мають на увазі дослідження того, яким чином поведінка людини визначається його уявленнями про належне, нормами, принципами, ідеалами. А коли поведінка людини досліджується з точки зору його обумовленості зовнішнім казуальним впливом, то людина розглядається як об'єкт, який лише наділений калькулюючим розумом. Для аналізу систем інструментального розуму необхідний саме об'єктивуючий підхід, а для комунікативного – нормативний, тому що комунікативна дія регулюється нормами і тому що виправдання, обґрунтування та зміна норм відбувається саме в комунікативній дії.

Однак критика можливості раціонального обґрунтування норми, що є однією з причин деформацій правосвідомості, зокрема екологічної, виявляється в тому, що на відміну від дескриптивних суджень нормативні – не можуть бути істинними або хибними, їх не можна співставляти з фактами.

Приблизники критичного раціоналізму висловили неможливість будь-якого обґрунтування норм: обґрунтування використовує засади, з яких виходять висновки, які можуть вважатися доведеними, якщо і тільки якщо раніше були доведені ці засади, які також мають бути виведені із доведених засад [2, с. 45]. Отримуємо безкінечний регрес доказів, які не мають початку. Логіку норм цілому також піддає сумніву дилема Йоргенсена: логічне походження прийнято визначати у термінах істини (хибності) та несумісності: висновок виходить з безлічі засад, якщо і лише якщо істинність засад несумісна з хибністю висновку; імперативи не мають істинного значення, тому вони не можуть бути засадами або висновками логічних переконань [17, с. 231].

Ця теза підтверджується також тим, що нераціональні моменти необхідно присутні в гуманітарних явищах. Дії людей реалізуються не лише під час сприйняття чітко усвідомлюваних факторів, але й під впливом інстинктивно-неусвідомлюваних і навіть безсвідомих сил («ідеальні спонукальні сили» (Ф. Енгельс), «коефіцієнт свідомості», «духовна колективність», «типи духовних укладів» (Г. Шпет), «архетипи колективного без свідомого» (К. Г. Юнг), «безсвідомий фактор в теорії концептуальних залежностей» (Р. Шенк), «забобони як умови розуміння» (Х.-Г. Гадамер), «безсвідоме в теорії кращого розуміння» (Ф. Шлеєрмахер) та інше.

Перелічені вище нераціональні моменти у конкретних ситуаціях є імперативами. Норми у функціональному аспекті є аналогом цих моментів. Але у контексті правового об'єктивізму ступінь авторитету норм буде прирівняний

до ступеня авторитету, породжуваного неусвідомлюваними та безсвідомими силами, що є забороненим у логіці.

Наявність аналітичного зв'язку між твердженнями «обов'язково *p*» і «якщо не-*p*, то покарання або погіршення» (думка про його наявність виходить від К. Менгера та Г. Бонерта) у деяких системах тлумачиться як той чи інший варіант строгої імплікації, в інших – як зв'язок логічного слідування. У цьому контексті, незалежно від того, якою є нормативна система, санкція («покарання» або «погіршення»), що використовується в ній, повинна бути такою, якої можна уникнути, а отже: стан є обов'язковим, якщо і лише якщо було відсутність веде з необхідністю до погіршення, якого в принципі можна було б уникнути. Але відповідно до позиції А. А. Івіна те, чи слідує за певним дінням покарання чи ні, визначається тим, чи є дане діяння предметом зобов'язуючої норми чи ні [6, с. 116]. Покарання обумовлене не виконанням чи невиконанням дій, а порушенням норм шляхом цих дій. Тому зв'язок між покаранням та діянням, що суперечить нормі, не є ані логічним, ані каузальним.

На основі цього наші обов'язки випадкові; жодна норма, що визначає нашу поведінку, не існує з огляду на закони логіки. Принцип, відповідно до якого з того, що дещо є обов'язковим, логічно виходить, що цей принцип логічно необхідний, не може прийматись. Це є підґрунтям виникнення деформацій правосвідомості, оскільки вибір певної моделі поведінки визначається індивідуальною доцільністю, а не раціонально обґрунтованим належним.

Інтуїтивні уявлення є суб'єктивними та мінливими, вони не лишаються незмінними і у одній і тій ж людини з перебігом часу. Тому твердження, які одними вважаються парадоксальними, іншими визнаються щойнакнайбільше психологічно неочікуваними. Під «парадоксами абсолютних деонтичних систем» розуміються доказувані в цих системах твердження, які здаються інтуїтивно неприйнятними. Ці парадокси не ведуть до формального протиріччя систем, «парадоксальність» полягає у несумісності цих тверджень з інтуїтивним або звичним уявленням про логічне слідування норм із норм.

Ідеї природного характеру обумовлюють позитивні положення, при цьому норми є логічними у процесі їх створення. Але вони змінюють форму при застосуванні, оскільки отримують авторитарність. Отже норма, яка не само-аплікується у конкретній ситуації, не може відповідати конкретним вимогам певної ситуації.

Однак перехід від наслідків до норми прийнятний, а отже, забезпечує консенсус, в тому випадку, якщо дотримується принцип універсалізації (виражає основну інтуїцію кантівського категоричного імперативу): «кожна діюча норма повинна задовольнити ту умову, щоб ті прямі та побічні дії, які так чи інакше витікають із загального дотримання її щодо задоволення інтересів кожної окремої особи, могли б бути прийняті всіма, кого вони стосуються (і виявилися би для них більш бажаними ніж результати інших відомих їм можливостей врегулювання)» [12, с. 103-104]. Таким чином індивідуальна та суспільна правосвідомість формується шляхом створення (узагальнення) та зняття певних заборон елітою суспільства, які раціональними та нераціональними шляхами стають надбанням як окремої людини, так і цілих соціальних спільнот [7, с. 132].

Правосвідомість поєднує в собі як аксіологічний так і онтологічний виміри і є сукупністю оціночних думок та настанов суб'єктів соціальних відносин до права й чинного законодавства, а також практикою застосування останнього, ціннісними орієнтаціями, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [3, с. 12]. Кантівська релятивація зводить часовість і просторовість речей до форм споглядання людини: людина сприймає світ з власної перспективи (von sich her).

Говорячи про внутрішній світ людини ми намагаємось осмислити той аспект реальності, який традиційно сприймається в якості антагоністичного зовнішньому світу. Це одна з бінарних опозицій, схем класичної філософії, що виводить на сцену суб'єкта протипоставленого світу об'єктів.

Для сучасної філософії характерною є спроба вирішити проблему людської суб'єктивності – виявити істинну сутність, природу людини, виокремити апіорну, асоціальну структуру особистості, встановити межі та сферу власне людського в людині, підняти над «саморозірваністю» свідомості, досліджуючи структури безсвідомого, мови (Фуко, Лакан, Деріда), проблеми несубстанційності об'єкта та несуб'єктивності суб'єкта, що втілюється в «деперсоналізації», «кризі індивідуальності», «кризі суб'єктивності».

Внутрішній світ як сукупність відносин Я і об'єктів забезпечує для людини можливість функціонувати в групах, інститутах, суспільстві, реалізовувати функцію об'єктивації, тобто брати участь в їх створенні та руйнуванні. З іншого боку соціальний світ впливає на внутрішній світ людини: за визначенням Ю. Ю. Калиновського – визначне значення для соціалізації має мова осуду або мова підтримки певних схем самовираження духовного світу людини у навколишньому середовищі [7, с.132].

Якщо зупинитися на психоаналітичних концептуалізаціях даної проблеми, то Ж. Лакан визначає становлення психіки виходячи з того, що власне «Я» суб'єкта виникає не під тиском принципу реальності, не як система психологічного захисту, а в результаті серії ідентифікацій, в першу чергу ідентифікацій зі своїм власним образом [20, с.17]. Загальна схема формування суб'єктивності, переходу індивіда з природного рівня існування на соціокультурний розкривається в теоретичній моделі «стадія дзеркала»: пізнання себе – власного Я- відбувається шляхом ототожнення себе з образом, що виходить із-зовні. Єдність власного Я буде носити відбиток уявної, ілюзорної єдності, що буде підтримуватись протягом усього життя. Пізнаючи себе в інших, людина буде радикально відчужуватись від себе в цій «об'єктивуючій ідентифікації».

Отже суть механізму формування правової свідомості як явища внутрішнього світу людини, як перетвореної форми соціальних за своєю природою правових відносин, що реалізуються в діяльності індивіда в його соціально-предметному світі, можна окреслити лише при аналізі особи в контексті соціуму. Описана М. Кляйном проєктивна ідентифікація, за якої суб'єкт викликає в об'єкта певні відчуття, у сукупності з вище окресленою теорією детермінує процес формування групової правосвідомості [8, с.254].

Але тут ми знову зтикаємось з проблемою нетотожності позитивного права інтуїтивним уявленням конкретного індивіда [17, с.348]. Маємо конфлікт інтеріоризації: екзистенційна зрілість суб'єкта передбачає нераціональне начало, він аксіоматично приймає певні норми, які набувають догматичного характеру.

В герменевтичній логіці діалектика частини та цілого, що є теоретичною основою для поняття герменевтичного кола, базується на фундаментальній гіпотезі цілого, яка проєктується на окремі об'єкти. Але герменевтика частини та цілого не може бути звільнена від онтологічних характеристик, що підтверджується історичною індукцією Хладеніуса (логіка об'єктивної історії) та психологічною інтерпретацією В.Дільтея (логіка суб'єктивної історії життя) [16, с.38].

Відповідно до позиції Мартіна Хладеніуса історична інтерпретація користується індуктивним методом, що базується на відношенні частини (одичного) і цілого. Загальні судження (*loci communes*) у Хладеніуса залежать від виявлення типового, «зразка», який інтерпретує символізований емпіричний об'єкт. Таким чином висновки історичної індукції базуються на ототожненні ознак невизначеної множинності з ознаками зразка.

Історичне вивчення розвитку індивідуальності Дільтея опротестувало формулу тотожності розуму в усіх індивідів Шлеєрмахера та Гегеля та формулу тотожності волі Шопенгауера. Відповідно до Дільтея, індивіди відрізняються один від одного не наявністю в одного з них якісних рис, або способів їх поєднання, які були б відсутні в іншого [18, с.38]. Але кількісні співвідношення в яких вони зустрічаються надзвичайно різні, що й обумовлює відмінності індивідів. Змістова перспектива внутрішнього життя людини тяжіє до цілісного розуміння власного світу та є універсальною гіпотезою цілого.

У вченні В. Дільтея особливе місце займає концепція логічних форм, обумовлена філософією життя. Індукція у Дільтея базується на співвідношенні частини та цілого, де при переході від частини до цілого відбувається «меріологічний стрибок» (нелінійний перехід від засновків до висновків, обумовлений ірраціональним характером безсвідомого) [4, с.124]. Ймовірний характер індуктивного висновку опосередкований ірраціональними елементами та суб'єктивністю життєвого досвіду.

Отже ми говоримо про те, що ціннісні орієнтації, які виникають у конкретних індивідів щодо регулювання відносин в екологічній сфері, часто є викривленими, оскільки підґрунтям їх виникнення є власні корисливі інтереси. При цьому усвідомлення загрози основам життя спонукає до іншої поведінки тільки тоді, коли функціональне коло руйнації проривається і в мислення, що цю поведінку скеровує, тобто коли на шляху життєвого досвіду виникає певна катастрофа, а до того багато хто не зацікавлений в тому, що детермінується противагами їхніх корпоративних інтересів. «Доки у колі законодавців не утвориться «критична» маса суб'єктів... правосвідомість яких буде екологізованою, ні про яку екологізацію правової системи мови не може йти. Суттєвих зрушень в цьому сенсі можна чекати лише в разі відповідного піднесення якісного рівня правосвідомості більшості суб'єктів права – громадян України» [13, с.5].

Сучасне суспільство (з'являється тоді, коли економіка виділяється в самостійну, незалежну від держави систему [10, с.178]) характеризується постконвенціональним ступенем розвитку моральної свідомості, саме в цих умовах відбувається розмежування права (набуває формального характеру) і моралі (обґрунтовується універсальними принципами). Проте можливість особи критично оцінити саму норму у світлі універсальних моральних принципів піддається сумніву через те, що сучасне мислення стає все більш нелінійним. Це виражає гіпотетичний закон паралельно-последовного руху розумових моделей. Звичайна інтроспекція показує, що вирішення будь-якої складної задачі завжди супроводжується певним абстрагуванням, зовсім не пов'язаним із нею. В той же час процес вирішення кожної задачі має послідовний логічний ланцюг операцій, який на певних ділянках може розпадатися на ряд паралельних процесів [19, с.168].

Норми права, що регламентують екосоціальні відносини, залишаються декларативними, оскільки вибір моделі поведінки в екосоціальній сфері продовжує регулюватися зручністю, доцільністю, відповідно до принципу «економії мислення», що має своїм наслідком глобальні катастрофи. І стихійне лихо вже не розуміється як поразка, обмеженість, невдача духу, вищим завданням якого є творче переосмислення стихії, оскільки яким би великим не було лихо, якими б грандіозними не були викликані ним страждання, дух людини повинен прийняти свою невдачу і в гостроті страждання розгледіти заклик до відродження та переродження; стихійне лихо є безпосереднім наслідком обмеженості духу. Дух людини повинен оволодіти своєю власною стихією – стихією нерозумної душі, оскільки неможливо упорядкувати світ матерії, не організувавши світ душі, яка є необхідним творчим засобом світобудови [11, с.182]. Душа, покінена хаосу, безсила створити космос у зовнішньому

світі: оскільки космос твориться відповідно до вищої цілі, а душевний хаос генерується сліпими інстинктами.

Навіть акцептувавши висновок про необхідність якісних змін в подальшому розвитку науки та техніки, екосистеми, філософії, культури, свідомості, складно відмовитись від звичних парадигмально оформлених макросхем, які охоплюють всю систему світогляду. Одним з основних напрямків виходу з цього оксиморону є якісні зміни структури катастрофічної сучасності в структуру екограмотного майбутнього, шляхом акумуляції Живої Логіки Творчості [14, с. 65].

Тому, виходячи з того, що будь-яка стабільна держава завжди піклується про високий рівень культури населення, особливо молодого покоління, який, безперечно, є запорукою подальшого прогресу, нагальною науковою проблемою й практичним завданням українського соціуму постає не тільки наукове обґрунтування загальної концепції правового виховання його репрезентантів, спрямованого на підготовку їх як свідомих суб'єктів розбудови правової державності, але й одночасне формування у них адекватної вимогам глобальних світових викликів екоправової свідомості.

Значущість дослідження цієї проблеми пов'язана з організацією екоправового виховання та процесом формування екоправової культури в сучасній Україні і виявляється у тому, що їх практичне вирішення дозволить підняти престиж права, виховати повагу до закону в громадян, створити засади громадянської і правової активності в суспільстві, залучити всі державні інститути та громадські організації до вирішення проблем формування екологічної правосвідомості, сформувати основи екоправової культури українського суспільства, яке в своєму транзитивному стані як ніколи потребує радикальних змін у масовій та індивідуальній правосвідомості громадян.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Никомахова етика. Книга шеста / Аристотель // Сочинения в 4-х т. Т. 4. – М., 1983. – 189 с.
2. Бусова Н.А. Рационализация коммуникативного действия и дискурсивное обоснование норм / Н.А. Бусова // Філософські перепиті. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2001. – № 531. – С. 39 – 47.
3. Гречин А.С. Социология правового сознания: учеб. пособие для вузов / А. С. Гречин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 256 с.
4. Дильтей Вильгельм. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации / В. Дильтей. – Москва – Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – 464 с.
5. Желтова В.П., Дробницкий О.Г. Философия и правосознание. Философия и ценностные формы сознания / В.П. Желтова, О.Г. Дробницкий. – М.: Наука, 1978. – 248 с.
6. Ивин А. А. Основы теории аргументации: учебн. / А.А. Ивин. – М., 1997. – 351 с.
7. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: моногр. / Ю. Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
8. Кляйн М. Зависть и благодетельство: исследование бессознательных источников / М. Кляйн. – СПб.: БСК, 1998. – 231 с.
9. Маєр-Абіх К. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільноsvіту / К. Маєр-Абіх, А. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
10. Науменко В.Ю. Внутренний мир и социальная реальность. Психоналитическое понимание социальных феноменов и процессов / В.Ю. Науменко // Філософські перепиті. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2006. – № 734. – С. 178-184.

11. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: моногр. / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. – Х.: Право, 2009. – 352 с.

12. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб., 2000. – 365 с.

13. Шварцкопф Ф.-Э. Метаморфозы данного: На пути к созданию экологии сознания / Ф.-Э. Шварцкопф. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 232 с.

14. Шилин К. И. Социология управленческого творчества. Первая энциклопедия третьего тысячелетия / К. И. Шилин. – Т. 10. – М.: Вера плюс, 2003. – 383 с.

15. Шефель С.В. Докорінні передумови екологізації правосвідомості як засобу соціальної гармонізації / С.В. Шефель // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соц. філософія, психологія. – 2008. – № 2(31). – С. 3-7.

16. Шпет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы / Г. Г. Шпет. – М.: Наука, 1989. – С. 231-268.

17. Шпет Г.Г. Психология социального бытия / Г. Г. Шпет ; под ред. Т. Д. Марцинковской. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 492 с.

18. Юркевич Е.Н. Проблема единичного в герменевтической логике / Е. Н. Юркевич // Філософські перепиті. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2006. – № 734. – С. 37-41.

19. Юркевич Е.Н. Герменевтическая логика: от философского обоснования к самостоятельной дисциплине / Е. Н. Юркевич // Філософські перепиті. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2001. – № 531. – С. 163-169.

20. Яркеев А.В. Онтология субъективности в структурном психоанализе Ж. Лакана / А. В. Яркеев // Ежегодник истории психоанализа. – 2007. – Т. 1. – С. 16-21.

Хорольская Е.Б. Концептуальные подходы к пониманию предпосылок экологизации правосознания как средства социальной гармонизации

Проанализированы особенности феномена экологизации правосознания как средства социальной гармонизации. Рассмотрены основные теоретико-методологические подходы к пониманию предпосылок экологизации правосознания. Аргументировано необходимость развития в Украине антропоцентричной и экофильной модели государства.

Ключевые слова: экологизация правосознания, экософия права, верховенство права, социальная гармонизация.

Khorolskaya, K.B. Conceptual sights causes of the ecologisation of legal awareness as the way of social harmonization

Analysed peculiarities of the phenomenon of the ecologization of legal awareness as the way of social harmonization. Considered basic theoretical and methodological approaches to understanding of premise of ecologization of awareness. Gived reasons for necessity of development of anthropocentric and ecofeelical model of state in Ukraine.

Key words: ecologization of legal awareness, law ecosophy, law supremacy, social harmonization.

Політичні науки

УДК 441.4

Биданцева Н.В.

Юридичні наслідки приєднання України до міжнародних товарних угод

Досліджено юридичні наслідки приєднання України до Міжнародної угоди з пшениці 1995 та Міжнародної угоди з цукру 1992 року в контексті взятих зобов'язань. Виділено основні заходи державної політики з підтримки національних товаровиробників при приєднанні до міжнародних товарних угод для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Проаналізовано переваги та недоліки щодо взятих зобов'язань за цими угодами. Визначено основні тенденції щодо приєднання України до інших міжнародних товарних угод.

Ключові слова: Міжнародна товарна угода, експортні та імпорتنі квоти, національний товаровиробник, застереження.

Не один десяток років Україна планувала вступити до СОТ, шлях був довгим і кропітким, враховуючи виконання всіх умов для вступу до СОТ, різних програм і саму процедуру. Україна стала членом СОТ 10 травня 2008 року (згідно п.8) на 30 день після ратифікації Законом України Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі від 10 квітня 2008 року, гармонізація українського законодавства відповідно до законодавства СОТ не припинилась. Зокрема, це стосувалося здебільшого введення нових положень щодо лібералізації експортної та імпоротної політики України, приєднання до визначених міжнародних товарних угод, зміни імпортного мита на певні товари при поетапному їх скороченню та відмова держави від субсидування певних галузей господарства. Україна настільки бажала стати членом СОТ, що не було враховано всіх недоліків від приєднання до тих чи інших міжнародних товарних угод. На даний момент Україна приєдналась до Міжнародної угоди з пшениці 1995 року, Міжнародної угоди з цукру у редакції від 1993 року, Угоди з міжнародної торгівлі текстильними товарами 1974 року, Угоди з текстилю та одягу 1994 року. Приєднання до даних міжнародних товарних угод мало для України як негативні, так і позитивні наслідки [1; 2].

Метою створення міжнародних товарних угод, як проголошено у їх преамбулах, визначається стимулювання співробітництва між державами у певній галузі, сприяння розширенню міжнародної торгівлі, забезпечення вільного

розвитку торгівлі. Де-факто ж причинами створення даних угод є підтримання стабільних цін на світовому ринку та забезпечення потреб різних держав світу на окремі види товару [3].

Міжнародна товарна угода – це середньострокова багатостороння міжурядова угода між експортерами та імпортерами сировинного товару з метою регулювання світового ринку одного визначеного виду сировини і стабілізації товарообміну.

Як зазначає професор Шнирков О.І., перші міжнародні товарні угоди було створено у другій чверті ХХ століття: 1928 р. – Анкарська угода з нафти, 1933 р. Міжнародна угода зі сталі – але найбільша кількість створена після Другої світової війни: Міжнародна угода з цукру 1953 р., Міжнародна організація з кави 1957 р., Міжнародна рада з олова 1953 р., Міжнародний консультативний комітет з хлопку 1946 р., а на сучасному етапі їх налічується вже 40, на основі яких створюються міжнародні товарні організації, що покликані відповідно здійснювати контроль за реалізацією положень даних угод. Для вступу до СОТ, попередньою вимогою є приєднання до більшості з них [4].

Приєднуючись до відповідної міжнародної товарної угоди, необхідно врахувати всі механізми, що передбачаються у кожній окремій угоді, адже у подальшому застосуванні це може призвести до руйнування певного сектору економіки держави. Потрібно також врахувати і наслідки приєднання до тієї чи іншої угоди, адже механізм товарних угод може передбачати експортні та імпорتنі квоти, мінімальний рівень закупок та закупівельних цін, запас товарів та валюти, що можуть реалізовуватися в залежності від попиту на ринку. Тому, приєднання України до нових міжнародних товарних угод може створити своєрідний колапс в економіці, особливо у певній галузі виробництва, коли українські виробники стануть неконкурентоспроможними на світовому ринку, що спостерігаємо на даний час, однак приєднання до інших міжнародних товарних угод навпаки надасть неабиякі переваги українським підприємствам, що теж слід врахувати [5].

Розглянемо юридичні наслідки на прикладі приєднання України до Міжнародної угоди з пшениці 1995 року відповідно до Закону «Про приєднання до Конвенції про торгівлю зерном» від 6 липня 2010 року, що вступив у дію 9 серпня 2010 року. Міжнародна угода про зерно 1995 року, складається з двох окремих правових документів: а) Конвенції про торгівлю зерном 1995 року та б) Конвенції про надання продовольчої допомоги 1995 року, що визначено у преамбулі даної міжнародної товарної угоди. Стаття 9 Конвенції про торгівлю зерном закріплює створення Міжнародної ради по зерну, що продовжує діяти для адміністрування цієї Конвенції. Наслідком приєднання до даної угоди для України стало зняття українських обмежень експорту зернових, соняшникової олії та насіння соняшника; позитивним явищем стала вища якість продукції через справедливую конкуренцію на ринку.

Проте існує і негативний бік прийняття Україною на себе зобов'язання відповідно до Міжнародної угоди з пшениці під час гармонізації українського законодавства до вимог СОТ, основною вимогою якої була лібералізація експортної політики України. Дана угода з пшениці передбачає створення квот на експорт та імпорт, мінімальний розмір закупок, мінімальний ліміт цін та конкуренцію щодо поставок кожною країною. Прикладом негативних наслідків може слугувати аналіз змін, що надані Аналітично-дорадчим центром Блакитної стрічки (ЕС) у своєму дослідженні «Один рік України у СОТ»: протягом 2006-2008 рр. уряд України запроваджував експортні квоти на олійні та зернові культури з метою стримати ріст цін на харчові продукти

у країні. Обсяг квот на зерно у 2007/08 (з 1.07.07 по 1.10.07) фактично можна було назвати заборонаю експорту, адже він становив лише 12 тис. тонн [6].

Постанова КМУ від 12 березня 2008 року № 189 «Про затвердження обсягів квот на олію соняшникову та насіння соняшнику, експорт яких підлягає ліцензуванню до 1 липня 2008 року, та порядку видачі ліцензій» затвердила експортні квоти на насіння соняшнику у розмірі 1 тис. тонн та соняшникову олію у розмірі 300 тис. тонн. Її дія зупинена Указом Президента України № 481 від 28 травня 2008 року. У доповіді аналітиків Світового Банку щодо України сказано, що внаслідок впровадження експортних обмежень зернових і насіння соняшнику в 2007/08 сільськогосподарські виробники зазнали збитків у розмірі 1,8 млрд. доларів США по пшениці та ячменю, і 0,66 млрд. доларів США по насінню соняшнику. Відповідно до статті XI Генеральної Угоди про тарифи та торгівлю (ГАТТ) «Загальне скасування кількісних обмежень», ніякі заборони чи обмеження, крім мит, податків чи інших зборів, чи то у формі квот, імпорتنних або експортних ліцензій або інших заходів, не повинні встановлюватися чи застосовуватися будь-якою стороною щодо імпорту будь-якого товару, який походить з території будь-якої іншої сторони, або щодо експорту чи продажу на експорт будь-якого товару, призначеного для ввезення на територію будь-якої іншої сторони. Крім того, згідно Статті 4.2. Угоди про сільське господарство від 15 квітня 1994 року: «Члени СОТ не будуть зберігати будь-які заходи, які вимагається перетворити на звичайні мита (кількісні обмеження імпорту, змінювані імпорتنі збори, мінімальні імпорتنі ціни, вибіркове ліцензування імпорту, нетарифні заходи, що вживаються через підприємства державної торгівлі, добровільні обмеження експорту або вдаватися до таких заходів» Згідно з параграфом 2 (а) Статті XI ГАТТ 1994 «країна-член СОТ може тимчасово застосовувати заборони чи обмеження експорту з метою попередження чи послаблення критичного дефіциту харчових продуктів або інших товарів, що мають вагомe значення для сторони, що експортує. Це означає, що країна, яка запроваджує такі заходи, має представити вагомі обґрунтування щодо їх запровадження, і довести, що в країні очікується чи вже є ситуація «критичного дефіциту» тих харчових продуктів, експорт яких Уряд збирається обмежити експортною квотою або іншим заходом [7].

Крім того, Звіт Робочої групи з питань вступу України до Світової організації торгівлі (документ WT/ACC/UKR/152 від 25 січня 2008 р.), який входить до Закону України про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі № 250-VI, прийнятий Верховною Радою України 10 квітня 2008 року, включає зобов'язання України відмінити обмеження експорту зерна з дати вступу України до СОТ, а експортні квоти на пшеницю та жито скасувати до вступу до СОТ. Після вступу до СОТ скасовано квоти на постачання сталеливарних виробів до Європейського Союзу, що визначені угодою, укладеною між Урядом України та ЄС про торгівлю деякими сталеливарними виробами. Україна скасувала ліцензування експорту української металопродукції, на яку були встановлені квоти при постачанні до ЄС (постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2008 р. № 529). Згідно Додатку 1 до Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі, що визначив розклад зобов'язань та поступок до ГАТТ 1994, Україна зобов'язалася модифікувати державну підтримку сільського господарства через зменшення державного субсидування сільського господарства. Згідно взятих зобов'язань, Україна повинна скоротити державне субсидування сільського господарства до 5% від річної вартості виробництва валової продукції сільського господарства у будь-якому році після вступу України до СОТ. Умови приєднання України до СОТ надають

можливості підтримки сільського господарства України на рівні 10-12 млрд. грн. у рік без порушення взятих зобов'язань. При збільшенні видатків на бюджетні програми Міністерства аграрної політики проблемні питання галузі та сільської місцевості не зникають. Тому зараз аграрна політика має бути більше сфокусована на питанні ефективності бюджетних програм підтримки та визначені коефіцієнту корисної дії реалізації програм, які діють на даний час.

При розробленні цих програм бажано врахувати курс країни на європейську інтеграцію, забезпечення дотримання стандартів ЄС із безпеки та гігієни сільськогосподарської продукції для виходу на ринок країн ЄС як конкурентоспроможних виробників, а не стати ринком збуту всіх товарів світу.

Із збільшенням бюджетного фінансування державних відомств та установ, що повинні надавати послуги виробникам сільськогосподарської продукції, збільшується навантаження на товаровиробників у вигляді додаткових грошових витрат, які вони несуть при замовленні цих послуг або при отриманні обов'язкових дозвільних документів, що, у свою чергу, тісно пов'язано із питанням конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції. Приєднання до даної угоди вимагає від українських виробників покращення якості товарів, але і вимогу зміни державної політики шляхом зниження оперативних витрат виробників.

Підтримка державою структурної перебудови може здійснюватися як через пряму державну фінансову допомогу господарству, так і через субсидії по компенсації відсотків за користування кредитами комерційних банків, взятих виробниками на вищевказані цілі [8].

Можна зробити певний прогноз щодо подальшого розвитку агропромислового сектору економіки після прийняття відповідних міжнародних зобов'язань за міжнародними торговими угодами. У середньостроковій перспективі загальносвітові тенденції розвитку аграрного сектору формуватимуть низку викликів та ризиків, що впливатимуть на динаміку аграрного сектору України:

1) наростання ресурсних дисбалансів у світі, зокрема дефіцит продовольства, стимулюватимуть зростання цін на продукцію аграрної галузі,

2) Чинна модель захисту внутрішнього ринку України від цінових коливань (адміністративне регулювання цін, заборона або обмеження експорту тощо) є не лише неефективною в умовах відкритої ринкової економіки, але й демотивує аграрне виробництво як таке;

3) висока інвестиційна привабливість аграрного виробництва сприятиме збільшенню конкуренції між країнами, що мають аналогічний Україні значний аграрний потенціал. Аграрна політика Уряду 2010 р., зокрема проблеми з відшкодуванням ПДВ експортерам, запровадження експортних обмежень тощо, погіршила інвестиційний імідж України та послабила конкурентні позиції національних операторів аграрного ринку на зарубіжних ринках; технологізація аграрного виробництва.

4) нерівномірність світового розвитку аграрного виробництва (зокрема, через високий рівень субсидій в розвинених країнах та розміри інвестицій), викривлення конкурентної ситуації через поширення протекціоністських заходів, зростання відставання країн, що розвиваються, від світових лідерів;

5) глобалізація переробної промисловості була характерною рисою світового господарства в останні 15 років. Трансфер робочих місць з розвинених країн в країни, що розвиваються, продовжиться й у наступні 15-20 років. Важливим джерелом конкурентних переваг будуть низькі витрати, що робить конкуренцію з боку ринків з низькими витратами й ціною конкуренцію одним з ключових зовнішньоекономічних ризиків для України

Юридичні наслідки приєднання України до Міжнародної угоди з цукру 1994 року, виходять із цілей даної угоди, закріплених у ст.1, зокрема, якими визначено забезпечувати розширення міжнародного співробітництва у сфері світового ринку цукру, забезпечувати форум для міжурядових консультацій з питань цукру і шляхів поліпшення становища на світовому ринку цукру, сприяти розвитку торгівлі шляхом збирання і надання інформації про стан на світовому ринку цукру та інших підсолоджуючих речовин, сприяти підвищенню попиту на цукор, особливо для використання в нетрадиційних цілях. Відповідно до ст.3 Даної угоди створюється Міжнародна організація з цукру. Вступ до СОТ призвів до відкриття внутрішнього ринку сільсько-господарської сировини і продовольства. Негативними наслідками стали: по-перше, наповнення продовольчого ринку України товарами за низькими цінами; по-друге, вивмивання важливої для вітчизняної харчової промисловості сировини і стратегічно важливих кормових ресурсів з неї.

Отже, наслідками приєднання України до міжнародних товарних угод є 1) звуження внутрішнього ринку збуту для національних товаровиробників;

2) зростання експорту товарів, що споживаються в українському АПК може спричинити підвищення цін на них на внутрішньому ринку;

3) поступове зменшення рівня захисту внутрішнього агропромислового ринку, що може призвести до його насичення дешевими й неякісними імпортованими товарами та продуктами.

Одним із негативних наслідків, що вбачається у даному розширенні інтеграції України до СОТ через приєднання до міжнародних торгових угод, є те, що промислово розвинуті держави світу зможуть нав'язувати негативні умови щодо експорту певних товарів державам, що розвиваються, що і спостерігаємо на прикладі України, яка відповідно до прийнятих на себе

зобов'язань створила більші обмеження експорту на вигідні для неї товари і менші мита та квоти на ввіз іншим державам, а отже, програє в економічному плані. Враховуючи, що у межах Дохійського раунду СОТ ведуться переговори загалом стосовно питань розширення доступу на ринки всіх країн, із одночасним скороченням внутрішньої підтримки і скасуванням експортних субсидій, юридичні наслідки приєднання України до міжнародних торгових угод будуть колосальними, адже не виконати міжнародні зобов'язання Україна не зможе, виконавши ж їх, створить труднощі для таких галузей економіки як сільське господарство.

Відкривши українські ринки, ми не підозрюємо про майбутні згубні наслідки для економіки. На думку автора, Україна взяла на себе занадто багато зобов'язань за даними міжнародними товарними угодами, виконання яких може призвести до негативних наслідків, до втрат від неможливості експортувати достатньої кількості цукру та пшениці на світовий ринок. Брати більше зобов'язань, ніж отримувати переваг-нонсенс, що однак існує в Україні і компроміс ще не досягнуто, проте теоретично існують як переваги, так і недоліки, українські виробники отримали доступ до світових ринків, хоча й лімітований обмеженнями експорту багатьох товарів (цукру, пшениці), а іноземні держави отримали вільний доступ до українського ринку. Україні за новими міжнародними зобов'язаннями вже не вигідно експортувати зерно та цукор за встановленою мінімальною ціною та ще й при великій квоті на експорт, така ж сама ситуація із Угодою з цукру, яка фактично встановивши експортні квоти на нього, забороняє продавати понад цю квоту. Де-юре Україна отримала відповідно до міжнародних торгових угод – доступ до міжнародних ринків (зокрема пшениці та цукру), а де-факто – прийняла такі

умови для національних виробників, за якими подальший розвиток майже неможливий, причому створено експортні квоти на пшеницю і мінімальний рівень цін для експорту зерна та цукру. Отже, наслідки приєднання України до міжнародних торгових угод існують як позитивні, так і негативні, що залежить від обсягу міжнародних зобов'язань, взятих до відповідної угоди, узгодити ж певні недоліки яких можна шляхом укладення двосторонніх угод щодо експорту та імпорту певних товарів чи прийняття певних застережень до угод при приєднанні до міжнародних товарних угод у майбутньому.

Список використаних джерел

1. <http://zakon.rada.gov.ua> – Міжнародна угода про зерно 1995 року.
2. <http://zakon.rada.gov.ua> – Міжнародна угода по цукру 1992 року.
3. Опришко В.Ф. Міжнародне економічне право: Підручник. – Видання друге, перероблене і доповнене. – К.: КНЕУ, 2003.
4. Шнирков О.І, Заблоцька Р.О. Міжнародні економічні відносини. – К.: ІМВ, 2008.
5. Богуславский М.М. Международное экономическое право. – М., 1986. – 303 с.
6. Один рік України у СОТ: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки. За редакцією Марчіна Свенціцькі. Колектив авторів: Ірина Кобута, Віталій Жигadlo, Андрій Заїка. – К., 2008.
7. <http://zakon.rada.gov.ua> – Угода про сільське господарство.
8. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С.Філіпенко, В.С.Будкін, А.С.Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.

Биданцева Н.В. Юридические последствия присоединения Украины к международным товарным соглашениям

Исследованы юридические последствия присоединения Украины к Международному соглашению по пшенице 1995 года и к Международному соглашению по сахару 1992 года в контексте взятых по ним обязательств.

Выделены основные методы государственной политики по поддержке национальных товаропроизводителей при присоединении к международным товарным соглашениям с целью обеспечения конкурентоспособности национальной экономики. Проанализированы плюсы и недостатки от взятых обязательств по этим соглашениям. Определены основные тенденции присоединения Украины к другим международным товарным соглашениям.

Ключевые слова: Международное товарное соглашение, экспортные и импортные квоты, национальный товаропроизводитель, оговорки.

Bydantseva, N.V. The legal consequences of accession of Ukraine to the International Wheat

Agreement 1995 and to the International Sugar Council for the purposes of taken obligations have been analyzed. The principal measures of state policy of supporting domestic producers when acceding to the international commodity agreements in order to ensure competitive ability of the national economy have been outlined. Advantages and drawbacks of the obligations taken under these agreements have been analyzed. General tendencies of Ukraine acceding to other international commodity agreements have been defined.

Key words: international commodity agreement, quotas for export, quotas for import, national commodity producer, qualifications.

Членство України у СОТ: наслідки для регулювання сфери субсидування сільського господарства та перспективи співпраці у рамках Дохійського раунду

Аналіз розвитку субсидування сільського господарства. Висвітлюється зміна підходу до регулювання фінансового сприяння сільськогосподарській галузі шляхом внутрішньої підтримки, що зумовлена необхідністю не перевищувати рівень сукупного виміру підтримки за зобов'язаннями перед СОТ. Окреслюється необхідність заміщення підтримки засобами зеленої скриньки замість жовтої, перспективи співпраці у рамках Дохійського раунду.

Ключові слова: субсидування сільського господарства, сукупний вимір підтримки, експортне субсидування, внутрішня підтримка, зелена скринька, жовта скринька, Дохійський раунд.

Тривалий час серед провідних економістів України велися дискусії із приводу доцільності вступу України до СОТ. Репрезентативно видається позиція, що членству в СОТ немає альтернатив, а питання вибору між приєднанням чи неприєднанням до організації рівнозначне вибору між торгувати чи не торгувати зі світом [6, с. 484]. Зобов'язання щодо галузі сільського господарства були прописані у заключному документі АСС/4 [7]. Однією із суттєвих додаткових переваг членства є можливість впливу на міжнародні торговельні процеси кризь призму раунду Доха-Розвиток шляхом лобіювання змін до системи чинних договорів СОТ. На момент вступу до СОТ фахівці говорили, що про перші відголоски наслідків членства можна буде говорити вже за декілька років. Автор вважає за доцільне приділити увагу аналізу виконань зобов'язань у рамках СОТ щодо підтримки державою галузі сільського господарства, тенденціям, які відображаються в Україні стосовно субсидування в сільському господарстві.

У контексті дослідження субсидування у сільському господарстві слід звернути увагу на те, що попри фінансову кризу, за даними Держкомстату частка експорту сільськогосподарської продукції у загальній товарній структурі експорту зросла з 20% до 23% з 2009 по 2010рр [2]. До членства у СОТ дана частка була на рівні 12-13%. Проте надходження скоротилися з 9.9 до 8.2 млрд. дол. США, що є закономірним через зміни у світовій кон'юктурі ринку.

У ході переговорного процесу Україна відмовилася від застосування експортних субсидій для сільськогосподарської продукції. Офіційне підтвердження цього міститься також у відповідному повідомленні, надання яких в Україні покладено на Центр обробки запитів країн - членів Світової організації

торгівлі та їх інформування згідно з постановою Кабінету Міністрів №408. Повідомлення від 11 лютого 2011р., що стосується експортних субсидій, покликане підтвердити, що, відповідно до ст. 18 (2) Угоди про сільське господарство, Україна підтвердила зобов'язання, передбачені пунктом 391 Доповіді робочої групи з питань вступу України до СОТ, що за 2010 календарний рік Україною не було надано експортних субсидій [11]. Тому розпочати аналіз наслідків вступу України до СОТ у контексті субсидування сільського господарства потрібно із виконання Україною зобов'язань по внутрішній підтримці.

Внутрішня підтримка у сільськогосподарській сфері Україною може надаватися у рамках програм зеленої та блакитної скриньок, які не підпадають під зобов'язання по скороченню та є дозволеними, жовтої скриньки, які також не підлягають скороченню, проте повинні вкладатися у рамки, щоб не перевищувати річний рівень підтримки, виражений у показнику сукупного виміру підтримки. Цей показник сукупного виміру підтримки не повинен перевищувати 3 млрд. 43 млн. грн. Оскільки у рамках СОТ є лише 2 види градації економічного розвитку країн, Україні як державі з більш розвинутою економікою дозволяється також використовувати підтримку у рамках програми *de minimis*, тобто щорічно витрачати додатково 5% від річної вартості виробництва валової продукції сільського господарства. При збільшенні річної суми вартості виробництва валової продукції сільського господарства можливості підтримки галузі у межах рівня *de minimis* також збільшуються. У 2009 році Україна дотрималась своїх зобов'язань щодо неперевищення річного СВІП у 3, 043 млрд. грн. Відповідна нотифікація, підготована міністерством аграрної політики України, була надана Секретаріату СОТ у червні 2010р. на виконання вимог Угоди про сільське господарство для моніторингу виконання зобов'язань країн-членів СОТ.

Завдання модернізації державної підтримки у сфері сільського господарства залишається актуальним. Основними напрямками діяльності держави у цій сфері повинна стати заміна заходів субсидування жовтої скриньки на субсидування зеленої скриньки та розширення відповідних зелених програм. Відповідні цілі поставлені і у Програмі економічних реформ України на 2010–2014рр., де поставлене завдання “удосконалення системи субсидування для підвищення конкурентоспроможності сектору відповідно до угоди про сільське господарство у рамках СОТ (переорієнтація субсидування на напрями, що відповідають «зеленому ящику» за методологією СОТ)” [5]. Втілення такого сценарію розвитку субсидування у сільському господарстві видається цілком реальним завданням. Уже нині простежується тенденція збільшення фінансування зелених програм урядом. Станом на 2010р. фінансування заходів по субсидуванню зеленої скриньки було збільшено майже у 6.5 разів у порівнянні з 2003р., з 677.3 млн. грн. до 4.4 млрд. грн. відповідно. Підтримка по зелених та синіх програмах надається для фінансування дослідницьких, учбових, консультативних, маркетингових програм, створення державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки, страхування та гарантування безпеки доходів, виплати на відшкодування збитків від стихійних лих, допомоги на структурну перебудову, виплати за програмами охорони довкілля, регіональними програмами допомоги. Ці заходи можуть входити також і до системи прямих платежів. До 2009р. прямі платежі по відповідним програмам становили 5% від загальної суми підтримки, проте у інших країнах питома вага прямих платежів значно більша, наприклад, у ЄС вони складають 73%, у Канаді — 56%, у США — 17%.

Проілюструвати реформування заходів по субсидуванню шляхом трансформації їх із субсидій жовтої скриньки до зеленої можна на прикладі державної підтримки страхування у сільськогосподарській сфері. Наразі механізм субсидування страхування за Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» відноситься до заходів «жовтої скриньки». Стаття 11 відповідного Закону покладає на Фонд аграрних страхових субсидій України — державну спеціалізовану установу, яка створюється для надання страхових субсидій виробникам сільськогосподарської продукції, — повноваження щодо компенсації страхових платежів[3]. Такі заходи відносяться до «незвільнених від зобов'язань по скороченню» за класифікацією СОТ і включається до СВП. Вона відноситься до категорії здешевлення виробничих витрат, бо страхові платежі включаються до собівартості продукції, що виробляється сільськогосподарськими підприємствами. З іншого боку, участь держави у виплатах на відшкодування збитків від стихійних лих буде відноситися до заходів «зеленої скриньки». Тобто є можливість трансформації субсидій жовтої скриньки до зеленої, при цьому слід дотримуватися умов, встановлених Угодою про сільське господарство, закріплених у Додатку 2: по-перше, право на виплати визначається на основі втрат виробництва, які перевищують 30% від середнього виробництва за останній трирічний період; по-друге, виплати повинні відноситися лише до втрати доходів, поголів'я худоби, землі або інших факторів; по-третє, виплати повинні компенсувати не більше, ніж повну вартість відшкодування таких втрат і не повинні передбачати вимог щодо виду або обсягу майбутнього виробництва; по-четверте, виплати, що здійснюються під час стихійного лиха, не повинні перевищувати рівня, який є необхідним для запобігання або мінімізації подальших втрат; по-п'яте, у випадках, коли виробник отримує у той самий рік виплати на страхування доходів та гарантування безпеки доходів, загальна сума таких виплат повинна становити до 100% від загальних втрат виробника[9]. Особливий режим застосовується у випадку стихійного лиха. Право на отримання виплат на відшкодування збитків від стихійних лих визначається на основі втрат виробництва, які перевищують 30% (або 40%) від середнього значення виробництва за три роки з останнього п'ятирічного періоду, з якого виключаються найменший і найбільший показники. Середнє значення виробництва за три роки можна назвати гарантований рівень виробництва, забезпечений певним рівнем технологічного забезпечення окремого господарства. У разі падіння врожаю нижче гарантованого рівня більше, ніж на 30% (або 40%) фермер має право на одержання відшкодування. Розмір відшкодування також може бути установлений не у 100% розмірі, а 70-80% понесених втрат. Цікавим є досвід Канади, яка для мінімізації ризиків та заохочення приватних страховиків до співпраці у сільськогосподарській сфері запровадила практику розподілу страхових ризиків з державними страховиками через перестрахування.

На думку деяких фахівців, зокрема Річарда Балдвіна, професора міжнародної економіки Женевського інституту міжнародних відносин та розвитку: «найбільш важливою подією року буде завершення Дохійського раунду торговельних переговорів у рамках СОТ.»[14] Розвиток сільськогосподарської галузі передбачав реформи по трьом основним напрямкам: «суттєві покращення у доступі на ринок; скорочення, із перспективою скасування, всіх форм експортних субсидій; та суттєве скорочення внутрішньої підтримки, що викривлює торгівлю.»[12] Наша держава бере участь у переговорному процесі не із самого початку, а приєдналася уже на прикінцевій стадії, зі вступом до організації у 2008р., тому Україна представлено у групі країн, що нещодавно долучи-

лися до СОТ — група RAM. Наразі основним напрацюванням Дохійського раунду переговорів у рамках СОТ є прийняття останньої переглянутої версії проекту домовленостей 06 грудня 2008р., які іменуються «модальностями» (draft modalities)[13]. Проте проект не вирішив всі проблеми. Україна відстоює політику подальшої лібералізації у сфері міжнародної торгівлі, зокрема шляхом скасування експортних субсидій. На думку деяких вчених, оскільки «експортні субсидії надаються виробникам сільськогосподарської продукції для створення чи підтримки конкурентних переваг на закордонних ринках», то «саме ці субсидії найбільше спотворюють розвиток конкуренції на світових ринках»[1,с.158]. Проте вплив експортних субсидій на країни, що розвиваються є дискусійним. У бідних країн є можливість безмитного доступу на ринок країн, що використовують тарифні та субсидійні інструменти, щоб експортувати товари за внутрішніми цінами останньої (було наведено обґрунтування, що ціни на внутрішньому ринку цих країн вищі за ціни на світовому). Така можливість безмитного доступу була у свій час впроваджена із прийняттям Ломейських конвенцій у 1975р., яких було IV, при цьому перші 3 приймалися на період 5р. та надавали найменш розвиненим країнам переваги на невзаємній основі, остання була прийнята на 10р[10]. Нині переваги для країн АКТ: групи, що включає у тому числі 39 найменш розвинених країн світу, - встановлені Угодою Котону, підписаною у 2000р. та переглянутою у 2010р.[15] Найменш розвинутим країнам надається преференційний доступ до ринку ЄС на впровадження ініціативи «Все крім зброї», така ситуація зберігатиметься до 2013р. Схожий преференційний режим надається для найменш розвинених країн при доступі на ринок США у наслідок підписання Акту про зростання та можливості для Африки у 2000р.[8] Тому потреба цілковитого скасування експортного субсидування у сільському господарстві не доведена, можливо, не обґрунтована. По-перше, загальноприйняте уявлення про те, що лібералізація у сфері сільського господарства із боку розвинених країн принесе величезну користь найменш розвиненим країнам, є помилковим. Адже ці країни, їх перелік включає велику кількість держав Африканського регіону, отримують здобутки від існуючого режиму у сільськогосподарській сфері, оскільки можуть реалізовувати свій експорт за високими цінами внутрішнього ринку ЄС та купувати імпортовану продукцію за низькими світовими цінами. Репрезентативним є приклад цукру, вигоду від продажу якого мають країни Африки, збуваючи його на ринку ЄС. Виключення становлять субсидії, що застосовуються США, оскільки при нульовій тарифній ставці із боку ЄС внутрішні ціни на ринку дорівнюють світовим. Але навіть за цієї ситуації Бангладеш, що імпортує бавовну, отримує зиск від низьких світових цін. По-друге, лібералізація режиму сільськогосподарського субсидування розвинутими країнами у першу чергу буде вигідною їм самим. Припинення субсидування призведе до підвищення продуктивності, яка керуватиметься законами ринку, буде покладено край переливанню капіталу до менш розвинених країн, відбудеться зниження цін на внутрішніх ринках. По-третє, країни, що мають переваги у сільськогосподарській сфері звісно отримають вигоду від підвищення ціни на світових ринках, яка стане наслідком лібералізації розвиненими країнами. Тому у рамках СОТ концепцію подальшої лібералізації, тобто припинення експортного субсидування сільського господарства та перегляд зобов'язань де мініміс найбільше пропагує Австралія, Нова Зеландія, Канада, США, із-поміж менш потужних економік: Бразилія, Аргентина, Малайзія, Індонезія, які підтримують цю ідею у межах Кернської групи. По-четверте, переваги країни, що розвиваються, можуть отримати у

результаті лібералізації власних ринків, якщо вони, виходячи із теорії відносних переваг, яка діє не лише для сфери промисловості, але й для сільського господарства, здійзнять спеціалізацію на виробництві певних культур, що буде супроводжуватися створення власної системи торговельних преференцій.

Наслідками вступу України до СОТ, які найбільше позначилися на вітчизняних виробниках сільськогосподарської продукції, стало скорочення фінансової підтримки, яка становить вигоду, у рамках субсидій жовтої скриньки через необхідність контролю показників сукупного виміру підтримки у межах фіксованої суми, яка обумовлювалася базовим періодом — 3. млрд. 43 млн. грн. Враховуючи той факт, що субсидії жовтої скриньки справляють негативний спотворювальний вплив на світові торговельні процеси, прагнення реформування їх для приведення у відповідність із вимогами, що ставляться до субсидій типу зеленої скриньки є позитивним. Приклад страхування у сільському господарстві продемонстрував, що якісна зміна підтримки можлива. Наразі завданням для уряду України залишається проведення збалансованої політики для належного виконання зобов'язань у рамках СОТ без перевищення сукупного рівня підтримки.

Статистичні дані свідчать про сприятливі економічні наслідки вступу України до СОТ. Україна успішно виконувала зобов'язання перед організацією, включаючи не перевищення показника СПВ. Основними напрямками державної політики у сфері субсидування сільського господарства повинна стати заміна заходів жовтої скриньки на заходи зеленої скриньки та розширення відповідних зелених програм. Пріоритетними реформуваними заходами по субсидуванню шляхом трансформації їх із субсидій жовтої скриньки до зеленої можна на прикладі державної підтримки страхування у сільськогосподарській сфері. На Дохійському раунді переговорів Україна представлена групою RAM, що нещодавно долучилися до організації, бере участь в обговоренні проекту модальностей 2008р. та наполягає на подальшій лібералізації міжнародної торгівлі, зокрема шляхом скасування експортного субсидування.

Список використаних джерел

1. Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ: Монографія/ Кер. Авт. Кол. І наук. Ред Циганкова Т. М. - К.: КНЕУ, 2003. - С. 158.
2. Державний комітет статистики України. [Electronic resource]. Mode access: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. Date of access: 08. 05. 2011.
3. Закон України “Про державну підтримку сільського господарства України” від 24. 06. 2004р. з наступними змінами та доповненнями// Відомості Верховної Ради України. — 2004. - № 49, ст. 527.
4. Кобута І., Жигадло В., Лужанська Т. Другий рік України у СОТ: тенденції у зовнішній торгівлі товарами та аналіз виконання зобов'язань/ За ред.. Марчіна Свенціцькі. — К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. — С. 32.
5. Комітет з економічних реформ при Президенті України: Програма економічних реформ України на 2010 — 2014pp. [Electronic resource]. Mode of access: <http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_2.pdf>.
6. Осика С. Г., Пятницький В. Т.: Світова організація торгівлі/ 2-ге видання, перероблене і доповнене. - К.: “К. І. С.”, 2004. - С. 484.
7. ACC/4. [Electronic resource]. Mode of access: <http://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/a1_ukraine_e.htm>. Date of access: 09. 05. 2011.
8. African Growth and Opportunity Act. [Electronic resource]. Mode of access: <<http://www.agoa.gov/>>. Date of access: 09. 05. 2011.

9. Agreement on Agriculture. Annex.2. [Electronic resource]. Mode of access: <http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/analytic_index_e/agriculture_02_e.htm#ann_2>. Date of access: 09. 05. 2011.
10. From Lome I to IV. [Electronic resource]. Mode of access: <http://ec.europa.eu/europeaid/where/acp/overview/lome-convention/lomeitoiv_en.htm>. Date of access: 09. 05. 2011.
11. G/AG/N/UKR/6 dated 11 February 2011. Mode of access: <http://docsonline.wto.org/GEN_highLightParent.asp?qu=%28+%40meta%5FSymbol+G%FCAG%FCN%FCUKR%FC%2A%29&doc=D%3A%2FDDFDDOCUMENTS%2FT%2FG%2FAG%2FNUKR%6%2EDOC%2EHTM>
12. MINISTERIAL DECLARATION. 20 November 2001: WT/MIN(01)/DEC/1 [Electronic resource]// Mode of access: <http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_e.htm>. Date of access: 08. 03. 2011.
13. Revised draft modalities for agriculture (6 December 2008) [Electronic resource]// Mode of access: <http://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agchairtxt_dec08_a_e.pdf>. Date of access: 12.03.2011.
14. Richard Baldwin: In 2011, the Doha Round will be completed. - 2010 [Electronic resource] //Mode of access: < http://www.economist.com/economics/by-invitation/guest-contributions/2011_doha_round_will_be_completed>. Date of access: 08. 03. 2011.
15. The Partnership Agreement between the Members of the African, Caribbean and Pacific Group of States of the one part, and the European Community and it's members of the other part, signed in Cotonou, Benin on 23 June 2000.

Козачук Н.А. Членство Украины в ВТО: последствия для регулирования сферы сельского хозяйства и перспективы сотрудничества в рамках Дохийского раунда

Анализ развития субсидирования сельского хозяйства. Освещается смена подхода к регулированию финансового содействия сельскохозяйственной сфере внутренней поддержкой, что обусловлено необходимостью не превышать уровень совокупного измерения поддержки по обязательствам перед ВТО. Необходимость замены поддержки мер желтого ящика мерами зеленого ящика, перспективы сотрудничества в рамках Дохийского раунда обсуждаются.

Ключевые слова: субсидирование сельского хозяйства, совокупное измерение поддержки, экспортное субсидирование, внутренняя поддержка, зеленый ящик, желтый ящик, Дохийский раунд.

Kozachuk, N.O. The Membership of Ukraine in the WTO: repercussions for the regulation of subsidizing in agriculture and prospects of cooperation within Doha round

The analysis of the development of subsidizing in agriculture. Changes in the approach of the regulation of financial contribution to agriculture by domestic support, that are caused by the necessity not to exceed the aggregate measures of support, fixed by WTO rules, are. The necessity of replacement of yellow box by green box, the prospects of cooperation within Doha round are outlined.

Key words: subsidizing in agriculture, aggregate measures of support, export subsidizing, domestic support, yellow box, green box, Doha round.

УДК 327(477+470+571)

Мазурець Ю.О.

Особливості україно-російських інформаційних відносин: історичний та геополітичний виміри

Українсько-російські інформаційні відносини формувалися протягом багатьох років незалежності обох держав. Досить часто вони перетікали у фазу протистоянь, результат яких залежав від оперативності реагування України на інформаційні виклики. Даний аналіз містить концептуальні основи українсько-російських інформаційних відносин, описує ретроспективу та перспективу їх розвитку.

Ключові слова: інформаційна політика, газова війна, імідж, новини, ЗМІ.

З розвитком глобалізації тема інформаційних відносин стає дедалі більше актуальною. Через зменшення важливості та дієвості бар'єрів, сьогодинішній світ все більше набуває характеру «глобального села». За таких умов інформаційні відносини стають ще важливішими, оскільки з нівелюванням бар'єрів потік інформації стає все вільнішим, що дозволяє йому все більше й більше чинити вплив на світовий порядок.

Феномен інформаційних воєн зачіпає людство дедалі активніше. Інформаційно-психологічний вплив здатен змінювати все: імідж, позиції, напрями розвитку. Баланс інформаційних стосунків, у тому числі й інформаційних протистоянь набуває характеру чинника світового порядку.

Багато про новий спосіб ведення зовнішньої політики пише Г. Почепцов. У своїх статтях він виокремлює концептуальну основу бачення Україною та Росією свого місця на світовій арені й, ґрунтуючись на цьому, описує інформаційні відносини двох держав.

Через призму іміджу держави на міжнародній арені аналізує інформаційні відносини І. Лосєв, який звертає особливу увагу на результативність окремої інформаційної стратегії.

П. Бураковський та С. Черненко у своїй дослідницькій діяльності активно використовують метод контент-аналізу. На основі його результатів вони детально сформулювали хід та результативність кожного етапу інформаційних протистоянь України та Росії в період газових перепитів 2005-2009 років.

Активно вивчають інформаційну складову зовнішньої політики України також Ю. Володарський; І. Соловей; О. Толкачов чий дослідження стосуються здебільшого енергетичної сфери; А. Золотарьов, який активно досліджує російський вектор зовнішньої політики України.

Газові відносини Україна-Росія в останні роки поринали в царину інформаційного протистояння. Інформаційні газові війни Україна-Росія характеризувалися своїм дисбалансом з переважанням російського інформаційного впливу. Це негативно позначилося на статусі України у світі, тому цей аспект потребував балансування шляхом активізації інформаційної діяльності України, аби при повторенні подібних ситуацій в майбутньому Україна була до них готова [1].

Постійні минулі українсько-російські газові перепити, безумовно, мали свої суб'єктивні та об'єктивні причини. Досліджуючи їх, необхідно відійти від зайждженої риторики в стилі звинувачень один одного в підливанні масла у вогонь. Треба шляхом об'єктивних аргументів визначити, в чому ж полягає принципова різниця українського та російського суспільств, що призводили до протистоянь.

На пострадянському просторі існують нееквівалентні соціальні системи. І тому потенційно можуть виникати такі конфліктні ситуації. Дві соціальні системи розвиваються і бачать минуле, майбутнє і сьогодення під різним кутом зору [2;7].

Справді, Росія й Україна бачать по-різному минуле. Використовуючи історичний метод дослідження, ми дійшли висновку, що Росія, позиціонує себе, активно апелює до свого радянського минулого, чого не робить Україна. Різні й бачення майбутнього в українців та росіян. Принаймні, вони аж ніяк не співпадають. Варто лиш поглянути на стратегії обох держав: Україна прагне локального лідерства, тоді як Росія – глобального.

Всі види невідповідностей, що виникли після розпаду єдиної структури (СРСР), яка, в свою чергу, породила два принципово різні автономні шляхи розвитку обох незалежних держав, можна класифікувати наступним чином:

- Відмінності в організації внутрішньої системи держави;
 - Зовнішньоструктурні відмінності, що прослідковуються у вигляді підлаштування обох систем під різні глобальні ієрархії;
 - Різна цільова орієнтація в контексті майбутнього існування.
- Базові відмінності двох систем зручно було б шукати шляхом порівняння інформаційних ресурсів України та Росії. Виділимо три типи інфраструктур інформаційних ресурсів двох держав та порівняємо їх:
- Фізична інфраструктура;
 - Інформаційна інфраструктура (контент);
 - Віртуальна інфраструктура.

У фізичному вимірі інформаційний ресурс Росії, безумовно, переважає над інформаційним ресурсом України. Так Російська Федерація має можливість безпосередньої телетрансляції на території України, чого не має Україна в Росії. Також Росія веде свою телетрансляцію і англійською мовою. Найбільші російські газети видаються в спеціальному українському варіанті. Такого експортного варіанту ЗМІ Україна, на жаль, не має. За рахунок такої клопіткої роботи російських ЗМК масштаби охопленої ними аудиторії просто вражають. Більш того, Україна не має мовного фільтра по відношенню до Росії, що свого часу став козиром для держав Прибалтики [1;7].

Про інфраструктуру в її інформаційному вимірі (контент) можна говорити багато. Все ж варто спочатку визнати дві негативні характеристики контенту українських новин.

Перша – це його бідність, особливо в недільні дні. Телекомпанії абсолютно не обтяжують себе напрацюванням цікавих новин про внутрішній стан справ в Україні, активно переходячи, натомість, на іноземні повідомлення. В цій ситуації напрошується болюче прислів'я: немає новин – немає і держави.

Другою негативною характеристикою українських новин (в першу чергу – теленовин, оскільки саме вони є найпопулярнішими серед масової аудиторії українців) є так званий фронтовий характер повідомлень, де головними об'єктами є політики, які звинувачують один одного, автомобільні аварії, вибухи газу та інша надзвичайна хроніка, що має місце як у побуті, так і в політиці [1;7].

Інфраструктуру в віртуальному вимірі Україна повністю програла Росії. Масова культура в Україні являється майже повністю російською, що робить неможливою вибудову української національної ідентичності. Маючи таку

інформаційну інфраструктуру невідповідність, нам важко казати про можливість наших перемог, тому що у нас немає власне інформаційного ресурсу. У нас немає власних новин [2].

Шлях, обраний Україною для відповіді на інформаційні виклики з боку Росії, – принципово неправильний. Вона просто «прогнала» російське телебачення з українського медіа простору. В короткочасній перспективі, можливо, Україна й досягає успіху. Але в майбутньому ми зіткнемося з іншими проблемами. Наш мінус у тому, що ми не створюємо цікавий контент, і тоді люди шукають інший. Створивши якісний інформаційний ресурс (особливо телеконтент), Україна позбудеться відтоку аудиторії до іноземної інформації.

Зрозуміло, що існує певна нееквівалентність, частково об'єктивно створена, а частково створена нами. Об'єктивно, тому що Росія й Україна рухаються різними шляхами, тому є суперечність моделей світу, і в ситуації, коли вони починають перетинатися, виникає конфлікт. Так трапилося, що на початкових порах незалежності України для пострадянського простору для побудови обрана конфронтаційна модель. Зрозуміло, чому, – бо імплементувати її в першій половині 90-их було не так і важко. Але останнім часом спостерігається пошквалений відхід від такої надто не вигідної для України практики, оскільки конфронтація не принесла позитивних результатів [2].

Окрім того, відсутнє швидке реагування, чим Росія ж може похвалитися. Робота у форматі «24 години на добу» може себе виправдати. Особлива потреба в такому графіку виникала безпосередньо під час активних фаз протистояння (згадаймо інформаційні газові війни перших років посткучмізму).

Активною фазою інформаційних війн між Україною та Росією був період з 2005 до 2009 року. Перш за все інформаційні протистояння мали місце в сфері газових відносин, картина яких була досить складною. Створювалися некомфортні умови як для України, перед якою поставало питання знаходження альтернативи імпортованому газу для внутрішніх потреб, так і для європейських споживачів російського блакитного палива, які отримували його або в недостатній кількості, або не отримували взагалі. На тлі цих гострих подій кожна сторона газових стосунків прагнула захистити свої власні інтереси. Так для України було важливо зберегти перед Європою обличчя надійного транзитера газу, не втратити свого суверенітету і самій не залишитись без блакитного палива посеред зими, коли газ активно споживається не лише промисловістю, а й використовується з метою опалення житла своїх громадян.

Питання з приводу того, хто ж оперує більшою правдою про причини чергової газової кризи активно обговорювалося і в Україні, і в Росії, і в світі, в тому числі й у Європі, яка має безпосереднє відношення до даних стосунків. ЗМІ кожної сторони в рамках їх інформаційної політики прагнули захищати власну позицію в цьому питанні, особливо Росія як постачальник газу, а Україна – як транзитер [3;7].

Після газового протистояння 2005-2006 року стало очевидним, що Росія вела інформаційну війну проти України шляхом не тільки генерації інформаційних повідомлень та новин, але й викривлення інформації та відвертих неправдивих висловлювань. Ефективність російського підходу обумовлена наявністю в ЄС великої кількості дружніх до Росії журналістів, лобістів та проросійських речників. Натомість Україна не готувалася до інформаційної війни, не створювала інструментів забезпечення і просування своїх інтересів в ЄС. Непідготовленість України переходила у відсутність перемоги.

Визнавши це, необхідно детальніше проаналізувати хід інформаційних перепалок України та Росії. Наочним прикладом цього може стати інформаційна газова війна 2009 року. Результати витягів з контент-аналізу випусків новин обох сторін, наведеного нижче, чітко демонструють реальну картину конфліктних інформаційних відносин України та Росії [4;5].

Кількісний контент-аналіз змісту сюжетів українських телеканалів протягом 1 – 17 січня 2009 року показав, що абсолютним рекордсменом за цитуванням і згадуванням була російська компанія «Газпром» (692 сюжети) [2].

Газпром позиціонувався в новинах як суб'єкт не лише економічних відносин, а й міжнародної політики. Це підтверджується й тим, що згадуваність Газпрому була більшою й не збігалася із частотою згадування посадових осіб, дії яких повністю або частково ототожнюються з інтересами корпорації: Володимир Путін (220 сюжетів) Олексій Міллер (144 сюжети), Сергій Купріянов (156 сюжетів), Олександр Медведев і Дмитро Медведев (110 сюжетів обидва) [2;4].

«Нафтогаз України» згадувався лише у 417 сюжетах, при цьому майже у 80% згадувань Нафтогаз поставав об'єктом зовнішніх впливів, інструментом проведення певних інтересів: у стосунках з Газпромом, між українськими політичними гравцями. Інструментальну роль «Нафтогазу» підкреслює й той факт, що сюжетів із згадуванням чи синхронами Олега Дубини, тогочасного голови НАК було лише 250, прес-секретаря Валентина Землянського – 31, заступника голови НАК Володимира Триколича – 25 [4;7].

Про 2009 рік з його актуальною газовою темою ходило безліч думок. Навіть стосовно перемоги в інформаційній газовій війні 2009 існує кілька позицій. Одна з них гласить про те, що Україна війну програла, інша – що програла, але не на всіх фронтах і т.д.

Проаналізувавши її хід, не можна дати єдиної відповіді, хто ж переможець. В інформаційній війні 2009 року необхідно виділити три фронти: український, західний (європейський та американський) та власне російський [4;5].

Сила внутрішньої російської ідеології та результат формування громадської думки росіян дозволяє стверджувати, що на своєму внутрішньому фронті Росія інформаційну війну виграла з тріумфом. Дійсно, в перші місяці після протистоянь проблематично було знайти в Російській Федерації проукраїнськи мислячого громадянина.

На українському фронті успіх нашого північного сусіда, безумовно, великий, навіть занадто, з огляду на наші цілі. Проте, більшість українців продовжували вірити, що газ крали не ми й що росіяни дещо лукавили, звинувачуючи нас у цьому [6].

Щодо Америки та Західної Європи, то ці суб'єкти міжнародних відносин аж ніяк не прагнуть до домінування Російської Федерації у східній Європі, тому їм не личить прихилитись до російської позиції. Проте, залежність ЄС від поставок енергоносіїв (в першу чергу, звичайно, газу) з Росії, не дозволяють йому зайняти відверто антиросійську позицію. Тому ЄС висловлювався про неприпустимість свого втягнення у якості заручника в українсько-російські газові відносини [4;7;8].

Що ж необхідно Україні робити, аби підвищити ефективність своєї інформаційної політики?

По-перше, необхідне створення широкого кола європейських журналістів та ЗМІ, дружніх до України. Цей процес може займати півроку, а інколи й рік. Для цього необхідно проводити масштабну цілеспрямовану роботу з європейськими ЗМІ, яка аж ніяк не обмежується зусиллями прес-служб українських дипломатичних місій з їх мізерним фінансуванням [2].

По-друге, необхідне створення в Брюсселі та кожній столиці ЄС проукраїнської групи європейських політиків, які будуть підтримувати українські позиції. В Європейському Парламенті є майже три десятки депутатів, які добре ставляться до України та постійно її відвідують.

По-третє, Україна має працювати над створенням агентів впливу у європейському суспільстві – це мають бути не лише євродепутати, але й інші лідери громадської думки – співаки, письменники, науковці, експерти.

По-четверте, Україна з 2005 року мала готувати інструменти впливу на європейську спільноту через велику кількість українських організацій діаспори в Європі. Українські спільноти за кордоном на сьогодні майже ніяк не задіяні в реалізації зовнішньої політики України.

По-п'яте, Україна мала би проводити більше енергетичних і політичних заходів в ЄС. Необхідно було проводити більше публічних слухань в Європейському Парламенті, енергетичних круглих столів в Брюсселі та Страсбурзі, більше конференцій в столицях країн ЄС [1;9].

Крім того, необхідно також вести інформаційні кампанії й на внутрішній – власне українській стороні – активно інформуючи населення про стан справ шляхом подання фактів не лише з міжнародних, але й з вітчизняних джерел. Це допоможе населенню добре розбиратися в будь-якому аспекті українсько-російських стосунків (і не лише) та формулювати адекватну позицію щодо нього [9].

Отже, досвід минулих років показав, що Україна не надто якісно проводила інформаційне забезпечення зовнішньополітичних відносин з Москвою, зокрема в сфері енергетичних стосунків. Результатом цього стало певне погіршення іміджу України на міжнародній арені та деяке розчарування європейських споживачів російського газу в надійності України як партнера по транзиту блакитного палива.

Аби мати спроможність долати згубні наслідки інформаційного впливу в майбутньому, необхідно буде добре попрацювати. Перш за все, варто комплексно поглянути на проблему й врахувати наявність трьох сторін під час україно-російських інформаційних відносин: внутрішнього українського, внутрішнього російського та західноєвропейського й американського. Кожен з них потребує розробки окремих механізмів інформаційної політики.

Для українських громадян перш за все необхідно забезпечити якісні вітчизняні новини, які були б вичерпними й проукраїнськими. Ні в якому разі не можна забороняти трансляцію російських каналів в українському телекомунікаційному просторі. Необхідно на основі здорової конкуренції покращувати контент вітчизняних новин, аби саме він був цікавий українцям, а не російська альтернатива.

Для Європи та Америки необхідно завжди забезпечувати доступ до інформації про деталі україно-російських відносин через призму українських національних інтересів. Необхідно позбутися скарг іноземних журналістів на брак інформації. Необхідно залучати активну українську діаспору до підтримки українського іміджу в світі. Крім того заохочувати українських «адвокатів» за кордоном (політиків з Європи та Америки, науковців) дійсно захищати позицію України.

А на російський фронт треба намагатися отримати доступ українських медіа, які б працювали в руслі вітчизняних національних інтересів. До того ж в Російській Федерації проживає доволі численна українська діаспора, яку можна було б використати для створення та подальшого просування позитивного іміджу України в Росії.

Основним кредо інформаційної політики України, в тому числі й на російському напрямку, має бути постійне формування обізнаності про нашу державу. Безперервне й широке інформування допоможе заповнити інформаційний вакуум власними силами, не покладаючись на «допомогу» інших.

Список використаних джерел

1. Украина-Россия: основы информационного противостояния [Електронний ресурс] / Г. Почепцов // Телекритика. – 2009. – 28 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/bezpeka/2009-01-28/43362>

2. Українсько-Російський газовий конфлікт: контент-огляд новин провідних телеканалів двох країн [Електронний ресурс] / П. Бураковський, С. Черненко // Телекритика. – 2009. – 20 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telenovini/2009-01-20/43214>

3. Можно ли согреться словом? [Електронний ресурс] / А. Косовский // Телекритика. – 2009. – 12 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2009-01-12/43078>

4. Эксперты: имидж Украины страдает через бездействие политиков [Електронний ресурс] // Телекритика. – 2009. – 23 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/news/2009-01-23/43317>

5. Газовая дипломатия в эпоху глобального кризиса [Електронний ресурс] / Ю. Петровская, С. Гамова // Независимая газета. – 2009. – 19 січня. – Режим доступу: http://www.ng.ru/courier/2009-01-19/9_gaz.html

6. Эксперты: не можна говорити про поразку України у інформаційній війні з Росією: (матеріали круглого столу «Газовий конфлікт. Хто переміг в інформаційній війні?») [Електронний ресурс] // Телекритика. – 2009. – 20 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/news/2009-01-20/43219>

7. Информационно-газовая война как грабли для Украины [Електронний ресурс] / О. Толкачев // Телекритика. – 2009. – 12 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2009-01-12/43077>

8. Макаренко С. Информационная политика как чинник державного суверенитета Украины / Актуальные проблемы международных отношений // С. Макаренко. – 2008. – выпуск 80 частина 2. – с. 28-32.

9. Методы борьбы с Россией в информационной войне [Електронний ресурс] / А. Золотарьев // Телекритика. – 2009. – 29 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2008-12-29/42964>

10. Освещение «газовой войны»: работа над ошибками [Електронний ресурс] / І. Соловей // Телекритика. – 2009. – 13 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/bezpeka/2009-01-13/43081>

Мазурец Ю.А. Особенности украинско-российских информационных отношений: исторический и геополитический аспекты

Украино-российские информационные отношения формировались долгие годы после прихода независимости в обе страны. Довольно часто они приобретали характер противостояний, на результат которых влияла оперативность реагирования Украины на информационные вызовы. Данный анализ содержит описание концептуальных основ украинско-российских информационных отношений, а также ретроспективы и перспективы их развития.

Ключевые слова: информационная политика, газовая война, имидж, новости, СМИ.

Mazurets, Yu.O. Peculiarities of Ukrainian-Russian information relations: historical and geopolitical aspects

The Ukrainian-Russian information relationship has been conformed through many years of independence of the two states. It often occurred that those relations had a shade of opposition the results of which were strongly influenced by the rapidity of the Ukrainian reaction on the information challenges. This analysis contains a description of the basic concept of information relationship between Ukraine and Russia. Along with this it shows the features of it in the past and a perspective of its further development.

Key words: information policy, gas war, image, news, media.

УДК 327.5 : (477)+(55)

Майхрук Т.Я.

Прогностичні оцінки впливу запровадження санкцій проти Ірану на україно-іранське співробітництво

Досліджуються основні напрямки україно-іранського співробітництва, аналізуються санкції Ради Безпеки щодо Ірану та робиться спроба надати прогностичні оцінки впливу посилених санкцій на співробітництво між Україною та Іраном.

Ключові слова: Іран, Україна, ядерна програма, санкції, Рада Безпеки.

Тема іранської ядерної програми вже порівняно тривалий час залишається актуальною. Радикально налаштоване керівництво Ірану запевняє світову спільноту, що Іран розвиває ядерну енергетику у виключно у мирних цілях, але попри заяви політичних лідерів, іранських дипломатів, жодного підтвердження щодо мирних цілей своїх програми Іран надати не може. Світова спільнота стурбована відмовою Ірану допустити міжнародних спостерігачів на свої ядерні об'єкти, що само по собі викликає підозри. На сьогоднішній момент склалася така ситуація, за якої не доведено іранські мирні наміри щодо розвитку ядерної енергетики, але попри таку напружену ситуацію, яка триває не один рік, Іран став одним з пріоритетів в українській політиці на Близькому Сході.

Дослідженнями даної проблематики займалися А.П. Сіновець, Н.К. Тероганов, Н.А. Кожанов, В. Кравченко. Але на жаль, мало хто аналізував можливі наслідки цієї резолюції саме для України.

Дипломатичні стосунки між Україною та Ісламською Республікою Іран було встановлено ще у 1991 році. Основоположними документами двосторонніх відносин є Декларація про принципи дружнього співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Іран (26 квітня 1992 р.) та Меморандум між Кабінетом Міністрів України та Урядом Ісламської Республіки Іран про торговельно-економічне співробітництво на 2003-2007 рр.

Процес формування ірано-українських відносин відбувався в умовах напівблокади Ірану з боку деяких країн Заходу. Однак ООН не впроваджувала жодних санкцій по відношенню до Ірану. І таким чином, формально не існувало обмежень у налагодженні торгово-економічних зв'язків. Ці обставини, без сумніву, створювали сприятливі умови. Була відсутня тверда конкуренція з боку, принаймні, західних країн – для ефективного розвитку відносин між країнами, Іран був обмежений у виборі партнерів.

Перспективи майбутнього співробітництва України з Іраном суттєво ускладнюються кризою, яку викликала непоступливість Тегерану щодо продовження розробки ядерної програми Тегерану. Цим фактором, головним чином, пояснюється те, що політична взаємодія між двома країнами мало інтенсивна, тоді як економічне співробітництво розвивається досить таки жваво. Сьогодні Україна і Іран співпрацюють у 20 проектах[1].

Ситуація навколо Ірану постійно змінюється, але незмінним залишається напруження, яке не полишає ядерну програму. Спрогнозувати розвиток

ситуації навколо Ірану досить важко. Але можна намітити приблизні можливі сценарії розвитку подій.

Таким чином першим можливим варіантом розвитку ситуації навколо Ірану виступає запровадження санкцій Радою Безпеки ООН проти Ірану. 19 травня 2010 року проект резолюції, що запроваджує більш жорсткі економічні санкції щодо Ірану США передали на розгляд Ради Безпеки ООН. 10 червня 2010 року Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію 1929 щодо Ірану. Резолюція 1929 передбачає обмеження діяльності ряду іранських підприємств на міжнародному ринку, включаючи установи, залучені в роботи по реалізації ядерної програми Ірану і що мають безпосередній зв'язок з Корпусом вартових ісламської революції[2].

Також дана Резолюція закликає зареєстровані на території держав-членів ООН банки обмежити операції з певними іранськими фінансовими установами, серед яких «Перший Східний PLC банк», якого підозрюють у виділенні декількох сотень мільйонів доларів США на придбання компонентів необхідних для іранської ядерної програми.

Також ООН отримує право контролювати кораблі трьох іранських судноплавних компаній і робити їх перевірку у будь-який час і у будь-якому місці, якщо виникли підозри в тому, що вони здійснюють незаконне перевезення боєприпасів і техніки подвійного призначення.

Під дію санкцій підпадає 41 юридична і фізична особа, в тому числі і відомий вчений. Також санкції накладені на організації, пов'язані з Корпусом вартових ісламської революції і оборонною промисловістю. В принципі, запропоновані санкції розширюють вже існуюче ембарго на постачання озброєнь в Іран. Вони передбачають також посилення контролю над фінансовими структурами і діяльністю іранських судноплавних компаній, тісно пов'язаних з розробкою іранської ядерної програми.

Резолюція забороняє Ірану займатися комерційною діяльністю, пов'язаною зі збагаченням урану або іншими ядерними матеріалами, а також ядерними технологіями в інших країнах. В той же час СБ закликає усі країни не допускати передачу Ірану важкого озброєння, включаючи танки, бронетранспортери, артилерійські системи великого калібру, вертольоти-штурмовики, ракетні системи або ж їх частини [3].

Резолюція ще раз закликає Іран припинити не лише збагачення урану, але й весь попередній процес видобутку урану і його переробку. Як вказується в резолюції, відповідно до доповіді Генерального директора МАГАТЕ, Іран не припинив свої ядерні розробки, а також проекти, пов'язані з важкою водою, не відновив свою співпрацю з цією МАГАТЕ з урахуванням положень «Додаткового протоколу», так і не прояснивши характер своєї ядерної програми.

В документі особливо підкреслюється, що порушуючи взяті їм зобов'язання по припиненню усієї діяльності, пов'язаної зі збагаченням урану, Іран побудував в Кумі ядерний збагачувальний об'єкт, про що він сповістив МАГАТЕ тільки 9 вересня 2009 р. У зв'язку з цим Рада Безпеки закликає Іран негайно припинити будівництво збагачувального центру в Кумі, надавши вичерпні пояснення з питання про мету його будівництва.

Варто відмітити, що жодна з цих компаній і банків, на які накладені санкції, не є великим актором іранської економіки. Їх діяльність в основному обмежується обслуговуванням військової промисловості і ядерної програми. Таким чином, застосування санкцій проти цих установ може завдати збитку військовій промисловості і ядерній програмі Ірану, проте не може серйозно вплинути на макроекономічну і соціальну ситуацію в країні.

В той же час санкції, застосовані відносно вищезгаданих компаній, ніяк не впливають на зовнішньоторговельні зв'язки Ірану: увесь об'єм співпраці із зарубіжними країнами Ірану збережеться навіть після цих санкцій. Резолюція жодним чином не відбивається на основному джерелі прибутку Тегерана – нафтовий

За таких умов не можна говорити, що проти Ірану введені серйозні санкції. Але США зазначають, що це лише перший крок на шляху до примусу Ірану до відмови від ядерної програми. Американська адміністрація серйозно розглядає можливість прийняття нової резолюції з ще жорсткішими санкціями щодо Ірану.

Перед тим як робити висновки щодо того, як вплинуть вірогідні посилення санкцій на співробітництво між Україною та Іраном, слід розглянути основні сфери і напрямки цієї співпраці.

Сьогодні Україна і Іран співпрацюють у проектах у галузі виробництва пасажирських літаків для місцевих авіаліній Ан-140 (Iran-140) за українською ліцензією. 30 % вузлів випускає ІРІ, інші 70 % поступають в готовому вигляді з України. Крім того цілком можливим є використання літака у військово-транспортній авіації. Модифікація Iran-140МП призначена для морського патрулювання, а літак Iran-140T є тактичним транспортним варіантом. Також започатковано переговорний процес щодо виробництва в Ірані нового сімейства українських літаків Ан-148. Але за словами посла Ірану в Україні Сейєд Муса Каземі, сьогодні співробітництво Ірану з Україною зі створення Ан-140 не задовольняє Іран.

Він зазначає: «Та ми наразі не маємо наміру припиняти співробітництво з Україною в авіаційній сфері. Останнім часом ми досягли домовленості й далі працювати з реалізації проекту Ан-140. Хоча в ринкових умовах природно, коли змінюють своїх ділових партнерів. Якщо українські компанії не виконуватимуть узяті на себе зобов'язання перед Іраном, наша країна шукатиме собі нових партнерів»[5]. І така ситуація склалась в той момент, коли жодних санкцій щодо Ірану ще не запроваджено. У випадку запровадження санкцій Україна напевне втратить багатомільйонні контракти.

Крім того приєднання України до санкцій проти Ірану не зможе не позначитись на відносинах між зазначеними країнами. На українсько-іранські відносини і досі відчувається вплив відмови України від «Бушерського контракту» під тиском США. Тоді Україна відмовилась від участі харківського «Турбоатому» в ірано-російському договорі щодо постачання устаткування до атомної електростанції в м. Бушер. Як результат строки запуску АЕС «Бушер» відклалися кілька разів. Попри заяви Іранської влади, що таке рішення не відібється на двосторонньому співробітництві, все ж таки нетривале похолодання в україно-іранських відносинах відбулось.

Ірану відповідно до запропонованого проекту можуть заборонити вкладати гроші, тобто проводити інвестиційну діяльність закордоном в певній сфері економіки. Тому і запланований проект з спільної реконструкції Кременчуцького та Лисичанського нафтопереробних заводів також знає краху.

Також цілком можливо, що санкції заборонять країнам передавати будь-які технології Ірану. Це також вплине на україно-іранське співробітництво. Адже Україна підписала низку угод про передачу технологій, ноу-хау, інженірингових послуг щодо спільного виробництва літака Ан-148. Так якщо передбачено, що в подальшому українські літаки будуть надходити до Ірану у вигляді машинокомплектів, а вже потім на території Ірану їх будуть збирати на підприємстві «ХЕСА».

Вище було розглянуто економічні санкції в недалекому майбутньому. Але іранське керівництво вже прокоментувало можливі санкції, заявивши, що вони є абсолютно незаконними. Тому цілком ймовірним є варіант, що Іран не буде притримуватись санкцій, піде на ще більшу конфронтацію, чим спричинить запровадження ще жорсткіших санкцій, які вже можуть запровадити повне ембарго на торгівлю з Іраном. Тоді збитки Україні сягатимуть величезних масштабів. Українські компанії, а серед них НАК Нафтогаз України, ІнтерНафтоГазПром-Парс (ІНГП), ВАТ «Інститут транспорту нафти» (ІТН) втратять надану їм можливість участі у модернізації нафтогазового комплексу Ірану, розвитку його інфраструктури та проведення геологорозвідки на іранській території. Також ми втратимо запропоновані за ініціативи іранської сторони проекти спільного будівництва електростанцій та будівництва металевих мостів, розвитку спільних підприємств нафтохімічної промисловості, проекту з нафтопереробки. Також Україна не зможе продовжити співпрацю з Іраном щодо модернізації іранських залізничних магістралей, ремонту локомотивів, виконанні проектів доріг, залізниць. Також в майбутньому передбачається створення спільних проектів: з переробка картоплі і виробництві з неї декстрози з крохмалю, виробництво цукру, стружки, полістерових ниток, електродів, водостійкої фарби і т.п, яким в результаті економічного ембарго не судилося здійснитись.

У випадку, коли сторони не зможуть в решті домовитись, можливим стає варіант превентивного удару по Ірану. Тоді Україна не тільки втратить всі свої контракти, наявні на сьогоднішній момент, а й втратить всю техніку, устаткування, яке вона привезла до Ірану з метою виконання угод. Але по закінченню війни у нас буде змога здобути нові контракти з відновлення, відбудови Ірану, але в такій ситуації в цій країні все буде жорстка конкуренція між розвиненими країнами, де Україна може і не вистояти.

Та можливо, ситуація навколо Ірану все ж таки владнається. Може бути таке, що іранське керівництво доведе мирні цілі своєї програми з розбудови ядерної енергетики, можливо воно повністю від неї відмовиться, чи зміниться влада в Ірані. Напруження навколо ситуації в Ірані спаде, і ця країна зможе стати повноправним партнером в усіх сферах співробітництва, насамперед в економічній. Тоді на ринки Ірану кинуться інші країни, рівень промислового розвитку яких значно перевищує український. І Україні буде дуже важко конкурувати з західними компаніями. Та Тегеран сам зацікавлений у енергетичній співпраці з Україною. То у цій галузі ми ще будемо мати шанси. Крім того, останні роки довели необхідність пошуку альтернативних джерел енергопостачання для України. «Газові війни» з Росією показали, що для України завдання диверсифікації постачання енергоносіїв виступає першочерговим завданням. Іран посідає друге після Росії місце в світі за розмірами газових родовищ і є потенційним кандидатом на роль постачальника енергоносіїв. У цьому зацікавлене іранське керівництво. Тегеран створив всі необхідні умови для успішної реалізації своїх газоекспортних планів на Кавказі. Але для того, щоб вийти на європейський ринок газу, Іран має потребує транспортні потужності країн Східної Європи – Росії або України. Російських газових магістралей у ЄС навряд чи вистачить на часткову диверсифікованість власного російського газового експорту. Тому російська газотранспортна система в короткій перспективі не зможе прийняти іранський газ. Таким чином, найбільш реальним шляхом для транспортування іранського газу в Європу є його прокачування через українську газотранспортну систему, що має незадіяні резервні потужності й з'єднана із західними газопроводами. Саме тому на початку 2001 року Тегеран значно активізував переговорний процес із Києвом. Але конкретних

домовленостей з цього приводу не було досягнуто. В першу чергу через політичну напруженість навколо Ірану. Адже створення такої системи транзиту це проект не на один рік, тому в партнері слід бути впевненим. В умовах стабілізації ситуації навколо Ірану проект «Іран—Кавказ—Україна—Європа» цілком здійснений, але для його реалізації слід докласти зусиль.

Світова спільнота стривожена ситуацією, яка склалась навколо ядерної програми Ірану. Провідні актори міжнародних відносин намагаються врегулювати цю кризу. Але попри перманентне напруження і Київ, і Тегеран зацікавлені у поглибленні співробітництва, принаймні в економічній сфері. Найголовніше для України правильно використати надані їй можливості, незалежно від того як розвиватимуться події в подальшому, Україна може поглиблювати співробітництва з Іраном, на стільки, на скільки це буде дозволено Радою Безпеки ООН, на плечі якої лягло вирішення цієї кризи.

Список використаних джерел

1. Сіновець П.А. Україно-іранські відносини в контексті конфронтації Ірану із США та Ізраїлем// електронний документ. Режим доступу: www.niss.od.ua/p/147.doc
2. Организация Объединенных Наций Совет Безопасности Резолюция 1929 (2010) – електронний документ. Режим доступу: http://www.pircenter.org/kosdata/page_doc/p2166_1.pdf
3. Резолюция Совета Безопасности ООН №1929 может оказаться для Ирана роковой Н.К.Тер-Оганов – електронний документ. Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/15-06-10a.htm>
4. Н.А. Кожанов Резолюция №1929 и возможные последствия ее принятия для ИРИ – електронний документ. Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/14-06-10.htm>
5. Володимир Кравченко «Дзеркало тижня» №45, 24 Листопад 2007 – електронний документ. Режим доступу: <http://www.newsru.com/world/19may2010/iranillegal.html>
6. Представитель иранского парламента: «Резолюция Совбеза ООН по Ирану призвана отвлечь внимание от Израиля» – електронний документ. Режим доступу: <http://news.day.az/iran/213628.html>
7. Е.Супонина: Резолюция по Ирану застала врасплох российское руководство – електронний документ. Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1276761000>

Майхрук Т.Я. Влияние введения санкций против Ирана на украинско-иранское сотрудничество

Исследуются основные направления украинско-иранского сотрудничества, анализируются санкции Совета Безопасности по отношению к Ирану и делается попытка дать прогностические оценки влияния усиленных санкций на сотрудничество между Украиной и Ираном.

Ключевые слова: Иран, Украина, ядерная программа, санкции, Совет Безопасности.

Maykhruk, T.Ya. The prospects of impact of the imposing of the sanctions on Iran on cooperation between Ukraine and Iran

This article investigates the main directions of Ukraine-Iranian cooperation, analysis of Security Council sanctions on Iran and the attempt to provide prognostic assessment of enhanced sanctions on cooperation between Ukraine and Iran is made.

Key words: Iran, Ukraine, nuclear program, sanctions, the Security Council.

УДК 329(477)

Щербина Ю.С.

Колір у символіці політичних партій України як прийом маніпулювання

Досліджується вплив окремих кольорів на емоційний та психологічний стан людини, розглядається значення поєднання пари кольорів, та використання цих поєднань у політичній символіці.

Ключові слова: колір, колір політичної символіки, політична реклама, імідж політика, прийом маніпулювання.

Люди постійно користуються кольорами для вираження певних емоцій або стану, що знайшло своє втілення у таких виразах, як «позеленіти від заздрощів», «рожеві окуляри», «чорне око» та ін. У політичному світі колір має особливе значення. Досить часто колір політичної символіки стає другою назвою для позначення якоїсь політичної сили. Так, українці постійно користуються епітетами «помаранчеві», «біло-блакитні», «червоно-сердечники», «зелені» тощо. Колір дає можливість позиціонування, впізнаваності продукту, забезпечує асоціювання політичного продукту з його символікою. Колір переносить ті емоції та почуття, що виникають у людини під час його споглядання, на політичного актора, з яким він пов'язаний через символіку. Також, колір широко використовується у медицині, вважається, що він має лікувальні властивості.

Теоретичних наукових розробок, присвячених проблематиці кольору є досить багато як в історії наукової думки, так в сучасній науці. В основному, це роботи, в яких розглядають колір з точки зору його практичного втілення в різних галузях знання. Йдеться про психологію, естетику, культурологію, оптику тощо. До таких розробок належать праці І. Ньютона, Й.В. Гете, Г.В.Ф. Гегеля, В.У. Тернера, В.К. Кандинського, П.А. Флорентського, А.Ф. Лосєва, Р. Штайнера, Е. Мюллера, Р. Юнга, М., С.В. Кравкова, М. Люшера, У.Ф. Бажина, А.М. Еткінда, М. Міссемана та Дж. Метсона, Й. Іттена, К. Роу, Р.М. Івенса, Е.М. Сенченкова, І.І. Шевченко, П.В. Яньшина, Б.А. Базими, Н.В. Серова, В.Ю. Вікторова, В. Мержевича, Л.Н. Собчика та багато ін. Питанню ролі кольорів у політичних процесах, в тому числі у політичній рекламі, приділено не достатньо уваги, але вагомий внесок зробили Н.Н. Слюсаревський, Е.В. Егорова-Гантман, К.В. Плешаков, А. Божко, Н.В. Серов та ін.

Саме проблемі використання кольору у символіці політичних партій України присвячена ця робота. Мета цієї статті – показати вплив кольору символіки найбільших політичних партій України на політичні вподобання електорату, а також значущість кольору для політичних рекламних кампаній. Для реалізації зазначеної мети передбачається розв'язання таких завдань: проаналізувати напрямки досліджень, що присвячені розгляду проблематики кольору, дослідити колір як символічну складову політичної комунікації, провести компаративний аналіз кольорів символіки найвпливовіших політичних

партій України, визначити роль впливу кольору, що репрезентується рекламними носіями, на думку електорату.

Об'єктом дослідження є символіка політичних партій України. Предметом дослідження є колір у символіці політичних партій України як прийом маніпулювання.

Репрезентуючи колір у символіці політичних партій як прийом маніпулювання, вважаємо за необхідне звернути увагу на суттєві ознаки символу та такого його виду, як політичний символ. Символ – у широкому сенсі, поняття, яке фіксує здатність матеріальних речей, подій, чуттєвих образів виражати ідеальний зміст, відмінність від їх безпосереднього чуттєво-тілесного буття. Політичний символ – «це концентроване, візуальне вираження політичного об'єкта (ідеї, особистості чи політичного інституту), сукупність певних вербальних і невербальних послань» [1]. Як і у всьому іншому, у символів є дві сторони медалі. Саме впливова сила символу може стати і його ж руйнівною силою. Велике значення тут грає вміння правильно підбирати символи так, щоб вони доповнювали один одного, підтверджували імідж політика і не суперечили конкретній ситуації. Використання символу у рекламі є ефективним ще й тому, що така реклама здатна пробуджувати у реципієнта певні асоціації, що відповідно, впливає на запам'ятовування рекламної інформації. Для політичної реклами також є характерним наявність «плаваючих» знаків, тобто тих, які не завжди можна інтерпретувати однозначно, такими є титри, заголовки, слогани тощо. Символ існує не сам по собі, а у контексті його сприйняття об'єктом.

Однозначного визначення поняття колір немає, оскільки колір може розглядатися з різних точок зору, та в контексті різних наук. Найпопулярнішими є дослідження кольору у психології та естетиці. Зрозуміло, що не всі підходи до тлумачення кольору релевантно розглядати саме у цій роботі. Одним з найвдаліших визначень кольору, яке є актуальним у контексті цієї статті є визначення, запропоноване Н.В. Серовим: «Колір – це певний вид психічних переживань, які виникають завдяки як поступаючому в очі зовнішньому випромінюванню, так і механічному впливу на очі, або внутрішньому уявленню цього виду переживань у повній темряві» [2, с.9].

Одним з базових призначень кольору в політичній символіці є створення так званої «впізнаваності бренду». Йдеться про підсвідому асоціацію у виборців певної політичної символіки з конкретним політичним актором. Це є головним завданням для політичних сил, які тільки починають своє існування. З цього приводу М. Міссеман та Дж. Метсон дають рекомендації притримуватися трьох правил у підборі кольорової гамми для політичного бренду: «1) необхідно впевнитися, що ваші кольори не будуть суперечити один одному, 2) колір шрифту має бути таким, що легко прочитати в порівнянні з кольором фону, 3) кольори вашої кампанії повинні відрізнятися від кольорів кампанії вашого опонента» [3].

Однією з основних особливостей кольору є здатність його до зміни значень. Природа кольору, так само як і природа символів взагалі, двоїста та суперечна. Властивості та значення кольору динамічні та статичні в один і той же час. Справа в тому, що колір може в різних ситуаціях мати відмінні значення. Це проявляється у різних культурах, традиціях кольорової символіки, модах, обставинах та в особистих вподобаннях різних людей. При сприйманні людиною певного кольору відбувається вплив багатьох чинників на формування емоційного та психофізичного стану людини. Такими чинниками можуть бути особистий досвід, емоційний та фізичний стани, навіть характер та мисленнєві процеси людини. У ХХ ст. проводилось багато досліджень, які

показували вплив кольорів на емоційний стан людей (окремо у дітей, у підлітків та у дорослих), та залежність емоційного стану людини від того, якому кольору надається перевага. Це були дослідження у галузі експериментальної психології В. Вундта (1880), Л.М. Веккера (1981), який говорив про закріпленість певної емоції за кожним кольором, Л.А. Шварц, В.Ф. Петренко та В.В. Кучеренко (1988), А.М. Еткінда, А.І. Берзницькаса, В.Н. Версобоїна та В.Н. Жидкіна (1980), І.А. Переверзевої (1978), Н.К. Плішко (1980), Л.П. Урванцева (1981) та ін. Також вважається, що чоловіки та жінки по-різному сприймають кольори та надають перевагу різним кольорам. Це зазначено у дослідженнях Г. Фрлінга та К. Ауера (1973), Г.С. Васильченко та ін. Підґрунтям цих досліджень є експериментальна база. Більшість таких експериментів робиться за допомогою відомих тестів, таких як тест М.Люшера, тест Пфістера або тест кольорових пірамід (1952), створений Р. Хейсом та Г. Хілтманом, кольоровий тест відношень Е.Ф. Бажина та А.М. Еткінда (1985), методика кольорових порогів Е.Т. Дорофеевой та інші.

Згідно із теорією кольору І.В. Гете, помаранчевий колір відноситься до групи позитивних кольорів, а синій – до негативних [4]. З даною позицією важко погодитись у світлі сучасних досліджень. Справа в тому, що кожен з кольорів має як позитивний, так і руйнівний вплив на людину залежно від різних факторів. Сучасна медицина та психологія говорить про лікувальні властивості синього кольору. Б. А. Базима, розглядаючи підсумки експериментів школи проф. С.В. Кравкова, говорить про розслаблюючий та заспокійливий вплив синього та зеленого кольорів на людину. Мова йде про те, що кольори цього спектру активують парасимпатичні відділи (ПНС) вегетативної нервової системи, яка, у свою чергу, допомагає організму людини відпочити та відновити сили, тобто заспокоює людину. У той же час, всі кольори жовто-червоної гами активують симпатичний відділ (СНС) ВНС, який відповідає за активний стан людини, такий як «боротьба», «втеча» [5]. У 2004 році дуже активно використовувалась політична символіка яскравого помаранчевого кольору, яка впливала на СНС з метою збудити у людини бажання боротися. Також цьому сприяла частота, з якою людське око сприймало цей колір через символіку. Все це в поєднанні зі звуковими ефектами створило сприятливе середовище для реалізації планів «помаранчевих». Не останню роль зіграв той факт, що українці довгий час були відгороджені від політичного життя, тобто в їх соціально-політичному житті превалювала дія ПНС, надмірна активність якої призводить до сильного бажання активувати СНС, з метою встановлення гармонії.

А.Божко писав про гіпнотичні можливості помаранчевого кольору. Мова йшла про те, що символіка такого кольору не лише привертає увагу реципієнта, а й утримує її, що надзвичайно важливо для будь-якої політичної кампанії. Але при цьому, помаранчевий колір також символізує небезпеку, оскільки предмети такого кольору вимагають підвищеної концентрації уваги. У помаранчевий пофарбовані так звані «чорний ящик» літака, жилети працівників, які ремонтують дороги, рятувальні круги [6].

Важливо зазначити, що дослідники, які займалися питанням впливу кольорів на психологічний та емоційний стан людини, відзначали що, при тривалому та інтенсивному впливі синього кольору, а також зеленого та блакитного, може з'являтися депресія, сум, відбуваються процеси гальмування активності нервової системи [5]. Такої реакції можна уникнути за умови, коли поєднувати згадані кольори з білим, у тому числі і в символіці. Саме таке поєднання (білий-блакитний) обрала для себе Партія Регіонів. Білий колір сприймається

у більшості культур, окрім східних, як такий, що визиває позитивні емоції, які нейтралізують надмірну холодність відтінків синього. Це дозволяє створити загальне позитивне враження. Подібного ефекту намагалися досягти партія Наша Україна у 2004 році, поєднуючи жовтий та помаранчевий. Те ж правило використовують й інші партії в Україні для своєї символіки.

Дуже важко говорити про однозначне значення якогось кольору. Майже всі кольори наділені великим спектром їх значень, іноді, навіть протилежним, незалежно від культурних та історичних особливостей. Так, наприклад, жовтий, синій та зелений кольори. Такою гамою на сьогоднішній день багата політична символіка. Зелений – незмінний колір партій, основна ідея політичної програми яких пов'язана з захистом оточуючого середовища, з чим, у свою чергу, пов'язана їх усталена назва «Зелені».

Передвиборча кампанія партії Фронт змін А. Яценюка на парламентських виборах 2010 року ґрунтувалася на поєднанні коричневого, сірого кольорів, точніше не сірого самого по собі, а кольорів, які створювали візуальну ілюзію присутності сірого. Цей неймовірно невдалий підбір кольорів дисонував з основними ідеями, заявленими партією. Ці кольори певною мірою «поглинали» все позитивне, що пропонувала кампанія, а саме, основні ідеї передвиборчої платформи. Ці ідеї, до речі, були досить непогано продумані, а що головне – підібрані, не сприймалися виборцями через повну невідповідність візуальним ефектам. Справа в тому, що основною ідеєю програми було процвітання у всіх сферах життєдіяльності соціуму, а коричневий та сірий кольори кампанії ще справдана у багатьох країнах та народах пов'язувалися зі злиднями та нещастями, а також брудом. Сірий колір сам по собі сприймається людьми як протилежність яскравого, як безнадійність, пил та прах. У сучасних виборчих кампаніях у всьому світі активно використовуються технології нівелювання якогось кандидата або політичної сили за допомогою сірого кольору, який часто супроводжують чорні тони. Найчастіше це відбувається у телевізійній рекламі та рекламі на великих носіях – білбордах. Механізм наступний: хтось або щось зображується у сірих кольорах, а далі йде картинка, заповнена яскравими тонами та пов'язана з іншим політичним актором, що дозволяє виділити останнього та позиціонувати як життєстверджуючу силу, наділену всілякими позитивними характеристиками. Такі технології складали основу передвиборчої кампанії на виборах президента в Україні 2010 року.

Також у передвиборчій кампанії партії А. Яценюка були використані чорний та темно-зелений кольори, на фоні яких білим шрифтом був написаний лозунг: «Врятувати країну». Останній аж ніяк не сприймався серйозно на тлі таких кольорів, чорний колір ще з часів стародавніх племен наділявся крайньо негативними значеннями, основним з яких було асоціювання чорного зі смертю, стражданнями та темрявою. Сьогодні ж трактування чорного кольору є різним. В ісламських країнах, а також деяких країнах сходу згаданий колір не сприймається абсолютним негативом. Але для переважної більшості західних країн, у тому числі і для слов'янської культури, чорнило є кольором зла та символом трауру, смерті. Тому вербальний та візуально-текстовий посил кампанії Яценюка на спасіння країни повністю знівельовався символікою кольору. Варто також зазначити, що за методикою Color Compatability Test поєднання коричневого та чорного, а також коричневого та зеленого кольорів відноситься до групи таких, що негативно сприймаються людиною з психологічної точки зору [7].

Відповідно до теорії І.В. Гете, коли людина розглядає окремі кольори, вона до певної міри «хворобливо збуджена». Для того, щоб вийти з тако-

го стану у людському оці природою закладено необхідність «викликати протилежність», тобто розглядати не один колір, а їх дует. Лише у такому випадку досягається гармонія. Такими ідеальними протилежностями для Гете були три пари кольорів. «Жовтий вимагає червоно-синій (фіолетовий), синій вимагає червоно-жовтий, пурпур вимагає зелений» [4]. Гете говорив про те, що людина, розглядаючи один колір психологічно потребує врівноваження його іншим, шляхом чого і досягається гармонія. Останнє поєднання кольорів, а саме червоний (пурпурний) та зелений, згідно з методикою Color Compatability Test, належить до групи таких поєднань кольорів, що сприймаються відразливо. Це говорить про емоційну важкість сприйняття подібного дуету кольорів як у комерційній, так і у політичній символіці.

При розробці символіки партії важливо враховувати такі фактори, як матеріали, з яких виготовляються рекламні носії. Наприклад, глянцева поверхня додасть яскравості кольорам символіки. Інтенсивні яскраві кольори добре підходять як засіб привернення уваги, але важливо врахувати, що перенасиченість такими кольорами викликає зорове подразнення, а крайніми випадками можуть бути головний біль та нудота у реципієнта. Це особливо важливо при використанні таких кольорів, як синій, червоний та помаранчевий, оскільки два останніх є надзвичайно сильними збудниками нервової системи, а перший – заспокоювачем. Що ж стосується не глянцевої поверхні, то тут, кольори виглядають менш агресивно, тоді, за умов друку такої реклами, можна додати яскравості фарбам, хоча і такі матеріали можуть по-різному проявляти відтінки кольорів, що використовуються.

Під час так званої «Помаранчевої революції» 2004 року символіка помаранчево-жовтого кольору мала місце у величезній кількості предметів-атрибутів, якими активно оточували себе учасники дій «Майдану». Помаранчевий колір був усюди, але насиченість його була різною, що відіграло позитивну роль, оскільки людина не може постійно виносити вплив занадто яскравих кольорів. Принти на тканинах (одязі, прапорах, стрічках) виглядали більш темними порівняно з картинкою на великих екранах на Майдані Незалежності, які дають, з однієї сторони, високу чіткість, що саме по собі вже є навантаженням для зору, з іншої – розподільна здатність кольорів екрану дозволяє відтворювати на екранах яскраві і дрібні деталі зображуваної символіки. Також, середньої яскравості були білборди, друкована реклама тощо.

У процесі розробки політичної символіки на стадії оцінки можливого її впливу на виборців, важливо враховувати ще один фактор, а саме – кольори оточуючого середовища. Більшою мірою це стосується білбордів. У першу чергу потрібно врахувати пору року. У зимовий період, як правило, превалює білий колір, який позитивно сприймається в більшості культур, а також може грати роль каталізатора негативних наслідків великої насиченості кольорів як комерційної, так і соціальної та політичної реклами. Саме тому більшість українських політиків використовують білий у поєднанні з іншим кольором: червоним – БЮТ, синім, а тепер блакитним – Партія Регіонів, зеленим – Партія Зелених, а також, останнім часом, партія Фронт змін. Але зловживання білим може призвести до «втрати» цінності інших кольорів та символіки взагалі. Влітку ж, навпаки, в основному око спостерігає різноманітні відтінки зеленого. «Зір спостерігача буде мати тенденцію ... до збільшення чуттєвості синє-чуттєвого та червоно-чуттєвого приймачів більшою мірою, ніж зелено-чуттєвого» [8, с.430]. Те ж саме стосується весни та осені.

Крім впливу природних фарб, існує також і поняття загальної архітектури місцевості, тобто відповідність всіх будівель один одному на певній території,

що стосується й їхніх кольорів. Це може бути використано у рекламі на великих носіях як ще один фактор впливу. В історичних кварталах міст (йдеться про українські міста) будівлі, як правило, розфарбовані у пастельні тони, це буде сприятливим фоном для реклами з яскравою символікою (БЮТ, Комуністична партія, Соціалістична партія, Партія Зелених, Фронт змін – у нових зелено-біло-сірих кольорах символіки тощо). У той же час, може погано вплинути на таку рекламу, яка була у Народного блоку Литвина під час передвиборчої кампанії 2006 року. У цій рекламі було поєднання білого та пастельно-зеленого кольорів, які зливалися з будівлями навкруги в історичних районах Києва. Ще одним прикладом слугує реклама партії Фронт змін А. Яценюка перед парламентськими виборами 2010, яка не лише не виділялась, а й створювала похмурий настрій на фоні будинків будь-якого кольору, і трохи вигравала в оточенні яскравих кольорів природи.

Таким чином, колір є потужним засобом маніпулювання людською психікою, чим успішно користується політикум у всьому світі. Під час розробки бренду, як політичного, так і комерційного, надзвичайно важливо враховувати таку складову комунікації, як колір. Колір має сильні властивості впливу на психологічний, емоційний стан людини. Кожен колір викликає певні асоціації на підсвідомому рівні. Останні є складним феноменом і на їх формування впливає багато чинників, зокрема культурна приналежність реципієнта, його особисті смаки, іноді, навіть, соціально-політичний стан країни. Тому політики часто, вибираючи кольори для своєї символіки, враховують ці фактори, звертаючись до досліджень кольору у різних науках. Як правило, колір є предметом досліджень у психології, естетиці, культурології, оптиці та кінематографії. У контексті ж вітчизняних політологічних досліджень, а особливо політичної реклами, це питання не є достатньо розробленим.

Варто відмітити, що у сучасних політичних партіях України вдало підібраними є дуети кольорів, де один з кольорів є білим, оскільки в більшості культур, зокрема і в українській, білий є таким кольором, що позитивно сприймається, з однієї сторони, а з іншої – білий є своєрідним каталізатором можливого негативного впливу іншого кольору, особливо під час передвиборчих кампаній, коли наявна насиченість візуальною інформацією політичного характеру.

Список використаних джерел

1. Луценко К.В. Політична реклама як іміджеві технологія у системі комунікацій та маркетингу у 2006 році / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Чернівці, 2006. – 18 с.
2. Серов Н.В. Эстетика цвета. Методологические аспекты хроматизма. — СПб, ФПБ — ТОО «БИОНТ», 1997. — 64 с.
3. Meesseman M., Matson J. Creating Your Political Campaign Image with the Use of Color // <http://www.articlesbase.com/politics-articles/creating-your-political-campaign-image-with-the-use-of-color-732495.html>
4. Гете И.В. К учению о цвете. Хроматика. <http://psyfactor.org/lib/gete.htm>
5. Базыма Б. А. Цвет и психика // <http://psyfactor.org/lib/colorpsy.htm>
6. Божко А. Как влияет цвет на политику и политиков // <http://www.ua-pravda.com/kolonka-redaktora/a.-bozhko-kak-vliyaet-tsvet-na-politiku-i-politikov.html>
7. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы. 2-е изд. — СПб.: Питер, 2008. — 384 с.
8. Ивенс Р.М. Введение в теорию цвета. — М.: Мир, 1964. — 442 с.

9. Слюсаревский Н.Н., Карамушка Л.Н., Федоришин А.Б. Слово, рисунок, цвет: Психологический анализ наглядных средств политической агитации. — К.: АТ Реклама, 1995. — 187 с.

Щербина Ю.С. Цвет в символике политических партий Украины как прием манипулирования

Исследуется влияние отдельных цветов на эмоциональное и психологическое состояние человека, рассматривается значение сочетания пары цветов и использования этих сочетаний в политической символике.

Ключевые слова: цвет, цвет политической символики, политическая реклама, имидж политика, прием манипулирования.

Scherbina, Y.S. Color in symbolic of political parties of Ukraine as manipulation method

It is analyzed the influence of the different colors on the emotional and psychological human condition. Also it is reviewed the meaning of combining a pair of colors, and use these combinations in political symbolic.

Key words: color, political symbolic, political advertising, the image of politics, manipulation method.

Громадські організації у політичній трансформації України

Аналізується вплив громадських організацій на процес політичної трансформації в сучасній Україні. Розкрито основні механізми співпраці громадських організацій з органами державної влади, місцевого самоврядування, політичними партіями, проаналізовано форми участі громадських організацій у виборчих процесах. Визначені основні механізми громадського контролю за виконанням політичних рішень та функціонуванням політичних інститутів.

Ключові слова: громадська організація, політичний процес, органи державної влади, громадська рада, місцеве самоврядування, громадські слухання, політична партія, вибори, громадський контроль, громадське лобіювання.

В умовах формування державної незалежності України особо актуальною стає проблема визначення державних пріоритетів, серед яких ключовими є розбудова правової держави та громадянського суспільства. Важливою складовою громадянського суспільства є громадські організації, оскільки активна громадянська позиція та участь громадян у державному житті є необхідним елементом буття цивілізованої спільноти. Формування державної, партійної, регіональної політики, процеси прийняття політичних рішень, законотворчість загалом не повинні обмежуватися лише вищими владними інститутами, а потребують широкої участі громадян у цих процесах. Природним для демократичного суспільства є налагодження зв'язку між громадянином і державою через інститут політичних партій. Проте часом діяльність партійно-політичного сектору не відповідає реальним потребам та інтересам суспільства. Громадські організації є універсальнішим посередником між суспільством і державою, вони презентують ширший спектр соціальних інтересів, краще розуміють природу окремих суспільних проблем та шляхи їх подолання.

У вітчизняній політичній науці наукові підходи щодо діяльності та функціонування громадських об'єднань розвивають українські вчені В. Авер'янов, В. Барков, Є. Бистрицький, О. Вінніков, В. Головенько, Г. Зеленько, А. Колодій, В. Кравченко, І. Кресіна, М. Михальченко, М. Обушний, О. Палій, М. Пашков, В. Погорілко, В. Ребало, Ф. Рудич, В. Скуратівський, М. Станішчук, А. Ткачук, В. Цвих, В. Чалий, М. Шевченко, Ю. Шемшученко та інші. Питання сутності і типологізації громадських організацій розглядали Є. Базовкін, О. Ващук, Л. Кормич, В. Кравчук, В. Кремень, О. Сунгуров, О. Ярош та інші. Історію виникнення і розгортання громадського руху досліджували С. Бондаренко, Р. Берест, М. Головка, Л. Кормич, М. Пашков, Д. Шелест. Важливими є публікації, які розкривають окремі аспекти діяльності громадських організацій, насамперед, їх взаємодію з основними політичними інститутами. Питання взаємодії та співпраці громадських організацій та політичних партій розкривають Ю.

Опалько, О. Процик, П. Удовенко. Тісно пов'язані з темою даної наукової статті проблеми участі громадських організацій у виборчих процесах, якими займалися О. Барановський, Л. Кочубей, А. Куліш, О. Мазур, П. Манжола, Ю. Опалько, І. Попов, Н. Ревенко, М. Шевченко.

У вітчизняній політичній науці менше уваги приділяється дослідженню громадських організацій саме як політичному інституту. Політичні функції громадських організацій розглядаються в українській політології лише через призму їх взаємодії з іншими політичними інститутами, хоча, на нашу думку – це лише один з можливих етапів політичного процесу, на якому громадські організації можуть долучитися до нього і вплинути на характер його протікання.

Метою даної наукової статті є розкриття змісту та характеру участі громадських організацій в сучасній українській політичній системі, з'ясування їхнього впливу на політичний процес в країні. Для досягнення цієї мети в статті розглядаються історичні передумови виникнення та розвитку громадських організацій в Україні для розуміння специфіки їх функціонування в сучасних умовах, визначаються основні механізми впливу та форми співпраці громадських організацій з провідними інститутами сучасної політичної системи України, виявляються ефективні способи впливу громадських організацій на процеси підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень, а також розкриваються деякі особливості контролю громадських організацій за виконанням політичних рішень та функціонуванням політичних інститутів.

Ставлення до громадських організацій в Україні є неоднозначним: одні називають їх чи не єдиною надією на становлення в Україні громадянського суспільства, інші – «грантожерями», загрозою для національної безпеки. Таким же неоднозначним є і підхід науковців до розуміння ролі, що відіграють громадські організації у політичних процесах, їхнього місця у політичній системі. Можемо також констатувати низький рівень інформованості громадян України про існування та діяльність громадських організацій, що і породжує міфи навколо громадського сектору.

Поява інституту громадських організацій в Україні та законодавче закріплення їх діяльності є ознакою становлення та розвитку демократичної політичної системи в нашій країні. Попри тривалий час одержавлення громадянського життя в Україні за часів радянської влади, громадські організації відіграли значну роль у процесах відродження національної ідеї та становлення української державності на початку 90-х рр. Сучасні громадські організації мають всі можливості функціонувати на основі принципів добровільності, незалежності, політичної незаангажованості, їх статус повністю легалізований та юридично закріплений, у тому числі й на найвищому конституційному рівні. Зараз в Україні нормативно-законодавча база стосовно даних інституцій складається з більш ніж 20 законів України, указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України.

Однією з основних форм участі громадських організацій у формуванні та реалізації державної політики є консультативно-дорадчі органи – громадські ради. Громадські ради (колегії) створені при 72 органах виконавчої влади України. Аналіз функціонування громадських рад при основних урядових структурах, дає підстави зробити висновок, що діяльність більшості громадських рад ще має формальний характер, висвітлюється недостатньо, в деяких органах влади таких структур взагалі не існує. Нерідко інструменти співпраці тримаються виключно на особистій ініціативі окремих керівників урядових структур: у випадку зміни керівника вся напрацьована схема взаємодії може бути зруйнована або переведена у сугубо символічні рамки. Протягом 2005-2010 рр. при Президентові України було створено низку важливих консультативно-дорадчих органів, серед яких Національна комісія із

зміцнення демократії і верховенства права, Політична рада при Президентові України, Стратегічна рада з розвитку державної політики, Рада громадськості при Президентові України, Рада з питань етнонаціональної політики та інші. Спираючись на експертні оцінки діяльності цих органів, можемо зробити висновок, що вони, за певними винятками, ще не стали засобом вироблення стратегічних політичних рішень. Основною умовою покращення співпраці між громадськими організаціями та органами державної влади має стати зростання перших в професійному, організаційному та ресурсному плані так, щоб ця співпраця була взаємовигідною.

Основними формами співпраці громадських організацій та органів місцевого самоврядування є участь у проведенні громадських слухань, діяльність громадських, консультативних рад, проведення семінарів, круглих столів, конференцій тощо. Питання громадських слухань юридично врегульоване лише в 15 з 25 обласних центрів. Аналіз статутів і положень, що регулюють порядок скликання і проведення громадських слухань в обласних центрах України показує, що більшість таких документів значно ускладнюють реалізацію права на громадські слухання. На нашу думку, необхідно закріпити на законодавчому рівні право громадських об'єднань ініціювати громадські слухання, а також можливість звернення громадян до суду в разі зволікання посадовими особами з розглядом рішень громадських слухань. Найбільш дієвими механізмами залучення громадських організацій до спільного вирішення соціально-економічних проблем з боку органів місцевого самоврядування є соціальне замовлення та закупівля послуг громадських організацій за кошти місцевих бюджетів.

Існують вісім найбільш поширених форм участі громадських організацій у виборчих процесах в Україні: трансформація громадських організацій або їх коаліцій у політичні партії та блоки; взаємодія громадських організацій з певною політичною силою; участь у виборчому процесі офіційних спостерігачів від громадських організацій; здійснення громадського контролю за прозорістю та законністю виборчого процесу (моніторинг); правове та організаційне забезпечення виборчого процесу (правозахисна та модернізуюча діяльність); просвіта та активізація виборців; аналіз програмних документів партій, моніторинг практики їх здійснення, відповідність реальних дій передвиборчим обіцянкам; пасивне спостереження та невтручання у виборчий процес.

Формування та прийняття політичних рішень є центральною стадією політичного процесу, яка сама по собі є складним і багаторівневим процесом, який можна зобразити у формі послідовності дій політичних суб'єктів. Кількість і порядок етапів процесу прийняття політичних рішень залишається дискусійним в сучасній політології.

Особлива увага заслуговує питання щодо формування інституту лобіювання, як одного з найпоширеніших механізмів впливу на процес прийняття політичних рішень, де центральне місце має зайняти «громадське лобіювання» як суб'єкт лобістської діяльності. Чому? По-перше, характерною ознакою громадського лобіювання є те, що інтерес, який лобіюється, співпадає з інтересами громадян, для задоволення і захисту яких така громадська організація була створена, а сам процес лобіювання спрямований на досягнення статутних цілей. По-друге, громадська організація виступає як виконавець, так і замовником, клієнтом лобістських послуг. Виключення може становити, коли громадська організація звертається від імені своїх членів за послугою до професійних лобістів, якщо відчуває свою неспроможність провести ефективну кампанію самостійно. Але за сучасних умов в Україні така ситуація неможлива, так як питання професійного лобізму не унормовано. Громадські організації, які створюються виключно для лобіювання конкретного політичного рішення, не беручи участі у його формуванні, постановці проблеми, або такі, що про-

сують інтереси, які не стосуються власне членів цієї організації, на нашу думку, є квазігромадськими.

З питанням участі громадських організацій у процесі формування і прийняття політичних рішень тісно пов'язано питання контролю за їх виконанням. Однією з стратегічних помилок українських громадських організацій є те, що, ініціюючи певне політичне рішення та впливаючи на його прийняття, вони не контролюють подальшу його реалізацію. Завдання громадського контролю не зводиться лише до виявлення розходжень між заданими та фактичними результатами, а полягає у тому, щоб не допустити дій контрольованих суб'єктів за межами законності й правопорядку, попередити можливі відхилення від намічених цілей, а також інтересів суспільства, а у разі появи цих відхилень усунути їх негативні наслідки.

Однією з поширених форм громадського контролю є звернення громадян, за допомогою яких вони у режимі зворотного зв'язку повідомляють державні та недержавні інституції про виконання, невиконання або неналежне виконання ними або підвідомчими їм органами соціальних функцій та вимагають застосування відповідних заходів. Звернення громадян України до органів держави є їх конституційним правом. Однак, незважаючи на переваги механізму, можливості, які він надає для контролю як з боку громадських організацій, так і окремих громадян, він потребує суттєвого вдосконалення, оскільки існує ряд недоліків, що призводять до чисельних випадків ігнорування та порушення закону. Дієвим механізмом громадської участі, зокрема механізмом громадського контролю виступають також громадські ради, за умови, що їх діяльність не є формальною і епізодичною.

Серед механізмів громадського контролю особливе місце посідає громадська експертиза, яка передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання їх рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі. Вирішальним для практичної реалізації механізму громадської експертизи в Україні стало прийняття Постанови уряду № 976 від 5 листопада 2008 року та ухвалення Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади.

Спорідненим механізмом до громадської експертизи є громадський моніторинг, під яким ми розуміємо систематичний збір даних про конкретну проблему, діяльність, а також опрацювання, аналіз і доведення підсумків аналізу і рекомендацій до всіх зацікавлених осіб. На відміну від громадської експертизи, моніторинг не обмежений лише органами виконавчої влади, проте і не передбачає, що результати моніторингу будуть обов'язково враховані під час прийняття державних рішень. Напрями моніторингової діяльності можуть бути різноманітними і залежать від статутних цілей громадської організації. Найчастіше моніторингова діяльність громадських організацій носить антикорупційний характер – контроль за розподілом бюджетних коштів, земельних ділянок; подоланням хабарництва у сферах освіти, охорони здоров'я, судочинства; оцінка якості державних послуг та прозорості проведення конкурсів на надання державних грантів тощо.

Простеживши історичний досвід діяльності українських громадських організацій, необхідно підкреслити, що вони мають безпосереднє відношення до конституювання політичної системи України. Історичні події кінця 80-х – початку 90-х рр. свідчать, що саме з громадського руху та діяльності громадських організацій активізувався рух за незалежність України. Перші українські політичні партії утворились на основі громадсько-політичних організацій (Народний Рух України, Гельсінська спілка та інші). Одне з найважливіших громадянських прав та свобод (право на свободу об'єднання) та

принципів демократії (принцип плюралізму) реалізуються саме через діяльність громадських організацій.

Таким чином, функціонування громадських організацій в Україні та законодавче забезпечення їхньої діяльності стало ще одним чинником становлення демократичної політичної системи в нашій країні. На сучасному етапі громадські організації мають всі можливості функціонувати на основі принципів добровільності, незалежності, політичної незаангажованості, їх статус повністю легалізований та юридично закріплений, у тому числі й на найвищому конституційному рівні.

Список використаних джерел

1. Громадські організації в Україні у 2009 р.: Статистичні бюлетень / Державний комітет статистики України. – К., 2010.
2. Держалюк О. Динаміка та розширення спектру діяльності громадських організацій як складові демократизації українського суспільства. // <http://www.niss.gov.ua>
3. Михайловська О. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства. // Політичний менеджмент. – К., 2005. – № 3. – С.108-114.
4. Опалько Ю. Розвиток громадянського суспільства в Україні: відповідність стандартам Ради Європи // <http://www.niss.gov.ua>
5. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997.
6. Савко Ю. Громадські організації та їх вплив на суспільно-політичний процес сучасної України // Вісник львівського університету. Філософські науки. – 2004. Вип. 6. – С.201-211.
7. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. О.Власюка. – К., 2005. – 608 с.

Лысенко Р.В. Общественные организации в политической трансформации Украины

Анализируется влияние общественных организаций на процесс политической трансформации в современной Украине. Раскрыты основные механизмы сотрудничества общественных организаций с органами государственной власти, местного самоуправления, политическими партиями, проанализированы формы участия общественных организаций в избирательных процессах. Определены основные механизмы общественного контроля за выполнением политических решений и функционированием политических институтов.

Ключевые слова: общественная организация, политический процесс, органы государственной власти, общественный совет, местное самоуправление, общественные слушания, политическая партия, выборы, общественный контроль, общественное лоббирование.

Lysenko, R.V. Public Organizations in the Political transformation of Modern Ukraine

The article proposes analysis of influence of public organizations on each of the stages of process political transformation in modern Ukraine. The mechanisms of cooperation of public organizations with public authorities, the organs of local self-government, political parties were discovered and exposed; the forms of participation of public organizations in electoral processes were analyzed. The basic mechanisms of the public control of the implementation of the political decision and functioning of political institutes institutes were defined.

Key words: public organization, political process, public authorities, public advisory councils, local self-government, public hearing, political parties, electoral processes, public control, public lobbying.

УДК 322

Карасінська М.В.

Особенности политики Европейского Союза в сфере государно-церковных отношений

Досліджується політику ЄС у справах суспільно-релігійних та державно-церковних відносин, зокрема, в політико-правових документах. Розкривається позиція ЄС щодо врегулювання релігійного питання на рівні об'єднання, загалом, та на рівні окремих держав, зокрема.

Ключові слова: ЄС, державно-церковні відносини, суспільно-релігійні відносини, міжконфесійний діалог, віросповідання, релігія, релігійна спільнота, релігійна організація, конфесія, церква, держава, свобода совісті, права людини.

Суспільно-релігійне питання в сучасному світі загострюється у зв'язку з процесом глобалізації економічного, юридичного, соціального, культурного і політичного простору. Цей об'єктивний процес неминує породжує зіткнення і конфлікт групових і загальнолюдських цінностей. Традиційні релігійні уявлення суперечать сучасній цивілізації. У Європейському Союзі разом з розмиванням державних кордонів при створенні Об'єднаної Європи, відбувається і поступове пом'якшення традицій, що викликає негативну реакцію конфесій, які відстоюють свою релігійну виключність. Деякі вчені в подібному пом'якшенні релігійних традицій вбачають кризу релігії, спричиненою роз'єднанням між релігією та релігійним досвідом індивідів. Релігійний індивідуалізм набув розвитку всередині кожної релігійної традиції. Дана ситуація вимагає зміни усталеного напрямку політики Європейського Союзу в сфері регулювання суспільно-релігійних та державно-церковних відносин в цілому, та на рівні окремих країн-членів, зокрема.

Дослідженням політики Європейського Союзу та країн-членів у сфері релігії займаються провідні українські вчені (Бондаренко Д., Віллем Ж.-П., Здіорук С. І., Решетніков Ю. Е., Токман В. В.), російські (Воскресенського М. А., Красікова А. А., Мірошнікова Е., Лункіна Р. Н., Подопрігори Р. А., Сімкіна Л. С., Шалобіной І. А.) та зарубіжні дослідники (Робертс Г.).

На нашу думку, слід зазначити, що розбудова Європи сьогодні не передбачає диференціації релігійних традицій на привілейовані й непривілейовані або зведення різноманітних моделей державно-церковної взаємодії до «спільного знаменника». В тому числі, керівні структури ЄС засвідчують свою повагу до релігії у всьому її розмаїтті як форми етичного, морального, ідеологічного та духовного самовираження частини європейських громадян з урахуванням різниці між самими релігіями та особливостей кожної країни. Фактично йдеться не лише про визнання конфесійного плюралізму, але й про доречність залишити питання державно-церковних відносин у компетенції окремих держав. Більше того, Європейський Союз не заперечує права окремих країн вводити спеціальне законодавство стосовно релігії та Церкви в разі його

кореляції з Європейською конвенцією з прав людини. В Амстердамському договорі 1997 року, який по значимості своєї називають ще «Маастрихт – 2», уже закладається положення про збереження діючих державно-церковних відносин у країнах членах ЄС. Євросоюз зобов'язався поважати статус церков і релігійних організацій згідно з їхнім національним правом. Дана норма мала велике значення, оскільки служила збереженню національної ідентичності країн учасниць [6].

Правова основа ЄС це свобода релігії як елементу європейського права, а інші структурні принципи спираються на зобов'язання Союзу залишатися нейтральним в питаннях релігій і світогляду та проявляти терпимість по відношенню до різних релігій і світоглядів, а також не на зобов'язання рівноправного ставлення до різних релігійних общин, як зазначає німецький науковець Роберт Г. Збереження культури і національної ідентичності країн-членів ЄС вимагає особливої поваги до традиційного розвинутих інститутів цивільного церковного права в країнах ЄС. Принцип лояльності до суспільства у вигляді поваги конституційних структур окремих країн ЄС забороняє односторонню асиміляцію права в питаннях, що стосується даної сфери. Принцип делегування ініціативи не дозволяє ЄС вирішувати питання, що стосуються закону про релігії. Європейське право вважає релігійні потреби [7, с. 707].

Ідея спільних конституційних традицій держав-членів до цих пір складає основу для розвитку структур релігійного права в європейському праві в інших питаннях, що відрізняються від питань прав людини. Договір про функціонування ЄС не накладає обмежень на державно-церковні відносини всередині країн-учасниць. Вони повністю вільні у розвитку своїх відносин. Це відноситься до статусу церков і релігійних общин, які необхідно поважати. Договір про функціонування ЄС, забезпечує діалог між ЄС і всіма його організаціями, включаючи церкви і релігійні общини. Діалог необхідно розвивати поважаючи їх ідентичність, особливі потреби і значення релігійної організації. Це включає можливість укладання угод з ними. Враховуючи особливий вклад церков і общин, Лісабонський договір фактично визнає їх духовний, соціальний і культурний вклад. Але визнає також вклад християнства в існуючий ЄС, не ігноруючи при цьому вклад інших церков і вчень. Пропонуючи їм особливе місце в Лісабонському договорі, Союз визнає, що церкви, релігійні і філософські спільноти – не просто частина громадянського суспільства, Лісабонський договір визнає особливий вклад і ідентичність цих церков, релігійних і філософських спільнот [7, с. 713]. Об'єднання Європи по суті повинно залежати від церков в деякій мірі, якщо необхідно дати потрібний імпульс культурі, традиціям і історії на довгий період. Така культура має в основі незалежність і самовизначення. Загальне право не повинно монополізувати релігійні общини, не повинно викорінювати відмінності між ними. Існують фактори, які можуть спровокувати опозицію церкви, поставити під загрозу об'єднання Європи, тому що внутрішні протиріччя можуть привести до деструктивного протистояння, і тоді навіть фундаментальна економічна єдність не буде здатна протиставити щось суттєве.

Можна констатувати, що загалом у країнах-членах ЄС релігія визнається як важлива складова частина суспільного життя й, більше того, держава створює умови для задоволення релігійних потреб суспільства. Підтримка державою соціальної діяльності повинна поширюватися й на релігійні громади, а відсутність такої підтримки розцінюється як дискримінація. Таким чином, за кожною релігійною громадою визнається право на самовизначення. Навіть у тих системах, у яких дотепер переважають традиції державної церкви

й право приймати остаточне рішення з деяких релігійних питань, залишається за державними установами; ті, хто не бажає виконувати такі рішення, можуть створити власні незалежні релігійні громади. Воля релігії як індивідуальне право є загальновизнаною. Немає правової норми, яка вказує людині на необхідність релігійної віри. В межах ЄС існують відмінності в правових положеннях релігійних общин, адже в деяких країнах самі релігійні общини, їх асоціації і підрозділи є юридичними особами, в інших – не існує ніякої правової класифікації релігійних общин як таких. Проте використовуються правові засоби для забезпечення права релігійних общин на діяльність в рамках закону, навіть якщо це здійснюється лише дотично, з допомогою культових чи єпархіальних асоціацій чи довірених осіб. Право церкви на самовизначення в строгому сенсі слова загальновизнано. В ряді конституцій це право чітко задується. Однак сфера поширення цього права варіюється. Право на самовизначення може бути надано всім установам, які лише віддалено пов'язані з поняттям «церква» в буквальному сенсі офіційну церкву або схожі установи.

Сьогодні в Європейському Союзі в основному застосовуються такі механізми конституційно-правового забезпечення волевиявлення на ґрунті свободи совісті і релігії, як легітимізація державної церкви або віросповідання, узаконення статусу традиційних церков чи віросповідань, утвердження партнерського нейтралітету між державою та релігійними інституціями, санкціонування виваженого взаємодокремлення релігійних організацій і держави [3].

Легітимізація державної церкви або віросповідання передбачає втілення норм офіційної релігії чи релігійної організації у політичну систему, фінансуванням її діяльності за рахунок державних коштів, виконанням нею певних державних функцій, приналежністю глави держави чи інших високопосадовців до державної церкви чи віросповідання. Як правило, тільки священнослужителі панівного віросповідання проводять служіння у тюрмах, освітніх закладах, беруть участь в офіційних державних заходах тощо. Типовий приклад – Греція, де елладська православна церква, будучи проголошена державною, є корпоративним інститутом, котрий діє в системі публічного права. А саме статут церкви Еллади має статус державного закону, а в компетенцію Священного Синоду входить видання власних нормативних документів, які набувають юридичної сили з моменту опублікування у державній газеті. Інші країни, де існує державне віросповідання – Великобританія, Данія, Норвегія.

Узаконення статусу традиційних церков чи віросповідань відзначається поділом наявних у країні конфесій на так звані визнані або укорінені та усі інші. Такий поділ є наслідком культурно-історичного розвитку певної спільноти і фіксує внесок, заслуги, унікальну роль конкретної віросповідної традиції у її становлення. Часто держава взаємодіє з традиційними церквами і деномінаціями у спеціальний спосіб – через укладення відповідних угод. Визнані або укорінені конфесії мають певні привілеї, зокрема на ниві соціального служіння. Типовий приклад – Сербія, де конституційно закріплена автономність держави і релігійних інституцій. Держава гарантує церквам і конфесійним громадам повагу до внутрішнього укладу їхнього життя. Інші країни, де зберігається статус традиційних віросповідань – Білорусь, Грузія, Іспанія, Литва, Польща.

Утвердження партнерського нейтралітету між державою та релігійними інституціями, передбачає: максимальне взаємоневтручання держави та церкви у сфері повноважень одна одної; гарантію забезпечення широкої свободи релігії; створення сприятливих умов для соціального служіння конфесій; надання фінансової підтримки суспільно активним церквам і деномінаціям; формування атмосфери толерантності й віротерпимості; відсутність спеці-

ального державного органу, який би здійснював контроль над діяльністю конфесійних утворень. Типовий приклад – Нідерланди. Конституцією країни гарантується свобода сповідувати чи не сповідувати релігію. Дане право може бути обмежене лише спеціальним парламентським актом з метою захисту здоров'я громадян, збереження суспільного порядку та спокою. Основний Закон також забороняє дискримінацію на релігійній, світоглядній, расовій та іншій основі. Інші країни, де апробується кооперативна модель співпраці державних і релігійних інституцій – Німеччина, Фінляндія, Швеція.

Санкціонування виваженого взаємовідокремлення держави і релігійних організацій, що виражається у: відстоюванні принципу світськості, визнанні рівності усіх конфесій перед законом, дистанціюванні держави від підтримки будь-якого віросповідання, утриманні від бюджетного фінансування (принаймні прямого) релігійних об'єднань, неоднозначності сприйняття соціальної адаптації церков і деномінацій, їхньої залученості до суспільно-громадської діяльності. Типовий приклад – Франція, де спостерігається розділення державної влади і церков, нейтральність держави у питаннях віри, організація освітньо-виховного процесу на гуманістичних засадах, ствердження свободи совісті та гарантування вільного відправлення культів. Жодна з конфесій не є визнаною. Визнається внутрішня організацію кожного віросповідання. Інші країни, які наголошують на взаємовідокремленні держави і релігійних організацій – Україна, Російська Федерація. Правда, у Росії означений принцип сuto декларативний [5].

Підкреслюючи вищесказане варто зазначити, що партнерство у різних формах, з більшою чи меншою інтенсивністю, властиве європейським країнам з різними правовими механізмами державно-церковної взаємодії. Більше того, політика загальноєвропейських структур стимулює поглиблення співробітництва органів влади з релігійними організаціями. У Європі вважається, що найбільш оптимальна для демократичних суспільств є кооперативна модель державно-конфесійних взаємин, яка гарантує право індивіда та спільноти на свободу совісті і віросповідання, дозволяє релігійним організаціям повною мірою розкрити власне суспільне призначення. Невипадково ідея подальшої розбудови партнерських відносин між владними й політичними інституціями, з одного боку, та церквами і деномінаціями – з іншого, є наскрізною у ряді Резолюцій та Рекомендацій ПАРЄ.

Європейський Союз прагне утворити повноцінне, плюралістично орієнтоване демократичне суспільство, яке спроможне гарантувати захист прав і свобод людини. В цьому контексті ПАРЄ пропонує реалізацію конкретних кроків: активно співпрацювати з релігійними об'єднаннями на ниві духовного виховання молоді, благодійництва, захисту демократичних цінностей, охорони здоров'я, збереження природного середовища, соціального служіння тощо; включати інформацію про головні релігійні культури Європи до шкільних програм; забезпечувати рівний доступ до ЗМІ, освіти, культури представникам різних віросповідань; заохочувати створення спеціальних міжконфесійних центрів з метою кращого ознайомлення народів з різними релігійними традиціями; підтримувати активність неурядових організацій, які працюють над зміцненням взаємопорозуміння між релігійними спільнотами і сприяють збереженню релігійно-культурної спадщини; сприяти науковим дослідженням стосовно осмислення ролі релігій в житті сучасних суспільств.

Політика ЄС стосовно державно-церковних відносин здійснюється, як зазначають вчені Здіорук С.І., Токман В.В., у двох ключових і взаємопов'язаних напрямках: обстоювання свободи совісті та свободи діяльності релігійних

організацій; налагодження співпраці з релігійними організаціями та сприяння розвиткові міжконфесійного діалогу [4].

Обстоювання свободи совісті та свободи діяльності релігійних організацій. В основі світоглядних орієнтирів усієї політики ЄС лежить філософія, яка проголошує найвищою цінністю людську особистість. Здійснення прав людини та її основних свобод є запорукою миру і злагоди в суспільстві. Серед ключових прав людини – право на свободу думки, совісті і віросповідання. Це право захищене відповідними нормативно-правовими актами. Лаконічно воно прописане у «Європейської конвенції з прав людини» – базового документу Ради Європи: «Кожен має право на свободу думки, совісті і віросповідання. Це право включає свободу змінювати свою релігію або свої переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, вченні, виконанні та дотриманні релігійних і ритуальних обрядів» [2]. Інші документи ЄС – передусім Рекомендації і Резолюції ПАРЄ – поглиблюють розуміння означеного права, а також, у дусі класичної демократії, вказують на межі його застосування. Свобода релігії не є безмежною: неприпустима релігія, доктрина чи обряди якої суперечать іншим основним правам. У будь-якому випадкові обмеження цієї свободи мають бути визначені законом.

За останні десятиліття відбулися суттєві зрушення у формуванні правових механізмів гарантії права на свободу совісті і релігії. Зокрема, політичні структури Євросоюзу дійшли переконання, що ефективним у цьому напрямі буде: сприяння приведенню національних законодавств у відповідність із Європейською конвенцією з прав людини; гарантування всім церквам та релігійним організаціям статусу юридичної особи, якщо їхня діяльність не порушує прав людини і приписи міжнародного права; забезпечення свобод релігійних меншин, їх захист від дискримінації та переслідувань з боку релігійних більшостей або інших груп, що практикують агресивний націоналізм і шовінізм; застосування процедур, передбачених кримінальним та цивільним правом, проти незаконної практики, котра здійснюється групами релігійного, езотеричного чи духовного спрямування. В цьому контексті ПАРЄ вважає небажаним існування спеціального законодавства стосовно сект як і недоречність визначення, що є сектою; гарантування релігійним організаціям, чие майно було відчужене у минулому, реституцію цього майна. У разі, якщо це неможливо, то надання їм справедливої компенсації. Важливим також видається упередження приватизації націоналізованого церковного майна; нагальне рекомендування державам не створювати спеціального законодавства, яке б обмежувало свободу совісті або діяльність релігійних організацій із міркувань національної безпеки, маючи на увазі загрозу тероризму, підготовку спроб повалення влади та ін. Мотивація: всі необхідні обмеження прав і свобод, як правило, вже закладені в законодавствах держав. Потрібно вміти правильно ними користуватися. Якщо ж з'являється потреба в нових обмеженнях, то вони однаково потрібні для релігійних і для інших асоціацій; утримання від введення ієрархії релігійних організацій в країнах ОБСЄ, де вона давно (кілька десятиліть) не існує і на теперішній час відсутня (або ще кілька років тому була відсутня), щоб запобігти посиленню дискримінаційних тенденцій; недопущення розповсюдження релігійних принципів, котрі, будучи впровадженими в життя, порушували б права людини. Якщо у цьому відношенні існують сумніви, то держави мають вимагати від релігійних лідерів зайняти недвозначну позицію на користь верховенства прав людини над будь-яким релігійним принципом; поступове виключення із законодавства, якщо на те

воля народів, елементів, які можуть бути дискримінаційними з точки зору демократичного релігійного плюралізму [4].

На союзному рівні розмежування влади і релігії зовсім не включає сумісності останньої з демократією. В ЄС розглядають релігійні організації як невід'ємну складову громадянського суспільства, потенціал яких дозволяє їм виступати орієнтиром в етичних питаннях та відігравати певну соціальну роль у національних спільнотах, незалежно від того, релігійні вони чи секулярні. Зокрема, звертається увага на той факт, що релігійні інституції володіють особливими можливостями в аспекті зміцнення миру, співробітництва, терпимості, солідарності, міжкультурного діалогу та розповсюдження цінностей, за які виступає Рада Європи.

Висока відзнака конфесійного чинника в житті європейської спільноти впливає з досвіду минулого і сучасного. Протягом усієї історії Старого Світу релігії безпосередньо долучалися до формування держав-націй, були задіяні при виторенні тотожностей різного кшталту. Нині релігійний фактор активно задіяний у євроінтеграційних процесах. Скажімо, найвпливовіші екуменічні організації Єврорегіону – Конференція європейських церков (об'єднує понад 120 православних і протестантських структур) та Рада європейських єпископських конференцій (включає всі католицькі осередки РКЦ в країнах ЄС) ще наприкінці 80-х років на спільній асамблеї на християнських засадах розвинули ідею об'єднаної Європи, включивши до спільного дому всі народи і нації європейського простору. Вагомим у справу розширення ЄС є внесок Івана Павла II, який неодноразово наголошував, що Європа повинна дихати обома своїми легенями – і східним, і західним, та проголосив право всіх європейських народів від Атлантики до Уралу і від Скандинавії до Середземного моря жити за принципами Євангелія у спільному домі, в Європі без кордонів, незалежно від відмінностей в політичних програмах, ідеологічних системах або військових союзах. Доцільно вказати й на те, що рівень міжхристиянських контактів нерідко випереджав інтеграційні процеси у сфері політики. При цьому представники церков відіграли помітну роль в примиренні раніше ворогуючих європейських народів. Так, за підтримки релігійних організацій відбулися акти примирення між Францією й Німеччиною та між Німеччиною й Польщею, а декларації взаємного прощення запропоновані єпископатом, були підтримані мирянами. Міжхристиянські контакти та міжнародні програми обміну поряд з іншими заходами неурядових організацій відіграли помітну роль у зближенні сусідніх європейських народів, особливо одного віровизнання [1].

Підсумовуючи вищесказане, на нашу думку однозначно оцінити політику ЄС у сфері суспільно-релігійних та державно-церковних відносин вкрай важко, проте можна виокремити, що конструктивними є зусилля політичних структур у напрямку сприяння налагодженню міжконфесійного діалогу та поглиблення співпраці між інституціями ЄС та релігійними організаціями. Сьгодні взаєморозуміння, толерантне ставлення, компроміс, консенсус – безальтернативні засоби сталого розвитку суспільств. А також, у визначенні балансу між двома ключовими принципами демократії – рівністю та відмінністю – ЄС дещо абсолютизує значущість першого з них. Це не може не позначитися на посиленні процесів уніфікації й у духовно-ціннісній сфері та, відповідно, нівеляції національних особливостей релігійно-церковного життя, що болісно переживається країнами з відчутно укоріненими історичними традиціями. Більше того, з'являється небезпека «розмивання» цивілізаційної ідентичності самої Європи.

Отже, очевидними є преференції, які керівництво ЄС надає «старим» державам-членам перед новими щодо здійснення політики у царині свободи совісті і віросповідання. Зокрема, це стосується визнання ієрархічної градації релігійних організацій. Тому потенційним країнам-членам потрібно зважати, що при входженні до об'єднаної Європи їм, скоріше за все, доведеться поступитися власними амбіціями стосовно упорядкування конфесійного простору на користь загальносоюзним принципам.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Д. Релігія та створення нової Європи // Дзеркало тижня. – № 37 (462). – 27 вересня – 03 жовтня
2. Європейська конвенція з прав людини // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004
3. Здіорук С. І. Токман В. В. Досвід державно-церковних відносин в постсоціалістичних країнах: уроки для України у зміцненні національної ідентичності // <http://old.niss.gov.ua/Monitor/juli/2.htm>
4. Здіорук С. І. Токман В. В. Політика ЄС у сфері суспільно-релігійних та державно-церковних відносин // <http://old.niss.gov.ua/Monitor/May08/04.htm>
5. Здіорук С. І. Токман В. В. Розбудова партнерської моделі державно-конфесійних відносин в Україні та утвердження української помісної православної церкви // <http://old.niss.gov.ua/Table/16102009/Dopovid.htm>
6. Мирошникова Е. М. Религиозный фактор в иммиграционной политике ЕС // www.ieras-library.ru/documenti/soveurope/2006/miroshnikova5.doc
7. Робберс Г. Государство и религии в Европейском Союзе // Государства и религии в Европейском Союзе. Под редакцией М.А. Воскресенского, А.А. Красикова, Р. Н. Лункина, Р.А. Подоприморы, Л.С. Симкина и И.А. Шалобиной. - М.: Институт Европы РАН, ТЦ Юнеско, 2009. - С.702 – 714.

Карасинская М.В. Особенности политики Европейского Союза в сфере государственно-церковных отношений

Исследуется политика ЕС в общественно-религиозных и государственно-церковных отношениях, в частности, в политико-правовых документах. Раскрывается позиция ЕС по урегулированию религиозного вопроса на уровне объединения, в общем, и на уровне отдельных государств, в частности.

Ключевые слова: ЕС, государственно-церковные отношения, общественно-религиозные отношения, межконфессиональный диалог, вероисповедания, религия, религиозное сообщество, религиозная организация, конфессия, церковь, государство, свобода совести, права человека.

Karasińska, M.V. Features of European Union policies in the field of church-state relations

The article examines the EU policy on social and religious and church-state relations, particularly in political and legal documents. Reveals the EU's position on the settlement of religious issues at the association in general and for individual states, in particular.

Key words: EU, state-church relations, social and religious relations, interfaith dialogue, creed, religion, religious community, religious organization, denomination, church, state. Freedom of conscience, human rights.

Перспективи ДЗЗСЄ

Висвітлюються ключові аспекти, пов'язані з перспективою догвірного процесу щодо функціонування звичайних збройних сил у Європі. Здійснено аналіз інтересів сторін договору та можливий їх вплив на хід переговорного процесу.

Ключові слова: звичайні збройні сили, безпекова політика, сфери впливу, конфлікт, інтереси сторін переговорного процесу.

Після розпаду СРСР баланс сил у світі змінився. На сьогодні невідомо якою буде майбутня модель управління світовою безпекою. Безумовним лідером на світовій арені виступають США, котрі, маючи найпотужніший економічний та науково-технічний потенціал, здатні впливати, а в деяких випадках визначати світову політику. Проте починають формуватися і динамічно розвиватися нові центри впливу. Один з них – Росія, котра довела, що може бути незалежним гравцем на світовій арені. Інші центри впливу можуть розвинути на базі держав з найбільшою чисельністю населення – Індії та Китаю. Не секрет, що досягнувши певного рівня розвитку вони зрозуміють, що їм надзвичайно тісно у рамках їх національних кордонів. Процеси так званої «демографічної експансії» вже відбуваються на далекому сході Росії. Не варто виключати також і можливість посилення Європи внаслідок розвитку Євросоюзу. Зараз важко передбачити котрі з цих центрів впливу зможуть досягнути домінування.

Прагнучи взяти під контроль ці динамічні зміни міжнародна спільнота постійно провадить переговорний процес, метою якого є фіксація певного балансу сил. Одним із елементів цього переговорного процесу є Договір про звичайні збройні сили у Європі, метою якого є встановити обмеження на нарощування військового потенціалу провідними державами світу. Проте цей договір як і ряд інших на сьогодні не виконує свою функцію. Невдача такого роду угод, на нашу думку, є закономірним явищем на сьогодні, оскільки кожна світова держава прагне використати динамічні зміни світового розвитку на свою користь.

Питання міжнародної та європейської безпекової політики розглядалося у наукових публікаціях Бжезинського З., Володіної М.О., Єфімова Г.В., Могілевської В., Осиповича В.К., Плаксенка М.Л., Сауляка Т.А., Цибулька А.Г. Хантінгтона С. та інших. Разом з тим недостатньо дослідженим є питання ролі ДЗЗСЄ у формуванні світової та регіональної безпекової політики.

Метою даної роботи є визначення ролі ДЗЗСЄ у процесі формування безпекової політики Європи та світу.

Договір про звичайні сили у Європі був укладений у 1990 році між країнами учасницями Організації Північноатлантичного договору та Організації Варшавського договору. Згідно з цим договором вводилися обмеження на кількість звичайних (неракетних і неядерних) озброєнь для кожної з країн учасниць договору. Територіально договір діяв на сухопутній території країн

учасниць, котра простягалася від Атлантичного океану до Уральських гір. ДЗЗСЄ був ратифікований Україною у 1992 році та є безстроковим.

У листопаді 1999 року у Стамбулі 28 країн Європи (включно з Росією), а також США та Канада підписали Угоду з адаптації ДЗЗСЄ. Суть адаптації полягала у скасуванні блокової структуризації країн учасниць та модифікації певних умов до кількості певних видів озброєнь. Також ця угода передбачала умову, що розміщення збройних сил іноземної держави може здійснюватися лише за умови вільної згоди країни, в якій вони розміщуються. У зв'язку з цим дана угода не була ратифікована європейськими країнами, котрі вимагали виведення військ Росією з Молдавії та Грузії. Росія ж наполягала, що розміщення її військ на території цих країн не суперечить умовам угоди [2].

Дія ДЗЗСЄ опинилася під загрозою після того як один з його найбільших учасників – Росія у 2007 р. заявила про призупинення її участі у ДЗЗСЄ [4]. Для цього кроку в Росії було кілька підстав, зокрема, не зважаючи на те, що сьогодні де-юре немає військового протистояння між блоками держав, Росія розглядає європейські країни члени НАТО власними опонентами у цьому договорі. Враховуючи те, що країни, котрі колись входили до Варшавського договору на сьогодні є членами НАТО, Росія вважає не справедливим залишати попереднє співвідношення звичайних озброєнь. Окрім цього Балтійські країни не є сторонами ДЗЗСЄ, проте є членами НАТО і володіють озброєнням, що не враховується у ДЗЗСЄ. Крім цього Росію не влаштовували так звані «флангові обмеження» котрі перешкоджали їй успішно проводити військові дії у Чечні. І, безумовно, чи не найвагомішою підставою для призупинення дії ДЗЗСЄ були плани США щодо розміщення комплексів системи ПРО на території Польщі та Чехії [3].

Сутність будь-якої міжнародної угоди – закріпити певні компромісні кроки для забезпечення спільного інтересу сторін. Спільними інтересами сторін у даному випадку є скорочення витрат на постійне нарощування військового потенціалу і забезпечення стабільності у регіоні, тобто убезпечення від загроз військових конфліктів між сторонами.

Проте поряд із спільними інтересами сторін існують індивідуальні інтереси, котрі кожна сторона міжнародної угоди прагне максимізувати. У контексті досліджуваної проблеми цікавим є питання які саме індивідуальні інтереси держав можуть зашкодити функціонуванню ДЗЗСЄ?

Мотивом США є розширення свого впливу у світі, зокрема, військового. США прагнуть поширити свій вплив на території, що відносилися до сфери впливу колишнього СРСР. Така експансія має на меті закріпити військове та економічне домінування США, а також отримати контроль над використанням енергетичних ресурсів [7]. Це підтверджується наполегливою політикою США щодо розширення НАТО, вони навіть пропонують не обмежувати НАТО рамками Європи [1]. Проте, що США мають намір будувати однопольсуну модель світової безпекової політики свідчить також той факт, що розміри фінансових ресурсів, що вкладаються США у фінансування власних збройних сил у розрахунок на одного солдата у чотири рази перевищують рівень аналогічних витрат у розвинених країнах Європи. Безумовно, побоювання Росії про те, що США прагне отримати військову перевагу над нею не є безпідставними.

Росія, дивиться на ДЗЗСЄ через призму своїх зовнішніх загроз, серед яких називають [6]:

- неідеальність сучасних механізмів, що використовуються ООН для забезпечення міжнародної безпеки;
- розширення НАТО на схід;

- можливість появи у безпосередній близькості до російських державних кордонів іноземних військ;

- поширення зброї масового ураження та засобів її доставки;
- слабкість інтеграційних процесів серед постсоціалістичних країн;
- виникнення військових конфліктів поблизу кордонів Російської Федерації;
- територіальні претензії до Російської Федерації;
- ослаблення політичного, економічного і військового впливу Росії у світі.

ООН як міжнародна організація, місією якої є формування та забезпечення виконання міжнародної безпекової політики, працює недостатньо ефективно. США започаткували традицію здійснення військових операцій без санкції Ради Безпеки ООН під час операції в Югославії. Росія, як найпотужніший конкурент США на світовій арені прагнучи не допустити формування однополюсної моделі світової безпекової політики, підхопила цю традицію під час подій у Грузії. Ця практика є однією з найбільших загроз не тільки для Російської Федерації, але і для світової безпеки загалом, адже вона свідчить про те, що механізм, який забезпечував регулювання міжнародних стосунків з часів закінчення Другої світової війни перестав діяти.

Такі країни як Грузія та Україна, що є своєрідною буферною зоною між Росією та західними країнами зацікавлені у гарантіях їх недоторканості. Ці країни не володіють потужним військовим арсеналом, тому їх безпеку може забезпечити лише партнерство з тим чи іншим військовим блоком. Так сталося, що на сьогодні ці країни опинилися на роздоріжжі. З одного боку вони не бажають створювати військові блоки разом з Російською Федерацією, а з іншого вона не відпускає їх зі сфери свого впливу. Об'єктивним фактором цього процесу є те, що Росія не бажає допускати наближення НАТО до своїх кордонів.

Проте деякі дослідники вказують на те, що Росія і НАТО мають спільні загрози, котрі повинні спільно вирішувати. Тому є імовірність того, що Росія в майбутньому може стати членом НАТО. Територіальні претензії до Росії виходять не від західних держав, а від держав, що межують з її східними кордонами. Росія неминуче піддаватиметься тиску з боку Китаю. На сьогодні далекий схід Росії вже освоєний етнічними китайцями, які себе набагато комфортніше почувають за межами своєї батьківщини. Обґрунтованими є прогнози про те, що у разі набуття Китаєм економічної могутності національні кордони йому будуть занадто тісними. Жертвою китайської експансії може стати Росія. Експансія Китаю може бути у формі військової агресії, а може мати і неагресивну форму поступового заселення теренів Росії китайцями.

Іншою спільною загрозою Росії та НАТО є загроза, що виходить від мусульманських терористичних організацій, котрі розміщені на території Афганістану та Пакистану. Відомим є факт того, що ці організації брали активну участь у всіх військових конфліктах де воюючою стороною виступали мусульмани. Окрім розпалювання сепаратистських настроїв на території заселених мусульманами ці організації опікуються міжнародною торгівлею наркотиками, торгівлею людьми та іншими видами злочинної діяльності. Подолання цих загроз потребує спільних зусиль низки країн. В цьому контексті приєднання Росії до НАТО не виглядає надто фантастичним.

Серед спільних загроз світової спільноти є загрози, котрі можуть відсунути на другий план загрози військового протистояння. Це глобальні екологічні загрози. Найпершою серед них є глобальне потепління клімату, котре може призвести до фатальних наслідків для багатьох (можливо для всіх) держав. Швидкі темпи збільшення чисельності населення планети можуть викликати

нестачу продовольчих ресурсів. Наслідком забруднення атмосфери та світового океану, зменшення рівня лісистості планети, може стати не прогнозована дестабілізація довкілля. Ці загрози вимагають посиленої уваги всієї міжнародної спільноти. Ігнорування цих проблем, може призвести до катастрофічних наслідків у майбутньому. Зосередження світових держав на вирішенні цих проблем може прискорити пошук компромісів у сфері безпекової політики, зокрема, і переговорний процес щодо продовження дії ДЗЗСЄ.

Інтереси європейських країн не є однорідними у зв'язку з чим США має змогу нав'язувати власну політику на Європейському континенті. Проте зважаючи на інтеграційні процеси в Європі з'являються певний дисонанс у діяльності НАТО. На сьогоднішній день є значна диспропорція між економічним потенціалом країн Європи та їх військовою потужністю. Тому цілком природно виявляється ініціатива Франції та Німеччини щодо незалежності європейської безпекової політики від США [1]. Проте внутрішня конкуренція між Німеччиною, Францією та Великобританією не дають можливості реалізувати у повній мірі це прагнення. Кожна з цих країн побоюється домінування опонента у Євросоюзі.

Прагнення до зменшення безпекової залежності Євросоюзу від США вилилася у певні конкретні кроки: 23 листопада 1999 року міністри закордонних справ і оборони, ухвалили декларацію у якій йшлося про те, що Євросоюз повинен поступово перебирати на себе функції забезпечення оборони. На саміті ЄС, що проходив у Хельсінкі 11-12 грудня 1999 року було підписано документ «Стратегічна мета 2003 р.», у якому закріплено рішення про створення мобільного військового контингенту у рамках ЄС, який повинен налічувати 60 тис. військовослужбовців [7]. Проте за наслідками переговорного процесу між ЄС та НАТО було ухвалено рішення про обмеження військового потенціалу ЄС та можливість ЄС користуватися оборонним можливостями НАТО. Це рішення поставило під сумнів спроможність ЄС провадити самостійну безпекову політику.

Виділимо напрямки впливу безпекових інтересів країн учасниць ДЗЗСЄ на переговорний процес по ДЗЗСЄ. Серед інтересів, що сприятимуть продовженню дії ДЗЗСЄ:

- бажання США обмежити військову потужність країн ЄС;
- інтереси Росії та інших країн, що є учасниками ДЗЗСЄ, про недопущення однополюсної моделі формування світової безпекової політики;
- конкуренція за право домінування, як у рамках ЄС та і у глобальному масштабі;
- можливість заощадження коштів на утриманні додаткових військових формувань та озброєнь;
- досягнення стабілізації у регіоні з метою концентрації ресурсів на подоланні інших загроз;
- інтеграція світової спільноти навколо питань подолання наслідків глобальних екологічних загроз.

Інтереси країн учасниць ДЗЗСЄ, що перешкоджатимуть продовженню дії договору:

- зацікавленість Росії у скасуванні так званих «флангових обмежень», що перешкоджають успішному функціонуванню її збройних сил;
- присутність збройних сил Росії на території Молдавії та Грузії;
- вирішення певних військових задач Росією та США без санкції ООН;

- прагнення США до встановлення однополюсної світової безпекової моделі;
- конкуренція Росії, США за сфери впливу на Кавказі та Центральній Азії;
- спільне подолання загроз, пов'язаних з тероризмом;
- зацікавленість країн ЄС у нарощуванні власного військового потенціалу.

Інтереси країн, що виступають сторонами ДЗЗСЄ є різноманітними та у більшості випадків суперечливими. Але всі учасники цього процесу зацікавлені у збереженні стабільності у регіоні. У березні 2010 року Росія направила керівництву НАТО листа з пропозиціями про відновлення переговорного процесу щодо ДЗЗСЄ. У цьому листі Росія виклала свої вимоги щодо коректування договору найважливішими серед яких є скасування «флангових обмежень», які не дають можливості її військам вільно пересуватися у середині країни та включення до складу учасників договору всіх країн, що є членами НАТО [3].

Не зважаючи на висловлення готовності поновити переговорний процес щодо ДЗЗСЄ, Росія не висловила наміру виводити свої війська з території Молдавії та Грузії.

ДЗЗСЄ є однією з найважливіших угод, яка фіксує баланс сил у Європі. Призупинення дії цього договору означає, що баланс сил порушено, який може відновитися, зокрема, і шляхом військового протистояння. Основною причиною призупинення дії договору є дисбаланс інтересів між Росією та США. США прагнучи утвердити однополюсну модель світової безпекової політики розпочали активно розширювати сферу своєї військової присутності, що викликало природну реакцію протидії з боку Росії. Протистояння цих двох держав набуло загрозливих форм на сьогодні, оскільки, кожна з них порушила встановлений порядок проведення військових операцій. Не зважаючи на те, що на європейській арені перетинаються інтереси також інших країн, подальші перспективи ДЗЗСЄ, на нашу думку залежать від бажання знайти компроміс основними гравцями – Росією та США. Враховуючи те, що США відмовилося від попереднього проекту будівництва системи ПРО, а також ініціативу Росії з відновлення переговорного процесу у рамках ДЗЗСЄ є підстави сподіватися, що баланс сил у Європі відновиться і компроміс між сторонами переговорного процесу буде досягнуто.

Наслідком даного компромісу для України скоріш за все буде її нейтральний статус, тобто вона виступатиме буферною зоною на перетині сфер впливу Росії та США. На нашу думку дана позиція не є оптимальною для України, зважаючи на територіальні претензії з боку Росії, Румунії, Туреччини.

Список використаних джерел

1. Володіна М.О. НАТО в контексті європейської політики США наприкінці 1990-х – початку 2000-х років / Володіна М.О. // Вісник донецького університету, серія Б: гуманітарні науки. – 2008. – Вип.1. – С. 133-141.
2. Могілевська В. Проблеми міжнародної та європейської безпеки на порозі ХХІ століття / Могілевська В. // Наукові записки НаУКМА. Збірник наукових праць. – 1999. – Т.12. – С. 56-67.
3. Осіпович В.К. Росія – НАТО: трансформація двохсторонніх відносин / Осіпович В.К. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. – 2010 – Вип. 118, т. 131. – С.141-145.
4. Плаксенко М.Л. Роль та інтереси Росії в урегулюванні Придністровського конфлікту / Плаксенко М.Л. // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №3(8). – С. 233-239.

5. Сауляк Т.А. Формування європейського безпекового простору в політико-історичному контексті / Сауляк Т.А. // Наукове видання Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник. – 2010. – №37. – С. 246-258.

6. Цибуляк А.Г. Військово-політичні аспекти ідентифікації інтересів та загроз національної безпеки Російської Федерації / Цибуляк А.Г. // Наукове видання Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник. – 2010. – №37. – С. 253-264.

7. Huntington S. The Lonely Superpower // Foreign affairs. – 1999. – Mar./Apr. – Vol.78. – №2. – P.35.

Хижняк Д.Г. Перспективы ДОВСЕ

Освещаются ключевые аспекты, связанные с перспективой договорного процесса по функционированию обычных вооруженных сил в Европе. Осуществлен анализ интересов сторон договора и возможное их влияние на ход переговорного процесса.

Ключевые слова: обычные вооруженные силы, политика безопасности, сферы влияния, конфликт, интересы сторон переговорного процесса.

Hizhnjak, D.G. Prospects of the CFE

The article presents the author's vision of the key issues associated with the prospect of the treaty process for the functioning of conventional forces in Europe. The interests of the parties and their possible impact on the negotiation process are analyzed.

Key words: Conventional Forces, Security Policy, spheres of influence, conflict, the interests of parties of the negotiation process.

Політика Ніколя Саркозі у сфері європейської безпеки

Європейська безпека займає важливе місце у зовнішній політиці Франції, зокрема у період президентства Н. Саркозі. Саркозі робить акцент на європеїзації НАТО, розвитку структури і діяльності ЄПБО та просуванні тристороннього діалогу між Францією, Німеччиною і Росією щодо укладення Договору про європейську безпеку. Саркозі вважає необхідною трансформацію структур європейської безпеки, що б відповідало новим викликам та загрозам.

Ключові слова: Н. Саркозі, європейська безпека, ЄС, НАТО, ЄПБО, саміт у Довіллі 2010 р., Біла книга Франції 2008 р., ініціатива Договору про європейську безпеку.

Проблема безпеки у сучасному світі є нагальною та складною. Після розпаду біполярного світу міжнародне співтовариство стикається з новими загрозами, що можуть зашкодити безпеці як окремих країн, так і регіонів та й усього світу.

Безпека Європи є пріоритетом як для України, так і для інших країн, що розташовані на європейському континенті. Щодо створення нових структур та вдосконалення вже існуючих структур, які б забезпечували безпеку в Європі, активну позицію займає саме Франція, яка намагається активізувати цей процес з приходом до влади Н. Саркозі.

Актуальність теми становить значна вага фактору безпеки у сучасних міжнародних відносинах, а для України значення цього аспекту конкретизується саме Європою, і саме істотну роль у світі, та особливо на європейському просторі, у сфері безпеки відіграє Франція, як одна з ядерних держав та як держава з найпотужнішою європейською армією.

Рівень висвітлення даної теми в літературі є досить високим. Проте період президентства Саркозі мало розглянутий у монографіях та наукових працях, це переважно статті, доповіді, виступи. Варто відмітити роботи на тему французької політики у сфері європейської безпеки Зб. Бжезинського, Б. Гале, М. Гелдрі, Ш. Грегори, С. Крамера, Р. Ондрейчака, В. А. Манжолі. Значний фактаж на задану тематику викладається у друкованих ЗМІ та новинах за період з 2007 року.

Серед завдань даної наукової статті можна виокремити:

- розглянути характерні риси зовнішньої політики Н. Саркозі, зокрема у сфері безпеки;

- проаналізувати основні моменти, пов'язані з європейською безпекою, за час президентства Н. Саркозі, а саме: ініціативи Франції щодо реформування та створення нових структур на базі Спільної політики безпеки та оборони ЄС на основі нової французької Білої книги, що була опублікована у червні 2008

року, повернення Франції до НАТО у 2009 році як один з можливих факторів посилення ролі Франції у Альянсі і таким чином зміцнення європейської безпеки, а також ініціативи російського президента Медведєва щодо створення Договору про колективну безпеку, які розглядались на саміті Франції, Німеччини та Росії у Довіллі у жовтні 2010 року.

Ніколя Саркозі було обрано президентом 6 травня 2007 року, на посаду він вступив 16 травня, змінивши Жака Ширака. Безпекова та оборонна політика займала важливе місце у його передвиборчій програмі.

Як зазначив Ів Бойє (Ives Boyer), заступник голови Фонду стратегічних досліджень у Парижі (Foundation pour la Recherche Stratégique), у своєму виступі 25 травня 2007 року [11], під час своєї президентської кампанії Саркозі вказав на основні напрямки своєї зовнішньої політики. Серед них: центральне положення франко-німецьких відносин, покращення та встановлення рівноправних партнерських відносин із США, захист Франції від негативних наслідків глобалізації, сприяння подальшому розвитку ЄС, обмеження вступу нових членів до ЄС, обкладання митом товарів із країн, що не дотримуються вимог Кіотського протоколу, посилення демократії у ЄС. Також Саркозі критично зауважив про недотримання прав громадян у Росії, Китаї та Дарфурі.

Бойє зазначив у своєму виступі декілька основних позицій, яких Саркозі буде притримуватись. По-перше, вважає Бойє, Н. Саркозі не хоче бачити НАТО трансформовану у глобальну структуру. На його погляд, НАТО має залишатися суто військовою організацією і не повинна намагатися замінити ООН. По-друге, Бойє запевнив, що Саркозі хоче просувати Європейську безпеку та оборонну політику, проте попередив, що це буде супроводжуватись реальними очікуваннями, які мають бути досягнуті. На додаток, він сказав, що ймовірніше за все Саркозі збільшить бюджет на військові витрати. По-четверте, Бойє зазначив, що Саркозі не буде тримати французькі війська в Афганістані, якщо не буде покращення ситуації. І останнє, він зауважив, що Саркозі буде мати значний вплив та контроль над військовою сферою [11].

Для визначення того, яка структура є пріоритетною для Франції – ЄС чи НАТО – у сфері забезпечення європейської безпеки, звернемося до основних принципів, на які спиралася французька зовнішня та політика безпеки:

- Франція – світова держава з глобальними інтересами;
- свої інтереси вона найбільш ефективно може досягти у мультиполярному світі, де Європа – це один з його полюсів;
- Франція є альтернативою США у західному світі.

Отже, на інституційному рівні французька політика означала пріоритет ЄС над НАТО у рамках європейської архітектури безпеки. Франція після холодної війни прагнула до збереження Північноатлантичного альянсу як організації, що забезпечує колективну безпеку держав-членів, та посилення французьких ініціатив на рівні ЄС, які мати призвести до розвитку ЄС як реального гравця у галузі забезпечення національної системи.

Плани замінити НАТО Євросоюзом у якості основного гравця у сфері забезпечення європейської безпеки могли б стати успішними, якщо б інші держави-члени ЄС були впевнені у тому, що Франція як лідируюча держава, разом з іншими європейськими союзниками, могла б надати гарантії європейській безпеці у діапазоні, який можна було б зрівняти із таким, що можуть надати США.

Частина держав-членів ЄС неприхильно ставляться до ідеї замінити НАТО Євросоюзом, ця тенденція ще більше укріпилась після вступу Центрально-Європейських держав до ЄС у 2007 та 2009 роках. Ще одним важливим

фактором є саме британське скептичне ставлення до розробки автономної від США системи європейської безпеки.

Після перемоги на виборах у 2007 році у Франції Ніколя Саркозі французька зовнішня політика, як і політика безпеки зазнали певних змін. Новий президент із трьох основних принципів французької зовнішньої політики та політики безпеки не змінив перші два: Франція як світова держава, та акцент на багатополарності, де ЄС відіграє роль глобального центра влади. Тим не менш, він змінив третій принцип: як саме Франція може досягти своєї цілі – чи шляхом створення альтернативи США, чи через співробітництво з Вашингтоном. Зважаючи на те, що Саркозі проголосив покращення відносин із США своєю ціллю, то вірогідно, що Франція надалі співпрацюватиме з Вашингтоном.

Фактично це означає, що Франція більше не сприймає відносини ЄС-НАТО як гру з нульовою сумою. Погляд на відносини ЄС-НАТО змінився: підвищення ефективності НАТО може одночасно укріпити Союз і навпаки, а обидві організації не є конкурентами, а взаємодоповнюють одна одну (такий погляд було викладено у новій французькій Білій книзі 2008 року).

При поверненні до Альянсу Саркозі у своєму комюніке підкреслив, що Франція повернулася до «нового Альянсу» на основі реалій в обставинах, що змінилися, і що традиційні принципи відношення Франції до НАТО будуть залишатися незмінними.

У зв'язку з цим у Білій книзі з оборони та національної безпеки, що з'явилася у червні 2008 році, відкрито говорилось про можливе повернення до НАТО і підкреслювалось, що Альянс радикально змінився не лише з 1966 року, коли де Голль вийшов з військових структур НАТО, але й після 1994 року, коли було видано останнє видання Білої книги [8].

Найважливішою умовою Франції щодо повернення до НАТО були не посади у командних структурах Альянсу, а схвалення США та Великою Британією щодо укріплення європейського потенціалу, особливо у військовому плануванні.

Французька Біла книга закликає до створення Загальноєвропейської Білої книги з безпеки і оборони (по аналогії з новою французькою), що буде включати в себе цілі щодо досягнення європейської безпеки, державні функції, необхідні для досягнення цих цілей, та розробку плану для набуття цих можливостей. Завдяки розробці Загальноєвропейської Білої книги французи прагнуть до перетворення та укріплення позицій ЄС у якості «важливого гравця у сфері врегулювання кризових ситуацій та забезпеченні міжнародної безпеки».

Біла книга 2008 року підтверджує «європейські прагнення» Франції та одночасно пропонує конкретні плани, за допомогою яких можна цього досягти. Це, перш за все, відродження плану по формуванню 60-тисячного контингенту сил швидкого реагування із необхідними повітряними та морськими силами підтримки, розширення можливостей у плануванні та оперативному виконанні військових та гуманітарних операцій на кількох театрах, реструктуризація європейського військово-промислового комплексу.

Основний принцип, що затверджено у Білій книзі 2008 року, що панує у зовнішній політиці Франції з приходом Саркозі до влади: НАТО та ЄС – взаємодоповнюючі та взаємодіючі організації, суперництво між якими не є доцільним, що виражається у встановленні стратегічного партнерства між Європою та Сполученими Штатами.

Для Європи в Білій книзі передбачається роль ЄС як координатора спільних дій європейських країн у зв'язку з тероризмом, організованою злочинністю,

питань щодо цивільного захисту, кібер-атак, потреб у енергетичних ресурсах і стратегічній сировинній базі. Затвердження та погодження економік європейських країн в сфері оборонного потенціалу – один з ключових елементів загальної зовнішньої політики і політики безпеки та європейської співпраці в галузі безпеки; дві найбільш важливі програми у цій галузі – інтеграція між голландськими і бельгійськими військовими, а також Eurofighter Typhoon. З Білої книги стає очевидним прагнення Франції до розширення і поглиблення європейської співпраці [8].

Межі, що визначають успішність Франції у її справі зміцнення ролі Європейського Союзу у сфері міжнародної безпеки, будуть визначатися згодою Ірландії, чий традиції нейтралітету подолав Лісабонський договір, і Сполученого Королівства, що історично не приймають ідею «європейської наддержави» і піклуються про стан його особливих відносин зі США.

Спільна європейська оборонна промислова база та здатність підтримувати міжнародну безпеку буде дуже залежати від британської участі. Великобританія має одні з великих та передових військових сил та основу оборонної промисловості. Крім того, імперська спадщина Сполученого Королівства включає глобальну мережу військових баз. Враховуючи, що французька Біла книга закликає до створення стратегічної вісі від Атлантики до Індійського океану з розширенням присутності в та уваги до Азії, співробітництво у сфері безпеки з Великобританією є, якщо не необхідним, то надзвичайно потужним доповненням до французьких стратегічних можливостей.

З точки зору Саркозі, Європейський оборонний союз гармонізує з членством в НАТО, а зі збільшенням оборонного бюджету зростає і авторитет цього органу у сфері зовнішньої і оборонної політики. Франція прагне через пересмислення стратегії безпеки Європи та оснащення її постійним органом для командування і планування військових операцій сформувати для Євросоюзу нову перспективу в області управління міжнародними кризовими ситуаціями.

Н. Саркозі поставив завдання створити нові стимули і знову повернути собі ініціативу у справі оборонної політики і безпеки Європи. Деякі з пріоритетів були затверджені на грудневому (2008 р.) засіданні Євросоюзу, чому передувало головування Франції у Європейському союзі.

Метою цих заходів є проходження скоординованого підходу для досягнення спільного розуміння загроз і небезпек, актуалізація стратегії європейської безпеки на основі колективних зобов'язань по відношенню до збільшення потенціалів, визначення значення стратегії й економіки для реконструкції промислової бази та безпека військових технологій, зміцнення партнерства з НАТО і з ООН, а також посилення Євросоюзу перед обличчям світових загроз.

Саркозі поставив мету перетворити повернення Франції до НАТО в свого роду трамплін для створення європейської колони НАТО та розвитку оборонної потужності Європи всередині НАТО. Французи, пов'язуючи питання повномасштабної інтеграції з НАТО з ідеєю європейської оборони, вирішили повернутися у військову організацію НАТО. У роки після закінчення холодної війни між США і Францією склалася атмосфера певної взаємної підозрілості, яка призвела до поділу інтересів і поглядів з питань безпеки сторін.

Фактично Саркозі обумовив повернення Франції до військових структур НАТО не тим, що Франція стає залежною від побажань Вашингтону, а тим, що НАТО – недостатньо європейська організація і їй необхідна реформа, у якій активну участь має прийняти саме Франція. Також Саркозі пов'язував повернення Франції до НАТО з тим, що внаслідок цього відбудеться просування у сфері Європейської політики безпеки та оборони.

Франція в урочистій обстановці на ювілейній сесії НАТО в честь 60-річчя її створення, що проходила 3-4 квітня 2009 року, повернулася до військової організації Альянсу, знову взявши на себе обов'язки, від яких в свій час відмовився генерал де Голль. У військові структури НАТО введено 900 французьких офіцерів, а також дві високі посади у командуванні.

Щодо третьої складової політики Ніколя Саркозі у сфері європейської безпеки, то вона пов'язана з пропозицією Росії, яку підтримав та розвинув Саркозі.

5 червня 2008 року російський президент Д. Медведєв у Берліні виступив з ініціативою щодо розробки Договору про європейську безпеку. Суть ініціативи полягає в створенні у сфері військово-політичної безпеки у Євроатлантичному регіоні єдиний неподільний простір, щоб остаточно покінчити із спадщиною холодної війни. З цією метою Медведєв запропонував закріпити у міжнародному праві принцип неподільності безпеки.

Тоді ініціатива російського колеги зацікавила Н. Саркозі, проте прийняти її у тій формі, що пропонувала Росія, було неможливим. Проте Саркозі у своєму виступі 11 березня 2009 року підтвердив наміри Франції щодо її прагнення «перебудувати свої партнерські відносини з Росією» та обговорити з нею питання європейської безпеки.

Саме тому у жовтні 2010 року було проведено тристоронній саміт Франції, Німеччини та Росії у французькому місті Довіллі для обговорення майбутнього європейської безпеки, де Саркозі мав висунути свій проект нової архітектури європейської безпеки. Фактично ідея Саркозі перекликається з російським Договором про колективну безпеку у Європі, вона передбачає: створення єдиної системи безпеки на основі єдиного договору. Всі країни, що підпишуть його, зобов'язуються не нападати одна на одну, а у випадку нападу третьої сторони на одну з країн-учасниць – брати участь у колективній обороні. Це партнерство передбачалось створити на основі ООН та в обхід НАТО, що викликало гостру критику з боку американської влади.

Проте саміт, що відбувся 18-19 жовтня 2010 року показав, що насправді Франція зацікавлена в участі Росії у процесі створення нової архітектури безпеки на європейському континенті для посилення свого власного впливу на світові процеси, адже в обхід інтересам США європейські країни не зможуть будувати дійсно дієву безпекову структуру. До того ж якщо Франція та Німеччина сприймають Росію як можливого учасника нової системи безпеки, то інші члени ЄС не дуже бажають вступати у такого роду відносини з Росією, саме тому саміт і було проведено у тристоронньому форматі. Також Росія може посприяти прискоренню завершення місії в Афганістані, чого прагнуть країни «старої» Європи через тягар кризи, також європейські держави прагнуть урегулювання ситуації на Кавказі та Придністров'ї.

Та й якби Франція та Німеччина були зацікавлені у створенні саме спільного простору безпеки у Європі, то формат переговорів був би іншим, насамперед на зустрічі мали бути присутні представники об'єднаної Європи, а не окремих країн-членів ЄС, хоча вони і є одними з найпотужніших держав у світі. Отже, ініціатива Саркозі щодо тристороннього саміту у Довіллі насправді не мала на меті створення та погодження параметрів нового безпекового простору, цей форум показав, що Франція надає значну увагу та роль Росії у світі, який Франція бачить як мультиполярний, і ймовірніше за все, Росію Саркозі вбачає як одним із можливих полюсів нового постбіполярного світу. Окрім того, цей саміт було проведено напередодні саміту НАТО, де було прийнято нову Стратегічну концепцію Альянсу, і таким чином (через саміт з Д.

Медведєвим) Франція і Німеччина, мабуть, прагнули досягти внесення своїх позицій та поглядів до нової Концепції НАТО.

Отже, можна зробити висновок, що політика Ніколя Саркозі щодо створення нової та вдосконалення старої архітектури європейської безпеки базується на трьох головних моментах: спільних ініціативах з Росії щодо остаточного подолання наслідків холодної війни; повернення у військові структури НАТО задля перетворення її на більш європейську організацію; та висунування нових ініціатив та планів щодо політики безпеки у рамках ЄС – через Європейську політику безпеки та оборони.

Саркозі ще у своїй передвиборчій програмі визначав певні пріоритети, яких він, як ми можемо спостерігати, дотримується у своїй зовнішній політиці, перебуваючи при владі вже п'ятий рік, насамперед, це ядерне стримування (необхідне для того, щоб забезпечувати досягнення Францією своїх життєвих інтересів, тобто такий пункт його програми не відрізнявся від ядерної доктрини де Голля), також він пропонував сформувати агентство з цивільної оборони, яке мало б займатися захистом території та цивільної безпекою.

Окрім того, важливим напрямком діяльності та зовнішньої політики Франції Саркозі є необхідність трансформації існуючої системи європейської безпеки. Це, на його думку, мало б попередити перетворення НАТО на нову глобальну безпекову організацію, що б фактично стала ООН-2, хоча Саркозі і зазначав, що між НАТО та Європейською політикою безпеки та оборони протиріч немає, і НАТО та ЄПБО мають діяти спільно для досягнення європейської безпеки, а також членам ЄС та НАТО не треба обирати якусь сторону.

Саркозі покращує французько-американські відносини (його іноді звинувачують у надмірно дружньому ставленні до США), і фактично ми змогли це чітко побачити, коли на ювілейному 60-річному саміті НАТО у квітні 2009 року Франція повернулася до воєнних структур НАТО, хоча і його ініціатива щодо саміту у Довіллі викликала певні протиріччя з американцями.

Той факт, що Франція розгорнула ініціативу щодо перегляду європейської безпекової стратегії без попередніх консультацій із державами-членами, не дуже порадував Німеччину. Через це складається враження, що Франція розпочала цей процес задля своїх національних власних інтересів (пов'язаних із її поверненням у військову структуру НАТО), а не у результаті спільного аналізу потреб європейських держав щодо європейської безпеки. Не те щоб Саркозі ув неправий у своїх прагненнях порвати із уявленням про НАТО як американською організацією, в той час як 21 із її 26 членів належать до ЄС. Проте його пропозиція розглядається насамперед через призму національних інтересів Франції.

Отже, хоча Саркозі і намагається забезпечити створення нової архітектури безпеки у Європі, проте поки що його єдиним владим кроком, на мою думку, було повернення до військової організації НАТО, задля того, щоб перетворити її у більш європейську організацію, і зменшити у ній вплив США.

Щодо ініціатив з приводу Договору про колективну безпеку, які розробляються спільно з російською стороною, то ймовірніше за все, це є популістським кроком Франції, адже вона одноосібно (і навіть за підтримки Німеччини) не може вирішувати долю європейського континенту, і лише спільна політика та позиція всіх держав-членів ЄС може забезпечити ефективну трансформацію існуючих безпекових структур у більш дієві механізми, які б забезпечили тривалу та надійну безпеку для європейських держав. Тобто Саркозі мав би проводити саміту у Довіллі не у тристоронньому форматі, а хоча б за участі і представників від ЄС із єдиною позицією усіх 27 країн-членів.

СПБО на даному етапі також не є достатньо ефективною, і плани Франції щодо надання розвитку цієї сфери нового поштовху не є успішними, оскільки більшість членів ЄС є одночасно і членами НАТО, і більшість країн (особливо Центрально-Європейські) пов'язує забезпечення європейської безпеки саме з Північноатлантичним Альянсом.

Список використаних джерел

1. Али Ахани. Европейская политика Саркози: анализ действий Франции в период председательства в Евросоюзе. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.dermfa.ir/pdf/Amudarya-pecha2009/1.pdf
2. Горбулін В., Литвиненко О. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики і загрози // Дзеркало тижня. – 2009 & – № 43 (771) 7 — 13 листопада. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/67675/>
3. Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского союза / Отв. ред. – Н. К. Арбатова. – М., ИМЭМО РАН, 2009. – 118 с.
4. Кулеба Д. Нова стара архітектура європейської безпеки // Дзеркало тижня. – № 24 (752). – 27 червня – 3 липня 2009. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/66574/>
5. Кравченко В.В., Крапівін О.В. Роль Франції в загальній європейській політиці безпеки // Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – №2. – 2008. – С. 242-246.
6. Крючков И. Саркози присвоил российскую идею о коллективной безопасности в Европе. – 4 октября 2010 г. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.gzt.ru/topnews/politics/-sarkozi-prosvoil-rossiiskuyu-ideyu-o-kollektivnoi-/328071.html>
7. Манжола, В. Зміна тональності: (зовнішня політика Франції через рік після обрання Президентом Ніколя Саркозі) / В. Манжола, О. Шаповалова // Зовнішні справи. – №5. – 2008. – С.19-24.
8. Ондрейчак Р. Ведущие европейские державы, их внешняя политика и политика безопасности и влияние на формирование европейской архитектуры безопасности. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cena.org/wp-content/uploads/2009/11/Europa-Ondrejcsak2.pdf>
9. Сафонов А. Медведев-Меркель-Саркози в контексте «европейской безопасности» обсуждают проблему Приднестровья. – 18 октября 2010 г. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/2010/10/18/781837.html>
10. Шаповалова О. Моделі диференційованої інтеграції в євроінтеграційній політиці Франції // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Випуск 88 (Ч. 1). – Київ, 2010. – С. 12-15.
11. French Security and Defense Policy Under Nicolas Sarkozy/ Drafted by Mitch Yoshida. – May 25, 2007. – [Електронний ресурс]. URL: http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=6105&fuseaction=topics.event_summary&event_id=237196
12. Grevi G. European Security and Defense Policy: the first ten years (1999-2009) / Ed. by G. Grevi, D. Helly, D. Keohane. – Paris, EU Institute for Security Studies, 2009. – 448 p.
13. Irondelle, Bastien and Mérand, Frédéric (2010) 'France's return to NATO: the death knell for ESDP?', European Security, 19: 1, 29 — 43. – [Електронний ресурс]. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/09662839.2010.499362>
14. Hicks Sam. Sarkozy's New Priorities for France. – August 4, 2008. – [Електронний ресурс]. URL: <http://www.diplomaticcourier.org/kmitan/articleback.php?newsid=152>
15. Holm Ulla. Sarkozysm: New European and Foreign Policy into Old French Bottles? – Copenhagen 2009: 30. – 32 p.

16. Major Claudia, Mölling Christian. Sarkozy's Brave New World: France's foreign security and defence policy// European Security Review. – Number 35 . -October, 2007. – [Електронний ресурс]. URL: www.isis-europe.org/pdf/2007_artrel_56_ers35sarkozy-policy.pdf

Олянич И.М. Политика Николя Саркози в сфере европейской безопасности

Европейская безопасность занимает важное место во внешней политике Франции, в частности в период президентства Н. Саркози. Саркози делает акцент на европеизации НАТО, развитии структуры и деятельности ЕПБО и продвижении трехстороннего диалога между Францией, Германией и Россией о заключении Договора о европейской безопасности. Саркози считает необходимым трансформацию структур европейской безопасности, что бы соответствовало новым вызовам и угрозам.

Ключевые слова: Н. Саркози, европейская безопасность, ЕС, НАТО, ЕПБО, саммит в Довиле 2010 г., Белая книга Франции 2008 г., инициатива Договора о европейской безопасности.

Olyanych, I.M. The Policy of Nicolas Sarkozy in the field of European Security

European security is central to the foreign policy of France, particularly during the presidency of Nicolas Sarkozy. Sarkozy focuses on the Europeanization of NATO, the development of the structure and activities of the ESDP, and the promotion of tripartite dialogue between France, Germany and Russia to conclude a Treaty on European security. Sarkozy considers it necessary to transform the structures of European security, what would meet the new challenges and threats.

Key words: Nicolas Sarkozy, European security, EU, NATO, the ESDP, the summit in Deauville in 2010, White Paper of France of 2008, an initiative of the Treaty on European Security.

Зовнішньополітичні аспекти імміграційної політики Франції

Формування засад державної міграційної політики є важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності провідних країн світу. Розпад колоніальної системи та труднощі післявоєнного періоду поставили перед Французькою Республікою ряд нових проблем та завдань, створивши нову геополітичну розстановку сил у світі. На прикладі Франції розглянуто особливості формування механізмів та програм у сфері регулювання міграційних потоків.

Ключові слова: міграційна політика, трудова міграція, легальна та нелегальна міграція, проблема біженців.

Проблема регулювання міграційних потоків є спільною для багатьох розвинених держави сьогодення. Складнощі післявоєнного періоду, нестабільна економічна ситуація сприяла заохоченню міграції з метою працевлаштування вихідців з країн «третього світу». Проте, наслідки такої політики стали причиною не лише перенасичення національних ринків праці, а й породили ряд соціальних проблем, вирішення яких не підлягає відтермінуванню.

Одним з найяскравіших прикладів проведення міграційної політики на рівні держави є Французька Республіка. Масова імміграція у Францію почалася в середині XIX ст., в період бурхливого індустріального розвитку. Вже тоді позначилися два головні напрями у французькій імміграційній політиці: задовольнити зростаючий попит на робочу силу і стабілізувати демографічну ситуацію, оскільки Франція раніше, ніж яка-небудь інша країна світу зіткнулася із загрозою депопуляції [1].

Спочатку імміграція мала політичний відтінок, оскільки основу потоку мігрантів XIX ст. складали поляки, які переїжджали з Росії та вірмени, які тікали з Туреччини [2]. Пізніше, на початку XX ст., політичні іммігранти стали все частіше змінюватися трудовими.

Саме проблема регулювання потоку легальних і нелегальних трудових мігрантів на прикладі Франції складає актуальність нашого дослідження.

Рівень висвітлення нашої проблеми в літературі є високим, оскільки у наш час проблематика міграційних процесів та участь у них Франції дуже актуальна. До дослідження засад міграційної політики Франції, її механізмів та практичних результатів звертаються науковці багатьох країн: це і статті, і концепції, і аналітичні доповіді. Серед останніх видань варто відмітити монографію М.Б.Денисенка, О.А.Хараєвої та О.С.Чудиновських; статті М. Боргулева, К.Гамільтона, В. Парфенова, К. Сапгір.

В рамках окресленої мети автор ставить наступні завдання:

- розкрити зміст поняття «міграційна політика»;
- розглянути найбільш важливі етапи становлення державної міграційної політики Франції в контексті зовнішньої політики країни;

- провести аналіз зовнішньополітичних механізмів Франції в сфері регулювання міграційних потоків.

Відчуваючи гостру нестачу дешевої робочої сили після Другої світової війни, Франція однією з перших західноєвропейських країн визначила основи державної міграційної політики в рамках розбудови контактів на дво- та багатосторонньому рівні, зокрема, із країнами, що розвиваються.

Вже 2 листопада 1945 р. був ухвалений основний закон про імміграцію – Закон про в'їзд і перебування іноземних громадян у Франції, який включав 9 глав і 40 статей [3]. Політика в сфері міграції була визначена як сукупність правил, процедур та механізмів, розроблених з метою регулювання процесів переміщення осіб до Франції для легального працевлаштування.

Протягом 1946-1954 років у країну приїжджало в середньому по 75 000 іноземних робітників щорічно. Впродовж наступних восьми років ця цифра становила вже 180 000 на рік. Якщо спочатку це були італійці, іспанці й португальці, то згодом до них додалися вихідці з Північної й Тропічної Африки [4].

У період безперервного економічного росту 1945-1975 років (так званого «Славного тридцятиріччя») масовий приплив дешевої іноземної робочої сили не створював особливих проблем. Поки роботи вистачало на всіх, а рівень життя безупинно ріс, усі були задоволені – і корінне населення, і іммігранти з більш бідних країн і колишніх колоній [4].

Протягом століття Франція прийняла й асимілювала з користю для себе десятки мільйонів іноземців. Цей період закінчився разом із нафтовою кризою 1973 р.: тоді в результаті спаду французької економіки було прийнято рішення обмежити приплив іммігрантів. Економічна криза середини 1970-х рр. супроводжувалася різким ростом безробіття. Відтоді трудова імміграція поступилася місцем імміграції з метою возз'єднання родин [2]. У 1974 р. в країні були закриті усі програми по найму іноземної робочої сили. Тоді ж були введені санкції проти тих працевлаштувачів, які брали іммігрантів на роботу. У подальші роки обмежувальна імміграційна політика навіть посилилася. У 1993 р., в період правління правого уряду, міністр внутрішніх справ Шарль Паскуа сформулював головну мету імміграційної політики як «досягнення нульового міграційного приросту», яка пізніше інтерпретувалася як «досягнення нульової нелегальної імміграції». В ухваленому так званому законі III. Паскуа, заборонялося працювати іноземним студентам, оскаржити відмови про надання притулку, до двох років був збільшений період розгляду справ про возз'єднання сімей, розширені права поліції щодо депортації нелегальних мігрантів [1].

В результаті проведення обмежувальної імміграційної політики приплив іммігрантів в країну помітно скоротився. У 1974-1982 рр. у Францію в середньому щорічно прибувало 220 тис. іммігрантів, в 1982-1990 рр. – 100 тис., в 1991-1995 рр. – 90 тис. і в 1997 р. – 81 тис. чоловік, з яких 6,4 тис. були громадянами Європейського Союзу [5].

У 1997 р., після приходу до влади лівих сил почався перегляд колишньої імміграційної політики. Шарля Паскуа звинуватили в тому, що він сприяв зменшенню людського капіталу Франції, обмеживши можливості іноземних студентів і фахівців в отриманні роботи і проживанні в країні [6]. Підсумком реформування імміграційного законодавства стало ухвалення закону Ж.-П. Шевенмана 11 травня 1998 р., який відкривав двері Франції для висококваліфікованих фахівців і студентів [11]. З 1998 р. діти, народжені у Франції іноземними батьками, автоматично, без додаткових процедур отримували французьке громадянство. В середньому за рік число осіб, які отримують французьке громадянство, приблизно дорівнює числу іноземців, які отримують дозвіл на в'їзд з метою тривалого перебування [7]. Зрозуміло, ця цифра

не враховує громадян Європейського Союзу, оскільки вони розглядаються як європейські громадяни, що мають право працювати і жити у Франції на тих же підставах, що і будь-який французький громадянин.

В цілях боротьби з нелегальною імміграцією проводилися міграційні амністії, коли на короткий проміжок часу іммігрантам, що вже знаходяться в країні, надавалася можливість легалізуватися. Перша велика амністія була проведена у 1982 р., друга – у 1997 р. Друга амністія була проведена після численних демонстрацій як нелегальних іммігрантів, так і французьких правозахисних організацій. Було розглянуто 140 тис. звернень іммігрантів про легалізацію, 80 тис. з яких було задоволено.

Проблемою є також той факт, що іммігрантів в основному цікавлять райони з економікою, що активно розвивається, і тому велика частина приїжджих проживає в містах з населенням більше 200 тисяч осіб, а третина усіх іммігрантів – в регіоні Іль-де-Франс (Парижі та його околицях).

10 квітня 2003 р. прем'єр-міністр Жан-П'єр Раффарен і міністр у соціальних справах Франсуа Фійон представили програму уряду по поліпшенню процесу інтеграції легальних іммігрантів яка характеризується «людністю» відносно легальних іммігрантів і «закритістю» відносно нелегальних [1]. Ядром цієї новаторської програми є «контракт про прийом і інтеграцію».

Іммігрантам, що прибувають у Францію на тривалий термін або на постійне проживання (в основному, це приїжджі у рамках возз'єднання родин або такі, що отримали статус біженця), пропонується підписати контракт, суть якого полягає в наступному: іммігрант зобов'язується відвідувати курси французької мови (від 200 до 500 годин) і курс «Цінності французького суспільства». У разі, якщо іммігрант успішно пройде навчання і отримає відповідний сертифікат, то уряд зобов'язується видати йому посвідку на постійне проживання строком на 10 років.

Реформа у сфері надання притулку супроводжується посиленням заходів боротьби проти нелегальної міграції. Зокрема, програма передбачала збільшення тривалості процедури розгляду справ нелегальних іммігрантів, впровадження якої нелегальний іммігрант може бути затриманий поліцією (максимальний термін адміністративного затримання нині складає 12 днів), удосконалення заходів по організації депортації нелегальних іммігрантів. Не зважаючи на активне обговорення проблем регулювання потоків мігрантів, Франція не в змозі вирішувати соціальні проблеми, пов'язані з асиміляцією іммігрантів до країни.

Прийнявши одного разу на себе відповідальність за «знедолених» арабів і надавши їм усі умови для комфортного проживання в Європі, Франція стала заручником фактично цивілізаційного протистояння, оскільки найчастіше такі прошарки населення не поважають закони, вони далекі у своїх поглядах, звичаях, побутовій поведінці від корінного французького населення. Уряд Франції протягом останніх років намагається врегулювати жорсткі конфлікти, що виникають між етнічними французами й емігрантами з арабських та африканських держав.

Реформа імміграційної політики Франції – одна з перших голосних і помітних реформ, започаткованих президентом Ніколя Саркозі. Проблемами імміграції Ніколя Саркозі активно займався ще на посаді міністра внутрішніх справ, а будучи обраним на пост президента, першою справою створив спеціальне міністерство [8]. Питання регулювання міграції для Франції є особливо чутливим. Франції необхідно залишатися вірною трьом принципам своєї державності – свобода, рівність, братерство, і в той же час, зберегти національну ідентичність та зменшити кількість нелегальних мігрантів, зберігши при цьому

нормальні відносини з країнами походження нелегалів, шляхом використання лише гуманних засобів, не порушуючи права людини.

За даними перепису 2006 року, у країні перебуває 5,1 млн. іммігрантів, з яких 3,6 млн. не є громадянами Євросоюзу, але легально проживають на території Франції [9]. Про кількість осіб, які перебувають у Франції на нелегальних умовах, залишається лише здогадуватися. Усе це вимагає тонкої політики по адаптації іммігрантів з боку французької влади. Нагальність прийняття реформи обумовлюється тим, що на відміну від іммігрантів 1950-1970 – х років, які за рахунок колоніального минулого були фактично адаптовані до французької культури, а система освіти забезпечувала формування висококваліфікованих кадрів та знання французької мови, сучасні іммігранти нерідко не бажають асимілюватися із корінним населенням Франції (що є однією з основних умов для осіб, які прагнуть проживати у Франції).

Іммігранти з Африки становлять 39% всіх мігрантів (у тому числі 30 % з Алжиру, Марокко і Тунісу) [9]. Питаннями імміграції у Франції займаються: Вища Рада з інтеграції, Французьке бюро допомоги біженцям і апатридам (OFPRA), Спеціальна служба допомоги емігрантам (SSAE), Фонд соціальних дій (FAS), Центри по прийому осіб, що шукають притулку (CADA). У країні діють 54 центри для іммігрантів та біженців, розрахованих на 3300 осіб [1]. На державному рівні іммігрантам виплачуються пенсії у розмірі 16,3 мільярдів євро, допомога по безробіттю у розмірі 5 мільярдів євро, а виплати на лікування досягають суми 11,5 мільярдів євро на рік [9].

Наявність значної кількості іммігрантів серйозно впливає на французьке суспільство. В результаті імміграції помітно виросла доля мусульман у французькому суспільстві: іслам вийшов на позиції другої релігії по кількості вірян. Ситуація ускладнюється тим, що присутність ісламу не є історично усталеною, оскільки його помітне представництво з'явилося тільки з післявоєнної імміграцією з країн Магрибу.

У сфері легальної імміграції президент Н. Саркозі поставив два головні завдання. Перше завдання – збільшити приплив у Францію трудових мігрантів, насамперед, високопрофесійних фахівців. Друге завдання – більш жорстко контролювати сімейну імміграцію: тобто шлюби французів з іноземцями й процедуру возз'єднання родин. По-друге, Ніколя Саркозі пропонує задіяти такі критерії до іммігрантів, як вік, освіта, знання мов, кваліфікація не тільки для фахівців, але й для студентів вузів [9].

Що стосується пункту про возз'єднання родин, Н.Саркозі пропонує переконатися в тому, що для новоприбулих створені нормальні умови, тобто є достатня житлоплоща, дохід тощо. Крім того, відтепер родичів можна буде запросити у Францію лише після роботи тут протягом двох років. Причому однією з умов для цього повинна стати «інтеграція іммігранта в суспільство й особливе знання французької мови» [9].

Результати нової імміграційної політики Франції ілюструє значна цифра: за 2009 рік країну покинули – примусово або добровільно – майже 30 тисяч нелегалів шляхом посилення контролю в основних транзитних зонах – вокзалах, аеропортах й морських портах [8]. У 2007 р., для порівняння, із Франції вдалося вислати 23 тисячі людей, що перебували в країні незаконно. Проте, така політика чистих цифр уже давно викликає обурення правозахисників. З 30 тисяч людей 20 тисяч були вислані примусово, 10 тисяч покинули Францію добровільно, тобто, як правило, одержавши грошову компенсацію для облаштування на батьківщині. Проблема тільки в тому, що майже всі нелегали, що покинули Францію добровільно у 2009 р., – це румуни й болгары, тобто громадяни Європейського союзу [8]. Потрапити у Францію вони можуть без візи, їм лише обмежені строки перебування в країні й доступ на ринок праці.

Висилка одного нелегала в середньому обходиться державі в 21 тисячу євро. За час президентства Н.Саркозі із Франції вислали 45 тисяч іноземців. Неважко підрахувати, що нова імміграційна політика вже обійшлася скарбниці майже в 1 мільярд євро [8]. Ще один напрямок нової імміграційної політики – проблема біженців. Влада намагалася максимально посилити процедуру надання політичного притулку, щоб уникнути зловживань. Не секрет, що під маскою політичних біженців у Європу нерідко намагаються потрапити біженці економічні. Торік Франція знову вийшла на перше місце в Європі по кількості біженців. Прохання про надання притулку подали понад 42 тисячі іноземців. З них понад 11 тисяч людей отримали цей статус [9]. Проте, реформа вже дала свої результати. Вимальовується нова рівновага між професійною імміграцією й імміграцією за сімейними обставинами. Статистика показує, що четвертий рік поспіль сімейна імміграція знижується. Вперше число іммігрантів, що приїжджають за сімейними обставинами, не перевищує щорічно 90 тисяч людей. Одночасно, як того вимагає президент республіки, заохочується професійна імміграція – вона зросла з 7% до 14% у загальній кількості іммігрантів [8].

Проте, критики та опозиція вважають, що такі заходи аж ніяк не покращать ситуацію у Франції, а лише спровокують загострення відносин на двосторонньому та багатосторонньому рівні. По-перше, ті особи, які не отримають легальний дозвіл на в'їзд, повернуться до нелегального стану (а за різними оцінками на території Франції їх перебуває від 200 до 400 тисяч). Викликає критику й певний етичний аспект селективного принципу в імміграційній політиці: подібний процес насправді виявляє собою висмоктання «сірої речовини» з інших країн. Це не сприяє налагодженню двосторонніх відносин, оскільки безконтрольний «відтік мізків» веде до виснаження національного інтелектуального потенціалу.

Не варто забувати, що Ніколя Саркозі виступає за гуманну депортацію та водночас за таку політику, яка не йде на поступки, жертвуючи національними інтересами та безпекою.

Проблема регулювання потоку трудових мігрантів є дійсно актуальною для Франції. Визначивши залучення дешевої робочої сили пріоритетним напрямком зовнішньої політики ще після Другої світової війни, Франція постійно модернізує дану сферу міжнародної взаємодії, відповідаючи на виклики а вимоги часу. Це виражається у чисельних програмах та законах у сфері міграції, що приймаються на вищому рівні державного керівництва. Проте, занадто ліберальний підхід до іммігрантів у минулому нерідко ставить Францію на межу соціальної кризи на сучасному етапі її розвитку.

Французька Республіка, яка завжди виступала носієм культури, освіти, демократії та толерантності не повинна втрачати свій потенціал через надмірну кількість вихідців з арабського та африканського світу. Про розуміння необхідності змін свідчать положення реформи міграційної політики, проведеної Н.Саркозі. До того ж, більшість з положень нової реформи стосуються нелегальних мігрантів та криміногенних елементів, що відкриває зелене світло тим мігрантам, які мають дійсно важливі та виправдані підстави перебування у Франції.

У світлі даних подій перед Францією постає багато питань – від переформування спектру відносин з колишніми колоніями, до більш жорсткішого протекціоністського курсу держави стосовно захисту своїх національних інтересів та недопущення того, щоб Францію розглядали як країну, яка здатна прийняти та допомогти всім.

З огляду на вище сказане, можна зробити висновок, що прийняття активних та дієвих заходів у сфері міжнародної міграції є питанням надзвичайної важливості. Правильні і своєчасно ухвалені рішення допоможуть Франції,

а можливо, й іншим європейським країнам вирішити проблеми, які стали невід'ємною частиною їх сьогодення.

Список використаних джерел

1. Денисенко М.Б., Хараева О.А., Чудиновских О.С. Иммиграционная политика в Российской Федерации и странах Запада. [Электронный ресурс]. Способ доступа: http://www.rospersonal.ru/facts_about_countries/franciya/franciya_organizacionnoe_ustrojstvo_migracionnoj_politiki/.
2. Иммиграционная политика Франции: выводы и уроки для России. [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a123.htm/>.
3. Закон о въезде и пребывании иностранных граждан во Франции. [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://www.legifrance.gouv.fr/texteconsolide/MBFAA.htm>.
4. Бангерский А. «Этническая бомба»: французский опыт. [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://www.index.org.ru/journal/25/bang25.html/>.
5. Традиционное убежище для иммигрантов. [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://ambafrance-tm.org/spip.php?article342/>.
6. Hamilton K., Simon P., Veniard C. The Challenge of French Diversity. Migration Policy Institute. [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://www.migrationinformation.org/>.
7. Миграционная политика в странах Западной Европы. [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://www.rueu.eu/index.php?name=Pages&op=page&pid=41/>.
8. Гусев Д. Новая иммиграционная политика: результаты и споры. [Электронный ресурс]. Способ доступа: http://www.rfi.fr/acturu/articles/109/article_2306.asp/.
9. Сапгир К. Новая иммиграционная политика Франции [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://eursu.eu/node/303/>.
10. Закон № 98-349 от 11 мая 1998 г. в отношении въезда, пребывания иностранных граждан в Франции и права убежища. [Электронный ресурс]. Способ доступа: <http://admi.net/jo/19980512/INTX9700112L.html>.

Драч Ю.С. Внешнеполитические аспекты иммиграционной политики Франции

Формирование принципов государственной миграционной политики является важным направлением внешнеполитической деятельности ведущих стран мира. Распад колониальной системы и трудности послевоенного периода поставили перед Французской Республикой ряд новых проблем и заданий, создав новую геополитическую расстановку сил в мире. На примере Франции рассмотрены особенности формирования механизмов и программ в сфере регулирования миграционных потоков.

Ключевые слова: миграционная политика, трудовая миграция, легальная и нелегальная миграция, проблема беженцев.

Drach, J.S. Foreign-policy aspects of French immigration policy

Formation of bases of public migratory policy activity is an important direction of foreign-policy activity of leading countries of the world. Disintegration of colonial system and difficulties of post-war period have raised before the French Republic the row of new problems and tasks, creating new geopolitical situation in the world. On the example of France the features of formation of mechanisms and programs in the field of adjusting of migratory streams are considered.

Key words: migratory policy, labour migration, legal and illegal migration, problem of refugees.

Механізми співробітництва ЄС та Латинської Америки

Розглянуто основні виміри співпраці, визначено рівень інтенсивності відносин в різних сферах, досліджено еволюцію відносин від одностороннього до багатостороннього формату, виділено основні інструменти та механізми співпраці.

Ключові слова: ЄС, Латинська Америка, міжрегіональні відносини.

Темою нашого дослідження є механізми співпраці ЄС та Латинської Америки. Об'єктом є міжрегіональні відносини, а предметом – механізми та інструменти встановлення тісних зв'язків між регіонами. Метою дослідження є аналіз та виокремлення найбільш вживаних та ефективних механізмів співпраці. Зроблено аналіз джерел інформації з цієї теми. Рівень дослідження даної проблематики в наукових працях досить високий. Над проблемою міжрегіональних відносин працюють як спеціалісти з ЄС, так і з Латинської Америки. Найбільш ґрунтовними є праці таких науковців: Давидов, вчені Інституту Латинської Америки РАН, Весела Н.М., проблемами інтеграції займається Лезгінцев, проблемами безпеки Неліна, проблемами ЄС-Латинська Америка займається Тайар. Ця тема є актуальною, тому що в новому глобалізованому світі з'являються нові потужні гравці – такі як Латинська Америка, які вже претендують на рівноправні відносини із Старим світом. Наукова актуальність полягає в тому, що результати дослідження нададуть основні механізми співпраці між регіонами. Дане дослідження є актуальним для України, оскільки дасть змогу проаналізувати основну зацікавленість ЄС в нових партнерах, та механізми налагодження тісних зв'язків, що є актуальним для України в контексті сусідства є ЄС.

Для того, щоб з'ясувати, які механізми існують у співпраці країн Латинської Америки та Європи, дослідимо співпрацю двох регіонів у різних напрямках, як-то енергетична, політична, культурна сфера та інші, а також на різних рівнях – як-то двосторонні відносини, чи зв'язків ЄС – держава регіону, або держава ЄС – Латинська Америка.

Потрібно зупинитися на відносинах ЄС з Бразилією, яка претендує на роль лідера в регіоні та ініціатора у відносинах Латинської Америки з Європою із Кубою, як державою-вигнанцем, та з.

Історично Бразилія зберегла гарні стосунки з європейськими державами в постколоніальний період. ЄС, що є новим елементом для структури таких відносин порівняно з історичним досвідом, виступає за розвиток довготермінової співпраці між Латинською Америкою та ЄС. Бразилія і Європейський Союз встановили дипломатичні відносини в 1960 році, вони мають тісні історичні, культурні, економічні та політичні зв'язки. У відносинах з Бразилією ця тенденція закріплюється у Рамковій угоді про співпрацю ЄС та Бразилією 1992. За португальського президентства у ЄС було проведено перший саміт Бразилія – ЄС 2007 року, коли було встановлено всеосяжне стратегічне парт-

нерство, на основі тісних історичних, культурних та економічних зв'язків. Отже, ми виділимо ці три сфери як ключові, в яких відбуваються контакти ЄС – Латинська Америка.

Крім того, особливої уваги заслуговує енергетична сфера, де того ж 2007 було встановлено партнерські відносини, які зачіпають вирішення таких питань як біопаливо, відновлювальні джерела енергії, без вуглецеві технології тощо. На другому саміті Бразилія – ЄС в Ріо-де-Жанейро 2008 року обговорили регіональні та глобальні проблеми. 2009 року було проведено перший ЄС – Бразилія круглий стіл з питань громадянського суспільства, де було розглянуто позиції сторін щодо соціальних умов, фінансових питань, кризи та зміни клімату. На даний момент відносини ЄС – Бразилія регулюється Рамковою угодою про співробітництво (1992), Рамковою угодою про співробітництво ЄС – МЕРКОСУР (1995) та угодою про науково-технічне співробітництво (2004). ЄС виступив ініціатором створення зони вільної торгівлі з МЕРКОСУР. ЄС є головним торговим партнером Бразилії і являє собою 22,5% від загального обсягу торгівлі Бразилії [7]. У 2007 році ЄС імпортували на 32300 млн. євро бразильських товарів і експортувати € 21200 млн. товарами в Бразилію. Бразилія експортує головним чином сировинні товари (в основному сільсько-господарські. До Бразилії поставляються машини, транспортне обладнання і хімічні речовини. ЄС також є основним інвестором Бразилії з інвестиційним капіталом у розмірі 88 млрд. в 2006 році євро, що робить його найбільшим інвестором в країні.

На противагу цьому, вкрай обмеженими є відносини з Кубою. Спільна позиція ЄС по відношенню до Куби має наступні особливості: вони регулюються Спільною Позицією, затвердженої Європейською Радою Міністрів у 1996 році, яка оновлюється кожні шість місяців після регулярних оцінок. Відповідно до загальної позиції «Мета Європейського Союзу у відносинах з Кубою полягає у заохоченні процесу переходу до плюралістичної демократії та поваги прав людини та основних свобод, а також стійкого відновлення і поліпшення життя Кубинський народ». Куба відкидає положення Спільної позиції, розглядаючи це як втручання у внутрішні справи. У відповідь на справу Кейсон березня 2003 року, коли уряд Куби заарештував журналістів, бібліотекарів, і активістів з прав людини, ЄС ухвалив заходи, які були публічно оголошені 5 червня 2003, по обмеженню відносин на високому рівні. 26 липня 2003 було оголошено відмову Куби від прямої допомоги, що надходить з країн Європейського союзу. Цей період дипломатичних воєн відомий як Коктейльні війни. 2005 року ЄС вирішує призупинити дію обмежень та підтримувати конструктивний діалог з кубинською владою, спрямований на політичні, економічну, сферу захисту прав людини. Наразі продовжується цей діалог, Куба звинувачується у недотриманні прав людини, про що свідчать щорічні дослідження ЄС. 2010 року після смерті ще одного дисидента на Кубі, ЄС закликала звільнити політичних в'язнів. Іспанія, що головує на той час, констатувала, що Спільна позиція не принесла результатів і вбачає перспективи у переговорному процесі. Інтенсивність торгівельних відносин відображена в наступній динаміці: ЄС є третім за обсягами партнером Куби, надаючи половину іноземних інвестицій. ЄС також надала € 4 м в 2008 році для надання гуманітарної допомоги з урахуванням наслідків ураганів Густав, Айк і Палома, а в 2009 році 36 млн. євро для реконструкції та економічного розвитку.

Говорячи, про інституційне закріплення відносин у форматі ЄС – Латинська Америка, основним інструментом є Саміт голів держав та урядів Латинської Америки, Карибського басейну та ЄС, що проводиться раз на два

роки. Вперше було проведено 1999 року в Ріо-де-Жанейро, де було закріплено стратегічне партнерство зосереджене на посиленні демократії, верховенства права, міжнародного миру та політичної стабільності. Після цього саміти проводилися в Мадриді 2002, в Гвадалахарі 2004, у Відні 2006 та 2008 у Лімі та Брюселі, де головними темами були вільна торгівля, ціни на товари, бідність та помірний розвиток. Результати передостаннього саміту були меншими за очікувані, майже нічого не було досягнуто. В Мадриді 2010 було домовлено про поступальний розвиток, протистояння кризі та змінам клімату через суспільну інтеграцію та за допомогою інноваційних засобів та наукових технологій [6]. І головне – підписано договір про зону вільної торгівлі. Створенню спільного ринку, що такий багатообіцяючий, поки що перешкоджає неготовність 10 європейських держав відкрити свої ринки для конкурентної сільськогосподарської продукції з Латинської Америки, – на держави МЕРКОСУР припадає 20 % світового тваринництва, та третина виробництва сої, та найкрупніші поставщики кукурудзи.

Характеризуючи відносини ЄС – Латинська Америка системно, ми відзначимо, що зацікавленість та активність ЄС в даному регіоні відбувалась хвилями. Так 1980-і відзначаються встановленням партнерства і широких зв'язків між державами регіону. На початку 90-х, як і на початку 2000-х ЄС турбували інші питання (відносини зі США, чи зі Східною Європою). В той же час демократизація режимів в Латинській Америці, а потім відмова від імпортозамінної економіки сприяли покращенню та зближенню з ЄС та відходу від двосторонньої до багатосторонньої інтеграції. В цьому процесі ми можемо виділити найбільш активних учасників встановлення міжрегіональних зв'язків – зустрічі в Ріо 1999 та в Мадриді 2002 років відбулися за президентства Іспанії та Португалії в ЄС, бо для них це була змога підвищити власні позиції в ЄС, та були ініційовані Францією та Бразилією. Це був важливий етап інституціоналізації відносин. Європа виступала на підтримку інтеграційних об'єднань та виступала, за те, щоб МЕРКОСУР, Андське співтовариство націй та Центральноамериканський ринок перетворилися на життєспроможну структуру. Крім того, ЄС надавала економічну допомогу – а саме – збільшився потік інвестицій з 90-х років, більша частина яких йшла в держави Південного Конусу, Мексику та Венесуелу. Звичайно, це стосується двосторонніх відносин, проте Французько-британська співпраця являла собою локомотив процесів зближення. Яскравим свідченням цього слугують не тільки економічні показники, (згідно з якими Бразилія отримує інвестиціями 2 млрд. євро на рік; займає 1-е місце за обсягами французьких капіталовкладень; на 900-х французьких підприємствах працює до 230 тис. бразильців) [3], але й широка культурна програма – як наприклад бразильська весна у Франції 2005 року, науково-технічні, освітні зв'язки та співпраця у сфері соціального розвитку та розбудові громадянського суспільства. Для того, щоб з'ясувати, які механізми існують у співпраці країн Латинської Америки та Європи, ми дослідимо співпрацю двох регіонів у різних напрямках, як-то енергетична, політична, культурна сфера та інші, а також на різних рівнях – як-то двосторонніх відносин, чи зв'язків ЄС – держава регіону, або держава ЄС – Латинська Америка.

Таким чином, ми бачимо, що в основі зв'язків двох регіонів лежить історична особливість їх взаємовідносин, надбання колоніальної системи. У зв'язку з цим ми бачимо, що досить активним та ефективним є культурно-дипломатичний механізм – іберо – американський діалог, економічна співпраця, а також діалог в енергетичній сфері, особливо зважаючи на те,

що дві держави регіону претендують на регіональне лідерство і розглядають можливість початку ядерної програми.

Говорячи про позитивний вплив двосторонніх відносин ми говоримо не лише про іберо – американський діалог чи франко-бразильські відносини, але й ще стратегічні плани розбудови трьохсторонніх відносин, як наприклад в рамках трикутника Франція – Бразилія – країна Африки. Таким чином, ми бачимо, що чим більше зацікавлені учасники процесу в такому зближенні та налагодженні міжрегіональних зв'язків, тим більш успішними можуть виявитися ці зусилля. У зацікавленості сторін ми не можемо сумніватися: Бразилія претендує на лідерство «відповідно до її території та масштабів її ринку», як зазначають бразильські лідери, а Іспанія та Португалія прагнуть таким чином підвищити своє положення в ЄС.

Наступним важливим елементом міжрегіонального співробітництва є створення зони вільної торгівлі, та у майбутньому спільного ринку, про що ми вже згадували. Необхідно лише зазначити, що недоречними є порівняння Спільного ринку Латинської Америки – ЄС з відповідним досвідом Мексики, оскільки зона вільної торгівлі може бути більш глибокою формою співпраці, аніж в рамках інтеграційного об'єднання, в будь-якому разі необхідно зважати на симетричність відносин, яких не помітно у випадку з НАФТА, і до чого прагнуть латиноамериканські держави у відносинах з ЄС. Одночасно ми можемо зазначити, що для ЄС це також інструмент протистояння зі США. (Традиційно вважається, що Латинська Америка тяжіє до США, а Африканські держави до ЄС.) А Латиноамериканські держави отримають простір для політичного маневру, і навіть якщо обиратимуть США, а не ЄС головними партнерами, зможуть відстоювати власні інтереси.

Одна з найголовніших проблем в Південній Америці – наркобізнес та боротьба з ним, – яка обов'язково відображається на зовнішніх відносинах регіону. Цікаво, що ЄС в цьому аспекті не має спільної узгодженої позиції. Механізм співпраці в цьому напрямку традиційно – надання фінансової допомоги, проте наявні протиріччя. Кріс Паттен підкреслив, що ЄС має врегулювати ситуацію з наркотрафіком, оскільки це не питання економічних вигод, а відповідальності перед людством. У відносинах з Колумбією погляди держав-членів ЄС різняться від необхідності зменшити соціальну та екологічну шкоду від розповсюдження наркобізнесу до спротиву допомоги, оскільки колумбійське суспільство потерпає від корупції, а тому недоцільно надавати фінансову допомогу.

Зазначимо, що регулярно між ЄС та Південною Америкою або між окремими державами виникають конфлікти. Проте, існує механізм погодження інтересів: так було подолано найдавніший конфлікт, що тривав з 1993 року і отримав назву «бананова війна». Наразі держави домовилися про поступове зниження мита на імпорт з 176 до 114 євро за тону. Це відбуватиметься в три етапи до 2017 року. Такі держави як Іспанія, Гваделупа і Мартініка (Франція) вимагають більш поступового зниження, проте згодні з тарифом 114 євро. На думку автора співпраця ЄС – Латинська Америка буде поглиблюватися, не дивлячись на поточні тенденції зниження товарообігу (з 20% до 14%) [7], оскільки це стратегічні відносини, а не лише економічні.

Таким чином, ми бачимо, що в основі зв'язків двох регіонів лежить історична особливість їх взаємовідносин, надбання колоніальної системи. У зв'язку з цим ми бачимо, що досить активним та ефективним є культурно-дипломатичний механізм – іберо – американський діалог, економічна співпраця, а також діалог в енергетичній сфері, особливо зважаючи на те,

що дві держави регіону претендують на регіональне лідерство і розглядають можливість початку ядерної програми.

Автор робить висновки, що в співпраці між ЄС та Латинською Америкою використовуються елементи економічної політики, та інструменти soft-power. Це ілюструється тим, що найбільшими адвокатами Латинської Америки в Європі були держави, що зв'язані колоніальним минулим – Іспанія та Португалія. Окремим інструментом виокремлюється іберо – американський діалог, який дозволяє налагодити контакти, з'ясувати позиції двох регіонів, а таким чином мати гідне уваги уявлення про перспективи майбутнього зближення. Крім того дієва формула просування ініціатив, коли ініціатори відносин зацікавлені в стратегічному аспекті – Іспанія та Португалія прагнуть підвищити власну роль в ЄС, а Латинська Америка стала на шлях поступової диверсифікації зовнішньої політики. В цих відносинах здебільшого панує компромісний і погоджувальний процес. З позиції сили ЄС виступає не часто, проте об'єктом їх санкцій неодноразово ставали південно – американські держави. Автор виокремлює інвестиційну політику як основу для поступового і довготермінового зближення та поглиблення співпраці, зважаючи на те, що європейські підприємства зайняли своє місце в економіці Бразилії, Аргентини та інших латиноамериканських держав.

Список використаних джерел

1. Н.М. Весела Угода про асоціацію та вільну торгівлю між Європейським Союзом та Меркосур в контексті проблем міжнародної інтеграції. // Актуальні проблеми міжнародних відносин: 36. наук. пр. – Вип. 70, ч. 2. – К.: ІМВ, 2007. – с. 90-96.
2. В.М. Давыдов На что рассчитывать региону в новом глобальном контексте? // Латинская Америка. – 2008. – № 3. – с. 4-14.
3. Е. Б Павлова Соотношение экономических и политических факторов во взаимоотношениях ЕС со странами Латинской Америки // [Ел. Ресурс]
Режим доступу: http://www.edc.spb.ru/conf2002/pavlova.htm#_ftn1
4. В.М Тайар Евросоюз – Меркосур: стратегическое партнерство. // Латинская Америка. – 2007. – № 5. – с. 28-36.
5. А.Д Шербакова Аргентина: новые ориентиры внешней политики. // Латинская Америка. – 2007. – № 12. – с. 53-65.
6. Общий рынок ЕС и Латинской Америки: успехи и проблемы // [Ел. Ресурс]
Режим доступу: <http://www.russian.rfi.fr/evropa/20100518-obshchii-rynok-es-i-latinskoj-ameriki-uspekhi-i-problemy>
7. Статистичні дані // [Ел. Ресурс] Режим доступу: <http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/bilateral-relations/countries/brazil/>

Магеррамова Ю.А. Механизмы сотрудничества ЕС и Латинской Америки

Рассмотрены основные измерения сотрудничества, определен уровень интенсивности отношений в различных сферах, исследована эволюция отношений от одностороннего к многостороннему формату, выделены основные инструменты и механизмы сотрудничества.

Ключевые слова: ЕС, Латинская Америка, межрегиональные отношения.

Magerramova, J.A. Mechanism of Europe-Latin America cooperation

The basic dimensions of cooperation, the level of intensity relations in various fields, the evolution of relationships from the unilateral to a multilateral format, outlined the basic tools and mechanisms for cooperation.

Key words: EU, Latin America, inter-relationships.

Російсько-кубинські відносини у сфері політики та безпеки у 2000-і рр.

На початку 1990-х рр. російсько-кубинські відносини були дуже звужені та їх розвиток зазнав спаду після розпаду СРСР. У 2000-ні рр. відбувається перегляд російської зовнішньополітичної лінії щодо Куби і починається активізація відносин між Росією та Кубою, зокрема і у політичній та безпековій сферах. Проаналізовані причини «замороження» відносин та їх активізації, висвітлено фактор впливу США на ці відносини.

Ключові слова: російсько-кубинські відносини, Д. Медведєв, Р. Кастро, політична сфера, сфера безпеки, двостороннє співробітництво.

Протягом тривалого часу Куба була головним союзником СРСР у західній півкулі після того, як у 1960 р. дипломатичні відносини були відновлені після революції Ф. Кастро. За допомогою СРСР на Кубі були створені цілі галузі промисловості, транспорту та енергетики. Проте після розпаду СРСР у 1991 р. почався етап охолодження відносин через наявність як внутрішніх складнощів у Росії, так і через певні зовнішні фактори.

У 2000-их рр. Росія повертається до більш активних двосторонніх зносин з Кубою, відбуваються взаємні візити голів держав та високопосадовців із МЗС та військових представників, відновлюється та розширюється діалог у сфері політики та безпеки між двома державами.

Актуальність теми обумовлена тим, що після розпаду СРСР Росія почала будувати свою зовнішню політику на деідеологізованій основі і розвивати більш тісні взаємини саме з США і іншими західними державами. У цьому контексті важливим є питання відносин РФ з її колишніми союзниками по соціалістичному табору, зокрема з Кубою, з якою у СРСР були дуже тісні відносини. У процесі розгляду російсько-кубинських відносин у другій половині 1990-х - у 2000-ні рр. можна окреслити модель взаємовідносин між двома досліджуваними державами, що була переглянута з часів радянсько-кубинських відносин.

Рівень висвітлення теми російсько-кубинських, зокрема радянсько-кубинських, відносин у російській та зарубіжній літературі є досить високим, проте період 2000-их рр. висвітлений переважно лише у періодичних виданнях та повідомленнях ЗМІ, а також у заявах, промовах та інтерв'ю з вищими представниками російського політичного естеблішменту.

Серед значних зарубіжних доробків можна назвати роботу Мервіна Дж. Бейна «Російсько-кубинські відносини після 1992 р.: товариські відносини у пост-радянському світі», що була опублікована у 2008 р., де окрім розгляду тенденцій у відносинах Росії та Куби основна увага приділяється двостороннім відносинам у радянський період, а також фактору США у даних відносинах.

Двосторонні відносини між Росією та Кубою досліджували також російські науковці А. Д. Бекаревіч, О. Д. Богатуров, Є. О. Ларін та інші.

Автор ставить наступні завдання даної наукової статті:

- висвітлити основні події у російсько-кубинських відносинах у 2000-ні рр., зокрема взаємні візити високопосадовців;
- визначити причини охолодження двосторонніх відносин між Росією та Кубою у 1990-их рр. та передумови активізації цих відносин у 2000-ні рр.
- проаналізувати сучасний рівень співробітництва між Кубою та Російською Федерацією у політичній сфері та у сфері безпеки.

Під кінець 2000-х років став помітний значний зсув в відносин Куби та Росії. Висновок про те, що етап «замороження» двосторонніх відносин закінчився, можна зробити, судячи з наступних фактів: в кінці 2008 р. – на початку 2010 р. відбувся ряд двосторонніх саммітів, де було прийнято 34 документи з питань співпраці у різних гуманітарних галузях, в кінці 2008 р. Кубу відвідав пан Д. Медведев з робочим візитом, а на початку 2009 р. до Москви прилетів Рауль Кастро, також у вересні 2009 р. Кубу відвідав начальник Генштабу Російської Федерації пан М. Макаров, а на початку лютого 2010 р. з триденним візитом на Кубу прилетів голова зовнішньополітичного відомства РФ С. Лавров. Під час візиту начальника Генерального штабу РФ було обговорено питання співпраці у військовій галузі, а під час візиту пана С. Лаврова обговорювалися питання політичного характеру.

Російська Федерація зараз прагне повернути собі ті геополітичні позиції, що були втрачені в 1990-х рр. Зробити це не є можливим, якщо не встановити повноцінну військово-політичну та економічну присутність у регіонах, що виходять за межі Євразії. Це в свою чергу вимагає перегляду рішень, що приймалися в період 1990-х рр., які фактично суперечили національним інтересам РФ, проте вони впливали на створення позитивного іміджу для Росії в очах країн західного світу.

Після того, як на початку 1990-х рр. Росії виключила ідеологічний компонент із зовнішньополітичної стратегії, припинила ряд благочинних програм на зразок «цукор в обмін на нафту» та згорнула затратне військове перебування на Острові Свободи, стався спад активності у двосторонніх відносинах. Росії в той час запропонувала новий формат відносин, що будувався не на ідеях та ідеалах, а на можливості отримання зиску та був прагматичним за своєю природою. Куба виявилася неготовою до цього.

Відсутність підтримки з боку СРСР та його наступниці, Російської Федерації, підштовхнули Кубу до проведення серії внутрішніх реформ: на території острова з'явився приватний сектор (нехай навіть значно обмежений у своїх масштабах), на ринкові принципи роботи були переведені підприємства, що працювали на експорт та перебували у державній власності. До того ж почав розвиватися туризм, як ще одне джерело поповнення бюджету країни. Помітним зрушенням є також те, що долар було визнано офіційним платіжним засобом.

Куба не припиняла розглядати Росію як партнера у сфері економічного та безпекового співробітництва. Проте співробітництво у даних галузях не розвивалося з причини відсутності ініціатив з боку Росії, попри наявність численних заяв. Знаковим є те, що Куба є єдиною державою Латинської Америки, з якою у Росії відбулося помітне зменшення торгівельного обігу: з 850 млн. доларів у 1992 р. до 265 млн. у 2008 р.

На початку 1990-х рр. Росія просто кинула Кубу, свого давнього партнера і побратима, напризволяще. Це пов'язують з зовнішньополітичною лінією А.

Козирева та впливом Бакатіна, що займали на той час високі посади. Проте режим Кастро не зазнав краху без російської підтримки. Почалося зближення Куби з іншими країнами Латинської Америки та її активна участь в інтеграційних структурах. Куба все ще очолює Рух неприєднання.

Причини відмови Росії у підтримці Куби є наступні: спочатку Росія вирішила відмовитися від підтримки «недемократичного» режиму, явища, яке так не полюбить західний світ. Проте весь цей час ЄС підтримував зв'язки з Кубою, лише час від часу виголошуючи заяви проти ув'язнень незгодних з режимом та застосування смертної кари (адже ЄС бере до уваги те, що усі соціальні програми у країні виконуються). Потім, після терактів у вересні 2001 року, Росія підтримала США у її прагненні боротися з тероризмом та нести демократію. В рамках цього, Росія у 2003 році відмовилася від радіолокаційної бази у місті Лурдес, хоча рішення про це було прийнято ще до терактів. США просто висунули ультимативну вимогу підтримати їхню боротьбу з тероризмом, і Росія вирішила ліквідувати військові бази у Камрані (В'єтнам) та у Лурдесі. База могла і надалі використовуватися з метою вигідного та ефективного економічного шпіонажу, а обходилася вона Російській Федерації всього у 200 млн. доларів щорічно, що невеликою ціною за послуги даного типу. Компенсацією було те, що США додало до ультимативної вимоги пропозицію списати борги РФ в обмін на залишення Куби. Відповідна резолюція була прийнята Конгресом США влітку 2000 року. Також причиною закриття даної бази, яка дозволяла проводити якісний моніторинг території США, була погроза розмістити аналогічну станцію у Чехії, що прозвучала на самому початку 2000-х років.

Рішення про реанімацію діалогу з Кубою було відновлено в середині 2000-х років, коли Росія зрозуміла, що з переобранням Дж. Буша-молодшого президентом США будуть продовжувати свою політику на Близькому Сході в незмінному вигляді, а повне зближення Росії та США за таких умов було неможливим. Тому було прийнято рішення про припинення орієнтації виключно на США при пошуку стратегічних партнерів.

В той же час Росія починає розглядати Латинську Америку, як один з полюсів сили, і починає відроджувати відносини з цим регіоном, про який після розпаду СРСР вона фактично забула, де саме в цей час відбувається згуртування держав навколо «Боліваріанської альтернативи для Америки». Дана організація була заснована за сприяння Уго Чавеса та Фіделя Кастро. Організація мала на меті згуртування соціалістичних країн та протистояння зонам вільної торгівлі, що насаджувалися США. Також знаковим є те, що держави Латинської Америки в 2009 році повернули Кубу до Організації Американських Держав, скасувавши резолюцію 1962 року, а також зробили спільну заяву до Конгресу США з метою скасування економічної блокади Куби та зняття ембарго з неї.

Отже, відновлення відносин починається з візиту прем'єр-міністра М. Фрадкова до Куби у вересні 2006 року. Звернути увагу також потрібно на 2008 р., коли Куба не засудила дії Росії на Південному Кавказі, а Росія надала допомогу Кубі у справі ліквідації наслідків стихійних лих.

Під час візиту начальника Генштабу РФ М. Макарова до Куби у 2009 р. було обговорено питання навчання кубинських офіцерів у військових навчальних закладах РФ, питання військових економічних контрактів щодо переозброєння кубинської армії та закупівлі спорядження.

Відновлення безпекової та військової співпраці є справою дорогою для Росії, а тому процес здійснення реальних заходів йде дуже повільно. Що ж

до політичної співпраці, то увагу варто звернути на лютневий візит 2010 р. С. Лаврова на Острів Свободи, під час якого було заявлено, що Росія сприятиме зняттю ембарго з Куби, а також розглядає Кубу, як партнера у справі побудови справедливого і поліцентричного світу. Також було сказано про прагнення Куби та Росії нарощувати зусилля у співпраці в ООН та інших міжнародних організаціях. Період спаду у російсько-кубинських відносинах завершився, можна сказати, що відновилася співпраця у гуманітарній, військовій та політичній сферах.

Таким чином, можна зробити висновок, що після періоду інертних російсько-кубинських відносин у 1990-х рр., у 2000-их рр. наступив етап активізації відносин між Кубою та Російською Федерацією. У 1990-х рр. Росія обирає західні держави у свої партнери і таким чином згортає відносини з Кубою, своїм колишнім союзником, через фактор американсько-кубинських відносин, бажання створити собі іміжд оновленої демократичної держави, а також через внутрішні труднощі. Куба залишається кинutoю напризволяще, а до суто прагматичних відносин, які пропонує тоді Росія і які виражалися б у переведенні торгівельно-економічних відносин між двома державами на ринкові засади, Куба не є готовою.

Проте у 2000-их рр. Росія розчаровується у США і намагається активізувати свою зовнішню політику у напрямку Латинської Америки, зокрема і щодо Куби. Відновлення відносин починається з візиту прем'єр-міністра М. Фрадкова до Куби у 2006 р. у наступних роках Куба надає політичну підтримку Росії, а Росія - допомогу Кубі у гуманітарній сфері.

В кінці 2008 р. – на початку 2010 р. відбувся ряд двосторонніх російсько-кубинських самітів, приймаються нові документи з питань співпраці у різних гуманітарних галузях, в 2008 р. Кубу відвідує Д. Медведєв з робочим візитом, а у 2009 р. до Москви прилітає Рауль Кастро, у 2009 р. Кубу відвідує начальник Генштабу РФ М. Макаров, а на початку лютого 2010 р. з триденним візитом на Кубу прилетів С. Лавров. В ході цих візитів відбувалось обговорення різних питань у сфері політики та безпеки.

Наразі сторони виступають за плідну співпрацю, у тому числі й у політичній та безпековій сферах, обіцяючи підтримку одна одній у наважливіших сферах. Спад 1990-х рр. завершився і відбувається активізація відносин між Кубою та Росією по багатьом напрямках, зокрема політичному та безпековому.

Список використаних джерел

1. Ваньков В. «Россия возвращается на Остров свободы» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.km.ru/node/7565/comments?page=589>;
2. Попов Е. «Куба и Россия: новый виток сотрудничества» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://erorov.ru/?p=338>;
3. Яковлев П. «Россия – Латинская Америка: новый этап» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.perspectivy.info/oikumena/amerika/rossija__latinskaja_amerika_novyj_etap_2010-05-14.htm;
4. Шестаков Е. «Этот близкий Остров Свободы» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2010/02/14/kuba-poln-site.html>;
5. Совместное заявление по итогам официальных переговоров Президента Российской Федерации В.В. Путина и Председателя Государственного Совета и Совета Министров Республики Куба Ф. Кастро от 18 декабря 2000г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.tiwy.com/leer.phtml?id=828&mode=print>;

6. Интервью Министра иностранных «Латинская Америка», №2, 2009 год [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ilaran.ru/?n=543>;

7. Интервью РИА «Новости» официального представителя МИД России А. А. Нестеренко в связи с предстоящим визитом Министра иностранных дел Кубы Ф. Переса Роке в Россию, ноябрь 2008 год [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rian.ru/interview/20081106/154500276.html>;

8. Интервью РИА «Новости» главы Департамента международных связей министерства революционных вооруженных сил (Минобороны) Кубы генерала Арнальдо Тамайя от 09.02.2009 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rian.ru/interview/20090209/161430277.html>.

Цыганок Г.Н. Российско-кубинские отношения в сфере политики и безопасности в 2000-е гг.

В начале 1990-х гг. российско-кубинские отношения были очень сужены и в их развитии произошел спад после распада СССР. В 2000-е гг. происходит пересмотр российской внешнеполитической линии в отношении Кубы и начинается активизация отношений между Россией и Кубой, в частности и в политической и сфере безопасности. Проанализированы причины «заморозки» отношений и их активизации, а также фактор влияния США на эти отношения.

Ключевые слова: российско-кубинские отношения, Д. Медведев, Р. Кастро, политическая сфера, сфера безопасности, двустороннее сотрудничество.

Tsyganok, G.M. Russian-Cuban relations in the political and security sphere in the 2000s

In early 1990s the Russian-Cuban relations were narrowed considerably, there was a decline in their development after the collapse of the Soviet Union. 2000s marked a revision of Russian foreign policy towards Cuba and the start of activation of the relations between Russia and Cuba, in particular in the political and security sphere. The reasons of «freeze» in the relations and of their activation, as well as the factor of U.S. influence on these relations, are examined.

Key words: Russian-Cuban relations, Dmitry Medvedev, Raul Castro, the political and security sphere, bilateral cooperation.

УДК 341.675

Липяцька М.В.

Майбутнє режиму нерозповсюдження ядерної зброї в регіоні Близького Сходу

Висвітлюються проблеми нерозповсюдження ядерної зброї в регіоні Близького Сходу. Досліджуються особливості регіону з точки зору режиму нерозповсюдження, подається класифікація країн за їх ядерним потенціалом, а також розкриваються ймовірні моделі розповсюдження ядерної зброї.

Ключові слова: режим нерозповсюдження, ядерний потенціал, патентне розповсюдження, розповсюдження «першого рівня», розповсюдження «другого рівня».

Актуальність теми даного дослідження полягає в тому, що проблема нерозповсюдження ядерної зброї в сучасному світі є глобальною і потребує міжнародних зусиль. Регіон Близького Сходу вважається найбільш вірогідним місцем застосування ядерної зброї, зважаючи на високу конфліктогенність регіону, а також перспективу набуття країнами регіону ядерного статусу в найближчому майбутньому. Зважаючи на територіальну наближеність регіону до України, а також той факт, що балістичні ракети, якими володіють ряд держав Близького Сходу, можуть досягати території нашої країни, події, що відбуваються в регіоні є актуальними і для нашої держави.

Об'єктом даного дослідження є режим нерозповсюдження в регіоні Близького Сходу. Предметом дослідження виступає ядерний потенціал країн регіону.

Метою роботи є вивчення та з'ясування перспектив розповсюдження ядерної зброї в близькосхідному регіоні. Мета роботи конкретизується завданнями:

- виявити особливості режиму нерозповсюдження в регіоні Близького Сходу
- здійснити класифікацію країн регіону за їх ядерним потенціалом
- визначити перспективи поширення ядерної зброї в регіоні

Короткий огляд літератури по проблемі. Рівень дослідження даної проблематики досить низький як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі. Проблема ядерного розповсюдження в регіоні Близького Сходу займається ряд західних (Л.Спектор, А. Коен, К. Бейлі), російських (В. Орлов, В. Давидов, Н. Ромашкіна) та українських дослідників (С. Галака, П. Сіновець). Більшість досліджень по Близькому Сходу присвячені арабо-ізраїльському конфлікту та перспективам його врегулювання, а проблема ядерної зброї та її розповсюдження в регіоні практично залишається поза увагою. Це свідчить про необхідність її детального вивчення.

На перших порах появи ядерної зброї проблема її нерозповсюдження не стояла на порядку денному. Навпаки, держави, що вже отримали ядерну зброю, допомагали розвивати ядерні програми неядерним державам. Наприклад, США допомагали Великобританії, СРСР – Китаю, Франція – Ізраїлю тощо. Ще ряд держав почали розвивати власні ядерні програми, зокрема Швеція, Швейцарія, Південна Африка, Бразилія, Південна Корея тощо.

Активізувався процес ядерного розповсюдження, який відбувався у двох вимірах: «вертикальному» і «горизонтальному». «Вертикальне розповсюдження» відбувалося у формі вдосконалення та нарощування ядерного потенціалу країн, що вже володіли ядерною зброєю. Яскравим прикладом такого процесу була гонка ядерних озброєнь між США і СРСР/РФ, що закінчилася підписанням ряду угод про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1, ОСО-2, СНВ-1, СНВ-2, СНВ-3). Отже, процес «вертикального» розповсюдження був припинений політичною волею двох наддержав, але говорити про остаточне його вичерпання не доводиться, оскільки інші ядерні країни до нього не приєдналися.

Процес «горизонтального» розповсюдження виявився в розширенні кола ядерних держав: в 1952 року такий статус отримала Великобританія, в 1960 – Франція, в 1964 – Китай. Неофіційну ядерну програму з початку 60-х рр. почав розвивати Ізраїль. До того ж існував ще цілий ряд держав, які вже були на порозі створення власної ядерної зброї: Швеція, Швейцарія, Італія, ФРН та інші. Саме тоді реальна загроза розповсюдження ядерної зброї стала гостро сприйматися світовою спільнотою в якості серйозної загрози миру та міжнародній безпеці. За приблизними оцінками експертів, якби цей процес вчасно не зупинили, то зараз ядерною зброєю володіли щонайменше 50 держав.

Тому саме на початку 60-х рр. гостро постала проблема недопущення розповсюдження ядерної зброї. В 1968 році був підписаний Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, завдяки якому вдалося створити режим нерозповсюдження.

Згідно з цим договором, лише 5 держав, які володіли ядерною зброєю на момент його підписання (США, СРСР, Великобританія, Франція і Китай), зберігали за собою право на її володіння. В той час, як всі інші країни добровільно відмовлялися від цього права. П'ять ядерних держав взяли на себе обов'язок не передавати ядерну зброю, чи контроль над нею неядерним державам, а також не допомагати, не сприяти і не спонукати будь-яку державу до виробництва чи отримання ядерної зброї.

На основі Договору про нерозповсюдження ядерної зброї був створений режим нерозповсюдження ядерної зброї. Крім власне договору до режиму нерозповсюдження входять також без'ядерні зони, механізми експортного контролю в ядерній сфері (Група ядерних постачальників і комітет Цангтера), Договір про заборону ядерних випробувань і Міжнародне агентство з ядерної енергії (МАГАТЕ).

Регіон Близького Сходу привертає увагу міжнародної спільноти через ряд особливостей. По-перше, регіон є стратегічно важливим з точки зору паливно-енергетичного забезпечення світової економіки. До того ж, країни регіону є вигідним ринком капіталовкладень, імпорту продукції, в тому числі військової, а також передових технологій промислово розвинутих країн. По-друге, деякі близькосхідні країни виступають фінансовими донорами США і Західної Європи (лише Саудівська Аравія акумулювала близько 500 млрд. дол. в західних банках).

Ще одна особливість регіону Близького Сходу пов'язана з роллю і місцем ісламу в сучасному суспільстві, особливо враховуючи його політизацію і зростання само ідентифікації мусульман в різних куточках світу. Особливу увагу заслуговує специфіка підходу країн Близького Сходу до забезпечення національної безпеки, висока конфліктогенність регіону, пов'язана з арабо-ізраїльським конфліктом, ситуацією в Іраку та нещодавніми революційними подіями, висока ступінь мілітаризації деяких країн регіону, в тому числі наявність у них зброї масового знищення, включно з ядерною. Поза увагою не може залишатися також проблема розміщення в регіоні опорних баз терористичних організацій.

З точки зору режиму нерозповсюдження регіон Близького Сходу є дуже нестабільним, враховуючи наявність в ньому неофіційної ядерної держави – Ізраїлю – яка до того ж не є учасницею Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а також плани Ісламської Республіки Іран розробляти власну ядерну програму, що неминуче призведе до розповсюдження ядерної зброї в регіоні, враховуючи матеріально-технічний потенціал ряду країн регіону.

На відміну від інших регіонів світу, на Близькому Сході досі не створена зона, вільна від ядерної зброї, і враховуючи всі вищеперераховані фактори, навряд чи буде створена в найближчому майбутньому. Прагнення держав отримати ядерний статус обумовлюється кількома причинами. По-перше, володіння ядерною зброєю має вплив на регіональний статус держави. По-друге, ядерний статус збільшує військові можливості держави, що стримує розвиток регіональних конфліктів.

З точки зору ядерного потенціалу країни регіону можна умовно поділити на 3 групи: ядерні держави, порогові ядерні держави та держави, що володіють неядерними видами зброї масового ураження (хімічною, біологічною зброєю тощо).

До першої групи країн, тобто власне до ядерних, можна віднести Ізраїль, ядерний статус якого, тим не менш не є офіційним. Ядерна програма Ізраїлю була заснована ще в 1950-ті роки за сприяння Франції, коли був побудований ядерний плутонієвий реактор в пустелі Дімона. За приблизними оцінками, з плутонію, одержаного з цього реактору, Ізраїль зміг зробити першу ядерну бомбу в 1966-67 рр., розширивши клуб ядерних держав до шести [1]. Сьогодні ядерний потенціал цієї близькосхідної країни складає від 98 до 172 боєзарядів. Засобами доставки виступають тактичні і оперативно-тактичні ракети системи «Ієрихон-1», «Ієрихон-2» і «Ієрихон-2Б» з радіусом дії 480, 750 і 1300 км відповідно.

Особливістю ядерного статусу Ізраїлю є його «непрозорість», що полягає в тому, що офіційно ця країна не визнає наявності в себе ядерної зброї і не проводила явних ядерних випробувань.

Проте, незважаючи на офіційні заяви ізраїльського керівництва, існують досить об'єктивні підстави припускати, що ця держава володіє ядерною зброєю. Так, в таємній доповіді ЦРУ президенту Джонсону стверджувалось, що Ізраїль володіє ядерною зброєю з 1968 року [2].

Група експертів, призначених Генеральним секретарем ООН, дійшла схожих висновків у своїй доповіді від 19 червня 1981 року. Зокрема, в ній стверджувалось, що незважаючи на недоказовість факту володіння ядерною зброєю, існує багато доказів того, що Ізраїль стоїть на порозі такої можливості [3].

У жовтні 1986 року британська газета «Санді Таймс» оприлюднила свідчення ізраїльського техника М. Вануну, який працював у ядерному комплексі Дімона з 1977 по 1985 рр. Він надав газеті фотографії комплексу та подробиці його діяльності. Згідно з повідомленнями газети, Ізраїль виробляв щорічно приблизно 40 кг плутонію на підземному заводі у Дімоні, що дозволило йому накопичити достатньо матеріалу для виробництва до кінця 80-х рр. від 100 до 200 ядерних боєголовок [4].

До порогових ядерних держав належить в першу чергу Іран, який з середини 1990-х років відновив власну ядерну програму. Сьогодні Іран володіє всіма циклами створення ядерної зброї, включаючи технологію збагачення урану. Експерти вважають, що з такими темпами розвитку ядерної програми Іран вже за 5-7 років створить першу ядерну бомбу. Що стосується засобів доставки, то вже були проведені випробування оперативно-тактичної балістичної ракети «Шахаб-3» з радіусом польоту 1500-2000 км [5].

До третьої групи держав, які на даний момент не розвивають власні ядерні програми, проте мають технологічні можливості для цього належать Алжир,

Єгипет, Сирія, Лівія, Саудівська Аравія. Деякі з цих країн вже мають певні досягнення у сфері ядерних технологій, володіють мирною ядерною енергетикою і дослідними центрами.

Наприклад, в 1997 р. Єгипет ввів в експлуатацію дослідний реактор аргентинського виробництва, що функціонує на легкій воді і проводить радіоізотопи для медичної, сільськогосподарської і промислової галузей. Також держава володіє підприємством з виробництва паливних елементів для реактора. На даний момент цієї інфраструктури недостатньо для створення військової ядерної програми. До того ж, до останнього часу керівництво Єгипту не демонструвало політичної волі створити власну ядерну програму. Проте зміна ядерного статусу однієї з близькосхідних країн – Ізраїлю чи Ірану – може змінити цю політику.

У цьому контексті можна згадати Сирію, яка не визнавала наявності у себе ядерної програми, поки в 2007 році ізраїльський авіа удар по ядерному реактору на сирійській території не спростував це. Зараз Сирія продовжує наполягати на виключно мирному характері власної ядерної програми, що суперечить заявам МАГАТЕ про те, що аналіз проб навколишнього середовища з об'єкта Ель-Кібар підтвердив наявність додаткових частинок урану, що є непрямым підтвердженням існування сирійської воєнної ядерної програми.

Лівія і Алжир також досягли певних успіхів у розвитку атомної енергетики, проте через жорсткий контроль міжнародного співтовариства, зокрема МАГАТЕ, жодна з цих країн не наблизилася до створення власних ядерних бомб.

Нестабільність ситуації на Близькому Сході полягає в тому, що вірогідність переходу держав з однієї категорії в іншу є досить високою. Особливо це стосується Ірану, який незабаром може перейти в групу ядерних держав, що неодмінно похитне баланс сил в регіоні та призведе до «ефекту доміно» в ядерній сфері.

Загроза ядерного розповсюдження в регіоні Близького Сходу в найближчому майбутньому може перейти з регіональної в глобальну проблему в силу ряду причин.

По-перше, на фоні тривалого арабо-ізраїльського конфлікту в регіоні Ізраїль, який фактично володіє ядерною зброєю, є невизнаною і офіційно неоголошеною ядерною державою.

По-друге, між багатьма мусульманськими країнами регіону існують конфліктні відносини, що посилюються внутрішньодержавними протиріччями між двома основними гілками ісламу – сунітами і шіїтами.

По-третє, деякі країни регіону або мали воєнні ядерні програми в минулому (Ірак, Лівія), або розвивають їх зараз (зокрема, Іран).

І нарешті, в регіоні є значний потенціал для створення ядерної зброї, що виражається в наявності ядерних об'єктів енергетичного, науково-дослідницького характеру і ядерного паливного циклу.

Розглядаючи проблему ядерного розповсюдження в регіоні Близького Сходу, можна говорити про три його моделі: латентне розповсюдження, розповсюдження «першого рівня» та розповсюдження «другого рівня».

Латентне розповсюдження полягає в тому, що держава, будучи учасницею ДНЯЗ і зовні виконуючи умови договору, таємно розвиває військову ядерну програму. В певний момент вона може вийти з ДНЯЗ і навіть провести ядерне випробування, ставши черговою де-факто ядерною державою. Збереження членства в ДНЯЗ і продовження легальної мирної ядерної програми з використанням зовнішніх поставок об'єктивно створює науково-технічну передумову для створення ядерної зброї через досвід поводження з ядерними матеріалами і технологіями. Держава, таким чином, отримує можливість в досить короткий строк (від одного року до декількох років) створити ядерну зброю.

Розповсюдження «першого рівня» відбувається, коли матеріали і/чи технології купляються чи викрадаються у приватних компаній, чи ядерні держави (визнані чи невизнані) допомагають іншим державам нелегально здійснювати програми по створенню ядерної зброї і засобів її доставки.

Розповсюдження «другого рівня» має місце, коли держави з різними технологічними можливостями в ядерній сфері допомагають один одному в здійсненні вищезгаданих програм.

Існують серйозні підозри, що Іран іде по першому шляху ядерного розповсюдження. На даний момент країна зосереджена на процесі збагачення урану, тобто на першому етапі паливного циклу. Від вирішення іранської ядерної проблеми залежить майбутнє ДНЯЗ, його адаптація до нових викликів та загроз, що дозволить розвивати мирну ядерну діяльність, виключаючи її переключення на військові програми.

Перспективи ядерного розповсюдження в регіоні Близького Сходу доцільно розглядати в контексті двох найбільш вірогідних в майбутньому сценаріїв.

Перший сценарій. Ізраїль залишається де-факто ядерною державою. Іран здійснює програму розвитку ядерної енергетики, зберігаючи членство в ДНЯЗ і виконуючи всі міжнародні зобов'язання. В цьому випадку можна припустити, що ядерна політика інших країн регіону (Єгипту, Алжиру, Сирії, Лівії, Саудівської Аравії) не зазнає суттєвих змін. Можливе відносне посилення інтересу до ядерної енергії, але під повним контролем Міжнародного агентства з атомної енергії.

Досить вірогідним є ріст критичних виступів представників цих країн на адресу офіційних ядерних держав, Ізраїлю, Групи ядерних постачальників і МАГАТЕ, пов'язаних з невиконанням «ядерною п'ятіркою» зобов'язань в сфері ядерного роззброєння згідно з ст. 6 ДНЯЗ, дискримінаційним підходом до мирного ядерного експорту, відмовою від надання доступу до мирних ядерних технологій, гарантованого Договором тощо. Проте якісні зміни у відношенні цих країн до питання долучення до «ядерного клубу» навряд чи матимуть місце.

Другий сценарій. Ядерна дестабілізація регіону, пов'язана, в першу чергу, з силовими діями США (можливо, в коаліції з іншими західними країнами) та / або Ізраїлю проти Ірану або якої-небудь іншої ісламської країни, а також з подальшими кроками Ірану до володіння ядерною зброєю.

За такого розвитку подій слід очікувати зростання інтересу до підвищення науково-технічних можливостей згаданих країн регіону до створення ядерної зброї. Оскільки поодинокі домогтися цього їм буде надзвичайно важко, ймовірно об'єднання зусиль в ядерній сфері, організація офіційного (або секретного) співробітництва з метою спільного створення ключових ланок ядерного паливного циклу або купівлі достатньої кількості збройних ядерних матеріалів. Не можна виключити й те, що Саудівська Аравія (наприклад, разом з Пакистаном) могла б сприяти розвитку ядерних можливостей інших країн групи, надавши їм фінансові засоби і технології.

Отже, режим нерозповсюдження в регіоні Близького Сходу має ряд особливостей. По-перше в регіоні відсутня без'ядерна зона, і одна країна регіону – Ізраїль – не підписала ДНЯЗ і фактично є неофіційною ядерною державою. По-друге, багато країн регіону володіють значним матеріально-технічним потенціалом для створення ядерної зброї. По-третє, зважаючи на наявність низки протиріч між країнами регіону і неврегульованого близькосхідного конфлікту, а також на існування гонки звичайних озброєнь в регіоні, бажання отримати ядерну зброю для забезпечення власної безпеки є досить сильним у ряду країн.

З точки зору ядерного потенціалу країни регіону можна умовно поділити на 3 групи: ядерні держави, порогові ядерні держави та держави, що не мають

ядерних програм, проте володіють неядерними видами зброї масового ураження (хімічною, біологічною зброєю тощо) і мають технологічні можливості для створення ядерної зброї. Ядерною державою в регіоні Близького Сходу є Ізраїль, до порогових країн відносять Іран, а до країн з потенціалом створення власних ядерних програм – Єгипет, Саудівську Аравію, Сирію, Алжир, Лівію.

Розглядаючи проблему ядерного розповсюдження в регіоні Близького Сходу, можна говорити про три його моделі: латентне розповсюдження, розповсюдження «першого рівня» та розповсюдження «другого рівня». За латентного розповсюдження держава, будучи учасницею ДНЯЗ і зовні виконуючи умови договору, таємно розвиває військову ядерну програму. Розповсюдження «першого рівня» відбувається, коли матеріали і/чи технології купляються чи викрадаються у приватних компаній, чи ядерні держави (визнані чи невизнані) допомагають іншим державам нелегально здійснювати програми по створенню ядерної зброї і засобів її доставки. Розповсюдження «другого рівня» має місце, коли держави з різними технологічними можливостями в ядерній сфері допомагають один одному в здійсненні вищезгаданих програм.

Список використаних джерел

1. Сиренсионе Д. Израиль/ Д.Сиренсионе, Д. Уолфстол, М. Раджжумар // Ядерное распространение. - 2003. - № 47. - С.45-56
2. Jerusalem Post. - April 26, 1981
3. Report of the Group of Experts to prepare a study on Israeli nuclear armament. United Nations. A/36/431. NY. - June, 19, 1981. - P.20
4. Revealed: The Secrets of Israel's Nuclear Arsenal // Sunday Times. - October 5, 1986. - P.1
5. Baghat G. Nuclear Proliferation in the Middle East: Iran and Israel/ Baghat G. // Contemporary Security Policy. - 2005. - Vol.26, № 1. - P.29.
6. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, 1968.
7. Ромашкина Н.П. Большой Ближний Восток: проблемы безопасности и ядерного распространения// Мировая экономика и международные отношения, 2008. - №4. - с. 71-81
8. Галака С.П. Проблема ядерного нерозповсюдження на Близькому Сході// Актуальні проблеми міжнародних відносин, 2006. - №62(частина 2). - с. 28-37

Липицкая М.В. Будущее режима нераспространения ядерного оружия в регионе Ближнего Востока

Освещается проблема нераспространения ядерного оружия в регионе Ближнего Востока. Изучаются особенности региона с точки зрения режима нераспространения, подается классификация стран за их ядерным потенциалом, а также раскрываются возможные модели распространения ядерного оружия.

Ключевые слова: режим нераспространения, ядерный потенциал, латентное распространения, распространение «первого уровня», распространение «второго уровня».

Lypiatka, M.V. Future of nonproliferation regime in the region of Middle East

This scientific article covers the problem of nuclear nonproliferation in the region of Middle East. Peculiarities of the region from the viewpoint of nonproliferation regime are examined, classification of countries on their nuclear potential is given, and possible models of nuclear proliferation are revealed.

Key words: nonproliferation regime, nuclear potential, latent proliferation, first-tier proliferation, second-tier proliferation.

НАШІ АВТОРИ

Александрова Олена Станіславівна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Запорізького національного університету.

Ананьїн Валерій Опанасович – доктор філософських наук, професор кафедри ІСЗІ НТУУ «КПІ».

Ашиток Надія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Байдич Володимир Григорович – викладач Хмельницького політехнічного коледжу.

Бейлін Михайло Валерійович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Биданцева Ніна Вікторівна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Білівітін Анна Сергіївна – аспірантка третього року навчання кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Боковня В.М.

Буковинський Адріан Йосипович – здобувач кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Булгаков Юрій Володимирович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Буяшенко Вікторія Василівна – кандидат філософських наук, доцент, декан факультету соціального управління Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (м. Київ).

Васильчук Євген Олегович – кандидат політичних наук, головний спеціаліст Черкаської міської ради.

Веденєв Віталій Олексійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії Криворізького технічного університету.

Ветрова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету (м. Ізмаїл).

Вінічук Ірина Михайлівна – доцент кафедри менеджменту інформаційних технологій та стандартизації Інституту соціально-культурних комунікацій і менеджменту Академії керівних кадрів культури і мистецтва Міністерства культури України (м. Київ).

Волик Ольга Юріївна – аспірант кафедри філософії та методології науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гайдай Валентин Вікторович – аспірант кафедри історії і археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, академік Української академії наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Гальченко Галина Иллівна – кандидат філософських наук, науковий керівник Центру соціально-філософських досліджень (м. Харків).

Головач Наталія Анатоліївна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Горбань Олександр Володимирович – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та права Національної академії природоохоронного та курортного будівництва (м. Сімферополь).

Грица Юрій Іванович – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Гуз Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Гришкіна Валентина Борисівна – доцент кафедри іноземних мов Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

Дебенко Ігор Богданович – аспірант кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Девтеров Ілля Володимирович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії НТУУ «КПІ», учений секретар Ради ректорів Київського центру вищих навчальних закладів.

Дзюбленко Ірина Михайлівна – викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Дичковська Галина Орестівна – кандидат філософських наук доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Драч Юлія Сергіївна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дроздов Віктор Володимирович – кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Дупленко Юрій Костянтинович – доктор медичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Жулай Валерій Денисович – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Захарків Максим Романович – кандидат історичних наук, доцент кафедри прикладної філософії та теології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Зінченко Олена Володимирівна – доктор історичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Ігнатенко Ірина Володимирівна – асистент кафедри філософії Національного авіаційного університету (м. Київ).

Калашнік Олексій Володимирович – аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти Київського Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Карасінська Марія Володимирівна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кирик В'ячеслав Леонідович – кандидат політичних наук, начальник соціально-гуманітарного факультету Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Козачук Наталія Олександрівна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кокорський Валентин Францевич – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету.

Колісник Олександра Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Комар Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Корюкалов Михайло Володимирович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Котик Юрій Васильович – старший викладач кафедри менеджменту ЗЕД Вінницького національного аграрного університету.

Котович Ірина Олександрівна – аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крічкер Ольга Юхимівна – викладач кафедри філософії і мовної підготовки Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси).

Кузюк Оксана Миколаївна – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Купченко Олександра Сергіївна – аспірантка кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кухар Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

Кучерявенко Ірина Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету (м. Ізмаїл).

Кушніренко Володимир Олександрович – кандидат політичних наук, директор Центру міждисциплінарних досліджень світової політики Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

Ладига Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ленченко Федір Іванович – аспірант кафедри історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Липяцька Марія Володимирівна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Литвиненко Віталій Феодосійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Литвиненко Олександр Валерійович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень.

Луцишин Галина Іванівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка».

Лисенко Роман Васильович – студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Магеррамова Юлія Агадін кизи – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мазур Лариса Василівна – викладач Національного авіаційного університету (м. Київ).

Мазурець Юрій Олександрович – студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Майхрук Тетяна Ярославівна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Маларчук Катерина Валентинівна – аспірантка відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України.

Маргеліс Наталія Володимирівна – старший викладач кафедри філософії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Мельник Людмила Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології Білоцерківського національного аграрного університету.

Мельничук Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології та історії Житомирського національного агроєкологічного університету.

Мерлянова Ольга Анатоліївна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри хореографії Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

Михайлюк Олександр Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Монолаті Іван Сергійович – доктор політичних наук, професор кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Музиченко Ганна В'ячеславівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри фінансів Одеського державного економічного університету.

Негуляєва Ганна Олександрівна – аспірантка кафедри політичних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ніколасенко Наталія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

Ніколасець Катерина Миколаївна – докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Носенко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Образцова Наталія Вікторівна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Олянич Інна Михайлівна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онопрієнко Валентин Іванович – доктор філософських наук, професор, завідувач відділу методології і соціології науки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки НАН України.

Орлянський Володимир Семенович – доктор історичних наук, професор кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету.

Орищенко Ірина Олександрівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Остап'як Василь Іванович – здобувач Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Павлюк Віктор Володимирович – кандидат історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, Рівненська обл.).

Палагута Вадим Іванович – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри інженерної педагогіки Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Панасюк Леонід Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін і правознавства Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.

Папазова Анжела Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Парійчук-Брухаль Роксолана Іванівна – аспірантка кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Пилипів Ігор Васильович – кандидат історичних наук, доцент, директор Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

Польовий Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Попов Володимир Юрійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького національного університету.

Попов Сергій Миколайович – кандидат технічних наук, доктор філософії (Ph.d.), старший науковий співробітник Запорізького національного технічного університету.

Пучков Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри ВІТІ НТУУ «КПІ».

Равлик Ірина – аспірантка кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету.

Радченко Ольга Борисівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім В. Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Репан Олег Анатолієвич – кандидат історичних наук, доцент, Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара, історичний факультет (м. Дніпропетровськ).

Руденко Віталій Васильович – здобувач кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Свечніков Сергій Костянтинович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-культурних технологій Марійського державного університету (Російська Федерація).

Сеїтосманов Айдер Сеїтякубович – аспірант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.

Семенченко Федір Григорович – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології і права Херсонського національного технічного університету.

Ситник Олександр Миколайович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту ЛДУВС імені Е.О. Дідоренка.

Сіницький Андрій Цезарович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології та історії Житомирського національного агроекологічного університету.

Скиба Елеонора Константинівна – кандидат філософських наук, доцент Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Скубашевська Ольга Станіславівна – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри германського та порівняльного мовознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ).

Смирнова Ірина Євгенівна – м. Донецьк

Смирнова Катерина Євгенівна – магістр політології (м. Донецьк)..

Смола Лідія Євстахіївна – кандидат історичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка.

Солдатенко Валерій Федорович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського національного інституту пам'яті.

Степаниця Сергій Леонідович – старший викладач кафедри військово-гуманітарних дисциплін ВІТІ НТУУ «КПІ».

Тамамян Наталя Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжкультурних і мовних комунікацій Кримського університету культури, мистецтв і туризму (м. Сімферополь).

Титар Олена Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії культури та філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Ткач Дмитро Юрійович – науковий співробітник інституту суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ).

Ткач Ігор Євгенович – магістр філософії (релігієзнавство); ліценціат теології, Івано-Франківська Теологічна академія УГКЦ (м. Івано-Франківськ).

Ткаченко Володимир Володимирович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України.

Топоровський Дмитро Валентинович – кандидат політичних наук, викладач Торгово-промислової палати України (м. Київ).

Требін Михайло Петрович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Фармуга Андрій Васильович – Голова «Спілки молодих політологів» та член правління «Центру політичних студій в Івано-Франківській області» (м. Івано-Франківськ).

Фомін Артем Олександрович – студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хамула Дмитро Валентинович – аспірант кафедри живопису та історії мистецтв Південного державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса).

Харьковщенко Юрій Євгенійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Білоцерківського національного аграрного університету.

Хижняка Дмитра Григоровича – студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хорольська Катерина Борисівна – студентка Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Циганок Георгій Миколайович – студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Чорний Віталій Сергійович – доктор філософських наук, доцент, полковник, начальник кафедри філософії Національного університету оборони України.

Шаравара Тамара Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Швед Зоя Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Швидкий Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української мови та літератури, проректор із науково-педагогічної роботи Слов'янського державного педагогічного університету.

Шевченко Анастасія Олександрівна – студентка гуманітарного факультету Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

Шелюто Володимир Михайлович – доктор філософських наук, кандидат історичних наук, професор кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Шепелєв Максиміліан Альбертович – доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шульгіна Марія Віталіївна – магістр політології (м. Дніпропетровськ).

Щербина Юлія Сергіївна – студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Юрченко Любов Іванівна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту банківської справи Університету банківської справи НБУ.

Ястремська Ірина Миколаївна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Солдатенко В.Ф. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. (спроба оцінки в європейському контексті)	5
Мельничук І.А. Вирішальні кроки киеворуських еліт по перетворенню Київської Русі на новий європейський центр впливу та формуванню державної ідеології	29
Папазова А.В. Кадрове забезпечення колегіумів орденом єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині ХІХ – першій половині ХХІІІ ст.	41
Носенко О.В. Органи селянського самоврядування Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	47
Павлюк В.В. Польські таємні організації Правобережної України 20-х років ХІХ ст.	52
Тамамян Н.В. Відношення до підданих інославного віросповідання у Російській імперії у кінці ХІХ – на початку ХХ століть	60
Ленченко Ф.І. Зародження кооперативної освіти в Київській губернії (1868 – 1920 рр.)	66
Гуз А.М. Фінансування освіти земськими установами на території України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.	73
Ветрова Г.В., Кучерявенко І.Ф. Розвиток культури в Південній Бессарабії у ХІХ ст.	79
Гай-Нижник П.П. Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) (ч.2)	88
Дзюбленко І.М. Ставлення партійно-радянської номенклатури до приватного підприємництва в роки НЕПу	100
Зінченко О.В. Представники Харківщини в Державній Раді Російської імперії 1906–1917 рр.	107
Гайдай В.В. Громадсько-політичне життя польської інтелігенції у першій половині 1920 років	114
Сініцький А.Ц. Українська мова та національне відродження України	120
Крічкер О.Ю. Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр.	127
Комар В.Л. Поляки на постімперському просторі Росії 1918-1921 рр.	134
Котик Ю.В. Особливості діяльності радянських податкових органів України у 1921 році (за матеріалами Подільської губернії)	141
Швидкий С.М. Механічні дії й предмети у лікувальній магії населення Української Слобожанщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	150
Кузюк О.М. Управління українським кінематографом у 1930-х роках	156
Литвиненко В.Ф. Бронетехніка початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: історична реальність	165
Байдич В.Г. Становище римо-католицького духовенства в Україні в роки «хрущовської відлиги» (1953–1957 рр.)	172
Боковня В.М. Прокуратура УРСР в період 1953-1964 рр.	180
Мерлянова О.А. Роль і місце жіночого танцю в історичному розвитку української народно-сценічної хореографії	186
Образцова Н.В. Український заробітчанин у Португалії: етносоціальний портрет	192
Шаравара Т.О. Історіографія реформ другої половини ХІХ–початку ХХ ст. у Російській імперії	198
Орищенко І.О. Стан медієвістичних досліджень в Київському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	211

Булгаков Ю.В. Діяльність П. Скоропадського напередодні та у роки Другої світової війни: новітні історіографічні інтерпретації та контро версії.....	218
Пилипів В.І. Брестський мирний договір 1918 року, як джерело вивчення взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України	226
Ладига О.І. Огляд джерел з історії участі італійських військ в боях на Східному фронті (1941–1943 рр.).....	233
Дроздов В.В. Державний переворот 1866 р. у Румунії на сторінках російської періодичної преси	241
Михайлюк О.В. Карнавалізація свідомості в сучасній культурі.....	248

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Палагута В.І. Самоідентифікація суб'єкту в світлі вивчення феномену полісуб'єктивності	254
Гальченко Г.И. Цивілізація и духовность	267
Ігнатенко І.В. Самотність як фундаментальна умова людського існування (модерна ретроспектива)	275
Степаниця С.Л. Специфіка інституційного та організаційного аналізу проблем соціальної адаптації (філософське осмислення).....	281
Руденко В.В. Панування і владарювання як головний чинник неопатримоніальних відносин.....	288
Попов С.М. Тенденції зростання зворотних зв'язків у дискурсі становлення інформаційної єдності людства в умовах глобалізації	295
Захарків М.Р. Перегляд та узагальнення основних концепцій інформаційного суспільства ...	305
Девтеров І.В. Цифрова нерівність у кіберпросторі	309
Вінічук І.М. Соціально-культурні стандарти особистості в умовах формування інформаційно-комунікативної сфери сучасного суспільства	315
Грица Ю.І. Концептуальні пріоритети функціональної взаємозалежності громадянського суспільства та держави	323
Бейлін М.В. Нанотехнології як новий рівень технологізації сучасного життя	333
Швед З.В. Несвобода як фактор формування національних особливостей культури	341
Волик О.Ю. Варіативність концептуалізації емпіричного досвіду психологічних практик	348
Горбань О.В. Роль інтелігенції в формуванні духовних основ середнього класу пострадянського суспільства	355
Александрова О.С. Модернізація соціальної політики як фактор формування середнього класу в сучасному українському суспільстві	364
Буяшенко В.В. Соціальне піклування: особливості трансформації	373
Буковинський А.Й. Аналіз історично-філософського аспекту соціальної сутності сім'ї	383
Калашнік О.В. Конструювання віртуальних соціальних середовищ засобами фантастики.....	393
Скиба Е.К. Витоки філософії фемінізму	400
Ананьїн В.О., Пучков О.О. Воєнна безпека суспільства та держави в сучасних умовах	405
Требін М.П. Армія та суспільство: проблема осмислення взаємодії в філософії Давнього світу	411
Шелютю В.М. Проблема культового образу в християнському сакральному мистецтві	417
Жулай В.Д. Позитивні цінності суспільства: моральна та релігійна складова	425
Харьковщенко Ю.Є. Православно-церковні цінності в процесах державотворення козацької доби	431
Дичковська Г.О., Ткач І.Є. Теократизм: ідеологічно-світоглядні пріоритети.....	437
Колісник О.В. Концепція творення ідентичності Чарльза Тейлора в контексті діалогу сучасності.....	443
Хамула Д.В. Сын Ликурга Дриант – тайный лик Диониса-дендрита	449
Попов В.Ю. Тотожність та ідентичність в античній філософській епістемі	457
Мельник Л.М. Месіанська складова імперських концепцій Риму	462
Маргеліс Н.В. Трансформації інтонаційного досвіду людини епохи Середньовіччя	468

Скубашевська О.С. Етика перекладу в інформаційному суспільстві: постановка питання	477
Юрченко Л.І. Екологічна глобалізація та гуманітаризація освіти	484
Ашиток Н.І. Формування мовної картини світу у філософсько-освітньому аспекті.....	492
Чорний В.С. Соціальні передумови реформування військової освіти в контексті модернізації українського суспільства	498
Гришкіна В.Б., Кухар О.В., Шевченко А.О. Лексико-граматична основа побажань у здійсненні прагматичних інтенцій мовця засобами німецької та французької мов	504
Радченко О.Б., Репан О.А. Українське козацтво як лицарська спільнота: проблема визнання	508
Титар О.В. Національна ідентичність в просторі культури Слобожанщини.....	515

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Головач Н.А. Формування понять сталого розвитку та їх категоризація	520
Купченко О.С. Політична реальність та понятійні структури в контексті системних трансформацій	524
Музиченко Г.В. Методологічні основи дослідження та аналізу державної політики	530
Остап'як В.І. Вплив кризових процесів як політична складова розвитку цивілізацій	536
Польовий М.А. Типологія підходів до моделювання політичних процесів.....	542
Равлик І.О. Консолідуєча роль політичної еліти у перехідному суспільстві	549
Смола Л.Є. Особливості використання інформаційно-психологічного впливу в індустріальному та постіндустріальному суспільствах	554
Луцишин Г.І. Діяльність етнополітичних партій: консолідація політичної нації чи загострення міжетнічних відносин?	560
Веденєв В.О. Аналітична модель політичної культури як засіб трактування політико-культурних явищ в політичному процесі.....	567
Білівітін А.С. Створення та репрезентація іміджу у політичній рекламі	575
Дебенко І.Б. Символізація як проблема псевдоморальності політики (український контекст)	582
Литвиненко О.В. Безпекове середовище навколо України: генеза.....	592
Мазур Л.В. Співвідношення етнічної і національної ідентичності	600
Негуляєва Г.О. Особливості інституалізації опозиційного уряду в Україні	610
Панасюк Л.В. Ідентичність та білінгвізм в Україні: історико-політологічний аспект	616
Семенченко Ф.Г. Політичний ідеал та національна ідея: проблеми формування державної ідеології в українському суспільстві	622
Ситник О.М. Ідеологічні витоки сучасних українських націоналістичних партій	630
Смирнова І.Є. Проблема ґендерної рівноправності в українській політиці	641
Ніколаєнко Н.О. Застосування адміністративного ресурсу у президентській виборчій кампанії 1999 року	649
Кирик В.Л. Проблема та можливості сталого еколого–економічного розвитку України	656
Сеїтосманов А.С. Економічна самоорганізація сільських громад у контексті сталого соціально-економічного розвитку сільських територій	665
Топоровський Д.В. Екологічна компонента політичної культури українського суспільства	674
Ткач Д.Ю. Соціальна програма ОУН на шпальтах «Розбудови Нації».....	683
Котович І.О. Ідея технотронного суспільства в геополітичній концепції Збігнєва Бжезінського	691
Малярчук К.В. Сучасна загальноєвропейська політика щодо наукової сфери: пошук нових можливостей	698
Корюкалов М.В. Зовнішня допомога для розвитку у структурі Європейської політики сусідства та Східного партнерства	705
Кушніренко В.О. Розуміння природи влади й справедливості в соціокультурних реаліях ісламської цивілізації.....	716

Монолатій І.С. Інституціоналізація та взаємодії етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини і Буковини)	723
Парійчук-Брухаль Р.І. Конфліктність міжетнічних відносин переходних країн пострадянського простору: історичні передумови та сучасність	736
Шепелєв М.А., Шульгіна М.В. Передумови політики «перевантаження» російсько-американських відносин та їх вплив на формування нової геополітичної ситуації у світі	744
Свечніков С.К., Васильчук Є.О. Відношення сучасного студентства до молодіжних субкультур	751
Фомін А.О. ДНЯЗ та проблеми його функціонування на сучасному етапі	758
Ястремська І.М. Вплив індо-американської ядерної угоди на регіональну стабільність в Південній Азії	765
Кокорський В.Ф., Смирнова К.Є. Арабські революції: перспективи демократизації в регіоні	771
Фармуга А.В. Геополітична стратегія України: Придністров'я	782

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Орлянський В.С. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Рецензія на монографію: Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – 310 с.	789
Онопрієнко В.І., Ткаченко В.В. Рецензія на книгу: Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 254 с.	798
Дупленко Ю.К. Рецензія на навчальний посібник: Онопрієнка В.І., Ткаченка В.В. Історія української науки. Курс лекцій. – К.: Варта, 2010. – 652 с.	803
Науково-практична конференція «Україна: творення особистого і суспільного буття». м. Івано-Франківськ, 5-6 грудня 2010 р.	806

ДОДАТКИ

Філософські науки

Хорольська К.Б. Концептуальні підходи до розуміння передумов екологізації правосвідомості як засобу соціальної гармонізації	812
--	-----

Політичні науки

Биданцева Н.В. Юридичні наслідки приєднання України до міжнародних товарних угод	820
Козачук Н.О. Членство України у СОТ: наслідки для регулювання сфери субсидування сільського господарства та перспективи співпраці у рамках Дохідського раунду	826
Мазурець Ю.О. Особливості україно-російських інформаційних відносин: історичний та геополітичний виміри	832
Майхрук Т.Я. Прогностичні оцінки впливу запровадження санкцій проти Ірану на україно-іранське співробітництво	838
Щербина Ю.С. Колір у символіці політичних партій України як прийом маніпулювання	843
Лисенко Р.В. Громадські організації у політичній трансформації України	850
Карасінська М.В. Особливості політики Європейського Союзу в сфері державно-церковних відносин	855
Хижняк Д.Г. Перспективи ДЗЗСЄ	862
Олянич І.М. Політика Ніколя Саркозі у сфері європейської безпеки	868
Драч Ю.С. Зовнішньополітичні аспекти імміграційної політики Франції	876
Магеррамова Ю.А. Механізми співробітництва ЄС та Латинської Америки	882
Циганок Г.М. Російсько-кубинські відносини у сфері політики та безпеки у 2000-і рр.	887
Липяцька М.В. Майбутнє режиму нерозповсюдження ядерної зброї в регіоні Близького Сходу	892

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Солдатенко В.Ф. Украина в революционных процессах первых десятилетий XX ст. (попытка оценки в европейском контексте)	5
Мельничук И.А. Решающие шаги киеворусских элит по преобразованию Киевской Руси в новый европейский центр влияния и формированию государственной идеологии	29
Папазова А.В. Кадровое обеспечение коллегиумов ордена иезуитов в восточнославянском регионе в последней трети XVI – первой половине XVII вв.	41
Носенко Е.В. Органы сельского самоуправления Левобережной Украины во второй половине XIX – начале XX вв.	47
Павлюк В.В. Польские тайные организации Правобережной Украины 20-х годов XIX в.	52
Тамаян Н.В. Отношение к подданным инославного вероисповедания в Российской империи	60
Ленченко Ф.И. Зарождение кооперативного образования в Киевской губернии (1868-1920 гг.)	66
Гуз А.М. Финансирование образования земскими учреждениями на территории Украины во второй половине XIX – начале XX вв.	73
Ветрова Г.В., Кучерявенко И.Ф. Развитие культуры в Южной Бессарабии в XIX ст.	79
Гай-Нижник П.П. Свержение Гетманата П.Скоропадского: подготовка и воплощение (1918 г.) (ч.2)	88
Дзюбенко И.М. Отношение партийно-советской номенклатуры к частному предпринимательству в годы НЭПа	100
Зинченко Е.В. Представители Харьковщины в Государственном Совете Российской империи 1906–1917 гг.	107
Гайдай В.В. Общественно-политическая жизнь польской интеллигенции в первой половине 1920-х годов	114
Синицкий А.Ц. Украинский язык и национальное возрождение Украины	120
Кричкер О.Е. Борьба советской власти за вытеснение религиозного сознания из традиционной жизни еврейских общин в 1920-х гг. (на примере местечек Правобережной Украины)	127
Комар В.Л. Поляки на постимперском пространстве России 1918-1921 гг.	134
Котик Ю.В. Особенности деятельности советских налоговых органов Украины в 1921 году (по материалам Подольской губернии)	141
Швидкий С.Н. Механические действия и предметы в лечебной магии населения Украинской Слобожанщины второй половины XIX – начало XX ст.	150
Кузюк О.Н. Управление украинским кинематографом в 1930–е гг.	156
Литвиненко В.Ф. Бронетехника начала Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: историческая реальность	165
Байдич В.Г. Положение римско-католического духовенства в Украине в годы ? «хрущевской оттепели» (1953–1957 гг.)	172
Боковня В.М. Прокуратура УССР в период 1953-1964 гг.	180
Мерлянова О.А. Роль и место женского танца в историческом развитии украинской народно-сценической хореографии	186
Образцова Н.В. Украинский гастарбайтер в Португалии: этнопсихологический портрет	192
Шаравара Т.А. Историография реформ второй половины XIX – начала XX века в Российской империи	198
Орищенко И.О. Состояние медиевистических исследований в Киевском университете Св. Владимира в конце XIX—в начале XX вв.	211
Булгаков Ю.В. Деятельность П. Скоропадского в преддверии и в годы Второй мировой войны: новейшие историографические интерпретации и контрверзы	218

Пилипів В.И. Брестский мирный договор 1918 года, как источник изучения взаимодействия восточно-и западно политических сил в борьбе за соборность Украины	226
Ладыга А.И. Обзор источников об истории участия итальянских войск в боях на Восточном фронте (1941 - 1943 гг.).....	233
Дроздов В.В. Государственный переворот 1866 г. в Румынии на страницах российской периодической прессы	241
Михайлюк А.В. Карнавализация сознания в современной культуре.....	248

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Палагута В.И. Самоидентификация субъекта в свете изучения феномена полисубъективности	254
Гальченко Г.И. Цивилизация и духовность	267
Игнатенко И.В. Одиночество как фундаментальное условие человеческого существования (модерная ретроспектива)	275
Степанчик С.Л. Специфика институционального и организационного анализа проблем социальной адаптации (философское осмысление)	281
Руденко В.В. Господствование и повелевание как главный фактор неопатриархальных отношений	288
Попов С.Н. Тенденции увеличения обратных связей в дискурсе становления информационного единства человечества в условиях глобализации	295
Захаркив М.Р. Обзор и обобщение основных концепций информационного общества	305
Девтеров И.В. Цифровое неравенство в киберпространстве	309
Виничук И.М. Социально-культурные стандарты личности в условиях формирования информационно-коммуникативной сферы современного общества	315
Грица Ю.И. Концептуальные приоритеты функциональной взаимозависимости гражданского общества и государства	323
Бейлин М.В. Нанотехнологии как новый уровень технизации современной жизни.....	333
Швед З.В. Несвобода как фактор формирования национальных особенностей культуры.....	341
Волик О.Ю. Вариативность концептуализации эмпирического опыта психологических практик.....	348
Горбань А.В. Роль интеллигенции в формировании духовных основ среднего класса постсоветского общества	355
Александрова Е.С. Модернизация социальной политики как фактор формирования среднего класса в современном украинском обществе	364
Буяшенко В.В. Социальная забота: особенности трансформации.....	373
Буковинский А.И. Анализ исторически-философского аспекта социальной сущности семьи.....	383
Калашник О.В. Конструирование виртуального социального пространства посредством фантастики	393
Скиба Э.К. Истоки философии феминизма	400
Ананьин В.А., Пучков А.А. Военная безопасность общества и государства в современных условиях	405
Требин М.П. Армия и общество: проблема осмысления взаимодействия в философии Древнего мира	411
Шелюто В.М. Проблема культового образа в христианском сакральном искусстве.....	417
Жулай В.Д. Позитивные ценности общества: нравственная и религиозная составляющая	425
Харьковченко Ю.Е. Православно-церковные ценности в процессах образования государственности козацкой эпохи.....	431
Дичковская Г.О., Ткач И.Е. Теократизм: идеологически-мировоззренческие приоритеты.....	437
Колесник А.В. Концепция создания идентичности Чарльза Тейлора в контексте диалога современности	443
Хамула Д.В. Сын Ликурга Дриант – тайный лик Диониса-дендрита	449
Попов В.Ю. Тожество и идентичность в античной философской эпистеме	457
Мельник Л.Н. Мессианская составляющая имперских концепций Рима	462
Маргелис Н.В. Трансформации интонационного опыта человека эпохи Средневековья.....	468
Скубашевская О.С. Этика перевода в информационном обществе: постановка вопроса.....	477

Юрченко Л.И. Экологическая глобализация и гуманитаризация образования	484
Ашиток Н.И. Формирование языковой картины мира в философско-образовательном аспекте.....	492
Черный В.С. Социальные предпосылки реформирования военного образования в контексте модернизации украинского общества	498
Гришкина В.Б., Кухарь О.В. Шевченко А.А. Лексико-грамматическая основа пожеланий в осуществлении прагматических интенций говорящего средствами немецкого и французского языков.....	504
Радченко О.Б., Репан О.А. Украинское казачество как рыцарская общность: проблема признания	508
Титарь Е.В. Национальная идентичность в пространстве культуры Слобожанщины	515

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Головач Н.А. Формирование понятий устойчивого развития и их категоризация	520
Купченко А.С. Политическая реальность и понятийные структуры в контексте системных трансформаций.....	524
Музыченко А.В. Методологические основы исследования и анализа государственной политики	530
Остапак В.И. Влияние кризисных процессов, как политическая составляющая развития цивилизаций	536
Полевой Н.А. Типология подходов к моделированию политических процессов.....	542
Равлик И.О. Консолидирующая роль политической элиты в условиях переходного общества	549
Смола Л.Е. Особенности использования информационно-психологического воздействия в индустриальном и постиндустриальном обществах.....	554
Луцишин Г.И. Деятельность этнополитических партий: консолидация политической нации или обострение межэтнических отношений?	560
Веденеев В.А. Аналитическая модель политической культуры как средство трактовки политико-культурных явлений в политическом процессе	567
Биливитина А.С. Создание и репрезентация имиджа в политической рекламе.....	575
Дебенко И.Б. Символизация как проблема псевдоморальности политики (украинский контекст)	582
Литвиненко А.В. Среда безопасности вокруг Украины: как она формировалась	592
Мазур Л.В. Проблема соотношения этнической и национальной идентичностей	600
Негуляева А.А. Особенности институализации оппозиционного правительства в Украине.....	610
Панасюк Л.В. Идентичность и билингвизм на Украине: историко-политологический аспект	616
Семенченко Ф.Г. Политический идеал и национальная идея: проблемы формирования государственной идеологии в украинском обществе	622
Сытник А.Н. Идеологические истоки современных украинских националистических партий	630
Смирнова И.Е. Проблема гендерного равноправия в украинской политике.....	641
Николаенко Н.А. Применение административного ресурса в президентской избирательной кампании 1999 года	649
Кирик В.Л. Проблемы и возможности устойчивого эколого-экономического развития Украины	656
Сейтосманов А.С. Экономическая самоорганизация сельских общин в контексте устойчивого социально-экономического развития сельских территорий	665
Топоровский Д.В. Экологическая компонента политической культуры украинского общества	674
Ткач Д.Ю. Социальная программа ОУН на полосах «Розбудови Нации»	683
Котович И.А. Идея технотронного общества в геополитической концепции Збигнева Бжезинского	691
Малярчук Е.В. Современная общеевропейская политика в научной сфере: поиск новых возможностей	698
Корюкалов М.В. Внешняя помощь для развития в структуре Европейской политики соседства и Восточного партнерства.....	705

Кушниренко В.А. Понимание природы власти и справедливости в социокультурных реалиях исламской цивилизации	716
Монолатий И.С. Институционализация и взаимодействия этнических политических акторов в Австро-Венгрии (на примере Галиции и Буковины)	723
Парийчук-Брухаль Р.И. Конфликтность межэтнических отношений переходных обществ стран постсоветского пространства: исторические предпосылки и современность ..	736
Шепелев М.А., Шульгина М.В. Предпосылки политики «перезагрузки» российско-американских отношений и ее влияние на формирование новой геополитической ситуации в мире	744
Свечников С.К., Васильчук Е.О. Отношение современного студенчества к молодежным субкультурам	751
Фомин А.А. ДНЯО и проблемы его функционирования на современном этапе	758
Ястремская И.Н. Влияние индийско-американской ядерной сделки на региональную стабильность Южной Азии	765
Кокорский В.Ф., Смирнова Е.Е. Арабские революции: перспективы демократизации в регионе	771
Фармуга А.В. Геополитическая стратегия Украины: Приднестровье	782

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Орлянский В.С. Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процесса. Рецензия на монографию: Космина В.Г. Проблемы методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – 310 с.	789
Оноприенко В.И., Ткаченко В.В. Рецензия на книгу: Барановская Н. Чернобыльская трагедия: Очерки истории. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2011. – 254 с.	798
Дупленко Ю.К. Рецензия на учебное пособие: Оноприєнка В.І., Ткаченка В.В. «Історія української науки. Курс лекцій». – К.: Варта, 2010. – 652 с.	803
Научно-практическая конференция «Україна: творення особистого і суспільного буття». м. Івано-Франківськ, 5-6 грудня 2010 року	806

ПРИЛОЖЕНИЯ. Философские науки

Хорольская Е.Б. Концептуальные подходы к пониманию предпосылок экологизации правосознания как средства социальной гармонизации	812
---	-----

Политические науки

Биданцева Н.В. Юридические последствия присоединения Украины к международным товарным соглашениям	820
Козачук Н.А. Членство Украины в ВТО: последствия для регулирования сферы сельского хозяйства и перспективы сотрудничества в рамках Дохийского раунда	826
Мазурец Ю.А. Особенности украинско-российских информационных отношений: исторический и геополитический аспекты	832
Майхрук Т.Я. Влияние введения санкций против Ирана на украинско-иранское сотрудничество	838
Щербина Ю.С. Цвет в символике политических партий Украины как прием манипулирования	843
Лысенко Р.В. Общественные организации в политической трансформации Украины	850
Карасинская М.В. Особенности политики Европейского Союза в сфере государственно-церковных отношений	855
Хижняк Д.Г. Перспективы ДОВСЕ	862
Олянич И.М. Политика Никола Саркози в сфере европейской безопасности	868
Драч Ю.С. Внешнеполитические аспекты иммиграционной политики Франции	876
Магеррамова Ю.А. Механизмы сотрудничества ЕС и Латинской Америки	882
Цыганок Г.Н. Российско-кубинские отношения в сфере политики и безопасности в 2000-е гг.	887
Липяцкая М.В. Будущее режима нераспространения ядерного оружия в регионе Ближнего Востока	892

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Soldatenko, V.F. Ukraine in the revolutionary processes of the first decades of the XX century (an attempt of assessment in the European context)	5
Melnichuk, I.A. The decisive steps of Kyiv-Russish elites on the way of step-by-step transformation of the Kyiv Rus into European centre of influence and formation of the national ideology	29
Papazova, A.V. The peopleware of Jesuit Order colleges in the East-Slavic Region in the late XVI-th century – to the early XVII-th century	41
Nosenko, E.V. Bodies of rural self-government on the lands of left-bank Ukraine in the middle of the XIX th – beginning of the XXth centuries	47
Pavluk, V.V. Polish secret organizations of Right-Bank Ukraine in 20 years of the nineteenth century	52
Tamamian, N.V. The attitude to religion inoslavnoho subjects of the Russian Empire in the late XIX - early XX centuries	60
Lenchenko, F.I. The origin educationcooperative in Kiev province (1868–1920)	66
Guz, A.M. Financing of education by zemstvo's establishments on territory of Ukraine in the second half XIX - beginning of a XX age	73
Vetrova, G.V., Kucheryavenko, I.F. The development of culture in South Bessarabia in the XIX-th century	79
Hai-Nyzhnyk, P.P. Overthrow Hetmanate Skoropadsky: preparation and implementation of (1918) (2)	88
Dzyublenko, I.M. The ratio of the party-Soviet nomenklatura to private enterprise in the years of the NEP	100
Zinchenko, O.V. The representatives of the Kharkov province in the State Council of the Russian empire 1906–1917	107
Hajday, V.V. Public and political life of the Polish intelligentsia in the first half of the 1920th ..	114
Synytsky, A.Ts. The Ukrainian language and national Renaissance of Ukraine	120
Krichker, O.Y. Soviet Power Struggle for Religious Consciousness Suppression from Traditional Life of Jewish Communities in the 20-ths (Evidence from the shtetls of Right-bank Ukraine)	127
Komar, V.L. The Poles on the Post-Imperial Space of Russia in 1918 -1921	134
Koty, Yu.V. The peculiarities of the Soviet tax bodies activity of Ukraine in 1921 (according to the materials of Podillya province)	141
Shvydkyi, S.M. Mechanical actions and things in medical magic of the inhabitants of Ukrainian Slobozhanshina in the second half of the XIX – the beginning of the XX century	150
Kuzjuk, O.M. The Management of the Ukrainian Cinema in 1930 - th	156
Litvinenko, V.F. Tank of the Great Patriotic War 1941 - 1945: historical reality	165
Baidych, V.G. The Roman-Catholic clergy in Ukraine during «Khrushchev's thaw» of 1953–1957	172
Bokovnya, V.M. The prosecutor's office in the USSR during the years 1953-1964	180
Merlyanova, O.A. The role place of women dancing in the historical development of the Ukrainian folk-stage dance	186
Obraztsova, N.V. The Ukrainian guest worker in Portugal: ethnosocial portrait	192
Sharavara, T.O. Historiography of reforms of second half XIX–the XX-th century beginnings in the Russian empire	198
Oryshchenko, I.O. The Condition of the medievalist studies at Kiev St. Vladimir University in the late nineteenth - early twentieth centuries	211

Bulgakov, Y.V. Pavlo Skoropadsky activity on the threshold and in times of World War II: modern historiographic interpretations and controversies	218
Pilipiv, V.I. Brest peaceful agreement of 1918, as a source of study of co-operation east and zakhidnoukrainskikh political forces in a fight for the collegiality of Ukraine	226
Ladyga, A.I. Review of sources from history of participation of the Italian troops in battle at the East front (1941 - 1943)	233
Drozdov, V.V. The state revolution of 1866 in Romania on the pages of the Russian periodical press	241
Mykhailuk, O.V. The process of carnivalization of consciousness in a modern culture	248

PHILOSOPHIC SCIENCES

Palaguta, V.I. Subject's self-identification in the light of studying the phenomenon of poly-subjectivity	254
Gal'chenko, G.I. The Civilization and Spirituality	267
Ignatenko, I.V. Solitude as a condition of human existence (in modern philosophy)	275
Stepanytsya, S.L. Specific of institutional and organizational analysis of problems of social adaptation (philosophical comprehension)	281
Rudenko, V.V. Power relations as the main factor of neopatrimonial relations	288
Popov, S.N. Trends of increasing of the feedbacks in the discourse of the establishment of informational unity of mankind in the conditions of globalization	295
Zakharkiv, M.R. Review and synthesis of the basic concepts of information society	305
Devterov, I.V. Digital inequality in a cyberspace	309
Vinichyk, I.M. Social and cultural norms of an individual in the conditions of formation of information and communicative system of a modern society	315
Griza, Y.I. Conceptual Priorities of the Functional Intercommunication of Civil Society and State	323
Beilin, M.V. Nanotechnology as a new level of modern life technologizing	333
Shwed, Z.V. «Lack of Freedom» as a factor in the Forming of the features of national culture	341
Volik, O.Y. Conceptualization variety of empirical record of psychological practices	348
Gorban, A.V. The role of intelligentsia in shaping the spiritual foundations of middle-class post-Soviet society	355
Aleksandrova, O.S. Modernization of social policy as a factor in forming middle class in modern Ukrainian society	364
Buyashenko, V.V. Social care: features of the transformation	373
Bukovina, A.I. Analysis of historically-philosophical aspect of social essence of family	383
Kalashnik, O.V. Construction of Virtual Social Field in Science Fiction	393
Skiba, E.K. Origins of feminist philosophy	400
Ananyin, V.O., Puchkov, O.O. Military security of society and state in modern conditions	405
Trebin, M.P. Army and Society: Problem of Comprehension of Co-operation in Philosophy of the Ancient World	411
Shelyuto, V.M. The problem of cult image in the Christian sacred art	417
Zhulay, V.D. Positive values of the society: moral and religious components	425
Kharkovshchenko, Y.Y. Orthodox Church Values in Formation of State of the Cossack Era	431
Dychkovska, G.O., Tkach, I.Y. Theocracy: ideological world outlook values	437
Kolisnyk, O.V. The concept of creating identity by Charles Taylor, in the context of the dialogue of the modern world	443
Khamula, D.V. Son of Lycurgus Driant - the secret face of Dionysus-dendrite	449
Popov, V.Yu. Sameness and identity in the ancient philosophical episteme	457
Melnyk, L.M. The messianic component of the Roman imperia concepts	462
Margelis, N.V. Transformation of the intonational experience of human being from the Middle Ages	468

Skubashevsk, O.S. The ethics of translation in the information society: the problem's perspectives	477
Yurchenko, L.I. Ecological globalization and humanism of educations	484
Ashitok, N.I. The Forming of Linguistic Picture of the World in Philosophical and Educationa Aspects	492
Chorny, V.S. Social preconditions of reformation of the military education in the context of modernization of Ukrainian society	498
Grishkina, V.B., Kukhar, O.V., Shevchenko, A.O. Lexico-grammatical basis of wishes in realization of pragmatic intentions of the speaker in the German and French languages	504
Radchenko, O.B., Repan, O.A. Ukrainian Cossacks as a knightly fraternity: recognition problem	508
Titar, O.V. National identity in space of culture of Slobozhanshchina	515

POLITICAL SCIENCES

Golovach, N.A. Forming of concepts of sustainable development and their kategorization	520
Kupchenko, O.S. Political reality and conceptual structures in the context of systemic transformation	524
Muzychenko, G.V. Methodological bases of the state policy analysis and research	530
Ostaplyak, V.I. Influence of management processes as part of political development of civilizations	536
Polevoy, M.A. Typology of approaches to modeling of political processes	542
Ravlyk, I.O. Consolidated role of political elite in a transition society	549
Smola, L.E. Features of the informationa-psychological influence in the industrial and postindustrial societies	554
Lutsyshyn, H.I. Activity ethnic parties: consolidation political nations of intensifying ethnic conflicts?	560
Vedeneev, V.A. Analytical model of political culture as a means of interpretation of the political and cultural phenomena in a political process	567
Bilivtina, A.S. Construction and representation image in political advertisement	575
Debenko, I.B. Symbolization as the problem of the pseudo moral politics (Ukrainian context) ..	582
Lytvynenko, O.B. Security environment of Ukraine: how it has been shaping	592
Mazur, L.V. Problem of correlation etnic and national identity	600
Negulyaeva, G.O. Features of institutionalizing opposition government in Ukraine	610
Panasiuk, L.V. Ukraine: identity and bilingualism (historical and political aspects)	616
Semenchenko, F.G. Political ideal and national idea: problems of formation of state ideology in Ukrainian society	622
Sytnyk, O.M. The ideological origins of modern Ukrainian nationalist parties	630
Smirnova, I.Y. Problem of gender equality in the Ukrainian policy	641
Nikolaenko, N.A. Lication of administrative resource in the presidential electoral campaign of 1999	649
Kyryk, V.L. Problems and opportunities for sustainable ecology-economic development of Ukraine	656
Seytsoymanov, A.S. Economic self-organization of population in context of local social-economic development of rural territories	665
Toporovskiy, D.V. The environmental component of the political culture of Ukrainian society ..	674
Tkach, D.Yu. The conception of social development of Ukraine on the pages of magazine «Rozbudova Nacii»	683
Kotovych, I.O. The idea of technetronic society in the geopolitical concept of Zbigniew Brzezinski	691
Maliarchuk, K.V. Contemporary European policy regarding scientific sphere: searching for new opportunities	698
Koryukalov, M.V. Official development aid in European Neighbourhood Policy and Eastern Partnership	705

Kushnirenko, V.O. Understanding the nature of power and justice in social and cultural realities of Islamic civilization	716
Monolatii, I.S. Institutionalization and interactions of ethnic political actors in Austria-Hungary (by the example of Galicia and Bukovina)	723
Parijchuk-Brukhal, R.I. The conflict of ethnic relations transitional countries post-soviet space: historical pre-conditions and contemporaneity	736
Shepelev, M.A., Shulgina, M.V. Pre-conditions of politics of «restart» of the Russian-American relations and her influence on forming of new geopolitical situation in the world	744
Svechnikov, S.K., Vasil'chuk, Y.O. The ratio of students to contemporary youth subcultures ...	751
Fomin, A.O. NPT and the problems of its functioning at the present stage	758
Yastremska, I.M. Impact of the Indo-US Nuclear Deal on the regional stability in South Asia	765
Kokorsky, V.F., Smirnova, K.E. Arab Revolutions: the Prospects of Democratization in the Region	771
Farmuga, A.V. The geopolitical strategy of Ukraine: Prydnistrov'ya	782

SCIENTIFIC LIFE

Orlyansky, V.V. Problems of the civilization analysis's methodology of the historical process. Review on a monograph: Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – 310 с.	789
Onopriyenko, V.I., Tkachenko, V.V. Book review: Baranov's'ka N. Chernobyl tragedy. Essays on history. – K.: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, 2011. – 254 p.	798
Duplenko, U.K. Book review: Onopriyenko V.I., Tkachenko V.V. History of Ukrainian science. Course of lectures. – K.: Varta, 2010. – 652 p.	803
Scientific conference «Україна: творення особистого і суспільного буття». м. Івано-Франківськ, 5-6 грудня 2010 р.	806

ADDITIONS

Philosophic sciences

Khorolskaya, K.B. Conceptional sights causes of the ecoligisation of legal awareness as the way of social harmonization	812
--	-----

Political sciences

Bydantseva, N.V. The legal consequences of accession of Ukraine to the International Wheat	820
Kozachuk, N.O. The Membership of Ukraine in the WTO: repercussions for the regulation of subsiding in agriculture and prospects of cooperation within Doha round	826
Mazurets, Yu.O. Peculiarities of Ukrainian-Russian information relations: historical and geopolitical aspects	832
Maykhruk, T.Ya. The prospects of impact of the imposing of the sanctions on Iran on cooperation between Ukraine and Iran	838
Scherbina, Y.S. Color in symbolic of political parties of Ukraine as manipulation method	843
Lysenko, R.V. Public Organizations in the Political transformation of Modern Ukraine	850
Karasinska, M.V. Features of European Union policies in the field of church-state relations.....	855
Hizhnjak, D.G. Prospects of the CFE	862
Olyanych, I.M. The Policy of Nicolas Sarkozy in the field of European Security	868
Drach, J.S. Foreign-policy aspects of French immigration policy	876
Magerramova, J.A. Mechanism of Europe-Latin America cooperation	882
Tsyganok, G.M. Russian-Cuban relations in the political and security sphere in the 2000s	887
Lypiatka, M.V. Future of nonproliferation regime in the region of Middle East	892

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Стаття подається українською або російською, англійською, німецькою, французькою мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись шифром УДК і трьома анотаціями (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12–15 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунок й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Розташування структурних елементів статті

УДК	Прізвище І.Б.
Назва статті	
<i>Анотація українською з переліком ключових слів</i>	
Т е к с т с т а т т і	
Список використаних джерел	
ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів	
ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів	

6. Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований».
7. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім *прізвище* вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріалів не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» **обов'язкове**.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН

Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Сайт:WWW.GILEYA.ORG.UA

E-mail:gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 48

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 48

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
48 edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 71,56
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 22.06.2011 р.

Ціна договірна